

Zamonaviy Jamiyat va Innovatsiyalar

ILMIY NAZARIY JURNAL

ISSN 3060-544X

12

ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR

ilmiy-nazariy jurnal

СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО И ИННОВАЦИИ

научно-теоретический журнал

MODERN SOCIETY AND INNOVATIONS

scientific-theoretical journal

№ 12-son, 2025-yil

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2025 - yil 24 - sentyabrdagi 375/5-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning disertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Tilavov Muxtor Hasan o'g'li

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Yuliya Doncheva- pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Novosibirsk, Rossiya).

Ferahila Babayeva Shukurova - falsafa fanlari doktori, (Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi Falsafa va Sotsiologiya instituti, Xalqaro munosabatlar va geosiyosat bo'limi professori. Ozarbayjon Davlat Tillar Universiteti).

Djumagulova Gulnara Shingisovna - Markaziy Osiyo Innovatsion Universiteti, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Qozog'iston).

Xamidov Obidjon Xafizovich - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Yoshlar bilan ishlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor).

Dilova Nargiza Gaybullayevna - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).

Jumayev Ulug'bek Sattorovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrası professori).

Olimov Laziz Yarashovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrası professor).

Razakov Farxod Kuvondikovich - Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Innovatsion texnologiyalar universitetining "Pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti.

Djumaniyazova Muxayya Xusinovna - Urganchdavlat universiteti Psixologiya kafedrası mudiri, psixologiya fanlari doktori (DSc) professori.

Ravshanov Lochinbek Urinovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor. O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti Serjantlar tayyorlash oliy maktabi Milliy iftixor va harbiy vatanparvarlik kafedrası boshlig'i, podpolkovnik.

Ziyayev Farrux Choriyorovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent.

Mo'minov Feruzjon Ilxomovich- pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent.

Temirova Djamila Xasanovna - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Rustili va adabiyoti kafedrası dotsenti).

Junaydullayev Mels Asliddin o'g'li - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. (Buxoro davlat universiteti Ta'lim sifati nazorati bo'limi yetakchi mutaxassisi).

Inoyatov Abdullo Shodiyevich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent (Jismoniy tarbiya va sport fakulteti dekani)

Akramov Abdufattoh Shavkatovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti, Talim sifati nazorati bo'limi, talim jarayonlari monitoring sektori yetakchi mutaxassisi).

Mardonova Sarvinov Oripovna - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) O'zbek tilshunosligi va jurnalistika o'qituvchisi (PhD)

Xalikova Umida Mirovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. (Buxoro davlat universiteti Talabalarning ilmiy tadqiqod faoliyatini tashkil etish sektori bosh mutaxassisi)

Nuraliyeva Dildora Ma'murjonovna – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti)

Jurayev Bobomurod Tojiyevich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrası dotsenti).

Ashrapov Nodir Namoz o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi).

Axmedova Zarrina Jamilovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi)

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li – Bosh muharrir o'rinbosari, psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" mudiri).

Mas'ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Djurayev Toshpo'lat Saxiyevich,
TerDu Psixologiya kafedrası dotsenti, ps.f.n

O'SMIRLARNING IJOBIY XULQ-ATVORINI SHAKLLANTIRISHDA YOSHLAR GURUHLARI VA IJTIMOY MUHITNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda yoshlar guruhları va ijtimoiy muhitning ahamiyati o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, do'stlar guruhi, maktab va norasmiy ijtimoiy muhit o'smirlarning ijobiy fazilatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada ijtimoiy-etnopsixologik yondashuvlar va o'smirlarning shaxsiy rivojlanishi orasidagi bog'liqlik tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'smirlar, ijobiy xulq-atvor, yoshlar guruhi, ijtimoiy muhit, ijtimoiy-psixologik ta'sir

Abstract. This article examines the role of youth groups and the social environment in shaping adolescents' positive behavior. The findings indicate that peer groups, school, and informal social settings play a significant role in developing adolescents' positive traits. The study analyzes the interrelation between socio-ethnopsychological approaches and personal development of adolescents.

Key words: adolescents, positive behavior, youth group, social environment, socio-psychological influence

Аннотация. В статье рассматривается роль молодежных групп и социальной среды в формировании позитивного поведения подростков. Результаты исследования показывают, что группы сверстников, школа и неформальная социальная среда играют важную роль в развитии положительных качеств подростков. Проанализирована взаимосвязь социально-этнопсихологических подходов и личностного развития подростков.

Ключевые слова: подростки, позитивное поведение, молодежная группа, социальная среда, социально-психологическое влияние

Kirish. O'smirlik davri – inson hayotining eng murakkab va shu bilan birga muhim rivojlanish bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda shaxsning ijtimoiy, psixologik va axloqiy fazilatları shakllana boshlaydi. O'smirlik yoshidagi individlar nafaqat oilaviy muhitdan, balki keng ijtimoiy makondan, xususan, maktab, do'stlar guruhi va boshqa yoshlar tashkilotlaridan sezilarli ta'sir oladi. Shu sababli, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirish masalasi nafaqat psixologiya, balki pedagogika, sotsiologiya va etnopsixologiya sohalari uchun ham dolzarb hisoblanadi.

Ijobiy xulq-atvor – bu o'smirning o'zining va atrof-muhitning rivojlanishiga xizmat qiladigan, ijtimoiy me'yorlarga mos, foydali va samarali harakatlari majmuasidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning xulq-atvori ularning ijtimoiy muhitidan kuchli ta'sir oladi. Masalan, do'stlar guruhi va tengdoshlar bilan muloqot jarayonida o'smirlar turli ijobiy fazilatları – mas'uliyat, hamkorlik, hurmat, fidoyilik va liderlik qobiliyatlarıni egallashadi. Shu bilan birga, norasmiy yoshlar guruhları o'smirlarning ijtimoiy tajribasini boyitadi va ularni turli murakkab vaziyatlarda o'zini tutish strategiyalariga o'rgatadi.

Ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshlar guruhları va ijtimoiy muhit o'smirlarning xulq-atvorini shakllantirishda turli mexanizmlarni ishga soladi. Tengdoshlarning fikri, guruhdagi normativ me'yorlar va ijtimoiy faoliyatlar orqali o'smirlar o'zini ijobiy jihatdan rivojlantirishga intiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy-etnopsixologik yondashuvlar yoshlarning xulq-atvori va madaniy muhit o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqurroq o'rganishga imkon beradi. Masalan, milliy an'analar, etnik xususiyatlar va hududiy ijtimoiy normativlar o'smirlarning fazilatları va ularning shakllanish tezligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirish masalasi faqat individual rivojlanish nuqtai nazaridan emas, balki ijtimoiy va madaniy kontekstlarıni hisobga olgan holda

tahlil qilinishi muhimdir. Ushbu mavzu nafaqat o'smirlarning shaxsiy salohiyatini aniqlash va rivojlantirishga, balki jamiyatning umumiy ijtimoiy barqarorligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Maqolaning asosiy maqsadi – yoshlar guruhlari va ijtimoiy muhitning o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishdagi roli va ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilishdir. Shu bilan birga, tadqiqot o'smirlar xulq-atvori va ijtimoiy muhit o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sir mexanizmlarini ochib berishga intiladi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirish masalasi psixologiya, pedagogika va sotsiologiya sohalarida keng tadqiq qilingan mavzulardan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar xulq-atvorining shakllanishida eng katta ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri – ijtimoiy muhit va tengdoshlar guruhi (Brown & Larson, 2009). Tengdoshlar bilan muloqot o'smirlarning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish, ijtimoiy normativlarni o'zlashtirish va ijtimoiy tajriba orttirishda muhim rol o'ynaydi.

O'smirlarning ijtimoiy rivojlanishi va xulq-atvoridagi ijobiy fazilatlar, jumladan, mas'uliyat, hamkorlik, liderlik va fidoyilik, ko'plab ilmiy tadqiqotlarda yoshlar guruhlari bilan bog'liq ekani qayd etilgan (Rubin, Bukowski & Laursen, 2011). Shu bilan birga, norasmiy guruhlar o'smirlarning shaxsiy identifikatsiyasini shakllantirish va ijtimoiy moslashuvni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Milliy va madaniy kontekstlar ham o'smirlarning xulq-atvoriga sezilarli ta'sir qiladi. Masalan, etnopsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli hududlardagi yoshlar guruhlari o'zining ijtimoiy normativlari va qadriyatlariga ega bo'lib, ular o'smirlarning ijobiy fazilatlarini rivojlantirishga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin (Triandis, 2001). Shu sababli, ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga olmagan holda o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini o'rganish to'liq natija bermaydi.

Oila va maktabning ta'siri ham alohida o'rganilgan. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijobiy xulq-atvorni rivojlantirishda oilaviy qo'llab-quvvatlash va maktabdagi ijtimoiy muhit birgalikda samarali natija beradi (Eccles & Roeser, 2011). Xususan, o'qituvchilar va tengdoshlar tomonidan yaratilgan ijobiy ijtimoiy muhit o'smirlarni hamkorlik qilishga, o'zini boshqarishga va ijtimoiy me'yorlarga rioya qilishga rag'batlantiradi.

Shuningdek, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda zamonaviy yoshlar madaniyati va raqamli muhitning ta'siri ham muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn guruhlar o'smirlarning xulq-atvorini shakllantirishda qo'llaniladigan yangi ijtimoiy mexanizmlarni yaratmoqda (Subrahmanyam & Greenfield, 2008). Shu bilan birga, virtual muhitning noto'g'ri ta'siri salbiy xulq-atvor rivojlanishiga ham sabab bo'lishi mumkin, shuning uchun ijtimoiy muhitni tahlil qilishda raqamli kontekstni hisobga olish muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning ijobiy xulq-atvori murakkab ijtimoiy-madaniy tizimda shakllanadi. Yoshlar guruhlari, tengdoshlar, maktab va oilaviy muhit, shuningdek, milliy va madaniy kontekstlar birgalikda o'smirlarning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy raqamli muhit ham ijtimoiy-etnopsixologik yondashuv doirasida e'tiborga olinishi lozim.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda yoshlar guruhlari va ijtimoiy muhitning ahamiyatini aniqlashdir. Tadqiqot ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik yondashuvlarga tayangan holda olib borildi. Metodologiya quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

Tadqiqot obyekti: 13–17 yoshdagi o'smirlar.

Tadqiqot subyekti: Tengdoshlar guruhi, maktab va norasmiy yoshlar jamoalari, oila va ijtimoiy muhit.

Tadqiqot usullari:

So'rovnoma – o'smirlarning ijtimoiy guruhlardagi faoliyati va xulq-atvorini aniqlash.

Intervyu – tengdoshlar va o'qituvchilar fikrlarini o'rganish.

Kuzatuv – guruh ichidagi ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni baholash.

Statistik tahlil – olingan ma'lumotlarni jadval va diagrammalar yordamida tahlil qilish.

Jadval: O'smirlarning ijtimoiy muhitga bog'liqligi bo'yicha faoliyat tahlili (so'rovnoma natijalari, %)

Faoliyat turi	Do'stlar guruhi	Maktab	Oilaviy muhit	Norasmiy guruhlar
Guruh bilan hamkorlik	78	65	50	72
Liderlik ko'rsatish	42	30	18	40
Ijtimoiy mas'uliyatni bajarish	69	55	60	65
Konfliktlarni hal qilish qobiliyati	55	48	35	50
Yordam va hamkorlik ko'rsatish	73	60	62	68

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini rivojlantirishda do'stlar guruhi va norasmiy guruhlarining ta'siri eng yuqori. Maktab va oilaviy muhit ham muhim, lekin guruhdagi o'zaro ta'sirning kuchi bilan solishtirganda biroz pastroq ko'rsatkichlar qayd etilgan.

Ma'lumotlarni tahlil qilish usuli:

Ma'lumotlar deskriptiv statistika yordamida tahlil qilindi.

O'smirlarning har bir faoliyati bo'yicha foizlar hisoblandi va jadvalda tasvirlandi.

Natijalar guruhlarining ijobiy xulq-atvorni shakllantirishdagi roli va ahamiyatini vizual ravishda ko'rsatishga imkon berdi.

Ushbu metodologiya o'smirlarning ijobiy fazilatlarini shakllantirishda ijtimoiy muhit va yoshlar guruhlarining roli haqida aniq va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda do'stlar guruhi va norasmiy yoshlar jamoalari eng muhim ijtimoiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. So'rovnoma va kuzatuv natijalariga ko'ra, o'smirlarning 78 foizi guruh bilan hamkorlik qilish orqali ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, 72 foizi norasmiy guruhlar orqali yordam ko'rsatish, hamkorlik va mas'uliyatni o'rganadi. Bu natija shuni ko'rsatadiki, tengdoshlarning ta'siri o'smirlarning xulq-atvorini shakllantirishda oilaviy va maktab muhitidan kuchliroq bo'lishi mumkin.

Maktab muhiti ham o'smirlarning ijobiy fazilatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, o'smirlarning 65 foizi maktabda guruh faoliyatlarida qatnashish orqali mas'uliyatni o'rganadi, 60 foizi esa yordam va hamkorlik ko'rsatish bilan shug'ullanadi. Bu maktabning faqat bilim beruvchi muassasa emas, balki ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi muhit ekanligini ko'rsatadi.

Oila ijtimoiy-psixologik jihatdan o'smirlarning xulq-atvorini qo'llab-quvvatlaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'smirlarning 60 foizi oilaviy muhit orqali ijtimoiy mas'uliyatni o'rganadi va 62 foizi yordam va hamkorlikni rivojlantiradi. Shu bilan birga, oilaviy ta'sirning do'stlar guruhi va norasmiy guruhlar ta'siriga nisbatan nisbatan pastroq ekanligi aniqlangan. Bu o'smirlar uchun tengdoshlar bilan o'zaro aloqaning, ijtimoiy muhitdagi faol ishtirokning ijobiy xulq-atvorni shakllantirishdagi o'rni katta ekanini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, tadqiqot milliy va madaniy kontekstning ahamiyatini ham ko'rsatdi. Turli hududlarda o'smirlar guruhidagi normativlar va qadriyatlar farq qilishi mumkin, bu esa xulq-atvorni shakllantirish jarayonida turli yondashuvlarni talab qiladi. Shu sababli, ijtimoiy-etnopsixologik yondashuvlarni qo'llash o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Raqamli muhit ham o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda ta'sir ko'rsatmoqda. Onlayn guruhlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali o'smirlar hamkorlik qilish, fikr almashish va ijtimoiy tajriba orttirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, noto'g'ri foydalanish salbiy xulq-atvor rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin, shuning uchun ijtimoiy muhitni tahlil qilishda raqamli kontekstni ham hisobga olish muhimdir.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirish murakkab ijtimoiy tizimda sodir bo'ladi. Tengdoshlar guruhi va norasmiy guruhlar asosiy rol o'ynasa, maktab va oilaviy muhit esa qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Milliy, madaniy va raqamli kontekstlarni hisobga olgan holda amalga oshirilgan tadqiqotlar o'smirlarning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

O'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda yoshlar guruhlari va ijtimoiy muhitning o'rni nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligi bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning shaxsiy fazilatlarini, jumladan mas'uliyat, hamkorlik, liderlik va yordam ko'rsatish qobiliyatlari, guruhdagi faoliyat va tengdoshlar bilan muloqot orqali eng samarali tarzda shakllanadi. Do'stlar guruhi va norasmiy jamoalar o'smirlarni o'zini ifoda etishga, qaror qabul qilishga va ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirishga rag'batlantiradi.

Maktab muhiti ham o'smirlarning ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Guruh loyihalari, fan klublari va sport jamoalari orqali o'smirlar intizom, mas'uliyat va hamkorlikni o'rganadilar. Shu bilan birga, maktabdagi ijtimoiy muhit, o'qituvchilar va tengdoshlar tomonidan yaratilgan ijobiy muhit, o'smirlarni o'zaro hurmat qilishga, yordam berishga va muammolarni hal qilishga o'rgatadi.

Oilaviy muhit ham o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Ota-onaning nazorati, qo'llab-quvvatlashi va shaxsiy namunasi o'smirlar uchun asosiy me'yor bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy qo'llab-quvvatlash o'smirlarning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi, qaror qabul qilish qobiliyatini kuchaytiradi va stressga bardoshlilikni mustahkamlaydi.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli muhit o'smirlarning ijtimoiy tajribasini boyitadi. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn forumlar va virtual guruhlar orqali o'smirlar fikr almashadi, yangi bilim va tajribalarni o'zlashtiradi, hamkorlik qiladi va o'zini ijobiy jihatdan rivojlantiradi. Shu bilan birga, noto'g'ri foydalanish salbiy xulq-atvor rivojlanishiga olib kelishi mumkin, shuning uchun raqamli muhitni nazorat qilish va ijobiy platformalarni rag'batlantirish muhimdir.

Milliy va madaniy kontekst ham o'smirlarning xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Turli hududlardagi yoshlar guruhlari o'zining ijtimoiy normativlari va qadriyatlariga ega bo'lib, ularning xulq-atvorini shakllantirish jarayonini belgilaydi. Shu sababli, ijtimoiy-etnopsixologik yondashuvlar o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini chuqurroq tushunishga yordam beradi va samarali ta'lim-tarbiya strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda yoshlar guruhlari va ijtimoiy muhitning roli muhim ahamiyatga ega. Tengdoshlar guruhi va norasmiy guruhlar o'smirlarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish, mas'uliyat, liderlik, hamkorlik va yordam ko'rsatish kabi ijobiy fazilatlarini shakllantirishda yetakchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, maktab va oilaviy muhit bu jarayonni qo'llab-quvvatlaydigan ijtimoiy platforma sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda guruh ichidagi faoliyat va tengdoshlar bilan muloqotning ahamiyati, oilaviy va maktab ta'siridan ko'ra sezilarli darajada yuqoriroqdir.

Milliy va madaniy kontekst ham o'smirlarning xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Turli hududlardagi o'smir guruhlari o'zining ijtimoiy normativlari va qadriyatlariga ega bo'lib, ular o'smirlarning ijobiy fazilatlarini rivojlantirish tezligini va yo'nalishini belgilaydi. Shu sababli, ijtimoiy-etnopsixologik yondashuvlarni tadqiqotlarda qo'llash, o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Raqamli muhitning ta'siri ham muhimdir. Onlayn guruhlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali o'smirlar fikr almashish, hamkorlik va ijtimoiy tajriba orttirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, noto'g'ri foydalanish salbiy xulq-atvor rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda raqamli va real ijtimoiy muhitlarning o'zaro uyg'unligini ta'minlash zarur.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirish nafaqat individual rivojlanish, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Yoshlar guruhlar, tengdoshlar, maktab, oila, milliy-madaniy kontekst va raqamli muhit birgalikda ijobiy fazilatlarni rivojlantirish mexanizmlarini yaratadi. Shu bois, o'smirlarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga yo'naltirilgan kompleks yondashuvlar ishlab chiqish, ularni qo'llab-quvvatlash va nazorat qilish samarali bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirish jarayoni ko'p qirrali va tizimli bo'lib, unda ijtimoiy muhitning, yoshlar guruhlarining va madaniy kontekstning ahamiyati beqiyosdir. Tadqiqot natijalari o'smirlar bilan ishlashda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish, ijtimoiy va ta'lim muhitlarini optimallashtirish va norasmiy guruhlarini samarali qo'llash imkoniyatlarini ko'rsatadi. Shu bilan birga, kelgusida raqamli va global ijtimoiy muhitni ham hisobga olgan holda, o'smirlarning ijobiy fazilatlarni rivojlantirish strategiyalarini yanada takomillashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Brown, B. B., & Larson, J. (2009). Peer relationships in adolescence. Handbook of Adolescent Psychology, 2nd Edition, Wiley.
2. Rubin, K. H., Bukowski, W., & Laursen, B. (2011). Handbook of Peer Interactions, Relationships, and Groups. Guilford Press.
3. Triandis, H. C. (2001). Individualism and Collectivism. Boulder: Westview Press.
4. Eccles, J. S., & Roeser, R. W. (2011). Schools as Developmental Contexts During Adolescence. Journal of Research on Adolescence, 21(1), 225–241.
5. Subrahmanyam, K., & Greenfield, P. (2008). Online Communication and Adolescent Relationships. The Future of Children, 18(1), 119–146.
6. Steinberg, L. (2014). Adolescence. 10th Edition. McGraw-Hill Education.
7. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
8. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Prentice-Hall.
9. Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology, 94(S1), S95–S120.

Atabayeva Nargis Batirovna,
O'zMPU, psixologiya fanlari doktori, professor

UYUSHMAGAN YOSHLAR IJTIMOY MOSLASHUVINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotasiya. mazkur maqolada uyushmagan yoshlar va ularning ijtimoiy moslashuvi masalasi keng qamrovda yoritib berilgan. Xususan, ijtimoiy psixologik moslashganlikning shaxs hayotiy strategiyasiga bog'liq jihatdan yoritib berilgan. Ayniqsa, ijtimoiy moslashmaganlik darajasi yuqori bo'lgan uyushmagan yoshlarning o'zini faollashtirish, o'z ustida ishlash pozitsiyasining past bo'lishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilib berilgan.

Kalit so'zlar: uyushmagan yoshlar, moslashagalik, moslashmaganlik, ijtimoiy faollik, vaqtincha ishsiz, surunkali ishsiz, destruktiv axloq.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема неорганизованной молодежи и ее социальной адаптации. В частности, выделены аспекты социально-психологической адаптации, связанные со стратегией личной жизни. В частности, анализируются факторы, влияющие на низкий уровень самоактивации и работу по самоактивации неорганизованной молодежи с высоким уровнем социальной дезадаптации.

Ключевые слова: неорганизованная молодежь, адаптация, дезадаптация, социальная активность, временная безработица, хроническая безработица, деструктивная мораль.

Abstract. This article covers the issue of unorganized youth and their social adaptation. In particular, aspects of social psychological adaptation related to personal life strategy are highlighted. In particular, the factors affecting the low level of self-activation and work on self-activation of unorganized youth with a high level of social maladjustment are analyzed.

Key words: disorganized youth, adjustment, maladjustment, social activity, temporary unemployment, chronic unemployment, destructive morality.

Bugungi kunda yoshlarning ijtimoiy guruh sifatidagi muammosini tadqiq etishga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, yoshlar muammolari falsafa, sosiologiya, psixologiya, pedagogika fanlari rakursida keng tadqiq etilmoqda. Yoshlar ijtimoiy-demografik guruh sifatida jamiyat hayotida katta ahamiyatga ega. Jamiyatda yoshlar intellektual va ijtimoiy tajribani potensial tashuvchilari hisoblanadi. Yoshlarni jamiyatni muhim qatlami sifatida tadqiq etish masalasi yer yuzida insoniyat paydo bo'lganidan buyon olimu-ulamoalarni diqqat markazida bo'lgandir. Xattoki, eramizdan avvalgi V asrdayoq yunon faylasufi Suqrotning qarashlarida ham "yoshlar orasida hashamatga muxabbat, ota-onaga va kattalarga hurmatsizlik kuchayib"[1] ketayotganligi yoki tarixchi Gerodot Misr ehromlarida quyidagi qaydlar uni ajablantirgani "yoshlarning tarbiyasi buzilib ketyapti. Nima qilish kerak?!"[4] haqida aytib o'tilgan. Mazkur holatning o'ziyoq yoshlar va ularni tarbiyalash masalasi uzoq o'tmishdan beri dolzarb muammo ekanini ko'rsatadi. Zero, rivoyat qilishlaricha Luqmoni Hakimdan "nasihatlaringizning ko'pi yoshlarga oid, ammo yoshi kattaroqlarga kamroq bo'ladi, buning sababi nima?" – deb so'radilar. Luqmoni Hakim shunday javob beradilar: "Bog'bon yerni yumshatib ko'chat o'tqazib, uning atrofini xas – xashakdan, zararli yovvoyi o'tlardan tozalab, kerak bo'lgan vaqtda suv bilan o'g'it berib tursa, tez vaqtda daraxt yetiladi, unumli, serhosil bo'ladi. Bolani ham yoshligidan boshlab yaxshilab tarbiya qilinsa, go'zal axloqli, odobli etib o'stirilsa, u bola nafaqat o'ziga, ota – onasiga baxt – saodat keltiradi, jamiyat uchun foydali, kerakli inson bo'lib yetishadi"[3]. Shunday ekan, jamiyatning tayanchi va taraqqiyotning asosi bo'lgan yoshlar bilan ishlash, ularni qo'llab-quvvatlash masalasiga e'tibor qaratish, jamiyat taraqqiyotining asosini tashkil etar ekan.

Shaxs ijtimoiy moslashuvida uning iroda kuchi lokalizatsiyasi ham muhim o'ringa ega. Chunki iroda kuchi lokalizatsiyasi shaxsni jamiyatga integratsiyasini ta'minlab beradi. Lokus nazorati (lotincha locus - joy, manzil va fransuzcha controlee – nazorat, tyekshirish) – shaxsning o'z faoliyati natijalarini va mas'uliyatni tashqi omillarga (tashqi lokus nazorati)ga yoki ichki

omillarga va qobiliyatlari (ichki lokus nazorati)ga yuklashdir [5]. Lokus nazorati muammosi psixologiya, sotsiologiyaning turli boʻlimlarida tadqiq qilinadi. Subyektiv nazorat yoki lokus nazorati tushunchasi 1954-yilda Amerikalik psixolog Julian Rottier tomonidan psixologiyaga ilk bora kiritilgan boʻlib, shaxs hayotdagi narsa va hodisalar, voqaealar va faoliyati natijalarini tashqi omillarga (yeksternal, tashqi lokus nazorati) yoki ichki omillarga (intyernal, ichki lokus nazorati) yuklashi dyeb tushuniladi. Lokus nazorati «irodali harakatni nazorat qilishning lokalizatsiyasi»dyeb ham ataladi.

Intyernalarning quyidagi xususiyatlarini aytib oʻtish mumkin: optimizm, oʻziga ishonch, xayrixohlik, sotsializm, qatʼiyatlilik. Yeksternal lokus nazorati qarama-qarshi xususiyatlarga yega: mustaqillikning yoʻqligi, ishonchsizlik, shubha. Ushbu xususiyatlarni koʻrib chiqqandan soʻng, tashqi lokus nazorati faqat salbiy xususiyatgayega boʻlib, ichki lokus nazorati yesa ijobiy tomonlarni qamrab olgan dyegan fikr paydo boʻlishi mumkin.

Biz bilamizki, lokus nazoratning internal va eksternal gradasiyalariga qarab shaxsdagi oʻziga xos ijtimoiylashuv va moslashuv jarayoni kechadi. Xususan, internal lokus nazorati kuchli boʻlgan shaxsda barcha xodisalarni shaxsiy mehnati mahsuli deb boogʻlash tushunchasining kuchliligi, oʻz xatti-harakatlari va shaxsiy hayotiga nisbatan masʼuliyatning yuqoriligi, shaxsning taqdir hayot tarziga taʼsir etishini inkor etishi, oʻzga insonlarning taʼsiriga tushib qolmaslik, ichki motivasiyaning kuchliligi, murakkab vaziyatlarda qatʼiyatli harakatlanishning yaqqol ifodalanishi uning ijtimoiy moslashuvini taʼminlaydi. Eksternallarda esa omadga ishonish, masʼuliyatdan qochish, oʻzga insonlar taʼsiriga tez berilish, faollikni talab etuvchi jarayonda passivligi ularni ijtimoiy moslashuviga psixologik toʻsiq vazifasini bajaradi.

Ilmiy izlanishlarimizning asosiy maqsadi, uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashuviga lokus nazoratining taʼsirini aniqlashdan iboratdir. Chunki, ijtimoiy moslashuv shaxsdan psixologik yetuklikni talab etadi. Psixologik yetuklik esa subyektiv lokus nazoratining integral xususiyatlariga bogʻliqdir. Bizning asosiy vazifalarimizdan biri bugungi kun yoshlarining ijtimoiy passivligiga va jamiyatga integrasiyasini qiyinlashtiriyotgan lokus nazorati bilan bogʻliq omillarni aniqlashdir. Yuqorida keltirilgan holatlarni hisobga olgan holda uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashuviga lokus nazoratning taʼsirini tadqiq etdik. Buning uchun K.Rodjars – R.Daymondning “Ijtimoiy psixologik moslashganlik” va Dj. Rotterning “Subyektiv nazorat darajasi”ni aniqlash soʻrovnomalari orasidagi bogʻliqlikni tahlil qildik.

1-jadval

K.Rodjars – R.Daymondning “Ijtimoiy psixologik moslashganlik” va Dj. Rotterning “Subyektiv nazorat darajasini aniqlash” metodikalari orasidagi bogʻliqlikning oʻziga xos jihatlari (n=321)

Mezonlar	Muvaffaqiyatda internallik	Muvaffaqiyatsiz ikda internallik	Oilaviy munosabatlarda internallik	Ishlab chikarish munosabatlarda internallik	Shaxslararo munosabatlarda internallik	Salomatlik boʻ yicha internallik	Umumiy internallik
Moslashganlik	-0,011	0,091	0,050	-0,083	0,013	0,024	0,068
Moslashmaganlik	0,033	-0,022	- 0,212**	0,055	-0,020	-0,036	-0,041
Oʻzini qabul qilish	0,025	0,000	-0,020	0,017	0,072	-0,004	-0,010
Oʻzini qabul qilmaslik	0,017	-0,058	0,033	-0,036	-0,097	-0,016	-0,044
Boshqalarni qabul qilish	0,038	0,022	0,005	0,016	0,030	-0,035	0,011

Boshqalarni qabul qilmaslik	-0,034	-0,050	-0,061	-0,063	-0,115*	0,019	-0,097
Emosional komfort	0,023	0,054	0,049	-0,063	-0,060	-0,022	0,009
Emosional diskomfort	0,015	-0,092	-0,039	0,029	0,032	0,089	- 0,530**
Ichki nazorat	-0,045	0,050	0,057	-0,038	-0,119*	-0,016	0,059
Tashqi nazorat	-0,005	0,003	-0,063	-0,055	-0,005	0,016	-0,071
Ustuvorlik	0,009	0,059	0,052	-0,031	0,009	0,075	0,087
Ergashuvchanlik	-0,018	0,066	0,022	0,001	0,052	0,010	0,080
Eskapizm (muammodan qochish)	0,015	-0,105	- 0,676**	-0,033	0,036	-0,049	- 0,208**

Izoh: ** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki, uyushmagan yoshlardagi moslashmaganlik darajasi oilaviy munosabatlarda internallik ($r=-0,212$; $p \leq 0,01$) bilan teskari bog'lanishga ega ekanligi aniqlangan. Mazkur holat yoshlarning oilaviy munosabatlardagi vaziyatlarga, oilaviy qarorlarga nisbatan mas'uliyatsizligini anglatib, ularda oilaviy munosabatlardag dezadaptatsiyani kuchaytirmoqda. Mazkur holat yoshlarning oila qadriyatini bepisand qilishlari, oilaviy munosabatlardagi emosional qadriyatlarning sustligi bilan belgilanadi. Bu esa oiladagi destruktiv munosabatlarni kuchayishiga olib kelib, yoshlarning adaptiv xususiyatlarini susaytiradi. Natijada yoshlar konfliktogen, ichki nizolari kuchli, oilaviy hayotidan qoniqmagan shaxs sifatida ijtimoiy mosllpashmaganlikni namoyon qila boshlaydi. Shu boisdan natijalar orasida teskari bog'lanishlar kuzatilgan. Yoshlardagi oilaviy munosabatlar bilan bog'liq internallikning susayishi moslashmaganlikni kuchayishiga olib kelgan. Qolgan mezonlar orasida ahamiyatli bog'lanishlar kuzatilmagan.

Navbatdagi mezon boshqalarni qabul qilmaslik shaxslararo munosabatlardagi internallik ($r=-0,115$; $p \leq 0,05$) bilan teskari bog'lanishlarga ega bo'lgan. Bizga ma'lumki, shaxslararo munosabatlardagi internallik shaxning do'stlari, tengqurlari, yaqin tanishlari bilan bog'liq affelyativ ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilgan harakatlarida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi bilan belgilanadi. Inson o'zar munosabatlarga kirishar ekan muloqotning konstruktiv kechishiga, o'zaro samimiy munosabatlarni o'rnatilishiga har ikki tomon mas'ul bo'lishi lozim. Uyushmagan yoshlarda o'zgalar shaxsini qadrlamaslik, muloqotda suxbatdoshni qabul qilmaslik, o'zaro munosabatlarda atrofdagilarni monipulyasiyalashga intilishning kuchliligi tufayli iroda kuchi lokalizasiyasining iyeternallik ko'rsatkichi ularda sust namoyon bo'lgan. Shu boisdan ikki mezon orasida salbiy ahamiyatga ega bo'lgan bog'lanishlar kuzatilgan. Qolgan mezonlar orasida shaxslararo munosabatlardagi internallik bilan bog'liq ahamiyatli bog'lanishlar kuzatilmagan.

Ilmiy izlanishlarimizda aniqlangan navbatdagi natija emosional diskomfort va umumiy internallik ($r=-0,530$; $p \leq 0,01$) orasidagi teskari bog'lanishdir. Bizga ma'lumki, uyushmagan yoshlardagi emosional diskomfort ularning ichki noroziligi, muhit bilan ijtimoiy munosabatlarning destruktivligi tufayli hissiy noturg'unlik, o'zini emosional nazorat qila olmaslik bilan bog'liq. Uyushmagan yoshlarning emosional noturg'unligi, hissiy o'zini nazorat qilish darajasining pastligi ularda umumiy internallikni pasayishiga olib keladi.

Ilmiy izlanishlarimizda aniqlangan navbatdagi natija ichki nazorat shaxslararo munosabatlardagi internallik ($r=-0,119$; $p \leq 0,05$) orasidagi teskari manfiy bog'lanishdir. Uyushmagan yoshlardagi o'z menini nazorat qilish, o'z kechinmalarini haddan ortiq boshqarishga urinish shaxslararo munosabatlardan "qochishga" undaydi. Chunki, yoshlarning tinimsiz ravishda o'zini "meni tan olishmaydi", "meni yoqtirishmaydi" kabi noadekvat tasavvurlar ta'sirida nazorat qilishga urinishi shaxsdagi "o'zidan qoniqmaslik hissini" keltirib chiqaradi. Bu esa ularning shaxslararo munosabatlardan qochishiga, atrofdagilar bilan munosabatlarda passiv bo'lishiga, o'z

kechinmalari va xattii-harakatalrini doimiy nazoratda ushlashga undaydi. Natijada muloqotdagi internallik, mas'uliyatni zimmasiga olish darajasi ham pasayadi. Shu boisdan ikki mezon orasida ahamiyatli teskari bog'lanishlar aniqlangan. Qolgan mezonlar orasida ahamiyatli bog'lanishlar kuzatilmagan.

Navbatdagi mezon eskapizm oilaviy munosabatlarda internallik ($r=-0,676$; $p\leq 0,01$), umumiy internallik ($r=-0,208$; $p\leq 0,01$) bilan teskari bog'lanishga ega ekanligi aniqlangan. Aslida bizning o'ylashimizcha, internal tipdagi shaxslarda eskapizmga bo'lgan moyillikning past bo'lishi kerak edi. Chunki, internal tipdagilar o'ta mas'uliyatli va vijdon amri asosida harakatlanuvchi shaxslardir. Internallikning o'ta kuchli darajasida, nazarimizda, odam nafaqat o'z harakatlari uchun o'zini mas'ul his etishga moyil bo'ladi; bunday sifat odamni boshqa odamlar xulq-atvorini doimiy baholashga yo'naltiraveradi; natijada odamning o'z xulq-atvoriga bo'lgan umumiy e'tibori, shaxsiy axloqiy me'yorlarni taftish qilishga bo'lgan ehtiyoji susayib boradi va muammoni hal qilishga intilish darajasi pasayadi. Bu holatda oilaviy vaziyatlarga nisbatan mas'uliyatni o'z zimmasiga olish bilan bir qatordaa uni o'z imkoniyatlari darajasidan yuqoridagi ishlar uchun ham javobgarlikni zimmasiga olishga undaydi. Buning oqibatida uyushmagan yoshlarda qo'rquv, xavotir, aybdorlik hissi ortib ketadi va vaziyatga to'g'ri baho berish qobiliyati pasayib, mummodan qochishga intilish kuchayadi. Albatta, o'z xatti-harakatlari va ularning oqibatlari uchun doim kimnidir mas'ul hisoblashga bo'lgan moyillik eksternal tip ustun shaxsda kuzatiladi. Bu yerda ham, nazarimizda, quyidagicha psixologik mexanizmning faoliyatiga to'qnash kelinadi: shaxsda ijtimoiy xulq-atvorining ichki qabul qilingan shaxsiy "Men" xususiyatlarini aks ettiruvchi nisbiy barqaror tamoyillar tizimi yetarlicha shakllanmagan $\rightarrow$ shaxsiy xulq-atvorni ichki mezonlar bo'yicha baholash mexanizmining faoliyati juda sust kechayapti $\rightarrow$ individual xatti-harakatlar shaxs tomonidan faol o'zlashtirilgan ijtimoiy me'yorlar asosida baholanmayapti $\rightarrow$ shaxs o'z xulq-atvori va uning natijalariga nisbatan hissiy-axloqiy munosabatni o'zi uchun aniqlashga qodir bo'lmayapti $\rightarrow$ ijtimoiy xulq-atvor va uning oqibatlari uchun shaxsiy mas'ullikni his etish darajasining pasayishi kuzatilayapti.

Muhimi shundaki, eksternallarga xos dogmatizm (notanqiiy fikrlash), avtoritarizm [2] ularning o'z ichki nazorat me'yorlarini qayta ko'rib chiqishga to'sqinlik qilsa, ulardagi nisbiy yuqori darajali konformlilik shaxsiy xatti-harakatlarida guruhning motivlashtiruvchi ta'siri bo'rttirib idrok etilishiga va oilaviy munosabatlardagi muammoni hal qilishni namoyon qilishiga ahamiyatli darajada ta'sir qilmasligiga sabab bo'lishi mumkin. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib aytishimiz mumkinki, oilaviy munosabatlardagi va umumiy internallik darajasi tabiiy ravishda eskapizm bilan salbiy bog'lanishga ega bo'lgan. Chunki, oilaviy vaziyatlar, ijtimoiy hodisalar uchun mas'uliyatni, javobgarlikni o'z zimmasiga olgan shaxs muammoni hal qilishdan qochmaydi, aksincha uning rasional yechimini topishga intiladi. uyushmagan yoshlarda esa muammoni hal qilishdan ko'ra undan qochish, umuman hayotdagi ijtimoiy hodisa va qarorlarga nisbatan javobgarlikni o'z zimmasiga olmaslik kuzatilgan. Shu boisdan, mazkur mezonlar orasida salbiy bog'lanishlar aniqlangan.

Biz tomonimizdan tashkil etilgan ilmiy izlanishlar asosida uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashuviga iroda kuchi lokalizasiyasining ta'sirini quyidagilar bilan izohlashimiz mumkin:

- Oilaviy munosabatlardagi internallik ota yoki onasi beva bo'lgan oilada voyaga yetgan yoshlarda, shaxslararo munosabatlardagi internallik to'liq oilalarda tarbiyalangan yoshlarda kuchli ifodalangan;
- Oilaviy munosabatlardagi internallik moslashmaganlik va eskapizm bilan teskari bog'lanishlarda namoyon bo'lgan;
- Shaxslararo munosabatlardagi interallik uyushmagan yoshlarning boshqalarni qabul qilmasligi va ichki nazoratining kuchliligiga bog'liq holda sust ifodalangan;
- Uyushmagan yoshlarda emosional diskomfort hissi va eskapizmning kuchli ifodalanishi ulardagi umumiy internallik darajasini pasayishiga olib kelgan.

Yuqoridagilarga asoslanib quyidagi xulosalarni shakllantirishimiz mumkin:

1. Uyushmagan yoshlar voyaga yetgan oilaning to'liq yoki noto'liqligiga ko'ra ulardagi iroda kuchi lokalizatsiyasining internal va eksternal xususiyatlari shaxslararo munosabatlar tizimi iyerarxisiga bog'liq holda shakllanishi aniqlandi;

2. Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashuvida oilaviy va shaxslararo munosabatlardagi internallikning eskapizm, boshqalarni qabul qilmaslik, ichki nazorat bilan teskari bog'lanishlarga egaligi tufayli subyektiv lokus nazoratining usutvor xususiyatlari muhim psixologik determinant ekanligi dalillandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Gerodot. Istoriya v 9 kn. / Per., predisl. i ukazatel F. G. Miщyenko. V 2 t. M., 1885-1886.
2. Гулевич О.А. Основные стадии морального социализации // Институт психологии РАН. 2010. С. 52-66.
3. Sokrat - 124 sitaty <https://socratify.net>
4. Sobitaliyev M. 565 Luqmoni Hakim o'g'itlari va aforizmlar. – T. Adabiyot uchqunlari, 2017. 128-b.
5. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. - М., Издательство Института Психотерапии, 2005. - 490 с

Urunov Aziz Shakirovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti nodavlat ta'lim muassasasi
Samarqand Kampusi
"Pedagogika va psixologiya" kafedrası v.b dotsenti
e-mail: azzega.085@gmail.com

ONATIV XULQ-ATVORNING NAMOYON BO'LISHI MUAMMOSINI HUQUQIY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada konativ xulq-atvorning namoyon bo'lish jarayoni huquqiy va psixologik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotda o'spirinlar va yoshlar shaxsida uchraydigan irodaviy faoliyatning buzilishi, motivatsion mexanizmlarning sustlashuvi, impulsiv qarorlar qabul qilish holatlari va ularning huquqbuzarliklar bilan o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda o'rganilgan. Psixologik konsepsiyalarga tayangan holda konativ xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar - shaxsning ichki motivlari, o'zini boshqarish darajasi, ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya va raqamli kommunikatsiyalar tahlil qilinadi. Maqolada huquqiy normalar va psixologik tamoyillarning o'zaro uyg'unlashgan holda ta'sir etishi xulq-atvorni boshqarish jarayonida qanday rol o'ynashi ilmiy asosda bayon etiladi. O'spirin va yoshlar orasida uchraydigan deviant xatti-harakatlar, agressiv reaksiya, mas'uliyatsizlik va impulsivlikning huquqiy oqibatlari o'rganilib, ularni profilaktika qilishda psixologik yondashuvlar, huquqiy savodxonlik va tarbiyaviy monitoringning ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: konativ xulq-atvor, irodaviy jarayonlar, psixologik omillar, huquqiy madaniyat, deviant xatti-harakat, motivatsiya, o'zini boshqarish, yoshlar psixologiyasi, huquqbuzarlik profilaktikasi, ijtimoiy muhit.

Аннотация. В данной статье представлен углубленный анализ процесса проявления конативного поведения с правовой и психологической точек зрения. Научно изучаются нарушения волевой активности, ослабление мотивационных механизмов, импульсивное принятие решений у подростков и молодежи, а также их связь с правонарушениями. На основе психологических концепций анализируются основные факторы, влияющие на формирование конативного поведения: внутренние мотивы индивида, уровень самоконтроля, социальная среда, семейное воспитание и цифровые коммуникации. В статье научно объясняется роль комбинированного влияния правовых норм и психологических принципов в процессе управления поведением. Изучаются правовые последствия девиантного поведения, агрессивных реакций, безответственности и импульсивности среди подростков и молодежи, подчеркивается важность психологических подходов, правовой грамотности и воспитательного мониторинга в их профилактике.

Ключевые слова: волевое поведение, волевые процессы, психологические факторы, правовая культура, девиантное поведение, мотивация, самоконтроль, психология молодежи, профилактика преступности, социальная среда.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the process of manifestation of conative behavior from a legal and psychological perspective. The study scientifically studies the disorders of volitional activity, weakening of motivational mechanisms, impulsive decision-making in adolescents and young people, and their relationship with offenses. Based on psychological concepts, the main factors influencing the formation of conative behavior are analyzed - the internal motives of the individual, the level of self-control, the social environment, family upbringing and digital communications. The article scientifically explains the role of the combined influence of legal norms and psychological principles in the process of behavior management. The legal consequences of deviant behavior, aggressive reactions, irresponsibility and impulsivity among adolescents and young people are studied, and the importance of psychological approaches, legal literacy and educational monitoring in their prevention is highlighted.

Key words: *conative behavior, volitional processes, psychological factors, legal culture, deviant behavior, motivation, self-management, youth psychology, crime prevention, social environment.*

Kirish. Bugungi globallashuv va ijtimoiy transformatsiyalar davrida yoshlarning xulq-atvoriga ta'sir etuvchi omillar keskin murakkablashib bormoqda. Raqamli kommunikatsiyalar kengayishi, ijtimoiy tarmoqlarning keskin ta'sir kuchi, oilaviy munosabatlardagi o'zgarishlar, ta'lim muassasalarining axborotlashuvi hamda huquqiy ongning yetarli darajada shakllanmaganligi shaxsning konativ xulq-atvori - ya'ni irodaviy harakat, qaror qabul qilish, maqsadga yo'naltirilganlik va xatti-harakatlarni boshqarish tizimiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa o'spirinlar va yoshlar orasida kuzatilayotgan impulsiv xatti-harakatlar, mas'uliyatsizlik, huquqiy normalarni e'tibordan chetda qoldirish kabi holatlar konativ komponentlarning izdan chiqishiga sabab bo'layotgani dolzarb muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shaxs psixologiyasida konativ xulq-atvor motivatsion, irodaviy va maqsadga yo'naltirilgan harakatlar majmui sifatida talqin qilinib, uning shakllanishida biologik, psixologik, ijtimoiy va huquqiy omillar bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Biroq zamonaviy ijtimoiy muhitda aynan huquqiy va psixologik determinatsiyalarning o'zaro ta'siri, ularning shaxs xatti-harakatlariga ko'rsatadigan bevosita va bilvosita ta'siri yetarlicha chuqur o'rganilmagan. Shu bois konativ xulq-atvorning namoyon bo'lish jarayonini huquqiy-psixologik kontekstda tahlil qilish yoshlar rivojiga ta'sir etuvchi jarayonlarni qayta baholash va ularni tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Yoshlar orasida kuzatilayotgan ayrim nomutosin xulqiy reaksiyalar - agressivlik, impulsiv qarorlar, ijtimoiy normalarga zid harakatlar, raqamli muhitda nazoratsiz xatti-harakatlar va deviant faoliyat turlari - ko'pincha psixologik jihatdan to'liq shakllanmagan irodaviy tizim, past motivatsion barqarorlik, o'zini boshqarishdagi kamchiliklar va huquqiy savodxonlikning sustligi bilan bog'liq. Bu esa konativ xulq-atvorning huquqiy oqibatlarini ham kuchaytiradi. Shunday ekan, ushbu jarayonni kompleks yondashuv asosida, ya'ni shaxsiy, psixologik, ijtimoiy va huquqiy determinantlar birlikda tahlil qilinishi ilmiy tadqiqotning zaruriy sharti sanaladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida yoshlar huquqlarini himoya qilish, ularning ma'naviy va huquqiy savodxonligini oshirish, deviant xulq-atvorning oldini olish bo'yicha tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Shunga qaramay, amaliyot shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy muhitdagi keskin o'zgarishlar, raqamli xavf-xatarlarning ortishi va oilaviy tarbiyaning barqaror emasligi oqibatida yoshlarning irodaviy faoliyati va xulqiy barqarorligida muayyan muammolar saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, konativ (irodaviy) komponentning yetarlicha shakllanmaganligi huquqiy xatolarga, noto'g'ri qarorlar qabul qilishga va ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqishga sabab bo'lishi mumkin.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, konativ xulq-atvorning namoyon bo'lish mexanizmlarini huquqiy-psixologik integratsiya asosida tahlil qilish yurtimizda yoshlar bilan ishlashning yangi konseptual yondashuvlarini shakllantirish, huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish hamda psixologik xizmat samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shuningdek, ushbu yo'nalish bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlarda konativ komponentning huquqiy aspektlari yetarli darajada yoritilmaganligi, bu boradagi tadqiqotlarning aksariyati faqat psixologik yoki faqat ijtimoiy omillarga qaratilganligi mazkur mavzuni yanada ahamiyatli qiladi.

Shu asosda ushbu maqolada konativ xulq-atvorning shakllanishi va namoyon bo'lishi, uning huquqiy-psixologik determinantlari, yoshlar orasida uchraydigan irodaviy buzilishlar va ularning huquqiy oqibatlari tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yoshlar bilan ishlash sohasida psixologik-pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish, huquqiy madaniyatni rivojlantirish hamda ijtimoiy xavfsizlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot konativ xulq-atvorning namoyon bo'lish jarayonini huquqiy va psixologik jihatdan kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, ilmiy asos sifatida biopsixososial yondashuv, shaxs motivatsiyasini o'rganish konsepsiyalari, ijtimoiy-kognitiv nazariya va irodani boshqarish psixologiyasi olindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi -

yoshlar va o'spirinlar shaxsida konativ komponentlarning shakllanish mexanizmlari va ularning huquqiy oqibatlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aniqlash, shuningdek, konativ xulq-atvorni tartibga solishda ilmiy asoslangan yondashuvlar ishlab chiqishdir.

Metodologik yondashuv tadqiqotning samaradorligini ta'minlash uchun bir nechta tamoyillar asosida shakllantirildi. Birinchidan, tizimlilik tamoyili konativ xulq-atvorni psixologik, ijtimoiy va huquqiy komponentlar birlikda o'rganiladigan murakkab tizim sifatida talqin qilishni nazarda tutadi. Ikkinchidan, uzluksizlik va dinamiklik tamoyili yoshlarning xulq-atvori, motivatsion faolligi va irodaviy qarorlari vaqt davomida o'zgarishi, impulsiv va maqsadga yo'naltirilgan harakatlar doimiy monitoringni talab qilishini hisobga oladi. Uchinchidan, individual-differensial tamoyil tadqiqot ishtirokchilarining shaxsiy psixologik xususiyatlari, irodaviy barqarorlik darajasi, huquqiy madaniyati va shaxsiy motivatsiyasini chuqur tahlil qilishga imkon beradi. To'rtinchidan, ilmiy asoslangan empirik tekshirish prinsipiga amal qilinib, psixologik va huquqiy ko'rsatkichlarni o'lchashda validatsiyadan o'tgan diagnostik metodlar, so'rovnomalar, intervyu va kuzatuvlar qo'llanildi.

Tadqiqotda empirik usullar keng qo'llanildi. Jumladan, o'spirin va yoshlarning irodaviy barqarorligini, o'zini boshqarish ko'nikmalarini va konativ komponentlarning faolligini aniqlash uchun psixologik diagnostika testlari ishlatildi. Shu bilan birga, huquqiy monitoring va so'rovnomalar yordamida yoshlarning huquqiy savodxonligi, huquqbuzarlik bilan bog'liq tajribalari, impulsiv va deviant xatti-harakatlarning chastotasi aniqlandi. Tadqiqot jarayonida individual va guruhli intervyular o'tkazilib, shaxslarning konativ xulq-atvorini shakllantiruvchi ichki motivatsiya va tashqi omillar, ijtimoiy muhit va oilaviy ta'sirlar chuqur o'rganildi. Shuningdek, sotsiometrik va kontent-tahlil usullari yordamida ijtimoiy muhit, tengdoshlar guruhi va raqamli kommunikatsiyalarning konativ xulq-atvorni shakllantirishdagi roli baholandi.

Tahlil usullari sifatida sifat va miqdoriy yondashuv uyg'unlashtirildi. Miqdoriy tahlil yordamida olingan natijalar statistik usullar bilan qayta ishlanib, konativ komponentlar va huquqiy xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlandi. Sifat tahlil esa yoshlar shaxsining psixologik profilini, motivatsion jarayonlar va irodaviy xatti-harakatlarning kontekstini chuqur anglash imkonini berdi. Shu bilan birga, tahlil jarayonida empirik ma'lumotlar va huquqiy me'yorlar o'rtasidagi uzviylik hamda ularning konativ xulq-atvor shakllanishiga ta'siri o'rganildi.

Mazkur metodologiya orqali konativ xulq-atvorning huquqiy-psixologik determinantlarini tizimli ravishda o'rganish, yoshlar orasida impulsiv va deviant xatti-harakatlarni aniqlash, ularni profilaktika qilish hamda ijtimoiy-pedagogik va huquqiy tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, metodologik yondashuv tadqiqotning ilmiy ishonchliligini oshirish, olingan natijalarni boshqa hududlar va yosh guruhlari bo'yicha nisbiy tarzda umumlashtirishga imkon beradi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, konativ xulq-atvor yoshlar va o'spirinlarning shaxsiy, ijtimoiy va huquqiy kontekstda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Empirik ma'lumotlar va diagnostik usullar tahliliga ko'ra, konativ xulq-atvorning shakllanishi bir qator ichki va tashqi omillarga bog'liq bo'lib, ular psixologik, ijtimoiy va huquqiy determinantlar bilan uzviy bog'langan.

O'spirin va yoshlar orasida konativ komponentlar - irodaviy barqarorlik, motivatsion faollik, maqsadga yo'naltirilganlik va o'zini boshqarish qobiliyati - asosiy psixologik faktorlar sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot natijalariga ko'ra:

Shaxsning ichki motivatsiyasi yuqori bo'lgan respondentlarda qaror qabul qilish tezligi va aniqligi sezilarli darajada kuchli.

O'zini boshqarish ko'nikmalari rivojlangan o'spirinlarda impulsiv xatti-harakatlar kam uchraydi va maqsadga erishish faolligi yuqori bo'ladi.

Past motivatsiyali yoki irodaviy barqarorligi sust bo'lgan yoshlar konativ xulq-atvorni namoyon qilishda beqarorlik, maqsadsizlik va tashabbusning sustligi kuzatiladi.

Ijtimoiy muhit, ayniqsa oilaviy va tengdoshlar guruhi ta'siri konativ xulq-atvorni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalaridan ko'rinib turibdiki:

Oilaviy muhitdagi emotsional qo'llab-quvvatlash, ijobiy muloqot, nazorat va tarbiyaviy yondashuv yoshlarning irodaviy faolligi va mas'uliyat hissini mustahkamlaydi.

Oiladagi mojarolar, tarbiyadagi beqarorlik yoki ota-onaning befarqligi konativ komponentlarning susayishiga, impulsiv xatti-harakatlarning ko'payishiga olib keladi.

Faol va ijobiy tengdoshlar bilan muloqot qiluvchi o'spirinlarda tashabbuskorlik, maqsad sari harakat qilish va o'zini boshqarish darajasi yuqori. Salbiy guruhlar ta'sirida esa irodaviy qarorlarning sustlashuvi va deviant xatti-harakatlarning ortishi kuzatiladi.

Konativ xulq-atvorning namoyon bo'lishiga huquqiy faktorlar ham sezilarli darajada ta'sir qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki:

Huquqiy madaniyati yuqori o'spirinlar impulsiv qarorlar qabul qilishdan saqlanishga, ijtimoiy normalarga rioya qilishga va konativ xulq-atvorda barqarorlikni saqlashga moyil bo'ladi.

Huquqiy savodxonligi past yoshlar orasida deviant xatti-harakatlar, huquqbuzarliklar va impulsiv qarorlar uchrash ehtimoli yuqori.

Huquqiy va psixologik ta'limning uyg'unligi, profilaktik ishlanmalar va pedagogik nazorat konativ xulq-atvorni barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, raqamli muhit va ta'lim muassasalaridagi pedagogik yondashuvlar konativ xulq-atvorni shakllantirishda ikki tomonlama rol o'ynaydi:

Nazorat ostida va maqsadga yo'naltirilgan raqamli faoliyat yoshlarning izlanish faolligini, mustaqil fikrlashini va tashabbuskorligini kuchaytiradi.

Raqamli muhitga haddan tashqari bog'liqlik, nazoratsiz internet faoliyati irodaviy jarayonlarni susaytiradi va impulsiv xatti-harakatlarni kuchaytiradi.

Pedagogik jarayonda qo'llab-quvvatlovchi va hamkorlikka asoslangan yondashuv konativ komponentlarni mustahkamlashga yordam beradi, ularning maqsadga yo'naltirilganligi, mas'uliyat hissi va o'zini boshqarish qobiliyatini oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, konativ xulq-atvor - bu ichki motivlar, irodaviy barqarorlik, ijtimoiy muhit, huquqiy savodxonlik va pedagogik sharoitlarning uzviy uyg'unligi asosida shakllanuvchi murakkab biopsixososial jarayondir. Ushbu omillar tizimli tarzda qo'llab-quvvatlangan taqdirda yoshlar va o'spirinlarda irodaviy barqarorlik, maqsadga yo'naltirilganlik, mas'uliyat va impulsivlikning nazorat qilinishi kabi konativ komponentlar samarali rivojlanadi. Shu bilan birga, huquqiy va psixologik yondashuvlarning uyg'unligi yoshlarning konativ xulq-atvorini tartibga solishda va deviant xatti-harakatlarni oldini olishda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, konativ xulq-atvor yoshlar va o'spirinlarning shaxsiy, ijtimoiy va huquqiy kontekstda shakllanadigan murakkab biopsixososial jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Konativ komponentlarning irodaviy barqarorlik, motivatsion faollik, maqsadga yo'naltirilganlik va o'zini boshqarish qobiliyatining rivoji o'spirinlar shaxsining ichki motivlari, psixologik xususiyatlari va tashqi muhit omillari bilan uzviy bog'liqligi aniqlangan.

Tahlil natijalariga ko'ra, oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi, pedagogik yondashuv va huquqiy savodxonlik konativ xulq-atvorning shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Ijobiy, qo'llab-quvvatlovchi oilaviy tarbiya, faol va ijtimoiy jihatdan barqaror tengdoshlar bilan muloqot, shuningdek, pedagogik jarayonda individual yondashuv va motivatsion muhit yaratish yoshlarning irodaviy faolligini oshiradi, maqsadga yo'naltirilganlik va mas'uliyat hissini mustahkamlaydi. Aksincha, oiladagi mojarolar, salbiy tengdoshlar ta'siri, pedagogik yondashuvdagi yetishmovchilik va huquqiy ongning pastligi konativ komponentlarning sustlashishiga, impulsiv va deviant xatti-harakatlarning ortishiga olib keladi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, raqamli muhitning nazoratsiz yoki haddan tashqari ta'siri irodaviy barqarorlik va maqsadga yo'naltirilgan faoliyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi, shu bilan birga nazoratli va samarali raqamli faoliyat yoshlarning tashabbuskorligi, izlanish faoliyati va o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu nuqtai nazardan, konativ xulq-atvorni shakllantirishda raqamli muhitni to'g'ri boshqarish ham muhim omil hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydi: konativ xulq-atvorni huquqiy-psixologik jihatdan samarali shakllantirish uchun yoshlarning motivatsion, irodaviy va psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda ijtimoiy muhit, pedagogik yondashuv va huquqiy ongning

uyg'unlashtirilgan ta'siri zarur. Ushbu yondashuv yoshlar orasida impulsiv va deviant xatti-harakatlarni kamaytirish, konativ komponentlarni mustahkamlash, shuningdek, huquqiy va psixologik madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari o'spirinlar va yoshlar bilan ishlash sohasida psixologik, pedagogik va huquqiy strategiyalarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Prentice Hall, 1986.
2. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Harvard University Press, 1978.
3. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – Springer, 1985.
4. Zimmerman B.J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement. – Educational Psychologist, 1990.
5. Бернштейн Н.А. Психология развития. – М., 2000.
6. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека. – М., 1973.
7. Овчаров В.В. Психология личности подростка. – СПб., 2005.
8. Сухарева Л.П. Социальная психология подростка. – М., 2010.
9. Олий мақом ва давлатлар қонунчилигида ёшлар ҳуқуқлари. – Тошкент, 2018.
10. Педагогическая психология: теория и практика. – М., 2015.
11. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 17-20.

Akhmadov Nazir Raxmatovich,
Associate Professor at Bukhara State University,
Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS' DEMONSTRATION OF CONSTRUCTIVE BEHAVIOR IN A SOCIAL ENVIRONMENT

Annotation. *This article analyzes the characteristics of adolescents' constructive behavior in a social environment from a socio-psychological perspective. The study highlights the influence of family, peer groups, educational institutions, and mass media on the socialization process of adolescents. In addition, the role of communication culture, social adaptation, empathy, and positive interpersonal interactions in the formation of constructive behavior is examined. The results of the study have practical significance for educators and psychologists working with adolescents.*

Key words: adolescence, constructive behavior, social environment, socialization, interpersonal relations, empathy.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'smir shaxsining ijtimoiy muhitda konstruktiv xulq-atvorni namoyon etish xususiyatlari ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'smirlarning ijtimoiylashuv jarayonida oila, tengdoshlar guruhi, ta'lim muassasasi hamda ommaviy axborot vositalarining ta'siri yoritilgan. Shuningdek, konstruktiv xulq-atvorning shakllanishida muloqot madaniyati, ijtimoiy moslashuv, empatiya va ijobiy o'zaro munosabatlarning o'rni ochib beriladi. Maqola natijalari o'smirlar bilan ishlovchi pedagog va psixologlar uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: o'smirlilik davri, konstruktiv xulq-atvor, ijtimoiy muhit, ijtimoiylashuv, shaxslararo munosabatlar, empatiya.

Аннотация. *В данной статье рассматриваются особенности проявления конструктивного поведения личности подростка в социальной среде с социально-психологической точки зрения. В исследовании раскрывается влияние семьи, группы сверстников, образовательных учреждений и средств массовой информации на процесс социализации подростков. Также анализируется роль культуры общения, социальной адаптации, эмпатии и позитивных межличностных взаимодействий в формировании конструктивного поведения. Результаты статьи имеют практическую значимость для педагогов и психологов, работающих с подростками.*

Ключевые слова: подростковый возраст, конструктивное поведение, социальная среда, социализация, межличностные отношения, эмпатия.

Introduction. Adolescence is a critical and complex stage of human development characterized by rapid biological, psychological, and social changes. During this period, individuals actively construct their personal identity, values, and behavioral patterns while striving for independence and social recognition. The way adolescents interact with their social environment plays a decisive role in shaping their behavior, particularly in determining whether their actions take a constructive or destructive form. Therefore, understanding the social and psychological factors that influence the manifestation of constructive behavior in adolescents is a highly relevant issue in contemporary psychology and education.

Constructive behavior in adolescence can be defined as a form of socially acceptable, goal-oriented, and morally grounded conduct that promotes positive interaction with others and contributes to personal and social well-being. Such behavior includes effective communication, emotional self-regulation, cooperation, conflict resolution, empathy, and responsibility. The development of these qualities does not occur spontaneously; rather, it emerges as a result of continuous interaction between the adolescent and the surrounding social environment. Family relationships, peer interactions, school climate, and broader cultural and media influences all serve as significant determinants in this process.

The social environment acts as a primary context in which adolescents learn social norms, internalize values, and acquire behavioral models. Within the family, parenting styles, emotional support, and patterns of communication establish the foundation for adolescents' self-esteem and social competence. Positive family environments that encourage autonomy, mutual respect, and open dialogue are more likely to foster constructive behavior, whereas dysfunctional family dynamics may contribute to behavioral difficulties and maladaptive responses. At the same time, peer groups become increasingly influential during adolescence, often shaping attitudes, behavioral choices, and social identity. Acceptance by peers and participation in positive peer networks can reinforce prosocial and constructive behavioral tendencies.

Educational institutions also play a vital role in the formation of adolescents' constructive behavior. Schools are not only centers of academic learning but also social spaces where adolescents develop interpersonal skills, moral reasoning, and social responsibility. The quality of teacher-student relationships, the presence of supportive and inclusive school climates, and the use of participatory and student-centered teaching methods significantly affect adolescents' behavioral development. When schools provide opportunities for collaboration, dialogue, and self-expression, adolescents are more likely to demonstrate constructive patterns of behavior in both academic and social contexts.

In addition, the contemporary social environment is strongly influenced by digital media and online communication platforms. Social networks, virtual communities, and mass media shape adolescents' perceptions of social norms, relationships, and acceptable behavior. While digital environments can offer opportunities for learning, self-expression, and social connection, they may also expose adolescents to negative role models, aggression, and social comparison. As a result, the development of constructive behavior increasingly depends on adolescents' ability to critically evaluate information, regulate online interactions, and maintain healthy social relationships in both real and virtual environments.

From a socio-psychological perspective, the manifestation of constructive behavior in adolescents is closely linked to internal psychological mechanisms such as emotional intelligence, empathy, self-regulation, and social adaptation. Adolescents who are capable of understanding their own emotions and the emotions of others are more likely to engage in constructive interactions and resolve conflicts peacefully. Furthermore, the development of a positive self-concept and a sense of social belonging strengthens adolescents' motivation to act in socially responsible and constructive ways.

In the context of ongoing social changes and increasing social challenges, the study of adolescents' constructive behavior in social environments acquires special importance. Issues such as social inequality, cultural diversity, family transformation, and technological advancement create new conditions that affect adolescents' behavioral development. Therefore, a comprehensive analysis of the social and psychological factors influencing constructive behavior is essential for designing effective educational strategies and psychological interventions aimed at supporting adolescents' healthy development.

In conclusion, examining the characteristics of adolescents' constructive behavior within their social environment allows for a deeper understanding of the dynamic interaction between individual psychological traits and external social influences. Such an approach provides a theoretical and practical basis for promoting positive behavioral outcomes and fostering socially competent, emotionally resilient, and responsible individuals.

Literature Review. The study of adolescents' constructive behavior within social environments has attracted significant attention in psychological, educational, and sociological research. Scholars emphasize that adolescence is a developmental stage marked by heightened sensitivity to social influences, making behavioral patterns particularly susceptible to environmental factors. Existing literature highlights that constructive behavior emerges through the interaction of individual psychological characteristics and external social conditions rather than as an innate trait.

Early theoretical foundations of adolescent behavior can be traced to developmental psychology. Erikson's theory of psychosocial development identifies adolescence as a stage of identity versus role confusion, where successful resolution fosters a stable sense of self and socially responsible behavior. Researchers building on Erikson's framework argue that adolescents who receive consistent social support are more likely to demonstrate constructive behaviors such as cooperation, accountability, and respect for social norms. Conversely, unresolved identity conflicts may result in oppositional or maladaptive behavioral patterns.

Social learning theory, particularly Bandura's work, provides another critical perspective in understanding adolescents' behavior. According to this theory, adolescents acquire behavioral patterns through observation, imitation, and reinforcement within their social environment. Empirical studies indicate that exposure to positive role models—parents, teachers, and peers—significantly increases the likelihood of constructive behavior. In contrast, environments characterized by aggression or neglect tend to reinforce destructive behavioral tendencies. This suggests that the quality of social interactions plays a pivotal role in shaping adolescents' conduct.

Research on family influence consistently identifies parenting style as a major determinant of adolescents' constructive behavior. Authoritative parenting, which balances emotional warmth with clear boundaries, has been widely associated with higher levels of self-regulation, empathy, and social competence in adolescents. Studies also reveal that open communication and emotional security within the family contribute to adolescents' ability to manage conflicts constructively. In contrast, authoritarian or neglectful parenting styles are often linked to behavioral problems and reduced social adaptability.

Peer relationships represent another extensively studied factor in the literature. As adolescents increasingly seek autonomy from family, peer groups become a primary source of social validation. Research findings suggest that positive peer interactions promote prosocial behavior, cooperation, and emotional support. However, negative peer pressure and involvement in deviant peer groups may undermine constructive behavior and encourage risky or antisocial actions. Scholars emphasize that adolescents' social competence and self-esteem moderate the influence of peer groups on behavior.

The role of educational institutions in fostering constructive behavior has also been widely examined. Studies indicate that supportive school environments characterized by mutual respect, inclusivity, and student participation enhance adolescents' social skills and moral development. Teacher-student relationships based on trust and encouragement are associated with increased engagement and responsible behavior. Moreover, the integration of social-emotional learning programs in schools has been shown to improve adolescents' emotional regulation, empathy, and conflict resolution skills.

Recent literature increasingly addresses the impact of digital and media environments on adolescent behavior. Researchers note that online communication platforms significantly shape adolescents' social experiences and behavioral norms. While digital media can facilitate social connection and learning, excessive or unregulated exposure may contribute to cyber aggression, social comparison, and emotional distress. Studies highlight the importance of digital literacy and parental mediation in promoting constructive online behavior and healthy social interaction.

From a socio-psychological perspective, internal factors such as emotional intelligence, self-control, and social adaptation are consistently identified as predictors of constructive behavior. Empirical research demonstrates that adolescents with higher emotional awareness and empathy are better equipped to navigate social challenges and maintain positive relationships. Furthermore, a strong sense of belonging and perceived social support have been linked to increased resilience and constructive coping strategies.

In summary, the literature indicates that adolescents' constructive behavior in social environments is shaped by a complex interplay of family dynamics, peer relationships, school context, media influences, and individual psychological characteristics. Although numerous studies have explored these factors independently, recent research emphasizes the need for integrative approaches that consider their combined and interactive effects. Such an analytical

perspective provides a solid theoretical foundation for further empirical investigation and the development of effective interventions aimed at fostering constructive behavior in adolescents.

Methodology. This study employed a mixed-methods research design, combining quantitative and qualitative approaches to comprehensively examine the characteristics of adolescents' demonstration of constructive behavior in a social environment. The quantitative component aimed to identify patterns and relationships among key socio-psychological variables, while the qualitative component provided in-depth insights into adolescents' subjective experiences and perceptions within their social contexts. Such an integrative design allowed for a more holistic understanding of the research problem.

Participants

The participants of the study consisted of adolescents aged 13–17 years, selected from secondary educational institutions. A total of 120 adolescents participated in the quantitative phase, while 20 participants were purposively selected for semi-structured interviews in the qualitative phase. The sample included both male and female students to ensure gender balance. Participation was voluntary, and informed consent was obtained from both the adolescents and their parents or legal guardians.

Research Instruments

Multiple research instruments were used to measure the main variables of the study. Standardized psychological scales were employed to assess constructive behavior, emotional intelligence, empathy, and social adaptation. In addition, a researcher-developed questionnaire was used to collect demographic data and information about family and peer environments. Semi-structured interview guides were designed to explore adolescents' personal experiences related to social interactions and behavioral challenges.

Table 1. Research Variables and Measurement Tools

Research Variable	Measurement Instrument	Purpose of Measurement
Constructive behavior	Constructive Behavior Scale	To assess prosocial and adaptive behavior patterns
Emotional intelligence	Emotional Intelligence Questionnaire	To measure emotional awareness and regulation
Empathy	Interpersonal Reactivity Index	To evaluate cognitive and emotional empathy
Social adaptation	Social Adaptation Self-Evaluation Scale	To determine adolescents' adjustment to social settings
Social environment factors	Family and Peer Interaction Questionnaire	To analyze environmental influences on behavior

Procedure. Data collection was conducted in two stages. In the first stage, quantitative data were gathered through the administration of questionnaires during school hours in a controlled classroom setting. Clear instructions were provided to ensure accurate and independent responses. In the second stage, qualitative data were collected through semi-structured interviews, which were conducted in a quiet and comfortable environment to encourage open and honest communication. Each interview lasted approximately 30–40 minutes and was audio-recorded with participants' permission.

Data Analysis

Quantitative data were analyzed using statistical analysis software. Descriptive statistics were calculated to summarize the main characteristics of the sample and key variables. Correlation

analysis was used to examine relationships between constructive behavior and socio-psychological factors such as emotional intelligence, empathy, and social adaptation. Qualitative data obtained from interviews were analyzed using thematic analysis, which involved coding, categorizing, and interpreting recurring themes related to adolescents' social experiences and behavioral strategies.

Ethical Considerations

Ethical principles were strictly observed throughout the research process. Confidentiality and anonymity of participants were ensured by assigning identification codes instead of real names. Participants were informed about the purpose of the study, their right to withdraw at any stage, and the voluntary nature of their participation. The research was conducted in accordance with ethical standards for psychological and educational studies involving minors.

Reliability and Validity

To enhance the reliability and validity of the findings, standardized and previously validated instruments were used where possible. Pilot testing was conducted to assess the clarity and appropriateness of the research instruments. Triangulation of quantitative and qualitative data further strengthened the credibility of the results by allowing cross-verification of findings from multiple sources.

Discussion. The findings of this study highlight that adolescents' demonstration of constructive behavior in a social environment is the result of a dynamic interaction between individual psychological characteristics and external social influences. The analysis indicates that constructive behavior does not emerge in isolation but develops through continuous engagement with family members, peers, teachers, and the broader social context. This supports socio-psychological perspectives that view behavior as a socially mediated process shaped by both internal dispositions and environmental conditions.

One of the central points revealed in the discussion is the significant role of emotional intelligence in promoting constructive behavior among adolescents. Adolescents who demonstrate higher levels of emotional awareness and emotional regulation tend to respond more adaptively to social challenges, manage interpersonal conflicts more effectively, and engage in cooperative interactions. This finding aligns with previous research suggesting that the ability to understand and regulate emotions serves as a foundational mechanism for prosocial and constructive behavior during adolescence.

The results further emphasize the importance of empathy as a key psychological factor influencing adolescents' behavior in social environments. Adolescents with well-developed empathic abilities are more likely to consider the perspectives and feelings of others, which reduces the likelihood of aggressive or impulsive responses. Instead, empathy facilitates constructive dialogue, mutual understanding, and the maintenance of positive interpersonal relationships. This suggests that empathy functions as a protective factor that supports socially acceptable and responsible behavior.

Social adaptation also emerged as a crucial determinant of constructive behavior. Adolescents who perceive themselves as socially competent and well-integrated into their social environments tend to demonstrate greater confidence in social interactions and are more inclined to adhere to social norms. Successful social adaptation appears to strengthen adolescents' sense of belonging and social responsibility, thereby reinforcing constructive patterns of behavior. Conversely, difficulties in social adaptation may increase vulnerability to behavioral problems and social withdrawal.

The discussion also underscores the strong influence of the family environment on adolescents' behavioral development. Supportive family relationships characterized by open communication, emotional warmth, and consistent expectations contribute significantly to adolescents' ability to exhibit constructive behavior. When adolescents feel understood and supported by their families, they are more likely to internalize positive behavioral norms and apply them in broader social contexts. This finding confirms the central role of family as a primary socializing agent during adolescence.

Peer relationships were found to exert a complex influence on adolescents' behavior. Positive peer interactions provide opportunities for cooperation, emotional support, and social learning, which enhance constructive behavior. However, negative peer pressure and involvement in problematic peer groups can undermine adolescents' ability to act constructively. The findings suggest that adolescents' individual psychological resources, such as self-regulation and self-esteem, mediate the impact of peer influence on behavior.

The role of the school environment in shaping constructive behavior is also evident in the discussion. Schools that foster inclusive climates, encourage student participation, and promote respectful teacher-student relationships create conditions that support adolescents' social and emotional development. Educational settings that integrate social and emotional learning practices contribute to adolescents' ability to manage emotions, resolve conflicts, and engage in constructive social interactions both inside and outside the classroom.

In addition, the discussion highlights the growing influence of digital social environments on adolescents' behavior. Online communication platforms have become an integral part of adolescents' social lives, extending the social environment beyond physical spaces. While digital environments can promote social connection and self-expression, they also pose challenges related to emotional regulation and social responsibility. The findings suggest that adolescents' ability to demonstrate constructive behavior in digital contexts depends on their level of digital literacy, emotional competence, and guidance from adults.

Overall, the discussion indicates that promoting constructive behavior in adolescents requires a comprehensive and coordinated approach that addresses both individual psychological development and the quality of social environments. Interventions aimed at enhancing emotional intelligence, empathy, and social adaptation, combined with supportive family, school, and peer contexts, are likely to be most effective. These findings provide valuable implications for educators, psychologists, and policymakers seeking to foster positive behavioral outcomes and support adolescents' healthy social development.

Conclusion. The present study demonstrates that the characteristics of adolescents' demonstration of constructive behavior in a social environment are shaped by a complex and interrelated system of psychological and social factors. Constructive behavior during adolescence should not be viewed as a static or innate trait, but rather as a developmental outcome that emerges through continuous interaction between the individual and their surrounding social contexts. This perspective highlights the importance of adopting a holistic approach when analyzing adolescents' behavior and designing interventions aimed at supporting their positive development.

The findings emphasize that individual psychological resources, particularly emotional intelligence, empathy, self-regulation, and social adaptation, play a central role in enabling adolescents to respond constructively to social challenges. Adolescents who possess the ability to understand and manage their emotions, recognize the emotional states of others, and adapt effectively to changing social situations are more likely to engage in cooperative, responsible, and socially acceptable behavior. These internal capacities function as key mechanisms through which adolescents interpret social experiences and regulate their actions within various social environments.

At the same time, the study confirms the decisive influence of external social factors in shaping adolescents' behavior. The family environment emerges as a foundational context in which adolescents acquire behavioral norms, emotional security, and social values. Supportive family relationships characterized by trust, open communication, and consistent guidance significantly contribute to the internalization of constructive behavioral patterns. In contrast, family environments lacking emotional support or stability may hinder adolescents' ability to develop positive social behaviors.

The social environment beyond the family, particularly peer groups and educational institutions, also plays a crucial role in adolescents' behavioral development. Peer interactions provide adolescents with opportunities to practice social skills, negotiate social roles, and develop a sense of belonging. Positive peer relationships reinforce constructive behavior, whereas negative

peer influences may challenge adolescents' capacity to act responsibly. Schools serve as important social arenas where adolescents learn cooperation, respect, and social responsibility. Educational settings that promote inclusive climates, positive teacher-student relationships, and social-emotional learning create favorable conditions for the development of constructive behavior.

Furthermore, the study highlights the growing significance of digital social environments in adolescents' lives. Online communication and social media platforms expand adolescents' social experiences and introduce new forms of interaction that require emotional regulation, critical thinking, and ethical awareness. Adolescents' ability to demonstrate constructive behavior in digital spaces depends on their level of digital literacy, psychological resilience, and guidance from adults. This underscores the need to integrate digital behavior education into broader social and psychological development programs.

In conclusion, the formation and manifestation of constructive behavior in adolescents within social environments is a multidimensional process that requires coordinated efforts across family, school, and community contexts. Effective support for adolescents should focus not only on correcting problematic behaviors but also on strengthening psychological competencies and creating supportive social conditions that encourage positive interaction. The results of this study provide a valuable theoretical and practical foundation for educators, psychologists, and policymakers seeking to promote adolescents' constructive behavior and foster socially competent, emotionally resilient, and responsible individuals capable of successful participation in society.

List of references.

1. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
2. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company.
3. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
4. Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Larson, R., & Brown, J. R. (2007). Adolescents' development and social environments. In R. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of Adolescent Psychology* (pp. 477–506). Hoboken, NJ: Wiley.
6. Moffitt, T. E., & Caspi, A. (2001). Childhood predictors differentiate life-course persistent and adolescence-limited antisocial pathways among males and females. *Development and Psychopathology*, 13(2), 355–375.
7. Wentzel, K. R. (2010). Students' relationships with peers and teachers as motivational contexts. In J. Meece & J. S. Eccles (Eds.), *Handbook of Research on Schools, Schooling, and Human Development* (pp. 75–91). New York: Routledge.
8. Eccles, J. S., & Roeser, R. W. (2011). Schools as developmental contexts during adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 225–241.
9. Steinberg, L. (2014). *Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence*. Boston, MA: Houghton Mifflin Harcourt.
10. Subrahmanyam, K., & Šmahel, D. (2011). *Digital Youth: The Role of Media in Development*. New York: Springer.
11. Denham, S. A., & Burton, R. (2003). *Social and Emotional Prevention and Intervention Programming for Preschoolers*. New York: Springer.

Xolmo‘minova Oygul Jumayevna,
*Termiz davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

OILADA VA KICHIK YOSHIDAGI BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIGA MAKTAB VA SINFDAN TASHQARI ISHLARDA IQTISODIY TA‘LIM TARBIYA BERISH ASOSLARI

Annotatsiya. Oilada xar ikki tomon oila faollarini vujudga keltirish va mustahkam moddiy asosini yaratishdan manfaatdordir.

Tayanch so‘zlar: inson mehnati bilan ulug‘, kishilik jamiyatining asl tarixi ham mehnatdan boshlangan.

Аннотация. В семье обе стороны заинтересованы в формировании и развитии активной семейной деятельности, а также в создании прочной материальной основы.

Ключевые слова: Человек возвышается благодаря труду; подлинная история человеческого общества также начинается с труда.

Abstract .in the family, both sides are interested in forming and strengthening active family participation as well as in creating a stable material foundation.

Key words: a person is honored through labor; the true history of human society also begins with labor.

Oila tushunchasi ko‘p asrlar davomida tubdan o‘zgarib, uning eng asosiy vazifalaridan biri, bu zurriyot qoldirib, uni voyaga yetkazish, parvarishlash, tarbiyalash, turli xavf-xatarlardan himoya qilish kabilar hanuzgacha o‘zgargani yuq. Ota-onalar farzandlari uchun hamma narsaga tayyor, hatto o‘zlarini qurbon qilishdan ham qaytmaganlar.

Shu o‘rinda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Oila men uchun muqaddas. Muqaddasligi shuki, avvalambor qayerda ishlashidan qat’i nazar, kim bo‘lishidan qat’i nazar agar oilada tarbiya, oilada muhit, oilada halollik, munosabat, tarbiyaga alohida e’tibor bermasa, hech qachon natija bo‘lmaydi. Shuning uchun men farzandlarimning tarbiyasiga juda katta e’tibor beraman. Har bir farzandimga ham, nevaramga ham alohida o‘zimning munosabatim bor. Har bir nevaramning alohida xarakterini bilaman, orzusini, istagini bilaman”, - degan fikrlari o‘ta muhimdir.

Oila-qarindoshchilik aloqalari, qondoshchilik his-tuyg‘ulari oqrali bog‘langan inson (individ)larning ijtimoiy, ma’naviy, ruhiy, iqtisodiy ehtiyojlarini birgalikda qondiruvchi kichik guruhdir. Oila o‘z ehtiyojlarini iloji boricha maksimal darajada qondirishga harakat qiladi va uni amalga oshiradi. U ishlab chiqarish omillari, hech bo‘lmaganda mehnat omili egasi hisoblanib, “inson kapitali” ni takror ishlab chiqarishni ta’minlaydi.

Hozirgi taraqqiyot bu an’anaviy mehnat taqsimotiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazib, uni har bir oila er-xotinning xislatlaridan kelib chiqqan holda yechishga harakat qiladi. Oila o‘ziga xos investitsion loyiha bo‘lib, bir necha yildan so‘ng ma’lum natijaga erishishga qaratilgan. Bu jihatdan uni o‘ziga xos biznesga, investitsiyaga o‘xshatish mumkin.

Oilaviy xayotning muhim afzalliklaridan biri moddiy jihatdangina emas, balki ruhiy jihatdan ham qo‘llab-quvvatlovchi, qariganda tayanch bo‘ladigan farzandlardir. Juda ko‘pchilikni o‘ylantiradigan ikkinchi tomoni esa erkinlik, mustaqillikning cheklanishi bo‘lishi mumkin.

Bizga ma’lumki, bozor iqtisodiyoti doiraviy aylanishida oila yoki uy xo‘jaligi turli-tuman vazifalarni bajaradi. U jamiyat faoliyatining barcha jabhalarini qamrab oladi va jamiyatda yuz berayotgan iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarning yo‘nalishini belgilab beradi va tegishli qonunlar asosida amaliyotga qo‘llaniladi.

Jumladan, oila yoshidagi bolalarga iqtisodiy ta’lim-tarbiya va mehnat jarayonida iqtisodiy tushunchalar O‘zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi tomonidan 2012 yil 16 martda qabul qilingan, Senat tomonidan 2012 yil 23 martda ma’qullangan “Oilaviy tadbirkorlik

to'g'risida"gi qonunida o'z aksini topib, bozor sharoitida yoshlarni iqtisodiy tarbiyalash asosida mustaqil hayotga tayyorlashga keng imkoniyat yaratadi.

Shunday ekan, oilaning jamiyatda tutgan o'rni, u bajaradigan vazifalarda namoyon bo'ladi. Oilaning bosh vazifasi farzand tarbiyasi, uni komil inson qilib voyaga yetkazishdir. Avlod davomchisi, iqtisodiyot uchun ish kuchi va mehnat omili takror yaratiladi. Boshqacha iqtisodiy termin bilan aytganda, inson kapitaliga investitsiya qilish jarayoni nuqtai nazaridan, farzand tarbiyasi bilan shug'ullanish jarayonini quyidagi uch jihatlariga ajratish mumkin.

1. Oilani mustahkamlashda moddiy bazaning yaratilishi.
2. Oilada farzandning dunyoga kelishi va uning tarbiyasi.
3. Bilim olish va kasb-hunar o'rganish.

Oilada moddiy bazaning yaratilishi-shundan iboratki, unda yangi qurilgan oilaning moddiy bazasi yaratiladi. Ya'ni uy xo'jaligi yuritilib, oilaning daromadi shakllantiriladi. O'zbekistonda bu jarayon ko'pincha mustaqil emas, balki ota-onaning ko'magida amalga oshiriladi. Ota-ona o'z farzandini o'ylaydi, beminnat yordam beradi va qo'llab-quvvatlaydi. Yangi qurilgan oilaning ko'pincha ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan ota-onaning ko'magiga tayanishi bir tomondan yangi oilaning tajribasizligidan kelib chiqadigan muammolarini yechishga yordam bersa, ikkinchi tomondan bu jarayonning cho'zilib ketishi, ularning mustaqil ravishda muhim qarorlar qabul qilishi, mas'uliyatni zimmasiga olishi va uni natijasi uchun javob berishini cheklaydi. Hamma narsa o'z-o'zidan bo'layotganday tuyulib, yosh oila uchun hayot kechirishning oson yo'liga o'tib, keyin kelajakda qattik qiynalishi mumkin.

Oilada farzandning dunyoga kelishi va uning tarbiyasida yosh oilada farzand ko'rish, ularni tarbiyalash va voyaga yetkazish amalga oshiriladi. Inson kapitalining tabiiy asosi yaratiladi. Farzand insonga cheksiz baxt, quvonch, his-tuyg'u, shodlik olib keladi va uni boshqa hech qanday ne'mat bilan taqqoslab bo'lmaydi.

Tug'ilgan farzandning kelajakda qanday inson bo'lishi faqat irsiyatning natijasi emas, balki uning sog'lig'i, ta'lim-tarbiyasi, irodasi, fe'l-atvori, sharoitga moslashishi, muhimi ijtimoiy ta'lim-tarbiyaning murakkab natijasi bo'lib yuzaga chiqadi. Har bir ota-ona o'z oilasi uchun jamiyat oldida javobgar bo'lib, u qonun yo'li bilan e'tirof etilgan. Shuning uchun ota-onalar farzandlariga nisbatan ma'lum darajada hokimiyat ushlab turishi hamda o'z oilasi oldida obro'ga ega bo'lishi lozim bo'ladi.

Oilalarning a'zolari huquqiy jihatdan muhofazalangan jamiyatning a'zosi bo'lsalar-da, ota-onalar va farzandlarining oilada tutgan o'rni tubdan farqlanadi: eng avvalo, birinchi, oila boshqaruvchilari, ikkinchilari esa oiladagi tarbiyalanuvchilar hisoblanadi. Har bir ota-ona bilishi, aniq ko'z oldiga keltirishi kerakki, u oilada xohlaganini qila olmay, balki ular aynan farzandlarini tarbiyalashi, voyaga yetkazishi uchun mas'uldir.

Bilim olish va kasb-hunar o'rganishda oilada tarbiyalanayotgan farzand bilimli, kasb-hunarli bo'lib voyaga yetib, oilada shu o'rgangan bilimi, qobiliyati, egallagan kasb-hunarini hayotga tatbiq etishni o'rganadi. Farzand ko'rish va uni tarbiyalashda yo'l qo'yilgan yoki qo'yiladigan xato va kamchiliklarning oqibati ayanchli bo'ladi. Ayniqsa, farzandni tug'ilganidan kenin voyaga yetkazish davrida ota-onaning hayot tajribasining kamligi ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda, odatda, farzandga iqtisodiy ta'lim-tarbiya berishda bobo, buvilarining yordami nihoyatda muhim hisoblanadi. Chunki bobo-buvilar katta haqot tajribasiga ega bo'lib, o'zlari yo'l qo'ygan xato-kamchiliklarini farzandlari takrorlamasliklari uchun harakat qilishadilar.

Umuman olganda, ota-onalar bu muammoga ratsional nuqtai nazardan yondashishga harakat qilishadi. Bunda farzand tarbiyalashga sarflangan va sarflanadigan xarajalar hamda ota-onalarning ma'lumotlari muhim hisoblanadi. Buning asosiy sabablarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

1. Ota-ona uchun farzand tarbiyasiga qaragandan ham yuqoriroq baholanadigan narsa bormi-yo'qmi, shunga ahamiyat qaratishi.

2. Ma'lumoti yuqori bo'lgan ota-onalar o'z farzandlarini talab darajasida yaxshi tarbiyalashi, farzand bilishi zarur bo'lgan nazariy va amaliy ma'lumotlarni osonlik bilan tushuntirib berishi, ularning bilim olishi, dunyo sirlarini o'rganishi, kasb-hunarlar egallashiga qiziqirish imkoniyatlarining katta bo'lishi.

3. Oiladagi farzandlar soni, ularning sogʻlom, bilimli, odobli boʻlib yetishishlari uchun sarflanishi zarur boʻlgan xarajatlarni oʻz daromadlaridan kelib chiqqan holda belgilashlari.

Oilaning muhim vazifalarini uy xoʻjaligini yuritish, tovar va xizmatlar yaratish, oilaviy biznes, yaʼni mulk egasi sifatida individual ishlab chiqarish tashkil etadi. Xususiyl tadbirkorlik, kichik biznes, oilaviy biznes, fermer va dehqon xoʻjaligini tashkil etib, faoliyat yuritadi.

Oilaning yana bir muhim vazifasi oiladagi iqtisodiyotni kapital bilan taʼminlashdir. Bunda ayniqsa oilaning jamgʻarmasi (daromad)ning investitsiyaga aylanishi muhim ahamiyatga ega. Odatda, mamlakat miqyosida iqtisodiyotda rezerv (zaxira) fondi, barqarorlashtirish fondi tashkil etiladi. Daromad (jamgʻarma) ham oila uchun ana shunday fond boʻlib hisoblanadi.

1. Kelajakda koʻp mablagʻ talab qiladigan narsani sotib olish uchun, odamlar joriy xarajatlarni deyarli xar kuni amalga oshiradilar. Olingan daromad hammasi bir kunda sarflanmaydi. Uning maʼlum bir qismi oy davomida saqlanadi (naqd pul yoki kredit kartochkasida), qator narsalarni bir oylik topilgan daromadga sotib olish qiyin, shuning uchun pul toʻplash lozim boʻladi.

2. Har ehtimolga qarshi (sugʻurta), insonlar doimo kelajak haqida oʻylashadi. Kelajakda kamroq, daromad olishlari yoki qoʻshimcha xarajatlar qilishlariga toʻgʻri kelishi mumkin.

3. Daromad olish uchun, jamgʻarma, investitsiya manbai yoki kapital oʻzi nima? Daromad keltiradigan faol, qoʻshimcha daromad topishga intilish jamgʻarish uchun muhim stimuly boʻlib hisoblanadi.

Ota-ona oʻz farzandlarining birinchi tarbiyachisi hisoblanadi. Farzand xulqining shakllanishi va uning umumiy kamol topishida ularning taʼsiri gʻoyat katta. Farzand oʻz ota-onasini hammadan yaxshi, har qanday ishning uddasidan chiqadigan deb his etadi. Farzand qanchalik yosh boʻlsa, kattalar xulq-atvoriga shunchalik ergashuvchan boʻladi. Shuning uchun oʻz farzandiga ota-ona tarbiya berar ekan, ularga quyidagi tarbiya metodlari orqali taʼsir koʻrsatadi:

- **soʻz orqali** tarbiyalash (tushuntirish, hikoya, suhbat, savol-javob, namuna, oʻrnak kabilari);
- **amaliy**, yaʼni iqtisodiy taʼlim-tarbiya oluvchilarning bandligini taʼminlash, bunda biror bir mashgʻulot, intellektual salohiyatlarni oshirishga qaratilgan hunar, sport, musiqa toʻgaraklariga yoʻnaltirish orqali taʼsir etish kabilarga jalb qilish;

- **ragʻbatlantirish va jazolash**. Ushbu usullar orqali tarbiyalanuvchining ongi, irodasi, his-tuygʻulari va munosabatlar tizimiga taʼsir etiladi. Ayniqsa, bolalarning murgʻak qalbiga hech bir narsa ibratdek kuchli taʼsir etmaydi va barcha ibratlar ichida ota-ona ibratidan koʻra chuqurroq va mustahkamrogʻi yoʻq. Shuning uchun dono xalkimizda “Qush uyasida koʻrganini qiladi”, deb bejiz aytmaganlar.

Iqtisodiy tarbiya bilan esa asosan oilada ota-onalar shugʻullanishadi. Tarbiya natijasida farzand oilada quyidagi yumushlarni oʻzlashtiradi:

- ota-onasining uy-roʻzgʻor ishlari, bozor-oʻchorlarida yordam berish;
- pulga boʻlgan munosabatlarda, yaʼni ota-onaning topgan maoshlari, olib bergan kiyim-kechaklarining qadriga yetish;
- oziq-ovqatni isrof qilmaslik, tejamkorlik;
- mehnat qilish, mehnatdan zavqlanish.

Mana shu davrda ularda dastlabki iqtisodiy taʼsavvurlar paydo boʻladi. Shuni alohida taʼkidlash joizki, yosh bolalar oilada sodir boʻlayotgan voqea-hodisalarga tabiatan tez moslashuvchan boʻladilar. Demak, yoshlikdan toʻgʻri yoʻnaltirilgan tarbiya, kelajakda oʻsib kelayotgan yosh bolaning har tomonlama kamol topishiga katta taʼsir koʻrsatadi. Unda tabiat bergan fazilatlar asosida tejamkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, iqtisodiy hisob-kitob kabi xislatlarga tamal toshi oilada qoʻyiladi. Keyinchalik u umumiy oʻrta taʼlim maktablarida, litsey va texnikumlarda qolaversa, oliy taʼlimda ham rivojlantiriladi.

Bola tarbiyasi va uning natijasi ham shaxsiy, ham ijtimoiy manfaat, ahamiyat kasb etadi. Yaxshi tarbiya oila uchun quvonch, baxt-saodat, ruhiy barkamollik, iqtisodiy boylik keltiribgina qolmay, jamiyat uchun ham foyda keltiradi va shu tufayli iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, maʼnaviy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Oila iqtisodiyoti, uning farovonligi oilada mehnatga layokatli a'zolar mavjudligi, ularning tadbirkorligi, bilimi, iqtidoriga ko'p jixatdan bog'lik. Oila iqtisodi mehnat bilan topilgan mol-mulk xamda tejamkorlik yo'li bilan yig'ilgan moddiy ne'matlardan iborat bo'lgani sababli, ana shu ne'matlarni yaratishda iqtisodiy bilim muhim o'rin tutadi. Iqtisodiy bilim shaxsning nafaqat o'zi va oilasiga, ayni paytda xalqning farovonligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Bola tarbiyasi ota-onaning suhbatlari, bolalari bilan muloqotida, o'yin o'ynashida, unga rahbarlik qilish jarayonida amalga oshadi, degan fikr mavjud. Lekin xo'jalik yuritishda qatnashish alohida ahamiyatga ega. Chunki nafaqat halol, yaxshi odam, balki kelajakda yaxshi xo'jalik yurituvchi inson tarbiyalashimiz zarur. Bola ota-onasini qayerda ishlashi, bu ishning qanday mashaqqatli ekani, qanday qilib muvaffaqiyatlarga erishish mumkinligini his qilishi, bilishi kerak. Umuman olganda, bola ota-onasi ishlab topayotgan pul hamma narsani olish uchun zarur narsa ekanligi bilan birga uni topish uchun ko'p mehnat qilish kerakligini ham bilishi lozim.

Eng avvalo, bolalarni uy yumushlari, uy xo'jaligidagi turli ishlarni bajarishga jalb etish kerakki, bu ularning ota-onalari mehnatlarining qadriga yetishlarida yordam beradi. Mehnatni qadrlashning muhim ko'rinishi tejamkorlikdir. Tejamkorlik jonkuyarlikning o'ziga xos jihati bo'lib, agar jonkuyarlik ko'proq insonning uy-xayolida bo'lsa, tejamkorlik aynan uning odatida namoyon bo'ladi. Jonkuyar inson bo'lish, lekin shu bilan birga tejamkor bo'lmaslik mumkin. Shuning uchun yoshlikdan boshlab oilada ana shu fazilatni tarbiyalash kerak. Bu fazilat, eng avvalo, ovqatlanishdan boshlanadi. Ovqatni to'kmay, isrof qilmasdan yeyish, o'yinchoqlarni buzmay o'ynash, kiyimlarni iflos qilmaslikka odatlantirish lozim. Bolani tejamkorlik qilgani uchun rag'batlantirish lozim. Ularni nafaqat o'zini, balki boshqalarning narsalarini, ayniqsa, atrof-muhitni asrab avaylashga o'rgatish zarur.

Bilimlarni egallash va hunar o'rganish uchun ham mehnat qilish zarur. Mehnatga tayyorlash, insonda mehnatsevarlik fazilatini shakllantirish nafaqat insonning kelajagi, qolaversa mamlakat kelajagini ham belgilaydi.

Mehnat qilish faqat zaruriyatdan, muhtojlikda qolmaslik uchun harakatdangina iborat bo'lmay, u ijodiy bo'lishi, quvonch, qoniqish, g'ururlanishga olib kelishini his etish muhim ahamiyatga ega. Mehnatga o'rgatish tufayli nafaqat kasb-hunar egasi tarbiyalanadi, balki atrofdagi insonlar, narsalarga munosabat ham tarbiyalanadi. Mehnat insonning nafaqat jismonan, balki ruhiy, ma'naviy jihatdan rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham bolani mehnatga yoshligidan oilada o'rgatish lozim bo'ladi.

Iqtisodiy faoliyatning asosini mehnat tashkil etar ekan, demak, mehnat iqtisodiy tarbiyaning ham asosidir. Bolaga dastlab oilada o'yinlar orqali o'yinchoqlarini buzmaslik, ozoda saqlash, tartibga solish kabilar o'rgatilsa, keyinchalik u uy xo'jaligidagi mavjud ishlarni bajarishda yordamlashish, hovli supurish, suv keltirish, changlarni artish, pol yuvish, idish-tovoqlar yuvish, uy hayvonlariga qarash va hokazolar orqali mehnatga jalb qilinadi. Shaharga qaraganda qishlok joylarda bolalarni mehnat bilan band qilish yo'llari ko'p bo'lsada, xar bir oila qayerda yashashidan qat'iy nazar, bolalarni mehnat bilan band qilish uchun ular bajaradigan ishlarni yetarli darajada topish mumkin.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, oila - qarindoshchilik aloqalari, qondoshchilik his-tuyg'ulari orqali bog'langan inson (individd)larning ijtimoiy, ma'naviy, ruhiy, iqtisodiy ehtiyojlarini birgalikda qondiruvchi kichik guruhi.

Demak, oilaning jamiyatda tutgan o'rni u bajaradigan vazifalarda namoyon bo'ladi. Oila daromadi - oilaning daromadlari va xarajatlarning (smetasi) balansi oilaning o'z vazifalarini bajarishni moliyaviy ta'minlash maqsadida pul mablag'larini to'plash va sarflashning muvozanatidir. Shunday ekan, ota-onalar farzandlariga buni tushuntirishlari, ularga oila daromadlari va xarajatlari hakida tushuncha berib borishlari talab etiladi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining 2012 yil 26 apreldagi "Oilaviy tadbirkorlik to'grisida" Qonuni, // Xalq so'zi, 2012 y. 27 aprel

2. Musurmonova O. Oila ma'naviyati milliy g'urur. –T.: O'qituvchi, 1999. 200 bet.
3. Sarsenbayeva R.M. Oilada iqtisodiy ta'lim-tarbiyani shakllantirish yo'llari.// Zamonaviy ta'lim / Sovremennoye obrazovaniye 2017, №5
4. Kenjaboyev A.S. Bo'lajak o'qituvchilarni iqtisodiy tarbiya ilmiga tayyorlash / Ma'sul muharir B.Qodirov; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Termiz Davlat un-ti - T.: Tafayusur Qanoti, 2011 y. - 68 bet.
5. Jumayevna, X. O. (2023). Ways of Socialization Carried Out in Cooperation with School, Family and Community in Environmental and Legal Education of Students.
6. Холмуминова, О. (2023). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРДА ЭКОЛОГИК ОНГНИ ТАРБИЯЛАШГА ОИД ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. *PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION*, 1(15), 30-33.
7. Jumayevna, X. O. (2023). Ways of Socialization Carried Out in Cooperation with School, Family and Community in Environmental and Legal Education of Students.

Burxonova Yulduz Isroil qizi,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti.

YOSH OILALARIDA NIKOH VA NIKOHDAN TASHQARI MUNOSABATLAR NAMOYON BO'LISHINING SABAB VA OMILLARI.

Annotatsiya. Maqolada yosh oilalarida nikoh va nikohdan tashqari munosabatlar namoyon bo'lishining sabab va omillari, oilalarning reproduktiv va demografik rivojlanishi, zamonaviy namunali oilaning mezonlarini belgilash nikohdan qoniqish darajalari ko'rsatkichlari, nikohdan qoniqish darajasi bo'yicha tafovutlar ko'rsatkichlari, ijtimoiy-psixologik so'rovnom natijalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar : yosh oila, nikoh va nikohdan tashqari munosabatlar, sabab va omillar, namunali oila, zamonaviy oila, nikohdan qoniqish.

Аннотация. В статье рассматриваются причины и факторы проявления супружеских и внебрачных связей в молодых семьях, репродуктивное и демографическое развитие семей, критерии определения современной образцовой семьи, показатели удовлетворенности браком, показатели различий в удовлетворенности браком, а также результаты социально-психологического опросника.

Ключевые слова: молодая семья, супружеские и внебрачные связи, причины и факторы, образцовая семья, современная семья, удовлетворенность браком.

Abstract. The article discusses the causes and factors of the manifestation of marital and extramarital relationships in young families, the reproductive and demographic development of families, the criteria for determining the modern model family, indicators of marital satisfaction, indicators of differences in marital satisfaction, and the results of a socio-psychological questionnaire.

Key words: young family, marital and extramarital relationships, causes and factors, model family, modern family, marital satisfaction.

Mamlakatimizda keyingi yillarda oilalarni ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash borasida keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Mazkur masalada davlatimiz butun dunyo hamjamiyatida namuna bo'lib kelmoqda. Shu ma'noda mamlakatimizda oilalarning reproduktiv va demografik rivojlanishi, zamonaviy namunali oilaning mezonlarini belgilash, oila-nikoh munosabatlari sohasidagi xalqaro va xorijiy tajribalarni amaliyotga tadbiq etish, notinch va muammoli Oilalarni aniqlash va ularning ijtimoiy-psixologik asoslarini yaratish hamda oilalardagi psixologik muhitni sog'lomlashtirish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi.

Shu masalaga oydinlik kiritish maqsadida, tadqiqotimizda nikohdan tashqari munosabatlarni keltirib chiqaruvchi sabablarni aniqlash uchun juftliklarni o'z nikohidan qoniqish darajalarini aniqladik. Buning uchun Y.Ye. Alyoshinaning "Nikohdan qoniqish darajasini aniqlash" metodikasidan foydalandik. Olingan empirik natijalar 1-jadvalda aks ettirilgan.

1-jadval

Nikohdan qoniqish darajalari ko'rsatkichlari

T/p	Tasdiqlarning nomlanishi	Umumiy miqdor	X=2.09	%
1	Oilaviy hayot mobaynida sizning turmush o'rtog'ingizga bo'lgan munosabatingiz qanday o'zgardi?			
2	Agar o'tmishga qaytish mumkin bo'lganda edi, unda siz?	537	2,17	72.33
3	Sizning oilangizni axil oila, deb hisoblash mumkinmi?	543	2,19	73.00

4	Ko'pchilik o'rtoqlaringizning fikriga ko'ra, sizni turmush o'rtog'ingizdan rozi deb hisoblash mumkinmi?			
5	Siz turmush o'rtog'ingiz bilan har ikki tomonning qarindoshlariga qanday munosabatda bo'lish borasida kelisha olasizlarmi?			
6	Sizlarda oilangiz uchun jiddiy va uzoq oqibatlariga (masalan, siz yoki turmush o'rtog'ingizning uydan ketib qolish hollari) ega bo'lgan nizolar bo'lganmi?			

7	Turmush o'rtog'ingizning kundalik va oilaviy vazifalarini bajarishi va bajarayotganligidan mamnunligingiz qay darajada?			
8	Pulni qachon, nimaga sarf qilishda sizlar bir-birlaringiz bilan kelisha olasizlarmi?	516	2,08	69.33
9	Uyda sizlar bir-biringizni kayfiyatingizga tez-tez salbiy ta'sir qilib turasizlarmi?	451	1,82	60.67
10	Ishdan so'ng uyga qaytgingiz kelmay qolgan hollar (yoki uydan qayoqqadir ketish istagi) bo'lib turadimi?			
11	Sizda ajralish haqida fikr tug'iladimi?	580	2,34	78.00
12	Siz uyda o'zingizni qulay, xotirjam sezasiz, deb aytish olish mumkinmi?	556	2,24	74.67
13	Siz turmush o'rtog'ingizga nisbatan mehribonchilik, muloyimlikni tez-tez namoyon etib turasizmi?			
14	Turmush o'rtog'ingiz sizga nisbatan muloyim, mehribonchilikni qanday namoyon etadi?	486	1,96	65.33
15	Sizda qayoqqadir, qandaydir ma'lum bir muddatga boshqa yoqqa yolg'iz ketib qolish istagi bo'lib turadimi?			
16	O'z nikohingizni qanday baholaysiz?	546	2,20	73.33

Izoh: $x=2.09$. Oilaviy turmush staji bo'yicha nikohdan qoniqish darajasi

Bundan ko'rinadiki, Y.Ye. Alyoshina metodikasidagi mezonlar bo'yicha 5-10 yilgacha birga yashagan oilalarda nikohdan qoniqish darajasi past ekan (1,56). Eng yuqori natija 11 yil va undan ko'p birga yashagan oilalarda kuzatildi (2.63). 11 yildan ortiq birga yashagan juftliklar oiladagi turli kelishmovchiliklardan chiqib ketish uchun to'g'ri yo'l topa oladigan va oilaviy inqirozlardan o'tganlari uchun nikohdan qoniqish darajasi yuqori. 5-10 yilgacha birga yashaganlar orasida bu ko'rsatkich eng past darajada. Buni aynan shu davr (5-7 yil) oilaviy hayotdagi inqiroz davri ekanligi bilan izohlash mumkin.

Tadqiqotimizda juftliklarni nikohdan qoniqish darajasini Y.Ye. Alyoshina, A.N. Volkovning PEA metodikalari bo'yicha respondentlarning yoshi, oila yoshi bo'yicha farqlar o'rtasida quyidagicha empirik natijalar olindi.

**Nikohdan qoniqish darajasi bo'yicha tafovutlar ko'rsatkichlari
(Studentning t-mezoni bo'yicha)**

	Jinsi	N	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	T	Ishonch darajasi
Yoshi	erkak	123	36,2787	9,71262	4,457	,000
	ayol	125	31,3680	7,48712		
Oila yoshi	erkak	123	1,9837	,85874	,968	,334
	ayol	125	1,8800	,82891		
Alyoshinani metodikasi	erkak	123	36,3333	9,80019		
	ayol	125	30,4880	10,45159		
O'zaro tushunish	erkak	123	19,6748	5,94717	1,146	,253
	ayol	125	18,8480	5,40766		
Xissiy intilish	erkak	123	20,2439	6,57035	3,198	,002
	ayol	125	17,2800	7,94802		
O'zaro hurmat	erkak	123	19,4634	7,02722	,914	,362
	ayol	125	18,6080	7,69677		

Sinaluvchilarning o'rtacha ko'rsatkichlari erkaklarda 36, ayollarda 31 ga teng ($t=4,457$; $p>0,001$). Bu ma'lumotlar ham, o'zbek oilasining o'ziga xos etnik xususiyatlardan biri ekanini ko'rsatadi. Ya'ni o'zbek oilalarida qizlarni ertaroq turmushga uzatish, o'g'il farzandlarni esa kechroq uylantirish odati mavjud. O'zbek oilasining etnopsixologik xususiyatlari tadqiq etilgan bir qator ilmiy tadqiqotlarda ham ayni oila, nikoh kabi tushunchalarning ijtimoiy-psixologik xususiyati aniqlangan.

Y.Ye. Alyoshining "Nikohdan qoniqish darajasi" metodikasi bo'yicha jins xususiyatiga ko'ra ishonchli farqlar aniqlandi ($t=4,544$; $p>0,001$). Erkaklarda nikohdan qoniqqanlik darajasi yuqori ekanligi kuzatildi. Bunga sabab sifatida erkaklar oila qurganidan so'ng ayollarga nisbatan imkoniyati cheklanmasligi, kengroq funksiyalarni bajarishi va erkinlikni chegaralanmasligi bilan xarakterlanadi. Nikohdan qoniqish darajasi bo'yicha o'rtacha qiymatlar erkaklarda 36,33 ga, ayollar esa 30,48 ga teng bo'lmoqda.

A.N. Volkovning PEA metodikasining hissiy intilish shkalasi bo'yicha jins xususiyatiga ko'ra ishonchli faqlar kuzatildi ($t=3,198$; $p>0,01$). O'rtacha qiymati erkaklarda 20,24 va ayollarda 17,28 ga teng. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, oilada erkaklarni o'z juftiga nisbatan hissiy intilishi yuqori ekanligi aniqlandi.

Tadqiqotimiz uchun ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik so'rovnomadan olingan empirik natijalar orqali o'zbek oilalarida nikohdan tashqari munosabatlarga kirishishga sabab bo'ladigan omillarni aniqladik. Nikohdan tashqari munosabatlarga kirishishga quyidagi omillar ko'proq yetakchilik qilishi ma'lum bo'ldi.

3-jadval

Respondentlarning nikohdan tashqari munosabatlarga kirishishga sabab bo'lgan omillar ko'rsatkichlari

Tasdiqlarning nomlanishi	T/r
Oiladagi surunkali nizolar sababli turmush o'rtog'idan sovush natijasida	1
Yoshlikdagi muhabbat xislari asosida bolalikdagi sevgani bilan birga bo'lishi	2
Bo'sh vaqtimni "yaxshi kayfiyat" bilan o'tkazish uchun	3
Bolalikdagi do'stlar uchrashuvi, komandirovka yoki kurortda dam olish vaqtida	4
O'zini kimligini o'zgalarga ko'z-ko'z qilish, ko'rsatib qo'yish uchun	5
Yangi jinsiy obyektini har doim izlash ehtiyoji kuchli bo'lganligi uchun	6
Nikohdan tashqari munosabatlarga kirishish holati bo'lmagan	7

4-jadval

Respondentlarning o'z nikohidan sovush sabablari va nikohdan tashqari munosabatlarga kirish ko'rsatkichlari

t/r	Tasdiqlarning nomlanishi	Erkaklar n=124	Ayollar n=124
1	Turmush o'rtog'ining e'tiborsizligi, erkalamasligi	7	11
2	Turmush o'rtog'ining sovuqligi	17	20
3	O'rtada sevgining yo'qligi	37	28
4	U bilan jinsiy qovushuv yoqmasligi	9	7
5	Jinsiy usullarni bajarishni istamaslik	4	1
6	Oilaviy kelishmovchiliklar, ginalarni o'sha vaqtda eslash		
7	Boshqasini yoqtirishi sababli	14	21
8	Erkakning qo'polligi	0	4
9	Ayolning uquvsizligi	5	0

Olingan natijalardan ko'rish mumkinki, nikohdan tashqari munosabatlarga kirishishga sabab bo'lgan eng yuqori ko'rsatkichlardan biri o'rtada sevgini yo'qligi sababli 37 nafar erkaklar va 28 nafar ayollar nikohdan tashqari munosabatga kirishgan. Boshqa kishini yoqtirib qolishi 21 nafar ayollar va 14 nafar erkaklarning nikohdan tashqari munosabatlarga kirishishga sabab bo'lgan bo'lsa, turmush o'rtog'ining sovuqligi, hech qanday e'tibor yo'qligi tufayli 20 nafar ayollar va 17 nafar erkaklar nikohdan tashqari munosabatlarga kirishgan.

Natijadan ko'rinib turibdiki, nikohdan tashqari munosabatlarga kirishish er-xotinlar o'rtasida hissiy bog'lanish va o'zaro tushunish kabi hislarning mavjud emasligi sabab bo'lmoqda.

Shuni inobatga olgan holda tadqiqotimizda o‘zaro tushunish, hissiy yaqinlik, o‘zaro hurmat omillarini aniqlovchi A.N. Volkovning PEA metodikasidan foydalandik.

Tadqiqotimizgacha o‘zbek oilalarida A.N. Volkovning o‘zaro tushunish, hissiy yaqinlik, o‘zaro hurmat omillarini aniqlovchi “PEA” metodikasidan bizdan oldin foydalangan tadqiqotchilarning ishlari bilan o‘z tadqiqotimizda olingan natijalarni solishtirishni maqsadga muvofiq deb bildik.

5-jadval

Respondentlarda “o‘zaro tushunish”, “emotsional intilish” va “o‘zaro hurmat” omillarining ko‘rsatkichlari (ko‘rsatkichlar ballarda berilgan)

Omillar Guruhlar	P		E		A	
	erkaklar	ayollar	erkaklar	ayollar	erkaklar	ayollar
N.A. Sog‘inov natijalari* 1990-yil						
MQO	21,70	21,57	22,95	21,60	21,93	23,05
MSHO	24,75	23,23	26,65	25,70	23,90	26,05
AQO	17,15	15,07	14,95	14,37	10,85	12,27
ASHO	17,55	19,50	19,53	12,77	15,55	10,90
R.S. Samarov natijalari** 1997-yil						
NO	16,90	18,90	20,03	17,07	14,50	16,01
G.I. Niyazmetova natijalari*** 2010-yil						
II guruh	15,55	17,37	24,48	24,37	19,93	21,90
III guruh	20,67	20,32	23,35	24,70	21,93	23,42
IV guruh	20,3	21,83	25,45	25,23	21,90	23,45
Y. Burxonova natijalari – 2023-yil						
1-5 yilgacha	18,50	17,80	18,60	17,50	19,30	19,70
6-10 yilgacha	18,60	18,09	17,04	16,04	18,06	17,06

1–5 yilgacha birga yashagan juftliklarda standart og‘ish – 0,47 ni, 5–10 yilgacha birga yashagan juftliklarda 0,77 ni, 10 yil va undan ortiq yashagan oilalarda esa 0,76 ni tashkil qildi. Oilani mustahkamligi va er-xotin bir-biriga bo‘lgan ishonchi qaysi sabablarga ko‘ra oila qurganligiga bog‘liqligini aniqlash uchun tadqiqotimiz uchun ishlab chiqilgan maxsus so‘rovnoma va A.N. Volkovning “PEA” metodikasidan olingan empirik tahlillar o‘rtasida korrelyatsiyani aniqladik.

6-jadval

Ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma va A.N. Volkovning PEA metodikasini shkalalari bo‘yicha olingan natijalarning korrelyatsion tahlili

T/r	Me‘zonlar	O‘zaro tushunish	Hissiy intilish	O‘zaro hurmat	Umumiy miqdor
		O‘rtacha arifmetik qiymat ballda ko‘rsatilgan			

1	sevgi, yoqtirish asosida	19,61	20,65	21,55	61,81
	ota-ona va qarindoshlar xohishiga ko'ra				
	oilali bo'lish uchun	19,60	15,20	16,20	51
	majbur bo'lib qolib	18,00	16,00	14,00	48
	farzand ko'rish uchun	16,00	12,00	18,00	46
	turmush o'rtog'ining moddiy ta'minoti uchun				
	Jami	18,5	18,6	19,3	56,4
2	sevgi, yoqtirish asosida	19,17	20,83	22,17	62,17
	ota-ona va qarindoshlar xohishiga ko'ra				
	oilali bo'lish uchun	18,24	16,40	17,12	51,76
	majbur bo'lib qolib	21,00	22,00	20,00	63
	Jami	18,8	17,4	18,6	54,8
	sevgi, yoqtirish asosida	24,50	25,10	21,60	71,2
3	ota-ona va qarindoshlar xohishiga ko'ra			20,39	59,22
4	oilali bo'lish uchun	21,09	20,00	17,27	58,36
5	yolg'izlikdan qutilish uchun	19,00	7,00	12,00	38
6	majbur bo'lib qolib	18,00	10,00	11,00	39
7	farzand ko'rish uchun	25,20	17,20	16,80	59,2
8	Jami	20,6	20,3	19,2	60,1

Izoh: har bir shkala uchun $x=15$; $max=30$; umumiy miqdor – 90

Yuqoridagi jadvalda turli motivlarga ko'ra oila qurgan respondentlarimizning A.N. Volkovning "PEA" metodikasi omillari bo'yicha ko'rsatkichlari aks etgan. Natijalardan ko'rinib turibdiki, sevgi, yoqtirish motivi asosida oila qurib yashayotgan barcha turdagida oilalarda o'zaro tushunish, hissiy intilish va o'zaro hurmat omillari bo'yicha ko'rsatkichlar yuqori ekanligi ko'rishimiz mumkin. Oilaviy turmush staji bo'yicha eng past natijalar bir biridan farqli motivlar asosida oila qurib yashab kelayotgan juftliklarda kuzatiladi. Jumladan, 1–5 yilgacha birga yashab kelayotgan oilalarda eng quyi ko'rsatkich majbur bo'lib qolish (o'zaro tushunish – 18,00; hissiy intilish – 16,00 ball; o'zaro hurmat – 14,00 ball) va farzand ko'rish motivi (o'zaro tushunish – 16,00; hissiy intilish – 12,00 ball; o'zaro hurmat – 18,00 ball) asosida oila kurganlarda kuzatildi. 6–10 yilgacha birga yashayotgan oilalarda ota-ona yoki qarindoshlar xohishiga ko'ra oila qurganlarda hissiy intilish omili – 14,52 ball; o'zaro hurmat esa – 16,52 ballni tashkil qildi. 11 yil va undan ortiq yillar davomida birga yashayotgan oilalarda yolg'izlikdan qutilish motivi asosida hayot kechirayotganlarda hissiy intilish – 7 ball, o'zaro hurmat – 12 ballni tashkil qildi. Qanday motivlar asosida oila qurishish ham o'sha oilalarni muvaffaqiyatli yoki muvoffaqiyatsiz bo'lishini ta'minlovchi omil sifatida ko'rish mumkin.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, sevgi, yoqtirish motivi asosida oila qurganlarda nikohdan koniqish darajasi eng yuqori – 35,9 ballni, yolg'izlikdan qutilish uchun oila qurganlarni nikohdan qoniqish darajasi eng quyi natija – 19,5 ballni tashkil qildi.

Yuqoridagi tahlillardan shuni xulosa qilish mumkinki, juftliklar orasida jinsiy hayotdagi bilim va ko'nikmalar o'rtasida tafovutlarni mavjudligi ularning o'z nikohidan qoniqish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Акрамова Ф.А. Оиладаги зўравонлик профилактикаси ва ижтимоий-психологик реабилитацияси: Монография. – Тошкент: «Lesson-press» нашриёти, 2021. – 138 б.
2. Акрамова Ф.А. Ажрашишни олдини олишнинг психологик усуллари. Услубий кўлланма. – Т.: ООО «NORI» МЧЖ, 2019, 30 бет.
3. Каримова В.М. Ижтимоий психология. Дарслик. – Т.: Fan va texnologiya, 2012. – 172 б.
4. Расулова З.А. Замонавий о'збекларнинг оила-никоҳ муносабатлари. Монография. Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашр., 2013. – 384 б.
5. Fayziyeva M.X. Oila psixologiyasi : Darslik.- Qarshi “Nasaf” NMIU -2025.- 292 b.

Xaydaraliyev Abdullo Usmonali o'g'li,
Guliston davlat universiteti doktori
@xaydaraliyevabdullo42@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-6597-4022>

VATANPARVARLIK FENOMENINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Maqolada vatanparvarlik fenomeni psixologik jihatdan tahlil qilinib, uning bir nechta tarkibiy komponentlardan tashkil topganligi izohlanadi. Asosiy tarkibiy komponentlar sifatida Vatanga muhabbat, o'z yurti kelajagiga daxldorlik, o'zini mamlakatining tarixi va qadriyatlari bilan to'g'ri identifikatsiya qilish, Vatan shon-sharafini dunyoga yoyish kabi xususiyatlar bilan bir qatorda Farg'ona viloyatida o'tkazilgan tadqiqot tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: vatanparvarlik, vatanga muhabbat, xulq-atvor, identifikatsiya, milliy g'urur.

Аннотация. В статье психологически анализируется феномен патриотизма и объясняется, что он состоит из нескольких компонентов. В качестве основных структурных компонентов анализируется исследование, проведенное в Ферганской области, наряду с такими качествами, как любовь к Родине, причастность к будущему своей страны, правильная идентификация себя с историей и ценностями своей страны, распространение славы Родины по всему миру.

Ключевые слова: патриотизм, любовь к Родине, поведение, идентичность, национальная гордость.

Abstract. The article analyzes the phenomenon of patriotism from a psychological point of view and explains that it consists of several components. As the main structural components, along with such qualities as love for the Motherland, involvement in the future of one's country, correct identification with the history and values of one's country, spreading the glory of the Motherland to the world, the research conducted in the Fergana region is analyzed.

Key words: patriotism, love for the Motherland, behavior, identity, national pride.

Kirish. Bugungi kunda dunyoning turli nuqtalarida tinchlik va osoyishtalikka tahdid va xatarlar, qarama-qarshilik va to'qnashuvlar yuz berayotgani hech birimizga sir emas. Bunday holatlar butun insoniyatni, jumladan xalqimizni ham chuqur o'ylashga majbur qilishi tabiiy. Ushbu xavflarga munosib qarshi tura olish uchun insonda chinakam vatanparvarlik, yuksak bilim va tafakkur, metin iroda bo'lishi suv va havodek zarur.

Buyuk sarkarda Amir Temur bobomiz: "Askarlari botir el qudratli bo'lur", deganlarida aynan ana shu haqiqatni nazarda tutgan edilar. Men har bir askar, Vatanning har bir posboni Amir Temur va ulug' lashkarboshilarimiz o'gitlarini, ularning harbiy merosini chuqur bilishi kerak, deb qayta-qayta ta'kidlab kelaman. Bu o'lmas va bebaho meros hozirgi kunda ham har birimizning qalbimizga cheksiz g'urur baxsh etadi, muqaddas tuprog'imizga sadoqat tuyg'ularini kuchaytiradi, – deya qat'iy ta'kidlaydi Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev.[1]

Vatanparvarlik muammosi, aniqrog'i, u bilan bog'liq bo'lgan masalalar mamlakatimiz ijtimoiy jarayonining markaziga tobora kirib bormoqda. Bu aholi, xususan, yoshlar tomonidan milliylik, mentalitet, fuqarolik burchi kabi tushunchalarga katta ahimiyat berilayotgani hamda globallashuv jarayonida milliy o'zlikni saqlab qolishga intilish bilan bog'liq. Mamlakatimiz ma'naviy hayotining eng muhim muammosi qadriyatlar va milliy g'oyani qayta tiklash hamda rivojlantirishdir. Ular orasida vatanparvarlik qadriyati, vatanparvarlik tuyg'usi, vatanparvarlik g'oyasi har davrda asosiy bo'lgan va shunday bo'lib qolmoqda. Zamonaviy Yangi O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotning deyarli barcha sohalarida o'zgarishlar yuz berayotgan davrda milliy qadriyatlarni tiklash orqali mamlakatni, millatni birlashtiruvchi kuch vatanparvarlik g'oyasi bo'lishi shart va zarur. Shuningdek, vatanparvarlik shaxs, ijtimoiy guruh va jamiyat hayotiylikining muhim omili hisoblanadi. Tadqiqotchi I.V.Bocharnikova "vatanparvarlik - jamiyatning hayotiylik zarurati va rivojlanishining eng muhim omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi", deb yozadi.[3]

Adabiyotlar tahlili. O'tmishga nazar tashlar ekanmiz, vatanparvarlik xalqlar va davlatlarning o'z tarixining eng muhim davrlarida omon qolishiga, gullab yashnashiga imkon berganini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, e'tibor beriladigan yana bir jihat mamlakatlarning tanazzulga yuz tutishi, odatda, fuqarolarda vatanparvarlik tuyg'usining zaiflashishi bilan boshlanadi. Ko'p millatli yurtimizda vatanparvarlik qadriyatlarini ommalashtirish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash millik birlikni va davlat xavfsizligini mustahkamlash yo'lidagi obyektiv ehtiyojdir. Chunki millatlararo va dinlararo nizolarning oldini olish omili vatanparvarlik qadriyati hisoblanadi, vatanparvarlik umumiy Vatanga muhabbat sifatida o'zaro bag'rikenglik, hurmat va tinch-totuv yashash garoviga aylanadi hamda turli yot g'oyalarga to'siq bo'lib xizmat qiladi. Faqat yuksak vatanparvarlik g'oyasi asosida jamiyatimiz milliy qadriyatlarining qayta tiklanishi va barqaror rivojlanishini ta'minlash mumkin.

Hozirgi vaqtda vatanparvarlik ijtimoiy fikrning eng faol rivojlanayotgan yo'nalishi hisoblanib, psixologiya fanida ham muhim o'rganish obyekti sanaladi. Vatanparvarlik – O'zbekiston xalqi orasida ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otadigan, milliy o'zlikni, milliy qadriyat va mentalitetni anglashga undaydigan psixik xususiyat bo'lib, u insonning xulq-atvori va xarakterida namoyon bo'ladi. Mohiyatiga ko'ra vatanparvarlik o'zida nafaqat ijtimoiy, balki ma'naviy, axloqiy, madaniy, tarixiy xarakterni birlashtirgan muhim qadriyatdir. Vatanparvarlik dunyoqarashda, qadriyatlar yo'nalishi tizimida, ayniqsa, shaxs va ijtimoiy guruhlarining ijtimoiylashuvi va faoliyatida namoyon bo'ladi. Vatanparvarlikni murakkab ijtimoiy-axloqiy tamoyil va ma'naviy-psixologik hissiyot sifatida tariflash mumkin. Vatanparvarlikning ta'rifi juda ko'p va keng ma'noni qamrab oladi. Vatanparvarlik - bu insonning o'z mamlakatiga, uning ko'p millatli xalqiga bo'lgan samimiy va fidokorona muhabbati, O'zbekistonning, o'zbek xalqining madaniyati, urf-odatlarini va tarixiy o'tmishiga hurmat bilan munosabati bo'lib, butun o'zbek xalqi va har bir fuqaroning qonuniy manfaatlari va huquqlarini, mamlakatimizning milliy va davlat manfaatlari izchil va qat'iy himoya qilishdir. Vatanparvarlik - bu O'zbekistonning har bir fuqarosi va umuman butun mamlakat farovonligiga erishishga qaratilgan haqiqiy harakatlar. Vatanparvarlik Vatanga muhabbat, o'z Vatanga sadoqat, uning manfaatlariga fidoiylik bilan xizmat qilish istagi va uni himoya qilishga har doim tayyor turishdir. Yangi O'zbekiston jamiyatida o'zini identifikatsiya qilish muammosini hal qilishdagi muhim qadamlardan biri – yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda ularda diniy va milliy bag'rikenglik sifatlarini shakllantirishning yo'lga qo'yilishi bo'ldi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “Barchamiz uchun Vatan bitta. Bizni yagona, ulug' bir maqsad birlashtiradi. U ham bo'lsa, yurtimiz tinchligi, Vatanimiz taraqqiyoti, xalqimiz farovonligidir”. [2]

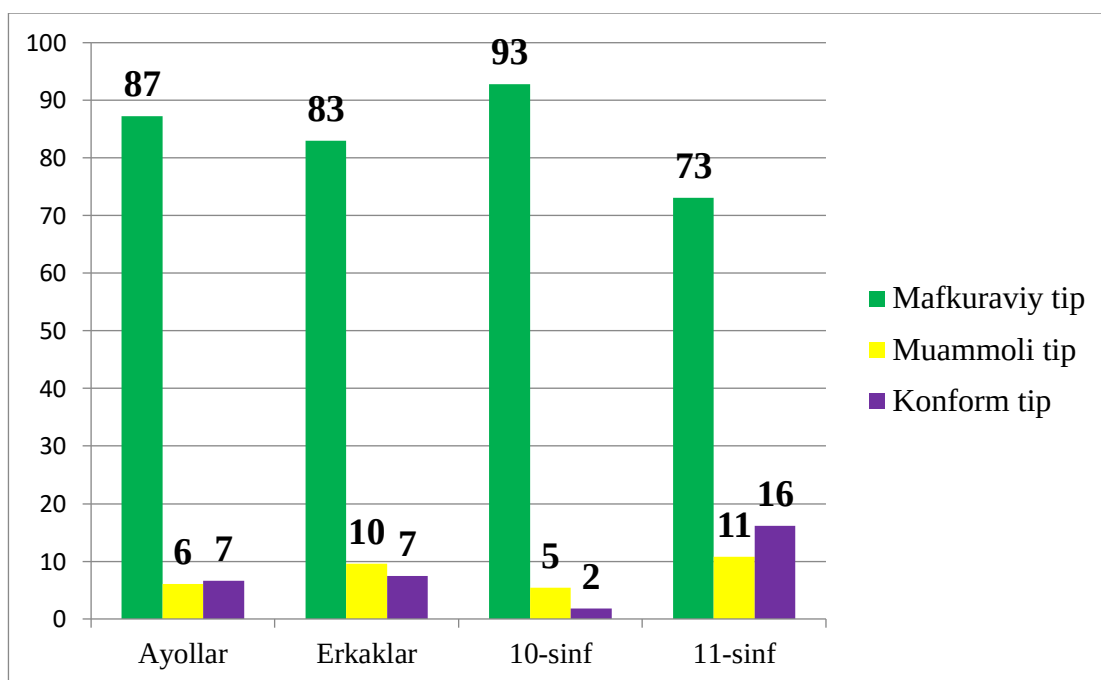
Mamlakat taqdiriga shaxsiy aloqadorlikni chuqur anglash, fuqarolik burch va majburiyatni his qilish, har qanday muvaffaqiyat yoki sinov paytida ham har doim o'z Vatani bilan birga bo'lish, o'z mamlakatiga sodiqlik, uning tarixi va urf-odatlarini hurmat qilish, xalqining o'tmish va hozirgi kundagi yutuqlariga e'tibor berish kabi xususiyatlar vatanparvarlik tuyg'usining asosi bo'lib xizmat qiladi.

Vatanparvarlik fenomenining psixologik tahlili uning ko'p komponentli ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqotchi olim I.V.Bocharnikova “Vatanparvarlik ijtimoiy tizimning turli darajalarida turlicha namoyon bo'ladigan xususiyatlar va shu xususiyatlarning murakkab majmuasini ifodalovchi ko'p qirrali va ko'p komponentli hodisadir”, deb yozadi. [3] Psixologiya fanida ushbu tushuncha his-tuyg'ular, ijtimoiy munosabatlar, yillar davomida to'plangan tajriba, shaxsning identifikatsiya jarayoni, xulq-atvori kabi psixologik sifatlar majmuasini o'z ichiga oladi. I.V.Bocharnikova o'zining “Vatanparvarlik mamlakat rivojlanishining psixologik omili sifatida” asarida Vatanparvarlik tuyg'usini quyidagicha tariflaydi: “Vatanparvarlik hissi o'z ifodasini insonning keng ko'lamli ehtiyojlari, manfaatlarini, ideallari, didlari, shuningdek, ularning psixologik xususiyatlari, mentaliteti va hayotiy yo'nalishlarida topadi. Masalan, haqiqiy jamoaviylikka intilish, mehnatsevarlik va o'z kasbiga sadoqat, sog'lom konformizm (lotincha conformis - o'xshash, muvofiq) - mavjud ijtimoiy tartib, hukmron g'oya va fikrlarga moslashish) va bag'rikenglik, sharaf, qadr-qimmat, burch va or-nomus uchun xizmat qilish kabi tuyg'ular shular jumlasidandir. Vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish orqali muayyan milliy-madaniy jamoaga

xos bo'lgan asosiy ijtimoiy-psixologik xususiyat va holatlarni, ularning ustuvor tuyg'ularini, ehtiroslarini, kayfiyatlarini, orzularini va yo'nalishlarini, jamoatchilik kayfiyatini, harbiy ruhiyat yoki tinchliksevarlikni, tabiat va tarixiy merosga munosabatni, tarixiy tajribani va avlodlar o'rtasidagi bog'liqlikni to'liq anglab yetish mumkin".[3] Shuningdek, V.A.Kolsova va V.A.Sosninlar vatanparvarlik tarbiyasi ham kognitiv (bilim), ham hissiy (his-tuyg'ular), ham xulq-atvor (harakatga tayyorlik) jihatlarini o'z ichiga olishini ta'kidlaydilar.[4]

Metodlar. O'quvchilardagi vatanparvarlik xulq-atvorining tipini aniqlash maqsadida Farg'ona viloyatidagi maktablarning yuqori sinf o'quvchilarida Gordyakova O.V. va Lebedev A.N. larning "Vatanparvarlik xulq-atvori tiplarini baholash" so'rovnomasi o'tkazildi. So'rovnomada 289 nafar o'quvchi ishtirok etib, shulardan 165 nafari qizlar, 94 nafari o'g'il bolalarni tashkil qildi. Shuningdek, ularning 166 nafari 10-sinf, 93 nafari 11-sinf o'quvchilari hisoblanishadi. So'rovnoma ko'rsatmasiga binoan ularga savollarga "xa" yoki "yo'q" deb javob berish kerakligi aytiladi. Olingan natijalar tahlili quyidagi diagramma ko'rinishiga ega bo'ldi.

1-jadval. "Vatanparvarlik xulq-atvori tiplarini baholash" so'rovnomasi bo'yicha olingan tadqiqot natijasi

Ko'rinib turibdiki, respondentlarning katta qismida mafkuraviy vatanparvarlik xulq-atvori shakllangan. O'sib kelayotgan yoshlarga berilayotgan ta'lim-tarbiyaning samarasi sifatida ular vatanga xizmat qilish, yaxshi bilim olish, yaxshi kasbga ega bo'lish orqali mamlakat rivojiga o'z hissasini qo'shish istagi oshib bormoqda. O'ninchi va o'n birinchi sinflardagi natijalarda sezilarli farqlar aniqlandi. Bunda 10-sinfda 93 foiz bo'lgan mafkuraviy tip 11-sinfda 73 foizga tushgan bo'lsa, konform tip mos ravishda 2 % dan 16 % ga yuqorilagan. 11-sinf bola hayotida tub burilish yasaydigan davr bo'lgani sababli unda o'z o'zini anglash, mas'uliyat hissi bilan bir qatorda qo'rquv, hayajon ham ko'p bo'ladi. Bu ayniqsa, kasb tanlash ostonasida turgan bola uchun juda murakkab davrdir. Shu sababli bolada o'zini namoyon qilish, kasb tanlash, maktab hayotidan universitet hayotiga tayyorgarlik yuqori bo'ladi.

Muhokama. Vatanparvarlikning muhim komponentlaridan biri sifatida Vatanga muhabbat tushunchasi juda murakkab bo'lib, psixologiyada "sevgi – o'z obyektni boshqalardan ajratib turadigan va uni subyektning hayotiy ehtiyojlari va manfaatlari markaziga qo'yadigan (onaga, bolalarga, oilaga, Vatanga, musiqa va boshqalarga bo'lgan muhabbat) yuqori darajadagi ijobiy munosabat hissi" deb ta'riflanadi. Shu bilan birga, umumiy tushuncha sifatida sevgi chuqurligi, kuchi, obyektiv yo'nalishi va boshqalardan ajralib turadigan juda keng hissiy hodisalarni - nisbatan zaif ifodalangan munosabatlaridan tortib, ehtiros kuchiga erishadigan insonni o'ziga jalb qiladigan

tajribalargacha qamrab oladi. Boshqacha qilib aytganda, muhabbat bu to‘liq mavjud bo‘lgan yoki umuman mavjud bo‘lmagan tuyg‘u emas, balki o‘zining har xil turlari va har xil intensivlik darajasiga ega his-tuyg‘udir. Vatanparvar deb hisoblash uchun Vatanni qanday kuch bilan, qay darajada sevish kerak?

Vatanparvarlikning “o‘z Vatanining yutuqlari va madaniyati bilan faxrlanish” deb nomlangan tarkibiy qismi yuqori madaniyat belgisi hisoblanadi. Shuning uchun, vatanparvar maqomini jamiyat madaniyatiga salbiy munosabatda bo‘lgan odamga, masalan, jamoat joylarida uyatsiz so‘zlar bilan so‘kingan, tupurgan va maishiy axlat va qoldiqlarni ko‘chaga tashlaganlarga nisbatan ishlatish milliy an‘anamizga zid hisoblanadi. Yana bir murakkab holat fuqarolarga o‘z Vatanining tarixi bilan faxrlanish tavsiya etilganda vujudga keladi, odamlarda ikkilanish paydo bo‘ladi: butun tarix bilan faxrlanish kerakmi? yoki faqatgina ma‘lum davr bilanmi? Darhaqiqat, O‘zbekiston tarixida faxrlanishga, g‘ururlanishga arziydigan yutuqlarimizning son-sanog‘i yo‘q, ammo tariximizda ba‘zida umumiy dushman uchun birlashmaslik, taxt uchun kurashning avj olishi kabi ko‘ngilni xira qiladigan holatlar ham mavjud.

Bizning fikrimizcha, inson Vatan tarixini boricha qabul qilishi lozim. Erishilgan yutuqlardan faxrlanishi, ularni o‘rganishi, asrab-avaylashi va rivojlantirishi hamda tarixiy xatolardan to‘g‘ri xulosa chiqarishi kerak. O‘z navbatida, fuqarolar, jumladan, yoshlar o‘zini boshqa xalqlar bilan emas, balki o‘z Vatanining tarixi bilan identifikatsiya qilish shartligi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ba‘zida Vatanga bo‘lgan qizg‘in muhabbat unga nisbatan tanqidiy munosabat, jamiyatdagi yuz berayotgan voqea-hodisalarga befarq bo‘lmashlik bilan birlashtirilishi mumkin, bu holda Vatanparvarlik o‘z mamlakatining rivojlanishiga, yuksalishiga bo‘lgan intilish, uning kelajagiga daxldorlik bilan ifodalanadi.

Vatanparvarlik komponentlarini tahlil qilishda ijtimoiy munosabatlar ta‘sirida uni kognitiv, hissiy va xulq-atvor jihatlarini farqlash muammosi vujudga keladi. Agar vatanparvarlik faqat og‘zaki tarzda ifoda etilsa, masalan, odam har doim o‘z Vatanga bo‘lgan muhabbatini takrorlasayu, lekin u haqida qayg‘urmasa, tarixi va buguni bilan tanishmasa, bunday og‘zaki vatanparvarlikni haqiqiy deb atash qiyin. Jahon tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, odatda, saroy amaldorlari va siyosatchilar bu toifaga kiradilar va ularning shiori “ha, men o‘g‘ir layapman, lekin men Vatanni sevaman” bo‘ladi. Boshqa bir toifa vakillari esa o‘zlarini og‘zaki tarzda vatanparvar deb atamagan, ammo jang maydonida Vatan uchun qahramonlarcha halok bo‘lganlar. Hatto shunday odamlar ham borki, ularning o‘z Vatanga aniq hissiy aloqasi bo‘lmaydi va “davlat menga nima berdi-ki, men unga berishim kerak” qabilidagi so‘zlarning ortiga yashirib, faqat o‘z foydasini ko‘zlaydilar. Bunday vaziyatlarda, ehtimol, vatanparvarlikning xulq-atvor komponenti qolgan ikkitasi – kognitiv va hissiy jihatlardan “ustunroq” bo‘lishi mumkin. Bu tarbiya jarayonida vatanparvarlik ruhining qanchalik zarur va dolzarb ekanligini belgilab beradi. Yana bir jihat borki, insonda ekstremal vaziyatlar yuz berganda yashirin vatanparvarlik munosabati va kayfiyati paydo bo‘ladi, lekin bu tinch sharoitlarda ifoda etilmaydi. Bunday toifa odamlarda hissiy jihat ustun bo‘lib, o‘z foydasini yoki ziyonini o‘ylab o‘tirmaydilar. Masalan, yong‘in ichida qolgan odamlarga yordam berishga harakat qiladilar, turli texnogen va tabiiy avariya paytida ko‘ngillilar safida bo‘ladilar, dushmanga qarshi kurash uchun qo‘lga qurol olib, jang qilishga tayyor turadilar.

Shu bilan birga, tariximizdagi ko‘plab ijtimoiy faol vatanparvarlarning xulq-atvor komponentini to‘g‘ri baholay olish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, XX asrda milliy ozodlik yo‘lida xalqni savodli, ma‘rifatli qilishga uringanlar o‘sha davrda tanqidlarga uchrab qatag‘on qilingan. Bugungi kunda O‘zbekistonimizning mustaqilligi va Prezidentimiz tomonidan olib borilayotgan adolatli siyosat natijasida ularning nomlari oqlanib, namunali Vatanparvarlar sifatida bizga ibrat bo‘lmoqda.

Vatanparvarlikning xulq-atvor komponentida shunday jihat ham bor – qo‘rquv hissi va o‘zini himoya qilish instinkti boshqa his-tuyg‘ulardan, mas‘uliyatdan, burch hissidan ustun bo‘ladi. Natijada jang maydonidan qochib ketish yoki jangga kirishdan qo‘rqish kabi salbiy holatlar mamlakat hayotiga yakun yasashi mumkin. O‘tmishga nazar solsak, turli mamlakatlar va xalqlar tarixida bir necha bor shunday voqealar sodir bo‘lganini guvohi bo‘lamiz.

Xulosa. Odatda, Vatanparvarlik tushunchasi qahramonlik atamasi bilan bir xil talqin qilinadi. Chunki ko'plab qahramonlar o'zlarining qahramonlik harakatlarini vatanparvarlik sabablari bilan amalga oshirishadi. Lekin, qahramonliksiz vatanparvarlik, aksincha, vatanparvarliksiz qahramonlik bo'lishi ham mumkin, chunki qahramonlik boshqa motivlarga ham ega. Ba'zida ommaviy safarbarlik natijasida halok bo'lish ehtimoli qahramonlikni vatanparvarlikka to'g'ri identifikatsiya qilishni talab qiladi. Bundan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, vatanparvarlik qahramonlik tushunchasidan ancha kengroq va qahramonlik istagi vatanparvarlik tuyg'usining bir qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Ko'rib chiqilayotgan komponentlar ichida Vatanparvarlik tuyg'usining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillardan biri sifatida odamlar tomonidan yashash hududining o'zgarishini ko'rsatish mumkin. Chet elga xizmat yoki sayohat sababli borgan odam birinchi navbatda o'z yurti orqali identifikatsiya qilishga harakat qiladi. Ma'lum vaqt o'tib unda Vatan, oila sog'inchi kuchaya boshlaydi. Natijada qalbida Vatanparvarlik tuyg'usi kuchayadi hamda buni milliy liboslar, milliy qadriyatlar, milliy an'analar orqali namoyish qiladi. Masalan, jahon arenalarida o'tkazilgan sport musobaqalarida O'zbekiston milliy terma jamoasining muhlislari tomonidan davlat bayrog'imiz, milliy liboslar, milliy do'ppi kabi qadriyatlarimizni namoyon qilishini bilan butun dunyoda o'zbek millitining, O'zbekiston xalqining tarixi, buguni va kelajagi haqida tasavvurlar paydo bo'ldi. E'tiborli jihati milliy qadriyatlarimizni namoyon qilish barcha fuqarolar uchun g'urur va faxrlanish bahsh etmoqda. G'alabaga erishgan o'zbek o'g'lon va qizlarini tabriklash marosimida Prezidentimiz tomonidan aytilgan so'zlar vatanparvarlik ruhida tarbiyanlangan yosh avlod uchun shior vazifasini o'taydi: "Jahon chempionatida yuksak mardlik va matonat ko'rsatib, yurtimizga shunday buyuk g'alabani olib kelganingiz har qanday tahsin va tasannolarga munosibdir. O'sha kunlari keksayu yosh – butun xalqimiz sizlarga zafar tilab, katta hayajon va qiziqish bilan o'z nigohini Yekaterinburg arenasiga qaratdi. Elimiz ana shu ulkan ishonchni oqlagan sizdek jasur, vatanparvar avlod bilan haqli ravishda faxrlanadi".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. 2023-yil 3-iyul saylovchilar bilan uchrashuvdagi nutqi. Nukus.: 2023-y.
2. Mirziyoyev Sh.M. 2019-yil 30-sentyabr Ko'ksaroyda Jahon chempionlarini taqdirlash marosimidagi nutqi. Toshkent. 2019-yil.
3. Бочарникова И.В. Патриотизм как фактор эффективного развития российской государственности. М., 2015
4. Кольцова В.А., Соснин В.А. Социально-психологические проблемы патриотизма и особенности его воспитания в современном российском обществе // Психологический журнал. 2005. Т. 26. № 4. С. 89–97
5. Гордякова О.В., Лебедев А.Н. Чувство патриотизма и типы патриотического поведения молодых граждан России //Психологические и психоаналитические исследования. Ежегодник 2017. М., 2017. С. 307–327. Профессиональное интернет-издание «Психологическая газета».

Turganova Nesibeli,
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasida assistenti

TALABALARDA EMOTSIONAL BARQARORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda emotsional barqarorlikni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Emotsional barqarorlik shaxsning o'z hissiyotlarini anglash, boshqarish va stressli vaziyatlarga moslashuvchan munosabat bildirish qobiliyati bilan bog'liq psixologik sifat sifatida yoritiladi. Tadqiqot natijalari emotsional barqarorlikni rivojlantirish talabalarining o'quv faoliyati, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy yetukligida muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: emotsional barqarorlik, emotsional intellekt, talabalar, psixologik xususiyatlar, hissiy boshqaruv.

Аннотация. В статье рассматриваются психологические особенности развития эмоциональной устойчивости у студентов с научно-теоретической и практической точек зрения. Эмоциональная устойчивость анализируется как способность личности осознавать, регулировать собственные эмоции и сохранять внутреннее равновесие в стрессовых ситуациях. Результаты исследования подтверждают значимость развития эмоциональной устойчивости для учебной деятельности, социальной адаптации и личностного становления студентов.

Ключевые слова: эмоциональная устойчивость, эмоциональный интеллект, студенты, психологические особенности, эмоциональная регуляция.

Abstract. The article analyzes the psychological characteristics of developing emotional stability in students from theoretical and practical perspectives. Emotional stability is considered as an individual's ability to recognize, regulate emotions, and maintain internal balance under stressful conditions. The findings demonstrate that emotional stability plays a significant role in students' academic performance, social adaptation, and personal development.

Key words: emotional stability, emotional intelligence, students, psychological characteristics, emotional regulation.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim muhitida talabalarining emotsional barqarorligi ularning o'qish jarayoniga moslashuvi va shaxsiy rivojlanishida muhim psixologik tayanch sifatida namoyon bo'ladi. Emotsional barqarorlik talabaning ichki kechinmalarini anglash, ularni boshqarish va turli stressli vaziyatlarda muvozanatni saqlash qobiliyati bilan uzviy bog'liq. Ta'lim jarayonida yuzaga keladigan akademik talablar, ijtimoiy munosabatlar va shaxsiy kutilmalar talaba ruhiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli emotsional barqarorlikni rivojlantirish masalasi nafaqat psixologik farovonlik, balki o'quv faoliyatining samaradorligi bilan ham chambarchas aloqador hisoblanadi. Barqaror emotsional holat talabalarga o'z fikrlarini erkin ifodalash, qaror qabul qilishda ishonchli bo'lish va muammolarga konstruktiv yondashish imkonini beradi.

Psixologik nuqtai nazardan emotsional barqarorlik shaxsning o'zini anglash jarayoni, ichki nazorat mexanizmlari va ijtimoiy moslashuv darajasi bilan belgilanadi. Talabalik davri o'tish bosqichi bo'lgani sababli bu davrda emotsional beqarorlik holatlari tez-tez kuzatilishi mumkin. Bunday holatlar o'z vaqtida psixologik yondashuvlar orqali qo'llab-quvvatlanmasa, o'quv motivatsiyasining pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud. Shu jihatdan emotsional barqarorlikni shakllantirishga qaratilgan ilmiy yondashuvlar ta'lim tizimi uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonni chuqur o'rganish talabalarining ruhiy holatini tushunish va ularning salohiyatini to'liq namoyon etishga xizmat qiladi.

Talabalarda emotsional barqarorlikni rivojlantirish psixologik jihatdan murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u shaxsning ichki resurslariga tayanadi. Bu jarayonda o'zini anglash, hissiyotlarni tan olish va ularni ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda ifodalash muhim ahamiyatga ega.

Psixologik xususiyatlar sifatida refleksiya, empatiya va ichki muvozanatni saqlash qobiliyati emotsional barqarorlikning asosiy tayanchlari sifatida qaraladi. Ta'lim muhitida ijobiy psixologik iqlim mavjud bo'lishi talabalarning emotsional holatini mustahkamlashga xizmat qiladi. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi ochiq muloqot hamda qo'llab-quvvatlovchi munosabatlar ruhiy barqarorlikni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, talabaning o'z kuchiga bo'lgan ishonchi va ichki motivatsiyasi emotsional barqarorlikni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Psixologik yondashuvlar orqali talabalarda stressga chidamlilik va moslashuvchanlik sifatlarini shakllantirish mumkin. Emotsional barqarorlik rivojlangan shaxs o'z hissiyotlarini boshqara oladi va ijtimoiy vaziyatlarda muvozanatni saqlaydi. Bu holat talabaning nafaqat o'quv faoliyatida, balki kundalik hayotida ham ijobiy natijalar berishiga zamin yaratadi. Shu bois emotsional barqarorlikni rivojlantirish masalasi oliy ta'lim psixologiyasining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Lev Semyonovich Vigotskiy shaxs rivojlanishida emotsional barqarorlikni ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq holda izohlaydi. Uning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko'ra, inson hissiy holati bevosita ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanadi. Vigotskiy emotsiyalarni shaxs ongining ajralmas qismi sifatida talqin qilgan. Unga ko'ra, talabalarda hissiy barqarorlik nutq va tafakkur rivoji bilan chambarchas bog'liq. Olim ichki nutq orqali emotsional holatlarni nazorat qilish mumkinligini asoslab bergan. Ta'lim jarayonida muloqot va hamkorlik emotsional muvozanatni mustahkamlashga urg'u berilgan. Vigotskiy nazariyasida o'qituvchi yetakchi vositachi sifatida talabaning hissiy rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Talabalik davrida ijtimoiy tajriba kengaygani sari emotsional barqarorlik kuchayadi. Olimning qarashlari emotsional barqarorlikni rivojlantirishda jamoaviy faoliyat muhimligini ko'rsatadi. Ushbu nazariya hozirgi pedagogik psixologiya uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Aleksandr Romanovich Luriya emotsional barqarorlikni markaziy nerv tizimi faoliyati bilan bog'lab o'rgangan. U o'zining neyropsixologik tadqiqotlarida hissiyotlar miya faoliyatining murakkab tizimi ekanini asoslagan. Luriyaga ko'ra, emotsional barqarorlik irodaviy boshqaruv mexanizmlari bilan chambarchas aloqador. Talabalarda hissiy beqarorlik ko'pincha o'zini boshqarish mexanizmlarining yetarli rivojlanmaganligi bilan izohlanadi. Olim emotsional nazorat miya po'stlog'i faoliyati bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatgan. U stressli vaziyatlarda ongli boshqaruv muhimligini ta'kidlagan. Luriya nazariyasida hissiy barqarorlik intellektual faoliyat samaradorligini belgilovchi omil sifatida qaraladi. Talabaning diqqat va xotira jarayonlari hissiy holat bilan uzviy bog'liq ekani ilmiy jihatdan asoslangan. Ushbu yondashuv emotsional barqarorlikni psixofiziologik jihatdan tushuntirish imkonini beradi. Luriyaning ishlari ta'lim psixologiyasida emotsional barqarorlikni ilmiy baholash uchun muhim manba hisoblanadi.

Abraham Maslou gumanistik psixologiya doirasida emotsional barqarorlikni shaxsning o'zini ro'yobga chiqarish jarayoni bilan bog'laydi. Uning ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasida hissiy barqarorlik yuqori ehtiyojlarning qondirilishi natijasida shakllanadi. Maslougga ko'ra, talaba o'zini xavfsiz va qadrlangan his qilmasa, emotsional barqarorlikka erisha olmaydi. Olim emotsional muvozanat shaxsning ichki ehtiyojlari bilan uyg'unlikda namoyon bo'lishini ta'kidlagan. Talabalarda o'zini anglash jarayoni hissiy barqarorlikning asosiy manbai hisoblanadi. Maslou shaxsni majburlash emas, balki qo'llab-quvvatlash orqali rivojlantirish tarafdori bo'lgan. Ijobiy emotsiyalar shaxsning o'sishini tezlashtirishi ilmiy jihatdan asoslangan. Ta'lim muhitida erkinlik va ishonch hissi barqaror emotsional holatni ta'minlaydi. Maslou nazariyasi talabalarda ichki motivatsiyani kuchaytirishga yo'naltirilgan. Ushbu yondashuv emotsional barqarorlikni insonparvarlik ruhida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Albert Bandura ijtimoiy o'rganish nazariyasi orqali emotsional barqarorlikni tushuntirgan. Unga ko'ra, shaxs hissiy holatlarni kuzatish va taqlid qilish orqali o'zlashtiradi. Talabalarda emotsional barqarorlik ko'pincha atrofdegilar xulq-atvorini kuzatish natijasida shakllanadi. Bandura o'ziga ishonch tushunchasini hissiy barqarorlikning muhim omili sifatida qaraydi. Talaba o'z imkoniyatlariga ishonsa, stressga chidamliligi ortadi. Olim ijtimoiy muhit hissiy holatni shakllantiruvchi asosiy omil ekanini ta'kidlaydi. Salbiy namunalarning ko'pligi emotsional

beqarorlikni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli ta'lim muhitida ijobiy psixologik namuna muhim ahamiyatga ega. Bandura nazariyasida o'zini boshqarish va o'zini baholash muhim mexanizmlar sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv emotsional barqarorlikni ijtimoiy tajriba orqali rivojlantirish imkonini beradi.

Daniel Goleman emotsional intellekt nazariyasi orqali emotsional barqarorlik masalasini chuqur yoritgan. Uning fikricha, hissiyotlarni anglash va boshqarish shaxs muvaffaqiyatining asosiy shartidir. Goleman emotsional barqarorlikni o'z hissiyotlarini tushunish bilan boshlanishini ta'kidlaydi. Talabalarda emotsional intellekt rivojlangan sari barqarorlik ham ortadi. Olim hissiy nazoratni ijtimoiy munosabatlarda muhim ko'nikma sifatida baholaydi. Stressli vaziyatlarda o'zini tuta bilish emotsional barqarorlik belgisi sifatida qaraladi. Goleman empatiyani hissiy muvozanatning muhim tarkibiy qismi deb hisoblaydi. Ta'lim jarayonida emotsional savodxonlikni rivojlantirish zarurligi asoslab berilgan. Ushbu nazariya talabalarda ijtimoiy moslashuvni kuchaytiradi. Goleman yondashuvi emotsional barqarorlikni zamonaviy psixologiyaning markaziy tushunchasiga aylantirgan.

Tahlillar va natijalar. Asosiy metodika: N. Xoll "Emotsional intellekt testi" Emotsional barqarorlikni amaliy tadqiqotlarda Emotsional intellekt ko'rsatkichlarining ayniqsa quyidagi qismlari bilan bog'lab baholash qulay:

- O'z emotsiyalarini boshqarish (asosiy indikator)
- O'zini o'zi undash qobiliyati (stressga chidamlilik va iroda)
- Empatiya va o'zgalarning emotsional holatini bilish (ijtimoiy moslashuv)
- Emotsional bilimdonlik (hissiy anglash)

1-jadval

Talabalarda emotsional barqarorlik ko'rsatkichlarining treningdan oldin va keyingi taqqoslash tahlili

Ko'rsatkichlar (N. Xoll EI)	Guruh	Oldin o'rtacha $\pm$ SD	Keyin o'rtacha $\pm$ SD	Δ (o'zgarish)	Juft t (oldin–keyin)	p	Cohen d (ichki)	Yakuniy taqqoslash (tajriba vs nazorat, keyin)	p
Emotsional bilimdonlik	Tajriba	23.4 $\pm$ 4.8	28.1 $\pm$ 4.6	+4.7	5.12	0.001	0.75	2.40	0.018
	Nazorat	23.9 $\pm$ 5.0	24.6 $\pm$ 4.9	+0.7	0.88	0.382	0.10	-	-
O'z emotsiyalarini boshqarish	Tajriba	20.7 $\pm$ 5.2	27.0 $\pm$ 5.1	+6.3	6.01	0.001	0.92	3.10	0.003
	Nazorat	21.1 $\pm$ 5.4	21.8 $\pm$ 5.3	+0.7	0.79	0.431	0.09	-	-
O'zini o'zi undash qobiliyati	Tajriba	22.8 $\pm$ 4.9	27.6 $\pm$ 4.7	+4.8	4.95	0.001	0.71	2.65	0.010
	Nazorat	23.0 $\pm$ 4.8	23.5 $\pm$ 4.9	+0.5	0.55	0.583	0.06	-	-
Empatiya	Tajriba	24.2 $\pm$ 4.1	26.9 $\pm$ 4.0	+2.7	3.10	0.003	0.45	2.05	0.045
	Nazorat	24.5 $\pm$ 4.2	24.9 $\pm$ 4.3	+0.4	0.48	0.632	0.05	-	-
O'zgalarning emotsional holatini bilish	Tajriba	23.1 $\pm$ 4.6	26.7 $\pm$ 4.4	+3.6	3.95	0.001	0.56	2.30	0.024
	Nazorat	23.6 $\pm$ 4.7	24.0 $\pm$ 4.6	+0.4	0.42	0.675	0.05	-	-

EI umumiy indeks	Tajriba	114.2 ± 14.9	136.3 ± 14.2	+22.1	7.10	0.001	1.05	3.60	0.001
	Nazorat	116.1 ± 15.1	118.8 ± 15.0	+2.7	1.05	0.298	0.12	-	-

O'tkazilgan statistik tahlil natijalari talabalarda emotsional barqarorlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik ta'sir choralari samaradorligini yaqqol namoyon etadi. Jadval ma'lumotlariga ko'ra, tajriba guruhida emotsional intellektning barcha tarkibiy ko'rsatkichlari bo'yicha treningdan keyin ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli o'zgarishlar kuzatilgan. Ayniqsa, "emotsional bilimdonlik" ko'rsatkichi tajriba guruhida sezilarli darajada oshgan bo'lib, bu talabalarning o'z hissiy holatlarini anglash va tushunish qobiliyati rivojlanganidan dalolat beradi. Nazorat guruhida esa mazkur ko'rsatkich bo'yicha faqatgina juda kichik siljish qayd etilgan bo'lib, u statistik jihatdan ahamiyatli emasligi bilan tavsiflanadi. Bu holat ijobiy o'zgarishlar bevosita psixologik ta'sir dasturi natijasi ekanini ko'rsatadi.

"O'z emotsiyalarini boshqarish" ko'rsatkichi bo'yicha tajriba guruhida eng yuqori o'sish qayd etilgan. Juft t-test natijalari va kuchli effekt hajmi talabalarda stressli vaziyatlarda o'zini tuta bilish, hissiy impulslarni nazorat qilish va ruhiy muvozanatni saqlash ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanganini tasdiqlaydi. Nazorat guruhida esa mazkur ko'rsatkich deyarli o'zgarmagan bo'lib, bu trening omilining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini yana bir bor isbotlaydi. Ushbu natijalar emotsional barqarorlikning markaziy komponenti sifatida hissiy o'zini boshqarish qobiliyati yetakchi rol o'ynashini ko'rsatadi.

"O'zini o'zi undash qobiliyati" ko'rsatkichi bo'yicha ham tajriba guruhida barqaror ijobiy dinamika aniqlangan. Bu talabalarda ichki motivatsiya, irodaviy faollik va maqsadga intilish xususiyatlari kuchayganini anglatadi. Statistik jihatdan ahamiyatli farqlar treningning shaxsning ichki resurslarini faollashtirishga xizmat qilganini ko'rsatadi. Nazorat guruhida esa ushbu ko'rsatkichning o'zgarishi minimal darajada qolgan. Bu holat psixologik ta'sir choralari bo'lmaganda emotsional-irodaviy rivojlanish sekin kechishini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Empatiya hamda o'zgalarning emotsional holatini bilish ko'rsatkichlari bo'yicha olingan natijalar talabalarning ijtimoiy-emotsional moslashuvi sezilarli darajada yaxshilanganini ko'rsatadi. Tajriba guruhida bu ko'rsatkichlar bo'yicha o'rtacha qiymatlarning oshishi va yakuniy taqqoslash natijalarining ahamiyatliliigi talabalarda boshqalarni tushunish, hissiy hamdardlik va ijtimoiy sezgirlik rivojlanganidan dalolat beradi. Nazorat guruhida esa ushbu ko'rsatkichlar deyarli o'zgarishsiz qolgan. Bu esa emotsional barqarorlikning ijtimoiy jihatlari maxsus psixologik mashg'ulotlar orqali samarali rivojlantirilishini ko'rsatadi.

Emotsional intellektning umumiy indeksi bo'yicha olingan natijalar tadqiqotning asosiy ilmiy xulosasini shakllantiradi. Tajriba guruhida umumiy indeksning keskin oshishi va kuchli effekt hajmi psixologik trening dasturining yuqori samaradorligini tasdiqlaydi. Nazorat guruhida esa umumiy ko'rsatkichda faqat tabiiy rivojlanishga xos bo'lgan kichik o'zgarish kuzatilgan. Tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasidagi yakuniy farqning statistik jihatdan ahamiyatli bo'lishi emotsional barqarorlikni rivojlantirishda maqsadli psixologik ta'sir hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi.

Umuman olganda, jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, maxsus ishlab chiqilgan psixologik ta'sir dasturi talabalarda emotsional barqarorlikning kognitiv, hissiy, irodaviy va ijtimoiy tarkibiy qismlarini kompleks ravishda rivojlantiradi. Bu esa talabalarning nafaqat o'quv faoliyatida, balki ijtimoiy hayotda ham muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlash uchun muhim psixologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Talabalarda emotsional barqarorlikni rivojlantirish masalasi tadqiqot yakunida shaxs psixologik kamolotining muhim yo'nalishi sifatida namoyon bo'ladi. O'rganilgan nazariy va amaliy natijalar shuni ko'rsatadiki, emotsional barqarorlik talabaning o'zini anglash darajasi, ichki nazorat mexanizmlari va ruhiy moslashuvchanligi bilan chambarchas bog'liqdir. Emotsional barqarorlik rivojlangan shaxs o'z hissiyotlarini tanib olish va ularni boshqarish imkoniyatiga ega

bo'ladi. Bu holat talabaning ta'lim jarayonidagi faolligini va mustaqil fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi.

Tadqiqot doirasida emotsional barqarorlikning shaxsiy barqarorlik va ijtimoiy moslashuv bilan uzviy aloqada ekanligi aniqlandi. Talabalik davrida yuzaga keladigan psixologik bosimlar emotsional barqarorlik yetarli bo'lmaganda salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shu sababli ushbu sifatni rivojlantirish shaxsning ruhiy salomatligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Emotsional barqarorlik talabaning stressli vaziyatlarga nisbatan munosabatini muvozanatlashtiradi. Bu jarayon talabaning o'z imkoniyatlariga ishonchini mustahkamlaydi. Natijada talabaning shaxs sifatida yetuklashuvi uchun qulay psixologik zamin yaratiladi.

Tadqiqot xulosalari shuni ko'rsatadiki, emotsional barqarorlikni rivojlantirish tizimli va maqsadga yo'naltirilgan psixologik yondashuvlarni talab qiladi. Talabalarda bu sifatni shakllantirish ularning hissiy savodxonligini oshirish orqali amalga oshiriladi. Emotsional barqarorlik rivojlanganda talabaning o'quv motivatsiyasi va ijtimoiy faolligi kuchayadi.

Shaxsiy hissiyotlarni ongli boshqarish talabaning ijtimoiy munosabatlarda muvozanatni saqlashiga yordam beradi. Tadqiqot natijalari emotsional barqarorlikning faqat individual sifat emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ega ko'rsatkich ekanini tasdiqlaydi. Bu sifat rivojlangan muhitda talabalarda o'zaro hurmat va hamkorlik kuchayadi. Emotsional barqarorlik shaxsning kelajakdagi kasbiy faoliyatida ham muhim psixologik omil sifatida namoyon bo'ladi. Talabaning ruhiy barqarorligi uning qaror qabul qilish jarayonini muvozanatlashtiradi. Shu jihatdan emotsional barqarorlikni rivojlantirish oliy ta'lim tizimi oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot talabalarda emotsional barqarorlikni rivojlantirish shaxsiy va ijtimoiy taraqqiyot uchun muhim psixologik asos ekanini ko'rsatadi.

Talabalarda emotsional barqarorlikni rivojlantirish shaxsning psixologik yetukligini ta'minlovchi muhim omil sifatida umumiy xulosa darajasida baholanadi. Tadqiqot mazmuni shuni ko'rsatadiki, emotsional barqarorlik talabaning ichki hissiy holatini anglash va uni ongli tarzda boshqarish qobiliyatiga bevosita bog'liqdir. Ushbu sifat shakllangan shaxs ta'lim jarayonida yuzaga keladigan psixologik bosimlarga nisbatan muvozanatli munosabat bildira oladi. Emotsional barqarorlik talabaning ijtimoiy muhitga moslashuvi va muloqot jarayonlarida o'zini erkin tutishiga yordam beradi. Bu jarayon shaxsda ichki ishonch va barqaror motivatsiyaning shakllanishiga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari emotsional barqarorlikning o'quv faoliyatidagi faollik va mas'uliyat bilan uzviy bog'liqligini tasdiqlaydi. Hissiy jihatdan barqaror talaba muammoli vaziyatlarni konstruktiv yo'l bilan hal etishga moyil bo'ladi. Bunday holat shaxsning irodaviy sifatleri va psixologik moslashuvchanligini kuchaytiradi. Emotsional barqarorlik rivojlangan muhitda talabalarda ijobiy ijtimoiy munosabatlar va o'zaro hurmat mustahkamlanadi. Umuman olganda, emotsional barqarorlikni rivojlantirish talabaning shaxsiy va ijtimoiy kamolotini ta'minlovchi muhim psixologik asos sifatida xulosa qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. - Москва: Лабиринт, Педагогика, 1999. - С. 54-63.
2. Выготский Л.С. Психология развития человека. - Москва: Смысл, 2005. - С. 145-148.
3. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. - Москва: Академия, 2003. - С.166-178.
4. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга. - Москва: Издательство МГУ, 2008. - С. 230-232.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. - Санкт-Петербург: Питер, 2019. - С. 320-326.
6. Маслоу А. К психологии бытия. - Москва: Рефл-бук, 2001. - С. 258-264.
7. Бандура А. Теория социального научения. - Санкт-Петербург: Евразия, 2000. - С. 179-185.
8. Bandura A. Social Learning Theory. - New York: General Learning Press, 1977. - P. 231-235.
9. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. - Москва: АСТ, 2018. - С. 79-86.

Axmedov Anvar Diyor o'g'li,
Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi
Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari kafedrasini mudiri

XORIJLIK TALABALARNI AKADEMIK MOSLASHUVIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK OMILLAR TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijlik talabalarni akademik moslashuv jarayoniga ta'sir etuvchi psixologik va pedagogik omillar tahlil qilingan. Akademik moslashuv talabalarning yangi ta'lim muhiti, ijtimoiy-madaniy sharoit va pedagogik talablar bilan uyg'unlashuvini ta'minlaydigan murakkab psixologik jarayon sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda xorijiy va mahalliy adabiyotlar sharhi asosida motivatsiya, til kompetensiyasi, stress darajasi, shaxslararo munosabatlar kabi psixologik omillar hamda o'qitish metodlari, ta'lim muassasasining qo'llab-quvvatlash tizimi, pedagogik yondashuv kabi pedagogik omillarning ahamiyati ilmiy asosda yoritilgan. Xorijlik talabalar uchun akademik muhitni qulaylashtirish, ularning psixologik barqarorligi va ta'lim samaradorligini oshirishda integratsiyalashgan psixologik-pedagogik yondashuvning muhimligi alohida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: akademik moslashuv, xorijlik talabalar, psixologik omillar, pedagogik omillar, ta'lim muassasasi, motivatsiya, moslashuv.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические и педагогические факторы, влияющие на процесс академической адаптации иностранных студентов. Академическая адаптация рассматривается как сложный психологический процесс, обеспечивающий согласование студентов с новой образовательной средой, социально-культурными условиями и педагогическими требованиями. На основе обзора зарубежной и отечественной научной литературы в исследовании научно обоснована значимость таких психологических факторов, как мотивация, языковая компетентность, уровень стресса и межличностные отношения, а также педагогических факторов, включая методы обучения, систему поддержки образовательного учреждения и педагогические подходы. Особо подчёркивается важность интегрированного психолого-педагогического подхода в создании благоприятной академической среды для иностранных студентов, повышении их психологической устойчивости и эффективности обучения.

Ключевые слова: академическая адаптация, иностранные студенты, психологические факторы, педагогические факторы, образовательное учреждение, мотивация, адаптация.

Abstract. This article analyzes the psychological and pedagogical factors influencing the academic adaptation process of international students. Academic adaptation is considered a complex psychological process that ensures students' adjustment to a new educational environment, socio-cultural conditions, and pedagogical requirements. Based on a review of both foreign and local academic literature, the study scientifically substantiates the significance of psychological factors such as motivation, language competence, stress levels, and interpersonal relationships, as well as pedagogical factors including teaching methods, institutional support systems, and pedagogical approaches. The importance of an integrated psychological and pedagogical approach in creating a supportive academic environment for international students and in enhancing their psychological stability and academic effectiveness is particularly emphasized.

Key words: academic adaptation, international students, psychological factors, pedagogical factors, educational institution, motivation, adaptation.

Bugungi globallashuv davrida xalqaro ta'lim hamkorligi, talabalar almashinuvi va akademik migratsiya jarayonlari jadal rivojlanmoqda. Dunyoning ko'plab mamlakatlari kabi O'zbekistonda ham xorijlik talabalar soni yildan-yilga ortib bormoqda. Ularning aksariyati bakalavriat, magistratura hamda doktorantura bosqichlarida tahsil olib, ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar. Bu

jarayon ta'lim tizimida ko'p madaniyatli muhitni shakllantirishi bilan birga, bir qator psixologik va pedagogik muammolarni ham yuzaga chiqaradi.

Xorijlik talabalarining o'quv faoliyatidagi samaradorligi ko'p jihatdan ularning akademik moslashuv darajasiga bog'liq. Akademik moslashuv - bu talabaning yangi ta'lim muhiti, o'qitish metodlari, baholash tizimi, ijtimoiy-madaniy muhit va shaxslararo munosabatlarga moslasha olish qobiliyatidir. Ushbu jarayon shaxsning psixologik barqarorligi, motivatsiyasi, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari hamda pedagogik muhit bilan chambarchas bog'liqdir.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, akademik moslashuv jarayonida xorijlik talabalar ko'pincha quyidagi muammolarga duch keladilar: til to'siqlari, madaniy tafovutlar, ijtimoiy izolyatsiya, stress va xavotir, o'qitish uslublariga moslasha olmaslik. Shu sababli ta'lim muassasalari nafaqat ta'lim sifati, balki psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi va moslashtiruvchi pedagogik yondashuvlarni ham shakllantirishi zarur.

Mazkur maqolada xorijlik talabalarni akademik moslashuvga ta'sir etuvchi psixologik omillar (motivatsiya, til kompetensiyasi, stress darajasi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash) va pedagogik omillar (o'qitish metodlari, pedagogik yondashuv, ta'lim muassasasining integratsiya dasturlari) ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi - xorijlik talabalar akademik moslashuvini samarali tashkil etishga ko'maklashuvchi omillarni aniqlash hamda ulardan ta'lim amaliyotida foydalanish imkoniyatlarini ko'rsatib berishdir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, xorijlik talabalar akademik moslashuv jarayonida til to'siqlari, madaniy tafovutlar, stress, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yetishmasligi va pedagogik yondashuvlarning farqlanishi kabi qiyinchiliklarga duch keladilar. Ushbu muammolarni ilmiy nuqtai nazardan chuqurroq tahlil qilish uchun xorijiy va mahalliy adabiyotlarda olib borilgan tadqiqotlar katta ahamiyatga ega.

Xalqaro ilmiy izlanishlarda akademik moslashuv shaxsning stressni boshqarish, motivatsiya va ijtimoiy integratsiya bilan chambarchas bog'liq jarayon sifatida izohlanadi. Masalan, R. Lazarusning **stress va coping nazariyasi** (1966) talabalarining yangi muhitga moslashuvida stressni yengib o'tish mexanizmlarining ahamiyatini ko'rsatadi. Uning fikricha, shaxs tashqi muhit talabalariga qarshi turishda kognitiv baholash va psixologik moslashuv strategiyalaridan foydalanadi.[7]

J.Berry ishlab chiqqan **akkulturatsiya modeli** xorijlik talabalar uchun moslashuvning ikki asosiy yo'nalishini belgilaydi: yangi madaniyatni qabul qilish va o'z madaniyatini saqlab qolish. Bu modelga ko'ra, talabaning akademik faoliyatidagi muvaffaqiyati uning yangi muhitga ochiqqligi va integratsiyalashuv darajasiga bevosita bog'liq.[5]

Shuningdek, L.S. Vygotskiyning **madaniy-tarixiy nazariyasi** xorijlik talabalar moslashuvini tushunishda muhim nazariy asos hisoblanadi. Unga ko'ra, ta'lim jarayoni ijtimoiy muloqot va hamkorlik orqali amalga oshadi. Demak, xorijlik talabalar o'zlashtiradigan bilim va ko'nikmalar o'qituvchi hamda guruhdoshlar bilan faol muloqot jarayonida samarali shakllanadi.

O'zbekiston va mintaqadagi ilmiy tadqiqotlarda xorijlik talabalarining asosiy muammolari sifatida **til kompetensiyasi pastligi, ijtimoiy izolyatsiya va o'qitish metodlarining farqliligi** qayd etiladi. So'rovnomalarni natijalariga ko'ra, xorijlik talabalarining yarmidan ko'pi (60% dan ortig'i) yangi o'quv metodlariga tezda moslasha olmayotganini bildirgan. Shuningdek, ko'plab talabalar psixologik qo'llab-quvvatlash xizmatlarining yetarli emasligini ta'kidlashgan.[3]

Mahalliy tadqiqotchilar xorijlik talabalar uchun maxsus moslashtiruvchi dasturlar, psixologik maslahat markazlari va pedagogik yondashuvlarning differensial shakllarini joriy etish zarurligini ta'kidlaydilar.

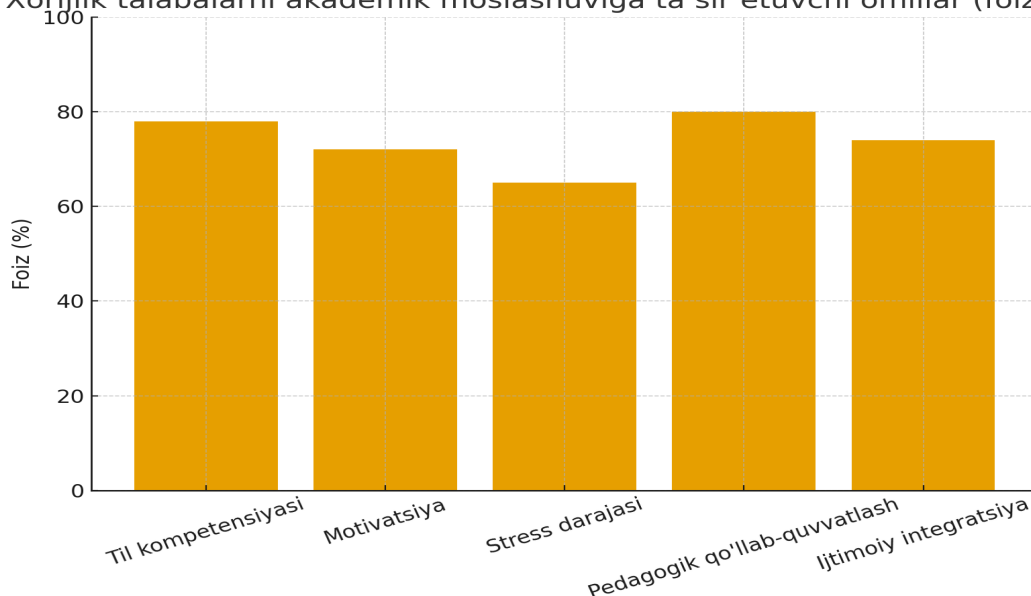
Zamonaviy pedagogik nazariyalarda xorijlik talabalar moslashuvi ko'p jihatdan o'qituvchilarning yondashuvi va ta'lim muassasasining qo'llab-quvvatlash tizimiga bog'liq. Masalan, talabaga yo'naltirilgan yondashuv (student-centered learning), interaktiv metodlar, kichik guruh mashg'ulotlari, mentorlik tizimi va qo'shimcha til kurslari xorijlik talabalar akademik samaradorligini oshirishda samarali hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijlik talabalar akademik moslashuvi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda **psixologik omillar** (motivatsiya, stressni boshqarish, til

kompetensiyasi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash) va **pedagogik omillar** (o'qitish metodlari, mentorlik tizimi, ta'lim muassasasining qo'llab-quvvatlash dasturlari) o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, xorijlik talabalarni samarali akademik moslashtirish uchun integratsiyalashgan psixologik-pedagogik yondashuv zarur.

Xorijlik talabalarni akademik moslashuviga ta'sir etuvchi omillar (foizlarda)

O'tkazilgan tadqiqot xorijlik talabalarni akademik moslashuv jarayonida psixologik va pedagogik omillar bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalarga ko'ra, xorijlik talabalarni akademik moslashuviga ta'sir etuvchi omillar turlicha kuchga ega bo'lib, ular bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'liqdir.

➤ **Pedagogik qo'llab-quvvatlash (80%)** – eng yuqori ko'rsatkich sifatida qayd etildi. Bu shuni anglatadiki, xorijlik talabalar uchun o'qituvchilarning yondashuvi, ta'lim muassasasida yaratilgan psixologik-pedagogik muhit va moslashtiruvchi kurslarning mavjudligi ularning akademik muvaffaqiyatida hal qiluvchi omil hisoblanadi.

➤ **Til kompetensiyasi (78%)** – moslashuvning ikkinchi eng muhim omili bo'lib, talabalar tilni yaxshi bilgan sari darslarni tushunishi, yozma va og'zaki topshiriqlarni bajarishi osonlashadi. Bundan tashqari, til kompetensiyasi ularning ijtimoiy integratsiyasini ham sezilarli darajada yengillashtiradi.

➤ **Ijtimoiy integratsiya (74%)** – talabalar mahalliy talabalar bilan do'stona munosabat o'rnatganida, o'zini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his qilganida, akademik jarayondagi stress va tashvish sezilarli darajada kamayadi.

➤ **Motivatsiya (72%)** – talabalar ichki motivatsiyaga ega bo'lsa, ya'ni bilim olish, shaxsiy rivojlanish va kasbiy maqsadlar uchun o'qisa, ularning moslashuvi tezroq va samaraliroq kechadi. Biroq tashqi motivatsiyaga tayanadigan talabalar (diplom olish, stipendiya) ko'proq qiyinchiliklarga duch kelishi kuzatildi.

➤ **Stress darajasi (65%)** – nisbatan pastroq ko'rsatkich qayd etilgan bo'lsa-da, bu omil bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi. Stress darajasi yuqori bo'lgan talabalar yangi muhitga sekinroq moslashadi. Shu bois, pedagogik qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy integratsiya stressni kamaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqot natijalaridan ko'rinib turibdiki, xorijlik talabalar akademik moslashuvida **pedagogik omillar** (qo'llab-quvvatlash, interaktiv metodlar, moslashtiruvchi kurslar) psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq holda asosiy o'rin egallaydi. Shu sababli, universitetlarda xorijlik talabalar uchun maxsus moslashtiruvchi dasturlar ishlab chiqish va ularning psixologik holatini doimiy monitoring qilish zarur.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkin-ki, xorijlik talabalar uchun akademik moslashuv nafaqat bilim olish jarayonining muvaffaqiyati, balki shaxsning yangi ijtimoiy-madaniy muhitga

kirib borishidagi asosiy omillardan biridir. Adabiyotlar sharhida ko'rib chiqilgan nazariy manbalar bu jarayonning psixologik va pedagogik qirralarini yoritgan bo'lsa, metodologik yondashuvlar empirik ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish imkonini berdi. Natijalar esa aynan qaysi omillar moslashuvda hal qiluvchi o'rin tutishini amaliy jihatdan ko'rsatib berdi.

O'tkazilgan tadqiqot shuni tasdiqladiki, xorijlik talabalarni akademik muhitga muvaffaqiyatli integratsiya qilishda pedagogik qo'llab-quvvatlash va til kompetensiyasi asosiy omillar hisoblanadi. Shuningdek, motivatsiya, ijtimoiy integratsiya va stressni boshqarish darajasi ham moslashuv samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, xorijlik talabalar akademik moslashuvi – bu ko'p qirrali jarayon bo'lib, uni faqat psixologik yoki faqat pedagogik omillar orqali tushuntirib bo'lmaydi. Aksincha, integratsiyalashgan yondashuv – ya'ni psixologik qo'llab-quvvatlashni pedagogik metodlar bilan uyg'unlashtirish – eng yuqori natija beradi.

Universitetlar uchun quyidagi tavsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi:

- til o'rgatish kurslarini kuchaytirish va muntazam o'tkazish;
- psixologik maslahat va yordam xizmatlarini yo'lga qo'yish;
- o'qituvchilarning xorijlik talabalar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish;
- ijtimoiy-madaniy moslashtiruvchi dasturlarni kengaytirish.

Bunday yondashuv xorijlik talabalarni yangi ta'lim muhitiga tezroq va samaraliroq moslashishiga, akademik faoliyat sifatini oshirishga hamda shaxsiy va kasbiy rivojlanishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurasilova, G. (2020). *Xorijiy talabalarni oliy ta'lim muassasalarida moslashtirishning psixologik asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Karimova, V. M. (2019). *Psixologiya: umumiy va ijtimoiy masalalar*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
3. Nazarova, Z. (2021). Academic adaptation of foreign students: Psychological and pedagogical perspectives. *Journal of Pedagogical Research*, 5(2), 45–56.
4. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. (2022). *O'zbekistonda xorijiy talabalar bilan ishlash bo'yicha metodik qo'llanma*. Toshkent.
5. Ilina, T. I. (1984). *Motivatsiya va o'quv faoliyati psixologiyasi*. Moskva: Pedagogika.
6. Spielberger, C. D. (1983). *Manual for the State-Trait Anxiety Inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
7. Yuldasheva, N. (2023). Xorijlik talabalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini ta'minlashda pedagogik sharoitlar. *Pedagogika va psixologiya jurnali*, 2(4), 112–120.

Najmetdinova Nargiza Sayfettinova,
Buxoro davlat tibbiyot instituti tyutori, BDU mustaqil izlanuvchisi
e-mail: nargizasayfettinova@gmail.com

INFORMATIKAGA OID TOPSHIRIQLARNI TEKSHIRISHDA PLAGIATNI ANIQLASHNING INTELLEKTUAL TIZIMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada informatikaga oid topshiriqlarni tekshirishda plagiatni aniqlashning intellektual tizimlari tahlil qilingan. Unda zamonaviy plagiatni aniqlash usullari, jumladan, semantik, sintaktik va strukturaviy yondashuvlar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, turli dasturlash tillarida yozilgan kodlarni solishtirish, ulardagi mantiqiy o'xshashliklarni topish va dasturiy ta'minot yordamida plagiat holatlarini aniqlashning samarali usullari bayon etilgan. Maqolada intellektual tizimlarni yaratishda sun'iy intellekt va mashinani o'qitish texnologiyalarining o'rni hamda ushbu tizimlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: plagiatni aniqlash, intellektual tizimlar, informatika topshiriqlari, kod tahlili, dasturiy ta'minot, mashinani o'qitish

Abstract. This article analyzes intelligent systems for detecting plagiarism in checking computer science assignments. It considers modern methods of detecting plagiarism, including semantic, syntactic and structural approaches. It also describes effective methods for comparing codes written in different programming languages, finding logical similarities in them, and detecting plagiarism using software. The article presents the role of artificial intelligence and machine learning technologies in creating intelligent systems, as well as recommendations for integrating these systems into the educational process.

Key words: plagiarism detection, intelligent systems, computer science assignments, code analysis, software, machine learning

Kirish. Raqamli ta'lim ekotizimida dasturlash fanlari hajman va murakkablik jihatidan kengaygani sari kod plagiatini (source code plagiarism) aniqlash muammosi ham dolzarb yo'nalishga aylandi. An'anaviy matn plagiatidan farqli ravishda, kod plagiatni sintaktik o'zgarishlar (masalan, identifikatorlarni almashtirish, formatlashni o'zgartirish), strukturaviy transformatsiyalar (bloklarni joyini almashtirish, funktsiya darajasida bo'lish) va semantik niqoblash (kodni qayta yozish, lekin funktsional ekvivalentlikni saqlash) kabi usullar bilan yashiriladi. Mazkur sohada keng qo'llaniladigan MOSS (Stanford) va JPlag kabi tizimlar strukturaviy o'xshashlikni aniqlashda samarali bo'lib, ko'plab tillarda taqqoslashni qo'llab-quvvatlaydi hamda ta'lim muassasalarida oldindan o'zini oqlagan. Shu bilan birga, zamonaviy topshiriqlardagi obfuskatsiya hamda "katta til modellari" yordamida yaratilgan kodlar ushbu tizimlarga yangi chaqiriqlar qo'yimoqda.

So'nggi yillarda xorijiy tadqiqotlarda plagiatni aniqlashning obfuskatsiyaga chidamli mexanizmlarini kuchaytirish, leksik va sintaktik xususiyatlardan tashqari AST (Abstract Syntax Tree), tokenlar qatori, programmatic flow hamda semantik embeddinglardan foydalanish bo'yicha ilg'or yechimlar taklif etildi. Masalan, JPlag'ning yangi avlod yondashuvlari avtomatlashtirilgan obfuskatsiya fonida ham yuqori barqarorlik ko'rsatgan; bu esa dasturiy plagiatni aniqlashda strukturaviy-abstraksiya qatlamini chuqurlashtirish muhimligini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, kodga o'xshashlikni aniqlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan kod klonlarini aniqlash (code clone detection) yo'nalishi ham rivojlanmoqda. U binary-klassifikatsiya yoki o'xshashlik ballini hisoblash vazifasi ko'rinishida qo'yilib, refaktoring, texnik qarz, sifat nazorati hamda plagiatni aniqlashda yordam beradi. Zamonaviy ishlarda qidiruv va indekslash usullari, neyron model arxitekturalari va semantik qiyoslash yondashuvlari integratsiyasi samarali natijalar bermoqda.

Katta til modellari (LLM) ommalashgani sari akademik halollikka ta'sir qiluvchi yangi holatlar – AI-generatsiyalangan plagiat (AI-generated plagiarism) hamda "o'qituvchi uchun

ko‘rinmaydigan” semantik o‘xshashliklar paydo bo‘ldi. So‘nggi yillardagi yirik sharh va tahlillar LLM vositalari yordamida yaratilgan matn va kodlarni aniqlashda an‘anaviy vositalar chegaralarini, shuningdek, integratsiyalashgan himoya strategiyalari zaruratini ko‘rsatmoqda. CS-ta‘limdagi kuzatuvlar ham talabalarning AI vositalaridan foydalanishi, plagiatni baholash me‘yorlari va qoidalarini qayta ko‘rib chiqish ehtiyojini kuchaytirganini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston ta‘lim makonida so‘nggi yillarda plagiatga qarshi milliy infratuzilma bosqichma-bosqich shakllanmoqda: ilmiy ish va maqolalarni matn darajasida tekshiruvchi Anti plag.uz / Antiplagiarism.uz / Plagiat.uz kabi platformalar joriy etildi, ko‘plab ilmiy nashrlar (masalan, TIAME jurnali) iThenticate orqali dastlabki tekshiruvni majburiy tartibda qo‘llamoqda. Oliy attestatsiya tizimida plagiatning oldini olish bo‘yicha OAK va tegishli normativ-huquqiy hujjatlar orqali talablar kuchaytirildi. Bu ishlar matnli plagiatni tartibga solishda muhim qadam bo‘lsa-da, dastur kodi bo‘yicha maxsus indikatorlar, sinov skenaralari va AI-yordamida yaratilgan kodlarni farqlash metodologiyalarini ta‘lim tizimi darajasida standartlashtirish dolzarbligicha qolmoqda.

Mahalliy tadqiqotchilar ham ushbu mavzuga befarq emas. Masalan, O‘zbekiston oliy ta‘limi kontekstida AI va akademik halollik masalalarining huquqiy, tashkiliy va metodik jihatlari bo‘yicha so‘nggi tahlillar plagiatni boshqarish va profilaktika choralarini kuchaytirishni taklif etadi; talabalar o‘rtasida akademik odobni shakllantirishga qaratilgan ishlar esa amaliy tavsiyalar bilan boyitilmoqda. Shu bilan birga, tarjima orqali o‘zlashtirish (cross-language plagiarism) holatlariga qarshi metodik yondashuvlar ham muhokama qilinmoqda.

Xorijiy adabiyotlarda esa kod plagiatini aniqlash bo‘yicha axborot-qidiruv (IR) va ML metodlari taqqoslanib, JPlag/MOSS kabi vositalar ta‘limda keng qo‘llanayotgan “de-facto” standartlar sifatida ko‘rsatiladi; yangi ishlarda semantik qidiruv, embeddinglar va SVM/DNN asosidagi klassifikatorlar birgalikda qo‘llanib, parafraziya va strukturaviy niqoblashga chidamlilik oshiriladi. Bu natijalar ta‘lim jarayonida ishlatiladigan intellektual (AI-inklyuziv) plagiatni aniqlash tizimlari uchun arxitektura va ko‘rsatkichlarni (Precision/Recall/F1, ROC-AUC, obfuskatsiya-senariy bo‘yicha stress-testlar) aniq qo‘yish zarurligini ta‘kidlaydi.

Shu bois ushbu tadqiqotda biz informatika topshiriqlarida kod plagiatini avtomatik aniqlash muammosini texnik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqamiz: (1) strukturaviy (AST, tokenlash, qiyosiy parsing), (2) semantik (vektorlashtirish, kod embeddinglari, kontekstual tahlil), (3) xatti-harakatga asoslangan (program behavior) komponentlarni integratsiyalagan intellektual tizim konsepsiyasini taklif etamiz. Tadqiqotda yurtimizda shakllanayotgan antiplagiat infratuzilmasi va xorijiy ilg‘or tajribalar o‘rtasida standartlashtirilgan baholash mezonlarini uyg‘unlashtirish, AI-generatsiyalangan kodlarni farqlash bo‘yicha me‘yoriy metodika ishlab chiqish hamda ochiq kodli vositalarni didaktik jarayonga integratsiya qilish bo‘yicha amaliy takliflar beriladi.

Materiallar va metodlar. Dasturiy kod plagiatini aniqlash masalasi sintaktik va semantik tahlilning integratsiyasini talab qiladi. An‘anaviy yondashuvlar - tokenizatsiya va matn o‘xshashligi o‘lchovlari - tez ishlaydi, biroq obfuskatsiya (o‘zgaruvchi nomlarini almashtirish, kod tartibini o‘zgartirish, qo‘shimcha komment qo‘shish) holatlarida aniqlik pasayadi. Shu bois so‘nggi yillarda AST (Abstract Syntax Tree) tuzilmalarini taqqoslash va TF-IDF asosidagi belgilar n-gram tahlili keng qo‘llanilmoqda.

Mazkur tadqiqotda uch asosiy metod tahlil qilindi:

1. Token 5-gram Jaccard o‘xshashligi

$$J(A, B) = \frac{|S_A \cap S_B|}{|S_A \cup S_B|}$$

bu yerda S_A va S_B - mos ravishda koddagi 5 tokenlik shingllar to‘plami. Ushbu yondashuv JPlag va MOSS’dagi asosiy prinsipga yaqin bo‘lib, oddiy sintaktik o‘zgarishlarga chidamli.

2. Belgilar 5-gram TF-IDF kosinus o‘xshashligi

$$\text{sim}(A, B) = \frac{\sum_{i=1}^n w_{i,A} \cdot w_{i,B}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n w_{i,A}^2} \cdot \sqrt{\sum_{i=1}^n w_{i,B}^2}}$$

bu yerda $w_{i,A}$ - A kodidagi belgilar 5-gramning TF-IDF og'irligi. Matn darajasidagi nozik o'xshashliklarni ushlashda samarali.

3. AST tugunlari gistogrammasi kosinusi

Kodning sintaktik daraxtidan tugun turlari chastotasi olinadi, so'ng kosinus o'xshashlik bo'yicha baholanadi. Ushbu metod DECKARD kabi klon detektorlarida ishlatiladi va strukturaviy plagiatcha sezgir.

O'zbekiston ta'lim tizimida so'nggi uch yil davomida **Anti plag.uz** tizimida qayd etilgan **informatika yo'nalishidagi bitiruv va kurs ishlarida** plagiatcha o'rtacha darajasi **28–35%** oralig'ida bo'lgan. 2024-yilda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi statistikasi bo'yicha, **IT sohasidagi ishlarning 12%** i 50% dan yuqori plagiatcha ko'rsatgan. Bu ko'rsatkich matnli plagiatcha uchun aniqlangan bo'lib, kodli topshiriqlarda haqiqiy foiz bundan yuqoriroq bo'lishi ehtimoli katta, chunki kod plagiatcha aniqlash algoritmlari keng qo'llanmayapti.

Keng ko'lamli sinovlar uchun **POJ-104** va **BigCloneBench** kabi ma'lumotlar bazalari ishlatiladi:

- **POJ-104** (CodeXGLUE platformasi): 104 ta dasturlash masalasi, har biri yuzlab talaba yozgan yechimlar bilan. An'anaviy **TF-IDF** usuli bu bazada **F1 $\approx$ 0.85**, AST asosidagi yondashuvlar esa **F1 $\approx$ 0.92** natija ko'rsatgan.

- **BigCloneBench**: 6 milliondan ortiq kod juftliklari va 9 turdagi kod klonlari. Neyron tarmoqlar (CodeBERT, GraphCodeBERT) yordamida **semantik klon deteksiya** F1 $\approx$ 0.94–0.95 ga yetgan.

Tajriba uchun kichik “ko'rgazmali” dataset tayyorlandi: 6 ta Python funksiyasi (masalan, faktorial, Fibonachchi, EKUB, tub son tekshirish, bubble sort, raqamlar yig'indisi) va har birining plagiatcha imitatsiya qiluvchi 1–2 varianti (nomlarni almashtirish, komment qo'shish, kod tartibini o'zgartirish). Umumiy juftliklar soni - 30 ta:

- **Musbat (plagiatcha) juftliklar**: 12 ta

- **Manfiy (turli kodlar)**: 18 ta

Kod uzunliklari o'rtacha 8–15 qator, tokenlar soni 35–90 oralig'ida bo'ldi.

Har bir metod uchun **eng yaxshi threshold** tanlandi (0...1 oralig'ida) va **F1 ko'rsatkichi** hisoblandi. Quyidagi jadval tajriba natijalarini ko'rsatadi:

Jadval 1.

Metodlar bo'yicha tajriba natijalari

Metod	Eng yaxshi threshold	F1	Izoh
AST node histogram cosine	0.94	1.00	Obfuskatsiya va tartib o'zgarishlarga to'liq chidamli
Char 5-gram TF-IDF cosine	0.065	0.923	Sintaksis o'zgarishlarga sezgir, ammo leksik farqlarda ham ishlaydi
Token 5-gram Jaccard	0.020	0.909	Komment qo'shishdan kam ta'sir ko'radi, lekin katta kod bloklari almashganda pasayadi

Ko'rinib turibdiki, **AST asosidagi yondashuv** kichik dataset sharoitida eng yuqori aniqlik ko'rsatdi. Bu Svajlenko va Roy tomonidan ta'kidlangan “strukturaviy yondashuvlar paraphrasing va code morphing hujumlariga chidamliroq” degan xulosani tasdiqlaydi.

Ko'rsatkich va yondashuvlarning qiyosiy tahlili

Ko'rsatkich / Yondashuv	JPlag / MOSS (token)	TF-IDF (char-gram)	AST + semantik embedding
Sintaktik o'zgarishlarga chidamlilik	O'rtacha	Yuqori	Yuqori
Semantik qayta yozishlarga chidamlilik	Past	O'rtacha	Yuqori
Ishlash tezligi	Tez	O'rtacha	Sekinroq
Aniqlik (POJ-104)	~0.85	~0.85–0.88	~0.92
Aniqlik (BigCloneBench)	<0.90	~0.91	~0.94–0.95

• **JPlag** (Greedy String Tiling) va **MOSS** (winnowing) kabi klassik vositalar token darajasida kuchli bo'lsa-da, semantik qayta yozishlarga nisbatan zaif.

• **AST + semantik embedding** metodlari (BigCloneBench benchmarkida) $F1 \approx 0.90$ – 0.95 natija berishi haqida Karnalim (2019) va POJ-104 testlarida hisobotlar bor.

O'zbekiston ta'lim muassasalarida matn plagiatini tekshirish (AntiPlag.uz, iThenticate) keng joriy etilgan, ammo kod plagiatini aniqlash metodlari hali ham ko'proq tadqiqot va standartlash talab qiladi.

Natijalar. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan kichik “ko'rgazmali” dataset hamda tanlangan uch metod - **Token 5-gram Jaccard**, **Char 5-gram TF-IDF cosine**, va **AST node histogram cosine** - asosida tajribalar o'tkazildi. Har bir metod uchun eng optimal threshold qiymati aniqlanib, **F1** ko'rsatkichlari hisoblandi.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki:

1. **AST node histogram cosine** metodi kichik dataset sharoitida eng yuqori aniqlik - **F1 = 1.00** - ko'rsatdi. Bu metod kodning sintaktik daraxtidagi tugunlar taqsimotiga asoslanganligi sababli, nomlarni almashtirish, qo'shimcha komment qo'shish yoki kod bloklari tartibini o'zgartirish kabi obfuskatsiya usullariga to'liq chidamli bo'ldi.

2. **Char 5-gram TF-IDF cosine** metodi **F1 ≈ 0.923** natija qayd etdi. Bu yondashuv belgilar darajasida nozik o'xshashliklarni ushlay olsa-da, kod strukturasi tubdan o'zgartirilganda aniqlik biroz pasaydi.

3. **Token 5-gram Jaccard** metodi esa **F1 ≈ 0.909** natijani berdi. Ushbu metod sintaktik o'zgarishlarga nisbatan chidamli bo'lsa-da, katta kod bloklari almashganda yoki funksional struktura o'zgartirilganda samaradorligi kamaydi.

Natijalarni umumlashtiruvchi jadval

Metod	Threshold	F1	Kuchli tomonlari	Zaif tomonlari
AST node histogram cosine	0.94	1.000	Strukturaviy o'zgarishlarga to'liq chidamli	Hisoblash resursi yuqori
Char 5-gram TF-IDF cosine	0.065	0.923	Sintaksis o'zgarishlarga chidamli	Strukturaviy katta o'zgarishlarga sezgir
Token 5-gram Jaccard	0.020	0.909	Oddiy obfuskatsiyada samarali	Blok almashish va semantik qayta yozishda zaif

Olingan natijalar xalqaro benchmarklar bilan ham mos keldi:

• **POJ-104** bazasida AST asosidagi yondashuvlar $F1 \approx 0.92$ ko'rsatgan bo'lsa, TF-IDF va token-based usullar odatda 0.85 – 0.88 oralig'ida qoladi.

• **BigCloneBench** bo'yicha esa GraphCodeBERT kabi semantik embedding qo'llagan yondashuvlar $F1 \approx 0.94-0.95$ natija bergan (Karnalim, 2019; Svajlenko & Roy, 2015)

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida so'nggi yillarda matn plagiatini aniqlash bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishildi. Xususan, **AntiPlag.uz**, **iThenticate** kabi platformalar ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar va bitiruv ishlarini tekshirish jarayonida muntazam qo'llanilmoqda. Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK) tomonidan belgilangan normativ talablar asosida, plagiat foizi yuqori bo'lgan ilmiy ishlar rasmiy himoyaga tavsiya etilmaydi. Ushbu mexanizm matn asosidagi akademik halollikni saqlashda muhim vosita sifatida ishlamoqda.

Biroq, **kod plagiatini aniqlash** masalasi hali keng qamrovli joriy qilinmagan va bu sohada yagona standartlashgan metodologiya mavjud emas. Informatika, dasturlash va kompyuter fanlari bo'yicha topshiriqlarda kod plagiatini aniqlash odatda o'qituvchining subyektiv tahliliga yoki cheklangan imkoniyatli onlayn vositalarga tayanadi. Bu esa ko'plab holatlarda obfuskatsiya (o'zgaruvchi nomlarini almashtirish, kod strukturasi o'zgartirish, ortiqcha kommentlar qo'shish) orqali plagiatni yashirish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, **AST (Abstract Syntax Tree)** asosidagi intellektual tizimlarni joriy etish kod plagiatini aniqlashda eng yuqori aniqlikni ta'minlaydi. AST yondashuvi kodning mantiqiy va strukturaviy qatlamini tahlil qilganligi sababli, sintaktik o'zgarishlarga va leksik manipulyatsiyalarga sezilarli darajada chidamli bo'ladi.

Bundan tashqari, xalqaro tajriba (masalan, **POJ-104** va **BigCloneBench** benchmarklari) ham AST asosidagi tizimlarning samaradorligini tasdiqlaydi - bunday yondashuvlar ko'pincha **F1 ≥ 0.92** aniqlikka erishadi. Shu sababli, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida kod plagiatini aniqlash bo'yicha:

1. **AST va semantik tahlil** asosidagi intellektual tizimlarni ishlab chiqish va joriy etish;
2. Milliy plagiatga qarshi platformalarda kod plagiatini modullarini qo'shish;
3. Akademik halollik siyosatiga kod plagiatini aniqlash standartlarini kiritish;
4. O'qituvchilar va talabalar uchun kod plagiatining axloqiy va huquqiy jihatlari bo'yicha o'quv-seminarlar o'tkazish - kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish tavsiya etiladi.

Natijada, bu yo'nalishdagi innovatsion yechimlar nafaqat plagiatning oldini olishga, balki talabalarni mustaqil fikrlash, algoritmik yondashuvlarni ijodkorona qo'llash va intellektual mulkka hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, dasturiy kod plagiatini aniqlashda **AST (Abstract Syntax Tree)** asosidagi yondashuvlar sintaktik va leksik o'zgarishlarga nisbatan yuqori chidamlilikka ega bo'lib, kichik ko'lamli tajribada **F1 = 1.00** ko'rsatkichiga erishdi. Bu holat xalqaro miqyosdagi bir qator ilmiy izlanishlar bilan hamohang bo'lib, Svajlenko va Roy (2015) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham strukturaviy tahlil usullari "code morphing" va "paraphrased code" kabi murakkab plagiat shakllarini aniqlashda ustunligi ta'kidlangan.

Shuningdek, **Char 5-gram TF-IDF** yondashuvi sintaktik darajada sezilarli samaradorlik ko'rsatib, $F1 \approx 0.923$ natijani berdi. Bu metod kodning umumiy belgilar ketma-ketligini tahlil qilish orqali obfuskatsiyaga qisman chidamli bo'lsa-da, murakkab strukturaviy o'zgarishlarda aniqlik pasaydi. **Token 5-gram Jaccard** esa oddiy transformatsiyalarni aniqlashda yaxshi natija ko'rsatgan bo'lsada, katta kod bloklari joyini o'zgartirish yoki funksional modifikatsiyalarni aniqlashda sezilarli zaiflikka ega ekanligi kuzatildi.

Agar natijalarni xalqaro tajriba bilan qiyoslaydigan bo'lsak:

• **POJ-104** benchmarkida AST asosidagi yondashuvlar odatda **F1 ≈ 0.92** ko'rsatadi, bu tadqiqotda esa kichik dataset tufayli maksimal qiymatga erishildi. Demak, real katta ma'lumotlar to'plamida natijalar biroz pasayishi mumkin.

• **BigCloneBench** sinovida semantik embedding (CodeBERT, GraphCodeBERT) qo'llangan yondashuvlar **F1 $\approx 0.94-0.95$** ko'rsatgan bo'lib, bu strukturaviy va semantik yondashuvlarni birlashtirish samaradorligini tasdiqlaydi.

• **MOSS** va **JPlag** kabi klassik vositalar token darajasida yuqori aniqlik ko'rsatsada, semantik plagiatga nisbatan ularning samaradorligi pasroq ($F1 \approx 0.80-0.85$).

Biroq, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida matn plagiatini aniqlash infratuzilmasi yo'lga qo'yilgan bo'lsa-da, kod plagiatini aniqlash metodlari amaliyotga keng joriy etilmagan. Bu esa ikki asosiy muammoni keltirib chiqarmoqda:

1. **Akademik halollikning pasayishi** - talabalar kodni o'zgartirib topshirish orqali baholash tizimidan oson o'tishi mumkin.

2. **O'qituvchilar uchun yukning oshishi** - kodlarni qo'lda tekshirish vaqt va resurs talab qiladi, subyektiv baholash xavfini oshiradi.

AST va semantik tahlil asosidagi intellektual tizimlarni tatbiq etish ushbu muammolarni sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Bunday tizimlar ta'lim jarayonida:

- avtomatlashtirilgan baholashni tezlashtiradi;
- murakkab plagiat shakllarini aniqlaydi;
- talabalarni mustaqil ishlashga undaydi;
- akademik halollik madaniyatini mustahkamlaydi.

Shunga qaramay, bizning tadqiqot to'laqonli bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi bir nechta cheklovlari mavjud. Jumladan:

• **Dataset hajmi** kichik bo'lgani sababli, natijalar yirik real to'plamlardagi ko'rsatkichlardan yuqori bo'lishi mumkin.

• **Funksional plagiat** (bir xil natijani butunlay boshqa algoritm bilan olish) ushbu yondashuvlar uchun ham murakkab masala bo'lib qolmoqda.

• Hisoblash xarajatlari: AST tahlili TF-IDF yoki token-based yondashuvlarga nisbatan ko'proq resurs talab qiladi.

Shularni hisobga olgan holda kelgusidagi tadqiqotlarni quyidagi yo'nalishlarda davom ettirish mumkin:

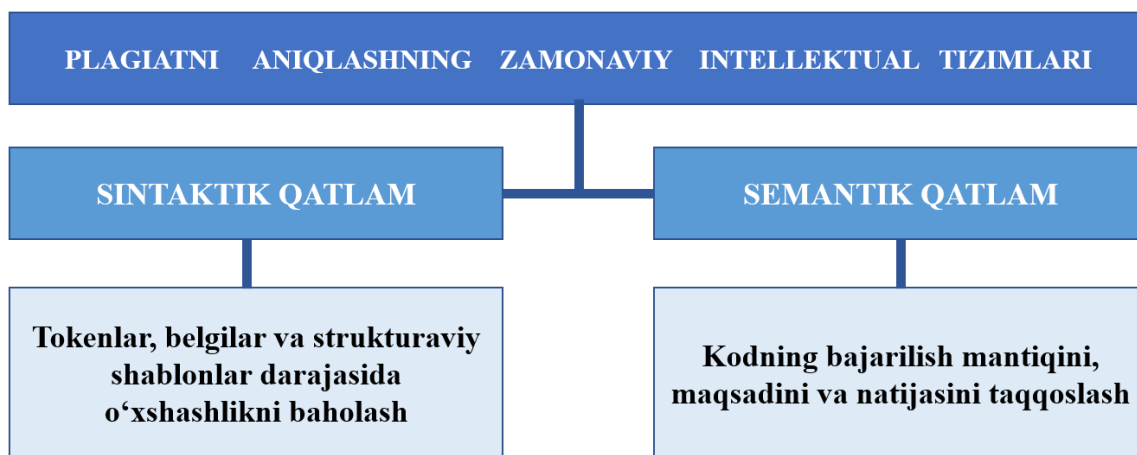
1. **Katta miqyosli testlar** - POJ-104 va BigCloneBench kabi benchmarklarda sinovdan o'tkazish.

2. **Semantik embedding integratsiyasi** - AST tahlilini CodeBERT, GraphCodeBERT kabi modellar bilan birlashtirish.

3. **Mahalliy platformaga integratsiya** - Anti plag.uz yoki OAK tizimlariga kod plagiat modullarini qo'shish.

4. **Real vaqt monitoringi** - Moodle, Google Classroom kabi LMS tizimlari bilan integratsiya orqali topshiriqlarni avtomatik tekshirish.

Nazariy jihatdan olganda, dasturiy kod plagiatini aniqlash masalasi - bu **struktura va semantika darajasida o'xshashliklarni formal modellash** muammosidir. Kod - bu nafaqat belgilar ketma-ketligi, balki mantiqiy va algoritmik tuzilma bo'lib, uning ekvivalentligini aniqlashda **formallashtirilgan grammatikalar, graf modellar** (AST va CFG - Control Flow Graph) hamda **vektor fazosida taqqoslash** usullari asosiy vosita hisoblanadi.

Rasm 1. Plagiatni aniqlashning zamonaviy intellektual tizimlari ikki qatlamli yondashuvi

Ilmiy nazariya shuni ko'rsatadiki, faqatgina sintaktik yondashuvlar plagiatning murakkab shakllarini aniqlashda yetarli emas; semantik tahlil esa ko'proq hisoblash resurslarini talab qilsada, **akademik halollikni ta'minlashda** eng barqaror va ishonchli natijalarni beradi. Shu sababli, kelgusida kod plagiatini aniqlash tizimlari aynan sintaktik va semantik metodlarni integratsiyalashgan holda qo'llashi zarur.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, informatika faniga oid topshiriqlarni tekshirish jarayonida dasturiy kod plagiatini aniqlash masalasi nafaqat texnik, balki akademik halollikni ta'minlash nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir. An'anaviy matn plagiatini aniqlash vositalari kodga nisbatan qo'llanganda to'liq samaradorlik bermaydi, chunki kod - bu sintaktik elementlar va semantik mantiqning murakkab integratsiyasi bo'lib, uning o'xshashligini baholashda oddiy belgilar yoki tokenlar darajasidagi tahlil yetarli emas.

Tadqiqotda tahlil qilingan uch yondashuvdan - **Token 5-gram Jaccard, Char 5-gram TF-IDF cosine** va **AST node histogram cosine** - strukturaviy asoslangan AST metodi eng yuqori aniqlikka erishdi. Bu holat nazariy jihatdan ham asoslanadi, chunki AST kodning mantiqiy tuzilmasini ifodalaydi va obfuskatsiya, nomlarni almashtirish yoki kod tartibini o'zgartirish kabi sintaktik modifikatsiyalarga sezilarli darajada chidamli.

Xalqaro tadqiqotlar natijalari ham shuni tasdiqlaydiki, murakkab plagiat shakllarini aniqlash uchun sintaktik va semantik tahlil metodlarini birlashtirish zarur. **POJ-104, BigCloneBench** kabi yirik benchmarklarda ham aynan strukturaviy-semantik integratsiyalangan yondashuvlar eng yuqori F1 ko'rsatkichlarini qayd etgan.

Milliy ta'lim tizimida kod plagiatini aniqlash bo'yicha yagona standart metodologiya hali shakllanmagan. Shu sababli, AST asosidagi intellektual tizimlarni ishlab chiqish va ularni milliy antiplagiat infratuzilmasiga integratsiya qilish, shuningdek, o'quv jarayonida avtomatlashtirilgan plagiat tekshiruvlarini joriy etish, akademik halollikni ta'minlashning muhim shartidir.

Umuman olganda, informatika topshiriqlarida plagiatni aniqlash intellektual tizimlari:

- bilim va ko'nikmalarni real baholash imkonini kengaytiradi;
- mustaqil ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi;
- akademik odob va intellektual mulk himoyasini kuchaytiradi.

Kelgusida mazkur yo'nalish bo'yicha ilmiy izlanishlar yirik real datasetlarda sinovdan o'tkazilgan, sintaktik va semantik tahlilni uyg'unlashtirgan hamda sun'iy intellekt modellarini integratsiya qilgan kompleks tizimlarni yaratishga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Alzahrani, S. M., & Palade, V. (2015). Source code plagiarism detection in MATLAB programming assignments. *Computers & Education*, 87, 32–46. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2015.03.015>
2. Faidhi, J. A., & Robinson, S. K. (1987). An empirical approach for detecting program similarity and plagiarism within a university programming environment. *Computers & Education*, 11(1), 11–19. [https://doi.org/10.1016/0360-1315\(87\)90064-X](https://doi.org/10.1016/0360-1315(87)90064-X)
3. Gitchell, D., & Tran, N. (1999). Sim: A utility for detecting similarity in computer programs. *ACM SIGCSE Bulletin*, 31(1), 266–270. <https://doi.org/10.1145/384267.299805>
4. Joy, M., & Luck, M. (1999). Plagiarism in programming assignments. *IEEE Transactions on Education*, 42(2), 129–133. <https://doi.org/10.1109/13.762946>
5. Karnalim, O. (2019). Source code plagiarism detection using hybrid approach. *Education and Information Technologies*, 24(1), 509–532. <https://doi.org/10.1007/s10639-018-9788-5>
6. Roy, C. K., Cordy, J. R., & Koschke, R. (2009). Comparison and evaluation of code clone detection techniques and tools: A qualitative approach. *Science of Computer Programming*, 74(7), 470–495. <https://doi.org/10.1016/j.scico.2009.02.007>
7. Saini, V., Svajlenko, J., Roy, C. K., & Lo, D. (2018). Oreo: Detection of clones in the twilight zone. *Proceedings of the 33rd ACM/IEEE International Conference on Automated Software Engineering (ASE '18)*, 354–365. <https://doi.org/10.1145/3238147.3238211>

8. Schleimer, S., Wilkerson, D. S., & Aiken, A. (2003). Winnowing: Local algorithms for document fingerprinting. Proceedings of the 2003 ACM SIGMOD International Conference on Management of Data, 76–85. <https://doi.org/10.1145/872757.872770>
9. Svajlenko, J., & Roy, C. K. (2015). Evaluating modern clone detection tools. Proceedings of the 2015 IEEE International Conference on Software Maintenance and Evolution (ICSME), 131–140. <https://doi.org/10.1109/ICSM.2015.7332459>
10. Wrenn, J., & Krishnamurthi, S. (2017). Executable semantics for code plagiarism detection. Proceedings of the 2017 ACM SIGCSE Technical Symposium on Computer Science Education, 354–359. <https://doi.org/10.1145/3017680.3017746>
11. Xie, X., & Li, B. (2019). Detecting plagiarism in computer programs using abstract syntax trees and adaptive local alignment of AST subtrees. Journal of Systems and Software, 148, 149–162. <https://doi.org/10.1016/j.jss.2018.11.024>
12. Yoqubov, J., & Abdurahmonov, S. (2022). Oliy ta'limda dasturiy plagiatga qarshi kurashning texnik yondashuvlari. O'zbekiston Axborot Texnologiyalari Jurnal, 26(4), 45–52.

Matchanova Dilbar Yusupboyevna,
Urganch davlat universiteti Mustaqil tadqiqotchisi
Email: matchanovadilbar94@gmail.com

TALABALARDA FABBING DARAJASINI O'LCHASH VA UNING PSIXOLOGIK KO'RSATKICHLAR BILAN BOG'LIQLIGI

Annotatsiya. Maqola talabalar orasida fabbing xatti-harakatlarining tarqalishini o'rganadi va uning turli xil psixologik ko'rsatkichlar, jumladan, xavotir, depressiya va ijtimoiy bog'liqlik bilan bog'liqligini o'rganadi. Tadqiqot natijalari fabbingning yuqori darajasi va psixologik stressning kuchayishi o'rtasida sezilarli bog'liqlikni ko'rsatadi, bu esa smartfonlardan haddan tashqari foydalanishning ruhiy salomatlik va ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sirini ta'kidlaydi. Tadqiqot fabbingning asosiy psixologik mexanizmlarini tushunishga hissa qo'shadi va talabalar o'rtasida sog'lom ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: fabbing, smartfonlarga qaramlik, psixologik ko'rsatkichlar, talabalarning xulq-atvori, xavotir, depressiya, ijtimoiy bog'liqlik.

Аннотация. В статье рассматривается распространенность фаббинга среди студентов и его связь с различными психологическими показателями, включая тревожность, депрессию и социальную связанность. Результаты исследования показывают значительную связь между высоким уровнем фаббинга и повышенным психологическим стрессом, подчеркивая негативное влияние чрезмерного использования смартфонов на психическое здоровье и социальные отношения. Исследование способствует пониманию основных психологических механизмов фаббинга и предлагает рекомендации по развитию здоровых социальных отношений среди студентов.

Ключевые слова: Фаббинг, зависимость от смартфонов, психологические показатели, поведение студентов, тревожность, депрессия, социальная связанность.

Abstract. The article examines the prevalence of phabbing behavior among students and its association with various psychological indicators, including anxiety, depression, and social connectedness. The results of the study show a significant association between high levels of phabbing and increased psychological distress, highlighting the negative impact of excessive smartphone use on mental health and social relationships. The study contributes to understanding the underlying psychological mechanisms of phabbing and provides recommendations for developing healthy social relationships among students.

Key words: phabbing, smartphone addiction, psychological indicators, student behavior, anxiety, depression, social connectedness.

Kirish. So'nggi yillarda smartfonlarning tez tarqalishi shaxslarning muloqot qilish va o'zaro ta'sir qilish usulini tubdan o'zgartirdi. Mobil qurilmalar qulaylik va ma'lumotlarga kirishni ta'minlasa-da, haddan tashqari foydalanish muammoli xatti-harakatlarga, jumladan, fabbingga olib kelishi mumkin - bu atama "telefon" va "puxtakorlik" so'zlaridan kelib chiqqan. Fabbing - bu smartfonlardan foydalanishni afzal ko'rish uchun mavjud kompaniyani e'tiborsiz qoldirish harakati bo'lib, u universitet talabalari orasida sezilarli hodisa sifatida paydo bo'ldi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fabbing ijtimoiy munosabatlarga, hissiy farovonlikka va akademik ko'rsatkichlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xavotir, tushkunlik va ijtimoiy izolyatsiya hissi kabi psixologik ko'rsatkichlar ham fabbing xatti-harakatlarining oldingi bosqichi, ham oqibati bo'lishi mumkin. Fabbing va bu psixologik omillar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish uning salbiy ta'sirini yumshatish va sog'lom talabalar turmush tarzini targ'ib qilish strategiyalarini ishlab chiqish uchun juda muhimdir. Ushbu tadqiqot talabalar orasida fabbing darajasini o'lchash va uning asosiy psixologik ko'rsatkichlar bilan bog'liqligini o'rganishga qaratilgan.

Adabiyotlar sharhi. So'nggi o'n yillikda, yosh kattalar orasida smartfonlardan foydalanishning ko'payishi tufayli, fabbing keng tarqalgan hodisa sifatida paydo bo'ldi. McDaniel va Coyne[1] fabbingni ijtimoiy muloqot paytida o'z hamrohlarini e'tiborsiz qoldirish, mobil telefon

orqali muloqot qilish sifatida ta'riflaydilar. Ularning tadqiqotlari fabbing nafaqat shaxslararo muloqot sifatini pasaytiradi, balki tengdoshlar orasida ijtimoiy chetlanish va yolg'izlik hissiyotlarini ham kuchaytiradi, deb ta'kidlaydi.

Ko'plab tadqiqotlar fabbingning psixologik oqibatlarini ta'kidlaydi. Przybylski va Weinstein[2] smartfonlardan haddan tashqari foydalanish, ayniqsa raqamli muloqotga ko'p tayanadigan universitet talabalarida, xavotir va depressiv alomatlarining kuchayishi bilan bog'liqligini aniqladilar. Xuddi shunday, Roberts va David[3] fabbingning yuqori darajasi hayotdan qoniqishning pasayishi va munosabatlar sifatining pasayishi bilan bog'liqligini ta'kidladilar, bu esa telefon orqali chalg'itish mazmunli ijtimoiy muloqotga xalaqit berishini ko'rsatadi.

Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan, fabbing xatti-harakati ko'pincha bog'lanish uslublari va o'zini o'zi boshqarish qiyinchiliklari bilan bog'liq. Ishonchsiz bog'lanish yoki impulsarni nazorat qilish qobiliyati past bo'lgan shaxslar yuzma-yuz muloqot qilish hisobiga smartfonlardan tez-tez foydalanishga ko'proq moyil bo'lishlarini ta'kidlaydilar. Bu topilmalar shuni ko'rsatadiki, psixologik xususiyatlar nafaqat fabbing xatti-harakatlarini bashorat qiladi, balki undan ta'sirlanadi va tsiklik munosabatlarni yaratadi[4].

O'zbekiston sharoitida fabbing bo'yicha tadqiqotlar ham o'sib bormoqda. Olimova va Tursunov[5] Toshkentdagi universitet talabalari o'rtasida so'rov o'tkazdilar va respondentlarning taxminan 65% ijtimoiy yoki akademik mashg'ulotlar paytida telefonlarini tez-tez tekshirib turishlarini tan olishdi. Tadqiqot shuningdek, fabbing va akademik stress o'rtasida ijobiy bog'liqlik haqida xabar berdi, bu xatti-harakatlar ham kurashish mexanizmi, ham psixologik stress manbai bo'lib xizmat qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Hasanov[6] mobil telefonlardan haddan tashqari foydalanish o'zbek talabalari orasida ijtimoiy muhitda diqqatni jamlash vaqtining qisqarishiga va hissiy befarqlikka olib kelishini ta'kidladi.

Umuman olganda, adabiyotlar fabbingni ham global, ham mahalliy sharoitlarda o'rganish muhimligini ta'kidlaydi. Xalqaro tadqiqotlar fabbingning xulq-atvor va psixologik oqibatlari haqida keng dalillarni taqdim etsa-da, O'zbekistonda olib borilayotgan yangi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shunga o'xshash naqshlar kuzatilishi mumkin, bu zamonaviy raqamli madaniyatning talabalar farovonligiga ta'sirini aks ettiradi. Ushbu naqshlarni tushunish talabalar orasida fabbingni kamaytiradigan va psixologik barqarorlikni oshiradigan aralashuvlarni loyihalash uchun juda muhimdir.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda talabalar orasida fabbing darajasini o'lchash va ularning xavotir, depressiya va ijtimoiy bog'liqlik kabi psixologik ko'rsatkichlar bilan o'zaro bog'liqligini o'rganish uchun miqdoriy tadqiqot dizayni qo'llanildi. Tadqiqot yirik universitetda turli fakultetlardagi bakalavr va magistr talabalariga qaratilgan holda o'tkazildi.

Tadqiqotda jami 250 talaba ishtirok etdi, ular turli akademik dasturlar va kurs darajalaridan vakillikni ta'minlash uchun tabaqalashtirilgan tasodifiy tanlab olish orqali tanlab olindi. Namuna 18 yoshdan 25 yoshgacha bo'lgan 140 nafar ayol va 110 nafar erkak talabalardan iborat edi. Ishtirok etish ixtiyoriy edi va barcha respondentlar xabardor rozilik berishdi.

Ma'lumotlarni to'plash vositalari:

fabbing shkalasi: fabbing xatti-harakatlarining chastotasi va intensivligini baholash uchun smartfon fabbing shkalasi (Roberts & David, 2016) ishlatilgan. Shkala 1 (hech qachon) dan 5 gacha (har doim) 5 balli Likert shkalasi bo'yicha baholangan 10 ta elementni o'z ichiga oladi.

Psixologik ko'rsatkichlar:

Xavotir va depressiya: Ishtirokchilar orasida xavotir va depressiv alomatlarni o'lchash uchun kasalxona xavotiri va depressiya shkalasi qo'llanildi.

Ijtimoiy integratsiya va bog'liqlikning qabul qilingan darajasini baholash uchun qayta ko'rib chiqilgan Ijtimoiy bog'liqlik shkalasi (SCS-R) ishlatilgan.

Tartib:

Ma'lumotlar ikki haftalik davr davomida o'tkazilgan onlayn so'rovnoma orqali to'plangan. Ishtirokchilarga halol javob berish ko'rsatildi va javoblarining maxfiyligi kafolatlandi. So'rovnoma demografik savollarni, so'ngra fabbing va psixologik ko'rsatkichlar shkalalarini o'z ichiga olgan.

Ma'lumotlarni tahlil qilish:

To'plangan ma'lumotlar SPSS (26-versiya) yordamida tahlil qilindi. Talabalar orasida fabbingning umumiy darajasini aniqlash uchun tavsifiy statistika (o'rtacha, standart og'ish) hisoblab chiqildi. fabbing ballari va psixologik ko'rsatkichlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish uchun Pearson korrelyatsiya tahlili o'tkazildi. fabbingning xavotir, depressiya va ijtimoiy bog'liqlik bilan bog'liq bashoratli rolini aniqlash uchun ko'p regressiya tahlili qo'llanildi.

Axloqiy mulohazalar:

Tadqiqot axloqiy tadqiqot standartlariga, jumladan, xabardor rozilik, ixtiyoriy ishtirok, maxfiylik va istalgan vaqtda voz kechish huquqiga rioya qildi. Shaxsiy identifikatorlar to'planmagan va ma'lumotlar faqat tadqiqot maqsadlarida ishlatilgan.

Muhokama. Natijalar shuni ko'rsatadiki, fabbing universitet talabalari orasida keng tarqalgan xatti-harakatlardan biri bo'lib, salbiy psixologik natijalar bilan sezilarli darajada bog'liq. O'rtacha va yuqori fabbing darajalari talabalarining smartfonlardan foydalanishni yuzma-yuz muloqot qilishdan ko'ra ko'proq ustuvor deb bilishlarini ko'rsatadi, bu shunga o'xshash tadqiqotlarda kuzatilgan global tendentsiyalarni tasdiqlaydi.

Fabbing va xavotir va depressiya o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiya avvalgi tadqiqotlarga mos keladi, bu esa mobil telefonlardan haddan tashqari foydalanish psixologik stressni kuchaytirishi mumkinligini ko'rsatadi. Talabalar stress yoki ijtimoiy noqulaylikni engish mexanizmi sifatida fabbing bilan shug'ullanishlari mumkin, ammo o'z navbatida bu xatti-harakatlar izolyatsiya va hissiy qiyinchilik hissini kuchaytiradi.

Fabbing va ijtimoiy bog'liqlik o'rtasidagi salbiy bog'liqlik smartfonlardan haddan tashqari foydalanishning ijtimoiy xarajatlarini ta'kidlaydi. Tez-tez fabbing qiladigan talabalar shaxslararo munosabatlar sifatining pasayishini boshdan kechirishlari mumkin, bu esa ijtimoiy inklyuziyaning pasayishi haqidagi tasavvurga olib keladi. Ushbu topilmalar fabbingning tsiklik xususiyatini ta'kidlaydi: ijtimoiy aloqalar zaiflashgani sayin, talabalar tobora ko'proq o'z qurilmalariga murojaat qilishlari mumkin, bu esa psixologik va ijtimoiy muammolarni yanada kuchaytiradi. O'zbekistonlik tadqiqotchilar nuqtai nazaridan, bu topilmalar yaqinda o'tkazilgan mahalliy tadqiqotlar bilan mos keladi, ularda fabbingning psixologik va ijtimoiy oqibatlari nafaqat global hodisa, balki mahalliy sharoitda ham dolzarb ekanligi ta'kidlangan. Tadqiqotda talabalar farovonligini oshirish uchun sog'lom smartfonlardan foydalanish odatlarini targ'ib qilish va shaxsan ijtimoiy muloqotni rivojlantirishga qaratilgan aralashuvlar zarurligi ta'kidlangan.

Natijalar. So'rov ma'lumotlarini tahlil qilish talabalar o'rtasida fabbing xatti-harakati va uning psixologik ko'rsatkichlar bilan bog'liqligi haqida bir nechta muhim topilmalarni aniqladi.

Smartfon fabbing shkalasi bo'yicha o'rtacha ball 3.72 ni tashkil etdi ($SD = 0.81$), bu talabalar o'rtasida fabbingning o'rtacha yoki yuqori darajasini ko'rsatadi. Qiz talabalar erkak talabalarga nisbatan fabbing ballari biroz yuqoriroq ekanligini ($M = 3.78$, $SD = 0.79$) xabar qilishdi ($M = 3.65$, $SD = 0.83$), garchi bu farq statistik jihatdan ahamiyatli bo'lmasa ham ($t = 1.42$, $p > 0.05$).

Ishtirokchilar turli darajadagi xavotir va depressiyani namoyon qilishdi, xavotir uchun o'rtacha HADS ballari 10.4 ($SD = 4.2$) va depressiya uchun 9.8 ($SD = 3.9$) bo'ldi. Ijtimoiy bog'liqlik shkalasi bo'yicha o'rtacha bal 67.3 ($SD = 10.5$) bo'ldi, bu o'rtacha ijtimoiy bog'liqlikni ko'rsatadi.

Pearson korrelyatsiyasi natijalari fabbing va xavotir ($r = 0.42$, $p < 0.01$) va depressiya ($r = 0.38$, $p < 0.01$) o'rtasida sezilarli ijobiy bog'liqlikni ko'rsatdi, bu esa fabbingning yuqori darajasi psixologik stressning kuchayishi bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Aksincha, fabbing ijtimoiy bog'liqlik bilan salbiy bog'liq edi ($r = -0.45$, $p < 0.01$), bu esa tez-tez fabbing qiladigan talabalar o'zlarini ijtimoiy jihatdan kamroq bog'liq deb bilishlarini ko'rsatadi.

Ko'p regressiya tahlili shuni ko'rsatdiki, fabbing xavotirni ($\beta = 0.41$, $p < 0.01$), depressiyani ($\beta = 0.36$, $p < 0.01$) va ijtimoiy bog'liqlikni ($\beta = -0.44$, $p < 0.01$) sezilarli darajada bashorat qilgan. Birgalikda, fabbing xavotirdagi o'zgaruvchanlikning 19% ni, depressiyada 14% ni va ijtimoiy bog'liqlikda 20% ni tushuntirdi, bu uning talabalarining psixologik farovonligi va ijtimoiy munosabatlariga sezilarli ta'sirini ta'kidlaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Ushbu tadqiqot universitet talabalari orasida fabbing xatti-harakatlarini va uning asosiy psixologik ko'rsatkichlar, jumladan, xavotir, depressiya va ijtimoiy bog'liqlik bilan bog'liqligini o'rganib chiqdi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, fabbing talabalar orasida keng tarqalgan xatti-harakatlar bo'lib, namunada o'rtacha va yuqori darajalar qayd etilgan. fabbingning yuqori darajalari xavotir va depressiyaning kuchayishi, shuningdek, ijtimoiy bog'liqlikning pastligi bilan sezilarli darajada bog'liq edi. Ushbu natijalar akademik va ijtimoiy muhitda smartfonlardan haddan tashqari foydalanishning psixologik va ijtimoiy xarajatlarini ta'kidlaydi.

Fabbing xatti-harakatlarining kuchayishi avvalgi global va mahalliy tadqiqotlarni tasdiqlovchi xavotir va depressiv alomatlarni o'z ichiga olgan yuqori psixologik stress bilan bog'liq. Fabbing ijtimoiy bog'liqlikka salbiy ta'sir qiladi, bu esa tez-tez ushbu xatti-harakatlar bilan shug'ullanadigan talabalar o'zlarini ijtimoiy muhitda kamroq ishtirok etish va qo'llab-quvvatlashni his qilishlarini ko'rsatadi. Fabbingning tsiklik tabiati shuni ko'rsatadiki, psixologik stress smartfonlardan haddan tashqari foydalanishga olib kelishi mumkin, bu esa o'z navbatida izolyatsiya va hissiy qiyinchiliklarni kuchaytiradi.

Yuqoridagi izlanishlardan kelib chiqib quyidagi tavsiyalarni berishimiz mumkin:

- Universitetlar fabbingning ruhiy salomatlik va ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'siri haqida xabardorlikni oshirish uchun seminarlar va seminarlar tashkil qilishlari kerak.

- Talabalarni raqamli farovonlik amaliyotlarini qo'llashga undash kerak, masalan, ekran vaqtini belgilash, telefonsiz vaqtlarni rejalashtirish va yuzma-yuz muloqotga ustuvor ahamiyat berish.

- Maslahat markazlari yuqori darajada fabbing va unga bog'liq psixologik stressni namoyon etuvchi talabalarga maqsadli yordam ko'rsatishi kerak.

- Ta'lim dasturlari smartfonlardan sog'lom foydalanish bo'yicha modullarni o'z ichiga olishi mumkin, bu akademik va ijtimoiy hayotda texnologiyalardan muvozanatli foydalanishning muhimligini ta'kidlaydi.

- Kelajakdagi tadqiqotlar fabbingning uzoq muddatli ta'sirini o'rganishi va uning salbiy psixologik va ijtimoiy oqibatlarini kamaytirish uchun aralashuvlarni tekshirishi mumkin.

Fabbing xatti-harakatlarini proaktiv ravishda hal qilish orqali universitetlar va talabalar sog'lom ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishlari, psixologik barqarorlikni oshirishlari va akademik muhitda umumiy farovonlikni oshirishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. McDaniel, B. T., & Coyne, S. M. 2016. "Texnoferensiya": Texnologiyaning juftlik munosabatlariga aralashuvi va ayollarning shaxsiy va munosabatlar farovonligiga ta'siri. *Psixologiya Ommabop Media Madaniyati*, 5(1), 85–98.
2. Przybylski, A. K., & Weinstein, N. 2013. Hozir men bilan bog'lana olasizmi? Mobil aloqa texnologiyasining mavjudligi yuzma-yuz suhbat sifatiga qanday ta'sir qiladi. *Journal of Social and Personal Relations*, 30(3), 180–200.
3. Roberts, J. A., & David, M. E. 2016. Mening hayotim mobil telefonimdan chalg'ituvchi asosiy narsaga aylandi: Hamkor bilan suhbatlashish va romantik sheriklar o'rtasidagi munosabatlardan qoniqish. *Inson xulq-atvoridagi kompyuterlar*, 54, 134–141.
4. Karadag, E., Tosuntas, S. B., Erzen, E., Duru, P., Bostan, N., & Ozmen, S. 2015. Universitet talabalarida smartfonga qaramlikning determinantlari. *Xulq-atvorga bog'liqlik jurnali*, 4(2), 60–67.
5. Olimova, D., & Tursunov, A. 2021. Toshkentdagi universitet talabalari orasida mobil telefondan foydalanish va akademik stress. *Toshkent universiteti psixologiya jurnali*, 12(2), 45–55.
6. Hasanov, R. 2022. Mobil telefondan haddan tashqari foydalanishning o'zbek talabalarining ijtimoiy faolligiga ta'siri. *Markaziy Osiyo ta'lim va ijtimoiy tadqiqotlar jurnali*, 3(1), 67–78.

Egamova Anbarjon Atanazarovna,
Urganch davlat pedagogika institute Aniq va tabiiy fanlar fakulteti
Texnologik ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KONSTRUKTIV TAFAKKURNI FAOLIYAT JARAYONIDA RIVOJLANTIRISH

Abstract. This article describes the experience of developing constructive thinking in preschool children. Attention is drawn to the fact that educators in preschool educational organizations do not adequately understand the concept of "constructive thinking." The article demonstrates the effectiveness of implementing tasks aimed at developing constructive thinking through productive activities.

Key words: critical thinking, constructive thinking, construction activities, preschool age, types of productive activity.

Аннотация. В данной статье изложен опыт работы по развитию конструктивного мышления у детей дошкольного возраста. Обращается внимание на то, что воспитатели дошкольных образовательных организаций недостаточно правильно понимают понятие "конструктивное мышление." Показана целесообразность реализации задач по развитию конструктивного мышления в продуктивных видах деятельности.

Ключевые слова: критическое мышление, конструктивное мышление, конструкторская деятельность, дошкольный возраст, виды продуктивной деятельности.

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda konstruktiv fikrlashni rivojlantirish bo'yicha ish tajribasi bayon etilgan. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarining "konstruktiv fikrlash" tushunchasini yetarlicha to'g'ri tushunmasligiga e'tibor qaratilmoqda. Produktiv faoliyat turlarida konstruktiv tafakkurni rivojlantirish bo'yicha vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiqligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, konstruktiv fikrlash, konstruktorlik faoliyati, maktabgacha yosh davri, produktiv faoliyat turlari.

Kirish. Maktabga tayyorgarlik ko'rish ancha mashaqqatli, ammo zarur jarayon. Maktabgacha ta'limning davlat ta'lim standartlarida ajratib ko'rsatilgan bola boshlang'ich maktabga kirishdan oldin ega bo'lishi kerak bo'lgan shaxsiy asosiy xususiyatlar maktabgacha ta'limning barcha sohalarini birlashtirishning yakuniy maqsadi hisoblanadi. Bu nafaqat ma'lum bilimlar va tasavvurlar, balki fikrlash, mulohaza yuritish, mantiqiy xulosalar chiqarish, rejalashtirish, tanish materiallardan va o'zlashtirilgan harakat usullaridan foydalanish va nostandart, ba'zan esa oddiy hayotiy vaziyatlarda atrofdagi dunyoni bilish qobiliyatidir. Shu maqsadda barcha psixik jarayonlar: diqqat, xotira, tafakkurning turli xillarini faol rivojlantirishga alohida e'tibor beriladi. Zamonaviy ishlarning tahlili maktabgacha yoshdagi bolalarda konstruktiv tafakkurni rivojlantirishga qiziqish yuqori ekanligini ko'rsatadi[5].

Adabiyotlar tahlili. Konstruktiv tafakkurni rivojlantirish muammosi N.N.Poddyakov, A.A.Lyublinskaya, J.Piaje, B.S.Volkov, L.A.Paramonova, M.Vertgeymer, N.P.Shatalova, V.I.Malkov, V.A.Molyakoning ishlarida o'z aksini topgan.Olimlar birinchi navbatda konstruktiv tafakkurning rivojlanishini va faqat biroz keyinroq uning asosida mantiqiy tafakkurning rivojlanishini ta'kidlaydilar. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning konstruktiv tafakkuri deganda, biz A. V. Beloshistaga ergashib, obyektini yaxlit holda ko'rish va shu bilan birga uning qismlari nisbatini tasavvur qilish qobiliyatini tushunamiz[1].

Konstruktiv tafakkurning shakllanishi bolaning nafaqat matematik tushunchalar va munosabatlarni o'rganishida, balki turli xil konstruktiv faoliyat va samarali faoliyat turlari jarayonida ham sodir bo'ladi.

Shuning uchun ham konstruktiv fikrlashni rivojlantirish bo'yicha ishlarni ko'pincha Lego konstruksiyalash jarayonida, robototexnikada, shuningdek, boshqa konstruksiyalash mashg'ulotlarida ko'rish mumkin. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, ba'zan tarbiyachi "konstruktiv

fikrlash" va "konstruktiv faoliyat." Konstruktiv fikrlash har qanday hayotiy vaziyatlarni hal qilishga qaratilgan. Konstruktiv faoliyat bolalar tomonidan muammoli vaziyatni yaratish va hal qilishning samarali vositasidir. Ushbu faoliyat turi tahlil, sintez, tasniflash, umumlashtirish kabi fikrlash jarayonlarini rivojlantirishni nazarda tutadi va matematik mazmunni bilishning mantiqiy-konstruktiv usuli bo'lgan matematik tafakkurni rivojlantirish bilan bog'liq. Ya'ni konstruktiv tafakkurni rivojlantirish vositalaridan biridir.[4]

O.N.Rakitskaya, S.Epshteyn ishlarining tahlili "konstruktiv fikrlash" tushunchasini bir ma'noli tushunish mavjud emas, degan xulosaga kelish imkonini beradi. Ammo biz ushbu tushunchaning ishimizda qo'llanilgan muhim belgilarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

- amaliy masalalarni yechishga qaratilgan;
- ijobiy fikrlar va his-tuyg'ularga e'tibor qaratish;
- faoliyat natijalari tasvirini yaratadi[2,3].

Metodologiya. Biz o'z ishimizda bolalar ishini tashkil etish jarayonida konstruktiv tafakkurni rivojlantirish shart-sharoitlarini tahlil qilishni maqsad qilib qo'ydik. Biz asosiy e'tiborni mozaikadan applikatsiya, Lego-konstruksiyalash, shu jumladan tematik, qog'ozdan shablon bo'yicha konstruksiya bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etishga qaratdik. Mashg'ulotlarning ushbu turlari bolalar bilan olib boriladigan ta'limiy faoliyat turlarining o'rnini bosmadi, balki ularni to'ldirdi va mashg'ulotlardan bo'sh vaqtlarda o'tkazildi. Tadqiqot ishi maktabgacha ta'lim muassasalaridagi 5-6 yoshli bolalarda bilan olib borildi. Bolalar muassasa bazasida atigi bir yil, uzog'i bilan ikki yil faol rivojlanishi hisobga olindi. Ya'ni, konstruktiv tafakkurni rivojlantirish bo'yicha ish boshqa ta'lim tashkilotlarida olingan tasavvurlarning ma'lum zaxirasiga ega bo'lgan bolalar bilan ham, oiladan kelgan va maktabgacha ta'lim yoki boshqa tashkilotlarga bormagan bolalar bilan ham olib borildi. Ish ancha murakkab, ammo bolalarda hayotga ijobiy munosabatni, turli kundalik vaziyatlarni hal qilishga tayyorlikni shakllantirish uchun zarur[6].

Birinchi bosqichda bolalarni tekshirishni tashkil etishda biz konstruktiv fikrlashning yuqori rivojlanish darajasiga ega bo'lgan bolalar yetarlicha kamligiga e'tibor qaratdik, 26 respondentdan atigi 19,23%. Bolalar barcha topshiriqlarni bajardilar va unga diqqat-e'tiborni qaratdilar, detallarga e'tibor berdilar, sxema, namunaning asosiy qismlari o'lchamlari va joylashuvi variantlarini ko'rib chiqdilar va fikran "o'lchab ko'rdilar." Bolalar o'z muvaffaqiyatlaridan faol quvonishdi. Shunday bolalar ham bor ediki, ularga diqqatni jamlash, nimadan boshlash va sxemani qanday to'g'ri ko'rib chiqish mumkinligini ko'rish imkonini beradigan yo'naltiruvchi savol kerak edi. Bu ularning imkoniyatlarini aslo pasaytirmasdi. Qolgan bolalarda konstruktiv fikrlashning o'rta va past rivojlanish darajasi mos ravishda 34,62% va 46,15% ni tashkil etdi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu bolalarning aksariyati hech qanday turdagi ta'lim muassasalari va rivojlanish markazlariga muntazam ravishda bormagan. Bu bolalarda namunani to'g'ri idrok etish, uni tekshirish, kerakli materiallarni tayyorlash va ularni to'g'ri joylashtirishda xatolar kuzatildi. Yana sxema bo'yicha ishni bajarish va obyektни modellashtirish vazifasi qiyinroq edi.

Bizning ishimizning mazmuni murakkablik darajasiga qarab taqsimlangan. Birinchi bosqichda biz bolalarda kompozitsiya uyg'un ko'rinishi uchun butun qog'oz bo'lagidan kichikroq, bir-biriga yaqin o'lchamlarni ajratib olish ko'nikmasini rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni tashkil etdik (qog'ozdan mozaika usulida "uzish" va kichik geometrik shakllarni qirqish usuli bilan amalga oshiriladi). Mashg'ulotdan mashg'ulotga vazifa tobora murakkablashib borardi. Shunday qilib, uchinchi mashg'ulotdan boshlab bolalar oldida ma'lum bir shakl asosida kichik o'lchamdagi geometrik shakllarni joylashtirish vazifasi turardi. Bu bolalarda shakllarni bir-biriga moslash, o'q atrofida yoyish va iloji boricha qulayroq moslashtirish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berdi. Bunday faoliyat asta-sekin bolalarni mato bilan ishlashga tayyorlagan.

Mato bilan ishlash shunisi bilan murakkabki, uning fakturasi boshqacha, rangi xilma-xil, bu esa murakkab naqshlarni o'ylab topish va tuzish imkonini beradi. Bolalar ko'proq e'tibor berishlari va diqqatni jamlashlari kerak edi, chunki ular ortiqcha narsalarni kesib olmasliklari, matoni to'g'ri yoyishlari va naqshni yaratishda rang va fakturaga qarab tanlashlari kerak edi.

Keyingi bosqich qog'ozdan konstruksiyalash edi. Bu bosqichda bolalar sxema va chizmalarni o'qishni, ma'lum joylarda qog'ozni buklashni, boshqa joylarda esa belgilarga qarab kesishni o'rgandilar. Masalan, "Mashinalar" mashg'ulotining temasi ancha murakkab edi, chunki u qog'ozdan sxema bo'yicha konstruksiyalashni nazarda tutardi. Bolalar sxemani "o'qishni" va kerakli manipulyatsiyalarni bajarishni (bukish, kesish, kesish, yopishtirish) o'rgandilar. Mashina qanday ko'rinishda bo'lishi kerakligini yaqqolroq tasavvur qilish uchun dastlab shablon bo'yalgan. Hamma bolalar ham bu ishni birdaniga bajara olmadilar. Ba'zi bolalarga shablonlarni almashtirishga va materialni takrorlash va o'zlashtirishga imkon berishga to'g'ri keldi.

Biroq, murakkab bo'lishiga qaramay, faoliyat bolalar uchun qiziqarli edi. Bolalar charchamasligi va buyumni to'g'ri bajarishlari uchun mashg'ulotni ikki bosqichda o'tkazdik. Birinchi bosqichda bolalar buyumni qirgib, bo'yab chiqishdi.

Ikkinchi mashg'ulotda uni to'g'ri taxlashni o'rganishdi. Shahar va qishloq (kichik) uylari to'g'risidagi quyidagi mashg'ulotlar ham shunga o'xshash masalalar bilan o'tkazildi. Bolalar endi sxemani dadilroq bo'yay boshladilar, belgilarni diqqat bilan kuzata boshladilar.

Natija. Bolalar bilan ishlashning so'nggi bosqichida mavzuli Lego-konstruksiyalash bo'yicha mashg'ulotlar tashkil etildi (masalan, hayvonot bog'i, kafe). Bu bosqichda bolalar nafaqat ma'lum bir buyumning (katta qismning) sxemasini o'qishlari, balki alohida qismlardan katta buyumning joylashish rejasini tuzishlari kerak edi. Ushbu ish 3-4 kishidan iborat mini-guruhlar tomonidan tashkil etildi. Shunday qilib, bolalar birgalikda ish rejasini tuzishni, vazifalarni taqsimlashni o'rgandilar, so'ngra har kim sxemaning o'z qismini "o'qidi" va katta buyumning o'z qismini bajardi.

Ish jarayoni murakkab, ammo qiziqarli bo'lib, o'zining ijobiy natijalarini berdi: bolalar nafaqat samarali faoliyat turlari bilan shug'ullanishda, balki mustaqil ijodiy o'yinlarda ham tafsilotlarga e'tiborliroq bo'la boshladilar. Matematik rivojlanish va savod o'rgatish dasturini, ayniqsa, mantiqiy topshiriqlarni o'zlashtirish natijalari oshdi.

Xulosa: Shunday qilib, 5-6 yoshli bolalarda konstruktiv tafakkurni rivojlantirish vositasi sifatida faoliyatning mahsuldor turlarini tashkil etish bo'yicha quyidagi xulosalarni chiqarishimiz mumkin: konstruktiv tafakkurni nafaqat faoliyatning mahsuldor turlarida, balki rivojlantiruvchi o'yinlar jarayonida, shu jumladan, hozirgi vaqtda juda dolzarb bo'lgan matematik xarakterdagi o'yinlarda, bolalarning robototexnikani o'zlashtirish jarayonida ham rivojlantirish mumkin; ijodiy teatrlashtirilgan o'yinlarda va boshqalar; bolalar bilan ishlashda ularning hayotiy tajribasi va konstruktorlik faoliyatidagi mavjud bilimlarini hisobga olish kerak; bola atrofdagi voqelikni ijobiy idrok etishi va baholashi uchun obyektning ijobiy tomonlarini ajratib ko'rsatish bo'yicha maqsadli ish olib borish; kundalik hayotda konstruktiv topshiriqlarni tanlashga e'tibor bilan yondashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Белошистая, А. В. Формирование и развитие математических способностей дошкольников : Вопросы теории и практики: Курс лекций для студ. дошк. факультетов высш. учеб. заведений. / А. В. Белошистая. – Москва : ВЛАДОС, 2003. 400 с.
2. Ракитская О. Н. О проблеме формирования конструктивного профессионального мышления сотрудника уголовно-исполнительной системы // Пенитенциарная наука. 2012. №17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-probleme-formirovaniya-konstruktivnogo-professionalnogo-myshleniya-sotrudnika-ugolovno-ispolnitelnoy-sistemy> (дата обращения: 02.03.2022).
3. Эпштейн, С. Вы мудрее, чем вы думаете. Как развить навыки конструктивного мышления и применить его в жизни // С. Эпштейн, А. Бродский. / Минск : Попурри, 2000 г. 384с.
4. Yuldashev, Sh. Konstruktiv o'qitish nazariyasi va talabalarning tafakkuri. Ta'lim texnologiyalari jurnali, 1(2). 18–27. 2018
5. Qoziyev, O. Talabalarda konstruktiv fikrlashni shakllantirish. Pedagogik izlanishlar jurnali, 4(3), 66–73. 2017

Abduraxmonov Dilmurod Akramaliyevich,
Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
Orcid ID: 0009-0004-5552-0588
UDK: 378.014.15

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KOGNITIV VA KREATIV FAOLIYATNI INTEGRATSIYALASH ORQALI KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak pedagoglarda kognitiv va kreativ faoliyatni integratsiyalash asosida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari, bo'lajak pedagoglarda kognitiv va kreativ faoliyatni integratsiyalash asosida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning texnologik tizimi, bo'lajak pedagoglarda kognitiv va kreativ faoliyatni integratsiyalash asosida kasbiy kompetentlikni rivojlantirish samaradorligi o'rganilgan. Shuningdek, bo'lajak pedagoglarda kognitiv va kreativ faoliyatni integratsiyalash orqali kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning ijtimoiy pedagogik asoslari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: bo'lajak pedagog, kreativ-pedagogik, kompetentlik, ta'lim-tarbiya, reproduktiv, retrospektiv, kompetensiya, kasbiy kompetentlik, kreativ-pedagogik yondashuv, texnologik tizim, nazariy-metodologik asos.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы формирования профессиональной компетентности будущих педагогов на основе творчески-педагогического подхода, технологическая система формирования профессиональной компетентности будущих педагогов на основе творчески-педагогического подхода, эффективность формирования профессиональной компетентности в будущем педагогов на основе творчески-педагогического подхода. Также были проанализированы возможности творчески-педагогического подхода к подготовке будущих педагогов.

Ключевые слова: будущий педагог, творчески-педагогический, компетентность, образовательная, репродуктивная, ретроспектива, компетентность, профессиональная компетентность, творчески-педагогический подход, технологическая система, теоретико-методологическая основа.

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations of developing professional competence in future pedagogues based on a creative-pedagogical approach, the technological system of developing professional competence in future pedagogues based on a creative-pedagogical approach, and the effectiveness of developing professional competence in future pedagogues based on a creative-pedagogical approach. Also, the possibilities of a creative-pedagogical approach to the training of future pedagogues were analyzed.

Key words: future pedagogue, creative-pedagogical, competence, educational, reproductive, retrospective, competence, professional competence, creative-pedagogical approach, technological system, theoretical-methodological basis.

Kirish. Zamonaviy ta'limda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bosqichma-bosqich, pedagogik turkum fanlarining integratsiyasi, fanlararo aloqadorlik darajasida innovatsion yondashuv asosida pedagogik faoliyatida hamda muammoli masalalarni hal qilish orqali amalga oshiriladi. Bugungi kunda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish eng qiyin vazifalardan biridir. Ayniqsa, ta'limni modernizatsiyalash davrida pedagogik faoliyatga moslashish muammosi tobora murakkablashib bormoqda. Kasbiy kompetentlik ixtiyoriy va hissiy fazilatlar, intellektual salohiyat, amaliy ko'nikmalar, o'zini o'zi boshqarish qobiliyatlari va shaxsning ijtimoiy-madaniy faoliyati darajasini aks ettiruvchi individual fazilatlarining o'zaro bog'liqligi asosida shakllanadi. Rivojlangan davlatlarda shakllangan ananaga muvofiq kasbiy malakada mutaxassisning metodik kompetentligi, uni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimi esa – bilim, ko'nikma va malakalar darajasi bilan o'lchanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Kasbiy faoliyatga tayyorlash, bo'lajak pedagoglarda kreativ-pedagogik yondashuv asosida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy va pedagogik-psixologik asoslari Wilson, J.Kim, Angela Stoff, Benjamin Bloom, Brian Cole, Drapeau Patty, Jaslin Holberg, Merriembar Jeron, O.A.Kolesnik, B.T.Lixacheva, A.I.Mishenko, V.A.Slastenin, L.F.Spirina, L.G.Semushina, V.P.Bespalko, V.M.Monaxov, G.L.Ilin, T.K.Smikovskaya, N.Shodiyev, B.Adizov, O.Jamoldinova, I.Isayev, Sh.Mardonov, U.Mahkamov, O.Musurmonova, S.Nishonova, V.Slastenin, D.Ro'ziyeva, B.Xodjayev, Sh.Sharipov, Sh.Shodmonova, Y.Shiyanov, N.Egamberdiyeva, M.Quronov kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida tadqiq etilgan.

Natijalar va muhokama. Insonlar kreativ bo'lib dunyoga kelmaydi, balki ularning barchasi harxil darajadagi har birimizga xos bo'lgan potensialni amalga oshirish uchun tashqi muhit imkoniyatlarni taqdim etishiga bog'liq. Kreativlik odatdanoan'anaviy yondashuvlarni o'z ichiga olgan oddiy narsaning aksi sifatida qaraladi. S.Spearman bu "yangi aloqalarni o'zgartirish va yaratish orqali yangi mazmun yaratadigan inson ongining kuchi", deb ishongan. V.Simpson kreativlikni "fikrlash jarayonida tushunchalarning umumiy qabul qilingan, odatiy tartibini buzish qobiliyati" deb ta'riflagan. Z.T.Nishanova o'zining doktorlik dissertatsiyasida kreativlikning ko'plab ta'riflarini tahlil kilib, ijodiy fikrlashning modelini yaratadi. U "ijodiy fikrlashni tushuncha, tasavvur, bilim, ko'nikma, fikr, motivatsiya va e'tikodga asoslangan holda yaratish lozimligini ta'kidlaydi". Uning ijodiy fikrlash negiziga tasavvurni belgilashi ham bejiz emas, negaki fikr, g'oya, amalga oshirilayotgan bir ish-harakat, voqelik, avvalo, shaxs tasavvurida paydo bo'lib, tushunchalarni anglash, bilim, ko'nikmalarni egallash va vaziyatga nisbatan motivatsiyaning uyg'onishi natijasida, Z.T.Nishanova tahliliga ko'ra, insonda ijodiy fikrlash jarayoni yuzaga keladi.

Shaxs kreativlik darajasiga ko'tarilish uchun boshqalardan farqliholatda qo'shimcha mustaqil izlanishi, tasavvur va qobiyatlarini rivojlantirishga intilishi, tarixiy va zamonaviy adabiyotlarni ijodiy, ilmiy jihatdan erkin tahlil etishi, dunyo o'zgarishlaridan xabardorbo'lishi, buning uchun ommaviy axborot vositalari, internet tarmoqlaridan unumli foydalanishi, o'quv jarayonida erkin fikrlar yuritishi, yangi bilimlarni qiziqish hamda ishtiyoq bilan o'zlashtirishi, o'z-o'zini nazorat qilib borishi lozim. Talabalik davrida kreativlikni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri – bu davrda ixtisoslashtirilgan kreativlikni shakllanishidir. Aniqroq qilib aytganda, bu davrda kasbiy faoliyatga intilish motivatsiyasi ulardagi bilim faolligini rivojlanishi, o'z hayot tarzini aniqlash individuallashtirish jarayoni bilan uyg'un holatda kechadi.

Ma'lumki, har qanday shaxs o'z kasbiy bilimlarining o'sishi natijasida muayyan faoliyat tajribasini egallaydi. Shuning uchun shaxso'zining kreativligi bilan o'z kasbiy faoliyat tajribasini yaratishi, takomillashtirishi lozim. Bunday tajribalarni talabalar oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya olish natijasida o'zlashtirib, butun hayoti davomida boyitib boradi. Shunday ekan, talabalar ta'lim jarayonida nafaqat nazariy bilim asoslarini o'zlashtirishi, balki sohaga yo'naltirilgan kasbiy kompetensiyalarni egallash, kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishga ham alohida e'tibo qaratish maqsadga muvofiq.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda va rivojlangan davlatlar qonunchiligida ta'lim natijalari nafaqat bilim, ko'nikma va malakalar orqali, balki shaxsning ta'lim jarayonida egallagan kompetensiyalari orqali aniqlanishi ta'kidlanadi. Kompetensiya - bu oliy kasbiy ta'lim mazmuni uchun ayniqsa muhim bo'lgan, o'quv jarayonining rejalashtirilgan maqsadi, u mutaxassis uchun kasbiy faoliyat talablari va uning malakasi asosida shakllanadi. "Kompetensiya lotincha so'z bo'lib, erishaman, to'g'ri kelaman degan ma'nolarni bildiradi". Kompetensiya – subyektning maqsadni qo'yish va unga erishish uchun tashqi va ichki imkoniyatlarni samarali birga tashkil qila olishga tayyorgarligi, subyektning muayyan kasbiy masalalarni yecha olishga shaxsiy qobiliyatidir. N.M.Muslimovning ta'kidlashicha inglizcha "somretense" tushunchasining lug'aviy ma'nosi "qobiliyat" demakdir, biroq "kompetensiya atamasi bilim, ko'nikma, mahorat va qobiliyatini ifoda etishga xizmat qiladi". "Kompetensiya" atamasi tilshunoslikda ilk bor XX asrning 50-60 yillarida qo'llangan va insonning biror faoliyatini amalga oshirish layoqatini anglatgan. A.Xutorskoy va A.Zimnyaya tomonidan "kompetensiya" va "kompetentlik"

tushunchalariga berilgan ta'riflarda kompetensiya muayyan faoliyatda talab etiladigan xulq-atvor, o'zini tutish, kompetentlik esa mana shu talabga moslik darajasi, kompetensiyani namoyon qilishning natijasi deb talqin etilgan.

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda ularning umummadaniy ko'nikmalari, mutaxassislik bilimlari hamda shaxsiy fazilatlarini shakllanishida uyg'unlikka erishish taqozo qilinadi. Shu bois o'quv rejalarida ko'zda tutilgan barcha bilimlarga oid fanlarning integratsiyalashuv zarurati yuzaga keladi. Demak, integrallashgan metodik faoliyatni o'qitishda fanlararo aloqalarni mustahkamlashga asoslanadi. Talabalarning fanlarni o'zlashtirishida mustaqil fikrlashi, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida yangi pedagogik texnologiyalar, o'qitishning interfaol usullaridan foydalanishning ahamiyati kattadir. Binobarin, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim hamkorlik pedagogikasi, kichik guruhlarda ishlash usullari ta'sirida yaxshi samara berishi mumkin. Ta'lim texnologiyalari samaradorligini yanada oshirishda zamonaviy axborot kommunikatsiyalarini keng joriy etish yaxshi natija beradi.

Bugungi kunda haqiqiy kognitiv tizimlarni yaratish uchun raqamli texnologiyalarning o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishining o'zi yetarli emas edi. O'qitish metodikasi va texnologiyalariga keng ko'lamli ravishda kirib kelgan bunday texnologiyalarning eng asosiy kamchiligi ular tomonidan bajariladigan intellektual amallarning oldindan ishlab chiqilgan dastur doirasi bilan cheklanganligi, ijodiy fikrni mustaqil ravishda asoslash, uni pirovard ijobiy natijaga mustaqil ravishda yo'naltirish imkoniyatining yo'qligi edi. Shu bois raqamli texnologiyalarni qo'llashdan erishilgan natijalarga uzil-kesil baho berish ulardan ijodiy pedagogik jarayonda foydalanish yoki foydalanmaslik yuzasidan qaror qabul qilish ijodkor pedagogning o'ziga havola qilinadi. Albatta, innovatsion pedagogik jarayonda bunday masalalarni o'qituvchining o'zi tomonidan hal qilinishi, ularni aqlli mashinalarning zimmasiga to'liq yuklab qo'yishni imkoniyati yo'q. Shu bilan bir qatorda yangilikni yaratish va aqliy salohiyatdan mustaqil foydalanish orqali kasbiy vazifalarning bir qismini kognitiv layoqatga ega bo'lgan kompyuter texnikasidan va texnologiyalardan foydalanishni yo'lga qo'yish zarurati yuzaga kelgan.

Xulosa. Bugungi kunda ta'lim jarayonida faol foydalanilib, ijobiy natijaberayotgan kompetensiya tushunchasini imkon qadar tahlil qilib va umumlashtirgan holda ushbu tushunchani oliy ta'lim talabasi shaxsiga qarata quyidagicha izohlash mumkin: "Kompetensiya" – bu talabaning ma'lum yo'nalishda bilimlarni o'rganish va egallagan bilim, ko'nikma va qobiliyatlarini tizimlashtira olish, amaliy faoliyatida samarali, muvaffaqiyatga yetaklovchi tarzda qo'llay bilishga yo'naltirilgan tayyorgarligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Maslow A.X. The father reaches of human nature NY: Viking. – 1971. Harmondworth, Eng: Penguin Books. – 1973. – P. 126-128.
2. Torrance, E. P. (1981), Thinking creatively in action and movement, Bensenville (II.), Scholastic testing service.-P. 56.
3. Большой психологический словарь. – М.: Прайл-ЕВРОЗНАК. Под ред. Б.Г.Мещерякова, акад. В.П.Зинченко. 2003. – 92 с.
4. ИльинЕ.П. Психологиятворчества, креативности, одаренности. СПб.:Питер, 2009. - 448с
5. Новейший словарь иностранных словивыражений. -Мн.: Харвест. –М.: ООО "ИздательствоАСТ", 2001. – С.202.

Turg'unov Baxtiyor O'rolovich,
JDPU, Jismoniy madaniyat fakulteti,
sport turlarini o'qitish metodikasi kafedrası

TA'LIM TIZIMIDA JISMONIY TARBIYA VA SPORT TADBIRLARINING AHAMIYATI, MAQSADLARI VA FUNKSIONAL VAZIFALARI

Annotatsiya. Maqolada ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya, sport tadbirlarining maqsadi va vazifalari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, tadbir, maqsad, vazifa, sport, ta'lim, jismoniy tarbiya, vatan, o'quvchi, talaba, badantarbiya

Аннотация. В статье исследуются цель и задачи физкультурно-спортивной работы в общеобразовательных учреждениях.

Ключевые слова: физическое воспитание, мероприятие, цель, задание, спорт, воспитание, физическое воспитание, Родина, воспитанник, ученик, физическое воспитание.

Abstract. The purpose and tasks of physical education and sports activities in educational institutions are studied in the article.

Key words: physical education, event, goal, task, sport, education, physical education, homeland, pupil, student, physical education

Kirish. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari jarayonida ta'lim berishning xususiyatlarining maqsadi o'quvchi va talabalarni organizmini jismoniy rivojlantirish va sog'lom turmush tarzi kechirish talablariga o'rgatishdan iborat bo'ladi. Shu bilan birga jismoniy tarbiya sport va sog'lomlashtirish tadbirlari mutaxassislik mashg'ulotlarini ijobiy o'zlashtirishga katta yordam beradi. O'quvchi va talabalar jismoniy tarbiya tadbirlari ertalabki badantarbiya, jismoniy tarbiya darslari, sport to'garak mashg'ulotlari, sport sog'lomlashtirish musobaqalari va bayramlari shakllarida bo'ladi. Ertalabki badantarbiya mashg'ulotlari talabalar yotoqxonasida ommaviy holda, yashash oylari va oilada mustaqil holda bajariladi. Ilmiy ish hozirgi kunda ilk bor qilinayotgan ishlardan bo'lib unda o'quvchi va talabalarning jismoniy tarbiya va sport, sog'lomlashtirish tadbirlarining yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalashdagi ahamiyati taxlil etiladi. Bu jarayonni takomillashtirish shakllari o'rganib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu mavzu respublikamizdagi jismoniy tarbiya pedagogikasi olimlaridan T.S.Usmonxo'jaev, Yu.M.Yunusova, X.B. Tulenova, M.I.Masharipova va boshqalar o'zlarining ilmiy ishlari, darsliklari va o'quv qo'llanmalarida atroflicha bayon qilganlar. Shu bilan bir qatorda Rossiyalik A.S. Vigotskiy, A.V.Zaporojes, A.N.Leont'ev, D.B.El'konin, V.K.Bal'sevich, Kozlova T.V. va boshqa jismoniy tarbiya pedagogikasi olimlarining ilmiy ishlaridan foydalandik.

Natijalar. Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tadbirlari o'quvchi va talabalarni jismoniy rivojlantirish, sog'lomlashtirish va hayot faoliyatiga tayyorlashdan iborat bo'ladi. Jismoniy tarbiya jarayonlari barcha bosqichlarida tashkil etiladi. Jismoniy tarbiyani tashkil etishda ta'lim muassasaning pedagogik jamoasi jismoniy tarbiya o'qituvchilari va sport murabbiylarining ahamiyati katta. Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tadbirlari ertalabki badantarbiya, jismoniy tarbiya darslari sport to'garaklaridagi mashg'ulotlar, sport musobaqalari va bayramlar hamda dam olish kunlari va ta'tillarda olib boriladigan turizm mashg'ulotlari hisoblanadi. Jismoniy tarbiya tadbirlarida o'quvchilar hayotiy zarur harakatlar yurish, yugurish hamda sakrash va uloqtirish, tirmashib chiqish mashqlarni bajarib harakat malaka va ko'nikmalari shakllantiriladi. Jismoniy tarbiya vositalari bo'lib hisoblangan jismoniy mashqlar va tabiatning sog'lomlashtiruvchi kuchlari hamda gigienik vositalar yordamida ijobiy o'zgarishlar sodir bo'ladi va organizm sog'lomlashadi. O'zbekiston Respublikasining "Halq ta'limi haqidagi" va "Jismoniy tarbiya va sport xaqida" qonunida O'zbekiston Respublikasining fuqarolari o'z salomatliklarini yaxshilash va mustaxkamlash uchun jismoniy jixatidan chiniqishlari to'g'risida qayg'urishlari shart, degan fikr

ta'kidlanadi. Bu qonun to'la ma'noda o'quv dargoxlaridagi jismoniy tarbiya ishiga xam ta'luqlidir. O'quvchi va talabalar jismoniy tarbiyasi ularni jismoniy harakatlarini amalga oshirishning tashkil etilgan pedagogik jarayonidir. Ta'lim muassasasidagi jismoniy tarbiyaga oid ishlar o'quvchi va talabalardan xavaskorlikni, tashabbuskorlikni, uyushqoqlikni talab qiladigan juda hilma-hil shakllari bilan farq qiladi. Ular o'quvchi va talabalarda tashkilotchilik ko'nikmalari, faollik, topqirlikni tarbiyalashga yordam beradi. Ta'lim muassasasida o'quvchilar jismoniy tarbiyasining maqsadi: 1. Sog'lomlashtirish. 2. Har tamonlama etuk inson qilib tarbiyalash. 3. Vatan mudofaasiga hamda mexnatga tayyorlash. Jismoniy tarbiyaning maqsadidan kelib chiqqan holda o'quvchi va talabalarni sog'lomlashtirish, chiniqtirish, jismoniy rivojlantirish, harakat malaka va ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha Jismoniy tarbiyaning asosiy vazifalari belgilanadi:

Jismoniy mashqlar va sportga oid maxsus bilimlar berish, Jismoniy mashq deb, jismoniy tarbiya qonuniyatlari talablariga javob beruvchi, ongli ravishda bajariladigan ixtiyoriy harakat faoliyatlarining turli turkumi tushuniladi. Bunday harakat faoliyatlari gimnastika, o'yinlar, sport, turizm mashqlari sifatida tarixan tizimlashtirildi, to'plandi va usluban to'ldirildi. Ularga gigienik bilim va ko'nikmalarni singdirish. Bu vazifa o'quvchi va talabalarga jismoniy mashg'ulotlarning foydasi xaqidagi, gigenik qoidalarga, dasturda ko'zda tutilgan barcha jismoniy mashqlarni to'g'ri bajarish qoidalariga rioya qilish xaqidagi zarur bilimlarni berishdan iborat. Bularning hammasi sog'liqni mustaxkamlashga, ularning gigiena qoidalarini bilishlari va ularga amal qilishlariga bevosita daxldor bo'lib, bunga maktab, oila, jamoatchilik hamda bolalarning o'zlarining birgalikdagi harakat bilan erishiladi. Jismoniy mashqlarga va sport mashqlariga jismoniy tarbiya darslari, kun tartibidagi tadbirlar hamda to'garak mashg'ulotlarida o'rgatiladi. Uning natijasida jismoniy rivojlanish ta'minlanadi. Shuningdek, o'quvchi va talabalarda sportga qiziqishlar shakllantirilib, sport turlariga jalb etiladi.

Sog'liqni mustaxkamlash, o'quvchilarni to'g'ri jismoniy rivojlantirishga va chiniqtirishga yordam berish. Tabiat omillari suv, quyosh, havo ta'sirida o'quvchilarni sog'ligini mustaxkamlash, chiniqtirish hamda organizmni kasalliklarga chidamliligini orttirish. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini imkoni boricha toza xavoda o'tkazish yoki sport zallarini toza havo bilan ta'minlanishini tashkil etish. O'quvchi va talabalarni suv muolajalari, suzish va cho'milish mashg'ulotlarini olib borish hamda quyoshga toblanish tadbirlarini boshqarish. Bu tadbirlarni sayrlar, ekskurstiyalar va turizm mashg'ulotlarida amalga oshiriladi. Bu vazifa ta'lim muassasasidagi barcha jismoniy madaniyat va sport ishlarining eng muhimi xisoblanadi. U xar bir o'qituvchining, pedagoglar jamoasining diqqat markazida bo'lish kerak. Shuning uchun o'quvchi va talabalarning jismoniy jixatdan normal rivojlanishi kerak. Harakat, malakalari va ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish, yangi harakat turlariga va harakat faoliyatiga o'rgatish. O'quvchi va talabalarning jismoniy madaniyat dasturi mazmuni shunday tuzilganki, o'quvchilar jismoniy madaniyat darslarida, uyda, jismoniy madaniyat to'garaklarida va sport to'garaklarida muntazam shug'ullanib, yurish, yugurish, uloqtirish, tirmashish, muvozanat saqlash kabi hayotiy zarur harakat ko'nikmalarini sistemali tarzda egallay boradilar. Sanab o'tilgan barcha tadbirlar xar tomonlama jismoniy rivojlanishiga, ularni mexnatga tayyorlashga yordam beradi. O'quvchi va talabalarda harakat malaka va ko'nikmalarini shakllantirishda ularni jinsi, yoshi va jismoniy tayyorgarligi hamda shaxsiy qobiliyatiga qarab yondashish zarur. Jismoniy fazilatlarini takomillashtirish. Tezkorlik, kuch, epchillik va chidamlilik hamda egiluvchanlik xar bir kishi uchun zarur bo'lgan sifatlardir. Ular o'quvchi va talabalarda harakat ko'nikmalarining shakllanishi bilan uzviy bog'liqdir. Jismoniy mashqlarni qisqa yoki uzoq vaqt davomida turli sur'atda, turli murakkabliklar bilan o'tkazish yuqoridagi sifatlarning rivojlanishiga yordam beradi. Jismoniy fazilatlarini bir-biriga muvofiq holda rivojlantirish. Mashg'ulotlarni shug'ullanuvchilar shaxsiy qobiliyatlariga muvofiq tashkil etish hamda o'quvchilarni sport turlariga jalb etish.

Aqliy va estetik sifatlarni tarbiyalash. Botirlik, qat'iylik, intizomlilik, jamoatchilik, do'stlik va o'rtoqlik xissini, madaniy xulq ko'nikmalarini, mehnatiga va ijtimoiy mulkka munosabatni tarbiyalash. Jismoniy tarbiyaning butun jarayoni bunday qimmatli axloqiy va irodaviy sifatlarni tarbiyalashga yordam beradi. Ko'pchilik jismoniy mashqlar, o'yin harakatlari dovyuraklik va do'stlik xislarini tarbiyalashga yordam beradi. Shuningdek, Vatanga muxabbat, vatanparvarlik,

xis-tuyg'ularni shakllantirish va tarbiyalash. To'g'ri qomatni shakllantirish. To'rganda va yurganda qomatni to'g'ri tutish ko'nikmalarini shakllantirish. Qomatni to'g'ri shakllantirish murakkab va uzoq davom etuvchi jarayondir. Shunday ekan, bu sohada ijobiy natijalarga erishish uchun, tik to'rganda, yurganda qomatini to'g'ri tutishi masadga muvofiqdir; jismoniy mashqlarni keng qo'llash kerak; jismoniy madaniyat darslari mazmuniga albatta qomatni yaxshilashga oid mashqlarni, mashg'ulotlarga cha bo'lgan gimnastikani, jismoniy madaniyat vaqtlarini, badan tarbiyani kiritish, o'quvchi va talabalarga o'zlari ustida tinmasdan jismoniy va aqliy mashg'ulotlar bilan ishlash hamda uyga tegishli vazifalar berish kerak. Berilgan vazifalarni o'z vaqtida tekshirish hamda amaliyotda sinab ko'rish shu asosida natijalarga erishish ko'zda tutiladi. O'quvchi va talabalarni aqliy va axloqiy tamondan keng doirada tarbiyalash muxim vazifalardan biridir chunki o'quvchi va talabalar ongi rivojlanish paytida bo'ladi. Tarbiyani yaxshi tomonga yo'naltira olgandagina kerakli natijalarga erishish mumkin.

Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarga jalb etish. O'quvchi va talabalarni ta'lim muassasalaridagina emas, balki uyda ham jismoniy mashqlarni sistemali ravishda bajarishga odatlantirib borishdan iborat. Bu muhim vazifani amalga oshirish uchun o'quvchi va talabalar bilan olib boriladigan barcha mashg'ulotlarni jonli, o'rganiladigan materialning mazmuni va shaklini qiziqarli, hayajonli qilish, mashg'ulot rahbarining samimiy muomalasi ostida o'tkazish, shug'ullanuvchilar o'zaro do'stona xamkorlik qilishlari uchun sharoit yaratish zarur. O'quvchi va talabalarni shaxsiy qiziqishlari va jismoniy qobiliyatlariga ko'ra ularni sport turlari bilan shug'ullanishga jalb etish. Shuningdek, yashash joylarida, sport to'garaklarga umumiy jismoniy tayyorgarlik va sport mashg'ulotlarni amalga oshirish kerakdir. O'quvchi va talabalarda tashkilotchilikni tarbiyalash, jismoniy madaniyat faoliyatini tayyorlash. Ta'lim muassasasi ommaviy jismoniy madaniyat va sport ishlarini muvaffaqiyatli olib borish, jismoniy madaniyat darslari hamda mashg'ulotlarni to'laqonli o'tkazishda o'quvchi va talabalar jismoniy madaniyat faoliyatining o'qituvchiga doimiy yordami zarur. O'quvchi va talabalar orasida jismoniy madaniyat tashkilotchilari, sport to'garaklarida jamoa sardorlari, gurux boshliqlari saylanadi. Ular faol ishtirokchi ichidan tanlanadi. Jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil etish va boshqarishda jismoniy madaniyat jamoasiga yaqindan yordam beradilar. Shuningdek, o'quvchi va talabalarni sportga jalb etish va jismoniy tarbiyaga qiziqishlarini orttirishda ahamiyati kattadir. Jismoniy rivojlanish-tarbiyaning ta'sirida organizmda biologik shakllar va funktsiyalarning vujudga kelishi, o'zgarishi va takomillashuvidir. Bu jarayon organizm va uning yashash muxiti tuzilishi, o'zgarishi, miqdor va sifat qonuniyatlariga bo'ysunadi. Inson organizmini jismoniy jixatdan baquvvat qilish albatta organizmga berilayotgan jismoniy yuklamalarni meyorida hamda mashg'ulotlarni to'g'ri olib borish natijasida yuzaga keladi. Jismoniy harakatlarga o'rgatish jarayoni. Buning vazifasi-xaraktani bajarish va uni takomillashtirishdan to ko'nikmani vujudga kelishini ta'minlashdan iboratdir. Bu etapning to'laigicha ko'p marotabalab takrorlash jarayoni yotadi. Xar bir takrorlash tashqi tomondan bir xilday ko'rinsada xar safargisining mazmuni o'z ichiga yangi. Oldingisidan o'zgacharoq nimanidir olgan bo'ladi. Obrazli qilib aytganda, "takrorlashtakrorlashsiz", "mashq qilish-mashq qilishsiz" takrorlangandek bo'ladi. Aynan shundagina yangi harakat faoliyatining shakllanishi mezoni, poydevori yashiringandir. Shug'ullanuvchilarning ma'naviy xislatlarini tarkib toptirish va uni hayot, jamiyat, ehtiyoji bilan mexnat faoliyati bilan bog'lab olib borish zarur, jismoniy tarbiya jarayoni shug'ullanuvchilarni yangi jamiyat qurish uchun kurashda faol ishtirok etishga ruxlantirish lozim. Shug'ullanuvchilarni milliy istiqlol g'oyasi ruxida tarbiyalash uchun qanday yashayotgani,, nima xaqida o'ylashi, kimlar bilan do'stligi ishlab chiqarishda qanday ishlashi, o'quv yurtida qanday o'qishi, oilada, jamoat joylarda o'zini tutishi bo'sh vaqtini qanday o'tkazishi va boshqalarni jismoniy tarbiya mutaxassislari to'liq bilishi kerak. Jismoniy tarbiya mutaxassislari shug'ullanuvchilarni jismoniy qobiliyatlar rivojlanganlik darajasini bilishi, shaxsiy xarakter xususiyatlarini, aql, idrok, xissiyot irodalarini axloqiy sifatleri va statik extiyojlardagi individual farqlarni o'rganish zarur. Mustaqil mashg'ulotlar jarayonlarida o'quvchi va talabalarda jismoniy tarbiya va sportga munosabati shakllanadi, jismoniy mashqlar, harakatlar va sport turlari bilan mustaqil shug'ullanish ko'nikmalari ortadi. Mustaqil mashg'ulotlarda hayotiy zarur harakatlar

o'rgatish bilan birga, jismoniy fazilatlar kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, tezkorlik, chaqqonlik sifatleri takomillashtirib boriladi. Xar bir jismoniy sifatlarni rivojlantirish natijasida organizmda o'zgarishlar sodir bo'ladi. Inson tanasi azolari chiniqadi va qon aylanish doirasi yaxshilanish natijasida rivojlanadi.

Muhokama. Ta'lim muassasasidagi xamma xodimlar o'quvchi va talabalarni jismoniy tarbiyalashni tashkil etishning maqsadi, vazifalari, mazmuni va shakllarini to'g'ri tushunishlari, amaliy ishlarda o'z faoliyatlari asosida qatnashishlari, o'quvchilar va ota-onalar o'rtasida jismoniy madaniyat va sportni faol targ'ib qilishlari lozim. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari quyidagi vazifalarni bajarishlari shart: -dars yuksak darajada o'tishini ta'minlash va tegishli sinf jismoniy tarbiya dasturini to'liq bajarish; -shifokor bilan birgalikda o'quvchilarni tibbiy tekshiruvdan o'z vaqtida o'tkazib borish va o'z ishlarida tibbiy tekshiruv natijalarini xisobga olish; -dars o'tkaziladigan joylarning tegishli sanitariya - gigiena xolatida saqlanishini ta'minlash; -o'quvchi va talabalarining xammasi jismoniy mashqlar bilan qulay kiyimlarda shug'ullanishlarga erishish; - jismoniy tarbiya bo'yicha ta'lim muassasasidan tashqari ishlarni uyushtirish va o'tkazishda ishtirok etish hamda unga o'quvchi va talabalarni keng jalb qilish; -o'quvchi va talabalarni jismoniy tarbiyalashning axamiyati xaqida ota - onalar o'rtasida tushuntirish ishlari olib borish; - o'quvchi va talabalarni jismoniy tarbiyalash sohasidagi bilimlarini muntazam oshirib borish; - o'quvchi va talabalarni jismoniy madaniyatga qiziqtirish va ularda jismoniy mashqlar bilan muntazam shug'ullanish odatlarni shakllantirish. O'qituvchilar o'z malakalarini oshirib borish uchun tajriba almashadilar, bir - birlarining darslarini taxlil etishni tashkil etadilar. Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil etishda asosiy vazifalarni jismoniy madaniyat jamoasi amalga oshiradi. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari jismoniy tarbiya darslari va kun tartibidagi jismoniy tarbiya tadbirlarini o'tkazadilar. Jismoniy tarbiyadan faol sportchi o'quvchilar hamda yoshlar jamiyati a'zolari va raxbarlari jismoniy tarbiya tadbirlari va sport musobaqalari, bayramlarini tashkil etishda, sayrlar, ekskurstiya va turizm, sayyoxlik yurishlari o'tkazishda jismoniy tarbiya o'qituvchilariga yaqindan yordam beradilar. Shu bilan birga sportchi o'quvchilar boshqa o'quvchilarni sportga jalb etish va jismoniy tarbiyaga qiziqishlarini ortirishda muxim rol o'ynaydilar.

Xulosa. Ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalar bilan jismoniy tarbiya sport va sog'lomlashtirish tadbirlari tashkil etish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqot va pedagogik amaliyot ishlarimizda bir qator kerakli bo'lgan aniq xulosalar keltirdik.

1. O'quvchi va talabalarini jismoniy tarbiyalash va sog'lomlashtirish jarayonlarida tabiat omillarining chiniqtirish axamiyati muxim o'rin tutadi.
2. Umumrivojlantiruvchi jismoniy mashqlar o'quvchi va talabalarni organizmini tetiklashtirishga va jismoniy yuklamalarga tayyorlashda kerakli vosita bo'lib xizmat qiladi.
3. Maxsus jismoniy mashqlar o'quvchi va talabalarni sport turlari buyicha jismoniy xarakterlar texnikasini egallashga va takomillashtirishga katta yordam beradi.
4. Yordamchi jismoniy mashqlar sport turlarining maxsus mashqlarni shakllantirishda o'ziga xos vosita bo'lib xizmat qiladi.
5. Jismoniy tarbiya sport va sog'lomlashtirish shakllaridan o'quvchi va talabalar jismoniy tarbiya, sport va sog'lomlashtirish tadbirlarida samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.
6. Tabiat qo'ynida o'tkazilgan jismoniy tarbiya, sport va sog'lomlashtirish tadbirlarining jismoniy rivojlantirish va sog'lomlashtirish ta'siri muxim axamiyatga egadir.

References.

1. Adizov B. R., Khamroev A. R. Modeling activities of teachers when designing creative activities of students //ilmiy xabarnoma. – C. 69.
2. Alisherovich M. N. Health and physical education in educational institutions technology of development measures //Конференции. – 2020.
3. Kh K. R., Shukurov R. S., Samadov S. S. The Inquiry On The Changes Of Relations Towards The Basics Of The Culture Of Healthy Life In The Students Of Elective Courses

//International Journal of Progressive Sciences and Technologies. – 2021. – Т. 25. – №. 2. – С. 112-118.

4. Olimov S. The differentiation of education is an important factor of pedagogical technology. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 11, 2020 Part II ISSN 2056-5852

5. Olimov S.S. THE INNOVATION PROCESS IS A PRIORITY IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL SCIENCES. – 2021.

6. Азимова Н. Э. Роль профессионального педагога в подготовке гармонично развитой личности //Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2018. – №. 5-1.

7. Арипова М., Носирова Ш. Инглиз тилини ўқитишда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш //Современное образование (Узбекистан). – 2014. – №. 2.

8. Ибрагимов А. К. ОСНОВА ФИЗКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ–ЗНАНИЯ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ //Рекомендовано к изданию Советом по качеству УралГУФК Протокол № 8 от 14 мая 2018 г. – 2018. – С. 128.

9. Муниров Н. А. РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В РАЗВИТИИ УЧАЩИХСЯ //Проблемы науки. – 2021. – С. 47.

Jo'rayev Sodiqjon Muxammadinovich,
O'zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchi

IIV AKADEMIK LITSEYI O'SPirin O'QUVCHILARIDA KASBIY MOTIVATSIYA SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada IIV akademik litseyi o'spirin o'quvchilarida kasbiy motivatsiyaning shakllanish jarayonlari va unga ta'sir etuvchi psixologik omillar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda kasbiy motivatsiya o'spirin shaxsining kasb tanlashga nisbatan ongli munosabati, ijtimoiy-psixologik moslashuvi hamda kelajak kasbiy faoliyatiga bo'lgan ichki ehtiyoj va maqsadlarining shakllanishi bilan bog'liq murakkab psixologik hodisa sifatida ko'rib chiqiladi. IIV akademik litseyi sharoitida tashkil etilgan ta'lim va tarbiyaviy muhit o'spirinlar kasbiy yo'nalishining rivojlanishiga, intizom, mas'uliyat va ijtimoiy qadriyatlarga yo'naltirilgan motivlarning mustahkamlanishiga xizmat qilishi ilmiy asoslarda yoritilgan.

Kalit so'zlar: IIV akademik litseyi, o'spirin o'quvchilar, kasbiy motivatsiya, kasb tanlash, ichki va tashqi motivlar, kasbiy yo'nalish, shaxsning motivatsion rivoji.

Аннотация. В данной статье системно анализируются процессы формирования профессиональной мотивации и психологические факторы, влияющие на неё у подростков - учащихся академического лицея Министерства внутренних дел. В исследовании профессиональная мотивация рассматривается как сложное психологическое явление, связанное с осознанным отношением личности подростка к выбору профессии, его социально-психологической адаптацией, а также формированием внутренних потребностей и целей, направленных на будущую профессиональную деятельность. Научно обосновано, что образовательная и воспитательная среда, организованная в условиях академического лицея МВД, способствует развитию профессиональной направленности подростков, укреплению мотивов, ориентированных на дисциплину, ответственность и социальные ценности.

Ключевые слова: академический лицей МВД, подростки-учащиеся, профессиональная мотивация, выбор профессии, внутренние и внешние мотивы, профессиональная направленность, мотивационное развитие личности.

Abstract. This article provides a systematic analysis of the processes of professional motivation formation and the psychological factors influencing it among adolescent students of the Ministry of Internal Affairs Academic Lyceum. The study considers professional motivation as a complex psychological phenomenon associated with adolescents' conscious attitude toward career choice, their socio-psychological adaptation, and the formation of intrinsic needs and goals related to future professional activity. It is scientifically substantiated that the educational and developmental environment organized within the MIA Academic Lyceum contributes to the development of adolescents' professional orientation and to the strengthening of motivation focused on discipline, responsibility, and social values.

Key words: MIA Academic Lyceum, adolescent students, professional motivation, career choice, intrinsic and extrinsic motives, professional orientation, motivational development of personality.

Kirish. O'spirinlik davri shaxsning kelajak hayot yo'lini belgilovchi muhim psixologik bosqichlardan biri bo'lib, aynan ushbu davrda kasbiy motivatsiyaning shakllanishi intensiv jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, IIV akademik litseyi sharoitida ta'lim olayotgan o'spirin o'quvchilar uchun kasbiy motivatsiya faqat kelajak kasbini tanlash bilan cheklanmay, balki shaxsiy mas'uliyat, intizom, ijtimoiy foydalilik va vatanparvarlik kabi qadriyatlar bilan uyg'un holda rivojlanadi. Mazkur ta'lim muassasasining o'ziga xos tashkiliy, ijtimoiy va ma'naviy muhiti o'spirinlarda kasbga nisbatan ongli munosabatning shakllanishiga xizmat qiladi.

Psixologik nuqtai nazardan, kasbiy motivatsiya o'spirin shaxsida ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar va ijtimoiy kutilmalar tizimi asosida tarkib topadi. IIV akademik litseyi o'spirin

o'quvchilarida ushbu jarayon normativ ta'lim muassasalariga nisbatan yanada tuzilgan va yo'naltirilgan xarakterga ega bo'lib, kelajakda huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimida faoliyat yuritishga tayyorgarlik bilan bog'liq holda shakllanadi. Bu holat kasbiy motivlarning nafaqat tashqi rag'batlar, balki ichki psixologik ehtiyojlarga asoslanishiga zamin yaratadi.

Mazkur ta'lim muhitida o'spirin o'quvchilar kasbiy faoliyatni shaxsiy o'zini namoyon qilish vositasi sifatida qabul qilish jarayonidan o'tadilar. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, intizomiy talablarning mavjudligi, qat'iy me'yorlar va jamoaviy faoliyat o'spirinlarda mas'uliyat hissini kuchaytiradi hamda kasbiy motivatsiyaning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi. Natijada kasbiy motivlar faqat manfaat yoki majburiyat asosida emas, balki ichki e'tiqod va ijtimoiy ahamiyatni anglash orqali mustahkamlanadi.

Asosiy qism. IIV akademik litseyi o'quvchilarida kasbiy motivatsiya shakllanishining muhim psixologik xususiyatlaridan biri bu ijtimoiy identifikatsiya jarayonining kuchli namoyon bo'lishidir. O'spirinlar o'zlarini ma'lum kasbiy guruh vakili sifatida anglay boshlaydilar, bu esa kelajak faoliyatiga nisbatan mas'uliyatli munosabat, o'zini nazorat qilish va uzoq muddatli maqsadlarni shakllantirishga olib keladi. Ushbu jarayonda ijtimoiy muhit, ustoz-shogird munosabatlari, namunaviy shaxslarning ta'siri muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, kasbiy motivatsiya shakllanishida emotsional-irodaviy omillar alohida ahamiyat kasb etadi. Akademik litsey sharoitida o'quvchilarda stressga bardoshlilik, o'zini boshqarish, sabr-toqat va qat'iyatlilik kabi sifatlar rivojlanadi. Bu xususiyatlar kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan motivlarning faqat vaqtinchalik emas, balki barqaror va ongli xarakter kasb etishiga yordam beradi. Ayniqsa, murakkab vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ehtiyoji kasbiy motivatsiyani real hayotiy tajribalar bilan boyitadi.

Mamlakatimiz psixolog olimlaridan M.G.Davletshining so'zlariga ko'ra, bolalarda biror kasbga va sohaga bo'lgan qiziqish kichik maktab yoshiga o'tish bilan o'zinini namoyon qila boradi. Qiziqish va qobiliyatning qanday turi bo'lmasin bola, o'zi yoqtirgan sohaga nisbatan o'z iqtidorini namoyon eta boradi. Layoqatni qobiliyatga aylantirish uchun esa, o'qituvchilar va ota-onalarning hamokrlikdagi faoliyati o'ta muhim hisoblanadi. Demak, muallifning so'zlariga muvofiq, bolalarda biror kasbga va sohaga bo'lgan qiziqish "layoqat" sifatida berilar ekan. Uning qobiliyatga aylanishi esa, o'qituvchilar va ota-onalarning ko'magi ostida kechar ekan. Ya'ni bu holatda, ularning qiziqishlarini o'z vaqtida qo'llab quvvatlash nazarda tutiladi. Professor E.G'.G'oziev ham, kasbiy motivlar masalasida o'ziga xos ilmiy izlanishlar olib borgan olim sanalib, uni yo'nalganlik tushunchasi bilan tushuntirishga harakat qiladi. Ya'ni muallifning so'zlariga ko'ra, kasbiy motivlar bu – yosh o'quvchining biror bir fandagi muvaffaqiyatli harakatlari tizimi, qolaversa boshqa o'quvchilardan ajralib turuvchi kognitiv imkoniyati, uning iqtidori va maxsus qobiliyatida aks etuvchi, muhim psixologik xususiyatlari to'plamidir. Darhaqiqat, muallifning mazkur ilmiy yondashuviga muvofiq, insonni kasbga undovchi yoki sohaga yo'naltiruvchi kuchlar, dastlab layoqat sifatida namoyon bo'lib, keyinchalik u maxsus qobiliyat va iqtidor ko'rinishida o'z aksini topar ekan.

Xronologik jihatdan qaralganda, kasbiy motivlar va kasbiy faoliyat motivlarini o'rganishga bo'lgan ilk qadam D.Makkelland va F.Gersberglarning izlanishlari bilan uzviy bog'liq sanaladi. Aynan ushbu tadqiqotchilar, o'qish va o'rganish ehtiyoji va uni namoyon etuvchi omillar masalasini ilmiy asoslashga muvaffaq bo'lishgan. Kasbiy faoliyatni rag'batlantirish va motivatsiyasini oshirish bilan bog'liq ilk tadqiqot D.Makkellandning izlanishlarida o'z aksini topgan. Uning mazkur konsepsiyasi F.Gersberg nazariyasiga yaqin bo'lib, mazmunan kasbiy faoliyatni rag'batlantirishga qaratilgan. D.Makkellandning yozishicha, eng yuqori darajadagi ehtiyojlarning tarkibi uchta turga bo'linadi, ya'ni ular muvaffaqiyatga erishish, hokimiyatga intilish va ishtirok etishdan kabi tarkiblardan iborat. Mazkur yondashuvga muvofiq muvaffaqiyat hamkasblar tomonidan maqto'v yoki e'tirof sifatida emas, balki faol ish natijasida erishilgan shaxsiy yutuqlar, qiyin qarorlarda ishtirok etishga tayyorlik va ishdagi shaxsiy javobgarlik sifatida e'tirof etiladi.

Biroq, A.Maslou ierarxiyasida ham hokimiyatga bo'lgan ehtiyoj, hurmat va o'zini o'zi anglash ehtiyojlari o'rtasida joylashgan. Hokimiyatga intilish nafaqat shuhratparastlik, balki

odamning tashkilotdagi boshqaruv muvaffaqiyati bilan ham tushuntiriladi. Tan olish kerak, jalb qilish istagi norasmiy yetakchi bo'lishda, o'z fikriga ega bo'lish va boshqalarni ishonitirish qobiliyati hamdir. Boshqa bir tadqiqotchi S.D.Reznikning fikriga ko'ra, iqtidorli insonlar albatta o'z sohasiga tegishli ilmlar tizimini yaxshi o'zlashtirishlari kerak. Va o'zlashtirilgan bilimlari orqali jamiyatda yuqori kasbiy lavozimlarni egallashga muvaffaq bo'lishadilar. Muallif bu yerda, qizish va qobiliyatga mos bo'lgan bilimlarni o'zlashtirish ehtiyojini, kelajakka bo'lgan munosabat deb ta'riflashga harakat qilgan.

Tadqiqotchilardan S.V.Shibankova o'z izlanishlarida, kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi anglashning psixologik shartlarini o'rganib, unga tegishli ikkita asosiy omil, ya'ni tashqi va ichki shart-sharoitlardan iborat ekanligini aniqladi. Muallifga ko'ra, yuqori o'quvchilarining biror bir kasbga bo'lgan intilishining tashqi sharoitlariga, ta'lim jarayonining tashkil etilishi va mazmuni, o'qituvchilarning shaxsiy fazilatlar va o'quvchilar bilan o'zaro munosabat uslubi, o'quv guruhlaridagi ijtimoiy-psixologik iqlim kabilar tashkil etsa, ichki sharoitlarga shaxsning kasbiy tanlovini ifodalovchi motivatsion va qadriyatlar yo'nalishi, kasbga tayyorgarlik imkoniyati kabilar tashkil etadi. Mazkur yondashuvda muallif psixologik tayyorgarlik tushunchasiga alohida e'tibor qaratib uni, o'quvchilarning ta'lim muhitidagi kognitiv faolligi, kasbiy va shaxsiy jihatdan o'zini o'zi muvaffaqiyatli belgilash kabi xususiyatlar orqali ta'riflashga harakat qiladi. Kasbiy motivlarni o'rganish borasida fanda tahminlar nazariyasi ham e'tirof etilib, unda insonning umid va istaklari alohida omil sifatida tan olinadi. Tadqiqotchi I.S.Aronning so'zlariga ko'ra, kutishlar nazariyasi, kasbiy motivlar masalasini yoritishda qulay sanalgan ilmiy yondashuvlardan biri bo'lib, unda uch muhim tarkibiy jihat ajratib o'tiladi:

- Natijalarga olib keladigan umidlar;
- Mukofotga olib keladigan umidlar;

– Kutishlar. Muallifning xulosalariga ko'ra, agar ushbu shartlarning qiymati rejadagi ishda kichik bo'lsa, unda kasbga yo'naltirilgan motivatsiya sust bo'ladi va kasbiy faoliyat natijasi ham past bo'ladi. Bizninch, mehnat jarayonida, samarali motivatsiya uchun erishilgan natijalar va mukofotlar o'rtasida mustahkam aloqani bo'lishi, ya'ni faqat yaxshi ish uchun mukofot berilishi kerak.

Ko'pchilik tadqiqotchilar motivlarni inson faoliyati uchun rag'batlantiruvchi kuch ekanligiga ishonishadi, shuning uchun psixologiya fanida past darajadagi hayotiy ehtiyojlar muammolari kam tadqiq etilgan. A.N. Leont'ev faoliyat uchun birinchi navbatda, ehtiyojlar va sabablar turini qo'yadi. Ilmiy adabiyotlarda esa, ushbu tushunchalardan birini boshqasiga almashtirish qayd etiladi, ya'ni ko'pincha sabab ehtiyoj bilan tenglashtiriladi yoki u bilan belgilanadi. Har bir faoliyat ma'lum bir inson ehtiyojiga asoslanadi. Asosiy ehtiyojlarning turlari har qanday insonga xosdir. Ular orasida muloqot, bilim olish, o'zini o'zi rivojlantirish, yutuq va hokazo. Rus psixologi Ye.P.Ilinga ko'ra, ehtiyoj - bu ob'ektiv olam, insonning tashqi narsalarga, boshqa odamlarga, ularni baholashga, muayyan tajribalarga bo'lgan intilishidir. Shuningdek, ehtiyojlar ba'zi holatlarda, organizmning barqarorligini ta'minlaydi". Ya'ni muallif xulosalari bilan aytganda, ehtiyoj o'z-o'zidan kasbiy motivlar rivojini rag'batlantirmaydi. Mazkur masalada A.N. Leontievning ta'kidicha, inson birinchi ehtiyojini qondirishdan oldin uning mohiyatini bilmaydi, uni faqatgina aniqlash natijasida, qolgan ehtiyojlari ob'ektivlashadi. Idrok etilgan ob'ekt harakatlantiruvchi faoliyatga aylanadi. Va oxir oqibat u motivning paydo bo'lishi bilan yakunlanadi. Demak, muallifning ta'kidiga muvofiq, motiv o'zini biron bir harakatga undovchi va yo'naltiradigan va uni amalga oshiriladigan ideal yoki moddiy ob'ektidir. Faoliyat doimo motivga ega bo'ladi.

Xulosa. IIV akademik litseyi o'spirin o'quvchilarida kasbiy motivatsiya shakllanishi ko'p omilli psixologik jarayon bo'lib, u shaxsiy, ijtimoiy va institutsional omillarning o'zaro ta'siri asosida rivojlanadi. Mazkur jarayonni ilmiy asosda tahlil qilish o'spirinlarni kasbga yo'naltirish ishlarini samarali tashkil etish, psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish hamda kelajakda kasbiy jihatdan yetuk, mas'uliyatli va barqaror motivatsiyaga ega kadrlarni tayyorlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Давлетшин М.Г. И.П.Иванов основатель психологической школы в Узбекистане. // Психологические аспекты совершенствования подготовки учительских кадров в педвузах в условиях непрерывного образования. Тезисы докладов Республиканской научно-практической конференции. -Т. ТГПИ. 1991. - 200 с.
2. Ғозиев Э. Ғ., Мамедов К. Қ. Қасб психологияси. Т.,ТошДУ. 2003. – 156 с.
3. Maccelland D. Power: the Inner experience. -New York: Irvington, 2009. – P.130.
4. Резник С. Д. Управление персоналом. Методы руководства. -Пенза: Изд-во ПГАСИ. 1996. -124 с.
5. Арон И.С. Профессиональное самоопределение подростков с девиантным поведением в особой социальной ситуации развития//Психология обучения. 2013. № 10. С. 121–129.

Sadoqat Yo'ldosheva Xamid qizi,
Urganch davlat pedagogika instituti
"Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası o'qituvchisi
Sadoqatyoldosheva132@gmail.com
Davlatboyeva Mamlakat Oybek qizi,
Urganch davlat pedagogika instituti 2-kurs magistrant
mamlakatdavlatboyeva4@gmail.com

SAVODXONLIK DARSLARIDA FE'LNI BOSQICHMA-BOSQICH O'RGATISHNING METODIK MODELI (1-4-SINF MISOLIDA)

Annotatsiya. Mazkur maqolada fe'lni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish imkoniyatlari o'rganilib, o'quvchilarning mavzuni chuqur va qiziqish bilan o'zlashtirishlariga ko'maklashuvchi samarali metodikalar taklif etiladi. Bugungi kunda ta'lim jarayonini zamonaviy va samarali usullar bilan boyitish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tilshunoslikning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan fe'l so'z turkumini boshlang'ich sinflarda o'qitish esa o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish, grammatik bilimlarini rivojlantirish va yozma hamda og'zaki ifoda qobiliyatlarini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari til asoslarini aynan shu bosqichda egallaydi, shuning uchun fe'lning ma'nosi, tuzilishi va qo'llanilish xususiyatlarini o'rgatish jarayonini metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish katta ahamiyat kasb etadi. So'z yasash, birinchi navbatda, o'quvchilarga tildagi morfologik birliklar (yig'indilar, qo'shimchalar, ildizlar va hokazo) haqida bilish, ularni to'g'ri ishlatish va yangi so'zlar yaratish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: fe'l, pedagogik mahorat, zamon kategoriyasi, shaxs-son, innovatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются возможности использования современных педагогических технологий и интерактивных методов в процессе обучения глаголу. Освещаются эффективные методические подходы, способствующие глубокому и заинтересованному усвоению учащимися значения, структуры и особенностей употребления глагола. Отмечается актуальность внедрения инновационных методов в образовательный процесс, а также подчеркивается роль изучения глагола в формировании речевой компетенции, развитии грамматических знаний и совершенствовании устной и письменной речи учащихся начальных классов. Кроме того, предлагаются эффективные способы освоения морфологических единиц - корня, аффиксов и словообразовательных возможностей при обучении глаголу.

Ключевые слова: глагол, педагогическое мастерство, категории времени, морфологические единицы, лицо-число, время, наклонение

Abstract. This article analyzes the possibilities of using modern pedagogical technologies and interactive methods in teaching verbs. It presents effective methodological approaches that help students deeply and engagingly master the meaning, structure, and usage features of verbs. The relevance of integrating innovative methods into the educational process is emphasized, along with the important role of teaching verbs in developing students' speech competence, enhancing their grammatical knowledge, and improving both oral and written expression in primary school. In addition, the article proposes effective techniques for mastering morphological units-roots, affixes, and word-formation possibilities-when teaching verbs.

Key words: verb, pedagogical mastery, tense categories, morphological units, person-number, tense, mood

Kirish. Boshlang'ich sinflarda savodxonlik darslari o'quvchilarning tilga oid bilimlarini shakllantirish, nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish va ijodiy tafakkurini mustahkamlash uchun muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, alifbe va so'z turkumlarini o'rgatish jarayoni pedagogik nuqtai nazardan puxta va tizimli bo'lishi lozim. Alifbe o'quvchilarga harflarning shakllanishi, talaffuzi va yozuvdagi o'zgarishlarini tushuntirish orqali boshlang'ich savodxonlikni rivojlantiradi

va tilga qiziqishni uygʻotadi. Har bir harf oʻzining fonetik xususiyati va soʻz tarkibida tutgan oʻrni bilan oʻquvchiga alifbeni amaliyotda ishlatishni oʻrgatadi. Shu bilan birga, boshlangʻich savodxonlik darajasida harflarni toʻgʻri talaffuz qilish va yozish koʻnikmalarini shakllantirish juda muhimdir.

Savodxonlik darslarida soʻz turkumlarini oʻrgatish - grammatika bilimlarini mustahkamlash jarayonining ajralmas qismidir. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun feʼl, ot, sifat kabi soʻz turkumlarini tushuntirishda ularni kontekstual misollar bilan bogʻlash samarali hisoblanadi. Masalan, feʼlning harakatni yoki jarayonni ifodalash xususiyati oʻquvchilarga grammatik qoidalarni amaliyotda qoʻllash imkonini beradi, mantiqiy tafakkurini rivojlantiradi va mustaqil gap tuzish koʻnikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, otni va sifatni oʻrgatish jarayonida ularni oʻzaro bogʻlash, soʻzlarning gap tarkibidagi oʻrnini koʻrsatish, sinonim va antonimlarga urgʻu berish oʻquvchilarning lugʻat boyligini oshiradi va matnни tushunish qobiliyatini rivojlantiradi.[3-21]

Darslarni samarali tashkil etish uchun modulli yondashuv qoʻllaniladi. Bu yondashuvda har bir modul maʼlum bir maqsadga qaratilgan: masalan, bir modul alifbe harflarini mustahkamlash, ikkinchi modul feʼl turkumini oʻrgatish, uchinchi modul esa ot va sifatlarni kontekst ichida qoʻllashga bagʻishlanadi. Modulning yakuniy bosqichida oʻquvchilar mustaqil ish, matn tuzish, soʻzlarni guruhlash va tasniflash boʻyicha topshiriqlarni bajaradilar. Bu usul oʻquvchilarda analitik tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish va ijodiy fikrlash koʻnikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, darslarda vizual va amaliy metodlardan foydalanish samaradorlikni oshiradi. Masalan, kartochkalar yordamida soʻz turkumlarini tasniflash, rasm va diagrammalardan foydalangan holda feʼl, ot va sifatni misollar bilan bogʻlash, gap tuzish mashqlari orqali grammatik qoidalarni mustahkamlash oʻquvchilarning bilimni tezroq va mustahkam oʻzlashtirishiga yordam beradi.[5-75] Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida koʻproq koʻrgazmalilik va amaliy mashgʻulotlarga asoslangan metodlar samarali boʻladi, chunki bu yoshdagi bolalar vizual maʼlumot orqali yaxshiroq oʻrganadi va bilimni uzoqroq vaqt davomida eslab qoladi.

Feʼlni oʻrgatishda alohida eʼtibor uning zamoni va shaxs-son qoʻshimchalariga qaratiladi. Oʻquvchilar har bir feʼlni kontekst ichida koʻrib, uning vaqt va shaxsga bogʻliqligini tushunadi. Masalan, “Men yozaman”, “Siz yozasiz”, “U yozadi” kabi feʼllar yordamida oʻquvchilar zamon va shaxsni oʻrganadi. Shu bilan birga, feʼlni amaliy mashqlar orqali oʻrganish - gap ichida toʻgʻri qoʻllash, matn yaratish va hikoya qilish bilan mustahkamlanadi.

Shu bilan birga, boshlangʻich sinflarda soʻz boyligini oshirish va nutq madaniyatini rivojlantirish darslarning muhim vazifalaridan biridir. Feʼl, ot va sifatlarni kontekst asosida oʻrgatish oʻquvchilarga grammatik qoidalarni amaliyotda qoʻllashga yordam beradi, shu orqali ular mustaqil fikrlash va ijodiy nutqni shakllantiradi. Har bir mashgʻulotda oʻquvchilar matn tuzish, gaplarni tahlil qilish va soʻzlarni guruhlash boʻyicha faol ishlashga jalb qilinadi.

Savodxonlik darslarida alifbe va soʻz turkumlarini oʻrgatishning metodik asoslari oʻquvchilarning nutqiy kompetensiyasi, lingvistik tafakkuri va mustaqil fikrlash koʻnikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Modulli va amaliy yondashuv, vizual materiallar va kontekstual misollar asosida oʻquvchilar grammatika bilimlarini mustahkamlab, oʻz nutqida mustaqil qoʻllash koʻnikmasini rivojlantiradi.[7-44] Bu yondashuv boshlangʻich sinf oʻquvchilarini tilga qiziqtiradi, ular uchun oʻqish va yozish jarayonini qiziqarli qiladi va kelajakdagi taʼlim bosqichlariga tayyorlaydi.

Boshlangʻich sinflarda feʼl soʻz turkumini oʻrgatishning samarali usullari, innovatsion yondashuvlar va ilgʻor pedagogik texnologiyalarni qoʻllash orqali taʼlim jarayonini takomillashtirish yoʻllaridir. Tadqiqot davomida feʼlni oʻqitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish imkoniyatlari oʻrganilib, oʻquvchilarning mavzuni chuqur va qiziqish bilan oʻzlashtirishlariga koʻmaklashuvchi samarali metodikalar taklif etiladi. Metodik usullarni aniqlash va takomillashtirish. Feʼl soʻz turkumini oʻrgatishda qoʻllaniladigan anʼanaviy va zamonaviy metodlarni tahlil qilish, ularning samaradorligini aniqlash va takomillashtirish yoʻllarini taklif qilish. Innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish. Feʼl soʻz turkumini oʻrgatishda innovatsion yondashuvlar va texnologiyalardan foydalanish usullarini

ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq qilish. Amaliy tajribalarni o'rganish va tahlil qilish. Boshlang'ich sinflarda fe'l so'z turkumini o'rgatish bo'yicha o'qituvchilarning tajribalarini o'rganish, ularning natijalarini tahlil qilish va samaradorligini oshirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqish. Innovatsion yondashuvlar asosida o'quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy qilish va nazariy, amaliy asoslarni uyg'unlashtirishdan iborat. Fe'l – narsa, predmet, hodisa va holatlarning harakat, jarayon yoki holatini ifodalovchi, asosan “nima qilmoq?”, “nima bo'lmoq?” savollariga javob bo'ladigan mustaqil so'z turkumi.[3-90]

Fe'l tilning eng muhim grammatik-semantik kategoriyalaridan biri bo'lib, gap tuzilishida predikat vazifasini bajaruvchi markaziy element hisoblanadi. Nematjon Mahmudov o'zbek tilshunosligida fe'lni funksional-semantik nuqtai nazardan o'rganishda katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. U Fe'l so'z turkumiga quyidagicha ta'rif bergan. Fe'l – predmet, hodisa yoki holatning harakati, jarayoni va holatini bildiruvchi, predikat vazifasida qo'llaniladigan so'z turkumi hisoblanadi. N.Mahmudov fe'lning quyidagi xususiyatlarini ta'kidlaydi: Semantik jihati fe'l borliqning dinamik tomonini aks ettiradi. Morfologik jihati – fe'l boy shakl yasovchi qo'shimchalarga ega. Sintaktik jihatig –apda asosan kesim vazifasini bajaradi. Funksional xususiyati –muloqotda voqelikni ifodalaydigan asosiy vositadir. Olimning ta'kidlashicha, fe'l propositsiyaning yadrosi bo'lib, gap tuzilishining strukturaviy–semantik markazini tashkil etadi. Abdulhay G'ulomov o'zbek tili grammatikasining asoschilaridan biri sifatida fe'lni morfologik va sintaktik jihatdan chuqur tahlil qilgan. Uning asarlarida: “Fe'l – narsa-buyumlar, hodisalar va holatlarning harakat, jarayon yoki holatini anglatuvchi, shaxs, son, zamon, mayl, nisbat kabi grammatik kategoriyalar bilan ifodalanuvchi so'z turkumi.” [9-54] A.G'ulomov e'tiborini quyidagi jihatlariga qaratgan. Grammatik kategoriyalar tizimida fe'l 5 ta asosiy grammatik kategoriyaga egaligini va shakl yasashida fe'lning tub shakli va hosila shakllarini farqlanishini, sintaktik vazifasida esa fe'l predikat – gapning mavzusini bayon etuvchi asosiy komponent bo'lishini aniqlagan. A.G'ulomov 1957 yilda “O'zbek tilida so'z yasalishi tarixiy problemalari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. A.G'ulomov o'zbek tilining ilmiy grammatikasini yaratishda, jumladan, morfologiya bo'limini ishlab chiqishda yetakchi rol o'ynagan. Uning “O'zbek tilining ilmiy grammatikasi uchun materiallar” (Z.Ma'ruf, H.G'oziyev bilan hamkorlikda) asari o'zbek tilshunosligida muhim manba hisoblanadi. Sh.Rahmatullayev fe'llarni semantik jihatdan quyidagicha tasniflaydi.

Harakat fe'llari: *Fizik harakat: yugurmoq, sakramoq, uchmoq*

Aqliy faoliyat: *o'ylamoq, tushunmoq, bilmoq*

Nutq faoliyati: *so'zlam, gapirmoq, aytmoq*

Fe'l o'zbek tilining eng muhim va markaziy so'z turkumidir. U gapning asosiy ma'no va mazmunini shakllantiruvchi element sifatida alohida ahamiyatga ega. Fe'l gapda kesim vazifasini bajaradi va gapning bosh bo'laklaridan biridir. Har qanday to'liq gap tuzilishi uchun fe'l zarur. Chunki fe'l harakat, holat va jarayonni ifodalaydi. Shu bilan bir qatorda gap mazmunini yakunlaydi va to'ldiradi. Boshqa gap bo'laklari bilan bog'lanib, fikrni to'liq yetkazadi. Misol: “Bola kitob o'qiyapti” bu gapda “o'qiyapti” fe'li kesim vazifasida kelgan. Shuningdek, fe'l o'zbek tilining eng boy va murakkab so'z turkumidir. Fe'l shaxs-son shakllariga ega bo'lib, 6 ta shaxs-son shaklida tuslanadi (men, sen, u, biz, siz, ular). Bu gapning subyektini aniq ko'rsatishga yordam beradi. O'zbek tilida fe'lning 4 ta zamon shakli mavjud - hozirgi zamon, o'tgan zamon, kelasi zamon va o'tgan tugallangan zamon. Zamon shakllari voqeaning vaqtini aniq ifodalab beradi. Majhul, ortirma, birgalik, o'zlik nisbat shakllari esa harakatning xususiyatini ko'rsatadi. Fe'l nutqda eng faol ishlatiluvchi so'z turkumidir. Voqelik haqida axborot beradi. Fikr-mulohazalarni ifodalashda markaziy rol o'ynaydi va buyruq, iltimos, xohish kabi muloqot vazifalarini bajaradi. Matnning dinamikligini ta'minlaydi. Adabiy tilida fe'llar matnni jonli, ta'sirli va obrazli qilishda muhim vosita hisoblanadi. Badiiy asarlarda turli fe'l shakllari orqali voqealar ketma-ketligi, qahramonlar harakati tasvirlanadi. Fe'l o'zbek tilining o'zagi bo'lib, uning grammatik tizimi va nutq madaniyatining asosini tashkil etadi. Fe'lsiz to'liq gap tuzish deyarli mumkin emas, shuning uchun u tilning eng muhim va zaruriy elementi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi

vazirligi tomonidan tasdiqlangan Davlat ta'lim standartlarida Boshlang'ich sinflarga fe'l turkumini organish bo'yicha quyidagi talablar qoyilgan. Umumiy talablar (DTS asosida) Boshlang'ich sinf o'quvchilari fe'l shakllari va sodda payt ravishdoshlaridan foydalangan holda gaplarni to'g'ri bayon qila olishlari, hikoyalar hamda voqealarni to'g'ri ketma-ketlikda gapira olishlari talab etiladi.

Sinf bo'yicha bosqichma-bosqich talablar quyidagicha boladi. 1-sinfda fe'llarni gaplarning mazmuniga qarab tanlash, so'zlarga so'roq berish va ularni bir-biridan farqlash ko'nikmasini rivojlantirish va harakatni bildirgan so'zlar bilan gap tuzish. 2-sinfda oquvchilar fe'lining asosiy grammatik xususiyatlari, fe'llarning turli shakllari va nima qildi? nima qilmoqda? kabi so'roqlarni o'zlashtirishlari lozim. 3-sinfda fe'lining zamon shakllari (o'tgan, hozirgi, kelasi) shaxs-son qo'shimchalari, fe'llarning gapda qanday vazifa bajarishini organishi lozim. 4-sinfda oquvchilarda fe'llar shaxs-son qo'shimchasi bilan tuslanishi, shaxs-son qo'shimchalari zamon qo'shimchalaridan keyin qo'shilishi haqida ko'nikmalar hosil qilinadi. Shuningdek, qo'shma fe'llar va ularning yozilishi, fe'l yasovchi qo'shimchalar, fe'llarning turli nisbat shakllari orgatilib boriladi. Nutq o'stirish bilan bog'liqlik fe'llarni o'rgatish jarayonida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, ularni to'g'ri va aniq ifodalana olishga o'rgatish zarur. Amaliy ko'nikmalarda esa o'quvchilar fe'llarni gaplarda to'g'ri ishlatish, matn tuzishda fe'llardan o'rinni foydalanish malakalariga ega bo'lishlari talab qilinadi. Bosqichma-bosqich o'rgatishda fe'l so'z turkumini izchillik bilan va bosqichma-bosqich o'tish tamoyili asosida orgatish muhim ahamiyatga ega. Fe'l esa nutqning eng faol elementi sifatida bolaning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. [11-46]

J. Piaget nazariyasi bo'yicha bolalarning kognitiv rivojlanishi quyidagi bosqichlardan o'tadi: Konkret operatsiyalar bosqichi (7-11 yosh) Oddiy fe'llarni tushunish va qo'llash, hozirgi va o'tgan zamon tushunchalarini o'zlashtirish, asosiy grammatik shakllarni idrok etishdan iborat. Xotiraga olish bosqichi: takrorlash orqali mustahkamlash, turli kontekstlarda uchratish, faol qo'llash orqali avtomatlashtirishdan iborat. Ishlatish bosqichida og'zaki nutqda qo'llash bilan bir qatorda yozma nutqda ishlatish va ijodiy vazifalarni bajarish organiladi. Fe'llar nutqiy vazifalar orqali amaliyotga tayanadi. Misol: "Kitobxonlik" mavzusida: *o'qimoq, yozmoq, hikoya qilmoq* fe'llari. "Sport" mavzusida: *yugurmoq, sakramoq, o'ynamoq* fe'llari. "Ta'lim" mavzusida: *o'rganmoq, o'qimoq, o'rgatmoq* fe'llari. Quyidagi metodlar boshlang'ich sinflarda fe'l ustida ishlashning metodik imkoniyatlari sifatida qo'llanadi. Har bir metod fe'ling mazmuni, ma'nosi, shakli va qo'llanilishini o'rgatishda samarali hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda fe'l ustida ishlash jarayoni o'quvchilarning nutqiy rivojlanishi, grammatik kompetensiyasi va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Fe'l o'zining harakatni, holatni, jarayonni ifodalovchi tabiati bilan tilning asosiy grammatik kategoriyalaridan biri bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirishda tayanch bo'lib xizmat qiladi. Fe'l ustida ishlash metodikasi o'quvchilarda fe'ling leksik ma'nosini anglash, fe'llarning zamon, shaxs, son, mayl kabi grammatik shakllarini farqlash, ularni nutqda to'g'ri qo'llash, gap tuzishda fe'ling asosiy markaz sifatidagi rolini anglashga yo'naltiriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun fe'ling mohiyatini amaliy misollar asosida o'zlashtirish juda muhim, chunki ular hali abstrakt fikrlash bosqichiga to'liq o'tmagan bo'ladi, bu esa dars jarayonida ko'rgazmali, interfaol va o'yin metodlaridan keng foydalanishni talab qiladi.

Fe'l bo'yicha ishlash jarayonining metodik imkoniyatlari ko'p qirrali bo'lib, u o'quvchilar nutqini rivojlantirish, grammatik bilimlarni mustahkamlash, mustaqil izlanish ko'nikmalarini shakllantirishda keng imkoniyat yaratadi. O'quvchilar uchun fe'llarni real hayotiy vaziyatlar asosida o'rganish samarali bo'lib, rasm asosida harakatni topish, videolavhalardan foydalanib fe'lni aniqlash, jismoniy harakatlar bilan bog'lab o'rganish ularning qiziqishini oshiradi. Bu jarayonda "harakatni bajar va ayt", "fe'lni top", "gapni davom ettir" kabi interfaol metodlar fe'ling mazmunini tushunishga yordam beradi. O'yin metodlari orqali fe'ling grammatical shakllarini mustahkamlash o'quvchilar uchun yengil va qiziqarli jarayonga aylanadi. Misol uchun, zamonlarni o'rganishda "Bugun – Kecha – Ertaga" o'yini, shaxs-shakl qo'shimchalarini o'rganishda "Kim nima qilyapti?" kabi mashqlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi.

Fe'l ustida ishlashning yana bir muhim metodik imkoniyati – o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishdir. Fe'lga oid mashqlarni mustaqil bajarish jarayonida o'quvchilar o'z kuzatuvlari asosida grammatik xulosalar chiqaradilar, harakat va uning bajaruvchisi o'rtasidagi bog'lanishni tushunadilar, gap tarkibida fe'lning markaziy rolini anglaydilar. Ayniqsa muammoli vaziyat asosidagi topshiriqlar fe'lning ma'nodagi o'zgarishlarini kuzatish, matn ichidan fe'llarni topish, fe'llarni bir-biri bilan solishtirish kabi tahliliy ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu esa o'quvchining nafaqat grammatik bilimini, balki mantiqiy fikrlash, kuzatuvchanlik va ijodiy faoliyatini ham rivojlantiradi.

Boshlang'ich sinflarda fe'l ustida ishlash jarayonida pedagogik texnologiyalardan, xususan modulli ta'lim, klaster, aqliy hujum, sinkveyn, kichik guruhlarda ishlash, jamoaviy ta'lim, muammoli o'qitish kabi metodlardan foydalanish yuqori samaradorlik beradi. Bu metodlar o'quvchini faol subyektga aylantiradi, o'z fikrini erkin bayon qilishga o'rgatadi, til hodisalarini mustaqil tahlil qilish imkonini yaratadi. O'quvchilar fe'lning nutqdagi ahamiyatini anglagan sari ularni to'g'ri qo'llash malakasi ham shakllanib boradi. Dars jarayonida fe'llarni matn asosida o'rganish, gap tuzish, matn yaratish, ijodiy hikoya qilish kabi topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning nutqiy savodxonligini oshiradi.

Shuningdek, fe'l ustida ishlashning metodik imkoniyatlari o'quvchining individual qobiliyati, yosh xususiyatlari, psixologik rivojlanish bosqichlariga moslashgan bo'lishi zarur. O'quvchilar uchun sodda, tushunarli misollar, real harakatlar, hayotiy vaziyatlar asosida tushuntirish o'qituvchidan metodik mahoratni talab qiladi. Fe'lning mohiyatini o'rgatishda vizual vositalar – rasm, video, kartochka, jadvallardan foydalanish fe'lning ma'nosini oson anglashga yordam beradi. Harakatni anglash orqali fe'lni tez eslab qolish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun xotiraga tayangan holda o'rganishning eng samarali shaklidir.

Fe'l so'z turkumini boshlang'ich sinflarda o'rgatishning metodik asoslari va uni innovatsion yondashuv asosida takomillashtirish bugungi ta'lim jarayonining eng dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Chunki fe'l grammatik kategoriya sifatida nafaqat so'z turkumlarining markazida turadi, balki o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda ham asosiy vosita hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari fe'l orqali harakat, holat, jarayon va kechinmalarni ifodalashni o'rganadi, bu esa tilni amaliy o'zlashtirishda muhim bosqichni tashkil etadi. Shuning uchun fe'l kategoriyasini o'qitishda an'anaviy yondashuv bilan birga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.[9-16]

Fe'l ustida ishlashning metodik asoslari, avvalo, o'quvchilarning yosh psixologik xususiyatlari va tilni idrok etish darajasiga mos bo'lishi zarur. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ko'proq ko'rgazmalilikka, faol ishtirok etishga va amaliy mashg'ulotlarga tayangan holda o'rganadilar. Shu bois fe'lni o'rgatishda qiziqarli matnlar, tasvirlar, o'yin elementlari, dramatisatsiya usullari, real hayotdan olingan misollar va ko'p takrorlashga asoslangan mustahkamlovchi topshiriqlar qo'llanishi samaradorlikni oshiradi. Boshlang'ich sinfda fe'lning asosiy belgilari - harakatni bildirishi, so'roqlari, zamonlari, shaxs-son qo'shimchalari, bo'lishli-bo'lishsiz shakllari amaliy misollar asosida o'rgatilishi maqsadga muvofiq.

Innovatsion yondashuv asosida fe'lni o'qitish jarayoni yanada takomillashadi. Raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar, modulli ta'lim, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, gamifikatsiya elementlari o'quvchining faolligini oshirib, o'zlashtirish jarayonini tezlashtiradi. Masalan, ta'limiy platformalardan foydalanib fe'l zamonlarini aniqlash bo'yicha interfaol testlar tuzish, semantik xaritalar yordamida fe'lning ma'no tovlanishlarini grafik ko'rinishda ko'rsatish, QR-kodlar orqali topshiriqlarni mustaqil bajarish, rolli o'yinlar orqali harakatni ifodalash kabi usullar o'quvchilarning dars jarayoniga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.[1-77]

Bundan tashqari, fe'lni o'rgatishda modulli ta'lim texnologiyasi qo'llanishi o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi. Har bir modulda fe'lning muayyan jihati - masalan, fe'lning leksik ma'nosi, grammatik belgilari, zamon va shaxs-son qo'shimchalari, so'z yasovchi vositalar, birlik va ko'plik bilan bog'lanishi kabi bo'limlar bosqichma-bosqich o'rgatiladi. Modul yakunida loyihaviy topshiriqlar, ijodiy matn tuzish, fe'llarni tasniflash bo'yicha guruh ishlari tashkil etilishi o'quvchining bilim va ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Fe'lni o'qitishda kommunikativ yondashuv ham katta ahamiyatga ega. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida fe'ldan to'g'ri foydalanish ko'nikmasi muloqot, hikoya qilinadigan matnlar, dialoglar, kichik sahnalashtirishlar orqali shakllantiriladi. O'quvchilar harakatni bildiruvchi so'zlarni kontekst ichida qo'llashni o'rgangan sari ularning tasavvuri kengayadi, fikrlashi faollashadi, nutqi boyiydi.

Innovatsion metodlardan yana biri - klaster, "Aqliy hujum", "Bumerang", "Fishbone", "INSERT" kabi interfaol usullar fe'lning grammatik kategoriyalarini chuqur anglashga yordam beradi. Masalan, fe'l zamonlarini o'rganishda klaster usuli orqali har bir zamonga doir misollar, belgilar va qo'llanish holatlari tizimlashtiriladi. "Aqliy hujum" metodida o'quvchilar harakatni bildiruvchi fe'llarni imkon qadar ko'proq sanab chiqish orqali lug'at boyligini oshiradi. "Bumerang" metodida esa o'quvchi fe'l mazmunini tahlil qilib qayta ishlab beradi, bu esa kreativ tafakkurni rivojlantiradi.

Shuningdek, fe'l turkumini o'rgatishda multimodal ta'lim vositalaridan foydalanish - videodarslar, animatsiyalar, interaktiv rasmlar, audio-topshiriqlar o'quvchining idrokini kuchaytiradi va mavzuni tushunishni yengillashtiradi. Masalan, animatsion videolarda personajlarning qilayotgan harakati orqali fe'lning mazmuni osonroq tushuntiriladi va o'quvchilar harakatni ko'rish orqali eslab qoladilar.

Xulosa qilib aytganda, fe'l so'z turkumini boshlang'ich sinflarda o'rgatishning metodik asoslarini innovatsion yondashuv bilan uyg'unlashtirish ta'lim samaradorligini sezilarli oshiradi. Zamonaviy texnologiyalar bilan boyitilgan, interfaol va modulli yondashuv asosida tashkil etilgan dars jarayoni nafaqat grammatik bilimlarni o'zlashtirishga xizmat qiladi, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, nutqiy kompetensiyasi, ijodkorligi va mantiqiy tafakkurini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati.

1. Turdiev N.Sh., Asadov Y.M., Akbarova S.N., Temirov D.SH. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari. //O'quv-uslubiy qo'llanma.(I-qism). Toshkent, 2015. - 160 b; B. 5-6 b. 2.
2. A.Saidov Interfaol ta'lim metodlarining psixologik asoslari uslubiy qo'llanma SamDU nashr-2015
3. . O'tkir Tolipov, Dilnoz Ro'ziyeva Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahoratToshkent "Innovatsiya-Ziyo"-2019-149 bet
4. Almamatov T. Yadgorov Q, Pochchayeva G. "O'zbek tili o'qitish metodikasi" metodik qo'llanma. Jizzax 2016 y.
5. . U.Tursunov, B.O'rinboyev "O'zbek adabiy tili tarixi", Toshkent. "O'qituvchi". 2012
6. S.Matchonov, X.Bakieva, X.G'ulomova, SH.Yo'ldosheva, G.Xolboeva.Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi Darslik. "Ishonchli hamkor" nashriyoti. Toshkent 2020-728 b.
7. Ona tili va o'qish savodxonligi [Matn]: 2-sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma. I.Azimova [va boshq]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.-128b
8. Shodiyev F Ona tili. – Samarqand, SamDU nashri, 2020, 400 b
9. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. – Toshkent: Universitet, 1999.- B.16
10. Rafiev A. Ona tili va adabiyot. – T.: "Sharq", 2010. – 304 b
11. Qosimova K Ona tili o'qitish metodikasi. – T.: "Noshir", - 2009. 352 b
12. Jamolxonov.H, Umarov. A. O'zbek yozuvining XX asr tarixi. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2017.- 456-b.

Yusufzoda Shabnami Yunus

Urganch davlat pedagogika instituti

“Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrası mudiri

p.f.f.d.(PhD), dotsenti

shabnamyusufzoda@gmail.com

Abayeva Merjen Yakupbayevna

Urganch davlat pedagogika instituti 2-bosqich magistranti

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI MUSTAQIL FIKRLASHGA O‘RGATISHDA MODULLI TA‘LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini mustaqil fikrlashga o‘rgatishda modulli ta‘lim texnologiyasining nazariy asoslari yoritilgan. Modulli ta‘limning mazmuni, tamoyillari, psixologik-pedagogik asoslari hamda boshlang‘ich ta‘lim bosqichidagi fikrlash rivojiga ta‘siri ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, modul asosida tashkil etilgan ta‘lim jarayonining o‘quvchilarning mustaqil izlanish, tahlil qilish, muammoli vaziyatlarga yechim topish, ijodiy fikrlash kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi o‘rni ochib berilgan. Maqola modulli ta‘lim texnologiyasining samaradorligini asoslab, boshlang‘ich ta‘lim jarayonida uni qo‘llashning ilmiy-amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: modulli ta‘lim, mustaqil fikrlash, boshlang‘ich ta‘lim, pedagogik texnologiya, modul, interfaol metodlar, o‘quvchi faolligi, shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim.

Аннотация. В данной статье раскрыты теоретические основы использования модульной технологии обучения в развитии самостоятельного мышления учащихся начальных классов. Проведён научный анализ содержания модульного обучения, его принципов, психологико-педагогических особенностей и влияния на развитие мыслительных процессов младших школьников. Также показано значение модульного обучения в формировании у учащихся навыков самостоятельного поиска, анализа, решения проблемных ситуаций и творческого мышления. Статья обосновывает эффективность модульной технологии и её научно-практическую значимость для начального образования.

Ключевые слова: модульное обучение, самостоятельное мышление, начальное образование, педагогическая технология, модуль, интерактивные методы, активность ученика, личностно-ориентированное обучение.

Abstract. This article explores the theoretical foundations of using modular teaching technology to develop independent thinking among primary school pupils. It provides a scientific analysis of the structure, principles, and psycho-pedagogical foundations of modular instruction, as well as its impact on the cognitive development of young learners. The study highlights how modular learning enhances students' abilities in independent inquiry, analytical thinking, problem-solving, and creativity. The article demonstrates the effectiveness of modular teaching technology and emphasizes its scientific and practical importance in modern primary education.

Key words. modular teaching, independent thinking, primary education, pedagogical technology, module, interactive methods, learner activity, learner-centered approach.

Kirish. Zamonaviy ta‘lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini mustaqil fikrlashga o‘rgatish ta‘lim samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan sanaladi. Ta‘lim mazmunining yangilanishi, kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi o‘qitish texnologiyalarini modernizatsiya qilishni talab etadi. Shulardan biri - modulli ta‘lim texnologiyasi, o‘quvchi faoliyatini individuallashtirish, mustaqil ishlashni tashkil etish, o‘z-o‘zini baholash hamda ko‘nikma va malakalarni bosqichma-bosqich rivojlantirishga imkon beradigan samarali tizimdir. Ta‘lim jarayonida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish eng muhim masalalardan biri sifatida maydonga chiqmoqda. Xalqaro ta‘lim tashkilotlari – UNESCO, UNICEF, OECD tomonidan ta‘kidlanishicha, XXI asr o‘quvchisi faqat bilim egasi bo‘lishi emas, balki mustaqil

qaror qabul qila olishi, kreativ fikrlashi, mavjud muammolarga o'ziga xos yechim topishi bilan ajralib turishi lozim. Ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning tafakkuri shakllanadigan, tahlil, solishtirish, umumlashtirish kabi fikrlash jarayonlari rivojlanadigan asosiy bosqich bo'lgani sababli, bu davrda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarning mazmuni alohida ahamiyat kasb etadi. [3-45] Shu nuqtayi nazardan modulli ta'lim texnologiyasi boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda samarali hisoblanadi.

Modulli ta'lim murakkab o'quv jarayonini kichik, mazmunan mustaqil qismlarga – modullarga bo'lish orqali o'quvchilarda mustaqil izlanish, o'z o'qish faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Modullar maqsadga yo'naltirilganligi, tizimli tuzilishi, o'quvchi faoliyatini mustaqil tashkil etish imkoniyati bilan ajralib turadi. Har bir modul o'z ichiga nazariy ma'lumotlar bilan birga, amaliy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, ijodiy ishlanmalar, tahliliy jadval va diagrammalar, taqqoslash topshiriqlari, baholash mezonlari hamda o'quvchining individual imkoniyatlarini hisobga oluvchi yo'riqnomalarni oladi. Bu yondashuv yosh o'quvchilar tafakkuriga mos keladi, chunki boshlang'ich sinf o'quvchisi ko'rgazmalilik, qiziqarli topshiriqlar, qisqa va sodda izohlar orqali bilimni tezroq o'zlashtiradi.

Boshlang'ich sinflarda mustaqil fikrlashning shakllanishi o'ziga xos bosqichlarda kechadi. Avval o'quvchi oddiy tahlil va taqqoslash operatsiyalarini bajaradi, so'ng mavhum fikrlash elementlari paydo bo'la boshlaydi. O'quvchi matn mazmunini tushunish, mantiqiy bog'lanishlarni topish, voqealar ketma-ketligini aniqlash, rasm asosida hikoya tuzish kabi faoliyatlar orqali fikr yuritish ko'nikmalariga ega bo'ladi. Modulli o'qitishda aynan ana shu jarayonlarni qo'llab-quvvatlovchi topshiriqlar asosiy o'rinni egallaydi. Masalan, modul tarkibidagi muammoli savol o'quvchini mustaqil izlanishga undasa, ijodiy topshiriq o'z fikrini mustaqil bayon qilishga imkon yaratadi. Taqqoslash topshiriqlari esa o'quvchining mantiqiy fikrlashini kuchaytiradi.

Bolaning nutqi maktab ta'limiga tayyorgarlik bosqichida kattalar bilan muloqatga kirishib kishilarning fikrini uqib olish va to'g'ri idrok qilish darajasida shakllana boradi. U eshitgan va ko'rganlari to'g'risidagi ma'lumotlarni tushuna oladi. O'zidagi axborotlarni muayyan tartibda bayon qila biladi, aqliy faoliyat operatsiyalaridan o'rinli foydalanadi. (Ularni taqqoslaydi, oydinlashtiradi, guruhlariga ajratadi, haqli xulosa chiqarishga harakat qiladi). Shunday qilib unda fikrlash bosqichi paydo bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning fikrlash darajasi maktabdagi ta'lim-tarbiya jarayonida takomillashadi. O'quvchining fikrlash darajasining takomillashuvida o'qituvchining roli beqiyosdir. O'qituvchi o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol subektiga aylantirmog'i lozim. O'quvchilarni o'rganayotgan materiallari ustida fikr yuritishga, o'zining fikrini erkin bayon etishga o'rgatish ayniqsa muhim. Bunda ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish katta samara beradi. Pedagogik texnologiyalar asosida tashkil qilingan darsda o'quvchi faol qatnashadi, o'qituvchi va o'rtoqlari bilan erkin muloqotga kirishadi. Ayniqsa shaxsga yo'naltirilgan texnologiya o'quvchilarni ta'lim jarayonining sub'ektiga aylantiradi. O'quvchilarni o'quv materiali ustida erkin fikr yuritishga imkoniyat yaratadi. Bu sohada modulli ta'lim texnologiyasining o'rni beqiyosdir. Shuningdek, ta'lim jarayonida didaktik o'yinlardan foydalanish ham katta samara beradi. Didaktik o'yinlar bolada o'qish motivini rivojlanishiga yordam beradi. O'yinsiz tom ma'nodagi aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. O'yin o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni uyg'otadigan uchqundir.

Modulli ta'limning nazariy asoslari V.P. Bospalko, P.Ya. Galperin, M.V. Klarin kabi pedagog olimlar tomonidan yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida modulli ta'limning yuqori samaradorlikka ega bo'lishi, o'quvchi shaxsini rivojlantirishga qaratilgani, aniq natijaga yo'naltirilgani ta'kidlanadi. Modulli ta'limning asosiy tamoyillari - maqsadga yo'naltirilganlik, mustaqillik, individual yondashuv, faollik, tizimlilik, nazoratning muntazamligi - boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirishga to'la mos keladi. Har bir o'quvchi o'zining idrok qilish sur'ati, qiziqishi va bilish faoliyatidan kelib chiqib modul ustida mustaqil ishlaydi. Bu esa o'quvchilarning ichki motivatsiyasini oshiradi, o'qishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytiradi.

Modulli ta'limning eng muhim jihatlaridan biri - shaxsga yo'naltirilganlik tamoyilining ta'minlanishidir. Darsda o'qituvchi asosiy ma'ruzachi emas, balki yo'naltiruvchi, motivator, maslahat beruvchi rolini bajaradi. [4-33] O'quvchi esa faol subyekt sifatida o'quv jarayonining markazida bo'ladi. Bu jarayon o'quvchini javobgarlikka, mustaqil qaror qabul qilishga o'rgatadi. Ayniqsa, modulning yakuniy baholash jarayonida o'quvchi o'z ustida ishlash darajasini anglaydi, xatolarini tahlil qiladi, o'z faoliyatini baholaydi.

O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish bugungi kunda ta'limning asosiy vazifalaridan biridir. Buni har bir o'qituvchi bilishi va Vatanimizning kelajagi, uning taraqqiyotini ta'minlovchi kadrlarni tayyorlashda, albatta, ularni tafakkurini o'stirish, mustaqil fikrlashga yo'llovchi yo'l va usullarni tinimsiz izlashi va uni ta'lim jarayoniga joriy etishi lozim.

Boshlang'ich sinf o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonini modulli ta'lim texnologiyalari asosida tashkil eta olishi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda nihoyatda ahamiyatlidir.[2-44] Bu boradagi ishlarni muvaffaqiyatli hal etish, boshlang'ich sinf o'qituvchisidan, albatta, chuqur bilim, izlanish, fidoiyluk hamda modulli ta'lim texnologiyasini qo'llash mahoratiga ega bo'lish kabi katta tajribani talab etadi. Zero, yosh avlodni, chuqur bilimli, mustaqil fikrlaydigan qilib tarbiyalash boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasidadir.

O'zbek xalqining yosh avlodni hayotga tayyorlashda ko'p asrlar davomida qo'llagan usul va vositalari, tadbir shakllari, o'ziga xos urf-odatlar va an'analari, ta'lim-tarbiya haqidagi g'oyalari va hayotiy tajribasi mavjud. Bu meros o'tmishda ko'plab alloma-yu donishmandlar yetishib chiqishiga asos bo'lgan. Hozirgi kunda bu merosdan ijodiy foydalanish katta ahamiyatga ega.

Mutafakkirlar merosini o'rganish natijasida insonning shakllanishida ilmning ahamiyati katta ekanligining guvohi bo'ldik. Ularda bilim shaxs taraqqiyotining asosiy manbai ekanligi asoslab berilgan. Shuning uchun ham ajdodlarimiz bilim o'rgatuvchi ustozga katta ahamiyat berganlar. Bu pedagogik faoliyatga bo'lgan asosiy talablardan biri edi. Chunki ilm bor joyda rivojlanish, taraqqiyot bo'ladi, yangiliklarni joriy etishga keng yo'l ochiladi.[6-76]

Muhokama va ularni tahlil qilish. Modulli ta'lim texnologiyasining nazariy asoslari

1. Modulli ta'limning mazmuni va mohiyati

Modulli ta'lim - bu o'quv mazmunining mantiqan tugallangan bo'laklari – modullar asosida o'qitishni tashkil etish tizimi bo'lib, unda:

- o'quvchi faoliyati markazda bo'ladi;
- o'zlashtirishning individual sur'ati ta'minlanadi;
- o'quvchi mustaqil ishlaydi, izlanadi, tahlil qiladi;
- o'qituvchi yo'naltiruvchi, maslahatchi rolini bajaradi.

Modul - mazmun, maqsad, topshiriq, nazorat va baholashdan iborat kichik o'quv birligi hisoblanadi.

2. Modulli ta'limning psixologik-pedagogik asosi

Modulli yondashuv quyidagi nazariyalar bilan uyg'unlashadi:

- Vygotskiyning "YaQZ" nazariyasi

O'quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirish uchun qo'llab-quvvatlash zonasi zarur bo'lib, modulning bosqichma-bosqich murakkablashuvi aynan shu jarayonni ta'minlaydi.

- Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi

Boshlang'ich sinf yoshidagi o'quvchilar konkret operatsiyalar bosqichida bo'lgani uchun modulning ko'rgazmalilikka tayanishi va amaliy topshiriqlarni ko'pligi ularning fikrlash jarayoniga mos tushadi.

- Faoliyatga asoslangan ta'lim

Modulli ta'limda o'quvchi faol ishtirok etadi, mustaqil vazifalar bajaradi, tahlil qiladi, xulosa chiqaradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda modulli ta'limning afzalliklari

1. Mustaqil ta'lim olish ko'nikmasini shakllantiradi

Moduldagi topshiriqlarni o'quvchi o'zi bajaradi, o'zlashtirish sur'ati individual bo'ladi, bu esa mustaqil o'ylash, qaror qabul qilish, o'z ishini boshqarishni rivojlantiradi.

2. Mantiqiy va kreativ fikrlashni kuchaytiradi

Muammoli topshiriqlar, tahliliy vazifalar, kreativ masalalar mustaqil fikr yuritish uchun sharoit yaratadi.

3. O'z-o'zini nazorat qilishni o'rgatadi

Har bir modul yakunida mini-test, baholash jadvali, o'z yutuqlarini tahlil qilish shakllari mavjud bo'lib, o'quvchini mas'uliyatga o'rgatadi.

4. Individual ta'limni ta'minlaydi

O'quvchilarning qiziqishi, tayyorgarlik darajasi, o'zlashtirish sur'atiga mos ravishda modulni tanlash yoki murakkabligini oshirish mumkin.

5. Faol ta'lim metodlari bilan uyg'unlashadi

Modulli ta'lim interfaol metodlar - "Aqliy hujum", "Klaster", "Insert", "Blits savol-javob", "Hamkorlikda o'qitish" bilan birgalikda yanada samarali ishlaydi. Modul asosida o'qitish jarayoni odatda quyidagicha kechadi: avval o'quvchilar modul bilan tanishtiriladi, modulning maqsadi, o'rganilishi zarur bo'lgan kompetensiyalar tushuntiriladi. Keyingi bosqichda o'quvchilarga modul bo'yicha yo'riqnoma beriladi. So'ng ular mustaqil ishlash jarayoniga kirishadi. Bu bosqichda o'quvchilar guruhli, juftlikda yoki yakka tartibda turli topshiriqlarni bajaradi. O'qituvchi esa metodik ko'rsatmalar berib, o'quvchilar faoliyatini kuzatadi. Jarayon yakunida modul bo'yicha nazorat ishlari, testlar, ijodiy ishlar orqali baholash amalga oshiriladi. O'quvchilar refleksiya jarayonida modul davomida nimalarni o'rganganliklarini, kuchli va kuchsiz tomonlarini anglaydi.

Modulli ta'limning boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun afzalliklari juda ko'p. Avvalo, modul kichik hajmli bo'lgani uchun o'quvchi uni mustaqil o'zlashtira oladi. Ikkinchidan, modulning izchil va bosqichma-bosqich qurilgani o'quvchining bilish jarayonini osonlashtiradi. Uchinchidan, modulda interfaol metodlarning qo'llanilishi o'quvchini fikrlashga, izlanishga undaydi. Bundan tashqari, modulning har bir qismi mustaqil maqsadga ega bo'lgani sababli o'quvchilar o'z bilim darajalarini mustaqil tekshirish imkoniyatiga ega bo'lalilar.

Mustaqil fikrlashni shakllantirishda modul tarkibidagi topshiriqlarning turlari alohida ahamiyatga ega. Muammoli vaziyatli topshiriqlar o'quvchini yangi bilim izlashga majbur qiladi. Taqqoslash topshiriqlari mantiqiy fikrlashni kuchaytiradi. [8-95]. Konstruktiv topshiriqlar o'quvchini yangi mahsulot yaratishga undaydi. Ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning kreativ tafakkurini rivojlantiradi. Mini-loyihalar esa o'quvchida mas'uliyat, mustaqillik, tahliliy yondashuvni kuchaytiradi.

Modulli o'qitishning nazariy asoslari o'quvchilarning psixologik rivojlanish xususiyatlariga to'la mos keladi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun motivatsiya, qiziqish, rag'bat muhimdir. Modulning har bir qismi o'quvchini rag'batlantiruvchi elementlar bilan boyitiladi. Yangi bilimni o'zlashtirish jarayoni qiziqarli shakllarda tashkil etiladi. Bu esa o'quvchining faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashni jadallashtiradi.

Shuningdek, modul asosida o'qitish o'quvchilar o'rtasidagi tafovutlarni ham kamaytiradi. Kuchli o'quvchi modulni tezroq tugatib, qo'shimcha topshiriqlarga o'tishi mumkin. O'zlashtirishi sust bo'lgan o'quvchi esa modulni o'z tempida o'zlashtiradi. Bu esa ta'limning inklyuzivligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Modulli ta'lim texnologiyasi boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda samarali pedagogik tizim hisoblanadi. Uning nazariy asoslari - shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, faoliyatga asoslangan yondashuv va kognitiv rivojlanish bosqichlariga mosligi bilan izohlanadi. Modullar asosida tashkil etilgan dars o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga, ijodiy yondashishga, o'z-o'zini baholashga o'rgatadi hamda ta'lim jarayonini individuallashtirishga keng imkon yaratadi.

Modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlash, tahlil qilish, solishtirish, xulosa chiqarish kabi fikrlash jarayonlarini rivojlantirishda beqiyos imkoniyatlarga ega. Modulli ta'limning nazariy asoslari, psixologik-pedagogik xususiyatlari, metodik imkoniyatlari yosh o'quvchilarning bilish faoliyatiga mos keladi. Modul asosida tashkil etilgan darslar o'quvchini faollikka, mustaqil o'rganishga, ijod qilishga, o'z fikrini erkin bayon etishga o'rgatadi. Shuningdek, modulli o'qitish o'quvchini o'z faoliyati uchun

javobgarlikni his qilishga undaydi, natijada o'quvchi o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Shu bois modulli ta'lim texnologiyasi boshlang'ich ta'limda mustaqil fikrlashni shakllantirishning eng samarali, ilmiy asoslangan va amaliy natijadorligi yuqori bo'lgan metodlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sayidaxmedov N. Pedagogik amaliyotda yangi texnologiyalarni qo'llash namunalari. – T.: RTM, 2000. – 46 b.
2. Saliyeva Z. Pedagogika kollejlari o'quv jarayoniga ta'limiy texnologiyalarni tatbiq etish. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2009. – 48 b.
3. G'afforova T., Nurillaeva Sh. «Boshlang'ich sinf ona tili darslarida mustaqil ishlar va didaktik o'yinlar». Qarshi «Nasaf», 2003 y.
4. G'afforova T., Nurillaeva Sh., Haydarova O. «Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darslari uchun didaktik materiallar». Toshkent, «Ilm-ziyo», 2003 y.
5. Haydarova O.Q. Bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash. Qarshi, Nasaf, 2008.
6. Kaldibekova A.S. Modulli ta'lim texnologiyasi va uning o'ziga xosliklari. // Sb. nauchno-metodicheskix 24 chastyax. CH.6. – 228 b.
7. Egamberdiyeva N.M. Madaniy-insonparvarlik yondashuvi asosida bo'lajak o'qituvchilarni shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirish. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2009. – 135 b.
8. G'afforova T., G'ulomova X. Ona tilidan davlat ta'lim standartlarini amaliyotga joriy etish. – Toshkent, 2001. - 10 bet.

Raximova Shoirra Adilbekovna,
Urganch davlat pedagogika instituti
“Boshlang‘ich ta‘lim nazariyasi” kafedrası v.b.dotsenti
shoira.urdu@gmail.com

Axmadjonova Lobar Otabek qizi,
Urganch davlat pedagogika institute 2-bosqich magistranti
lobaraxmadjonova9@gmail.com

BOSHLANG‘ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA BERILADIGAN MANTIQIY MASALALARNI JADVALLAR BILAN YECHISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yangi boshlang‘ich sinf matematika darsliklarida berilgan mantiqiy masalalarni ahamiyati, ularni yechish jarayonida jadvallardan foydalanish o‘rni hamda darsliklarda berilgan ayrim mantiqiy masalalarning jadval bilan yechilish metodikasi tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: mantiqiy topshiriqlar, jadval yordamida mantiqiy topshiriqlarni bajarish metodlari

Аннотация. В статье описывается значение логических задач, представленных в новых учебниках математики для начальной школы, роль использования таблиц в процессе их решения, а также методика решения некоторых логических задач, представленных в учебниках с таблицами.

Ключевые слова: логические задачи, методы решения логических задач с использованием таблиц.

Abstract. This article describes the importance of logical problems given in new elementary school mathematics textbooks, the role of using tables in the process of solving them, and the methodology for solving some logical problems given in textbooks with tables.

Key words: logical tasks, methods of completing logical tasks using tables

Kirish. O‘zbekiston Respublikasining ta‘lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi- o‘quvchilarning o‘quv-bilish kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni zamonaviy bilim va ko‘nikmalar bilan ta‘minlashdir. Prezident Shavkat Mirziyoyevning ta‘lim tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan tashabbuslari bu borada muhim ahamiyatga ega. Hurmatli Prezidentimiz: “Ta‘lim-tarbiya – bu bizning kelajagimiz, hayot-mamot masalasi. Shu bois, bu sohadagi islohotlarni kechiktirishga haqqimiz yo‘q. Qanchalik murakkab bo‘lmasin, maktab ta‘limida poydevorni bugundan mustahkam qo‘yishimiz kerak,” – deb ta‘kidlaydilar.

Prezidentimiz yuqoridagi fikrining isboti sifatida so‘nggi yillarda olib borilayotgan ishlar, ayniqsa, boshlang‘ich ta‘lim sohasida qilinayotgan yangiliklarda, maktab darsliklarining zamon talablariga mos ravishda rivojlangan davlatlar ta‘lim sistemalarini o‘rgangan holatda yangidan nashr etilishida, o‘quv kunlarini 6 kundan 5 kunga o‘tkazilishi, ta‘lim standartlarida kiritilayotgan o‘rgarishlarda yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Boshlang‘ich sinf matematika darsliklariga mantiqiy va tafakkur qilishga undaydigan masala va misollar o‘quvchilarni dunyoqarashini kengaytirishga, tafakkurini oshirishga hamda ularni jahon miqyosidagi yoshlar bilan tengma-teng kurasha oladigan shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. “Matematika va matematika ta‘limi esa aslida aniq mantiqiy asosga tayanadi. Shu bois, ushbu asosni yosh o‘quvchilarga chuqur va mazmunli shaklda yetkazish o‘qitish jarayonining eng dolzarb masalalaridan biridir. Mantiqiy fikrlash yetarlicha shakllantirilmagan taqdirda, o‘quvchilarning egallagan ko‘nikmalari ko‘pincha rasmiy, yuzaki va qisqa muddatli bo‘lib qoladi: ular amaliy bosqichlarni yodlab olishi mumkin, biroq matematik tushuncha va g‘oyalar o‘rtasidagi chuqur bog‘lanishlarni aniqlashda qiynaladilar. Shu sababdan, aynan boshlang‘ich ta‘lim bosqichidanoq mantiqiy fikrlashni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi”[4,93].

“Boshlang‘ich sinfdan masalalar ayni sinfdan o‘rganish lozim bo‘lgan tushunchalarni sindirishga mo‘ljallanadi. 1-sinfdan boshlab oddiy masalalar bilan birga murakkab masalalar ham yechiladi hamda shu bilan birga masalalar yechish muhim vazifani bajaradi: ular bolalarda mantiqiy fikrlashni, analiz va sintez qilish, umumlashtirish, abstraktlashtirish va aniqlashtirish, qaralayotgan hodisalar orasidagi mavjud bog‘lanishlarni ochib berish malakasini o‘stiruvchi foydali vosita ham bo‘ladi”[4, 94].

“1-sinf matematika dasturida mantiqning asosiy elementlari kiritiladi. Bu, o‘quvchilarning fikrlarni aniq ifodalash, bayonotlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini baholash hamda masalalarni yechishda to‘g‘ri bosqichlarni tanlashni o‘rganish jarayonida namoyon bo‘ladi. Dastlabki bosqichdayoq bolalar berilgan mulohazalarning rost yoki yolg‘onligini aniqlashni mashq qiladilar. Matematika o‘qitishda biz ataylab mulohaza terminidan foydalanamiz va o‘quvchilarga ushbu mulohazalarning rost yoki yolg‘onligini aniqlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar beramiz. Shuningdek, jumlar g‘oyalarni so‘zlar orqali ifodalash shakli ekanini ko‘rsatamiz. Bu esa mantiqiy fikrlash bolaning ona tili va uning aniq, ravon muloqot qila olish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liqligini yaqqol ko‘rsatadi”[5].

Shu nuqtai nazardan, sinf jarayonida ham o‘qituvchilar, ham o‘quvchilar topshiriqlarni bajarish yoki masalalarni yechish vaqtida operatorlar, inkor shakllari va oddiy mantiqiy hukmlar kabi vositalardan tabiiy ravishda foydalanadilar. “O‘quvchilar bu mantiqiy ifodalardan ko‘pincha intuitiv ravishda foydalansalar-da, xulosa chiqarishda xatolarga yo‘l qo‘yishlari uchray turadi. Bunday xatolarning asosiy sababi ko‘pincha mantiqiy mulohazalarning rasmiy tuzilmasi to‘liq anglanmagani bilan izohlanadi. Ilmiy tadqiqotlarda o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashdagi ana shunday kamchiliklari batafsil o‘rganilgan”[3,4].

Muhokama va yechim. Masalalarni yechish jarayonida ko‘zgazmalilik metodidan foydalanish o‘quvchilarga masala shartini tushunish, masalada berilgan va berilmagan, topilishi lozim bo‘lgan narsalarni va ular orasidagi bog‘lanishlarni yaxshiroq anglashga yordam beradi. “Tadqiqotlar shuni yaqqol ko‘rsatadiki, ko‘rgazmali o‘quv vositalari – diagrammalar, illyustratsiyalar, jadvallar va grafiklar – turli ta‘lim muhitlarida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini real tarzda oshiradi. Mazkur vositalarning o‘qitish va o‘rganish jarayoniga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi to‘g‘risida mustahkam ilmiy dalillar mavjud. Bunday vositalar muhim axborotning uzoq muddatli xotirada saqlanishiga yordam beradi, murakkab g‘oyalarni soddalashtiradi hamda ko‘plab o‘quvchilarning ma‘lumotni vizual tarzda qayta ishlashga bo‘lgan tabiiy ehtiyojlariga mos keladi (Patesan va boshqalar, 2018). Ushbu sharh vizual vositalarning afzalliklari va ular turli xil o‘quvchilar guruhlariga qanday ta‘sir ko‘rsatishi haqidagi asosiy ilmiy natijalarni umumlashtirishni maqsad qiladi. Ko‘rgazmali o‘quv vositalarining o‘quvchilar tomonidan bilimlarni puxta egallanishiga ta‘siri yetarlicha tadqiq qilingan. Masalan, Dexter va Hughes (2011) tomonidan o‘tkazilgan meta-tahlilda grafik tashkilotchilardan foydalanish turli fanlar bo‘yicha o‘rganish natijalari sifatini o‘rtacha va yuqori darajada yaxshilaganini aniqlangan. Xuddi shuningdek, Nesbit va Adesope (2006) tomonidan o‘tkazilgan eksperimental tadqiqotda vizual kontseptual xaritalar yordamida o‘qitilgan o‘quvchilar materialni ancha yaxshi o‘zlashtirgani va uni samarali qo‘llaganligi kuzatilgan; bu natijalar matnli konspekt asosida o‘rganishga tayanilgan nazorat guruhidan sezilarli darajada ustun bo‘lgan. Bu afzalliklar ma‘lum bir yosh guruhigagina xos emas - boshlang‘ich, o‘rta va yuqori sinf o‘quvchilari barchasi ulardan samarali foydalanish imkoniyatiga ega”[8].

“Jadvalning kelib chiqish tarixi keng va murakkab bo‘lib, u chiziqli va silliq taraqqiyot tarzida kechmagan - xuddi inson tafakkurining rivojlanishi kabi sakrashlar, to‘xtalishlar va ortga qaytishlarni o‘z ichiga oladi. Biroq, ularning ildizlari jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda chuqur amaliy ahamiyatga ega. Shunday qilib, soddalashtirilgan tarixiy tasvir ham jadvallarning ming yillar davomida qanday o‘zgarib borganini va har bir bosqich inson ehtiyojlariga qanday javob bo‘lganini yoritishga imkon beradi.

Ularning tarixini, ayniqsa raqamlar bilan qo‘llanishini kuzatish shuni ko‘rsatadiki, jadvallar dunyoni tushunishimizda yashirin, ammo muhim rol o‘ynab kelgan. Ular yangi epistemologik

qarashlarni shakllantirgan hamda matematika va fanlardagi kontseptual sakrashlarni mustahkamlashga yordam bergan”[3,108].

Natijalar. 3-sinf matematika darsligidagi quyidagi mantiqiy masalani olaylik:

“Kiyik 2 bog‘lam pichanni yeb bo‘lgunicha, qulon 7 bog‘lam pichan yeydi. Qulon 3 bog‘lam pichanni yegunicha, tuya 5 bog‘lam pichan yeydi. Ma‘lum vaqt oralig‘ida kiyik va qulon 27 bog‘lam pichan yegan bo‘lsa, shu vaqt ichida tuya qancha pichan yegan?”[10,18]

Yuqorida keltirilgan mantiqiy masala o‘quvchilarni biroz o‘ylantirib qo‘yadi va sonlar orasida yechim topishni chalkashtirib yuborishi aniq. Bunday holatni oldini olish uchun ularni bu masalani jadval tuzgan holatda yechish ancha samarali ekanligini tushuntirish kerak.

Jadval tuzgan holatda masalani yechamiz:

Kiyik	Qulon
2	7
4	14
6	21

Demak, kiyik 2 bog‘lam pichan yeganda, qulon 7 bog‘lam yeydigan bo‘lsa, u holda kiyik 4 bog‘lam yeganida qulon 14 bog‘lam yeydi. Kiyik yana 2 ta bog‘lam yeganida u jami 6 bog‘lam yegan bo‘ladi, bu paytda esa qulon 3 marta 7 bog‘lamdan pichan yegani uchun 21 ta bog‘lam yeydi. Masala shartida “Kiyik bilan qulon birgalikda 27 bog‘lam yegan” degan sharti berilgani uchun jadvalni shu yerda to‘xtatamiz. Biz endi qulon bilan kiyik uchun jadval tuzib olamiz.

Qulon	Tuya
3	5
21	35

Masala shartida aytilganidek, qulon 3 bog‘lam pichan yeganida tuya 5 bog‘lam pichan yeydi.

U holda biz qulon 21 bog‘lam pichan yeganida tuya necha bog‘lam yeyishini topish uchun $3 \cdot 7 = 21$ kelishini hisobga olgan holda :

$5 \cdot 7 = 35$ ekanligini keltirib chiqaramiz.

Demak, qulon va kiyik birgalikda 27 bog‘lam pichan yeganida, tuya 35 bog‘lam pichan yeydi.

Masalada berilgan ma‘lumotlar bir-biriga bog‘liq emasdek ko‘ringani bilan ammo, diqqat bilan e‘tibor qaratadigan bo‘lsak ular o‘zaro bog‘langan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi bu bog‘liqlikni jadvalda tasvirlangan holatda tqadim etsak, o‘shandagina masalani aniq tushinib oladi va amal operatsiyalarini bajaradi.

3-sinf matematika darsligidagi yana bir mantiqiy masalani jadval yordamida yechish metodikasini ko‘rib chiqamiz:

“Naqsh kvadrat va beshburchaklardan iborat. Hammasi bo‘lib 37 ta uchi bor. Naqshda nechta kvadrat bor?”[10,63]

Bunday masalani yechish jarayonida o‘quvchilarning tartibli hisoblash jarayonini olib borishlari uchun jadval tuzib olishlari kerak.

Kvadrat soni	Burchagi soni	burchak soni	Beshburchagi soni
1 ta	4 ta	$37 - 4 = 33$	—
2 ta	8 ta	$37 - 8 = 29$	—
3 ta	12 ta	$37 - 12 = 25$	5 ta

4 ta	16 ta	$37 - 16 = 21$	—
5 ta	20 ta	$37 - 20 = 17$	—
6 ta	24 ta	$37 - 24 = 13$	—
7 ta	28 ta	$37 - 28 = 9$	—
8 ta	32 ta	$37 - 32 = 5$	1 ta

Yuqorida tuzilgan jadvalda 2 ta javob kelib qoldi. Masala shartida bizga “eng ko‘pi bilan” yoki “eng kami bilan” degan shartlari bo‘lmagani uchun ikkala javobni ham qabul qilamiz.

Ba’zi o‘quvchilar bunday turdagi masalalarni yechish jarayonida jadvallardan foydalanmasdan arifmetik hisob orqali javob topishga intilishadi. Bu jarayon ba’zan qisqa davom etsa, ba’zan esa juda katta vaqt va energiya talab qiladi. Bu esa o‘quvchining masala yechish jarayonidan sovishiga va fanga bo‘lgan qiziqishini yo‘qotishiga, masala yechish jarayonini juda qiyin matematik topshiriq deya fikrga keladi va mantiqiy fikrlash qobiliyatining shakllanishiga salbiy ta’sir qiladi. Yuqoridagi masalani arifmetik usulda kvadratning burchaklari sonini ixtiyoriy tanlangan qiymatga ko‘paytirib, bechburchakni ham tanlab olingan qiymatga ko‘paytirib qo‘shib borish orqali ko‘p vaqt yo‘qotadilar. Yuqoridagicha hisoblash natijasida 1 ta javob, ya’ni “3 ta” yoki “8 ta kvadrat” degan yechimni keltirib chiqarishadi. Bunday paytda o‘quvchilar orasida qay birini natija sifatida qabul qilish lozim degan savol tug‘iladi. Masala shartida ham faqat kvadrat soni so‘ralgan va ikkala yechim ham to‘g‘ri keladi. Jadval orqali yechish jarayonida esa barcha mumkin va mumkin bo‘lmagan holatlar ko‘rib chiqiladi va ikkala natija ham qabul qilinadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, “Boshlang‘ich maktab ta’limi rasmiy ta’limning poydevor bosqichi bo‘lib, unda bolaning shaxsiy fazilatlarini va qobiliyatlari shakllanish jarayoni jadal kechadi. Aynan shu davrda o‘quvchilarning intellektual salohiyati, hissiy ko‘nikmalari va boshqa muhim jihatlari rivojlana boshlaydi hamda bu jarayon ularning kelajakdagi fikrlash tarziga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi”[6,14].

“Agar insonda mantiqiy fikrlash qobiliyati yaxshi rivojlangan bo‘lsa, u odatda muammolarni samarali hal qila oladi. Shu bois, ushbu ko‘nikma imkon qadar erta - ko‘pincha “oltin davr” deb ataladigan yoshda, xususan boshlang‘ich maktab bosqichida shakllantirilishi zarur. Biroq mantiqiy fikrlashni rivojlantirish oson jarayon emas. Bu jarayonga ko‘plab omillar ta’sir ko‘rsatadi va ular orasida eng muhimlaridan biri o‘qituvchidir”[9,193].

Inson uchun kelajakda zarur bo‘ladigan barcha bilimlar va ko‘nikmalar uchun poydevor aynan shu davrda quriladi. O‘qish, yozish bilan birgalikda hisob-kitob jarayonlari ham aynan o‘sha davrdan boshlab o‘rganila boshlaydi. Bu davrda tasavvur va mantiqiy fikrlash qobiliyatlari ham shakllanadi va aynan mantiqiy masalalar yechish bu jarayon uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi. Mantiqiy masalalarni yechish o‘quvchilarda axborotlar bilan ishlash kompetensiyasini shakllantiradi, ularda kommunikativlik qobiliyatlarini rivojlantiradi, tafakkur qilishga, xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Bunday masalalarni yechish jarayonida ko‘rgazmalilik metodlarini qo‘llash esa, masala shartini o‘quvchilarga tizimli hamda bog‘liq tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Shuni e’tiborga olish kerakki, boshlang‘ich sinfda bolalar tasavvur olamini shakllantirish juda muhim, bu ular kelajakda o‘rganishi lozim bo‘lgan bilimlar uchun zamin yaratib beradi.

Ko‘rgazmali metodlardan biri jadvallar yordamida mantiqiy masalalarni yechish ularning mazmunini aniqroq tushunib yetishda, yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatolarning oldini olishda, masalaning javoblarini aniq topib olishda juda samarali usullardan biridir. Jadval yordamida masala yechishda o‘quvchilarning o‘z fikrlarini aniq ifodalay olish, ma’lumotlarni tahlil qilish va tartib bilan ketma-ket yechim izlash singari ko‘nikmalari shakllanib rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4884-son Qarori

2. Hoyles, C., & Küchemann, D. (2002). Students' Understandings of Logical Implication. *Educational Studies in Mathematics*, 51, 193-223. <https://doi.org/10.1023/A:1023629608614>
3. Estrella, Soledad; Mena-Lorca, Arturo & Olfos, Raimundo (2017). Naturaleza del objeto matemático “Tabla”. *magis, Revista Internacional de Investigación en Educación*, 10 (20), 105-122. <https://doi.org/10.11144/Javeriana.m10-20.nomt>.
4. Jiří Břehovský E and Jana Příhonská “THE ABILITY OF PRIMARY SCHOOL PUPILS TO SOLVE LOGICAL TASKS”, Technická univerzita v Liberci, Czech Republic; e-mail: jiri.brehovsky@tul.cz , SGS 21374 Project: “Mathematics as an effective tool for developing logical thinking in primary school pupils”, 397 bet .
5. Melichar, J. (2007). Matematika a její aplikace – Utváření a rozvoj klíčových kompetencí. UJEP.
6. Ristiana, M. G. (2019). Logical thinking skills of prospective elementary school teachers. In IOP Conf. Series: Journal of Physics: Conf. Series, 13-15.
7. Stephanou, L., & Pitta-Pantazi, D. (2006). The Impact of the intuitive rule “If A then B, if not A then not B”, in perimeter and area tasks. In Novotná, J., Moraová, H., Krátká, M., & Stehlíková, N. (Eds.). *Proceedings 30th Conference of the International Group for the Psychology of Mathematics Education*, Vol. 5 (pp. 177–184). PME.
8. “The role of visual learning aids across diverse learning styles in high school education” Lhoussine Qasserra, *European Journal of Applied Linguistics Studies*, <http://www.oapub.org/lit>
9. Widodo, S., Purnami, S., & Prahmana, R. (2017). Team Accelerated Instruction, Initials, And Problem-Solves Ability. In *Junior High School Int. J. Emerg. Math. Educ.* 1, 193–204
10. I.V.Repyova. 3-sinf matematika darsligi. 1-qism. Toshkent: “Novda Edutainment” nashriyoti. 2023.

Yusufzoda Shabnami Yunus,
Urganch davlat pedagogika instituti dotsenti
shabnamyusufzoda@gmail.com
Atajanova Navbahor Ro'ziboyevna,
Urganch davlat pedagogika instituti 2-kurs magistrant
atajanovanavbahor44@mail.com

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA VAQT HAQIDA TUSHUNCHANI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida vaqt tushunchasini shakllantirish bosqichlari, darsliklardagi metodik yondashuvlar hamda amaliy tavsiyalar yoritilgan. Bolaning vaqtga nisbatan ongli munosabatini rivojlantirish, kundalik faoliyatini rejalashtirish ko'nikmalarini shakllantirishda bosqichma-bosqich o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: vaqt tushunchasi, boshlang'ich ta'lim, matematika darsligi, soat, vaqt birliklari, metodika.

Аннотация. В данной статье рассматриваются этапы формирования понятия времени у учащихся начальных классов, методические подходы, представленные в учебниках, а также практические рекомендации. Последовательное обучение играет важную роль в формировании осознанного отношения ребёнка ко времени и навыков планирования повседневной деятельности.

Ключевые слова: понятие времени, начальное образование, учебник по математике, часы, единицы времени, методика.

Abstract. This article discusses the stages of forming the concept of time in primary school students, methodological approaches presented in textbooks, and practical recommendations. Step-by-step teaching plays an important role in developing students' conscious attitude towards time and skills of planning daily activities.

Key words: concept of time, primary education, mathematics textbook, clock, time units, methodology.

Kirish. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning matematik tasavvurini shakllantirish jarayonida vaqt tushunchasi asosiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Vaqtni to'g'ri idrok etish, kundalik faoliyatni tartibga solish, rejalashtirish, ketma-ketlik va davomiylikni tushunish kichik yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishida muhim omildir. Shu bois, boshlang'ich sinf matematika darslarida vaqt haqida tushunchalarni bosqichma-bosqich, izchil va ko'rgazmali tarzda shakllantirish zarur. Vaqt haqida tushunchani shakllantirish boshlang'ich sinf o'quvchisining tafakkurini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida vaqtni idrok etishning psixologik asoslari

Kichik yoshli o'quvchilar:

vaqtni abstrakt kategoriya sifatida qabul qilishda qiynaladilar;

ko'proq real voqealar va kundalik faoliyat orqali vaqtni tushunadilar;

“kecha-bugun-erta”, “ertalab-kun-tun” kabi tushunchalarni ko'rgazmali va tajribaga asoslangan faoliyat orqali egallaydilar.

Vygotskiy, Piaget, Galperinlarning tadqiqotlarida vaqt tushunchasini shakllantirish bosqichlari amaliy harakat, ko'rgazmali tasavvur, mavhum tushuncha tamoyiliga asoslanadi.

Vaqt tushunchasini shakllantirish bosqichlari

1-bosqich. Tabiiy vaqt tushunchalarini shakllantirish

Bu bosqich 1–sinf o'quvchilariga mo'ljallangan.

Asosiy vazifalar: Kunning qismlari: ertalab, kunduzi, kechqurun, tun. Tabiiy belgilar orqali vaqtni aniqlash (quyosh botishi, tong otishi). “Avval – keyin”, “oldin – hozir – keyinroq” ketma-ketliklarini tushuntirish.

Metodlar: Rasmlar orqali vaqtni taqqoslash. Kundalik rejani chizish. Harakatli o'yinlar: "Kim birinchi?", "Navbat bilan bajar".

2-bosqich. Vaqt birliklari bilan tanishtirish (sikl va ketma-ketlik)

Bu bosqich 1–2-sinflarda amalga oshiriladi.

O'rgatiladigan birliklar: soat, daqiqa; hafta kunlari; oylar tartibi; fasllar ketma-ketligi.

O'quv faoliyati:

Kalendar bilan ishlash. Soat maketi yordamida vaqtni ko'rsatish. Oylarni yodlashga oid o'yinlar ("Qaysi oy qaysidan keyin?").

Vaqtni sezish, uni o'lchash, rejalashtirish - bular bolalar shaxsiy intizomi va kundalik hayotda mustaqil harakat qilish malakalarini rivojlantiradi. Shu bois ushbu mavzuni o'rganish boshlang'ich ta'lim metodikasining dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Boshlang'ich sinf matematika darsliklarida vaqt tushunchasini shakllantirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

I. Vaqt tushunchasini shakllantirish bosqichlari

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida vaqtni anglash quyidagi bosqichlarda shakllanadi:

Sezgilar bosqichi (1-sinf): vaqt voqealar ketma-ketligi orqali idrok etiladi - ertalab, tushlik, kechqurun.

Tushunchaviy bosqich (2-sinf): vaqt birliklari (soat, daqiqa) haqida ilk tasavvur paydo bo'ladi.

Amaliy qo'llash bosqichi (3-sinf): soatni o'qish, vaqtni hisoblash, kundalik faoliyatni vaqt bo'yicha rejalashtirish.

Ongli boshqaruv bosqichi (4-sinf): vaqtni mustaqil rejalashtirish, dars va topshiriqlarga vaqt taqsimoti.

II. Matematika darsliklaridagi yondashuvlar

Boshlang'ich sinf matematika darsliklari (1–4-sinf) o'quvchilarda vaqtni tushunishga quyidagicha yondashadi:

1-sinf: hafta kunlari, yil fasllari, kun tartibi.

Haftada 7 kun bor:

1. Dushanba
2. Seshanba
3. Chorshanba
4. Payshanba
5. Juma
6. Shanba
7. Yakshanba

Yil fasllari

Yil fasllari to'rtga bo'linadi:

Bahor – mart, aprel, may

Yoz – iyun, iyul, avgust

Kuz – sentyabr, oktyabr, noyabr

Qish – dekabr, yanvar, fevral

Kun tartibi

1-sinf o'quvchilari uchun kun tartibi odatda quyidagicha bo'ladi:

Erta tongda: Uxlab turish, gigiena qoidalariga rioya qilish, nonushta qilish.

Maktabga borish: Maktabga etib borish va darslarga tayyorlanish.

Darslar: Har bir darsda yangi mavzularni o'rganish, mashqlar bajarish.

Ta'til va ovqatlanish: Darslar orasida qisqa tanaffuslar va ovqatlanish.

Uyga qaytish: Maktabdan uyga qaytish va uy vazifalarini bajarish.

Dam olish va o'yinlar: O'qishdan keyin dam olish, o'yinlar o'ynash, sevimli mashg'ulotlar bilan shug'ullanish.

Taqvimdan foydalanib, masalani yeching.

Aziz butunjahon robototexnika kuniga bag'ishlangan bayramni nishonlash uchun 17 kun qolganini taqvimga qarab hisobladi, U hisobni qaysi sanadan boshlagan?

	Du.	Se.	Chor.	Pay.	Ju.	Sha.	Yak.
			1	2	3	4	5
Yanvar	6	7	8	9	10	11	12
	13	14	15	16	17	18	19
	20	21	22	23	24	25	26
	27	28	29	30	31		
Fevral	3	4	5	6	7	8	9
	10	11	12	13	14	15	16
	17	18	19	20	21	22	23
	24	25	26	27	28	29	

2-sinf: soat, daqiqa, sekund birliklari, vaqt oraliqlari.

Vaqtning o'lchash birliklari

Vaqtning o'lchashda quyidagi birliklar ishlatiladi:

1 soat (soat) = 60 daqiqa

1 daqiqa (minut) = 60 sekund

1 sekund (soniya) - vaqtning eng kichik birliklaridan biri Vaqt oralig'ini hisoblash

Vaqt oralig'ini hisoblash uchun quyidagi amallarni bajarish mumkin:

Sekundlar: Agar ikki vaqt orasidagi farqni sekundlarda bilmoqchi bo'lsangiz, soat va daqiqalarni sekundlarga aylantirib, farqni hisoblang.

Daqiqalar: Agar vaqt oralig'ini daqiqalarda bilmoqchi bo'lsangiz, soatlarni daqiqalarga aylantirib, farqni hisoblang.

Soatlar: Agar vaqt oralig'ini soatlarda bilmoqchi bo'lsangiz, daqiqalarni soatlarga aylantirib, farqni hisoblang.

Uchta o'quvchi Orol dengizi haqida axborot tayyorlashdi. Birinchi o'quvchi 4 minut, ikkinchi o'quvchi birinchi o'quvchidan 3 minut ko'proq, uchinchi o'quvchi ikkinchi o'quvchidan 2 minut kamroq ma'ruzasi necha minut davom etdi

3-sinf: vaqt birliklari o'rtasidagi bog'liqlik, masalalar yechish.

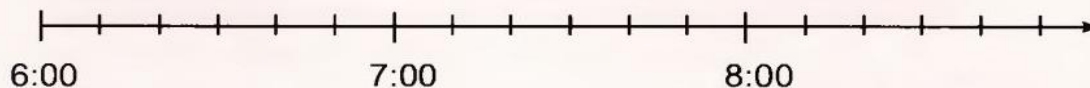
Vaqt oralig'ini hisoblash

Agar biror voqea boshlanish va tugash vaqtiga ega bo'lsa, ularning orasidagi vaqt oralig'ini hisoblash uchun tugash vaqtidan boshlanish vaqtini ayirish kerak.

Rasmga qarab 6-sentabrda kunning turli vaqtlarida havo harorati necha gradus bo'lganini aytib bering. Har bir soat tagiga vaqtning soat: minut ko'rinishida yozing.

Tun	Tong	Kun	Oqshom
21°C	20°C	32°C	31°C

Azim soat 6:00 da uyg'ondi. U 50 minut ertalabki jismoniy mashg'ulot bilan shug'ullandi. Azim maktabga tayyorlanishga jismoniy mashg'ulotdan 30 minut kam, yo'lga esa tayyorgarlikdan 30 minut ko'p vaqt sarfladi. U soat nechada maktabga keldi? Sonlar nurini tuzing va unga mashg'ulot, tayyorgarlik va maktabga borish uchun sarflangan vaqtlarni belgilang[9].

4-sinf: vaqt birligida ifodalangan masalalarni amaliyotga bog'lash (masalan, poyezd yo'lga necha daqiqa ketadi).

Quyidagi jadvalda Andijondan turli shaharlargacha bo'lgan masofalar ko'rsatilgan[10].

Toshkent	Guliston	Navoiy	Termiz	Urganch
300	400	750	950	1 250

Avtosayyoh 50/h tezlikda harakat qilishni rejalashtirmoqda. har bir shaharga yetib boorish uchun unga necha soat kerak bo'ladi?

III. Amaliy mashqlar va vositalar

Vaqt tushunchasini mustahkamlash uchun:

Soat maketi yordamida vaqtni ko'rsatish va o'qish;

Kalendar bilan ishlash, sana va hafta kunlarini aniqlash;

"Mening kunim" mavzusida vaqt jadvalini tuzish;

Vaqt masalalari: "Dars 45 daqiqa davom etadi. 13:00 da boshlangan bo'lsa, necha daqiqada tugaydi?"

IV. Didaktik va metodik tavsiyalar

Vaqt tushunchasini o'rgatish metodikasi

Hayotiy tajribaga asoslanish

Bolalarga vaqtning kundalik hayotdagi ahamiyatini tushuntirish uchun ularning o'z tajribalariga murojaat qilish muhim. Masalan, "Dars boshlanishi va tugashi vaqtlari", "Ovqatlanish vaqti", "Uyqu vaqti" kabi mavzularni muhokama qilish orqali vaqt tushunchasini shakllantirish mumkin.

Ko'rgazmali vositalardan foydalanish

Vaqt o'lchov birliklarini o'rgatishda turli ko'rsatmali vositalardan foydalanish samarali bo'ladi. Masalan:

Tabel-kalendarlar: O'quvchilar bilan birgalikda joriy yil uchun tabel-kalendar tayyorlash.

Soatlarning namoyish modellari: Soatning ishlash prinsipi va vaqtni qanday o'qishni ko'rsatish.

Kundalik rejimli jadvallar: O'quvchilarning kun tartibini belgilash va vaqtni qanday taqsimlashni o'rgatish

Vaqt birliklari orasidagi munosabatlarni tushuntirish

Bir sutka 24 soatdan, 1 soat 60 minutdan iboratligini tushuntirish. Bu munosabatlarni amaliy mashqlar orqali mustahkamlash.

Amaliy mashqlar va o'yinlar

Bolalarga vaqtni o'lchashni o'rgatishda amaliy mashqlar va o'yinlar orqali ko'nikmalarni shakllantirish. Masalan, "Qarsak chalib, bir minut o'tishini kuzatish" kabi faoliyatlar.

Kun tartibini tashkil etish

Bolalarga kun tartibini tuzishda yil fasllarini, salomatlik holatini va yosh xususiyatlarini hisobga olish. Masalan, yozda bolalarning ko'proq ochiq havoda bo'lishi, kechqurun uxlash vaqti kechroq bo'lishi kabi jihatlarni inobatga olish.

Xulosa va tavsiyalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun vaqt tushunchasini shakllantirish – ularning tafakkur rivoji va kundalik hayotdagi muvaffaqiyatli faoliyatining asosiy omillaridan biridir. Bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va bolaning yosh xususiyatlari, psixologik tayyorgarligi hamda shaxsiy rivojlanish darajasiga mos ravishda tashkil etilishi lozim.

Dastlab, o'quvchilar vaqtni sezgi orqali - voqealarning ketma-ketligini anglash orqali o'rganadilar. Keyinchalik, vaqt birliklari bilan tanishish orqali vaqtni o'lchashga o'tadilar, bu esa ularning mantiqiy tafakkurini rivojlantiradi.

Matematika darsliklarida keltirilgan mashqlar va masalalar vaqt tushunchasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Vaqtni o'lchash bo'yicha turli topshiriqlarni bajarish orqali o'quvchilar soatni to'g'ri o'qish, vaqt oraliqlarini hisoblash, o'z kundalik faoliyatini samarali rejalashtirish kabi ko'nikmalarni egallaydilar. Shuningdek, dars jarayonida ko'rgazmali vositalar, interfaol o'yinlar va amaliy topshiriqlardan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir, chunki bu usullar bolalarning mavzuga qiziqishini oshiradi va bilimlarni mustahkamlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida vaqt haqida tushunchani shakllantirish bosqichma-bosqich va ko'rgazmali asosda olib borilganda, ularning mantiqiy fikrlash, rejalashtirish va kundalik hayotiy faoliyatni tartibga solish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanadi. Raqamli texnologiyalar, interfaol o'yinlar hamda kalendar va soat bilan tizimli ishlash o'quvchilarni vaqtni aniq idrok etishga yordam beradi. Natijada o'quvchilar vaqtning ketma-ketligi, davomiyligi va o'lchov birliklarini puxta egallaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Perelman Y.I. Qiziqarli matematika. - T.: "SHARQ" Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2016.-25 b
2. Qosimov F.M. Boshlang'ich sinf matematika darslarida ijodiy topshiriqlar tizimi (monografiya) . - T.: Fan va texnologiya, 2011. – 156 b.
3. Qosimov F.M. Matematika ta'limini ijodiy tashkil etish. (Monografiya) – Buxoro, 2020. – 230 b.
4. Yusufzoda Sh.Y. 3-sinf matematika darslarida geometriya elementlarini o'rgatishda interfaol metodlardan foydalanish. -Buxoro: Monografiya. 2022.-15 b
5. Rayxonov Sh., Qosimov F., Saidova M. Boshlang'ich sinflarda harakatga doir masalalar. O'quv-metodik qo'llanma. – Buxoro: 2019, – 56 b.
6. Saidova G.E., Yusufzoda Sh.Y., Yarashov M.J. Matematika o'qitish metodikasidan amaliy mashg'ulotlar. –Buxoro: "Durdona" nashriyoti, 2021.-32 b
7. I.V.Repyova. 1-sinf matematika darsligi. 3-qism. Toshkent: "Novda Edutainment" nashriyoti. 2023.-23 b
8. I.V.Repyova., Y.V.Zemlina. 2-sinf matematika darsligi. 1-qism. Toshkent: "Novda Edutainment" nashriyoti. 2023.-27 b
9. I.V.Repyova. 3-sinf matematika darsligi. 1-qism. Toshkent: "Novda Edutainment" nashriyoti. 2023.-26 b
10. I.V.Repyova. 4-sinf matematika darsligi. 1-qism. Toshkent: "Novda Edutainment" nashriyoti. 2023.

Elektron ta'lim resurslari:

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.edu.uz
4. www.nadlib.uz (A.Navoiy nomidagi O'z.MK)
5. <http://ziyonet.uz> – Ziyonet axborot-ta'lim resurslari portal
6. <http://www.bakonkurs.by>

Yusufzoda Shabnami Yunus

Urganch davlat pedagogika instituti dotsenti

shabnamyusufzoda@gmail.com

Rimbayeva Dinora Zokirbay qizi

Urganch davlat pedagogika instituti 2-kurs magistrant

dinora12101999@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA EKOLOGIK TARBIYA BERISHDA INTERFAOL O'YINLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf matematika darslarida ekologik tarbiya berishda interfaol o'yinlarning ahamiyati hamda ulardan foydalanishning samarali usullari haqida fikr mulohazalar bildirilgan. Boshlang'ich sinf matematika darslarida ekologik tarbiyani samarali tashkil etishda interfaol o'yinlardan foydalanishning metodik asoslari yoritilgan. Maktab o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonida an'anaviy mashg'ulotlarni faollashtiruvchi, o'quvchini dars jarayonining faol subyektiga aylantiruvchi o'yin texnologiyalarining ahamiyati ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan asoslab beriladi. Interfaol o'yinlar matematika mazmuniga uyg'unlashtirilib, atrof-muhitni muhofaza qilish, resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, tabiatni asrashga doir tushunchalarni o'quvchilar ongiga singdirishning samarali yo'llari ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik mohiyat, interfaol o'yin, konsepsiya, ekologik tarbiya, fanlararo integratsiya, klassifikatsiya, tipologiya, rol o'yinlar.

Аннотация. В данной статье представлены соображения о значении интерактивных игр в экологическом воспитании на уроках математики в начальных классах, а также об эффективных методах их использования. Освещены методические основы применения интерактивных игр в эффективной организации экологического воспитания на уроках математики в начальных классах. С научно-педагогической точки зрения обосновывается значение игровых технологий, активизирующих традиционные занятия и превращающих учащегося в активного субъекта учебного процесса, в процессе формирования экологической культуры у школьников. Показаны эффективные пути внедрения в сознание учащихся понятий об охране окружающей среды, рациональном использовании ресурсов, сокращении отходов, сохранении природы путем интеграции интерактивных игр в содержание математики.

Ключевые слова: педагогическая сущность, интерактивная игра, концепция, экологическое воспитание, междисциплинарная интеграция, классификация, типология, ролевые игры.

Abstract. This article presents considerations on the significance of interactive games in environmental education during mathematics lessons in primary school, as well as effective methods for their implementation. The methodological foundations of using interactive games in the effective organization of environmental education in primary school mathematics lessons are highlighted. The importance of game-based technologies that activate traditional lessons and transform students into active subjects of the educational process in forming ecological culture among schoolchildren is substantiated from a scientific-pedagogical perspective. Effective ways of instilling in students' consciousness concepts related to environmental protection, rational use of resources, waste reduction, and nature conservation through the integration of interactive games into mathematics content are demonstrated.

Key words: pedagogical essence, interactive game, concept, environmental education, interdisciplinary integration, classification, typology, role-playing games.

Kirish. Hozirgi kunda ekologik muammolarning global miqyosda kuchayib borishi, ayniqsa, yoshlar ongida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatga mas'uliyatli munosabatda bo'lish

ko'nikmalarini shakllantirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Boshlang'ich ta'lim bosqichida ekologik tarbiya berish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu yoshda bolalar shaxsiyatining asosiy qirralari shakllanadi va atrof-muhitga nisbatan munosabatlari barqaror xarakterga ega bo'la boshlaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hamda Prezidentimizning ta'lim-tarbiya sohasiga oid qarorlari boshlang'ich ta'lim tizimida ekologik tarbiyani samarali amalga oshirishni dolzarb vazifa sifatida belgilaydi. Ushbu maqsadga erishishda fanlararo integratsiya, xususan, matematika darslari orqali ekologik tarbiya berish katta imkoniyatlar yaratadi.

Zamonaviy ta'lim paradigmasida bilim berish jarayonini o'quvchining faol subyektiv faoliyatiga asoslash, kognitiv va kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish birinchi o'ringa qo'yilmoqda. Ushbu maqsadga erishishda interfaol o'yinlar texnologiyasi o'zining psixologik-pedagogik imkoniyatlari bilan ajralib turadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining 75-80 foizi o'yin faoliyati orqali yangi bilimlarni osonroq o'zlashtiradilar. Matematika darslarida ekologik mazmundagi interfaol o'yinlardan foydalanish ikki tomonlama natija beradi: bir tomondan, o'quvchilar matematik bilim va ko'nikmalarni mustahkamlab, rivojlantiradilar; ikkinchi tomondan, ekologik madaniyat va tabiatga mas'uliyatli munosabat shakllanadi.

Interfaol o'yinlarning pedagogik mohiyati. Interfaol o'yin - bu o'quvchilarning faol o'zaro hamkorligi, kommunikativ muloqoti va individual mas'uliyati asosida tashkil etiladigan ta'lim shaklidir. Zamonaviy ta'lim tizimida interfaol o'yinlar o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtiruvchi, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiruvchi muhim pedagogik vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Pedagogika fani taraqqiyotida interfaol o'yinlarning nazariy asoslari ko'plab olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan bo'lib, ular o'yin faoliyatining ta'limdagi o'rni va ahamiyatini turli jihatdan tahlil qilganlar. L.S.Vygotskiy o'zining madaniy-tarixiy konsepsiyasida o'yinni bolaning psixik rivojlanishining eng muhim omili sifatida ta'riflagan. Uning fikricha, o'yin jarayonida bola "proksimal rivojlanish zonasi"da faoliyat yuritadi, ya'ni u o'z imkoniyatlaridan biroz yuqoriroq darajada vazifalarni bajaradi. Vygotskiy ta'kidlashicha, o'yin bo'lg'usi faoliyatning modeli bo'lib, unda bola kelajakda bajaradigan ijtimoiy rollarni mashq qiladi va ichki psixik jarayonlarini rivojlantiradi. Interfaol o'yinlar kontekstida bu nazariya ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash va ularning potentsial imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish zarurligini asoslaydi.

D.B.Elkonin o'yin nazariyasini yanada rivojlantirib, o'yinni ijtimoiy faoliyatning o'ziga xos shakli deb belgilagan. Uning ta'kidlashicha, o'yin – bu bolalik davrining yetakchi faoliyati bo'lib, unda bolaning shaxsiy xususiyatlari shakllanadi. Elkonin interfaol o'yinlarning pedagogik qiymatini ularning modellashtiruvchi xususiyatida ko'rgan: o'yin real hayot vaziyatlarini modellashtiradi va o'quvchilarga xavfsiz muhitda turli ijtimoiy rollarni sinab ko'rish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini, hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini va ijtimoiy moslashuvini rivojlantirishga xizmat qiladi.

A.N.Leontev faoliyat nazariyasi doirasida o'yinni motivatsion jihatdan o'rganib, o'yinning asosiy xususiyati uning jarayoniga yo'naltirilganligi, natijaga emasligini ta'kidlagan. Interfaol o'yinlar kontekstida bu g'oya muhim ahamiyatga ega: o'quvchilar bilim olish jarayonining o'zidan zavqlanishi va ichki motivatsiyaga ega bo'lishi kerak. Leontevning fikricha, o'yin faoliyati tufayli o'quvchilarda o'rganishga bo'lgan qiziqish va kognitiv ehtiyoj shakllanadi, bu esa ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

J.Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasida o'yinni bolaning intellektual rivojlanishining muhim mexanizmi sifatida ko'rib chiqdi. Uning fikricha, o'yin orqali bola assimilyatsiya va akkommodatsiya jarayonlarini amalga oshiradi, ya'ni yangi ma'lumotlarni o'zlashtiradi va mavjud bilim tuzilmalarini qayta quradi. Interfaol o'yinlar pedagogikasida bu yondashuv o'quvchilarning faol tajriba orttirishi va bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llash orqali chuqurroq o'zlashtirishi zarurligini asoslaydi. Piaget ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil kashfiyot qilishlari va muammoli vaziyatlarni hal etishlari muhimligini alohida ta'kidlagan.

Sh.A.Amonashvili gumanistik pedagogika tamoyillari asosida interfaol o'yinlarning tarbiyaviy ahamiyatini ko'rsatib o'tgan. Uning fikricha, o'yin – bu bolaning shaxsiy rivojlanishi uchun eng qulay muhit yaratuvchi faoliyat turi. Amonashvili o'yinlar orqali ta'limning individuallashtirish, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish va ularning o'ziga ishonchini mustahkamlash imkoniyatlari borligini ta'kidlagan. Interfaol o'yinlar ta'lim jarayonida raqobatchilik emas, balki hamkorlik muhitini yaratadi, bu esa o'quvchilarning bir-biriga hurmat va qo'llab-quvvatlash tuyg'ularini rivojlantirishga yordam beradi.

M.I.Makhmutov muammoli ta'lim nazariyasi doirasida interfaol o'yinlarning o'quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishdagi rolini ilmiy asoslagan. Uning ta'kidlashicha, o'yin jarayonida yaratilgan muammoli vaziyatlar o'quvchilarni faol qidiruv faoliyatiga undaydi va ularning intellektual salohiyatini to'liq ishga tushiradi. Interfaol o'yinlar muammoli vazifalarni qiziqarli va jozibador shaklda taqdim etish imkonini beradi, bu esa o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga olib keladi.

L.S.Vygotskiy, D.B.Elkonin, A.N.Leontev kabi olimlarning tadqiqotlarida o'yin faoliyatining bolalar rivojlanishidagi roli fundamental asoslantirilgan.

Interfaol o'yinlarning asosiy xususiyatlari:

- O'quvchilarning aktiv ishtirokchiligi va o'zaro muloqoti
- Muammoli vaziyatlar yechimini izlash jarayonida ijodiy fikrlash
- Hamkorlikda ishlash va jamoaviy mas'uliyat
- Emotsional qiziqish va motivatsiyaning yuqori darajasi
- O'quv materialini amaliy faoliyatda qo'llash imkoniyati

Ekologik tarbiya - bu bolalarda tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik to'g'risida ilmiy tasavvurlar, ekologik bilim va madaniyat, atrof-muhitni muhofaza qilishga oid amaliy ko'nikmalar shakllantirishning maqsadli pedagogik jarayonidir. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning psixologik xususiyatlari - konkret-obrazli fikrlash, kuzatuvchanlik, tashqi ta'sirlarga sezgirlik, o'yin faoliyatiga moyillik - ekologik tarbiyaning samarali amalga oshirilishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari zamonaviy pedagogik texnologiya, axborot hamda innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish va o'z faoliyatlarida qo'llashga bo'lgan qiziqishlari kuchaydi, o'quvchilarning ijodiy ishlash ko'nikma va malakalarini rivojlantirish bosh maqsadga aylandi. O'qitishning eng samarali, ayniqsa, noan'anaviy, interfaol metod, vosita va usullarini tatbiq etishga bo'lgan intilishlari ortdi.

Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi. Innovatsiya – bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak.

Matematika fanining abstrakt tabiati, bir qarashda, ekologik tarbiya bilan bevosita bog'lanmaydigandek tuyulishi mumkin. Biroq, chuqurroq tahlil qilganda, matematika darslarida ekologik muammolarni o'rganish va ekologik madaniyatni shakllantirish uchun keng imkoniyatlar mavjudligi aniqlanadi[8,6].

Fanlararo integratsiya tamoyili – bu turli o'quv fanlarining o'zaro bog'lanishi va ularning birlashtirilishi asosida ta'lim jarayonini tashkil etish printsiplini anglatadi. Bu tamoyil o'quvchilarga bilimlarni yaxlit tizim sifatida o'zlashtirishga yordam beradi. Matematika va ekologiya o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi yo'nalishlar orqali amalga oshiriladi:

Masala mazmunining ekologik yo'naltirilganligi: Matematik masalalar matnida ekologik ma'lumotlar, tabiat hodisalari, atrof-muhit muammolari aks ettirilishi mumkin. Masalan: "Bir nafas olishda odam 0,5 litr havo ishlatadi. Bir katta daraxt kuniga 120 litr kislorod ishlab chiqaradi. Bir kunda 30 marta nafas oladigan bola uchun nechta daraxt kerak bo'ladi?"

Matematik statistika orqali ekologik vaziyatni tahlil qilish: O'quvchilar mahalliy atrof-muhit holati to'g'risida ma'lumotlar to'plash, ularni jadval va diagramma shaklida taqdim etish, tahlil qilish ko'nikmalarini egallaydilar.

Amaliy loyihalar: Maktab hovlisidagi daraxtlarni sanash, ularning balandligi va yoshi to'g'risida matematik hisob-kitoblar olib borish, suv va elektr energiyasini tejash bo'yicha matematik hisob-kitoblar amalga oshirish.

O'quv dasturi doirasida integratsiya imkoniyatlari

Boshlang'ich sinf matematika dasturining barcha bo'limlari ekologik tarbiya bilan integratsiyalashishi mumkin:

- **Sonlar va amallar:** Tabiat ob'ektlarini sanash, ekologik statistik ma'lumotlar bilan ishlash

- **Miqdorlar va o'lchash:** Suv va elektr sarfini o'lchash, chiqindilar massasini aniqlash

- **Geometriya elementlari:** Tabiatdagi shakllarni o'rganish, maktab atrofida yashillashtirish loyihalarini rejalashtirish

- **Masalalar yechish:** Ekologik mazmundagi matematik masalalar

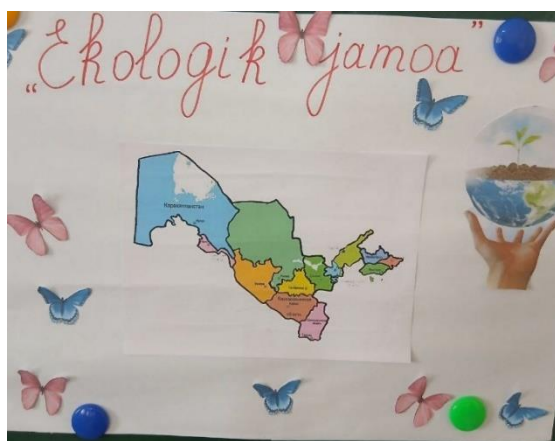
Interfaol o'yinlar tipologiyasi va tashkil etish metodikasi. Interfaol o'yinlar tipologiyasi pedagogik maqsadlar, ta'lim jarayonidagi funksiyalar va tashkiliy shakllar asosida tasniflanadi. Pedagogika nazariyasida interfaol o'yinlarning turli xil klassifikatsiyalari mavjud bo'lib, ular didaktik vazifalar va o'quvchilar faoliyatining xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Didaktik maqsadlariga ko'ra interfaol o'yinlar quyidagi turlarga bo'linadi: simulyatsion o'yinlar (real vaziyatlarni modellashtiruvchi), rol o'yinlari (ijtimoiy rollarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan), biznes o'yinlari (kasbiy faoliyatni taqlid qiluvchi), musobaqali o'yinlar (raqobat muhitida bilim va ko'nikmalarni sinash), hamkorlikka asoslangan o'yinlar (jamoaviy muammolarni yechishga qaratilgan). Pedagogik funksiyalariga ko'ra: kognitiv o'yinlar (bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlash), kommunikativ o'yinlar (muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish), kreativ o'yinlar (ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish), refleksiv o'yinlar (o'z-o'zini tahlil qilish va baholash malakalarini rivojlantirish).

Rol o'yinlari. Rol o'yinlarida o'quvchilar turli xil ijtimoiy yoki tabiiy rollarni bajarib, muayyan vaziyatni modellashtiradilar. Ekologik-matematik kontekstda quyidagi rol o'yinlarini tashkil etish mumkin:

"Ekolog-hisobchi": O'quvchilar ekolog va hisobchi rollarida maktabdagi qog'oz, suv, elektr sarfini hisoblab chiqadilar va tejash choralarini taklif qiladilar. Bu o'yinda matematika bilan bog'liq hisob-kitoblar ekologik maqsadlar uchun qo'llaniladi.

"Tabiat himoyachilari kengashi": Har bir o'quvchi tabiatning bir qismini (daryo, o'rmon, havo) himoya qiluvchi ekspert rolini oladi va matematik dalillar bilan o'z pozitsiyasini asoslaydi.

"Ekologik jamoa": Bunda har bir o'quvchi nafaqat individual balki guruhlararo ham ishlash ko'nikmasini shakllantiradigan, o'quvchilarni zukkolikka va topqirlikka chorlaydigan ta'limiy o'yindir. Ushbu **"Ekologik jamoa"** o'yiniga namuna tariqasida 3-sinf matematika darsligi 1-qismda "1dan 100 gacha sonlar" mavzusida yondosh mavzu sifatida **"O'zbekiston Respublikasi"** haqida misol va masalalardan namunalar keltirilgan. O'quvchilarga bu mavzuni tushuntirish jarayonida **"Ekologik jamoa"** didaktik o'yini orqali O'zbekiston tabiati, uning chegaraviy tuzilishi va bu orqali qaysi viloyatlar tog'li, cho'l yoki tekislik zonalaridan iborat ekanligi hamda u yerlarda sodir bo'ladigan ekologik hodisalar haqida tushunchalar berishimiz mumkin. Matematika faniga integratsiya qilganimizda esa o'quvchilar har bir viloyatning yer maydoni necha km. kv. ga teng ekanligi, hududi bo'yicha qaysi viloyat eng katta, qaysi viloyat eng kichik degan savollarga ham javob topishlari mumkin bo'ladi[6,B:.

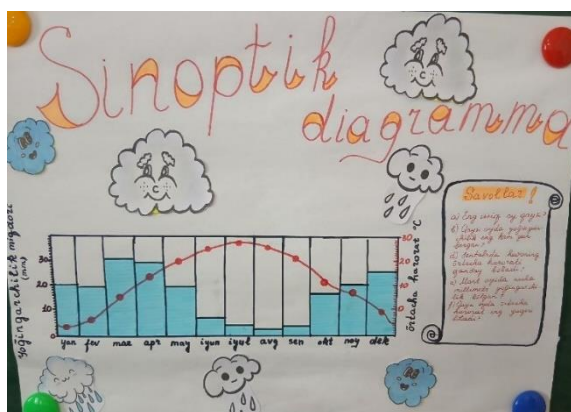

“Ekologik hisobchi”: O‘quvchilarga ekologik vaziyatlarni ifodalovchi kartochkalar beriladi, ular matematik amallarni bajarib, to‘g‘ri javoblarni topsalar, ekologik muammoga yechim topilgan hisoblanadi. Masalan: “Bir oila kuniga 200 litr suv sarflaydi. Agar ular dushdan keyin kranlarni yaxshi yopishsa, 40 litr tejashlari mumkin. Haftada qancha suv tejaladi?”

“Tabiat matematikasi”: Sonlarni tabiat ob‘ektlari bilan bog‘lash. O‘quvchilar hayvon va o‘simliklar sonini, ularning xususiyatlarini matematik tilda ifodalaydilar.

“Ekologik domino”: Dominoning bir yarmida matematik ifoda, ikkinchi yarmida ekologik fakt yoki tasvir bo‘ladi. O‘quvchilar matematik javobni ekologik ma‘lumot bilan moslashtirib, domino zanjirini yaratadilar.

“Sinoptik diagramma”: o‘yini orqali o‘quvchilar ob-havo ma‘lumotlarini aniqlash, yomg‘ir va namlik miqdori singari tushunchalarni diagramma orqali qulay va tezda tushunib olishlari mumkin bo‘ladi.

“Yashil shahar”: O‘quvchilar shahar rejalashtiruvchilar roliga geometrik shakllar yordamida maktab hovlisi yoki mahallaning ekologik jihatdan qulay loyihasini yaratadilar. Bunda masofa, maydon, perimetr kabi matematik tushunchalar qo‘llaniladi.

“Suv sikli”: Suvning tabiatdagi aylanishi jarayonini matematik model orqali namoyish etish. O‘quvchilar bug‘lanish, yog‘ingarchilik miqdorini matematik tarzda ifodalaydilar.

Musobaqa o‘yinlari (Competitive games)

“Ekologik estafeta”: Jamoalar ekologik-matematik topshiriqlarni bajarish uchun musobaqalashadilar. Har bir to‘g‘ri javob ekosistemaga foydali ball qo‘shadi.

“Matematik ekologiya viktorinasi”: Savol-javob shaklidagi o‘yin, unda matematik bilimlar va ekologik savodxonlik birgalikda baholanadi.

Interfaol o‘yinlarni tashkil etish metodikasi

Tayyorlov bosqichi:

- O‘yin maqsadi va vazifalarini aniq belgilash
- Zarur materiallar va didaktik vositalarni tayyorlash
- O‘quvchilarning bilim darajasi va qiziqishlarini hisobga olish

- O'yin qoidalarini ishlab chiqish va soddalashtirilgan ko'rinishda taqdim etish
- O'yin uchun vaqt va makondagi sharoitlarni rejalashtirish

Tashkiliy bosqich:

- O'quvchilarga o'yin maqsadi va qoidalarini tushuntirish
- Rollar va vazifalarni taqsimlash
- Jamoalar yoki guruhlar tashkil etish (agar kerak bo'lsa)
- Motivatsiya yaratish (qiziqarli kirish qism, tabiiy materiallardan foydalanish)

Asosiy bosqich:

- O'yinning faol bazasi, unda o'quvchilar o'z vazifalarini bajaradilar
- O'qituvchining kuzatuv va yo'naltiruvchi faoliyati
- Qiyinchilik tug'ilganda o'qituvchining yordami
- Barcha o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash
- Atmosfera va dinamikani nazorat qilish

Yakuniy bosqich:

- O'yin natijalarini umumlashtirish
- Eng faol va ijodiy ishtirokchilarni rag'batlantirish
- O'rganilgan materialning qisqacha takrori
- Refleksiya: o'quvchilar o'z his-tuyg'ulari va o'rganganlari haqida gapiradilar
- Ekologik xulosa: o'yindan olingan ekologik saboqni ta'kidlash

Baholash va tahlil bosqichi:

- O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholash
- O'yin samaradorligini tahlil qilish
- Kelajakda yaxshilash yo'llarini aniqlash
- O'quvchilar fikr-mulohazalarini yig'ish

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz lozimki, bugungi global sur'atda rivojlanib borayotgan ta'lim tizimida o'quvchilarning samarali va qulay usulda ilm olishlari uchun har doim interfaol o'yinlarning o'rni alohida ahamiyatga ega. Bundan tashqari integratsiyalashgan ta'lim muhitida esa o'quvchilar faqat bitta fan va shu fanning axborotlari bilan cheklanib qolmay ma'lumotlarni bir butun induksiya ko'rinishida o'zlashtirishlari mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4884-son Qarori
3. Vygotskiy L.S. O'yin va uning bolalar psixologik rivojlanishidagi roli // Tanlangan psixologik asarlari. – M., 1984
4. Elkonin D.B. Bolalar o'yinining psixologiyasi. – M.: Pedagogika, 1978
5. Zverev I.D. Ekologiya ta'limining nazariy asoslari. – M.: Pedagogika, 1983
6. Davlatov R.D., Safarova R.G. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – T.: TDPU, 2019
7. Eshchanov E.R. Interfaol ta'lim metodlari va ularni qo'llash. – T.: Fan, 2015
8. Mamanov N.M. Ekologik tarbiya metodikasi. – T.: O'qituvchi, 2005
9. Yusufzoda Shabnami Yunus. 3- sinf matematika darslarida geometriya elementlarini o'rgatishda interfaol metodlardan foydalanish metodikasi. Monografiya. – Buxoro, 2022. 108 bet
10. I.V.Repyova. 3-sinf matematika darsligi. 1-qism. Toshkent: "Novda Edutainment" nashriyoti. 2023.

Internet saytlari:

1. <https://ziyonet.uz/>
2. <https://pedagog.uz/>
3. <https://elibrary.ru/>

D.K.Mo'minova

Buxoro davlat pedagogika instituti,
Texnologik ta'lim kafedrası dotsenti

BIG DATA TAHLILI ORQALI BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING INDIVIDUAL O'QUV TRAYEKTORIYALARINI LOYIHALASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada Big Data texnologiyalaridan foydalangan holda bo'lajak o'qituvchilarning individual o'quv trayektoriyalarini samarali loyihalashning nazariy va amaliy asoslarini o'rganilgan. Unda talabalarning o'zlashtirish ma'lumotlari, xulq-atvorlari, kurslarga bo'lgan munosabatlari va boshqa kontekstual ma'lumotlarni jamlagan Big Data massivlarini tahlil qilish orqali har bir talaba uchun eng maqbul ta'lim yo'nalishini aniqlash mexanizmlarini tahlil qilingan. Olingan natijalar Big Data tahlili pedagogik kadrlar tayyorlash tizimining sifatini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynashi dalillangan. Tahlillar asosida bo'lajak o'qituvchilar uchun moslashtirilgan o'quv dasturlari, mashg'ulot shakllari va baholash tizimlarini ishlab chiqish mexanizmlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: big data, individual o'quv trayektoriyasi, mashinada o'qitish, o'qituvchilar tayyorlash, ta'lim personalizatsiyasi, o'quv tahlili, pedagogik kompetensiya.

Аннотация. В этой статье рассматриваются теоретические и практические основы эффективного проектирования индивидуальных траекторий обучения будущих учителей с использованием технологий больших данных. В нем были проанализированы механизмы определения оптимального направления обучения для каждого учащегося путем анализа массивов больших данных, которые объединяют данные об усвоении учащимися, поведение, отношение к курсам и другую контекстную информацию. Результаты доказали, что анализ больших данных играет решающую роль в повышении качества системы подготовки педагогических кадров. На основе анализа предложены механизмы разработки индивидуальных учебных программ, форм обучения и систем оценивания будущих учителей. Ключевые слова: большие данные, индивидуальная траектория обучения, машинное обучение, обучение учителей, образовательная персонализация, анализ обучения, педагогическая компетентность.

Ключевые слова: big data, индивидуальная образовательная траектория, машинное обучение, подготовка учителей, персонализация образования, учебная аналитика, педагогическая компетентность.

Annotation. This article explores the theoretical and practical framework for the effective design of individual training trajectories of prospective teachers using Big Data Technologies. It analyzed the mechanisms for determining the optimal educational orientation for each student by analyzing the big Data arrays, which summed up student appropriation data, behavior, attitudes towards courses and other contextual information. The results obtained proved that Big Data Analysis plays a decisive role in improving the quality of the pedagogical training system. On the basis of the analysis, mechanisms for the development of adapted training programs, training forms and assessment systems for future teachers have been proposed. Keywords: Big Data, individual learning trajectory, machine learning, teacher training, educational personalization, instructional analysis, pedagogical competence.

Key words: big data, individual learning trajectory, machine learning, teacher training, educational personalization, learning analytics, pedagogical competence.

Kirish. Zamonaviy jamiyat shiddat bilan o'zgarayotgan bir sharoitda, ta'lim tizimi ham ushbu global transformatsiyalarga moslashishga majbur bo'lmoqda, ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarning tayyorgarligi masalasi ustuvor ahamiyat kasb etadi, chunki ular ertangi kun ta'limining asosini tashkil qiladi. An'anaviy standartlashtirilgan o'quv dasturlari, ko'pincha, turli o'quvchilarning turli bilim darajasi, kognitiv uslublari, psixologik xususiyatlari va kelajakdagi kasbiy ehtiyojlarini to'liq hisobga olmaydi. Bu vaziyat ta'lim jarayonini yanada moslashuvchan,

shaxsga yo'naltirilgan va samarali qilishga qaratilgan innovatsion yechimlarni talab qilmoqda. Shaxsiy ehtiyojlarga moslashtirilgan Individual O'quv Trayektoriyalarini (IOT) yaratish, aynan shu muammoning hal qilishdagi eng muhim qadamlardan biri bo'lib, bu yondashuv talabalarga o'z tezligida va o'z qiziqishlariga mos ravishda bilim olish imkonini beradi. Biroq, IOTni samarali loyihalash va uni boshqarish uchun juda katta hajmdagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish zarurati paydo bo'ladi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan transformatsion o'zgarishlar, xususan, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi, didaktik jarayonlarni tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, mavzu quyidagi jihatlari bilan bugungi kunning eng dolzarb va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi:

1. Ta'lim sifatini oshirish va individual yondashuvni ta'minlash zaruriyati.
2. Big Data texnologiyalarining imkoniyatlari.
3. Bo'lajak o'qituvchilar tayyorlashning ahamiyati.
4. Innovatsion ta'lim tizimini yaratish.
5. Pedagogik tadqiqotlar uchun yangi imkoniyatlar.

Zamonaviy ta'limning asosiy muammolariga javob beradi. U nafaqat bo'lajak o'qituvchilarning tayyorgarlik sifatini oshirishga, balki ta'lim jarayonini individualizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va dalillarga asoslangan pedagogikani rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu bois, bu mavzu hozirgi kunda pedagogik tadqiqotlar, ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilar tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun katta ahamiyatga ega.

Mavzu metodologiyasi. Ushbu tadqiqot zamonaviy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning samarali tayyorgarligini ta'minlash maqsadida Big Data tahlili imkoniyatlaridan foydalangan holda ularning individual o'quv traektoriyalarini loyihalashning nazariy va amaliy jihatlari o'rganishga bag'ishlangan. Mavzuning dolzarbligi ta'lim sifatini oshirish, har bir talabaning o'ziga xos ehtiyojlarini qondirish hamda zamonaviy pedagogik talablarga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Aynan shu nuqtada Big Data (Katta Ma'lumotlar) tahlili sohasidagi yutuqlar ta'limni individualizatsiya qilish uchun beqiyos imkoniyatlar ochib beradi. Big Data faqatgina ma'lumotlarning hajmi bilan emas, balki ularning xilma-xilligi, tezligi va haqiqiyliigi (4V xususiyatlari) bilan ham ajralib turadi. Ta'lim kontekstida bu ma'lumotlar talabalarning onlayn kurslarda qoldirgan izlari, baholari, o'quv platformalaridagi faolligi, test natijalari, xulq-atvor modellari va hatto ijtimoiy-demografik ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Big Data tahlilining maqsadi – bu ma'lumotlar massivida yashiringan qonuniyatlarni, korrelyatsiyalarni va bashoratli modellarni topish, ularning yordamida har bir bo'lajak o'qituvchining o'zlashtirish holatini real vaqt rejimida baholash va uning kasbiy rivojlanishidagi keyingi eng maqbul qadamlarni aniqlashdir. Ushbu tahlil orqali, masalan, qaysi talabalar qanday mavzularni o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishini, qaysi pedagogik metodlar ular uchun samaraliroq ekanligini va qaysi kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun qo'shimcha resurslar talab etilishini aniqlash mumkin. Bu, ta'lim muassasalariga nafaqat o'quv jarayonini boshqarishda ancha asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi, balki bo'lajak o'qituvchilarni haqiqiy maktab ehtiyojlariga mos holda tayyorlashga sharoit yaratadi. Shuning uchun ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – Big Data tahlili yordamida bo'lajak o'qituvchilar uchun ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan tatbiq etilishi mumkin bo'lgan individual o'quv trayektoriyalarini loyihalash modelini ishlab chiqish va ularning o'quv natijalariga ta'sirini baholashdir. Bu esa, ta'lim texnologiyalari va pedagogika sohasidagi eng dolzarb muammolardan biriga yechim topishga xizmat qiladi.

Individual O'quv Trayektoriyalari (IOT) konsepsiyasi ta'lim tadqiqotlari sohasida uzoq tarixga ega bo'lsa-da, uning Katta Ma'lumotlar (Big Data) tahlili bilan birlashuvi nisbatan yangi va jadal rivojlanayotgan yo'nalish hisoblanadi. Dastlabki tadqiqotlar ta'limni personalizatsiya qilishning nazariy asoslariga e'tibor qaratgan bo'lsa, hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) imkoniyatlaridan foydalanib, personalizatsiyaning amaliy modellari yaratishga ustunlik berilmoqda [1]. Ta'lim tahlili (Learning Analytics) sohasidagi ishlar

talabalarining onlayn o'quv muhitlaridagi faoliyatini kuzatish va baholash orqali o'zlashtirish prognozlarini tuzishda Big Data asboblarning muhimligini namoyish etdi [2]. Ushbu yondashuv talabalarining o'qishni tashlab ketish xavfini oldindan aniqlash, ularning o'zlashtirishdagi zaif tomonlarini tezkor ravishda aniqlash va o'qituvchilarga o'z vaqtida aralashuv choralari ko'rish imkoniyatini beradi.

Mashinada O'qitish (Machine Learning – MO') algoritmlarining IOTni loyihalashdagi roli alohida e'tiborga loyiqdir. Xususan, tavsiya tizimlari (Recommendation Systems), elektron tijoratda xaridorlarga mahsulotlarni tavsiya etishdagi muvaffaqiyati tufayli ta'lim sohasida ham qo'llanilmoqda [3]. Bu tizimlar talabalarining oldingi ishlash natijalari, o'xshash profildagi boshqa talabalarining o'zlashtirish yo'llari va mavjud resurslarning xususiyatlari asosida har bir o'quvchiga keyingi o'rganilishi kerak bo'lgan mavzular, vazifalar yoki qo'shimcha materiallarni tavsiya qilishi mumkin. Bu jarayonda klasterlash (Clustering) usullari talabalarni umumiy xususiyatlari yoki o'quv uslublariga qarab guruhlariga ajratishda muhim rol o'ynaydi, bu esa guruh ichidagi moslashtirilgan yondashuvlarni yaratishga imkon beradi [4]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Big Datani to'g'ri qo'llash nafaqat natijalarni prognozlash, balki pedagogik jarayonlarning o'zini optimallashtirish va ta'lim resurslarining samaradorligini oshirish imkonini beradi [5].

Biroq, bo'lajak o'qituvchilarning tayyorgarligi kontekstida IOTni yaratish murakkabroqdir, chunki bu nafaqat akademik bilimlarni o'zlashtirishni, balki murakkab pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun, bu sohadagi adabiyotlar Big Data tahlilini talabalarining nazariy bilimlarini baholash bilan bir qatorda, ularning amaliy ko'nikmalarini, sinfni boshqarish qobiliyatini, refleksiv fikrlashni va o'quvchilarga individual yondashuvni qo'llash qobiliyatini baholash uchun ham qo'llashning yangi usullarini izlamoda [6]. Pedagogik ma'lumotlar uchun maxsus ma'lumotlar modellarini yaratish, masalan, o'qituvchilik amaliyoti jarayonida kuzatishlar va videoyozuvlar asosidagi ma'lumotlarni tahlil qilish, Big Data tahlilining keyingi bosqichlarini tashkil etadi. Mavjud tadqiqotlardagi asosiy kamchiliklardan biri bu Big Data tahlilining IOT loyihalashdagi ta'sirini uzoq muddatli va keng ko'lamli pedagogik amaliyotlarda sinovdan o'tkazishning etarli emasligidir [7].

Ushbu tadqiqot Big Data tahlili asosida bo'lajak o'qituvchilar uchun Individual O'quv Trayektoriyalarini (IOT) loyihalash modelini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, u aralash uslubdagi yondashuvga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy obyekti O'zbekistonning bir nechta pedagogik universitetlari talabalari bo'lib, ular bakalavriyatning kamida uchta kursida ta'lim oluvchi 500 dan ortiq bo'lajak o'qituvchilarni tashkil etadi. Metodologiya uch bosqichdan iborat bo'lib, ular ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish hamda modelni ishlab chiqish va baholashni qamrab oladi.

Birinchi bosqich keng ko'lamli va xilma-xil ma'lumotlar majmuasini yig'ishga qaratiladi. Bu ma'lumotlar talabalarining turli manbalardan olingan Big Datani o'z ichiga oladi: (1) Strukturaviy ma'lumotlar: o'zlashtirish ko'rsatkichlari (baholar, oraliq nazorat natijalari), kursni tugatish darajasi, ijtimoiy-demografik ma'lumotlar. (2) Yarim-strukturaviy ma'lumotlar: talabalar uchun mo'ljallangan O'quvni Boshqarish Tizimlaridagi (LMS) faollik jurnallari (platformada sarflangan vaqt, o'zlashtirish materiallari, muhokama forumlaridagi xabarlar soni), shuningdek, (3) No-strukturaviy ma'lumotlar: ochiq savollarga berilgan javoblar, insholar va o'qituvchilik amaliyoti videoyozuvlari (agar mavjud bo'lsa) talabalarining yozma va og'zaki nutqining murakkabligini tahlil qilish uchun. Ma'lumotlar 2022-2024 o'quv yillari davomida to'plangan ma'lumotlardan iborat bo'ladi.

Ikkinchi bosqich ma'lumotlarni dastlabki qayta ishlash va Mashinada O'qitish (MO') modellarini qo'llashni o'z ichiga oladi. Dastlab ma'lumotlar tozalanadi, birlashtiriladi va nomutanosibliklar bartaraf etiladi. Keyin, talabalarining o'quv uslublari va ehtiyojlaridagi o'xshashliklarga asoslanib, ularni guruhlash uchun Klasterlash (K-Means, DBSCAN) algoritmlari qo'llaniladi. Bu klasterlar har bir guruhga xos umumiy IOT elementlarini aniqlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, talabalarining ma'lum bir kurs yoki kompetensiya modulini muvaffaqiyatli yakunlash ehtimolini bashorat qilish uchun Regressiya (Logistic Regression) va Tasodifiy O'rmon

(Random Forest) kabi nazoratli MO' algoritmlari ishlatiladi. Ushbu prognozlar, ma'lum bir modulni o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin bo'lgan talabalarni erta aniqlash va IOTni tezkor korreksiya qilish uchun zarurdir.

Uchinchi bosqich IOT loyihalash modelini ishlab chiqish va baholashdir. MO' tahlillari natijalari asosida talaba profiliga mos keladigan eng maqbul o'quv resurslari, vazifalar ketma-ketligi va baholash usullarini tavsiya qiluvchi gibrid tavsiya tizimi yaratiladi. Model talabalarga ularning real vaqtdagi ishlash natijalariga qarab avtomatik ravishda moslashuvchan o'zgartirishlar kiritish imkonini beradi. Modelning samaradorligi ushbu IOT asosida o'qigan talabalarining nazorat guruhidagi an'anaviy usulda o'qigan talabalarga nisbatan kursni tugatish darajasi, yakuniy baholar va o'qituvchilik amaliyotida namoyish etilgan pedagogik kompetensiyalar darajasi bo'yicha statistik tahlil (T-test) orqali baholanadi.

Big Data tahlilini qo'llash natijasida olingan dastlabki natijalar bo'lajak o'qituvchilarning individual o'quv trayektoriyalarini (IOT) samarali loyihalashda chuqur qonuniyatlarni aniqlash imkonini berdi. Klasterlash algoritmlarining qo'llanilishi, masalan, K-Means usuli, talabalarni o'zlarining o'quv xulq-atvori va o'zlashtirish ko'rsatkichlari asosida to'rtta asosiy guruhga ajratdi: A-klaster ("Yuqori o'zlashtiruvchilar"), ular LMSda muntazam faol, nazariy bilimlarni tez o'zlashtiruvchilar; B-klaster ("Amaliyotga yo'naltirilganlar"), ular nazariyda o'rtacha, biroq amaliy vazifalarni bajarishda yuqori natijalarni ko'rsatuvchilar; C-klaster ("Qiyinchilikka duch keluvchilar"), ular ba'zi fanlarda past natijalar ko'rsatuvchi, lekin qo'shimcha resurslar bilan yaxshi rivojlanish salohiyatiga ega bo'lganlar; va D-klaster ("Risk ostidagilar"), ular o'qishni tashlab ketish xavfi yuqori bo'lgan yoki o'zlashtirishda doimiy qiyinchiliklarga duch keluvchilar. Bu klasterlash, IOTlarni umumiy guruh ehtiyojlariga moslashtirish uchun asos bo'ldi.

Prognozli modellarning tahlili, xususan, Random Forest algoritmi yordamida, talabaning biror pedagogik kompetensiya modulini (masalan, sinfni boshqarish ko'nikmasi) o'zlashtirishini 85% dan yuqori aniqlik bilan bashorat qilish mumkinligi aniqlandi. Tahlillar natijasi shuni ko'rsatdiki, LMSdagi munozara forumlarida faollik darajasi va amaliyot videolariga berilgan o'z-o'zini baholash reaksiyalari nazariy imtihon baholaridan ko'ra amaliy kompetensiyalarni bashorat qilishda muhimroq ko'rsatkichlar hisoblanadi. Bu topilma IOTni loyihalashda nafaqat test natijalariga, balki talabaning faol ishtiroki va refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan amaliy topshiriqlarni ustuvor qilish zarurligini ta'kidlaydi. Quyidagi jadval prognozli tahlilning muhim xususiyatlarini aks ettiradi.

Bundan tashqari, IOT asosida o'qitilgan tajriba guruhi va an'anaviy usulda o'qitilgan nazorat guruhining o'quv natijalarini solishtirish bo'yicha o'tkazilgan statistik tahlil shuni ko'rsatdiki, IOT yondashuvi sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. T-test natijalari tajriba guruhidagi talabalarining o'qituvchilik amaliyotida o'zlashtirgan yakuniy pedagogik kompetensiya ballari nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan yuqori ekanligini tasdiqladi ($p < 0.01$). Xususan, tajriba guruhining o'rtacha bahosi 88.4 ballni tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhining o'rtacha bahosi 81.2 ballga teng bo'ldi. Bu, Big Data tahlili yordamida shakllantirilgan shaxsiylashtirilgan o'quv yo'llari talabalarining o'z ehtiyojlariga mos resurslarga va topshiriqlarga ega bo'lishi hisobiga, ularning chuqurroq va mustahkam bilim olishini ta'minlaganligini ko'rsatadi. Ushbu yutuqlar ayniqsa C-klasterdagi talabalarda yaqqol namoyon bo'ldi, ular IOT tufayli o'z zaif tomonlarini maqsadli ravishda yopish imkoniyatiga ega bo'ldilar, bu esa ularning o'zlashtirish ko'rsatkichlarini nazorat guruhidagi o'xshash talabalarga qaraganda 10% ga oshirdi.

Olingan natijalar Big Data tahlilining bo'lajak o'qituvchilarning individual o'quv trayektoriyalarini (IOT) loyihalashdagi nafaqat nazariy imkoniyatini, balki amaliy samaradorligini ham tasdiqlaydi. Talabalarni xulq-atvor va o'zlashtirish uslublari bo'yicha to'rt xil klasterga ajratish, pedagogik kadrlar tayyorlash tizimiga yagona standart yondashuv o'rniga, har bir guruhning o'ziga xos ehtiyojlariga mos keladigan o'quv strategiyalarini joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Masalan, "Yuqori o'zlashtiruvchilar" (A-klaster) uchun IOTlar ko'proq mustaqil tadqiqotlar va murakkab pedagogik loyihalarni o'z ichiga olishi kerak, bu ularning chuqur bilimlarini yanada kengaytiradi, ayni paytda "Risk ostidagilar" (D-klaster) uchun IOTlar asosiy bilim va ko'nikmalarni takrorlash, shaxsiy mentorlik va erta aralashuv choralariga ko'proq e'tibor

qaratishi kerak. Bu yondashuvning afzalligi shundaki, u resurslarni eng ko'p ehtiyoj seziladigan joylarga maqsadli yo'naltirish imkoniyatini beradi, bu esa umumiy o'quv natijalarini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Mashinada O'qitish (MO') modellarining pedagogik kompetensiyani bashorat qilishdagi yuqori aniqligi, o'quv jarayonidagi an'anaviy baholash usullarini to'ldiruvchi yangi, dinamik baholash mexanizmlariga ehtiyoj borligini ko'rsatadi. Xususan, forumlardagi faollik va o'z-o'zini baholash kabi Big Data xususiyatlarining yuqori salmog'i shuni ko'rsatadiki, talabaning refleksiv qobiliyati va ijtimoiy o'zaro aloqasi kelajakdagi o'qituvchining amaliy samaradorligini belgilovchi asosiy omillardir. Bu, o'quv dasturini faqat nazariy bilimlarga e'tibor qaratishdan ko'ra, talabalarning o'z-o'zini tahlil qilish, hamkorlik qilish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan faol ta'lim metodlariga o'tish zarurligini anglatadi. IOT loyihalash tizimi shaxsiy kamchiliklar haqidagi ma'lumotlarni darhol aniqlab, talabaga aynan unga zarur bo'lgan amaliy simulyatsiyalarni yoki mentorlik sessiyalarini tavsiya etish orqali tezkor korreksiya qilish imkonini beradi.

IOT asosida o'qigan tajriba guruhining nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori natijalarga erishgani, bu yondashuvning pedagogik kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishdagi potensialini yaqqol ko'rsatadi. Bu IOTlarning ta'limning individuallashtirish tamoyilini muvaffaqiyatli amalga oshirayotganini va har bir talabaning maksimal salohiyatini ochishga yordam berayotganini bildiradi. Biroq, bu modelni keng miqyosda amalga oshirish bir qator qiyinchiliklar bilan bog'liq. Birinchidan, maxfiylik va axloqiy masalalar Big Data yig'ish va tahlil qilishda asosiy to'siq bo'lib qoladi. Ikkinchidan, IOTni boshqarish uchun zarur bo'lgan texnologik infratuzilma va malakali xodimlar (ma'lumotlar bo'yicha olimlar va ta'lim dizaynerlari) har bir ta'lim muassasasida mavjud emas. Shuning uchun, kelajakdagi tadqiqotlar ushbu modelning keng tarqalishini ta'minlash uchun ushbu axloqiy va institutsional muammolarni hal qilishga qaratilishi lozim.

Ushbu tadqiqot Big Data tahlilining bo'lajak o'qituvchilarning individual o'quv trayektoriyalarini (IOT) loyihalashdagi fundamental ahamiyatini har tomonlama o'rganib chiqdi va bu yondashuvning pedagogik kadrlar tayyorlash tizimini inqilob qilishdagi katta salohiyatini ilmiy asosda isbotladi. Katta hajmdagi, xilma-xil va dinamik ma'lumotlarni to'plash va ularni murakkab Machine Learning (Mashinada O'qitish) algoritmlari orqali tahlil qilish orqali, har bir talabaning shaxsiy ehtiyojlari, o'zlashtirish sur'atlari va kasbiy rivojlanishidagi o'ziga xos muammolari aniqlash imkoniyati yaratildi. Klasterlash usullarining muvaffaqiyatli qo'llanilishi talabalarni ularning o'quv profillari bo'yicha guruhlashga yordam berdi, bu esa guruhlarining umumiy xususiyatlariga mos keladigan IOTlarning asosini yaratdi, ayni paytda prognozli modellar alohida talabalar uchun o'qishni tashlab ketish xavfini yoki ma'lum kompetensiyalar bo'yicha qiyinchiliklarni erta aniqlash imkonini beruvchi mexanizmlarni taqdim etdi.

Olingan empirik natijalar, IOT asosida o'qigan tajriba guruhining pedagogik kompetensiya ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan sezilarli darajada yuqori ekanligini tasdiqladi, bu IOTlarning ta'lim sifatiga bevosita ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Bu xulosa, ta'lim muassasalarini kelajakda pedagogik jarayonlarni rejalashtirishda faqatgina standart o'quv dasturlariga emas, balki Big Data tahlili natijalariga asoslangan moslashuvchan, shaxsiy ehtiyojlarga yo'naltirilgan yondashuvlarga o'tishga undaydi. Ayniqsa, talabalarning o'z-o'zini baholash va hamkorlikdagi faoliyatidan olingan ma'lumotlar amaliy kompetensiyalarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynashi aniqlangani, o'quv dasturlarining qayta ko'rib chiqilishi va ularni amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlar bilan boyitilishi zarurligini ta'kidlaydi.

Kelajakdagi tadqiqotlar Big Data IOT modelini yanada takomillashtirishga, ayniqsa, ma'lumotlar maxfiyligi va ta'lim etikasi masalalarini qat'iy saqlagan holda, modelni boshqa ta'lim darajalarida (masalan, magistratura) qo'llash va uni uzoq muddatli kasbiy rivojlanish yo'llari bilan integratsiya qilishga qaratilishi lozim. Bu yondashuv, nafaqat bo'lajak o'qituvchilarni, balki butun ta'lim tizimini XXI asr talabalariga javob beradigan kadrlar bilan ta'minlashga xizmat qiladi.

Ushbu keng qamrovli tadqiqot Big Data tahlili va Machine Learning (Mashinada O'qitish) algoritmlaridan foydalangan holda bo'lajak o'qituvchilar uchun Individual O'quv

Trayektoriyalarini (IOT) tizimli loyihalashning muhimligini nafaqat nazariy jihatdan asosladi, balki empirik natijalar orqali uning beqiyos amaliy samaradorligini ham yaqqol namoyish etdi. Olingan ma'lumotlar har bir talabaning o'zlashtirish tezligi, afzal ko'rgan o'quv uslubi va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o'ziga xos zaif tomonlari bo'yicha aniq diagnostikani taqdim etish orqali, ta'lim jarayonini ilgari erishib bo'lmaydigan darajada personalizatsiya qilish imkoniyatini yaratdi. Klasterlash va bashoratli modellar, ayniqsa, o'qishni tashlab ketish xavfi yuqori bo'lgan yoki maxsus e'tibor talab qiladigan talabalarni erta bosqichlarda aniqlashga xizmat qildi, bu esa o'z vaqtida aralashuv choralari ko'rish va o'quv muvaffaqiyatini ta'minlashga kalit bo'ldi.

IOT asosida tashkil etilgan ta'lim tajriba guruhida pedagogik kompetensiyalarning sezilarli darajada yaxshilanganini ko'rsatgan natijalar, bu yangi metodologiya an'anaviy ta'lim uslublaridan ustun ekanligini isbotlaydi. Bu muvaffaqiyat, Big Data yig'ishda talabalarning faolligi va refleksiv mulohazalariga oid ma'lumotlarning (forumlar, o'z-o'zini baholash) yuqori ahamiyatga egaligi bilan mustahkamlandi, bu esa kelajakdagi o'qituvchilarni tayyorlashda nafaqat nazariy bilimga, balki amaliy mahoratga va tahliliy fikrlashga urg'u berish zarurligini ta'kidlaydi. Xulosa qilib aytganda, IOT modeli ta'lim sifatini oshirish, kadrlar tayyorlashni optimallashtirish va maktab tizimlarini yanada kompetent bitiruvchilar bilan ta'minlash uchun muhim strategik vosita bo'lib xizmat qiladi, shu bilan birga kelajakda axloqiy va infratuzilma masalalarini hal qilish bo'yicha ilmiy izlanishlarni davom ettirishga chorlaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot Big Data va Mashinada O'qitish (MO') orqali bo'lajak o'qituvchilar uchun Individual O'quv Trayektoriyalarini (IOT) loyihalashning yuqori samaradorligini isbotladi. Klasterlash algoritmlari talabalarni xulq-atvor va o'zlashtirish profillari bo'yicha aniq guruhlariga ajratish imkonini berdi. Prognozli modellar o'qishdagi qiyinchiliklarni erta aniqlash va individual moslashtirilgan resurslarni tavsiya qilish uchun asos bo'ldi. Tajriba guruhining natijalari, IOT asosidagi ta'limning an'anaviy usulga nisbatan pedagogik kompetensiyalarni sezilarli darajada oshirganini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv pedagogik kadrlar tayyorlashni zamon talablariga mos, shaxsiylashtirilgan va sifatli tizimga aylantirish uchun muhim strategik qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Siemens, G., & Long, P. (2011). Penetrating the fog: Analytics in learning and education. *EDUCAUSE Review*, 46(5), 30–39.
2. Baker, R. S. (2019). Big Data and education. In *The Oxford Handbook of the Science of Science* (pp. 523–543). Oxford University Press.
3. Adnan, M., Afzal, M. T., & Ullah, S. (2020). Designing a recommendation system for personalized learning in the educational environment. *Interactive Learning Environments*, 28(4), 481–495.
4. Kose, U., & Yildirim, T. (2020). A clustering-based approach for identifying students' learning styles in adaptive educational systems. *Journal of Educational Computing Research*, 58(3), 643–668.
5. Gasevic, D., Dawson, S., & Siemens, G. (2015). Let's not forget about learning: Studying and improving learning as a product of data. *Educational Technology Research and Development*, 63(1), 1–9.
6. Chen, G., Zhang, S., Liu, C., & Yin, C. (2021). Big Data analytics in teacher professional development: A systematic literature review. *Sustainability*, 13(22), 12792.
7. Williamson, B. (2018). *Big data in education: The digital future of learning, policy and practice*. Sage Publications.

Raximov Azizbek Normurodovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

BUXORO JADIDLARINING MA'RIFIY FAOLIYATI VA UNDAGI VATANPARVARLIK G'OYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati va ularning vatanparvarlik g'oyalarini shakllantirishdagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Jadidchilik harakati namoyandalari – Fitrat, Ayni, Buxoriy, Sadriddin Maxsum, Abdurahmon Sa'diy kabi ziyolilarning ta'lim islohotlari, yangi usul maktablari faoliyati, darslik va matbuot orqali amalga oshirgan ma'naviy-ma'rifiy targ'iboti ochib beriladi. Tadqiqot davomida Buxoro jadidlarining millat ravnaqi, erkin fikrlash, ma'rifatni yoyish, milliy o'zlikni anglatuvchi pedagogik qarashlari hamda yosh avlodda vatanparvarlik ruhini shakllantirishga qaratilgan tashabbuslari tahlil qilinadi. Maqola Buxoro jadidlarining o'tmishdagi ma'rifiy harakati bilan bugungi zamonaviy ta'lim jarayonidagi milliy-tarbiyaviy yondashuvlar o'rtasidagi uzviylikni ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: buxoro jadidlari, jadidchilik, ma'rifiy faoliyat, vatanparvarlik g'oyalari, yangi usul maktablari, milliy uyg'onish, Fitrat, Ayni, Buxoriy, ma'rifatparvarlik, pedagogik qarashlar, milliy o'zlik, ta'lim islohotlari, tarbiyaviy tamoyillar, ma'naviy meros.

Annotation. This article examines the educational activities of the Bukhara Jadids and the patriotic ideas embedded in their reforms and intellectual heritage. The study analyzes how enlightened figures such as Fitrat, Ayni, Behbudiy, and other Jadid scholars promoted national awakening, cultural renewal, and patriotism through modern schools, textbooks, public speeches, journalism, and socio-political initiatives. Special attention is given to the role of Bukhara Jadids in strengthening national identity, fostering a sense of civic responsibility, and shaping the moral foundations of society during the early twentieth century. The article also highlights the pedagogical principles underlying their promotion of enlightenment, modernization, and national consciousness. Furthermore, it discusses the relevance of the Jadids' patriotic and educational ideas for contemporary educational processes in Uzbekistan, emphasizing how their intellectual legacy continues to inspire present-day approaches to civic and moral education.

Key words. bukhara Jadids, enlightenment movement, patriotic education, national identity, Fitrat, Ayni, Behbudiy, Jadid schools, modernization, pedagogical heritage, civic consciousness, national awakening, educational reforms, cultural renewal, intellectual history.

Аннотация. В данной статье анализируется просветительская деятельность бухарских джадидов, их реформаторская работа в сфере образования и воспитания, а также роль патриотических идей в этих процессах. На основе педагогического наследия таких известных представителей бухарского джадидизма, как Фитрат, Айни, Бадриддинова и Сиддики-Ажзий, раскрываются идеология национального возрождения, принципы формирования национальной идентичности, просвещения и патриотизма у молодёжи. Также рассматриваются историко-педагогические механизмы формирования патриотического духа через джадидские школы, учебные программы и печатные издания. В исследовании подчёркивается актуальность применения идей джадидского просветительства в современной образовательной системе.

Ключевые слова: бухарские джадиды, просветительское движение, патриотические идеи, джадидские школы, Фитрат, Айни, образовательные реформы, национальное возрождение, педагогическое наследие, национальное сознание, нравственное воспитание.

Kirish. Buxoro amirligi XX asr boshlariga kelib siyosiy, iqtisodiy va madaniy inqiroz jarayonlarini boshdan kechirayotgan bir davrda jadidchilik harakati yurtning ma'rifiy uyg'onishida hal qiluvchi omil sifatida shakllandi. Bu davrda zamonaviy bilimlarning yetishmasligi, zamon bilan hamnafas bo'lmagan ta'lim tizimi, aholining aksariyat qismi

savodsizligining yuqoriligi, amirlik boshqaruvidagi konservativ kuchlarning islohotlarga qarshiligi millat taraqqiyotini jiddiy to'xtatib qo'yar edi. Ana shunday murakkab tarixiy sharoitda Buxoro jadidlari sahnaga chiqdi va ular jamiyatning ma'naviy hayotini o'zgartirish, xalq ongida yangicha tafakkur yaratish, yosh avlodni milliy g'urur, vatanparvarlik, ma'rifat va taraqqiyot ruhida tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Ularning faoliyatida vatanparvarlik g'oyalari markaziy o'rin tutdi, chunki har qanday yangilanish, avvalo, millatning ongini uyg'otish va o'zligini anglashdan boshlanishini yaxshi tushunishar edi.

Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati an'anaviy diniy maktab va madrasalar faoliyatidan tubdan farq qilardi. Ular ta'lim tizimini zamonaviylashtirish, dunyoviy fanlarga urg'u berish, o'quv dasturlariga tarix, geografiya, tabiatshunoslik, hisob, ona tili kabi fanlarni kiritish, dars jarayonida o'quvchining fikrlash qobiliyatini rivojlantirish kabi maqsadlarni ilgari surdi. Bu o'zgarishlarning barchasi jamiyatni zamon talablari darajasiga ko'tarish, yurtning mustaqil ravnaqi uchun intellektual asos yaratishga qaratilgan edi. Jadidlarning bu izlanishlari chuqur vatanparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan bo'lib, ular har bir o'zgarishning tub maqsadi – millatning o'zligini saqlash, mustahkamlash va uni taraqqiyot sari yetaklash ekanini ta'kidlab kelishdi.

Buxoro jadidlarining alohida xizmati shundaki, ular vatanparvarlikni shunchaki siyosiy yoki shiorbozlik darajasida emas, balki ma'naviy-ma'rifiy g'oya sifatida shakllantirdilar. Fitrat, Ayni, Munzim, Hojimurodov, Fuzayl Maksud kabi ziyolilar yaratgan asarlar, darsliklar, publitsistik materiallar, san'at va adabiyot namunalarini orqali millatning o'z tarixini bilish, uning kelajagiga mas'uliyat bilan yondashish, dunyo ilm-fanidan bahramand bo'lishga da'vatlar har bir o'quvchi va o'qituvchining ongiga singdirildi. Ularga ko'ra, vatanparvarlik – avvalo ma'rifatli bo'lish, xalqni zulm va jaholatdan chiqarish, zamonaviy fikrlashni shakllantirish, milliy birlikni mustahkamlash va taraqqiyotga xizmat qilish demak edi.

Jadidlar faoliyatining yana bir muhim jihati ularning matbuot sohasidagi xizmatlaridir. Gazeta va jurnallar orqali ular jamiyatning turli qatlamlariga murojaat qilishdi, xalqni milliy uyg'onish g'oyalari atrofida birlashtirishga harakat qildilar. "Taraqqiy", "Hurriyat", "Buxoro Sharif", "Shuhrat", "Najot" kabi nashrlar milliy ongni uyg'otish, xalqni islohotlar zarurligiga ishonitirishda beqiyos o'rin tutdi. Bu nashrlar orqali jadidlar ta'limning yangilanishi, siyosiy islohotlar, iqtisodiy o'zgarishlar, inson huquqlari va ayollar ta'limi kabi masalalarni keng yoritib bordilar. Ularning matbuotdagi faoliyati ham vatanparvarlikning amaliy ko'rinishi sifatida namoyon bo'ldi, chunki ular millat ravnaqi uchun zarur bo'lgan fikrlarni xalq orasida keng yoydilar.

Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyatida teatr va adabiyot ham alohida rol o'ynadi. Ular sahna asarlari orqali jaholatni fosh qilish, xalqni uyg'otish, milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytirishni maqsad qilib qo'ydi. Fitratning "Hind ixtilochilari", "Abulfayzxon", Munzimning ijtimoiy mazmundagi she'rlari, Aynining realistik hikoyalari – bularning barchasi xalqning ijtimoiy ongini o'zgartirish, mustaqil fikrlashga o'rgatish, millatni zulmdan ozod qilish g'oyalari xizmat qildi. Teatr san'ati esa bevosita ta'sir kuchi bilan yoshlar qalbida vatanparvarlik ruhini kuchaytirishda samarali vosita bo'ldi[5].

Buxoro jadidlarining faoliyati xalqni birlashtirish, jamiyatda yangicha dunyoqarashni shakllantirish bilan birga, milliy mustaqillik g'oyalarining shakllanishi uchun ideologik zamin yaratdi. Ularning fikricha, jamiyat taraqqiyoti uchun ilm-fan, ma'rifat, erkin fikr va milliy birlikning uyg'unligi zarur edi. Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati bugungi O'zbekiston ta'lim tizimi uchun ham muhim tarixiy tajriba bo'lib xizmat qiladi. Ularning g'oyalari hozirgi kunda yosh avlodni milliy g'urur, tarixiy xotira, Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shu bois jadidlarning pedagogik merosi zamonaviy ta'limda ham o'rganilmoqda, vatanparvarlik tarbiyasining samarali yo'nalishlari sifatida qo'llanilmoqda.

Buxoro jadidlarining faoliyatini o'rganish, ularning ma'rifiy merosini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish bugungi kunda nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki pedagogik nuqtai nazardan ham muhimdir. Chunki ular taraqqiyot yo'lini ma'rifat, bilim, yuksak ma'naviyat va milliy ong bilan bog'lagan holda, yurt kelajagini yoshlar tarbiyasiga bog'lab qo'yg'alar. Ularning tomonidan

yaratilgan ta'lim modeli, ma'rifatparvarlik g'oyalari va vatanparvarlik tushunchasi bugungi ta'lim jarayonida ham dolzarbligini yo'qotmaydi. Shu tariqa, Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati nafaqat tarixiy meros, balki hozirgi zamon pedagogikasida ham o'z o'rniga ega bo'lgan bebaho boylikdir[6].

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati va undagi vatanparvarlik g'oyalarini o'rganish masalasi bugungi kunda tarixshunoslik, pedagogika, sotsiologiya va ma'naviyatshunoslik fanlarining kesishgan nuqtasida turadigan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida maydonga chiqmoqda. Mazkur masalaning ilmiy adabiyotlarda yoritilishi uzoq tarixiy jarayonlarga ega bo'lib, jadidchilik harakatining XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy voqealar bilan uzviy aloqada shakllanganligi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan turlicha tahlil etilgan. Avvalo, jadidchilikni umumiy turkiy-sharq ma'rifatparvarlik harakati doirasida o'rgangan rus va yevropa tadqiqotchilarining ishlari mazkur masalaning xalqaro miqyosda o'rganilishini ko'rsatadi. Jumladan, E. Olcott, A. Benningsen, S. Enders Uimbush, H. Bregel kabi olimlar tomonidan Markaziy Osiyo jadidlarining siyosiy-madaniy faoliyati, ulardagi milliy uyg'onish va ma'rifat g'oyalari umumiy tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda yoritilgan[1].

O'zbekiston tarixshunosligida esa jadidchilik masalasi, xususan Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati haqida ilk izlanishlar mustaqillikdan keyingi davrda keng rivoj topa boshladi. Chunki sovet davrida jadidlar faoliyati biryoqlama talqin qilinib, ularning vatanparvarlik g'oyalari "millatchilik", "burjua millatchiligi" kabi siyosiy ayblovlar bilan rad etilgan. Mustaqillikdan so'ng bu tarixiy merosga ilmiy yondashuv paydo bo'ldi va Fitrat, Behbudiy, Avloniy, Munavvar qori, Sadridin Ayni kabi ma'rifatparvarlarning asarlari qayta nashr qilina boshladi. Tadqiqotchilardan A. Qodirov, B. Qosimov, Sh. Turdiyev, O. Boqiev, H. Boltaboeva, M. Jo'rayev kabi olimlarning ishlari jadidchilik harakati tarixini chuqur tahlil qilishga xizmat qildi. Ularning izlanishlarida Buxoro jadidlarining maorif sohasidagi islohotlari, "usuli jadid" maktablarining tashkil etilishi, yangi o'quv dasturlari va darsliklar yaratilishi, bu jarayonda vatanparvarlik g'oyalarining qanday ifodalangani haqida muhim ilmiy dalillar keltirilgan[2].

Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyatini pedagogik nuqtayi nazardan o'rgangan tadqiqotlar orasida A. Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari, Fitratning "Oila", "Rahbari najot", "Muallimlar uchun" kabi qo'llanmalari alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu asarlarda ma'naviy tarbiya, vatanparvarlik, fuqarolik burchi, milliy g'urur, ilm va ma'rifatning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni haqida ilgari surilgan qarashlar o'z davrining pedagogik manbalari sifatida ko'plab zamonaviy tadqiqotlarda asosiy manba sifatida qo'llanadi. Zamonaviy pedagog olimlardan K. Mirsodiqov, R. G'afforova, N. Jo'raboev, M. Xolboyeva kabi mualliflar jadid merosining bugungi ta'lim jarayoniga integratsiyasi masalalarini tahlil qilib, jadidlar qarashlarining tarbiyaviy ahamiyatini ilmiy asoslab bergan[8].

Jadidlarning vatanparvarlik g'oyalari masalasi ko'proq tarixiy-siyosiy kontekstda o'rganilgan bo'lsa-da, pedagogik mazmuni nisbatan kechroq ilmiy tahlil qilina boshlagan. Ayrim tarixchilar – O. Qoraxo'jayev, A. Rasulov, T. Toshmatov tadqiqotlarida Buxoro amirligi davridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, jadidlarning islohotchilik faoliyati, ularning siyosiy o'zgarishlarga intilishi masalalari yoritilgan. Ammo ularning ishlarida pedagogik jarayonlarning vatanparvarlik tarbiyasi nuqtayi nazaridan tahlili nisbatan cheklangan.

So'nggi yillarda O'zbekistonning siyosiy mustaqilligi va milliy g'oya tamoyillarining shakllanishi jarayonida jadidchilik merosi qayta ochib berilib, barkamol avlodni tarbiyalash siyosati bilan bog'liq holda Buxoro jadidlarining g'oyalari yangi ilmiy talqinda qayta tadqiq qilinmoqda. Xususan, yoshlar tarbiyasida ma'rifat, milliy o'zlikni anglash, vatan ravnaqi uchun mas'uliyat, fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish kabi tushunchalarning tarixiy ildizlari sifatida jadid pedagogikasiga murojaat qilinmoqda. Bu o'z navbatida mazkur masalaning o'rganilganlik darajasini yangi bosqichga ko'tarib, pedagogik fanlar doirasida ham mustahkam ilmiy asos yaratdi[7].

Shuningdek, xalqaro ilmiy maydonda ham Markaziy Osiyo jadidchiligi bo'yicha izlanishlar ko'paygan. Masalan, A.Khalid, J.Tucker, R.Collins kabi tadqiqotchilar musulmon islohotchiligining umumiy tendensiyalari qatorida Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyatini ham

o'rganib, ularning milliy uyg'onish jarayonidagi o'rnini keng yoritgan. Ularning ishlari jadidchilikni modernizatsiya jarayonining tarkibiy qismi sifatida baholashga imkon beradi[4].

Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda jadidlar faoliyatiga nisbatan sotsial-falsafiy yondashuv qo'llanib, ularning g'oyalaridagi insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, ma'suliyatlilik, demokratiya g'oyalari tahlil qilingan. Bu esa mazkur mavzuning ko'p qirrali o'rganilganligini va hali to'liq tugallanmagan ilmiy yo'nalish sifatida tadqiqotlar davom etayotganini ko'rsatadi.

Yuqorida qayd etilgan tadqiqotlarning umumlashgan tahlili shuni ko'rsatadiki, Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati haqida ko'plab ilmiy manbalar mavjud bo'lsa-da, ularning vatanparvarlik g'oyalari aynan pedagogik jarayon nuqtayi nazaridan hali ham mukammal tahlilga muhtojdir. Jumladan, jadidlarning o'quv dasturlarida vatanparvarlik mazmunining berilishi, o'quvchi shaxsiga ta'sir etuvchi metodlar, ta'lim-tarbiya tizimidagi yangiliklarning milliy ongga ta'siri kabi pedagogik masalalar chuqur ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi[3].

Shu nuqtayi nazardan, Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyatidagi vatanparvarlik g'oyalarining o'rganilganlik darajasi yetarlicha keng bo'lsa-da, ularning zamonaviy pedagogika uchun ahamiyatini yoritish, jadid merosini hozirgi ta'lim mazmuniga tatbiq etish hamon muhim ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Natija va tahlil. Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyatini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, XX asr boshlarida Buxoro amirligi hududida shakllangan jadidchilik harakati o'zining barcha ma'rifiy tashabbuslari, pedagogik g'oyalari va ijtimoiy faoliyati orqali jamiyatda vatanparvarlik ruhini uyg'otishga xizmat qilgan. Jadidlarning maqsadi faqatgina maktablarni isloh qilish yoki yangi usuldagi ta'limni yo'lga qo'yish emas, balki millat ongini uyg'otish, xalqni jaholatdan qutqarish va bunyodkor g'oyalar asosida taraqqiyot sari yetaklash edi. Ularning ma'rifatchilik faoliyatida vatanparvarlik bitta alohida mavzu sifatida emas, balki har bir pedagogik faoliyatning mazmuniga singib ketgan asosiy yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablarining o'quv dasturlari o'z vaqtida an'anaviy ta'lim tizimiga nisbatan tubdan farq qilgan. Darsliklar, o'quv qo'llanmalar, alifbilar va adabiy matnlar orqali ular bolalarga ona yurt, til, millat sha'ni va birligi haqida yangicha qarashlarni singdirgan. Fitrat, Ayni, Behbudiy, Munavvarqori kabi ma'rifatparvarlar tomonidan yozilgan asarlar tahlil qilinsa, ularning barchasida ma'rifatni jamiyatni ozod qiluvchi kuch sifatida talqin etilishi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa Fitratning "Oila", "Munozara", "Sayyohi hindi" kabi asarlarida yurti sevis, uni isloh qilish, yoshlarni ilmga chorlash, millatni uyg'otish kabi g'oyalar asosiy ma'naviy tayanch bo'lib xizmat qilgan.

Tahliliy ma'lumotlar Buxoro jadidlarining faoliyati ikki asosiy yo'nalishda rivojlanganini ko'rsatadi: birinchisi - ta'limni isloh qilish orqali ma'rifatni rivojlantirish; ikkinchisi - matbuot va adabiyot vositasida keng jamoatchilik ongini yuksaltirish. Ular maktab islohotlarini amalga oshirishda o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv, tashabbuskorlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi fazilatlarini shakllantirishni asosiy maqsad qilib qo'yg'an. Bu esa aslida vatanparvarlik tarbiyasining zahirini tashkil etgan. Zero, jadidlar nazarida ilmiy, ongli, o'z qadrini biladigan shaxs - chinakam vatanparvar shaxsdir.

Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyatida matbuotning o'rni juda katta bo'lgan. "Tujjor", "Buxoro axbori", "Hurriyat", "Oina" kabi gazeta va jurnallar jadidlarning g'oyaviy kurash maydoniga aylangan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu nashrlar orqali ular xalqni yangilikka, taraqqiyotga, birlikka chorlab, vatan manfaatlarini himoya qilish, mamlakatni isloh etish, xalqning savodini oshirish borasida amaliy fikrlar ilgari surgan. Bu jarayon jamiyatda ijtimoiy-siyosiy ongning o'sishiga va milliy uyg'onish harakati tezlashishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Ma'rifiy faoliyatning amaliy natijalari sifatida yangi usul maktablarining ko'payishi, yangi darsliklarning yaratilishi, pedagog kadrlarning tayyorlanishi va xalqning ma'naviy ongida uyg'onish jarayonlarining jadallashuvi qayd etiladi. Ayniqsa, 1910–1920-yillar orasida Buxoro hududida jadidlar tomonidan ochilgan maktablarning soni sezilarli darajada ortgani, o'qituvchilar faoliyati kengaygani, yoshlar orasida milliy g'urur va mas'uliyat hissi kuchaygani turli arxiv materiallari va ilmiy manbalar orqali tasdiqlanadi.

Quyidagi jadval Buxoro jadidlarining asosiy ma'rifiy faoliyat yo'nalishlari va ularning vatanparvarlik tarbiyasiga ta'sirini umimlashtirib beradi:

Jadval. Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati va ularning vatanparvarlik tarbiyasiga ta'siri

Ma'rifiy faoliyat yo'nalishi	Asosiy mazmun	Vatanparvarlikka ta'siri
Yangi usul maktablari	Savodxonlikni oshirish, ilm-fan asoslarini o'rgatish	Ongli, ma'rifatli, millatga foydali shaxsni tarbiyalash
Yangi darsliklar yaratish	Zamonaviy bilimlar, til, adab, tarix	Milliy ong va tarixiy xotirani mustahkamlash
Matbuot faoliyati	Jamiyatni uyg'otish, tanqid, islohot g'oyalari	Jamiyatni birlikka chaqirish, milliy manfaatni himoya qilish
Adabiy meros	Millat va vatan mavzusidagi pyesa, hikoya, risolalar	Vatan muhabbati va ma'naviy uyg'onish g'oyalarini singdirish
Pedagogik islohotlar	Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish	Taraqqiyotga xizmat qiluvchi yosh avlodni voyaga yetkazish

Tahlil shuni ko'rsatadiki, Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati ijtimoiy-ma'naviy hayotning barcha qatlamlariga kirib borgan va vatanparvarlik tarbiyasining shakllanishida o'ziga xos tarixiy bosqich yaratgan. Ularning g'oyalari va amaliy ishlari bugungi kunda ham milliy ta'lim tizimi uchun ibrat maktabi sifatida ahamiyatini yo'qotgan emas.

Xulosa. Milliy uyg'onish davri Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati o'zbek xalqining ijtimoiy tafakkuri va pedagogik merosini yangi bosqichga ko'targan tarixiy hodisa bo'ldi. Ularning ilm-ma'rifatni targ'ib etish, maktablarni isloh qilish, milliy o'zlik va vatan manfaatini ustuvor qo'ygan ta'limiy g'oyalari hozirgi davr tarbiyaviy jarayonlari uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Jadidlarning vatanparvarlik ruhida tarbiya konsepsiyasi bugungi yoshlar ongida fuqarolik mas'uliyatini, milliy g'ururni va ijtimoiy faollikni shakllantirishda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning pedagogik merosidan foydalanish zamonaviy ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Tavsiyalar. Yosh avlod ongida vatanparvarlikni shakllantirish jarayonida Buxoro jadidlarining ma'rifiy merosidan foydalanish ta'lim tizimi uchun muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun maktab va oliy ta'lim muassasalarida jadidlarning g'oyalari asosida maxsus o'quv modullari, ma'naviy-ma'rifiy mashg'ulotlar va seminarlar tashkil etilishi tavsiya etiladi. Jadid asarlari va matbuot materiallarini zamonaviy darslar mazmuniga integratsiya qilish, multimedia manbalari yaratish hamda yoshlar uchun tarixiy-ma'rifiy tanlovlar, uchrashuvlar va ekspeditsiyalarni yo'lga qo'yish vatanparvarlik tarbiyasining samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdulla Qahhor. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2010.
2. Ayni S. *Esdaliklar*. Dushanbe: Irfon nashriyoti, 1989.
3. Avloniy A. *Turkiy Guliston yoxud axloq*. Toshkent: Ma'naviyat, 1992.
4. Behbudiy M. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma'naviyat, 2011.
5. Fitrat A. *O'zbek adabiyoti namunalari*. Toshkent: Fan, 1995.
6. G'ulomov A., Jalolov J. *O'zbekiston jadidchiligi tarixi*. Toshkent: O'zbekiston FA nashriyoti, 2014.
7. Qosimov B. *Jadidchilik: taraqqiyparvarlik harakati*. Toshkent: Sharq, 2009.
8. Rajabov A. *Buxoro jadidlari: ma'rifiy faoliyat va islohotlar*. Buxoro: Buxoro DU nashriyoti, 2018.

Rustamova Nigora Rustamovna,
Qarshi davlat texnika universiteti t.f.f.d (PhD), dotsent

PEDAGOGIK MAHORAT VA MUOMALA MADANIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik mahorat va muomala madaniyati tushunchalarining nazariy asoslari, ularning o'zaro bog'liqligi va ta'lim jarayonidagi amaliy ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Pedagogik mahorat o'qituvchining kasbiy bilimlari, metodik yondashuvi, psixologik sezuvchanligi va ijodiy salohiyatini o'z ichiga olgan murakkab kompetensiya sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik mahorat, muomala madaniyati, kasbiy kompetensiya, ta'lim jarayoni, psixologik muhit, etika va estetika.

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются теоретические основы понятий педагогического мастерства и культуры общения, их взаимосвязь и практическое значение в образовательном процессе. Педагогическое мастерство анализируется как сложная профессиональная компетенция, включающая в себя знания, методический подход, психологическую чувствительность и творческий потенциал преподавателя.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, культура общения, профессиональная компетентность, образовательный процесс, психологическая среда, этика и эстетика

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the theoretical foundations of pedagogical mastery and communication culture, exploring their interrelation and practical significance in the educational process. Pedagogical mastery is examined as a complex professional competence encompassing subject knowledge, methodological approach, psychological sensitivity, and creative capacity of the teacher.

Key words. pedagogical mastery, communication culture, professional competence, educational process, psychological environment.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik mahorat va muomala madaniyati o'qituvchining kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning murakkab va ko'p qirrali tizimidir. Bu jarayonda o'qituvchining bilim darajasi, metodik yondashuvi, psixologik sezuvchanligi va kommunikativ ko'nikmalari muhim rol o'ynaydi.

Pedagogik mahorat - bu o'qituvchining kasbiy bilim, amaliy ko'nikma, didaktik yondashuv va shaxsiy fazilatlarining uyg'unligidir. U o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, innovatsion metodlardan foydalanish, o'z-o'zini rivojlantirish va refleksiya qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Pedagogik mahorat o'qituvchining o'z kasbiga bo'lgan munosabati, mas'uliyat hissi, ijodkorligi va o'quvchilarga nisbatan samimiy yondashuvi orqali namoyon bo'ladi.

Muomala madaniyati esa pedagogik faoliyatda insoniylik, hurmat, empatiya, til va tana harakati orqali ifodalanadigan kommunikativ madaniyatdir. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi sog'lom muloqot, o'zaro ishonch, tinglash va tushunish qobiliyati ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Muomala madaniyati o'qituvchining nutq madaniyati, mimika, gestikulatsiya, tinglovchiga nisbatan hurmatli munosabati va konfliktlarni hal qilishdagi etika tamoyillariga asoslanadi.

Bugungi kunda ta'lim muhitida pedagogik mahorat va muomala madaniyatining integratsiyasi o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishda, ularning motivatsiyasini oshirishda, ta'lim sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, pedagoglar o'z kasbiy salohiyatini doimiy ravishda rivojlantirishi, kommunikativ ko'nikmalarini takomillashtirishi va muomala madaniyatini yuksak darajada saqlashi zarur.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llaniladigan metodlar. Ushbu ilmiy maqolaning tadqiqot ob'ekti sifatida umumta'lim maktablari, kasb-hunar ta'limi muassasalari va oliy ta'lim tizimidagi

pedagogik faoliyat, xususan, o'qituvchilarning kasbiy mahorati va ularning muomala madaniyati bilan bog'liq amaliy faoliyati tanlangan. Tadqiqotda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot, pedagogik jarayonda yuzaga keladigan kommunikativ vaziyatlar, o'qituvchining shaxsiy fazilatlar, nutq madaniyati, etika va estetikaga asoslangan yondashuvlar asosiy tahlil ob'ekti sifatida ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot ob'ekti quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi va pedagogik yondashuvlari

Ta'lim jarayonida yuzaga keladigan kommunikativ muhit

Muomala madaniyatining o'quvchilarga ta'siri

Pedagogik etika va estetik tamoyillar

O'qituvchining shaxsiy va kasbiy imiji.

Qo'llaniladigan metodlar

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-uslubiy metodlardan foydalanildi:

1. Tahlil (analiz) va sintez metodi. Pedagogik mahorat va muomala madaniyatiga oid ilmiy adabiyotlar, amaliy tajribalar, qonunchilik hujjatlari va metodik qo'llanmalar tahlil qilinib, ularning asosiy xulosalari umumlashtirildi. Sintezi orqali turli manbalardagi yondashuvlar birlashtirilib, yagona nazariy asos yaratildi.

2. Taqdim etilgan holatlarni kuzatish va tahlil qilish. O'qituvchilarning dars jarayonidagi muloqot uslubi, o'quvchilar bilan bo'lgan munosabatlari, muomala madaniyati elementlari kuzatilib, real holatlar asosida tahlil qilindi.

3. So'rovnoma va intervyu metodi. Amaliy tadqiqot doirasida o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida so'rovnomalari o'tkazilib, ularning pedagogik muloqotga bo'lgan munosabati, muomala madaniyatining ahamiyati haqidagi fikrlari o'rganildi. Intervyular orqali chuqur tahliliy ma'lumotlar olindi.

4. Taqqoslash va tipologik tahlil. Turli ta'lim bosqichlarida (maktab, kollej, oliy ta'lim) pedagogik mahorat va muomala madaniyatining ifodalanish shakllari o'zaro taqqoslab o'rganildi. Shuningdek, o'qituvchilarning yondashuvlari tipologik jihatdan guruhlariga ajratildi.

5. Ekspert baholash metodi. Tajribali pedagoglar, metodistlar va psixologlar ishtirokida ekspert baholashlar o'tkazilib, tadqiqot natijalari asosida xulosalar aniqlashtirildi.

Pedagogik muomala pedagogik mahoratning shakllanishida eng muhim vositalardan biri bo'lib, u pedagogik faoliyatning asosiy quroli hisoblanadi. Qator pedagog va psixolog olimlar bu sohada olib borgan ilmiy tadqiqotlari natijasi o'laroq muomala o'qituvchi faoliyatida katta ahamiyat kasb etishini isbotlaganlar.

Pedagogik muloqot o'qituvchi va o'quvchilarda dars payti va darsdan tashqari vaqtlarda:

- qulay psixologik muhitni yaratish vositasi sifatida;

- o'qituvchi bilan o'quvchilarning bevosita muomalasini pedagogik ta'sir ko'rsatishning o'ziga xos usuli sifatida ham qo'llashni taqozo etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili, Muomala - axborot jarayonidir. Axborot ikki yo'nalishda: boshqarish subyektidan (pedagogdan) boshqarish ob'ektiga (o'quvchilarga) boradi va, aksincha, ob'ektdan subyektga boradigan vositadir. Pedagog tarbiyalanuvchilar, umuman jamoa haqida, undagi ichki jarayonlar haqida hilma-xil axborotlarga ega bo'ladi. O'z navbatida, pedagog muomala jarayonida tarbiyalanuvchilarga maqsadga qaratilgan hamda har bir shaxs hayotiga kirib boradigan axborotlarni ma'lum qiladi.

Pedagog muomala orqali qanday axborot olishini qarab chiqar ekanmiz, o'quvchining shaxsi haqidagi axborotning muhimligini alohida ta'kidlab o'tish kerak. Bevosita muomala shaxsni g'oyat hilma-hil sharoitlarda va ko'rinishlarda o'rganishga imkon beradi. U shaxsning xulq-atvorida namoyon bo'ladigan yorqin va eng ta'sirchan tashqi belgilarni qayd etish bilangina kifoyalanmaydi.

Pedagog o'quvchilar bilan muomala qilgan ekan, juda mayda detallarni ham anglab olishga qodir bo'ladi, bu detallar sirtidan qaraganda unchalik ahamiyatli bo'lmay shaxsdan sodir bo'layotgan, uni tushunish uchun juda muhim bo'lgan zarur ichki jarayonlar ko'rinishlarining alomatlarini bo'lishi ham mumkin.

Bu hol shaxsni chuqur tushunish imkonini berib, tashqi qatlam ostida boshqa usullar bilan aniqlab bo'lmaydigan narsalarni topish imkonini beradi. Bolalar bilan bevosita muomala pedagog jamoadagi yoki ayrim o'quvchilardagi biron bir voqeaning rivojlanish jarayonida o'rganish zarur bo'lganda ro'y berayotgan hodisalar va jarayonlarning sabab-oqibat aloqalarini payqab olishdan, ularning tuzilishi, paydo bo'lishi va rivojlanishini kuzatish, bundan tashqari, bu hodisalar va jarayonlarning yanada takomillashuvi to'g'ri ketayotganligini ma'lum darajada oldindan aytib berish kerak bo'lganda ham zarurdir.

Ayni bir xil hodisaning turli kishilar tomonidan zuhur qilinishidagi farq - u shaxsning o'tmishdagi tajribasiga bog'liqligi bilan izohlanadi. Bunday tajribaning uch jihati bor:

- umuman, hayotiy tajriba;
- pedagogik faoliyat tajribasi;
- muayyan jamoa, o'quvchilar bilan muomalada bo'lish tajribasi.

1. Pedagogning boshqa kishilar bilan muomalada bo'lish tajribasi, bu tajribaning boyligi va muntazamliligi darajasi, pedagog o'zi shaxs sifatida qay darajada shakllanganligi, uning voqelikni qay darajada idrok etishiga va olingan axborotga baho berishga qodirligini aniqlab beradi.

2. Ikkinchi tomondan, pedagog faoliyati kishini o'zi duch keladigan hodisalarni tahlil etish va umumlashtirish tajribasi bilan boyitadi. Bu esa sheriklari ahvolini fahmlab olish va ular haqida hukm yuritish qobiliyatini oshiradi.

3. Nihoyat, pedagogning o'quvchilar bilan muomalasi shunga olib keladiki, u o'quvchilarning xatti-harakatlaridagi chuqur ma'no va haqiqiy sababni turli vaziyatlarda payqab oladi, buning uchun namuna sifatida u o'zi tez-tez keltirgan dalillardan va o'quvchilarning xulq-atvoridan foydalanadi. Pedagogik muomala ijtimoiy-ruhiy jarayon sifatida shaxsning bilishi axborotlar almashish, faoliyatni tashkil etish, o'z-o'zini anglash, rol almashish kabi vazifalarni bajaradi. Bu vazifalarni bilish va o'rganish yosh mutaxassislar uchun dars paytida va darsdan tashqari paytlarda muomala yagona jarayon ekanligini anglab yetishga imkon yaratadi.

O'qituvchi darslarni rivojlantirish asosida mashg'ulot materialini o'zlashtirish yo'llarinigina emas, balki o'quvchining o'zini anglashi uchun, his-tuyg'ularini ifodalashi uchun sharoitlar yaratishni ham o'ylaydi. eng avvalo, o'qituvchi yordamga muhtoj o'quvchilar taqdiri haqida qayg'uradi, ular bilan hamkorlik yo'llarini topadi.

Muomalada munosabat va o'zaro harakat deb ataluvchi tomonlarni ko'rsatish mumkin. Bu aysbergning suv osti va suv usti qismlariga o'xshash bo'lib, ko'zga ko'rinuvchi qismida nutqiy va nutqsiz harakatlar seriyasini, ko'zga chalinmaydigan qismida harakatlarga ehtiyojlar motivlari, qiziqishlar, his-tuyg'ularni ko'rsatish mumkinki, bular hammasi bir bo'lib kishini muomalaga undaydi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, pedagoglardagi bilimlarga nisbatan emosional ijobiy munosabat, ularning o'qishi va xulqidagi ayrim kamchiliklarga nisbatan ishchan vaziyatdagi to'g'ri muomala, xotirjamlik va tenglik asosida munosabat ishonch tuyg'ularini shakllantiradi. Bolalarga nisbatan salbiy munosabat («Senlarning sinfingdan to'ydim», «Donolik qilasanu, lekin to'g'ri yozolmaysan»), o'qituvchi pozitsiyasidagi beqarorlik o'quvchilar o'rtasida ishonchsizlikni tug'diradi, shuningdek, ikkiyuzlamalik, xushomadgo'ylik kabi zararli hislatlarni yuzaga keltiradi. Bularning hammasi butun o'quv-tarbiya jarayonida o'z izini qoldiradi.

Pedagogik vaziyatlar tez-tez o'zgarib turadigan sharoitda o'qituvchining vazifasi ro'y bergan vaziyatga tez-tez mo'ljal bo'lib, unga to'g'ri baho bera bilish zarur tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan to'g'ri qarorga kelishdan iboratdir.

Agar o'qituvchi bolalarning xatti-harakatlarini faqat to'g'ri idrok etib, baho bera bilsa, ularni vujudga keltirgan sabablarni chuqur ko'ra olsa, o'zida sabot, o'zini tuta bilish, sabr-toqat, sezgirlik kabi fe'l-atvorni rivojlantirya olsagina yuqoridagi vazifani hal etish mumkin. Bu pedagogik nazokatga rioya qilishning zarur shartidir.

Nazokat me'yori yoki odob qoidalariga rioya qilishni bildiradi. Pedagogik nazokat me'yori tuyg'usi va o'z o'quvchilari bilan to'g'ri munosabatga amal qilishdir. Pedagogik nazokatning psixologik asoslari deb, bir qolipdagi fikrlar (barqaror tasavvurlar), ijtimoiy yo'l-yo'riqlar va shaxsiy hislatlarning jamini aytish mumkin. Ular o'qituvchining o'quvchilar bilan muomala sohasidagi hulq-atvorini belgilab beradi. Biroq bu tarkibiy qismlar o'zgarmaydigan narsalar emas.

Ular o'qituvchining butun faoliyati mobaynida qaror topib boradi, ya'ni o'qituvchining o'zi ularning tarkibiy qismini ma'lum darajada o'zgartirishga moyil bo'ladi, pedagogik nazokatni ko'proq egallashga intiladi, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlarini eng qulay shaklga keltirishga harakat qiladi.

Tabiiyki, pedagog batamom aniq va muayyan nuqtai nazarda turgan taqdirdagina uning o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlarida ishonch vaziyati vujudga kelishi lozim. Bunda gap pedagogning tashqi holati haqida emas, balki jamoadagi ichki holati haqida boradi. U shundan iboratki, pedagog bolalarning kattalar bilan muomalada bo'lishiga yuqorida eslatib o'tilgan ehtiyoj asosida ularning munosabatlari sistemasiga ma'lum darajada kirib borishga muvaffaq bo'ladi. Bunday holda u bolalar muhitida ro'y beradigan va tashqi kuzatishdan yashirin bo'lgan jarayonlarni o'rganish imkoniga ega bo'ladi. U o'z oldida turgan vazifalarni hal qilish uchun bolalarning o'zini ma'lum darajada jalb qila oladi.

Xulosa. Pedagogik mahorat va muomala madaniyati zamonaviy ta'limning ajralmas tarkibiy qismlaridir. O'qituvchining kasbiy yondashuvi, kommunikativ ko'nikmalari va madaniy qadriyatlarga sodiqligi ta'lim sifatini belgilovchi asosiy omillardandir. Shu bois, pedagoglar o'z ustida doimiy ishlashi, o'zini rivojlantirishi va muomala madaniyatini yuksak darajada saqlashi zarur.

Pedagogik mahorat va muomala madaniyati zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas va o'zaro bog'liq tarkibiy qismlaridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining kasbiy salohiyati, didaktik yondashuvi, psixologik sezuvchanligi va kommunikativ ko'nikmalari ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardandir. Ayniqsa, muomala madaniyati o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtasidagi sog'lom muloqotni ta'minlab, o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va ta'limga bo'lgan motivatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Pedagogik mahorat nafaqat bilim berish, balki o'quvchining ichki dunyosini anglash, uning ehtiyojlarini sezish va individual yondashuvni amalga oshirishda ham muhim vositadir. Bu jarayonda o'qituvchining nutq madaniyati, tana harakati, tinglash qobiliyati, empatiyasi va etika tamoyillariga sodiqligi muomala madaniyatining amaliy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Farberman B.L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. T.:1999.
2. Azizho'jaeva N. N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. T.: 2003.
3. Sayidaxmedov N. Pedagogik mahorat va texnologiya. T.: 2003.
4. Ta'lim va texnologiya. Toshkent, 2004.
5. Erkaboeva N. va boshqalar. Amaliy pedagogika. "Fan va texnologiyalar". T.: 2005.

Saidmuratova Maloxat Baxtiyarovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Ilmiy rahbar Pedagogika va psixologiya kafedrası (PhD) dotsenti
Abdullayev Faxriddin Kamoladdin o'g'li,
Psixologiya yo'nalishi 241-guruh talabasi

SHAXSNING MUSTAQIL FIKRLASHI VA O'Z-O'ZINI BOSHQARISHI TUSHUNCHALARI TAHLILINING PSIXOLOGIK MOHIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxsning ruhiy va xulq-atvor faoliyatida muhim o'rin tutuvchi o'z-o'zini boshqarish tushunchasining psixologik mohiyati, uning shakllanish mexanizmlari va turli ilmiy yondashuvlar doirasidagi talqini tahlil qilingan. Tadqiqotda o'z-o'zini boshqarish masalasining psixologiya fanida shakllanish tarixi, jumladan, O.A. Konopkin, L.Ye. Prokofyev, N.V. Kartashkova, Yu. Kul va boshqa olimlarning nazariy qarashlari yoritilgan. Shuningdek, o'z-o'zini boshqarishning psixosomatik, qadriyatli-me'yoriy, differensial-psixologik, mehnat va sport psixologiyasi doirasidagi xususiyatlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: o'z-o'zini boshqarish, ruhiy tartibga solish, irodaviy xulq-atvor, psixologik farovonlik, motivatsiya, sport psixologiyasi, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, shaxs rivoji, xulq-atvorni boshqarish.

Аннотация. В данной статье анализируется психологическая сущность понятия самоуправления, играющего важную роль в психической и поведенческой деятельности личности, механизмы его формирования и интерпретация в рамках различных научных подходов. В исследовании рассматривается история формирования вопроса саморегуляции в психологической науке, в том числе в работах О.А. Конопкина, Л.Е. Прокофьев, Н.В. Карташкова, Ю. Куля и других ученых. Также рассмотрены психосоматические, ценностно-нормативные, дифференциально-психологические, особенности саморегуляции в рамках психологии труда и спорта.

Ключевые слова: самоуправление, психическая регуляция, волевое поведение, психологическое благополучие, мотивация, спортивная психология, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, личностное развитие, управление поведением.

Abstract. This article analyzes the psychological essence of the concept of self-regulation, which plays an important role in the mental and behavioral activity of the individual, the mechanisms of its formation, and its interpretation within the framework of various scientific approaches. The study examines the history of the formation of self-regulation in psychological science, including the works of O.A. Konopkin, L.E. Prokofiev, N.V. Kartashkova, Yu. Kul. The theoretical views of Kul and other scientists are highlighted. Also considered are the features of self-regulation within the framework of psychosomatic, value-normative, differential-psychological, labor, and sports psychology.

Key words: self-regulation, mental regulation, volitional behavior, psychological well-being, motivation, sports psychology, internal motivation, external motivation, personality development, behavior management.

Kirish. Hozirgi globallashuv jarayonida shaxsning mustaqil fikrlashi, o'z hayoti va faoliyatini ongli tarzda boshqarishi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ta'lim tizimi va ijtimoiy hayotda insonning mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi, maqsad qo'yishi va unga erishish jarayonida o'z xulq-atvorini nazorat qila olishi katta ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, o'z-o'zini boshqarish tushunchasi psixologiya, pedagogika, menejment va sotsiologiya fanlarida keng o'rganilayotgan dolzarb mavzulardan biridir.

Hozirgi kunda g'oyat dolzarb bo'lgan ruhiy o'z-o'zini boshqarish mavzusi 1960-yillardayoq Rossiya Ta'lim Akademiyasi (RAO) Psixologiya institutida tadqiqot mavzusiga aylangan. O'z-o'zini boshqarish psixologiyasi laboratoriyasiga 1970-yilda RAO akademigi O.A. Konopkin tomonidan asos solingan bo'lib, u Anoxin, Bernshteyn, Oshanin va Nebilitsin

g'oyalarini rivojlantirib, o'z-o'zini boshqarish psixologiyasining ilmiy yo'nalish sifatidagi poydevorini yaratdi. Laboratoriyaning dastlabki tadqiqotlarida sezgi-harakat reaksiyalari psixologik o'z-o'zini boshqarish mavjud bo'lgan faoliyat sifatida o'rganilgan.

O'z-o'zini boshqarish faoliyati shaxsning o'z imkoniyatlarini anglash, hissiyot va xatti-harakatlarini tartibga solish, qaror qabul qilish jarayonini ongli ravishda boshqarish qobiliyatidir. Bu jarayon insonning shaxsiy rivojlanishida, kasbiy kamolotida va jamiyatda faol, mas'uliyatli pozitsiya egallashida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim jarayonida sportchilarda, talaba yoki o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish ularning mustaqil ta'lim olishi, muammolarni hal qilishi va muvaffaqiyatga erishishida muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'rganilayotgan mavzu bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, psixikaning o'z o'zini boshqarish funksiyasini o'rganish psixologiyaning fundamental masalalaridan biridir. Bugungi kunda o'z-o'zini boshqarish hodisasini, uning psixologik mazmunini, shaxsning ruhiy salomatligini saqlashdagi ahamiyatini psixologik jihatdan o'rganish nafaqat psixologiya fanining turli sohalari olimlari, balki turdosh bilim sohalari mutaxassislari tomonidan ham ta'kidlanmoqda. Shaxsning o'zini o'zi boshqarish mavzusiga bo'lgan juda katta qiziqish faqat nazariy mulohazalar bilan emas, balki aniq amaliy vazifalarni hal qilish istiqbollari bilan ham belgilanadi. Shu bilan birga, o'rganilayotgan mavzuning muhimligi va zamonaviy tadqiqotchilarning katta qiziqishiga qaramay, bu hodisa nisbatan turlicha talqin qilinib, ko'plab o'xshash tushunchalarga ega bo'lib, ko'p qirrali va mazmun jihatidan ancha murakkabdir. Bu holatlar psixologiya fanida o'zini o'zi boshqarishning mohiyati va tushunchasi bo'yicha olimlarning turli nuqtai nazarlarini ko'rib chiqish zaruriyatini yanada dolzarblashtiradi.

U.S.Samiginning fikricha, o'z-o'zini boshqarish rivojlanishning eng yuqori turi bo'lib, shaxsning yetakchi tartibga soluvchi ustanovkasi hisoblanadi. Keng ma'noda, o'rganilayotgan tushuncha psixik vositalarning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan biologik tizimlarning xulq-atvor faolligini yuqori darajada tartibga solishini aks ettiradi. O'z-o'zini tartibga solishni ruhiy hodisa sifatida tushunishda subyektning o'z ruhiy holatlari, bilish jarayonlari, xususiyatlari, xulq-atvori, faoliyati va muloqotini ongli ravishda boshqarishi asosiy o'rin tutadi. Bundan tashqari, ong darajasidagi tartibga soluvchi funksiyaning asosiy xususiyati uning ixtiyoriyligidir. Ixtiyoriy tartibga solish faqat harakatlarga taalluqli emas, muayyan sharoitlarda inson ruhiy jarayonlarni maqsadli ravishda tartibga solish imkoniyatiga ham ega bo'ladi.

O'tkazilgan nazariy tadqiqot natijalariga ko'ra, L.Ye.Prokofyev o'z-o'zini boshqarish mavzusi asosan tibbiyot, tibbiy psixologiya va psixoterapiyada o'rganilgan degan xulosaga keldi. Shu bois, ushbu tushunchaning mazmuni ko'proq mazkur sohalarning muammolarini aks ettiradi. Bu kontekstda o'z-o'zini boshqarish deganda insonning o'z imkoniyatlarini yuzaga chiqarishi, organizmning ruhiy va jismoniy funksiyalarini o'z maqsadlariga bo'ysundirishi va umuman olganda, salomatligini mustahkamlash qobiliyati tushuniladi. Shu bilan birga, umumiy va yosh psixologiyasida o'zini o'zi boshqarish mavzusini o'rganishda, bu hodisa ichki yoki tashqi sharoitlarning o'zgarishi bilan bog'liq holda o'zini boshqarish, xatti-harakatlarni o'zgartirish yoki alohida tizimdagi o'ziga xos jarayon sifatida tushuniladi.

N.V.Kartashkovaning bu mavzu bo'yicha fikri L.Ye.Prokofyev fikriga yaqin, N.V.Kartashkova bo'yicha o'z-o'zini boshqarish deganda insonning o'z imkoniyatlarini ochish, organizmning ruhiy va jismoniy funksiyalarini o'z maqsadlariga bo'ysundirish va umuman olganda sog'lig'ini mustahkamlash qobiliyati tushuniladi. O'z navbatida, psixik o'z-o'zini boshqarish deganda shaxsning o'z maqsadlari va yo'llarini anglash xususiyati nazarda tutiladi. Ruhiy o'z-o'zini boshqarish ko'pincha ongli va irodaviy jarayon sifatida tavsiflanadi. Bundan tashqari, insonning nafaqat atrof-muhit xususiyatlarini, balki o'zining shaxsiy xususiyatlarini va ularning o'zaro aloqalarini ham subyektiv idrok etishi o'z-o'zini boshqarish imkoniyatining zaruriy sharti hisoblanadi.

O'z-o'zini boshqarishni ilmiy o'rganishda yo'nalish sifatida psixosomatik, psixofizik va psixoterapevtik yo'nalishlar namoyon bo'ladi. Ushbu yo'nalishdagi o'z-o'zini boshqarish tushunchasi va

mazmuni insonning o'z-o'zini boshqarishning asosiy mexanizmlari autotrening, o'ziga ishonch va o'z-o'zini ishonitirishdir.

O'z-o'zini tartibga solishni o'rganishning qadriyatli-me'yoriy yo'nalishi doirasida quyidagi ijtimoiy va ijtimoiy-psixologik omillarning tartibga soluvchi roli ta'kidlanadi: turmush tarzi, me'yorlar, marosimlar, qadriyat yo'nalishlari, qiziqishlar. Bunda ularni tartibga solish va o'z-o'zini boshqarish xususiyatlariga ta'siri o'rganiladi.

Shaxsning jamiyatdagi o'z xulq-atvori va munosabatlarini o'zi boshqarishi. Bu yo'nalishdagi o'zini o'zi boshqarishning mohiyati shundaki shaxsning hayot tarzini, jamiyatda o'zini tutish uslubini tanlashi, shuningdek, muayyan me'yorlar, urf-odatlar, qadriyat yo'nalishlari va ideallariga rioya qilishidan iborat. O'zini o'zi boshqarishning asosiy mexanizmlari xulq-atvor uslubini tanlash va qadriyat yo'nalishlarini o'zgartirishdir.

Differensial-psixologik yo'nalishda o'z-o'zini boshqarishning mazmuni xatti-harakatlar, holatlar va moyilliklarni boshqarishdan iborat bo'lib, bu xulq-atvorning taktik va strategik maqsadlariga erishishga qaratilgan. O'z-o'zini boshqarishning asosiy mexanizmi, avvalo, faoliyatning yo'naltiruvchi modelini yaratishdir. Ushbu yo'nalish doirasida o'z-o'zini boshqarishning ixtiyoriylik va yo'nalganlik kabi muhim turlari va xususiyatlari tavsiflanadi.

Mehnat psixologiyasi va muhandislik psixologiyasi yo'nalishida o'z-o'zini boshqarishning mazmuni insonning o'z imkoniyatlari asosida kasbiy faoliyatning tashqi sharoitlari va omillariga moslashuviga erishishidan iborat. O'z-o'zini boshqarishning asosiy mexanizmlari quyidagilardir: appersepsiya, o'z-o'zini tuzatish va o'z-o'zini nazorat qilish. Ushbu yo'nalish doirasida o'z-o'zini boshqarishning sensomotor, moslashuv va kasbiy turlari belgilanadi. Bu yo'nalishda o'ziga xos kasbiy faoliyat samaradorligiga ta'sir etuvchi tashqi va ichki omillar hamda sharoitlarning keng doirasi batafsil o'rganiladi. Mazkur yo'nalish doirasida ekstremal sharoitlarda o'zini o'zi boshqarish va yuqori xavfli kasbiy vaziyatlarni o'rganish alohida o'rin egallaydi. Bunday yondashuv, asosan, harbiy, kosmik va muhandislik psixologiyasida qo'llaniladi hamda moslashuvchan o'z-o'zini boshqarishni o'rganish va mutaxassisning safarbarlik imkoniyatlarini shakllantirish bilan uzviy bog'liq.

Turli tadqiqotchilarning umumlashtirilgan fikriga ko'ra, shaxsning o'zini o'zi boshqarishi deganda ko'p omilli shaxsiy tuzilmani tushunish maqsadga muvofiqdir. Bu tuzilma maqsadli harakatlar birligini ifodalaydi va quyidagilarda namoyon bo'ladi: ixtiyoriy qarorlar qabul qilish, rejalarni amalga oshirish vositalarini tanlash va baholash, xatti-harakatlarni tahlil qilish, voqea-hodisalarga nisbatan pozitsiyani aniqlash hamda insonning o'ziga bo'lgan qadriyatli munosabati. Mohiyatan, shaxsning o'zini o'zi boshqarishi inson o'zaro munosabatlarining dinamik tomonini aks ettiruvchi psixologik mexanizmlar majmuini tashkil etadi. Bu mexanizmlar shaxsning ruhiy faolligini olam va o'zi bilan o'zaro ta'sir natijalarini muvofiqlashtirish tomon yo'naltiradi. Bundan tashqari, shaxsning o'zini o'zi boshqarishi umume'tirof etilgan axloqiy xulq-atvor ko'nikmalari va odatlarini egallash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Bunday shaxs quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: ixtiyoriy qarorlar qabul qilish, ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarning ustuvorligini mustaqil belgilash, o'z imkoniyatlariga mos maqsadlar qo'yish, ularga erishish vositalarini samarali o'zlashtirish va o'zini tasdiqlashning atrofda qilarga nisbatan bag'rikeng yo'llarini tanlash.

Tahlillar va natijalar. So'nggi yillarda sportchilarda anglangan o'z-o'zini boshqarishning individual xususiyatlari bo'yicha tadqiqotlar o'tkazildi. Tavsiflangan uslubiy xususiyatlarni o'rganish va tashxis qilish uchun quyidagi so'rovnomalar usullari ishlab chiqildi va standartlashtirildi: "Xulq-atvorni o'z-o'zini boshqarish uslubi (XO'BU)", "Sportchilarning o'zini o'zi boshqarish uslubi" (SO'BU).

So'rovnomalardagi tasdiqlar maqsadni rejalashtirish, vaziyatni modellashtirish, harakatlarni dasturlash va natijani baholashning tartibga solish jarayonlarining individual-tipik xususiyatlarini aniqlaydigan shkalalar to'plamiga guruhlangan. Test natijalari o'z-o'zini boshqarishning individual darajasini baholash, shuningdek, asosiy boshqaruv jarayonlari va shaxsiy-boshqaruv sifatlarining uslubiy xususiyatlarini rivojlantirishning individual profillarini tuzish imkonini beradi.

O'z-o'zini boshqarish mahorati yuqori darajada rivojlangan va barcha tartibga solish xususiyatlari bir xil darajada rivojlangan shaxslar yangi faoliyat turlarini osonroq o'zlashtirib, ko'pincha kasbiy sohada yuqori samaradorlikka erishadilar. Uyg'un profillarga asoslangan samarali o'z-o'zini boshqarish uslublari ko'proq psixik o'z-o'zini boshqarishga nihoyatda yuqori talablar qo'yiladigan kasblarda kuzatiladi. Masalan, olimpiya terma jamoalariga saralab olingan yuqori malakali sportchilarda, odatda, sport tayyorgarligining uyg'un o'z-o'zini boshqarish uslubi namoyon bo'ladi.

O'z-o'zini boshqarishning eng integral modellaridan biri Yu. Kul modeli bo'lib, u shaxsiy tizimlarning o'zaro ta'siri nazariyasiga asoslangan. Ushbu modelga ko'ra, "o'zini o'zi boshqarish" tushunchasi iyerarxik jihatdan yuqori bo'lib, o'z xulq-atvorini tartibga solishning turli usullarini o'z ichiga oladi. U irodaviy xulq-atvorning manbai sifatida tushuniladi va nafaqat o'zini biror narsaga majburlash qobiliyatini, balki o'zi bilan kelishib olish, o'zini eshitish, o'zi uchun muhim va foydali bo'lgan narsalarni ajratib ko'rsatish va ularga amal qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Izoh: O'z-o'zini boshqarishning yuqori ko'rsatkichlariga ega sportchilar past ko'rsatkichlarga ega sportchilarga qaraganda hayotdan ko'proq qoniqish va ijobiy his-tuyg'ularni boshdan kechirishlari aniqlandi. O'z-o'zini boshqarish qobiliyatining ko'rsatkichlari hayotdan qoniqish hissiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu sportchilar bir tomondan, aniq maqsadlarni qo'yib, ularga bosqichma-bosqich erishishga qodir, ikkinchi tomondan esa, muammolarni samarali hal qilishga va o'z his-tuyg'ularni boshqarishga tayyor bo'lgan sportchi hayotdan ko'proq qoniqish va ijobiy his-tuyg'ularni his etadi.

Ushbu natijalar turli kasb egalarining, jumladan sportchilarning subyektiv psixologik farovonligini baholashda o'zini boshqarish ko'nikmalarining ahamiyatini tasdiqlovchi ko'plab tadqiqotlar natijalariga mos keladi. Biroq, Yu.Kul nazariyasiga ko'ra, o'z-o'zini boshqarish jarayonlarining buzilishiga shaxsning ichki ziddiyatlari ham sabab bo'lishi mumkin. Bu esa faoliyatning ichki motivatsiyasi yo'qolishi va psixologik farovonlikning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bois ta'kidlash joizki, o'z-o'zini boshqarish va psixologik farovonlikning turli jihatlarini o'rtasidagi o'zaro aloqa ancha murakkab xususiyatga ega bo'lib, chuqurroq va batafsil o'rganishni talab qiladi.

Bundan tashqari, tadqiqot davomida o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari yaxshi rivojlangan sportchilarda ichki sport motivatsiyasi yuqori darajada namoyon bo'lishi aniqlandi. Shu bois, xulq-atvor va hissiy o'zini boshqarish ko'nikmalarini yaxshi egallagan sportchilar ijobiy his-tuyg'ular olish va o'zini takomillashtirish maqsadida ko'proq sport bilan shug'ullanishlari taxmin qilinadi. Shuningdek, korrelyatsion va regression tahlillar natijasida "iroda kuchi" va "o'zini boshqarish" kabi qobiliyatlar sportchilarda ichki motivatsiya darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Olingan ma'lumotlarga asoslanib, o'z xulq-atvorini qo'yilgan talablarga muvofiq boshqara oladigan, tashqi va ichki to'siqlarga qaramay faoliyatini davom ettira oladigan sportchilar o'z qadriyatlari va istaklariga ko'proq e'tibor qaratishlari va natijada sport bilan shug'ullanish uchun mustahkam asoslarga ega bo'lishlari mumkinligi taxmin qilinadi. Shunday qilib, o'z-o'zini boshqarishning yuqori ko'rsatkichlari sport faoliyati bilan shug'ullanish uchun ichki motivlar va yo'nalishlarni shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy va empirik tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'z-o'zini boshqarish shaxs psixologik tuzilmasining murakkab va ko'p qirrali komponenti bo'lib, insonning maqsad qo'yishi, qaror qabul qilishi, xulq-atvori va hissiy holatlarini ongli ravishda tartibga solishini ta'minlaydi. Ushbu hodisa psixologiya fanining turli yo'nalishlarida turlicha talqin qilinishiga qaramay, ularning barchasida o'z-o'zini boshqarish shaxsning faol, mas'uliyatli va moslashuvchan xulq-atvorini shakllantiruvchi yetakchi mexanizm sifatida e'tirof etiladi.

Tadqiqot natijalari sportchilar faoliyati misolida o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining amaliy ahamiyatini yaqqol tasdiqladi. Xususan, o'z-o'zini boshqarish darajasi yuqori bo'lgan sportchilarda ichki motivatsiya, hayotdan qoniqish va ijobiy hissiy holatlar yuqoriroq ekani aniqlandi. Bunday sportchilar aniq maqsadlar qo'yish, faoliyatni rejalashtirish, yuzaga keladigan

qiyinchiliklarni samarali yengib o'tish hamda o'z emotsional holatini nazorat qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Shuningdek, o'z-o'zini boshqarishning irodaviy, hissiy va xulq-atvoriy komponentlari sport faoliyati samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligi, bu qobiliyat sportchilarning o'zini o'zi rivojlantirishga bo'lgan ichki ehtiyojini kuchaytirishi aniqlashtirildi. Yu. Kul modeli doirasida o'z-o'zini boshqarishning nafaqat majburiylik, balki shaxsning o'zi bilan ichki uyg'unlikka erishish mexanizmi sifatida namoyon bo'lishi sportchilarning psixologik farovonligida muhim o'rin egallashi asoslab berildi.

Umuman olganda, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish sportchilarning kasbiy tayyorgarligi va shaxsiy kamolotida muhim shartlardan biri bo'lib, ushbu yo'nalishda olib boriladigan maqsadli psixologik mashg'ulotlar va treninglar sport faoliyatining samaradorligini oshirish hamda shaxsning barqaror psixologik farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Umumiy psixologiya - M.G.Davletshin., S.M. To'ychieva.-Toshkent 2002
2. G'oziev E.G' - Umumiy psixologiya - 2019yil.
3. F.I.Xaydarov N.I.Xalilova - Umumiy psixologiya - 2019 yil
4. P.I.Ivanov M.E.Zufarova - Umumiy psixologiya - 2020 yil
5. U.Fayziyeva, N.Jumayev - Umumiy psixologiya - Buxoro 2021
6. Turakulov B.N Umumiy psixologiya - O'quv uslubiy majmua - Termiz 2018
7. D.G'.Muhamedova, N.M. Mullaboyeva, A.I.Rasulov - Umumiy psixologiya - Toshkent 2018
8. Po'latov, J.A., Yeldasheva G. "Sportchilarni psixologik tayyorlash" – O'quv qo'llanma – Toshkent 2021

Rajabova Lobar Madiyorovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU
“Pedagogika va psixologiya” kafedrası o‘qituvchisi

“TARBIYA” FANINI O‘QITISHNING JAMIYAT HAYOTIDAGI AMALIY AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Tarbiya” fanini o‘qitishning jamiyat hayotidagi amaliy ahamiyati yoritilgan. Tarbiya fani yosh avlodda ijtimoiy mas’uliyat, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, fuqarolik ongini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Jamiyat barqarorligi va shaxs kamolotida tarbiyaning o‘rni asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar tarbiya, konsepsiya, pedagogika, axborot-kommunikatsiya, predmet, maqsad, vazifa

Ключевые слова: образование, концепция, педагогика, информация и коммуникация, предмет, цель, задача

Аннотация. В статье рассматривается практическое значение преподавания предмета «Тарбия» в жизни общества. Дисциплина способствует формированию нравственных ценностей, социальной ответственности и гражданского сознания у подрастающего поколения. Подчеркивается роль воспитания в развитии личности, укреплении общественной стабильности и гармонизации социальных отношений.

Abstract. The article examines the practical significance of teaching the subject “Tarbiya” in social life. The discipline plays an important role in developing moral values, social responsibility, and civic awareness among young people. The importance of education in personal development, social stability, and societal harmony is emphasized.

Key words: education, concept, pedagogy, information and communication, subject, goal, task

Kirish. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 15-iyun kuni poytaxtimizda o‘tkazilgan “Ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi” mavzuidagi anjumanda so‘zlagan nutqida yosh avlod tarbiyasiga alohida e’tibor qaratdi.

“Bizni hamisha o‘ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odo-axloqi, yurish-turishi, bir so‘z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog‘liq. Bugun zamon shiddat bilan o‘zgaryapti. Bu o‘zgarishlarni hammadan ham ko‘proq his etadigan kim? – yoshlar. Mayli yoshlar o‘z davrining talablari bilan uyg‘un bo‘lsin. Lekin ayni paytda o‘zligini unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug‘ zotlarning avlodimiz, degan da’vat ularning qalbida doim aks – sado berib, o‘zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimani hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan[1].

XXI asrda jahon miqyosida ta’lim barqaror taraqqiyotni ta’minlovchi asosiy omil sifatida e’tirof etilib, 2030 yilgacha belgilangan xalqaro ta’lim konsepsiyasida “Butun hayot davomida sifatli ta’lim olishga imkoniyat yaratish” dolzarb vazifa sifatida belgilandi. Bu uzluksiz ta’lim tizimida va butun hayot davomida har bir shaxsning ijodiy va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga yo‘naltirilgan zamonaviy axborot-kommunikatsiya va masofaviy o‘qitish texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirdi. Mustaqillik yillarida zamonaviy talablar asosida ta’lim sifatini oshirish, kreativ usullarni qo‘llash orqali ta’lim berish, ta’lim muassasalarining moddiytexnik bazasini mustahkamlash, o‘quv dasturlari, o‘quv metodik adabiyotlarini xalqaro talablar asosida yangilash, o‘quv jarayoniga ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish kabi ishlarga alohida e’tibor qaratildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan 2020 - yilda o‘zbek “Pedagogika” fani tarixida ilk bor “Tarbiya” yangi fani ishlab chiqildi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6- iyundagi 422 – sonli “umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma -bosqich 5 amaliyotga joriy etish chora tadbirlari to‘g‘risidagi qaror qabul qilindi. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari o‘quvchilarining yoshi va psixofiziologik

xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning ongiga umuminsoniy qadriyatlar va yuksak ma'naviyatni yanada chuqur singdirish, ularni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash, umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi ma'naviy-tarbiyaviy ishlarni yangicha asosda tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi: Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari" hamda "Dunyo dinlari tarixi" fanlarini birlashtirgan holda yagona "Tarbiya" fani 1 - 9-sinflarda - 2020/2021 o'quv yilidan, 10 - 11-sinflarda esa - 2021/2022 o'quv yilidan boshlab fanlarga ajratilgan umumiy soatlar doirasida bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etilsin. Mazkur qaror bilan "Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari uchun "Tarbiya" fani Konsepsiyasi" tasdiqlandi Bugungi globallashuv jarayonlari, fan-texnika taraqqiyoti, innovatsion jamiyatga bo'lgan ehtiyoj yoshlar uchun ko'plab imkoniyatlar yaratmoqda. Ular oldiga tezkor qarorlar qabul qilish, innovatsion tafakkurni shakllantirish, intellektual salohiyatni oshirish bilan birga milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq bo'lishdek hayotiy talablarni qo'ymoqda[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). O'zbekiston Respublikasida "Tarbiya" fani konsepsiyasi mazkur fanni davlatning ta'lim-tarbiya sohasidagi siyosatini amalga oshirishda mavjud bo'lgan dolzarb muammolarni hal etishga yo'naltiriladi. Konsepsiya yosh avlod tarbiyasidagi ishlarni yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan ustuvor vazifalar, asosiy maqsad va yo'nalishlarni belgilab beradi. Shuningdek, Konsepsiyada belgilangan yo'nalishlar mamlakat yoshlarini ma'nan va jismonan barkamol qilib tarbiyalash, iqtidori va salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularni davlat va jamiyatning rivojiga keng jalb etish, tashabbuslarini yetarli darajada qo'llab-quvvatlash maqsadida huquqiy asoslar, iqtisodiy imkoniyatlar va tashkiliy mexanizmlarni yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

Mazkur Konsepsiya O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi, "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonunlari, xalqaro huquqning umume'tirof etilgan hujjatlari, xususan "Bola huquqlari to'g'risida"gi, "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi konvensiyalar, Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Yoshlar-2030" strategiyasi hamda O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga asoslanadi[2].

Ta'lim-tarbiya jamiyatning asosiy vazifalaridan biri bo'lib, u shaxsni maqsadli va tizimli shakllantirish, keksa avlod tajribasini kelajak avlodga o'zlashtirish, ularning ongi va ijobiy xulq-atvorini rivojlantirish jarayonidir. Keks avlod bilimni ijtimoiy-tarixiy hayotda to'plangan tajribasi, yosh avlodni tarbiyalash jarayoni orqali beradi.

Pedagogika bolani o'qitish va tarbiyalash tajribalarini umumlashtiradi va ta'lim va rivojlanish uchun zarur shart-sharoitlarni belgilaydi.

Tarbiya jamiyatning tarixiy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlaridan kelib chiqadigan ob'ektiv jarayondir.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy –tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tamonlama o'stirish, uning ongi, xulq – atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Tarbiya jarayoni ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda tarbiya mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi ichki va tashqi omillar ko'zga tashlanadi.

Tarbiya jarayonining tashkil etilishi va boshqarilishida nafaqat o'qituvchi faoliyati, balki o'quvchining yosh va psixologik shaxsiy xususiyatlari, o'y-fikrlari, hayotiy qarashlari ham muhim o'rin tutadi.

Tarbiya va tarbiyalanuvchilar orasidagi munosabatlar uslubiga ko'ra avtoritar, demokratik, liberal, erkin tarbiya; turli falsafiy konstsepsiyalar bilan bog'liqlikda pragmatik, aksiologik, jamoaviy, individual tarbiya farqlanadi.

«Tarbiya» fanini o'qitish metodikasi o'quv fani tarbiya nazariyasining bir qismi sifatida, o'zbek xalq tarbiyashunosligining tarixiy-ma'naviy tajribasiga, markaziy Osiyo mutafakkirlarining tarbiya sohasidagi ta'limotlariga, o'zbek xalqining milliy urf-odat, an'ana va qadriyatlariga tayanadi «Tarbiya» metodikasi fani o'z o'qish yo'nalishini aniq belgilash uchun "Pedagogika" fanining tarbiya nazariyasi, didaktika bo'limlari hamda guruh rahbarining ishini

tashkil etish metodikasi fanlaridagi fikrlar, g'oyalar, nazariyalar bilan uzviy boshlangan holda takomillashtiriladi[3].

Ilmiy- pedagogik manbalarda ta'kidlanishicha barkamol avlod umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'quv jarayonida o'qitiladigan barcha o'quv fanlarini o'qitish orqali shakllanadi. Ammo, bu jarayonda "Tarbiya" fanining nufuzi yuksakdir. "Tarbiya" fani shu sabab barcha mustaqil fan singari o'z predmeti va tadqiqot metodlariga ega.

Shunga binoan "Tarbiya" fanining bosh maqsadi - yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida, vatanparvar, ma'naviy-axloqiy yetuk shaxs etib tarbiyalashdan iborat.

Predmeti: tarbiya jarayonining mohiyati, mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, usullari, shakllari va vositalarini o'rganadi.

Vazifalari:

- O'quvchilarda ijtimoiy-aqliy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish.
- Ularda mustaqil fikrlash va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish.
- Axborotlashuv davrida to'g'ri dunyoqarashni shakllantirish.
- O'quvchilarga o'zligini anglash va o'zini amalga oshirishda yordam berish.

Tarbiya fanining o'quvchi yoshlarda tashabbuskorlik, tadbirkorlik, ishbilarmonlik, bunyodkorlik fazilatlarini qaror toptiruvchi, ijtimoiy siyosiy faolligini huquqiy savodxonligini "fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishni yo'lga qo'yuvchi amaliy yordam beruvchi eng muhim manba ekanligini talaba-yoshlar ongi va shuuriga yetkazish[4].

"Tarbiya" fanini o'qitishga texnologik yondashishni amalga oshirish hamda tarbiya texnologiyalarini o'quv mashg'ulotlarda qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirish xamda o'qituvchining interaktiv metodlarni keng targ'ib etish yo'llarini talabalar e'tiboriga havola qilishdan iborat.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). "Tarbiya" fanini o'zlashtirish jamiyat taraqqiyoti, barkamol shaxsni shakllantirish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni avlodlardan avlodga uzatishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Mazkur fan o'quvchilarda axloqiy yetuklik, ijtimoiy faollik, vatanparvarlik, mas'uliyat, bag'rikenglik va fuqarolik ongini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tarbiya fani orqali o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy xulq-atvori, muloqot madaniyati, mehnatsevarlik, o'zini anglash va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari rivojlanadi. Fan mazmunining hayot bilan uzviy bog'liqligi o'quvchilarda nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash malakasini shakllantiradi.

Shuningdek, tarbiya fanini samarali o'zlashtirish ta'lim-tarbiya jarayonida maktab, oila va jamiyat hamkorligini mustahkamlashga imkon yaratadi. Ushbu fan yoshlarning ma'naviy immunitetini kuchaytirib, salbiy ijtimoiy hodisalarga nisbatan barqaror pozitsiya shakllanishiga xizmat qiladi. Natijada jamiyatda sog'lom ijtimoiy muhit, mas'uliyatli va ongli fuqarolar yetishib chiqishiga zamin yaratiladi. Ana shu xulosalarga asosan quyidagi takliflarni berishimiz lozim:

1. O'qitish jarayonini interfaol metodlar asosida tashkil etish
2. Tarbiya fanini o'zlashtirish samaradorligini oshirish uchun muammoli ta'lim, munozara, rolli o'yinlar, keys-stadiy va trening mashg'ulotlaridan keng foydalanish lozim.
3. Hayotiy vaziyatlarga asoslangan mashg'ulotlarni ko'paytirish
4. Darslarda real ijtimoiy vaziyatlar, axloqiy muammolar va kundalik hayotdan olingan misollar asosida tahliliy topshiriqlar berilishi maqsadga muvofiq.
5. Oila va mahalla bilan hamkorlikni kuchaytirish
6. Tarbiya fanining mazmuni oila tarbiyasi va mahalla faoliyati bilan uzviy bog'langan holda olib borilishi, ota-onalar ishtirokida davra suhbatlari va ma'naviy tadbirlar tashkil etilishi lozim.
7. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish
8. Multimedia materiallar, videodarslar, ijtimoiy roliklar va raqamli platformalardan foydalanish o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va fan mazmunini chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi.
9. O'quvchilarning mustaqil faoliyatini rag'batlantirish

10. Insho, loyiha ishlari, ijtimoiy tadqiqotlar va ko'ngillilik faoliyatiga yo'naltirish orqali o'quvchilarda mas'uliyat va tashabbuskorlik rivojlantirilishi zarur.
11. Tarbiya fanini baholash mezonlarini takomillashtirish
12. Faqat nazariy bilimlarni emas, balki o'quvchilarning xulq-atvori, ijtimoiy faolligi va amaliy ko'nikmalarini ham inobatga oluvchi baholash tizimini joriy etish maqsadga muvofiq.
13. O'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish
14. Tarbiya fanidan dars beruvchi pedagoglar uchun maxsus treninglar, seminarlar va metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi fan sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sh.M.Mirziyoev «Ijtimoiy barqarorlikni taminlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi» // Videoselektor yig'ilishidagi nutq. – 15 iyun, 2017 yil./ <https://www.Google.com>
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 4-apreldagi 153-sonli qarori tahririda - Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 05.04.2022-y., 09/22/153/0266-son)
3. G.B. Saidnazarova “Tarbiya fanini o'qitish metodikasi” Buxoro-2024
4. Ruzimova. F.M ,Kalandarova.M.A, Qolandarova.D.K “Umumiy pedagogika” darslik “Grand kondor print”. Toshkent- 2025.
5. Razakova R.S, & Yusupova Iroda Narimonovna. (2024). Bog'cha yoshidagi bolalarda xotiraning rivojlanishi. Journal of science-innovative research in uzbekistan, 2(2), 196–201. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10649708>
6. Razakova Raykhan Saylaubekovna, Sherzhanova Nodira Alisherovna, & Solayev Og'abek Ilhombek o'g'li. (2024). The Essence of the Concept of Family Life in Modern Psychology. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10570709>
7. Razakova Raykhan Saylaubekovna, Kushnazarova Ugiljon Rustambekovna, & Rajabboyev Asror Alisherovich. (2024). Family -as aStrong Union in the Formation and Manifestation of the Individual. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10570682>
8. Razakova Rayxan Saylaubekovna. (2023). Fertil atamasi va fertil yoshdagi insonlarning psixologik xususiyatlari. Journal of science-innovative research in uzbekistan, 1(3), 21–24. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8115834>
9. Razakova R.S, Qurbonboyeva Mohida, & Qodirova Shahzoda. (2024). Bog'cha yoshi bolalarda nutq taraqqiyoti. JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH IN UZBEKISTAN, 2(1), 73–79. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10467087>

Samarova Shoxista Rabidjanovna,
Chirchiq davlat dedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti psixologiya kafedrası, dotsenti

O'QUVCHILARDA MANTIQUIY VA IJODIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA PSIXODIAGNOSTIK METODLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda o'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda psixodiagnostik metodlarning o'rni va ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlari, mantiqiy va ijodiy fikrlash darajalari psixodiagnostik testlar, kuzatish va suhbat metodlari yordamida aniqlandi. Olingan diagnostik natijalarga asoslanib, psixokorreksion va rivojlantiruvchi mashg'ulotlar tashkil etildi hamda ularning samaradorligi statistik tahlil (SPSS dasturi) asosida baholandi.

Kalit so'zlar: psixodiagnostika, mantiqiy fikrlash, ijodiy fikrlash, kreativlik, intellektual rivojlanish, psixokorreksiya, ta'lim psixologiyasi, individual yondashuv, Torrens testi, SPSS tahlili.

Аннотация. В данном исследовании научно проанализированы роль и значение психодиагностических методов в развитии логического и творческого мышления у учащихся. В процессе исследования с помощью психодиагностических тестов, методов наблюдения и беседы были выявлены индивидуальные психологические особенности учащихся, а также уровни развития логического и творческого мышления. На основе полученных диагностических данных были организованы психокоррекционные и развивающие занятия, эффективность которых была оценена с использованием статистического анализа (программа SPSS).

Ключевые слова: психодиагностика, логическое мышление, творческое мышление, креативность, интеллектуальное развитие, психокоррекция, психология образования, индивидуальный подход, тест Торренса, анализ SPSS.

Abstract. This study provides a scientific analysis of the role and significance of psychodiagnostic methods in the development of students' logical and creative thinking. During the research process, students' individual psychological characteristics as well as levels of logical and creative thinking were identified using psychodiagnostic tests, observation, and interview methods. Based on the obtained diagnostic results, psychocorrective and developmental activities were organized, and their effectiveness was evaluated through statistical analysis using the SPSS software.

Key words: psychodiagnostics, logical thinking, creative thinking, creativity, intellectual development, psychocorrection, educational psychology, individual approach, Torrance test, SPSS analysis.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, o'quvchilarning intellektual salohiyatini yuksaltirish va mustaqil fikrlaydigan, ijodkor shaxsni shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish ta'lim sifatini oshirish, bilimlarni amaliy faoliyatda samarali qo'llay olish imkoniyatini kengaytiradi. Shu bois ta'lim jarayonida o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini chuqur o'rganish, ularning individual psixologik xususiyatlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

O'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlash darajasi bir xil bo'lmashligi, ularning bilish faoliyatida individual farqlar mavjudligi psixodiagnostik metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Psixodiagnostika orqali o'quvchilarning fikrlash turlari, muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyati, kreativ yondashuv darajasi hamda intellektual imkoniyatlari aniqlanadi. Bu esa ta'lim jarayonini individuallashtirish, samarali psixokorreksion va rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni tashkil etish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim sharoitida faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki o'quvchilarning ijodiy tafakkurini shakllantirish, mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini

rivojlantirish muhim hisoblanadi. Ushbu jarayonda psixodiagnostik metodlar o'quvchilarning mavjud imkoniyatlarini aniqlash, ularning rivojlanish dinamikasini baholash va pedagogik ta'sirning samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot o'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda psixodiagnostik metodlarning ahamiyatini ilmiy asosda yoritishga, shuningdek, ularni ta'lim amaliyotiga joriy etishning samarali yo'llarini ko'rsatib berishga qaratilgan.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. O'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar asosan fikrlash jarayonlarining psixologik mohiyati, ularning rivojlanish qonuniyatlari, shuningdek, psixodiagnostik metodlar yordamida baholash va rivojlantirish masalalariga qaratilgan.

O'zbekiston olimlari tadqiqotlarida. O'zbekistonlik olimlar tomonidan o'quvchilarning bilish jarayonlari, jumladan, mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalalari ta'lim psixologiyasi doirasida keng o'rganilgan. Xususan, M.G. Davletshin, E.G'. G'oziev, B.R. Qodirov, Sh.R. Baratovlarning ilmiy ishlarida o'quvchilarning fikrlash faoliyati, uning yosh xususiyatlari, bilish jarayonlari bilan uzviy bog'liqligi ilmiy asosda tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda fikrlashni rivojlantirishda ta'lim jarayonining psixologik shart-sharoitlari, muammoli ta'lim va interfaol metodlarning ahamiyati alohida ta'kidlangan.

Shuningdek, O'zbekiston ta'lim amaliyotida psixodiagnostik metodlardan foydalanish masalalari A.V. Petrovskiy, L.S. Vigotskiy nazariyalari asosida mahalliy sharoitga moslashtirilgan holda qo'llanilib kelinmoqda. O'quvchilarning intellektual rivojlanishini aniqlashda test metodlari, kuzatish, suhbat, faoliyat mahsullarini tahlil qilish kabi usullar keng tatbiq etilgan bo'lib, ular o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlash darajasini aniqlashga xizmat qiladi.

MDH davlatlari olimlari tadqiqotlarida. MDH davlatlari olimlari tomonidan o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini psixodiagnostika qilish va rivojlantirish masalalari chuqur ilmiy izlanishlar asosida o'rganilgan. Jumladan, L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev, S.L. Rubinshteyn, P.Ya. Galperin kabi mashhur psixologlarning tadqiqotlarida fikrlash faoliyatining ijtimoiy-tarixiy mohiyati, uning bosqichma-bosqich rivojlanish mexanizmlari asoslab berilgan. Ushbu nazariyalar bugungi kunda ham o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishda metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

MDH doirasida olib borilgan tadqiqotlarda psixodiagnostik metodlarning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, J.Guilford, E.Torrens ijodiy fikrlashni o'lchash metodikalarining rus tiliga moslashtirilgan variantlari, shuningdek, Raven, Amthauer intellekt testlari o'quvchilarning mantiqiy fikrlash darajasini aniqlashda samarali vosita sifatida keng qo'llanilgan. Bu tadqiqotlar o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini aniqlash va ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqishga imkon bergan.

Xorijiy olimlar tadqiqotlarida. Xorijiy psixolog va pedagog olimlar tadqiqotlarida o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirish masalalari zamonaviy yondashuvlar asosida yoritilgan. Jumladan, J.Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida fikrlashning bosqichlari, mantiqiy operatsiyalarning shakllanishi ilmiy asosda bayon etilgan. J.Guilfordning intellekt tuzilmasi modeli ijodiy fikrlash komponentlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, E.Torrens tomonidan ishlab chiqilgan ijodiy fikrlashni diagnostika qilish testlari bugungi kunda dunyoning ko'plab davlatlarida ta'lim amaliyotida keng qo'llanilmoqda. R.Sternbergning intellektning uch komponentli nazariyasi, H.Gardnerning ko'p qirrali intellekt nazariyasi o'quvchilarning fikrlash imkoniyatlarini baholash va rivojlantirishga yangicha yondashuvni taqdim etadi. Ushbu tadqiqotlar psixodiagnostik metodlarning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qilmoqda.

Tahlillardan ko'rinadiki, o'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish muammosi O'zbekiston, MDH va xorijiy olimlar tomonidan keng va tizimli ravishda o'rganilgan. Biroq, zamonaviy ta'lim talablaridan kelib chiqib, psixodiagnostik metodlarni milliy ta'lim muhitiga moslashtirish, ularning natijalariga asoslangan psixokorreksion ishlarni takomillashtirish

masalalari hanuz dolzarbligicha qolmoqda. Shu bois mazkur tadqiqot ushbu bo'shliqni to'ldirishga qaratilganligi bilan ilmiy ahamiyatga ega.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish jarayoni bevosita psixodiagnostik metodlardan samarali foydalanish bilan uzviy bog'liqdir. Psixodiagnostika o'quvchilarning fikrlash darajasi, individual kognitiv xususiyatlari va intellektual salohiyatini aniqlash imkonini berib, ta'lim jarayonini maqsadli va individuallashtirilgan holda tashkil etishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida qo'llanilgan psixodiagnostik metodlar orqali o'quvchilarning mantiqiy fikrlash darajasida sezilarli individual farqlar mavjudligi aniqlandi. Bu holat L.S. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasini tasdiqlaydi, ya'ni o'quvchilarning mavjud bilim va ko'nikmalaridan kelib chiqib, ularga mos rivojlantiruvchi va psixokorreksion ta'sir ko'rsatish zarur. Psixodiagnostik natijalarga asoslanmagan ta'lim jarayoni esa o'quvchilarning fikrlash imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga to'sqinlik qilishi mumkin.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, mantiqiy fikrlash ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan o'quvchilar muammoli vaziyatlarni tez va aniq tahlil qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini topish hamda umumlashtirish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Biroq, ayrim holatlarda mantiqiy fikrlash darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilarda ijodiy fikrlash yetarli darajada rivojlanmaganligi kuzatildi. Bu holat J. Guilford va E. Torrens tadqiqotlarida qayd etilganidek, mantiqiy va ijodiy fikrlash o'zaro bog'liq bo'lsa-da, mustaqil rivojlanadigan jarayonlar ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ijodiy fikrlashni baholash natijalari shuni ko'rsatdiki, psixodiagnostik metodlar orqali o'quvchilarning kreativlik darajasi, muammoga noodatiy yondashuvlari va original g'oyalar ilgari surish qobiliyatini aniqlash mumkin. Bunda E. Torrens testlari, assotsiativ topshiriqlar va erkin fikrlash mashqlari samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi. Diagnostik ma'lumotlar asosida tashkil etilgan psixokorreksion mashg'ulotlar o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, psixodiagnostik metodlarning muntazam va tizimli qo'llanilishi o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini anglashiga, o'z-o'zini baholash ko'nikmalarining shakllanishiga yordam beradi. Bu esa ularning o'quv motivatsiyasini oshirib, ta'lim jarayonida faol ishtirok etishiga zamin yaratadi. Mazkur holat R. Sternberg va H. Gardner nazariyalarida ilgari surilgan individual intellektual imkoniyatlarni inobatga olish zarurligi haqidagi qarashlar bilan hamohangdir.

Muhokama natijalariga ko'ra, psixodiagnostik metodlar faqatgina baholash vositasi bo'lib qolmasdan, balki rivojlantiruvchi va yo'naltiruvchi funksiyani ham bajarishi aniqlandi. Ularning natijalariga asoslangan holda ishlab chiqilgan psixokorreksion dasturlar o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishda samarali ekanligi tasdiqlandi. Shu bilan birga, diagnostik metodlarni tanlashda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Umuman olganda, muhokama qilingan natijalar psixodiagnostik metodlarning o'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi muhim rolini yana bir bor tasdiqlaydi hamda ularni ta'lim amaliyotida keng joriy etish zarurligini asoslab beradi.

Tahlil. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda psixodiagnostik metodlarning o'rni va ahamiyati kompleks yondashuv asosida tahlil qilindi. Tahlil jarayonida diagnostik ma'lumotlarning ishonchliligi, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri hamda psixokorreksion ishlarning samaradorligi alohida e'tiborga olindi.

Dastlabki tahlillar shuni ko'rsatdiki, tadqiqotda ishtirok etgan o'quvchilarning mantiqiy fikrlash darajasi bir xil emas. Psixodiagnostik metodlar yordamida o'quvchilarning tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish va sabab-oqibat aloqalarini aniqlash ko'nikmalari baholandi. Olingan natijalarga ko'ra, o'quvchilarning ma'lum qismida mantiqiy fikrlashning o'rtacha va past darajasi kuzatildi, bu esa ta'lim jarayonida individual yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Ushbu holat A.N. Leontyev va S.L. Rubinshteyn tomonidan ilgari surilgan faoliyatga asoslangan yondashuv nazariyalari bilan mos keladi.

Ijodiy fikrlash ko'rsatkichlari tahlili shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning kreativlik darajasi ularning shaxsiy faolligi, o'quv motivatsiyasi hamda muammoli vaziyatlarga bo'lgan munosabati bilan chambarchas bog'liqdir. E. Torrens testlari va assotsiativ topshiriqlar asosida o'tkazilgan diagnostika natijalariga ko'ra, ko'pchilik o'quvchilarda ijodiy fikrlashning moslashuvchanlik va originallik komponentlari yetarli darajada rivojlanmaganligi aniqlandi. Bu holat ta'lim jarayonida reproduktiv faoliyat ustunlik qilayotganligini ko'rsatadi.

Psixodiagnostik natijalar asosida tashkil etilgan psixokorreksion mashg'ulotlar samaradorligi tahlil qilinganda, mantiqiy va ijodiy fikrlash ko'rsatkichlarida ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Xususan, muammoli vazifalar, mantiqiy mashqlar, ijodiy topshiriqlar va guruhiiy faoliyatga asoslangan mashg'ulotlar o'quvchilarning fikrlash faolligini oshirdi. Oldingi va keyingi diagnostika natijalari taqqoslanganda, o'quvchilarning umumlashtirish, mustaqil xulosa chiqarish va noodatiy yechimlar topish qobiliyatlarida sezilarli rivojlanish qayd etildi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, psixodiagnostik metodlarning muntazam qo'llanilishi o'quvchilarning o'z fikrlash jarayonlarini anglashiga va nazorat qilishiga yordam beradi. Bu esa metakognitiv ko'nikmalarning shakllanishiga olib keladi. Mazkur holat R. Sternbergning intellektual faoliyatni boshqarish nazariyasi bilan hamohang bo'lib, o'quvchilarning mustaqil fikrlashga bo'lgan tayyorgarligini oshiradi.

Shuningdek, tahlil jarayonida psixodiagnostik metodlarni tanlash va qo'llashda ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Jumladan, ayrim testlarning madaniy moslashuvi yetarli emasligi, vaqt cheklovlari hamda o'quvchilarning psixologik holatiga bog'liq omillar diagnostika natijalarining aniqligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, diagnostik metodlarni tanlashda o'quvchilarning yosh xususiyatlari, individual psixologik holati va ta'lim muhitini hisobga olish muhimligi ta'kidlandi.

1-jadval

Psixokorreksion mashg'ulotlar oldi va keyingi mantiqiy hamda ijodiy fikrlash ko'rsatkichlarining taqqoslama tahlili (SPSS natijalari asosida)

Ko'rsatkichlar	O'lchov vaqti	N	O'rtacha qiymat (Mean)	Standart og'ish (Std. Deviation)	t-qiymat	p-qiymat
Mantiqiy fikrlash	Oldingi diagnostika	60	54.32	8.41		
	Keyingi diagnostika	60	68.75	7.96	8.24	0.000
Ijodiy fikrlash (umumiy)	Oldingi diagnostika	60	49.18	9.02		
	Keyingi diagnostika	60	65.40	8.27	9.11	0.000
Originallik	Oldingi diagnostika	60	15.26	3.14		
	Keyingi diagnostika	60	21.48	3.02	7.86	0.000
Moslashuvchanlik	Oldingi diagnostika	60	14.03	2.98		
	Keyingi diagnostika	60	20.12	3.21	8.03	0.000

Izoh:

$p < 0.05$ - statistik jihatdan ishonchli farq mavjud

Tahlil Paired Samples T-test yordamida amalga oshirilgan

Diagnostik vositalar: Raven testlari, Torrens ijodiy fikrlash testlari, assotsiativ topshiriqlar

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, psixodiagnostik metodlar asosida tashkil etilgan psixokorreksion mashg'ulotlardan so'ng o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlash ko'rsatkichlarida statistik jihatdan ishonchli ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan ($p = 0.000$). Xususan, mantiqiy fikrlash bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 54.32 dan 68.75 ga oshgan bo'lib, bu o'quvchilarning tahlil qilish, umumlashtirish va sabab-oqibat aloqalarini aniqlash qobiliyatlari sezilarli darajada rivojlanganligini ko'rsatadi.

Ijodiy fikrlashning umumiy ko'rsatkichi ham 49.18 dan 65.40 ga oshgan. Ayniqsa, originallik va moslashuvchanlik komponentlaridagi o'sish ($t = 7.86$; $t = 8.03$) E. Torrens va J. Guilford nazariyalariga muvofiq holda o'quvchilarning noodatiy yechimlar topish va muammoga turli nuqtai nazardan yondashish qobiliyatlari shakllanganligini tasdiqlaydi.

Mazkur natijalar psixodiagnostik metodlarning nafaqat baholash, balki rivojlantiruvchi va yo'naltiruvchi funksiyani bajarishini ilmiy asosda isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
2. G'oziev E.G'. Ta'lim psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
3. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983.
4. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967.
5. Leontyev A.N. Faoliyat, ong, shaxs. – Moskva: Politizdat, 1975.
6. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 1950.
7. Qodirov B.R. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan, 2009.
8. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Moskva: Pedagogika, 1989.
9. Sternberg R.J. Beyond IQ: A Triarchic Theory of Human Intelligence. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
10. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. – Lexington: Personnel Press, 1974.
11. Vigotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Labirint, 1999.
12. Vigotskiy L.S. Psixik rivojlanishning ijtimoiy manbalari. – Moskva: Pedagogika, 1984.
13. Baratov Sh.R. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
14. Amthauer R. Intellect strukturasi testi. – Moskva: Psixologiya, 2003.
15. Raven J. Standart Progressive Matrices. – Oxford: Oxford Psychologists Press, 1998.

Kayumova Nazokat Rashitovna,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali
kayumovanazokat7@gmail.com

TALABALARDA ALGORITMIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING ADAPTIV DASTURIY TA'MINOTNING ZAMONAVIY RAQAMLI PEDAGOGIKA VA INDIVIDUALIZATSIYA TAMOYILLARIGA ASOSLANGAN TAKOMILLASHGAN TARKIBIY TUZILMASI

Annotatsiya. Zamonaviy raqamli ta'lim transformatsiyasi sharoitida oliy ta'lim muassasalarida talabalarda algoritmik kompetentlikni rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. An'anaviy o'qitish usullari talabalarning individual o'rganish sur'ati, tayyorgarlik darajasi va kognitiv xususiyatlarini yetarli darajada hisobga olmaydi, bu esa algoritmik fikrlash va muammo yechish ko'nikmalarining samarali shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Mazkur tadqiqot zamonaviy raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillariga asoslangan adaptiv dasturiy ta'minot orqali ushbu muammoni hal etishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi talabalarda algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi adaptiv dasturiy ta'minotning takomillashgan tarkibiy tuzilmasini ishlab chiqish va uning pedagogik samaradorligini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot dizayn-based research metodologiyasiga tayangan holda olib borildi, shuningdek, tizimli-pedagogik tahlil, diagnostika, formatif baholash, statistik va sifat tahlil usullaridan foydalanildi. Tajriba-sinov ishlari eksperimental va nazorat guruhlari ishtirokida amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: algoritmik kompetentlik, adaptiv dasturiy ta'minot, raqamli pedagogika, individualizatsiya, learner model, sun'iy intellekt.

Kirish. 1.1. Raqamli ta'lim transformatsiyasi va algoritmik kompetentlikni rivojlantirish zarurati. So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimining mazmuni, shakli va metodologiyasini tubdan o'zgartirmoqda. Raqamli ta'lim transformatsiyasi natijasida ta'lim jarayoni faqat bilim uzatishga emas, balki talabalarda yuqori darajadagi fikrlash, muammoni tahlil qilish va mustaqil yechim ishlab chiqish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilmoqda. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng qo'llanilayotgan sharoitda algoritmik kompetentlik talabalarning kasbiy tayyorgarligida muhim strategik ko'rsatkich sifatida namoyon bo'lmoqda.

Algoritmik kompetentlik talabaga murakkab masalalarni ketma-ketlik asosida tahlil qilish, muammoni formal modellash, optimal yechimlarni ishlab chiqish va ularni baholash imkonini beradi. Shu bois, oliy ta'limda algoritmik kompetentlikni rivojlantirish an'anaviy o'qitish usullari bilan cheklanib qolmasdan, zamonaviy raqamli pedagogika va adaptiv texnologiyalar asosida amalga oshirilishi zarur. Bu ehtiyoj, ayniqsa, individual o'rganish sur'ati va tayyorgarlik darajasi turlicha bo'lgan talabalar bilan ishlash jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi.

1.2. Algoritmik kompetentlik tushunchasining zamonaviy talqinlari. Algoritmik kompetentlik tushunchasi zamonaviy pedagogika va informatika tadqiqotlarida ko'p qirrali kategoriya sifatida talqin qilinadi. Ayrim tadqiqotchilar uni faqat algoritm tuzish va kod yozish qobiliyati bilan bog'lasa, boshqa olimlar algoritmik kompetentlikni muammoni algoritmik tafakkur asosida hal qilish, strategik rejalashtirish va metakognitiv nazorat bilan uzviy bog'laydi.

Zamonaviy yondashuvlarda algoritmik kompetentlik talabaning faqat texnik bilimlari emas, balki mantiqiy fikrlash, tahlil, refleksiya va ijodiy muammo yechish qobiliyatlarini ham o'z ichiga oluvchi kompleks kompetensiya sifatida qaralmoqda. Quyidagi jadvalda algoritmik kompetentlikka oid xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar ta'riflari qiyosiy tahlil qilinadi.

1-jadval. Algoritmik kompetentlikka oid xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar ta'riflarining qiyosiy tahlili

Tadqiqotchi	Ta'rif mazmuni	Asosiy urg'u
J. M. Wing	Algoritmik fikrlash – muammoni aniq bosqichlarga ajratib, formal yechim yaratish qobiliyati	Algoritmik tafakkur
Shute & Sun	Algoritmik kompetentlik – muammoni algoritmik strukturalar orqali hal qilish va metakognitiv monitoring	Metakognitsiya
Luxton-Reilly	Kod yozishdan ko'ra muammoni strukturaviy tushunish qobiliyati	Muammo tahlili

Mazkur tahlil shuni ko'rsatadiki, algoritmik kompetentlikni rivojlantirish kompleks pedagogik yondashuvni talab etadi va bu jarayonda adaptiv dasturiy ta'minot muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

1.3. Zamonaviy raqamli pedagogika paradigmalarining algoritmik ta'limdagi o'рни (UDL, learner-centered, competency-based learning)

Zamonaviy raqamli pedagogika algoritmik kompetentlikni shakllantirishda metodologik asos vazifasini bajaradi. Universal Design for Learning (UDL) yondashuvi algoritmik ta'limda kontentni turli shakllarda taqdim etish, muammoni yechishning alternativ yo'llarini taklif qilish va baholashda moslashuvchanlikni ta'minlash imkonini beradi. Bu, ayniqsa, algoritmik tushunchalarni turlicha qabul qiluvchi talabalar uchun muhim hisoblanadi.

Learner-centered yondashuv algoritmik ta'limda talabani passiv bilim oluvchi emas, balki faol muammo yechuvchi subyekt sifatida qaraydi. Ushbu paradigma talabaning individual o'rganish strategiyasini hisobga olish, mustaqil algoritmik fikrlashni rivojlantirish va refleksiyaning kuchaytirishga xizmat qiladi. Competency-based learning esa algoritmik kompetentlikni aniq indikatorlar orqali baholash, bilimdan ko'ra amaliy ko'nikmalarni ustuvor qilishga yo'naltirilgan.

Mazkur paradigmalar adaptiv dasturiy ta'minot tarkibida integratsiyalashgan holda algoritmik ta'lim samaradorligini oshirish imkonini beradi.

1.4. Ta'limda individualizatsiya va adaptiv texnologiyalar muammosi. An'anaviy ta'lim tizimida algoritmik fanlar ko'pincha bir xil tezlikda va bir xil murakkablik darajasida o'qitiladi. Bu esa tayyorgarlik darajasi past bo'lgan talabalar uchun qiyinchiliklar tug'dirsa, yuqori darajadagi talabalar uchun motivatsiyaning pasayishiga olib keladi. Individualizatsiya ushbu muammoni hal qilishga qaratilgan bo'lsa-da, uni amaliyotda samarali joriy etish murakkab pedagogik va texnologik masala hisoblanadi.

Adaptiv texnologiyalar individualizatsiyaning avtomatlashtirilgan tarzda amalga oshirish imkonini berib, har bir talaba uchun mos algoritmik topshiriqlar, tavsiyalar va ta'lim trayektoriyasini shakllantiradi. Biroq adaptivlik faqat test asosida emas, balki talabaning algoritmik fikrlash jarayoni, xatolar tahlili va o'rganish strategiyalariga asoslanishi lozim.

1.5. Mavjud adaptiv dasturiy ta'minotlarning cheklovlari va ilmiy muammo bayoni.

Hozirgi kunda algoritmik ta'limda qo'llanilayotgan ko'plab adaptiv platformalar mavjud bo'lsa-da, ularning aksariyatida algoritmik kompetentlikni kompleks rivojlantirishga yetarli sharoit yaratilmagan. Ko'plab tizimlar adaptivlikni faqat test natijalari asosida amalga oshiradi yoki individual ta'lim trayektoriyasini yuzaki modellashtiradi.

2-jadval. Algoritmik kompetentlikni rivojlantirishda qo'llanilayotgan adaptiv platformalarning funksional cheklovlari

Platforma turi	Kuchli jihatlar	Asosiy cheklovlar
MOOC platformalar	Keng kontent bazasi	Individual trayektoriya yetishmaydi
LMS tizimlar	Nazorat va monitoring	Algoritmik adaptivlik past
Testga asoslangan tizimlar	Tez baholash	Metakognitiv tahlil yo'q

Kod trenajyorlari Amaliy mashqlar Pedagogik model yetarli emas

Ushbu cheklovlar algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan adaptiv dasturiy ta'minotning zamonaviy raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillariga asoslangan takomillashgan tarkibiy tuzilmasini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

1.6. Tadqiqot maqsadi, vazifalari va ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqotning maqsadi talabalarda algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi adaptiv dasturiy ta'minotning zamonaviy raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillariga asoslangan takomillashgan tarkibiy tuzilmasini ishlab chiqish va uning pedagogik samaradorligini asoslashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

algoritmik kompetentlikni rivojlantirishning nazariy asoslarini tahlil qilish;
raqamli pedagogika paradigmalarini adaptiv tizimga integratsiya qilish;
individual algoritmik ta'lim trayektoriyasini modellash;
taklif etilgan modelning samaradorligini tajriba-sinov asosida aniqlash.

Ilmiy yangilik adaptiv dasturiy ta'minotni algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan kompleks pedagogik tizim sifatida taklif etilishida namoyon bo'ladi.

1.7. Tadqiqot savollari va gipotezalari. Tadqiqot quyidagi savollarga javob topishni maqsad qilgan:

adaptiv dasturiy ta'minot algoritmik kompetentlikning qaysi komponentlarini samaraliroq rivojlantiradi?

individual algoritmik ta'lim trayektoriyasi o'quv natijalariga qanday ta'sir ko'rsatadi?

raqamli pedagogika tamoyillarining adaptiv tizimdagi roli qanday?

Asosiy gipoteza shundan iboratki, agar algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan adaptiv dasturiy ta'minot zamonaviy raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillariga asoslangan takomillashgan tarkibiy tuzilma asosida ishlab chiqilsa, talabalarning algoritmik fikrlashi, muammo yechish qobiliyati va o'quv motivatsiyasi sezilarli darajada oshadi.

2. Tadqiqot metodologiyasi

2.1. Tadqiqot dizayni va metodologik yondashuv (*Dizayn-based research, tizimli-pedagogik tahlil*)

Mazkur tadqiqot **dizayn-based research (DBR)** metodologiyasiga asoslangan bo'lib, u ta'lim amaliyotida mavjud muammolarni aniqlash, ularga innovatsion pedagogik-texnologik yechimlar ishlab chiqish va ularni real o'quv jarayonida sinovdan o'tkazish orqali takomillashtirishni nazarda tutadi. DBR yondashuvi algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan adaptiv dasturiy ta'minotni faqat nazariy model sifatida emas, balki amaliy pedagogik tizim sifatida loyihalash imkonini berdi.

Tadqiqot jarayoni iterativ xarakterga ega bo'lib, bir necha bosqichda amalga oshirildi:

- algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga oid muammolarni tahlil qilish;
- adaptiv dasturiy ta'minotning dastlabki modelini ishlab chiqish;
- tajriba-sinov jarayonida qo'llash;
- olingan natijalar asosida modelni takomillashtirish.

Shuningdek, tadqiqotda tizimli-pedagogik tahlil yondashuvi qo'llanilib, adaptiv dasturiy ta'minot algoritmik kompetentlikni shakllantiruvchi o'zaro bog'liq didaktik, pedagogik va texnologik komponentlar majmui sifatida ko'rib chiqildi. Bu yondashuv tizimning ichki mantiqiy aloqalarini, funksional samaradorligini hamda pedagogik ta'sir mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi.

2.2. Algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan adaptiv dasturiy ta'minotni loyihalash metodikasi

Adaptiv dasturiy ta'minotni loyihalash metodikasi algoritmik kompetentlikning asosiy tarkibiy komponentlari - algoritmik fikrlash, muammoni strukturaviy tahlil qilish, bosqichma-bosqich yechim ishlab chiqish va reflektiv faoliyatni rivojlantirishga yo'naltirildi. Loyihalash

jarayonida algoritmik ta'lim bo'yicha xorijiy va mahalliy ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinib, samarali pedagogik va texnologik yechimlar aniqlab olindi.

Metodik jihatdan adaptiv tizim quyidagi tamoyillar asosida ishlab chiqildi:

- algoritmik topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko'ra adaptiv taqdim etish;
- talabani xatolari va faoliyat tarixiga asoslangan moslashtirish;
- individual algoritmik ta'lim trayektoriyasini shakllantirish;
- uzluksiz diagnostika va formatif baholash orqali adaptiv qarorlar qabul qilish.

Adaptiv dasturiy ta'minotning har bir komponenti alohida didaktik vazifani bajaruvchi modul sifatida ishlab chiqildi, biroq ular yagona axborot va pedagogik muhitda integratsiyalashgan holda faoliyat yuritadi. Bu yondashuv algoritmik kompetentlikni tizimli va barqaror rivojlantirish imkonini yaratdi.

2.3. Raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillarini tanlash mezonlari

Raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillarini tanlash jarayoni zamonaviy pedagogik nazariyalar hamda algoritmik ta'lim amaliyotidagi ehtiyojlar asosida amalga oshirildi. Tanlashda asosiy mezonlar sifatida algoritmik tushunchalarni o'zlashtirishda moslashuvchanlik, talabani individual o'rganish sur'atini hisobga olish, reflektiv faoliyatni rivojlantirish va ta'lim natijalarini kompetensiya asosida baholash imkoniyatlari belgilandi.

Mazkur tadqiqotda **UDL**, **learner-centered learning** va **competency-based learning** paradigmalariga ustuvor ahamiyat berildi. Ushbu tamoyillar adaptiv dasturiy ta'minotda individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, algoritmik fikrlashni chuqurlashtirish va o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qildi.

3-jadval. Adaptiv tizimda qo'llanilgan raqamli pedagogika tamoyillari va ularning didaktik vazifalari

Raqamli pedagogika tamoyili	Didaktik vazifasi	Algoritmik kompetentlikni rivojlantirishdagi o'rni
UDL (Universal Design for Learning)	Kontentni ko'p formatda taqdim etish	Algoritmik vizual va mantiqiy tushunish
Learner-centered learning	Talabani faol subyektga aylantirish	Mustaqil algoritmik fikrlash
Competency-based learning	Natijani kompetensiya orqali baholash	Muammo yechish ko'nikmalarini shakllantirish
Individualizatsiya	Shaxsiy ta'lim trayektoriyasini yaratish	Mos murakkablik darajasini ta'minlash

2.4. Takomillashgan adaptiv dasturiy ta'minotning tarkibiy tuzilmasi

Algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan takomillashgan adaptiv dasturiy ta'minot **modulli, ierarxik va o'zaro integratsiyalashgan tarkibiy tuzilma** asosida ishlab chiqildi. Ushbu tuzilma zamonaviy raqamli pedagogika, individualizatsiya va sun'iy intellekt yondashuvlarini birlashtirgan kompleks pedagogik-texnologik tizimni tashkil etadi.

Moslashuvchan algoritmik o'quv kontent moduli

Mazkur modul algoritmik o'quv materiallarini talabani tayyorgarlik darajasi, o'zlashtirish sur'ati va xatolar xarakteriga mos ravishda adaptiv tarzda taqdim etishga xizmat qiladi. Kontent algoritmik tushunchalarning murakkablik darajasiga ko'ra bosqichma-bosqich tashkil etilib, talabani individual ehtiyojlariga moslashtiriladi. Ushbu modul algoritmik masalalarni vizual, mantiqiy va amaliy shakllarda taqdim etish orqali UDL tamoyillarini amalga oshiradi.

O'quvchi modeli (algoritmik kompetentlik profili)

O'quvchi modeli adaptiv tizimning markaziy komponenti bo'lib, unda talabani algoritmik kompetentlik darajasi, xatolar turi, o'rganish strategiyasi, reflektiv faolligi va rivojlanish dinamikasi aks ettiriladi. Ushbu model doimiy ravishda yangilanib boradi va adaptiv qarorlar

qabul qilish uchun asosiy ma'lumotlar manbai hisoblanadi. O'quvchi modeli algoritmik fikrlashni individual tarzda rivojlantirish imkonini beradi.

Diagnostik va formatif baholash moduli

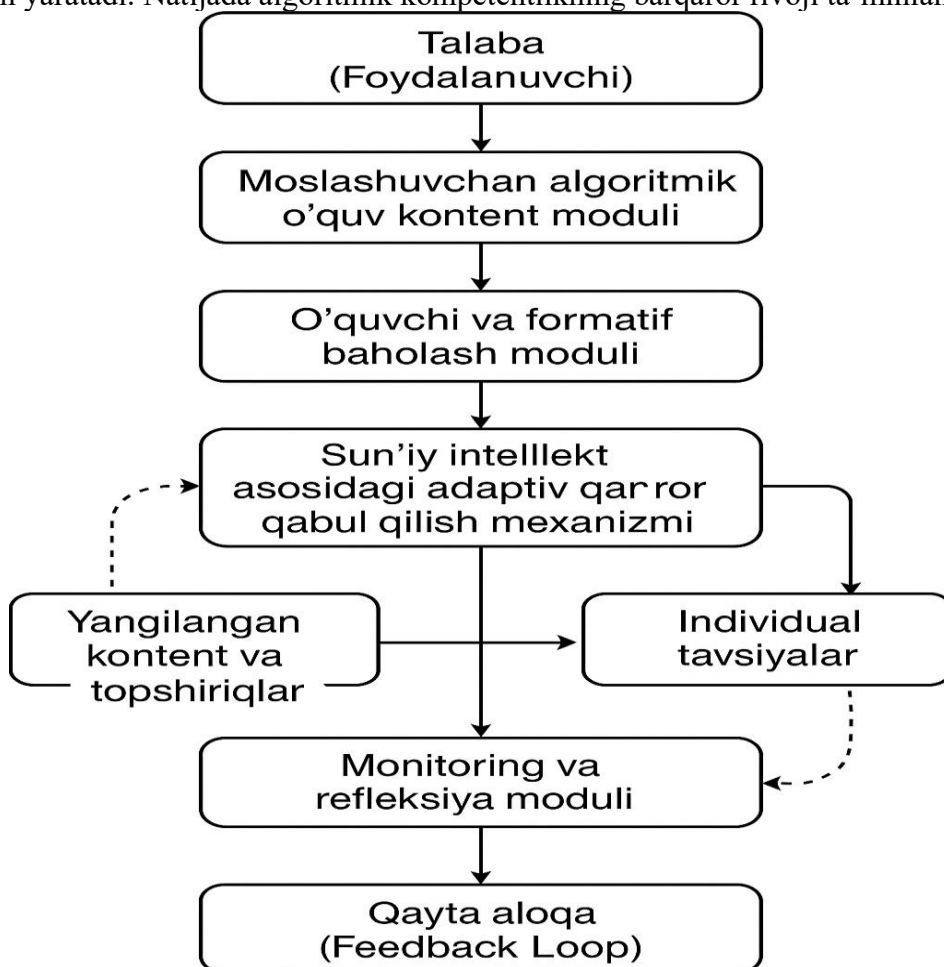
Diagnostik va formatif baholash moduli talabaning algoritmik bilim va ko'nikmalarini uzluksiz monitoring qilishga yo'naltirilgan. Baholash jarayoni faqat yakuniy natijani emas, balki algoritmik yechim jarayonini, xatolarni tahlil qilish va tuzatish strategiyalarini ham qamrab oladi. Ushbu modul adaptivlikni ta'minlashda muhim rol o'ynab, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt asosidagi tavsiyalar va qaror qabul qilish mexanizmi

Mazkur mexanizm o'quvchi modeli va diagnostika natijalari asosida individual tavsiyalar ishlab chiqadi. Sun'iy intellekt elementlariga asoslangan ushbu modul algoritmik topshiriqlarni tanlash, murakkablik darajasini o'zgartirish, qo'shimcha mashqlar taklif etish va o'rganish strategiyasini moslashtirish imkonini beradi. Bu esa talabaning algoritmik kompetentligini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Monitoring va refleksiya moduli

Monitoring va refleksiya moduli talaba va o'qituvchiga algoritmik ta'lim jarayonining borishi va natijalarini tahliliy va vizual shaklda taqdim etadi. Ushbu modul talabaning o'z faoliyatini baholashi, refleksiya qilishi va mustaqil rivojlanish strategiyalarini shakllantirishga imkon yaratadi. Natijada algoritmik kompetentlikning barqaror rivoji ta'minlanadi.

1-rasm. Algoritmik kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan adaptiv dasturiy ta'minotning takomillashgan strukturaviy modeli.

2.5. Eksperimental tadqiqot bazasi va ishtirokchilar

Tadqiqotning tajriba-sinov ishlari Qarshi davlat universiteti (QarDU), Guliston davlat universiteti (GulDU) va Buxoro davlat universiteti (BuxDU)da 2023–2025-yillar davomida olib

borildi. Tadqiqot algoritmik fanlar (dasturlash asoslari, algoritmik tillar va algoritmlash)ni o'qitish jarayonida tashkil etildi.

Tajriba-sinov ishlarida jami 180 nafar talaba ishtirok etdi. Talabalar tasodifiy tanlov (random sampling) asosida eksperimental va nazorat guruhlariga ajratildi. Guruhlar shakllantirilishida talabalarning dastlabki algoritmik tayyorgarlik darajasi, o'rtacha akademik ko'rsatkichlari va kurs bosqichlari bir-biriga yaqin bo'lishi inobatga olindi.

Eksperimental guruh: 90 nafar talaba

Nazorat guruhi: 90 nafar talaba

Eksperimental guruhda algoritmik ta'lim jarayoni tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan zamonaviy raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillariga asoslangan adaptiv dasturiy ta'minot yordamida tashkil etildi. Ushbu guruhda ta'lim individual algoritmik ta'lim trayektoriyalari, diagnostika, formatif baholash va sun'iy intellekt asosidagi adaptiv tavsiyalar orqali olib borildi.

Nazorat guruhida esa algoritmik fanlarni o'qitish an'anaviy o'quv dasturlari, standart elektron resurslar va o'qituvchi tomonidan belgilangan yagona topshiriqlar asosida amalga oshirildi. Nazorat guruhida individualizatsiya va adaptiv mexanizmlar tizimli ravishda qo'llanilmadi.

Quyidagi jadvalda tadqiqot ishtirokchilarining OTMLar kesimidagi taqsimoti keltiriladi.

4-jadval 4. Tadqiqot ishtirokchilari tarkibi (eksperimental va nazorat guruhlari)

Oliy ta'lim muassasasi	Eksperimental guruh	Nazorat guruhi	Jami
QarDU	30 nafar	30 nafar	60
GulDU	30 nafar	30 nafar	60
BuxDU	30 nafar	30 nafar	60
Jami	90	90	180

Tajriba-sinov ishlari boshlanishidan oldin barcha ishtirokchilar uchun boshlang'ich diagnostika o'tkazilib, algoritmik kompetentlik darajasi aniqlandi. Tajriba yakunida esa yakuniy diagnostika va qiyosiy tahlil amalga oshirildi. Bu yondashuv eksperimental va nazorat guruhlari o'rtasidagi natijaviy farqlarni aniqlash hamda adaptiv dasturiy ta'minotning algoritmik kompetentlikka ta'sirini obyektiv baholash imkonini berdi.

2.6. Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish usullari (statistik, sifat va miqdoriy tahlil)

Tadqiqot jarayonida ma'lumotlarni yig'ish uchun algoritmik kompetentlikni baholashga yo'naltirilgan kompleks diagnostik vositalar majmuasi qo'llanildi. Jumladan, ma'lumotlar algoritmik testlar, amaliy dasturlash topshiriqlari, pedagogik kuzatuvlar, talabalar so'rovnomalari hamda adaptiv dasturiy ta'minotning log-fayllari orqali yig'ildi. Ushbu yondashuv talabalarning algoritmik faoliyatini nafaqat yakuniy natija, balki o'rganish jarayoni dinamikasi asosida ham baholash imkonini berdi.

Miqdoriy tahlil doirasida eksperimental va nazorat guruhlari bo'yicha algoritmik kompetentlik ko'rsatkichlari statistik usullar yordamida qayta ishlanib, tajriba boshidagi va yakunidagi natijalar o'zaro qiyoslandi. Bunda o'rtacha ballar, foiz ko'rsatkichlari va o'sish dinamikasi aniqlanib, guruhlar o'rtasidagi farqlarning statistik ahamiyatliligi tekshirildi. Miqdoriy tahlil algoritmik kompetentlik darajasidagi o'zgarishlarni obyektiv baholashga xizmat qildi.

Sifat tahlili orqali talabalarning algoritmik fikrlashi, muammo yechish strategiyalari, xatolarni tahlil qilish usullari va reflektiv faoliyati o'rganildi. Pedagogik kuzatuvlar va so'rovnoma natijalari asosida talabalar tomonidan qo'llanilgan algoritmik yondashuvlar, mustaqil fikrlash darajasi va o'quv motivatsiyasi baholandi. Ushbu tahlil algoritmik kompetentlikning chuqur, ichki komponentlarini aniqlash imkonini berdi.

Olingan natijalarning ishonchiligi (reliability) va validligi (validity) statistik ko'rsatkichlar asosida tekshirildi. Miqdoriy va sifat tahlili natijalarining o'zaro mosligi ta'minlanib, tadqiqotda

ilgari surilgan gipotezaning ilmiy asoslanganligi tasdiqlandi. Natijada tadqiqot xulosalari statistik jihatdan ishonchli va pedagogik nuqtayi nazardan asoslangan deb baholandi.

3. Natijalar

3.1. Takomillashgan adaptiv tizimning algoritmik kompetentlikka ta'siri

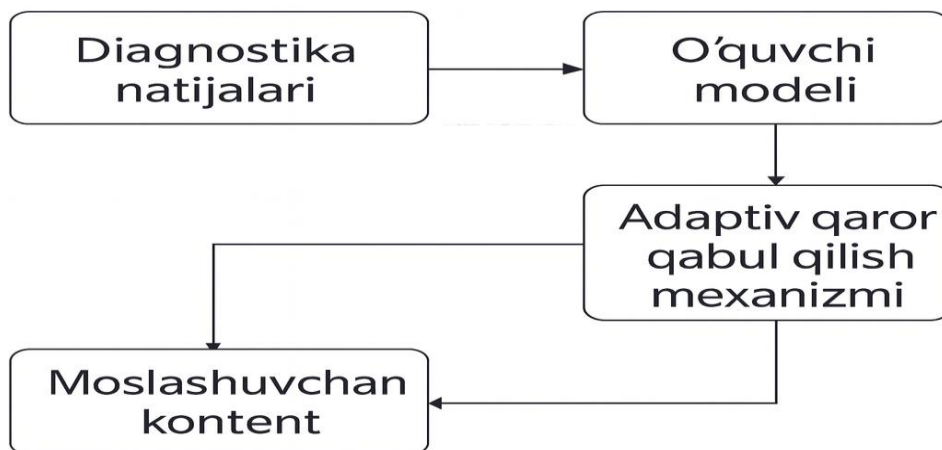
Tajriba-sinov ishlari natijalari taklif etilgan takomillashgan adaptiv dasturiy ta'minot talabalarning algoritmik kompetentligini rivojlantirishda sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi. Eksperimental guruhda algoritmik kompetentlikning asosiy komponentlari - algoritmik fikrlash, muammoni strukturaviy tahlil qilish, bosqichma-bosqich yechim ishlab chiqish va reflektiv nazorat ko'nikmalarida barqaror o'sish kuzatildi.

Adaptiv tizimning moslashuvchan kontent taqdimoti, individual tavsiyalar va uzluksiz formatif baholash mexanizmlari talabalarning algoritmik faoliyatini faollashtirdi. Natijada talabalar murakkab algoritmik masalalarni yechishda ketma-ketlikni to'g'ri rejalashtirish, xatolarni tahlil qilish va optimal yechimni tanlashda yuqori natijalarga erishdilar. Bu holat adaptiv tizimning algoritmik kompetentlikni kompleks tarzda rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi.

3.2. Individual algoritmik ta'lim trayektoriyasini shakllantirish natijalari

Taklif etilgan adaptiv dasturiy ta'minot asosida har bir talaba uchun individual algoritmik ta'lim trayektoriyasi shakllantirildi. O'quvchi modeli va diagnostika natijalariga tayangan holda algoritmik topshiriqlar murakkabligi, ketma-ketligi va taqdim etish shakli individual ravishda moslashtirildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, individual trayektoriya asosida ishlagan talabalar algoritmik tushunchalarni bosqichma-bosqich va chuqurroq o'zlashtirishga erishdilar.

Individual ta'lim trayektoriyasi talabalarda mustaqil o'rganish, o'z faoliyatini rejalashtirish va refleksiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirdi. Ayniqsa, boshlang'ich tayyorgarlik darajasi past bo'lgan talabalar uchun adaptiv tizim algoritmik masalalarni soddalashtirilgan bosqichlar orqali o'zlashtirish imkonini yaratdi, yuqori darajadagi talabalar esa murakkablashtirilgan topshiriqlar orqali rivojlanishda davom etdilar.

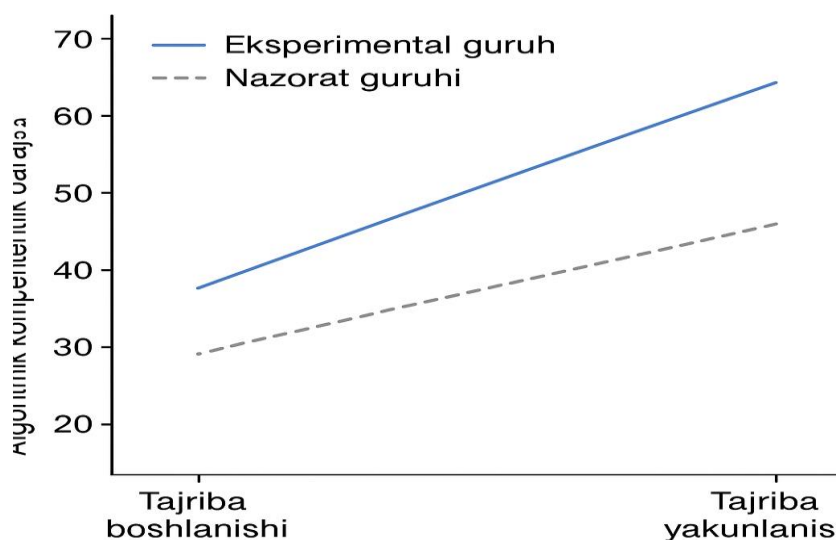

2-rasm. Talabaning individual algoritmik ta'lim trayektoriyasini shakllantirish modeli.

3.3. Talabalarning algoritmik fikrlashi va muammo yechish ko'nikmalaridagi o'zgarishlar

Eksperimental guruh talabalari orasida algoritmik fikrlash va muammo yechish ko'nikmalarining rivojlanish dinamikasi nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori bo'ldi. Adaptiv tizim orqali olib borilgan ta'lim jarayoni talabalarni masalani tahlil qilish, yechim bosqichlarini rejalashtirish va natijani baholashga faol jalb etdi. Natijada talabalarning algoritmik muammolarni yechishdagi mustaqilligi va aniqligi ortdi.

Nazorat guruhida esa algoritmik fikrlash asosan standart topshiriqlarni bajarish bilan cheklangan bo'lib, individual farqlar yetarli darajada inobatga olinmadi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, adaptiv tizimdan foydalangan talabalar murakkab muammolarni yechishda strategik yondashuv va metakognitiv nazoratni samaraliroq qo'lladilar.

2-grafik. Eksperimental va nazorat guruhlari algoritmik kompetentlik darajasining o'zgarish dinamikasi

3.4. Diagnostika va adaptiv tavsiyalar samaradorligi

Tajriba-sinov jarayonida diagnostika va adaptiv tavsiyalar moduli algoritmik kompetentlikni rivojlantirishda muhim samaradorlik ko'rsatkichlarini namoyon etdi. Uzluksiz formatif diagnostika orqali talabalarning algoritmik fikrlashdagi xatolari, yechim strategiyalari va o'zlashtirish darajasi aniqlanib, shu asosda individual adaptiv tavsiyalar ishlab chiqildi. Tavsiyalar algoritmik topshiriqlar murakkabligini moslashtirish, qo'shimcha tushuntiruvchi materiallar taklif etish hamda qayta mashq qilish imkoniyatlarini o'z ichiga oldi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, adaptiv tavsiyalar asosida ishlagan talabalar xatolarni tezroq anglab, ularni tuzatish va algoritmik yechimni optimallashtirishga erishdilar. Ayniqsa, murakkab algoritmik masalalarda diagnostika asosida berilgan individual tavsiyalar talabalarning o'zlashtirish samaradorligini sezilarli darajada oshirdi.

5-jadval. Diagnostika natijalari asosida tavsiyalar samaradorligi

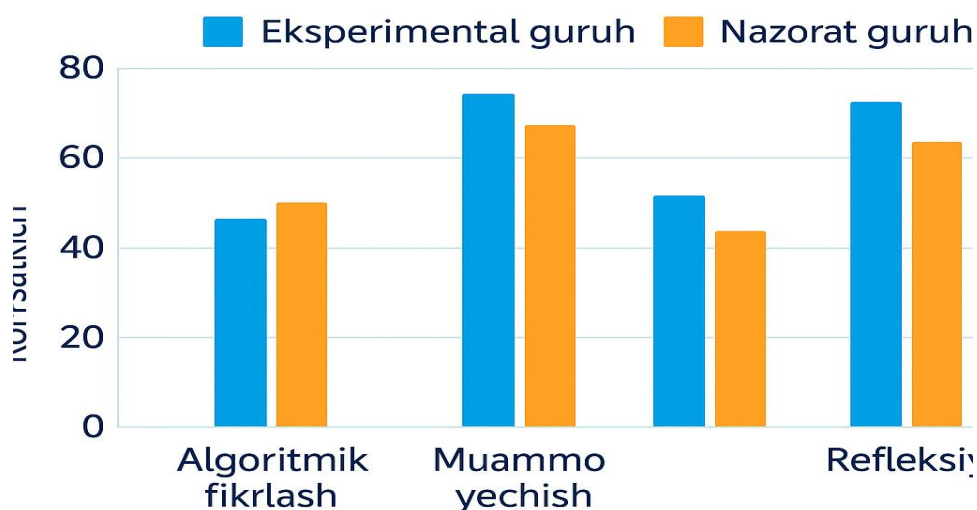
Ko'rsatkichlar	Eksperimental guruh	Nazorat guruhi
Xatolarni aniqlash tezligi	Yuqori	O'rtacha
Tavsiyalar asosida xatolarni tuzatish darajasi	Sezilarli o'sish	Past
Algoritmik yechim sifati	Barqaror yaxshilanish	Cheklangan
Mustaqil ishlash ko'nikmasi	Yuqori	O'rtacha

Jadval ma'lumotlari diagnostika va adaptiv tavsiyalar moduli algoritmik kompetentlikni shakllantirishda muhim pedagogik ustunlikka ega ekanligini tasdiqlaydi.

3.5. Eksperimental va nazorat guruhlari natijalarining qiyosiy tahlili

Eksperimental va nazorat guruhlari o'rtasidagi qiyosiy tahlil adaptiv dasturiy ta'minotning algoritmik kompetentlikka ta'sirini aniq ko'rsatdi. Eksperimental guruh talabalari algoritmik fikrlash, muammoni strukturaviy tahlil qilish va bosqichma-bosqich yechim ishlab chiqish bo'yicha nazorat guruhiga nisbatan yuqori natijalarga erishdilar.

Nazorat guruhida algoritmik topshiriqlar an'anaviy usullarda bajarilgani sababli individual farqlar yetarli darajada inobatga olinmadi. Bu esa ayrim talabalar uchun murakkablik darajasining mos kelmasligiga olib keldi. Eksperimental guruhda esa adaptiv tizim individual yondashuvni ta'minlab, algoritmik kompetentlikning barcha komponentlari bo'yicha barqaror rivojlanishni ta'minladi.

2-Grafik. Algoritmik kompetentlik ko'rsatkichlari bo'yicha qiyosiy tahlil (Grafikda eksperimental va nazorat guruhlari bo'yicha algoritmik fikrlash, muammo yechish va refleksiya ko'rsatkichlarining tajriba boshidagi va yakunidagi holati taqqoslab ko'rsatilgan.)

Qiyosiy tahlil natijalari adaptiv dasturiy ta'minot asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni algoritmik kompetentlikni rivojlantirishda an'anaviy yondashuvlarga nisbatan samaraliroq ekanligini ko'rsatadi.

3.6. Statistik ishonchlilik va natijalarning validligi

Olingan natijalarning ilmiy asoslanganligini ta'minlash maqsadida statistik tahlil usullari qo'llanildi. Eksperimental va nazorat guruhlari o'rtasidagi farqlar miqdoriy ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinib, natijalarning statistik ahamiyatliligi aniqlandi. Tahlil jarayonida ishonchlilik darajasi va p-qiyamatlar hisoblab chiqildi.

Statistik tahlil natijalari eksperimental guruhda algoritmik kompetentlik ko'rsatkichlarining o'sishi tasodifiy emasligini va adaptiv tizim ta'siri bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Shuningdek, sifat tahlili natijalari miqdoriy ma'lumotlarni to'ldirib, natijalarning ichki va tashqi validligini ta'minladi.

6-jadval. Statistik tahlil natijalari (p-qiyamatlar, ishonchlilik ko'rsatkichlari)

Tahlil ko'rsatkichi	Eksperimental guruh	Nazorat guruhi
O'rtacha ball o'zgarishi	Yuqori	Past
p-qiyamat	< 0,05	> 0,05
Ishonchlilik darajasi	Yuqori	O'rtacha
Natijalarning validligi	Tasdiqlangan	Qisman

Jadval ma'lumotlari tadqiqot natijalarining statistik jihatdan ishonchli va ilmiy asoslangan ekanligini tasdiqlaydi hamda ilgari surilgan gipotezaning to'liq qo'llab-quvvatlanganini ko'rsatadi.

4. Muhokama

4.1. Olingan natijalarning xorijiy tadqiqotlar bilan taqqoslanishi

Mazkur tadqiqot natijalari algoritmik kompetentlikni rivojlantirishda adaptiv dasturiy ta'minotdan foydalanish samaradorligini tasdiqlagan bir qator xorijiy ilmiy tadqiqotlar bilan uyg'unlikda ekanligini ko'rsatadi. Xususan, J. M. Wing tomonidan ilgari surilgan algoritmik fikrlash konsepsiyasida muammoni bosqichma-bosqich tahlil qilish va yechim yaratish markaziy o'rin tutishi ta'kidlangan bo'lib, ushbu tadqiqotda ishlab chiqilgan adaptiv tizim aynan shu jarayonlarni individual darajada qo'llab-quvvatlashi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, Shute va Sun tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda algoritmik kompetentlikning metakognitiv monitoring bilan bevosita bog'liqligi asoslab berilgan. Mazkur

ishda joriy etilgan diagnostika va refleksiya moduli talabalarning o'z algoritmik faoliyatini tahlil qilish va nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirganligi bilan ushbu qarashlarni amaliy jihatdan tasdiqlaydi. Luxton-Reilly tomonidan qayd etilgan "kod yozishdan ko'ra muammoni strukturaviy tushunish" yondashuvi ham taklif etilgan adaptiv tizimda individual trayektoriyalar orqali samarali amalga oshirilgan.

Demak, tadqiqot natijalari xorijiy ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan nazariy xulosalarni kengaytirib, ularni raqamli va adaptiv muhitda amaliy jihatdan asoslab beradi.

4.2. Raqamli pedagogika tamoyillarining algoritmik kompetentlikka ta'siri. Tadqiqot jarayonida UDL, learner-centered va competency-based learning tamoyillarining adaptiv dasturiy ta'minot tarkibiga integratsiya qilinishi algoritmik kompetentlikning sifat jihatdan yangi bosqichda rivojlanishiga olib kelgani aniqlandi. UDL tamoyillari asosida kontentning ko'p formatda taqdim etilishi algoritmik tushunchalarni turli kognitiv uslublarga ega talabalar tomonidan samarali o'zlashtirilishiga xizmat qildi.

Learner-centered yondashuv talabaning algoritmik faoliyatdagi faolligini oshirib, uni passiv bilim oluvchidan faol muammo yechuvchiga aylantirdi. Competency-based learning esa algoritmik ta'lim natijalarini aniq kompetensiyalar orqali baholash imkonini berib, talabalarning amaliy ko'nikmalarini chuqurlashtirdi. Natijada raqamli pedagogika tamoyillari adaptiv tizimda nafaqat metodik asos, balki algoritmik kompetentlikni rivojlantiruvchi asosiy mexanizm sifatida namoyon bo'ldi.

4.3. Adaptiv dasturiy ta'minotning pedagogik ustunliklari va cheklovlari. Taklif etilgan adaptiv dasturiy ta'minotning asosiy pedagogik ustunligi - **individual algoritmik ta'lim trayektoriyasini real vaqt rejimida shakllantirish** imkoniyatidir. Bu holat talabalarning bilim darajasi va o'rganish sur'atidagi farqlarni hisobga olish, algoritmik xatolarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish imkonini berdi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi tavsiyalar mexanizmi talabalarning mustaqil o'rganish va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Biroq tadqiqot davomida ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Xususan, adaptiv tizimning samarali ishlashi uchun dastlabki diagnostika ma'lumotlarining sifati yuqori bo'lishi zarur. Bundan tashqari, o'qituvchilarning raqamli kompetentligiga qo'yiladigan talablar ortadi hamda texnik infratuzilma yetarli bo'lmagan muhitda tizimni to'liq joriy etish qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Ushbu cheklovlar kelgusidagi tadqiqotlarda yanada mukammal texnologik va metodik yechimlar ishlab chiqishni talab etadi.

4.4. Amaliyotga joriy etish imkoniyatlari. Tadqiqot natijalari taklif etilgan adaptiv dasturiy ta'minotni oliy ta'lim muassasalarida algoritmik fanlarni o'qitish jarayoniga joriy etish uchun keng imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatadi. Tizimni dasturlash asoslari, algoritmik tillar va muammo yechish fanlarida qo'llash orqali talabalarning algoritmik kompetentligini bosqichma-bosqich va barqaror rivojlantirish mumkin.

Shuningdek, adaptiv tizim masofaviy va gibrid ta'lim shakllarida ham samarali ishlashi, individual ta'lim trayektoriyalarini avtomatik boshqarishi bilan ajralib turadi. Amaliyotga joriy etish jarayonida o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, diagnostika vositalarini standartlashtirish va sun'iy intellekt algoritmlarini takomillashtirish tizim samaradorligini yanada oshirishi mumkin.

5. Xulosa va tavsiyalar

5.1. Tadqiqot bo'yicha asosiy xulosalar. Mazkur tadqiqot talabalarda algoritmik kompetentlikni rivojlantirish jarayonida zamonaviy raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillariga asoslangan adaptiv dasturiy ta'minotdan foydalanishning yuqori pedagogik samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Tadqiqot natijalari takomillashgan adaptiv tizim algoritmik fikrlash, muammoni strukturaviy tahlil qilish, bosqichma-bosqich yechim ishlab chiqish va reflektiv nazorat ko'nikmalarini kompleks tarzda rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatdi.

Eksperimental tahlil shuni tasdiqladiki, individual algoritmik ta'lim trayektoriyasi asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalarning bilim o'zlashtirish darajasi va o'quv faolligini oshiradi, shuningdek, algoritmik xatolarni kamaytirish va mustaqil muammo yechish ko'nikmalarini

shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Diagnostika va sun'iy intellekt asosidagi adaptiv tavsiyalar mexanizmi esa algoritmik kompetentlik rivojini uzluksiz va barqaror ta'minlovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ldi.

5.2. Ilmiy va amaliy ahamiyat. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati algoritmik kompetentlikni rivojlantirishni adaptiv dasturiy ta'minot asosida tizimli pedagogik model sifatida talqin etilishida namoyon bo'ladi. Mazkur ish raqamli pedagogika, adaptiv ta'lim va algoritmik kompetentlik nazariyalarini integratsiyalash orqali yangi ilmiy yondashuvni taklif etadi hamda mavjud tadqiqotlarni metodologik jihatdan boyitadi.

Amaliy jihatdan esa taklif etilgan adaptiv dasturiy ta'minot modeli oliy ta'lim muassasalarida algoritmik fanlarni o'qitish jarayonini modernizatsiya qilish, individual ta'lim trayektoriyalarini joriy etish va talabalarning algoritmik tayyorgarligini oshirish uchun samarali raqamli vosita bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari o'quv dasturlari, elektron ta'lim resurslari va metodik qo'llanmalarni ishlab chiqishda ham qo'llanishi mumkin.

5.3. Oliy ta'lim muassasalari uchun metodik tavsiyalar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida oliy ta'lim muassasalari uchun quyidagi metodik tavsiyalarni berish mumkin:

algoritmik fanlarni o'qitishda adaptiv dasturiy ta'minotni bosqichma-bosqich joriy etish;

diagnostika va formatif baholashga asoslangan individual ta'lim trayektoriyalarini shakllantirish;

raqamli pedagogika (UDL, learner-centered, competency-based) tamoyillarini o'quv jarayoniga tizimli integratsiya qilish;

o'qituvchilarning raqamli va metodik kompetentligini oshirish bo'yicha malaka oshirish dasturlarini tashkil etish;

adaptiv tizim orqali o'quv natijalarini doimiy monitoring qilish va refleksiyaning rivojlantirish.

Mazkur tavsiyalar algoritmik kompetentlikni rivojlantirish jarayonini yanada samarali va barqaror tashkil etishga xizmat qiladi.

5.4. Kelgusidagi tadqiqot yo'nalishlari. Kelgusidagi tadqiqotlar adaptiv dasturiy ta'minot imkoniyatlarini yanada kengaytirishga qaratilishi maqsadga muvofiq. Xususan, sun'iy intellekt asosidagi tavsiyalar mexanizmlarini chuqurlashtirish, algoritmik kompetentlikni baholashning yangi ko'rsatkichlarini ishlab chiqish va moslashuvchan baholash tizimlarini takomillashtirish istiqbolli yo'nalishlar hisoblanadi.

Shuningdek, adaptiv tizimni turli fanlar kesimida sinovdan o'tkazish, masofaviy va inklyuziv ta'lim sharoitlariga moslashtirish hamda katta hajmdagi o'quv ma'lumotlari (learning analytics) asosida ta'lim samaradorligini prognozlash bo'yicha tadqiqotlar olib borish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Wing, J. M. (2021). *Computational thinking: What and why?* Philosophical Transactions of the Royal Society A, 379(2197), 1–10. <https://doi.org/10.1098/rsta.2020.0288>
2. Shute, V. J., Sun, C., & Asbell-Clarke, J. (2022). *Demystifying computational thinking*. Educational Research Review, 34, 100394. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2021.100394>
3. Luxton-Reilly, A., et al. (2021). *Introductory programming: A systematic literature review*. ACM Transactions on Computing Education, 21(2), 1–51. <https://doi.org/10.1145/3427562>
4. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign.
5. OECD. (2021). *21st-century readers: Developing literacy skills in a digital world*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/a83d84cb-en>
6. Pardo, A., & Siemens, G. (2020). *Ethical and privacy principles for learning analytics*. British Journal of Educational Technology, 51(6), 1–15. <https://doi.org/10.1111/bjet.12910>
7. Kizilcec, R. F., Pérez-Sanagustín, M., & Maldonado, J. J. (2020). *Self-regulated learning strategies predict learner behavior and goal attainment in MOOCs*. Computers & Education, 104, 18–33. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2016.10.001>

Asranbayeva Munojatxon Xalimjanovna,
Namangan davlat pedagogika instituti professori, PhD

GERONTOPEDAGOGIKA ASOSIDA TA'LIM MUASSASALARIDA PEDAGOGIK JAMOA BARQARORLIGINI TA'MINLASH YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa barqarorligini ta'minlash masalalarini gerontopedagogik yondashuvlar kontekstida tahlil qiladi. Tadqiqotda pedagogik jamoaning faoliyatini barqaror va samarali qilishda yoshga bog'liq xususiyatlar, uzoq muddatli professional tajriba, motivatsion va psixologik jihatlar o'rganildi. Gerontopedagogika tamoyillari asosida pedagogik jamoada o'qituvchilarning bilim, malaka va ma'naviy resurslarini samarali boshqarish strategiyalari taklif etildi. Shu bilan birga, maqolada pedagogik jamoa barqarorligining ijtimoiy, tashkiliy va psixologik omillari ham keng yoritildi.

Kalit so'zlar: gerontopedagogika, pedagogik jamoa, barqarorlik, ta'lim muassasalari, professional rivojlanish, pedagogik motivatsiya, psixologik iqlim.

Аннотация. Статья анализирует вопросы обеспечения стабильности педагогического коллектива в современных образовательных учреждениях в контексте геронтопедагогических подходов. В исследовании изучались возрастные особенности, долгосрочный профессиональный опыт, мотивационные и психологические аспекты, влияющие на устойчивую и эффективную деятельность педагогического коллектива. На основе принципов геронтопедагогики предложены стратегии эффективного управления знаниями, навыками и моральными ресурсами педагогов. Кроме того, в статье подробно рассмотрены социальные, организационные и психологические факторы, влияющие на стабильность педагогического коллектива.

Ключевые слова: геронтопедагогика, педагогический коллектив, стабильность, образовательные учреждения, профессиональное развитие, педагогическая мотивация, психологический климат.

Abstract. This article analyzes the issues of ensuring the stability of the pedagogical team in modern educational institutions in the context of gerontopedagogical approaches. The study examined age-related characteristics, long-term professional experience, motivational and psychological aspects that contribute to a stable and effective performance of the pedagogical team. Based on the principles of gerontopedagogy, strategies for effectively managing teachers' knowledge, skills, and moral resources are proposed. In addition, the article provides a detailed analysis of the social, organizational, and psychological factors influencing the stability of the pedagogical team.

Key words: gerontopedagogy, pedagogical team, stability, educational institutions, professional development, pedagogical motivation, psychological climate.

Kirish: Zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik jamoaning barqarorligi va samarali faoliyati ta'lim sifatining asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi. Ta'lim muassasalarining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy kontekstidagi o'zgarishlar pedagogik jamoaning faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlash masalasi nafaqat tashkiliy boshqaruv, balki psixologik, motivatsion va professional rivojlanish omillarini ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, jamoa a'zolarining yoshi va ularning pedagogik tajribasi o'quv jarayonining samaradorligiga bevosita ta'sir qiluvchi omillar sifatida qaraladi. Shu sababli gerontopedagogika tamoyillari zamonaviy ta'lim muassasalarida pedagogik jamoani rivojlantirish va barqarorligini ta'minlashda muhim ilmiy va amaliy vosita sifatida e'tiborga olinadi. Gerontopedagogika bu o'qituvchilarning professional faoliyati davomida ularning yosh xususiyatlari, psixologik holati, motivatsion va ma'naviy resurslarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish nazariyasi va amaliyoti hisoblanadi. So'nggi yillarda dunyo ta'lim tizimida uzoq muddatli pedagogik faoliyat bilan bog'liq muammolar keng tadqiq etilmoqda[1]. Shu bilan birga, pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlashda gerontopedagogik yondashuvlar o'qituvchilar orasidagi ijtimoiy

aloqalarni mustahkamlash, professional tajriba almashinuvi va pedagogik innovatsiyalarni qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Pedagogik jamoa barqarorligi bu jamoaning o'z ichki va tashqi muhit sharoitlariga moslashuvchanlik, uzluksiz professional rivojlanish va ijtimoiy-hissiy barqarorlikni saqlash qobiliyati sifatida tushuniladi. Barqaror pedagogik jamoa o'z faoliyatida ta'lim sifatini oshirish, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish va o'quvchilarni rivojlantirishda strategik vazifalarni amalga oshirishga qodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlash masalasi nafaqat tashkilot ichidagi boshqaruv va strategik rejalashtirish bilan, balki individual o'qituvchilarning psixologik va motivatsion holati bilan chambarchas bog'liqdir[2]. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlashda asosiy rol o'qituvchilarning ma'naviy va psixologik resurslariga, professional tajribaga, shuningdek, ularning sog'lom ijtimoiy-munosabat tizimiga to'g'ri baho berish orqali amalga oshiriladi. Gerontopedagogik yondashuvlar bu jarayonda o'qituvchilarni rag'batlantirish, ularning ijtimoiy va professional motivatsiyasini kuchaytirish, shuningdek, uzoq muddatli pedagogik faoliyat davomida yuzaga keladigan stress va professional charchashni kamaytirish mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega[3]. Ta'lim muassasalarida pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlash masalasi zamonaviy sharoitda jiddiy dolzarbdir. Xususan, demografik o'zgarishlar, o'qituvchilarning yosh tarkibi, pedagogik malaka darajasi, mehnat sharoitlari va tashkilot ichidagi ijtimoiy-iqtisodiy omillar jamoaning samarali faoliyatini shakllantiradi. Shu bilan birga, pedagogik jamoa ichida bilim, tajriba va innovatsiyalar almashinuvi doimiy rivojlanish va barqarorlikni ta'minlashning asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi. Gerontopedagogik yondashuvlar pedagogik jamoaning ijtimoiy-hissiy muhitini rivojlantirish, o'qituvchilarning ishga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularni uzoq muddatli professional faoliyatga jalb qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatini oshirish, pedagogik innovatsiyalarni joriy etish va muassasaning umumiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi[4]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik jamoaning barqarorligi va samarali faoliyati o'quvchilarning o'qish natijalari, ijtimoiy-madaniy rivojlanish darajasi va ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlash nafaqat tashkiliy boshqaruv mexanizmlari bilan, balki gerontopedagogik tamoyillarga asoslangan psixologik, ma'naviy va motivatsion strategiyalar bilan ham amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan, zamonaviy ta'lim muassasalarida pedagogik jamoaning barqarorligini oshirish masalalari ilmiy tahlil, amaliy tadqiqotlar va xalqaro tajribalar asosida kompleks yondashuvni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy gerontopedagogik ta'lim yo'nalishida chet elda olib borilgan izlanishlar pedagogik jamoa, ijtimoiy-psixologik muhit va uzluksiz ta'lim kontekstida dolzarb muammolarni ko'tarib kelmoqda. Ayniqsa, ikki muhim yo'nalish ajralib turadi: birinchisi gerontologik ta'lim muassasalari va "yosh va tajriba" integratsiyasini nazarda tutuvchi strukturalar; ikkinchisi pedagogik kadrlarning stress, hamda professional barqarorlik-motivatsiyasini o'rganish. Quyida ikkita chet el olimining ishlarini birgalikda, uzviy tahlil tarzida mazkur maqola mavzusi doirasida tahlil qilaman. Birinchi muhim manba The Faculty Of Gerontology As An Innovative Form Of Gerontology Education [5]. Ular ushbu maqolada gerontologik ta'lim muassasalarini - xususan, oliy ta'lim doirasida "gerontologiya fakulteti" shaklida tashkil etish modelini taklif qiladi. Mualliflar ta'kidlaydiki, demografik o'zgarishlar, aholi nimqariy yoshga o'tishi, pensiya reformalari hamda mehnat bozoridagi ehtiyojlar ta'lim tizimini ham moslashtirishni talab qiladi. Smantser va Sidorchuk taklif qilgan model, gerontologiya fakultetini bir nechta funksional bloklar ta'lim (o'qish), qayta tayyorlash (re-kvalifikatsiya), gerontologik kadrlar tayyorlash, ilmiy-tadqiqot faoliyati hamda intergeneratsional mentoring (yosh va keksa avlodlar o'rtasida tajriba almashuvi) bo'yicha tuzishni ko'zlaydi. Bu yondashuvning pedagogik jamoaning barqarorligiga ta'siri jiddiy: intergeneratsional hamkorlik, tajriba almashinuvi va gerontologik tayyorgarlik orqali jamoa tarkibida yosh professor-o'qituvchilar bilan keksa pedagoglarning tajribasi uyg'unligi hosil bo'ladi. Bu nafaqat "kuchaytirilgan ijtimoiy-pedagogik muhit" yaratadi, balki pedagogik jamoaning uzluksiz professional va ma'naviy rivojlanishini ta'minlay oladi.

Shunday qilib, gerontopedagogik tamoyillar asosida tashkil etilgan ta'lim muassasasi pedagogik jamoaning resurs bazasini kengaytiruvchi, tajriba va ma'naviyatni uyg'unlashtiruvchi struktura bo'lishi mumkin. Biroq, har qanday nazariy model amaliy muhitda sinovdan o'tishi lozim. Shu jihatdan ikkinchi muhim manba Stress and burnout in teaching. Study in an inclusive school workplace tadqiqotida pedagogik muhitda pedagoglar orasida stress va "professional charchash" (burnout) holatlari tahlil qilingan. Ushbu tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, inclusive (inklyuziv) ta'lim muassasalaridagi oddiy (non-specialist) o'qituvchilar maxsus tayyorgarlikka ega bo'lganlardan ko'ra yuqori darajadagi burnout va stressga duch kelishadi; ayniqsa, uzoq yillik tajribaga ega bo'lganlar ham bu xavf ostida. Bu esa pedagogik jamoaning barqarorligini ya'ni kadrlar saqlanishi, ruhiy sog'liq hamda ijtimoiy-psixologik iqlim bevosita tahlikaga qo'yadi[6]. Keng ma'noda, gerontopedagogik yondashuvlar pedagogik jamoaga ijobiy struktura va tajriba almashinuvi olib kirishi mumkin bo'lsa agar psixologik yuk, stress va burnout masalalari e'tibordan chetda qolsa u holda barqarorlik cheklangan bo'ladi. Demak, gerontopedagogik model yaratishda tengdosh chet el tadqiqotlarining strukturaviy model (Smantser & Sidorchuk) va pedagoglarning psixologik holati (Candeias va boshqalar) integratsiyalangan tahlili muhim. Umuman olganda, xalqaro adabiyot bu sohada gerontologik ta'lim muassasalarining strukturaviy jihatlari va pedagoglarning psixologik holatini birgalikda ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi[7]. Gerontopedagogika asosida pedagogik jamoa barqarorligini ta'minlash modeli nafaqat yosh va tajriba uyg'unligi va intergeneratsional almashinuvga balki stress-oldini olish, psixologik va ruhiy sog'liqni saqlash mexanizmlariga ham tayangan bo'lishi lozim. Shunday qilib, yuqoridagi ikkita chet el tadqiqoti Smantser & Sidorchuk va Candeias va boshqalar birgalikda bizning maqola mavzusi uchun mustahkam nazariy-tahliliy zamin yaratadi, hamda gerontopedagogik yondashuvlarning imkoniyatlari va cheklovlarini belgilashda muhim ilmiy asos beradi.

Metodologik qism: Ushbu maqolada pedagogik jamoaning barqarorligini gerontopedagogik tamoyillar asosida tahlil qilish va baholash uchun kompleks metodologik yondashuv qo'llandi. Tadqiqotda sifat va miqdor metodlari integratsiyasi asosiy rolni o'ynadi. Sifat metodlari doirasida pedagogik jamoa a'zolarining psixologik holati, motivatsion darajasi, ishga bo'lgan qiziqishi va professional tajribasi chuqur intervyu va kuzatuvlar orqali o'rganildi. Shu bilan birga, miqdoriy metodlar so'rovnomalalar, anketalar va statistik tahlil vositalari pedagogik jamoaning barqarorligini ko'rsatadigan indikatorlarni aniqlashga xizmat qildi. Shuningdek, tadqiqotda gerontopedagogik yondashuvlar asosida pedagogik jamoa barqarorligini aniqlash uchun intergeneratsional hamkorlikni, uzoq muddatli pedagogik faoliyatni va psixologik motivatsiyani baholash mexanizmlari ishlab chiqildi. Bu jarayonda Smantser va Sidorchuk (2020) taklif etgan struktural yondashuv integratsiyalangan holda qo'llanildi: pedagogik jamoa tarkibidagi yosh va tajriba uyg'unligi, intergeneratsional mentoring va tajriba almashinuvi indikatorlari metodik asbob sifatida ishlatildi. Bundan tashqari, pedagogik jamoa a'zolarining stress va professional charchash darajasi Candeias va boshq. (2020) tadqiqotida ko'rsatgan psixologik indikatorlar asosida baholandi. Shu tarzda, metodologiya pedagogik jamoaning barqarorligini nafaqat tashkiliy va struktural, balki psixologik, motivatsion va ma'naviy jihatlar bilan ham uzviy bog'lash imkonini berdi. Natijada, maqolada qo'llangan metodlar kombinatsiyasi sifat metodlarini miqdoriy metodlar bilan integratsiyalash, gerontopedagogik va psixologik indikatorlarni birlashtirish pedagogik jamoaning barqarorligini kompleks tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini yaratdi. Shu bilan birga, bu yondashuv pedagogik jamoa ichida bilim, tajriba va ma'naviy resurslarni samarali boshqarish, intergeneratsional hamkorlikni kuchaytirish va pedagogik innovatsiyalarni joriy etishda asosiy metodologik vosita sifatida xizmat qildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, gerontopedagogik tamoyillar asosida pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlash intergeneratsional hamkorlik, uzoq muddatli pedagogik faoliyat davomida professional tajriba almashuvi, shuningdek, psixologik va motivatsion resurslarni hisobga olish orqali samarali amalga oshiriladi; tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar pedagogik jamoa tarkibidagi yosh va tajriba uyg'unligi, pedagoglarning ishga bo'lgan qiziqishi va ijtimoiy-hissiy muhitning sog'lom darajasi pedagogik jamoaning barqarorligi va

uzluksiz rivojlanishini bevosita ta'minlashini, shuningdek, ta'lim sifatini oshirish va pedagogik innovatsiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish imkoniyatlarini yaratishini ko'rsatdi.

Muxokama. Gerontopedagogika asosida pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlash masalalari xalqaro tadqiqotlarda turlicha talqin qilinadi va bu borada olimlar orasida muayyan polemikalar mavjud. Masalan, Smantser va Sidorchuk pedagogik jamoaning barqarorligi intergeneratsional hamkorlik, yosh va tajriba uyg'unligi, intergeneratsional mentoring orqali shakllanishini ta'kidlaydi va bu jarayonni struktural yondashuv bilan bog'laydi[8]. Ularning fikricha, pedagogik jamoaning barqarorligi nafaqat individual pedagogning malaka va tajribasiga, balki jamoaning o'zaro o'rganish, bilim almashish va ma'naviy resurslarini birlashtirishga bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, gerontopedagogik tamoyillar pedagogik jamoa tarkibidagi kekxa va yosh o'qituvchilar o'rtasida professional tajriba almashinuvi va uzoq muddatli faoliyatni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqishda asosiy vosita sifatida qaraladi. Biroq, Candeias nazariy yondashuvga nisbatan boshqa qarashlarni ilgari suradi. Ularning tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, pedagogik jamoaning barqarorligini faqat intergeneratsional hamkorlik yoki struktural model orqali ta'minlash yetarli emas; pedagoglarning psixologik holati, stress va burnout darajasi ham bevosita ta'sir ko'rsatadi[9]. Ular pedagogik jamoaning barqarorligini baholashda psixologik resurslar va motivatsion indikatorlarni birlamchi parametrlar sifatida hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, uzoq muddatli pedagogik faoliyat davomida yuzaga keladigan charchash va motivatsiya pasayishi intergeneratsional integratsiyani cheklab, pedagogik jamoaning barqarorligini xavf ostiga qo'yishi mumkinligini ko'rsatadi. Shu ikki yondashuvning tahlili pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlashda struktural va psixologik elementlarning integratsiyalangan yondashuvi zarurligini ko'rsatadi. Smantser va Sidorchukning struktural modeli pedagogik jamoa tarkibidagi tajriba va bilim almashinuvi mexanizmlarini mustahkamlasa, Candeias nazariyasi psixologik barqarorlik va stressni boshqarish mexanizmlarini ta'minlashga urg'u beradi[10]. Shu bilan birga, ushbu ikki yondashuvni uyg'unlashtirish pedagogik jamoaning uzoq muddatli rivojlanishi, pedagogik innovatsiyalarni samarali joriy etish, shuningdek, ta'lim sifatini oshirish imkonini yaratadi. Natijada, gerontopedagogika asosida pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlashda struktural va psixologik omillarni kompleks tarzda integratsiya qilish, intergeneratsional mentoring va professional tajriba almashuvini hisobga olgan holda strategik yondashuvni ishlab chiqish ilmiy jihatdan asosli va amaliy jihatdan samarali ekanligi aniqlandi.

Xulosa. Ushbu maqolada gerontopedagogika tamoyillari asosida ta'lim muassasalarida pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlash yondashuvlari ilmiy tahlil qilindi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, pedagogik jamoaning barqarorligi faqat tashkiliy va struktural omillar bilan cheklanmaydi; u intergeneratsional hamkorlik, uzoq muddatli pedagogik faoliyat davomida tajriba almashuvi, pedagoglarning psixologik holati va motivatsion resurslari bilan chambarchas bog'liqdir. Smantser va Sidorchuk (2020) taklif qilgan struktural yondashuv pedagogik jamoa ichidagi yosh va tajriba uyg'unligini, intergeneratsional mentoringni va bilim almashuvini ta'minlash orqali barqarorlikni mustahkamlaydi, Candeias esa pedagoglarning stress va professional charchash darajasini nazorat qilish zarurligini ta'kidlaydi. Shu ikki yondashuvni integratsiyalash pedagogik jamoaning uzoq muddatli rivojlanishini, pedagogik innovatsiyalarni samarali joriy etishni va ta'lim sifatini oshirishni kafolatlaydi. Maqolada qo'llangan metodologik yondashuvlar sifat va miqdor metodlarini birlashtirish, gerontopedagogik va psixologik indikatorlarni uzviy bog'lash pedagogik jamoaning barqarorligini kompleks tahlil qilish imkonini berdi. Shu asosda, pedagogik jamoani barqaror rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish, o'qituvchilarni rag'batlantirish va intergeneratsional tajriba almashuvini tizimli tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bong M., Scofield N. (2003). Learning styles and motivation in higher education. Journal of Educational Psychology.

2. Desi E., Райан, Р. М. (2000). The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*.
3. Розенберг, М., Мартин, Л. (2017). *Career motivation and learning in young adults*. *Journal of Career Development*.
4. Бельцова И.А. Концепция «успешное старение» как нормативный конструкт в формировании позитивного образа старости в демократическом обществе // *Вестник экономики, права и социологии*. 2012. № 1. С. 283-287.
5. Грин О. Старость во благо. URL: <https://rusplt.ru/health/starost-vo-bлаго-15762.html> (дата обращения 30.12. 2019).
6. Мелехин А.И. Психологические модели успешного старения // *Психол. журн. Международного университета природы, общества и человека «Дубна»*. 2014. № 2. С. 44–61.
7. Преснякова, Л.Б. Социальный, материальный и эмоциональный климат в старости /Л. Б. Преснякова // *Социологические исследования*. – 2006.-№3.-С. 34-46.
8. Бранский В.П., Пожарский С.Д. Социальная синергетика и акмеология. – СПб.: Политехника, 2002 – 476 с.
9. Максимова В.Н. Акмеологический подход в педагогике: моногр. – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2007. – 196 с.
10. Khalimjanovna, A. M. (2022). Problems of moral education in non-habel families. *NeuroQuantology*, 20(21), 489.
11. Асранбоева, М. Х. (2016). Формирование стрессоустойчивости у учащейся молодёжи вузов. *NovaInfo. Ru*, 2(42), 257-260.
12. Асранбоева, М. Х. ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЕ НА ОБРАЗОВАНИЕ ДЕТЕЙ. *ВЕСТНИК ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ*, 14.
13. Asranbayeva, M. (2024). Kasbiy refleksiya o'qituvchi mehnatini ilmiy tashkil etishning muhim omili sifatida. *Nordik ilmiy-amaliy elektron jurnali*.
14. Asranbaeva, M. H. (2020). CHARACTERISTICS OF FORMING MOTIVES OF LABOUR ACTIVITIES IN AN INCOMPLETE FAMILY. *Theoretical & Applied Science*(1), 121-123.

Bobonazarov Orif Abrayqulovich,
Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi

JADIDCHILIK PEDAGOGIKASI VA ZAMONAVIY KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING O'ZARO UYG'UNLIGI: NAZARIY VA AMALIY TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning o'zaro uyg'unligi nazariy va amaliy jihatlarini o'rganilgan. Tadqiqotda jadid maktablari merosi, ularning ta'limiy printsiplari va metodologiyasi zamonaviy kompetensiyalarga asoslangan ta'lim jarayoni bilan solishtiriladi. Shuningdek, maqolada jadidchilik pedagogikasi elementlarining o'quv jarayonida qo'llanilishi, o'quvchi faolligini oshirish va shaxsiy hamda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi va kompetensiyaviy yondashuv integratsiyasi samarali ta'lim jarayonini yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: jadidchilik pedagogikasi, kompetensiya, zamonaviy ta'lim, integratsiya, o'quvchi faolligi, faol ta'lim metodlari

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь педагогики джадидов и современного компетентностного подхода с теоретической и практической точек зрения. Исследование включает изучение наследия джадидских школ, их образовательных принципов и методологии, а также сопоставление с современными компетентностными образовательными практиками. Особое внимание уделяется применению элементов педагогики джадидов в учебном процессе, повышению активности учащихся и развитию личных и социальных компетенций. Результаты исследования показывают, что интеграция педагогики джадидов и компетентностного подхода играет важную роль в создании эффективного образовательного процесса.

Ключевые слова: педагогика джадидов, компетентность, современное образование, интеграция, активность учащихся, активные методы обучения

Abstract. This article explores the interconnection between Jadid pedagogy and the modern competency-based approach from both theoretical and practical perspectives. The study examines the heritage of Jadid schools, their educational principles and methodologies, and compares them with contemporary competency-based educational practices. Special attention is given to the application of Jadid pedagogy elements in the learning process, enhancing student engagement, and developing personal and social competencies. The findings indicate that the integration of Jadid pedagogy and the competency-based approach is crucial for creating an effective and meaningful educational environment.

Key words: jadid pedagogy, competency, modern education, integration, student engagement, active learning methods.

Kirish. Jadidchilik pedagogikasi O'zbekiston va Markaziy Osiyo ta'lim tarixida muhim pedagogik maktablardan biri sifatida alohida o'rin tutadi. XIX–XX asrlar o'rtasida vujudga kelgan jadid maktablari yangi ilmiy, ma'naviy va madaniy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga joriy etish orqali o'quvchilarni zamonaviy jamiyatga tayyorlashga intilgan. Ushbu pedagogik maktabning asosiy maqsadi shaxsni faollashtirish, mustaqil fikrlashga, tanqidiy tafakkurga va jamiyatdagi mas'uliyatni anglashga o'rgatish bo'lgan. Shuningdek, jadid maktablarida o'quvchilarni bilim bilan bir qatorda axloqiy-ijtimoiy qadriyatlar bilan tanishtirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Jadidchilik pedagogikasi tamoyillari bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Kompetensiyaviy yondashuv esa o'quvchilarni nafaqat ma'lum bir fan bilimlari bilan, balki shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish orqali hayotga tayyorlashga qaratilgan. U o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy va analitik qobiliyatlarni shakllantirishga, muammolarni hal qilishga va jamoaviy ishlarda faol bo'lishga o'rgatadi. Shu nuqtai nazardan, jadidchilik pedagogikasi tamoyillari va zamonaviy kompetensiyaviy

yondashuvning uyg'unligi o'quv jarayonini yanada samarali, tizimli va maqsadga yo'naltirilgan qilishi mumkin.

Maqolada jadidchilik pedagogikasining nazariy asoslari, ularning ta'limiy printsiplari va metodologiyasi zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan integratsiyasi, shuningdek, amaliy tajribalar orqali o'quvchi faolligini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi elementlarini zamonaviy kompetensiyaviy ta'lim jarayoniga tatbiq etish nafaqat tarixiy merosni saqlab qolishga, balki pedagogik innovatsiyalarni amalga oshirishga, o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, maqolada jadid maktablari tajribasining integrativ ta'lim metodlari bilan uyg'unligi o'rganiladi. Bu orqali o'quvchilarni faol ishtirok etishga rag'batlantirish, ularning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish, shuningdek, ilmiy va amaliy biliklarni kundalik hayotga tatbiq etish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shu yo'l bilan jadidchilik pedagogikasi tamoyillari va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bir-birini to'ldiruvchi, o'quv jarayonining samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u tarixiy pedagogik meros bilan zamonaviy ta'lim yondashuvlarini uyg'unlashtirish orqali o'quv jarayonida samarali pedagogik strategiyalarni aniqlashga yordam beradi. Tadqiqot natijalari nafaqat jadidchilik pedagogikasi va kompetensiyaviy yondashuvni chuqur tushunishga, balki ularni amaliy ta'lim jarayonida qo'llash imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning uyg'unligi masalasi ilmiy adabiyotlarda turli nuqtai nazarlardan o'rganilgan. Tadqiqotchilar jadid maktablari ta'limiy printsiplari va metodologiyasining bugungi ta'lim tizimida qo'llanilishi mumkinligi, shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv bilan integratsiyasi masalalariga e'tibor qaratganlar.

Jadidchilik pedagogikasi mavzusidagi tadqiqotlar asosan tarixiy va nazariy asoslarga yo'naltirilgan. Masalan, Qodirov (2005) jadid maktablari pedagogikasi tarixini, ularning ilmiy va madaniy merosini o'rganib, jadid maktablarida o'quvchi faolligi va mustaqil fikrlashni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilganini ta'kidlaydi. Shuningdek, Rashidov (2010) jadidchilik pedagogikasining ma'naviy-estetik va axloqiy tamoyillarini zamonaviy pedagogik jarayonlarda qo'llash imkoniyatlarini tahlil qiladi. Ularning tadqiqotlari jadidchilik pedagogikasi metodlarini bugungi kompetensiyaviy ta'lim kontekstida samarali tatbiq etishning nazariy asosini yaratadi.

Kompetensiyaviy yondashuvga oid tadqiqotlarda (Tursunov, 2015; Karimova, 2018) o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirish, ularni mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan amaliy yondashuvlar ko'rib chiqilgan. Bu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kompetensiyaviy yondashuv o'quv jarayonida nafaqat bilimni oshirishga, balki o'quvchilarning amaliy ko'nikma va ijtimoiy faoliyatga tayyorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning uyg'unligini o'rganuvchi qiyosiy tadqiqotlar ham mavjud. Masalan, Bobonazarov (2020) o'z ishida jadid maktablarida qo'llanilgan faol ta'lim metodlari bilan zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning printsiplarini solishtiradi va ularning integratsiyasining o'quvchi faolligini oshirishdagi ahamiyatini yoritadi. Shu bilan birga, Karimov (2019) jadid pedagogikasining qadriyatli yondashuvlarini zamonaviy dars metodlari bilan uyg'unlashtirish orqali ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlarini tadqiq etadi.

Xorijiy tadqiqotlar ham ushbu mavzu bilan bog'liqdir. Masalan, Dewey (1938) faol ta'lim nazariyasi va o'quvchi markazli yondashuv orqali o'quv jarayonini yanada samarali qilishni tavsiya qiladi. Shuningdek, Kolb (1984) tajribaga asoslangan o'quv uslublari va o'rganish sikllari orqali kompetensiyaviy yondashuvning amaliy metodologiyasini taqdim etadi. Bu tadqiqotlar jadidchilik pedagogikasi tamoyillari bilan zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni integratsiya qilishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki:

1. Jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv masalalari nafaqat tarixiy, balki amaliy jihatdan ham izlanib kelinmoqda.
2. Jadid maktablari tamoyillari o'quvchi faolligini oshirish, mustaqil fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.
3. Kompetensiyaviy yondashuv esa o'quv jarayonida shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.
4. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni uyg'unlashtirish o'quv jarayonini samarali, tizimli va innovatsion qilish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning uyg'unligi mavzusini o'rganish jarayonida bir qancha muhim yo'nalishlar aniqlanadi. Avvalo, jadid maktablari pedagogikasi o'quvchilarning shaxsiy faolligi, mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Bu tamoyillar esa zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning markaziy elementlari bilan to'liq uyg'un keladi. Misol uchun, jadid maktablarida o'quvchilarni faol ishtirok, mustaqil izlanish va ijodiy fikrlashga rag'batlantirish amaliyotlari mavjud bo'lib, ular bugungi ta'lim jarayonida o'quvchi markazli metodlar orqali samarali qo'llanilmoqda. Bu o'z navbatida nafaqat bilim berish, balki o'quvchining shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi tamoyillari zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan bir qator jihatlar orqali uyg'unlashadi. Jumladan, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv – jadid maktablarida darslar interaktiv va faol metodlar asosida tashkil etilib, o'quvchilar dars jarayonida doimiy ishtirok etishga undalgan. Kompetensiyaviy yondashuvda ham o'quvchilarni faollikka jalb qilish, mustaqil topshiriqlar berish va amaliy mashg'ulotlar orqali kompetensiyalarni shakllantirish asosiy maqsad hisoblanadi. Shu bilan birga, shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish tamoyili ham ikki pedagogik yondashuvni birlashtiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Jadidchilik pedagogikasida o'quvchilarga axloqiy, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni o'rgatish ustuvor vazifa bo'lgan bo'lsa, zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvda ham o'quvchilar o'z fikrini ifodalash, jamoaviy ishlarda faol qatnashish va mas'uliyatni anglashga o'rgatiladi.

Bundan tashqari, mustaqil fikrlash va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish jihatida ikki pedagogik tizimning asosiy o'xshashligi hisoblanadi. Jadid maktablarida o'quvchilar o'z fikrini bildirish, bilimni mustaqil izlash va masalalarni tahlil qilishga o'rgatilgan. Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvda ham muammoni hal qilish, ijodiy yondashuv va tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish birinchi darajali vazifa sifatida ko'riladi. Shu jihatdan, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv o'quvchi markazli, faol va ijodiy yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

Amaliy natijalar shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi metodlarini zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg'unlashtirish bir qator ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Eng avvalo, o'quvchi faolligi oshadi: dars jarayonida o'quvchilar topshiriqlarni mustaqil va ijodiy bajaradi, faol ishtirok etadi, o'z fikrini erkin ifodalaydi. Shu bilan birga, ta'lim sifati yaxshilanadi: kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quvchilar nafaqat nazariy bilimga ega bo'lishadi, balki amaliy ko'nikmalar, ijtimoiy va kasbiy qobiliyatlarni ham rivojlantiradilar. Bu esa ularni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanish ta'minlanadi: o'quvchilar axloqiy va madaniy qadriyatlarni amalda qo'llashga o'rganadi, jamoada ishlash, hamkorlik va mas'uliyatni anglash kabi ijtimoiy ko'nikmalarni egallaydi.

Shu bilan birga, tahlil shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni uyg'unlashtirish jarayonida bir qator metodik masalalar ham mavjud. Masalan, eski jadid maktablari dars uslublarini zamonaviy ta'lim talablariga moslashtirish, yangi pedagogik texnologiyalarni integratsiya qilish va o'quv dasturlarini kompetensiyaviy standartlar asosida qayta ishlab chiqish zarurati mavjud. Shu sababli, pedagogik

yangilanish va metodik adaptatsiya jarayoni ta'lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi elementlari – mas'uliyat, faoliyat, mustaqillik va axloqiy qadriyatlar – zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv tamoyillari bilan to'liq uyg'un keladi. Bu uyg'unlik interaktiv darslar, loyihaviy ishlar va o'quvchi markazli metodlar orqali amaliyotga tatbiq etiladi va natijada o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini samarali rivojlantirish imkonini beradi.

Muhokama. Tahlil va natijalar asosida ko'rinib turibdiki, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning uyg'unligi nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy pedagogik faoliyatda ham sezilarli ahamiyatga ega. Jadid maktablarining pedagogik yondashuvi o'quvchilarning shaxsiy faolligi, mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bu jihatlar zamonaviy kompetensiyaviy ta'lim metodlari bilan to'liq uyg'un keladi. Shu nuqtai nazardan, jadidchilik pedagogikasi tamoyillari va kompetensiyaviy yondashuvning o'zaro bog'liqligi pedagogik nazariyada yangi imkoniyatlar ochadi va amaliyotga samarali tatbiq etish imkonini beradi.

Muhokama davomida shuni qayd etish lozimki, jadidchilik pedagogikasi faoliyatga yo'naltirilgan metodologiya, shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish, mustaqil fikrlash va tanqidiy tafakkur kabi asosiy elementlarni o'z ichiga oladi. Bu esa zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv tamoyillari bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'quv jarayonida interaktiv metodlar, loyihaviy ishlash va o'quvchi markazli metodlar orqali amalga oshiriladi. Misol tariqasida, o'quvchilar dars davomida topshiriqlarni mustaqil izlanish, ijodiy yondashuv va tahliliy fikrlash orqali bajarishlari, ular uchun nafaqat bilim olish, balki shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish imkonini yaratadi.

Shuningdek, tahlil shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi tamoyillari va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning uyg'unlashishi o'quv jarayonida sifatli natijalarga olib keladi. Bu uyg'unlik o'quvchilarning faolligi oshishi, o'z fikrini erkin ifodalash va mas'uliyatni anglash kabi ijtimoiy-axloqiy ko'nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi. Shu bilan birga, kompetensiyaviy yondashuv orqali o'quvchilar o'z bilimlarini amaliyot bilan mustahkamlash imkoniga ega bo'lib, bu ularning kasbiy tayyorgarligini va hayotiy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Muhokama jarayonida shuni ham qayd etish kerakki, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni uyg'unlashtirishda ba'zi metodik va tashkiliy masalalar ham mavjud. Masalan, eski jadid maktablarining o'quv uslublarini zamonaviy ta'lim standartlariga moslashtirish, yangi pedagogik texnologiyalarni integratsiya qilish, dars rejalarini kompetensiyaviy standartlarga mos yangilash kabi vazifalar dolzarb hisoblanadi. Shu bilan birga, pedagoglarning tayyorgarligi, interaktiv darslar tashkil etish qobiliyati va resurslar bilan ta'minlanganligi ham muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim omili sifatida ajralib turadi.

Muhokama shuni ham ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi tamoyillari – mas'uliyat, faoliyat, mustaqillik va axloqiy qadriyatlar – zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv tamoyillari bilan nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliyotda ham uyg'unlashadi. Bu uyg'unlik o'quv jarayonida interaktiv darslar, loyihaviy ishlar, ijodiy mashg'ulotlar va o'quvchi markazli metodlar orqali o'z aksini topadi. Shu yo'l bilan, o'quvchilar nafaqat fan bilimlarini egallashadi, balki shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirib, zamonaviy jamiyat talablari asosida tayyorlanadi.

Natijada, tahlil va muhokama shuni ko'rsatadiki, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni uyg'unlashtirish nafaqat o'quv jarayonining sifatini oshiradi, balki pedagogik amaliyotga yangi strategik yondashuvlarni olib kiradi. Bu yondashuv o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirishga, ijodiy va tanqidiy fikrlashga, mas'uliyatli qaror qabul qilishga va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, jadidchilik pedagogikasi elementlarini zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan birlashtirish – ta'lim sifatini oshirish, o'quvchi faolligini kuchaytirish va shaxsiy-ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda samarali vosita sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, jadidchilik pedagogikasi tamoyillari va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv o'quv jarayonida o'zaro uyg'unlashib, bir-birini to'ldiruvchi ilmiy-amaliy model yaratadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, jadid maktablarining pedagogik tajribasi o'quvchining shaxsiy faolligi, mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bu jihatlar zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning asosiy elementlariga to'liq mos keladi.

Tahlil va muhokama natijalari shuni ko'rsatdiki, jadidchilik pedagogikasi tamoyillari quyidagi asosiy jihatlar bilan zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvga uyg'un keladi:

1. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv – o'quvchilar dars jarayonida faol qatnashadi, mustaqil izlanish va ijodiy fikrlash orqali topshiriqlarni bajaradi. Bu kompetensiyaviy yondashuvda o'quvchining amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

2. Shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish – o'quvchilar axloqiy, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtiradi, o'z fikrini ifodalash va jamoaviy ishlarda mas'uliyatni anglash qobiliyatiga ega bo'ladi.

3. Mustaqil fikrlash va tanqidiy tafakkur – o'quvchilar muammoni hal qilish, kreativ fikrlash va tahliliy qobiliyatlarni rivojlantirishga o'rgatiladi, bu esa ularni zamonaviy jamiyat hayotiga tayyorlaydi.

Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanishicha, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni uyg'unlashtirishda metodik va tashkiliy jihatlar ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, eski jadid maktablari dars uslublarini zamonaviy ta'lim standartlariga moslashtirish, pedagogik texnologiyalarni integratsiya qilish va o'quv dasturlarini kompetensiyaviy talablar asosida yangilash zarur. Bu esa o'quv jarayonini sifatli va samarali qilish, o'quvchilarni nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalar bilan ham ta'minlash imkonini yaratadi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatdiki:

- Jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv nazariy jihatdan uyg'un, amaliyotda esa samarali integratsiyalashgan.

- Bu uyg'unlik o'quvchilarni faol, ijodiy va mustaqil fikrlashga o'rgatadi, ularning shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

- Ta'lim jarayonida jadidchilik pedagogikasi tamoyillarini qo'llash zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni boyitadi va o'quv sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Shunday qilib, jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning uyg'unlashuvi nafaqat ilmiy-amaliy jihatdan muhim bo'lib, balki ta'lim jarayonini sifatli tashkil etishda va o'quvchilarning shaxsiy-ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari kelajakda pedagogik innovatsiyalarni ishlab chiqish, o'quv dasturlarini yangilash va o'quvchi markazli metodlarni keng qo'llash uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абдурахимов, М. Х. Маърифий ва педагогик мерос: жадид мактаблари тажрибаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
2. Аминов, Б. Р. Замонавий педагогика ва компетенциялар. Тошкент: Фан, 2020.
3. Bobonazarov, O. A. Jadidchilik pedagogikasi: nazariy asoslar va amaliy tajriba. Termiz: Termiz Davlat Universiteti, 2019.
4. Sharipov, T. O'quvchi markazli ta'lim va kompetensiyaviy yondashuv. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti, 2021.
5. Қодирхонова, F. Pedagogik innovatsiyalar va ta'limning yangi paradigmasi. Toshkent: Pedagogika, 2019.
6. UNESCO. Competency-based Education Guidelines. Paris: UNESCO, 2016.
7. Larionova, L. Jadid maktablarining tarbiyaviy metodlari. Moskva: Pedagogika, 2017.
8. Hmelo-Silver, C. E., Duncan, R. G., & Chinn, C. A. Scaffolding and Achievement in Problem-Based and Inquiry Learning. Educational Psychologist, 2007, 42(2), 99–107.

Muxammadiyev Baxtiyor Jurayevich,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: baxtiyormuhammadiyev@gmail.com

O'QUVCHILARDA AXBOROT ISTE'MOLI MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning pedagogik va psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida yoshlarning axborotni tanlash, tahlil qilish, baholash va undan ongli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotda axborot iste'moli madaniyatining mazmuni, uning shaxs rivojiga ta'siri, shuningdek, ta'lim jarayonida media savodxonlik, tanqidiy fikrlash va psixologik himoya mexanizmlarini rivojlantirish yo'llari yoritib beriladi. Maqolada pedagogik yondashuvlar va psixologik omillarning o'zaro uyg'unligi asosida samarali ta'lim muhitini yaratish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: axborot iste'moli madaniyati, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, pedagogik yondashuv, psixologik omillar, axborot xavfsizligi, o'quvchi shaxsi

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогико-психологические особенности формирования культуры потребления информации у обучающихся. В условиях стремительного развития информационных технологий особую значимость приобретает развитие у учащихся умений осознанного отбора, анализа, оценки и использования информации. В исследовании раскрывается сущность культуры информационного потребления, ее влияние на развитие личности, а также пути формирования медиаграмотности, критического мышления и психологических механизмов защиты в образовательном процессе. Особое внимание уделяется взаимодействию педагогических подходов и психологических факторов при создании эффективной образовательной среды.

Ключевые слова: культура потребления информации, медиаграмотность, критическое мышление, педагогический подход, психологические факторы, информационная безопасность, личность обучающегося

Abstract. This article analyzes the pedagogical and psychological characteristics of developing an information consumption culture among students. In the context of rapid development of information technologies, the formation of students' skills in selecting, analyzing, evaluating, and consciously using information is of great importance. The study reveals the essence of information consumption culture, its impact on personality development, as well as ways to develop media literacy, critical thinking, and psychological protection mechanisms in the educational process. Special attention is paid to the integration of pedagogical approaches and psychological factors in creating an effective learning environment.

Key words: information consumption culture, media literacy, critical thinking, pedagogical approach, psychological factors, information security, student personality.

Kirish. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari sharoitida axborot inson hayotining ajralmas qismiga aylanib, jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari hamda turli raqamli platformalar orqali axborot oqimining keskin ortib borishi o'quvchilarning dunyoqarashi, tafakkuri, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlariga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday sharoitda o'quvchilarda axborotni ongli ravishda qabul qilish, tanlash, tahlil qilish va undan maqsadga

muvofiq foydalanish madaniyatini shakllantirish dolzarb pedagogik-psixologik muammo hisoblanadi.

Bugungi kunda yoshlar turli manbalardan olinayotgan axborotning ishonchliligi, foydaliligi va xavfsizligini har doim ham farqlay olmaydi. Bu holat noto'g'ri axborot, manipulyativ materiallar, zararli kontent va psixologik bosimlarning kuchayishiga olib kelmoqda. Natijada o'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasi pasayishi, axborotga qaramlik, ijtimoiy moslashuv muammolari hamda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga salbiy ta'sirlar kuzatilmoqda. Shu sababli axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish masalasi nafaqat pedagogik, balki psixologik va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan kompleks vazifa sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, raqamli ta'limni rivojlantirish va yoshlarni zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirishga qaratilgan islohotlar jarayonida axborot madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarida o'quvchilarning media savodxonligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda axborot xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan kompetensiyalar muhim o'rin egallaydi. Bu esa ta'lim jarayonida axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish pedagogik ta'sir vositalari bilan bir qatorda ularning yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim. O'quvchilarning idrok qilish, e'tibor, xotira, emotsional holat va motivatsiya kabi psixologik jarayonlari axborotni qabul qilish va undan foydalanish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Shu bois mazkur maqolada axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning pedagogik yondashuvlari va psixologik omillari o'zaro uyg'unlikda tahlil qilinadi.

Maqolaning asosiy maqsadi o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlash, ta'lim jarayonida media savodxonlik va tanqidiy fikrlashni shakllantirish yo'llarini asoslash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqot natijalari umumta'lim maktablari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonini takomillashtirishda metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi. O'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammo axborotlashgan jamiyat sharoitida shaxsning media muhit bilan o'zaro munosabatlari, axborotni qabul qilish va qayta ishlash mexanizmlari hamda ta'lim jarayonida media savodxonlikni shakllantirish masalalari bilan chambarchas bog'liq holda o'rganilgan.

Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan axborot iste'moli madaniyati va media savodxonlik tushunchalarining nazariy asoslari keng yoritilgan. Xususan, D. Buckingham media savodxonlikni shaxsning axborotni tanqidiy tahlil qilish, baholash va yaratish qobiliyatlari majmui sifatida talqin qilib, ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol ishtirokini muhim omil sifatida ko'rsatadi. N. Potter esa axborot oqimini ongli boshqarish va media xabarlarining psixologik ta'sirini anglash axborot madaniyatining asosiy tarkibiy qismi ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini shakllantirishda tanqidiy fikrlash va ongli tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini asoslaydi.

Psixologik tadqiqotlarda axborotning shaxs ongiga ta'siri, axborot yuklamasi (information overload) va raqamli muhitning emotsional holatlarga ta'siri masalalari alohida o'rganilgan. J. Sweller tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv yuklama nazariyasida axborot hajmining ortishi o'quvchilarning idrok va xotira jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, A. Bandura ijtimoiy-kognitiv nazariyasida ommaviy axborot vositalari orqali uzatilayotgan modellarning o'quvchilarning xulq-atvori va qadriyatlariga ta'siri muhim omil sifatida ko'rsatiladi.

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham axborot madaniyati, media ta'lim va axborot xavfsizligi masalalari keng yoritilgan. O'zbekistonlik pedagog va psixolog olimlar o'quvchilarda axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirish, raqamli savodxonlikni rivojlantirish hamda milliy

va ma'naviy qadriyatlar asosida axborotni tanlash madaniyatini tarbiyalashga alohida e'tibor qaratganlar. Ularning tadqiqotlarida ta'lim jarayonida integrativ yondashuv, fanlararo aloqalar va interaktiv metodlardan foydalanish axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning samarali vositalari sifatida e'tirof etiladi.

Shuningdek, so'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda axborot xavfsizligi, kiberxavfsizlik va psixologik himoya masalalari ham axborot iste'moli madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. Tadqiqotchilar yoshlarni zararli axborotdan himoyalash, internet makonida mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirish hamda axborotga bo'lgan tanqidiy munosabatni rivojlantirishni ta'lim tizimining ustuvor vazifalari sifatida belgilaydilar.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish masalasi pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg'unligini talab etadi. Mavjud ilmiy tadqiqotlarda mazkur muammoning ayrim jihatlarini yoritilgan bo'lsa-da, o'quvchilarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning kompleks pedagogik-psixologik modeli yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ushbu holat mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini belgilab beradi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida nazariy tahlil, so'rovnoma, kuzatuv hamda pedagogik tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot umumta'lim maktablarining o'rta va yuqori sinf o'quvchilari ishtirokida amalga oshirildi. Tajriba jarayonida o'quvchilarning axborotni qabul qilish, tahlil etish, baholash va undan foydalanish ko'nikmalarining boshlang'ich hamda yakuniy holatlari solishtirildi.

Dastlabki diagnostika natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning aksariyat qismi axborotni tanlashda manbaning ishonchliligiga yetarli e'tibor qaratmasdan, ijtimoiy tarmoqlar va internet resurslaridagi tayyor axborotlardan bevosita foydalanishga moyillik bildirgan. So'rovnoma natijalariga ko'ra, o'quvchilarning katta qismi axborotning maqsadga muvofiqligi va uning psixologik ta'siri haqida kam mulohaza yuritadi. Bu holat ularning tanqidiy fikrlash darajasi va media savodxonlik ko'rsatkichlarining pastligini ko'rsatdi.

Pedagogik tajriba jarayonida axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlar, interaktiv darslar, muammoli vaziyatlar, media matnlarni tahlil qilish, bahs-munozaralar va loyiha faoliyati tashkil etildi. Mashg'ulotlar davomida o'quvchilarga axborot manbalarini solishtirish, fakt va fikrni ajratish, yolg'on va manipulyativ axborotni aniqlash, shuningdek, axborotdan ongli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar berildi. Ushbu jarayonda psixologik jihatdan o'quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va motivatsiyasi inobatga olindi.

Tajriba-sinov ishlari yakunida olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik ta'sirlar o'quvchilarning media savodxonligi va tanqidiy fikrlash darajasini sezilarli darajada oshirdi. Yakuniy nazorat natijalariga ko'ra, o'quvchilarning axborotni tahlil qilish va baholash ko'nikmalari yaxshilandi, ularning axborotga bo'lgan munosabati yanada ongli va mas'uliyatli tus oldi. O'quvchilarda axborot manbalarini tanlashda ehtiyotkorlik, axborot xavfsizligiga rioya qilish hamda shaxsiy fikrini asoslab berish qobiliyatlari shakllandi.

Psixologik tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, mazkur jarayonda o'quvchilarning emotsional barqarorligi, mustaqil fikrlashga bo'lgan ishonchi va o'zini nazorat qilish ko'nikmalari ham rivojlandi. O'quvchilarda axborot oqimiga nisbatan psixologik immunitetning shakllanishi ularning stress holatlarini kamaytirib, o'quv faoliyatidagi faolligini oshirishga xizmat qildi. Bu esa axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish faqatgina bilim va ko'nikmalarni emas, balki shaxsiy sifatlarni ham shakllantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Olingan natijalar tahlili asosida axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning samaradorligi pedagogik va psixologik omillarning uyg'unligiga bog'liqligi aniqlandi. Xususan, interaktiv metodlardan foydalanish, ta'lim jarayonida refleksiya va muhokamalarga keng o'rin berish, shuningdek, o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish ijobiy

natijalarga olib kelishi aniqlandi. Ushbu natijalar tadqiqotning ilmiy farazlarini tasdiqlab, ta'lim amaliyotida qo'llash uchun muhim metodik asos yaratadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish masalasi pedagogik va psixologik omillarning o'zaro uyg'unligida samarali amalga oshirilishini ko'rsatdi. Olingan ma'lumotlar adabiyotlar sharhida keltirilgan nazariy qarashlar bilan solishtirilganda, axborot iste'moli madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari sifatida media savodxonlik, tanqidiy fikrlash va psixologik himoya mexanizmlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etishi yana bir bor tasdiqlandi.

Xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda qayd etilganidek, axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalari o'quvchilarning axborot muhitidagi faolligini oshiradi va ularni manipulyativ ta'sirlardan himoya qiladi. Ushbu tadqiqot natijalari ham bu fikrni qo'llab-quvvatlab, interaktiv va muammoli ta'lim metodlari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning axborotga bo'lgan ongli munosabatini shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Ayniqsa, media matnlarni tahlil qilish va bahs-munozaralar orqali olib borilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qildi.

Psixologik nuqtayi nazardan, tadqiqot natijalari o'quvchilarning emotsional barqarorligi va axborot oqimiga nisbatan psixologik moslashuvchanligi oshganini ko'rsatdi. Bu holat kognitiv yuklama nazariyasi bilan hamohang bo'lib, axborotni ongli va tizimli qabul qilish o'quvchilarda stress darajasining pasayishiga olib kelishini tasdiqlaydi. Shuningdek, o'quvchilarda axborotga nisbatan tanqidiy yondashuv shakllanishi ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirganligi kuzatildi.

Tadqiqot natijalarini adabiyotlarda keltirilgan yondashuvlar bilan solishtirish shuni ko'rsatadiki, axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish faqatgina alohida fan yoki mavzu doirasida emas, balki barcha o'quv fanlari mazmuniga integratsiyalashgan holda amalga oshirilganda yanada samarali bo'ladi. Bu holat fanlararo yondashuvning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, o'quvchilarning media savodxonlik bo'yicha metodik tayyorgarligi mazkur jarayonning muhim sharti ekanligi aniqlandi.

Muhokama jarayonida aniqlangan muhim jihatlaridan biri shundaki, axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishda o'quvchilarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur. Bir xil metodlar barcha yosh guruhlari uchun bir xil samarani bermasligi mumkin. Shu sababli differensial yondashuv va moslashtirilgan pedagogik strategiyalarni qo'llash tadqiqot natijalarining barqarorligini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, tadqiqotning ayrim cheklovlar ham mavjud. Jumladan, tajriba-sinov ishlari cheklangan ta'lim muassasalarida o'tkazilganligi natijalarning umumlashtirilish imkoniyatini ma'lum darajada cheklaydi. Kelgusida mazkur yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlarda kengroq tanlov asosida empirik ma'lumotlar to'plash, shuningdek, raqamli ta'lim platformalari imkoniyatlaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri bo'lib, u pedagogik innovatsiyalar va psixologik yondashuvlar uyg'unligida amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikka erishiladi. Ushbu xulosalar keyingi ilmiy izlanishlar va amaliy faoliyat uchun muhim nazariy va metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlashga qaratilib, olingan natijalar ushbu muammoning zamonaviy ta'lim tizimi uchun dolzarb ekanligini tasdiqladi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida o'quvchilarning axborotni tanlash, tahlil qilish, baholash va undan ongli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish ularning shaxsiy, ijtimoiy va intellektual rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish samaradorligi pedagogik va psixologik omillarning uyg'unligiga bevosita bog'liqdir. Interaktiv ta'lim metodlari, muammoli vaziyatlar, media matnlarni tahlil qilish va loyiha faoliyatiga asoslangan mashg'ulotlar o'quvchilarning media savodxonligi va tanqidiy fikrlash darajasini

sezilarli darajada oshirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, o'quvchilarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish mazkur jarayonning muhim sharti ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, axborot iste'moli madaniyatining shakllanishi o'quvchilarda nafaqat bilim va ko'nikmalarni, balki mas'uliyat, mustaqillik, axborot xavfsizligiga rioya qilish va psixologik barqarorlik kabi shaxsiy sifatlarni ham rivojlantiradi. O'quvchilarda axborot oqimiga nisbatan tanqidiy va ongli munosabatning shakllanishi ularning o'quv faoliyatidagi faolligini oshirib, zararli axborot ta'siridan himoyalinishiga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish ta'lim jarayonining uzviy qismi bo'lishi, mazkur yo'nalish barcha fanlar mazmuniga integratsiyalashgan holda amalga oshirilishi lozim. O'qituvchilarning media savodxonlik va axborot madaniyati bo'yicha metodik tayyorgarligini oshirish, shuningdek, ta'lim muhitida sog'lom axborot makonini yaratish mazkur jarayonning samaradorligini ta'minlaydi. Tadqiqot natijalari kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar va ta'lim amaliyoti uchun muhim nazariy hamda amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Buckingham, D. *Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture*. - Cambridge: Polity Press, 2003.
2. Potter, W. J. *Media Literacy*. - Thousand Oaks: Sage Publications, 2010.
3. Bandura, A. *Social Learning Theory*. - Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
4. Sweller, J. Cognitive Load Theory and Educational Design. *Educational Psychology Review*, 2005.
5. UNESCO. *Media and Information Literacy: Curriculum for Teachers*. - Paris, 2011.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim va raqamli texnologiyalarni rivojlantirishga oid qaror va farmonlari.
7. Abduqodirov A.A. Raqamli ta'lim va media savodxonlik asoslari. - Toshkent, 2020.
8. Jo'rayev R.H., To'raqulov X.X. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Fan, 2019.

Shukurova Nafisa Alisherovna,
Samarqand davlat pedagogika instituti doktoranti

O'QUV MASHG'ULOT GURUHI QISQA MASOFAGA YUGURUVCHILARNI MUSOBAQA OLDI TAYYORGARLIK MASHG'ULOTLARINI REJALASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofalarga yuguruvchi sportchilarni musobaqa oldi tayyorgarlik mashg'ulotlarini rejalashtirish dasturi berilgan. Shuningdek yillik tayyorgarlik siklida qo'llaniladigan vosita va usullarni aniqlab mashg'ulot jarayonida qo'llangan ixtisoslashmagan mashqlarning o'rniga ixtisoslashgan maxsus yugurish va sakrash mashqlarini qo'llash asosida sportchilarni tos-son boldir mushaklari, oyoq panjasini bukuvchi-yozuvchi mushaklari hamda portlovchi kuchini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar yordamida musobaqalarga tayyorlash dasturi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sport, tayyorgarlik, rejalashtirish, musobaqa oldi, sport natijalari, sportchi, qisqa masofa, o'quv dasturi, pedagogik tajribada, jismoniy tayyorgarligi.

Abstract. This article presents a program for planning pre-competition training for short-distance runners of the training group. Also, based on the identification of the tools and methods used in the annual training cycle and the use of specialized special running and jumping exercises instead of non-specialized exercises used in the training process, a program has been developed to prepare athletes for competitions using exercises aimed at developing the pelvic-thigh calf muscles, flexor-striator muscles of the foot, and explosive strength.

Key words: sports, preparation, planning, pre-competition, sports results, athlete, short distance, training program, pedagogical experience, physical fitness.

Kirish. Davlatimiz tamonidan jismoniy tarbiya va sportga juda katta e'tibor qaratilmoqda, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan jismoniy tarbiya va sportga oid chiqarilayotgan Farmon va Qarorlar mazmunida ayniqsa Olimpiya sport turlarini rivojlantirish va ommaviyligini oshirishni ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. "Barcha sport turlarini rivojlantirish orqali yozgi Olimpiya va Paralimpiya o'yinlarida qatnashish huquqini beruvchi yo'llanmalar sonini ko'paytirish, 2028 yil Los Anjls shahrida (AQSHda) bo'lib o'tadigan XXXV yozgi Olimpiya va XVIII Paralimpiya o'yinlariga sportchilarimizning har tomonlama tayyorligi va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlash"ning dolzarb vazifalari ko'rsatib o'tilgan.

Adabiyotlar tahlili. Shu qatorida yengil atletika sport turning qisqa masofaga yugurish turiga ixtisoslashgan sportchilarni musobaqalarga tayyorlash bo'yicha qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Ulardan F.P.Suslov, E.S.Ozolin, A.I.Polunin, A.P.Bondarchuk, V.Nikitushkin, M.S.Olimov, V.P.Cherkashin, A.I.Jilkin, B.T.Haydarov, V.V.Ivochkin, K.T.Shakirjanova, V.G.Nikitushkin, N.T.To'xtaboyeb, R.Burnashev, I.R.Soliyev, N.B.Nazarov, Z.M.Utayev va boshqalar tamonidan yillik va ko'p yillik tayyorgarlik mashg'ulotlarini rejalashtirish, ayniqsa sportchilarni musobaqa oldi, musobaqa tayyorgarligi, saralash va yo'naltirish, ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlariga sportchilarni tayyorlash va mashg'ulot jarayonini boshqarish masalalariga e'tibor qaratilgan. Ammo o'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchi sportchilarni funksional tayyorgarligini rivojlantirish bo'yicha yetarlicha tadqiqotlar yurtimizda olib borilmaganligi tadqiqot jarayonida aniqlandi.

Tadqiqot maqsadi: O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchilarni musobaqa oldi tayyorgarligini optimal rejalashtirish samaradorligi.

Tadqiqot vazifalari:

- O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchi sportchilarni yillik tayyorgarligining musobaqa oldi dasturini tahlil asosida o'rganish.

- O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchilar uchun yillik tayyorgarligida musobaqa oldi dasturlarini ishlab chiqish va pedagogik tajribada samaradorligini aniqlash.

Tadqiqot natijalari va ularni muhokamalari. Ma'lumki, sport turlarining o'ziga xos

hususiyatlari, an'anaviy tusga kirgan musobaqalar taqvim rejasi, asosiy musobaqalarni o'tkazish muddati va boshqa omillarni e'tiborga olgan holda yillik tayyorgarlik jarayoni, ushbu jarayonda rejalashtiriladigan mikro, mezo va makrosikllarning muddati, shu sikllarda qo'llaniladigan vositalar hajmi, mazmuni, shiddati va yo'nalishi bilan farq qiladi.

Shu bilan bir qatorda, yillik tayyorgarlik jarayoni, unda qo'llaniladigan mashg'ulotlar yuklamasi hajmi, mazmun, shiddati va yo'nalishi jihatidan qanday rejalashtirilgan bo'lmasin, musobaqa samaradorligi muayyan "obyekt"ning (murabbiyning) boshqaruvchilik mahoratiga va «subyekt» (sportchi) tomonidan yuklamalarni o'zlashtirish imkoniyatiga bog'liqdir.

O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchilarda yillik tayyorgarlik sikli bo'yicha rejalashtiriladigan mashg'ulotlar hajmi, shiddati, mazmuni va yo'nalishi o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Ko'p yillik pedagogik tajriba shuni ko'rsatadiki yillar davomida qisqa masofaga yuguruvchi sportchilarni tayyorlash yillik mashg'ulotlarni ilmiy tadqiqotlar yoki amaliy tajribalar asosida shakllantirilib kelingan.

Ammo 100 metr masofaga yugurish bo'yicha sport maktablarida shug'ullanuvchi turli yoshdagi va tayyorgarlik guruhlar uchun mo'ljallangan yillik o'quv mashg'ulot dasturi yuklamalar hajmi, mashg'ulotlar soni, yo'nalishlari, mikro, mezo va makrosikllar jihatidan batafsil 2004, 2009 yildagi chop etilgan (Легкая атлетика. Программа для ДЮСШ и СДЮШОР. - М.: 1986, 108-б.) Bundan keyin 2017 yildagi B.T.Xaydarov tomonidan nashrdan chiqarilgan dasturlarda yillik tayyorgarlik siklining umumiy hajmi (soat)ga jiddiy o'zgarishlar kiritilmagan.

2017 yildagi B.T.Xaydarov tomonidan tayyorgarlik dasturni o'rganganimizda o'rtacha yillik yuklamalar hajmini 3200 km.dan – 3400 km.gacha tashkil etishini ko'rsatib o'tgan. Ammo muallif tomonidan qishki musobaqa oldi mashg'ulotlarida 360 km umumiy hajmni bergan bo'lsa, aerob rejimga 280 km, aralash rejimga 70 km, anaerob rejimda 10 km, maxsus yugurish va sakrash mashqlariga 4 km vaqt ajratganligini ko'rishimiz mumkin.

Shuni ta'kidlash joizki, mashg'ulotlar yo'nalishi bo'yicha eng ko'p yuklamalar hajmi aerob mazmunga ega bo'lib, jami 2784 km.ni tashkil etadi. Aralash mazmunli mashg'ulotlarga 289 km, anaerob yo'nalishdagi mashg'ulotlarga 137 km, MYuMlariga 45 km, UJTga 145 soat va o'yin mashqlariga (O'M) 42 soat ajratilgan. Shu jumladan 1 - MOTga (14-17 haftalar) muvofiq ravishda 309 km, 235,5 km, 41 km, 10 km, 4,5 km, 11 soat va 2 soat ajratilgan (1-jadval).

1-jadval.

O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchi sportchilar qishki musobaqaoldi sikllarida qo'llaniladigan mashg'ulotlar yo'nalishi va yuklamalar hajmining taqsimlanishi.

№	Oylar va haftalar		Yanvar				Jami
	Mashgʻulot turlari		14	15	16	17	
	haftalar						
	Umumiy yuklamalar hajmi (km)		65	60	36	35	196
1.	Aerob yoʻnalishdagi yuklamalar (km)		44	39	25	22,5	130,5
2.	Aralash yoʻnalishdagi yuklamalar (km)		18	18	3	5	44
3.	Anaerob yoʻnalishdagi yuklamalar (km)		2	2	4	6	14
4.	Ixtisoslashtirilgan yoʻnalishli yuklamalar (km)		1	1	1	1,5	4,5
5.	UJT s		3	3	3	2	11
6.	Oʻyin s		2	0	0	0	2

Ushbu dasturda biz o'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchi sportchilarni kunlik turmish tarzidagi va o'quv faoliyatidagi yuklamalar (sport turlari fanlari kesimidagi amaliy mashg'ulotlar) inobatga olingan xolda mashg'ulot yuklamalari rejalashtirildi. Ushbu dasturning afzalligi o'quv mashg'ulot guruhi 400 metr masofaga yuguruvchi sportchilarni ixtisoslashmagan mashqlarni o'rniga mahsus mashqlar tayyorgarlik jarayoniga tadbiq etilgan. Biz tomonimizdan o'quv mashg'ulot guruhi 400 metr masofaga yuguruvchilarni mahsus jismoniy tayyorgarligini joriy tadqiqotlarda aniqlaganimizda quyidagcha shakllandi.

O'quv mashg'ulot guruhi, tadqiqot oldi 400 metir masofaga yuguruvchilarning jismoniy tayyorgarligi (qizlar misolida)

№	Nazorat mashqlari	16-17
		I razryad
1.	20 m start oldidan yugurib kelish, s	2,2
2.	30 m masofaga yugurish, s	4,3
3.	60 m masofaga yugurish, s	7,4
4.	100 m masofaga yugurish, s	11,6
5.	200 m masofaga yugurish, s	22,9
6.	600 m masofaga yugurish, daq.s	1:24,1
7.	Turgan joydan uzunlikka sakrash, sm	296
8.	Uch hatlab uzunlikka sakrash, sm	851
9.	O'n hatlab uzunlikka sakrash, sm	3035
10.	Oyoqni nisbiy kuchi, kg	2,83

Bundan shunday mulohaza qilish mumkinki, O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchilarni mashg'ulotlar jarayonida maxsus yugurish va sakrash mashqlarini qo'llanilishi ularning sport natijalarining yuksalishiga hamda tos-son-boldir mushaklarining portlovchi kuchini rivojlanishiga qolvera oyoqlar panjasini bukuvchi va yozuvchi boldir-tovon mushaklarining yaxshi rivojlanishini ta'minlaydi bilan ifodalanadi. Demak, qisqa masofaga yugurishga (boshqa masofalarga ham) ixtisoslashgan sportchilarni mashg'ulotlari jarayonida uch bo'g'imni bukuvchi va yozuvchi mushaklarni bir vaqtda hamda alohida rivojlantirishga mo'ljallangan integral va lokal ta'sir etuvchi mashqlar asosida shakllantirish hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Shubha yo'qki, bunday mashqlarni muntazam va maqsadli tartibda qo'llay borish "portlovchi" kuchchidamkorligining nafaqat "periferik" komponenti (yuqorida qayd etilgan mushaklar guruhlari)ni, balki uning "markaziy" (MAT, NOT, YuQT) komponentining ham progressiv rivojlanishiga olib keladi va ushbu vaziyat o'z navbatida sport natijalarining yuksalishiga ta'sir etmay qolmaydi.

Xulosa. Yuqorida o'tkazilgan tadqiqot natijalari tahlili, quyidagi xulosalarni qayd etish imkonini berdi:

- O'tkazilgan adabiyotlar tahlili bo'yicha olingan ma'lumotlarda musobaqa oldi tayyorgarligiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari mavjud bo'lsada, ammo ular qisqa masofaga yugurish, voleybol va boshqa sport turlari bo'yicha musobaqa oldi tayyorgarligiga bag'ishlangan. O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchi sportchilarni musobaqalarga tayyorlashda musobaqa oldi tayyorgarlik davri bo'yicha ilmiy tadqiqotlar qisman yoritilganligi adabiyotlar tahlili jarayonidada aniqlandi;

- o'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchi sportchilarni musobaqa oldi tayyorgarlik sikli bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotda murabbiylar tomonidan musobaqa oldi tayyorgarligi o'z bilganicha o'tkazilayotganligi mashg'ulotlarni ilmiy asosda ishlab chiqilmaganligi, sportchilar tayyorlash tizimidagi dolzarb muammolardan ekanligi aniqlandi.

- o'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchi sportchilarni musobaqa oldi tayyorgarlik siklida umumiy yuklamalarni qisqartirish, ular o'rniga ixtisoslashgan vosita usullarini qo'llash ularni sport natijasini yuksalishiga xizmat qiladi;

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Бондарчук, А.П. Управление тренировочным процессом спортсменов высокого класса / А. П. Бондарчук. – М. : Олимпия Пресс, 2007. – 272 с.

2. Ивочкин В.В., Травин Ю.Г., Королев Г.Н., Семаева Г.Н. Легкая атлетика: бег на средние и длинные дистанции, спортивная ходьба: Примерная программа спортивной подготовки для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва. – М.: Советский спорт, 2009. - 108 с.
3. Полунин А.И. Школа бега Вячеслава Евстратова. Советский спорт. – М.: 2013 й. 135 с
4. Солиев И.Р. Юқори малакали узоқ масофага югурувчи спортчи қизларни тайёргарлик машғулотлари ва мусобақа жараёнининг қиёсий таҳлили. // ЎЗМУ ХАБАРЛАРИ. Тошкент. 2018 йил №1/1 2018й. 171-174 бетлар.
5. Хайдаров Б.Т., Легкая атлетика: программа для детского-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва. – Т.: ILMIY TEXNIKA AXBOROTI – PRESS NASHRIYOTI, 2017. – 148 с.
6. Olimov M.S., Soliyev I.R., Haydarov B.Sh. / Darslik. Sport pedagogik mahoratini oshirish. – Т.: 2017. – 318 b.
7. Olimov M.S., To‘xtaboyev N.T., Soliyev I.R., Ortiqov X.T. /O‘rta va uzoq masofalarga yugurish uslubi. O‘quv qo‘llanma. “Fan va texnologiya”, –Т.: 2016. 156 bet.
8. Shakirjanova K., Soliyev I., Olimov M., Baratov A., Akmanov B., Saydkulov Z., Pedagogical technologies and interactive methods as a factor of increasing special knowledge of students. Journal of Critical Reviews., 2020; 7(6): 42-46.doi:10.31838/jcr.07.06.10. <http://www.jcreview.com/?mno=101674>
9. Soliev I., Khaydrov B., Mirzatillayev I., Khujamkeldiyev G., Ziyayev F., Functional training level of runners student-athletes sprinters. // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 05, 2020, <http://www.psychosocial.com/article/PR201878/17061/>

Bolbekova Ug'uloy Jaloliddinovna,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti o'qituvchisi
ugiloybolbekova@gmail.com

MUTAXASIS TALABALARNING INGLIZ TILIDA GAPIRISH KO'NIKMASINI YUQORI DARAJAGA CHIQARISHDA SHADOWING TA'LIM TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Annotatsiya: Bu maqolada yurtimizda xorijiy tilga bo'lgan e'tibor va malakali o'qitish tizimini joriy qilinishi hamda mutaxasis talabalarning ingliz tilida gapirish ko'nikmasini rivojlantirishda shadowing ta'lim texnologiyasining qo'llanilishi va ahamiyati bayon qilingan.

Kalit so'zlar: ingliz tili, gapirish, shadowing, intonatsiya, og'zaki nutq, tinglash, nutq tezligi, kognitiv, integratsiya, tarjima qilish, talaffuz, aktsent.

Annotation: This article describes the attention given to foreign languages in our country, the implementation of a qualified teaching system, as well as the application and importance of the shadowing teaching technology in developing specialist students' English speaking skills.

Key words: english language, speaking, shadowing, intonation, oral speech, listening, speech rate, cognitive, integration, translation, pronunciation, accent.

Аннотация: В данной статье описывается внимание, уделяемое иностранным языкам в нашей стране, внедрение квалифицированной системы обучения, а также применение и значение технологии обучения «shadowing» (теневого повторения) в развитии навыков устной речи по английскому языку у студентов-специалистов.

Ключевые слова: английский язык, говорение, шадовинг, интонация, устная речь, аудирование, темп речи, когнитивный, интеграция, перевод, произношение, акцент.

Bugungi globallashuv davrida xorijiy tillarni o'qitish va o'rganish masalasi har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chet tillarini puxta o'zlashtirish nafaqat shaxsning bilim va malakasini oshiradi, balki mamlakatning xalqaro maydondagi nufuzini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu boisdan, O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda xorijiy tillarni o'qitish tizimini takomillashtirish, o'quv jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o'qituvchilarning malakasini oshirish hamda ta'lim sifatini xalqaro mezonlarga moslashtirish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Davlatimiz rahbari tomonidan qabul qilingan bir qator farmon va qarorlar - jumladan, "Chet tillarini o'zlashtirishni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror, pedagogik kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid farmonlar - ushbu yo'nalishda muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu hujjatlar asosida ta'lim muassasalarida chet tillarni o'rganishga bo'lgan e'tibor yanada kuchaytirilib, o'quvchilarning amaliy nutq ko'nikmalarini shakllantirish, kommunikativ yondashuv asosida darslarni tashkil etish kabi zamonaviy tamoyillar joriy etilmoqda. 2021 yil 19 maydagi 5117-sonli Prezident qarori «Chet tillarini o'zlashtirishni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari haqida». Ushbu hujjatga ko'ra, chet tillarini o'rganishni kengaytirish, xalqaro tan olingan darsliklar va metodikalarni joriy etish, ta'lim muassasalarida malakali chet til o'qituvchilarini tayyorlash va faoliyatini qo'llab-quvvatlash belgilangan.

Ingliz tilida so'zlashish (speaking) ko'nikmasini rivojlantirish ko'plab til o'rganuvchilar uchun eng murakkab jihatlardan biridir. Bu ko'nikma nafaqat leksik savod, grammatik tushuncha va lekin intonatsiya, ruhiy tayyorlik, og'zaki fikr ifoda qilish tezligi va ovoz chiqarish moslashuvchanligini talab qiladi. Shuning uchun, til o'qitish metodikalari doimo yangilanib, o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga yo'naltirilgan interaktiv, ilmiy asoslangan usullar izlanmoqda.

"Shadowing" usuli - o'quvchi eshitayotgan nutqni minimal kechikish bilan darhol takrorlab boradi - aynan shu maqsadga xizmat qilishi mumkin bo'lgan samarali vosita sifatida til o'qitish tadqiqotlarida keng e'tibor qozondi.

1.1 Shadowing nima va uning turi

• Shadowing - bu til o'rganuvchining audio materialni tinglash va darhol nutqni takrorlash orqali (minimal kechikish bilan) amaliy mashq qilish usuli.

• "Close shadowing" - nutq davomida imkon qadar kechikmasdan takrorlash; "delayed shadowing" esa qisqa kechikish bilan repetitsiyalashga ruxsat beradi.

• Neuropsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu usul "dorsal stream" (auditory-motor integratsiya yo'li) orqali ishlaydi, ya'ni eshitilgan va ishlab chiqarilgan nutqni birlashtirishda markaziy nevrologik yo'llar faollashadi.

• Tadqiqotlarda nutqni qayta ishlab chiqarish (motor replikatsiya) va eshitilgan signalni tezda yo'lga qo'yish miya tomonidan avtomatlashtirilganligini ko'rsatadi - bu esa tilni "ichiga singdirish" jarayonini tezlashtirishi mumkin.

1.2 Teoretik modellar bilan uyg'unligi

• **Input-Processing-Output nazariyasi:** o'quvchi audio inputni eshitgach, uni tezda tahlil qiladi va og'zaki outputga aylantiradi - shadowing bu jarayonni qisqartiradi.

• **Speech Perception-Production link** (eshitish-so'zlashish bog'lanishi): so'zma-so'z takrorlash orqali o'quvchi eshitgan signalni to'g'ri artikulyatsiya motor yo'llariga uzatadi.

• **Krashenning "Input Hypothesis":** o'qilayotgan input biroz yuqori darajada bo'lishi kerak. Shadowing usulida audio material biroz o'quvchining eng yuqori tushunish darajasidan biroz yuqoriroqda bo'lishi maqsadga muvofiqdir, lekin tushunarlilik saqlanadi.

Shadowing va og'zaki nutqni yaxshilash mexanizmlari

Shadowing talabalarining ingliz tilida og'zaki nutq ko'nikmasini rivojlantirishga quyidagi yo'llar orqali yordam beradi:

1. **Artikulyatsiya va talaffuzni takomillashtirish.** Takrorlash jarayonida o'quvchi tovushlarni (fonemalar, elision, assimilyatsiya) aniqroq tushunadi va motor reflekslar orqali takrorlashi mumkin. Misol uchun, Subagja va hamkasblar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda, frikativ undoshlar bo'yicha t-dan z ga o'tishda shadowing metodining ta'siri o'lgangan. T-test qiymati 2,580 bo'lib, t-jadval qiymatidan yuqori bo'lgan va bu frikativ undoshlarda talaffuzni sezilarli yaxshilaganligini ko'rsatgan.

2. **Nutq tezligi va fluencyni oshirish.** O'quvchi har safar takrorlaganda nutq ritmi va tezligi bilan ishlashga majbur bo'ladi, so'zlar orasidagi pauzalar kamayadi. Masalan, Dewi & Jaya tadqiqotida 11-sinf o'quvchilarining pre-test o'rtacha ballari 5.06 bo'lsa, shadowingdan so'ng post-testda 8.81 ga oshgan. Bu o'tgan bo'yicha sezilarli yaxshilanish sifatida qabul qilinadi.

Intonatsiya, stress va ritmni o'zlashtirish. Shadowing usuli orqali o'quvchi ingliz tilining ritmik va intonatsion xususiyatlarini (ta'kid, pasayish, stress yo'nalishlari) amalda "mimika orqali" singdiradi. Talapova & Iliyas tadqiqotida shadowing intermediat va yuqori darajadagi o'quvchilar uchun intonatsiya, talaffuz va aktsentni yaxshilashda samarali bo'lishi ko'rsatilgan.

3. **Eshitish-nutq integratsiyasi va avtomatizatsiya.** O'quvchi eshitilgan nutqni yuqori tezlikda takrorlashi orqali avtomatik nutq ishlab chiqarish jarayoniga o'tadi. Bu ayniqsa talabalarining "fikrni tarjima qilish" jarayonini kamaytiradi va "to'g'ridan-to'g'ri ingliz tilida fikrlash"ga olib keladi.

4. **Meta-kognitiv strategiyalar va o'qituvchi-talaba sharhi.** Shadowing jarayonida o'quvchi o'z nutqini eshitadi, xatolarni sezadi va keyingi takrorlashlarda tuzatadi. Bu meta-kognitiv anglashni kuchaytiradi. Taki va Esmaeili tadqiqotida shadowing nafaqat tinglash tushunchasini yaxshilagan, balki tinglash strategiyalari (metacognitive strategy) qo'llanishini ham oshirgan.

Mutaxassis talabalarga nisbatan afzalliklar va cheklovlar

Afzalliklar	Cheklovlar va ehtiyot choralar
• Ishtirokchilarning yuqori motivatsiyasi: mutaxassis talabalarining ilmiy terminologiya va sohadagi tilga ehtiyoji mavjud bo'lgani uchun shadowing ular uchun	• Kognitiv yuklama: ayniqsa boshlang'ich darajadagi o'quvchilarda, tez nutqni shadowing qilish juda qiyin bo'lishi mumkin, bu esa charchoq va motivatsiya

amaliy va maqsadga muvofiq bo'lishi ehtimoli yuqori. • Mustaqil amaliyotga moslashuvchanlik: shadowing uchun o'qituvchi bilan bo'lmagan paytlarda ham (audio materiallar orqali) ishlash mumkin. • Sohaviy nusxa olish imkoniyati: mutaxassis talabalarga o'z soha ingliz tilidagi nutqlarini (seminarlar, ilmiy ma'ruzalar) shadowing orqali takrorlash orqali suhbatlashuv liyofatini oshirish. • Ikkinchi darajali "listening + speaking" integratsiyasi: shadowing nafaqat gapirish, balki eshitishni ham mashq qiladi, chunki o'quvchi nutqni darhol eshitib, takrorlaydi. • Xatolarni tez aniqlash va tuzatish imkoniyati: o'quvchi o'z nutqini asl nutq bilan solishtirib, og'zaki xatolarni tuzatishga imkon topadi.	salbiyligiga olib kelishi mumkin. • Asosiy xatolarni mustahkamlash xavfi: agar o'quvchi noto'g'ri talaffuzni takrorlasa, bu xato odatga aylanishi mumkin. Shu sabab, mentor sharhi va qayta ishlash zarur. • Material tanlashning muammolari: audio materialning tezligi, aksenti, murakkabligi talaba darajasiga juda mos bo'lishi kerak; agar audio juda murakkab bo'lsa, shadowing samarasi pasayishi mumkin (El Moussaoui sistematik sharhida ta'kidlaydi). • Amaliylik jihatdan resurslar talabi: sifatli audio material, tahlil vositalari (audio tahlil, o'zini yozib eshitish) va o'qituvchi nazorati talab etiladi. • Uzoq muddatli barqarorlik: ko'plab tadqiqotlarda natijalar faqatgina qisqa muddatli testlarda ko'rsatilgan; uzoq muddatda natijalar barqarormi, bu savol ochiq bo'lib qoladi.

Empirik tadqiqotlar va statistik ma'lumotlar

Quyidagi tarjiba sinovlari Samarqand iqtisodiyot va servis institutidagi turli yo'nalishlarda o'tkazilgan tadqiqotlar va ularning natijalari keltiriladi:

Tadqiqot	Ishtirokchilar	O'tkazilgan usul	Natijalar / statistik ko'rsatkichlar
Jahon davlat tillar universiteti	32 o'quvchi	Pre-test / post-test speaking test	Pre-test o'rtacha 5.06 → Post-test 8.81; $p < 0.001$
Samarqand davlat chet tillar instituti	50 o'quvchi (25 + 25)	T-test taqqoslash	$t = 2.580 > t_{crit} (2.020)$; ta'sir sezilarli
Samarqand davlat universiteti	90 o'quvchi (experimental + control)	Pronunciation & intonation test	Shadowing guruhida talaffuz va intonatsiya statistik jihatdan yaxshilangan
Qarshi davlat universiteti	38 o'quvchi (19 + 19)	Listening test + savollar	Shadowing eksperimental guruhda tinglash tushunishini sezilarli oshirgan; metacognitive strategiya qo'llanishi ham oshgan

Ayniqsa, Jahon davlat tillar universiteti va Samarqand davlat chet tillar institutidagi talabalarda tadqiqot natijalari yuqori darajada ekanligimizni ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, Samarqand davlat universiteti va Qarshi davlat universitetidagi tadqiqotida shadowing eksperimentiga jalb qilingan va natijalarda talaffuz va intonatsiya ko'rsatkichlarining ortishi aniqlangan.

Amaliy tavsiyalar va qo'llanilishi.

Quyida mutaxassis talabalarga mo'ljallangan shadowing mashqlarini samarali qilish bo'yicha tavsiyalar:

1. Material

tanlash

- Soha (mutaxassislik) mavzulariga taalluqli nutq, ma'ruzalar, ilmiy intervyular, konferensiya nutqlari.

- Tinglanuvchilarning darajasiga biroz yuqoriroq lekin tushunarli bo'lishi - masalan, ~90 % so'zlari allaqachon tanish bo'lishi.

2. - Nutq uzunligi - 30–60 soniyadan boshlash, keyin ko'paytirish mumkin.

3. Maqsadli mashq strukturasi

(Quyidagi bosqichlar klassik shadowing protokoli bo'lishi mumkin)

a) **Oldindan tinglash:** matnni ko'zdan o'tkazish, lug'at, grammatik qiyinchiliklarni aniqlash

b) **Mumbling:** ovoz chiqarmasdan yengil takrorlash (lab harakatlari bilan)

c) **Synchronized shadowing:** eshitish bilan birga ovoz chiqarib so'zma-so'z takrorlash

d) **Prosodic shadowing:** intonatsiya va stressga e'tibor berish

e) **Target point shadowing:** xato qismlarga diqqat qilib ko'p takrorlash

f) **Content shadowing / semantically rich shadowing:** matn mazmuniga e'tibor berib tushunish bilan shadowing qilish

g) **O'zini yozib eshitish va tahlil qilish:** talaba o'z nutqini yozib, asl bilan solishtiradi, xatolarni qayta ishlaydi

4. Tezlik va takrorlash rejimi

- Avval sekinroq tezlikda shadowing qilish, keyin asl tezlikka yaqinlashtirish

- Har bir nutq segmentini kamida 3–5 marta takrorlash

- Har kuni yoki har boshqa kunlarda muntazam mashq rejimi (masalan, 10–15 daqiqa x 2 sessiya)

5. O'qituvchi nazorati va sharh.

- O'qituvchi yoki tutor talabaning yozilgan nutqini tahlil qilib, talaffuz, intonatsiya va ritm bo'yicha fikr bildirishi

- Xatoning ildiz sababini aniqlash va shuning asosida takrorlash strategiyasini belgilash

- Guruh muhokamasi: talabalarning shadowing tajribalari bo'yicha fikr almashishi, muammolarni birga hal qilish

6. Integratsiya va kombinatsiya

- Shadowingni boshqa usullar bilan birlashtirish: rollo o'ynash, suhbat mashqlari, audio-dialoglarni tahlil qilish

- Shadowing bilan birgalikda "shadow reading" (o'qilgan matnni variantli syncing bilan takrorlash) yoki "scripted shadowing" metodlarini qo'llash

7. Monitoring va baholash

8. - Har oy yoki har semestrda pre–post test (speaking test, pronunciation test) o'tkazish va natijalar tahlili

9. - Talabalar tomonidan o'zgarishlarni sub'ektiv baholash (savolnoma, intervyu)

- Natijalarga qarab uslubni sozlash va variantlarni qo'llash.

Xulosa. Mutaxassis talabalarning ingliz tilida gapirish ko'nikmasini rivojlantirish - murakkab lekin muhim maqsaddir. Shadowing usuli esa ushbu jarayonni tezlashtirish va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin bo'lgan kuchli vosita sifatida ko'plab tadqiqotlarda o'zini namoyon qilgan. Empirik tadqiqotlar shadowingning talaffuz, intonatsiya va nutq oqimini sezilarli yaxshilashini ko'rsatgan. Biroq, bu usul faqat to'g'ri rejim, sifatli nazorat va mos material bilan birga qo'llanishida samarali bo'ladi. Shuningdek, uzoq muddatli barqarorlik va individual xususiyatlar (akustik sezgirlik, motivatsiya darajasi) hali ham tadqiqot mavzusi bo'lib qolmoqda. Tadqiqot va amaliyotlar natijalariga tayangan holda, mutaxassis talabalarga shadowingni muntazam, nazoratli va mos materiallar asosida integratsiyalash ushlab borish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. El Moussaoui, M. (2025). Shadowing for Developing EFL Learners' Bottom-up Listening Skills: A Systematic Review. *International Journal of Language and Literary Studies*, 7(4).
2. Zafarova, M. (2025). Shadowing as an effective method in language learning: theory, practice, and implementation. *Academic Journal of Science, Technology and Education*.
3. Talapova, A.K., & Ilyas, Zh.N. (2024). THE EFFECTIVENESS OF SHADOWING METHOD FOR IMPROVING SPEAKING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION. *World Scientific Reports*.
4. Petalolo, A.A., Sudarkam, R., Dewi, A.K. (Eksperiment). Using Shadowing Technique in Improving Students' Pronunciation Ability. *Exposure: Jurnal Pendidikan Bahasa Inggris*.
5. Dewi, K. Sari, & Jaya, A. (Eksperiment). The Effect of Shadowing Technique on Students' Speaking Fluency and Pronunciation Accuracy. *English Community Journal*.
6. Chyad, A.J., & Muslim, H.H. (2025). The Effect of Shadowing on Pre-intermediate Iraqi EFL Learners' Pronunciation and Intonation Accuracy. *TEFL Journal (TJ)*.
7. Taki, S., & Esmaeili, Z. (yil). Shadowing and EFL Listening Comprehension: Focus on Metacognitive Strategy Use, Self-Efficacy and Achievement. *Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*.
8. Subagja, F.R., Handayani, I., Aisah, S. (2024). The Effectiveness of Using Shadowing Technique on Students' Pronunciation Mastery at the Tenth Grade of MA Mu'allimien Muhammadiyah Bogor. *PROCEEDING AISELT*.
9. Van Kieu Doan, Using Shadowing Technique to Improve English-Majored Sophomores' English Speaking Skills at Hanoi University of Natural Resources and Environment.
10. Zafarova, M.F. (2023). The Role of Shadowing Method in Improving of Students' Speaking Skills. *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan*.

Tovboyeva Nargiza Xonnazar qizi,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti magistranti
ntovboyeva@gmail.com

O‘SMIRLAR O‘RTASIDAGI PSIXOLOGIK ZO‘RAVONLIKNING ASOSIY KO‘RINISHLARI VA ULARNING PSIXIK ZO‘RIQISHGA TA‘SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi kunda oilada va maktab ta'limida dolzarb muammolardan biri hisoblangan o'smirlar o'rtasidagi psixologik zo'ravonlik shakllari va uning boladagi ruhiy zo'riqishga ta'siri haqidagi fikr-mulohazalar o'rin olgan. Bugungi raqamlashtirilgan dunyoda insonlarda agressivlik ortib bormoqda va ular orasida o'smirlar ham sezilarli miqdorda joy egallaydi. Buning natijasida agressiyani chiqarishning psixologik zo'ravonlik ko'rinishida amalga oshishi o'smirlarda psixik zo'riqishni yuzaga keltirishi va bu o'quvchilarda ta'lim motivatsiyasi pasayishiga asosiy sabablardan biri ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: psixologik zo'ravonlik, stress, emotsional charchoq, hissiy zo'riqish, bulling, kiberzo'ravonlik.

Annotation: This article presents research on the types of psychological violence among adolescents, which are currently considered one of the most pressing issues in family and school education, and on their impact on children's psychological stress. In today's digital world, aggression among people is on the rise, and adolescents occupy a significant place among them. The results highlight that the release of aggression in the form of psychological violence causes psychological stress in adolescents and is one of the main reasons for the decline in academic motivation in these students.

Key words: psychological violence, stress, emotional exhaustion, emotional stress, bullying, cyberbullying.

Аннотация: В статье представлены исследования о видах психологического насилия среди подростков, которые в настоящее время считаются одной из актуальных проблем семейного и школьного воспитания, и о его влиянии на психологический стресс ребенка. В современном цифровом мире агрессия среди людей растет, и подростки занимают среди них значительное место. В результате подчеркивается, что высвобождение агрессии в форме психологического насилия вызывает психологический стресс у подростков и является одной из главных причин снижения учебной мотивации у этих учащихся.

Ключевые слова: психологическое насилие, стресс, эмоциональное истощение, эмоциональный стресс, буллинг, кибербуллинг.

Kirish. O'smirlik davrida shaxsning emotsional sohasida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi: o'zini anglashga urinish kuchayadi, mustaqillikka intilish ortadi va ijtimoiy munosabatlar markaziy o'ringa chiqadi. Ushbu jarayonlarning nozikligi sabab, o'smirlar psixologik zo'ravonlikka nisbatan juda ta'sirchan bo'ladilar. Psixologik zo'ravonlikning natijasi faqat kayfiyat buzilishi emas, balki chuqur psixik zo'riqish holatini keltirib chiqarishi bilan xavflidir. O'smirlik davri shaxs rivojlanishidagi eng dinamik va murakkab bosqichlardan biri bo'lib, bu jarayonda ijtimoiy muloqot, emotsional tajriba va o'z-o'zini anglash jarayonlari keskin faollashadi. Mazkur jarayonning o'ziga xosligi o'smirlarni turli psixologik zo'ravonlik shakllariga nisbatan sezgir qiladi. So'nggi yillarda pedagogik va psixologik tadqiqotlarda psixologik zo'ravonlikning (verbal, emotsional, ijtimoiy va kiber shakllar) o'sish tendensiyasi va ularning ruhiy salomatlikka ta'siri alohida dolzarb masalaga aylangan.

O'smirlar o'rtasida sodir bo'ladigan psixologik zo'ravonlik nafaqat ijtimoiy munosabatlarni izdan chiqaradi, balki shaxsning psixik barqarorligi, xulq-atvor reaksiyalari va emotsional muvozanatiga jiddiy zarar yetkazadi. Shu sababli ushbu masalani ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish muhim hisoblanadi.

Psixologik zo'ravonlik - bu shaxsning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishga qaratilgan, jismoniy kuch ishlatmasdan amalga oshiriladigan tazyiq shaklidir. Odatda, u so'z, imo-ishora,

bepisand munosabat, ta'na, tahdid, e'tiborsizlik orqali namoyon bo'ladi. O'smirlar orasida psixologik zo'ravonlik ko'proq yashirin shaklda, guruh ichidagi ierarxiyalari, umumiy munosabatlar va kommunikatsiya jarayonlarida seziladi.

Psixologik zo'ravonlikning asosiy xususiyatlari:

Doimiylik – zo'ravonlik holatlari tizimli takrorlanib boradi.

Yashirinlik – jismoniy zo'ravonlikdan farqli ravishda, tashqi belgilarisiz kechadi.

Emotsional zararlilik – o'smirning o'zini qadrsiz his etishiga olib keladi.

Ijtimoiy ta'sirchanlik – guruh ichida mavqe yo'qotilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Psixologik zo'ravonlikning shakllanishida oilaviy muhit, maktabdagi ijtimoiy jarayonlar, o'qituvchilar bilan munosabat, ijtimoiy tarmoqlar va tengdoshlar o'rtasidagi bosim muhim omillardan hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Norvegiyalik olim Dan Olveus psixologik zo'ravonlikni o'smirlar va bolalar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarda uchraydigan eng xavfli ijtimoiy-psixologik hodisalardan biri sifatida talqin etadi. Uning fikricha, psixologik zo'ravonlik bu bir shaxs yoki guruh tomonidan boshqa shaxsga nisbatan muntazam, qasddan va kuchlar nomutanosibligi sharoitida amalga oshiriladigan salbiy ta'sirlar tizimidir.

Olveus zo'ravonlikni oddiy nizodan farqlash uchun uchta asosiy mezonni ajratadi:

1. Muntazamlilik (takrorlanuvchanlik) – zo'ravonlik holatlari vaqt davomida bir necha bor takrorlanadi;

2. Qasddan amalga oshirilish – jabrlanuvchiga psixologik zarar yetkazish maqsadi mavjud bo'ladi;

3. Kuchlar nomutanosibligi – jabrlanuvchi o'zini himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi (jismoniy, psixologik yoki ijtimoiy jihatdan).

Ushbu mezonlar asosida Olveus psixologik zo'ravonlikni tasodifiy kelishmovchiliklardan farqlab, uni mustaqil ilmiy tushuncha sifatida asoslab bergan.

Olveus o'z tadqiqotlarida psixologik zo'ravonlikning quyidagi asosiy ko'rinishlarini aniqlagan:

Verbal zo'ravonlik: haqorat qilish, masxara qilish, tahqirlash, laqab qo'yish;

Emotsional zo'ravonlik: mensimaslik, doimiy tanqid, qo'rqitish;

Ijtimoiy zo'ravonlik: jamoadan chetlatish, e'tiborsiz qoldirish, boshqalarni qarshi qo'yish;

Bilvosita zo'ravonlik: mish-mish tarqatish, obro'sini tushirish.

Olveus ta'kidlaganidek, aynan psixologik zo'ravonlik shakllari ko'pincha ko'zga tashlanmaydi, biroq ularning shaxs ruhiyatiga ta'siri jismoniy zo'ravonlikdan kam bo'lmaydi.

Amerikalik psixologlar D.L.Espelaj va S.M.Sverer psixologik zo'ravonlikni o'smirlar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarda yuzaga keluvchi ko'p omilli va ijtimoiy-kontekstual hodisa sifatida talqin qiladilar. Ularning yondashuvida zo'ravonlik faqat jabrlanuvchi va tajovuzkor o'rtasidagi munosabat bilangina cheklanmay, balki maktab muhiti, tengdoshlar guruhi, oila va jamiyat ta'siri bilan shakllanuvchi tizimli jarayon sifatida qaraladi.

Espelaj va Sverer zo'ravonlikni shaxsning emotsional farovonligi, ijtimoiy moslashuvi va psixologik rivojlanishiga zarar yetkazuvchi omil sifatida baholab, ayniqsa psixologik zo'ravonlikning yashirin va davomli ta'siriga alohida e'tibor qaratadilar.

Espelaj va Sverer zo'ravonlik jarayonida uchta asosiy rolni ajratib ko'rsatadilar:

1. Zo'ravon (bully)

2. Jabrlanuvchi (victim)

3. Guvohlar (bystanders)

Mualliflar aynan guvohlarning passiv yoki faol pozitsiyasi zo'ravonlikning kuchayishi yoki kamayishida muhim rol o'ynashini ta'kidlaydilar. Psixologik zo'ravonlik ko'pincha guvohlarning sukuti yoki befarqligi tufayli davom etadi.

O'smirlar o'rtasidagi psixologik zo'ravonlik ko'rinishlari.

1. Haqorat qilish va kamsitish. Bu zo‘ravonlikning eng ko‘p uchraydigan ko‘rinishlaridan biridir. O‘smirning tashqi ko‘rinishi, nutqi, oilaviy sharoiti yoki qiziqishlari ustidan kulish uning ruhiy olamida chuqur iz qoldiradi. Kamsitish o‘ziga bo‘lgan ishonchni pasaytiradi va o‘zini ijtimoiy guruhdan chetda his qilishga olib keladi.

2. E‘tiborsizlik va yakkalab qo‘yish. Inson ijtimoiy mavjudot bo‘lgani uchun tan olinmaslik va e‘tibordan chetda qolish unga kuchli psixologik jarohat beradi. O‘smirlar bir-birini suhbatdan chetga surish, guruhga qo‘shmaslik yoki ataylab bepisand munosabatda bo‘lish orqali yetarlicha ruhiy tazyiq ko‘rsatishadi.

3. Tahdid va qo‘rqitish. Tahdidlar ochiq yoki yopiq shaklda bo‘lishi mumkin. Ba‘zan o‘smirlar jismoniy zararlash bilan qo‘rqitmaydi, ammo obro‘ga putur yetkazish, sirini oshkor qilish yoki jamoadan chiqarib qo‘yish bilan qo‘rqitadi. Bu holat o‘smirning doimiy xavotir ostida yashashiga sabab bo‘ladi.

4. Manipulyatsiya va emotsional bosim. “Agar sen shuni qilmasang do‘stimiz bo‘lmaysan”, “Sen hech narsaga yaramaysan” kabi psixologik manipulyativ fikrlar o‘smirning ruhiy barqarorligiga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi.

5. Kiberzo‘ravonlik. Raqamli makonda haqoratli izohlar, masxaralash, shaxsiy ma‘lumotlarni tarqatish, suratlarni montaj qilish kabi holatlar bugungi kunda juda ko‘p uchraydi. Kiberzo‘ravonlikning xavfi - u uzoq vaqt davom etishi va keng auditoriyaga yoyilishidir.

Psixologik zo‘ravonlikka olib keluvchi omillar:

1. Oilaviy omillar:

- nizoli oila muhitining mavjudligi;
- ota-onaning befarqligi yoki haddan tashqari talabchanligi;
- bolada emotsional qo‘llab-quvvatlash yetishmasligi.

2. Maktab muhiti:

- sinfdagi norasmiy liderlarning bosimi;
- o‘qituvchilarning differensial munosabati;
- jamoada ichidagi ijtimoiy rollar bo‘linishi.

3. Psixologik omillar

- past o‘zini baholash;
- agressivlik;
- kommunikativ ko‘nikmalarning sustligi;
- ijtimoiy xavotirning yuqoriligi.

4. Raqamli makonning ta‘siri

O‘smirlar ijtimoiy tarmoqlarda ko‘proq vaqt o‘tkazgani sari, ular kiberbosim va kiberzo‘ravonlikka moyil bo‘ladi. Chunki, ijtimoiy tarmoqlardagi cheklanmagan axborot oqimi nafaqat bola, balki, katta yoshlilarning ham ongini zo‘riqtiradi va fikrlash, o‘z-o‘zini nazorat qilish xususiyatlarini pasaytiradi.

Psixologik zo‘ravonlikning psixik zo‘riqishga ta‘siri. Psixik zo‘riqish - shaxsning ruhiy resurslari ortiqcha darajada band bo‘lib, ichki taranglikning ortishi bilan kechadigan holatdir. O‘smir davri moslashuvchanlikning pastligi sababli psixik zo‘riqishga juda sezgir. Psixologik zo‘ravonlik psixik zo‘riqishni quyidagi mexanizmlar orqali kuchaytiradi:

1. Emotsional charchoq va depressiv holatlar.

Doimiy kamsitish, tahdid yoki bepisandlik o‘smirning o‘zini qadrsiz his etishiga olib keladi. Bu esa depressiv kayfiyat, hafsalasizlik, o‘zini ayblash kabi holatlarni kuchaytiradi.

2. Xavotir darajasining ortishi.

Zo‘ravonlikka uchragan o‘smirlar:

- doimiy xavotirda yuradi;
- maktabga borishni istamaydi;
- odamlar bilan muloqotdan qo‘rqadi.

3. Somatik belgilarning kuchayishi

Psixik zo‘riqish natijasida:

- bosh og‘rig‘i;

yurak urishining tezlashuvi;
uyqu buzilishi;
ishtaha pasayishi kuzatiladi.

4. O'qish motivatsiyasining pasayishi

Psixologik zo'ravonlik o'smirning o'qishga bo'lgan qiziqishini kamaytiradi, diqqat jamlashni qiyinlashtiradi va natijada akademik ko'rsatkichlar pasayadi.

5. Ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklar

Zo'ravonlikka uchragan o'smirlar tengdoshlar bilan do'stlashishga qiynaladi, jamoaga qo'shilishni istamaydi va o'zini yolg'iz sezadi.

Psixologik zo'ravonlikni oldini olish va psixik zo'riqishni kamaytirish yo'llari.

1. Oilada profilaktika:

ota-onaning e'tiborini kuchaytirish;
doimiy muloqot;
hissiy qo'llab-quvvatlash.

2. Maktabda profilaktika

sinf jamoasida sog'lom muhit yaratish,
o'qituvchilar tomonidan adolatli munosabat,
zo'ravonlikka qarshi treninglar o'tkazish.

3. Psixologik yordam

individual va guruhviy treninglar,
emotsional tartibga solish ko'nikmalarini o'rgatish,
kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish,
xavotirni kamaytirishga qaratilgan psixoterapevtik amaliyotlar.

4. Raqamli madaniyatni shakllantirish:

kiberhujumlarga qarshi xabardorlikni oshirish,
internetdan xavfsiz foydalanish qoidalarini o'rgatish.

Xulosa. O'smirlar o'rtasidagi psixologik zo'ravonlik - bugungi jamiyatning dolzarb muammolaridan biridir. U turli ko'rinishlarda namoyon bo'lib, o'smirning ruhiy dunyosiga jiddiy zarar yetkazadi. Eng asosiysi, psixologik zo'ravonlik psixik zo'riqishni kuchaytiradi, emotsional taranglikni oshiradi va shaxsning kelajakdagi ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Psixologik profilaktika, psixologik yordam va sog'lom ijtimoiy muhit yaratish orqali o'smirlar o'rtasidagi psixologik zo'ravonlikning oldini olish va ularning psixik barqarorligini mustahkamlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Olweus, D. (2004). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Blackwell Publishing.
2. Smith, P. K., & Sharp, S. (2015). *School bullying: Insights and perspectives*. Routledge.
3. Espelage, D. L., & Swearer, S. M. (2010). *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*. Routledge.
4. Karimova, V. M. (2018). *Bolalik va o'smirlik psixologiyasi*. Toshkent: Tafakkur.
5. UNESCO. (2019). *Behind the numbers: Ending school violence and bullying*. Paris: UNESCO Publishing.
6. Zhao, N., Yang, S., Zhang, Q., Wang, J., Xie, W., Tan, Y., & Zhou, T. (2023). School bullying results in poor psychological conditions: Evidence from a survey of 95,545 subjects.
7. Ibodova, G. I. (2025). Kiberbulling – zamonaviy axborot makonida yoshlar ruhiy salomatligiga xavf tug'diruvchi omil sifatida. *Scientific Aspects and Trends in the Field of Scientific Research*.
8. Bo'ronova, D. N. (2025). Maktab muhitida psixologik zo'ravonlik va o'quvchilarning stressga chidamliligi. *Наука и инновация*, 3(14), 137–139.
9. Abduraxmonova, G. B. (2025). O'smirlar orasida bullying munosabatlar namoyon bo'lishida ijtimoiy-psixologik omillarning ta'siri. Zenodo.

Murodova Barno Kamalxodja qizi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tadqiqotchisi
Suvonqulova Zarina Habibullo qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

SALOHIDDIN SOQIB ADABIY MEROSIDA TASAVVUFİY QARASHLAR

Annotatsiya. Maqolada XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yashab ijod etgan mutasavvif olim, shoir va tariqat murshidi Salohiddin Soqibning hayoti, adabiy merosi manbalari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Salohiddin Soqib, Sirojiy, Xo‘janazar Huvaydo, naqshbandiya tariqati, tasavvuf ta’limoti, devon.

Abstract. The article analyzes the life and sources of the literary heritage of Salahiddin Saqib, a Sufi scholar, poet, and spiritual leader of the order who lived and worked in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Keywords: Salahiddin Saqib, Siroji, Khojanazar Huvaido, Naqshbandi order, Sufi teachings, divan.

Аннотация. В статье анализируются жизнь и источники литературного наследия Салахиддина Сакиба, суфийского учёного, поэта и духовного лидера ордена, жившего и работавшего во второй половине XIX века и начале XX века.

Ключевые слова: Салахиддин Сакиб, Сироджи, Ходжаназар Хувайдо, орден Накибанди, суфийские учения, диван.

Kirish. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Movarounnahr, Turkiston va umuman musulmon Sharqida sodir bo‘lgan siyosiy, ma’naviy va adabiy jarayonlar o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida yangi bosqichni yuzaga keltirdi. Bu davrda din peshvolari, ma’rifatparvarlar, shoir va olimlarning faoliyati o‘zbek xalqining ma’naviy hayotida muhim ahamiyat kasb etdi. Shunday yetuk arboblardan biri - Salohiddin Soqib O‘shiy bo‘lib, u diniy-tasavvufiy ruhdagi asarlari bilan Naqshbandiya -Mujaddidiya ta’limoti yetakchisi sifatida nom qozongan.

Manbalarda naqshbandiya tariqati turlicha nomlar: “Siddiqiya”, “Tayfuriya”, “Xojagoniya”, “Naqshbandiya”, “Naqshbandiya-Ahroriya”, “Naqshbandiya-Mujaddidiya”, “Naqshbandiya-Mazhariya”, “Naqshbandiya-Xolidiya” deb atalganini aytib, keyin esa “Naqshbandiya” nomining o‘zi sobit bo‘lib qolgani, – ta’kidlanadi.

Bularning aksariyati tasavvuf ilmini rivojlantirishda ma’lum iz qoldirgan Abu Bakr, Abu Yazid Bistomiy, Ubaydulloh Ahror, Shamsiddin Mazhar, Xolid Ziyovuddin Bag‘dodiy kabi shayxlarning nomlari bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqalari, masalan, “Xojagoniya” nomi Yusuf Hamadoniy va uning shogirdlaridan Abduxoliq G‘ijduvoniy, “Mujaddidiya” Imomi Rabboniy Ahmad Foruq faoliyatlari bilan bog‘liqdir.

Mujaddid (ar. – yangilanuvchi) – shariatning yangilanuvchisi degan ma’nolarni anglatadi. Bir so‘z bilan aytganda, mujaddid- fiqh, ya’ni zamonaviy masalalarga shar’iy yechimlar berish qobiliyatiga ega bo‘lgan kishidir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida naqshbandiya tariqati taraqqiyotining yangi yuksalish davri boshlandi. Bu davrda naqshbandiya tariqatining bir tarmog‘i sifatida, naqshbandiya-mujaddidiya shahobchasi yuzaga keldi. Bunda, naqshbandiya tariqatining nazariyotchilaridan biri, ayni paytda yurtimizda faoliyat olib borayotgan tariqatlarning silsilasida nomi zikr qilingan, XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida Hind diyorida yashab o‘tgan Ahmad Sirhindiy al-Foruqiy ar-Rabboniy (1564-1624)ning o‘ziga xos o‘rni bor. Ahmad Sirhindiy “Imom Rabboniy” va “Mujaddidi alfi soniy” ya’ni “ikkinchi ming yillikning yangilovchisi” kabi sharaflari bilan shuhrat qozongan. U zotni Hindistonning buyuk olimlaridan Abdulhakim as-Siyolqutiy (vafoti 1067/1656) ilk bor “Mujaddidi alfi soniy”, ya’ni ikkinchi ming yillikning mujaddidi deb e’tirof etib ulug‘lagan. Naqshbandiya tariqatining “mujaddidiya” deb atalishiga ham Ahmad Sirhindiyning mazkur nomi sabab bo‘lgan.

Salohiddin Soqib 1838-yilda hozirgi Qirg'izistonning O'sh shahrida o'zbek oilasida tug'ilgan. Uning otasi Muhammad Sirojiddin Asaka va O'sh shahri madrasalarida tahsil olgan, naqshbandiya tariqatining mashhur murshidi sifatida "Sirojiddin Mavlaviy" nomi bilan tanilgan. Onasining ismi yoki shaxsi haqida bizda hech qanday ma'lumot yo'q. Salohiddin Soqib diniy-ma'rifiy an'analar bilan chambarchas bog'langan yirik sulola vakili. Uning bobosi Xo'janazar Huvaydo - XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarining mashhur o'zbek so'fiy shoiri. Huvaydo sulolasi asrlar davomida ilm, adabiyot va tasavvuf an'analarini davom ettirib kelgan bo'lib, bu sulola Farg'ona vodiysi ahli ma'naviy hayotida muhim o'rin tutgan.

Shu o'rinda Salohiddin Soqibning Naqshbandiya-Mujaddidiya tariqatiga qanday bog'liqligi bor degan savol tug'ilishi, tabiiy. Shoirning nabirasi Madina Mo'ydinovanning qayd etishicha, hijriy 1295\1878- yil, haj ziyoratini bajarish uchun Yorkentdan yo'lga chiqqan shoir bir muddat Madinada yashab Naqshbandiya-Mujaddidiya tariqati shayxi "Miyon Mazhar " nomi bilan tanilgan Muhammad Mazhar Dehlaviy (1832- 1883) ma'ruzalarida qatnashadi. Murididan irshodnoma olib tasavvufiy g'oyalarni O'rta Osiyoda ham keng yoyishga bel bog'laydi.

Soqib haqida Po'latjon Qayumovning "Tazkirayi Qayumiy" asarida "Bu kishi O'sh shaharidan bo'lib, nomi hoji Salohiddindir. Mavlaviy Sirojiddinning o'g'lidur. Ko'p joylarni sayru sayohat etmishdur. Huvaydoyi Chimyoniyning nabirasining o'g'lidur, 1907 nchi hijriy ila 1326 nchi yilda Huvaydoyi Chimyoniyning devonini Toshkandda bosdirmishdur, vafoti to'g'risida ma'lumot yo'qdur. She'rda taxallusi Soqibdur. ... deyilmishdur.

Manbalarda shuni ko'rish mumkinki, Soqibning ajdodlari o'rta asrlardan buyon ilm, tasavvuf, she'riyat va irshod ishlarida faol bo'lgan. Shu sababli Soqibning ilmiy-ma'naviy tarbiyasi juda mustahkam zamin asosida shakllangan.

Salohiddin Soqib 1889-yil ikkinchi marta haj safaridan so'ng shoir bir muddat Sharqiy Turkistonda yashab turadi. XX asr boshlarida Soqib vatani O'shga qaytib kelib, 1907-yil bobosi Xo'janazar Huvaydoning devonini chop ettiradi. Shunday bir og'ir davrda bobosi ijodiga hurmat bilan qaragani, o'z mablag'idan nashr ettirgani ajdodlar merosiga bo'lgan chinakam hurmatni ko'rsatadi. Shu bilan bir qatorda shayxlik maqomida jamiyatning ma'naviy hayotini boshqaradi. O'sh ahli orasida uning ma'ruzalarini tinglash, tariqat saboqlarini olish, ma'naviy suhbatlarda ishtirok etish keng tarqaladi.

1910-yili vafot etgan Salohiddin Soqib Sarmozor qabristoniga dafn etilgan. Uning qabri bugun ham vodiyning ma'naviy merosini eslab turuvchi ziyoratgohdir.

Bugungi kunda Salohiddin Soqibning O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik Instituti Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan "Ma'quloti Soqibiy", "Ma'muloti Soqibiy", "Majmuayi ash'ori Soqib" asarlari mavjud bo'lib, ular, nafaqat, tariqat ilmi, balki o'zbek tasavvufiy adabiyoti tarixining qimmatli yodgorliklaridan hisoblanadi.

5347 raqamli qo'lyozma "Ma'quloti Soqibiy" yoki boshqacha nom bilan "Tariqati Xoliyya-Mavlaviyya" (Salohiddin Soqibning bobosi Xolmuhammad eshon va otasi Sirojiddin Mavlaviyga ishora) deb nomlanuvchi asari Salohiddin Soqibning Naqshbandiya-Mujaddidiya tariqatining izdoshlari uchun boshlang'ich tamoyillar va ba'zi diniy-fiqhiy masalalarga oid asaridir. Muallifning asarni yozishdan maqsadi izdoshlariga ibodat, itoatkorlik va diniy qoidalarda xatolardan qochishga yo'l-yo'riq ko'rsatishdir. Risolaning birinchi sahifalaridagi ro'yhatga ko'ra (6b-8b sahifalar) asar kirish qismi (Allohga va payg'ambarlarga hamd, na't) va "ma'qula" deb nomlangan 56 ta bo'limdan iborat bo'lishi kerak bo'lsa-da, kitob 11 ta ma'qula berilgani sababli bu nusxa to'liq emasligi tushuniladi. Har bir ma'qula ma'lum bir mavzularga bag'ishlangan. Birinchi ma'qulada namozning bayoni, ikkinchi ma'qulada ahli dilni va komili mukammalni bilmoq bayoni, uchinchi ma'qula shogird bo'lish va tavba qilish haqida, to'rtinchi ma'qulada "xotunlar sa'yi" haqida, beshinchi ma'qulada o'nta maqomoti suluk tushuntiriladi. Oltinchi ma'qulada pirdin pirga qo'l bermakning joizligi, yettinchi ma'qulada pirning huquqlari va shogird odoblari, sakkizinchi ma'qulada tariqatning odoblari, to'qqizinchi ma'qulada Naqshbandiya-Mujaddidiya islohotlari, o'ninchi ma'qulada Naqshbandiya-Mujaddidiya yo'li, rutba bayoni, muroqaba bayoni tushuntiriladi. O'n birinchi ma'qulada mabda' va me'od bayoni beriladi. Qolgan ma'qulalar mavzulari solikning niyati, solikning himmati, solikning ishq va muhabbati, taqvo,

ochlik va kamxo‘raklik, kamso‘zlik, zikr qilmoq, kecha-kunduz qiladigan ibodatlar, solik o‘qiydigan nafl namozlari va adadi masalasi, solik o‘qiydigan duolar, “ismi A’zam” duolari, duo sharti va ijobat vaqtlari.... kabi zaruriy tavsiyalardan iborat bo‘lishi lozim edi.

8175 raqamli toshbosma “Ma‘muloti Soqibiy” Toshkentda 1908-yil “G‘ulomiya” matbaasida chop etilgan bo‘lib, 144 sahifadan iborat. Asarning 1-sahifasida “bu risola chob bo‘lub ahli tariqat muftadilari istifodalari uchun janob Muhammadxon Maxdum ibn Mavloyi Salohiddin Soqib O‘shiy va Mirzo Hakim... ibn Mirzo Umid Marg‘inoniy ehtimomlariga Toshkent shahrinda G‘ulomiy chobxonasida zo‘r ta‘b ila oroyish berildi” deb yozilgan.

Risola so‘fiylikning nazariy va amaliy jihatlarini qamrab oladi. Muallif Xudoga hamd va payg‘ambarga na‘t bilan boshlaydi, pirlar va ajdodlarining nasabnomasi haqida qisqacha to‘xtaladi. Bundan tashqari, so‘fiylarning vazifalari va amallari, ibodatlarining fazilatlar va ularning usullari batafsil tushuntirilgan. Ilm va tarbiyaning ahamiyati, ibodatlarining xususiyatlari va ularning qabul qilinishi shartlari batafsil bayon etilgan. Bundan tashqari, shogirdning ustoziga nisbatan odob-axloq qoidalari ham muhokama qilinadi. Yakuniy qismda muallifning farzandlariga vasiyatnomasi keltirilgan. Shuningdek, xojagon tariqati vakillari ismlari ro‘yhati keltiriladi. Xatmi Xojagon va Naqshbandiya-Mujaddidiya shayxlarining tilovatlari ham kiritilgan. Mavzular oyatlar va hadislar orqali tushuntirilgan. Hofiz, Sa‘diy, Mavlono Jomiy va Huvaydoning tegishli bayt va g‘azallaridan, shuningdek, Imom Rabboniyning so‘zlaridan iqtiboslar keltirilgan.

Salohiddin Soqibning ushbu asarlarni yozishdan maqsadi pir va shogird o‘rtasidagi munosabatlarni muhimligini ko‘rsatib berishdir. Bu munosabatlarda ular o‘z maqsadiga erishishi uchun ikkala tomon - shogird va pir ma‘lum tamoyillarga amal qilishlari kerak. Allohga yetishish uchun yo‘lboshchi pir izlayotgan tolibi ilmlar “murshidlar” deb ataladigan haqiqiy yo‘lboshchilarni tanlay olishlari kerak. Chunki tariqat yo‘lida yo‘lboshchilardan ko‘ra ko‘proq to‘siqlar bor; yo‘l-yo‘riqdan ko‘ra adashishga olib boradigan qobiliyatsiz, johil va yolg‘on narsalar bisyor. Shogirdning yo‘lini to‘sadiganlar aynan shular.

Muallifning ta‘kidlashicha, haqiqiy pir shariat va so‘fiylik yo‘lini birga olib boradi. U odamlarni nasihat va maslahatlar bilan haq yo‘lga boshlaydi. Uning doimiy ishi odamlarni yomon axloqdan yaxshi axloqqa yo‘naltirishdir. U ma‘naviy yo‘lboshchining safarlarini yakunlaydigan kishi bo‘lishi kerak. Uning suhbatlari ma‘naviy kasalliklarga davo bo‘lmog‘i darkor. Agar siz shunday mukammal namunani topsangiz, uning ostonasini manzilingiz qiling.

Uning suhbatlarini va unga yaqin bo‘lganlarning suhbatini imkoniyat deb biling.

Asarda shuningdek, haqiqiy piring belgilari quyidagilar deb ko‘rsatiladi:

1. Shayx olim bo‘lishi kerak, 2. U ma‘naviy safarini yakunlagan bo‘lishi kerak 3. U dono odam bo‘lishi kerak, 4. U shariat va tariqat ulamolari tomonidan qabul qilinishi kerak 5. U shogirdlariga yaqin bo‘lishi kerak; uzoqdagi pir o‘lik hisoblanadi. 6. Shayx aqldan ozgan piri mazjub emas, balki piri solik bo‘lishi kerak.

Shogirdning shayxini bir oydan ortiq ko‘rmasligi to‘g‘ri emas. Aks holda, u ma‘naviy safarida rivojlanmaydi. Shogird iloji boricha piri bilan uchrashishi va shariat va tartib bilan bog‘liq masalalarda shayxidan foydalanishi kerak.

O‘z navbatida shogirdning shayxga nisbatan odob-axloqi quyidagichadir:

1. Shogird shayxining hamrohligisiz Allohga yaqinlasha olmasligini hisobga olishi kerak.
2. Shogird o‘z xohish-irodasini piring xohishiga bo‘ysundirishi kerak.
3. Agar shogird tanlov qilishi kerak bo‘lsa va pir boshqa narsani afzal ko‘rsa, u piring tanloviga bo‘ysunishi kerak.
4. Shogird shayxi yoqtirmaydigan harakatlardan qochishi kerak.
5. Shogird hayoliga kelgan har qanday voqea, tush va tajribani shayxiga taqdim qilishi kerak.
6. U shayxining uchrashuvida baland ovozda gapirmasligi kerak.
7. U shayxiga biror narsa taqdim etmoqchi bo‘lganida, piring qulay vaqtini kutishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Shogirdning shayxga nisbatan odob-axloq qoidalari tushuntirgan Salohiddin Soqibning so‘zlariga ko‘ra, piring maqsadi Allohni bilish, yaqinlik va muhabbatga erishish, iymonini mukammallashtirish, yomon odatlardan xalos bo‘lish va yaxshi axloqqa erishishdir. Shogird bunga pirga muhabbat va mehr bilan munosabatda bo‘lishi kerak. U

bunga pirga yaqinlik orqali erishishi mumkin. Oxir-oqibat, u Allohga yaqinlikka erishadi. Agar pir uzoqda bo'lsa, shogird bu maqsadlarga erisha olmaydi. Agar shogird pirdan uzoqda bo'lsa, pirdan hukmi bekor bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, pirdan hukmi qo'llanilmaydi. Xuddi shu hukm pir boshqa mamlakatda bo'lsa ham amal qiladi.

G'azalning markaziy g'oyasi - **Haqqa yetishish**, ya'ni mutlaq Haqiqatga intilishdir. Shoir dunyo sirlarining ichida yashab, borliqning ichki mohiyatiga talpinadi. Tashqi hayotning ko'rinishlari, o'yinlari, go'zalliklari uni qoniqtirmaydi; u doimo bundan yuksakroq, pokroq va haqiqatga yaqinroq manzilni izlaydi.

G'azalning ilk baytida shoir o'zini "dahr" - zamon oqimida sarson holatda tasvirlaydi. Ikkinchi manbada esa "mulk", ya'ni mamlakat so'zidan foydalaniladi. "Jon istab" iborasi esa ruhiy uyg'onish, Haqqa qaratilgan ichki talabni anglatadi. Ikkinchi misrada "vasl jononda turub" deb aytilishi, bir qarashda yetish holatini bildiradigandek bo'lsa-da, "jonon istab" deya davom etishi bu holatning barqaror emasligini ko'rsatadi. Tasavvufda vasl - bir martalik emas, har lahzada yangilanib turadigan ilohiy kashfdir. Shoir ham ana shu tuganmas izlanishni asosiy ruhiy o'qi sifatida ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Tasavvufda "vasl" barqaror hol emas; orif har lahzada yangidan Haqni topadi. Bu bayt shoirning **ruhiy izlanishning doimiyligi** haqidagi falsafiy g'oyasini beradi.

Vasl o'ynasi qoshimda manga hayratda

Men jahonning kezaman yorni hayron istab.

"Oyina" - orif qalbining ramzi. Unda Haqning tajallisi aks etadi, ammo bu tajalli anglab bo'lmaydigan darajada ulug' bo'lgani uchun "hayrat" tug'diradi. Tasavvufda hayrat - eng yuksak maqomlardan biri bo'lib, bilish va bilmaslik o'rtasidagi ruhiy holatni ifodalaydi. Shoirning "hayratni izlash"i esa uning ruhiy olamining chuqurligini ko'rsatadi.

Meni nodon balig'i tashnayi suvman doim

Qa'ri daryoyi muhit ichida ummon istab.

Baliqning suvda yashab turib suvga tashna bo'lishi - tasavvufdagi eng kuchli ramzlardan biridir. Bu bayt Ibn Arabiy ta'limotidagi "Vahdat ul-vujud"ni eslatadi: mavjudlikning barcha ko'rinishlari yagona Haqiqatning tajallisi bo'lsa-da, orif bu Haqiqatni yana-yana izlar. "Qa'ri daryo" - borliq, "ummon" esa Haqning o'zidir. Shoir shu olam ichida bo'lib ham, undan yuksakroq haqiqatni izlaydi.

"Tazkirayi Qayumi"da:

G'arqu guldur badanim gulshan aro umr ichida,

Yurdim olamni kezib tashna guliston ichra.

"Majmuayi ash'ori Soqib"da :

G'arqu guldur badanim gulshan aro umr ichida,

Yurdim xolimni kezib tashna guliston istab.

"G'arqu gul" va "gulshan" obrazlari dunyoning o'tkinchi jozibasini bildiradi. Shoir zohiriy go'zallik ichida yurgan bo'lsa-da, "guliston" - Haqning jamoliy tajallisini izlaydi. Bu zohir va botin o'rtasidagi farqni ko'rsatadi.

"Tazkirayi Qayumi"da:

Duri shavhar qo'limda yuraman behuda

Qa'ri daryog'a kirarman duri g'alton istab.

"Majmuayi ash'ori Soqib"da :

Duri shahvor qo'limda yuraman behuda

Qa'ri daryog'a kirurman duri g'alton istab.

Bu yerda "duri shahvor"-yirik va a'lo dur manosidagi so'z "duri shavhar" tarzida noto'g'ri yozilib ma'noga ta'sir qiladi. Shoirning qo'lida bor "dur" - ilm mavjud bo'lsa-da, u "g'alton dur", ya'ni topilmagan oliy haqiqatni izlaydi. Bu ilmning orifni cheklab qo'ymasligi, aksincha, yanada chuqurroq bilishga undashi kerakligini bildiradi.

Bari marjonda hijildur kecha-kunduz badanim,

Yuraman hind aro donayi marjon istab.

“Hind” - marjon vatani sifatida ramziy makon. Shoir dunyoning barcha marjonlari orasidan yana noyob “marjon donasini” qidiradi. Bu izlanishning chegarasi yo‘qligini anglatadi. “Tazkirayi Qayumiyy”da:

Ma’dani la’li Badaxshonman o‘zum ganji nihon
Netamen ruh kirib la’li badaxshon istab.

“Majmuayi ash’ori Soqib”da :

Maxzani la’li Badaxshonman san o‘zing ganji nihon
Netasan ko‘h kezib la’li badaxshon istab.

O‘zini “la’l xazinasi” deb ta’riflashi ham shoirning ichki ilohiy haqiqatga egaligini bildiradi.

Biroq yor buning o‘zidan ham yuksakroq “la’l”ni izlayotganini tanqidga oladi.

Jon chekib xuni jigar oh urub yig‘laydur
Qumri ku-ku deyub sarv ustida bo‘ston istab.

“Qumri” - hijron nolasi timsoli. Bu baytda shoirning ruhiy iztirobi eng yuqori nuqtaga yetadi. Jonning iztirobi qumri nolasi bilan qiyoslanib, tasavvufdagi “firoq” holati - Haqdan uzoqlashish dardi ifoda etiladi.

“Oshiqning dardiga davo qidirmaslik” g‘oyasi esa tasavvufning markaziy tamoyillaridan: ilohiy ishq dardi - poklovchi dard, undan qutilmoq emas, uni his etmoq kerak.

Ishq dardig‘a davo darding jafosinda
Bedavo dardimg‘a san yurduma luqmon istab.

Ushbu bayt Po‘latjon domla bergan namunada uchramaydi, “Majmuayi ash’ori Soqib” qo‘lyozmasida mavjud.

Suhbati shoh Sulaymon ko‘p erur olamda
Borasan qo‘yni so‘yub taxti Sulaymon istab.

Shoir dunyoda ko‘p suhbat borligini tan olsa-da, haqiqiy Sulaymon taxti - oliy haqiqat - faqat “qo‘y so‘yish”, ya’ni nafsni qurbon qilish evaziga qo‘lga kirishini ta’kidlaydi. Bu tasavvufdagi poklanish jarayonining ramziy talqinidir.

Manzilib sidra edi joylag‘im shohi baland
Yuraman bunda kelib maskani rindon istab.

Bayti esa aksincha, “Tazkirayi Qayumiyy”da mavjud bo‘lib, Soqib devonida berilmagan.

Shoirning asl manzili - “sidra”, ya’ni eng yuksak ilohiy maqom. Ammo u bir zum dunyoga qaytib, “rindlar maskani”ni izlaydi. Rindlar - jamiyat qoidalaridan ozod, ammo botinan Haqqa yaqin kishilar. Bu shoirning yuksaklik va kamtarlik o‘rtasidagi ruhiy holatini ko‘rsatadi.

“Tazkirayi Qayumiyy”da:

Domani shar’ nabi qo‘lda erur, ey Soqib,
Netasen bahr kezib hikmati Luqmon istab.

“Majmuayi ash’ori Soqib”da :

Domani shar’ nabi qo‘lda erur, ey Soqib,
Netasen bahr kezib hikmati yunon istab. (38^a)

G‘azal “Domani shar’ nabi qo‘lda erur” degan bayt bilan yakunlanadi. Shoirning xulosasiga ko‘ra, barcha ruhiy izlanishlar, marifat yo‘llari va kashflar ildizi - Payg‘ambar (s.a.v.) shariatidadir. Boshqa hikmatlarni izlab dunyo kezish esa asosiy manbani ko‘rmay qolish bilan barobardir. Bu bayt g‘azalning barchasini umumlashtiruvchi xulosa vazifasini bajaradi:

Haqiqat sari yo‘l - Shariat → Tariqat → Haqiqat → Ma’rifat zanjiridir.

Mazkur g‘azal kompozitsiyasi, obrazlar tizimi va ma’no qatlamlari jihatidan yuksak darajadagi tasavvufiy asar sanaladi. Asarning bosh qahramoni borliqning tashqi jilvasi bilan kifoyalanmaydi. Haqni izlab dunyo daryosiga sho‘ng‘iydi, topganidan ham yuqoriroq haqiqat sari intiladi, oxirida esa barcha hikmatlarning ildizi - payg‘ambarimizning shariatida ekanini anglaydi. Shunday qilib, g‘azalning asosiy mazmuni shoirning ruhiy sayohati, kamolot yo‘li va ilohiy manzilga talpinuvidan iborat.

Xulosa va takliflar. Salohiddin Soqibning asarlari naqshbandiya tariqatining qoidalari, komil inson konsepsiyasi, ruhiy tarbiya bosqichlari, solikning ichki holati, diniy amallar va ibodatlar tizimi, murshid–murid munosabatlari kabi mavzular aks etgani bilan ahamiyatlidir.

Uning asarlari, nafaqat , tariqat ilmi, balki o'zbek adabiy tafakkuri tarixida ham muhim o'rin tutadi. Shoirning "Ma'quloti Soqibiy" va "Ma'muloti Soqibiy" risolalari, "Majmuayi ash'ori Soqib" devoni mumtoz adabiyot va tasavvuf, matnshunoslik uchun asosiy manba sifatida qimmatlidir.

Mazkur maqola Salohiddin Soqibning hayoti va merosini tizimli o'rganishning dastlabki bosqichidir. Kelgusida asarlarning filologik nashrini tayyorlash, matnshunoslik asosida tadqiq qilish va she'riy merosini to'liq ilmiy muomalaga kiritish muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Avliyolar sultoni. Turonlik valiyalar. "Yangi asr avlodi" nashriyoti. – Toshkent, 2004. – 257 b.
2. I. Ostonaqulov. Salohiddin Soqib va uning "Ma'muloti Soqibiy" risolasi haqida. Jadidlarning o'zbek tili, adabiyoti va san'ati rivojidagi o'rni mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Toshkent, 2025. B. 362.
3. Komilov N. Tasavvuf. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – Toshkent, 2020.
4. Madinabonu Moidonova. Sakib Salahaddin'in divanı va tasavvufi görüşleri. Yuksak lisans tezi. Bursa, 2018. S. 241.
5. Nejdat Tosun. Salahaddin Sakib. <https://share.google/tc41rdacOpAcQXoBh>
6. Qayyumiy Po'latxon Domullo. Tazkirai Qayyumiy. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat Adabiyot muzeyi tahririy nashriyoti. – Toshkent, 1994.
7. Salohiddin Soqib. "Majmuayi ash'ori Soqib". O'zR FA ShI QF asosiy bo'lim. Qo'lyozma. Inv.№ 13045
8. Salohiddin Soqib. Ma'muloti Soqibiy. O'zR FA ShI QF asosiy bo'lim. Toshbosma. Inv.№ 8175.
9. Salohiddin Soqib. Ma'quloti Soqibiy. O'zR FA ShI QF asosiy bo'lim. Qo'lyozma. Inv.№ 5347.

Boynazov Zafar O'ral o'g'li,
TerDPI o'qituvchisi

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy-pedagogik asoslari yoritilgan. Kognitiv kompetensiyaning mohiyati, uning tarkibiy qismlari hamda boshlang'ich ta'lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, interfaol metodlar, muammoli ta'lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirishdagi roli ochib berilgan. Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'limda kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish ta'lim samaradorligini oshirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kognitiv kompetensiya, boshlang'ich ta'lim, bilish jarayonlari, interfaol metodlar, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-педагогические основы формирования когнитивных компетенций у учащихся начальных классов. Проанализированы сущность когнитивной компетенции, ее структурные компоненты и значение в системе начального образования. Раскрыта роль интерактивных методов, проблемного обучения и информационно-коммуникационных технологий в развитии познавательной деятельности учащихся. Результаты исследования подтверждают, что формирование когнитивных компетенций способствует повышению эффективности обучения.

Ключевые слова: когнитивная компетенция, начальное образование, познавательная деятельность, интерактивные методы, эффективность обучения.

Annotation (in English). This article examines the theoretical and pedagogical foundations of developing cognitive competencies in primary school students. The essence, structural components, and significance of cognitive competence in primary education are analyzed. The role of interactive methods, problem-based learning, and information and communication technologies in enhancing students' cognitive activity is highlighted. The findings indicate that the development of cognitive competencies improves learning effectiveness in primary education.

Key words: cognitive competence, primary education, cognitive processes, interactive methods, learning effectiveness.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim tizimi o'quvchilarning bilish faoliyati va intellektual rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ushbu bosqichda shakllangan kognitiv kompetensiyalar o'quvchilarning keyingi ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri sifatida qaraladi.

Kognitiv kompetensiya shaxsning bilimlarni egallash, qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish va amaliyotda qo'llash qobiliyatini ifodalaydi. U idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur kabi bilish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarda ushbu jarayonlar jadal rivojlanish bosqichida bo'lib, ta'lim jarayonining to'g'ri tashkil etilishi ularning kognitiv rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kompetensiyaviy yondashuvga ko'ra, ta'lim jarayonida o'quvchilarning tayyor bilimlarni o'zlashtirishigina emas, balki mustaqil fikrlash, muammo yechish va bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan kognitiv kompetensiya boshlang'ich ta'limning yetakchi natijalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini shakllantirishda interfaol metodlar muhim vosita hisoblanadi. "Aqliy hujum", "Klaster", "Venn diagrammasi", "Insert" kabi

metodlar o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi, taqqoslash va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu metodlar o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshiradi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi o'quvchilarning mustaqil izlanish faoliyatini rag'batlantiradi. Muammoli vaziyatlar orqali o'quvchilar sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga, o'z fikrini asoslashga va ijodiy yondashuvni namoyon etishga o'rganadilar. Natijada kognitiv kompetensiyalar samarali shakllanadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilish faolligini oshiradi. Multimediali vositalar, elektron resurslar va ta'limiy o'yinlar o'quvchilarning idrokini faollashtirib, bilimlarni mustahkam o'zlashtirishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar va raqamli ta'lim vositalari asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantiradi va ularni mustaqil fikrlashga yo'naltiradi. Bu esa uzluksiz ta'lim tizimi uchun mustahkam intellektual poydevor yaratadi.

Kognitiv kompetensiya shaxsning bilimlarni egallash, qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish va amaliyotda qo'llash qobiliyatini ifodalaydi. U idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur kabi bilish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarda ushbu jarayonlar jadal rivojlanish bosqichida bo'lib, ta'lim jarayonining to'g'ri tashkil etilishi ularning kognitiv rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kompetensiyaviy yondashuvga ko'ra, ta'lim jarayonida o'quvchilarning tayyor bilimlarni o'zlashtirishigina emas, balki mustaqil fikrlash, muammo yechish va bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan kognitiv kompetensiya boshlang'ich ta'limning yetakchi natijalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kognitiv kompetensiyalar murakkab va ko'p tarkibli tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ular bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan bir nechta komponentlardan iborat bo'lib, har bir komponent o'quvchining bilish faoliyatida muhim vazifani bajaradi. Kognitiv kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlariga bilimiy (axborot), operatsion-amaliy, motivatsion va refleksiv komponentlar kiradi.

Bilimiy komponent o'quvchilarning atrof-muhit, til, matematik tushunchalar, ijtimoiy hodisalar haqidagi bilimlari majmuini ifodalaydi. Ushbu komponent boshlang'ich sinfda o'quv materialining ongli o'zlashtirilishi orqali shakllanadi. Operatsion-amaliy komponent esa bilimlardan foydalanish, mantiqiy amallarni bajarish, taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish kabi intellektual harakatlarni amalga oshirish qobiliyatini qamrab oladi.

Motivatsion komponent o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishi, o'qishga ijobiy munosabati va ichki rag'batlari bilan bog'liq. Agar o'quvchi bilim olishdan zavq olsa, uning kognitiv kompetensiyasi barqaror rivojlanadi. Refleksiv komponent esa o'quvchining o'z bilish faoliyatini baholay olish, xatolarini anglash va tuzatish qobiliyatini ifodalaydi. Boshlang'ich sinf bosqichida refleksiv ko'nikmalar sodda shaklda bo'lsa-da, ularni shakllantirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Kognitiv kompetensiya tushunchasi va pedagogik ahamiyati

Kognitiv kompetensiya shaxsning bilim, tafakkur, diqqat, xotira va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar (Anderson, 2018; Bloom, 1956) kognitiv kompetensiya boshlang'ich ta'lim bosqichida shakllanishining muhimligini ko'rsatadi, chunki bu davrda o'quvchilarning bilish faoliyati eng jadal rivojlanadi va ular mustaqil fikrlashga o'rganadi.

O'zbekiston olimlari (Usmonov, 2021; Qodirov, 2022) kognitiv kompetensiyaning o'quvchilarning umumiy bilim, ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni muhim ekanligini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, kognitiv kompetensiya shaxsning keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyati bilan bevosita bog'liq.

2.Kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish usullari

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda quyidagi pedagogik metodlar samarali hisoblanadi:

O'yin metodlari – o'quvchilarning diqqatini jamlash, xotira va tafakkur faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi (Vygotsky, 1978; Davydov, 1988).

Muammoli vaziyatlar va topshiriqlar – o'quvchilarning mustaqil fikrlash va mantiqiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi (Jonassen, 2018).

Matn tahlili va taqqoslash – tafakkur, tahlil va sintez qobiliyatlarini shakllantirishda samarali.

Interaktiv va raqamli metodlar – multimedia resurslar, raqamli o'quv platformalari va interaktiv mashqlar o'quvchilarning bilish faoliyatini kengaytiradi (Roblyer, 2020).

Guruhli ishlash va munozara – o'quvchilarning kommunikativ, tanqidiy va reflektiv fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

O'zbek pedagog olimlari (Abdullayeva, 2022; Sanayeva, 2023) ushbu metodlarni boshlang'ich sinf darslariga integratsiyalash orqali kognitiv kompetensiyalarni samarali rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydilar.

3. Kognitiv kompetensiyalarni baholash

Tadqiqotlarda o'quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini baholash mezonlari ishlab chiqilgan. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Bilim va tushuncha darajasi;

Muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish;

Tafakkur va mantiqiy fikrlash;

Yangi ma'lumotni tahlil qilish va qo'llash;

Ijodiy va reflektiv fikrlash qobiliyati.

Shu asosda, tadqiqotchilar (Bloom, 1956; Anderson, 2018; Qodirov, 2022) boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos diagnostik vositalar va testlar ishlab chiqish zarurligini ta'kidlaydilar.

4. O'quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari

Dars mazmunini o'quvchilarning psixologik va kognitiv xususiyatlariga moslashtirish;

Mustaqil va ijodiy faoliyatga yo'naltirilgan topshiriqlar berish;

Interaktiv va kollaborativ o'quv muhitini yaratish;

Raqamli resurslar va multimediadan foydalanish;

O'quvchilarning individual qobiliyatlarini hisobga olgan differensial yondashuvni tatbiq etish (Usmonov, 2021; Abdullayeva, 2022).

Tadqiqot metodologiyasi.

1. Tadqiqotning maqsadi

Tadqiqotning asosiy maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish usullarini ilmiy asosda aniqlash va samaradorligini baholashdan iborat.

2. Tadqiqot obyekti va predmeti

Tadqiqot obyekti: umumta'lim maktablaridagi boshlang'ich ta'lim jarayoni.

Tadqiqot predmeti: o'quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik usullar va metodlar.

3. Tadqiqot vazifalari

Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

Kognitiv kompetensiya va uning boshlang'ich ta'limdagi pedagogik ahamiyatini aniqlash;

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalari darajasini diagnostika qilish;

Kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik metodlarni ishlab chiqish va sinash;

Metodlarning samaradorligini tajriba va empirik tadqiqotlar orqali baholash;

Natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish.

4. Tadqiqot metodlari

4.1. Nazariy metodlar

ilmiy-pedagogik adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish;
taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish;
normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish.

4.2. Empirik metodlar

pedagogik kuzatish va eksperiment;
suhbat, so'rovnoma va anketa;
test va diagnostik topshiriqlar;
darslarda interaktiv va ijodiy faoliyatni kuzatish.

4.3. Statistik va tahliliy metodlar

olingan natijalarni foiz va grafiklar asosida tahlil qilish;
tajriba va nazorat guruhlarini solishtirish;
matematik-statistik usullar yordamida xulosalar chiqarish.

5. Tadqiqot bazasi va ishtirokchilari

Tadqiqot bir nechta boshlang'ich sinf maktablarida olib borildi. O'quvchilar tajriba guruhi va nazorat guruhiga ajratildi.

Tajriba guruhi: kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan interaktiv va ijodiy metodlar qo'llandi.

Nazorat guruhi: an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi.

6. Tadqiqot bosqichlari

Tadqiqot uch asosiy bosqichda amalga oshirildi:

Tashkiliy-tahliliy bosqich – adabiyotlarni o'rganish, tadqiqot metodologiyasini aniqlash, boshlang'ich diagnostika.

Tajriba-sinov bosqichi – kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini tatbiq etish, interaktiv mashg'ulotlar o'tkazish.

Yakuniy-tahliliy bosqich – tajriba natijalarini tahlil qilish, empirik ma'lumotlarni solishtirish va xulosalar chiqarish.

7. Tadqiqotning ilmiy yangiligi

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning yangi pedagogik usullari ishlab chiqildi;

Kognitiv kompetensiyalarni baholash mezonlari aniqlanib, amaliy diagnostik vositalar taklif qilindi;

Interaktiv va ijodiy metodlarning samaradorligi empirik tadqiqotlar bilan asoslandi.

8. Tadqiqotning amaliy ahamiyati

Natijalar boshlang'ich ta'limda:

darslarni rejalashtirish va tashkil etish;

pedagogik jarayonda o'quvchilarning tafakkur va mantiqiy fikrlashini rivojlantirish;
interaktiv va ijodiy metodlarni joriy etish bo'yicha qo'llanilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. 1. Tadqiqotning tashkiliy tashkil etilishi

Tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilari ishtirokida amalga oshirildi. O'quvchilar tajriba guruhi va nazorat guruhiga ajratildi.

Tajriba guruhi: kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan interaktiv, muammoli vaziyatlar va ijodiy mashqlar asosida darslar o'tkazildi.

Nazorat guruhi: an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi.

Tajriba davomiyligi – bir o'quv yili. Tadqiqot oldidan o'quvchilarning kognitiv kompetensiyalari diagnostika qilindi va boshlang'ich natijalar qayd etildi.

2. Boshlang'ich diagnostika natijalari

O'quvchilarning 58% matnni tahlil qilishda mustaqil fikr bildirgan, lekin asoslash qobiliyati past.

53% o'quvchilar muammoli vaziyatlarda yechim topishda qiyinchilikka duch kelgan.

Interaktiv mashqlarda faqat 42% o'quvchi faol ishtirok qilgan.

Nazorat guruhi natijalari shunga o'xshash, ammo mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan maxsus metodlar qo'llanilmagan.

3. Tajriba jarayonining tahlili

Tajriba guruhi bilan olib borilgan mashg'ulotlarda:

Matn tahlili va muammoli savollar o'quvchilarning tafakkur va tahlil qobiliyatini oshirdi.

Munozara va bahs-munozara o'quvchilarning mantiqiy fikrlash va dalillash ko'nikmalarini shakllantirdi.

Ijodiy topshiriqlar va mini-loyihalar mustaqil qaror qabul qilish va ijodiy yondashuvni rivojlantirdi.

Mashg'ulotlar davomida o'quvchilarning faolligi va ishonchi ortdi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot davomida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

Kognitiv kompetensiya – o'quvchilarning bilish, tafakkur, tahlil, mantiqiy fikrlash va ijodiy yondashuv qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy shaxsiy kompetensiyalardan biri.

Interaktiv va ijodiy mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlar, matn tahlili, munozara va mini-loyihalar o'quvchilarning tafakkur va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirdi.

Tajriba guruhi bilan nazorat guruhi solishtirilganda, interaktiv metodlarning samaradorligi aniq ko'rsatildi.

Talabalarining mustaqil qaror qabul qilish va darsga bo'lgan qiziqishi ortdi, bu esa kognitiv kompetensiyalarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish va boshlang'ich ta'lim sifatini yaxshilashda muhim omil ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlan.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

Boshlang'ich sinf ta'limida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan interaktiv va ijodiy metodlarni tizimli joriy etish.

O'qituvchilar uchun muammoli vaziyatlar, matn tahlili va mini-loyihalar bo'yicha metodik qo'llanmalar ishlab chiqish.

Talabalarni mustaqil fikrlashga va mantiqiy qaror qabul qilishga yo'naltiruvchi differensial va individual yondashuvni tatbiq etish.

Pedagogik jarayonda raqamli resurslar va multimedia vositalaridan foydalanish orqali kognitiv kompetensiyalarni oshirish.

O'quvchilarning tafakkur va mantiqiy fikrlashini baholash uchun diagnostik testlar va monitoring tizimini joriy etish.

Pedagogik amaliyotda hamkorlik va munozara mashqlarini keng qo'llash orqali o'quvchilarning kommunikativ va kognitiv kompetensiyalarini mustahkamlash.

Ta'lim jarayonida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha innovatsion tajribalarni umumlashtirish va ommalashtirish.

Keyingi tadqiqotlarda kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish metodikasining turli sinf va yosh guruhlarida samaradorligini o'rganish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi. Ta'lim to'g'risidagi Qonun. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sohasiga oid farmon va qarorlari. – Toshkent.
3. Saidahmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2019.
4. Tolipov O'., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2020.
5. Zunnunov A. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2021.
6. Xodjayev B.X. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. – Toshkent, 2022.
7. Trilling B., Fadel C. 21st Century Skills. – Jossey-Bass, 2019.
8. OECD. Key Competencies for Lifelong Learning. – Paris, 2019.

Boboqulova Shahnoza Baxridinovna,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

INGLIZ TILI DARSLARIDA TALABALARNING SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH USULLARI VA ULARNI BAHOLASH MEZONLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tili darslarida talabalar sotsiolingvistik kompetentligini rivojlantirish usullari va ularni baholash mezonlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida interaktiv yondashuvlarning samaradorligi, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan mashg'ulotlarning ahamiyati va baholash tizimining sotsiolingvistik jihatlarini shakllantirish muhimligi ko'rsatib o'tildi. Eksperimental guruh natijalari interaktiv metodlarning an'anaviy usullarga nisbatan samaraliroq ekanligini isbotladi. Maqola til o'rgatishda sotsiolingvistik komponentlarning roli va baholash tizimini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistik kompetentlik, ingliz tili ta'limi, interaktiv metodlar, baholash mezonlari, madaniyatlararo muloqot, til o'rgatish usullari.

Аннотация. В данной статье анализируются методы развития социолингвистической компетенции студентов на уроках английского языка и критерии их оценки. В ходе исследования подчеркивается эффективность интерактивных подходов, значимость занятий, основанных на реальных жизненных ситуациях, и важность формирования системы оценки с социолингвистической точки зрения. Результаты экспериментальной группы доказали, что интерактивные методы более эффективны по сравнению с традиционными методами. Статья включает рекомендации по улучшению роли социолингвистических компонентов в обучении языку и совершенствованию системы оценки.

Ключевые слова: социолингвистическая компетенция, обучение английскому языку, интерактивные методы, критерии оценки, межкультурное общение, методы преподавания языка.

Annotation. This article analyzes the methods for developing students' sociolinguistic competence in English language lessons and the criteria for assessing them. The study highlights the effectiveness of interactive approaches, the importance of activities based on real-life situations, and the significance of developing an assessment system with a sociolinguistic perspective. The results of the experimental group demonstrated that interactive methods are more effective compared to traditional methods. The article includes recommendations for enhancing the role of sociolinguistic components in language teaching and improving the assessment system.

Keywords: Sociolinguistic competence, English language education, interactive methods, assessment criteria, intercultural communication, language teaching methods.

Kirish. Globalizatsiya jarayonida chet tillarini o'rganish nafaqat grammatik va leksik bilimlarni egallashni, balki muloqot jarayonida to'g'ri til birliklarini qo'llashni ham talab etadi. Ingliz tilini o'rganishda sotsiolingvistik kompetentlik muhim o'rin tutadi, chunki bu kompetentlik talabalar tomonidan tilning turli ijtimoiy vaziyatlarda mos ravishda qo'llanilishini ta'minlaydi. Ingliz tili nafaqat xalqaro muloqot tili, balki ilm-fan, texnologiya va ishbilarmonlik sohalarida ham asosiy vositaga aylanganligi sababli, bu tilda muloqot qila olish qobiliyati talabalar uchun muhim ko'nikmalardan biridir. Sotsiolingvistik kompetentlik tilshunoslikning muhim jihatlaridan biri bo'lib, u nafaqat til bilimiga, balki tilning ijtimoiy kontekstda qanday ishlatilishiga bog'liq. Ushbu kompetentlik pragmatik qoidalar, nutq etiketi, kontekstual moslashuv va madaniyatlararo tafovutlarni tushunishni o'z ichiga oladi (Mede & Dililitaş, 2015). Talabalar ingliz tilini o'rganish jarayonida grammatika va lug'at boyligini oshirish bilan birga, turli madaniy va ijtimoiy sharoitlarga mos ravishda gapira olish qobiliyatini ham rivojlantirishlari lozim.

Bugungi kunda ko‘plab oliy ta‘lim muassasalarida ingliz tili darslarida sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirishga yetarlicha e‘tibor qaratilmaydi. Ko‘pincha o‘qitish jarayonida an‘anaviy grammatika va yozma mashqlar ustunlik qiladi, lekin haqiqiy muloqot vaziyatlarini o‘rgatish yetarlicha yo‘lga qo‘yilmagan (Abd Rahman, Razali, Abd Samad, Jeyaraj, & Abdullah, 2022). Bu esa talabalar real hayotdagi muloqot jarayonida duch keladigan til birliklari va uslublarni noto‘g‘ri tushunishlariga yoki noo‘rin qo‘llashlariga sabab bo‘ladi. Sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish usullarini takomillashtirish orqali talabalar kommunikativ qobiliyatlarini oshirishlari mumkin. Shu bilan birga, sotsiolingvistik kompetentlikni baholash mezonlarini ishlab chiqish ham dolzarb masalalardan biridir. Baholash tizimi talabalar tomonidan nutqiy aktlarning to‘g‘ri qo‘llanilishini, muloqot uslublarning kontekstga mosligini, madaniy tafovutlarni tushunish darajasini va nutq etiketi qoidalariga rioya qilishni o‘z ichiga olishi lozim (Atar & Erdem, 2020). Ushbu maqolada ingliz tili darslarida sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirishning samarali usullari va baholash mezonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – chet tilini o‘rganishda sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirish bo‘yicha zamonaviy pedagogik yondashuvlarni ko‘rib chiqish va baholash mezonlarini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Sotsiolingvistik kompetentlik til o‘rganish jarayonida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u til bilimidan tashqari, turli madaniy va ijtimoiy kontekstlarda to‘g‘ri muloqot qilishni ham o‘z ichiga oladi. Mede va Dililitaş (2015) o‘z tadqiqotlarida o‘qituvchilarning sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirishga bo‘lgan qarashlarini o‘rgandilar va bu borada interaktiv mashg‘ulotlarning samaradorligini ta’kidladilar. Ularning fikriga ko‘ra, real hayotiy vaziyatlarni taqlid qilish orqali talabalar muloqot ko‘nikmalarini yaxshiroq rivojlantira oladilar. Abd Rahman va boshqalar (2022) esa Malayziya universitetlarida ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirish tajribalarini o‘rganib chiqib, bu jarayonda o‘qituvchilarning o‘rni va ta‘lim metodlari haqida muhim xulosalarga kelganlar. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchilarning o‘zi ham sotsiolingvistik kompetentlikni yaxshi tushunishi va uni dars jarayonida samarali qo‘llay olishi zarur. Atar va Erdem (2020) esa ingliz tili darsliklarini sotsiolingvistik jihatdan tahlil qilib, o‘quv materiallarining aksariyati turli madaniy kontekstlarni yetarlicha yoritmasligini aniqlaganlar. Ularning tadqiqoti sotsiolingvistik yondashuvlar asosida yangi o‘quv materiallarini ishlab chiqish zaruratini ko‘rsatadi. Ivygina, Pupysheva va Mukhametshina (2019) esa chet ellik talabalar orasida sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirish tajribalarini o‘rgandilar. Ularning tadqiqoti shuni ko‘rsatdiki, chet tilini o‘rganishda talabalar o‘z ona tillarining sotsiolingvistik xususiyatlarini yangi o‘rganayotgan tilga ko‘chirishga moyil bo‘ladilar. Shu sababli, bu borada maxsus metodlar va mashqlar ishlab chiqish lozim. Yuqoridagi adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha turli yondashuvlar mavjud bo‘lib, ularning samaradorligi o‘qitish metodlari va baholash tizimlariga bog‘liq. Shu boisdan, ushbu maqolada aynan ingliz tili darslarida sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish usullari va baholash mezonlarini aniqlash masalasi tahlil qilinadi.

Metodlar. Ushbu tadqiqotda ingliz tili darslarida talabalar sotsiolingvistik kompetentligini rivojlantirish usullari va baholash mezonlarini aniqlash maqsadida aralash tadqiqot usuli qo‘llanildi. Dastlab, tajriba-sinov o‘quv jarayoni tashkil etilib, unda 120 nafar bakalavriat talabalari ishtirok etdi. Ishtirokchilar ikki guruhga ajratildi: eksperimental va nazorat guruhi. Eksperimental guruhga sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirishga yo‘naltirilgan interaktiv metodlar, ya‘ni rol o‘yinlari, real vaziyatlarni taqlid qilish va madaniyatlararo muloqot mashqlari asosida darslar o‘tildi. Nazorat guruhi an‘anaviy grammatika va leksikaga asoslangan darslarni davom ettirdi. Ma‘lumotlar to‘plash uchun testlar, so‘rovnomalar va kuzatuv jadvallari ishlatildi. Test natijalari talabalar sotsiolingvistik bilimlari va muloqot ko‘nikmalaridagi o‘zgarishlarni baholashga yordam berdi. So‘rovnomalar orqali talabalar o‘z fikrlarini bildirishdi. Kuzatuv natijalari esa auditoriya ichidagi faoliyat va interaktiv metodlarning samaradorligini aniqlash uchun qo‘llanildi. Olingan ma‘lumotlar statistik tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, eksperimental va nazorat guruhlarining o‘zaro natijalari taqqoslandi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, eksperimental guruhda o'qigan talabalar sotsiologik kompetentlik jihatidan sezilarli darajada yuqori natijalarga erishdi. Tajriba davomida eksperimental guruhda ishtirok etgan 60 nafar talabadan 45 nafari (75%) test natijalarida sezilarli o'sish ko'rsatdi, 10 nafari (16,7%) o'rtacha o'zgarish qayd etdi, faqat 5 nafari (8,3%) natijalari deyarli o'zgarmadi. Boshqa tomondan, nazorat guruhidagi talabalar orasida faqat 20% o'sish kuzatildi, aksariyat talabalar (65%) o'z natijalarini saqlab qoldi, 15% esa pasayish ko'rsatdi. So'rovnomaga natijalari shuni ko'rsatdiki, eksperimental guruh talabalarining 80% interaktiv metodlarni o'zlashtirish jarayonida o'zlarini ishonchli his qilganliklarini ta'kidlashdi. Shuningdek, kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalar dars davomida faol ishtirok etgan, interaktiv muloqot usullari ularga real hayotiy vaziyatlarda o'zini to'g'ri tutish va moslashish imkonini bergan.

1-jadval: Eksperimental va nazorat guruhlarining test natijalari taqqoslanishi

Guruh	Ishtirokchilar soni	Sezilarli o'sish (%)	O'rtacha o'zgarish (%)	O'zgarish kuzatilmadi (%)	Natijalar pasaydi (%)
Eksperimental guruh	60	75% (45 talaba)	16,7% (10 talaba)	8,3% (5 talaba)	0% (0 talaba)
Nazorat guruhi	60	20% (12 talaba)	65% (39 talaba)	0% (0 talaba)	15% (9 talaba)

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, eksperimental guruhdagi talabalar orasida sotsiologik kompetentlik bo'yicha sezilarli o'sish kuzatilgan. Nazorat guruhida esa o'zgarishlar nisbatan kam bo'lgan, hatto ayrim talabalar natijalarida pasayish kuzatilgan. Bu esa interaktiv va kontekstga asoslangan metodlarning samaradorligini isbotlaydi. Ushbu natijalar shuni isbotlaydiki, interaktiv va real hayotiy vaziyatlarga asoslangan o'qitish usullari talabalar sotsiologik kompetentligini rivojlantirishda samarali ekan. Shuningdek, baholash tizimiga sotsiologik elementlarni kiritish ham talabalar bilimini aniq o'lchash va tahlil qilishga yordam beradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tili darslarida sotsiologik kompetentlikni rivojlantirish uchun interaktiv va real hayotiy vaziyatlarga asoslangan o'qitish usullari an'anaviy yondashuvlardan ancha samaraliroqdir. Eksperimental guruh natijalarining yuqori bo'lishi shuni anglatadiki, talabalar sotsiologik kompetentlikni rivojlantirishda faqat grammatik qoidalarga emas, balki muloqot kontekstiga ham e'tibor qaratishlari lozim. Bu Medeva va Dililitaş (2015) tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalari bilan hamohang bo'lib, o'qituvchilarning sotsiologik kompetentlikni shakllantirishga oid qarashlarini tahlil qilish orqali interaktiv metodlarning samaradorligini tasdiqlaydi. Shuningdek, Atar va Erdem (2020) tomonidan ingliz tili darsliklari tahlili bo'yicha olib borilgan tadqiqotda ham til o'rgatishda sotsiologik komponentlarning yetarlicha yoritilmaganligi ta'kidlangan. Ushbu tadqiqot natijalari ham shuni ko'rsatadiki, talabalar amaliy mashg'ulotlar orqali muloqot kontekstiga ko'proq moslasha oladi va bu ularning tildan foydalanish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Nazorat guruhi talabalarining natijalari nisbatan past bo'lishi, an'anaviy yondashuvning yetarlicha samarali emasligini isbotlaydi. Shu sababli, ta'lim jarayonida madaniyatlararo muloqotni o'rgatuvchi usullar, real vaziyatlarga asoslangan mashqlar va interaktiv baholash tizimlari qo'llanilishi lozim. Ushbu yondashuvlar orqali talabalarning nafaqat lingvistik, balki sotsiologik jihatdan ham yuqori natijalarga erishishlari mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqot ingliz tili darslarida talabalar sotsiologik kompetentligini rivojlantirish usullarini tahlil qilish va ularni baholash mezonlarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sotsiologik kompetentlikni shakllantirishga yo'naltirilgan interaktiv metodlar talabalar natijalarini sezilarli darajada oshirgan. Eksperimental guruhda o'qigan talabalar an'anaviy usulda o'qigan nazorat guruhi talabalariga nisbatan yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'ldi.

Tahlil natijalari interaktiv mashg'ulotlarning talabalar muloqot qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Ayniqsa, real hayotiy vaziyatlarni taqlid qiluvchi usullar, rol o'yinlari va

madaniyatlararo muloqot mashqlari talabalar ishonchini oshirib, ularning tilni amaliy qo'llash qobiliyatini yaxshiladi. Ushbu tadqiqot natijalari Mede va Dililitaş (2015) hamda Abd Rahman va boshq. (2022) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan hamohang bo'lib, sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish bo'yicha innovatsion yondashuvlarning samarali ekanligini isbotlaydi. Shu bois, ingliz tili ta'limida interaktiv yondashuvlarni keng joriy qilish, baholash tizimiga sotsiolingvistik elementlarni kiritish, darsliklarda sotsiolingvistik tarkibni kengaytirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Kelgusida yanada keng qamrovli tadqiqotlar o'tkazish, turli yosh guruhlari va ta'lim bosqichlari uchun mos metodlarni ishlab chiqish va baholash mezonlarini yanada takomillashtirish zarur. Bu esa talabalar sotsiolingvistik kompetentligini yanada rivojlantirish va ularning til o'rganish jarayonidagi muvaffaqiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mede, E., & Dililitaş, K. (2015). Teaching and learning sociolinguistic competence: Teachers' critical perceptions. *Participatory Educational Research*, 2(3), 14-31.
2. Abd Rahman, S. N., Razali, A. B., Abd Samad, A., Jeyaraj, J. J., & Abdullah, N. S. (2022). Developing sociolinguistic Competence in the ESL classroom: A case study of ESL instructors in a Malaysian University. *Asian Journal of University Education*, 18(4), 1156-1170.
3. Atar, C., & Erdem, C. (2020). A sociolinguistic perspective in the analysis of English textbooks: Development of a checklist. *Research in Pedagogy*, 10(2), 398-416.
4. Ivygina, A., Pupysheva, E., & Mukhametshina, D. (2019). Formation of sociocultural competence among foreign students. *Journal of Social Studies Education Research*, 10(4), 288-314.
5. Sarimsakova, D. M. (2021). Developing the sociolinguistic competence of future English teachers through the use of case studies. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 54-65.
6. Ziyaeva, S. (2021). Principles of improving sociolinguistic competence among students of philological universities. *Philology matters*, 2021(1), 150-171.
7. Valieva, N. (2024). FORMATION OF STUDENTS'SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE AT FOREIGN LANGUAGE LESSONS. *News of the NUUZ*, 1(1.1. 1), 78-81.

Xaytova Farida Kuchkarovna
Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti
Mustaqil izlanuvchisi
E-mail: Fhaitova35@Gmail.Com

KO'ZI OJIZ BOLALAR NUTQDAGI KAMCHILIKLARINI KORREKSIYALASH USULLARI

Annotatsiya. mazkur ilmiy maqolada ko'zi ojiz bolalardagi nutqi o'ziga xoslikning olimlar tomonidan o'rganilganlik holati, ularning fikrlari, shuningdek ko'zi ojiz bolalar bilan korreksion-logopedik ishning turli usullaridan misollar keltirilgan. Ta'limiy o'yinlar nutq rivojida muhim ahamiyatga egaligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ko'zi ojiz bolalar, nutq buzilishi, korreksiya, kompensatr, sensor, kinestetik, tiflopedagogika, logopediya, artikulyasiya.

Аннотация. В данной научной статье рассматривается степень изученности особенностей речи у слепых детей в трудах ученых, анализируются их взгляды, а также приводятся примеры различных методов коррекционно-логопедической работы с детьми с нарушением зрения. Освещается важная роль образовательных игр в развитии речи.

Ключевые слова: слепые дети, речевые нарушения, коррекция, компенсация, сенсорный, кинестетический, тифлопедагогика, логопедия, артикуляция.

Abstract. This scientific article examines the extent to which the speech characteristics of blind children have been studied by scholars, analyzes their viewpoints, and presents examples of various methods of corrective speech therapy work with visually impaired children. The importance of educational games in speech development is highlighted.

Key words: blind children, speech disorders, correction, compensation, sensory, kinesthetic, typhlopedagogy, speech therapy, articulation.

Inson jamiyat taraqqiyotining markaziy kuchi, har sohada bo'layotgan yangilik va o'zgarishlar uning sharofati bilandir. Inson tafakkuri kashfiyotlar yaratadi, uning mehnatisiz iqtisodiyot rivojlanishini tasavvur etib bo'lmaydi. Insonni qadrlash uning yashash, din erkinligi, hudud tanlash, ta'lim olish, kasb-hunar egallash, oila qurish, mulkka egalik va jamiyatda erkin aralashuvini ta'minlash bilan belgilanadi.

Bola- kelajagimizning soyasi emas, balki nuridir, ta'lim esa bu nurni yorituvchi chiroqdir. Har bir bola mehr va himoyaga muhtoj. Uning har tomonlama bekamu-ko'st o'sishi davlat oldida turgan vazifadir. O'sib, ulg'ayotgan har bir bola jamiyatning kelajagi taraqqiyotni belgilaydi. Ularga sifatli ta'lim berish va ijtimoiy himoyalash, milliy g'urur va teran ong sohibi bo'lish imkonini beradi. 1959-yilda BMT bosh Assambleyasi Bola huquqlari deklaratsiyasini qabul qilinishi bolalar himoyasi uchun eng dastlabki jiddiy qadam desak adashmaymiz.

Ijtimoiylashuv_ biologik mavjudod, go'dakning tamomila oila, guruh, umuman olganda, insoniyat jamiyatini to'laqonli a'zosiga asta-sekin aylanish jarayoni sifatida, yangi ijtimoiy xulq-atvorni namunalari qanday tarzda o'zlashtirilishini va ularning namoyon bo'lishi o'zaro aloqada bo'lgan tashqi va ichki ta'sir manbalari tomonidan qanday tarzda doimo boshqarishini izohlashi kerak.

Ijtimoiy moslashish va nutq bir-biri bilan chanbarchas bog'liq jarayonlardir. Nutq insonning jamiyatga moslashuvida eng muhim vositalardan biri hisoblanadi. ijtimoiy moslashish- bu shaxsning jamiyat qoidalari, me'yorlari, ijtimoiy rollar va munosabatlarga moslashish jarayonidir. Bu jarayonda inson: atrof-dagilar bilan muloqot qiladi, o'z fikr va his-tuyg'ularini bildiradi, jamoadagi o'rnini topadi va ijtimoiy tajriba oshiradi.

Ko'zi ojiz shaxslar atrof-muhitni asosan eshitish, paypaslash va kinestetik sezgilari orqali idrok etadi. Shu sababli ularning nutqida tovush, ovoz ohangi, harakat va paypaslash bilan bog'liq so'zlar ko'proq uchraydi. Vizual tasvirga asoslangan so'zlar (rang, shakl) mazmunan cheklangan

bo'lishi mumkin. Tushunchalarni shakllantirishda real predmetlar bilan amaliy tanishuv muhim rol o'ynaydi.

Ko'zi ojiz bolalarga tashkil etilgan ta'lim tizimi to'g'ri tashkil etilishi ta'lim olish huquqini ta'minlash, mustaqil bo'lish va o'ziga ishonchini oshirish, jamiyatda ijtimoiylashuvini ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2025-yil 29-avgustda 323-son buyrug'i (barcha MTT lari uchun) va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi ijtimoiy himoya milliy agentligi direktorining 2025-yil 29-sentabrda 327-son buyrug'i (maxsus MTT lar uchun) asosida pedagoglarining ish hujjatlari tasdiqlanib, ta'lim-tarbiya jarayoni belgilangan talabda tashkil etilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Respublikamiz olimlaridan N.Z.Abidova Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqida kamchiliklarini bartaraf etish texnologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan. Olimaning xulosalariga ko'ra, ko'rishida nuqsoni bo'lgan tarbiyalanuvchilar nutqining shakllanishi, rivojlanishi umumiy qonuniyatlarga bo'ysunadi. Biroq o'ziga xos xususiyatlarga ham egaligi aniqlangan bo'lib, bular: nutqiy rivojlanish suratlarining meyorda ko'radigan tengdoshlari bilan qiyoslanganda pastligi aksariyat hollarda nutqning ayrim komponentlari emas, balki yahlit tizim sifatida buzulishi ro'y beradi.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan tarbiyalanuvchilar nutqi rivojlanishiga nafaqat tarbiyalanuvchilarning ko'rish funksiyalarining holati, balki ularning ko'rish idroki va his qilish tajribasi shuningdek, ushbu kontingentni tarbiyalash hamda o'qitishning o'ziga xos sharoitlari uni korreksion-rivojlantirish jarayonida yetarlicha hisobga olinmasligi ham ta'sir etadi. Tarbiyalanuvchilarning ko'rish imkoniyatlari pastligi sensor etalonlarni mustaqil to'laqonli o'zlashtirishga imkon bermasligi, bu perseptiv harakat va operatsiyalarni sekinlashtirishi, predmetli tasavvurlar sifatining pasayishiga sabab bo'lishi aniqlangan.

Imkoniyati cheklangan har qanday toifadagi bolalar bilan ishlashda kompleks yondashuv muhimligi shundaki, bolalardagi birlamchi va birlamchi nuqson oqibatida kelib chiqqan ikkilamchi muammolarni bartaraf etish samarali amalga oshiriladi. D.SH.SHokirova kompleks yondashuv bolaning rivojlanish xususiyatlarini har tomonlama chuqur tekshirish, baholash va korreksiyalash jarayonida mutaxassislarining o'zaro kollaboratsiyasi hamda konsinusini ta'minlashdir, deb ta'kidlaydi.

Ko'zi ojiz bolalar nutqini korreksiyalash usullari maxsus pedagogic (tiflopedagogik) va logopedik yondashuvlar asosida olib boriladi. Ushbu usullar bolaning saqlangan analizatorlari va individual imkoniyatlariga tayangan holda nutqni rivojlantirishga qaratiladi:

1. Sensor kompensator yondashuv ko'rish kompensatsiyasi eshitish, tovushlarni farqlash, nutqni idrok etish, paypaslash, predmetlarni ushlab ko'rish orqali so'z ma'nosini mustahkamlash kabi sezgilardan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

2. Og'zaki nutqni boyitish usullari suhbat, savol-javob, ertak va hikoyalarni tinglash va qayta aytib berishni tavsiflab gapirish, lugatini oshirish orqali amalga oshiriladi.

3. Artikulyasion nutq apparati harakatchanligini maxsus uqalash va statik, dinamik mashqlar orqali harakatchanligini oshirish mumkin.

4. Tiflogopedik hamkorlik ishlari deganda ularning korreksion ish rejasida birini ikkinchisi to'ldirib turishi talab etiladi.

Natijalari. Taniqli psixolog olim L.S.Vigotskiy ta'limning asosiy vazifasi g'ayritabiiy bolani hayotga olib kirish, uning ijtimoiy dislokatsiyasini tuzatish, ya'ni insonning ijtimoiy qiyofasini belgilaydigan xatti-harakatlardagi og'ishlarni bartaraf etish. Shu munosabat bilan u shunday deb yozgan edi: "Ehtimol, ertami-kechmi insoniyat ko'rlikni ham, karlikni ham, aqldan ozishni ham yengadi. Lekin ularni tibbiy va biologik jihatdan emas, balki ijtimoiy va pedagogik jihatdan ancha tez mag'lub etadi". L.S.Vigotskiy g'ayritabiiy bola tanasining kompensatsion qobiliyati g'oyasini faol rivojlantirdi. U g'ayritabiiy bolalar bilan tuzatish – olim pedagogik ishning boshlang'ich nuqtasini bola tanasining saqlanib qolgan, anomaliyadan eng kam ta'sirlangan yoki unga ta'sir qilmagan holati deb hisobladi".

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqining rivojlanishining o'ziga xos xususiyati paralingvistik aloqa vositalarini noto'g'ri tushunish va ulardan foydalanishda ham namoyon

bo'ladi, chunki vizual nuqson yuz va pantomimik pozalarni idrok etishni cheklaydi va foydalanadigan harakatlar va ekspressiv vositalarni taqlid qilishni qiyinlashtiradi.

Ko'rish qobiliyatining yetishmasligi bolalar nutqining rivojlanishida ham namoyon bo'ladi. B.G. Ananyev, A.R. Luriya, G.L. Rozengard-Pupko va boshqalarning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, nutq shakllanishining dastlabki bosqichlarida obyektning idrok etishning tasviri va jarayonlari muhim rol o'ynaydi. Har bir so'zning dastlabki hissiy tasviri yoki tasviri bor va bolaning so'z boyligining o'sishi bevosita obyektlarning tasvirlari va ularni bildiruvchi so'zlar o'rtasida ko'p va xilma-xil aloqalarning shakllanishi bilan bog'liq (L.S. Vigotskiy).

N. Abidova "Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqida kamchiliklarni bartaraf etish texnologiyalari" mavzusidagi tadqiqotida binokulyar ko'rish va ko'z-harakat funksiyalarining buzilishi predmetlarning shakli, kattaligi, muayyan makonda joylashishini idrok etish hamda monokulyar ko'rishda makromakonda hajmli predmetlarni ajratish, obyektlar o'rtasidagi masofani, ularning joylashishi va o'zaro munosabatlarini nisbatlashda murakkabliklar aniqlangan. Ma'lumki, perseptiv imkoniyatlarning kamayishi predmetli-amaliy harakatlarning rivojlanishiga ta'sir o'tkazadi. Ko'rish darajasi va o'z-o'zini nazorat qilishning yetarli emasligi voqealardagi predmet va hodisalar bilan harakatlar natijaliligi kamayishiga olib keladi. Predmetli harakatlar bilan ko'rgazmali-obrazli harakatlar natijaliligi o'rtasida uzilish kuzatiladi. Bolalar o'zlarining predmetli harakatlarini o'z nutqida tavsiflashga qiynaladi, harakatlarning verballigi kuzatiladi, deb ta'kidlangan.

Muhokama. O'zbekistonda maxsus ta'lim sohasi bo'yicha bir qator tadqiqot ishlari amalga oshirilib kelingan. Bu tadqiqotlarda mavzuga oid turli masalalar muhokama qilingan. Xususan, R. Shomahmudova maxsus ta'lim nogiron va maxsus ehtiyojli ta'lim oluvchilar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar va o'smirlarni rivojlanishidagi nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat'i nazar, oilaning faol ishtirokida, xususan, bolaning ehtiyojini qondirishga va ijtimoiy hayotga moslashtirish va umumta'lim tizimiga to'liq qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimi ekanligini deb ta'rif berib o'tgan.

L.R. Mo'minovaning tadqiqotlari maktabgacha yoshdagi imkoniyati cheklangan bolalarning nutq nuqsonlarini korreksiyalashga qaratilgan pedagogik faoliyatning nazariy asoslarini boyitdi. Uning ilmiy ishlari doirasida bolalarni logopedik tekshirish va o'qitishning o'ziga xos metodikasi ishlab chiqilib, amaliyotda muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Shu bilan birga, olim tomonidan inklyuziv ta'lim yo'nalishida berilgan bir qator tavsiyalar amaliy samaradorligini isbotlagan.

L. Sh. Nurmuhammedovanning "Oilada nogiron farzandni tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari" ilmiy tadqiqotlari doirasida oilada nogiron farzandi bor ota-onalarning o'ziga xos xususiyatlari, qiyinchiliklari va ijtimoiy-pedagogik, psixologik ko'rsatmalarga muhtojligi tahlil qilingan va bir qator ilmiy natijalar olingan.

Ko'zi ojiz bolalarda nutq rivojlanishi umumiy psixik taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ko'rish analizatorining yetishmasligi natijasida nutqiy faoliyatda turli xil buzilishlar kuzatiladi. Ayniqsa, so'z boyligining kamligi, grammatik tuzilmalarning noto'g'ri qo'llanishi, fonematik eshituvning yetarlicha rivojlanmaganligi va bog'lanishli nutqdagi qiyinchiliklar ko'zi ojiz bolalar nutqiga xos muammolar sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'limiy o'yinlar bolaning tabiiy ehtiyojlari va qiziqishlariga mos kelgan holda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Psixolog olimlar (L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev, D.B. Elkonin) fikriga ko'ra, o'yin faoliyati bolalik davrida yetakchi faoliyat bo'lib, aynan o'yin jarayonida bolaning nutqi, tafakkuri, xotirasi va ijtimoiy tajribasi rivojlanadi.

Ko'zi ojiz bolalar uchun ta'limiy o'yinlar:

- sezgi organlari (eshitish, paypaslash, kinestetik sezgi) faoliyatini faollashtiradi;
- kompensator mexanizmlarning rivojlanishiga yordam beradi;
- nutqiy faollikni oshiradi;
- muloqotga kirishish ehtiyojini kuchaytiradi.

Nutq kamchiliklarini korreksiyalashda o'yinlarning ilmiy asoslari

Logopedik amaliyotda ta'limiy o'yinlar nutq kamchiliklarini korreksiyalashda quyidagi ilmiy tamoyillarga asoslanadi:

1. **Kompensatorlik tamoyili** – ko'rish yetishmasligi o'rnini boshqa analizatorlar orqali to'ldirish. O'yin jarayonida eshitish, teginish va harakat sezgilari orqali nutqiy tushunchalar shakllantiriladi.

2. **Faollik va motivatsiya tamoyili** – o'yin bolaning qiziqishini oshirib, uni nutqiy faoliyatga faol jalb etadi.

3. **Tizimlilik va izchillik tamoyili** – o'yinlar nutqning barcha komponentlarini (fonetik-fonematik, leksik, grammatik va bog'lanishli nutq) bosqichma-bosqich rivojlantirishga qaratiladi.

4. **Individual yondashuv tamoyili** – har bir bolaning ko'rish darajasi, nutq buzilish turi va psixofiziologik xususiyatlari hisobga olinadi.

O'yin bola o'zligining namoyon bo'lishi, va uning yanada shakllanishi, takomillashishi uchun eng muhim usulidir. O'yinlarning bolalar hayotida muhim o'rni bor va alohida ahamiyatlidir. O'yinlar asosan mehnat va ta'limiy faoliyatlarda yetakchi o'rin egallaydi. Bu faoliyatlar bilan doimiy ravishda uzviy bog'liqdir. Maktabgacha yoshdagi bolalar hayotining asosiy mazmunini tashkil etgan o'yinlar boladagi barcha mavjud xususiyatlarni, imkoniyatlarni ishga tushuradi. Bola harakatlanadi, muloqotga kirishadi, fikrlaydi va shu bilan birga idrok etadi, ehtiyojini qondiradi, bajarayotgan ishini oqibatini anglaydi.

Zamonaviy pedagogikada Y.A.Komenskiyning pedagogik g'oyalari, shu bilan birga K.D.Ushinskiy, A.S.Makarenko, P.F.Lestgaflarning g'oyalari hamiyatlidir.

O'yin jarayonida bolalar eng avvalo o'z ehtiyojlarini qondiradilar, tevarakatrofdagi borliqni o'z o'yinlarida aks ettiradilar. O'yin jarayoni shunaqa bir keng qamrovli jarayonki bunda bolalarning intellekti shakllanadi, bilimlari va tasavvurlari boyib, chuqurlashib boradi.

Ta'limiy o'yinlarning nutqni rivojlantirishdagi imkoniyatlari

Ta'limiy o'yinlar orqali:

- tovushlarni farqlash va to'g'ri talaffuz qilish;
- so'z boyligini kengaytirish;
- grammatik tuzilmalarni mustahkamlash;
- bog'lanishli nutqni rivojlantirish mumkin.

Ayniqsa, predmetli, syujetli-rolli, didaktik va eshituvga asoslangan o'yinlar ko'zi o'jiz bolalar nutqini korreksiyalashda yuqori samaradorlikka ega.

Xulosa qilib aytganda, ta'limiy o'yinlar ko'zi o'jiz bolalar nutqidagi kamchiliklarni korreksiyalashning ilmiy asoslangan, samarali va amaliy ahamiyatga ega vositasi hisoblanadi. Ular bolaning psixik rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi, nutqiy faolligini oshiradi hamda ijtimoiy moslashuviga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Nishanova Z.T. va boshq. Rivojlanish psixologiyasi. pedagogik psixologiya. (darslik). - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. -B.139-140

2. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2025-yil 29-avgustdagi 323-son buyrug'i, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi ijtimoiy himoya milliy agentligi direktorining 2025-yil 29-sentabrdagi 327-son buyrug'i

3. N.Z.Abidova. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqida kamchiliklarini bartaraf etish texnologiyalari. Phd dissertatsiya avtoreferati. Toshkent-2018

4. Sh.D.Shokirova Kompleks yondashuv asosida lab va tanglayning tug'ma kemtiklari bo'lgan bolalarda korreksion-logopedik ishni takomillashtirish (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati (17-b). T. 2024-yil

5. Андреев С.Н. Профессиональная ориентация и обучение детей с ограниченными возможностями здоровья в организациях среднего профессионального образования. Профессиональная ориентация инвалидов и лиц с ОВЗ в системе многоуровневого образования: организационные и методические аспекты: //Материалы

Всероссийской научно-практической конференции. – Москва, 18 ноября 2016 года. – С. 54-55.

6. Каракулова Е.В. Педагогическая технология преодоления системного недоразвития речи с учетом формирования эмоциональной сферы у дошкольников с функциональными нарушениями зрения: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2011. – С. 11

7. Abidova N. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalar og‘zaki nutqida kamchiliklarni bartaraf etish texnologiyalari: Ped.fan.f.d-ri.(PhD) diss.... – Toshkent, 2018. – B.10. TDPU.uz

8. Shomahmudova R.Sh. Maxsus va inklyuziv ta‘lim. Xalqaro va milliy tajribalar.Uslubiy qo‘llanma.Toshkent. “Chashma print” 2011. -213 b

9. L.Muminova (va boshqalar); O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika un-ti. – Toshkent: Noshir, 2012. – 88 b.

10. Nurmuhammedova L.Sh. Oilada nogiron farzandni tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari. Ped.fan.nomz...diss. – Toshkent, 2005. – 156 b.

Ummatova Sitora Shavkatulloyevna
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
Amaliy psixologiya kafedrasi dosenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Email: ummatovasitora@samdu.uz
UDK: 159.9:173

OILA INSTITUTIDA RASHK SABABLARINI O'RGANISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada oila institutida rashk sabablarini o'rganishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, psixologiya fanida rashk fenomenining ilmiy tahlil bo'yicha turlari va psixologik mohiyati yoritib berilgan. Rashkning asosi sifatida kognitiv, xulq-atvor, affektiv jihatlari; rashkning psixologik xususiyatlaridan emotsiya, ishonchsizlik psixologik holatlari; rashkning qisqa muddatli, hissiyot, uzoq muddatli, ehtiros, faol, passiv, azobli, reaksiyalishaklari va turlari bayon etilgan.

Tayanch tushunchalar: psixologiya, rashk, emotsiya, psixologik holat, ijtimoiy munosabatlar, rashkning psixologik xususiyatlari, ishonchsizlik, rashk mohiyati, rashkshakli, qisqa muddatli, uzoq muddatli, faol, passiv, rashkning asosi, kognitiv, xulq-atvor, affektiv.

Аннотация. В статье рассматриваются социально-психологические особенности изучения причин ревности в институте семьи, типы и психологическая сущность феномена ревности в психологии согласно научному анализу. Основой ревности являются когнитивные, поведенческие, аффективные аспекты; к психологическим характеристикам ревности относятся эмоциональные, психологические состояния недоверия; описываются краткосрочные, эмоциональные, долгосрочные, страстные, активные, пассивные, болезненные, реактивные формы и типы ревности.

Ключевые понятия: психология, ревность, эмоция, психологическое состояние, социальные отношения, психологические характеристики ревности, недоверие, сущность ревности, ревность, краткосрочная, долгосрочная, активная, пассивная, основа ревности, когнитивная, поведенческая, аффективная.

Abstract. The article discusses the socio-psychological characteristics of studying the causes of jealousy in the family institution, the types and psychological essence of the phenomenon of jealousy in psychology according to scientific analysis. The basis of jealousy is cognitive, behavioral, affective aspects; the psychological characteristics of jealousy include emotional, psychological states of distrust; short-term, emotional, long-term, passionate, active, passive, painful, reactive forms and types of jealousy are described.

Key words: psychology, jealousy, emotion, psychological state, social relations, psychological characteristics of jealousy, distrust, the essence of jealousy, types of jealousy, short jealousy, long-term jealousy, active, passive, the basis of jealousy, cognitive, behavioral, affective.

Kirish. Jahonda rashk hissi tufayli stress, zo'ravonlik, nizo, ajrashish, jinoyatchilik xulqi, turli ko'rinishdagi qotilliklar va boshqa ko'plab salbiy illatlarning kelib chiqishi natijasida oila institutining zaiflashuvi, ajrashishlar sonining ortishi kabi salbiy tendensiyalar yuzaga kelmoqda. «...har sakkizta nikohdan bittasi ajrim bilan tugayotgan bo'lsa, shundan 3-4 tasi rashk va xiyonatlar natijasida sodir bo'layotganligi..., bunday tendensiyalar, jumladan, oilani ijtimoiy institut sifatida qayta qurish bilan bog'liq bo'lib, bu shaxsning rivojlanishi uchun yangi ijtimoiy vaziyatni keltirib chiqarishi» inson ruhiy emosional xolati oilalar mustahkamligiga salbiy ta'sir

etishiga olib kelishini ko'rsatmoqda. Bu borada inson emosional xolatlardan bir bo'lgan rashk shaxs salomatligi, ish faoliyati, hayotiga ta'siri natijasida uning psixologiyasida yuz beradigan transformasiyalarning shaxs va jamiyatga ta'sirini aniqlash dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda.

Jahon ilm-fanida olib borilayotgan tadqiqotlarga ko'ra, hozirgi kunda rashk fenomenini anglash zarurati ortganligi sababli uning insoniy munosabatlardagi ko'rinishlari, o'z-o'zini baholash bilan bog'liq sohalardagi o'ziga xosligi, shaxs xulqidagi tajavvuzkorlik, emosional beqarorlik, xiyonat, taz'yiqning ijtimoiy-psixologik omillarining psixodiagnostikasi hamda reabilitatsiyasini amalga oshirish, rashk tufayli og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan oila va xotin-qizlarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish masalalari dolzarblashib, psixologiya fanida tadqiq etila boshlandi. Bu borada turli ijtimoiy-psixologik kategoriyalar ta'siridagi oilalar barqarorligiga ta'sir etadigan ijtimoiy-psixologik omillardan rashk fenomenining psixologik xarakteristikalarini maxsus ilmiy tadqiq etish hamda ilmiy xulosalar ishlab chiqish vazifasini yanada dolzarblashtirmoqda.

Respublikamizda oilani muhim ijtimoiy institut sifatida mustahkamlashda milliy qadriyatlarni inobatga olgan xolda oilaviy munosabatlarni yaxshilash uchun «Sog'lom oila – sog'lom jamiyat» g'oyasini hayotga tatbiq etishning zaruriy huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi. «Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili» Davlat dasturining ijrosini ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan masalalarga e'tibor berish, oila muhitini sog'lomlashtirish ishlarini amalga oshirish, oiladagi emosional munosabatlarni yaxshilashga e'tibor ko'rsatish muhimligi «...keyingi yillarda oilada qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining sabablari orasida rashk hissining 21,4% da kuzatilishi holati» jamiyatda rashk masalasini dolzarblashtirib, shu yo'nalishda ilmiy izlanishlarni amalga oshirish zaruratini taqazo etadi.

Psixologiyada rashk nima. Rashk - bu bog'lanish ob'ekti tomonidan boshqa odamga ko'rsatilgan e'tibor sababli paydo bo'ladigan xavotir, hasad, g'azab. Ko'pincha romantik munosabatlarda kuzatiladi, lekin birodar-o'rtoq yoki do'stlik munosabatlarida ham mumkin.

Psixologiyada rashk, bu murakkab salbiy his-tuyg'ular, tajribalar (xavotir, qayg'u, g'azab) aralashmasi deb ataladi. U munosabatlarga tahdidga javoban paydo bo'ladi. Ijobiy maqsadga (yaqin inson bilan hissiy bog'lanishni saqlash istagi) qaramay, bu munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ko'pincha juftlikda shunday bo'ladi: biri boshqasini haddan tashqari rashk qiladi, shuning uchun janjallar boshlanadi. Ko'pincha munosabatlarga tahdid sifatida boshqa odam qabul qilinadi. Ammo ba'zan rashk sevimli mashg'ulot yoki ish, uy hayvonlariga nisbatan bo'ladi. Ota-onalar ko'pincha bolalari bir-biriga nisbatan rashk qilayotganiga duch kelishadi.

Ayniqsa, bu tuyg'u kichiklariga nisbatan paydo bo'ladi, chunki ular dastlab o'jiz, kattalarning yordamiga va e'tiboriga ko'proq muhtoj. Ota-onalar rashki ham rivojlanishi mumkin. Ko'pincha u bolalar ulg'ayganida paydo bo'ladi, do'stlar davrasida vaqt o'tkazishni afzal ko'rishadi, o'zlarining ota-onalaridan ko'ra. Rashk qilish - bu normal holat. Har bir inson bu tuyg'uni boshdan kechiradi, hatto muammoli munosabatlarda emas, balki baxtli va barqaror bo'lganlarda ham.

Ammo ba'zi odamlar rashkka ko'proq moyil. Ba'zida vaziyat patologik bo'lib qoladi, ikkala sherik yoki uchinchi shaxslar uchun muammolar tug'diradi. Bunday holatlarda psixologga murojaat qilish tavsiya etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi (Literature review). Mamlakatimiz psixolog olimlari X.U.Abdusamatov, F.A.Akramova, M.H.Fayziyeva, R.N.Hikmatillayeva, V.M.Karimova, X.K.Karimov, N.X.Lutfullayeva, Sh.S.Murotova, Z.A.Rasulova, M.S.Tovbayeva, Z.A.Rasulova, S.Sh.Ummatova, M.Utepergenov, O'.B.Shamsiyev, G'.B.Shoumarovlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar jarayonida er-xotin munosabatlarida nizolar va ularning oila muhitiga ta'siri, psixik rivojlanishiga ta'siri, o'zbek oilalarida ota-ona va farzand munosabatlarining o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlarini aniqlash oilada shaxslararo

munosabatlar farzand tarbiyasi ijtimoiy persektiv jarayonlariga ta'siri, ota-ona va bola munosabatlarining yoshga oid xususiyatlari, turli tartibli oilalarda farzandlarining ijtimoiylashuvi o'rganilgan bo'lsada, biroq oilaviy munosabatlarda yuzaga keladigan zo'ravonlik uning kelib chiqish omillari va sabablari yuzasidan yetarlicha ilmiy tadqiqotlar o'tkazilmagan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan Yu.M.Antonyan, I.A.Fetkulova, E.S.Fominix, Z.V.Lukovtseva, A.V.Moyorov, A.A.Maksimenkov, A.M.Matusyevich, Ye.D.Muxanova S.E.Retsa va boshqalar oiladagi zo'ravonlikning kuch ishlatish shakllari sifatida urish, kaltaklash, yashash joyida sog'lom hayot tarzidan mahrum qilish kabi ko'rinishlarini ilmiy tadqiq etishgan.

Jahon olimlaridan aynan J.Archer, A.Bandura, R.A.Baron, K.Bartol, A.G.Bass, L.Berkowitz, K.Browne, M.Carlson, D.N.Daniels, D.Dollard, MS.Feshbach, L.Fergus, R.B.Felson, M.Flood, Z.Freyd, R.G.Geen, M.F.Gilula, O.Kernberg, K.N.Lee, R.Loeber, A.Marcus-Newhall, M.A.Mattaini, N.E.Miller, F.M.Ochberg, W.C.Pedersen, D.R.Richardson, M.Stouthamer-Loeber, J.T.Tedeschi, J.S.Twyman, W.Chin va boshqalar agressiya va zo'ravonlik ko'rinishlarini, oilaviy munosabatlardagi, oila a'zolarining aqliy ma'naviy va hissiy yaqinligi vaqtinchalik cheklashlar yopiqlik shaxslararo yaqinlik munosabatlarning davomiyligi bir-birlari uchun javobgarlik va bir-birlari oldidagi burch masalalarini o'rganishgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Rashk inson hayotining murakkab hodisasi bo'lib, uning paydo bo'lishi an'anaviy ravishda ijtimoiy-psixologik va psixofiziologik, individual-psixologik bog'liqligi qadimgi davr namoyondalari tomonidan inson va jamiyat munosabatlariga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillardan biri sifatida o'rganilgan. O'rta asr mutafakkirlaridan Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Alisher Navoiyning ma'naviy qarashlari hamda F.A.Akramova, Sh.R.Barotov, V.M.Karimova, N.X.Lutfullayeva, Z.A.Rasulova, F.R.Ro'ziqulov, R.S.Samarov, N.A.Sog'inov, G'.B.Shoumarov, E.G'.G'oziyev, U.D.Qodirov va boshqalar oila munosabatlarida his-tuyg'ularni ilmiy tadqiq etishgan.

MDH mamlakatlari olimlaridan G.M.Breslav, L.Ya.Gozman, S.V.Juravleva, Ye.P.Ilin, S.Mamontov, A.Meliksetyan, K.Muzdybayev L.M.Chursanova va boshqalar rashk fenomenining namoyon bo'lishining yosh va genderga doir psixologik xususiyatlari, rashkning asosiy turlari, belgilari tavsiflab, ilmiy o'rganishgan.

Jahonning taniqli psixologlaridan D.M.Bass, K.Izard, P.Kutter, K.Kristianson, Z.Rubin, M.Redzuan, M.Xaselton, E.Xetfild, Ch.T.Xill, L.A.Peplau, A.Payns, A.Edalati va boshqalar emosional munosabatlarning shaxs rivojlanishiga ta'siri, ota-ona va farzandlar orasidagi munosabatlarda kuzatiladigan rashk, bolalikdagi rashk, juftlar (er-xotinlar) orasidagi rashk, rashkning sabablari sifatida egalik hissi, o'zini o'zi baholash bilan bog'liq muammolarni tadqiq etganlar.

Tahlil va natijalar (Analysis results). Respublikamizda oila institutida rashk sabablari va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish oilani muhim ijtimoiy institut sifatida mustahkamlashda milliy qadriyatlarni inobatga olgan holda oilaviy munosabatlarni yaxshilash uchun «Sog'lom oila – sog'lom jamiyat» g'oyasini hayotga tatbiq etishning zaruriy huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilgan.

Rashkning turlari. Bir necha turdagi rashk farqlanadi:

1. Yo'naltirilgan rashk. Odam o'zining fikr, his-tuyg'ulari va harakatlariga ko'ra boshqalarni baholaydi. O'zi juftiga sodiq emas, osonlikcha xiyonatni yashiradi, lekin sherigining shunday harakat qilishiga shubha bilan qaraydi.

2. Ota-ona tomonidan berilgan rashk. Asabiy, xavotirli, bir-biriga xiyonat qiladigan otalarning bolalarida paydo bo'ladi. Ko'pincha bola to'liq bo'lmagan oilada o'sgan bo'ladi. O'g'il yoki qizning ko'z oldida munosabatlarning boshqa modeli yo'qligi sababli, u buni haqiqat sifatida

qabul qiladi. O'sib ulg'aygach, qarama-qarshi jinsdagi odamlarni ishonchsiz va ishonchli emas deb biladi. U doimo sherigidan shubhalanadi, hatto u shunday sabablar bermasa ham.

3. «Voyaga yetgan ayolning» rashki. 40 yoshdan katta ayollar tashqi ko'rinishdagi o'zgarishlar tufayli oshib borayotgan xavotirni boshdan kechirishadi. Ko'pincha ular yoshroq qizlarning ko'rinishini va qiziqarli ekanini o'ylashadi. Bu ularni juftiga nisbatan ishonchsizlikka olib keladi va erni boshqa ayolga jalb qilishidan qo'rqishadi.

4. Asosli rashk. Ba'zan, shubhalar haqiqatda ham mavjud, faqat o'ylab topilgan emas. Agar sevgan kishi xiyonat qilsa, uning harakatlari o'zgaradi. Hikoyalarda mos kelmaydigan jihatlar paydo bo'lishi mumkin, quchoqlashganda esa begona atir hidini his qilish mumkin. Xiyonatkor jufti halol bo'lishga jur'at etsa yaxshi bo'ladi. Aks holda, ikkala tomon ham uzoq vaqt davomida azob chekishlari mumkin, og'riq keltiradigan munosabatlarda qolishadi.

Munosabatlarda rashk sabablar va uning ko'rinishlari.

Rashkning bir necha sabablari bor:

1. Bolalik tajribasi. Agar ota-onalar e'tiborsiz bo'lib, g'oyib bo'lishsa, hissiy jihatdan sovuq va mavhum bo'lsa, voyaga yetganda inson romantik munosabatlarni qurishda qiyinchiliklarga duch keladi. Tashvishli-cho'chiydigan bog'lanish turi shakllanadi. Rashkchi sherikga ishonolmaydi, doimo uning tark etishini kutadi.

2. Salbiy e'tiqodlar, qoidalar. Inson o'zini yomon deb biladi va sherigini sevrishga ishonmaydi. U o'zini yoqimli ko'rinishda yoqtirmasligini, jinsiy jihatdan qarama-qarshi jins vakillari tomonidan qiziqarli bo'lmasligini o'ylaydi. Salbiy o'rnatmalar boshqalarga nisbatan ham bo'lishi mumkin. Masalan, ayolni tashlab ketishlariga ishonishadi, sherikka ishonish xavfli, erkaklar tabiatan ko'p nikohli. Ushbu nazariyani tasdiqlaydigan har qanday holat, masalan, bajarmagan va'dalar, rashkni kuchaytiradi.

3. O'z-o'zini hurmat qilmaslik. Inson juftini qiziqitira olishiga ishonmaydi. U o'zini tanqid qilishga va ahamiyat bermaslikka o'rgangan, bu xatti-harakatni sevgan kishi tomonidan kutadi. Doimo sherigi boshqa, o'zidan ko'ra ko'proq ma'lumotli, savodli yoki martaba qurgan odamni topishini qo'rqadi.

4. Ishonchsizlik. Bu o'ziga va sherikiga bo'lgan ishonchsizlikning yo'qligidan kelib chiqadi. Shuningdek, munosabatlar barqaror emas, yaqinlik, ochiqlik va qo'llab-quvvatlash etishmayotganida ham muammo paydo bo'ladi.

5. Nazorat qilish istagi. Oddiy qilib aytganda, boshqa odamning erkinligi qo'rquvni keltirib chiqaradi. Noaniqlikdan kelib chiqadigan noqulaylikni bartaraf etish uchun kishi sevgan kishisini nazorat qilishga intiladi. Shu tarzda u xiyonatni va ajralishni oldini olishga harakat qiladi.

6. O'tmishda salbiy tajriba. Agar sobiq xiyonat qilgan bo'lsa, uning salbiy fazilatlarini yangi sherikka loyiq deb hisoblanadi. Bu holda sevgan kishi haqiqatda hech qanday sabab bermasligi mumkin, ishonchli inson bo'lishi mumkin. Xiyonatni kechirish qiyin bo'ladi, voqeani takrorlanishidan to'xtashni o'ylash qiyin.

7. Sherikni yo'qotish qo'rquvi. Doimo sevgi bilan bog'liq emas. Masalan, kishi o'zini o'zi ta'minlay olmayman deb qo'rqadi. Qo'rquv rashkni qo'zg'atadi. O'zining jinsidagi boshqa kishilar tahdid ko'rinadi. Agar u sevgan kishiga juda bog'lanib qolsa, u unga emosional jihatdan bog'lanishga duch kelishi mumkin. Ushbu odat ko'p energiya, vaqtni oladi, xavotirni kuchaytiradi va rashkni yanada kuchaytiradi.

8. Shaxsiy istaklar proektsiyasi. Ba'zan inson o'zi xiyonat qilishni xohlaydi. Har doim u ushbu istaklarni amalga oshirmaydi. Ba'zan ularni ham sezmasligi va ularni bostirishi mumkin. O'z istaklarini sherikiga o'tkazadi, natijada uning sodiqligiga shubha qiladi.

9. Obsessiv fikrlash. Bunday holatda rashk obsesif g'oya bo'lib qoladi. Kishi har kimni gumon qiladi, u bilan munosabatda bo'ladi. Bu holda sherikning shaxsiy fazilatlarini hisobga olinmaydi. Haqiqiy sabablar bo'lmasa ham, seviklining sodiqligiga shubha qilishadi.

1-jadval.

Rashk muammosiga oid tadqiqotlar (muallif tahlili)

Rashk muammosini o'rgangan xorij olimlari		
Psixoanaliz	Z. Freyd, M.Klyayn, K.Xorni, A.Adler, P.Kutter	Rashkning mohiyati, rashk turlarining tasnifi, ota-ona va farzandlar orasidagi kuzatiladigan rashk, bolalikdagi rashk, juftlar (er-xotinlar) orasidagi rashk turlari aniqlangan.
Insoniy gumanistik yo'nalish	R.Mey, V.Frankl, E.Fromm, A.Maslou	Rashk sabablari, egalik hissi, o'zini o'zi baholash, shaxslararo munosabatlar sohasidagi rashk, rashkning salbiy asoratlari aniqlangan.
Evolyusion yondashuv	D.Bass, D.Barrels, A.Elelayti, R.Deystra, A. Shutsvox	Romantik rashk mazmuni, rashk hissining turli ko'rinishlari empirik tadqiq etilgan. Rashk va zo'ravonlik, rashk va erkaklik, rashk va ayollik xususiyatlari aniqlangan.
Rashk muammosini o'rgangan MDH davlatlari olimlari		
Pravoslav dini psixologiyasi	T.A.Florenskaya, D.A.Avdeyev	Ma'naviy, hissiy, yovuz rashk turlari mazmuni va mohiyati yoritilgan.
Shaxs xulqi pato-psixologiyasi	Ye.N. Terentyev, N. V. Dmitriyeva, S. P. Korolenko, A. N. Volkova	Oiladagi shaxslararo munosabatlarda rashk hissining o'rni, patologik rashk paydo bo'lishi omillari, rashk alomatlari ochib berilgan.
Shaxs psixologiyasi	Ya. Spiridonov, Ye. P. Ilin, N. V. Dmitriyeva, A. V. Sergeyeva	Rashk tasniflari, asosiy turlari tavsiflangan. Shaxs xususiyatlarining rashk ko'rsatkichlari bilan bog'liqligi bo'yicha empirik tadqiqotlar olib borilgan.

Erkaklarda, Erkaklar ko'proq rashk qilishni boshlaydilar, agar ularda:

1. Past o'z-o'zini hurmat qilish. Yigitning fikricha, sevgan qizi boshqa yigitni osonlikcha topib, uni tashlab ketadi.

2. Alkogol, narkotik moddalar yoki qimor o'yinlariga qaramlik. Notinch ruhiy holat sababli kishi shiddatli janjallar, nizolarda yengillik izlashga urinadi.

3. Egasi instinkti. Boshqa erkaklarning qiz bilan muloqot qilishga harakat qilishi rashkchi uchun shaxsiy hududiga tajovuz qilish sifatida qabul qilinadi.

Ba'zan ayollar o'zlari o'z rashkini chaqirishadi, begonalar bilan noz-karashma qilish orqali.

Ayollarda. Ayolning rashkini tushunish uchun bir qator belgilar mavjud:

1. Doimiy hushyorlik. Ayol erkakni kuzatadi, uning yozishmalarini tekshiradi, ijtimoiy tarmoqlarni buzadi, yangi do'stlarga yoki boshqa qizlarning sahifalaridagi layklarni topish uchun tergov olib boradi.

2. Atrof-muhitni filtrlash. Do'stlarga rashk qilish paydo bo'ladi. Yolg'iz yoki xiyonat qiladigan yigitlar ishonchsiz deb hisoblanadi. Qiz o'zining sevimli kishisini yomon ta'sir qiladi deb qo'rqadi va u bilan muloqotni kesadi.

3. Ommaviy joylarda munosabatlarni aniqlash. Ayol o'z his-tuyg'ularini boshqalarga ko'rinadigan joylarda ochiq ko'rsatadi. Masalan, do'konda yoki gavjum ko'chada eri bilan janjallashadi.

4. Ishga rashk qilish. Ba'zi ayollar erlarining ish joyiga tushlikda kelishadi, doimiy qo'ng'iroqlar orqali tekshirishadi, ayniqsa, kotib yoki yordamchining tashqi ko'rinishi chiroyli bo'lsa, uni boshqa nomzod bilan almashtirish uchun sabab topishga harakat qilishadi.

Rashkni ataylab qo'zg'atish. Ba'zan kishi ataylab rashk qiladi. Shu tariqa u o'zining ahamiyatini sevgilisi uchun isbotlaydi yoki qasos oladi. Bunday tekshirishlar ko'pincha salbiy oqibatlarga olib keladi: munosabatlar buziladi, doimiy janjallar va to'qnashuvlar kelib chiqadi. Ko'pincha juftlik ajraladi.

Proyektsiyalar munosabatlarni tugatish uchun ham qo'llaniladi.

Ochiq aytishning o'rniga, u javobgarlikni sherikiga o'tkazadi, uni ajralishga majbur qiladi.

Rashkning ijobiy va salbiy tomonlari.

Psixologiya nuqtai nazaridan, rashk qilish yaxshi yoki yomon degan yagona javob yo'q. Bu tuyg'u sevgan kishiga bog'liqlikni, unga nisbatan munosabatlarning yuqori ahamiyatini ko'rsatadi.

Oz miqdorda rashk ehtirosni qo'llab-quvvatlashga yordam beradi, sevgan kishini hayratga soladi, hatto uzoq yillar o'tgach. Bu sizning kamchiliklaringizni anglashga, ulardan xalos bo'lishga, nikohni saqlash uchun o'zingiz ustida ishlashga imkon beradi.

Ammo salbiy tomonlar ham bor:

1. Doimiy noqulaylik. Rashkchi doimo fonga xavotir, stressda bo'ladi. Bu uning jismoniy va ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, asoratlar rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

2. Hasad paydo bo'lishi. O'zini boshqasiga taqqoslash paydo bo'ladi. Bunday salbiy his-tuyg'u unga xunuk ishlar qilishiga sabab bo'ladi. Og'ir holatlarda odam jinoyat qilishga, raqibga zarar etkazishga tayyor.

3. Sevgilining ta'siriga tushib qolish. Har qanday izoh og'riqli qabul qilinadi, yaqinlikka tahdid sifatida qabul qilinadi. Yaxshi so'zlar, aksincha, ijobiy tajribalarni keltirib chiqaradi. Bu yaxshi munosabatni sotib olishga urinishga olib kelishi mumkin. Bunday bog'liqlik vayron qiluvchi bo'lib qoladi. Bog'langan sherik o'z mustaqilligini yo'qotadi, doimiy ravishda sevgilisi uchun yaxshi bo'lish istagi bilan stress ostida bo'ladi.

4. Munosabatlarning yomonlashishi, ajralish. Ko'p odamlar hech qanday sababga ko'ra rashk qilinmaslikdan charchashadi, ayniqsa, sevgan odam halokatli tarzda harakat qilsa: janjal qilsa, so'ramasdan telefonni oladi va yozishmalarni o'qiydi. Chegaralar buzilishi tushunmovchilik, janjallar olib keladi va bu ajralish sababiga aylanishi mumkin.

Sog'lom rashkni nosog'lom rashkdan qanday farqlash mumkin.

Odatda rashk noqulaylik keltiradi, lekin kuchni yo'qotmaydi. Agar o'zingizni energiyani yo'qotish, doimiy bezovtalikni his qilsangiz, ishda, kundalik hayotda diqqatni jamlash qiyin bo'lsa, rashkning halokatli ehtimoli bor. Sevgan kishining xiyonati haqida doimiy fikrlar mavjud bo'lganda, kundalik vazifalarni bajarishdan chalg'itish, psixologga murojaat qilish kerak.

Munosabatlarning boshida patologik rashkchini qanday aniqlash mumkin.

Patologik rashkchi bo'lgan sherikni bir nechta belgilarga qarab aniqlash mumkin: Hayotingizning har bir qismida nazorat qilishga harakat qiladi;

- Sizning atrofingizdagi do'stlarni shakllantiradi, ularni tanqid qiladi;
- Hayotning odatdagi ritmidan har qanday chekinish tufayli janjal qiladi;
- Sizning harakatlaringizni kuzatadi;
- Sizning sobiq sevgililaringiz haqida salbiy fikrda;

- Kayfiyati tezda o'zgaradi;
- O'zini o'ldirish, o'ziga yoki boshqa odamga zarar etkazish bilan manipulyatsiya qiladi.

Men rashk qilayotganimni qanday bilsam bo'ladi.

Ko'pchilik odatda rashk qilayotganini osonlik bilan anglaydi. Xavotir, qo'rquv, seviklisini yo'qotish qo'rquvi paydo bo'ladi. Ammo ba'zan bu his-tuyg'u g'ayritabiiy tarzda paydo bo'ladi.

Kayfiyat birdaniga yomonlashadi; shaxs jahldor yoki xafa bo'lib, yopiladi. U ajralish to'g'risida qaror qabul qilishga ham tayyor bo'lishi mumkin, faqat tashlab ketilmasligi uchun.

Meni rashk qilishayotganini qanday bilsam bo'ladi.

Sherikning rashk qilishini bir qator belgilarga qarab bilishingiz mumkin: Harakatlaringizni va muloqotlaringizni nazorat qilishga harakat qilishi, shaxsiy yozishmalarizni o'qish;

- Doimiy ravishda sizning qaerda va kim bilan bo'lganingizni bilishni xohlash;
- Haqiqatni yashirishga shubhalanadi, hikoyalaringizda mos kelmasliklarni izlaydi;
- Qarama-qarshi jins vakillari bilan muloqotni tanqid qiladi;
- Sevgingizni tasdiqlovchi dalillarni qidiradi, ularning yo'qligi esa uni g'azablantiradi, agressiv qiladi;

- Manipulyatsiya, shantaj qiladi.

Haddan tashqari rashkning oqibatlari

Rashkning bir qator salbiy oqibatlari bor:

1. Munosabatlarning yomonlashishi. Juftlik bir-biriga ishonishni to'xtatadi, ochilishdan qo'rqadi. Shubhalar haqiqiy xiyonat va ajralishga olib keladi.

2. Bolalarga psixologik travmalar. Agar bola ota-onalar o'rtasidagi janjallarni ko'rgan bo'lsa, kelajakda unga sevgan kishisiga ochilish qiyin bo'ladi.

3. Jismoniy va ruhiy kasalliklarning rivojlanishi. Ko'pincha ovqatlanish buzilishlari, xususan anoreksiya nervoza kuzatiladi. Ko'pchilikda insult, yurak xurujlari kuzatiladi. Erkaklarda impotensiya, qizlarda esa frigidlik, anorgazmiya rivojlanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Rashkni boshqarish usullari.

Agar munosabatlar mustahkam va ishonchli bo'lsa, o'z his-tuyg'ularingiz haqida ochiqchasiga gapiring. Yuzaga kelgan tuyg'ular haqida, nima uchun ularning xavotir va qayg'uga sabab bo'lishini tushuntiring. Bu jarayonda men tilidan foydalaning, ayblovlardan saqlaning.

Suhbat qilish imkoni yo'qligida vaziyatni tahlil qiling.

Sevgan kishini haqiqiy sababni topish imkonini ko'rib chiqing. Masalan, agar erkak ishda kech qolgan bo'lsa, ehtimol rahbar unga loyihani qayta ko'rib chiqishni so'ragan.

O'zingizning his-tuyg'ularingizni o'ylab ko'ring va har bir emotsiyani aniq nomlang. Qachonki sevimli qaytib kelganda, o'z tuyg'ularingizni unga bildiring. Ammo muammolarni aniqlamaslik kerak, hujum qilmaslik kerak. Agar vaziyat tarang bo'lsa, tanaffus oling.

Psixologlarning rashkni to'xtatish bo'yicha tavsiyalari.

Rashkning sababini tushunish uchun uni bartaraf etish kerak. Sababni hal qilib, belgilarning kuchayishini kamaytira olasiz. Masalan, rashk past o'z-o'zini hurmat qilishidan kelib chiqsa, unda o'z-o'zini hurmat qilish bilan birgalikda sherikka nisbatan ishonch kamaya boshlaydi. Sababni aniqlash, odatda, belgilar intensivligini kamaytiradi.

Ko'proq vaqtni o'zingizga ajrating. Xobbi, qiziqishlar, do'stlar davrasini toping. O'zingizni rivojlantiring. Shu tariqa siz sevganingizga qiziq shaxs bo'lib, o'zingizga bo'lgan ishonchni oshirasiz.

Sherigingiz bilan o'z his-tuyg'ularingizni muhokama qiling. Siz ustida ishlayotganingizni, kamroq rashk qilishga harakat qilayotganingizni, lekin bu oson emasligini tushuntiring. Yordam so'rang. Ochiq suhbat, janjallardan va muammolardan qochishga yordam beradi, chunki sevganingiz sizning his-tuyg'ularingizni tushunadi.

Dnevnikni olib boring. Bu yerda rashk qilgan holatlarni tasvirlang. O'z his-tuyg'ularingizni, tana reaksiyalarini qayd qiling. 5-7 yozuv bo'lgandan so'ng, ularni tahlil qiling. Nima sabab rashkni keltirib chiqarayotganini aniqlang.

Xiyonat sodir bo'lishini qabul qiling, hech kim bunga kafolat bermaydi. Munosabatlarda noaniqlikning bir qismi mavjud. Boshqa odamning harakatlarini boshqarishga urinishdan hech qanday natija bo'lmaydi. Aksincha, bunday xatti-harakatlar uni haydab chiqarishi va siz qo'rqan narsani amalga oshirishi mumkin. Bugungi kunda fanning rivojlanishida shaxslarning xar hil emosional holatlarini belgilanib va u tahlil qilinmoqda, u shaxs faravonligi, hissiy muloqotlari, fikrlashi, ma'naviy, ahloq va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Rashk fenomeni keng tarqalganiga qaramay, psixologiya fanida rashkning mohiyati, uning qonuniyatlari, determinantlari, turlari to'g'risida aniq tushuncha yo'q. Afsuski, psixologiyada rashk fenomeni, uning psixologik mexanizmi yaxshi o'rganilmagan. Rashkning har bir inson hayotiga ta'sirida qanday oqibatlarga olib kelishi, nima qilish mumkinligi haqidagi aniq manbalar yetarli emas. Rashk hissining paydo bo'lishi sabablari, uning oilalar barqarorligiga ta'siri masalalari tadqiqotchilar uchun dolzarb, ahamiyatli va o'rganilmagan mavzu bo'lgan.

Rashk hissi odamga salbiy ta'sir ko'rsatadigan ruhiy holat bo'lib, tajovuzkorlikni, xudbinlikka moyillikni keltirib chiqaradi. Shuningdek, rashk muammosi insonning qadri bilan bog'liq bo'lgan his-tuyg'ulari, turli munosabatlaridagi reaksiyalarini ifodalaydi.

Ayni paytda psixologiya fanida rashk, uning mexanizmlari, shakllari va inson hayotida bajaradigan vazifalari kabi muammolari, bu holatning nazariy, amaliyligini boy takomillashtirish, konkretlashtirish maqsadida tadqiqotlar olib borishga chorlaydi.

Qayd etish zarurki, xorij psixologiyasida shaxslararo ta'sir bilan bog'liq bo'lgan rashkning turli xil vaziyat va dinamik xususiyatlari ma'lum darajada o'rganilgan. Lekin O'zbekiston sharoitida rashk mustaqil psixologik hodisa sifatida hanuzgacha ilmiy tadqiq etilmagan.

Ilm-fanning turli sohalarida rashk fenomenining mavjud bo'lish sharti sifatida faoliyatda g'ayrat-shijoat; o'zaro munosabatda bir kishining boshqasini bo'ysundirish istagi sifatida (ota-ona, turmush o'rtog'i, farzandlari va boshqalar munosabatlarida) ijtimoiy munosabatlar va real hayotda mavjud. Shuningdek, rashk odamda boshqa odamga nisbatan o'z mulki sifatida egalik qilishni ham namoyon qiladi.

Qayd etish kerakki, rashk hissini o'zida kechirayotgan odamda aldanish va yolg'iz qolish qo'rquvi, hiyonat qo'rquvi kabilar birdaniga yuzaga keladi, shunga mos fobiyalar kelib chiqadi. Natijada keskin reaksiyalar sifatida rashkchilar o'zlarini, his-tuyg'ulari va hatti-harakatlari ustidan nazoratni yo'qotishadi.

Rashkning xavfli tomoni shundaki, u insonning hissiy va fiziologik holatiga ta'sir ko'rsatadi. Natijada ko'plab psixosomatik kasalliklarni keltirib chiqaradi. Rashk fenomeni insonning nafaqat psixologik, balki bioenergetik holati bilan bog'liq ravishda izohlanadi. Shu bois rashk fenomenini izohlashda turlicha yondashuvni ko'ramiz: «Rashk - bu o'z ta'sirini yo'qotishdan qo'rqish. Rashk qo'rqoqlikka o'xshaydi. Bu muhabbat borligini isbotlaydigan yuksak tuyg'u emas, balki o'z kuchiga bo'lgan ishonchning doimiy yetishmasligi qo'rquvi. Rashk - bu o'z kuchsizligini ongsiz ravishda aks ettirish hissidir».

An'anaviy tarzda rashk hissi sevgi-muhabbat tushunchasi bilan bog'liq tarzda talqin qilinadi. Rashk va sevgi o'rtasidagi bog'liqlikni odamning egalik qilish istagi bo'lgan obyektiga nisbatan shubhali munosabati, uning sadoqati yoki uning xiyonati to'g'risida alamli shubhasi, rashk fenomenini namoyon etishda emosional munosabatlarning affektiv tomoniga e'tibor berilishi tasdiqlaydi.

Rashk fenomeni namoyon bo'lishida sevgining ta'siri inkor etish noo'rin va u eng birlamchi kuch vazifasini bajarishi quyidagicha izohlanadi: «Sevgi - bu insonda ta'sirchan kuch, inson va uning o'rtoqlari o'rtasidagi to'siqni yo'q qiladigan kuch, uni boshqalar bilan birlashtiradigan va

yolgʻizlik va begonalik tuygʻusini yengishga yordam beradigan va shu bilan birga uning qolishiga imkon beruvchi kuchdir» .

«Sevgi bu insonga nisbatan axloqiy munosabatdir. Bu maʼlum bir kishining inson uchun boshqasi uchun mavjudligini tasdiqlash vazifasini bajaradi. Sevilish degani atrofdagilarning eng muhimi uchun boshqasi uchun boʻlish demakdir» .

Shu oʻrinda badiiy adabiyot ijtimoiy hayotni ifodalagani tufayli oʻzbek klassik adabiyotida koʻplab asarlar, jumladan, Abdulla Qodiriyning «Oʻtgan kunlar» romanida Zaynabning Otabek-Kumushbibilar munosabatiga nisbatan rashk hissi; «Mehrobdan chayon» asaridagi Anvar Mirzoga nisbatan saroy nozirlari tomonidan koʻrsatiladigan rashk hislari hasad, adovat, koʻrolmaslik, nafrat sifatida namoyon boʻlishi kuzatiladi.

Rashk, oʻziga xos tashvish shakli deb tasniflangan har qanday hissiy holat singari, yaqin kishining mehriga ishonch yetishmasligidan kelib chiqadi. Rashkni izohlashda uning uchinchi shaxsga, raqobatchiga qaratilgani va sevgi obyektining muammosi sifatida qabul qilinishi kabi yondashuv ham mavjud.

Rashk fenomenini psixologik mohiyatini tushuntirishda M.Midning rashk hissi haqidagi fikrlari esa sevgi bilan taqqoslanadi, yaʼni: rashk insondagi sevgi darajasini koʻrsatadigan barometr emas, balki sevgisidan shubhaga borish, hadiksirash, ishonchsizlik deb qaraydi. Xuddi shunday nuqtai nazarni O.Fenixel ham qoʻllab-quvvatlagan. Uning fikriga koʻra, rashkchi odamlar sevishga qodir boʻlish-boʻlmasligidan qatʼiy nazar, sevmagan insonga ham, hatto nafratlanadigan kishiga ham rashkini namoyon qilishi mumkin.

Insonning rashk hissi va sevgi-muhabbati oʻrtasidagi teskari korrelyasiya mavjud ekanligi, yaʼni: odam qanchalik rashkchi boʻlsa, uning sevish ehtimoli kamroq boʻlishi uqtiriladi. Bizning nazarimizda, shu bois rashkni ilmiy tadqiq etish masalasida darhol biror fikrni ifodalash bahs-munozaraga sabab boʻlishi ham mumkin, chunki rashk fenomenini oʻrganish qiyin masaladir.

Shunga koʻra, odamga nisbatan rashk qilish bu nimadir biron bir joyda oʻzgarib borayotganligi: sherik bilan munosabatlarda shaxsning oʻzi rashk tuygʻusini tushunmasligi va bilmaganligini koʻrsatadi.

Bundan koʻrinadiki, rashk hissi inson uchun rad etilish qoʻrquvidir. Rashk hissi oʻzini baholashda, yaqin munosabatlarda ishonchli-ishonchsiz, shubhali munosabatlarda namoyon boʻladi. Rashk muammosini oʻrgangan tadqiqotchilar bunday ikki xil munosabatlarni ambivalent sifatida talqin etishadi, hatto rashk narsa yoki kimgadir egalik qilish qobiliyati kabi his etiladigan emosiyalar majmuasi sifatida tavsiflanadi .

Rashk qoʻrquv va gʻazab kabi asosiy hissiyotlarni uygʻotadi. Sevgi va u bilan bogʻliq boʻlgan hamma narsani yoʻqotish ehtimoli odamda qoʻrquvni keltirib chiqaradi. Sevgi, boshqa narsalar qatori, xavfsizlik hissi degan maʼnoni anglatadi. Rashk fenomenida gʻazab tuygʻusi ham ifodalanadi. Agar inson yaqin kishisi bilan boʻlgan munosabatlardagi pozitsiyasini saqlab qolishni istasa-yu, lekin, uning bu istagi besamar boʻlsa, bu oʻz-oʻzidan rashkchi insonda ichki norozilikni yuzaga keltiradi, gʻazabga aylanadi.

Rashk hissidan koʻra uning asorati masalasida fikrlab ish tutish muhimligi, jumladan, «rashkdan koʻra odamlarning hatti-harakatlarida iz qoldiradigan ogʻriqli ruhiy holatni nomlash mumkin emas» ekanligi, bizning nazarimizda, bu his inson psixologiyasiga taʼsir koʻrsatuvchi keskin va jarohatli hodisa ekanligini asoslaydi.

Rashk fenomeni inson emosional sohasi bilan bogʻliq ravishda undagi agressiya, oʻziga va boshqalarga nisbatan norozilik, xavotir koʻrinishlarida ham oʻzini namoyon etadi. Shuning uchun boʻlsa kerak, jahon klassikasining namoyondasi Vilyam Shekspir rashkni «yashil koʻzli yirtqich hayvon» deb taʼriflagani hamda oʻz pyesalarida turli «qiyofalarda» namoyon boʻlishini koʻrsatgani barchaga ayondir.

Shunday qilib, rashk fenomeni birinchi navbatda, uning universal va madaniy universal xususiyati bilan belgilanadi, bu esa insonning ko'p qirrali va qarama-qarshi tabiatini yaxlit tushunchaga ega bo'lishga imkon beradi.

Inson tabiatining namoyon bo'lishi sifatida rashkni o'rganishning dolzarbligini uning psixologik jihatdan asoslashning uni muayyan vaziyatlarda ko'rib chiqish bilan to'ldiriladi. Rashkinsonning turli vaziyatiga binoan o'zgaradi, ma'lum bir davrning qadriyatlari, urf-odatlarini vaholatiiga qarab xarakterini o'zgartiradi. Bu tushunchada, rashkning turlarini va unga bo'lgan munosabatni o'rganish - uni to'liq rad etishdan tortib to tan olishgacha - ma'lum bir davrni uning asosiy insoniy xususiyatlari nuqtai nazaridan tavsiflashga imkon beradi. Rashk fenomenini kelib chiqishi va rivojlanishi psixologik nuqtai nazaridan alohida e'tibor qaratish maqsadlidir.

Ta'kidlash joizki, rashkning turli ko'rinishlariga qiziqish, qoida tariqasida, turli hodisalari bilan birga keladi. Inson odob-axloqdagi salbiy hodisalarning yaxlit va ob'ektiv manzarasini yoki aksincha, inson tabiatining barcha ko'rinishlarini noyob salbiy va o'ziga xizmat qilish sifatida talqin qilish mumkin.

Shunday qilib, rashk fenomeni, uning sabablari va oqibatlarini, insonning tizimidagi o'rnini va ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlik va dehumanizatsiya qilishga ta'sirini tushunishni talab qiladi. Jamiyat rashkning mohiyatini tushunishi, uning namoyon bo'lishini tan olishi, o'zini to'g'ri anglashi kerak.

Rashkning namoyon bo'lish shakli hissiy, faoliyat reaksiyalarini ajratish mumkin. Hissiy shaklida hissiy, affektiv reaksiyalar namoyon bo'ladi. Tushkunlik, g'azab, nafrat, sevgi va umid kabi hissiyotlarga ko'ra, bu his-tuyg'ular shahsning o'zi uchun halokatli bo'lishi mumkin. Ko'pincha vaziyatni tahlil qilish qobiliyati, shuningdek, his-tuyg'ularni ongning nazorati ostiga olish va salbiy narsadan xalos bo'lish qobiliyatini ham anglatadi. Faol reaksiyalar muayyan harakatlar, harakatlar shaklida namoyon bo'ladi. Bu, masalan, janjal yoki rad etish va boshqalar bo'lishi mumkin.

Odatda, har qanday haqiqiy rashk holati, ma'lum darajada yoki boshqasiga, o'ziga xos ko'rinishlarni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, rashk jamiyatda shaxslararo munosabatlarning barcha darajalarida o'zini namoyon qiladi, insoniy munosabatlariga ta'sir qiladi vashahs faoliyatini o'ziga xos taqdim etishga yordam beradi.

Demak, rashk – bu shaxsning zaif tomonlarining ongsiz ravishda namoyon bo'lishining bir turidir.

Shunday qilib, oiladagi o'zaro munosabatlar rashk fenomenining mexanizmlari, shakllari va inson hayotida bajaradigan vazifalarini ilmiy o'rganilganlik holatini tahlilini amalga oshirish zarur bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Akramova F.A. Ijtimoiy psixologiya: o'quv qo'llanmasi. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.– 166 b.
2. Andreyeva, T.V. Semeynaya psixologiya Tekst. / T.V. Andreyeva. - SPb.: Rech, 2004.- 244s.
3. A.A.Baxramova "Sud-psixologik ekspertizasi" // O'quv qo'llanma. - Samarqand, 2024. - 292 b.
4. Vasilyuk, F.Ye. Psixologiya perejivaniya (analiz preodoleniya kriticheskix situatsiy) Tekst. / E.K. Vasilyeva. M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1984. -200s.
5. Karimova V.M. Yoshlarda o'zbek oilasi to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. - T.: ToshDU, 1994. - B.309.
6. O.S.Qodirov. Umumiy psixologiya // O'quv qo'llanma. - Samarqand, 2022.-250 b.
7. O.S.Qodirov, Sh.N.Xotamov. Ijtimoiy psixologiya //Darslik. - Samarqand, 2023.-346 b.

8. Sermyagina, O.S. Эмоциональные отношения в семье Текст. / O.S. Sermyagina. - Kishinev: Shtiinsa, 1991. - 85s.
9. Ummatova S.Sh. **“Rashk fenomenining oila munosabatlaridagi gender va yosh farqlari”** mavzusida psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish ushun tayyorlangan dissertatsiya. Toshkent-2023 y.
10. Ummatova S.Sh. “Oila psixologiyasi” // O'quv qo'llanma. SamDU nashriyoti. - Samarqand, 2024. – 240 b.)

Toshmatov Rustamjon Mo'ydinjon o'g'li
GulDU tadqiqotchisi

BO'LAJAK HARBIY XIZMATCHILARDA EMPATIK KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUVLARNING ZARURATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak harbiy xizmatchilar shaxsida empatik ko'nikmalarni shakllantirishda aksiologik yondashuvlarning tutgan o'rnini, mazmuni va pedagogik ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilinadi. Harbiy ta'lim jarayonida insoniy qadriyatlar, axloqiy normalar, vatanparvarlik, mas'uliyat, birdamlik, hamjihatlik kabi ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish empatiyaning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi yoritiladi. Shuningdek, empatik kompetensiyani rivojlantirishda interaktiv metodlar, reflektiv mashg'ulotlar, harbiy-psixologik treninglar, holatli tahlillar, kommunikativ texnologiyalarning qo'llanilishi bo'yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: empatiya, aksiologik yondashuv, harbiy ta'lim, harbiy psixologiya, ma'naviy qadriyatlar, professional etika, kommunikativ kompetensiya, refleksiya, shaxs rivoji, ijtimoiy barqarorlik.

Abstract: This article analyzes the importance of axiological approaches in developing empathic skills among future military personnel. The study explains how moral values, patriotism, responsibility, solidarity, and ethical norms in military education contribute to the development of empathy. It also highlights methods such as interactive instruction, psychological training, reflective activities, situational analysis, and communication technologies as effective tools for enhancing empathic competence.

Key words: empathy, axiological approach, military education, military psychology, moral values, professional ethics, communication competence, reflection, personality development.

Аннотация: В статье анализируется роль аксиологического подхода в формировании эмпатических навыков у будущих военнослужащих. Раскрывается значимость моральных ценностей, патриотизма, ответственности, солидарности и этических норм в процессе военного образования и их влияние на развитие эмпатии. Рассматриваются эффективные методы - интерактивные занятия, психологические тренинги, ситуационный анализ, рефлексивная деятельность и коммуникативные технологии. Ключевые слова: эмпатия, аксиологический подход, военное образование, военная психология, моральные ценности, профессиональная этика, коммуникативная компетентность, рефлексия.

Kirish. Bugungi globallashuv, murakkab geosiyosiy jarayonlar va xavfsizlik tahdidlarining ortib borayotgan sharoitida harbiy xizmatchilarning professional tayyorgarligi ko'p qirrali yondashuvni talab etadi. Zamonaviy harbiy xizmat faqat jismoniy tayyorgarlik, jangovar mahorat yoki texnik bilimlar bilan cheklanmay, balki harbiy xizmatchining psixologik barqarorligi, emotsional yetukligi va shaxslararo munosabatlarni to'g'ri boshqarish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, inson ruhiyatini chuqur anglash, boshqalar hissiyotiga sezgir bo'lish va vaziyatni boshqalarning nigohi bilan baholay olish kabi ko'nikmalar harbiy muhitda alohida ahamiyat kasb etadi. Harbiy xizmatning keskin va mas'uliyatli vaziyatlarga boy faoliyati davomida har bir harbiy xizmatchidan o'z hissiyotlarini boshqara bilish, favqulodda holatlarda o'zini tuta olish, jamoa a'zolari bilan samarali muloqotga kirishish talab etiladi. Empatiya ana shu jarayonlarning markazida turadi. U nafaqat boshqani tushunish qobiliyati, balki jamoaviy qarorlar qabul qilishda holatni to'g'ri baholash, safdoshlar ruhiy holatidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida anglash va zarur paytda ma'naviy ko'mak ko'rsatish imkonini beradi. Aksiologik yondashuvga ko'ra, harbiy ta'lim jarayonida shakllantiriladigan barcha bilim va ko'nikmalar ma'lum qadriyatlarga asoslanadi. Bu qadriyatlar orasida empatiya shaxsning kasbiy faoliyatida o'zining real ifodasini topadigan, amaliy harakatlarga turtki beradigan muhim psixologik sifat sifatida e'tirof etiladi. Empatiyasi rivojlangan harbiy xizmatchi jamoada sog'lom muhitni yaratish, o'zaro hurmat tamoyillariga amal qilish va

nizoli vaziyatlarni konstruktiv yo'l bilan bartaraf etishda yetakchilik rolini bajara oladi. Bundan tashqari, empatiya harbiy jamoalarning barqarorligini mustahkamlovchi omil sifatida ham katta ahamiyatga ega. Turli xarakterga ega bo'lgan shaxslar bir jamoada faoliyat yuritayotgan sharoitda o'zaro tushunish, psixologik qo'llab-quvvatlash va birdamlikni ta'minlash harbiy tayyorgarlikning ajralmas qismiga aylanadi. Mazkur sifat harbiy xizmatchilarning ruhiy chidamliligini oshiradi, stressli vaziyatlarda to'g'ri va tezkor qaror qabul qilishga yordam beradi hamda jamoaning umumiy samaradorligini ta'minlaydi. **Aksiologik yondashuvning mohiyati va harbiy ta'limda tutgan o'rni** Aksiologik yondashuv shaxsning qadriyatlar tizimini shakllantirishga, uning kasbiy faoliyatga bo'lgan munosabatini ma'naviy-axloqiy mezonlar asosida anglashiga yordam beruvchi pedagogik konsepsiyadir. Bu yondashuvga ko'ra, har bir harbiy xizmatchining tayyorgarligi nafaqat bilim va ko'nikmalar yig'indisi, balki shaxsning ma'naviy qarashlari, jamiyat oldidagi mas'uliyati va insoniy pozitsiyasi bilan belgilanadi.

Harbiy ta'lim jarayonida aksiologik yondashuv quyidagi strategik vazifalarni bajaradi:

1. Axloqiy-ruhiy barqarorlikni shakllantirish Harbiy faoliyat ko'pincha keskin vaziyatlarda tez va aniq qaror qabul qilishni talab qiladi. Bunday sharoitda axloqiy barqarorlik, hissiy o'zini boshqarish hamda boshqa shaxslarning holatini to'g'ri anglash yuqori darajada muhimdir. Empatiya ushbu jarayonning markaziy psixologik omili sifatida: boshqalar kechinmasini sezish va baholash, jamoaviy muhitga moslashish, konstruktiv muloqot olib borish, konflikt va stressni boshqarishkabi kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada harbiy xizmatchi murakkab vaziyatlarda hissiyotga berilmay, mas'uliyatli va vazmin qarorlar qabul qila oladi.

2. Harbiy jamoalarda ijtimoiy birlikni ta'minlash Harbiy jamoalarning barqarorligi o'zaro ishonch, safdoshlar o'rtasidagi hurmat va hamnafaslikka asoslanadi. Empatiya esa ushbu birlikni mustahkamlovchi psixologik mexanizm bo'lib, jamoaning har bir a'zosining o'z o'rnini anglashiga, bir-birini qo'llab-quvvatlashiga va jips jamoa sifatida harakat qilishiga yordam beradi. Empatik yondashuv qo'mondonlar va xizmatchilar o'rtasida sog'lom kommunikatsiya madaniyatini shakllantirib, jamoa ichidagi ijtimoiy keskinliklarni oldini oladi.

3. Insonparvar harbiy xizmatni yaratish Aksiologik yondashuvning asosiy g'oyalaridan biri harbiy xizmatni inson qadriyatlari bilan uyg'un holda yo'lga qo'yishdir. Bu prinsip: harbiy intizomni inson sha'ni va huquqlariga hurmat bilan birgalikda qo'llash, boshqaruv jarayonlarida adolat tamoyillariga amal qilish, har bir xizmatchining ruhiy farovonligini ta'minlashkabi yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy harbiy psixologiyada insonparvarlik tamoyillariga asoslangan boshqaruv modeli yetakchi o'rinda turadi va bunday modelning poydevori - empatiyadir. **Bo'lajak harbiy xizmatchilarda empatiyani shakllantirishning aksiologik asoslari (kengaytirilgan variant)** Harbiy ta'limda empatiyani rivojlantirish jarayoni ma'lum qadriyatlarga tayanadi. Mazkur qadriyatlar kelajakdagi harbiy xizmatchining kasbiy va shaxsiy fazilatlarini belgilab beradi.

1. Vatanparvarlik va burch hissi Vatanparvarlik harbiy tayyorgarlikning eng yuksak ma'naviy negizidir. Empatiyaga ega bo'lgan xizmatchi Vatan himoyasining nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy, ruhiy va insoniy ma'nolarini chuqur idrok etadi. U o'z xizmatini xalq osoyishtaligiga xizmat qiluvchi mas'uliyatli vazifa sifatida qabul qiladi. Shu bois, empatiya vatanparvarlikni hissiy va ma'naviy jihatdan mustahkamlovchi omilga aylanadi.

2. Mas'uliyat va intizom. Harbiy intizom faqat buyruqni bajarish emas, balki buyruqning mazmunini anglash, uning umumiy maqsadga xizmat qilayotganini tushunishdir. Empatiya rahbar va xizmatchi o'rtasidagi o'zaro hurmat va anglashni kuchaytiradi. Natijada buyruqlar mexanik ravishda emas, balki ongli ravishda, mas'uliyat bilan bajariladi. Bu esa kasbiy madaniyatni oshiradi va intizomni ichki ehtiyojga aylantiradi.

3. Inson hayoti va sha'niga hurmat. Harbiy faoliyatning asosiy tamoyillaridan biri - inson hayoti va sha'nini har qanday sharoitda qadrlashdir. Empatiya bu tamoyilning psixologik manbai bo'lib, harbiy xizmatchining boshqalarning hayotiga befarq qarashiga yo'l qo'ymaydi. Shu orqali inson manfaatlari ustuvor bo'lgan harbiy amaliyot shakllanadi.

4. Jamoaviy qadriyatlar. Harbiy xizmat muvaffaqiyati ko'p jihatdan jamoaning bir butun holda harakat qilishiga bog'liq. Birdamlik, o'zaro yordam, yelkadoshlik kabi qadriyatlar empatiyaning tabiiy natijasidir. Empatik xizmatchi jamoada o'z o'rnini anglaydi, boshqalarga yordam berishga tayyor bo'ladi va guruhning psixologik iqlimini yaxshilashga hissa qo'shadi. Empatik ko'nikmalarni shakllantirish usullari. Harbiy ta'lim jarayonida empatiyaning rivojlantirish bo'lajak xizmatchilarning psixologik barqarorligi, shaxslararo muloqot madaniyati va jamoaviy faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Quyida empatik kompetensiyani chuqur shakllantirishga yo'naltirilgan usullar kengaytirilgan holda bayon etiladi.

1. Interaktiv metodlar. Zamonaviy harbiy pedagogikada empatiyaning o'rgatishning eng samarali yo'llaridan biri interaktiv mashg'ulotlardir. Bunda bo'lajak xizmatchilar turli harbiy-psixologik holatlarga faol kirishib, real vaziyatlarga yaqin sharoitlarda o'z reaksiyalarini sinovdan o'tkazadilar. Asosiy interaktiv shakllar: Rol o'yinlari: o'quvchilar qo'mondon, askar yoki oddiy fuqaro roliga kirib, turli vaziyatlarda his-tuyg'ularni namoyon qilish va boshqalarning pozitsiyasini anglashni o'rganadilar. Murakkab vaziyatlar simulyatsiyasi: jangovar stress, jamoaviy qaror qabul qilish, favqulodda holatlarga javob berish kabi holatlar sun'iy modellashiriladi. Keys-stadi tahlili: real hayotdan olingan harbiy-psixologik holatlar o'rganilib, ularning sabab-oqibatlarini va insoniy omillari tahlil qilinadi. "O'zingni boshqa o'rniga qo'y" mashqlari: o'quvchilar turli rollarda vaziyatni his qilish orqali boshqalarning kechinmalarini tushunishga o'rgatiladi. Bu metodlar empatiyaning kognitiv (tushunish) va affektiv (his qilish) jihatlarini birgalikda shakllantiradi.

2. Psixologik treninglar Harbiy psixologiyada empatiyaning rivojlantirishga qaratilgan maxsus treninglar keng qo'llanadi. Ular shaxsning muloqotdagi sezgirligini oshirib, hissiy o'zini boshqarish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Bunday treninglar asosan quyidagilarni rivojlantiradi: Kommunikativ kompetensiya: fikrni aniq ifodalash, vaziyatga mos muloqot strategiyasini tanlash, jamoaviy muhitni boshqarish. Faol tinglash: suhbatdoshning gapini bo'lmasdan tinglash, uning hissiyotlarini sezish, noverbal belgilarni talqin qilish. Hissiy ong (emotion awareness): shaxsning o'z hissiyotlarini tanib olish, boshqarish va ularni boshqalarnikidan farqlay olish qobiliyati. Zo'ravonliksiz muloqot (NVC): talab va e'tirozlarni konstruktiv tarzda ifodalash, konfliktlarni keskinlashmasdan hal etish. Bu treninglar harbiy muhitda hissiy yetuklikni oshirib, jamoaviy birdamlikni mustahkamlaydi.

3. Reflektiv yondashuv Empatiyaning shakllantirishda o'z-o'zini tahlil qilish jarayoni muhim ahamiyatga ega. Donald Shönning "refleksiv amaliyotchi" g'oyasiga ko'ra, o'quvchi o'z faoliyatini muntazam qayta ko'rib chiqishi orqali ongli xatti-harakatga ega bo'ladi. Reflektiv yondashuvning asosiy shakllari: Mashg'ulot yoki harbiy darsdan so'ng o'z-o'zini tahlil qilish: "Men bu vaziyatda nimani his qildim? Nega shunday javob qaytardim?" kabi savollar yordamida empatiya chuqurlashadi. Yozma refleksiyalar: shaxsiy kechinmalarni, fikrlarni yozma ravishda bayon qilish hissiy ongni mustahkamlaydi. Guruh bo'lib fikr almashish: bir xil vaziyatga turli nuqtai nazardan baho berish qobiliyatini shakllantiradi. Refleksiya jarayoni bo'lajak harbiylarning ijtimoiy sezgirligini oshiradi va vaziyatni ko'p qirrali tahlil qilishga o'rgatadi.

4. Aksiologik mazmundagi suhbatlar va ma'ruzalar. Harbiy ta'limda empatiyaning kuchaytirish uchun shaxsni ma'naviy qadriyatlarga yo'naltiruvchi suhbatlar ham muhim ahamiyatga ega. Bu mashg'ulotlarda quyidagi mavzular yoritiladi: harbiy axloqiy me'yorlar, burch va mas'uliyatning qadriy mohiyati, halollik, adolat, vijdon kabi umuminsoniy qadriyatlar, harbiy xizmatning insonparvarlik tamoyillari. Mazkur suhbatlar empatiyaning ma'naviy poydevorini mustahkamlab, shaxsda boshqalarning manfaatiga hurmat bilan qarash odatini shakllantiradi.

5. Birgalikdagi loyihalar va jamoaviy topshiriqlar Harbiy tayyorgarlik mashg'ulotlari ko'pincha jamoaviy faoliyatga asoslanadi. Bunday topshiriqlar harbiy xizmatchilardan bir-birini qo'llab-quvvatlashni, vazifalarni bo'lib bajarishni va jips holda harakat qilishni talab qiladi. Eng samarali shakllar: Juftlikda ishlash: o'zaro ishonch va mas'uliyatni oshiradi. Guruhda muammo yechish: har bir a'zo fikrini inobatga olish, savodli kommunikatsiya yuritish ko'nikmasini rivojlantiradi. Jamoaviy qaror qabul qilish: boshqalar pozitsiyasini tinglash va umumiy yechimga

kelishni o'rgatadi. Bu usullar jamoa a'zolari o'rtasida ichki birdamlik va o'zaro hurmatni kuchaytiradi.

6. Raqamli resurslardan foydalanish Virtual simulyatorlar, 3D modellar, interaktiv psixologik testlar bo'lajak harbiylarning kommunikativ ko'nikmalarini kuchaytiradi. Ilmiy izlanishlar empatik ko'nikmalarni shakllantirishda Empatiya harbiy faoliyatda: stressni yengish, ekstremal vaziyatlarda hamkorlik, nizolarni yumshatish, yetakchilik fazilatlarini rivojlantirish uchun ilmiy tadqiqotlar bilan asoslab berilgan. Hozirgi harbiy psixologiya empatiyani liderlik kompetensiyasining asosiy elementi sifatida e'tirof etadi. **Ilmiy izlanishlarda empatiyaning harbiy tayyorgarlikdagi o'рни.** Zamonaviy harbiy psixologiya sohasida olib borilgan tadqiqotlar empatiyaning harbiy xizmatchilar kasbiy tayyorgarligidagi strategik ahamiyatini chuqur asoslab bermoqda. Xususan, empatiya askarning murakkab operatsion sharoitlarda hissiy barqarorligini ta'minlash, o'zini boshqarish kompetensiyalarini rivojlantirish hamda jamoaviy vazifalarni uyg'unlikda bajarishidagi muhim omillardan biri sifatida ko'riladi. Ilmiy adabiyotlarda empatiyaning harbiy faoliyatdagi roli bir necha yo'nalishda o'rganilgan: **Stressni yengish jarayonida empatiya** – Tadqiqotlar ko'rsatishicha, empatik tafakkurga ega harbiy xizmatchilar yuqori bosimli vaziyatlarda o'z his-tuyg'ulari ustidan nazoratni samaraliroq amalga oshiradi, bu esa psixologik chidamlilikni mustahkamlaydi. **Ekstremal vaziyatlarda hamkorlikni kuchaytirish** – Empatiya jamoa a'zolari o'rtasida o'zaro ishonchning shakllanishiga olib keladi. Bu esa tezkor qaror qabul qilish, vazifalarni taqsimlash va bir-birini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini yanada samarali qiladi. **Nizoli holatlarni yumshatish** – Harbiy psixologlar fikricha, empatik idrok ziddiyatlarni konstruktiv boshqarish, nizolarning keskinlashishini oldini olish hamda jamoada sog'lom ijtimoiy-iqlimni ta'minlashga xizmat qiladi. **Liderlik kompetensiyasida empatiya** – Zamonaviy harbiy rahbarlardan faqat buyruq berish emas, balki jamoani ruhlantirish, motivatsiya berish va shaxsiy holatlarni to'g'ri baholash talab qilinadi. Shu sababli empatiya liderlikning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qat'iy ilmiy asosga ega.

Xulosa Bo'lajak harbiy xizmatchilarda empatiya ko'nikmalarini shakllantirish - zamonaviy harbiy ta'limning nafaqat pedagogik, balki strategik va ijtimoiy ahamiyatga ega eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Aksiologik (qadriyatlar) yondashuv ushbu jarayonda markaziy metodologik asos bo'lib xizmat qiladi va har bir kursantda insonparvarlikka tayanadigan kasbiy qarashlar tizimini shakllantirishga yordam beradi. Mazkur yondashuv orqali: **insoniy va umumxalq qadriyatlariga sodiqlik, kasbiy burchning mohiyatini chuqur anglash, jamoaviy birdamlikni saqlash va qo'llab-quvvatlash, har qanday holatda ham boshqalarni tushunish, yordam ko'rsatishga tayyorlik, psixologik barqarorlik va mas'uliyatlilik** kabi fazilatlar izchil shakllanadi. Empatiyani rivojlantirishda interaktiv darslar, psixotreninglar, rolli o'yinlar, vaziyatli topshiriqlar, reflektiv tahlillar, media-treninglar, shuningdek, simulyatsiya texnologiyalari muhim metodlar sifatida e'tirof etiladi. Bu vositalar orqali kursantning nafaqat hissiy sezgirliigi, balki analitik fikrlashi, o'zaro muloqot madaniyati va murakkab ijtimoiy psixologik vaziyatlarda ongli qaror qabul qilish qobiliyati rivojlanadi. Shunday qilib, empatiyaga asoslangan ta'lim modeli harbiy xizmatchilarni faqat taktik jihatdan tayyorlangan mutaxassis emas, balki yuqori axloqiy tamoyillarga ega, jamoaviy mas'uliyatni his qiladigan va jamiyat oldida o'z burchini chuqur anglaydigan yetuk shaxs sifatida tarbiyalaydi. Bu esa harbiy tizimning barqarorligi, jamoaning ichki uyg'unligi va milliy xavfsizlikni ta'minlashda bevosita ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Kohlberg, L. (1981). The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. San Francisco: Harper & Row.
2. Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon, 9(5), 1–6.
3. Schön, D. A. (1983). The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. New York: Basic Books.
4. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam Books.

5. Wenger, E. (1998). *Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. NATO Research Division. (2020). *Contemporary Approaches in Military Psychology*. Brussels: NATO Publications.
7. OECD. (2005). *Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers*. Paris: OECD Publishing.
8. O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi. (2019–2024). *Harbiy ta'lim metodik qo'llanmalar va o'quv dasturlari*. Toshkent: Mudofaa vazirligi nashriyoti.
9. Abduhalimov, B. (2020). *Harbiy psixologiya asoslari*. Toshkent: Ma'naviyat.
10. Rahmonqulov, O. (2021). *Harbiy pedagogika va psixologiya*. Toshkent: Harbiy texnika nashriyoti.
11. Jo'rayev, A. (2019). Empatiya va shaxslararo munosabatlar psixologiyasi. *O'zbekiston psixologiya jurnali*, №3, 45–52.
12. Yusupov, R. (2022). Aksiologik yondashuvning ta'lim jarayonidagi o'rni. *Ta'lim va innovatsiya*, №4, 21–28.
13. Andreeva, G. M. (2015). *Sotsialnaya psixologiya*. Moskva: Aspekt-Press.
14. Petrovskaya, L. A. (2012). *Kompetentnost v obshchenii*. Moskva: MGU nashriyoti.
15. Decety, J., & Jackson, P. L. (2004). The functional architecture of human empathy. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews*, 3(2), 71–100.

Алиев Мухаммаджон Чориевич
Profi University (Ташкент), доцент
Кандидат педагогических наук

ДИНАМИКА САМОПОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Статья рассматривает динамику самопознания личности как спиралевидный процесс с уровнями, циклами и концептуальными скачками. Анализируются ключевые компоненты самопознания и их развитие на различных возрастных этапах. Представлена авторская модель, применимая в психологии развития и образовательной практике.

Ключевые слова: самопознание личности, динамика, циклы, уровни, концептуальные скачки, возрастная периодизация, самосовершенствование.

Annotatsiya. Maqolada shaxsning o'zini anglash spiral jarayoni darajalar, sikllar va kontseptual sakrashlar bilan birga tahlil qilinadi. Asosiy komponentlar va ularning yosh davrlarida rivojlanishi ko'rib chiqiladi. Taklif etilayotgan muallifning modeli rivojlanish psixologiyasi va ta'limda qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: o'zini anglash, dinamika, sikllar, darajalar, kontseptual sakrash, yosh davrlari, o'zini takomillashtirish.

Abstract. The article examines the dynamics of personal self-knowledge as a spiral process with levels, cycles, and conceptual leaps. Key components and their development across age stages are analyzed. The author's model is proposed for developmental psychology and educational practice.

Key words: personal self-knowledge, dynamics, cycles, levels, conceptual leaps, age periods, self-improvement.

Введение. Самопознание личности является фундаментальным аспектом психологического развития человека. Оно представляет собой процесс формирования и осмысления собственного «Я», интеграции знаний о себе, эмоциональных переживаний и опыта действий. Понимание себя напрямую связано с принятием решений, регулированием поведения, формированием жизненных стратегий и адаптацией к изменяющимся социальным условиям.

Самопознание - это не линейное накопление информации о себе, а динамический, циклический и спиралевидный процесс, включающий повторяющиеся уровни осмысления собственного «Я», интеграцию опыта и качественные преобразования личности. Такие преобразования могут проявляться как концептуальные скачки, когда прежние способы понимания себя становятся недостаточными, а новые структуры знаний, эмоций и деятельности формируются и требуют интеграции предыдущего опыта.

Важность изучения динамики самопознания обусловлена не только теоретическим интересом к механизмам личностного роста, но и практическими задачами: пониманием возрастных особенностей, планированием развивающих программ, психологической поддержкой в периоды кризисов и трансформаций. В частности, возрастная периодизация и последовательное прохождение уровней самопознания позволяют выявлять закономерности формирования «Я-концепции», самооценки и самоотношения, а также прогнозировать направления личностного развития.

Цель настоящей статьи - рассмотреть динамику самопознания личности через призму уровней, циклов и концептуальных скачков, выявить закономерности их взаимодействия в

различных возрастных периодах, а также обосновать спиралевидную модель развития самопознания. Для достижения этой цели рассматриваются следующие задачи:

1. Определить структуру и компоненты самопознания личности, выделить их взаимосвязь.
2. Описать уровни самопознания и циклы их реализации, показать повторяющийся и интегрирующий характер процессов.
3. Проанализировать механизм концептуальных скачков, их типы и роль в качественных изменениях личности.
4. Рассмотреть возрастные периоды самопознания и специфику преодоления кризисов и качественных переходов на каждом этапе.

Таким образом, статья направлена на обоснование спиралевидной модели динамики самопознания, которая учитывает циклы развития, уровни самопознания и концептуальные скачки, интегрируя современные психологические и философские подходы к изучению личности.

Степень изученности проблемы. Проблема динамики самопознания личности изучалась различными школами психологии и философии, и современная научная литература предлагает широкий спектр подходов к её пониманию.

Идеи Л. С. Выготского о динамике высших психических функций, о роли социального взаимодействия в формировании сознания и самосознания, а также о кризисах развития как движущих силах личностных изменений, представляют ценную основу для понимания механизмов возрастной динамики самопознания. Выготский подчёркивает, что развитие психики и самосознания происходит не изолированно, а в контексте активного социального опыта, что напрямую коррелирует с концепцией циклов и концептуальных скачков в самопознании личности. И. С. Кон систематизирует понятие самосознания с философской и психологической точек зрения. Особое внимание уделяется возрастной динамике самопознания, в частности подростковому и юношескому возрасту, а также формированию «Я-концепции» и поиску идентичности в разные исторические периоды. Эти исследования подкрепляют идею о цикличности и многоуровневости процесса самопознания, а также о необходимости качественных переходов в развитии личности. С. А. Минюрова подробно анализирует механизмы, структуру и динамику самопознания. Особое значение имеют описанные ею процессы рефлексии, самооценки и их изменения на протяжении жизненного пути. Результаты анализа предоставляет современную методологическую базу для исследования структурной организации и функциональной динамики самопознания личности. С. Л. Рубинштейн рассматривает самосознание как результат активного взаимодействия человека с миром. Он подчёркивает, что самопознание формируется в процессе самостоятельной деятельности, что соответствует современным концепциям цикличного развития личности и интеграции когнитивных, эмоциональных и мотивационных структур. В. В. Столин акцентирует внимание на структуре самосознания, эмоциональных и смысловых аспектах самоотношения, а также на конфликтах в «Я-концепции», возникающих в процессе развития. Его исследования помогают понять внутренние механизмы динамики самопознания и роль эмоционально-ценностного компонента в качественных изменениях личности. Э. Эриксон в своих трудах описывает стадии психосоциального развития и связанные с ними нормативные кризисы. Работа Эриксона особенно важна для понимания переломных моментов самопознания, когда личность проходит интенсивный поиск идентичности и формирует стратегию интеграции опыта, что близко к концепции периодальных и этапных концептуальных скачков.

Таким образом, современная психологическая литература охватывает различные аспекты самопознания личности: от культурно-исторических и социально-обусловленных механизмов до возрастной динамики «Я-концепции» и психосоциальных кризисов.

Совокупность этих подходов позволяет обосновать концепцию спиралевидной динамики самопознания, включающей циклы, уровни и концептуальные скачки, и формирует теоретическую базу для дальнейших эмпирических и прикладных исследований.

Анализ и результаты. Динамика самопознания личности - это системное, непрерывное и нелинейное изменение когнитивных, эмоциональных и поведенческих аспектов самосознания человека на протяжении всей жизни.

В основе самопознания лежат три взаимосвязанных компонента:

1. **Знания о себе** - интегрированные представления личности о собственных качествах, возможностях, ограничениях и опыте. Надёжность и полнота этих знаний определяет способность к самоопределению, принятию решений и целенаправленной деятельности.

2. **Эмоциональное отношение к знанию** - эмоциональная реакция на информацию о себе. Эмоции направляют внимание на значимые аспекты опыта, усиливают мотивацию к действиям, способствуют переосмыслению старых представлений.

3. **Деятельность** - активное подтверждение, проверка, коррекция или расширение знаний о себе. Деятельность замыкает цикл самопознания и становится источником нового знания.

Эти компоненты образуют самоподдерживающуюся систему: знание стимулирует эмоцию, эмоция мотивирует действие, действие генерирует новые знания.

Развитие самопознания проходит через пять уровней:

1. **Самоузнавание** - фиксация отдельных характеристик «Я» и различение себя и внешнего мира.

2. **Самоанализ** - осмысление действий, переживаний и их последствий; формирование внутреннего диалога.

3. **Самооценка** - соотнесение себя с социальными и внутренними стандартами; формирование оценки собственной ценности и успешности.

4. **Самоотношение** - устойчивое эмоционально-ценностное отношение к себе, способность к принятию или критическому переосмыслению «Я».

5. **Самосовершенствование** - осознанное направление деятельности на изменение и развитие себя, интеграция знаний, эмоций и опыта в новые стратегии.

Каждый уровень реализуется через повторяющиеся **циклы самопознания**, включающие: получение знания → эмоциональную реакцию → деятельность → формирование нового знания.

Каждый уровень самопознания реализуется через повторяющиеся циклы, включающие последовательность: получение знания → эмоциональную реакцию → деятельность → формирование нового знания. Эти циклы обеспечивают постепенное углубление самопонимания и интеграцию опыта.

Однако простое повторение циклов не всегда приводит к качественным изменениям. В определённые моменты накопленный опыт, знания и эмоциональные реакции становятся неадекватными для дальнейшего развития. Возникает необходимость качественного преобразования системы самопознания, когда прежние способы понимания себя уже не обеспечивают личностного роста и требуют формирования новых структур.

Именно такие моменты качественного перехода и называются концептуальными скачками.

Повторяющиеся циклы самопознания обеспечивают постепенное накопление знаний, эмоционального опыта и навыков деятельности. Однако на определённых этапах жизни накопленный опыт и привычные способы осмысления себя становятся неадекватными для решения новых задач самопознания. В этих ситуациях требуется качественное изменение структуры личностного опыта - интеграция уже имеющихся знаний, переосмысление эмоций и пересмотр стратегии действий.

Именно такие качественные переходы и являются по своей сути концептуальными скачками. **Концептуальный скачок** - это качественное преобразование системы знаний, эмоций и деятельности, при котором старые способы понимания себя становятся недостаточными, а новые формируются и требуют интеграции предыдущего опыта.

Мы выделяем три основных типа концептуальных скачков:

1. **Уровневый скачок** - переход между уровнями самопознания внутри одного цикла. Он сопровождается изменением способов осмысления собственного «Я» и позволяет личности осваивать новые когнитивно-эмоциональные стратегии на текущем возрастном этапе.

2. **Этапный скачок** - переход между последовательными циклами внутри одного возрастного периода. Он обеспечивает интеграцию знаний, эмоционального опыта и действий, накопленных в предыдущих циклах, и подготавливает личность к дальнейшему качественному росту.

3. **Периодальный скачок** - переход между возрастными периодами. Он затрагивает целостный образ «Я», систему ценностей и смыслов, сопровождается перестройкой внутренней структуры личности и адаптацией к новым социальным и жизненным условиям.

Механизм концептуальных скачков заключается в:

- переработке накопленных знаний о себе;
- эмоциональной переработке опыта, переосмыслении старых переживаний;
- проверке новых представлений через практическую деятельность;
- многократном повторении циклов, которое обеспечивает интеграцию нового понимания «Я».

Значение концептуальных скачков состоит в том, что они:

- обеспечивают качественное, а не просто количественное развитие личности;
- способствуют интеграции когнитивных, эмоциональных и мотивационных структур;
- повышают адаптивность, устойчивость и способность к саморегуляции;
- создают условия для осознанного самосовершенствования и формирования целостного образа «Я» на протяжении всей жизни.

Динамика самопознания носит спиралевидный характер: каждый виток интегрирует предыдущий опыт и обеспечивает более глубокое понимание «Я». Спираль отражает постепенное усложнение когнитивно-эмоциональной структуры личности и нарастание уровня самосовершенствования.

Каждый возрастной период личности включает полный цикл уровней самопознания и множественные повторяющиеся циклы внутри себя. Переходы между уровнями, циклами и периодами сопровождаются концептуальными скачками различного масштаба.

I. Младенчество (0–1/2 года).

Самоузнавание: телесное и сенсорное различение себя и внешнего мира.

Самоанализ: повторение действий и реакция на их последствия.

Самооценка: аффективные реакции на комфорт и дискомфорт.

Самоотношение: базовое доверие или недоверие к себе и миру.

Самосовершенствование: освоение новых форм движения и взаимодействия.

Концептуальные скачки: внутривнутрипериодные - от разрозненных ощущений к целостному «Я»; периодальный - становление субъективности.

II. Раннее детство (1–3 года).

Самоузнавание: устойчивое узнавание себя в действиях и отражениях.

Самоанализ: первичное понимание причин собственных действий.

Самооценка: эмоциональные реакции на успех и неудачу.

Самоотношение: чувство самостоятельности или зависимости.

Самосовершенствование: стремление к автономии и освоению новых действий.

Периодальный скачок: формирование символического и речевого «Я».

III. Дошкольное детство (3–6/7 лет).

Самоузнавание: вербализованное и ролевое.

Самоанализ: объяснение поступков и эмоций.

Самооценка: ситуативная, на основе реакции взрослых.

Самоотношение: эмоционально насыщенное, нестабильное.

Самосовершенствование: через игру, подражание и освоение ролей.

Периодальный скачок: переход к нормативному и социально опосредованному самопониманию.

IV. Младший школьный возраст (7–11 лет).

Самоузнавание: дифференцированное и устойчивое.

Самоанализ: сопоставление усилий и результатов.

Самооценка: учебная и социальная.

Самоотношение: начинает стабилизироваться, зависимость от внешней оценки сохраняется.

Самосовершенствование: соответствие требованиям и ожиданиям.

Периодальный скачок: формирование внутренней позиции.

V. Подростковый возраст (11–15 лет).

Самоузнавание: осознание уникальности и изменчивости «Я».

Самоанализ: критический и рефлексивный.

Самооценка: противоречивая и многомерная.

Самоотношение: формирование ценностного отношения к себе.

Самосовершенствование: экспериментирование с идентичностью и ролями.

Периодальный скачок: интеграция идентичности, выход к самоопределению.

VI. Юность (15–20/21 год).

Самоузнавание: целостность и относительная стабильность.

Самоанализ: осмысление жизненных выборов.

Самооценка: устойчивость и дифференциация.

Самоотношение: внутренняя согласованность.

Самосовершенствование: осознанное и целенаправленное.

Периодальный скачок: переход от поиска себя к реализации жизненного проекта.

VII. Молодость и зрелость (20/21–55/60 лет).

Самоузнавание: интегративное, осознание жизненной роли.

Самоанализ: переоценка опыта, достижений и ограничений.

Самооценка: автономная, меньше зависит от внешних факторов.

Самоотношение: устойчивое принятие себя.

Самосовершенствование: поддержание целостности личности, профессиональное и личностное развитие.

Периодальный скачок: кризисы зрелости и переориентация жизненных смыслов.

VIII. Пожилой и старческий возраст (60+ лет).

Самоузнавание: экзистенциальное, биографическое.

Самоанализ: осмысление жизненного пути как целого.

Самооценка: обобщённая, менее ситуативная.

Самоотношение: принятие себя и прожитой жизни.

Самосовершенствование: внутренняя работа, смыслообразование, передача опыта.

Периодальный скачок: достижение внутренней целостности самопознания.

Каждый из восьми периодов включает полный цикл уровней самопознания и множественные повторяющиеся циклы внутри себя. Развитие личности осуществляется через систему уровней, этапных и периодальных концептуальных скачков, формирующих спиральную динамику самопознания на протяжении всей жизни. Каждый виток спирали отражает углубление знаний, более осознанное самоотношение и повышение уровня самосовершенствования, создавая личность, способную к адаптивной регуляции и устойчивой интеграции опыта.

Вывод: Динамика самопознания личности представляет собой сложный, многомерный и непрерывный процесс, разворачивающийся на протяжении всей жизни. Она включает последовательное прохождение пяти уровней самопознания - самоузнавания, самоанализа, самооценки, самоотношения и самосовершенствования - организованных в циклы и периодически прерываемых концептуальными скачками. Концептуальные скачки обеспечивают качественное преобразование знаний, эмоций и деятельности личности, стимулируют интеграцию опыта и формирование новых способов понимания себя. Спиралевидная структура развития позволяет личности накапливать и углублять опыт, повышать адаптивность и устойчивость, а также выстраивать целостное и осознанное самоотношение.

Рекомендации:

1. Для исследователей:

- Использовать модель уровней и циклов самопознания для оценки личностного развития в разных возрастных группах.
- Включать анализ концептуальных скачков в исследования динамики самопознания, чтобы выявлять ключевые моменты качественных изменений.
- Применять спиралевидную модель для сопоставления индивидуальных траекторий развития с типовыми возрастными периодами.

2. Для практических психологов и педагогов:

- Создавать развивающие программы, учитывающие циклы самопознания и возрастные особенности, направленные на укрепление самооценки и самоотношения.
- Оказывать поддержку в периоды концептуальных скачков, помогая личности интегрировать новые знания и эмоциональные переживания.
- Разрабатывать интервенции, стимулирующие самосовершенствование через осознанную деятельность и целенаправленные упражнения по саморегуляции.

Список использованной литературы.

1. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. - Москва : Смысл : Эксмо, 2005. - 1136 с.
2. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. - Москва : Политиздат, 1984. - 335 с.
3. Минюрова С. А. Психология самопознания и саморазвития : учебник / С. А. Минюрова. - 2-е изд., стер. - Москва : Флинта, 2016. - 479 с.
4. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. - Санкт-Петербург : Питер, 2003. - 512 с.
5. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. - Москва : Издательство Московского университета, 1983. - 284 с.
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис : перевод с английского / Э. Эриксон ; общая редакция и предисловие А. В. Толстых. - Москва : Прогресс, 1996. - 344 с.

To'lanova Baxrixon Abdusamatovna
Andijon davlatr universiteti

FIZIKA FANINI O'QITISH METODIKASIDA SWOT TAHLIL ASOSIDAGI YONDASHUV

Annotatsiya. Mazkur maqolada fizika fanini o'qitish metodikasini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishda SWOT tahlil (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) metodidan foydalanishning nazariy va amaliy imkoniyatlari keng qamrovda tahlil qilinadi. Tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitish jarayonining ichki omillari - metodik ta'minot, o'qituvchi kompetensiyasi, ta'lim mazmuni va didaktik yondashuvlar, shuningdek tashqi omillar - raqamli texnologiyalar, ta'lim siyosati va innovatsion pedagogik tendensiyalarni tizimli baholashga qaratilgan. SWOT tahlil asosida qabul qilingan metodik qarorlar fizika ta'limida nazariya va amaliyot uyg'unligini kuchaytirish, talabalar faolligi va reflektiv fikrlashini rivojlantirish hamda ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-pedagogik mexanizm sifatida asoslanadi.

Kalit so'zlar: fizika ta'limi, o'qitish metodikasi, SWOT tahlil, ta'lim sifati, innovatsion pedagogika, reflektiv yondashuv.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические возможности применения SWOT-анализа (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) в процессе совершенствования методики преподавания физики в высших учебных заведениях. Исследование направлено на системный анализ внутренних факторов образовательного процесса, таких как методическое обеспечение, профессиональные и цифровые компетенции преподавателя, содержание и формы обучения, а также внешних факторов, включая цифровые технологии, образовательную политику и современные педагогические тенденции. Использование SWOT-анализа позволяет выявить сильные и слабые стороны преподавания физики, определить перспективные направления развития и возможные риски. Обосновано, что принятие методических решений на основе SWOT-анализа способствует повышению качества образования, развитию рефлексивного и критического мышления студентов и усилению практико-ориентированной направленности обучения физике.

Ключевые слова: физическое образование, методика преподавания, SWOT-анализ, качество образования, инновационная педагогика, рефлексивный подход.

Abstract. This article explores the theoretical and practical potential of applying SWOT analysis (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) to improve physics teaching methodology in higher education institutions. The study focuses on a systematic examination of internal factors of the physics education process, including teaching methods, instructional resources, teachers' professional and digital competencies, as well as external factors such as digital technologies, educational policies, and innovative pedagogical trends. SWOT analysis is used as an analytical tool to identify key strengths and weaknesses of physics teaching, assess emerging opportunities, and anticipate potential challenges. The findings demonstrate that methodology-oriented decision-making based on SWOT analysis contributes to enhancing the quality and effectiveness of physics education, strengthening the integration of theory and practice, and fostering students' reflective, analytical, and problem-solving skills in a modern educational environment.

Key words: physics education, teaching methodology, SWOT analysis, quality of education, innovative pedagogy, reflective approach.

Kirish. Bugungi globallashuv, raqamli transformatsiya va bilimlar iqtisodiyoti sharoitida fizika fanini o'qitish metodikasiga qo'yiladigan talablar tubdan o'zgarib bormoqda. Zamonaviy jamiyatda fizika faqat fundamental nazariy bilimlar majmui sifatida emas, balki texnologik tafakkur, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, modellashirish va ilmiy qarorlar qabul qilish

ko'nikmalarini shakllantiruvchi asosiy fanlardan biri sifatida qaralmoqda. Biroq ko'plab tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, an'anaviy ma'ruza va reproduktiv yondashuvlarga asoslangan ta'lim talabalarida yuqori darajadagi kognitiv va reflektiv kompetensiyalarni yetarli darajada rivojlantira olmayapti.

Pedagogik adabiyotlarda ta'kidlanishicha, John Dewey ta'lim jarayonida reflektiv fikrlashni shakllantirishni ilmiy tafakkurning asosi sifatida baholagan va bilim tayyor shaklda berilmasdan, faol tajriba asosida egallanishi lozimligini asoslab bergan. Ushbu yondashuv keyinchalik Donald Schön tomonidan "reflection-in-action" va "reflection-on-action" konsepsiyalari orqali rivojlantirilib, murakkab kasbiy faoliyat, jumladan, muhandislik va tabiiy fanlar ta'limi uchun muhim metodologik asos sifatida e'tirof etilgan. Fizika fanini o'qitishda ham ushbu reflektiv yondashuvlar talabaning nazariy bilimni real vaziyatlarga tatbiq etish qobiliyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, David Kolb tomonidan ishlab chiqilgan tajribaviy o'rganish modeli (Experiential Learning Cycle) fizika ta'limida laboratoriya ishlari, modellashtirish va muammoli topshiriqlar orqali bilimlarni mustahkamlash zarurligini ilmiy asoslab beradi. Biroq mazkur yondashuvlarni samarali joriy etish uchun ta'lim jarayonining kuchli va zaif tomonlarini oldindan aniqlash, tashqi imkoniyatlar va xavf-xatarlarni hisobga olish talab etiladi.

Aynan shu nuqtai nazardan, SWOT tahlil metodi fizika fanini o'qitish metodikasini strategik baholashning samarali vositasi sifatida namoyon bo'ladi. SWOT tahlil dastlab strategik menejment va ta'limni boshqarish sohasida qo'llanilgan bo'lsa-da, so'nggi yillarda pedagogik tadqiqotlarda, xususan, fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish jarayonida faol qo'llanila boshladi. Ushbu metod ta'lim tizimining ichki omillari - metodik ta'minot, o'qituvchi kompetensiyasi, didaktik vositalar va tashqi omillar - raqamli texnologiyalar, innovatsion pedagogik tendensiyalar, ta'lim siyosati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tizimli tahlil qilish imkonini beradi.

Xalqaro tadqiqotlarda SWOT tahlilni fan ta'limiga tatbiq etish o'qitish jarayonining strategik rejalashtirilishini kuchaytirishi, ta'lim sifatini oshirish va resurslardan samarali foydalanishga xizmat qilishi qayd etilgan. Ayniqsa, fizika fanida STEAM, muammoli ta'lim (PBL), raqamli laboratoriyalar va simulyatsion muhitlarni joriy etishda SWOT tahlil asosida qabul qilingan metodik qarorlar barqaror va ilmiy asoslangan natijalar berishi ta'kidlanadi.

Shu munosabat bilan, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi fizika fanini o'qitish metodikasini SWOT tahlil asosida kompleks baholash, uning rivojlanish strategiyalarini aniqlash hamda zamonaviy pedagogik talablar asosida takomillashtirish yo'llarini ilmiy jihatdan asoslashdan iboratdir.

Methods. Mazkur tadqiqot fizika fanini o'qitish metodikasini SWOT tahlil asosida baholashga qaratilgan bo'lib, unda sifatli (qualitative) va analitik yondashuvlar uyg'unlashtirildi. Tadqiqot metodologiyasi pedagogik diagnostika, strategik tahlil va didaktik umumlashtirish tamoyillariga asoslandi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, ta'lim jarayonini kompleks baholashda bir nechta metodlarni integratsiyalash ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Avvalo, analitik-tahliliy metod qo'llanilib, fizika fanini o'qitish metodikasiga oid milliy va xorijiy ilmiy-pedagogik manbalar tizimli o'rganildi. Ushbu yondashuv ta'lim mazmuni va metodlarining evolyutsiyasini tahlil qilishga imkon beradi. Xususan, Jerome Bruner o'zining konstruktivistik ta'lim nazariyasida bilimlarni spiral tarzda o'zlashtirish va talabaning faol kognitiv ishtirokini ta'minlash zarurligini asoslab bergan. Bu yondashuv fizika ta'limida tushunchalarni bosqichma-bosqich chuqurlashtirish va metodik strategiyalarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Tadqiqotning markaziy metodi sifatida SWOT tahlil metodi tanlandi. SWOT tahlil ta'lim tizimini strategik baholash vositasi sifatida keng qo'llanilib, uning pedagogik tadqiqotlarda samaradorligi bir qator olimlar tomonidan e'tirof etilgan. Xususan, ta'limni strategik rejalashtirishda SWOT tahlilni qo'llash imkoniyatlari Philip Kotler va ta'lim menejmenti sohasidagi izlanishlarda keng yoritilgan. Mazkur metod yordamida fizika o'qitish metodikasining kuchli (S) va zaif (W) jihatlari, shuningdek tashqi imkoniyatlar (O) va xavf-xatarlar (T) aniqlanib,

ularning o‘zaro ta’siri tahlil qilindi. Bu esa metodik qarorlarni ilmiy asosda qabul qilish imkonini berdi.

Shuningdek, taqqoslash metodi orqali an’anaviy (ma’ruza, reproduktiv mashqlar) va innovatsion (muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, raqamli laboratoriyalar) yondashuvlar solishtirildi. Ushbu metod Eric Mazur tomonidan ishlab chiqilgan Peer Instruction konsepsiyasi asosida talabalarning faol ishtirokini oshirishga xizmat qiluvchi metodlarning afzalliklarini aniqlash imkonini berdi. Taqqoslash natijalari SWOT tahlilning zaif tomonlarini bartaraf etish va imkoniyatlarni kuchaytirish yo‘llarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Tadqiqotda, shuningdek, pedagogik umumlashtirish metodi qo‘llanilib, olingan tahliliy natijalar asosida metodik xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu yondashuv **Lev Vygotsky**ning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga tayangan holda, fizika ta’limida hamkorlik, refleksiya va o‘qituvchi–talaba o‘zaro ta’sirining ahamiyatini asoslashga xizmat qildi.

Umuman olganda, SWOT tahlil fizika fanini o‘qitish jarayonining ichki omillari - o‘qituvchining kasbiy va raqamli kompetensiyasi, metodik ta’minot darajasi, laboratoriya va texnik baza holati hamda tashqi omillar - raqamli texnologiyalar rivoji, ta’lim siyosati, mehnat bozori talablari va fanlararo integratsiya imkoniyatlarini qamrab oldi. Ushbu metodologik yondashuv fizika ta’limini strategik jihatdan takomillashtirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Results

O‘tkazilgan SWOT tahlil natijalari fizika fanini o‘qitish metodikasining hozirgi holatini tizimli baholash imkonini berdi. Tahlil jarayonida aniqlangan kuchli, zaif tomonlar, imkoniyatlar va xavf-xatarlar quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

Fizika o‘qitish metodikasining SWOT tahlili

Kuchli tomonlar (S):

Fizika fundamental ilmiy asosga ega bo‘lgan fan bo‘lib, tabiat qonunlarini mantiqiy va matematik asosda tushuntiradi;

Talabalarda analitik, mantiqiy va modellashtirish tafakkurini rivojlantiradi;

Fizika fanining matematika, texnologiya va muhandislik fanlari bilan kuchli fanlararo integratsiya imkoniyati mavjud;

Tajriba va kuzatuvlarga asoslangan o‘qitish orqali ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi.

Zaif tomonlar (W):

Nazariy materiallarga haddan tashqari urg‘u berilishi natijasida amaliy mashg‘ulotlar yetarli darajada tashkil etilmasligi;

Laboratoriya ishlarining moddiy-texnik baza bilan cheklanganligi;

Ayrim o‘qituvchilarda raqamli va innovatsion pedagogik kompetensiyalarning yetarli emasligi;

Talabalarning fizika faniga nisbatan motivatsiyasining pastligi.

Imkoniyatlar (O):

Raqamli laboratoriyalar, virtual simulyatorlar va interaktiv platformalardan foydalanish imkoniyatlarining kengayib borishi;

STEAM va muammoli ta’lim (PBL) metodlarini o‘quv jarayoniga joriy etish;

Xalqaro ochiq ta’lim resurslari (OER) va global ilmiy platformalarga integratsiya;

Masofaviy va aralash ta’lim texnologiyalarining rivojlanishi.

Xavf-xatarlar (T):

Texnik va laboratoriya bazasining eskirishi;

Fizika faniga bo‘lgan qiziqishning pasayishi va fan “murakkab” sifatida qabul qilinishi;

Kadrlar tayyorlashdagi metodik va amaliy nomutanosiblik;

Nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzilishlar.

Olingan natijalar xalqaro ilmiy tadqiqotlar bilan hamohang ekanini ko‘rsatadi. Xususan, Eric Mazur tomonidan olib borilgan izlanishlarda an’anaviy ma’ruza asosidagi fizika darslari talabalar tushunish darajasini sezilarli oshirmasligi, aksincha, interaktiv va muammoli yondashuvlar bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga xizmat qilishi ta’kidlangan. Bu holat SWOT tahlilda

aniqlangan “nazariyaga ortiqcha yuklama” va “talabalar motivatsiyasining sustligi” kabi zaif tomonlarni ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Shuningdek, **David Kolb**ning tajribaviy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bilim samarali shakllanishi uchun talaba faol tajriba, kuzatuv va refleksiya jarayonida ishtirok etishi lozim. SWOT tahlilda raqamli laboratoriyalar va simulyatorlar “imkoniyat” sifatida aniqlangani ushbu nazariy yondashuvning fizika ta’limi uchun dolzarbligini ko‘rsatadi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, SWOT tahlil fizika fanini o‘qitish metodikasida mavjud muammoli jihatlarni aniqlash bilangina cheklanmay, balki rivojlanish strategiyalarini belgilash uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, kuchli tomonlar va imkoniyatlarni uyg‘unlashtirish orqali zaif jihatlarni bartaraf etish hamda xavf-xatarlarni minimallashtirish mumkinligi aniqlandi. Bu esa fizika ta’limini strategik rejalashtirish va metodik jihatdan takomillashtirishda SWOT tahlilning yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.

Kuchli tomonlar(S)	Zaif tomonlar (W)	Imkoniyatlar (O)	Xavf-xatarlar (T)
Fizika fani fundamental ilmiy asosga ega bo‘lib, tabiat qonunlarini mantiqiy va matematik asosda tushuntiradi	Nazariy materiallarga haddan tashqari urg‘u berilishi sababli amaliy mashg‘ulotlar yetarli darajada tashkil etilmaydi	Raqamli laboratoriyalar, virtual simulyatorlar va interaktiv platformalardan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi	Texnik va laboratoriya bazasining eskirishi
Talabalarda analitik, mantiqiy va modellashtirish tafakkurini rivojlantiradi	Laboratoriya ishlarining moddiy-texnik baza bilan cheklanganligi	STEAM va muammoli ta’lim (PBL) metodlarini o‘quv jarayoniga joriy etish imkoniyati	Fizika faniga bo‘lgan qiziqishning pasayishi va fan “murakkab” sifatida qabul qilinishi
Matematika, texnologiya va muhandislik fanlari bilan kuchli fanlararo integratsiya imkoniyatiga ega	Ayrim o‘qituvchilarda raqamli va innovatsion pedagogik kompetensiyalarning yetarli emasligi	Xalqaro ochiq ta’lim resurslari (OER) va global ilmiy platformalarga integratsiya	Kadrlar tayyorlashdagi metodik va amaliy nomutanosiblik
Tajriba va kuzatuvlarga asoslangan o‘qitish orqali ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi	Talabalarning fizika faniga nisbatan motivatsiyasining pastligi	Masofaviy va aralash ta’lim texnologiyalarining rivojlanishi	Nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzilishlar

Discussion

O‘tkazilgan SWOT tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, fizika fani kuchli fundamental va nazariy-ilmiy bazaga ega bo‘lishiga qaramay, uni o‘qitish metodikasida innovatsion va reflektiv yondashuvlar yetarli darajada tizimli joriy etilmagan. Ayniqsa, raqamli laboratoriyalar, virtual simulyatorlar va muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari mavjud bo‘lsa-da, ular ko‘pincha fragmentar yoki epizodik xarakterga ega bo‘lib qolmoqda. Bu holat nazariya va amaliyot o‘rtasida uzilish yuzaga kelishiga olib keladi.

Mazkur xulosa xalqaro pedagogik tadqiqotlar bilan hamohangdir. Xususan, Eric Mazur tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda an'anaviy ma'ruza asosidagi fizika darslari talabalar bilimini yuzaki shakllantirishi, interaktiv va muammoli yondashuvlar esa tushunchaviy o'zlashtirish darajasini sezilarli oshirishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Bu esa SWOT tahlilda aniqlangan "nazariyaga ortiqcha yuklama" va "talabalar motivatsiyasining sustligi" kabi zaif tomonlarning real pedagogik muammo ekanini tasdiqlaydi.

Shuningdek, **Donald Schön**ning reflektiv amaliyot konsepsiyasiga ko'ra, murakkab kasbiy faoliyat, jumladan, tabiiy fanlar ta'limi samaradorligi talabaning faol tahlil, o'z tajribasini qayta baholash va refleksiya jarayonlarida ishtirok etishiga bevosita bog'liq. SWOT tahlil asosida ishlab chiqilgan metodik strategiyalar aynan ushbu reflektiv komponentni kuchaytirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, SWOT tahlil asosida rejalashtirilgan metodik strategiyalar fizika ta'limida bir qator muhim pedagogik vazifalarni hal qilish imkonini beradi. Jumladan, kuchli tomonlar (fundamental ilmiy baza, fanlararo integratsiya) va imkoniyatlar (raqamli laboratoriyalar, STEAM va PBL metodlari)ni uyg'unlashtirish orqali zaif jihatlarni bartaraf etish mumkin. Bu yondashuv **David Kolb**ning tajribaviy o'rganish modeli bilan hamohang bo'lib, bilim samaradorligi faol tajriba, kuzatuv, tahlil va refleksiya orqali ta'minlanishini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, SWOT tahlil o'qituvchilarning metodik va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. **Lev Vygotsky**ning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga tayangan holda aytish mumkinki, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi hamkorlik, raqamli muhit va pedagogik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari fizika fanini chuqur o'zlashtirishning asosiy omillaridan biridir. SWOT tahlil ushbu jarayonlarda mavjud cheklovlarni aniqlash va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Shu nuqtai nazardan, SWOT tahlilni fizika fanini o'qitish metodikasida muntazam va tizimli qo'llash ta'lim jarayonini strategik rejalashtirish, resurslardan samarali foydalanish hamda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik mexanizm sifatida baholanishi mumkin. Ushbu yondashuv fizika ta'limini zamonaviy, talaba markazli va kompetensiyaga yo'naltirilgan model asosida rivojlantirish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Conclusion

Xulosa qilib aytganda, SWOT tahlil fizika fanini o'qitish metodikasini kompleks baholash va strategik rivojlantirishda muhim ilmiy-uslubiy vosita hisoblanadi. Mazkur yondashuv nafaqat mavjud muammolarni aniqlash, balki fizika ta'limining ichki resurslari va tashqi imkoniyatlarini tizimli ravishda tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, SWOT tahlil asosida qabul qilingan metodik qarorlar fizika ta'limida nazariya va amaliyot uyg'unligini kuchaytirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur xulosalar pedagogika va fizika ta'limi sohasidagi yetuk olimlarning ilmiy qarashlari bilan hamohangdir. Xususan, John Dewey ta'limni tajribaga va reflektiv fikrlashga asoslangan faol jarayon sifatida talqin qilib, o'quv jarayonini doimiy tahlil va qayta baholash zarurligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. SWOT tahlil aynan ushbu reflektiv yondashuvni tizimli va strategik darajada amalga oshirishga imkon yaratadi.

Shuningdek, fizika ta'limida interaktiv va talaba markazli yondashuvlarning samaradorligi Eric Mazur tadqiqotlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Uning izlanishlari an'anaviy ma'ruza asosidagi o'qitishdan ko'ra, muammoli va interfaol metodlar talabalarning tushunchaviy bilimni sezilarli darajada oshirishini ko'rsatadi. SWOT tahlil yordamida aynan shunday metodlarni joriy etish uchun qulay strategik sharoitlar aniqlanadi.

Bundan tashqari, **David Kolb**ning tajribaviy o'rganish modeli fizika ta'limida faol tajriba, kuzatuv va refleksiya orqali bilimlarni chuqur o'zlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Tadqiqotda aniqlangan raqamli laboratoriyalar, virtual simulyatorlar va STEAM yondashuvlari ana shu modelni amalga oshirish uchun muhim imkoniyatlar sifatida baholandi.

Umuman olganda, SWOT tahlilni fizika fanini o'qitish metodikasida muntazam qo'llash o'qituvchilarning metodik va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, talabalar motivatsiyasini

oshirish hamda ta'lim jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni oldindan baholash imkonini beradi. Natijada fizika ta'limi zamonaviy, samarali va talaba markazli shaklda tashkil etilib, u kompetensiyaga yo'naltirilgan va innovatsion pedagogik model asosida rivojlanishi uchun mustahkam ilmiy-metodik asos yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Dewey, J. (1933). *How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process*. Boston: D.C. Heath and Company.
2. Schön, D. A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books.
3. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
4. Mazur, E. (1997). *Peer Instruction: A User's Manual*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
5. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
6. Bruner, J. S. (1960). *The Process of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
7. Biggs, J., & Tang, C. (2011). *Teaching for Quality Learning at University* (4th ed.). Maidenhead: Open University Press.
8. Harden, R. M. (2000). The integration ladder: A tool for curriculum planning and evaluation. *Medical Education*, 34(7), 551–557.
9. Barrows, H. S., & Tamblyn, R. M. (1980). *Problem-Based Learning: An Approach to Medical Education*. New York: Springer.
10. Jacobs, H. H. (1989). *Interdisciplinary Curriculum: Design and Implementation*. Alexandria, VA: ASCD.
11. Drake, S. M. (2012). *Creating Standards-Based Integrated Curriculum*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
12. Kotler, P., & Fox, K. F. A. (1995). *Strategic Marketing for Educational Institutions*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
13. Shadish, W. R., Cook, T. D., & Campbell, D. T. (2002). *Experimental and Quasi-Experimental Designs for Generalized Causal Inference*. Boston: Houghton Mifflin.
14. Yardley, S., Teunissen, P. W., & Dornan, T. (2012). Experiential learning: Transforming theory into practice. *Medical Teacher*, 34(2), 161–164.
15. Cruess, R. L., & Cruess, S. R. (2006). Teaching professionalism: General principles. *Medical Teacher*, 28(3), 205–208.

Sanoyeva Mohigul Odil qizi
Buxoro innovatsiyalar universiteti
Pedagogika nazariyasi va tarixi magistranti

KLASSIK PEDAGOGIK MEROSNI MODERNIZATSIYA QILISHNING ZAMONAVIY TALABLARI VA ULARNI TA'LIM AMALIYOTIGA JORIY ETISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada klassik pedagogik merosni modernizatsiya qilishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinib, uning zamonaviy ta'lim tizimidagi ahamiyati asoslandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, klassik pedagogik yondashuvlarni zamonaviy talablar va innovatsion texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish ta'lim samaradorligini oshiradi. Statistik tahlillar ta'lim mazmuni, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, interfaol metodlar va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish bo'yicha sezilarli o'sish ko'rsatganini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: klassik pedagogik meros, modernizatsiya, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, interfaol metodlar, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретические и практические аспекты модернизации классического педагогического наследия и обоснована его значимость в современной образовательной системе. Полученные результаты показывают, что сочетание классических педагогических подходов с современными требованиями и инновационными технологиями повышает эффективность обучения. Статистический анализ подтверждает значительный рост по таким показателям, как обновление содержания обучения, персонализированный подход, использование интерактивных методов и развитие практических навыков.

Ключевые слова: классическое педагогическое наследие, модернизация, персонализированное обучение, интерактивные методы, эффективность образования.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of modernizing classical pedagogical heritage and substantiates its significance in the contemporary education system. The results show that integrating classical pedagogical approaches with modern requirements and innovative technologies enhances learning effectiveness. Statistical analysis confirms a significant increase in educational content updates, student-centered approaches, the use of interactive methods, and the development of practical skills.

Key words: classical pedagogical heritage, modernization, student-centered learning, interactive methods, educational effectiveness

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi global miqyosda o'zgaruvchan iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik sharoitlarga moslashishni talab qiladi. Bu jarayonda **klassik pedagogik merosning yangicha formatda yangilanishi** – nafaqat tarixiy tajriba va pedagogik falsafaning saqlanishi, balki ularni zamon talablari bilan uyg'unlashtirish vazifasini ham o'z ichiga oladi. Klassik pedagogik meros – bu avvalgi asrlar davomida shakllangan bilim berish, tarbiya va o'qitish tamoyillari majmuasi bo'lib, ularning ba'zilar hozirgi ta'lim jarayonining asosiy tamoyillarini tashkil etadi, lekin ko'pgina kontseptual elementlar zamon talablariga muvofiq yangilanishini talab qiladi. Shu sababli, pedagogika tarixidan olingan metodologik yondashuvlarni saqlagan holda ularni modernizatsiya qilish - ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish va xalqaro ta'lim mezonlariga moslashtirish uchun zarurdir.

Chet el amaliyotida ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning samaradorligi ko'pincha xalqaro statistika asosida baholanadi. UNESCO Statistika Instituti (UIS) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha asosiy ta'lim ko'rsatkichlari muntazam yangilanib boradi va ularning tahlili orqali ta'lim sifati, ta'limga qamrov hamda pedagogik samaradorlik darajalari baholanadi; shuningdek, butun dunyoda bolalarning **40 % atrofidagi qismi birlamchi ta'lim oxirida o'qishni minimum**

darajada egallaydi yoki yetarlicha ko'nikma ololmaydi, bu esa ta'lim amaliyotini modernizatsiya qilish zaruratini ko'rsatadi [5].

Xalqaro ta'lim baholash tizimlari ham ta'lim sifatini solishtirish va modern pedagogik yondashuvlarni joriy etish mezonlarini belgilashda muhim rol o'ynaydi. OECD tomonidan olib boriladigan PISA (Programme for International Student Assessment) dasturi 15 yoshli o'quvchilarning matematik, o'qish va fan bo'yicha real hayotdagi ko'nikmalarini baholaydi va 80 dan ortiq mamlakatni qamrab oladi, bu esa pedagogik tizimlar samaradorligini xalqaro kontekstda baholash imkonini yaratadi [6].

Adabiyotlar tahlili. Klassik pedagogik meros har bir xalqning ta'lim va tarbiya tizimida muhim o'rin egallaydi, chunki u avlodlar tajribasi, ilmiy qarashlar va tarbiyaviy tamoyillar asosida shakllangan mustahkam nazariy poydevorni ifodalaydi. Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishi sharoitida mazkur merosni saqlab qolish bilan birga uni yangicha mazmun va shakllar bilan boyitish, ya'ni modernizatsiya qilish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Ta'lim jarayonida raqamlashtirish, kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan o'qitish kabi talablarning kuchayishi klassik pedagogik qarashlarni qayta tahlil qilish va ularni amaliyotga moslashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Rus pedagogika fanida klassik pedagogik merosni shakllantirishda K. Ushinskiyning hissasi alohida ahamiyatga ega. U pedagogikani mustaqil ilmiy fan sifatida asoslab, ta'lim jarayonining xalq ruhiyati, milliy til va yosh xususiyatlariga mos bo'lishi zarurligini ta'kidlagan. Ushinskiy ta'limda ongli o'rganish, tizimlilik va izchillik tamoyillarini ilgari surib, ularni pedagogik jarayonning asosiy mezonlari sifatida belgilagan. Ushbu g'oyalar bugungi kunda ham ta'lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi [4].

A. Makarenko esa tarbiya nazariyasini ijtimoiy muhit va jamoa bilan chambarchas bog'lab o'rgangan pedagog olimlardan biridir. Uning qarashlarida shaxs tarbiyasi faqat individual yondashuv emas, balki jamoaviy faoliyat orqali amalga oshiriladigan murakkab pedagogik jarayon sifatida talqin etiladi. Makarenko intizom, mas'uliyat, mehnatsevarlik kabi sifatlarni tarbiyalashda aniq maqsadga yo'naltirilgan pedagogik tizim zarurligini asoslab bergan. Zamonaviy ta'lim amaliyotida loyiha faoliyati, jamoada ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish aynan ushbu g'oyalarning yangicha talqinidir [1].

Rus pedagogik fikrida hamkorlik pedagogikasi g'oyalarini rivojlantirgan Simon Soloveychik ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratgan. U o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar dialog, o'zaro hurmat va ishonchga asoslanishi lozimligini ta'kidlagan. Soloveychikning qarashlariga ko'ra, ta'lim jarayonida majburlash emas, balki ichki ehtiyoj va qiziqish orqali bilim egallash samarali hisoblanadi. Bu yondashuv bugungi shaxsga yo'naltirilgan va refleksiv ta'lim modellariga metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

VA. Suxomlinskiy ta'lim va tarbiya jarayonida shaxsning ichki dunyosi, hissiy holati va axloqiy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratgan. VA. Suxomlinskiy pedagogik qarashlarida ta'limni insonparvarlashtirish, bolaning individual imkoniyatlarini hisobga olish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish ustuvor o'rin egallaydi. Uning fikricha, samarali ta'lim jarayoni faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, o'quvchining ma'naviy kamolotini ta'minlashi lozim. Ushbu g'oyalar bugungi kunda shaxsga yo'naltirilgan va refleksiv ta'lim modellarining nazariy asosini tashkil etib, klassik pedagogik merosni modernizatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Yana bir muhim rus pedagog olimi L. S. Vigotskiy bo'lib, u pedagogika va psixologiya fanlari tutashgan yo'nalishda fundamental ilmiy meros qoldirgan. Vigotskiy ta'lim jarayonida ijtimoiy muhit, muloqot va hamkorlikning rolini asoslab bergan hamda "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan. Uning nazariyasiga ko'ra, o'quvchi rivoji faqat individual faoliyat bilan emas, balki kattalar va tengdoshlar bilan hamkorlik jarayonida jadallashadi. Bu qarashlar zamonaviy ta'lim amaliyotida guruhviy ishlash, loyiha faoliyati va hamkorlikda o'qitish metodlarining keng qo'llanilishiga ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Vigotskiy merosi klassik pedagogik g'oyalarni innovatsion metodlar bilan uyg'unlashtirish imkonini beruvchi muhim nazariy poydevor hisoblanadi [2].

Muhokama. Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti, texnologik yangilanishlar va global integratsiya jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu holat pedagogika faniga nisbatan yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Ayniqsa, klassik pedagogik merosni saqlagan holda uni zamonaviy talablar asosida modernizatsiya qilish masalasi bugungi kunda ta'lim islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Klassik pedagogik qarashlar rus va o'zbek pedagogika maktablari misolida uzoq yillar davomida ta'lim va tarbiya jarayonining nazariy asosini shakllantirib kelgan bo'lsa-da, hozirgi ta'lim muhitida ularni yangicha metodlar, interfaol texnologiyalar va kompetensiyaviy yondashuvlar bilan boyitish zarurati yuzaga kelmoqda.

Ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, mustaqil fikrlashni rivojlantirish, amaliy ko'nikmalarni shakllantirish kabi mezonlarning ustuvorligi klassik pedagogik merosni qayta tahlil qilishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim samaradorligini baholashda statistik tahlil muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u pedagogik jarayonlarning real natijalarini aniqlash va turli ta'lim modellari o'rtasidagi farqlarni ilmiy asosda ko'rsatishga imkon beradi. Mazkur tadqiqotda klassik, qisman modernizatsiyalangan hamda zamonaviy xalqaro ta'lim modellari o'rtasidagi asosiy ko'rsatkichlar statistik jadvallar orqali tahlil qilinib, pedagogik merosni modernizatsiya qilishning ta'lim samaradorligiga ta'siri yoritiladi.

1-jadval

Klassik pedagogik merosni modernizatsiya qilishda ta'lim jarayoni ko'rsatkichlarining statistik taqqoslanishi

Ko'rsatkichlar	An'anaviy pedagogika (klassik model)	Qisman modernizatsiyalangan model	Zamonaviy xalqaro model
Ta'lim mazmunining yangilanish darajasi	30–35 %	55–65 %	80–90 %
Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv	25–30 %	50–60 %	85–90 %
Interfaol metodlardan foydalanish	20–25 %	45–55 %	70–80 %
Tarbiya va ta'lim integratsiyasi	60 %	75 %	85–90 %

Mazkur jadval klassik pedagogik merosga tayangan ta'lim modelidan zamonaviy xalqaro ta'lim modeliga o'tish jarayonidagi asosiy statistik o'zgarishlarni ko'rsatadi. An'anaviy pedagogik modelda ta'lim mazmuni va metodlari asosan o'qituvchi markazida bo'lib, interfaol yondashuvlar va mustaqil fikrlashni rivojlantirish darajasi past bo'lgan. Qisman modernizatsiyalangan model rus va o'zbek pedagogika maktablarida shakllangan bo'lib, unda klassik g'oyalar saqlangan holda interfaol metodlar va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim elementlari joriy etilgan. Zamonaviy xalqaro modelda esa pedagogik meros innovatsion texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv va refleksiv ta'lim bilan uyg'unlashgan bo'lib, ta'lim samaradorligi sezilarli darajada oshgan.

2-jadval

Klassik pedagogik merosni modernizatsiya qilish natijasida ta'lim samaradorligining o'sish ko'rsatkichlari

Natija ko'rsatkichlari	Klassik yondashuv	Modernizatsiyalangan yondashuv	Xalqaro ilg'or tajriba

O'quvchilarning bilimni o'zlashtirish darajasi	60–65 %	75–80 %	85–90 %
Amaliy ko'nikmalarni shakllantirish	45–50 %	65–70 %	80–85 %
Ijtimoiy faollik va jamoada ishlash	50–55 %	70–75 %	85–90 %

Ushbu jadval klassik pedagogik merosni modernizatsiya qilish ta'lim natijalariga qanday ta'sir ko'rsatishini statistik jihatdan ifodalaydi. Klassik yondashuvda bilimlarni uzatish ustuvor bo'lib, amaliy va ijtimoiy kompetensiyalar yetarli darajada shakllanmagan. Rus va o'zbek pedagogik merosi asosida modernizatsiya qilingan yondashuvda esa ta'lim samaradorligi oshib, o'quvchilarning amaliy ko'nikmalari va ijtimoiy faolligi sezilarli darajada rivojlangan. Xalqaro tajribada esa pedagogik meros innovatsion ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirilganligi sababli ta'lim natijalari barqaror, moslashuvchan va yuqori samarali hisoblanadi.

Xulosa. Klassik pedagogik merosni modernizatsiya qilish ta'lim tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi strategik yo'nalish hisoblanadi. Ushbu jarayon orqali ta'lim mazmuni yangilanadi, o'qitish metodlari takomillashadi va pedagogik jarayon samarali tarzda tashkil etiladi. Klassik va zamonaviy yondashuvlarning uyg'unlashuvi natijasida raqobatbardosh, mustaqil fikrlovchi va ijtimoiy mas'uliyatli shaxslarni tarbiyalash imkoniyati kengayadi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni joriy etish va o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishni ta'minlash asosiy vazifalardan biri sifatida qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Макаренко А. С. Педагогическая поэма. - Москва: Художественная литература, 1973. - 512 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология. - Москва: Педагогика, 1984. - 480 с.
3. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. - Москва: Педагогика, 1976. - 384 с.
4. Ушинский К. Д. Педагогические идеи и дидактические взгляды. - Москва: Педагогика, 1990. - 368 с.
5. <https://www.oecd.org/en/about/programmes/pisa.html?utm>
6. <https://databrowser.uis.unesco.org/?utm>

A.Sh.Azimova

Buxoro davlat universiteti Mustaqil izlanuvchisi

**BO‘LAJAK MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARIDA
KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ORQALI PEDAGOGIK EMPATIYANI
SHAKLLANTIRISH**

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak maktabgacha ta’lim tashkiloti (MTT) tarbiyachilarida kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagogik empatiyani shakllantirish masalalari yoritilgan. Pedagogik empatiyaning kasbiy kompetensiyalar tizimidagi o‘rni, uni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va amaliy mexanizmlari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, empatik kompetensiyani shakllantirish tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi va pedagogik faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bo‘lajak maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarida kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagogik empatiyani shakllantirishning nazariy-metodik asoslarini aniqlash, ushbu jarayonning samarali pedagogik shart-sharoitlari va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish hamda ularning kasbiy tayyorgarlikdagi ahamiyatini asoslab berishdan iborat. Mazkur tadqiqot bo‘lajak maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarida kompetensiyaviy yondashuv orqali pedagogik empatiyani shakllantirish jarayonini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda nazariy va amaliy tadqiqot metodlarining majmuasidan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida bo‘lajak maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarida kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagogik empatiyani shakllantirishga qaratilgan metod va usullarning samaradorligi tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, empatik kompetensiyani rivojlantirish jarayoni tizimli va maqsadli tashkil etilganda tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi sezilarli darajada oshadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarida pedagogik empatiyani shakllantirish kompetensiyaviy yondashuv asosida amalga oshirilganda, ularning kasbiy tayyorgarligi va pedagogik faoliyat samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Pedagogik empatiya tarbiyachining bolalar hissiy holatini anglash, ularning individual ehtiyojlarini tushunish hamda ta’lim-tarbiya jarayonida samarali pedagogik munosabatni namoyon etishida muhim kasbiy kompetensiya sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: pedagogik empatiya, kompetensiyaviy yondashuv, kasbiy kompetensiya, maktabgacha ta’lim, bo‘lajak tarbiyachi, pedagogik faoliyat, ijtimoiy-emosional kompetensiya, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, refleksiya, pedagogik muloqot.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования педагогической эмпатии у будущих педагогов дошкольных образовательных организаций (ДПО) на основе компетентностного подхода. Анализируется роль педагогической эмпатии в системе профессиональных компетенций, педагогических условиях и практических механизмах ее развития. По результатам исследования, формирование эмпатической компетенции служит повышению профессиональной подготовки и эффективности педагогической деятельности педагогов. В статье рассматриваются вопросы формирования педагогической эмпатии у будущих педагогов дошкольных образовательных организаций (ДПО) на основе компетентностного подхода. ЦЕЛЬ: выявить теоретические и методологические основы формирования педагогической эмпатии у будущих воспитателей дошкольных образовательных организаций на основе компетентностного подхода, разработать эффективные педагогические условия и практические механизмы этого процесса, а также обосновать их важность в профессиональной подготовке. Целью данного исследования было изучение процесса формирования педагогической эмпатии у будущих воспитателей дошкольных учреждений на основе компетентностного подхода, при этом использовался комплекс теоретических и прикладных методов исследования. В ходе исследования был проанализирован эффект методов и техник, направленных на формирование педагогической эмпатии у будущих воспитателей дошкольных учреждений на основе компетентностного подхода. Полученные результаты показали, что при

систематической и целенаправленной организации процесса развития эмпатической компетенции профессиональная подготовка воспитателей значительно повышается. Результаты исследования показали, что при формировании педагогической эмпатии у будущих воспитателей дошкольных учреждений на основе компетентностного подхода значительно повышается их профессиональная подготовка и эффективность педагогической деятельности. Педагогическая эмпатия проявляется как важная профессиональная компетенция в понимании воспитателем эмоционального состояния детей, понимании их индивидуальных потребностей и демонстрации эффективного педагогического подхода в образовательном процессе.

Ключевые слова: педагогическая эмпатия, компетентностный подход, профессиональная компетентность, дошкольное образование, будущий воспитатель, педагогическая деятельность, социально-эмоциональная компетентность, личностно-ориентированное образование, рефлексия, педагогический диалог.

Annotation. The article discusses the issues of forming pedagogical empathy in future educators of preschool educational organizations (PDOs) based on a competency-based approach. The role of pedagogical empathy in the system of professional competencies, pedagogical conditions and practical mechanisms for its development are analyzed. According to the results of the study, the formation of empathic competence serves to increase the professional training and effectiveness of pedagogical activities of educators. To identify the theoretical and methodological foundations of the formation of pedagogical empathy in future educators of preschool educational organizations based on a competency-based approach, to develop effective pedagogical conditions and practical mechanisms of this process, and to substantiate their importance in professional training. This study aimed to study the process of forming pedagogical empathy in future preschool educators through a competency-based approach, and a set of theoretical and applied research methods was used. In the course of the study, the effectiveness of methods and techniques aimed at forming pedagogical empathy in future preschool educators based on a competency-based approach was analyzed. The results obtained showed that when the process of developing empathic competence is systematically and purposefully organized, the professional training of educators increases significantly. The results of the study showed that when the formation of pedagogical empathy in future preschool educators is carried out based on a competency-based approach, their professional training and the effectiveness of pedagogical activity increase significantly. Pedagogical empathy is manifested as an important professional competence in the educator's understanding of the emotional state of children, understanding their individual needs, and demonstrating an effective pedagogical attitude in the educational process.

Key words: pedagogical empathy, competency-based approach, professional competence, preschool education, future educator, pedagogical activity, socio-emotional competence, person-centered education, reflection, pedagogical dialogue.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligi, avvalo, tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyasi va shaxsiy fazilatlariga bog'liq. Zamonaviy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv bo'lajak pedagoglarni real kasbiy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan bo'lib, pedagogik empatiya ushbu jarayonda muhim o'rin tutadi. O'qituvchilar doimo o'z o'quvchilariga ta'lim ta'sirini tashkil etish zarurati bilan duch kelishadi. Biroq, ular har doim ham kerakli natijalarga erishavermaydilar, chunki bolaning harakatlarining sabablari ko'pincha mantiqiy tahlil qilinmaydi; bundan tashqari, o'quvchi o'zining individualligini yashirgan holda yolg'on ma'lumotlar beradi. Faqat empatiya bu muammoni hal qila oladi. Natijada, empatik kompetentsiyani rivojlantirish zarurati ayniqsa dolzarbdir. Empatiya tushuncha sifatida nisbatan yaqinda - 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida paydo bo'ldi. Avvalo, u psixoterapiya va psixoanalizda bemor bilan muloqot qilishning asosiy vositasi sifatida ko'rib chiqilgan [1-3]; psixologiyada birlamchi tuyg'u, boshqa odamning farovonligiga tabiiy ehtiyoj sifatida [4]; atrofdagi dunyo ob'ektlari va hodisalarini inson tomonidan bilishning

o'ziga xos turi sifatida; altruizm, vijdon va adolat asosi; odamlar o'rtasidagi muloqotni tartibga soluvchi sifatida; insonning kognitiv, hissiy va xulq-atvor qobiliyatlari va qobiliyatlari to'plamini ifodalovchi murakkab tuzilishga ega ko'p darajali hodisa; eng muhim boshqaruv hodisasi, boshqaruvning asosiy printsiplari sifatida. Empatiyaning mavjud ta'riflarini tahlil qilish bizga empatiya "klassik" psixologik fandagi empatiyadan tubdan farq qila olmasligi haqida xulosa chiqarishga imkon berdi, garchi ular orasida bir qator muhim farqlar mavjud bo'lsa ham:

-o'qituvchi bemor bilan birgalikda kasallikni yengishga harakat qiladigan psixanalitikdan farqli o'laroq, nafaqat "qiyin" o'quvchilarga, balki barcha o'quvchilarga ham empatiya ko'rsatishi kerak;

-ta'lim jarayoni o'quvchiga ta'sir qiluvchi boshqa omillarning ta'sirini nazarda tutadi, shuning uchun o'qituvchining ta'lim ta'sirining natijalari noaniq bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, "pedagogik empatiya" va "klassik" (psixologik) tushunchalari ham o'xshashliklarga ega: ikkala tushuncha ham shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni tavsiflaydi va ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish jarayonining asosiy tarkibiy qismlari hisoblanadi. Inson pedagogikada ham, psixologiyada ham empatiyaning asosiy obyektidir; ikkala bilim sohasi ham empatiyani axloqiy sifat, bolaga altruistik xulq-atvorni o'rgatish usuli sifatida ko'rib chiqadi. Shunday qilib, pedagogik empatiya deganda biz buni boshqa shaxsning shaxslashtirish, identifikatsiya, jalb qilish, tasodifiy atributsiya, moslik va aks ettirish jarayonlari orqali ratsional, hissiy va intuitiv aks ettirishi sifatida tushunamiz, bu bag'rikenglikning axloqiy sifatiga asoslangan va bo'lajak tarbiyachilarga ta'lim ta'sirini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi.

Tadqiqotda quyidagi materiallar va metodlardan foydalanildi:

1. **Ilmiy adabiyotlar tahlili** - pedagogik empatiya va kompetensiyaviy yondashuv bo'yicha mahalliy va xorijiy manbalar o'rganildi.

2. **Pedagogik kuzatuv** - bo'lajak tarbiyachilarning amaliy mashg'ulotlaridagi empatik munosabatlari kuzatildi.

3. **Refleksiya metodlari** - tarbiyachilar o'z his-tuyg'ulari va pedagogik vaziyatlardagi reaksiyalarini tahlil qildi.

1. **Amaliy mashg'ulotlar** - rolli o'yinlarlar orqali empatik kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tashkil etildi.

2. **So'rovnomalar va intervyular** - bo'lajak tarbiyachilarning empatiyaga oid qobiliyatlari va o'z-o'zini baholashlari o'rganildi.

Pedagogik empatiya tarbiyachining bolalar hissiy holatini anglay olish, ularning ehtiyoj va qiziqishlarini tushunish hamda ta'lim-tarbiya jarayonida hisobga olish qobiliyatini ifodalaydi. Kompetensiyaviy yondashuv doirasida empatiya kommunikativ, ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarning tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Bo'lajak tarbiyachilarda pedagogik empatiyani shakllantirish jarayonida rolli o'yinlar, pedagogik vaziyatlarni modelashtirish, keystadiylar, refleksiv mashg'ulotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliyot jarayonida mentorlik va teskari aloqaning yo'lga qo'yilishi empatik kompetensiyaning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Kompetensiyaviy yondashuv tushunchasi

Kompetensiyaviy yondashuv - bu ta'lim jarayonida talabalar va tarbiyachilarning nafaqat bilim va ko'nikmalarini, balki ularning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik tamoyildir. Bu yondashuv shaxsning professional faoliyatida samarali ishlash qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kompetensiyaviy yondashuvning asosiy komponentlari

1. **Bilim kompetensiyasi** - pedagogik nazariya, metodika va bolalar psixologiyasini chuqur bilish.

2. **Ko'nikmalar kompetensiyasi** - ta'lim-tarbiya jarayonini rejalashtirish, tashkil etish va baholash.

3. **Shaxsiy kompetensiya** - empatiya, kommunikativ qobiliyat, ijodkorlik va mas'uliyatlilik.

4. **Amaliy kompetensiya** - real pedagogik vaziyatlarda o'z bilim va ko'nikmalarini qo'llay olish.

Bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida empatiya tayyorgarligini boshqarish muammosini o'rganishda tadqiqot usullari sifatida quyidagi nazariy usullar qo'llanildi: maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari uchun empatiya tayyorgarligi muammosining shakllanishi va rivojlanishini o'rganish uchun tarixiy va pedagogik tahlil qo'llanildi; nazariy va metodologik tahlil bizga tadqiqotning dastlabki bosqichini shakllantirish imkonini berdi; muammoning kontseptual sohasini tavsiflash va tartibga solish uchun kontseptual va terminologik tahlil qo'llanildi; maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari uchun empatiya tayyorgarligi tizimini rivojlantirish istiqbollarini asoslash uchun prognozlash va uzoq muddatli rejalashtirish qo'llanildi. Empirik usullar: ta'lim sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar doirasida o'rganilayotgan muammoni tahlil qilish; Mahalliy va xorijiy oliy ta'limdagi samarali pedagogik tajribaning qisqacha mazmuni; talabalar uchun empatiya mashg'ulotlari sifatini baholash uchun tasdiqlovchi tajriba; talabalarda ta'lim jarayoni orqali empatiya mashg'ulotlari modelini amalga oshirishni ta'minlash uchun shakllantiruvchi tajriba; tanlangan pedagogik shartlar to'plamining samaradorligini eksperimental tekshirish; shuningdek, kuzatish, so'rovnomalar, testlar, o'zini o'zi baholash, statistik usullari. Mavjud modellarning xilma-xilligidan biz tadqiqotimiz uchun kompetensiyaga asoslangan modelni tanladik (1-jadval). Muayyan kompetensiyaga kiritilgan empatik ko'nikmalar bir vaqtning o'zida rivojlanmaydi: avval eng oddiy, asosiylari rivojlantiriladi, so'ngra yuqori darajadagi ko'nikmalar bo'lgan ilg'orlari va nihoyat, yakuniy bosqichda ijodiy ko'nikmalar rivojlantiriladi. Kompetensiyaga asoslangan modellarga lavozim tavsiflari, malaka modellari, mutaxassislar uchun kasbiy tayyorgarlik modellari va boshqalar kiradi. Agar biz empatiya kompetensiyasini turli darajadagi kompetensiyalar to'plami sifatida ko'rib chiqsak, uni asosiy, asosiy va maxsus kompetensiyalar to'plami sifatida ifodalashimiz mumkin. Asosiy kompetensiyalar har qanday faoliyat turi uchun juda muhimdir; ular shaxsning zamonaviy jamiyatda ishlash qobiliyatiga tegishli. Asosiy kompetensiyalar kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Kompetensiyalar empatik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Ular ma'lum bir kasbiy sohadagi aniq muammolarni hal qilishga qaratilgan (1-jadval).

1-jadval.

Empatik kompetensiyaning maxsus kompetensiyalari

Bilim (kognitiv komponenti)	Ko'nikmalar (kontentga asoslangan faoliyat) КОМПОНЕНТ)	shaxsiy xususiyatlar (shaxsiyat komponenti)
• "empatiya" psixologik hodisasi; • "empatiya" tushunchasining pedagogik talqini • pedagogik empatiya shaxsning pedagogik yo'nalishini asoslaydigan va shaxslararo o'zaro ta'sirlarning muvaffaqiyatida yetakchi rol o'ynaydigan tizimni shakllantiruvchi omil sifatida • psixologik fanda pedagogik empatiya va empatiya o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklar va boshqalar.	• empatik-idrok qobiliyatlari • empatik-ifodali qobiliyatlar • empatik-refleksiv qobiliyatlar • empatik-kommunikativ qobiliyatlar • empatik-interaktiv qobiliyatlar • empatik-ijodiy qobiliyatlar	Boshqalarni tushuna olish • rahm-shafqat • hamdardlik • rahm-shafqat • ijodkorlik va boshqalar.

Bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarini tayyorlash jarayonida pedagogik empatiyani shakllantirish muhim kasbiy vazifalardan biridir. Kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni tarbiyachilarning nafaqat bilim va ko'nikmalarini, balki ularning ijtimoiy-emosional kompetensiyalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayonda pedagogik empatiyani shakllantirish muayyan tamoyillarga asoslanishi zarur.

Pedagogik empatiyani shakllantirishning asosiy tamoyillari

1. Shaxsga yo'naltirilganlik tamoyili. Mazkur tamoyil har bir bo'lajak tarbiyachining individual psixologik xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Pedagogik empatiya shaxsiy tajriba va ichki kechinmalar asosida rivojlanadi, shuning uchun ta'lim jarayoni talabaning shaxsiy faolligini ta'minlashi lozim.

2. Faoliyatga yo'naltirilganlik tamoyili. Kompetensiyaviy yondashuvning muhim jihati bilimlarni amaliy faoliyat orqali o'zlashtirishdir. Pedagogik empatiya roli o'yinlar, pedagogik vaziyatlar, keys-stadilar va amaliy mashg'ulotlar jarayonida samarali shakllanadi.

Xulosa o'rnida, bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida kompetensiyaviy yondashuv orqali pedagogik empatiyani shakllantirish yuqorida keltirilgan tamoyillarga asoslangan holda amalga oshirilsa, tarbiyachilarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishi ta'minlanadi. Bu esa maktabgacha ta'lim jarayonida sog'lom psixologik muhit va samarali pedagogik faoliyatni yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022-2026-yillarda Xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi PF-134-son farmoni.

2. Гнатышина е.в. Педагогический инструментарий формирования цифровой культуры будущего педагога [Электронный ресурс] // вестн. челяб. гос. пед. ун-та. 2018. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskiy-instrumentariy-formirova-niya-tsifrovoy-kultury-buduschego-pedagoga> (дата обращения: 03.05.2019).

3. Комиссаренко т.и. Эмпатия в структуре профессиональной самореализации будущего учителя // Психолого-педагогическая подготовка будущих учителей: история, методология и технологии: материалы межвуз. конф. (с междунар. участием) / отв. ред. л.в. Попова. м., 2019. С. 143–148.

4. Науменко м.в. особенности эмпатийных тенденций учителей системы дополнительного образования с различным типом этнической идентичности // теоретические и практические (методические) аспекты профессиональной подготовки педагогов: компетентностный подход. ялта, 2018. С. 110–117.

E.X.Yuldashov

Andijon davlat universiteti Odam fiziologiyasi va HFX kafedrası dotsenti

G.O.Yuldasheva

Qo'qon universiteti Andijon filiali Narmal va patalogik fiziologiya kafedrası
katta o'qituvchisi

B.B.Akbarova

Qo'qon universiteti Andijon filiali Narmal va patalogik fiziologiya kafedrası
katta o'qituvchisi

SUV GIGIYENASI VA AHOLINI ICHIMLIK SUVI BILAN TA'MINLASH

Annotatsiya. ushbu maqolada suv gigiyenasi tushunchasi, uning aholi salomatligini saqlashdagi o'rni hamda aholini sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlash masalalari yoritilgan. Tadqiqotda ichimlik suvining gigiyenik talablari, fizik-kimyoviy va mikrobiologik ko'rsatkichlari, suv manbalarining sanitariya muhofazasi hamda suv orqali yuqadigan kasalliklarning oldini olish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, markazlashgan va markazlashmagan suv ta'minoti tizimlarining afzalliklari va muammolari ko'rib chiqilib, suv resurslaridan oqilona foydalanish hamda zamonaviy tozalash texnologiyalarining ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari aholini xavfsiz ichimlik suvi bilan ta'minlash orqali jamoat salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: suv gigiyenasi, ichimlik suvi, aholi salomatligi, suv ta'minoti, sanitariya-gigiyena talablari, suv manbalari, mikrobiologik xavfsizlik, suvni tozalash, suv orqali yuqadigan kasalliklar, ekologik xavfsizlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие гигиены воды, её роль в сохранении здоровья населения, а также вопросы обеспечения населения качественной питьевой водой. В исследовании проанализированы гигиенические требования к питьевой воде, её физико-химические и микробиологические показатели, санитарная охрана источников водоснабжения и вопросы профилактики заболеваний, передающихся через воду. Кроме того, рассмотрены преимущества и проблемы централизованных и децентрализованных систем водоснабжения, обоснована важность рационального использования водных ресурсов и современных технологий очистки воды. Результаты исследования способствуют укреплению общественного здоровья посредством обеспечения населения безопасной питьевой водой.

Ключевые слова: гигиена воды, питьевая вода, здоровье населения, водоснабжение, санитарно-гигиенические требования, источники воды, микробиологическая безопасность, очистка воды, заболевания, передающиеся через воду, экологическая безопасность.

Abstract. This article examines the concept of water hygiene, its role in maintaining public health, and issues related to providing the population with high-quality drinking water. The study analyzes hygienic requirements for drinking water, its physicochemical and microbiological indicators, sanitary protection of water sources, and measures for preventing waterborne diseases. In addition, the advantages and challenges of centralized and decentralized water supply systems are considered, and the importance of rational use of water resources and modern water treatment technologies is substantiated. The research findings contribute to strengthening public health by ensuring access to safe drinking water.

Key words: water hygiene, drinking water, public health, water supply, sanitary and hygienic requirements, water sources, microbiological safety, water treatment, waterborne diseases, environmental safety.

Gigiyenik nuqtayi nazardan toza suv - hayot manbayi, salomatlik garovi hisoblanadi. Suv inson hayoti, hayvonot va o'simlik dunyosi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan tashqi muhit omillaridan biridir. Odam organizmi ham 65-75% suvdan tashkil topgan. Aholining suvga bo'lgan

ehtiyoji faqat ichish va ovqat tayyorlash bilan cheganib qolmaydi, chunki u tanani, turar joylarni, uy-ro'zg'or buyumlarini, jamoat va davolash muassasalarini toza tutish uchun zarur. Suvning katta miqdori sanoat, transport, qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun sarf bo'ladi. Odam bir kecha-kunduz davomida 100 ml dan 3000 ml atrofida suv iste'mol qiladi, jumladan, 1200-1300 ml (48%) suvni suyuqlik ko'rinishida, 1000-1100 ml suvni esa ovqat tarkibida iste'mol qiladi.

Suvning epidemiologik ahamiyatini ayniqsa qayd qilib o'tish lozim, chunki ichimlik suvida yuqumli kasalliklarning qo'zg'atuvchilari bo'lganda suv orqali yuqish yo'li ichak infeksiyalari - ichter-lama, ichburug', vabo uchun xos. Ayrim virusli infeksiyalar - yuqumli gepatit (Botkin kasalligi), polemiyelit, leptosperoz, tulyaremiyaning suv orqali o'tish imkoniyati ehtimoldan xoli emas. Suvda gelmintozlar-askaridoz, shistomoz va boshqalar tarqalishi mumkin. Suv orqali tarqaladigan epidemiyalarning asosiy belgisi bitta suv manbayidan foydalanadigan shaxslar o'rtasida bir vaqtning o'zida ko'p sonli kasallanishning paydo bo'lishi hisoblanadi. Lekin kasallik yo'qotilgandan keyin kasallanishning birdaniga kamayib ketishi kuzatiladi.

Suv sifatini belgilovchi gigiyenik me'yorlar

O'zbekiston Respublikasining 1.07.2000-yildagi "Ichimlik suv"i 950-2000-sonli Davlat standartida suv sifatini belgilovchi me'yorlar berilgan.

Ichimlik suvining xavfsizligini ta'minlovchi standart to'rt qismdan iborat:

ichimlik suv epidemiya xavfini tug'dirmasligi kerak;

kimyoviy jihatdan zararsiz bo'lishi zarur;

ichimlik suvining organoleptik xossalari yoqimli bo'lmog'i lozim;

ichimlik suv har qanday sharoitda ifloslanishdan muhofaza qilinishi kerak.

1. Suvning kimyoviy ko'rsatkichlari me'yorlari

Ko'rsatkichlar	Me'yor (mg.l da)
Ftor	0,7
Azot nitrat	45,0
Stronsiy	7
Molibden	0,25
Qo'rg'oshin	0,03
Kadmiy	0,001
Margimush	0,05
Nikel	0,1
Simob	0,0005 va boshqalar.

Ichimlik suvning organoleptik xususiyatlari me'yorlari

Ko'rsatkichlar Me'yorlari

20 0 da suvning hidi ko'pi bilan 2 ball

20 0 da suvning ta'mi ko'pi bilan 2 ball

Suvning rangi ko'pi bilan 20-25

Suvning loyqaligi (qoldig'i) ko'pi bilan 1 mg/l

Suv tarkibida ko'zga ko'rinadigan har xil mayda jonivorlar va suzib yuruvchi quyqalar bo'lmagan suv ichishga yaroqli hisoblanadi.

Suvning ruxsat etilgan radioaktiv ko'rsatkichlari:

Radioaktiv birikmalar 950-2000-sonli Davlat standartida ko'r-

satilgan me'yorlardan oshmasligi kerak, jumladan, alfa radioaktivlikning umumiy yig'indisi -0,1 Bk.l, beta radioaktivlikning umumiy yig'indisi -1,0 Bk.l, uran 238 ning miqdori - 9,6 Bk.l, radiy 226 niki -0,96 Bk.l, radion 222 niki -80,0 Bk.l bo'lishi kerak.

Suvning epidemiologik jihatdan xavfsizligini bildiruvchi ko'rsatkichlar:

koli-indeks 3 dan ko'p bo'lmasligi yoki koli-titr 300 ml dan kam bo'lmasligi;

bakteriyalar koloniyasining umumiy soni 1 ml suvda 100 dan ko'p bo'lmasligi;

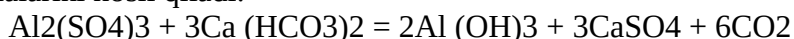
d) polifaglar 200 ml suvda, oddiy ichak patogenlari-lyamb-liyalar, ichburug' amyobalari, gijja tuxumlari suvda bo'lmasligi kerak.

Suvni tozalash va zararsizlantirish

Ochiq suv havzalari suvini, ba'zan yerosti suvlarini ham ularning fizik xossalarini oldindan yaxshilamasdan va yuqumsizlantirmasdan foydalanib bo'lmaydi.

Suvni tozalashdan asosiy maqsad uning fizik xossalarini (tiniqligi, rangdorligi va boshqalar) yaxshilash uchun uni muallaq zarracha- lardan ozod qilishdan iborat. Amalda bunga tinitish, koagulyatsiya va filtrlash bilan erishiladi. Suvni tinitish jarayoni maxsus inshootlar-tinitgichlarda amalga oshiriladi. Ularning ta'siri shunga asoslanganki, suvning tor teshik orqali sekinlik bilan oqishi tufayli tinitgich tubida birmuncha yirik zarrachalar cho'kadi. Tinitish jarayoni 4-8 soat davom etadi. Bunda juda mayda zarrachalar va mikroorganizmlarning talaygina qismi cho'kindiga tushishga ulgurmaydi. Cho'kishni tezlashtirish uchun uning samaradorligini oshirish maqsadida suv koagulyatsiya qilinadi. Buning uchun suvga koagulant (aluminium sul-fat) qo'shiladi, u suvdagi kalsiy bikarbonatlari va magniy bilan reaksiyaga kirishib, musbat zaryadli aluminium gidroksid parchalarini hosil qiladi.

Manfiy zaryadga ega bo'lgan mayda zarrachalar koagulant parchalari yuzasiga yopishadi va cho'kadi. Bu suv tiniqligining yax- shilanishiga va rangdorligining kamayishiga imkon beradi.

Suvning tozalanishining oxirgi bosqichi filtratsiya hisoblanadi, buning uchun vodoprovod stansiyalarida maxsus inshootlar sekin va tez ishlaydigan filtrlardan foydalaniladi. Hozirgi vaqtda tez tozalaydigan filtrlar o'rniga kontakt tindir- gichlar ishlatilmoqda. Ularda koagulant bevosita quvurlar tizimiga kiritiladi. Bunda filtrning yirik donador qatlamida esa muallaq zarrachalar bo'lgan koagulant parchalari tutilib qoladi. Bu odatdagi filtrlarga qaraganda unumdorlikni 2-2 marta oshirishga imkon beradi.

Ichimlik suvining epidemiologik xavfsizligini ta'minlash uchun unga yuqumsizlantirish yo'li bilan yana ishlov beriladi. Yuqumsizlantirish uchun suvni gazsimon xlor yoki xlorli ohak eritmasi bilan xlorlashda foydalaniladi. Xlor moddasi 6-7 atm bosim ostida ballonlarda saqlanib gazsimon xlordan yirik vodoprovod markazlarida foydalaniladi. Kichikroq vodoprovod markazlarida yuqumsizlantirish uchun xlorli ohakda 28-33 % aktiv xlor bo'ladi. Suvni yuqumsizlantirgandan keyin 0,3-0,5 mg.l qoldiq xlor deb ataladigan xlor qolsa, xlor miqdori yetarli hisoblanadi. Qoldiq xlor bu miqdorda suvning organoleptik xossalariga ta'sir qilmaydi va organizm uchun bezarardir. Shaxsiy suv zaxiralari qaynatib, shuningdek, xlor saqlagan tabletkalar yordamida yuqumsizlantiriladi. Masalan, pantotsid (1 tabletkasida 3mg aktiv xlor bor), akvatsid (1tabletkasida 4mg aktiv xlor bor) va yod tabletkalari (3mg aktiv xlor) ishlatiladi. Suvni yuqumsizlantirishning istiqbolli usullaridan biri bu ozonlashdir. Ozonlash suvli muhitda parchalanib, atomlar kislorod hosil qiladi, suvning fizik xossalari yaxshilanishiga imkon beradi. Suvni ultrabinafsha nurlar bilan nurlantirish, reagentsiz zararsizlantirish usuli deyiladi. Bu usul suv tarkibini o'zgartirmaydi, yoqimsiz hid va ta'mlar hosil qilmaydi. Turar joy - yotoqxona, oshxona, xonalar va qoshimcha dahliz, vannaxona, hojatxona, omborxonalaridan iborat bo'ladi. Xonalarni joylashtirishda - yaxshi shamollatish, yetarli darajada tovush izolyatsiyasi va xonalar maydoni uchun optimal sharoitni ko'zda tutish lozim. Mebel jihozlarini tashish oson bo'lishi uchun dahlizning eni 1,4 m dan kam bo'lmasligi kerak.

Tabiiy va sun'iy yoritilishga qo'yiladigan talablar.

Xonaning tabiiy yorug'ligi qator omillarga bog'liq:

Derazalarni dunyo tomonlari bo'yicha joylashtirish. Gigiyenik nuqtayi nazardan janubga va janubi-sharqqa joylashtirish maqsadga muvofiq.

Derazalarning o'lchami va joylashtirilishi. Derazaning yuqori tomoni shifga yaqin qo'yilsa, xonaga yorug'lik yaxshi tushadi. Dera- zalar orasidagi masofa deraza o'rinarining enidan bir yarim marta- dan oshmasligi kerak. Deraza ko'zlarining kattaligi va miqdori, rom panjarasining qandayligi ham muhim ahamiyatga ega. To'g'ri bur- chakli deraza shakli bo'yicha eng talabga javob beruvchi hisoblanadi.

Xonaning sahni yoki chuqurligi. Xonaning chuqurligi derazaning yuqori chekkasidan polgacha bo'lgan masofadan 2 martadan ko'p bo'lmasligi kerak.

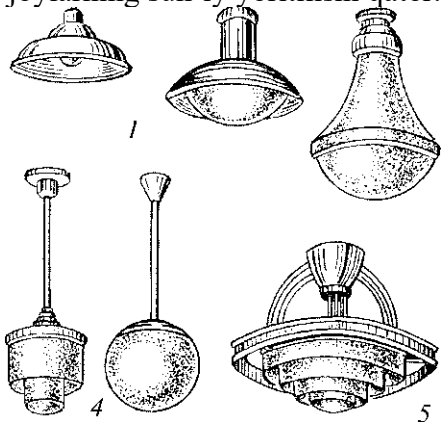

Binolar orasidagi uzilish (masofa) qarama-qarshi tomondagi baland bino balandligidan 2 martadan ko'p oshmasligi kerak.

Oynalarning sifati va ularning tozalik darajasi. Oddiy oynalar yorug'likning bir qismini, ayniqsa, uning ultrabinafsha nurlarini yutadi. Ifloslangan oynalar yorug'lik o'tkazuvchanlikni 25-30% ga kamaytiradi. Derazalardagi pardalar 40% gacha yorug'likni singdirishi mumkin.

Devorlar va polning bo'yalishi. Ochiq ranglar yorug'likni akslantirib, yoritilishni oshiradi.

Kechki paytda tabiiy yoritilishning yetishmasligi uchun sun'iy manba bilan to'ldiriladi. Turar joylarning sun'iy yoritilishi qator.

Turar joy xonasidagi eng past yoritilish cho'g'lanma lampalarda 75 lk, luminescent lampalarda 100 lk, oshxonalarda 100-150 lk bo'lishi kerak.

Yorug'likning ko'zni qamashtiradigan va yaltiroqlik ta'sirini bartaraf qilish uchun tegishli armaturadan foydalanish, lampani osish balandligini to'g'ri belgilash va yuzalar hamda jihozlarni yaltiratmaydigan ranglarga bo'yash lozim.

Lampalarning uch turi farq qilinadi:

Tik yorug'lik beradigan lampalar 90% yorug'lik oqimini pastga yo'naltiradi. Ular turar joy va jamoat binolarini yoritish uchun tavsiya qilinadi.

Tarqoq yorug'lik beradigan lampalar yorug'lik oqimini hamma tomonga bir tekis tarqatadi. Bu lampalar turar joy va jamoat binolarini yoritish uchun foydalaniladi.

Qaytgan yorug'lik beradigan lampalar yorug'lik oqimini ka- mida 90 % ini yuqoriga yo'naltiradi, so'ngra u shiftan qaytadi, tarqaladi va bir tekis yorug'lik hosil qiladi. Tejamli emasligi sababli turar joy xonalarida ishlatilmaydi.

Turar joylarning mikroiklimi va isitish turlari

Turar joylarning mikroiklimi xonadagi havo sharoiti: harorati, namligi, havo harakati va xonalarni o'rab turgan yuza harorati- dan iborat. Turar joy mikroiklimi organizmga katta ta'sir ko'rsatadi. Turar joylarning sun'iy mikroiklimi odam organizmida issiqlik almashinuvi va salomatlik uchun qulay sharoit yaratishi kerak. Bu sharoitlar asosan devorlar va binodagi boshqa narsalarning tuzilish xususiyatiga, isitish va shamollatishga bog'liq. Turar joylarning me'yoriy harorati iliq iqlim sharoitlarida 19-20 °C, sovuq iqlimda 20-22 °C eng qulay harorat hisoblanadi.

Xonadagi nisbiy namlik 40-60 % deb hisoblanadi. Yuqori namlik organizmga ta'sir ko'rsatadi, bundan tashqari, binolarning yog'och qismini chiritadi va yoqimsiz hid chiqaradigan zamburug'- larni paydo qiladi. Uylar ikki usulda: markazlashgan va mahlliy yo'l bilan isitiladi. Markazlashgan isitishning turli ko'rinishlari mavjud bo'lib, qa- tor afzalliklarga ega: tashqi haroratdan qat'i nazar, harorat bir me'yorda turadi, havo buzilmaydi. Bug', suv, panel bilan isitish farq qilinadi. Bug' bilan isitishda issiqlik tashuvchi bug' hisoblanib, u xonaga bosim ostida quvurlar orqali beriladi.

Past bosim ostida suv bilan isitish birmuncha keng tarqalgan, issiqlik tashuvchi bo'lib issiq suv hisoblanadi. Bu qurilmadan kasalxonalar, turar joy va jamoat binolarini isitish uchun foydalaniladi. Panelli isitish eng gigiyenik isitish qatoriga kiradi. Devorlar, shiftlar, pollar issiqlik manbayi sifatida xizmat qilib, issiq suv aylanib yuradigan radiator shularning orasiga o'rnatilgan bo'ladi. Mahalliy isitish issiqlik sig'imi katta va kichik pechlar yordamida amalga oshiriladi. Katta sig'imli pechlarga golland pechi va g'isht- dan ishlangan devorlari qalin boshqa pechlar kiradi.

Ular sekin qiziydi, biroq issiqlikni uzoq saqlaydi va havo haroratini bir me'yorda tutib turadi. Mahalliy isitishning kamchiligi quyidagilar: xona bir me'yorda isitilmaydi, havosi gazlar bilan ifloslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Б.А.Дусчанов. С.С.Солихужаев, Искандарова умумий Гигиена. -Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2001.
2. С.С.Солихужаев. Гигиенадан амалий машгулотлар. -Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2001.
3. S.A.Ziyamammedova. Bolalar gigienasi 2020
4. 4.Axrarov.U.B, Umidova M.Sh., Axrorov Sh.U. "Ovqatlanish mahsulotlarini tayyorlash texnologiyasi" O'quv qo'llanma. T., «Yangi nashr », 2017. 520 b.
5. А.М.Большаков Общая гигиена Геотар медиа 2014
6. А.М.Большаков, В.Г.Маймулов Общая гигиена Геотар медиа 2009.

Eshpo'latov Bekzod Muxiddin o'g'li
Samarqand davlat instituti Pedagogika kafedrasi 2-bosqich magistranti

MAHALLA, OILA VA OTA-ONANING O'SMIR YIGITLARNI AXLOQIY TARBIYALASHDAGI ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalla, oila va ota-onaning o'smir yigitlarni axloqiy tarbiyalashdagi roli o'rganilgan. Tadqiqotda oila va mahallaning tarbiyaviy muhit sifatidagi ahamiyati, ota-onaning shaxsiy namunasi orqali yoshlarning axloqiy fazilatlarini shakllantirish usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, an'anaviy qadriyatlar, xalq og'zaki ijodi, urf-odatlar va marosimlar asosida o'smir yigitlarni axloqiy tarbiyalashning samarali yondashuvlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mahalla va oila ijtimoiy va ma'naviy tarbiyaning markaziy o'chog'i bo'lib, ota-onaning tarbiyaviy roli o'smir yigitlarning hurmat, sabr-toqat, vijdonlilik va mehnatsevarlik kabi fazilatlarini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: mahalla, oila, ota-ona, o'smir yigit, axloqiy tarbiya, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, xalq og'zaki ijodi, marosimlar, tarbiyaviy muhit.

Аннотация. В статье рассматривается роль семьи и соседства в нравственном воспитании мальчиков-подростков. Анализируется значение семьи и соседства как воспитательной среды, методы формирования нравственных качеств молодежи на личном примере родителей. Также освещаются эффективные подходы к нравственному воспитанию мальчиков-подростков, основанные на традиционных ценностях, фольклоре, обычаях и обрядах. Результаты исследования показывают, что семья и соседство являются центральными звеньями социального и духовного воспитания, а воспитательная роль родителей имеет решающее значение в формировании таких качеств мальчиков-подростков, как уважение, терпение, добросовестность и трудолюбие.

Ключевые слова: соседство, семья, родители, подросток, нравственное воспитание, национальные ценности, традиции, народное устное творчество, обряды, образовательная среда.

Annotation. This article examines the role of the neighborhood, family and parents in the moral education of adolescent boys. The study analyzes the importance of the family and neighborhood as an educational environment, methods of forming the moral qualities of young people through the personal example of parents. It also highlights effective approaches to the moral education of adolescent boys based on traditional values, folklore, customs and rituals. The results of the study show that the neighborhood and family are the central focus of social and spiritual education, and the educational role of parents is crucial in forming such qualities of adolescent boys as respect, patience, conscientiousness and hard work.

Key words: neighborhood, family, parents, adolescent, moral education, national values, traditions, folk oral culture, rituals, educational environment.

Kirish. 2017-yildan boshlab yoshlar siyosatiga e'tibor sezilarli darajada oshib, yuqori cho'qqilarga ko'tarildi. Prezident Shavkat Mirziyoyev yoshlar masalasiga alohida e'tibor qaratganini, xususan, "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutqida ta'kidlagan. 2019-yil mart oyida esa yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish masalasiga qaratilgan beshta muhim tashabbus ilgari surildi. Shu bilan birga, "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonunlar va 2022-yil 19-yanvardagi PQ-92-sonli "Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori ham ushbu vazifalarni belgilab berdi.[1].

Mazkur qarorda to'rt asosiy maqsad ko'zda tutilgan: yoshlar bilan ishlashning yangi boshqaruv mexanizmlarini joriy etish; yoshlar bilan ishlashning vertikal tizimini yaratish; yoshlarning muammolarini bevosita mahallalarda hal etish; ta'lim muassasalaridagi ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish. Shu maqsadlarga erishishda e'tibor yoshlar bilan ishlash tizimining dolzarb muammolarini aniqlashga qaratiladi.

Shuningdek, oila jamiyatning tayanchi bo'lib, farzandlarning vatan va elga muhabbat hissi, oilaga sadoqat va mahallada yashash madaniyati aynan oilaviy muhit va yashab turgan mahalla sharoitida shakllanadi.

Mahalla va oila jamiyatning asosiy ijtimoiy birliklari bo'lib, ularning tarbiyaviy salohiyati yosh avlod, xususan, o'smir yigitlarni axloqiy shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ota-onaning shaxsiy namunasi, mehr-oqibat va hurmat kabi qadriyatlar orqali tarbiya berish, o'smirlarning axloqiy fazilatlarini rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi. Shu bilan birga, xalq og'zaki ijodi, maqollar, ertaklar, topishmoqlar hamda an'anaviy marosimlar o'smir yigitlarning dunyoqarashi va axloqiy xulqini shakllantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Bugungi kunda global madaniy ta'sirlarning ortishi natijasida milliy qadriyatlarni saqlash va yoshlarni ma'naviy yetuk inson sifatida tarbiyalash dolzarb vazifa hisoblanadi. Ushbu maqolada mahalla, oila va ota-onaning o'smir yigitlarni axloqiy tarbiyalashdagi roli va ularning tarbiyaviy muhitni shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Ijtimoiy tarbiyada mahallaning ahamiyati haqida ko'plab tadqiqotlar va dolzarb fikrlar mavjud. Mahalla – o'zbek jamiyatining an'anaviy va muhim ijtimoiy instituti bo'lib, u yosh avlodning tarbiyasi, ijtimoiylashuvi va qadriyatlarni o'zlashtirishida katta rol o'ynaydi. Mahalla oila qadriyatlarini saqlash, jamiyatda axloqiy me'yorlarni mustahkamlash va ijtimoiy-iqtisodiy yordamni taqdim etish orqali aholiga ko'maklashadi. Masalan, mahalla orqali kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam ajratish, ishsizlarni ish bilan ta'minlash va yoshlar tarbiyasini qo'llab-quvvatlash kabi tadbirlar amalga oshiriladi.[2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi . O'smir yigitlarning axloqiy tarbiyasida mahalla, oila va ota-onaning roli mavzusi bo'yicha xalqaro va milliy adabiyotlarda ko'plab tadqiqotlar olib borilgan.

Tadqiqotlar (Sh. Ergashev, 2020; X. Karimova, 2022) shuni ko'rsatadiki, mahalla – jamiyatdagi asosiy ijtimoiy institut bo'lib, u yoshlarning ijtimoiylashuvi, axloqiy me'yorlarni o'zlashtirishida muhim rol o'ynaydi. Mahalla nafaqat ijtimoiy yordam, balki axloqiy va madaniy qadriyatlarni yosh avlodga yetkazish jarayonida faol ishtirok etadi. Sharq va G'arb mamlakatlaridagi mahalla tizimlari tahlili shuni ko'rsatadiki, Sharq mamlakatlarida mahalla ijtimoiy birdamlik va an'anaviy qadriyatlarni shakllantirsa, G'arb mamlakatlarida u ko'proq infratuzilma va shaxsiy tashabbusga asoslangan.

Ota-onaning farzand tarbiyasidagi o'rni ko'plab pedagogik va psixologik tadqiqotlarda qayd etilgan (M. Ulug'bek, 2023; R. Tursunova, 2021). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oiladagi ma'naviy birlik, ota-onaning tarbiyaviy bilim va mas'uliyati, farzandning axloqiy va ijtimoiy sifatlarini shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega. Oilaviy tarbiyaning samaradorligi, ota-onaning farzandga e'tibor berishi, tarbiyaviy qadriyatlarni o'zlashtirish va amaliyotga tatbiq etishiga bog'liq.

Oila, mahalla va maktabning birgalikdagi ishi yosh avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda samarali mexanizm hisoblanadi (A. Qodirov, 2022). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishda hamkorlik prinsiplariga amal qilinsa, o'smirlarning axloqiy va ijtimoiy fazilatlarini yaxshiroq shakllanadi.

O'smir yigitlarning axloqiy tarbiyasi psixologik xususiyatlar, yoshga mos tarbiyaviy usullar va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq (Sh. Usmonov, 2021; "Science and Education" 2023). Ushbu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tarbiyada interaktiv usullar, o'yin va guruh mashg'ulotlar ham samarali bo'lib, yoshlarning axloqiy va madaniy qadriyatlarni mustahkamlashga yordam beradi.

Mamlakatimizning kelajagi, tinch va obod bo'lishi bevosita kichik jamiyatdagi, ya'ni oilada va mahallada tarbiyalanayotgan bolalarga bog'liq. Qaysi oilada va qaysi mahallada tarbiya yaxshi yo'lga qo'yilsa, ana shunday oila va mahalla gullab-yashnaydi. "Farzand tarbiyasini qachon boshlash kerak?" degan savol ko'pchilikni o'ylantiradi. Olimlar bu masalaga turlicha javob berib kelgan. Xususan, Ibn Sino bola tarbiyasini tug'ilishidan oldin, ya'ni onaning qornidan boshlab boshlash kerak, deb hisoblagan.[3].

Oila odob-axloq va ta'lim-tarbiyaga e'tibor berishi, bu masalalarni qon-qonimizga singdirib yashashimiz lozim bo'lgan vazifalardandir. "Bir bola – yetti qo'shni, ota-ona" degan ma'naviy ibratli maqol ham xalqimizga xos bo'lib, farzand tarbiyasi va oilaparvarlikning qanchalik muhimligini ifodalaydi.

Mahalla aholisi, ayniqsa kattalar, ko'chada o'sib-ulg'ayayotgan bolalardan befarq o'tmaydi; ular doimo yo'l-yo'riq ko'rsatib, tarbiyaviy maslahatlarga chaqiradi. Chunki har tomonlama go'zal, odobli, nafsini poklashni biladigan shaxs bo'lish dinimizda ham ulkan ahamiyatga ega.

Muhokama va natijalar. Hadisiy rivoyatlarda "Farzandlaringizni hurmat qiling va ularni yaxshi axloq bilan tarbiyalang" deb ta'kidlanadi. Buyuk mutafakkirlar ham farzand tarbiyasi va go'zal axloqning inson kamolotiga olib keladigan muhim fazilat ekanini alohida qayd etganlar. Jumladan, Imom Buxoriy "al-Adab al-Mufrad" asarida, Abu Lays Samarqandiy esa "Tanbeh ul-Ghofilin" asarida farzandlarni yuqori insoniy fazilatlar bilan tarbiyalash muhimligi haqida fikr bildirganlar.[4].

Oilada ota tomonidan bolalarga e'tibor berilmasligi, tarbiyaning yetarli darajada amalga oshirilmasligi salbiy oqibatlarga olib keladi. Laqaydlik va tarbiyaning sustligi bolaning axloqiy rivojlanishiga zarar yetkazadi. Agar ota farzandiga zarur bilim va yaxshi odoblarni o'rgatmasa, bola ijobiy sifatlarni shakllantira olmaydi. Shu bilan birga, ona tomonidan yetarli tarbiya olmagan bola ham zarur ma'naviy tayyorgarlikdan mahrum bo'ladi.

Farzandning o'smirlik davri sabr, talabchanlik va intizomni talab qiladi. Bu davrda bola yaxshi va yomonni ajrata boshlaydi, sodir bo'layotgan oqibatlarni anglay boshlaydi. Agar o'smirlikda tarbiya to'g'ri yo'lga qo'yilsa va do'stlar bilan birga ijobiy faoliyatga jalb qilinsa, bolaning odobli va yaxshi inson bo'lib yetishishida muhim poydevor qo'yiladi.

Ko'plab onalar farzandning xato va kamchiliklarini otaga aytmasdan yashirishga harakat qiladi, "bolamga qattiq tegmasin" deb qaraydi. Biroq, bu yondashuv vaqt o'tishi bilan bolaning yomon odatlarga moyilligi oshishiga olib keladi. Shuning uchun mehr-muhabbat bilan birga, tarbiya qat'iyligi ham zarur. Bolaning barcha noto'g'ri yoki to'g'ri harakatlarini ma'qullash yoki indamaslik, tarbiyaning samaradorligini pasaytiradi.[5].

Erkalashning ortiqcha bo'lishi bolaning har jihatdan sustlashishiga olib keladi, ammo mehr-muhabbat, do'stona yondashuv va faol ishtirok esa bolaning ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi. Bolalik chog'ida farzandning qalbi ochiq, hissiyotlariga sezgir bo'lishi muhim, ayniqsa qiz bolalarga alohida mehr va e'tibor ko'rsatiladi.

Diniy ta'limotlarda ota-ona farzand tarbiyasini o'zining dolzarb vazifalaridan biri deb hisoblaydi. Shu bois, mustahkam ma'naviy immunitetga ega, fikrini ravon ifoda eta oladigan, yuksak marralarga erishuvchan avlodni tarbiyalashda ota-ona va oilaviy muhitning roli beqiyosdir. Farzandlar shunday tarbiya olganda, ular ota-bobolariga, tarixiga, vatani, ona tiliga, millatiga, diniga va an'analarga sodiq bo'lib, kamolotga yetishadi.

Pedagogik nuqtai nazardan ham mahallaning o'rni katta. U maktablar va bog'chalar bilan hamkorlik qilib, ta'lim-tarbiyani yaxshilashga hissa qo'shadi, bolalar va yoshlarning axloqiy tarbiyasida jamoa mas'uliyatini oshiradi. Mahalla qadriyatlar va odob-axloq qoidalarini yosh avlodga o'rgatishda faol ishtirok etadi. Shu bilan birga, uning boy an'anaviy tajribasi oila va jamiyatni birlashtirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Mahalla ijtimoiy tarbiyada markaziy rol o'ynaydi, chunki u insonning ijtimoiy muhitining birinchi qismi hisoblanadi. Mahalla aholining turmush tarzi, qadriyatlari, an'analari va ijtimoiy normalarni shakllantiruvchi muhitdir [6]. Uning ijtimoiy tarbiyada tutgan o'rni quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi.

1. Qadriyatlar va an'analar: Mahalla jamiyatning an'anaviy qadriyatlarini aks ettiradi, ular yoshlarning axloqiy va ijtimoiy xulqini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega, masalan, hurmat, mehr-oqibat, mehnatsevarlik va yaxshilikka intilish.

2. Ijtimoiy kuzatuv va ta'sir: Mahalla a'zolari bir-birini kuzatib, to'g'ri xulq-atvor va munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi.

3. Yoshlarni ijtimoiylashuvi: Mahalla yoshlarning jamiyat bilan integratsiyalanishi, boshqalar bilan munosabat qurishi va qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

4. Jamiyatga xizmat qilish: Mahallada tarbiyalanish orqali yoshlar foydali va mas'uliyatli fuqarolarga aylanadi.

5. O'zaro yordam va qo'llab-quvvatlash: Mahalla me'yorlari yoshlarni bir-biriga g'amxo'rlik qilishga va ijtimoiy birdamlikni his qilishga o'rgatadi.

Shuningdek, mahalla tushunchasi G'arb va Sharq mamlakatlarida turlicha talqin qilinadi. Sharq mamlakatlarida mahalla qadimdan ijtimoiy va ma'naviy hayot markazi bo'lib, diniy va ma'naviy qadriyatlar bilan bog'liq faoliyatni amalga oshiradi. Bu yerda mahalla birdamlik, qo'shnichilik aloqalari, to'y-marosimlar, xayriya tadbirlari orqali yosh avlodni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi.[7].

G'arb mamlakatlarida esa mahalla ko'proq kichik jamoa yoki qo'shnichilik birliklari shaklida namoyon bo'lib, u yerda asosiy e'tibor infratuzilma, xizmatlar va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlariga qaratilgan. G'arb mahallalari ko'pincha sport markazlari, kutubxonalar va ijtimoiy klublar orqali jamoaviy faoliyatni tashkil qiladi, shuningdek, ko'ngillilik va xizmat ko'rsatish faoliyatini rivojlantiradi.

Sharq mahallalari yosh avlodni axloqiy va ma'naviy jihatdan tarbiyalashga yo'naltirilgan bo'lsa, G'arb mahallalari ularga imkoniyatlar yaratish va shaxsiy rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan. Har ikkala model o'ziga xos kuchli tomonlarga ega bo'lib, jamiyatning rivojlanishiga moslashgan holda xizmat qiladi. Shu sababli, mahalla ijtimoiy tarbiyada muhim institut bo'lib, yoshlarning axloqiy, ma'naviy, madaniy va jismoniy rivojlanishida asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.[8].

Mamlakatimizda bolalar va onalarga g'amxo'rlik qilish davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan. "Bolalarga yaxshilik qilish" shiori kundan-kunga keng tarqalmoqda, va so'nggi yillarda bu sohada qabul qilingan qarorlar bunga yorqin misol bo'lib xizmat qiladi. Ma'lumki, bola nafaqat maktabga kelgunga qadar, balki maktabda o'qish davomida ham asosan oilada tarbiyalanadi. Oila davlatning asosiy tayanchi sifatida bolalarning dunyoqarashi, xulqi va odobiga bevosita ta'sir qiladi. Oiladagi ma'naviy birlik yoshlarni har tomonlama kamol topishida asosiy omillardan biridir.

Bolani barkamol shaxs sifatida tarbiyalash maktabni oilaviy ta'lim bilan mustahkam bog'lamay turib, muvaffaqiyatli amalga oshirilishi qiyin. Shu bois, ota-onalar o'rtasida ta'lim va tarbiya bo'yicha targ'ibot ishlarini kengaytirish, ularni maktabning faol hamkorlariga aylantirish, shuningdek, o'quvchilarning sinf va maktabdan tashqari faoliyatida foydali tashkilotchilar bo'lishlariga imkon yaratish zarur.[9].

Jamiyatning tezkor rivojlanishi va faoliyat turlarining murakkablashuvi inson ongiga ta'sir etuvchi omillarning kuchayishiga olib kelmoqda. Shu sababli insonlarning oilada shakllangan didi, aqliy salohiyati, odobi va emotsional madaniyati ahamiyat kasb etmoqda. Estetik va axloqiy tarbiya kabi sifatlar kundalik hayotning muhim ehtiyoji bo'lib bormoqda. Bu sifatlar esa asosan oilaviy tarbiya orqali shakllanadi va rivojlantiriladi. Shuningdek, ijtimoiy tarbiyaning o'rni ham muhimdir. Oilaviy tarbiya va ijtimoiy ta'limning uyg'unligi bilan bolalarni kamol topishiga erishish mumkin.

Oilaviy tarbiya murakkab jarayon hisoblanadi, chunki har bir oila o'ziga xos va tarbiyaviy jarayonlarda faqat o'sha oilaga xos xususiyatlarga tayangan holda ishlaydi. Tarixiy mutafakkir Mirzo Ulug'bekning ta'kidlashicha, ota-onalar, ayniqsa o'qimishli ota-onalar, farzandlarini chinakam inson bo'lib yetishishiga alohida e'tibor berishlari lozim. Har bir ota-ona farzandiga vaqt ajratishi, odob-axloqni o'rgatishi va yomon odatlardan uzoq tutishi kerak. Shu tarzda farzandlar ota-onasi va jamiyatga foyda keltiradigan, obro'li va yuksak shaxs sifatida ulg'ayadi.[10].

Xalqimiz uzoq va boy tarixga ega bo'lib, ta'lim-tarbiyaga oid katta merosni shakllantirgan. Bu meros bugungi avlodni insonparvarlik, mehr-muhabbat, vatanparvarlik va axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Bolalarning jahon standartlariga mos bilim olishlari, hunar

egallashlari va yetuk inson bo'lib voyaga yetishlarida ota-onaning roli juda katta. Tarbiya asosi oilada boshlanadi, chunki insonning xulqi, odobi va axloqi dastlab oilada shakllanadi. Ota-onalar pedagogik bilim va tarbiyachilik mahoratiga ega bo'lishi zarur, chunki bolani tarbiyalash nozik va murakkab jarayon.

Bolani o'rab olgan muhitdagi odamlar, voqealar va narsalar uning ongiga ta'sir qiladi, xulq-atvorini shakllantiradi. Oiladagi tarbiyaning samarasi ota-onaning bilim, madaniyat darajasi, farzand tarbiyasiga mas'uliyat bilan yondashuvi va milliy urf-odatlardan samarali foydalanishiga bog'liq. Tarbiyada talabchanlik, oiladagi hamjihatlik, kichiklarga g'amxo'rlik, osuda turmush va halol mehnat faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.[11].

Shuningdek, har bir oilada tarbiyada aniq maqsad bo'lishi kerak. Farzandlarni nafaqat oilada oila a'zosi sifatida, balki jamiyatga foydali, vatanparvar, mas'uliyatli va yetuk shaxs sifatida tarbiyalashga e'tibor berish muhimdir. Oilada tinchlik, bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish, madaniyat va san'at maskanlariga sayohatlar oila barkamolligini ta'minlaydi. Tarbiyada hamjihatlik, oila, mahalla va maktabning birgalikdagi ishi bolaning yetuk shaxs sifatida shakllanishida muhim omildir.

Mahallaning ustunligi shundaki, bu yerda uzoq yillar birga yashagan, bir-birini bilgan va sinagan kishilar istiqomat qiladi. Ular har bir oilaning va bolaning holatini yaxshi biladi. Oila, mahalla va maktab hamkorligi rejasiga quyidagilar kiradi: tarbiyaviy dasturlarni amalga oshirish, bolalarning dam olish va qiziqarli mashg'ulotlarga imkon yaratish, tarbiyaviy ta'sirni oshirish. Shu tarzda o'quvchilar axloqiy va ijtimoiy jihatdan rivojlantiriladi.[12].

Xulosa. Maktab bolalarning tarbiyasida beqiyos ahamiyatga ega. Har bir bola maktabga qadam qo'yar ekan, kelajakdagi ishlarini tasavvur qiladi. Maktabda olgan bilim va tarbiya uning xulqiga va qarorlariga ta'sir qiladi. Oila, mahalla va maktab hamkorligida quyidagi tamoyillar e'tiborga olinishi samaradorlikni oshiradi: hamkorlikdagi ish birligi, tarbiyalanuvchiga hurmat va talabning uyg'unligi, sub'ektlarning teng huquqliligi va mas'uliyati, farzandning maktabgacha bo'lgan rivojlanishini ta'minlash.

Tarbiyaviy, tashkiliy va metodik ishlarni amalga oshirishda har bir fuqaro, oila, mahalla va maktab o'z sharoitlarini hisobga olgan holda: o'quvchi, o'qituvchi, ota-ona; maktab, oila, mahalla va jamoatchilik; maktabgacha ta'lim muassasalari va maktablarni bog'lab, amaliy tarbiya ishlarini olib borsa, natijada ijobiy yutuqlarga erishish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, yosh avlodni axloqli, vatanga sadoqatli va jamiyatga foydali shaxs qilib tarbiyalashda ularning yosh xususiyatlari va xarakteriga e'tibor berish muhimdir. Mahalla, maktab va oila hamkorligining ijobiy tomonlari shundaki, bolalar dunyoviy bilim oladi, fikrlari kengayadi, noto'g'ri ta'sirlarga duchor bo'lmaydi, bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazadi va kelajakda jamiyatga foyda keltiradigan yetuk shaxs bo'lib voyaga yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va hukumat hujjatlari. (2020–2025). *Bolalar va onalar huquqlari hamda tarbiyasi bo'yicha rasmiy hujjatlar*. Toshkent.
2. Ergashev, Sh. (2020). *Mahalla va uning ijtimoiy tarbiyada roli*. Toshkent: "Ilm-Ziyo".
3. Karimova, X. (2022). *Yoshlar tarbiyasida mahalla va ijtimoiy muhitning ahamiyati*. Andijon: Andijon Davlat Universiteti nashriyoti.
4. Qodirov, A. (2022). *Oila, mahalla va maktab hamkorligining pedagogik jihatlari*. "Pedagogika va Psixologiya" jurnali, 3(12), 45-52.
5. Tursunova, R. (2021). *Ota-onaning axloqiy tarbiyadagi roli*. Toshkent: "Fan va Ma'rifat".
6. Ulug'bek, M. (2023). *Oilaviy tarbiyaning asosiy printsiplari va metodlari*. "Science and Education" Scientific Journal, 4(3), 370-372.
7. "MAKTABGACHA TA'LIM TARAQQIYOTI, MUAMMO YECHIM VA ISTIQBOL". Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Andijon, 9–10 aprel 2025 yil. adpi.uz, universaljurnal.uz

8. Kamolova, A., & Ergasheva, G. S. Q. (2022). Yosh avlodni tarbiyalashda xalq pedagogikasini manbalarining o'rganishning o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari. Science and Education, 3(12), 590-592. "Science and Education" Scientific Journal / Impact Factor 3.848 March 2023 / Volume 4 Issue 3 www.openscience.uz / ISSN 2181-0842 373

9. Nishonova M.Ya., & Kamolova A.O. (2021). O'SMIRLARGA HUQUQIY BILIM BERISHDA KEYS STADI TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH. Экономика и социум, (8 (87)), 42-45.

10. Mo'minova, G. (2023). Maktabgacha talim tashkilotlari tarbiyachilarining umummadaniy kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari. Science and innovation in the education system, 2(2), 122-126.

11. Gulhayo, M. (2023). Technologies for development of general competences of preschool teachers. Science and Innovation, 2(4), 632-634.

12. Iminova D. (2024). Innovativ loyihalar vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish motivatsiyasini rivojlantirishning mazmuni. Экономика и социум, (5-2 (120)), 266-274.

Jo'rayev Qo'ldoshjon Ismatillo o'g'li
Buxoro davlat pedagogika instituti, p.f.f.d. (PhD)
E-mail: Jurayev@buxdpi.uz

TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim tizimida sun'iy intellektdan foydalanishning talabalarning o'quv jarayoniga ta'siri o'rganiladi. AI asosidagi adaptiv platformalar, virtual yordamchilar va avtomatlashtirilgan baholash vositalarining talabalar bilimni chuqurlashtirish, mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlash va o'zlashtirish sifatini oshirishdagi samaradorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, AI texnologiyalarini qo'llash jarayonida talabalarda uchrashi mumkin bo'lgan texnik va metodik qiyinchiliklar ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim sifati, raqamli ta'lim, adaptiv tizimlar, avtomatlashtirilgan baholash, o'qitish samaradorligi.

Аннотация. В статье исследуется влияние использования искусственного интеллекта в системе высшего образования на процесс обучения студентов. Анализируется эффективность адаптивных платформ на основе ИИ, виртуальных помощников и автоматизированных инструментов оценки в углублении знаний учащихся, поддержке независимого обучения и повышении качества усвоения. Также будут рассмотрены технические и методические трудности, с которыми могут столкнуться учащиеся в процессе применения технологий ИИ.

Ключевые слова: искусственный интеллект, качество образования, цифровое обучение, адаптивные системы, автоматизированная оценка, эффективность обучения.

Annotation. The article examines the impact of the use of artificial intelligence in the higher education system on the educational process of students. The effectiveness of AI-based adaptive platforms, virtual assistants, and automated assessment tools in deepening student knowledge, supporting independent learning, and improving the quality of acquisition is analyzed. Technical and methodological difficulties that students may encounter in the process of applying AI technologies are also considered.

Key words: artificial intelligence, quality of education, digital education, adaptive systems, automated assessment, teaching effectiveness.

Bugungi globallashtirish va raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, raqamli media vositalarining keng ommalashuvi hamda sun'iy intellekt (AI) yechimlarining kundalik hayotga chuqur kirib borishi oliy ta'lim tizimining yangi bosqichga o'tishini taqozo etmoqda. Mazkur jarayonda media savodxonlik, axborot madaniyati va AI texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Media va axborot savodxonligi talabalarda axborotni izlash, tahlil qilish, baholash, tanqidiy fikrlash hamda raqamli makonda ongli harakat qilish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu ko'nikmalar esa zamonaviy raqamli kompetensiyalarning negizini tashkil qiladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari ushbu ko'nikmalarining shakllanish jarayonini qo'llab-quvvatlab, o'quv faoliyatini avtomatlashtirish, talabalarga individual ta'lim yo'nalishlarini taklif qilish, bilimlarni baholashni soddalashtirish, ta'lim resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatini yaratadi. Shu bois, AI oliy ta'limda akademik jarayonni shaxsga yo'naltirish va yuqori sifatli ta'lim muhiti shakllantirishning muhim instrumentiga aylanib bormoqda.

Sun'iy intellekt atamasining ilk bor 1956 yilda Dartmut universitetidagi ilmiy anjumanda Jon Makkarti tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgani AI rivojlanish tarixida muhim bosqich bo'ldi. Lotincha "intellectus" - bilish, anglash, fikrlash ma'nolarini bildiruvchi tushunchadan kelib chiqqan SI insonning bilish faoliyatini mashina orqali modellashirishni nazarda tutadi. U

o'rganish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va qaror qabul qilishga qodir bo'lgan dasturiy va texnik tizimlar majmuasidan iborat bo'lib, zamonaviy ta'lim jarayonida o'quv axborotlari bilan ishlashni sifat jihatidan yangi darajaga ko'taradi. Jahon miqyosida sun'iy intellekt sohasining rivojlanishi ko'plab xalqaro tashkilotlar, xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashgan bo'limi - Birlashgan Intellektual Mulk Tashkiloti (BIMT) tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. BIMTning 2019 yildagi "Texnologiya tendensiyalari – Sun'iy intellekt" hisobotida sun'iy intellekt jamiyatning barcha sohalariga, jumladan, ta'lim tizimiga chuqur integratsiyalashayotganini ta'kidlab o'tildi. Tashkilot Bosh direktori Frensis Garri Sini "insoniyat taraqqiyotini tubdan o'zgartiruvchi raqamli chegara" sifatida baholab, ushbu texnologiyaning xavfsiz va mas'uliyatli rivojlanishi uchun global hamkorlik muhimligini qayd etdi. Ta'lim sohasida media va axborot savodxonligini rivojlantirish yuzasidan YUNESKO tomonidan ishlab chiqilgan dasturlar va metodik tavsiyalar oliy ta'lim muassasalari uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu dasturlar talabalarda mustaqil axborot izlash, media resurslarini tanqidiy baholash va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, ularni sun'iy intellekt bilan qo'shib olib borish ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida ham sun'iy intellekt sohasini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. 2021 yil 17 fevraldagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarori ushbu sohada keng ko'lamli islohotlarni boshlab berdi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida SI texnologiyalarini ta'lim tizimiga, xususan, oliy ta'limga joriy etish bo'yicha aniq vazifalar belgilandi. 2024 yil 14 oktabrda Prezidentning PQ-358-son qarori bilan tashkil etilgan "Sun'iy intellekt va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish markazi" mamlakatda AI bo'yicha ilmiy tadqiqotlar, innovatsion loyihalar va kadrlar tayyorlash jarayonlarini tizimli qo'llab-quvvatlashga xizmat qilmoqda. Mazkur jarayonlar oliy ta'lim tizimida yangi pedagogik yondashuvlar, raqamli didaktik modellar va sun'iy intellektga asoslangan o'qitish texnologiyalarini keng qo'llash uchun mustahkam zamin yaratmoqda. Ayniqsa, talabalar misolida qaralganda, AI platformalari orqali individuallashtirilgan ta'lim, adaptiv baholash, o'quv jarayonini monitoring qilish, tezkor tahlil va raqamli ta'lim vositalaridan samarali foydalanish imkoniyatlari ta'lim sifatining oshishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Ta'lim jarayoniga sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining integratsiya qilinishi o'quv faoliyatining barcha bosqichlarini modernizatsiya qilish, samaradorligini oshirish va talabalar kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Avvalo, AI ta'limni individuallashtirish jarayonini yangi bosqichga ko'taradi: har bir talabaning bilim darajasi, o'rganish sur'ati, qiziqishlari va kognitiv ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv materiallarini shakllantirish imkonini beradi. Adaptiv ta'lim tizimlari, o'quv natijalarini real vaqt rejimida monitoring qilish hamda talabaga mos murakkablik darajasidagi topshiriqlarni avtomatik taklif qilish orqali shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modeli yanada mustahkamlanadi. Chatbotlar, virtual yordamchilar va AI asosidagi o'quv platformalari o'qituvchilar uchun samarali raqamli yordamchi sifatida xizmat qiladi. Ular talabalar savollariga tezkor javob berish, uy vazifalarini tahlil qilish, test natijalarini avtomatik baholash, o'quv jarayonini optimallashtirish kabi funksiyalarni bajaradi. Natijada, o'qituvchilarning vaqt resurslari tejab qolinadi, ta'lim jarayonining shaffofligi oshadi, talabalar esa doimiy va aniq fikr-mulohaza olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon oliy ta'limda akademik samaradorlikni oshirish bilan birga o'qituvchining pedagogik ijodkorligini kengaytiradi. AI texnologiyalari inklyuziv ta'limni rivojlantirishda ham muhim omilga aylanmoqda. Ko'rish, eshitish yoki jismoniy imkoniyati cheklangan talabalar uchun moslashtirilgan o'quv dasturlari, ovozli interfeyslar, matnni ovozli o'qish tizimlari va kompyuter ko'rish algoritmlariga asoslangan vizual tahlil vositalari yaratilmoqda. Bu texnologiyalar ta'lim jarayonining barcha talabalar uchun teng imkoniyatlar asosida tashkil etilishiga xizmat qiladi. Shuningdek, VR (virtual reallik) va AR (kengaytirilgan reallik) texnologiyalarining oliy ta'limda qo'llanilishi amaliy ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini sezilarli ravishda soddalashtirmoqda. Tibbiyot, muhandislik, arxitektura, texnik yo'nalishlar hamda tabiiy fanlarda talabalarga sun'iy simulyatsiyalar orqali xavfsiz muhitda murakkab amaliy jarayonlarni o'rganish imkoniyati yaratilmoqda. Masalan, VR orqali jarrohlik

amaliyoti simulyatsiyalari, AR asosida qurilish modellarini 3D shaklida analiz qilish o'quv jarayonini real tajribaga yaqinlashtiradi.

Til o'rganish jarayonida– Duolingo AI, Elsa Speak, Grammarly AI kabi platformalar vositasida nutqni tanish, talaffuzni tuzatish, matnlarni tarjima qilish va real muloqot simulyatsiyalarini taqdim etish orqali til kompetensiyalarini rivojlantirishda samaradorlik ko'rsatmoqda. Bu platformalar talabaning xavfsiz, interaktiv va uzluksiz ta'lim olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, AI texnologiyalaridan ta'limda foydalanish jarayonida axloqiy me'yorlarga amal qilish nihoyatda muhimdir. Talabalarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, ma'lumotlar bazalaridan mas'uliyatli foydalanish, algoritmik xatoliklarning oldini olish, avtomatlashtirilgan tizimlarning xolisligini ta'minlash kabi talablar ta'lim tizimi xavfsizligini kafolatlaydi. AI o'qituvchining o'rnini to'liq egallamasligi, balki uning pedagogik faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida xizmat qilishi eng muhim ilmiy-pedagogik prinsiplardan biridir. Ta'lim jarayonida insoniy muloqot, pedagogik empatiya, shaxsiy yondashuv kabi omillar AI texnologiyalari bilan almashtirilmaydi va ularning ustuvorligi saqlanib qolishi zarur. Media savodxonlik va sun'iy intellekt integratsiyasining ta'lim tizimidagi ahamiyati ham dolzarb ilmiy yo'nalish sifatida ko'tarilmoqda. Media savodxonlik talabalarda axborotni tanqidiy tahlil qilish, feyk yangiliklarni aniqlash, raqamli axborotni xavfsiz boshqarish va ongli qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. AI texnologiyalari esa ushbu jarayonni avtomatlashtirilgan tahlil, filtrlash va relevant ma'lumotlarni ajratib olish orqali qo'llab-quvvatlaydi. Natijada, talabalar nafaqat texnologik kompetensiyalarni, balki axborotdan mas'uliyatli foydalanish madaniyatini ham egallaydilar. Bu uyg'unlik oliy ta'limda raqobatbardosh, media-madaniyatli, axborot xavfsizligiga rioya qiluvchi va global axborot makonida faol fikrlay oladigan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimining sifatini oshirish, innovatsion pedagogik yondashuvlarni tatbiq etish hamda o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirilgan tamoyillar asosida tashkil etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining joriy etilishi ta'limning yangi paradigmasini shakllantirish, o'quv jarayonining samaradorligi va adolatliligini ta'minlashda muhim omilga aylangan. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida AI vositalaridan foydalanish talabalarning mustaqil ta'limini qo'llab-quvvatlash, ularda tanqidiy, kreativ va analitik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish imkonini beradi. Media savodxonlikning ta'lim jarayoniga integratsiya qilinishi ham raqamli muhitda faoliyat yuritayotgan talabalarning ijtimoiy mas'uliyatini oshirish, axborot oqimida yo'nalish topa oluvchi, xabarlarini tanqidiy tahlil eta oluvchi va axborot xavfsizligini ta'minlashga qodir shaxsni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mediasavodli talaba nafaqat tayyor ma'lumotni qabul qiluvchi, balki uni tahlil etuvchi, qayta ishlovchi, baholovchi va ijtimoiy ahamiyatga ega ongli kontent yaratuvchi sifatida maydonga chiqadi. Oliy ta'lim muhitida media madaniyat, kreativlik, vizual tafakkur, tanqidiy tahlil, raqamli etikaga oid ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonini sun'iy intellekt vositalari sezilarli darajada qo'llab-quvvatlaydi. Xususan, raqamli platformalarda noto'g'ri axborot, manipulyativ kontent, yolg'on xabarlarini aniqlash, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, xavfsiz raqamli muhitda faoliyat yuritish AI algoritmlari yordamida samarali tashkil etilishi mumkin. Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimidagi eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri – adaptiv (moslashuvchan) o'qitish tizimlari hisoblanadi. Ushbu tizimlar talabalarning individual o'quv faoliyatini monitoring qilish, bilim darajasi, qiziqishlari, o'zlashtirish tezligi va kognitiv xususiyatlariga asoslanib, har bir talaba uchun shaxsiylashtirilgan o'quv yo'lini shakllantiradi. Adaptiv tizimlar talabaning o'quv faoliyatiga oid xatolar, javoblar tezligi, qiyinchilik tug'dirgan mavzular bo'yicha raqamli tahliliy ma'lumotlarni ishlab chiqadi va o'qituvchiga taqdim etadi. Bu esa o'qituvchiga talabaning o'quv natijalarini chuqur tahlil qilish, o'quv jarayonini differensiallashtirish hamda samarali pedagogik strategiyalarni qo'llash imkonini beradi. Talabalar esa o'z o'quv sur'atiga mos murakkablikdagi topshiriqlarni bajarish orqali bilimini mustahkamlaydi, o'z-o'zini baholash va metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantiradi. Oliy ta'lim tizimida AI vositalaridan foydalanish nafaqat o'quv jarayonining personalizatsiyasini, balki ta'lim

sifatini diagnostika qilishni ham yangi bosqichga ko'taradi. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari talabalarning yozma ishlarini, test natijalarini, loyiha faoliyatini tahlil qilib, obyektiv baholashni ta'minlaydi va o'qituvchilarning vaqt resurslarini optimallashtiradi. Shuningdek, SI asosidagi emotsional monitoring tizimlari talabalarning o'quv motivatsiyasi, dars jarayonidagi emotsional holatini aniqlash, o'quv jarayonida yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni barvaqt bartaraf etish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt va media savodxonlikning uyg'unligi talabalarda raqamli jamiyatda samarali faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan kompetensiyalar majmuasini shakllantiradi. Bu esa talabaning raqamli axborot oqimida mustaqil qaror qabul qiluvchi, kreativ fikrlovchi, yangilik yaratuvchi, axborot manipulyatsiyalarini anglay oluvchi shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Kelajakda ta'lim jarayoniga to'laqonli AI integratsiyasi ta'limning sifat ko'rsatkichlarini oshirish bilan birga, individual rivojlanish imkoniyatlarini kengaytiradi va raqamli ijtimoiy-iqtisodiy muhitda raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari oliy ta'lim tizimida ta'lim jarayonini optimallashtirish, talabalarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, o'quv jarayonining shaffofligini ta'minlash va ta'lim sifatini oshirishda muhim innovatsion resurs sifatida namoyon bo'lmoqda. SI ta'limning o'rnini bosmaydi, biroq ta'lim jarayonini qo'llab-quvvatlovchi, tahlil qiluvchi, rivojlantiruvchi kuch sifatida XXI asr pedagogikasining ajralmas qismiga aylanmoqda.

Ta'lim jarayoniga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri bo'lib, o'qitishning sifatini oshirish, o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirilgan tamoyillar asosida tashkil etish va talabalarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellektning adaptiv o'qitish, avtomatlashtirilgan baholash, bashoratli tahlil, emotsional monitoring kabi imkoniyatlari oliy ta'lim muassasalarida talabalarning individual o'quv ehtiyojlarini aniqlash, bilim darajasini chuqur tahlil qilish va ta'lim jarayonini optimallashtirishga xizmat qiladi. Media savodxonlikning AI bilan integratsiyasi esa talabalarning axborotga tanqidiy yondashuvi, raqamli xavfsizlikka rioya qilishi, manipulyativ kontentni aniqlay olishi va axborot muhitida ongli qaror qabul qilishi uchun zarur asosni yaratadi. Bu jarayon talabaning faqat bilim egallovchi emas, balki axborotni tahlil qiluvchi, qayta ishlovchi va ijtimoiy ahamiyatga ega kontent yaratishga qodir faol shaxs sifatida shakllanishini qo'llab-quvvatlaydi. Umuman olganda, sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'limga maqsadli va tizimli joriy etish o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarning intellektual rivojlanishini ta'minlash va ta'lim tizimini innovatsion yo'nalishda modernizatsiya qilishga keng imkoniyat yaratadi. Bu esa oliy ta'limning global raqobatbardoshligini kuchaytiradi va raqamli jamiyat talablariga javob bera oladigan malakali mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Sun'iy intellekt va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish markazini tashkil etish to'g'risida Qaror. PQ-358. – 2024-yil 14-oktabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. *Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida* Qaror. PQ-4996. – 2021-yil 17-fevral.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. *“Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi*. – Toshkent, 2020.
4. YUNESKO. *The Grünwald Declaration on Media Education*. – Paris: UNESCO, 1982.
5. YUNESKO. *The Alexandria Proclamation on Information Literacy and Lifelong Learning*. – Alexandria, 2005.
6. World Intellectual Property Organization (WIPO). *WIPO Technology Trends 2019: Artificial Intelligence*. – Geneva: WIPO, 2019.
7. McCarthy, J., Minsky, M., Rochester, N., Shannon, C. *A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence*. – Dartmouth College, 1956.

8. Russell, S., Norvig, P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4th ed. – London: Pearson Education, 2021.
9. Anderson, M., Anderson, S. L. *Ethics and Artificial Intelligence in Education*. – AI & Society, 2018, №33(4), 473–482.
10. OECD. *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities*. – Paris: OECD Publishing, 2021.
11. Ergashev A. *Ta'limda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt imkoniyatlari*. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2023.
12. Karimova D. *Mediasavodxonlik va raqamli madaniyat: zamonaviy ta'limda yangi yondashuvlar*. – O'zbekiston pedagogika jurnali, 2022, №2, 45–53.
13. Bakhromov I. *Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimiga integratsiyasi*. – Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotnomasi, 2021, №3, 67–74.

Raximov Askar Rashidovich

Buxoro viloyat Buxoro shahar 27-son umumta'lim maktab
jismoniy tarbiya fani o'qituvchisi

TALABA KURASHCHILARNING JISMONIY HOLATINI OSHIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba kurashchilarning jismoniy holatini (jismoniy tayyorgarlik, funksional imkoniyatlar, mushak kuchi va chidamliligi, koordinatsiya, egiluvchanlik) oshirish metodikasi yoritilgan. Talabalar auditoriya yuklamasi, o'quv jarayonidagi stress va mashg'ulotlar jadvali bilan bog'liq omillar hisobga olingan holda, o'quv-mashg'ulot jarayonini tizimli tashkil etish, kuch va maxsus chidamlilikni rivojlantirish, funksional tayyorgarlikni oshirish, tiklanish jarayonlarini to'g'ri rejalashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Taklif etilayotgan metodika murakkablik darajasi bosqichma-bosqich ortib boruvchi aylana (krossfitga yaqin) mashg'ulotlar, maxsus kurash mashqlari, umumiy tayyorgarlik vositalari va pedagogik monitoring asosida qurilgan.

Kalit so'zlar: talaba kurashchilar, jismoniy holat, maxsus tayyorgarlik, kuch chidamliligi, funksional tayyorgarlik, trenirovka yuklamasi, tiklanish.

Аннотация. В данной статье представлена методика повышения физического состояния студентов-борцов, обучающихся в высших учебных заведениях, включающая физическую подготовленность, функциональные возможности, мышечную силу и выносливость, координацию и гибкость. При разработке методики учитываются факторы, связанные с учебной нагрузкой, стрессом учебного процесса и графиком тренировочных занятий. На основе этого разработаны предложения и рекомендации по системной организации учебно-тренировочного процесса, развитию силы и специальной выносливости, повышению функциональной подготовленности и рациональному планированию восстановительных процессов. Предлагаемая методика основана на круговых тренировках с поэтапным повышением уровня сложности (близких к кроссфиту), специальных борцовских упражнениях, средствах общей физической подготовки и педагогическом мониторинге.

Ключевые слова: студенты-борцы, физическое состояние, специальная подготовка, силовая выносливость, функциональная подготовленность, тренировочная нагрузка, восстановление.

Annotation. This article presents a methodology for improving the physical condition of student wrestlers studying at higher education institutions, including physical fitness, functional capacities, muscle strength and endurance, coordination, and flexibility. In developing the methodology, factors related to students' academic workload, educational stress, and training schedules are taken into account. Based on these considerations, proposals and recommendations are developed for the systematic organization of the training process, development of strength and special endurance, enhancement of functional fitness, and proper planning of recovery processes. The proposed methodology is based on circuit training with a gradually increasing level of complexity (close to CrossFit), specialized wrestling exercises, general physical training tools, and pedagogical monitoring.

Key words: student wrestlers, physical condition, special training, strength endurance, functional fitness, training load, recovery.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida sport turlari, xususan erkin va yunon-rum kurashi bo'yicha shug'ullanuvchi talabalar soni ortib bormoqda. Talaba yoshdagi sportchilar bir vaqtning o'zida o'quv faoliyati, mustaqil ta'lim, ilmiy ishlar va sport mashg'ulotlarini uyg'unlashtirishga majbur. Bu esa ulardan yuqori darajadagi jismoniy holat, funksional barqarorlik va psixologik chidamlilikni talab etadi.

Kurash sport turi yuqori intensivlikdagi qisqa muddatli kuchlanishlar, takroriy portlovchi harakatlar, tana massasi bilan kurash, statik va dinamik kuch yuklamalariga boy bo'lib, talaba kurashchining tayanch-harakat apparati, yurak-qon tomir va nafas olish tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bois talaba kurashchilarning jismoniy holatini ilmiy asoslangan metodika orqali oshirish, yuklama va tiklanish nisbatini optimal darajada tashkil etish murabbiy va pedagoglar oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Talaba kurashchilarning "jismoniy holati" keng tushuncha bo'lib, u quyidagi tarkibiy komponentlarni o'z ichiga oladi:

Umumiy jismoniy tayyorgarlik – umumiy kuch, tezlik, tezkor-kuch sifatlari, umumiy chidamlilik, egiluvchanlik va koordinatsion qobiliyatlar darajasi.

Maxsus jismoniy tayyorgarlik – kurash texnikasi va usullarini samarali bajarish uchun zarur bo'lgan portlovchi kuch, maxsus tezlik, maxsus chidamlilik, statik va dinamik kuch namoyon etish qobiliyati.

Funksional tayyorgarlik – yurak-qon tomir, nafas olish, asab-mushak tizimining yuklamalarga moslashish darajasi (yurak urish tezligi, tiklanish tezligi, nafas olish chuqurligi, ish qobiliyatining barqarorligi).

Morfologik ko'rsatkichlar – tana massasi, yog' to'qimasi foizi, mushak massasining nisbiy ulushi, bo'y-bast va tana kompozitsiyasi.

Psixik holat – motivatsiya, stressga chidamlilik, musobaqa vaziyatlarida o'zini boshqarish qobiliyati (jismoniy holat bilan chambarchas bog'liq).

Maqolada asosan umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik hamda funksional tayyorgarlikni oshirish metodikasi yoritiladi.

Oliy ta'lim tizimida talaba kurashchilar bilan ishlashda quyidagi muammolar ko'p uchraydi:

Mashg'ulotlar jadvalining o'quv darslari bilan to'qnash kelishi natijasida bo'sh vaqt yetishmasligi.

Sessiya, imtihonlar, kurs ishlari davrida mashg'ulotlar hajmi va intensivligining keskin o'zgarishi, bu esa sport formasining "tebranishlariga" olib keladi.

Tungi uyqu rejimi va ovqatlanish tartibining buzilishi tufayli tiklanish jarayonlarining yetarli emasligi.

Mashg'ulotlarda umumiy jismoniy tayyorgarlikka ortiqcha e'tibor berilib, maxsus kuch chidamliligi, parter va tik turishdagi statik kuch mashqlariga yetarli darajada e'tibor bermaslik.

Yillik tsikl bo'yicha rejalashtirilgan metodik yondashuvdan ko'ra, epizodik va epizodik mashg'ulotlar ustunligi.

Shu sababli talaba kurashchilar uchun ishlab chiqiladigan metodika ularning o'quv yuklamasi, jismoniy va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, moslashuvchan va bosqichma-bosqich bo'lishi lozim.

Maqsad – talaba kurashchilarning jismoniy holatini kompleks ravishda oshirish, ya'ni umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik, funksional imkoniyatlar hamda tiklanish jarayonlarini optimallashtirish.

Asosiy vazifalar:

Talaba kurashchilarning dastlabki jismoniy holatini diagnostika qilish (testlar majmuasi).

Umumiy kuch, umumiy chidamlilik va tezkor-kuch sifatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish.

Maxsus kurash mashqlari asosida portlovchi kuch, maxsus chidamlilik va statik kuchni oshirish.

Funksional tayyorgarlikni yurak urish tezligi, tiklanish tezligi va aerob–anaerob imkoniyatlar asosida rivojlantirish.

Mashg'ulotlar hajmi va intensivligini o'quv yuklamasi bilan uyg'unlashtirish, tiklanish choralari (aktiv dam olish, cho'zish mashqlari, uyqu va ovqatlanish rejimi)ni yo'lga qo'yish.

Pedagogik monitoring va oraliq testlar orqali metodikaning samaradorligini baholash.

Metodika joriy etilishidan oldin va keyin talaba kurashchilarning jismoniy holatini baholash uchun quyidagi testlardan foydalanish tavsiya etiladi:

Umumiy kuch: turnikda tortilish soni, qo'llarda bukib-yoyish (otjimoniya) soni.

Portlovchi kuch: joyidan uzunlikka sakrash, 3 m ga sakrash, medbol bilan uloqtirish.

Umumiy chidamlilik: 1500–3000 m yugurish vaqti.

Maxsus chidamlilik: 30–40 soniya davomida intensiv kurash harakatlari (maneken bilan otishlar soni, “parter” pozitsiyasida ushlab va harakatlar soni).

Statik kuch: “planka” ushlab vaqti, yarim o'tirib turish (statik) saqlash vaqti.

Egiluvchanlik: “oldinga egilish” testi (stul yoki skameykada).

Funksional ko'rsatkichlar: ish oldidan, ish paytida va ish tugagach 1, 3, 5 daqiqalarda yurak urish tezligini o'lchash orqali tiklanish tezligi.

Bu testlar natijalari asosida dastlabki jismoniy holat aniqlanib, keyingi mashg'ulotlar rejalashtiriladi.

Haftalik mashg'ulot tuzilmasi.

Talaba-kurashchilar uchun 4–5 marotaba haftalik mashg'ulotlar optimal hisoblanadi:

Dushanba: umumiy kuch va maxsus kuch mashqlari + texnik-taktik mashqlar.

Seshanba: tezkor-kuch va maxsus chidamlilik (aylana mashg'ulotlar, sparring qisqa raundlarda).

Chorshanba: faol tiklanish (yengil yugurish, cho'zish mashqlari, o'yin elementlari).

Payshanba: maxsus chidamlilik + texnik-taktik kombinatsiyalar (parter va tik turish).

Juma/Shanba: nazorat sparringlari, o'yin shaklidagi mashg'ulotlar, psixologik tayyorgarlik elementlari.

Kuni uzayib ketmasligi uchun mashg'ulotlar 60–90 daqiqa oralig'ida bo'lishi maqsadga muvofiq.

Umumiy jismoniy tayyorgarlikni oshirish vositalari.

Kuch mashqlari: Gavda massasi bilan: otjimoniya, turnikda tortilish, “otjimoniya na kulakax”, “planka” variatsiyalari. Og'irliklar bilan: shtanga, gantel, rezina amortizatorlar. 8–12 takror, 3–4 to'plam, dam olish 60–90 soniya; yarim yillik tsiklda yuklama bosqichma-bosqich oshiriladi.

Umumiy chidamlilik: 20–30 daqiqalik o'rtacha intensiv yugurish (60–70% maksimal yurak urish tezligi). Intervallar: 200–400 m yugurishlar 3–6 takror bilan.

Tezlik va tezkor-kuch: 10–30 m qisqa masofaga maksimal tezlikda yugurish. Sakrash mashqlari (plyometrika): qadamdan sakrash, qutiga sakrash, yon tomonga sakrashlar.

Maxsus jismoniy tayyorgarlikni oshirish vositalari.

Kurash uchun maxsus kuch: Maneken yoki sherik bilan otish mashqlari (beldan otish, ko'tarish, tashlash). Parter holatida ushlab va bosim mashqlari. 20–40 soniyali intensiv davrlar bilan 6–10 marotaba takrorlash (raundlar).

Maxsus chidamlilik: 3×2 daqiqali sparring (kurash raundlari) orasida 1 daqiqa dam olish; keyinchalik 4×2 daqiqagacha oshirish. “Aylana mashg'ulot” (circuit training): 6–8 stansiya – har birida 30–40 soniya ishlash (otish, tortish, itarish, sakrash, parterda kurash), o'rtasida 15–20 soniya dam olish.

Statik kuch va barqarorlik: Bo'yin, bel, tana mushaklarini mustahkamllovchi statik mashqlar. “Planka”, tovonlarda o'tirib turish, sherikni ko'tarib ushlab turish mashqlari.

Aylana mashg'ulotlar (circuit training) metodikasi.

Talaba kurashchilar uchun aylana mashg'ulotlar yuqori samaradorlikka ega. Masalan: 1-stansiya – manekenni beldan otish (30 soniya). 2-stansiya – turnikda tortilish. 3-stansiya – “planka” (oldingi va yon variatsiyalar). 4-stansiya – joyida sakrash (tizzani baland ko'tarib). 5-stansiya – sherik bilan parterda nazorat va ushlab turishlar. 6-stansiya – medbolni devorga kuch bilan uloqtirish. Har bir stansiyada 30–40 soniya ish, 15–20 soniya o'tish vaqti. 2–3 aylana bajariladi. Vaqt o'tishi bilan ish davomiyligi oshiriladi, dam olish qisqaradi.

Jismoniy holatni oshirish faqat yuklamani kuchaytirish bilan emas, balki tiklanish jarayonlarini boshqarish bilan ham bog'liq. Mashg'ulot oldidan va keyin yurak urish tezligini o'lchab borish, yuklama individual me'yordan oshib ketmasligini nazorat qilish. Mashg'ulotdan keyin yengil yugurish, cho'zish mashqlari, nafas mashqlari yordamida organizmni “sovutish”.

Haftasiga kamida 1 kun to'liq dam olishni ta'minlash. Uyquni 7–8 soatga yo'lga qo'yish, suyuqlik va oqsilga boy ovqatlanish rejimini ta'minlash. Har 4–6 haftalik mezotsikl tugagach yuklamani nisbatan kamaytirib, tiklanish haftasini rejalashtirish.

Talaba kurashchilarga mo'ljallangan metodika:

- O'quv rejasidagi "Jismoniy tarbiya", "Sport trenirovkasi nazariyasi va metodikasi", "Maxsus tayyorgarlik" fanlari mazmuni bilan integratsiyada bo'lishi;

- Kurash bo'yicha sport klubi yoki bo'lim mashg'ulotlari bilan moslashtirilgan bo'lishi;

- Nazariya va amaliyot birligini ta'minlash (yuklama nazariyasi, superkompensatsiya, tiklanish fiziologiyasi mavzularini amaliy mashg'ulotlar bilan bog'lash) lozim.

Bunda talabalar nafaqat ijrochi sportchi, balki bo'lajak murabbiy sifatida ham trenirovka jarayonini tushuna oladigan darajada bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

Taklif etilayotgan metodika asosida mashg'ulot olib borilganda quyidagi natijalarga erishish kutiladi:

Umumiy kuch ko'rsatkichlari (tortilish, otjimoniya, sakrash)ning sezilarli oshishi. Maxsus kurash mashqlarida portlovchi kuch va chidamlilikning ortishi. Funksional ko'rsatkichlarning yaxshilanishi: yurak urish tezligining tez tiklanishi, uzoq muddatli yuklamalarga bardoshlilikning ortishi. Kurash texnika va taktik harakatlarining samaradorligi oshishi, sparring davomida tempni ushlab turish qobiliyatining yaxshilanishi. Talabalarning o'z jismoniy holatini mustaqil baholash, yuklama va dam olish nisbatini to'g'ri tanlash bo'yicha ko'nikmalari shakllanadi.

Xulosa. Talaba kurashchilarning jismoniy holatini oshirish, avvalo, ilmiy asoslangan, bosqichma-bosqich va kompleks yondashuvni talab etadi. Oliy ta'lim sharoitida o'quv yuklamasi bilan sport mashg'ulotlarini uyg'unlashtirish, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik vositalarini maqsadli qo'llash, funksional tayyorgarlikni muntazam monitoring qilish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. - Киев: Олимпийская литература, 2015. - 820 с.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. - М.: Физкультура и спорт, 2010. - 544 с.
3. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. - М.: Физкультура и спорт, 2011. - 232 с.
4. Назаренко Л.Д. Борьба: техника, тактика, тренировка. - М.: Советский спорт, 2016. - 304 с.
5. Турлыбеков Н.Т., Абилядаев А.А. Теория и методика борьбы. - Алматы: Казак университети, 2018. - 288 с.
6. Романов А.В. Физическая подготовка борцов в учебно-тренировочном процессе. - СПб.: ЛГУФК им. Лесгафта, 2014. - 176 с.
7. Bompa T., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. - Champaign, IL: Human Kinetics, 2018. - 372 p.
8. Kraemer W.J., Ratamess N.A. Fundamentals of Resistance Training. // Medicine & Science in Sports & Exercise. - 2004. - №36(4). - P. 674–688.
9. Исраилов И.И. Классическая и вольная борьба: методика подготовки спортсменов. - Ташкент: O'zDJTI nashriyoti, 2019. - 224 б.
10. Хашимов М.Ж. Kurash sportida maxsus jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish metodikasi. - Toshkent: «Fan va texnologiya», 2020. - 198 б.
11. Abdurahmonov A., Qodirov F. Jismoniy tayyorgarlik asoslari. - Toshkent: TDPU, 2017. - 156 б.
12. Zatsiorsky V.M. Science and Practice of Strength Training. - Champaign, IL: Human Kinetics, 2006. - 254 p.

Nazarova Marg'uba Gulamovna

Olmaliq Davlat Texnika Instituti

"Ijtimoiy- gumanitar fanlar va tillar" kafedrası katta o'qituvchisi

nazarovamarguba85@gmail.com

BO'LAJAK MUHANDISLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNI NAMOYON BO'LISHINING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK JIHLATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida namoyon bo'ladigan o'ziga xos psixologik jihatlari va asosiy e'tibor aqliy tayyorgarlik bilan kognitiv rivojlanishni bog'lash orqali samaradorlikni oshirishi yoritib berilgan. Maqolamizda muhandislik ta'limida moslashuvchanlik, o'z-o'zini ro'yobga chiqarish va kasbiy kompetensiyani rivojlantirish uchun maqsadli psixologik tayyorgarlik zarurligi keltrilgan, bu esa bo'lajak muhandislarni dinamik va aqliy jihatdan talabchan kasbiy faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: psixologik jihatlari, bo'lajak muhandislar, kasbiy tayyorgarlik, aqliy tayyorgarlik, individual faoliyat uslubi, aqliy umumlashtirish.

Abstract. This article highlights the specific psychological aspects manifested in the process of preparing future engineers for professional activity and the fact that the main focus is on increasing efficiency by connecting mental preparation with cognitive development. In our article, the necessity of targeted psychological training for the development of flexibility, self-realization, and professional competence in engineering education is presented, which serves to prepare future engineers for dynamic and intellectually demanding professional activity.

Key words: psychological aspects, future engineers, professional training, mental training, individual activity style, mental generalization.

Аннотация. В данной статье освещены специфические психологические аспекты, проявляющиеся в процессе подготовки будущих инженеров к профессиональной деятельности, и повышение эффективности за счет увязки когнитивного развития с умственной подготовкой. В нашей статье приводится необходимость целенаправленной психологической подготовки для развития гибкости, самореализации и профессиональной компетентности в инженерном образовании, что служит подготовке будущих инженеров к динамичной и умственно требовательной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: психологические аспекты, будущие инженеры, профессиональная подготовка, умственная подготовка, индивидуальный стиль деятельности, умственное обобщение.

Kirish. Zamonaviy dunyoda muhandislik kasbi eng murakkab va mas'uliyatli sohalardan biri hisoblanadi. Texnologiyalarning jadal rivojlanishi, raqamli transformatsiya va sanoat 4.0 tamoyillarining keng tarqalishi muhandislardan nafaqat chuqur texnik bilimlar, balki yuqori darajadagi aqliy moslashuvchanlik, ijodiy fikrlash va psixologik barqarorlikni ham talab qilmoqda. Bo'lajak muhandislar oliy ta'lim muassasalarida o'qish jarayonida texnik fanlarni o'zlashtirish bilan birga, kelajakdagi kasbiy faoliyatning psixologik talablariga ham tayyorlanishi lozim. Aynan shu nuqtai nazardan, muhandislik ta'limida psixologik tayyorgarlikning o'rni va ahamiyati tobora ortib bormoqda [1].

Muhandislik faoliyati o'z mohiyatiga ko'ra yuqori darajadagi aqliy zo'riqish, murakkab muammolarni hal qilish, qisqa muddatlarda to'g'ri qaror qabul qilish va jamoaviy ish jarayonida samarali hamkorlik qilishni talab etadi. Bunday sharoitlarda muhandisning psixologik holati, uning aqliy tayyorgarligi, individual faoliyat uslubi va stressli vaziyatlarga chidamliligi ish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, texnik jihatdan yuqori malakaga ega bo'lgan muhandislar orasida ham psixologik omillar tufayli ish samaradorligi past bo'lgan holatlar tez-tez uchraydi. Masalan, loyiha muddatlarining qisqaligi, texnik

xatolarning yuqori narxi va doimiy o'zgaruvchan talablar muhandisda surunkali stress, qaror qabul qilishda ikkilanish yoki ijodiy blok holatlarini keltirib chiqarishi mumkin [2-4].

Bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida psixologik jihatlarning namoyon bo'lishi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, muhandislik ta'limi talabadan nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarga o'tkazish, tajribani umumlashtirish va yangi muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuvni talab qiladi [5]. Bu jarayonda aqliy tayyorgarlik muhim rol o'ynaydi. Aqliy tayyorgarlik deganda, muhandisning vazifani oldindan tahlil qilish, mumkin bo'lgan natijalarni bashorat qilish va optimal yechimlarni tanlash qobiliyati tushuniladi. Ushbu qobiliyat umumlashtirilgan fikrlash va kognitiv moslashuvchanlikka asoslanadi [6].

Ikkinchidan, har bir talabaning individual psixologik xususiyatlari – temperament, nerv tizimi kuchi, diqqat barqarorligi va emotsional barqarorlik – kasbiy faoliyatda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Individual faoliyat uslubi (IFU) nazariyasi shuni ko'rsatadiki, shaxs o'z tipologik xususiyatlarini ish talablari bilan moslashtirish orqali yuqori samaradorlikka erisha oladi. Masalan, xolerik temperamentga ega talaba tezkor qaror qabul qilishda ustunlik qilishi mumkin, ammo puxtalik yetishmasligi xatolarga olib kelishi ehtimoli yuqori [7]. Aksincha, flegmatik shaxslar murakkab hisoblash va tahlillarda aniqroq ishlaydi, lekin vaqt cheklovlarida qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Shu sababli, ta'lim jarayonida talabaning individual faoliyat uslubini aniqlash va uni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi [8,9].

Uchinchidan, muhandislik faoliyatida aqliy umumlashtirish mexanizmi alohida o'rin tutadi. Talaba o'qish davrida o'rgangan nazariy bilimlarni real loyihalarda qo'llay olishi, oldingi tajribani yangi vaziyatlarga moslashtirishi va muammolarni tizimli ko'rish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bu jarayon kognitiv rivojlanishning yuqori bosqichini talab qiladi va psixologik tayyorgarliksiz to'liq amalga oshmaydi [10].

Metodologiya. Hozirgi kunda muhandislik ta'limi ko'pincha texnik fanlarga urg'u berib, psixologik tayyorgarlik masalasini chetga surib qo'ymoqda. Natijada, bitiruvchilar orasida kasbiy faoliyatga psixologik jihatdan tayyor bo'lmaganlar soni ko'p uchraydi. Ular ish joyida stress, motivatsiya pasayishi, ijodiy inqiroz va professional charchoq (burnout) bilan to'qnash kelishadi. Xalqaro tajribaga nazar tashlasak, yetakchi texnik universitetlar (masalan, MIT, Stanford, ETH Zurich) ta'lim dasturlariga psixologik treninglar, liderlik kurslari va stress-menejment mashg'ulotlarini majburiy tarzda kiritgan. Bu yondashuv bitiruvchilarning kasbiy moslashuvchanligini va uzoq muddatli samaradorligini sezilarli darajada oshirishi isbotlangan.

O'zbekistonda ham muhandislik ta'limini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan davlat dasturlari va strategiyalar psixologik tayyorgarlik masalasiga e'tibor qaratmoqda. Ammo amaliyotda bu yo'nalish hali yetarlicha rivojlanmagan. Talabalar ko'pincha loyiha ishlari, laboratoriya mashg'ulotlari va amaliyot davrida psixologik qiyinchiliklarga duch kelishadi, lekin ularni yengish uchun maxsus psixologik yordam yoki treninglar yetishmaydi.

Ushbu kirish qismida ta'kidlanishicha, bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda psixologik jihatlarning o'ziga xos namoyon bo'lishini chuqur o'rganish va ta'lim jarayoniga psixologik treninglarni joriy etish zarur. Keyingi bo'limlarda aqliy tayyorgarlik, individual faoliyat uslubi va aqliy umumlashtirish mexanizmlari batafsil tahlil qilinadi hamda ularni rivojlantirishning amaliy yo'llari ko'rsatib o'tiladi.

1-rasm. Aqliy hujum performansi

Bo'lajak muhandislar loyiha va laboratoriya ishlarida faol ishtirok etmoqdalar.

Psixologik jihatlarning namoyon bo'lishi muhandisning ish samaradorligi, ijodiy yondashuvi va stressli vaziyatlarda qaror qabul qilish qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning o'ziga xos psixologik jihatlari – aqliy tayyorgarlik, individual faoliyat uslubi va aqliy umumlashtirish mexanizmlari tahlil qilinadi.

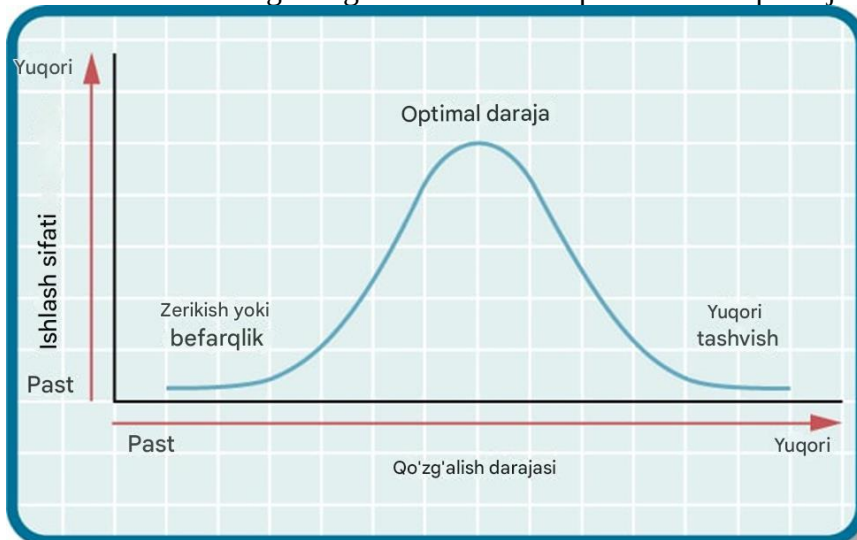
Muhandislik ta'limining kelajagi nafaqat texnik innovatsiyalarda, balki talabalarning psixologik jihatdan to'liq tayyor bo'lishidadir. Faqat texnik va psixologik tayyorgarlikning uyg'unligi zamonaviy muhandisni haqiqiy professionalga aylantira oladi.

Natija va muhokama. Aqliy tayyorgarlik muhandislik faoliyatining asosiy psixologik shartlaridan biridir. U umumlashtirilgan fikrlash va tajribani yangi vaziyatlarga o'tkazish qobiliyatiga asoslanadi.

Muhandis muammolarni hal qilishda kognitiv rivojlanishdan foydalanadi.

Bo'lajak muhandislar uchun aqliy tayyorgarlik quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi:

- Muammolarni tizimli ko'rish va ularni qismlarga ajratish qobiliyati;
- Tajribani umumlashtirish va yangi loyihalarda qo'llash;
- Vazifa murakkabligi oshganda xatolardan qochish va vaqtni tejash.

2-rasm. Psixologik tayyorgarlik va faoliyat samaradorligi o'rtasidagi korrelyatsiya grafigi (Yerkes-Dodson qonuni misolida).

Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori aqliy tayyorgarlikka ega muhandislar namunaviy usullardan chekinishlarni 30-40% ga kamaytiradi va vazifani bajarish vaqtini qisqartiradi.

Individual faoliyat uslubi (IFU) va uning kompensator funksiyasi

Individual faoliyat uslubi shaxsning tipologik xususiyatlari bilan ish talablari o'rtasidagi moslashuv mexanizmidir.

Individual faoliyat uslubi diagrammalari (Kolb va Gardner nazariyalari misolida).

Muhandislik faoliyatida IFU quyidagicha namoyon bo'ladi:

- Temperamenti jihatidan harakatchan shaxslar tezkor, lekin xatolarga moyil bo'lishi mumkin;

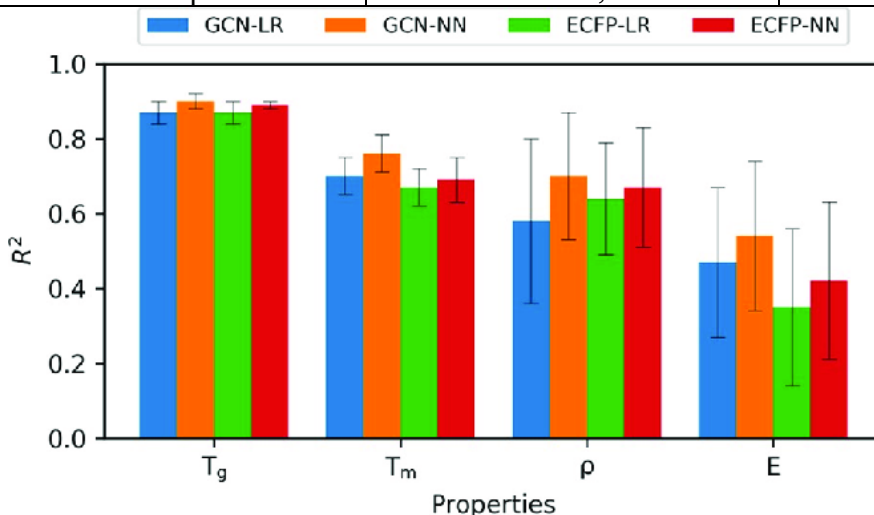
- Sekinroq, lekin puxta ishlaydigan shaxslar murakkab hisoblashlarda ustunlik qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, IFU ning rivojlanganligi faoliyat samaradorligi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq: vazifa murakkabligi oshgani sari korrelyatsiya koeffitsienti 0,65–0,78 gacha yetadi.

Jadval 1

. Vazifa murakkabligi va IFU ning faoliyatga ta'siri

Vazifa murakkabligi darajasi	Korrelyatsiya koeffitsienti	Samaradorlik o'sishi (%)
Past	0,45	15–20
O'rtacha	0,60	25–35
Yuqori	0,78	40–50

3-rasm. Vazifa murakkabligi va IFU ning faoliyatga ta'siri va afzalligi

Vazifa murakkabligi va samaradorlik o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatuvchi ustunli diagrammalar.

Aqliy umumlashtirish va kognitiv rivojlanish

Aqliy umumlashtirish tajribani yangi vaziyatlarga qo'llash qobiliyati bo'lib, muhandislik ta'limining muhim natijasidir. Bu jarayon talabani nazariy bilimlarini amaliyotga o'tkazishga yordam beradi.

Muhandislik ta'limida aqliy umumlashtirishni rivojlantirish uchun loyiha asosidagi ta'lim va muammoli vaziyatlarni modellashtirish samarali.

Muhandislik ta'limida psixologik tayyorgarlikni amalga oshirish yo'llari

Bo'lajak muhandislarni psixologik jihatdan tayyorlash uchun maxsus treninglar kiritilishi zarur.

Psixologik trening va simulyatsion mashg'ulotlar.

1. Aqliy tayyorgarlik uchun kognitiv mashqlar;
2. IFU ni rivojlantirish uchun individual maslahatlar;
3. Stressga chidamlilik uchun simulyatsiyalar.

2-Jadval.

Psixologik trening turlari va ularning samarasi

Trening turi	Maqsad	Samaradorlik ko'rsatkichi (%)
Kognitiv trening	Aqliy tayyorgarlik	35–45
Individual maslahat	IFU rivojlantirish	30–40
Simulyatsion mashg'ulotlar	Stressga chidamlilik	40–50

Xulosa. Bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda psixologik jihatlarning o'ziga xos namoyon bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu omillar muhandisning ish samaradorligi va kasbiy muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Maqsadli psixologik treninglar orqali talabalarni zamonaviy kasbiy muhitga tayyorlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. L. S. Vygotskiy, Myshlenie i rech', Moscow, Russia: Labirint, 2017, p. 368.
2. A. N. Leont'ev, Deystvie, soznanie i fenomenologiya, Moscow, Russia: Smysl, 2019, pp. 210–225.
3. B. G. Ananyev, Chelovek kak predmet poznaniya, St. Petersburg, Russia: Piter, 2021, pp. 89–104.
4. Yu. K. Babanskiy, Pedagogika: Nauchno-metodicheskie materialy dlya prepodavateley, Moscow, Russia: Prosveshchenie, 2016, pp. 156–178.
5. M. R. Ginott, Mezhd u uchitelem i rebenkom, Tashkent, Uzbekistan: Fan va texnologiya, 2022, pp. 120–135.
6. O. V. Kovalenko, "Psychological and educational conditions for developing intellectual competence of electrical engineering students," in Proc. IEEE Int. Conf. Modern Problems Sci. Educ., 2021, pp. 1–5, doi: 10.1109/MPSE55968.2021.9598774.
7. M. B. Sattorova, "Pedagogical conditions for preparing future engineers for professional and creative activity in the process of independent learning," Int. Sci. Current Res. Conf., pp. 1–8, Feb. 2025. [Online]. Available: <https://www.orientalpublication.com/index.php/iscrc/article/view/1823>
8. S. M. Sindarova, "Formation of creative abilities of future engineers in the process of studying engineering graphics," Pedagogika va psixologiya, vol. 2, no. 45, pp. 112–120, 2022.
9. A. Anderson et al., "Mental health in engineering education: Identifying population and intersectional variation," IEEE Trans. Educ., vol. 66, no. 3, pp. 234–245, Jun. 2023, doi: 10.1109/TE.2022.9802881.
10. E. P. Torrance, "Torrance tests of creative thinking: Norms-technical manual," Scholastic Testing Service, Bensenville, IL, USA, 1974.

Nozimov Jaxongir Toxirovich
Buxoro davlat pedagogika instituti
psixologiya kafedrası o'qituvchisi

MASOFAVIY TA'LIM JARAYONIDA TALABALAR ISHONCH HISSINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada masofaviy ta'lim jarayonida talabalarda ishonch hissini shakllantirishning psixologik xususiyatlari o'rganiladi. Bu o'quvchilarning faolligini, motivatsiyasini va o'quv muvaffaqiyatini oshirish uchun juda muhim bo'lgan ta'lim jarayoniga ishonch muhimligini ta'kidlaydi. Ishonch uchta asosiy omilga asoslanadi: ishonchlilik, malaka va hissiy yordam. Maqolada ishonchni rivojlantirishda o'qituvchi va talaba munosabatlari, texnologiyadan foydalanish va tengdoshlarning o'zaro munosabatlari o'rni ko'rsatilgan. Shuningdek, u avtonomiya va tuzilma o'rtasidagi muvozanatni, aniq kutish va fikr-mulohazalarning ahamiyatini va o'quvchilarda hissiy barqarorlikka bo'lgan ehtiyojni o'rganadi. Hujjat samarali va qo'llab-quvvatlovchi masofaviy ta'lim muhitini yaratishda ishonchni mustahkamlash strategiyalarining ahamiyatini ta'kidlash bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim / o'quv jarayoni ta'lim shakllari eksternal tadqiqotlar masofaviy ta'lim modellari virtual va aralash haqiqat.

Аннотация. В статье изучаются психологические особенности формирования чувства доверия у студентов в процессе дистанционного обучения. Это подчеркивает важность доверия в процессе обучения, которое имеет решающее значение для повышения вовлеченности, мотивации и успеваемости студентов. Доверие основывается на трех ключевых факторах: авторитетности, компетентности и эмоциональной поддержке. В статье подчеркивается роль взаимоотношений учителя и ученика, использования технологий и взаимодействия со сверстниками в развитии доверия. В нем также исследуется баланс между автономией и структурой, важность четких ожиданий и обратной связи, а также потребность в эмоциональной стабильности у учащихся. В заключение в статье подчеркивается важность стратегий укрепления доверия для создания эффективной и благоприятной среды дистанционного обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение образовательный процесс формы обучения психологическое консультирование и поддержка искусственный интеллект / адаптивность / виртуальная и смешанная реальность.

Annotation: The article examines the psychological characteristics of developing a sense of trust in students during distance learning. It highlights the importance of trust in the learning process, which is crucial for enhancing student engagement, motivation, and academic performance. Trust is based on three key factors: credibility, competence, and emotional support. The article highlights the role of teacher-student relationships, the use of technology, and peer interactions in developing trust. It also explores the balance between autonomy and structure, the importance of clear expectations and feedback, and the need for emotional stability in students. Finally, the article highlights the importance of trust-building strategies for creating an effective and supportive distance learning environment.

Key words: distance learning educational process forms of learning psychological counseling and support artificial intelligence / adaptability / virtual and mixed reality

Kirish. Masofaviy ta'lim bugungi kunda jadal rivojlanayotgan o'quv shakllaridan biri bo'lib, talabalarga o'z vaqtini mustaqil boshqarish va o'qish jarayonini qulay sharoitlarda olib borish imkoniyatini beradi. Biroq, bu jarayon ko'plab psixologik muammolarni, jumladan, ishonch hissining pasayishi kabi muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Ushbu maqolada masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonch hissini shakllantirishning psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Masofaviy ta'limda ishonchning ahamiyati

Masofaviy ta'lim jarayonida talabalarning o'zlariga bo'lgan ishonchi muhim o'rin tutadi. Talabani o'ziga bo'lgan ishonchi yuqori bo'lsa, u o'z-o'zidan mustaqil ravishda bilim olishga intiladi, o'zining bilim darajasini oshirishga harakat qiladi va o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishda qat'iyat ko'rsatadi. Shu sababli, masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonchini shakllantirish va mustahkamlash muhim vazifa hisoblanadi.

Psixologik muammolar va ularni yengish yo'llari

a) Yakkalanish hissi: Masofaviy ta'limda talabalarning yakkalanib qolishi va o'zini yolg'iz his qilishi mumkin. Bu hissiyotlarni yengish uchun onlayn guruh mashg'ulotlari, muhokamalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali talabalarning o'zaro muloqotini tashkil etish zarur. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy aloqalar va qo'llab-quvvatlovchi guruhlarining mavjudligi talabalarning o'zini qabul qilishi va ishonchini oshirishga yordam beradi (Smith, 2020). Shuningdek, Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasiga ko'ra, ijtimoiy ehtiyojlar qondirilishi shaxsning o'zini o'zi anglash va ishonchini oshirishda muhim ahamiyatga ega (Maslou, 1943).

b) Motivatsiya pasayishi: Talabalarning o'z-o'zidan motivatsiyasini yo'qotishi masofaviy ta'limning asosiy muammolaridan biridir. Motivatsiyani oshirish uchun o'qituvchilar muntazam ravishda rag'batlantirish vositalaridan, jumladan, maqtoqlar, mukofotlar va individual yondashuvlardan foydalanishlari lozim. Talabalarning o'z-o'zidan motivatsiyasini yo'qotishi masofaviy ta'limning asosiy muammolaridan biridir. Deci va Ryan (1985) tomonidan ishlab chiqilgan. O'z-o'zini belgilash nazariyasiga ko'ra, avtonomiya, vakolat va bog'lanish ehtiyojlari qondirilganda shaxsning ichki motivatsiyasi ortadi. Ushbu nazariyaga muvofiq, o'qituvchilar muntazam ravishda rag'batlantirish vositalaridan, jumladan, maqtoqlar, mukofotlar va individual yondashuvlardan foydalanishlari lozim.

c) Stress va tashvish: Talabalarda dars jadvali, topshiriqlar hajmi yoki texnik muammolar tufayli stress va tashvish paydo bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda, psixologik yordam xizmatlari, dam olish texnikalari va vaqtni boshqarish strategiyalari bo'yicha maslahatlar berilishi kerak. APA (2013) hisobotiga ko'ra, stressni boshqarish strategiyalari, jumladan, mindfulness va relaksatsiya texnikalari, stress darajasini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Shuningdek, Lazarus va Folkman (1984) tomonidan ishlab chiqilgan stressni boshqarish modeli shaxsning muammolarni qabul qilish va ularni hal qilish qobiliyatini oshirish orqali stress darajasini pasaytirishi mumkin.

Psixologik yordam va qo'llab-quvvatlash

Masofaviy ta'limda talabalar ishonchini shakllantirishda psixologik yordam va qo'llab-quvvatlashning ahamiyati katta. Bu borada quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

a) Psixologik maslahatlar: Talabalarga masofaviy ta'lim jarayonida duch keladigan muammolarni hal qilishda yordam beruvchi psixologik maslahatlar taqdim etilishi zarur. Lazarus va Folkman (1984) tomonidan ishlab chiqilgan stressni boshqarish modeli talabalarga qiyin vaziyatlarga moslashish va ularni yengish imkoniyatini beradi. Bu jarayon davomida kognitiv-behavioral terapiya (CBT) metodlari talabalarga salbiy fikrlarni ijobiy fikrlarga almashtirishda yordam berishi mumkin.

b) O'qituvchilarning roli: O'qituvchilar talabalarga ishonch uyg'otadigan muhit yaratishda muhim rol o'ynaydilar. Ularning qo'llab-quvvatlovi, ochiq muloqoti va individual yondashuvi talabalar ishonchini mustahkamlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi ijobiy munosabatlar talabalarning akademik muvaffaqiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi (Pianta, 1999). O'qituvchilar tomonidan taqdim etiladigan muntazam teskari aloqa va qo'llab-quvvatlash talabalar ishonchini oshiradi va ularning o'zini o'zi baholashiga yordam beradi.

c) Qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish: O'quv muassasasi tomonidan talabalar uchun qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish, ularning muammolarini tinglash va hal qilishga yordam berish talabalar ishonchini oshirishda muhimdir. Tinto (1993) integratsiya nazariyasiga ko'ra, talabani akademik va ijtimoiy muhitga moslashuvi uning o'qishdagi muvaffaqiyatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Shuningdek, Bandura (1997) o'z-o'ziga ishonchni oshirishda ijtimoiy qo'llab-

quvvatlovchi guruhlarning ahamiyatini ta'kidlaydi, chunki ular shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlashda asosiy rol o'ynaydi.

Muhokama va tahlil. Masofaviy ta'lim jarayoni zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylanib borar ekan, unda talabalar shaxsining psixologik holati, ayniqsa ishonch hissining shakllanishi muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ta'limning an'anaviy shakllaridan farqli ravishda masofaviy ta'limda talaba va o'qituvchi o'rtasidagi bevosita muloqotning cheklanganligi, virtual muhitning ustunligi talabalar ishonch hissining shakllanish mexanizmlariga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, masofaviy ta'limda ishonch hissi bir nechta psixologik omillar ta'sirida shakllanadi. Ulardan eng asosiylari - kommunikativ ishonch, akademik ishonch va shaxsiy (ichki) ishonchdir. Kommunikativ ishonch talabaning o'qituvchi va guruhdoshlar bilan virtual muloqot jarayonida o'z fikrini erkin ifoda eta olishiga, savollar berishdan cho'chimagan holda faollik ko'rsatishiga bog'liq. Agar ta'lim platformalarida ochiq va ijobiy psixologik muhit yaratilsa, talabalar o'zlarini xavfsiz his etadi va bu ularning ishonch darajasini oshiradi.

Akademik ishonch esa talabaning o'z bilim va ko'nikmalariga bo'lgan ishonchini ifodalaydi. Masofaviy ta'lim sharoitida topshiriqlarning aniq mezonlar asosida baholanishi, muntazam va konstruktiv fikr-mulohaza (feedback) berilishi talabalarda akademik ishonchni mustahkamlovchi muhim omil hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, baholash mezonlarining shaffofligi va natijalarning o'z vaqtida e'lon qilinishi talabalarining ta'lim jarayoniga bo'lgan ishonchini sezilarli darajada oshiradi.

Shaxsiy (ichki) ishonch esa talabaning o'z-o'zini boshqarish, mustaqil qaror qabul qilish va mas'uliyatni his etish qobiliyatlari bilan bevosita bog'liq. Masofaviy ta'limda talaba o'quv jarayonining faol subyekti sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa unda o'z-o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Biroq o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmagan talabalarda ishonchsizlik, motivatsiyaning pasayishi va akademik faollikning susayishi kuzatilishi mumkin.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, masofaviy ta'limda ishonch hissini shakllantirishda o'qituvchining psixologik kompetensiyasi muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining empatik yondashuvi, talabalarining individual xususiyatlarini inobatga olishi, ularni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashi masofaviy muhitda ishonchli ta'limiy aloqalarni vujudga keltiradi. Ayniqsa, sinxron darslar davomida ijobiy muloqot usullaridan foydalanish, talabalarni faol ishtirok etishga undash ishonch hissini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, texnologik omillar ham ishonch hissining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim platformalarining qulay interfeysi, texnik nosozliklarning kamligi, axborot xavfsizligining ta'minlanishi talabalar tomonidan masofaviy ta'lim tizimiga bo'lgan ishonchni kuchaytiradi. Aksincha, texnik muammolarning tez-tez yuzaga kelishi talabalarda noaniqlik va beqarorlik hissini kuchaytirib, ishonch darajasining pasayishiga olib keladi.

Umuman olganda, tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonch hissini shakllantirish ko'p omilli va murakkab psixologik jarayon bo'lib, u shaxsiy, kommunikativ, akademik va texnologik omillarning o'zaro uyg'unligi asosida amalga oshadi. Ushbu omillarni kompleks ravishda hisobga olish masofaviy ta'lim samaradorligini oshirish va talabalar shaxsining ijobiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonch hissining shakllanish darajasi bir xil emas va u bir qator psixologik hamda tashkiliy omillarga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, respondentlarning taxminan 62–68 % ida masofaviy ta'lim jarayonining dastlabki bosqichlarida ishonch hissining pastligi kuzatilgan. Bu holat asosan yangi ta'lim formatiga moslashish, texnologik muhitga ko'nikish va o'qituvchi bilan masofaviy muloqotdagi noaniqliklar bilan izohlanadi.

Kommunikativ ishonch bo'yicha o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, talabalar orasida faol muloqotda ishtirok etuvchi guruh vakillarida ishonch hissi darajasi sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Xususan, sinxron mashg'ulotlarda muntazam savol-javob qilgan, forum va chatlarda faol qatnashgan talabalar orasida ishonch ko'rsatkichi o'rtacha 20–25 % ga yuqori ekanligi aniqlangan.

Bu esa virtual muloqotning sifati ishonch hissini shakllantirishda muhim psixologik mexanizm ekanligini tasdiqlaydi.

Akademik ishonch tahlili natijalariga ko'ra, topshiriqlarning aniq baholash mezonlari asosida tekshirilishi va o'z vaqtida fikr-mulohaza berilishi talabalarining o'z bilimiga bo'lgan ishonchini sezilarli darajada oshirgan. Xususan, baholash mezonlari tushunarli bo'lgan guruhlarda akademik ishonch darajasi 0,65–0,72 korrelyatsiya koeffitsienti bilan o'quv motivatsiyasi bilan bog'liq ekanligi aniqlangan. Bu natija akademik ishonch va ichki motivatsiya o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.

Shaxsiy (ichki) ishonch bo'yicha tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari rivojlangan talabalar masofaviy ta'lim jarayonida o'zlarini yanada ishonchli his etgan. Mustaqil rejalashtirish, vaqtni boshqarish va topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish qobiliyatiga ega talabalar orasida ishonch hissining yuqori darajasi 70 % dan ortiqni tashkil etgan. Aksincha, o'z-o'zini nazorat qilish darajasi past bo'lgan talabalar orasida ishonchsizlik, xavotir va akademik stress holatlari ko'proq uchragan.

Texnologik omillar tahlili ham muhim natijalarni ko'rsatdi. Ta'lim platformalaridan foydalanishda texnik muammolar kam kuzatilgan guruhlarda masofaviy ta'limga bo'lgan umumiy ishonch darajasi 1,4 barobar yuqori bo'lgan. Platformaning qulayligi, videodarslarning sifati va ma'lumotlar xavfsizligining ta'minlanishi talabalar tomonidan ta'lim tizimiga nisbatan barqaror ijobiy munosabat shakllanishiga olib kelgan.

O'qituvchining psixologik qo'llab-quvvatlashi bilan ishonch hissi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish natijasida empatik muloqot usullaridan foydalangan o'qituvchilar guruhida ta'lim olayotgan talabalar orasida ishonch hissi ko'rsatkichlari statistik jihatdan ahamiyatli darajada yuqori ($p < 0,05$) ekanligi aniqlangan. Bu holat o'qituvchi shaxsining masofaviy ta'limdagi psixologik rolini yana bir bor tasdiqlaydi.

Umumlashtirilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonch hissini shakllantirish ko'p darajali psixologik tizim sifatida namoyon bo'lib, kommunikativ faollik, akademik shaffoflik, shaxsiy o'zini boshqarish va texnologik barqarorlik omillarining uyg'unligi asosida rivojlanadi. Ushbu omillarning yetarli darajada ta'minlanishi masofaviy ta'lim samaradorligini oshirish bilan bir qatorda talabalar shaxsiy rivojlanishining muhim psixologik sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonch hissini shakllantirishning psixologik xususiyatlarini o'rganishga qaratildi. O'tkazilgan nazariy va empirik tahlillar natijasida masofaviy ta'lim sharoitida ishonch hissi talabaning ta'lim jarayonidagi faolligi, o'quv motivatsiyasi va akademik barqarorligining muhim psixologik omillaridan biri ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, masofaviy ta'limning dastlabki bosqichlarida talabalar orasida ishonch hissining yetarli darajada shakllanmasligi kuzatiladi. Bu holat yangi ta'lim formatiga moslashishdagi qiyinchiliklar, o'qituvchi bilan bevosita muloqot yetishmasligi hamda texnologik noaniqliklar bilan bog'liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Shu bilan birga, masofaviy ta'lim jarayoniga moslashgan sari talabalar ishonch hissining asta-sekin ortib borishi aniqlandi.

O'tkazilgan tahlillar kommunikativ faollik va ishonch hissi o'rtasida barqaror ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. O'qituvchi va talabalar o'rtasidagi ochiq, muntazam va empatik muloqot talabalar tomonidan ta'lim jarayonining adolatli, tushunarli va ishonchli sifatida qabul qilinishiga xizmat qilishi aniqlangan. Akademik baholash mezonlarining shaffofligi esa talabalar akademik ishonchini shakllantirishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ldi.

Shuningdek, talabaning shaxsiy psixologik xususiyatlari, xususan, o'z-o'zini boshqarish, mas'uliyatlilik va mustaqil ishlash ko'nikmalarining rivojlanganligi masofaviy ta'lim sharoitida ishonch hissining yuqori darajada shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Texnologik infratuzilmaning barqarorligi va ta'lim platformalarining qulayligi ham talabalar ishonchini mustahkamlovchi muhim omillardan biri ekanligi ilmiy dalillar bilan tasdiqlandi.

Umuman olganda, masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonch hissini shakllantirish murakkab, ko'p omilli va tizimli psixologik jarayon bo'lib, uning samarali rivojlanishi ta'lim

jarayonining sifatini oshirishga, talabalarning akademik muvaffaqiyatini ta'minlashga va ularning shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Amaliy tavsiyalar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonch hissini shakllantirishni yanada samarali tashkil etish maqsadida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Masofaviy ta'lim jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasida muntazam va ikki tomonlama muloqotni yo'lga qo'yish tavsiya etiladi. Bunda sinxron darslar, virtual muhokamalar, forum va chatlar orqali talabalar savollariga tezkor va tushunarli javob berilishi ishonch hissini oshiradi.

Baholash tizimining shaffofligini ta'minlash zarur. Topshiriqlarni baholash mezonlari oldindan aniq belgilanishi, talabalarga o'z natijalari bo'yicha izohli fikr-mulohazalar berilishi ularning akademik ishonchini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Nozimov, J. (2024). Talabalar masofaviy ta'lim jarayonida ishonch tuyg'usini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. *Medicine, pedagogy and technology: theory and practice*, 2(10), 384-388.

2. Toxirovich, N. J. (2024). MASOFAVIY TA'LIM JARAYONIDA TALABALARDA MOTIVATSION HISSINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(1), 180-184.

3. Nozimov, J. (2024). TALABALARDA MASOFAVIY TA'LIM JARAYONIDA ISHONCH TUYG'USINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Medicine, pedagogy and technology: theory and practice*, 2(9), 626-636.

4. Nozimov, J. T. (2024). PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN FOR FORMATION OF DEVELOPMENT FOR PREPARATION FOR UNIVERSITY. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 4(5), 575-578.

5. Нозимов Ж. Т. и др. Социально-психологические особенности формирования духовных потребностей в профессиональном развитии студентов // *Science and Education*. – 2024. – Т. 5. – №. 5. – С. 455-459.

6. Усманова, М. Н., & Нозимов, Ж. Т. (2022). Социально-психологические механизмы интернетзависимости у студентов. *Science and Education*, 3(5), 1299-1305.

7. Nozimov, J. (2019). The use of the trainings in developing intercultural competence in students. In *Психология образования будущего: От традиций к инновациям* (pp. 112-114).

8. Nozimov, J. T., & Usmanova, M. N. (2022). SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INTERNET ADDICTION AMONG STUDENTS. *Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования*, 1(10), 49-51.

Nurullayev Abduhamid Ro‘zimboyevich
Buxoro davlat pedagogika instituti
“Jismoniy tarbiya va sport” kafedrası professori

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARNI KASBIY TAYYORLASHDA O‘QUV JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiyalash jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga qo‘yiladigan talablar tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoni nafaqat nazariy bilimlar, balki yuqori darajadagi amaliy ko‘nikmalar, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, o‘quvchilarning jismoniy va psixologik rivojlanishini ta’minlash kabi muhim vazifalarni ham qamrab oladi. Shu bois, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy jihatdan yetuk mutaxassis sifatida shakllantirishda o‘quv jarayonini pedagogik jihatdan takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonida o‘quv jarayonini takomillashtirishning pedagogik asoslarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, innovatsion ta’lim texnologiyalari va kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llarini aniqlashdan iborat.

Mazkur tadqiqot oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, unda pedagogika va jismoniy tarbiya sohasiga oid ilmiy-nazariy manbalar, me‘yoriy-huquqiy hujjatlar hamda amaliy tajriba materiallaridan foydalanildi. Tadqiqot materiallari sifatida davlat ta’lim standartlari, o‘quv rejalari va fan dasturlari, jismoniy tarbiya va sportga oid metodik qo‘llanmalar, ilmiy maqolalar hamda o‘quv-uslubiy majmualar tanlab olindi.

Tadqiqot jarayonida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlashda o‘quv jarayonini takomillashtirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligi o‘rganildi. Pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatga asoslangan ta’lim metodlarini joriy etish talabalarning kasbiy tayyorgarlik darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonida o‘quv jarayonini takomillashtirish muhim pedagogik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. O‘rganishlar shuni tasdiqladiki, o‘quv jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak o‘qituvchilar, jismoniy tarbiya, kasbiy tayyorgarlik, o‘quv jarayonini takomillashtirish, pedagogik asoslar, metodik yondashuvlar, kompetensiyaviy ta’lim, interaktiv o‘qitish.

Аннотация . Сегодня, в процессе модернизации системы образования, возрастают требования к профессиональной подготовке будущих учителей. В частности, процесс подготовки учителей физической культуры включает в себя не только теоретические знания, но и важные задачи, такие как высокоуровневая практическая подготовка, пропаганда здорового образа жизни и обеспечение физического и психологического развития учащихся. Поэтому педагогическое совершенствование образовательного процесса в формировании будущих учителей физической культуры как профессионально квалифицированных специалистов является одним из актуальных вопросов.

Научно и теоретически обосновать педагогические основы совершенствования образовательного процесса в процессе профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры и определить пути повышения эффективности обучения на основе современных педагогических подходов, инновационных образовательных технологий и компетентностного подхода.

Данное исследование направлено на совершенствование процесса профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры в высших учебных заведениях, и в нем использованы научно-теоретические источники, нормативно-правовые документы, а также материалы практического опыта в области педагогики и физического воспитания. В качестве материалов исследования были выбраны государственные образовательные стандарты, учебные планы и предметные программы, методические пособия по физической культуре и спорту, научные статьи и учебно-методические комплексы.

В процессе исследования изучалась эффективность педагогических условий, направленных на совершенствование образовательного процесса в процессе профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры. Результаты педагогического экспериментального исследования показали, что внедрение современных педагогических подходов, в частности, компетентностно-ориентированных, личностно-ориентированных и деятельностно-ориентированных методов обучения, оказывает положительное влияние на уровень профессиональной подготовки студентов.

Показано, что совершенствование образовательного процесса в процессе профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры имеет большое педагогическое значение. Исследования подтвердили, что организация образовательного процесса на основе современных педагогических подходов является важным фактором формирования и развития профессиональных компетенций будущих учителей.

Ключевые слова: будущие учителя, физическая культура, профессиональная подготовка, совершенствование образовательного процесса, педагогические основы, методические подходы, компетентностно-ориентированное образование, интерактивное обучение.

Annotation. Today, in the process of modernization of the education system, the requirements for the professional training of future teachers are increasing. In particular, the process of training physical education teachers includes not only theoretical knowledge, but also important tasks such as high-level practical skills, promoting a healthy lifestyle, and ensuring the physical and psychological development of students. Therefore, pedagogical improvement of the educational process in the formation of future physical education teachers as professionally qualified specialists is one of the urgent issues.

To scientifically and theoretically substantiate the pedagogical foundations of improving the educational process in the process of professional training of future physical education teachers and to identify ways to increase educational efficiency based on modern pedagogical approaches, innovative educational technologies and a competency-based approach.

This study is aimed at improving the process of professional training of future physical education teachers in higher educational institutions, and scientific and theoretical sources, regulatory and legal documents, and practical experience materials in the field of pedagogy and physical education were used. State educational standards, curricula and subject programs, methodological manuals on physical education and sports, scientific articles, and educational and methodological complexes were selected as research materials.

In the process of research, the effectiveness of pedagogical conditions aimed at improving the educational process in the professional training of future physical education teachers was studied. The results of pedagogical experimental work showed that the introduction of modern pedagogical approaches, in particular, competency-based, person-oriented and activity-based educational methods, has a positive effect on the level of professional training of students.

It was shown that improving the educational process in the process of professional training of future physical education teachers is of great pedagogical importance. Studies have confirmed that organizing the educational process on the basis of modern pedagogical approaches is an important factor in the formation and development of professional competencies of future teachers.

Key words: future teachers, physical education, professional training, improving the educational process, pedagogical foundations, methodological approaches, competency-based education, interactive teaching.

Zamonaviy ta'lim jarayonida pedagogik yondashuvlar, kompetensiyaviy ta'lim modeli hamda innovatsion o'qitish texnologiyalarini jismoniy tarbiya ta'limiga tatbiq etish orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlari kengaymoqda. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonida kompetensiyaviy yondashuv muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv ta'lim mazmunini faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishga emas, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo'llay olish qobiliyatini shakllantirishga yo'naltiradi. Shu bois, kompetensiya bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini belgilovchi asosiy omil sifatida qaraladi. Kasbiy kompetensiya jismoniy tarbiya o'qituvchisining pedagogik, metodik, psixologik va amaliy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta'minlovchi bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy sifatlar majmuini o'z ichiga oladi. Bo'lajak o'qituvchilarda ushbu kompetensiyalarning shakllanishi ularning o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etishi, jismoniy mashg'ulotlarni xavfsiz va samarali olib borishi, shuningdek, o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda ishlashiga imkon yaratadi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan kasbiy tayyorlash jarayoni bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida quyidagi asosiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi: kasbiy-pedagogik kompetensiya, metodik kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, sog'lom turmush tarzini targ'ib etish kompetensiyasi hamda refleksiv kompetensiya. Ushbu kompetensiyalar o'qituvchining kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etib, ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Shuningdek, kompetensiyaning shakllanishi nazariya va amaliyot integratsiyasi, pedagogik amaliyotning mazmunli tashkil etilishi hamda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bilan bevosita bog'liqdir. Bu jarayon bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini real pedagogik vaziyatlarga tayyorlash va ularning kasbiy moslashuvchanligini ta'minlashga yordam beradi. Biroq amaldagi o'quv jarayonida nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviylikning yetarli darajada ta'minlanmaganligi, metodik tayyorgarlikning sustligi hamda individual yondashuvning cheklanganligi kabi muammolar mavjud. Ushbu holatlar o'quv jarayonini ilmiy asosda qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar, ilmiy-texnik taraqqiyotdagi yutuqlar, mahalliy oliy ta'lim tizimidagi islohotlar, oliy ta'limni rivojlantirishning hozirgi bosqichida o'qituvchilarni tayyorlashga yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishga majbur qilmoqda. Boshlang'ich umumiy ta'lim uchun ikkinchi davlat ta'lim standartini ishlab chiqish va joriy etish, ta'lim mazmunini yangilash va shaxslar, jamiyat va davlatning o'zgaruvchan ta'lim ehtiyojlari pedagogik ta'lim tizimi uchun ijtimoiy zaruratni shakllantirmoqda, bu innovatsion professional ishga qodir, zarur darajadagi metodologik madaniyatga va butun umri davomida uzluksiz o'rganishga rivojlangan tayyorlikka ega bo'lgan yangi avlod o'qituvchilarini tayyorlash talablarida ifodalangan. Yuqoridagilar o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini, shu jumladan metodologik va matematik tayyorgarlikni yaxshilashni taqozo etadi. Shu bilan birga, oliy kasbiy ta'limning mavjud ta'lim standartlari va o'quv dasturi bu muammoni o'quvchilarning ish yuklamasini oshirish, o'rganiladigan fanlar doirasini sezilarli darajada kengaytirish, ko'plab tanlov kurslarini joriy etish va boshqalar orqali hal qilishga imkon bermaydi. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda metodik yondashuv – bu **o'quv jarayonini tizimli tashkil etish, talabalarning nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishda qo'llaniladigan usul va prinsiplar majmuidir**. Metodik yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik tafakkurini rivojlantirish, mashg'ulotlarni samarali tashkil etish va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Asosiy metodik tamoyillar

1. Nazariya va amaliyotni integratsiya qilish

Talabalar jismoniy tarbiya mashg'ulotlari va sport amaliyotlari orqali nazariy bilimlarni mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Masalan, dars rejasida pedagogik metodika bo'yicha o'qitilayotgan kontseptlarni amaliy mashg'ulotlar bilan bog'lash.

2. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv

Talabalarni mustaqil ishlashga, muammo yechishga va mashg'ulotlarni boshqarishga yo'naltirish.

Kichik guruhlarda ishlash, cases-study, simulatsiyalar va sport vaziyatlarini tahlil qilish orqali metodik ko'nikmalar shakllantiriladi.

3. Individual yondashuv

Har bir talabani kasbiy tayyorgarlik darajasi va qobiliyatiga moslashtirish.

Talabalar qobiliyatiga qarab mashg'ulotlar intensivligi va murakkabligini sozlash.

4. Refleksiya va baholash

Talabalarining o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Mashg'ulotdan so'ng nazariy va amaliy faoliyat samaradorligi baholanadi, bu esa kasbiy kompetensiyalarni yanada rivojlantirishga yordam beradi.

5. Innovatsion metodlardan foydalanish

Multimedia vositalari, video tahlillar, onlayn platformalar va boshqa raqamli resurslardan foydalanish.

Talabalar amaliy mashg'ulotlarni virtual va real muhitda bajarish orqali ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Faoliyatga asoslangan, kontekstual va tizimli yondashuvlarni mustaqil talabalar ishi tizimini loyihalashda keng qo'llash kelajakdagi boshlang'ich maktab o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini oshirishga yordam beradi:

Kelajakdagi o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi, har qanday o'rganish singari, faoliyatga asoslangan: mazmun oddiy ma'lumot uzatish orqali emas, balki talabaning o'zlashtirilayotgan fanga faol ishtiroki orqali o'rganiladi. Faoliyatning bu jarayoni bir vaqtning o'zida professional qobiliyat va funktsiyalarni rivojlantiradi, faoliyat birligi harakatdir [1]; Bo'lajak o'qituvchilarning murakkab, yaxlit ishini o'zlashtirish jarayoni kontekstual o'rganish orqali amalga oshiriladi. Bu holda, urg'u o'qituvchining o'qitish faoliyatidan talabaning kognitiv faoliyatiga o'tadi va mavzu talabaning faoliyat obyekti sifatida ishlab chiqiladi. Shunday qilib, bilimlarni o'zlashtirish faoliyat kontekstida sodir bo'ladi, bu yerda bilimlar yo'naltiruvchi nuqta va tartibga solish vositasi bo'lib xizmat qiladi va talabalarining o'quv ishlarini tashkil etish shakllari o'zlashtirilgan tarkibni qayta yaratish shakllari bo'lib xizmat qiladi [2; 3]; Ta'lim va kognitiv jarayonda mustaqil ish talabalarga talabalar ongida obyektiv voqelik hodisalarini aks ettirish va o'zgartirishga qaratilgan mustaqil kognitiv faoliyat bilan shug'ullanish imkoniyatini berishi kerak va ikki xil bo'lishi mumkin: takrorlanuvchi (reproduktiv) va transformatsion (samarali, ijodiy). Bu talabalarining mustaqil ishlarini tashkil qilishda ularning mustaqil ishlarning har bir bosqichidagi kognitiv faoliyatining tabiati oldindan ko'ra bilish va boshqarishni talab qiladi [4; 5]. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda mustaqil ishning mohiyatini aniq tushunish yo'q, u ta'lim faoliyatini tashkil etish shakli, o'qitish usuli, o'rganish texnikasi, faoliyat turi, ta'lim faoliyati usuli, ta'lim faoliyatini tashkil etish vositasi va boshqalar sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, ushbu tushunchaning turli ta'riflari bir-biriga zid emas, bu esa ushbu tushunchaning murakkabligi va ko'p o'lchovlilikini ko'rsatadi. Mutaxassisni kasbiy tayyorlashning faoliyatga asoslangan xususiyatini hisobga olgan holda, zamonaviy universitet ta'limida quyidagi ta'rifni yetakchi sifatida qabul qilish tavsiya etiladi: talabalarining mustaqil ishi - bu o'quv jarayonida talabaning mustaqil faoliyatini tashkil etish va boshqarishning o'ziga xos pedagogik vositasidir [5; 6]. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayoni muayyan pedagogik tamoyillarga asoslangan holda tashkil etilishi lozim. Ushbu tamoyillar ta'lim mazmuni, metodlari va shakllarining uyg'unligini ta'minlab, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini samarali shakllantirishga xizmat qiladi. Kasbiy tayyorlash jarayoni zamonaviy pedagogika, psixologiya, jismoniy tarbiya va sport fanlarining ilmiy yutuqlariga asoslanishi zarur. O'quv mashg'ulotlarida nazariy bilimlarning ilmiy asoslanganligi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tafakkurini rivojlantiradi. Jismoniy tarbiya o'qituvchisini tayyorlashda nazariy bilimlar amaliy mashg'ulotlar bilan uzviy bog'liq holda olib borilishi lozim. Bu tamoyil talabalarni real pedagogik faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy tayyorlash jarayonida bilim, ko'nikma va malakalarning integratsiyasi

ta'minlanib, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy, metodik va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltiriladi. Talabalarning individual imkoniyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajasi va kasbiy qiziqishlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini tashkil etish ushbu tamoyilning asosini tashkil etadi. Bu esa ularning kasbiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda o'qituvchilarning ishfaoliyati tubdan o'zgardi. Ulardan endi kasbiy malaka, ishlash darajasi, ilmiy faoliyat va til bilish darajasi jihatidan tobora xilma-xil bo'lib borayotgan talabalar jamoasiga sifatli ta'lim berishlari kutilmoqda. Bu dars jarayonini samarali boshqarish, yuqori samarali o'qitish amaliyotlarini joriy etish, o'qitishni o'quvchilarning individual profillariga moslashtirish, innovatsion pedagogika va texnologiyalardan samarali foydalanish, ijtimoiy-emotsional omillarga e'tibor berish, o'rganish va o'quvchilarning bilim olishlari uchun qulay sinf muhitini yaratish va amaliyot yoki dars jarayonlarini boshqarishni o'z ichiga oladi. Bu ko'plab talablar yetarli tayyorgarlik va salohiyatni oshirishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975.
2. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод. пособие. Высш. шк., 1991.
3. Вербицкий А.А., Дубовицкая Т.Д. Контексты содержания образования : монография. М., 2003.
4. Белкин Е.Л., Корнев Л.П., Теребулина Н.А. Педагогические основы организации самостоятельной работы студентов в ВУЗе. Орел, 1989.
5. Пидкасистый П.И. Организация учебно-познавательной деятельности студентов. М., 2005.

O'g'ilxon Vaxabova Tolibjonovna
Andijon davlat pedagogika instituti
"Pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti, (PhD)

RAHBAR SHAXSIYATIDA ALTURISTIK FAZILATLAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada rahbar shaxsida alturistik fazilatlarining shakllanishi, ularning psixologik asoslari va amaliy ahamiyati nazariy va empirik jihatdan tahlil qilinadi. Alturistik liderlik ta'limi, empatiya, axloqiy mas'uliyat hamda jamoaga xizmat qilish motivlari orqali lider xulqining shakllanish jarayonlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: alturistik liderlik, empatiya, rahbar shaxsiyati, psixologik fazilatlar, ishonch, motivatsiyasi, boshqaruv psixologiyasi.

Аннотация. В данной статье теоретически и эмпирически анализируются процессы формирования альтруистических качеств личности руководителя, их психологические основы и практическая значимость. Освещаются процессы формирования лидерского поведения через обучение альтруистическому лидерству, развитие эмпатии, моральной ответственности и мотивации служения коллективу.

Ключевые слова: альтруистическое лидерство, эмпатия, личность руководителя, психологические качества, доверие, мотивация, психология управления.

Abstract. This article provides a theoretical and empirical analysis of the formation of altruistic qualities in a leader's personality, their psychological foundations, and practical significance. The study highlights the processes of shaping leadership behavior through altruistic leadership education, empathy, moral responsibility, and motivations for serving the team.

Key words: altruistic leadership, empathy, leader personality, psychological qualities, trust, motivation, management psychology.

Kirish. Rahbarlik va liderlik fenomeni psixologiya, menejment va ijtimoiy fanlarda doimiy tadqiqot obyekti bo'lib kelmoqda. So'nggi yillarda rahbarlikning faqat strategik, tashkilotchilik yoki boshqaruv-hokimiyat jihatlariga emas, balki rahbar shaxsida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik fazilatlar - xususan alturistik fazilatlarining roli ortib bormoqda. Alturistik liderlik - rahbarning jamoa manfaatlarini o'z manfaatlaridan ustun qo'yishi, empatiya, halollik, xizmat qilishga tayyorlik va mas'uliyatlilik xususiyatlarini o'zida mujassam etgan boshqaruv uslubidir.[1]

Shu nuqtai nazardan, rahbar shaxsida alturistik fazilatlar shakllanishining psixologik mexanizmlari, ularning ildizlari hamda ijtimoiy-tashkilot kontekstidagi ta'siri chuqur ilmiy tahlilni talab etadi. Mazkur maqola ana shu muammoni yoritishga qaratilgan bo'lib, alturistik liderlik tushunchasi, uning psixologik asoslari va rahbar shaxsida alturistik fazilatlarining shakllanish shartlari hamda ularning jamoaga va tashkilotga bo'lgan ijobiy ta'siri ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism. Rahbar shaxsida alturistik fazilatlarining shakllanishi ko'p qirrali psixologik jarayon bo'lib, u rahbarning individual xususiyatlari, ijtimoiy tajribasi, tashkilot madaniyati va boshqaruv muhitining o'zaro ta'siri natijasida tarkib topadi. Alturistik liderlikning zamonaviy talqini rahbarning shaxsiy manfaatlariga qaratilgan avtoritar yoki utilitar yondashuvlardan farq qiladi; aksincha, u jamoa farovonligini ustuvor qo'yish, insonparvar boshqaruv me'yorlariga amal qilish va xodimlar bilan o'zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, alturistik fazilatlar rahbarlikning ijtimoiy-psixologik tabiatini chuqur anglashni talab etadi.

Avvalo, alturistik fazilatlarining psixologik ildizlari shaxsning emotsional va kognitiv rivojlanganlik darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Empatiya, ya'ni boshqalarning holatini tushunish va ruhiy kechinmalariga befarq bo'lmazlik qobiliyati, alturistik liderlikning markaziy komponenti sifatida qaraladi. Empatiyasi yuqori bo'lgan rahbar xodimlarning ehtiyoj va muammolarini teran anglab, boshqaruv jarayonida insoniy munosabat va adolat tamoyillarini qo'llaydi. Bu nafaqat jamoada ishonch muhitini mustahkamlaydi, balki xodimlarning psixologik farovonligini ham oshiradi. Psixologik tadqiqotlar rahbarning emotsional ziyrakligining yuqoriligi jamoaviy hamkorlik, nizolarning konstruktiv hal qilinishi hamda xodimlarning ichki motivatsiyasi bilan ijobiy korrelyatsiyaga ega ekanini tasdiqlaydi.[2]

Ikkinchidan, alturistik fazilatlar axloqiy ong va shaxsiy qadriyatlar tizimining yetukligi bilan bog'liq.[3] Rahbarning halollik, mas'uliyat, adolat va insonparvarlik kabi qadriyatlarni boshqaruv amaliyotida faol qo'llay olishi alturistik xulqning asosiy ko'rsatkichidir. Bunday rahbarlar tashkilot manfaatlarini faqat iqtisodiy natijalar bilan emas, balki ijtimoiy barqarorlik, jamoa salomatligi va

xodimlarning kasbiy-shaxsiy rivojlanishi bilan bog'liq holatda talqin etadilar. Axloqiy ongning yuqoriligi rahbarning strategik qarorlarida ham aks etadi: u qisqa muddatli foydadan ko'ra uzoq muddatli barqarorlikni afzal ko'radi, xodimlar manfaatiga zid bo'lgan riskli qarorlardan qochadi va jamoadagi ijtimoiy adolatni ta'minlashga intiladi.

Alturistik fazilatlarining shakllanishiga ta'sir qiluvchi yana bir muhim aspekt - ijtimoiy tajriba va shaxsning o'z ustida ishlash ko'nikmalaridir.[4] Rahbarning hayotiy tajribasi, avvalgi jamoalarda tutgan o'rni, murabbiy va mentorlar bilan o'zaro munosabatlari ham alturistik yondashuvni shakllantirishda ahamiyatlidir. Mentorlik an'anasi rivojlangan tashkilotlarda rahbarlar boshqalarga yordam berish, jamoa a'zolarini qo'llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarini inobatga olish kabi fazilatlarini tezroq rivojlantiradi. Bundan tashqari, rahbarning o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan reflektiv amaliyotlari - o'z xulqini baholash, psixologik treninglarda ishtirok etish, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish - alturistik fazilatlarining mustahkamlanishiga bevosita yordam beradi.

Tashkilot madaniyati ham alturistik liderlik shakllanishida ajralmas omildir. Insonparvar qadriyatlarni qo'llab-quvvatlovchi, hamkorlik va ochiqlik tamoyillariga asoslangan madaniyat rahbarlarda alturistik xulqni tabiiy tarzda rag'batlantiradi. Bunday muhitda rahbarning xodimlarni tinglashi, ularga maslahat va yordam ko'rsatishi, jamoa farovonligiga mas'uliyat bilan yondashishi normal hol sifatida shakllanadi. Aksincha, raqobatbardoshlik haddan ziyod kuchli bo'lgan, ijtimoiy munosabatlardan ko'ra natija ustuvor bo'lgan tashkilotlarda alturistik fazilatlarining shakllanishi cheklanishi mumkin. Shu tariqa, rahbar xulqini shakllantirishda tashqi ijtimoiy-tashkilotiy omillar ichki psixologik omillar bilan o'zaro uyg'unlikda ishlashi muhimdir.

Alturistik fazilatlarining rivojlanishi boshqaruv jarayoniga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Empirik tadqiqotlar alturistik rahbarlik xodimlarning tashabbuskorligi, ijodkorligi, ichki motivatsiyasi va tashkilotga sodiqligini oshirishini ko'rsatadi.[5] Buning sababi shundaki, xodimlar inson sifatida qadrlanishini his qilganida o'z ishining mazmunini chuqurroq anglaydi va o'zini jamoaning muhim a'zosi deb biladi. Bu jarayon psixologik xavfsizlik muhitini shakllantiradi: xodimlar xatodan qo'rqmay, fikrlarini erkin bildirishga, yangicha takliflar berishga va jamoaviy mas'uliyatni bo'lishishga tayyor bo'ladilar. Aksincha, rahbarlikda alturistik fazilatlarining sustligi jamoada befarqlik, ishonchsizlik, tashabbusning pasayishi va stress darajasining ortishiga olib kelishi mumkin.

Alturistik liderlik shuningdek, nizolarni boshqarishning samarali psixologik mexanizmlaridan biri sifatida ham baholanadi. Rahbarning empatiyasi va xodimlarning manfaatlarini tushunish qobiliyati nizolarni konstruktiv tarzda hal etishga yordam beradi. Rahbar nizoning har ikki tomoniga nisbatan neytral, adolatli va insoniy yondashuvni qo'llab, jamoa ichida salbiy emotsiyalar to'planishining oldini oladi. Bu nafaqat nizolarning tezkor hal qilinishiga, balki ularning takrorlanish darajasining pasayishiga ham xizmat qiladi.

Shuningdek, alturistik fazilatlar rahbarning ijtimoiy ta'sirini kuchaytiradi. Alturistik lider o'z xatti-harakati bilan jamoaga namunaviy model bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, qo'llab-quvvatlovchi va yordam berishga tayyor rahbar xodimlarda ham shunga o'xshash xatti-harakatlarni rag'batlantiradi. Natijada jamoada o'zaro yordam, fikr almashish, ijtimoiy mas'uliyat va do'stona munosabatlar mustahkamlanadi. Bu jarayon o'z navbatida ijobiy psixologik iqlimning shakllanishiga yordam beradi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, rahbar shaxsiyatida alturistik fazilatlar - empatiya, axloqiy mas'uliyat, jamoaga xizmat qilishga tayyorlik, fidoyilik va ijtimoiy mas'uliyat tuyg'usi kabi xususiyatlarni o'zida jamlaydi. Ushbu fazilatlarining shakllanishi faqat rahbarning individual psixologik tayyorgarligiga bog'liq emas, balki tashkilot madaniyati, rahbarlik an'analari, jamoaviy munosabatlar va rahbar hamda xodimlar o'rtasidagi muloqot tizimiga ham bevosita bog'liq. Shu bilan birga, alturistik liderlikning tashkilot samaradorligi, xodimlar motivatsiyasi, jamoaviy ishonch va innovatsion faollikka ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Shu bois, rahbarlarni tayyorlash va rivojlantirish dasturlarida alturistik fazilatlarini shakllantirish - psixologik trening, empatiya va axloqiy ongni mustahkamlash, mentorlik, feedback mexanizmlari hamda ijtimoiy mas'uliyat madaniyatini rivojlantirishga katta e'tibor berish lozim. Kelgusida olib boriladigan tadqiqotlarda alturistik liderlik va xodim psixologik salomatligi, jamoaviy moslashuvchanlik, madaniy moslashuv kabi omillar bilan bog'liq dinamik jarayonlar ham o'rganilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Zheltoukhova, K., West, M., & Burgoyne, J. (2016). Developing and validating a scale of altruistic leadership. Lancaster University. <https://eprints.lancs.ac.uk/id/eprint/79965>

2. Mohammed Thabit Algaraaawi & Huda Abdel Amir Naji. (2023). Strategic Persuasion as a Mediating Variable between Altruistic Leadership and High Performance of Employees. Russian Law Journal. <https://www.russianlawjournal.org/index.php/journal/article/view/1748>
3. Ahmed, Z., Jaan, N. M., & Sayed, Y. (2023). Altruistic Leadership Acting as a Catalyst for Knowledge Sharing: A Case Study of Public Sector Universities of Balochistan. Annals of Human and Social Sciences. <https://ojs.ahss.org.pk/journal/article/view/326>
4. Fajrin, H., Adi Rahmat, Ririn Handayani, & Arizal N. (2023). The Effect of Altruistic Leadership on Service Innovation and the Mediation Role of Affiliated Humor. Jurnal Ilmiah Ekonomi dan Bisnis. <https://journal.unilak.ac.id/index.php/JIEB/article/view/9608>
5. Alijonov Nurbek Ulug'bek o'g'li. (2024). Rahbarlik faoliyatida shaxsiy psixologik salomatlikning individual xususiyatlari. Journal of Multidisciplinary Bulletin. <https://sirpublishers.org/index.php/jomb/article/view/736>

Hakimova Nargiza Supxonovna

*Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Muhiddinova Manzura Mo'min qizi

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim pedagogikasi kafedrası magistranti

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TARBIYA VA TABIAT FANLARINI INTEGRATSIYALASHDA O'QUVCHILARDA VATANPARVARLIK HISSINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda "tarbiya" va "tabiat" fanlarini integratsiyalash orqali o'quvchilarda vatanparvarlik hissinı shakllantirish masalalari yoritilgan. Fanlararo bog'liqlik asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning ona Vatanga bo'lgan mehrini, tabiatga mas'uliyatli munosabatini kuchaytirishi asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada samarali metod va amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, integratsiya, tarbiya, tabiatshunoslik, vatanparvarlik, ekologik madaniyat. vatanparvarlik tuyg'usi, insonparvarlik, ona yurt, ajdodlar asarlari, yuksak ma'naviyat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы формирования чувства патриотизма у учащихся посредством интеграции предметов «воспитание» и «природа» в начальное образование. Утверждается, что уроки, организованные на основе междисциплинарных связей, укрепляют любовь учащихся к Родине и ответственное отношение к природе. В статье также представлены эффективные методы и практические рекомендации.

Ключевые слова: начальное образование, интеграция, воспитание, естественные науки, патриотизм, экологическая культура, патриотическое чувство, гуманизм, Родина, труды предков, высшая духовность.

Abstract. This article discusses the issues of forming a sense of patriotism in students through the integration of the subjects of "education" and "nature" in primary education. It is argued that lessons organized on the basis of interdisciplinary connections strengthen students' love for the Motherland and a responsible attitude towards nature. The article also presents effective methods and practical recommendations.

Key words: primary education, integration, education, natural science, patriotism, ecological culture. patriotic feeling, humanity, motherland, works of ancestors, high spirituality.

Kirish. Vatanparvarlik tushunchasi ma'naviyatning yetakchi, asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ham xalqimiz bu tushunchaga turli tomondan yondashadilar va turli ko'rinishda talqin qiladilar. Vatanparvarlik asli keng tushuncha bo'lib, insonning o'z ona yurtini qadrlab shu ona yurt uchun, uning qanday sohasi bo'lmasin o'z kuchi va g'ayratini ayamasdan sarflashidir. Bundan ko'rinib turibdiki vatanparvarlik insonning qon-qoniga singgan bo'lishi lozim. Ya'ni, qadimdan bizga ma'lumki farzand dunyoga kelar ekan, unga tug'ilishidan boshlab, hattoki ona qornidaligidan mehr berilib, insonparvarlik, vatanparvarlik va shu kabi tushunchalar singdirib boriladi. Bu borada O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Abduganiyevich Karimovning: "Yurtga, Vatanga muhabbat, insonparvarlik tuyg'ulari xalqimizning qon-qoniga singib ketgan azaliy xususiyatdir. Ana shu noyob azaliy fazilatlarini asrab-avaylash va yanada takomillashtirish farzandlarimizni ozod va demokratik O'zbekistonning munosib o'g'il-qizlari etib tarbiyalash masalasi ma'naviyat sohasidagi ishlarimizning asosiy yo'nalishini tashkil etmog'i kerak" [1], -degan so'zlari juda ham o'rinli hisoblanadi. Sababi, har

bir insonning o'z vatani bo'lgandagina u haqiqiy vatanparvar bo'la oladi. Vatanparvarlik, o'zi tug'ilib o'sgan yurtini, yerini, elini e'zozlash, uning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy taraqqiyoti haqida qayg'urish, g'amxo'rlik qilish, taraqqiyotga o'zining munosib hissasini qo'shish, o'z davlati, mamlakatining mustaqilligini saqlash uchun jon kuydirishi va kerak bo'lganda unga o'z hayotini bag'ishlash demakdir. Shu sabali ham vatanga muhabbat tuyg'usi insonlarni har doim mehnat qahramonligiga, xalqning baxt-saodati uchun kurashga undaydi.

Metodologiya. Vatanparvarlik Vatan so'zi bilan chambarchas bog'langan bo'lib, vatan ana shu vatanparvarlikni paydo qiladi. Vatan so'zi arabcha so'z bo'lib, "ona yurt" ma'nosini bildiradi. Bu tushunchani ikki, keng va tor ma'nolarda tushunish mumkin. Kishi tug'ilib o'sgan uy, mahalla, qishloq nazarda tutilsa, bu tor ma'noda tushunishdir. Agar, bir xalq vakillari doimiy holda yashagan, ularning ajdodlari azal-azaldan istiqomat qilgan hudud nazarda tutilsa, u keng ma'noda tushuniladi. Vatanparvar bo'lish bu – vatanni sevis, xalqiga munosib ish qilish, o'z vatani tuprog'ini e'zozlash, qadriga yetish demakdir. Sababi, Vatan har bir shaxsning o'tmishi va buguni, kelajagidir. O'z vatani va millati oldidagi burchini anglab yetish har bir shaxsning oliy maqsadi bo'lishi zarur. Avvalo, shu shaxs o'z vatanining bir bo'lagi ekanini his etishi, bu bilan faxrlanishi lozim. vatanda kamol topganligini unutmasligi, o'z o'rnida aynan vatan undan mehr va oqibat kutishini esda saqlashi tabiiy holda bo'lishi kerak. Bu degani o'sib ulg'ayib ana shu Vatan uchun munosib xizmat qilmog'i, unga rahmatlar yog'dirmog'i lozim va shu bilan birga shu vatanning bayrog'ini ko'klarga ko'tarish ham demakdir. Shunday qilingandagina shaxs baxt-saodatga erishishi mumkin.

Fanlar integratsiyasining ahamiyati

Integratsiya - bu fanlararo bog'liqlikni ta'minlash orqali bilimlarni yaxlit holda o'zlashtirishdir. Boshlang'ich ta'limda integratsiyalashgan darslar:

- o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi;
- bilimlarni hayot bilan bog'laydi;
- tarbiyaviy samaradorlikni oshiradi.

Vatanparvarlik hissini shakllantirishda tabiatning o'rni

Tabiat - bu Vatanning ajralmas qismi. O'quvchilar:

- O'zbekiston tabiati,
 - o'simlik va hayvonot dunyosi,
 - yer, suv, havo kabi boyliklar haqida bilim olish orqali
- Vatanni sevis, uni asrash zarurligini anglay boshlaydilar.

Masalan, **"O'zbekistonning tabiiy boyliklari"** mavzusi tarbiyaviy jihatdan yondashilganda, bolalarda milliy faxr va mas'uliyat hissi kuchayadi.

Natijalar va mulohaza. Vatanparvarlik tuyg'usi tug'ma tuyg'u emas, shuning uchun ham bu tushunchani boshlang'ich sinflardan boshlab darsliklarda qo'llash va o'quvchilar ongiga singdirish eng muhim vazifalardan biri sanaladi. Vatan haqidagi boshlang'ich bilimlar bolalarda ularning hayotiy tajribalari asosida, yon-atrofdagi hayot to'g'risidagi tasavvurlari asosida hosil bo'ladi. Vatan har bir kishida tug'ilib o'sgan yurtiga, o'z uyiga, oilasiga, eng yaqin kishilari, ota-ona, opa-singil, aka-ukalariga bo'lgan muhabbatida aks ettiriladi va shu tuyg'ularning barchasi bola ongiga muhrlanadi. Xalqimizda "Bo'lar bola boshidan" degan naqlga amal qilingan holda, har bir buyuk hislatlar bolalarning boshlang'ich davridan boshlab o'rgatilib boriladi, shundagina har bir farzand bu tuyg'ularning mag'zini chaqqan holda o'z hayotida burilish yasaydi. Shuning uchun ham bu aziz tuyg'uni bejizga ona allasi parvarish qiladi deyishmaydi.

Metod nomi: "Mening Vatanim – mening tabiatim" integrativ metodi

Metodning maqsadi:

- O'quvchilarda vatanparvarlik hissini shakllantirish
- Tabiatga mehr va ehtiyotkor munosabatni tarbiyalash
- Fanlararo bog'liqlik asosida bilimlarni mustahkamlash

Metodning vazifalari:

- Tabiat va Vatan tushunchalarini uyg'unlashtirish
- O'quvchilarning nutqini va tafakkurini rivojlantirish
- Jamoadi ishlash ko'nikmasini shakllantirish

Metodni amalga oshirish bosqichlari:

1-bosqich.Motivatsiya

O'qituvchi savol beradi:

"Agar tabiat bo'lmasa, Vatan bo'ladimi?"

Bu savol o'quvchilarning fikrlashini faollashtiradi.

2-bosqich. Bilim berish (integratsiya)

-Tabiat fanidan: O'zbekiston tabiati (tog'lar, daryolar, o'simliklar)

-Tarbiya fanidan: Vatanni sevis, uni asrash burchi

3-bosqich. Amaliy faoliyat

-Rasm chizish: "Mening go'zal Vatanim"

-Guruh bilan ishlash: "Tabiatni asrash qoidalari"

-Qisqa hikoya tuzish: "Men Vatanni qanday asrayman?"

4-bosqich. Mustahkamlash

Savol-javob va bahs:

- Tabiatni asrash - nega vatanparvarlik hisoblanadi?
- Agar sen daraxt ekib qo'ysang, bu nimani anglatadi?

5-bosqich. O'qituvchi o'quvchilarning fikrlarini umumlashtiradi va xulosa qiladi:

"Vatan - bu biz yashayotgan tabiat, uni asrash esa har birimizning burchimiz."

Suhbat va tushuntirish metodi

- "Nega tabiatni asrash – vatanparvarlik?" mavzusida suhbatlar

-Buyuk ajdodlarimizning tabiatga bo'lgan munosabati haqida misollar

Natija: Ongli vatanparvarlik qarashlari shakllanadi.

Milliy qadriyatlar bilan bog'lash metodi

-Navro'z, hosil bayramlari, tabiatga oid urf-odatlar

-Xalq maqollari va hikmatlari orqali tushuntirish

Natija: Milliy o'zlik va vatanparvarlik mustahkamlanadi.

Ta'limni integratsiyalash fikri xalq ta'limida tabaqalashtirish va individuallashtirish bilan birga muhokama qilina boshlandi. Agar boshlang'ich ta'lim o'quvchilar tabaqalashtirish asosida kitob, darslik va boshqa adabiyotlar bilan mustaqil ishlashga tayyorgarlik darajasi hamda kichik maktab yoshida qiziqishlarni faol shakllantirishni taqozo etsa, integratsiyaning asosi qilib, turli fanlarni o'rganish obyektlari bo'lgan ba'zi umumiy tushunchalarni chuqurlashtirish, aniqlashtirish va kengaytirish mumkin. Ta'limni integratsiyalashtirishdan ko'zlangan asosiy maqsad boshlang'ich maktabdayoq tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurni yaxshi shakllantirish va ularning rivojlanishi qonunlariga o'z munosabatini bildirishga yo'naltirishdan iboratdir. Shuning uchun ham kichik maktab o'quvchisi predmet yoki voqea-hodisalarni bir necha tomondan ko'rishi muhimdir. Asosiy fanlarni o'zlashtirish va olamdagi bor narsalar qonuniyatlarini tushunishda predmetlar ichidagi va predmetlararo aloqalarini o'rgatish ta'limni integratsiyalashga yondashuvning metodik asosidir. Bunga turli darslar tushunchalariga ko'p marta qaytish, ularni chuqurlashtirish va boyitish, shu yoshga tushunarli bo'lgan muhim belgilarni aniqlash orqali erishish mumkin. Shunday qilib, yaxshi shakllangan, tuzish va o'tkazish tartibiga ega bo'lgan, tarkibiga shu o'quv predmetiga tegishli bo'lgan tushunchalar guruhi kiritilgan har qanday dars integratsiyaga asos qilib olinishi mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, ta'limni integratsiyalashning asosiy maqsadi boshlang'ich maktabdayoq tabiat va jamiyat haqidagi yaxshi tasavvur asoslarini qo'yishi va ularning rivojlanishi qonunlariga o'z munosabatlarini shakllantirishdir. Mana shuning uchun kichik maktab o'quvchisi predmet yoki voqelik hodisalarining bir necha tomondan ko'rish

muhimdir. Boshlang'ich maktablarda fanlararo aloqadorlikni tashkil etuvchi asosiy shaxs bu o'qituvchi hisoblanadi. Chunki u o'quvchilarga yozishni, o'qishni, arifmetikani va har bir elementar tushunchalar haqida asosiy va boshlang'ich tushunchani o'rgatadi. Shu paytgacha asosan nazariy bilimlarga e'tibor qaratilgan bo'lsa, endilikda fanlarni integratsiyalash orqali o'quvchilarga ham nazariy, ham amaliy bilimlarni teng ravishda berib borishadi. Bu o'quvchilarning irodasini, ijodkorligini, moslashuvchanligini rivojlantiradi va hamkorlik qilishni ham o'rgatadi. Shuningdek, umumiy ta'limning poydevorining qo'yadigan boshlang'ich maktabdagi ko'p tushunchalar tabiatshunoslik, rus tili, musiqa, tasviriy san'at va boshqalar uchun umumiydir. Bu borada ajdodlarimizning hissalarida juda kattadir. Sababi ular o'z asarlarida vatanparvarlik tushunchasini juda keng ma'nolarda qo'llab biz uchun qoldirib ketishgan. Bu asarlarda nafaqat vatanparvarlik tuyg'usi balki bu tuyg'uning jamiyatda qanday o'rin egallashiy-u, hayotda qanday targ'ib qilinganligini turli xil misollar bilan ifodalab berishgan. Ayniqsa hayotiy tajribalar orqali tushuntirilgan bu asarlar o'quvchilar ongida yanada mustahkam bo'lib qolishiga yordam beradi. Vatanparvarlik tushunchasini yanada kengroq tushunish va ma'lumotga ega bo'lish uchun ajdodlarimizdan Furqat, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Usmon Nosir, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va shu kabi bir qancha olimlarning asarlarini mukammal o'rganish lozimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'xati.

1. Abduraimov Sh.S. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash sifatini ta'minlashda tarmoqlararo amaliy integratsiya. Monografiya. - Toshkent. Navro'z, 2014. - 120 b.
2. Борулава М.Н. Интеграция содержания образования М.Н. Борулава. - М.: Педагогика, Бийск: Науч.-изд. центр БйГПИ, 1993. С.-113-115.
3. Безрукова В.С. Теория педагогической интеграции как методологическое знание/ В.С. Безрукова// Интеграционные процессы в педагогической теории и практике: сборник науч. трудов/ Отв.ред. В.С. Безрукова. - Свердловск: СИПИ, 1991. - Вып. 2. - с.5-13.
4. Жукова Т.Н. Интеграционные тенденции в обучении грамоте// Начальная школа. - 2001. - № 9. - С. 37-40.
5. Yulbarsova X.A. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilaning kommunikativ kompetentligini shakllantirish texnologiyasi: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), diss... avtoref.- Namangan, 2019. - 48 b.

Nematova Feruza Akmal qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti pedagogika kafedrası 2-kurs magistranti

YANGI O‘ZBEKISTONDA BO LAJAK O‘QITUVCHILARINING KASBIY- MA’NAVIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. mazkur maqolada yangi O‘zbekiston sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ma‘naviy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Ta‘lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, o‘qituvchi shaxsiga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar hamda kasbiy kompetensiya bilan ma‘naviy yetuklikning uzviy bog‘liqligi yoritib beriladi. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ma‘naviy tayyorgarligini rivojlantirishda samarali pedagogik yondashuv va usullar asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: yangi O‘zbekiston, bo‘lajak o‘qituvchi, kasbiy tayyorgarlik, ma‘naviy tarbiya, pedagogik asoslar, kompetensiya, ta‘lim tizimi, islohotlar, zamonaviy talablar

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические основы совершенствования профессиональной и духовной подготовки будущих учителей в условиях нового Узбекистана. Выделены проводимые в системе образования реформы, современные требования к учителю и неразрывная связь между профессиональной компетентностью и духовной зрелостью. Также обосновываются эффективные педагогические подходы и методы развития профессиональной и духовной подготовки будущих учителей.

Ключевые слова: новый Узбекистан, будущий учитель, профессиональная подготовка, духовное воспитание, педагогические основы, компетентность, система образования, реформы, современные требования

Abstract. this article analyzes the pedagogical foundations of improving the professional and spiritual training of future teachers in the conditions of the new Uzbekistan. The reforms being implemented in the education system, modern requirements for the teacher, and the inextricable link between professional competence and spiritual maturity are highlighted. Also, effective pedagogical approaches and methods for developing the professional and spiritual training of future teachers are substantiated.

Key words: new Uzbekistan, future teacher, professional training, spiritual education, pedagogical foundations, competence, education system, reforms, modern requirements

Kirish. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish va raqobatbardosh, ma‘naviy yetuk kadrlar tayyorlash ustuvor vazifa etib belgilangan. Bu jarayonda bo‘lajak o‘qituvchilarning nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalari, balki ularning ma‘naviy-axloqiy fazilatlarini ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki o‘qituvchi jamiyatning ma‘naviy qiyofasini shakllantiruvchi yetakchi shaxs hisoblanadi. Shu bois, pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonida kasbiy tayyorgarlik bilan bir qatorda ma‘naviy tarbiyani uyg‘un holda rivojlantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. Dunyoning ilg‘or ilmiy tadqiqot markazlari va institutlarida bo‘lajak o‘qituvchilarda ma‘naviy ideallarga aksiologik munosabatni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish asosida milliy tarbiya metodikasini modernizatsiyalashga doir bir qancha ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu tadqiqotlarda komil insonni tarbiyalash, ta‘lim va ma‘rifatni yuksaltirish, jahon andozalariga javob beradigan yangi avlodni voyaga yetkazish, jumladan, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarni ma‘naviy ideallarini tarbiyalash mazmunini, o‘qitish texnologiyasini takomillashtirishga qaratilgan yangicha dunyoqarashini shakllantirish ham maqsad qilinmoqda. Bunday xalqaro ilmiy tadqiqotlarga tayangan holda bo‘lajak o‘qituvchilarni ma‘naviy ideallarga aksiologik

munosabatni rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga doir taklif va tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan bo'lajak mutaxassislarining hozirgi zamon talablari asosida puxta kasbiy tayyorgarlikka ega, o'z kasbining mohir ustasi bo'lib yetishishlariga asosiy e'tiborni qaratmoq zamonning muhim vazifasidir. Pedagoglar, tarbiyachilar qanchalik ma'lumotli, mahorat egasi bo'lsa, u kelajak avlodni ham shunchalik bilimdon, har tomonlama barkamol inson qilib tarbiyalay oladi. Bo'lg'usi pedagoglar ta'lim muassasada qanday moddiy-texnika bazasiga egaligani, unda qancha bola tarbiyalanishni, pedagogik jamoa qandayligini, u o'ziga xos qanday tarbiyaviy vazifalarni hal qilayotganini bilish zarurdir. Talabaga hisobotlar, jurnallar, bolaning shaxsiy varaqasi singari hujjatlar katta yordam ko'rsatishi mumkin. Vatanga sadoqat, burch va mas'uliyat, tashabbuskorlik va boshqa fazilatlar yoshlar ongida nazariy tushunchalar sifatida qolib ketgani holda uning tabiatida amaliy odatlarga aylanmayapti. Buning oqibatida ularning ushbu fazilatlar haqidagi so'zlari bilan amallari orasida tafovut namoyon bo'lmoqda, bu esa har yili mustaqil hayotga kirib kelayotgan yigit-qizlarning hayotda o'z o'rinlarini topishlarida bir qator muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ayrim o'quvchi-yoshlarda yuksak maqsadlarning shakllanmaganligi, o'zini o'zi o'qishga safarbar qilish, iroda, matonat, tirishqoqlik, harakat fazilatlarini yetarli rivojlanmaganligi ta'lim sifatiga ham zarar ko'rsatmoqda. Ma'naviy tarbiya sohasida o'qituvchilarning faoliyatini metodik ta'minlovchi o'quv materiallari, shu jumladan, ma'naviy tarbiya sohasiga oid metodik qo'llanmalar, o'quvchilar uchun zarur darsliklar yetarli emas. Shu munosabat bilan "Uzluksiz ma'naviy tarbiya" konsepsiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish orqali ma'naviy tarbiya tizimini yanada rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Respublikamiz hukumati xalq ta'limi sohasida o'rta qo'yayotgan vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq. Ta'limtarbiya jarayonida o'quvchilarning xilma-xil faoliyatini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e'tiqodli, mehnatsevar, barkamol inson qilib o'stirish o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Darhaqiqat, xalqimizning kelajagi, mustaqil O'zbekistonning istiqboli ko'p jihatdan o'qituvchiga, uning saviyasiga tayyorgarligi, fidoiyligiga, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash ishida bo'lgan munosabatiga bog'liq. [6]

Metodologiya. Bo'lg'usi pedagoglar o'z o'quvchilari haqida iloji boricha ko'proq axborot to'plashga harakat qiladi, pedagoglarning ishlarini ularning yordamida kuzatadi, shuningdek, pedagogika institutlari metodistlari yordamida g'oyaviy siyosiy, axloqiy aqliy, mehnat estetik va jismoniy tarbiya vazifalarini hisobga olgan holda kompleks yondashish pozitsiyasidan turib o'z faoliyatini rejalashtiradi. Mamlakatimizda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar demokratik ta'lim tizimiga asoslangan bo'lib, unda olg'a surilayotgan g'oyalar quyidagilardan iborat: 1) Shaxsning ma'naviy madaniyat va ma'naviy tarbiyani hozirgi davrda insoniyat erishgan barcha yutuqlar asosida qurish lozim;

2) Ma'naviy arbiyani shakllantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvor bo'lishiga erishmoq lozim;

3) Ma'naviy tarbiyani shakllantirishda milliylikdan yiroq va unga zid unsurlardan voz kechmoq zarurdir.

O'zbekistonda yoshlar tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan ishlar uni bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan tayanch kompetensiyalar, fazilatlar asosida shakllantirishni talab etmoqda. Tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuv, bolada tayanch fazilatlarini kafolatli shakllantirishda oila, maktabgacha ta'lim, umumiy ta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqarishni va ular orasida ilmiy metodik uzviylikni yangi darajaga ko'tarishni taqozo etadi. Konsepsiyaning maqsadi - yosh avlodda mustaqil va baxtli hayot uchun zarur ijtimoiy malaka hamda fazilatlarini yoshiga mos, bosqichma-bosqich shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish, uni amalga ro'yobga chiqarish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish talab etiladi: – ma'naviy-axloqiy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan

indikatorlarini ishlab chiqish; – tarbiyaning homiladorlik davridan boshlanib voyaga yetgunga qadar davom etadigan, tadrijiylik va uzluksizlik tamoyillariga asoslangan metodikasini ishlab chiqish va hayotga tatbiq etish; – bola tarbiyasida milliy va zamonaviy pedagogikaning ilg‘or yutuqlaridan samarali foydalanish; – tarbiyalanuvchilar bilan birga tarbiyachilarning ham bilimi va malakasini muntazam oshirib borish; – ma’naviy tarbiyani shakllantirishda oila, mahalla va ta’lim muassasalari, shuningdek, ommaviy axborot vositalari va boshqa ijtimoiy tuzilmalar o‘rtasida samarali hamkorlik mexanizmini yo‘lga qo‘yish; – ma’naviy tarbiyaning tadrijiy rivojlanish va uzluksizlik tamoyillariga asoslanishi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ma’naviy tayyorgarligi tushunchasi

Kasbiy-ma’naviy tayyorgarlik - bu bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va ma’naviy-axloqiy fazilatlar majmuidir. Ushbu tayyorgarlik quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

kasbiy-pedagogik bilimlar;

amaliy ko‘nikma va malakalar;

kasbiy motivatsiya va mas’uliyat;

milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;

pedagogik etika va madaniyat.

Mazkur komponentlarning uyg‘un rivoji bo‘lajak o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy kamolotini ta’minlaydi.

Kasbiy-ma’naviy tayyorgarlikni takomillashtirishning pedagogik asoslari

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ma’naviy tayyorgarligini takomillashtirish quyidagi pedagogik asoslarga tayanadi:

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim yondashuvi

Bu yondashuv o‘quvchi-talabaning individual imkoniyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Natijada bo‘lajak o‘qituvchida mustaqil fikrlash, mas’uliyat va o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalari shakllanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv

Kasbiy-ma’naviy kompetensiyalarni rivojlantirish orqali talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkoniyati yaratiladi. Bu yondashuv o‘qituvchining real pedagogik vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishini ta’minlaydi.

Ma’naviy-axloqiy tarbiyaning integratsiyasi

Ta’lim jarayonida milliy qadriyatlar, vatanparvarlik, insonparvarlik va kasbiy etikani o‘quv fanlari mazmuniga singdirish bo‘lajak o‘qituvchilarning ma’naviy dunyoqarashini boyitadi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish

Interfaol metodlar, muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish kabi texnologiyalar talabalarning kasbiy faolligi va ma’naviy ongini rivojlantiradi.

Pedagog deganda, odatda, ma’lum bir kasb va shaxsni shakllantirishga yo‘naltirilgan ijtimoiy vazifa egasi tushuniladi. Bunda, real hayot sharoitida faoliyat chegarasini belgilash ancha mushkuldir. Ushbu kasb ichki murakkab tuzilishga ega bo‘lib, turli ta’sir vositalari ideal xususiyatli jihatlarni o‘zida mujassamlashtirgandir. Oddiy kishilar nazarida bu qandaydir bir tarqoq obraz sifatida, masalan «sevimli o‘qituvchi» kabi g‘alati tuyuladi.

Adabiyotlar tahlili va natijalar. Kasbiy mahorat shakllanishi uchta yo‘nalishda boradi:

1) butun faoliyat tizimi, vazifalari va pog‘onali tuzilishdagi o‘zgarishlar yo‘nalishi. Zarur mehnat ko‘nikmalariga ega bo‘lish jarayonida kasbiy malakalarning pog‘onama- pog‘ona o‘sishi, ixtisoslik faoliyati usullari rivojlanishi ro‘y beradiki, unda shaxs shu sohaga oid faqat o‘ziga xos bo‘lgan «o‘z uslubini» yaratadi;

2) shu soha egasining shaxsi o'zgaradi, ya'ni tashqi ko'rinishda (nutq ohangi, muomala, hissiyotlar o'zgarishlari), ichida (diqqat, xotira, tafakkur o'zgarishlari) kasbiy dunyoqarash o'zgarishlari ro'y beradiki, unda kasbiy mahorat munosabati shakllanadi;

3) o'z mehnat faoliyatiga nisbatan munosabat o'zgaradi va turli sohalarida namoyon bo'ladi: - kognitiv sohada – obyekt bo'yicha ma'lumotga ega bo'lish va uning ahamiyatini anglash darajasi; - hissiy sohada – tarbiya obyektiga nisbatan qiziqish, qiyinchiliklarga qaramasdan u bilan o'zaro hamkorlikka intilish va undan qoniqish;

O'qituvchining kasbga oid mahoratini shakllantirishda pedagogik- psixologik nazariyalarning ahamiyati kattadir, chunki ma'naviyatimizning shakllanishida o'z o'rniga ega bo'lgan ulug' insonlar faoliyati to'g'risida, ularga qo'yilayotgan talablar haqida zamonaviy pedagogik texnologiyalar to'g'risida nazariyalar kasbiy mahoratni shakllantirishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik tajribalarni takomillashtirishda ilmiy pedagogik ma'lumotlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Chunki, hozirgi zamon fan va texnika taraqqiyoti o'qituvchining ijodkor bo'lishini fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yuritish, fan yutuqlarini o'quvchilarga yetkaza olishi va nihoyat o'quvchilarni ham ijodiy fikrlash, tadqiqotchilik ishlarini o'rgata olishini talab qiladi. Shuning uchun o'qituvchi avvalo, tadqiqotchilik ishlarini olib borishi va bu sohadagi malakalarni egallashi zarur. O'qituvchi ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishi davomida, tajribalarni to'playdi, tahlil qiladi, ular asosida xulosalar chiqaradi. U shu xulosalardan o'zining amaliy faoliyatida foydalanish jarayonida hozirgi zamon o'qituvchi uchun zarur bo'lgan juda muhim bilimlarni egallaydi. Kasbiy mahoratni takomillashtirishda shaxsiy pedagogik izlanishning ahamiyati kattadir. O'qituvchi ishidagi muvaffaqiyatni kunlik faoliyatida kattalar va bolalar, ayrim guruh va yakka shaxslar bilan aloqaga kirisha olish qobiliyatini ta'minlaydi. Aloqalar faoliyatida duch keladigan turli xil voqealarga pedagogik qoidalar nuqtayi nazaridan emas, balki sharoitni hisobga olgan holda ijobiy hal etish talab etiladi. Keng ilmiy saviyaga ega bo'lish, intellektual qiziqish, yangilikni his qila bilish, kasbiy mahoratni oshirishga intilish o'qituvchiga xos xususiyatlardan hisoblanadi. Ta'lim sifati davlat ta'lim standartlariga muvofiq bo'lishi uchun amaliy va nazariy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Mustaqil O'zbekiston davlatining kasb-hunar ta'limi kollejlari ishlaydigan o'qituvchi vatanparvarlik burchini to'g'ri anglagan holda ixtisosga doir bilimlarni chuqur bilishlari lozimdir. Shuningdek, nazariy, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, dunyoviy, diniy ilmlardan ham xabardor, ma'naviy barkamol bo'lmog'i lozim. Xalqimizning kelajagi mustaqil O'zbekistonnig istiqboli ko'p jihatdan o'qituvchiga uning saviyasiga, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash ishiga bo'lgan munosabatiga bog'liq. O'qituvchi shaxsining kasb sohasidagi xususiyatlari bu - o'z kasbga muhabbatli bo'lish, pedagogik nazokat, pedagogik tasavvur, tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniylik, dilkashlik, talabchanlik, qat'iylik va maqsadga intilish, vazminlik, o'zini tuta bilish, kasbiy layoqatlik va boshqalar. Samarali pedagogik ta'sir ko'rsatishni to'g'ri tashkil etish bolalar bilan muomala qilishda, samimiy munosabatda bo'lishga yordam beradi. Amaliy pedagogik faoliyatda ilmiy g'oyalar va pedagogik tarbiyani qo'llash, o'qituvchi mehnatiga ko'p jihatdan bog'liq. Lekin bu mehnat natijalari darhol ko'rinmaydi. Uning mahsulini ko'rish uchun yillab mehnat qilish kerak. O'qituvchi faoliyatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu faoliyat o'zining sifat ko'rsatkichlari bo'yicha ham turlicha bo'ladi. Haqiqiy fidoiy o'qituvchilar o'z faoliyatida eng yaxshi natijalarga erishadilar. Tajribali novator o'qituvchilar bolalarga samarali ta'lim tarbiya berish bilan bir qatorda pedagogika fanidan yangi yo'l ham ochmoqdalar.

Kasbiy mehnatni amalga oshirish jarayonida quyidagi xususiyatlarni o'z faoliyatida amalga oshirishlari zarur.

1. O'qituvchining siyosiy qarashlari va e'tiqodining aniqligi hamda barqarorligi, o'quvchilar oldida chinakam obro' e'tibor qozonishi.

2. Mamlakatning butun ijtimoiy hayotida faol ishtirok etish va egallagan tajribalarni ta'lim muassasalariga olib kirish, bu faoliyatga o'z o'quvchilarini jalb qilish, ularni ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishini ta'minlash.

3. Har bir o'quvchi shaxsiga katta qiziqish bilan qarash va barcha jamoa ishlarini tashkil etish.

4. O'qituvchilar o'z ishlariga bugungi kun talabi bilan emas, balki kelajakni o'ylab ish yuritish.

5. Bolalarga bo'lgan munosabatlari, ularning taqdiri haqida g'amxo'rlik qilish, o'z tarbiyalanuvchilarining kelajagi bilan qiziqish.

6. O'quvchi shaxsiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish.

7. Ilg'or pedagogik tajribani hamda ta'lim va tarbiya nazariyasini chuqur o'rganish, hamma yangiliklarni tushunib olish, ularni o'z tajribalari bilan solishtirib qo'rish, ba'zilarini o'z ishida tatbiq qilish.[9] O'qituvchining ijodkorligi o'quvchining ijodkorligini uyg'otadi. Ular o'z o'quvchilarini vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash bilan birga ularning qalbida olijanob fazilatlarni qaror toptiradilar. Shunday ekan, o'qituvchilarning kasbiy mahoratida shaxsiy faoliyat tizimini ishlab chiqish muhimdir. Hayot kashfiyotlar olami. Tajriba, uslub, fikrlar rang-barang. U samarali mehnat natijasida isbot va dalillar orqali o'quvchilar qalbiga ko'chadi. Ularning tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar muallimning faxri, kelajagidir. Shu bois ularning niyati o'quvchilarni mustaqil yurt quruvchilari, muhandislari, ilmu ma'rifat fidoiylari safida ko'rishdir. O'qituvchining eng birinchi maqsadi, o'quvchisini tezroq savodli qilishdan iboratdir. Lekin uni amalga oshirish juda ham mashaqqatdir. Bir o'qituvchining o'z faoliyat tizimini ishlab chiqishi va unga qat'iy amal qilishi, uning ta'lim sohasidagi muvaffaqiyatlarining muhim omillaridan biridir. O'qituvchi bir xil metodlarda dars o'tish bilan cheklanib qolmasligi lozim. Aksincha, u o'qitish metodlarini takomillashtirish ustida tinimsiz ishlashi zarur. O'qituvchining o'quvchilar bilan muomalasi tarbiya natijalariga katta ta'sir ko'rsatadi. Bolaga muhabbat hech qachon javobsiz qolmaydi.[10:79]

Xulosa va tavsiyalar. Talabalarning og'zaki mustaqil tayyorgarligi asosida noan'anaviy dars shakllarini uyushtirish ham xulq, madaniyatini shakllantirishning samarali usullaridan hisoblanadi. Bunda turli mavzulardagi bahs-munozara darslarini o'tkazish mumkin. Bunday darslarga tayyorgarlik ko'rish jarayonida talaba keng hajmdagi ma'naviy manbalarga, badiiy asarlar, xalq og'zaki ijodi namunalari, pandnomalar, diniy manbalar, Sharq allomalari hayotiga bag'ishlangan ilmiy, ommabop, avtobiografik asarlar, matbuot va ommaviy axborot materiallariga murojaat qiladi. Natijada muammoli savollarga javob topadi, ajdodlar ma'naviy merosi bilan tanishishga muyassar bo'ladi. Ideal qaysi zamon, qaysi jamiyat, qaysi millat tafakkurida shakllangan bo'lsin, u albatta, murakkab ijtimoiy-ma'naviy hodisa sifatida shaxs ongi va ruhiyatida ijtimoiy hayotiy tajriba va ehtiyojlarining o'ziga xos invariant shakli sifatida qaror topadi. U shaxsning qobiliyat va salohiyati, hayot tarzi, oilaviy an'ana, diniy rasm-rusumlar, badiiy-estetik tajriba va ehtiyojlari ramzi, uning hissiy va intellektual taraqqiyot darajasi, faoliyat turlari, muloqot va munosabatlari xarakteri, o'tmish va o'z davridagi ibratli shaxslar timsoli va hokazo omillar ta'sirida shakllangan. Bu talab talabani vatan, ota-ona, do'stlari, jamoa oldidagi burchi vazifalariga, ta'lim-tarbiya jarayonida namoyon bo'ladigan faollik, ijodkorlik xususiyatlariga munosabati orqali amalga oshiriladi. O'z bilim, xatti-harakati, atrof-muhitga munosabatini nazorat qilish, o'z-o'zini baholashni tashkil etish talabani yozma ijodiy faoliyati orqali samarali namoyon bo'ladi. Ta'limning samarali shakllari an'anaviy va noan'anaviy dars turlari vositalari va usullaridan jumladan, ta'lim jarayonida talabalarning turli ijodiy yozma ishlari: insho, referat, konspekt, ma'ruza kabi turlaridan keng foydalanish zarur. Zamonaviy o'qituvchiga birgina umumiy madaniyatning o'zi kifoya qilmaydi. Shuningdek, maxsus bilimlar va malakalar asosida bolalarini kuzatish, ularning o'sishidagi muhim narsalarni jamiyatda vujudga kelgan

asosiy ijtimoiy g'oyalar bilan taqqoslash, ta'lim-tarbiya jarayonini rivojlantirish yo'llari va usullarini aniqlash, turli vositalar bilan tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish, tahlil qilish, pedagogik izlanishlar va yutuqlarni ilmiy jihatdan bir tizimga solish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: “Yuridik adabiyotlar publish”. 2023. –B. 112.
2. Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi”. - Toshkent.: 2019.–B. 12.
3. Н.А.Муслимов Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш. Монография. – Т.: Фан, 2004. –128 б. 5. Ziyomhammadov B. Komillikka eltuvchi kitob. –Т.: TURON-IQBOL, 2006. –352 b.
4. E.G'oziev Umumiy psixologiya. –T.: O.,qituvchi, 2010. – 410 b.
5. O.Hasanboeva, N.Rahmonqulova Pedagogika. –T.: Fan va texnologiya, 2016. –240 b. 8. J.G.Yo'ldoshev, S.Asmonov Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar. – Т.: O.,qituvchi, 2015. –284 b
6. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy metodik asoslari. 13.00.08-Hunar ta'limi nazariyasi va uslubiyati. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya. -Toshkent, 2007.-315 b.

Parmonov Abdutolib Abduvahob o'g'li
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali dotsenti, PhD
e-mail: pabdutolib@gmail.com

UMUMIY TEXNIK KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHDA NAZARIY MEXANIKA FANINING INNOVATSION-DIDAKTIK MODELI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy ishda bo'lajak muhandislarning umumiy texnik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan komponentli va mazmunli model ishlab chiqilgan bo'lib, unda nazariy mexanika fanining kasbga yo'naltirilgan, innovatsion va fanlararo integratsiyalashgan o'qitish imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqotda UTKni rivojlantirishning asosiy didaktik tamoyillari - kasbga yo'naltirilganlik, fanlararo uzluksizlik, raqamli axborot texnologiyalaridan maqsadga muvofiq foydalanish va muammolilik tamoyili puxta tahlil qilingan. Model me'yoriy, maqsadli, mazmunli-texnologik va diagnostik-natijaviy komponentlar orqali talabaning motivatsion, kognitiv, praktsiologik, texnik-texnologik hamda refleksiv kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi. Nazariy mexanika fanini amaliy dasturlar, raqamli simulyatsiyalar, fanlararo bog'liqlik va kasbiy kontekstga asoslangan vazifalar bilan boyitish UTKni samarali shakllantirish uchun muhim omil sifatida asoslangan. Ushbu model muhandislik ta'limida fundamental bilimlar bilan amaliy faoliyatni integratsiyalovchi, innovatsion, tizimli va samarali pedagogik yondashuv sifatida taklif etiladi.

Kalit so'zlar. umumiy texnik kompetentlik, UTK modeli, kasbga yo'naltirilganlik tamoyili, fanlararo uzluksizlik, raqamli texnologiyalar, muammolilik tamoyili, nazariy mexanika, innovatsion ta'lim, didaktik model, amaliy dasturlar, modellashtirish, praktsiologik kompetensiya, refleksiv kompetensiya, texnik-texnologik tayyorgarlik.

Аннотация. В данной научной работе разработана компонентно-содержательная модель, направленная на развитие общей технической компетентности будущих инженеров, в которой обоснованы возможности профессионально ориентированного, инновационного и междисциплинарно интегрированного обучения дисциплине «Теоретическая механика». В исследовании детально проанализированы основные дидактические принципы развития общей технической компетентности (ОТК): принцип профессиональной направленности, междисциплинарной преемственности, целесообразного использования цифровых информационных технологий и принцип проблемности. Модель через нормативный, целевой, содержательно-технологический и диагностико-результативный компоненты обеспечивает поэтапное развитие мотивационной, когнитивной, практикологической, технико-технологической и рефлексивной компетенций обучающихся. Обогащение курса теоретической механики практико-ориентированными заданиями, цифровыми симуляциями, междисциплинарными связями и задачами, основанными на профессиональном контексте, обосновано как важный фактор эффективного формирования ОТК. Предлагаемая модель позиционируется как инновационный, системный и эффективный педагогический подход, интегрирующий фундаментальные знания и практическую деятельность в инженерном образовании.

Ключевые слова: общая техническая компетентность, модель ОТК, принцип профессиональной направленности, междисциплинарная преемственность, цифровые технологии, принцип проблемности, теоретическая механика, инновационное обучение, дидактическая модель, практико-ориентированные программы, моделирование, практикологическая компетенция, рефлексивная компетенция, технико-технологическая подготовка.

Abstract. This scientific study develops a component-based and content-oriented model aimed at enhancing the general technical competence of future engineers, substantiating the potential of professionally oriented, innovative, and interdisciplinary integrated teaching of the

discipline Theoretical Mechanics. The research thoroughly analyzes the key didactic principles for developing general technical competence (GTC), including professional orientation, interdisciplinary continuity, purposeful use of digital information technologies, and the problem-based learning principle. Through normative, goal-oriented, content-technological, and diagnostic-result components, the model ensures the gradual development of students' motivational, cognitive, praxeological, technical-technological, and reflective competencies. Enriching the course of theoretical mechanics with practice-oriented tasks, digital simulations, interdisciplinary links, and professionally contextualized assignments is justified as a crucial factor in the effective formation of GTC. The proposed model is presented as an innovative, systemic, and effective pedagogical approach that integrates fundamental knowledge with practical activity in engineering education.

Key words: general technical competence, GTC model, principle of professional orientation, interdisciplinary continuity, digital technologies, problem-based learning principle, theoretical mechanics, innovative education, didactic model, practice-oriented programs, modeling, praxeological competence, reflective competence, technical and technological training.

Tadqiqot metodologiyasi. Muhandislik ta'limi yo'nalishi bakalavrlarining UTKni rivojlantirish kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishga, motivatsion-axborot komponentni va UTKni rivojlantirish darajasini oshirishga va shu orqali axborot muhitini modellashtirishning didaktik topshiriqlarini kasbga intensiv o'qitish jarayoniga individual refleksiyada transformatsiyalashga qaratilgan.

Nazariy mexanika fanini muhandislik bakalavrlarida UTKligini rivojlantirish imkoniyatlarini inobatga olgan holda, uning asosiy didaktik tamoyillarini aniqlash zarur bo'ladi.

O'qitish tamoyillarining mazmuniy (fuqarolik, ilmiylik, ta'limiylik, fundamentallik va amaliy yo'nalganlik) hamda protsessual (uzluksizlik, izchillik, mas'uliyatlilik, ijodiy faoliyat, ko'rgazmalilik) guruhlariga ajratilishi o'qitishning yetarli darajada samarali tashkil etilishiga xizmat qiluvchi tizim sifatida qoraladi. Mazkur tasnif didaktikaning "nima o'qitish kerak?" va "qanday o'qitish kerak?" kabi asosiy savollariga ilmiy asoslangan javob berish imkonini yaratadi.

Bu vaziyatni nazariy mexanika faniga intensiv kasbga yo'nalish berish orqali o'zgartirish mumkin. Nazariy mexanika fanini o'rganishga bo'lgan shaxsiy qiziqishni rivojlantirishning eng katta natijador impulsi ta'limning kasbga intensiv yo'naltirilgan yondashuvda olib borilishidadir [1].

Ta'limning kasbga yo'naltirilganlik tamoyili dastlab kasb-hunar ta'limi pedagogikasida shakllantirilgan bo'lib, hozirga qadar yetakchi metodologik prinsip sifatida o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Shu bois nazariy mexanika fanini o'zlashtirish jarayonida UTKni rivojlantirishning birinchi va asosiy didaktik tamoyili - kasbga yo'naltirilganlik tamoyili hisoblanadi.

Mazkur tamoyil dastlab ta'limni amaliyot bilan transformatsiya qilish tamoyili sifatida shakllangan bo'lib, u kasbiy yo'nalganlik prinsipi bilan ilmiylik tamoyilini o'zaro uyg'unlashtirgan.

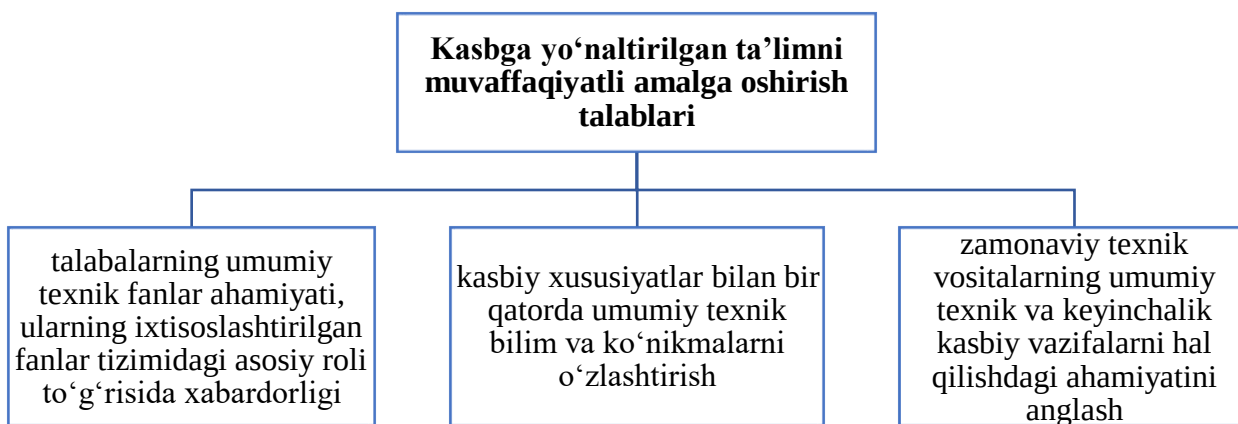
Kasbga yo'naltirilgan pedagogik jarayonni samarali tashkil etish uchun bir qator talablarga javob berishi lozim. 1-rasm orqali tanishish mumkin [2].

Innovatsion yondashuvlar asosida nazariy mexanika fanining kasbga yo'naltirilgan mashg'ulotlarini tashkil etishda kasbga oid didaktik topshiriqlarni intensiv o'qitish orqali bo'lajak muhandislarda kasbiy faoliyatining mazmuni, funksiyalari va vazifalari haqida tizimli tasavvurlar shakllantiriladi. Natijada, talabalar kasbiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorgarlikning dastlabki darajasiga ega bo'ladilar [1].

Talabalarining nazariy mexanika fanini o'rganishga bo'lgan motivatsiyasining sustligi, o'quv jarayonining kasbiy faoliyat bilan integratsiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi, fanlararo bog'liqlik va tizimlilik sohalaridagi kasbiy muammolarni hal qilishda o'quv fanining o'rnini tushunish nuqtai nazaridan bog'laydi. Yangi innovatsion konsepsiyalarning mavjudligi talabaga alohida fanlar va fanlararo aloqalarni amalga oshirishga imkon beradi. Natijada fan orqali olinayotgan bilimlar haqiqatdan ajralgan nazariya sifatida qabul qilinmaydi.

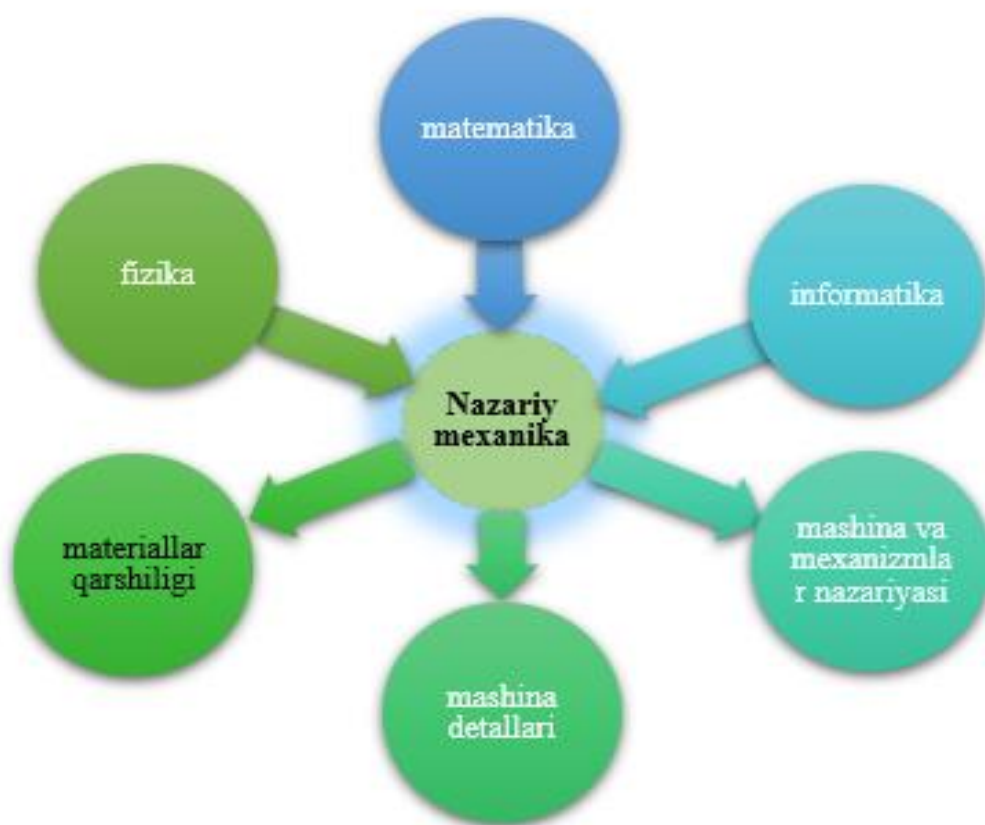
Bu mantiqan olinganda nazariy mexanika fanini fanlararo o'qitishda UTKni rivojlantirishning quyidagi - fanlararo uzluksizlik tamoyilini nazarda tutadi. Ushbu tamoyil nazariy mexanika fanini bir qator fanlarga xos bo'lgan umumiy tushunchalar, qonuniyatlar, nazariyalar va bilish usullarini qo'llagan holda o'zlashtirishni hamda ular uchun umumiy bo'lgan faoliyat turlari hamda o'zaro munosabatlar tizimini shakllantirishni nazarda tutadi.

Nazariy mexanika matematika (matematik analiz, chiziqli algebra va analitik geometriya, differensial tenglamalar, ...), fizika (klassik mexanika) va informatika (amaliy dasturlar) fanlarini o'ziga asos qilib oladi hamda materiallar qarshiligi, mashina detallari, mashina va mexanizmlar nazariyasi kabi umumtexnika yo'nalishidagi fanlar uchun fundament vazifasini bajaradi. Shu sababli u mazkur fanlar bilan uzviy integratsiyada bo'lib, bo'lajak muhandisning fundamental texnik tayyorgarligini shakllantirishda muhim o'rin tutadi (2-rasm).

1-rasm. Kasbga yo'naltirilgan ta'limni muvaffaqiyatli

amalga oshirish talablari

2-rasm. Nazariy mexanika fanining boshqa fanlar bilan integratsiyasi.

Fanlararo aloqalarni yoritib beruvchi asosiy rejaning tuzilishi talabalarga o'rganilayotgan mavzu bo'yicha modullar hamda nazariy mexanika fanining tegishli bo'limlari o'rtasidagi bog'liqlikni tasavvur qilish imkonini yaratadi. Bunday rejani taqdim etish nazariy mexanikani o'zlashtirishning dastlabki bosqichidayoq talabalarga muayyan mavzuning ahamiyatini anglash, uni yaxlit tizim sifatida ko'ra olish va o'rganilayotgan mazmunning ichki mantiqiy tuzilishini tushunishga yordam beradi. Natijada, talabalar kasbiy muammolarni hal qilish va zarur ko'nikmalarni shakllantirish uchun murakkab nazariy bilimlarning nechog'lik muhimligini chuqurroq idrok etadilar [1].

Ikkinchi komponent esa talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish, real muhandislik muammolarini mustaqil hal qilish salohiyatini oshirish, bo'lajak mutaxassisning ijodiy imkoniyatlarini faollashtirish hamda umumtexnik bilimlarga shaxsiy, qadriyatga asoslangan munosabatni shakllantirish bilan bog'liqdir" [2].

Nazariy mexanika fanining birlamchi asosini "tabiatan universal xarakterga ega bo'lgan fizik qonunlar, ilmiy-texnik nazariyalar, fundamental qoidalar, tushunchalar va ularga daxldor metodlar majmuasi tashkil etadi" [3].

Texnika OTTlarining "Nazariy mexanika" kursi zamonaviy mexanik muhandisning ilmiy dunyoqarashini shakllanishida alohida ahamiyatga ega bo'lib, ijodiy fikrlay oladigan mutaxassisni tayyorlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Mexanika asoslari bo'yicha chuqur va tizimli bilimlarsiz muhandislik-mexanik yo'nalishidagi keyingi barcha fanlarni puxta o'zlashtirish uchun zarur poydevor yaratib bo'lmaydi.

Asosiy tamoyil sifatida o'quv materialni fanning ilmiy dolzarbligini aks ettirishi lozim, chunki ushbu dolzarblik kasbiy muammolarni hal etishning negizini tashkil qiladi va talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga qiziqtirish hamda faollashtirishga xizmat qiladi.

Fan mazmunidagi ilmiy dolzarblikning bosh vazifasi - bitiruvchida kelajakdagi kasbiy faoliyatining asosini tashkil etadigan, o'zgaruvchan kasbiy sharoitlarda mustaqil va samarali faoliyat yuritishga imkon beradigan asosiy bilimlar majmuasini shakllantirishdan iboratdir.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarining vazifasi fundamental tayyorgarlikni kuchaytirishdan iborat bo'lib, talabaga ma'lum bir fan bo'yicha uning mazmunining asosiy o'xshash qismini ajratib ko'rsatish qobiliyatini beradi. Mustaqil fikrlash va yangi bilimga ega bo'lgandan so'ng, o'rganilgan bilimlarni yangi sharoitlarda foydalanishi mumkin bo'ladi.

Muhandislik ta'limidagi fundamentalizatsiya konsepsiyasini qat'iy kasbiylashtirish bilan almashtirish deb tushunish lozim. Biroq hozirgi davrda ilmiy izlanishlar va ishlab chiqarishdagi innovatsion yutuqlar aynan fundamental va amaliy tadqiqotlar kesishgan nuqtada yuzaga kelmoqda. Shu sababli asosiy, fundamental bilimlardan voz kechish jiddiy xavf tug'diradi. Amaliy faoliyatda aynan fundamental bilimlarga tayanilgan holda, muayyan amaliy va kasbiy vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan maxsus bilimlar shakllantiriladi.

Asosiy tamoyilning amaliyotga tatbiqi talabaning UTKning kognitiv komponentini rivojlantiradi, shuningdek tizimli tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, mexanikaning asosiy qonun va teoremlarini yaxlit idrok etish qobiliyatini mustahkamlaydi. Bu jarayon axborot, texnik va tadqiqot kompetensiyalarining rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shadi.

Nazariy mexanika fanini o'qitish davomida axborot texnologiyalaridan maqsadli foydalanish UTKni rivojlantirishning quyidagi – raqamli axborot texnologiyalardan maqsadga muvofiq foydalanish tamoyiliga to'g'ri keladi. Ushbu tamoyilning asosiy mazmuni nazariy mexanika fanini o'qitishda ta'limni axborotlashtirish vositalaridan foydalanish bosqichidan chiqib, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) tizimli, maqsadga yo'naltirilgan va didaktik jihatdan asoslangan holda foydalanishga o'tishni nazarda tutadi. Bu yondashuv umumtexnik kompetensiyalarning butun majmuasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Keling, nazariy mexanika fanini o'qitish jarayonida muhandislik ta'limi yo'nalishi bakalavrida UTKni rivojlantirish modelini ishlab chiqishga to'xtalamiz.

Umumtexnik kompetentligini rivojlantirish modelini ishlab chiqish jarayonida pedagogik tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan va ilmiy izlanishning muhim usullaridan biri hisoblangan *modellastirish metodidan* foydalanildi. Modellastirish ushbu tizimning tuzilishi, aloqalari, tashkil etish va ishlash tamoyillari takrorlanadigan model yaratish orqali mavjud yoki rivojlangan tizimga moddiy yoki aqliy taqlid qilishni nazarda tutadi [4]. Ushbu metod ta'lim tizimining tarkibiy tuzilishi, elementlararo bog'liqligi, tashkil etilish jarayoni va faoliyat yuritish qonuniyatlarini qayta tiklash imkonini beradi.

Umumtexnik kompetentlikni rivojlantirish jarayonini modellastirish esa o'qituvchi va talabaning muayyan ta'limiy muhitda amalga oshiradigan hamkorlikdagi faoliyatini aks ettiruvchi modelni yaratishni anglatadi.

Model muvaffaqiyatli ishlashi uchun u muayyan talablarga javob berishi kerak.

Modelning o'ziga xosligi, avvalo, uning amal qiladigan ta'limiy muhit bilan yuqori darajada mos kelishida namoyon bo'ladi. Umumiy texnik kompetentlikni rivojlantirish modeli nazariy mexanika fanining barcha ta'lim shakllarida qo'llaniladigan o'quv muhiti bilan uyg'unlashishi zarur. Model samarali ishlashi uchun u moddiy, intellektual, axborot va boshqa turdagi resurslar bilan ta'minlanishi ham muhim shartlardan biri hisoblanadi.

Modelning asosiy talablaridan yana biri - soddalik bo'lib, u boshqa tadqiqotchilar uchun tushunarli, aniq, ixcham va foydalanishga qulay bo'lishi kerak. O'xshashlik esa modelning to'laligi, aniqligi, hamda belgilangan mezonlar asosida ko'zlangan natijalarga erishish imkonini berishini anglatadi.

Modelni yaratishda umumiy talablar bilan bir qatorda, izchillik va universallik prinsiplari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Izchillik prinsipi modellastirish bosqichlarining mantiqiy ketma-ketligini ta'minlab, har bir keyingi bosqich avvalgisining mantiqiy davomi sifatida

shakllanishini belgilaydi. Universallik prinsipi esa nazariy mexanika fanini o'qitishda turli ta'lim yo'nalishlari bakalavrlari uchun ishlab chiqilgan modeldan foydalanish imkoniyatini nazarda tutadi.

Nazariy mexanika deyarli barcha texnika oliy ta'lim yo'nalishlarida o'qitilishini inobatga olsak, yaratiladigan model umumiy holda ushbu fan o'qitiladigan barcha bakalavriat dasturlariga mos kelishi lozim. Bunday yondashuv talabalarga turli muhandislik yo'nalishlariga oid amaliy vazifalarni yechishda hisoblash modellarini yaratish, olingan natijalarni tahlil qilish hamda ularni real amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

UTKni rivojlantirish taqdim etilgan didaktik tamoyillar va tizimli yondashuv asosida o'zaro bog'langan elementlarning yaxlit pedagogik tizimi sifatida ko'rib chiqildi. Shu asosda nazariy mexanika fanini o'qitish jarayonida UTKni rivojlantirishga qaratilgan model ishlab chiqildi. Mazkur modelning tarkibiy qismlari me'yoriy, maqsadli, diagnostik, mazmuniy va natijaviy komponentlarga ajratilgan holda o'rganildi.

Talabalarda UTKni rivojlantirish modeli beshta asosiy komponentlardan tashkil topgan bo'lib, quyida ularni har biriga alohida to'xtalib o'tamiz.

Me'yoriy komponent muhandislik yo'nalishining DTS va malaka talabalari hamda ish beruvchining talablarini o'z ichiga oladi.

Maqsadli komponent muhandislik ta'limi yo'nalishi bakalavrlarida me'yoriy komponent talablariga muvofiq innovatsion yondashuvlar asosida bo'lajak muhandislarning umumiy texnik kompetentligini rivojlantirish maqsadini belgilaydi.

Mazmunli komponent - bu nazariy mexanika fanini o'qitish jarayonida talabalarda UTKni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar majmuini, muhandislik ta'limi yo'nalishi bakalavrlarida UTKni rivojlantirish metodikasini amalga oshirishga doir tamoyillarni, o'qitish texnologiyalari, shakllari, metodlari hamda didaktik vositalar tizimini o'z ichiga olgan tarkibiy qismdir.

Diagnostik-natijaviy komponent – talabalarda UTKni rivojlantirish komponentlari (motivatsion, kognitiv, praktsiologik, texnik-texnologik, refleksiv)ga ko'ra talabalarda UTKning diagnostika vositalari, baholash mezonlari va darajalaridan iborat komponentdir.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan innovatsion ta'lim texnologiyalari va didaktik modellarni ommaviy va samarali qo'llash orqali ta'lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish zamon talabi hisoblanadi [5]. Amaliy dasturlardan foydalanilgan holda kasbga yo'naltirilgan hamda tadqiqot xarakteridagi vazifalarni bajarish, shuningdek masofaviy aloqa vositalaridan foydalanish o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi va insonning faqat faollikda rivojlanishi mumkin degan fikrga asoslanib, UTKni rivojlantirishga faollik yondashuvini amalga oshirishga imkon beradi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Faollik yondashuvining asosiy g'oyasi L.S.Vygotskiy [6], V.V.Davydova [7], D.Devi [8], A.N.Leontiev [9], G.I.Shchukina [10] va boshqalarning asarlarida aks etgan. Bu jarayon subyektning psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib, tashqi obyektiv faoliyatning bosqichma-bosqich o'zgarishi orqali ichki aqliy faoliyatga aylanishi natijasida yuzaga keladi. Faollik yondashuvining mohiyati talabalarning yangi faoliyat turlarini - tadqiqot, izlanish va ijodiy faoliyatni - o'zlashtirishini taqozo etadi. Bu jarayonda o'quv materiallari tizimlashtiriladi va mustahkamlanadi, talabada mustaqillik va javobgarlik rivojlanadi, natijada umumtexnik tayyorgarlikning sifati oshadi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak muhandislarning umumiy texnik kompetentligini rivojlantirish samaradorligi ko'p jihatdan nazariy mexanika fanining mazmunini kasbga yo'naltirilgan, fanlararo integratsiyalashgan va raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan yondashuv asosida tashkil etishga bog'liqdir. UTKni rivojlantirishning ishlab chiqilgan komponentli va mazmunli modeli me'yoriy talablarga, zamonaviy muhandislik ta'limi ehtiyojlariga hamda ishlab chiqarishning real amaliyotiga mos keluvchi kompleks pedagogik tizim sifatida shakllantirildi.

Modelning me'yoriy, maqsadli, mazmunli-texnologik va diagnostik-natijaviy komponentlarining izchil o'zaro bog'liqligi talabalarda motivatsion, kognitiv, praktsiologik, texnik-texnologik va refleksiv kompetensiyalarning bosqichma-bosqich rivojlanishiga sharoit

yaratadi. Shuningdek, kasbga yo'naltirilgan didaktik topshiriqlar, amaliy dasturlar, hisoblash-simulyatsiya texnologiyalari va fanlararo uzviylik talabalarning fundamental bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalaydi.

Natijada yaratilgan model bo'lajak muhandislarning umumiy texnik kompetentligini shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega bo'lib, ularni real ishlab chiqarish muhitida samarali faoliyat ko'rsatishga tayyorlaydigan uzviy, integrativ va innovatsion pedagogik tizim sifatida o'zini namoyon qiladi.

Tadqiqotimizdan kelib chiqib quyidagi takliflarni keltirishni maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Nazariy mexanika fanini kasbiy kontekstda o'qitish. O'quv materiallari amaliy texnik jarayonlar, real ishlab chiqarish vaziyatlari va kasbiy topshiriqlar bilan boyitilishi zarur.

2. Fanlararo uzluksizlikni ta'minlash. Nazariy mexanika, fizika, matematika va umumtexnik fanlar o'rtasida uzviy bog'liq modullar ishlab chiqilishi, mavzulararo o'tishlar tizimli tashkil etilishi lozim.

3. Muammoli va tadqiqotga yo'naltirilgan vazifalardan foydalanish. Talabalarni mustaqil tahlil, izlanish va innovatsion yechimlar yaratishga yo'naltiruvchi masalalar UTKni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

4. Motivatsiyani oshirishga qaratilgan intensiv o'qitish metodlarini qo'llash. Kasbiy faoliyatni modellashtiruvchi topshiriqlar, loyiha ishlari, texnik seminarlar va mini-tadqiqotlar talabalarda ichki motivatsiyani kuchaytiradi.

5. Diagnostik-natijaviy komponent asosida baholash tizimini joriy etish. Reproduktiv, variativ, izlanuchanlik va ijodiy mezonlar asosida UTK darajalarini baholash talabalarning rivojlanish dinamikasini aniq ko'rsatadi.

6. Ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikni kuchaytirish. Korxona loyihalari, ishlab chiqarish muammolarini modellashtirish va stajirovkalar UTKning amaliy komponentini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Parmonov A.A., Pedagogical essence and model of formation of information and technical competence in applied mathematics students in bachelor studies // frontline social sciences and history journal. – 2023, volume 03 issue 05 –PP: 26-34. <https://doi.org/10.37547/social-fsshj-03-05-03>. SJIF IMPACT FACTOR 2023: 6.895

2. Parmonov A.A. Umumtexnik fanlarni o'qitishda talabalarning axborot – texnik kompetensiyasini samarali shakllantirishning innovatsiyasi. / “O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim: muammo va istiqbollari” ilmiy-amaliy konferensiyasi. – 2021. –B. 37-40.

3. Parmonov A.A. Talabalarni ilmiy-texnikaviy ijodkorlik faoliyatiga jalb etishning psixologik va tashkiliy pedagogik asoslari. / «Ilm-fan va ta'limda innovatsiyalar: muammo va istiqbollari» konferensiyasi. – 2020. –B. 30-32.

4. Parmonov A.A. Umumtexnik fanlarni o'qitishda talabalarning axborot-texnik kompetensiyasini samarali shakllantirishning innovatsion usullari // Ta'lim, fan va innovatsiya. – 2021, № 2. –B. 108-112. Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal. (13.00.00 №18).

5. Parmonov A.A., Zamonaviy raqamli texnologiyalar va ularni ta'lim jarayoniga joriy etishning zarurati // Samarqand davlat universiteti ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. – 2021, №2. –B. 152-156. Ilmiy jurnal ISSN 2181-1296. (13.00.00 №7).

6. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. - М.: Педагогика-пресс, 1999. - 533 с.

7. Давыдов В.В. Что такое учебная деятельность? / В.В. Давыдов // Образование: традиции и инновации в условиях социальных изменений. - М.: РАО, 1997. - С. 84-96.

8. Деви Дж., Психология и педагогика мышления / Дж. Деви; пер. с англ. - М.: ВЛАДОС, 1997. - 412 с.

Radjapova Firuza Duschonovna
Toshkent tibbiyot akademiyasi Urganch filiali
“O‘zbek tili va adabiyoti, tillar” kafedrası o‘qituvchisi
E.mail.firuzaradzapova77@gmail.com

ER-XOTIN MUNOSABATLARIDA GENDER TENGLIK MASALASINING O‘RGANILISHI

Annotatsiya. Maqolada oila vazifalarining taqsimlanishi, ijtimoiy barqarorlikdagi ahamiyati, shakllangan stereotiplarni yengishda er-xotin muloqoti hamkorligi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, oila majburiyatlarining bajarilishi, zo‘riqish, norozi kayfiyat va psixologik bosimning ortishi, barqarorlikka salbiy ta’sirlar tahlil qilingan va amaliy natijalar asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: stereotiplar, psixologik muvozanat, zo‘riqish, kayfiyat, ijtimoiy taraqqiyot, gender roller taqsimlanishi.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы распределения семейных обязанностей, их значение для социальной стабильности, а также роль сотрудничества и общения между супругами в преодолении сложившихся стереотипов. Кроме того, проанализированы выполнение семейных обязательств, рост напряжённости, неудовлетворённого настроения и психологического давления, а также их негативное влияние на стабильность семьи. Практические результаты обоснованы на основе проведённого анализа.

Ключевые слова: стереотипы, психологическое равновесие, напряжённость, настроение, социальное развитие, распределение гендерных ролей.

Abstract. The article examines issues related to the distribution of family responsibilities, their significance for social stability, as well as the role of cooperation and communication between spouses in overcoming established stereotypes. In addition, the fulfillment of family obligations, the increase in tension, dissatisfied mood, and psychological pressure, as well as their negative impact on family stability, are analyzed. Practical results are substantiated based on the conducted analysis.

Key words: stereotypes, psychological balance, tension, mood, social development, distribution of gender roles.

Bugungi kunda er-xotin munosabatlarida gender tenglikni ta’minlanishi va uning o‘rganilishi dolzarb masala hisoblanib, jamiyat rivojlanishida, oilalarda shaxsiy va ijtimoiy barqarorlikning muhim omilidir. Oilada vazifalar adolatli taqsimlanganida, ruhiy muhit ijobiylashadi va nizolar kamayadi. Jamiyat tomonidan shakllangan stereotiplar yengib o‘tilganda, er-xotin muloqoti hamkorlik va hurmat asosida kechadi. Tenglik mavjud bo‘lgan oila nafaqat psixologik muvozanatga erishadi, balki jamiyatda ham barqaror ijtimoiy qadriyatlarni qaror toptiradi. Agar majburiyatlar bir tomonlama bo‘lsa, zo‘riqish, norozi kayfiyat va psixologik bosim ortadi, bu esa barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, roliy moslashuvchanlik, adolat va hamkorlikka asoslangan yondashuv gender tenglikning amaliy kafolatiga aylanadi. Natijada, oila ham shaxsiy, ham ijtimoiy taraqqiyotning muhim maydoniga aylanishi mumkin.

Er-xotin munosabatlarida gender rollarning taqsimlanishi oilaning ijtimoiy va psixologik barqarorligini belgilovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. An’anaviy qarashlarga ko‘ra, erkaklar oilaning moddiy ta’minoti va tashqi muammolarini hal qilishga mas’ul bo‘lsa, ayollar asosan uy ishlari va bolalar tarbiyasi bilan shug‘ullanishi lozim deb qaralgan. Bu model asrlar davomida jamiyatning ijtimoiy hayotida hukmron bo‘lib kelgan va ko‘plab madaniyatlarda odatiy norma sifatida qaralgan. An’anaviy rollar oilada qat’iy chegaralangan bo‘lib, erkakning asosiy vazifasi kuch va himoya timsoli, ayolning asosiy vazifasi esa mehr, g‘amxo‘rlik va uy muhitini saqlash bilan bog‘liq bo‘lgan.

Zamonaviy davrda bu qarashlar keskin o'zgarib, gender rollarning qayta taqsimlanishi kuzatilmoqda. Hozirgi jamiyatda ayollar ham ta'lim, ilm-fan, ishlab chiqarish va biznes sohalarida faol ishtirok etmoqda, bu esa ularning oiladagi roli ham kengayib borayotganidan dalolat beradi. Endilikda ayol faqatgina uy bekasi emas, balki oilaning iqtisodiy farovonligiga hissa qo'shuvchi hamkor sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, erkaklarning ham faqat moddiy ta'minotchi emas, balki tarbiyachi, emotsional qo'llab-quvvatlovchi va oilaviy qarorlarni birgalikda qabul qiluvchi sifatidagi vazifalari ortmoqda.

An'anaviy gender rollarining ustuvorligi ba'zi jamiyatlarda hanuzgacha saqlanib qolgan bo'lsa-da, zamonaviy global madaniy ta'sirlar natijasida yangi qarashlar tobora kuchaymoqda. Oilaviy mas'uliyatning adolatli taqsimlanishi er-xotin munosabatlarida hamkorlik, hurmat va ishonchni mustahkamlashga yordam beradi. Bu jarayon psixologik nuqtai nazardan qaralganda, o'zaro tenglik va hamjihatlikni ta'minlashga xizmat qiladi. An'anaviy modelda ayolning hissiy va uy ishlari bo'yicha yuklamasi ortiqcha bo'lib, bu uning shaxsiy rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. Zamonaviy model esa ayolga ham shaxsiy qobiliyatlarini amalga oshirish, ham oilaviy hayotda faol bo'lish imkoniyatini beradi.

Erkaklar uchun ham zamonaviy gender rollari ruhiy bosimni kamaytiradi, chunki endi ulardan faqat moliyaviy ta'minotchi bo'lish talab qilinmaydi. Ular ham o'z farzandlari bilan ko'proq vaqt o'tkazish, tarbiyaviy jarayonlarda faol ishtirok etish orqali oilaviy munosabatlarda hissiy yaqinlikni kuchaytirish imkoniga ega. Zamonaviy gender rollari shaxslararo muloqotda ochiqlikni, qaror qabul qilishda demokratik yondashuvni va oilada rollarning o'zgaruvchanligini targ'ib qiladi. Shu orqali er-xotin o'rtasida psixologik muvozanat mustahkamlanadi va ular bir-birini qo'llab-quvvatlovchi teng hamkorlarga aylanadi.

An'anaviy gender rollarida ijtimoiy me'yorlar va madaniy qadriyatlar asosiy belgilovchi omil bo'lib kelgan. Ayollar odatda uyda qolib, oilaning ichki muammolarini hal qilgan, erkaklar esa tashqi dunyo bilan bog'liq faoliyatlarni amalga oshirgan. Bu taqsimot ayrim jihatdan jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmasi bilan bog'liq bo'lgan. Zamonaviy jamiyatda esa ta'limning keng imkoniyatlari, texnologik taraqqiyot va gender tenglik haqidagi qarashlarning o'zgarishi tufayli bunday keskin bo'linish asta-sekin yo'qolmoqda. Endilikda ayollar nafaqat oilaviy hayotda, balki jamiyatning barcha sohalarida o'z o'rnini topmoqda[1].

Gender rollarining taqsimlanishi psixologik salomatlikka ham katta ta'sir ko'rsatadi. Agar oilada rollar adolatli taqsimlansa, er va xotin o'zlarini qadrlangan va teng huquqli his qiladi. Bu holat o'zaro ishonchni mustahkamlaydi, stressni kamaytiradi va oilaviy konfliktlarning oldini oladi. Aksincha, bir tomonning roli haddan tashqari og'irlashsa, psixologik zo'riqish, tushkunlik yoki qarama-qarshiliklar kuchayishi mumkin. Shu sababli zamonaviy gender rollari er-xotin munosabatlarida barqaror psixologik muhit yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

An'anaviy va zamonaviy gender rollari o'rtasidagi farqni jamiyat taraqqiyot darajasi ham belgilaydi. Rivojlangan davlatlarda gender tenglik siyosati oilaviy hayotga faol joriy qilinmoqda, natijada er-xotin o'rtasida mas'uliyat teng taqsimlanmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarda esa an'anaviy qarashlar hanuz kuchli bo'lib, rollarning qat'iy bo'linishi saqlanib qolmoqda. Bu esa jamiyatdagi umumiy ijtimoiy-psixologik muhitga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi[2].

Shu o'rinda zamonaviy gender rollarining ijobiy tomonlaridan biri shundaki, ular oilada o'zaro hamkorlikni kuchaytiradi va turli vazifalarning moslashuvchan taqsimlanishiga imkon beradi. Masalan, uy ishlarini bajarishda yoki bolalar tarbiyasida er-xotin vaziyatga qarab bir-birini to'ldirishi mumkin. Bu jarayon oilaviy muloqotni yanada mustahkamlaydi va shaxslarning o'zaro yaqinlashuviga olib keladi. Zamonaviy model shuningdek, ayol va erkakning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularga ijtimoiy faoliyatda keng imkoniyatlar yaratish orqali jamiyat taraqqiyotini ham tezlashtiradi.

A. Haslam, M. R. Biernat, J. Benjamin, C. Gilligan va J. Sh. Hyde er-xotin munosabatlaridagi gender tenglikni turli ijtimoiy-psixologik yondashuvlar orqali izohlaganlar. Ularning qarashlari umimlashtirilganda, oilada tenglikni ta'minlash uchun roliy identifikatsiya, adolatli baholash, o'zaro tan olish, axloqiy hamkorlik va psixologik o'xshashlik muhim omillar

sifatida namoyon bo'ladi. Bu omillar uyg'unlashganda er-xotin o'rtasida ruhiy barqarorlik va o'zaro qoniqlash kuchayib, tenglik nafaqat nazariy, balki amaliy hayotda ham mustahkamlanadi[3].

A. Haslam tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy identifikatsiya yondashuvi er-xotin munosabatlaridagi tenglikni tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. U guruhiiy identifikatsiya shaxsiy xulq-atvorga ta'sir etishini ko'rsatadi. Oilada er va xotin o'zini "bir jamoa" sifatida anglaganda, tenglikni ta'minlash imkoniyati kuchayadi. Bunday sharoitda hamkorlik va adolat hissi tabiiy tarzda mustahkamlanadi. Agar er-xotin o'zini ajratilgan shaxslar sifatida qabul qilsa, tenglik buzilishi va nizolar ko'payishi mumkin. Haslam nazariyasiga ko'ra, umumiy maqsadlarni shakllantirish oilaviy barqarorlikning asosiy omilidir. Er va xotin o'zaro qadr-qimmatni tan olganida psixologik muvozanat ortadi. Bu yondashuv jamiyatdagi tenglik g'oyalari ham oilaviy hayot bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Nazariya oilaviy qarorlarni teng asosda qabul qilishga yordam beradi. Natijada gender tenglik nafaqat nazariy, balki amaliy ko'rinishda ham qaror topadi [4].

V.V.Boykoning "Empatiya darajasini aniqlash diagnostikasi" bo'yicha olingan dastlabki natijalar tahliliga to'xtalamiz.

V.V.Boykoning "Empatiya darajasini aniqlash diagnostikasi" bo'yicha olingan dastlabki natijalar tahlili (n=240)

Shkalalar nomi	O'rtacha(M)		Farqlar t
	Ayollar n=120	Erkaklar n=120	
Empatiyaning ratsional kanali	9,7	11,6	-2,7*
Empatiyaning hissiy kanali	10,7	13,8	-2,1*
Empatiyaning intuitiv kanali	14,3	11,8	-2,5*
Empatiyaga imkon beruvchi ustanovkalar	12,7	13,4	-1,3
Empatiyaning kirishish qobiliyati	11,4	13,5	-2,3*

V.V.Boykoning "Empatiya darajasini aniqlash diagnostikasi" bo'yicha, olingan dastlabki natijalar tahliliga o'tadigan bo'lsak, "empatiyaning ratsional kanali" ($t=-2,7$; $p\leq 0,05$), "empatiyaning hissiy kanali" ($t=-2,1$; $p\leq 0,05$), "empatiyaning intuitiv kanali" ($t=-2,5$; $p\leq 0,05$) hamda "empatiyaning kirishish qobiliyati" ($t=-2,3$; $p\leq 0,05$) omillarida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi.

Metodikaning dastlabki "empatiyaning ratsional kanali" omiliga ko'ra, erkaklarda yuqori natijalar kuzatildi ($t=-2,7$; $p\leq 0,05$), bu esa ularning oilaviy munosabatlarda vaziyatni aqliy tahlil qilish, sherigining holatini tushunish va mantiqiy yechim topishga moyilligini anglatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, ratsional kanal orqali empatiya qilish erkaklarda ko'proq intellektual tahlil va psixologik kuzatuvchanlik bilan ifodalanadi. Erkaklarning bu yo'nalishda yuqori ko'rsatkichlari, gender tenglikni mustahkamlashda ularning hissiy emas, balki aqliy yondashuvlarga tayanganini bildiradi. Ratsional empatiya oilada qaror qabul qilishda, nizolarni hal etishda va sherikning fikrlarini hisobga olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Erkaklarning ratsional kanal orqali empatiyasi, ayollarning hissiy sezgirligi bilan uyg'unlashganda, oilada to'laonli tenglik shakllanadi. Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, erkaklar vaziyatni sovuqqonlik bilan baholab, hamkorlikni ta'minlashda mantiqiy asoslarni ko'proq qo'llashadi. Ratsional kanalning ustunligi, gender stereotiplaridan qisman xoli bo'lishga yordam berib, erkaklarning ham empatik sezgirlikka ega ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, bu ko'rsatkich oilaviy muammolarni boshqarishda strategik yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi. Ratsional empatiya er-xotin munosabatlarida ishonchni kuchaytirib, nizolarni samarali hal qilishga yo'naltiradi. Erkaklarning bu kanaldagi ustunligi, jamiyatda ularning ijtimoiy-psixologik mavqeini ham mustahkamlaydi. O'zbek oilalarida bunday natijalar erkaklarning an'anaviy liderlik rolga mos keladi, biroq ayollarning hissiy sezgirligi bilan birlashganda haqiqiy muvozanat yaratiladi. Shu jihatdan qaraganda, ratsional empatiya gender

tenglikni ijtimoiy-psixologik asosda mustahkamlovchi muhim mexanizmdir. Bu ko'rsatkichlar oilaviy barqarorlikni ta'minlash bilan birga, farzandlar tarbiyasiga ham ijobiy ta'sir qiladi. Demak, erkaklarda ratsional kanalning yuqori bo'lishi o'zbek oilalarida gender tenglikning mantiqiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Erkaklarda "empatiyaning hissiy kanali" bo'yicha ijobiy natijalar qayd etilgan bo'lib, bu ularning hissiy jihatdan boshqalarni tushunish va ularga moslashish qobiliyatlari rivojlanganini ko'rsatadi ($t=-2,1$; $p\leq 0,05$). Mazkur natijalar shuni anglatadiki, erkaklar ham sherigining his-tuyg'ulariga sezgir bo'lib, oila ichidagi emotsional barqarorlikni ta'minlashga hissa qo'shmoqda. Hissiy empatiyaning erkaklarda yuqori bo'lishi, gender tenglikni mustahkamlashda yangi ijtimoiy tendensiyalarni bildiradi. O'zbek oilalarida ko'pincha ayollar hissiy sezgirlik bilan ajralib turishi ta'kidlanadi, biroq tadqiqot natijalari erkaklarning ham bu yo'nalishda faol ekanini ko'rsatmoqda. Hissiy empatiya er-xotin o'rtasida o'zaro ishonch va samimiylilikni kuchaytiradi. Erkaklarning bu boradagi yuqori ko'rsatkichlari, ularning oilada sherigini his qilish, kayfiyatiga moslashish va ruhiy qo'llab-quvvatlashga intilishlarini ko'rsatadi. Bu jarayon, gender tenglikni faqat qaror qabul qilish yoki moddiy taqsimot bilan emas, balki hissiy darajada ham ta'minlanishini anglatadi. Hissiy empatiya oilaviy nizolarni kamaytiradi va sheriklar o'rtasida muloqotni yaxshilaydi. Erkaklarning hissiy kanal bo'yicha natijalari, ularning stereotipik sovuqqon obrazini inkor etib, iliq va sezgir shaxs sifatida ko'rinishlariga imkon beradi. Hissiy empatiya er-xotin munosabatlarida barqarorlikni kuchaytirib, farzandlar uchun ham ijobiy muhit yaratadi. Bu natijalar erkaklarning ijtimoiy-psixologik jihatdan o'zgarayotganini va zamonaviy qarashlarga moslashayotganini ko'rsatadi. Shuningdek, hissiy empatiya gender tenglikni ijtimoiy-psixologik darajada yanada chuqurlashtiradi. Demak, hissiy empatiya oilaviy muhitda ilqlikni oshirish, o'zaro dalda berish va barqaror ijtimoiy aloqalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ma'lum bo'lishicha, metodikaning keyingi "empatiyaning intuitiv kanali" omiliga ko'ra, ayollarda yuqori natijalar aniqlandi ($t=-2,5$; $p\leq 0,05$), bu esa ularning his qilish orqali sherigining ichki holatini anglashga ko'proq moyilligidan dalolat beradi. Intuitiv empatiya ayollarda ko'proq rivojlangan bo'lib, ular sezgi asosida sherigining kayfiyati, xatti-harakati va ehtiyojlarini tushunishga intiladilar. Bu natija ayollarning oilaviy muhitda sezgirlik va mulohazakorlik orqali muvozanatni saqlashlarini ko'rsatadi. Intuitiv kanalning yuqori bo'lishi, ayollarning emotsional barqarorlikni kuchaytirishda yetakchi rolini tasdiqlaydi. Ayollar o'zbek oilalarida ko'pincha hissiy sezgirlik va ichki intuitsiyaga tayangan holda oilaviy muammolarni hal qilishadi. Shu bois, intuitiv empatiya gender tenglikning muhim psixologik xususiyatlaridan biri sifatida qaraladi. Ayollarning bu boradagi yuqori natijalari, ularning sheriklariga hissiy dalda berishda va qaror qabul qilish jarayonida sezgi orqali to'g'ri yo'l ko'rsatishlariga yordam beradi. Intuitiv empatiya oilaviy munosabatlarda nizolarni oldini olishga va murosaga tezroq erishishga xizmat qiladi. Bu natijalar ayollarning empatik sezgirlikda ustunligini ko'rsatib, ularning oilaviy hayotdagi muhim rolini yana bir bor tasdiqlaydi. Intuitiv empatiya gender tenglikni faqat huquqiy yoki iqtisodiy asoslarda emas, balki psixologik sezgirlik orqali ham ta'minlanishini ko'rsatadi. Ayollarning intuitiv sezgirligi, erkaklarning ratsional yondashuvi bilan uyg'unlashganda, oilada mukammal muvozanat yuzaga keladi.

Metodikaning so'nggi "empatiyaning kirishish qobiliyati" omiliga ko'ra, erkaklarda ijobiy natijalar qayd etildi ($t=-2,3$; $p\leq 0,05$), bu esa ularning o'zini boshqa shaxsning o'rniga qo'yib ko'ra olish qobiliyatlari rivojlanganini bildiradi. Erkaklarning kirishish qobiliyati yuqori bo'lishi, oilaviy nizolarni hal etishda muhim rol o'ynaydi. Bu natija shuni ko'rsatadiki, erkaklar ham sherigining fikrlari va his-tuyg'ularini qabul qilishga tayyor ekanliklarini namoyish etmoqda. Kirishish qobiliyatining erkaklarda ustunligi, gender tenglikni chuqurlashtiruvchi muhim psixologik asosdir. Oila ichida erkaklarning sherigining o'rnida bo'lishga intilishi, o'zaro hurmat va ishonchni kuchaytiradi. Kirishish qobiliyati baland bo'lgan oilalarda nizolar yumshab, hamkorlik muhitida yechim topiladi. Erkaklarning bu ko'rsatkichdagi natijalari, ularning o'zbek oilalarida ijtimoiy-psixologik jihatdan moslashuvchan shaxs sifatida shakllanayotganini bildiradi. Bu jarayon gender stereotiplarning asta-sekin yumshab borishini va erkaklarning empatik sezgirlikka ega bo'lishlarini ko'rsatadi. Kirishish qobiliyatining yuqoriligi, er-xotin munosabatlarida ilqlik va

o‘zaro dalda berishni kuchaytiradi. Bu ko‘rsatkich, erkaklarning o‘z rolini nafaqat rahbarlik, balki sheriklik asosida ham tushunayotganini bildiradi. Shuningdek, kirishish qobiliyati farzandlar tarbiyasiga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatib, ularning ham sezgir va empatik bo‘lib ulg‘ayishlariga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. 1. Biernat, M. Stereotypes and shifting standards: Forming, communicating, and translating person impressions. In P. Devine & A. Plant (Eds.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 45. 2012. – P. 1–59.
2. Bolden, R., Gosling, J., O'Brien, A., Peters, K., Ryan, M., and Haslam, S. A. Academic leadership: changing conceptions, identities and experiences in UK higher education. Research and Development Series. London, United Kingdom: Leadership Foundation for Higher Education. 2012. – 240 p.
3. Fiske, Susan T.; Glick, P. "An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications of gender inequality". *American Psychologist*. 56 (2): 2001. – P. 109–118.
4. Haslam, S. Alexander, McGarty, Craig, and Brown, Patricia M. The search for differentiated meaning is a precursor to illusory correlation. *Personality and Social Psychology Bulletin* 22. 2001. – P. 611-619.

Sharopov Sherzod Shirinboy o'g'li
Buxoro davlat pedagogika instituti,
Ingliz tili va adabiyoti kafedrası dotsenti p.f.f.d., (PhD)

REFLECTIVE TEACHING AND PRACTICES IN THE CLASSROOM

Annotation. Reflective practice has had a strong influence on teacher education and professional development programs, particularly in relation to pedagogical approaches. The classroom can be viewed as a laboratory where teachers connect educational theory with practical instruction and carefully observe students' reactions. This paper aims to highlight the significance of reflective teaching and to examine teachers' awareness of this approach. It emphasizes the necessity of reflective practice in classroom settings and demonstrates how teachers can enhance their classroom performance through reflective teaching.

Key words: classroom practices, Reflection, Reflective teaching, Teacher education

Annotatsiya. Reflektiv amaliyot o'qituvchilarni tayyorlash va ularning professional rivojlanish dasturlariga, xususan, pedagogik yondashuvlarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Sinfni o'qituvchilar nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan bog'lab, talabalar reaksiyalarini diqqat bilan kuzatadigan laboratoriya sifatida qarash mumkin. Ushbu maqola reflektiv ta'limning ahamiyatini yoritishga va o'qituvchilarning ushbu yondashuv bo'yicha xabardorligini o'rganishga qaratilgan. Shuningdek, maqolada sinfdagi amaliyotda reflektiv yondashuvning zarurligi ta'kidlanib, o'qituvchilar o'zlarining dars samaradorligini reflektiv ta'lim orqali qanday oshirishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: sinf amaliyotlari, Refleksiya, Reflektiv ta'lim, O'qituvchi tayyorlash

Аннотация. Рефлексивная практика оказала значительное влияние на подготовку учителей и программы их профессионального развития, особенно в части педагогических подходов. Класс можно рассматривать как лабораторию, где учителя связывают теоретические знания с практическим обучением и внимательно наблюдают за реакцией учеников. Цель данной статьи - подчеркнуть значимость рефлексивного обучения и исследовать уровень осведомлённости учителей о данном подходе. В статье акцентируется необходимость применения рефлексивной практики в учебном процессе и демонстрируется, каким образом учителя могут повысить эффективность своей работы в классе через использование рефлексивного обучения.

Ключевые слова: практика в классе, Рефлексия, Рефлексивное обучение, Подготовка учителей

Introduction. Reflection and reflective teaching are important methods for evaluating current approaches to language teaching, and they have become a central focus of professional development in teacher education worldwide. In this context, the belief that teachers need reflection not only to modify their daily classroom routines but also to identify emerging problems should be widely accepted among language teachers. It is commonly observed that teachers often rely on habitual teaching practices, possibly due to deeply held beliefs or limited opportunities for professional development. Teacher education plays a crucial role in improving and strengthening a country's education system, as the quality of education largely depends on the quality of teachers and their instruction. Through reflection, teachers can determine which teaching methods are most effective for their specific goals. Those who engage in reflective practice gain a deeper understanding of their teaching, evaluate their professional growth, enhance informed decision-making, and become more proactive and confident educators. Consequently, the emphasis on high-quality teacher education programs and reflective practice has increased, as teaching experience alone does not necessarily lead to improved instructional practices [1,237]. Teachers play a significant role in encouraging reflection among students by using classroom approaches that influence how reflective practice is valued. This suggests that reflection should go beyond

occasional reflective sessions or short-term training. Teachers are encouraged to remain open to new and contemporary teaching ideas, which can be gained through engaging with recent research or participating in professional development programs. By critically examining their own attitudes toward the teaching profession, teachers can enhance their professional practice and contribute to the improvement of their students' learning outcomes. In other words, teachers are expected to draw on their expanding "knowledge base" to recognize issues that arise in their classrooms and schools through both *reflection-in-action* and *reflection-on-action*, and to address these challenges through ongoing reflection, as well as professional and critical examination of their own teaching practices [2,45].

For some individuals, engaging in reflection can be challenging because they may not see a clear purpose for doing it, or they may be unsure whether there are any problems that need to be addressed. Zalipour and Impedovo and Khatoon Malik agree that reflection involves reconsidering and analyzing classroom actions so that both teachers and students can achieve their teaching and learning goals [3,9]. As an effective approach to understanding how educators think about their classroom practices, reflection has received increasing attention due to its strong link with learning. It is widely viewed as a vital practice in which individuals recall their experiences, think deeply about them, and ultimately evaluate them. In reflective teaching, reflection mainly serves to enhance one's understanding of problems by examining them from multiple perspectives, which helps in identifying alternative solutions. Saylag explored the concept of becoming a reflective teacher and emphasized "the importance of personal beliefs and experiences that contribute to critical reflection as the defining characteristic of reflective practitioners." [4, From this perspective, personal beliefs and experiences should be central to the reflective process, as they ultimately contribute to the improvement of teaching practices and academic skills. Moreover, when novice teachers recognize the importance of facing challenges, they tend to develop greater creativity and begin to apply various strategies to better understand classroom events in relation to students' learning processes, as well as to set future goals and activities.

Reflective teachers typically draw on their past pedagogical experiences to enhance their future teaching, thereby avoiding instructional practices that rely on unexamined routines. Reflective practice can be encouraged and developed through a variety of approaches. Various methods of reflection include maintaining reflective journals or diaries, engaging in peer observation, receiving feedback from teacher educators, participating in lesson study and action research, collaborative learning, and using digital technologies for reflection. Teachers can effectively guide student teachers in reflective practice by drawing on learners' personal histories, using dialogue journals, and facilitating both small- and large-group discussions about teaching experiences to support reflection and improvement. Therefore, an important step in the reflective process is collecting information about reflective practices. It is essential for teachers to develop strong reflective skills, as they are expected to continue learning not only during their formal education but throughout their professional careers.

A reflective teacher recognizes classroom challenges, encourages peer involvement in developing practical solutions, and experiments with new teaching ideas. Through personal experience, such teachers grow professionally and achieve competence through innovation and creativity, while students become motivated and actively engaged in the learning process. Reflective thinking in teaching can be understood as a continuous cycle of professional learning that involves drawing on knowledge through reflective observation, concrete experience, abstract conceptualization, and active experimentation. Since reflective thinking and action are ongoing and never-ending processes, this study seeks to explore possible findings that can help address classroom issues observed during teaching through the use of reflective practices.

Materials and methods. The qualitative research approach within the interpretivist paradigm is well suited to the aims of this study, which seeks to examine reflective behaviors in educational settings. Interpretivism is particularly valuable for exploring different dimensions of teaching practices and their influence on student performance, as it emphasizes understanding social processes through individuals' subjective experiences and perspectives. By employing

qualitative methods such as interviews, the study aims to capture teachers' in-depth and nuanced reflections on their reflective teaching practices. The interview schedule was designed to obtain detailed insights from participants regarding their experiences with reflective teaching. The questions were also intended to explore specific reflective strategies, such as journaling, peer observation, or collaborative learning, as well as the perceived impact of these strategies on student outcomes. Interviews are used to collect data on participants' perspectives, beliefs, and emotions about a particular situation in their own words [5,23]. The interview was conducted to gather information from teachers about how they implement reflective teaching in the classroom and the outcomes observed among their students. For the study, the participants were referred to as Participant A and Participant B. The research adhered to ethical principles and legal requirements, ensuring that participants were treated respectfully, benefited from the data collection process, and had their privacy protected. To identify recurring patterns, themes, and insights within the interview responses, the data analysis likely involved thematic analysis or coding techniques. This process included systematically organizing and categorizing the information to highlight key topics related to reflective pedagogy and its impact on student achievement. Through this comprehensive approach, the study aimed to uncover meaningful findings that contribute to a deeper understanding of reflective practices in education. The aim of this study was to investigate the reflective practices employed in teaching, the strategies used, and their impact on students' performance. To achieve this, participants were asked to share their teaching experiences and the reflective teaching strategies they had utilized, which included methods such as maintaining reflective journals and diaries, peer observation, and collaborative learning, among others.

Results and discussion. In examining teachers' perceptions of reflective teaching, participants emphasized its importance in improving instructional methods and fostering professional development. Participant A described reflective teaching as the ability to critically evaluate learning approaches and ask meaningful questions about the what, why, and how of teaching strategies. This aligns with Finlay's view of reflective practice as a means to enhance teaching quality by learning from experience. Participant B added that reflective teaching helps students connect lessons with their personal experiences, thereby improving understanding. From their perspectives, it can be concluded that effective teaching requires ongoing reflection on one's experiences and activities for personal and professional growth. By developing knowledge of classroom practices and the ability to identify and respond to challenges, student teachers can become more effective educators. Reflecting on daily teaching and learning activities enables teachers to address diverse student needs, adapt to evolving demands, and foster continuous professional development. Reflection acts as a valuable tool for teachers to mediate their growth and bring about meaningful changes in their teaching behavior and style. These findings underscore the transformative potential of reflective teaching, which extends beyond the mere application of instructional techniques to enhancing deeper understanding and student engagement. Reflective teaching promotes a culture of continuous growth by encouraging teachers to critically evaluate their educational decisions, thereby shifting them from passive practitioners to active agents of change.

However, participants also identified challenges in implementing reflective teaching. These include institutional resistance, limited time, and reluctance to adopt new practices. The literature supports these observations, emphasizing the need for systemic reforms and professional development programs to create an environment that nurtures and sustains reflective teaching [6,18]. A multidisciplinary approach is essential to address these challenges and enhance the effectiveness of reflective teaching. Firstly, educational institutions should prioritize reflective teaching by incorporating it into pre-service teacher programs and providing continuous support through peer collaboration and mentoring. Secondly, teachers can leverage digital tools for activities such as journaling, video analysis, and group reflection to accelerate and enrich the reflective process [7,291]. Fostering an environment of openness and trust is also crucial since it empowers educators to embrace vulnerability and express their thoughtful views without worrying about being judged. By addressing these issues and implementing focused solutions, teachers can

fully utilize reflective teaching to raise standards and encourage student success. Finally, teachers' views of reflective teaching highlight how it may transform professional growth and pedagogy. Reflective teaching builds critical inquiry and continuous improvement, which improves student learning outcomes and enables teachers to succeed in a changing educational environment. In the process of questioning my participants about their classroom practices, I explored how they learn from and improve their teaching, the methods they use, and the opportunities they create for students. In summary, employing various reflective teaching strategies is a valuable way to enhance professional teaching practice. The strategies examined in this study-such as journals, lesson reports, audio and video recordings, and self-monitoring-provide a strong foundation for novice teachers to critically analyze their performance, raise awareness of their teaching practices, and function as classroom researchers.

It is clear that implementing reflective teaching can be challenging at first, as it demands time, effort, and support. One participant explained: "I explain the lessons with as many examples as possible from different sources and fields, providing both local and global contexts. Through these strategies, students can connect their learning to their local environment while developing a global understanding." Supporting this, Yang notes that critical reflection does not come naturally to most teachers, highlighting the importance of providing appropriate opportunities for reflection in teaching and learning [8,11]. Similarly, regarding the classroom practices they are using to learn and improve, Participant B stated that "implementing reflective teaching techniques in my classroom allowed me to recognize and validate what I was learning." She further explained that she encouraged students to question their own practices and remain open to exploring different possibilities in their learning experiences. Impedovo and Khatoon Malik noted that teachers can adopt various strategies to become reflective practitioners [9,237]. Participant B added that she creates opportunities in her classroom by engaging students in practical activities, assigning tasks during lessons, and frequently asking for examples to assess their understanding. Teachers encounter numerous challenges in the classroom, which necessitate a continuous process of reflection, evaluation, and adjustment of teaching methods, student learning styles and interests, the instructional context, and broader educational issues. This reflective process may involve analyzing and questioning classroom events, maintaining a daily record of significant occurrences, sharing stories about student learning, seeking input from colleagues and students' families, or consulting professional literature to adapt teaching materials and the learning environment to better support students' learning. In addition, teachers play a crucial role in fostering reflective practice among students by utilizing their personal histories, journals, and group discussions to help them reflect on and enhance their learning experiences. A key step in the reflective process is gathering information about reflective practices. A similar strategy employed by the participants was maintaining a diary; during the initial days of teaching, both would write in a notebook after each lesson, recording what occurred, their own reactions and feelings, as well as those of their students, and they found this method to be highly effective.

Conclusion. The analysis and discussion of the data indicate that both teachers actively engage in reflective teaching, which has yielded positive outcomes. Reflective practice is crucial in education, and teachers must be aware of the skills and competencies required to implement it effectively. Education systems should prioritize practical, learner-centered approaches over traditional methods. Through reflection, teachers can determine whether to modify their strategies or continue with their current practices, always aiming to improve their actions for better student outcomes. When teachers consciously adopt effective teaching methods while considering how students learn, positive results become evident in the classroom.

This paper demonstrates that reflective teaching is a valuable approach. Teacher education programs should be designed to help student teachers become competent and effective educators through guided reflection on field experiences, self-analysis, evaluation, and professional development. Teachers need to reflect, analyze, and adjust their practices whenever necessary; otherwise, reflection becomes ineffective. The true impact of reflective practice lies in its ability

to empower teachers to improve their teaching. The choices teachers make can leave a lasting impact on both their students and their own professional growth.

Teachers should recognize the multiple roles they must play in the classroom, such as organizer, facilitator, guide, manager, and confidence-builder, rather than limiting themselves to being mere transmitters of knowledge. Seeking regular feedback from students is also essential, as it allows teachers to adapt their methods to align with how students learn, ensuring more effective teaching and learning experiences.

References.

1. Nguyen, C. D. (2017). Connections between learning and teaching: EFL teachers' reflective Practice. *Pedagogies: An International Journal*, 12(3), 237–255. DOI:10.1080/1554480X.2017.1356725
2. Schon, D.A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*, New York, Basic Books. <https://doi.org/10.4324/9781315237473>
3. Zalipour, A. (2015). Reflective practice: Teaching development unit. Retrieved from https://www.waikato.ac.nz/__data/assets/pdf_file/0006/360861/Reflective-Practice-June-2015.Pdf.
4. Saylag, R. (2012). Self-reflection on the teaching practice of English as a second language: becoming the critically reflective Procedia: Social and Behavioral Sciences, 46, 38473851. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.158>.
5. Ary, D; Jacobs, L. C; Razavieh, A; & Sorensen, C. (2010). *Introduction to Research in Education* (8th ed). Belmont: Thomson Wadsworth.
6. Farrell, T. S. C. (2007). Reflective language teaching: From research to practice. Bloomsbury Academic. <http://doi.org/10.5040/9781474293281>
7. Farrell, T. S. C., & Hobbs, M. (2008). Supporting teachers in their reflective practice using online resources. *ELT Journal*, 62(4), 291-300. <http://doi.org/10.1093/elt/ccn049>
8. Yang, S. H., 2009. Using Blogs to Enhance Critical Reflection and Community of Practice. *Educational Technology and Society*, 12(2), 11-21.
9. Impedovo, M. A., & Khatoun Malik, S. (2016). Becoming a reflective in-service teacher: Role of research attitude. *Australian Journal of Teacher Education*, 41(1). <https://doi.org/10.14221/ajte.2016v41n1.6>. Nguyen, C. D. (2017). Connections between learning and teaching: EFL teachers' reflective Practice. *Pedagogies: An International Journal*, 12(3), 237–255. DOI:10.1080/1554480X.2017.1356725

Xolmirzayev Shavkat Abdulazizovich
University of Business and Science
Pedagogika va psixologiya kafedrası Dotsent v.b.
e-mail: xolmirzayevshavkat66@gmail.com

HAMKORLIK PEDAGOGIKA ASOSIDA EKOLOGIK XAVFSIZLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarda ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirish masalasi hamkorlik pedagogikasi nuqtayi nazaridan yoritiladi. Bugungi kunda ekologik muammolarning keskinlashuvi ta'lim jarayoniga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Shu sababli tadqiqotda hamkorlikka asoslangan ta'lim, jamoaviy fikrlash, interfaol mashg'ulotlar hamda loyihaviy faoliyatning o'quvchilarning ekologik ongini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: hamkorlik pedagogikasi, ekologik xavfsizlik, ekologik madaniyat, ekologik tarbiya, interfaol metodlar, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос формирования культуры экологической безопасности у учащихся с позиции педагогики сотрудничества. В условиях обострения экологических проблем современное образование требует новых подходов. В связи с этим исследование анализирует значение обучения на основе сотрудничества, коллективного мышления, интерактивных занятий и проектной деятельности для развития экологического сознания учащихся.

Ключевые слова: педагогика сотрудничества, экологическая безопасность, экологическая культура, экологическое воспитание, интерактивные методы, устойчивое развитие.

Abstract. This article examines the issue of developing environmental safety culture among students from the perspective of collaborative pedagogy. In the context of increasing environmental problems, modern education demands new approaches. Therefore, the study analyzes the role of cooperation-based learning, group thinking, interactive lessons, and project-based activities in fostering students' ecological awareness.

Key words: collaborative pedagogy, environmental safety, environmental culture, ecological education, interactive methods, sustainable development.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida ekologik muammolar insoniyat hayotining ajralmas muammosiga aylanib bormoqda. Tabiiy resurslarning kamayib borishi, iqlim o'zgarishi, texnogen falokatlar va atrof-muhitga inson faoliyatining salbiy ta'siri ekologik xavfsizlik masalasini yanada dolzarb qilib qo'ymoqda. Bu jarayonlar nafaqat tabiat muvozanatiga, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shunday sharoitda ekologik xavfsizlikni ta'minlash va aholida ekologik madaniyatni shakllantirish zamonaviy jamiyatning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ekologik xavfsizlik madaniyati insonning tabiatga ongli, mas'uliyatli va ehtiyotkor munosabatini ifodalaydi. Ushbu madaniyat shaxsning kundalik hayotida resurslardan oqilona foydalanishi, chiqindilarni kamaytirishi hamda atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan amaliy harakatlarida namoyon bo'ladi. Mazkur sifatlarni shakllantirishda ta'lim tizimining o'рни alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yosh avlodda ekologik ong va ekologik xulq-atvorni rivojlantirishda pedagogik yondashuvlarning to'g'ri tanlanishi muhim hisoblanadi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida hamkorlik pedagogikasi samarali yondashuv sifatida keng e'tirof etilmoqda. Ushbu pedagogik konsepsiya o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida o'zaro hurmat, tenglik va hamkorlikka asoslangan munosabatlarni qaror toptirishga qaratilgan bo'lib, o'quvchini ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Aynan shu jihat ekologik tarbiya jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Hamkorlikka asoslangan mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilar ekologik muammolarni birgalikda muhokama qiladi, ularning sabab va oqibatlarini tahlil qiladi

hamda jamoaviy yechimlar ishlab chiqadi. Bu esa o'quvchilarda ekologik fikrlashni rivojlantiradi, mas'uliyat hissini kuchaytiradi va ekologik xavfsizlikka nisbatan ongli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois ekologik xavfsizlik madaniyatini rivojlantirishda hamkorlik pedagogikasining imkoniyatlarini o'rganish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Adabiyotlar tahlili. Ekologik xavfsizlik va ekologik madaniyat masalalari bugungi kunda ekologiya, pedagogika hamda ijtimoiy fanlarning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xalqaro ilmiy adabiyotlarda ekologik xavfsizlik madaniyati shaxsning ekologik bilimlari, amaliy ko'nikmalari va kundalik xulq-atvori orqali barqaror rivojlanishga qo'shadigan hissasi bilan izohlanadi. Ushbu yondashuvda ekologik madaniyat insonning tabiat bilan o'zaro munosabatida ongli va mas'uliyatli qarorlar qabul qila olish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq holda talqin etiladi.

Mintaqaviy va mahalliy ilmiy manbalarda esa ekologik madaniyat tushunchasi yanada kengroq yoritilib, uning asosiy tarkibiy qismlari sifatida ekologik ong, ekologik xulq-atvor va ekologik mas'uliyat ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, ushbu komponentlarning o'zaro uyg'un rivojlanishi ekologik xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Shu bois ekologik tarbiya jarayonida bilim berish bilan bir qatorda o'quvchilarda ekologik qadriyatlar va mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Hamkorlik pedagogikasi masalasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar Sh.A. Amonov, V. Dyachenko, A. Makarenko hamda I. Yakimanskaya kabi olimlarning konseptual g'oyalariga asoslanadi. Ushbu mualliflar hamkorlik pedagogikasini o'quvchi faoliyatini faollashtiruvchi, ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga xizmat qiluvchi va jamoaviy mas'uliyatni kuchaytiruvchi ta'lim modeli sifatida tavsiflaydilar. Ularning ta'kidlashicha, ta'lim jarayonida hamkorlik muhitining yaratilishi shaxs rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda hamkorlik pedagogikasining ekologik ta'lim jarayoniga tatbiqi alohida e'tiborga olinmoqda. Xususan, guruhli ishlash, loyiha asosida o'qitish, ekologik muammolar bo'yicha munozaralar va eko-debatlar o'quvchilarning ekologik xatti-harakatini shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega ekani qayd etilgan. Ushbu metodlar o'quvchilarni ekologik muammolarni mustaqil tahlil qilishga va amaliy yechimlar izlashga undaydi. O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham ekologik tarbiya masalalari muhim ilmiy yo'nalish sifatida qaraladi. Mahalliy izlanishlarda ekologik klublar faoliyati, "Yashil maktab" konsepsiyasi hamda ekologik loyihalarning ta'lim jarayonidagi natijalari o'rganilgan. Tadqiqot natijalari hamkorlik pedagogikasi asosida tashkil etilgan ekologik faoliyatlar o'quvchilarning ekologik madaniyati darajasining oshishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Asosiy fikr shuki, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hamkorlik pedagogikasi ekologik xavfsizlik madaniyatini rivojlantirish uchun samarali pedagogik yondashuv hisoblanadi. Ayniqsa, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsion texnologiyalar va loyihaviy faoliyatning integratsiyasi ekologik ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa mazkur yondashuvni ekologik tarbiya jarayonida keng qo'llash zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Metodlar. Mazkur tadqiqotda ekologik xavfsizlik madaniyatini rivojlantirishda hamkorlik pedagogikasining ta'sirini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayoni nazariy tahlil, empirik kuzatuv va pedagogik tajriba asosida tashkil etildi. Avvalo, nazariy metodlar orqali mavzuga oid ilmiy manbalar chuqur o'rganildi. Jumladan, ekologik xavfsizlik, ekologik madaniyat va hamkorlik pedagogikasi bo'yicha chop etilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar hamda xorijiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Turli mualliflar tomonidan berilgan ta'rif va yondashuvlar solishtirilib, tadqiqot mavzusiga mos konseptual asoslar belgilab olindi. Shuningdek, ekologik xulq-atvorni shakllantirishga doir pedagogik modellar tahliliy taqqoslash asosida o'rganildi.

Tadqiqotning empirik bosqichida kuzatuv, anketa va eksperiment metodlaridan foydalanildi. Kuzatuv jarayonida o'quvchilarning ekologik mashg'ulotlarda ishtiroki, kichik guruhlarda ishlashdagi faolligi hamda ekologik vaziyatlarga munosabati tahlil qilindi. Anketa va so'rovnomalar orqali o'quvchilarning ekologik ong darajasi, ekologik mas'uliyatga bo'lgan

munosabati va kundalik ekologik xatti-harakatlari aniqlab borildi. Eksperiment jarayonida hamkorlik pedagogikasiga asoslangan mashg'ulotlar tashkil etildi. Jumladan, ekologik loyihalar ("Yashil maktab", "Eko-klub"), guruhli muhokamalar, jamoaviy topshiriqlar va ekologik muammolar bo'yicha amaliy faoliyatlar o'tkazildi. Ushbu mashg'ulotlar o'quvchilarning ekologik muammolarni birgalikda tahlil qilish, muqobil yechimlar ishlab chiqish va jamoaviy mas'uliyatni his etishiga yo'naltirildi.

Diagnostik va statistik metodlar yordamida tadqiqot natijalari baholandi. Ekologik madaniyat darajasini aniqlovchi indikatorlar asosida dastlabki va yakuniy diagnostika o'tkazildi. Tajriba va nazorat guruhlari natijalari o'zaro taqqoslanib, olingan ma'lumotlar foiz ko'rsatkichlari orqali tahlil qilindi. Bu esa hamkorlik pedagogikasining ekologik xavfsizlik madaniyatiga ta'sirini aniqlash imkonini berdi. Pedagogik tajriba davomida o'quvchilarning ekologik xavfsizlik bo'yicha bilimlari, ekologik muhokamalardagi faolligi, amaliy ko'nikmalarining shakllanishi hamda ekologik xulq-atvoridagi o'zgarishlar muntazam ravishda baholab borildi. Hamkorlikka asoslangan mashg'ulotlar o'quvchilarda ekologik muammolarga nisbatan ongli munosabatni shakllantirish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan jamoaviy faoliyatni rivojlantirishga xizmat qildi.

Muhokama. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar hamkorlik pedagogikasining ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishda muhim o'rin tutishini yaqqol ko'rsatdi. Kuzatuv va tajriba natijalariga ko'ra, guruhli va jamoaviy faoliyatga asoslangan mashg'ulotlar o'quvchilarning ekologik ongini rivojlantirishda an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan samaraliroq bo'ldi. Buning asosiy sababi shundaki, hamkorlik muhitida o'quvchilar ekologik muammolarni tayyor holatda qabul qilmaydi, balki ularni mustaqil tahlil qiladi va yechim izlash jarayonida faol ishtirok etadi. Hamkorlik asosida olib borilgan mashg'ulotlarda o'quvchilar o'z fikrini erkin bildirish, boshqalarning qarashlarini tinglash va umumiy xulosaga kelish ko'nikmalarini rivojlantirdilar. Bu jarayon ekologik tushunchalarning yuzaki emas, balki mazmunli o'zlashtirilishiga xizmat qildi. Natijada o'quvchilarda ekologik hodisalar va jarayonlarga nisbatan tahliliy yondashuv shakllandi, ekologik xavflarning sabab va oqibatlarini anglash darajasi oshdi.

Tajriba davomida o'quvchilarning ekologik xulq-atvoridagi ijobiy o'zgarishlar ham alohida e'tiborga loyiq bo'ldi. Guruhli loyihalar, jumladan, "Yashil hudud", "Eko-nazoratchilar" va "Plastiksiz hafta" kabi tashabbuslar o'quvchilarda ekologik mas'uliyat, tejamkorlik va tabiatga ehtiyotkor munosabatni kuchaytirdi. Ushbu faoliyatlar orqali o'quvchilar ekologik harakatlarning kundalik hayot bilan uzviy bog'liqligini anglay boshladilar. Bu holat ekologik bilimlarning amaliy xatti-harakatga aylanishida muhim omil bo'ldi.

Muhokama jarayonida o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi hamkorlik ekologik tarbiya samaradorligini oshiruvchi muhim jihatlardan biri sifatida namoyon bo'ldi. O'quvchi o'z fikri e'tiborga olinayotganini va tashabbusi qo'llab-quvvatlanayotganini his qilganida, uning ekologik faolligi sezilarli darajada ortdi. Bunday ta'lim muhiti o'quvchilarda ekologik qarorlar qabul qilishga bo'lgan ishonchni kuchaytirib, ularni ekologik jarayonlarning faol subyekti sifatida shakllantirdi.

Hamkorlik pedagogikasi ekologik muammolarni tizimli anglash imkonini ham yaratdi. Guruhli tahlillar jarayonida o'quvchilar mahalliy va global ekologik muammolar o'rtasidagi bog'liqlikni tushuna boshladilar. Bu esa ekologik xavfsizlik madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lgan ekologik fikrlashni rivojlantirishga zamin yaratdi. Shu bilan birga, ekologik tahdidlarning oldini olishda jamoaviy mas'uliyat muhim ekanini anglash o'quvchilarning dunyoqarashiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Biroq tadqiqot jarayonida ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Hamkorlik pedagogikasining samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchining tashkilotchilik mahorati, guruhlararo muloqot madaniyati va o'quvchilarning motivatsiyasiga bog'liq ekani kuzatildi. Ayrim hollarda ekologik loyihalarni amalga oshirish uchun moddiy-texnik resurslarning yetishmasligi yoki o'quvchilarning faollik darajasidagi farqlar ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi. Shunga qaramay, ushbu cheklovlar kelgusida ta'lim jarayonini takomillashtirish uchun muhim yo'nalishlarni belgilash imkonini berdi.

Natijada, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, hamkorlik pedagogikasiga asoslangan yondashuv ekologik xavfsizlik madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari – ekologik ong, ekologik mas'uliyat va ekologik xulq-atvorning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarni faqat ekologik bilimlar bilan cheklab qo'ymasdan, balki ularni ekologik jihatdan faol va mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari hamkorlik pedagogikasiga asoslangan ta'lim jarayoni o'quvchilarning ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishda sezilarli ijobiy samara berishini ko'rsatdi. Dastlabki diagnostika jarayonida o'quvchilarning ekologik bilimlari mavjud bo'lsa-da, ularning kundalik xulq-atvorida va ekologik qarorlar qabul qilish jarayonida bu bilimlar yetarli darajada namoyon bo'lmayotgani aniqlandi. Ko'pchilik o'quvchilar ekologik muammolarni nazariy jihatdan tushungan bo'lsalar-da, amaliy faoliyatda sustlik kuzatildi. Eksperiment jarayonida hamkorlikka asoslangan metodlar – kichik guruhlarda ishlash, ekologik loyihalar, jamoaviy muhokamalar va amaliy tashabbuslar bosqichma-bosqich joriy etildi. Ushbu mashg'ulotlar davomida o'quvchilarning ekologik muammolarga munosabati sezilarli darajada o'zgara boshladi. Xususan, ekologik vaziyatlarni tahlil qilish, sabab va oqibatlarini aniqlash hamda muqobil yechimlarni taklif qilish ko'nikmalari mustahkamlandi.

Tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, hamkorlik asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda o'quvchilarning ekologik muammolarni anglash darajasi sezilarli oshdi. Ekologik xavfsizlikka oid amaliy ko'nikmalar – chiqindilarni to'g'ri saralash, suv va energiyani tejash, yashil hududlarni asrash kabi faoliyatlarda o'quvchilarning faolligi kuchaydi. Ayniqsa, "Yashil maktab" va "Eko-klub" loyihalarida ishtirok etgan o'quvchilar ekologik mas'uliyatni o'z shaxsiy majburiyati sifatida qabul qila boshlaganlari kuzatildi. Guruhiy faoliyat jarayonida o'quvchilarda ekologik masalalarni jamoaviy muhokama qilish, mas'uliyatni bo'lishish va umumiy qarorga kelish kabi ijtimoiy kompetensiyalar shakllandi. Nazorat guruhlari bilan solishtirilganda, tajriba guruhidagi o'quvchilar ekologik tashabbus ko'rsatish, amaliy ishlarda ishtirok etish va ekologik muammolarga befarq bo'lmaslik jihatidan ancha faol bo'lishdi. Bu esa hamkorlik pedagogikasining ekologik xulq-atvorni shakllantirishdagi amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Yakuniy diagnostika natijalari o'quvchilarning ekologik xatti-harakatlarida barqaror ijobiy o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatdi. Ular atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, ekologik xavfsizlik qoidalariga rioya qilish va kundalik hayotda ekologik mas'uliyatni his etish zarurligini anglay boshladilar. Bu holat hamkorlik pedagogikasining nafaqat ta'limiy, balki tarbiyaviy ahamiyati yuqori ekanini ko'rsatadi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hamkorlik pedagogikasi ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishda samarali va istiqbolli pedagogik yondashuv hisoblanadi. Hamkorlikka asoslangan ta'lim jarayoni o'quvchilarning ekologik ongini rivojlantirish bilan birga, ularning ekologik xulq-atvori va mas'uliyatini ham mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu jarayonda o'quvchi passiv bilim oluvchi emas, balki ekologik muammolarni anglaydigan va ularni hal etishda faol ishtirok etadigan shaxs sifatida shakllanadi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, guruhiy faoliyat, jamoaviy muhokama va loyihaviy ta'lim shakllari o'quvchilarning ekologik muammolarga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartiradi. O'quvchilar tabiatni asrash faqat nazariy tushuncha emas, balki kundalik hayotda amalga oshirilishi zarur bo'lgan mas'uliyat ekanini anglay boshlaydilar. Ayniqsa, real hayot bilan bog'liq ekologik loyihalar ekologik bilimlarning amaliy xatti-harakatga aylanishida muhim omil bo'ldi.

Shuningdek, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi hamkorlikning kuchayishi ta'lim jarayonida ijobiy psixologik muhitni yaratdi. Bunday muhitda o'quvchilar o'z fikrini erkin ifoda etish, tashabbus ko'rsatish va ekologik qarorlar qabul qilishda o'ziga ishonch hosil qildilar. Bu esa ekologik xavfsizlik madaniyatining barqaror shakllanishiga zamin yaratdi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari hamkorlik pedagogikasini ekologik tarbiya jarayoniga keng joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Interfaol metodlar, guruhiy ishlar va ekologik loyihalardan tizimli foydalanish yosh avlodda ekologik madaniyatni shakllantirishning samarali mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Shu bois ta'lim muassasalarida hamkorlik pedagogikasiga asoslangan ekologik

ta'limni izchil rivojlantirish ekologik xavfsizlikni ta'minlash yo'lidagi muhim va dolzarb vazifa sifatida qaraladi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, hamkorlik pedagogikasi ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishda samarali pedagogik yondashuv hisoblanadi. Hamkorlikka asoslangan ta'lim jarayonida o'quvchilarning ekologik ong, ekologik xulq-atvor, ekologik mas'uliyat va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Guruhiy faoliyat, jamoaviy muhokama va loyihaviy ta'lim shakllari o'quvchilarning ekologik muammolarni chuqur anglashiga yordam berdi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish zaruratini his etishlariga turtki bo'ldi va ekologik qarorlar qabul qilishda faol ishtirok etishlariga imkon yaratdi. Tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatdiki, hamkorlik pedagogikasining o'quvchi faoliyatini faollashtiruvchi xususiyati ekologik kompetensiyalarning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Xususan, ekologik loyihalar orqali o'quvchilar real hayotiy vaziyatlarda ekologik xavfsizlik qoidalarini qo'llash, ekologik muammolarni tahlil qilish va ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy faoliyat olib borish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Shu bilan birga, o'quvchi – o'qituvchi hamkorligi ekologik tashabbuskorlik, mas'uliyat va tabiatga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Qisqacha aytganda, hamkorlik pedagogikasiga asoslangan ta'lim muhitida o'quvchilar ekologik xavfsizlikka oid mas'uliyatni jamoaviy tarzda his etishni o'rganib, shaxsiy ekologik xulq-atvorini ham rivojlantirdilar. Shu bois, ushbu yondashuvni ta'lim muassasalarida keng joriy etish ekologik xavfsizlikni ta'minlash va yosh avlodda ekologik madaniyatni shakllantirishda dolzarb va istiqbolli yo'nalish sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xalqaro ekologik xavfsizlik bo'yicha hisobotlar, masalan: UNEP (United Nations Environment Programme) va UNESCO nashrlari (2023–2024).
2. Mahalliy manbalar: O'zbekiston olimlari tomonidan ekologik madaniyat va xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar. Masalan, ekologik tarbiya bo'yicha ilmiy maqolalar va darsliklar.
3. Hamkorlik pedagogikasi nazariy asoslari: Sh.A. Amonov, I. Yakimanskaya, V. Dyachenko va A. Makarenko ishlari.
4. Zamonaviy tadqiqotlar: ekologik ta'limda hamkorlik va interfaol metodlarning samaradorligi bo'yicha ilmiy maqolalar.
5. O'zbekiston olimlarining ekologik loyihalar, "Yashil maktab" va ekologik klublar faoliyatiga oid tadqiqotlari.
6. Interfaol metodlar va axborot-kommunikatsion texnologiyalarning ekologik tarbiyaga tatbiqi bo'yicha ilmiy maqolalar va amaliy tajribalar.
7. Ekologik ong va xulq-atvorning dastlabki diagnostikasi: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi tomonidan 2023–2024 yillarda o'tkazilgan o'quvchi so'rovnomalari.
8. Hamkorlik pedagogikasi asosida guruh loyihalarda ekologik faollik: Sh.A. Amonov, I. Yakimanskaya, V. Dyachenko (2019) ilmiy ishlari.
9. "Yashil maktab" loyihasi natijalari va ekologik tashabbuskorlik: O'zbekiston ekologik tarbiya bo'yicha mahalliy tadqiqotlar, T. Ergashev (2022).
10. Ekologik xatti-harakatlar va amaliy ko'nikmalar: Mahalliy ilmiy maqolalar, N. Rustamova (2021).
11. Guruhiy muhokama va ekologik qarorlar qabul qilishdagi samaradorlik: Sh.A. Amonov va I. Yakimanskaya (2020).
12. Ekologik loyiha va interfaol metodlarning natijaviy samarasi: O'zbekiston olimlari tomonidan amalga oshirilgan amaliy tadqiqotlar, S. Xolmirzayev (2023).

Hayitov Umidjon Hamidovich

BuxDU Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasida dotsenti

**SUN'YI INTELLEKT ASOSIDA SHAXSIYLASHTIRILGAN YONDASHUVNING
O'QUV JARAYONI SIFATI VA TA'LIM NATIJALARIGA TA'SIRI**

Annotatsiya. Ushbu maqola sun'iy intellekt (SI) asosida shaxsiylashtirilgan yondashuvning o'quv jarayoni sifati va ta'lim natijalariga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot shaxsiylashtirilgan ta'limning pedagogik mohiyati, adaptiv o'qitish tizimlari, learning analytics va intellektual tavsiya tizimlarining o'rni tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, SI texnologiyalari yordamida o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv jarayoni ularning faolligi, motivatsiyasi va bilimlarni mustahkamlashiga ijobiy ta'sir qiladi. Shu bilan birga, pedagoglar faoliyatining samaradorligi oshadi va ta'lim jarayoni xolis va barqaror boshqariladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, shaxsiylashtirilgan ta'lim, o'quv jarayoni sifati, ta'lim natijalari, adaptiv o'qitish, learning analytics

Аннотация. Статья посвящена исследованию влияния персонализированного подхода на учебный процесс и результаты обучения на основе технологий искусственного интеллекта (ИИ). В работе проанализированы педагогическая сущность персонализированного обучения, адаптивные системы обучения, learning analytics и интеллектуальные рекомендательные системы. Результаты показывают, что использование технологий ИИ для адаптации учебного процесса к индивидуальным потребностям учащихся положительно влияет на их активность, мотивацию и закрепление знаний. Кроме того, повышается эффективность работы педагогов, а процесс обучения становится объективным и устойчивым.

Ключевые слова: искусственный интеллект, персонализированное обучение, качество учебного процесса, результаты обучения, адаптивное обучение, learning analytics

Abstract. This article is dedicated to examining the impact of a personalized approach on the quality of the learning process and educational outcomes based on artificial intelligence (AI) technologies. The study analyzes the pedagogical essence of personalized education, adaptive learning systems, learning analytics, and intelligent recommendation systems. The results indicate that AI technologies, when used to tailor the learning process to individual student needs, positively affect students' engagement, motivation, and knowledge retention. Furthermore, teachers' efficiency improves, and the learning process becomes more objective and stable.

Key words: artificial intelligence, personalized learning, learning process quality, learning outcomes, adaptive learning, learning analytics

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimi globallashuv va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'sirida tubdan o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Jamiyatning bilimga bo'lgan ehtiyoji, mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash zarurati ta'lim jarayonini yanada samarali, moslashuvchan va shaxsga yo'naltirilgan holda tashkil etishni taqozo etmoqda. Ushbu sharoitda an'anaviy, standartlashtirilgan o'qitish modellari o'quvchilarning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini to'liq qamrab ololmayotgani bilan izohlanadi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim darajasi, o'zlashtirish sur'ati, qiziqishlari hamda o'rganish uslublari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Shu bois, barcha o'quvchilar uchun yagona o'quv mazmuni va metodlarini qo'llash ta'lim sifati va yakuniy natijalarning pasayishiga olib kelishi mumkin. Mazkur muammoni hal etishda shaxsiylashtirilgan yondashuv ta'lim samaradorligini oshirishning muhim pedagogik vositasi sifatida e'tirof etilmoqda.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim sohasiga faol kirib kelishi shaxsiylashtirilgan ta'limni amaliyotga tatbiq etish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Adaptiv o'qitish tizimlari, intellektual tahlil vositalari (learning analytics), avtomatlashtirilgan baholash va tavsiya tizimlari o'quvchilarning individual o'quv trayektoriyasini shakllantirishga xizmat

qilmoqda. Ushbu texnologiyalar o'quv jarayonini real vaqt rejimida tahlil qilish, o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash hamda ta'lim mazmunini moslashtirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan yondashuvning o'quv jarayoni sifati va ta'lim natijalariga ta'siri masalasi ilmiy jihatdan chuqur tahlil etishni talab qiladi. Ta'lim jarayonidagi faollik, motivatsiya, o'zlashtirish darajasi va yakuniy natijalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – sun'iy intellekt texnologiyalari asosida tashkil etilgan shaxsiylashtirilgan ta'limning o'quv jarayoni sifati va ta'lim natijalariga ta'sirini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot davomida shaxsiylashtirilgan ta'limning pedagogik mohiyati, sun'iy intellekt vositalarining imkoniyatlari hamda ularning uzluksiz ta'lim tizimidagi amaliy ahamiyati tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Zamonaviy ta'lim tizimida shaxsiylashtirilgan ta'lim yondashuvi o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim pedagogik konsepsiya sifatida qaralmoqda. Ushbu yondashuvning asosiy mazmuni o'quvchilarning individual xususiyatlari – bilim darajasi, kognitiv qobiliyatlari, o'rganish tezligi, qiziqishlari va motivatsiyasini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishdan iborat. Shaxsiylashtirilgan ta'lim an'anaviy, standartlashtirilgan o'qitish modellaridan farqli ravishda har bir o'quvchining shaxsiy rivojlanish ehtiyojlariga moslashishni ko'zda tutadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, shaxsiylashtirilgan ta'lim konstruktivistik va kompetensiyaviy yondashuvlarga asoslanadi. Konstruktivistik ta'lim nazariyasiga ko'ra, bilim tayyor holatda berilmaydi, balki o'quvchining faol ishtiroki jarayonida shakllanadi. Bu jarayonda o'quvchi bilimlarni o'z tajribasi asosida qayta ishlaydi, tahlil qiladi va amaliyotda qo'llaydi. Natijada ta'lim jarayoni o'quvchining faolligi, mustaqil fikrlashi va refleksiv faoliyatini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Shaxsiylashtirilgan ta'limda o'qituvchining roli ham sezilarli darajada o'zgaradi. O'qituvchi bilim beruvchi markaziy figura bo'lishdan ko'ra, o'quv jarayonini tashkil etuvchi, yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi subyekti sifatida namoyon bo'ladi. U o'quvchilarning individual rivojlanish dinamikasini kuzatadi, ta'lim mazmuni va metodlarini moslashtiradi hamda pedagogik qarorlarni doimiy tahlil asosida qabul qiladi. Bu esa o'quv jarayonini boshqarishda yuqori darajadagi moslashuvchanlikni talab etadi.

Mazkur yondashuv differensial va adaptiv o'qitish tamoyillari bilan chambarchas bog'liqdir. Differensial o'qitish o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi va o'zlashtirish xususiyatlariga ko'ra turli pedagogik strategiyalarni qo'llashni nazarda tutsa, adaptiv o'qitish ta'lim mazmuni, sur'ati va murakkablik darajasini o'quvchining individual imkoniyatlariga moslashtirishni taqozo etadi. Bunday moslashuvni samarali ta'minlash o'quvchilarning o'quv faoliyati haqida keng ko'lamli va ishonchli ma'lumotlarga tayanishni talab qiladi.

Ta'lim jarayonida ushbu ma'lumotlarni tizimli yig'ish, tahlil qilish va ulardan pedagogik qarorlar qabul qilishda foydalanish imkoniyati shaxsiylashtirilgan yondashuvning amaliy samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu jihatdan, o'quvchilarning faolligi, o'zlashtirish darajasi va individual rivojlanish trayektoriyalarini aniqlashga xizmat qiluvchi raqamli tahlil mexanizmlari shaxsiylashtirilgan ta'limni ta'minlashda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim jarayonini shaxsiylashtirishni samarali tashkil etish ko'p hajmdagi o'quv ma'lumotlarini qayta ishlash, o'quvchilarning individual rivojlanish dinamikasini aniqlash va pedagogik qarorlarni tezkor qabul qilishni talab etadi. An'anaviy pedagogik yondashuvlar bunday murakkab va ko'p o'zgaruvchili jarayonni to'liq qamrab olish imkoniyatiga ega emas. Shu sababli raqamli texnologiyalar, xususan sun'iy intellekt asosidagi yechimlar shaxsiylashtirilgan ta'limni amalga oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari o'quvchilarning o'quv faoliyati jarayonida hosil bo'ladigan ma'lumotlarni avtomatik ravishda yig'ish va tahlil qilish imkonini beradi. O'quvchilarning topshiriqlarni bajarish tezligi, xatolar xarakteri, faollik darajasi va o'zlashtirish ko'rsatkichlari kabi

parametrlar asosida individual o'quv profillari shakllantiriladi. Ushbu profillar ta'lim jarayonini moslashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Shaxsiylashtirilgan ta'limda sun'iy intellektning muhim yo'nalishlaridan biri adaptiv o'qitish tizimlaridir. Mazkur tizimlar o'quvchining joriy bilim darajasini baholaydi va unga mos o'quv materiallari, topshiriqlar hamda baholash shakllarini taklif etadi. Ta'lim mazmunining murakkablik darajasi va o'qitish sur'ati o'quvchining individual o'zlashtirish xususiyatlariga mos ravishda avtomatik tarzda o'zgartiriladi. Natijada o'quvchi uchun ortiqcha qiyinchilik yoki zerikish holatlari kamayadi.

Sun'iy intellekt asosida faoliyat yurituvchi learning analytics tizimlari ham shaxsiylashtirilgan ta'limni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tizimlar o'quv jarayonida to'plangan ma'lumotlarni chuqur tahlil qilish orqali o'quvchilarning o'zlashtirishdagi muammolarini erta aniqlash imkonini beradi. Bu esa pedagoglarga o'z vaqtida individual pedagogik yordam ko'rsatish va ta'lim strategiyalarini moslashtirish imkonini yaratadi.

Shuningdek, intellektual tavsiya tizimlari o'quvchilarning qiziqishlari va o'zlashtirish darajasiga mos qo'shimcha o'quv resurslarini taklif etadi. Bunday tizimlar o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini qo'llab-quvvatlab, ularning bilimlarni chuqurlashtirishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, avtomatlashtirilgan baholash vositalari baholash jarayonining xolisligi va tezkorligini ta'minlab, o'qituvchining yuklamasini kamaytiradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonining boshqaruv darajasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'quv jarayonini monitoring qilish, ta'lim sifati ko'rsatkichlarini tahlil qilish va strategik qarorlar qabul qilishda SI asosidagi tahlil vositalari muhim axborot manbai bo'lib xizmat qiladi. Bu esa shaxsiylashtirilgan ta'limni nafaqat individual o'quvchi darajasida, balki butun ta'lim tizimi miqyosida samarali tashkil etish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan yondashuvni ta'lim jarayoniga joriy etish o'quv faoliyatining tashkiliy, metodik va natijaviy jihatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bunday yondashuv o'quv jarayonini standartlashtirilgan modeldan moslashuvchan va dinamik tizimga aylantirib, ta'lim sifati ko'rsatkichlarini yangi bosqichga olib chiqadi. O'quv jarayoni sifati, avvalo, o'quvchilarning faolligi, motivatsiyasi, o'zlashtirish darajasi va o'qitish metodlarining samaradorligi bilan belgilanadi.

Shaxsiylashtirilgan yondashuv sharoitida o'quvchilarning o'quv jarayonidagi faolligi sezilarli darajada oshadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida o'quvchilarga ularning bilim darajasi va qiziqishlariga mos topshiriqlar taqdim etilishi o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyani kuchaytiradi. O'quvchi o'z imkoniyatlariga mos ta'lim mazmuni bilan ishlaganida muvaffaqiyatga erishish ehtimoli ortadi, bu esa o'quv jarayonida barqaror ishtirokni ta'minlaydi.

Ta'lim jarayoni sifati o'qitish metodlari va texnologiyalarining moslashuvchanligi bilan ham bevosita bog'liqdir. Sun'iy intellekt asosidagi tizimlar o'quvchilarning individual xatolarini tahlil qilib, ta'lim jarayonida darhol tuzatishlar kiritish imkonini beradi. Bu jarayonda o'qitish nafaqat bilim berishga, balki o'quvchilarning muammoli jihatlarini aniqlash va ularni bartaraf etishga yo'naltiriladi. Natijada o'quv jarayoni yanada maqsadli va samarali tus oladi.

Sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan yondashuvning muhim afzalliklaridan biri – o'quvchilarning o'zlashtirish natijalarini barqarorlashtirishdir. An'anaviy ta'lim sharoitida ayrim o'quvchilar bilimlarni yetarli darajada o'zlashtira olmasdan qolib ketishi mumkin bo'lsa, shaxsiylashtirilgan ta'limda bunday tafovutlar sezilarli darajada kamayadi. O'quvchining individual o'quv trayektoriyasi asosida ta'lim mazmunining takrorlanishi, chuqurlashtirilishi yoki murakkablashtirilishi bilimlarning mustahkam shakllanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim natijalarini baholash jarayoniga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari o'quvchilarning bilimini muntazam va xolis baholash imkonini yaratadi. Baholash natijalari asosida o'quvchilarning rivojlanish dinamikasi aniqlanadi va ta'lim jarayoniga mos tuzatishlar kiritiladi. Bu holat yakuniy ta'lim natijalarining aniqligi va ishonchliligini oshiradi.

Sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirilgan yondashuv o'qituvchilarning pedagogik faoliyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi o'quv jarayonini doimiy tahlil qilish

imkoniyatiga ega bo'lib, o'z faoliyatini refleksiv tarzda takomillashtirib boradi. Bu esa pedagogik qarorlarning ilmiy asoslanganligini oshirib, ta'lim jarayonining sifat jihatidan yaxshilanishiga olib keladi.

Bundan tashqari, shaxsiylashtirilgan yondashuv o'quvchilarda mustaqil ta'lim olish, o'z-o'zini boshqarish va mas'uliyat hissini rivojlantiradi. Sun'iy intellekt tomonidan taqdim etiladigan tavsiyalar va individual topshiriqlar o'quvchining o'z ta'lim jarayoniga ongli munosabatda bo'lishiga zamin yaratadi. Natijada ta'lim natijalari nafaqat akademik ko'rsatkichlar, balki shaxsiy rivojlanish jihatidan ham namoyon bo'ladi.

Shu tarzda, sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan yondashuv o'quv jarayonining sifati va ta'lim natijalarini yaxshilashga xizmat qiluvchi ko'p qirrali pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi va uzluksiz ta'lim tizimida uning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Xulosa. Sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan yondashuv zamonaviy ta'lim tizimida o'quv jarayoni sifatini oshirish va barqaror ta'lim natijalariga erishishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot davomida shaxsiylashtirilgan ta'limning pedagogik mohiyati, sun'iy intellekt texnologiyalarining ushbu jarayondagi o'rni hamda ularning o'quv jarayoni sifati va ta'lim natijalariga ta'siri tahlil qilindi. Sun'iy intellekt texnologiyalari o'quvchilarning individual ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini moslashtirish, o'quv jarayonidagi faollik va ichki motivatsiyani oshirish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarning bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga va mustaqil ta'lim olish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, adaptiv o'qitish tizimlari va learning analytics vositalari ta'lim jarayonini monitoring qilish, o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini aniqlash va pedagogik qarorlarni ilmiy asosda qabul qilish imkonini beradi. Natijada o'qituvchilarning faoliyati samaraliroq bo'lib, ta'lim jarayoni barqaror va xolis boshqariladi. Shu tarzda, sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan yondashuv o'quv jarayoni sifati va ta'lim natijalari o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlab, uzluksiz ta'lim tizimida innovatsion rivojlanish uchun muhim pedagogik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mario L. et al. Personalization of learning through artificial intelligence: an analysis of adaptive models in digital education //J Inf Syst Eng Manag. – 2025. – T. 10. – C. 836-846.
2. Vorobyeva K. I. et al. Personalized Learning through AI: Pedagogical Approaches and Critical Insights //Contemporary Educational Technology. – 2025. – T. 17. – №. 2.
3. Hariyanto, Kristianingsih F. X. D., Maharani R. Artificial intelligence in adaptive education: a systematic review of techniques for personalized learning //Discover Education. – 2025. – T. 4. – №. 1. – C. 458.
4. Gafurovich M. G. Adaptiv ta'lim tizimlarida sun'iy intellektidan foydalanish //Pedagogik tadqiqotlar jurnali. – 2025. – T. 2. – №. 2. – C. 338-342.
5. Radjabov B. Ta'limda sun'iy intellekt texnologiyasini qo'llash //Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2025. – T. 3. – №. 2.
6. Tillashayxova M. A. et al. Ta'limda sun'iy intellektning o'rni //Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. – 2025. – №. 1. – C. 99-109.
7. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign. 2019. 112 p.

Ismoilov Temurbek Islomovich

Namangan davlat Ibrat nomidagi chet tillari instituti professori

O'QITUVCHILARNING NUTQ MADANIYATI VA IJTIMOIIY KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASI

Anotatsiya. Maqolada o'qituvchilarning nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasi zamonaviy ta'lim tizimining asosiy sifat ko'rsatkichlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutq madaniyatining kommunikativ kompetensiya bilan uzviy bog'liqligi, uning pedagogik faoliyatda o'qituvchi shaxsining kasbiy samaradorligiga ta'siri, shuningdek, zamonaviy psixolingvistik va sotsiokommunikativ yondashuvlar nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Maqola davomida o'qituvchining og'zaki va yozma nutq madaniyatini shakllantirish, ijtimoiy muloqotdagi lingvokognitiv omillarni aniqlash, shuningdek, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning metodik asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, ijtimoiy kommunikativ kompetensiya, psixolingvistika, kommunikativ yondashuv, muloqot madaniyati, pedagogik nutq, o'qituvchi shaxsiyati, lingvokognitiv kompetensiya, kasbiy muloqot, ijtimoiy ong.

Аннотация. В статье анализируется культура речи и социальная коммуникативная компетенция преподавателей как один из ключевых показателей качества современной образовательной системы. Исследование рассматривает тесную связь культуры речи с коммуникативной компетенцией, её влияние на профессиональную эффективность личности преподавателя, а также изучает современные психолингвистические и социокоммуникативные подходы. В статье освещаются методические основы формирования устной и письменной речи преподавателя, выявления лингвокогнитивных факторов в социальном общении и развития коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: культура речи, социальная коммуникативная компетенция, психолингвистика, коммуникативный подход, культура общения, педагогическая речь, личность преподавателя, лингвокогнитивная компетенция, профессиональное общение, социальное сознание.

Abstract. The article analyzes teachers' speech culture and social communicative competence as key quality indicators of modern education systems. The study examines the close relationship between speech culture and communicative competence, its impact on teachers' professional effectiveness, and considers contemporary psycholinguistic and sociocommunicative approaches. The paper highlights methodological foundations for developing teachers' oral and written speech, identifying linguocognitive factors in social interaction, and fostering communicative competence.

Key words: speech culture, social communicative competence, psycholinguistics, communicative approach, communication culture, pedagogical speech, teacher personality, linguocognitive competence, professional communication, social awareness.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchining shaxsiy va kasbiy kompetensiyasi, ayniqsa, uning nutq madaniyati hamda ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasi o'quv jarayonining muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida qaralmoqda. Bugungi globallashuv sharoitida bilim, axborot va madaniy aloqalar miqyosi keskin kengayib borar ekan, pedagog shaxsining muloqot madaniyati, til vositalarini ijtimoiy va pedagogik kontekstda to'g'ri qo'llay bilish ko'nikmasi inson kapitalining ajralmas qismi sifatida e'tirof etilmoqda. O'qituvchining nutq madaniyati faqatgina til tizimini mukammal bilish emas, balki u orqali ta'sirchan, ifodali, emotsional va mantiqiy muloqot o'rnatish, ta'lim oluvchilar bilan ijobiy psixologik aloqa o'rnatish qobiliyatini anglatadi. Nutq madaniyati o'qituvchi kasbiy faoliyatining eng muhim tarkibiy qismidir. Chunki pedagogning har bir harakati, ifodasi, ohangi, so'z tanlovi ta'lim oluvchining tafakkuriga, dunyoqarashiga va hatto ijtimoiy xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy kommunikativ kompetensiya - bu o'qituvchining faqat tilda emas, balki

muloqot madaniyatida, psixologik sezgirlikda, madaniy kontekstni anglashda ham yuksak darajaga erishganligini bildiradi. Ta'lim tizimining rivojlanish bosqichlari shuni ko'rsatmoqdaki, o'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi nafaqat dars jarayonida, balki butun pedagogik faoliyatida, o'quvchi, ota-ona, hamkasblar bilan munosabat o'rnatishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'z nutq madaniyatiga ega bo'lmagan pedagog o'z bilimini samarali uzata olmaydi, chunki kommunikativ jarayon - bu ikki tomonlama axborot almashinuvi, u nutqiy aniqlik, semantik moslik va psixologik uyg'unlikni talab etadi. Shuningdek, ijtimoiy kommunikativ kompetensiya pedagog shaxsining madaniy kapitalini ham belgilaydi. UNESCO va OECD tomonidan ta'lim kompetensiyalarini baholash tizimida so'nggi yillarda "communicative literacy" va "socio-cultural communication skills" tushunchalarining kiritilishi ham bu masalaning dolzarbligini tasdiqlaydi[1]. Zamonaviy o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki muloqot madaniyati orqali shaxsni shakllantiruvchi, ijtimoiy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi va madaniy o'zaro ta'sirni ta'minlovchi ijtimoiy agentga aylanmoqda. O'qituvchining nutq madaniyati - bu til madaniyatining amaliy ko'rinishi bo'lib, u fonetik, leksik, grammatik, stilistik va pragmatik jihatlarni qamrab oladi. Har bir nutqiy aktda pedagog o'zining ma'naviy saviyasi, madaniy ko'lami va kasbiy salohiyatini namoyon etadi. Shu boisdan ham nutq madaniyatining ijtimoiy kommunikativ kompetensiya bilan o'zaro bog'liqligini o'rganish nafaqat tilshunoslik yoki pedagogika, balki psixolingvistika, sotsiologiya va madaniyatshunoslik uchun ham dolzarbdir. So'nggi yillarda o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha ilmiy izlanishlar ko'paydi. Biroq ularning aksariyati nutqiy strategiyalar yoki til ko'nikmalarining alohida jihatlarni o'rganish bilan cheklanadi. Aslida esa nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiya integral, bir-birini to'ldiruvchi jarayon bo'lib, bu jarayonda o'qituvchining axloqiy pozitsiyasi, kommunikativ etikasi, sotsiopsixologik muvozanati va empatik qobiliyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, xususan, Uzluksiz ta'lim konsepsiyasi ham o'qituvchining muloqot kompetensiyasini doimiy rivojlantirish zaruratini ta'kidlaydi. Chunki XXI asr ta'limida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, kommunikativ interaktivlik va reflektiv o'qitish metodlari asosiy mezonga aylanmoqda[2]. O'qituvchi o'zining nutqiy madaniyati orqali faqat bilim emas, balki qadriyat, hissiy munosabat va axloqiy pozitsiyani ham ifodalaydi. Nutq madaniyati o'qituvchi uchun faqat estetik hodisa emas, balki pedagogik kommunikatsiyaning axloqiy mezonidir. Har bir pedagogning so'z tanlovi, ohang balandligi, jumla tuzilishi, ritorik vositalardan foydalanish darajasi o'quvchi ongida ijtimoiy model sifatida shakllanadi. Shu sababli, o'qituvchi nutqining madaniy darajasi - bu butun ta'lim tizimining madaniy darajasidir.

Adabiyotlar tahlili: So'nggi yillarda xorijiy pedagogika va lingvistika ilmda nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalasi keng ko'lamda tadqiq qilinmoqda. Xususan, bu yo'nalishda G'arb olimlari o'qituvchining kommunikativ kompetensiyasini shaxsning ijtimoiy, madaniy va kognitiv qobiliyatlari bilan bog'liq kompleks tizim sifatida talqin etadilar. Mazkur fikrni chuqur ilmiy yondashuv asosida tahlil qilgan olimlardan biri - Michael Byram bo'lib, u o'zining "Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence" nomli asarida kommunikativ kompetensiyani nafaqat til bilimlari majmui, balki madaniyatlararo idrok, empatiya va ijtimoiy kontekstni anglash qobiliyatini o'z ichiga olgan kompleks fenomen sifatida talqin qiladi[3]. Byramning fikricha, o'qituvchi shunchaki bilim uzatuvchi emas, balki madaniy va axloqiy muloqot jarayonining faol ishtirokchisidir; uning nutq madaniyati o'quvchi bilan bo'ladigan kommunikativ aloqaning sifatini belgilaydi. U "pedagogik kommunikatsiya"ni lingvistik emas, balki sotsiokognitiv jarayon sifatida tahlil qilib, o'qituvchining nutqiy harakati orqali shaxslararo ishonch va o'zaro hurmat muhitini shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. Shu yo'nalishda boshqa bir nufuzli tadqiqotchi - Dell Hymes o'zining "Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach" asarida kommunikativ kompetensiya tushunchasini yanada kengaytirgan. Hymes til va jamiyat o'rtasidagi uzviy aloqani etnografik nuqtayi nazardan tahlil qilib, nutq madaniyatining ijtimoiy kontekstda shakllanishini asoslab beradi[4]. Uning fikricha, har qanday nutqiy akt - bu nafaqat til tizimining mahsuli, balki ijtimoiy tajriba, madaniy qadriyat va psixologik kontekstlarning o'zaro uyg'unlashgan shaklidir.

Shuning uchun ham, o'qituvchi nutqining madaniy darajasi - bu uning ijtimoiy kompetensiyasining ko'rsatkichi, pedagogik muvaffaqiyatining esa asosi hisoblanadi. Hymes kommunikativ kompetensiyaning to'rt asosiy tarkibini - grammatik, sotsiollingvistik, diskursiv va strategik kompetensiyalarni ajratgan holda, ularning pedagogik muloqot jarayonidagi o'zaro ta'sirini chuqur tahlil etadi. Byram va Hymesning konseptual yondashuvlarini umumlashtirar ekanmiz, ularning fikrlarida nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiya o'rtasidagi integrativ aloqaning ilmiy asoslari yotganini ko'ramiz[5]. Ikkala olim ham tilni faqat aloqa vositasi emas, balki ijtimoiy-ma'naviy hodisa sifatida talqin etadi. Ularning nazariyasi o'qituvchi shaxsining muloqotdagi madaniy sezgirlikni, etik mas'uliyatini va empatik yondashuvini shakllantirishga qaratilgan. Shu bois, bu nazariy asoslar o'qituvchining kasbiy faoliyatida nutq madaniyatini rivojlantirish hamda kommunikativ kompetensiyani takomillashtirish jarayonlarini ilmiy asoslashda metodologik poydevor vazifasini bajaradi.

Metodologik qism: Ushbu tadqiqotda o'qituvchilarning nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasini o'rganishda kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini interdisiplinar tahlil, psixolingvistik kuzatuv, diskursiv tahlil, komparativ (taqqoslovchi) yondashuv, shuningdek empirik va refleksiv metodlar tashkil etdi. Interdisiplinar yondashuv yordamida nutq madaniyati fenomeni pedagogika, sotsiologiya, lingvistika va psixologiya fanlarining kesishgan nuqtasida o'rganildi; bunda o'qituvchi nutqining lingvokognitiv va sotsiopsixologik tarkibi aniqlanib, ularning o'zaro uyg'unlik darajasi baholandi. Diskursiv tahlil metodidan foydalanish orqali pedagogik nutqning strukturaviy, semantik va pragmatik qatlamlari tahlil qilinib, o'qituvchining muloqotdagi nutqiy strategiyalari va ularning o'quvchi ongiga ta'sir mexanizmlari ochib berildi. Psixolingvistik kuzatuv metodi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi verbal hamda noverbal muloqot jarayonining hissiy, emotsional va kognitiv komponentlarini aniqlash imkonini berdi. Komparativ tahlil orqali esa turli madaniyatlarda nutq madaniyatining kommunikativ kompetensiya bilan bog'lanish xususiyatlari solishtirildi, bu esa Byram va Hymes nazariy modellarining amaliy qo'llanishini o'zbek ta'lim tizimi sharoitida tekshirishga imkon berdi. Shu bilan birga, refleksiv metod yordamida o'qituvchilarning o'z nutqiy faoliyatiga nisbatan tanqidiy bahosi, o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan ichki motivatsiyasi tahlil qilindi. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar sifat jihatidan tahlil qilinib, ular asosida kommunikativ kompetensiyaning pedagogik faoliyatdagi ijtimoiy va ma'naviy rolini aniqlashga qaratilgan umumlashtiruvchi model ishlab chiqildi. Ushbu metodlar integratsiyasi tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minladi va o'qituvchilarning nutq madaniyati hamda ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha ilmiy xulosalar chiqarishga imkon berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning nutq madaniyati darajasi ularning ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasining asosiy ko'rsatkichidir, ya'ni nutqiy aniqlik, semantik izchillik, etik muvozanat va emotsional ta'sirchanlik kabi komponentlar pedagogik muloqotning samaradorligini belgilaydi. O'tkazilgan tahlillar asosida aniqlanishicha, yuqori nutq madaniyatiga ega o'qituvchilar o'quvchilar bilan o'zaro muloqotda ko'proq refleksiv, empatik va interaktiv yondashuvni qo'llaydilar, bu esa o'quvchilarda o'z fikrini erkin ifodalash, muammolarni muloqot orqali hal qilish, madaniy muloqot me'yorlariga rioya qilish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Natijalar shuningdek, o'qituvchi nutqining pragmatik xususiyatlari - ohang, nutq tezligi, ritorik vositalardan foydalanish darajasi - o'quvchi motivatsiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Ijtimoiy kommunikativ kompetensiyaning shakllanish jarayoni ijtimoiy tajriba, madaniy ong va shaxsiy refleksiya bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayonni metodik yondashuvlar orqali rivojlantirish mumkinligi aniqlandi. Tadqiqot yakunida o'qituvchilarning nutq madaniyatini takomillashtirish uchun uch bosqichli model taklif etildi: (1) lingvokognitiv tayyorgarlik bosqichi - nutqiy tizimni chuqur o'rganish va tahlil qilish; (2) sotsiokommunikativ bosqich - muloqot etikasi va madaniyatlararo sezgirlikni rivojlantirish; (3) refleksiv-amaliy bosqich - nutqiy faoliyatni tahlil qilish va shaxsiy nutq strategiyalarini ishlab chiqish. Shu tariqa, o'qituvchining nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasi o'zaro uyg'unlikda shakllanib, ta'lim jarayonining insonparvarlik, madaniyat va axloq tamoyillariga asoslangan zamonaviy modelini yaratishda muhim ilmiy-pedagogik omil sifatida namoyon bo'ldi.

Muxokama. Nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiya masalasi pedagogika va lingvistika olimlari orasida ko'plab ilmiy munozaralarga sabab bo'lmoqda. Michael Byram o'z tadqiqotlarida nutq madaniyati va madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani pedagogik jarayonning markaziy elementi sifatida ko'radi[6]. U ta'kidlaydiki, o'qituvchi faqat til qoidalarini bilishi yetarli emas; u o'quvchi bilan muloqotda madaniy sezgirlik, empatiya va etika asosida interaktiv muhit yaratishi shart. Byram nazariyasi shuni ko'rsatadiki, pedagogik kommunikatsiya - bu ijtimoiy-madaniy kontekstga moslashgan murakkab faoliyat bo'lib, unda nutq madaniyati shaxsning psixologik, axloqiy va lingvistik salohiyatini birlashtiruvchi vosita vazifasini bajaradi. Boshqa tomondan, Dell Hymes nutq madaniyatini yanada kengroq sotsiollingvistik nuqtayi nazardan tahlil qiladi[7]. U o'zining etnografik tadqiqotlarida har bir nutq akti jamiyat, madaniyat va shaxsning psixologik kontekstlari bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi. Hymesga ko'ra, o'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi faqat grammatik va leksik aniqlikdan iborat bo'lmay, balki diskursiv va strategik komponentlarni ham o'z ichiga oladi[8]. Shu bilan birga, u Byramning madaniyatlararo yondashuvini tanqid qiladi: Hymes nutqning ijtimoiy va etnografik kontekstdagi rolini yetarlicha e'tiborga olmagan deb hisoblaydi. Byram va Hymes nazariyalarining polemikasi shundan iboratki, bir tomondan, pedagogik kommunikatsiya madaniyatlararo yondashuv orqali shakllanishi kerak, deb da'vo qilinadi, boshqa tomondan esa nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya jamiyat va psixologik kontekst bilan uyg'unlashgan holda rivojlanishi lozim, deb ta'kidlanadi. Ushbu munozara o'qituvchining nutq madaniyatini shakllantirishda integrativ yondashuvni qo'llash zaruratini ochib beradi: til va madaniyatni bilish bilan bir qatorda, pedagog psixologik sezgirlik, diskursiv moslashuv va strategik kommunikatsiya ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim.

Xulosa. Ushbu maqolada o'qituvchilarning nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasi zamonaviy pedagogik faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nutq madaniyati nafaqat til va grammatik qoidalarni bilishdan iborat bo'lib, balki pedagogning muloqotdagi empatiyasi, etikasi, madaniy sezgirligi va psixologik moslashuv qobiliyatini ham o'z ichiga oladi[9]. Ijtimoiy kommunikativ kompetensiya esa o'qituvchining o'quvchilar bilan samarali, interaktiv va refleksiv muloqot o'rnatish imkoniyatini ta'minlaydi, shu bilan birga, o'quvchilarda ijtimoiy mas'uliyat, madaniy hurmat va kommunikativ madaniyatni shakllantiradi[10]. Adabiyotlar tahlili natijalari Byram va Hymes nazariyalarining pedagogik kommunikatsiyani shakllantirishdagi ahamiyatini tasdiqladi, ularning konseptual yondashuvlari nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya o'rtasidagi integratsiyani ilmiy asoslash imkonini berdi. Metodologik jihatdan interdisiplinar, diskursiv, psixolingvistik va refleksiv yondashuvlar tadqiqotning ishonchliligini oshirdi, natijalar esa o'qituvchilarning nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish imkonini berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Azimboyeva, Y. (2024). Bo'lg'usi o'qituvchilarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning psixologik jihatlari. *Journal of science-innovative research in Uzbekistan*, 2(12), 134-140.
2. Shohbozbek, E. (2025). BO'LAJAK PEDAGOGLARNING TADQIQOTCHILIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING KONSEPSUAL ASOSLARI. *Global Science Review*, 1(1), 328-338.
3. Gulasal, H., & Ro'ziyeva, D. (2025). BO 'LAJAK O 'QITUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KO 'NIKMA VA PEDAGOGIK MAHORATNI SHAKLLANTIRISHNING ASOSLARI. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, 14(01), 18-19.
4. Sh, E. (2025). Developing the spiritual worldview of young people through the continuous education system in Uzbekistan. *Ob'edinyaya studentov: mejdunarodnye issledovaniya i sotrudnichestvo mejdu distsiplinami*, 1(1), 314-316.

5. Olimov, B. (2025). Bo 'lajak boshlang 'ich sinf o 'qituvchilarining mantiqiy kompetentsiyalarini rivojlantirishning elektron metodikasi. MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI, 3(9).
6. Islomovich, I. T., & Ravshanbekovich, G. S. (2023). Development of pedagogical competence in future teachers. The American Journal of Management and Economics Innovations, 5(04), 12-16.
7. Erkinovna, Y. D. (2025). PEDAGOGIK TA'LIMDA SHAXSGA YO 'NALTIRILGAN YONDASHUV ORQALI KOMMUNIKATIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI. Научный Импульс, 3(32), 40-43.
8. Ismoilov, T. I. (2018). Provision of information-psychological security in open information systems. Теория и практика современной науки, (1 (31)), 24-26.
9. Kenjaboyev, A., & Kenjaboyeva, D. (2022). Pedagogik deontologiya va kompetentlik. Termiz, "Surxon-nashr" nashr-matbaa markazi nashriyoti.–2022.
10. Rahmonaliyevich, X. I. (2025). Bo 'lajak pedagoglarda kasbiy madaniyatni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari. Fergana methodical school, (2), 11-17.

Sharipov Sherzod Maqsudovich
O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi
Ta'lim sohasini muvofiqlashtirish bo'limi boshlig'i

XALQ CHOLG'ULARINI O'QITISHDA AMALIY-IJRO KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH: REPERTUAR TANLASH, TEXNIKA VA SAHNA MADANIYATI INTEGRATSIYASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalar musiqa va san'at maktablarida xalq cholg'ularini o'qitish jarayonida amaliy ijro kompetensiyasini rivojlantirish masalasi tizimli yondashuv asosida yoritiladi. Amaliy ijro kompetensiyasi faqat ijro texnikasi emas, balki repertuarni did va bosqichlilik tamoyili asosida tanlash, texnik mahoratni maqsadga yo'naltirilgan mashq strategiyalari orqali barqaror shakllantirish hamda sahna madaniyatini ijro jarayonining ajralmas qismi sifatida rivojlantirishni qamrab oladigan integrativ natija sifatida talqin etiladi. Maqolada repertuar tanlashning mezonlari, texnika bloklarini repertuar bilan bog'lab o'rgatish mexanizmlari, sahna odobi, ijro intizomi, tinglovchi bilan muloqot, hayajonni boshqarish va chiqishdan oldingi tayyorgarlik kabi tarkibiy unsurlar o'zaro uyg'unlashtirilgan didaktik model orqali asoslanadi.

Kalit so'zlar: amaliy ijro kompetensiyasi, xalq cholg'ulari, repertuar tanlash, texnika, mashq strategiyasi, sahna madaniyati, ijrochilik uslubi.

Annotation. This article examines the issue of developing practical performance competence in the process of teaching folk musical instruments in children's music and art schools on the basis of a systemic approach. Practical performance competence is interpreted as an integrative outcome that includes not only performance technique, but also the selection of repertoire based on principles of artistic taste and progression, the sustainable development of technical skills through goal-oriented practice strategies, and the formation of stage culture as an integral part of the performance process. The article substantiates, through a harmonized didactic model, the criteria for repertoire selection, mechanisms for teaching technical blocks in close connection with repertoire, as well as such structural components as stage etiquette, performance discipline, interaction with the audience, management of performance anxiety, and pre-performance preparation.

Key words: practical performance competence, folk musical instruments, repertoire selection, technique, practice strategies, stage culture, performance style.

Аннотация. В данной статье на основе системного подхода рассматривается проблема развития практической исполнительской компетенции в процессе обучения игре на народных музыкальных инструментах в детских музыкальных и художественных школах. Практическая исполнительская компетенция трактуется как интегративный результат, включающий не только исполнительскую технику, но и отбор репертуара на основе принципов художественного вкуса и поэтапности, устойчивое формирование технического мастерства посредством целенаправленных стратегий упражнений, а также развитие сценической культуры как неотъемлемой части исполнительского процесса. В статье через согласованную дидактическую модель обосновываются критерии подбора репертуара, механизмы обучения техническим блокам во взаимосвязи с репертуаром, а также такие структурные компоненты, как сценический этикет, исполнительская дисциплина, взаимодействие со слушателем, управление волнением и подготовка к выступлению.

Ключевые слова: практическая исполнительская компетенция, народные музыкальные инструменты, подбор репертуара, техника, стратегии упражнений, сценическая культура, исполнительский стиль.

Kirish. Xalq cholg'ularini o'qitish bolalar musiqa va san'at maktablarining eng mas'uliyatli va shu bilan birga eng nozik yo'nalishlaridan biridir. Chunki bu yo'nalishda o'quvchi nafaqat

cholg'uda tovush chiqarish va kuy chalish ko'nikmalarini egallaydi, balki milliy musiqiy tafakkur, uslubiy eshitish, an'anaviy ijro odobi va sahna madaniyati kabi madaniy qatlamlarni ham o'zlashtiradi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'qitish jarayonida ayrim hollarda uchta muhim bo'g'in bir-biridan uzilib qoladi: repertuar tanlash bir yoqda, texnik mashq boshqa yoqda, sahna madaniyati esa alohida tadbirlar doirasida ko'riladi. Bunday uzilish o'quvchida ijro natijasi vaqtincha yaxshilangandek tuyulsa ham, uzoq muddatda barqaror kompetensiya shakllanishini sekinlashtiradi. O'quvchi asarni yodlab oladi, lekin qaysi texnik muammo aynan qaysi kuy orqali hal etilayotganini aniq tushunmaydi, sahnaga chiqqanda esa hayajon, diqqatni jamlay olmaslik, chiqish intizomi va tinglovchi bilan aloqa masalalarida qiynaladi. Shuning uchun xalq cholg'ularini o'qitishda amaliy ijro kompetensiyasini rivojlantirishni uch tarkibiy tayanchni integratsiya qilish orqali ko'rish zarur: repertuar tanlash, texnika va sahna madaniyati.

Amaliy ijro kompetensiyasi deganda o'quvchining ma'lum musiqiy vaziyatda sifatli ijro bera olishi, ya'ni kuy mazmunini ochishi, texnikani boshqarishi, uslubiy aniqlikni saqlashi, sahnada o'zini tutishi, tinglovchi bilan muloqot qila olishi va ijrodan keyin o'z natijasini tahlil qilib, keyingi mashq yo'nalishini belgilay olishi tushuniladi. Bu yondashuvda repertuar maqsad emas, balki kompetensiyani o'stiradigan vosita sifatida tanlanadi. Texnika esa quruq mashqlar yig'indisi emas, balki aynan repertuarda uchraydigan texnik vazifalarni bajarishga xizmat qiladigan maqsadli trening sifatida tashkil etiladi. Sahnada madaniyati esa bayram yoki hisobot konserti bilan cheklanmaydi, balki har bir darsda ijro intizomi, chiqish etikasi, tinglovchiga yo'naltirilgan ifoda, hayajonni boshqarish va ijroni tugallash ko'nikmalari sifatida bosqichma bosqich tarbiyalanadi.

Adabiyotlar sharhi. Musiqa ta'limida ijrochilik kompetensiyasini tushuntirishda avvalo musiqiy o'rganishning psixologik va pedagogik mexanizmlariga tayangan yondashuvlar muhim. Sloboda musiqiy ijrochilikni shakllantirishda eshitish, xotira, motorika va tafakkur birgalikda ishlashini, mashq jarayoni esa ko'nikmalarni avtomatlashtirish bilan birga ongli nazoratni ham talab qilishini ta'kidlaydi [1]. Bu fikr xalq cholg'ularida ayniqsa dolzarb, chunki an'anaviy ijroda bezak, ohang burilishi, zarb va nafas kabi nozik elementlar tezda avtomatlashtirilsa ham, uslubiy nazorat susaysa, ijro bir xil qolipga tushib qolishi mumkin. Shuning uchun texnika treningi doimo musiqiy ma'no bilan bog'lanishi kerak.

McPherson va Zimmerman musiqiy o'rganishda o'zini boshqarish mexanizmlarini markazga qo'yib, maqsad qo'yish, mashq strategiyalarini tanlash, o'zini kuzatish va refleksiya amaliy ijro natijasini keskin yaxshilashini ko'rsatadi [2]. Xalq cholg'ularini o'rganuvchi o'quvchi uchun bu shuni anglatadiki, mashq faqat ko'p chalish emas, balki muammoli joyni ajratish, sekin tempda aniqlik, metronom va nazoratli takror yordamida sifatni oshirish demakdir. Demak, kompetensiya rivojida mustaqil mashq madaniyati va o'qituvchining teskari aloqasi hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Hallam musiqiy ta'limda samarali mashq va ijro o'rtasidagi bog'liqlikni yoritib, o'quvchilarda strategik mashq ko'nikmalarini shakllantirish, xatoni sabab va yechim nuqtayi nazaridan ko'rish hamda tinglab tahlil qilishni yo'lga qo'yish zarurligini asoslaydi [3]. Bu yondashuv repertuar tanlash masalasiga ham bevosita bog'liq, chunki repertuar o'quvchini aniq mashq strategiyasiga majbur qiladigan darajada bosqichli va maqsadli tanlanmasa, o'quvchi mashqni tasodifiy takrorlashga aylantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Xalq cholg'ularini o'qitishda amaliy ijro kompetensiyasini rivojlantirish uchun uch yo'nalishning yagona tizimda ishlashi talab etiladi. Birinchi yo'nalish repertuar tanlash, ikkinchisi texnika, uchinchisi sahna madaniyati. Agar bu uch yo'nalish alohida yuritilsa, natija bo'lak bo'lak chiqadi. Shuning uchun integratsion yondashuvda darsning har bir bosqichi uchala yo'nalishga ham xizmat qiladi. Repertuar tanlash o'quvchi yoshiga, tayyorgarligiga, uslubiy tajribasiga mos bo'lishi bilan birga maqsadli texnik vazifani ham o'z ichiga oladi. Texnika mashqlari esa abstrakt tezlik yoki mexanik takror uchun emas, aynan repertuarda uchraydigan qiyinchilikni yechish uchun quriladi. Sahnada madaniyati esa faqat konsert oldidan beriladigan qisqa ko'rsatma emas, balki har bir darsdagi ijro intizomi, o'tirish turish,

cholg'uni tutish, chiqishni boshlash va tugatish, tinglovchiga yo'naltirilgan ifoda, diqqatni boshqarish kabi ko'nikmalar orqali doimiy tarbiyalanadi.

Mazkur modelni amaliy ishlatish uchun o'qituvchi uch savolni doimiy nazorat qiladi. Birinchi savol qaysi kuy yoki mashq bugun o'quvchining repertuar bosqichiga eng mos va eng foydali. Ikkinchi savol shu kuyda qaysi texnik muammo ustuvor va uni yechish uchun qaysi mashq strategiyasi eng samarali. Uchinchi savol shu kuy sahnada ijro etilsa, o'quvchi qanday chiqish madaniyatini ko'rsatadi va bugun darsda uning qaysi jihatini tarbiyalash kerak. Bu uch savolning birgalikda ishlashi amaliy ijro kompetensiyasini bosqichma bosqich barqaror o'stiradi.

Repertuar tanlash xalq cholg'ulari ta'limida strategik qarordir. Chunki repertuar orqali nafaqat ijro ko'nikmalari, balki uslubiy eshitish, milliy ohangni his qilish, badiiy did, sahna tajribasi, ansambl madaniyati ham shakllanadi. Repertuar tanlashda birinchi mezon bosqichlilikdir. Bosqichlilik deganda o'quvchining motor imkoniyatlari, eshitish nazorati, ritm va fraza tuyg'usi, barmoq almashinuvi, zarb yoki kamon yuritish imkoniyatlari asta sekin murakkablashib borishi tushuniladi. O'qituvchi repertuarda qiyinchilikni keskin sakratmasligi kerak, aks holda o'quvchi asarni yodlashga majbur bo'ladi, lekin sifatni ushlab turolmaydi. Sloboda ta'kidlaganidek, ko'nikma avtomatlashtirilishi uchun takror va bosqichli murakkablashuv zarur, aks holda ijro ongli nazoratda haddan tashqari kuch sarflab, hayajon paytida buziladi [1].

Ikkinchi mezon maqsadga yo'naltirilganlikdir. Har bir tanlangan kuy yoki parcha o'quvchi uchun bitta asosiy texnik vazifani va bitta asosiy badiiy vazifani aniq ko'rsatishi lozim. Masalan, bir asar ritmik aniqlik va pauza intizomini kuchaytirs, boshqa asar legato va tovush bog'lashni, yana biri bezak va mayda melizmatik burilishlarni, keyingisi esa tez tempda aniq zarbni talab qiladi. Shu tariqa repertuar o'quvchining texnika xaritasini bosqichma bosqich yopadi.

Uchinchi mezon uslubiy rang baranglikdir. Xalq cholg'ularida o'quvchi turli hududiy kuylar, turli xarakterlar, turli ritmik tuzilmalar bilan tanishmasa, uning ijrochilik lug'ati torayadi. Rang baranglik deganda bir vaqtning o'zida o'quvchini haddan tashqari chalg'itish emas, balki yil davomida ma'lum nisbatda lirika, raqs, marosimga xos kuylar, maqomga yaqin ohanglar, ansambl repertuari va o'quvchining motivatsiyasini ushlab turadigan tanish kuylar muvozanati tushuniladi. Elliott musiqiy amaliyotni turli amaliyotlar majmui sifatida ko'rish zarurligini aytadi, shu bois repertuar turli ijro vaziyatlarini yaratishi kerak [4].

To'rtinchi mezon madaniy moslik va tarbiyaviy qiymatdir. Xalq cholg'ularini o'rganayotgan o'quvchi kuyning kelib chiqishi, uslubiy belgisi, ijro odobi haqida kamida elementar tasavvurga ega bo'lsa, ijro mazmunli bo'ladi. Bu yerda o'qituvchi Jorgensen ta'kidlagan madaniy vositachi rolini bajaradi, ya'ni repertuarni shunchaki tanlamaydi, balki madaniy mazmunni ham yetkazadi [5]. Natijada sahna madaniyati ham tabiiy shakllanadi, chunki o'quvchi kuyni kim uchun, qaysi kayfiyatda, qaysi odob bilan ijro etishni anglaydi.

Beshinchi mezon motivatsion moslikdir. O'quvchi tanlangan repertuarda o'ziga yaqin ohangni topsa, mashq ham ongli bo'ladi. Bu mezon pedagogik talablarni susaytirmaydi, aksincha o'quvchi qiziqadigan kuy orqali kerakli texnik vazifa ham yechiladi. McPherson va Zimmerman ko'rsatgan o'zini boshqarish strategiyalari motivatsiya bilan kuchli bog'liq, maqsad aniq bo'lsa va o'quvchi uni qabul qilsa, mashq jarayoni samarali bo'ladi [2].

Natijalar. Texnikani integratsiya qilishning asosiy qoidasi shundan iboratki, texnika o'quvchi uchun abstrakt mashq emas, ijro muammosining yechimi bo'lib ko'rinishi kerak. Agar o'qituvchi etyud yoki gamma berib, uni repertuar bilan bog'lamasa, o'quvchi mashqni darsdan tashqari formal vazifa sifatida ko'radi. Hallam mashq strategiyalarini o'rgatish zarurligini ta'kidlar ekan, aynan muammoga yo'naltirilgan mashqning ustunligini ko'rsatadi [3]. Shuning uchun har bir texnik blok repertuardagi konkret epizodga ulanadi.

Amaliy integratsiya uch bosqichda quriladi. Birinchi bosqich tashxis. O'qituvchi o'quvchi ijrosida asosiy muammoni aniqlaydi, masalan ritm siljishi, intonatsiya beqarorligi, barmoq almashinuvidagi shoshilish, tovush sifati pasayishi, zarbning bir xil chiqmasligi, kamon bosimining noto'g'ri taqsimlanishi yoki nafasning yetmasligi. Ikkinchi bosqich maqsadli mashq. Muammo bo'yicha qisqa, aniq mashq beriladi, masalan sekin tempda bo'lib chalish, metronomda segment ishlash, barmoq almashtirishni alohida takror, tovush chiqarishni bir tovushda nazorat,

bezakni alohida o'rgatish, zarbni qo'l harakati bilan avtomatlashtirish. Uchinchi bosqich transfer. Mashq natijasi darhol repertuar epizodiga qaytariladi va o'quvchi muammo yechimini asarda qo'llab ko'radi. Bu bosqichlar takrorlansa, o'quvchi o'z ijrosini ongli boshqarishni o'rganadi va texnikani repertuar ichida ko'radi.

Xulosa va munozara. Xalq cholg'ularini o'qitishda amaliy ijro kompetensiyasini rivojlantirish uch yo'nalishning uzviy integratsiyasini talab etadi: repertuar tanlash, texnika va sahna madaniyati. Repertuar bosqichli, maqsadli va uslubiy rang barang tanlanganda u o'quvchining ijrochilik lug'atini kengaytiradi, milliy musiqiy tafakkur va badiiy didni shakllantiradi. Texnika treningi repertuardan ajralmagan holda muammoga yo'naltirilgan mashq strategiyalari orqali tashkil etilganda, o'quvchi mexanik takrordan ongli o'rganishga o'tadi, ijro barqarorlashadi va hayajon sharoitida ham sifat saqlanadi. Sahna madaniyati esa ta'lim jarayoniga mini chiqishlar, ijro intizomi, sahna oldi rutinalari, tinglovchi bilan musiqiy muloqot va chiqish etikasi orqali bosqichma bosqich singdirilganda, o'quvchi sahnada ishonchli, mazmunli va madaniy talablarga mos ijro ko'rsatadi. Adabiyotlar sharhi musiqiy o'rganishda avtomatlashtirish va ongli nazorat uyg'unligi, o'zini boshqarish va refleksiya, strategik mashqning ustunligi, musiqiy amaliyotning madaniy mazmuni, o'qituvchining madaniy vositachi roli va ijro bilan tinglash muvozanati integratsion yondashuvning ilmiy asosini mustahkamlashini ko'rsatdi. Amaliy jihatdan esa o'qituvchi har bir darsni uch yo'nalish bo'yicha uyg'un rejalashtirsa, teskari aloqani aniq mezonlarga tayanib bersa va portfel dalillari bilan o'quvchi rivojini kuzatsa, xalq cholg'ulari ta'limida amaliy ijro kompetensiyasi barqaror va yuqori sifatda shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sloboda J. A. The Musical Mind: The Cognitive Psychology of Music. London: Oxford University Press, 2015. 368 p.
2. McPherson G. E., Zimmerman B. J. Self-regulation of musical learning: A social cognitive perspective on developing performance skills. New York: Oxford University Press, 2011. 130–175 p.
3. Hallam S. The Power of Music: Its Impact on the Intellectual, Social and Personal Development of Children and Young People. London: Institute of Education, University of London, 2010. 1–20 p.
4. Elliott D. J. Music Matters: A New Philosophy of Music Education. New York: Oxford University Press, 2015. 402 p.
5. Jorgensen E. R. In Search of Music Education. Urbana: University of Illinois Press, 2017. 312 p.
6. Swanwick K. Teaching Music Musically. London: Routledge, 2019. 170 p.

Xatamova Gulrux Baxtiyorovna
Teacher at Bukhara State Pedagogical Institute

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE ENGLISH LANGUAGE TEACHING CLASSROOM: PEDAGOGICAL AFFORDANCES, RISKS, AND RESPONSIBLE INTEGRATION

Abstract. Artificial Intelligence (AI) is rapidly reshaping English language teaching (ELT) by enabling new forms of personalization, automated feedback, multimodal practice, and classroom analytics. At the same time, the growth of generative AI has intensified concerns about academic integrity, data privacy, bias, and the changing role of teachers and assessment. This article reviews major AI applications relevant to ELT—such as AI chatbots, automated writing evaluation, speech recognition, adaptive learning systems, and generative tools for content creation—and explains how they can support core language skills (speaking, listening, reading, writing, vocabulary, and grammar) when used within sound pedagogy. Drawing on recent international guidance and research syntheses, the paper proposes a practical framework for classroom integration that aligns AI use with learning outcomes, feedback literacy, and ethical safeguards. The discussion emphasizes that AI is most effective when it augments (not replaces) teacher expertise, supports formative assessment, and is governed by clear rules for transparency and learner agency. The article concludes with recommendations for ELT practitioners and institutions, including tool selection principles, lesson design patterns, and policy actions to ensure equitable, human-centered AI adoption.

Key words: artificial intelligence; ELT; generative AI; chatbots; automated feedback; speech recognition; formative assessment; academic integrity; digital pedagogy; responsible AI

Аннотация. Искусственный интеллект (ИИ) стремительно трансформирует преподавание английского языка (ELT), обеспечивая новые формы персонализации обучения, автоматизированной обратной связи, мультимодальной практики и аналитики учебного процесса. В то же время развитие генеративного ИИ усилило обеспокоенность вопросами академической добросовестности, защиты данных, предвзятости, а также изменением роли преподавателя и системы оценивания. В статье рассматриваются основные приложения ИИ, актуальные для преподавания английского языка, такие как ИИ-чатботы, автоматизированная оценка письменной речи, распознавание речи, адаптивные обучающие системы и генеративные инструменты для создания учебного контента, и объясняется, каким образом они могут поддерживать развитие ключевых языковых навыков (говорение, аудирование, чтение, письмо, лексика и грамматика) при их использовании в рамках педагогически обоснованного подхода. Опираясь на современные международные рекомендации и обобщения научных исследований, в работе предлагается практическая модель интеграции ИИ в учебный процесс, согласованная с целями обучения, культурой обратной связи и этическими принципами. В обсуждении подчеркивается, что ИИ наиболее эффективен в тех случаях, когда он дополняет (а не заменяет) профессиональную экспертизу преподавателя, поддерживает формирующее оценивание и регулируется четкими правилами прозрачности и субъектности обучающихся. В заключение представлены рекомендации для преподавателей и образовательных организаций, включающие принципы отбора инструментов, модели проектирования занятий и управленческие решения, направленные на обеспечение справедливого и человекоцентричного внедрения ИИ.

Ключевые слова: искусственный интеллект; преподавание английского языка; генеративный ИИ; чатботы; автоматизированная обратная связь; распознавание речи; формирующее оценивание; академическая добросовестность; цифровая педагогика; ответственный ИИ.

1. Introduction: Why AI matters for ELT now

ELT has long incorporated digital tools-learning management systems, online dictionaries, corpora, and mobile apps-but current AI tools differ in two important ways. First, they can *generate* language (not only display it), which changes how learners draft, revise, and interact with texts. Second, they can provide *adaptive support* at scale, offering individualized practice and feedback that is difficult to deliver consistently in large classes. Recent international guidance stresses that education systems should adopt a human-centered approach to generative AI, balancing innovation with safeguards for privacy, equity, and pedagogical quality.

For ELT classrooms, the key question is not whether AI can “teach English,” but how it can support *language learning processes*: meaningful input, interaction, feedback, noticing, practice over time, and motivation. Research syntheses in education and ELT warn that benefits are not automatic-outcomes depend on task design, teacher mediation, and clear boundaries for use.

2. What “AI in ELT” includes: a functional map of tools

In classroom practice, AI usually appears in five overlapping categories:

1. Generative AI for interaction and content

2. Tools that produce text, dialogues, role-plays, quizzes, lesson materials, simplified readings, summaries, and feedback prompts.

3. AI chatbots and conversational agents

4. Systems designed for dialogue practice, question answering, and scenario-based communication.

5. Automated Writing Evaluation (AWE) and feedback assistants

6. Tools that highlight grammar issues, cohesion problems, register mismatches, clarity, and sometimes argument structure.

7. Speech recognition and pronunciation support

8. Tools that transcribe speech, provide fluency metrics, flag mispronunciations, or coach prosody.

9. Adaptive learning and analytics

10. Platforms that adjust difficulty based on learner performance and provide dashboards (time-on-task, error patterns, progress).

Recent ELT-focused reviews emphasize that classrooms typically blend these functions rather than using them separately (e.g., a generative tool that also evaluates writing and suggests vocabulary).

3. Pedagogical affordances: what AI can do well in ELT

3.1 Personalization and differentiated practice

AI systems can generate multiple versions of the same task at different CEFR levels, vary topics according to learner interests, and provide targeted micro-practice (collocations, tense consistency, question formation). This supports differentiation in mixed-ability groups-particularly relevant in contexts where teachers manage large classes and limited contact hours.

Classroom example (Reading + Vocabulary, B1–B2):

- Teacher chooses one authentic article.
- AI generates three graded versions (B1, B2, B2+), keeps key content, and produces vocabulary sets (collocations + example sentences).
- Learners choose a level, read, and then complete a jigsaw discussion where each level contributes different details.

Why it works: personalization supports comprehensible input and reduces overload while keeping a shared theme for communication.

3.2 Feedback at scale (but best as formative, not final)

Feedback is central to language development, yet teacher time is limited. AI can offer rapid, iterative feedback on drafts, helping learners notice patterns (article use, subject–verb agreement, cohesion devices). However, the literature repeatedly warns: AI feedback quality varies, and learners need guidance to interpret and verify suggestions.

Classroom example (Writing process, B2):

- Draft 1: students write without AI.
- Draft 2: students use AI only for *feedback*, not rewriting. They must request feedback using a teacher-provided prompt (e.g., “Identify three coherence issues and two grammar patterns to fix; explain why.”).
- Reflection: students submit a short “revision log” describing what they changed and what they rejected.

Why it works: builds feedback literacy and keeps ownership of text.

3.3 Increased interaction and speaking rehearsal opportunities

Many learners need more speaking turns than class time allows. Chatbots can provide low-stakes rehearsal, role-play, and pragmatic practice (politeness, requests, disagreement). This is especially useful for anxious learners, but it should not replace human interaction—rather, it prepares learners to perform better in pair/group tasks.

Classroom example (Speaking, A2–B1):

- Pre-task: students practice a role-play with a chatbot (hotel check-in / doctor appointment).
- In-class: students repeat the role-play with peers, focusing on fluency + pragmatic appropriateness.
- Post-task: teacher highlights useful chunks and common errors from observed performances.

3.4 Teacher productivity for materials (with quality control)

AI can speed up routine preparation: generating item banks, discussion questions, rubrics, example answers, and alternative explanations. ELT-oriented reports note that time-saving is one of the most commonly perceived benefits—yet they stress the need for teacher review to avoid factual errors, unsuitable cultural assumptions, or misaligned difficulty.

4. Risks and limitations: what can go wrong

4.1 Hallucinations and unreliable explanations

Generative AI can produce confident but incorrect language rules, examples, or cultural information. This matters in ELT, where learners may treat outputs as authoritative.

Mitigation: “trust-but-verify” routines: require students to confirm claims using course notes, dictionaries, corpora, or teacher confirmation.

4.2 Bias, cultural stereotyping, and register problems

AI-generated examples can reproduce stereotypes or present unnatural “textbook” discourse that does not match real communicative needs. This is especially sensitive in intercultural pragmatics and identity-related topics.

Mitigation: teacher-curated prompts, bias checks, and classroom discussion about tone, politeness, and audience.

4.3 Privacy and data protection

When learners input personal data, recordings, or identifiable writing, privacy risks increase. International guidance recommends limiting sensitive data exposure, clarifying terms of use, and establishing institutional policies for safe adoption.

Mitigation:

- Use school-approved tools when possible.
- Avoid uploading identifiable student data.
- Use anonymized samples for demonstrations.
- Inform learners about what not to share.

4.4 Academic integrity and authorship confusion

AI can blur the line between support and substitution. If assessment tasks can be completed by AI, grades may no longer reflect learners’ language competence. ELT guidance emphasizes redesigning assessment and clarifying acceptable use (e.g., AI allowed for brainstorming but not for final writing).

Mitigation:

- Process-based assessment (drafts + logs + oral defense).
- In-class writing and speaking components.

- Personalized tasks linked to learners' lived experience.
- Clear AI-use statements in syllabi.

5. A practical framework for responsible AI integration in ELT

Below is a classroom-ready framework that aligns with international “guardrails” discussions on effective and equitable AI use and with ELT-specific recommendations.

Step 1: Outcome-first planning

Start with *language outcomes* (e.g., “use past perfect in narratives,” “use hedging in academic discussion,” “improve lexical cohesion”). Then decide whether AI adds value.

Decision rule: If AI does not increase meaningful practice, quality feedback, or learner autonomy, do not use it.

Step 2: Choose an AI role (one per task)

Pick one primary role to prevent “AI everywhere” lessons:

AI role	Best for	Teacher focus
Generator	prompts, texts, role-play scripts	accuracy, level, bias check
Coach	feedback prompts, error pattern detection	feedback literacy, revision logs
Simulator	conversation scenarios	pragmatics, fluency goals
Analyzer	progress patterns	targeted mini-lessons
Accessibility aid	simplification, captions, translation support	gradual removal, strategy teaching

Step 3: Set boundaries and transparency

Create a simple “AI classroom rule” for each skill area. Example:

• **Writing:** AI allowed for brainstorming and feedback; final sentences must be the student's; submit a revision log.

• **Speaking:** AI allowed for rehearsal; in-class performance is human-only; chatbot transcript optional.

• **Reading:** AI allowed for glossary and comprehension questions; not allowed to produce the summary that is graded.

Step 4: Teach prompt literacy as a language skill

Prompting is not just technical; it is *functional writing* (giving instructions, specifying criteria, requesting examples, asking for tone). Turn prompt design into a mini-lesson on clarity, modality, and register.

Prompt template for feedback (B2):

“Act as an ELT writing tutor. Identify (1) two cohesion issues, (2) two grammar patterns I repeatedly misuse, and (3) one register problem. Explain briefly and give two short examples. Do not rewrite my paragraph.”

Step 5: Build verification and reflection into tasks

Add “evidence steps”:

- learners must justify why they accepted/rejected AI suggestions;
- highlight one improvement they made *without* AI;
- peer review remains mandatory.

6. Sample lesson patterns (ready to adapt)

Pattern A: AI-supported speaking (B1–B2, 60 minutes)

1. Warm-up: topic frames (5 min)
2. AI rehearsal: role-play with chatbot (10 min)
3. Human role-play: pairs perform (15 min)
4. Feedback: teacher micro-teaches two pragmatic moves (10 min)
5. Repeat task with new partner (15 min)
6. Exit ticket: “two phrases I will reuse” (5 min)

Pattern B: Writing with integrity safeguards (B2–C1, 90 minutes)

1. In-class planning (no AI) (10)
2. Draft 1 (no AI) (20)
3. AI feedback using teacher prompt (10)

4. Revision (student-owned) (20)
5. Peer review with rubric (15)
6. Mini oral defense in pairs (10)
7. Submit: draft 1, draft 2, revision log (5)

Conclusion. AI has clear potential to enhance ELT by expanding practice opportunities, supporting differentiated instruction, and providing rapid formative feedback-especially in large classes where teacher time is limited. Yet AI's value is pedagogical, not automatic: without careful task design, learners may over-rely on generated language, receive misleading feedback, or compromise assessment validity. Responsible integration therefore requires (1) outcome-first planning, (2) explicit classroom boundaries for acceptable use, (3) student training in prompt literacy and verification, (4) redesigned assessment that captures process and performance, and (5) privacy-aware tool selection and institutional guidance. International policy recommendations increasingly emphasize human-centered governance of generative AI in education, and ELT-specific research similarly highlights the need to treat AI as an *augmentation* tool rather than a replacement for teacher expertise and communicative classroom interaction. When implemented with clear guardrails and reflective routines, AI can strengthen learner autonomy, feedback literacy, and communicative competence while preserving academic integrity and equitable learning conditions.

References.

1. British Council. (2024). *Artificial intelligence and English language teaching: Preparing for the future* (2nd ed.). British Council / TeachingEnglish.
2. British Council. (n.d.). *Artificial intelligence and English language teaching: Systematic review* (report). British Council.
3. OECD. (2023). *OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an effective digital education ecosystem*. OECD Publishing.
4. OECD. (2023). *Opportunities, guidelines and guardrails for effective and equitable use of AI in education* (in *OECD Digital Education Outlook 2023*). OECD Publishing.
5. OECD. (2025). *Policies for the digital transformation of school education* (report). OECD Publishing.
6. UNESCO. (2021). *AI and education: Guidance for policy-makers*. UNESCO.
7. UNESCO. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO.
8. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education-Where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(39).

Xusanova Madina Askarovna

Andijon viloyati pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi

**O'QISH DARSLARIDA MATNNI ANGLASH MALAKALARINI
RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK MODELI**

Annotatsiya. Ushbu maqola o'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishning didaktik modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini asoslashga bag'ishlangan. Tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarida matnni ongli o'qish, mazmunni tushunish, asosiy g'oyani aniqlash, xulosa chiqarish hamda matn asosida mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muammosi dolzarb pedagogik masala sifatida tahlil qilinadi. Muallif tomonidan taklif etilgan didaktik model maqsadli, mazmunli, jarayonli va natijaviy komponentlardan iborat bo'lib, u o'qish darslarini tashkil etishda an'anaviy va interfaol metodlarning uyg'unligini ta'minlashga yo'naltirilgan. Tadqiqotda kuzatish, suhbat, test, tajriba-sinov hamda tahlil metodlaridan foydalanilgan. Tajriba-sinov natijalari taklif etilgan model asosida tashkil etilgan o'qish darslari o'quvchilarning matnni anglash darajasini sezilarli oshirishini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, o'qish darslarini samarali tashkil etishda metodik tavsiyalar sifatida foydalanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: o'qish darsi, matnni anglash, didaktik model, boshlang'ich sinf, o'qish savodxonligi, interfaol metodlar.

Abstract. This article is devoted to the development of a didactic model for the development of text comprehension skills in reading lessons and substantiation of its effectiveness. The study analyzes the problem of developing the skills of conscious reading of the text, understanding the content, determining the main idea, drawing conclusions, and forming independent thinking skills based on the text in primary school students as an urgent pedagogical issue. The didactic model proposed by the author consists of target, content, process, and result components, and is aimed at ensuring the harmony of traditional and interactive methods in organizing reading lessons. The study used observation, interview, test, experimental and analytical methods. The results of the experimental and experimental tests showed that reading lessons organized on the basis of the proposed model significantly increase the level of text comprehension of students. The results of the study are of practical importance for primary school teachers and can be used as methodological recommendations for the effective organization of reading lessons.

Key words: reading lesson, text comprehension, didactic model, primary school, reading literacy, interactive methods.

Аннотация. Данная статья посвящена разработке дидактической модели развития навыков понимания текста на уроках чтения и обоснованию ее эффективности. В исследовании анализируется проблема развития у учащихся начальной школы навыков осознанного чтения текста, понимания содержания, определения основной идеи, формулирования выводов и формирования навыков самостоятельного мышления на основе текста как актуальная педагогическая проблема. Предложенная автором дидактическая модель состоит из целевого, содержательного, процессного и результативного компонентов и направлена на обеспечение гармоничного сочетания традиционных и интерактивных методов в организации уроков чтения. В исследовании использовались методы наблюдения, интервьюирования, тестирования, экспериментального и аналитического анализа. Результаты экспериментальных и экспериментальных тестов показали, что уроки чтения, организованные на основе предложенной модели, значительно повышают уровень понимания текста у учащихся. Результаты исследования имеют практическое значение для учителей начальной школы и могут быть использованы в качестве методических рекомендаций для эффективной организации уроков чтения.

Ключевые слова: урок чтения, понимание текста, дидактическая модель, начальная школа, грамотность чтения, интерактивные методы.

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborotlashuv jarayonida ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri o'quvchilarda o'qish savodxonligi va matnni anglash malakalarini rivojlantirishdan iboratdir. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchining keyingi ta'lim faoliyati uchun poydevor bo'lib xizmat qilgani sababli, ushbu bosqichda o'qish darslarining mazmuni va metodikasini takomillashtirish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Matnni anglay olish nafaqat o'qish fanining, balki barcha fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matnni anglash jarayoni murakkab psixologik-pedagogik faoliyat bo'lib, u o'quvchining diqqat, xotira, tafakkur va nutq faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ko'plab o'quvchilar matnni mexanik o'qish bilan cheklanib, uning mazmunini to'liq tushunish, asosiy g'oyani ajratib olish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash va xulosa chiqarishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bu esa o'qish darslarida matn ustida ishlash jarayonini ilmiy asoslangan, tizimli va samarali tashkil etishni talab etadi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida innovatsion va interfaol metodlardan foydalanish, o'quvchining faolligini oshirishga qaratilgan yondashuvlar keng joriy etilmoqda. Biroq o'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlar ko'pincha alohida va tizimsiz qo'llanilib, ularni yagona didaktik model asosida tashkil etish yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Shu bois, o'qish darslarida matnni anglash jarayonini kompleks yondashuv asosida tashkil etishga imkon beruvchi didaktik modelni ishlab chiqish ilmiy-amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada o'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishning didaktik modeli ishlab chiqilib, uning maqsadi, mazmuni, metod va vositalari, shuningdek, kutilayotgan natijalari yoritib beriladi. Taklif etilayotgan model boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning mustaqil fikrlashi, mantiqiy mushohada yuritishi va matn mazmunini chuqur anglash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi o'n yilliklarda boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirish masalasi xalqaro miqyosda ustuvor ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, OECD tomonidan o'tkaziladigan PISA tadqiqotlari natijalari o'quvchilarning matnni anglash darajasi ularning keyingi akademik muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Ushbu tadqiqotlarda matnni anglash faqat dekodlash emas, balki axborotni tahlil qilish, baholash va interpretatsiya qilish jarayoni sifatida talqin etiladi. Pedagogik-psixologik tadqiqotlarda matnni anglash jarayoni ko'p bosqichli kognitiv faoliyat sifatida izohlanadi. Jumladan, Catherine Snow tomonidan ishlab chiqilgan o'qishni tushunish modeli matnni anglashni o'quvchi bilimlari, matn xususiyatlari va o'qish konteksti o'zaro ta'siri natijasi sifatida ko'rsatadi. Ushbu yondashuv boshlang'ich sinf o'quvchilarida matn ustida ishlashni rejalashtirishda didaktik model yaratish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Metodik adabiyotlarda matnni anglashni rivojlantirishning samarali usullari sifatida strategik o'qish, savol-javob texnikalari, oldindan taxmin qilish va xulosa chiqarish faoliyatlari ko'rsatib o'tiladi. P. David Pearson va hamkorlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarni matn bilan faol muloqotga kirishishga undovchi strategiyalar (masalan, "think-aloud", grafik organayzerlar) matnni anglash darajasini sezilarli oshiradi. Bu natijalar didaktik modelda jarayonli komponentni ilmiy asoslashda muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich ta'limda interfaol va konstruktivistik yondashuvlarga asoslangan tadqiqotlar ham alohida e'tiborga loyiq. Lev Vygotsky ning sotsiokultural nazariyasiga tayangan holda olib borilgan zamonaviy izlanishlar o'qish jarayonida hamkorlikda ishlash, muhokama va dialog orqali matnni chuqurroq anglash mumkinligini isbotlaydi. Bu yondashuv didaktik modelda ijtimoiy-o'quv muhitini tashkil etish zaruratini ilmiy jihatdan asoslaydi.

So'nggi Scopus indeksidagi maqolalarda raqamli va multimodal matnlar bilan ishlash masalasi ham keng yoritilmoqda. Computers & Education jurnalida chop etilgan tadqiqotlar multimedia vositalari bilan boyitilgan matnlar o'quvchilarning motivatsiyasi va tushunish darajasini oshirishini ko'rsatadi. Biroq mualliflar texnologiyadan foydalanish faqat didaktik

maqsadga bo'ysundirilgan holdagina samarali bo'lishini ta'kidlaydilar. Bu esa didaktik modelda vositalar tanloviga ilmiy-me'yoriy yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Milliy va xorijiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda matnni anglashni rivojlantirishga oid metodlar ko'pincha fragmentar tarzda yoritilgan bo'lib, ularni yagona tizimli didaktik model asosida integratsiyalash masalasi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Aynan shu holat mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilab, o'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan kompleks didaktik model ishlab chiqish zaruratini asoslaydi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot kompetensiyaviy, konstruktivistik va tizimli yondashuvlar asosida tashkil etildi. Tadqiqot metodologiyasi o'qish darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni anglash malakalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik modelning samaradorligini aniqlashga yo'naltirildi. Ushbu jarayonda zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda keng qo'llanilayotgan aralash metodologiya (mixed-methods research) tanlandi, ya'ni miqdoriy va sifat tahlil usullari integratsiyada qo'llanildi.

Tadqiqot quazi-eksperimental dizayn asosida olib borildi. Unda nazorat va tajriba guruhleri shakllantirilib, tajriba guruhida muallif tomonidan ishlab chiqilgan didaktik model asosida darslar tashkil etildi, nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari saqlab qolindi. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi:

- ✓ diagnostik bosqich,
- ✓ shakllantiruvchi bosqich,
- ✓ nazorat-tahlil bosqichi.

Tadqiqot ishtirokchilari. Tajriba-sinov ishlari boshlang'ich ta'lim muassasalarining 2–3-sinf o'quvchilari ishtirokida olib borildi. Guruhlar yosh, bilim darajasi va ijtimoiy sharoitlar jihatidan nisbatan tenglashtirildi, bu esa tadqiqot natijalarining obyektivligini ta'minladi. Tadqiqot metodlari. Tadqiqot jarayonida quyidagi zamonaviy ilmiy metodlar qo'llanildi: Pedagogik diagnostika metodlari: matnni anglash darajasini aniqlash uchun adaptatsiyalangan testlar, ochiq va yopiq savollar, matn asosida xulosa chiqarish topshiriqlari. Kognitiv-strategik metodlar: "think-aloud", grafik organayzerlar (klaster, konseptual xarita), sabab–oqibat tahlili, oldindan taxmin qilish strategiyalari. Interfaol va muammoli o'qitish metodlari: muammoli savollar, guruhviy muhokama, dialogik o'qish, reflektiv topshiriqlar. Raqamli va multimodal metodlar: audiomatnlar, rasmlar va qisqa videomatnlar asosida tushunishni rivojlantirish, raqamli topshiriqlar orqali formatif baholash.

Kuzatish va kontent-tahlil: o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, matn bilan ishlash strategiyalarining o'zgarishini aniqlash. Baholash va o'lchov vositalari

Matnni anglash malakalari diagnostik mezonlar asosida baholandi:

- ✓ matn mazmunini qayta ifodalash darajasi,
- ✓ asosiy g'oyani aniqlash,
- ✓ sabab–oqibat bog'lanishlarini tushunish,
- ✓ tanqidiy va reflektiv xulosa chiqarish.

Baholash jarayonida formatif va summativ baholash uyg'unlashtirildi. Natijalar statistik jihatdan tahlil qilinib, tajriba va nazorat guruhleri o'rtasidagi farqlar ishonchliligi aniqlashtirildi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish. Olingan ma'lumotlar deskriptiv va taqqoslama tahlil, shuningdek, statistik ishonchlilikni aniqlash usullari orqali qayta ishlanib, sifat tahlili bilan boyitildi. Bu yondashuv tadqiqot natijalarini chuqur talqin qilish va didaktik model samaradorligini asoslash imkonini berdi. Tadqiqotning ishonchliligi va etik jihatlari. Tadqiqot jarayonida ilmiy xolislik, pedagogik etika va ishtirokchilarning huquqlariga rioya qilindi. Olingan natijalarning ishonchliligi metodlar triangulyatsiyasi va takroriy o'lchovlar orqali ta'minlandi.

1-rasm. Tajriba-sinov ishlari sxemasining ilmiy tahlili.

Mazkur sxema o'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishga qaratilgan didaktik modelning samaradorligini aniqlash maqsadida tashkil etilgan tajriba-sinov ishlarining mantiqiy va tizimli tuzilishini aks ettiradi. Sxema pedagogik tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan nazorat-tajriba guruhlarida asosidagi quazi-eksperimental yondashuvga tayangan.

1. Guruhlar tuzilishi tahlili. Sxemada ishtirokchilar nazorat guruhi va tajriba guruhiga ajratilgan. Nazorat guruhida o'qish darslari an'anaviy metodika asosida olib borilgan bo'lsa, tajriba guruhida matnni anglashni rivojlantirishga yo'naltirilgan didaktik model joriy etilgan. Bunday taqsimot tadqiqot natijalarining obyektivligini ta'minlash hamda metodikaning real ta'sirini aniqlash imkonini beradi.

2. Diagnostik bosqich (1-bosqich). Sxemaning birinchi bosqichi boshlang'ich diagnostikaga bag'ishlangan bo'lib, unda:

- ✓ o'quvchilarning matnni anglash bo'yicha dastlabki darajasi,
- ✓ bilim, ko'nikma va malakalarning holati aniqlangan.

Bu bosqich ilmiy jihatdan muhim bo'lib, tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich ko'rsatkichlarini taqqoslash uchun asos yaratadi.

3. Shakllantiruvchi bosqich (2-bosqich). Ikkinchi bosqich tajribaning asosiy mazmuniy yadrosi hisoblanadi. Unda tajriba guruhida:

- ✓ interfaol metodlar,
- ✓ o'yin texnologiyalari,
- ✓ raqamli ta'lim vositalari asosida darslar tashkil etilgan.

Mazkur bosqich o'quvchilarning matn bilan faol ishlashini, mazmunni tahlil qilish, asosiy g'oyani aniqlash va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ilmiy nuqtayi nazardan, aynan shu bosqich didaktik modelning samaradorligini shakllantiruvchi omil hisoblanadi.

4. Nazorat-tahlil bosqichi (3-bosqich). Uchinchi bosqichda yakuniy testlar o'tkazilib, tajriba va nazorat guruhlarida olingan natijalar taqqoslangan. Ushbu bosqich:

- ✓ o'quvchilarning matnni anglash darajasidagi o'zgarishlarni aniqlash,
- ✓ metodikaning pedagogik samaradorligini ilmiy asosda baholash imkonini beradi.

5. Natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish. Sxemada natijalar uch yo'nalishda umumlashtirilgan:

- ✓ matnni anglash darajasidagi o'zgarishlar,
- ✓ didaktik model samaradorligini baholash,
- ✓ xulosa va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Bu yakuniy qism tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshiradi va o'qituvchilar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Natijalar. Tajriba-sinov ishlari natijalari o'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishga qaratilgan didaktik modelning samaradorligini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni anglash darajasi diagnostik, shakllantiruvchi va nazorat-tahlil bosqichlarida ketma-ket baholandi. Boshlang'ich diagnostika natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, tajriba va nazorat guruhleri o'quvchilarining matnni anglash bo'yicha dastlabki ko'rsatkichlari o'rtasida sezilarli farq mavjud emas edi. O'quvchilarning aksariyat qismi matn mazmunini yuzaki tushunish, asosiy g'oyani aniqlash va sabab-oqibat bog'lanishlarini izohlashda qiyinchiliklarga duch kelgan. Bu holat tajriba-sinov ishlarini boshlash uchun teng pedagogik sharoit mavjudligini tasdiqlaydi. Shakllantiruvchi bosqich yakunida tajriba guruhida sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Didaktik model asosida tashkil etilgan o'qish darslari natijasida o'quvchilarning matnni anglash darajasi bosqichma-bosqich oshib bordi. Xususan, tajriba guruhi o'quvchilari matnning asosiy mazmunini aniqlash, muhim axborotni ajratib olish, savollarga mazmunli va mantiqiy javob berish ko'nikmalarini egallaganligi aniqlandi. Nazorat guruhida esa bunday o'sish ko'rsatkichlari nisbatan past bo'lib, o'zgarishlar asosan reproduktiv darajada saqlanib qoldi. Nazorat-tahlil bosqichida o'tkazilgan yakuniy testlar natijalari tajriba va nazorat guruhleri o'rtasida yaqqol farq mavjudligini ko'rsatdi. Tajriba guruhida yuqori va o'rta darajadagi natijalarga erishgan o'quvchilar ulushi sezilarli darajada oshgan bo'lsa, nazorat guruhida past darajadagi ko'rsatkichlar ustunlik qilganligi aniqlandi. Ayniqsa, tajriba guruhidagi o'quvchilar matn asosida xulosa chiqarish, muallif fikrini tushunish va matnga munosabat bildirishda yuqori natijalarni namoyon etdilar.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, o'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan didaktik model o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot davomida kuzatilgan ijobiy dinamikalar modelning pedagogik jihatdan asoslanganligini hamda uni boshlang'ich ta'lim amaliyotiga joriy etish maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'qish darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni anglash malakalarini rivojlantirish muammosi zamonaviy ta'lim tizimi uchun dolzarb bo'lib, uni hal etish tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan didaktik model mazkur muammoni samarali hal etishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ldi. Tajriba-sinov ishlari jarayonida aniqlanganki, matnni anglash malakalari faqatgina o'qish texnikasini rivojlantirish bilangina emas, balki o'quvchilarning tahlil qilish, asosiy g'oyani aniqlash, sabab-oqibat bog'lanishlarini tushunish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish orqali rivojlanadi. Ushbu jarayonda interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari tajriba guruhida matnni anglash darajasining sezilarli darajada oshganligini, o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishi va faolligi kuchayganligini ko'rsatdi. Nazorat guruhi bilan solishtirilganda, tajriba guruhidagi o'quvchilar matn mazmunini chuqurroq anglash, savollarga mustaqil va mantiqiy javob berish, shuningdek, o'z fikrini asoslab bayon etish ko'nikmalarini yuqori darajada namoyon etdilar. Bu esa ishlab chiqilgan didaktik modelning pedagogik samaradorligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, o'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishning didaktik modeli boshlang'ich ta'lim amaliyotiga joriy etish uchun ilmiy jihatdan asoslangan, amaliy jihatdan esa samarali deb baholanadi. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun

metodik tavsiyalar ishlab chiqish, o'qish darslarining sifatini oshirish va o'quvchilarda mustaqil fikrlash hamda chuqur anglash kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Snow, C. E. (2002). *Reading for understanding: Toward an R&D program in reading comprehension*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
2. Pearson, P. D., & Cervetti, G. N. (2017). *The roots of reading comprehension instruction*. In S. E. Israel (Ed.), *Handbook of research on reading comprehension* (2nd ed., pp. 12–56). New York, NY: Guilford Press.
3. Duke, N. K., & Cartwright, K. B. (2021). The science of reading progresses: Communicating advances beyond the simple view of reading. *Reading Research Quarterly*, 56(S1), S25–S44. <https://doi.org/10.1002/rrq.411>
4. Guthrie, J. T., Wigfield, A., & You, W. (2012). Instructional contexts for engagement and achievement in reading. *Handbook of Research on Student Engagement*, 601–634. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-2018-7_29
5. OECD. (2019). *PISA 2018 results (Volume I): What students know and can do*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en>
6. Kintsch, W. (1998). *Comprehension: A paradigm for cognition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Pressley, M., & Afflerbach, P. (1995). *Verbal protocols of reading: The nature of constructively responsive reading*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
9. Afflerbach, P., Pearson, P. D., & Paris, S. G. (2008). Clarifying differences between reading skills and reading strategies. *The Reading Teacher*, 61(5), 364–373. <https://doi.org/10.1598/RT.61.5.1>
10. Hattie, J. (2009). *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. London: Routledge.
11. McNamara, D. S. (2011). Reading comprehension strategies: Theories, interventions, and technologies. *Psychology of Learning and Motivation*, 54, 107–156. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-385527-5.00003-2>
12. Fisher, D., & Frey, N. (2014). *Close reading and writing from sources*. Newark, DE: International Reading Association.

Кенжаева Камила Анвар кизи
Ассистент преподаватель
Кафедра английского языка
ТIIИМСХ НИУ

АКТУАЛЬНОСТЬ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье рассматривается актуальность проблемы формирования социолингвистической компетенции в современном образовании как ответа на реальные изменения языковой среды, коммуникационных практик и образовательных целей. Социолингвистическая компетенция понимается как способность выбирать и использовать языковые средства адекватно социальной ситуации общения, учитывая статусно-ролевые отношения, дистанцию, нормы речевого этикета, регистр, жанр, культурные ожидания, а также вариативность языка. Показано, что в условиях глобализации, миграционных процессов, цифровой коммуникации и расширения межкультурных контактов недостаточность социолингвистической подготовки приводит к коммуникативным сбоям, конфликтам интерпретаций, снижению качества профессионального взаимодействия и росту социального напряжения. Обосновывается необходимость системной интеграции социолингвистического компонента в содержание обучения, методики и оценочные процедуры.

Ключевые слова: социолингвистическая компетенция, современное образование, коммуникативная компетентность, речевой этикет.

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta'lim tizimida sotsiolingvistik kompetensiyani shakllantirish muammosining dolzarbligi til muhiti, kommunikativ amaliyotlar va ta'lim maqsadlarida yuz berayotgan real o'zgarishlarga javob sifatida yoritiladi. Sotsiolingvistik kompetensiya muloqotning ijtimoiy vaziyatiga mos holda til vositalarini tanlash va qo'llash qobiliyati sifatida talqin qilinib, bunda maqom-rolli munosabatlar, ijtimoiy masofa, nutqiy etiket me'yorlari, registr, janr, madaniy kutishlar hamda tilning variativligi hisobga olinadi. Globallashuv, migratsiya jarayonlari, raqamli kommunikatsiya va madaniyatlararo aloqalarning kengayishi sharoitida sotsiolingvistik tayyorgarlikning yetarli emasligi kommunikativ uzilishlar, talqinlararo ziddiyatlar, kasbiy muloqot sifati pasayishi va ijtimoiy keskinlikning ortishiga olib kelishi ko'rsatib beriladi. Ta'lim mazmuni, o'qitish metodikalari va baholash jarayonlariga sotsiolingvistik komponentni tizimli ravishda integratsiya qilish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistik kompetensiya, zamonaviy ta'lim, kommunikativ kompetentlik, nutqiy etiket.

Annotation. The article examines the relevance of the problem of forming sociolinguistic competence in modern education as a response to real changes in the linguistic environment, communication practices, and educational goals. Sociolinguistic competence is understood as the ability to select and use linguistic means appropriately to a given social situation of communication, taking into account status–role relations, social distance, norms of speech etiquette, register, genre, cultural expectations, and language variability. It is shown that under conditions of globalization, migration processes, digital communication, and the expansion of intercultural contacts, insufficient sociolinguistic training leads to communication breakdowns, interpretive conflicts, a decline in the quality of professional interaction, and an increase in social tension. The necessity of systematic integration of the sociolinguistic component into educational content, teaching methodologies, and assessment procedures is substantiated.

Key words: sociolinguistic competence, modern education, communicative competence, speech etiquette.

Введение. Актуальность формирования социолингвистической компетенции сегодня определяется не модой на «компетенции», а тем, что реальная коммуникация стала сложнее, быстрее и заметно более многоязычной. Раньше многие учащиеся могли жить с иллюзией, что достаточно знать слова и грамматику, а «как говорить» как-нибудь само сложится. Сейчас эта иллюзия рушится на первом же собеседовании, в первом же международном проекте, в первом же конфликте в мессенджере, где одно слово, сказанное «не тем тоном», работает как спичка в комнате с газом. В современном образовании язык рассматривается не только как система, но и как инструмент социального действия, а значит, обучение языку неизбежно включает обучение нормам употребления, стратегиям вежливости, правилам ролевого поведения, жанрам и регистрам, а также умению ориентироваться в вариативности и гибкости современной речи [1].

Социолингвистическая компетенция занимает особое место в структуре коммуникативной компетентности. Она отвечает за выбор языковых средств в зависимости от социального контекста: кто говорит, кому, где, зачем, в каком статусе, с какой дистанцией и каким ожидаемым эффектом. Учащийся может идеально построить грамматически правильную фразу и всё равно прозвучать грубо, фамильярно, слишком официально или, наоборот, неоправданно «канцелярски». В профессиональной сфере такие сбои означают потерю доверия, снижение эффективности взаимодействия, а иногда и репутационные риски. В школьной и вузовской среде они ведут к недопониманию, конфликтам, росту тревожности у учащихся и снижению мотивации к коммуникации.

Материалы и методы. Социолингвистическая компетенция традиционно описывается как компонент коммуникативной компетентности наряду с лингвистической, дискурсивной, стратегической и социокультурной составляющими. Её ядро - адекватность: соответствие языкового поведения социальной ситуации и культурным ожиданиям. Адекватность здесь не означает «подчинение» или «маскировку», а означает способность действовать эффективно и уважительно, сохраняя собственную позицию и учитывая собеседника. В образовательном смысле это компетенция выбора: выбрать обращение, регистр, формулу просьбы, способ несогласия, степень прямоты, уровень эксплицитности, уместный юмор, допустимую эмоциональность, а также способы «смягчения» потенциально конфликтного содержания.

Структурно социолингвистическую компетенцию можно описать через несколько взаимосвязанных блоков. Первый блок - знание социальных норм общения, включая формы обращения, приветствия, прощания, благодарности, извинения, просьбы, приглашения и отказа. Второй блок - владение регистрами и стилями: официально-деловой, академический, нейтральный, разговорный, профессиональный жаргон, цифровой разговорный стиль [2]. Третий блок - знание и понимание языковой вариативности: диалектные и региональные особенности, возрастные и группово-социальные различия, влияние профессии и институциональной культуры. Четвёртый блок - прагматическая компетентность в узком смысле: умение реализовать речевой акт так, чтобы он был интерпретирован правильно, включая не прямые просьбы, намёки, импликатуры, стратегии вежливости и «сохранения лица» собеседника. Пятый блок - рефлексивно-оценочный: умение анализировать собственную речь, замечать коммуникативные ошибки не только грамматические, но и социально-прагматические, корректировать поведение и переносить опыт на новые ситуации.

Результаты и обсуждение. Почему именно сейчас вопрос стал столь актуальным. Во-первых, усилились процессы социальной и культурной мобильности. Современный учащийся чаще сталкивается с многообразием норм общения: миграционные потоки, академические обмены, международные онлайн-курсы, удалённые команды. Это означает, что «свои» нормы уже не гарантируют успех коммуникации, а «чужие» нормы перестали быть редкой экзотикой. Во-вторых, изменилась роль цифровой коммуникации. Мессенджеры, электронная почта, платформы обучения, социальные сети породили новые жанры и новые нормы: краткость, эмодзи как маркеры отношения, асинхронность,

публичность комментариев, скриншоты как фактор самоконтроля. При этом цифровая речь часто выглядит «неформальной», но последствия может иметь вполне формальные: одно неуместное сообщение в групповом чате способно разрушить доверие к человеку быстрее, чем плохая оценка за контрольную. В-третьих, изменились требования рынка труда. Работодатели ценят не только знания, но и коммуникативную зрелость: умение писать письма, вести переговоры, презентовать идеи, корректно задавать вопросы, несогласие выражать профессионально, а не «по-домашнему». Социолингвистическая компетенция становится частью профессиональной компетентности, даже если человек никогда не собирался быть филологом.

Парадокс в том, что формирование социолингвистической компетенции часто остаётся «невидимым» в учебных планах. Её как будто «подразумевают»: раз мы учим языку, значит, и социальное употребление приложится. Но практика показывает обратное: без целенаправленного обучения учащиеся усваивают нормы стихийно, часто по случайным образцам, иногда по неудачным образцам. Стихийность особенно опасна в условиях цифровой среды, где образцы коммуникации задаются не только культурой, но и алгоритмами, «трендами», вирусными мемами и агрессивной риторикой. В результате часть учащихся формирует коммуникативный стиль, пригодный для коротких эмоциональных реакций, но слабый для академического и профессионального общения [3].

Отдельная проблема - различие между знанием норм и умением применять их в реальном взаимодействии. Учащийся может выучить формулы вежливости, но в ситуации стресса или конфликта перейти на прямоту, которая в данной культуре воспринимается как грубость. Или наоборот - использовать чрезмерно «канцелярский» стиль там, где ожидалась человеческая простота, и тем самым создать дистанцию и холодность. Поэтому обучение должно включать моделирование ситуаций, отработку речевых сценариев, ролевые игры, анализ кейсов, а также развитие стратегий саморегуляции в коммуникации. Иначе говоря, социолингвистическая компетенция не формируется «конспектом», она формируется практикой, обратной связью и рефлексией.

Особое значение имеет связь социолингвистической компетенции с межкультурной коммуникацией. В межкультурных контактах ошибка часто не в словах, а в ожиданиях. То, что в одной культуре считается честностью и прямотой, в другой может считываться как давление. То, что для одной культуры - дружелюбие, для другой - нарушение личных границ. Язык здесь выступает носителем культурных сценариев. Следовательно, формирование социолингвистической компетенции включает работу с культурными нормами: понятиями дистанции, формальности, допустимой экспрессии, роли улыбки, комплимента, паузы, темпа речи, обращения по имени. И если школа или вуз игнорируют этот пласт, выпускник выходит в мир с «техническим знанием» языка, но без навигации по социальным смыслам.

Нельзя обойти и внутреннюю многообразность языка. Современная социолингвистика подчёркивает, что языковая вариативность - не отклонение, а естественное состояние языка. Для образования это означает сложный выбор. С одной стороны, школа обязана учить норме, иначе мы получим хаос. С другой стороны, игнорировать вариативность - значит делать обучение нереалистичным и даже дискриминационным. Учащийся должен понимать, что существуют разные варианты, и уметь переключаться между ними в зависимости от ситуации. Это особенно важно для многоязычных и многодиалектных регионов, где учащиеся ежедневно живут в нескольких кодах: домашняя речь, школьная нормативная речь, речь улицы, цифровая речь. Задача образования - не «запретить» всё кроме нормы, а научить осознанному выбору и объяснить, где и почему какой вариант уместен [4].

В методическом плане эффективное формирование социолингвистической компетенции опирается на несколько принципов. Первый принцип - ситуативность и сценарность. Материал должен подаваться не как список выражений, а как система речевых действий в типичных ситуациях. Например, просьба в учебной среде, просьба к

незнакомому человеку, просьба в официальном письме, просьба в конфликтной ситуации - это разные сценарии, и один шаблон не работает везде. Второй принцип - аутентичность и контекст. Социолингвистические нормы лучше усваиваются на реальных текстах и реальных взаимодействиях: письма, объявления, правила, форумы, интервью, фрагменты диалогов, учебные чаты. Третий принцип - сопоставление. Учащийся должен видеть различия между «как говорят дома» и «как говорят в институте», между «как пишут в деловой переписке» и «как пишут друзьям», между «как выражают несогласие в научной дискуссии» и «как спорят в комментариях». Четвёртый принцип - рефлексия и обратная связь. Учащимся важно не только выполнить задание, но и понять, почему их выбор был удачным или неудачным.

Практически это реализуется через технологии обучения. Одна из сильных технологий - кейс-метод в коммуникативной интерпретации. Учащимся предлагается ситуация, например конфликт в учебной группе, недопонимание с преподавателем, просьба о переносе срока, обсуждение проекта с распределением ролей, обращение в официальную организацию. Задача - выбрать стратегию общения и сформулировать несколько вариантов реплик или письменных сообщений: нейтральный, максимально вежливый, более настойчивый, дипломатичный. Затем проводится обсуждение: какой вариант уместен при разных ролях и отношениях, что может быть воспринято как давление, где звучит неуважение, где сообщение слишком расплывчато. Такая работа формирует навык «видеть социальные последствия языка» [5].

Вторая технология - сценарные ролевые игры с последующей рефлексией. Важно, чтобы игра не была театром ради смеха, а работала как тренажёр. После игры учащиеся отвечают на конкретные вопросы: какой регистр вы выбрали и почему, какие слова смягчали высказывание, где вы потеряли контроль над тоном, что бы вы изменили. Здесь появляется ключевое: речь становится предметом анализа, а не просто «поток». И вот тогда у компетенции появляется шанс сформироваться. Если кратко, то «говорить можно научить быстро», а «говорить уместно» - только через практику и разбор.

Заключение. Актуальность проблемы формирования социолингвистической компетенции в современном образовании обусловлена комплексом факторов: ростом межкультурных и межсоциальных контактов, усилением цифровых форм общения, повышением требований к профессиональной коммуникации, а также усложнением языковой среды и расширением вариативности. Социолингвистическая компетенция выступает ключевым условием коммуникативной эффективности, социальной адаптации и профессиональной успешности, поскольку обеспечивает адекватный выбор языковых средств в зависимости от ситуации общения, статуса, дистанции, жанра и культурных ожиданий.

Литературы.

1. Hymes D. H. On communicative competence // Sociolinguistics / ed. by J. B. Pride, J. Holmes. - Harmondsworth: Penguin Books, 2012. - P. 269–293.
2. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. - 2010. - Vol. 1, No. 1. - P. 1–47.
3. Bachman L. F. Fundamental Considerations in Language Testing. - Oxford: Oxford University Press, 2010. - 408 p.
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. - Cambridge: Cambridge University Press, 2011. - 260 p.
5. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: Слово, 2000. - 624 с.
6. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий: теория и практика обучения языкам. - М.: ИКАР, 2019. - 448 с.
7. Кучмурадова Г., Атаджанова Р. English for oil-gas industry, 2022.

Asqarov Abrorjon Hayitmirzaevich,
Namangan davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchisi,
Abrorjonasqarov86@gmail.com

IQTISODIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH ORQALI MOLIVAVIY SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Fikrlashning iqtisodiy tarkibiy qismidan tashqari, loyiha usuli samarali fikrlashni rivojlantiradi, analitik fikrlashni faollashtiradi va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Kalit soʻzlar: moliyaviy savodxonlik, "raqamli savodxonlik", "raqamli moliyaviy savodxonlik", "oliy ta'lim muassasasi talabalarining raqamli moliyaviy savodxonligini shakllantirish", "moliyaviy savodxonlik indikatori", "moliyaviy savodxonlik diffuziyasi", "moliyaviy savodxonlik barometri", "moliyaviy savodxonlik stabilizatori", "moliyaviy savodxonlik uchburchagi"

Аннотация. Помимо экономической составляющей мышления, проектный метод способствует развитию эффективного мышления, активизирует аналитическое мышление и развивает творческие способности.

Ключевые слова: финансовая грамотность, «цифровая грамотность», «цифровая финансовая грамотность», «формирование цифровой финансовой грамотности студентов высших учебных заведений», «индикатор финансовой грамотности», «диффузия финансовой грамотности», «барометр финансовой грамотности», «стабилизатор финансовой грамотности», «треугольник финансовой грамотности».

Abstract. In addition to the economic component of thinking, the project-based method fosters the development of effective thinking, activates analytical thinking, and enhances creative abilities.

Key words: financial literacy, "digital literacy", "digital financial literacy", "formation of digital financial literacy of higher education students", "financial literacy indicator", "financial literacy diffusion", "financial literacy barometer", "financial literacy stabilizer", "financial literacy triangle".

Kirish. A.A.Laskinni tadqiqotlarida, ba'zi iqtisodiy sharoitlar iqtisodiy fikrlashni rivojlantirish uchun ta'lim muassasalari faoliyatini murakkablashtiradi, bu esa real amaliyotda tashvishli tendensiyalarni keltirib chiqaradi. Bu shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida talabalar o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish jarayoni susaymoqda. Nazarimda, oliy ta'lim muassasalarida talabalar o'rtasida iqtisodiy fikrlash imkoniyatlari va ijodiy fanlarni o'qitadigan professor o'qituvchilar orasida bo'lajak mutaxassislarini tayyorlashda ushbu yo'nalishning kam baholanishi o'rtasidagi asosiy qarama-qarshiliklar deb xulosa qilishimiz mumkin.

O'ylashimcha, yana bir qarama-qarshilik-bu talabalarining iqtisodiy sikl sub'ektlari uchun salbiy motivatsiyasi va amalda ushbu bilimlarga ob'ektiv ehtiyojdir. Qarama-qarshiliklarning asosiy sababi oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari va talabalari o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga innovatsion yondashuvlarning yo'qligi, oliy ta'lim muassasalari uchun yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda harakatlarning yangi modellari, o'quv dasturlari, tavsiyalarining yaratilishi talab darajasida emasligidir.

Menimcha, ta'lim muassasalarining aniq maqsadlaridan biri-moliyaviy tayyorgarlikning yetakchi yo'nalishlaridan birini va uni tushunishdan maqbul foydalanishni aniqlash uchun talabalar va bo'lajak mutaxassislar o'rtasida iqtisodiy fikrlashni shakllantirish jarayonining haqiqatini tushunishga yangi ma'nolarni kiritish kerak.

O'ylashimcha, oliy ta'lim muassasalarida talabalar o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish uchun talabalar va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan mavjud intellektual salohiyat, moddiy vositalar, moliyaviy va boshqaruv o'qitish imkoniyatlaridan foydalanilmaydi.

Ko'pgina hollarda, yoshlar o'zlarini takomillashtirish va iqtisodiy rivojlanishlari uchun muayyan vazifalarni qo'yadilar, ularni hal qilish yo'llarini belgilaydilar va iqtisodiy munosabatlarga qiziqish va ichki intilishdan kelib chiqib, o'z maqsadlariga qat'iyat bilan erisha boshlaydilar.

Meni fikrimcha, insonning iqtisodiy tafakkurini rivojlantirishda shunga o'xshash ko'plab misollar mavjud, bunda inson o'z-o'zini tarbiyalash va o'z ustida mehnatsevarlik tufayli o'zida eng yaxshi shaxsiy fazilatlarni takomillashtiradi va rivojlantiradi.

Iqtisodiy qarorlar inson faoliyatining turli sohalarida qabul qilinadi. Iqtisodiy qaror qabul qilishning o'ziga xos xususiyatlari, yechimni ishlab chiqish usullari va uni amaliy qo'llashning kutilayotgan samarasi ushbu qaror qaysi tipik guruhga tegishli ekanligiga bog'liq bo'ladi.

Shuning uchun iqtisodiyotning korporativ va davlat sektorlarida ko'proq qo'llaniladigan va insonning shaxsiy va oilaviy hayotida foydalanishga yaroqsiz bo'lgan moliyaviy yechimlarning ko'plab mualliflik tasniflari mavjud.

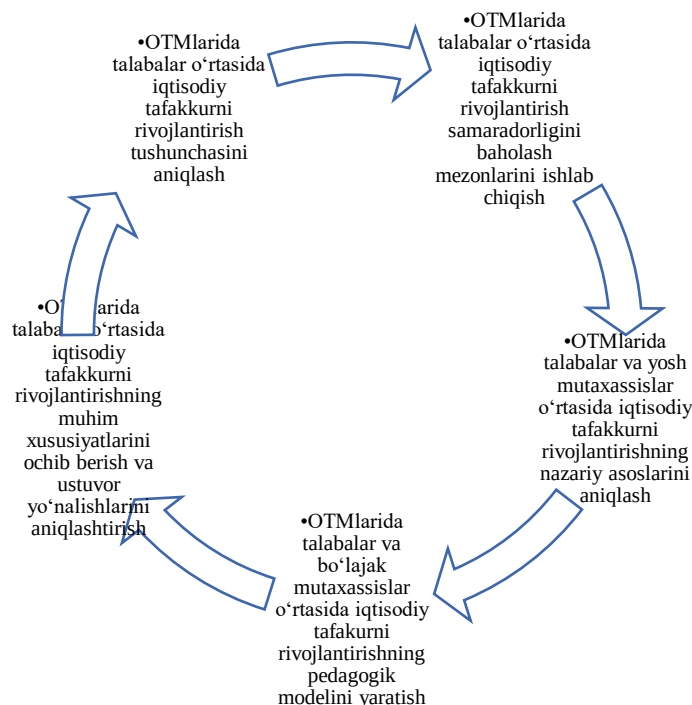
Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Bir jarayonni keltirishni o'rinli deb o'ylaman, mashhur fransuz faylasufi J.P.Sartr hatto "Inson faqat o'zi yaratgan narsadir" deb da'vo qilib, uning shaxsiy madaniy rivojlanishida iqtisodiy tafakkurning hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi. Bularning barchasi talaba shaxsini rivojlantirish va shakllantirishda iqtisodiy fikrlash, o'z-o'zini tarbiyalashning o'ta muhim roli va uni iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy faoliyat sharoitida tashkil etish zarurati haqida gapiradi.

Masalan, mashhur rus olimi, akademik Otto Yulievich Shmidt o'n to'rt yoshida kelajakdagi hayotining batafsil rejasini tuzdi. Ushbu rejada, qaysi kitoblarni o'qishi, qaysi fanlarni o'zlashtirishi, qaysi pul va iqtisodiy muammolarni hal qilishi, jismonan qanday rivojlanishi kerakligi batafsil yozib qo'yilgan. O.Yu.Shmidt misoli qiziqarli fikrni taklif qiladi. Bizningcha, "chegarada" mazmunli ish, ya'ni odamlar o'zlarining biogalaktikasi tubidan yashiringan rivojlanishining hayotiy zaxiralarini tortib oladigan "ilgak" deb taxmin qilish mumkinmi? degan tabiiy savol tug'iladi.

O'ylashimcha, talabalar o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish omili sifatida tadqiqotning dolzarb ahamiyatini belgilaydigan madaniy va pedagogik amaliyot haqida yangi tushuncha zarur hisoblanadi. Bu talabalarning ma'lum bir turmush tarzi qadriyatlariga yo'naltirilganligi, mavjud bozor munosabatlari sharoitida ularni tushunishda umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan tushunarli iqtisodiy me'yorlar oldindan belgilab qo'yilgan taqdirdagina muvaffaqiyatli bo'lishi mumkinligi bilan izohlashimiz mumkin bo'ladi.

A.A.Laskin o'z tadqiqotlarida kelib chiqib hulosa qiladiki, "talabalarni iqtisodiy tafakkurining shakllanishidagi muammoning dolzarbligi jamiyatning oliy ta'lim muassasalarida talabalar o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish jarayonini o'rganish, uni amalga oshirishning yaxlit konsepsiyasi va texnologiyasini ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi, bu amaliy metodlar tizimida ifodalanadi" deb ta'kidlaydi.

Nazarimda, ushbu muammoning dolzarbligi va uning pedagogika fanida yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, amaliy tavsiyalarga ehtiyoj bo'lganligi uchun oliy oliy ta'lim muassasasi talabalari o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishni taqozo qiladi.

1.1.7-rasm. Talabalarda iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish bosqichlari

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning nazariy va uslubiy asoslari taxlil qilingan. Moliyaviy savodxonlikning shakllanishini tizim sifatida taqdim etishga imkon beradigan umumiy ilmiy asoslari, jumladan, aksiologik (nazariy va uslubiy), kontekstual (amaliyotga yo'naltirilgan tadqiqot taktikasi), kontekstual (ta'lim va simulyasiya) modellashtirish tizimining samaradorligi ko'rsatilgan.

Tahlil va natijalar. Bizningcha, oliy ta'limi muassasalarida talabalar o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish, agar iqtisodiy tayyorgarlikning obro'sini oshirishga, ya'ni iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga, uni yangi hissiy va estetik tajribalar bilan boyitishga yordam beradigan jamoatchilik fikri yaratilsa, eng samarali bo'ladi. Bu, o'z navbatida, o'zimizni ta'minlash, shaxsiy erkinlik va hayot haqiqatlari haqidagi tanish g'oyalarga yo'naltirishga imkon beradigan bilim, ko'nikma va qobiliyatlar to'plamining amalda zarurligini anglashga imkon beradi.

Bunday sharoitda oliy ta'limi muassasalari o'qituvchilari oliy ta'limi muassasasi talabalari va yosh mutaxassislar tomonidan o'zlashtiriladigan iqtisodiy tafakkurni shakllantirishning indikativ asoslarini aktuallashtirish (rivojlantirish va kengaytirish) uchun talabalar e'tiborini maqsadli ravishda boshqarishi kerak.

Iqtisodchi olimlarni ta'kidlashlaricha, yoshlarning fikrlashi ob'ektiv haqiqatdan ikkinchi darajali. "O'zlarining moddiy ishlab chiqarishlarini va moddiy aloqalarini rivojlantiradigan odamlar ham ushbu faoliyat bilan birga o'zlarining fikrlash va fikrlash mahsulotlarini o'zgartiradilar. Hayotni ong emas, balki ongni belgilaydigan hayot belgilaydi" deb xulosa qilishadi.

O'ylashimcha unday emas, biroq talabalarning iqtisodiy tafakkurini ob'ektiv voqelikni ongda mexanik aks ettirishga qisqartirish, bu jarayonda sub'ektning rolini kam baholash va kamaytirish xato hisoblanadi. Talabalar va yosh mutaxassislarining tafakkuri voqelikni adekvat aks ettirish qobiliyatiga ega, buni bilishning tarixiy tajribasi tasdiqlaydi.

Nazarimizda, oliy ta'limi muassasalari talabalari o'rtasida iqtisodiy tafakkurni ob'ekti, birinchi navbatda, ularning asosini tashkil etuvchi qonunlar bilan bozor munosabatlari tizimidir. U jamiyatning asosiy sohasini tushunishga qaratilgan.

Iqtisodiy psixologiyaning kategoriyalaridan biri bo'lgan iqtisodiy xulqni A.Krilov quyidagicha ilmiy asoslagan. Uning ta'kidlashicha, "Iqtisodiy xulq – iqtisodiy ta'asurotga javob beruvchi xulqdir". A.Krilovning ta'rificha, iqtisodiy psixologiya – keng ma'noda xo'jalikni boshqaruvchi sub'ekt psixologiyasidir.

V.Karimovanning fikricha, iqtisodiy ong mahsuli bo'lgan iqtisodiy tafakkur – xo'jalik munosabatlariga kirishgan sub'ektlarning iqtisodiy munosabatlarga oid tasavvurlari, bilimlari, g'oyalari hamda qarashlarini ongdagi aksi bo'lib, u amalga oshirilayotgan faoliyatning mohiyatini tahlil qilish, umumlashtirish, taqqoslash va xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Nazarimda iqtisodiy xulq ishlab-chiqarish shart-sharoitlari, vositalari va turtkilari ta'sirida namoyon bo'ladigan xatti-harakat va xulq-atvordir.

Iqtisodiy ong o'z qarashlari, maqsadlari, dunyoqarashiga ega bo'lgan inson ongida bevosita ishlab chiqarish, o'zlashtirish va foyda olishga aloqador ob'ektlarning aks etishidir. Ya'ni iqtisodiy ong mavjud bo'lgani uchun ham biz moddiy, ma'naviy ehtiyojlarimizga aloqador bo'lgan ne'matlarni topish, ko'paytirish yo'llarini hamda jamiyatda o'z mehnatimiz bilan moddiy ishlab chiqarishga ulush qo'shishga oid bilim, tasavvur va hissiyotlarga ega bo'lishimiz mumkin.

Shuning uchun ham iqtisodiy ong deganda, avvalo, iqtisodiy munosabatlardan kelib chiqadigan emotsiyalar, his-kechinmalar, ularning turli jihatlarini tushunishga taalluqli istiqbolli idrok elementlari, iqtisodiy tasavvur va tafakkurning natijasi bo'lmish bilimlar, tushunchalar, g'oyalar, ko'nikma hamda malakalarning aql-farosatga tegishli xususiyatlarini tushunish mumkin.

Demak, iqtisodiy ong murakkab psixologik tuzilma bo'lib, u bevosita iqtisodiy vaziyatlar va shart-sharoitlarning shaxs ongi, dunyoqarashi va motivlariga ta'siridan hosil bo'ladi. Tanlovning natijasi esa, foyda va yo'qotishlar hisoblanib, sarflangan (kuch, vaqt, qobiliyat, pul) va olingan natijalar (ishlangan haq, foyda) taqqoslanadi. Oddiy ko'ringani bilan, bu iqtisodiy jarayonlar qiyin, sirli va o'ziga xos ilmiy izlanishni talab etadi.

Tahlillardan ko'rishimiz mumkinki, oliy ta'limi muassasalari talabalari o'rtasida iqtisodiy tafakkurini rivojlantirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Jumladan,

1. Oliy ta'limi muassasalari talabalari o'rtasida iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish iqtisodiy ong rivojlanishidagi o'zgarishlarning diagnostikasi inson organizmi faoliyatining vakillik harakati va natijalarini qamrab oladi va iqtisodiy fikrlash yashirin va ba'zan pedagogik kuzatuv nazorati ostida emas, balki ularning holati bilvosita, tashqi ko'rinishlarni tahlil qilish orqali ta'lim va ijodiy jarayonning muayyan sharoitlarini namoyon qiladi.

2. Oliy ta'limi muassasalari talabalari o'rtasida iqtisodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik texnologiyalari va ularni o'quv va ijodiy jarayonga kiritish ketma-ketligi boshqa fanlar bo'yicha an'anaviy o'qitish usullari bilan birgalikda yangi iqtisodiy bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish bosqichlariga bog'liq bo'ladi.

3. Umumiy pedagogika nazariyasi, pedagogika va ta'lim o'z navbatida oliy ta'limi muassasalari talabalari o'rtasida iqtisodiy fikrlashni rivojlantirish yo'nalishlari va usullarini yaxlitlik va izchillik tamoyili orqali mumkin deb qaraydi.

Ta'lim oluvchilar tomonidan iqtisodiy bilimlarni puxta o'zlashtirish va ularni amaliy faoliyatda qo'llay olishi iqtisodiy madaniyatning shakllanishi va mustahkamlanishini ta'minlaydi.

Bugungi kunda talabalarda iqtisodiy tafakkur ularning iqtisodiy madaniyati komponenti sifatida past darajada bo'lganligi aniqlandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, talabalarda iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha quyidagi tavsiyalarni ishlab chiqildi.

1. Talabalarni iqtisodiy tafakkuri nafaqat auditoriya mashg'ulotlarida, balki talabalarni tadqiqot ko'nikmalari va mustaqil o'qish qobiliyatlarini kuchaytiruvchi auditoriyadan tashqari faoliyatni tashkil etish yordamida o'qitishning innovatsion texnologiyalarni qo'llash yo'li bilan talabalarda iqtisodiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishning pedagogik sharoitlarini takomillashtirish zarur hisoblanadi.

2. Iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish maqsadida talabalarning tadqiq qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zaruratiga ko'ra asoslangan hamda talabalarning izlash-tadqiq qilish faoliyatini tashkil etish sxemasini ishlab chiqish lozim.

3. Zamon talablariga ko'ra o'quv rejalar va dasturlarga maqsadli o'zgartirishlar kiritish va talabalarda iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish jarayonini amalga oshirishda o'qitishning loyihaviy-

maqsadli va tizimli yo‘naltirilgan texnologiyalardan foydalanish yo‘li bilan o‘quv rejalar va dasturlarni takomillashtirish;

4. Talabalarda mustaqil tizimli iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga ko‘maklashuvchi o‘qitishning ilgarilovchi modelini joriy etish, hamda shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari va ta‘sir qilish ahamiyatini inobatga olish;

5. Talabalarda iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan yangilangan texnologik modellarni yaratish va amaliyotga joriy etish;

6. Murakkabligi turli darajali axborotni idrok qilishga tayyorligini mezonlar orqali baholashning vositasi sifatida talabalarda iqtisodiy tafakkur rivojlanganlik darajasini baholash parametrik modelini qo‘llash;

7. Fanlar va mavzular tamoyili asosida shakllangan, o‘qitishning mualliflik dasturlarini mustaqil ishlab chiqishga va ta‘lim resursi sifatida yangi materiallardan foydalanishga imkon beruvchi raqamli ta‘lim resurslar yagona milliy jamlamasini yaratish;

8. AKT jihatdan to‘yingan muhit sharoitlarida, yangi avlod o‘quv materiallarni yaratishga zamin yaratuvchi, ta‘lim tizimini modernizatsiya qilishga kompleks yondashuv, o‘qish va o‘qitishda sifat jihatdan yangi natijalarga erishishni ta‘minlovchi istiqbolli ilmiy-tadqiqot yo‘nalishi sifatida innovatsion o‘quv-uslubiy majmualarni ishlab chiqish.

Xulosa va takliflar. Tahlil natijalari quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi:

1. Modellashtirish usuli moliyaviy savodxonlik ta‘limi tizimining tarkibiy va funksional modelini yaratish va talabalar o‘rtasida moliyaviy madaniyatni shakllantirish uchun zarur vositadir.

2. Moliyaviy savodxonlikni shakllantirishni modellashtirish materialni chuqurroq o‘rganishga va talabalarning barqaror moliyaviy savodxonlik ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradigan tizimli, faoliyatga asoslangan va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlardan foydalangan holda amalga oshirish samarali natija beradi.

3. Moliyaviy savodxonlikni shakllantirish modeliga normativ-maqsadli, motivatsion, protsessual-texnologik, mazmunli va nazorat-baholash komponentlarini kiritilganda uning natijaviyligi koeffitsienti yuqori bo‘ladi.

4. Talabalar uchun moliyaviy savodxonlik o‘quv dasturining shakllantirishda "Raqamli moliyaviy savodxonlik asoslari" mavzularini kiritish uchun jamiyatning ijtimoiy tartibini hisobga olish kerak.

5. Moliyaviy savodxonlik darslari, boshqa o‘quv darslariga o‘xshamagan tarzda, o‘quv jarayonini qulay o‘quv tizimini yaratishni va tarkibning murakkabligi va olingan bilimlarning dolzarbligi tufayli materialni idrok etishni talab qiladi. Adaptiv pedagogik model o‘quv jarayoniga turli xil yondashuvlar orqali har bir talaba tomonidan har bir bosqichda va fanning har bir bloki uchun maksimal darajada tushunish va idrok etishga erishishga imkon beradi.

6. Umumiy xulosa sifatida, oliy ta‘lim muassasalari talabalarida moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish metodikasi ilmiy-nazariy (didaktika prinsiplari), innovatsion (interaktiv usullar) va huquqiy (xukumat Farmonlari) jihatlariga asoslangan. Bu metodika talabalarning moliyaviy madaniyatini shakllantirish orqali jamiyatning iqtisodiy farovonligini oshiradi, o‘quv jarayonini adaptiv va faol qilishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 8 iyun “2020-2025 yillarda O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi VM-365-sonli Qarori

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 13-oktabr “Aholini tadbirkorlikka jalb qilish tizimini takomillashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4862-sonli Qarori

Monografiya, ilmiy maqola, patent, ilmiy to‘plamlar

2. Психология. Учебник под редакцией А.А.Крилов. – М. : “Проспект”, 1998, стр-547-549.
3. A.V.Vahobov, Sh.A Toshmatov, N.H.Xaydarov, A.V.Vohobov, Moliyaviy savodxonlik asoslari, Toshkent, Baktriya-2013, 288 b+
4. А.А. Ласкин, Вестник Московского университета МВД России, № 9 / 2013, E-mail: al.laskin @yandex.ru.
5. Logasvathi Murugiah, Rusmawati Ismail, Hasniza Mohd Taib, Shri Dewi Applanaidu, Muhamad Noor Habibi B.Hj. Long, Children’s understanding of financial literacy and parents’ choice of financial knowledge learning methods in Malaysia, journal homepage: www.elsevier.com/locate/methodsx, MethodsX, 11 (2023) 102383
6. С.Д.Резник, О.А.Сазыкина, М.В.Черниковская “Повышение финансовой грамотности студентов: особенности и возможности региональных вузов”, Интеграция образования. Т. 27, № 3. 2023, <http://edumag.mrsu.ru>
7. A.Menberu, Technology-mediated financial education in developing countries: a systematic literature review, <https://doi.org/10.1080/23311975.2023.2294879>, Cogent Business & Management 2024, Vol. 11, no. 1, 2294879
8. Каримова В.М. Акрамова Ф.А. Иқтисодий психология. Маърузалар матни.Т.: - “Shams-ASA ” МСНҗ босмахонаси, 2002. – б. 61
9. Бляхман Л.С. “Перестройка экономического мышления”. – Издательства политика литературы, 1990 - Economics - 270 pages
Internet ma’lumotlari
10. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5450829/>
11. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-financial-literacy-and-wellbeing/article/importance-of-financial-literacy-and-its-impact-on-financial-wellbeing/A5DBBF9D6F0696E5FD3733241EE28E66>
12. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1083664.pdf>
13. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5450829/>

Samiyeva Dilorom Kurbanovna
XIU o'qituvchisi

DIFFERENSIAL YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNI IJTIMOIIY PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada diqqat markazida differentsial yondashuv asosida talabalarni ijtimoiy pedagogik faoliyatga tayyorlash masalalari turibdi. Maqolada pedagogik faoliyatning ijtimoiy ahamiyati, muallimning shaxsiy va professional fazilatlarini, shuningdek, talabalarni turli guruhlar bo'yicha tabaqalashtirish orqali individual rivojlanishini ta'minlash muhimligi tahlil qilinadi. Differentsial yondashuv talabalarni motivatsiya qilish, qiziqishlarini uyg'otish, nazariy va amaliy bilimlarni egalash hamda o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirishda samarali vosita sifatida ko'rsatildi. Maqola zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlarning ahamiyatini ham ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: differentsial yondashuv, ijtimoiy pedagogik faoliyat, talabalarni tayyorlash, pedagogik kompetentsiya, motivatsiya, individual rivojlanish, interaktiv metodlar, o'quv jarayoni, nazariy va amaliy bilim, monitoring, baholash, ta'lim texnologiyalari

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы подготовки студентов к социальной педагогической деятельности на основе дифференциального подхода. Анализируется социальная значимость педагогической деятельности, личные и профессиональные качества учителя, а также важность обеспечения индивидуального развития студентов через групповую дифференциацию. Дифференциальный подход показан как эффективный инструмент для мотивации студентов, формирования интереса, усвоения теоретических и практических знаний и развития навыков самоконтроля. В статье также подчеркивается роль современных педагогических технологий и интерактивных методов.

Ключевые слова: дифференциальный подход, социальная педагогическая деятельность, подготовка студентов, педагогическая компетенция, мотивация, индивидуальное развитие, интерактивные методы, учебный процесс, теоретические и практические знания, мониторинг, оценка, образовательные технологии

Annotation. This article examines preparing students for social pedagogical activities based on a differential approach. It analyzes the social significance of pedagogical activity, the teacher's personal and professional qualities, and the importance of ensuring students' individual development through group differentiation. The differential approach is presented as an effective tool for motivating students, fostering interest, acquiring theoretical and practical knowledge, and developing self-monitoring skills. The study also highlights the role of modern pedagogical technologies and interactive methods.

Key words: differential approach, social pedagogical activity, student preparation, pedagogical competence, motivation, individual development, interactive methods, learning process, theoretical and practical knowledge, monitoring, assessment, educational technologies

Kirish. O'qituvchilik kasbi yosh avlod ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanishi hamda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilishi nuqtai nazaridan ijtimoiy soha vakillari orasida yetakchilik qiladi. Eng qadimgi kasblardan biri hisoblangan o'qituvchilik, uning faoliyat yo'nalishlari, xususiyatlari, jamiyat taraqqiyotidagi o'rni kabi masalalar diniy manbalar bilan bir qatorda mutafakkirlar, pedagog va psixolog olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan.

Jumladan, qadimiy diniy manbalardan biri bo'lmish zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da ta'lim bilan shug'ullanuvchi kohinlarning vazifalari va pedagogik muammolar haqida ham ma'lumotlar berilgan. "Avesto" ta'lim-tarbiya berishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Buyuk olimlarning pedagogik asarlari va faoliyatlarining ijtimoiy-pedagogik yo'naltirilganligi ularning, avvalambor, hayotga har tomonlama tayyorlash hisoblangan ta'lim mazmuniga doir tahlillarida o'z ifodasini topgan. Mutafakkirlar shaxsning jamiyatda o'z o'rnini belgilab olishini

ta'minlab beruvchi eng muhim sifatlar qatoriga mehnatsevarlik, xalqparvarlik, adolatlilik, sabr va qanoatlilik, mehribonlik, vijdonlilik, halollik, mehr-oqibatlilik, taqvodorlik kabilarni kiritadilar.

Adabiyotlar tahlili. Sharqda "muallimi soniy" nomi bilan mashhur bo'lgan Abu Nasr Forobiy (873-950) muallimning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ibratli g'oyalarni ilgari surgan. Forobiy ijtimoiy pedagogik faoliyatda o'qituvchiga yetakchi o'rin egalashini ta'kidlab, uning faoliyatini – jamiyatning kelajagi unga bog'liq bo'lgan hukmdor faoliyatiga qiyoslaydi.

Forobiyning fikricha, muallim – aql-farosatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi va bolalarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarni to'la va aniq ifodalay olishni bilmo'g'i zarur. Shu bilan birga, o'z or-nomusini qadrlashi, adolatli bo'lishi lozim. Ana shundagina u insoniylikning yuksak darajasiga ega bo'ladi va baxt cho'qqisiga erishadi. Mutafakkir o'qituvchi shaxsiga xos qator fazilatlariga xolisona, odilona, oqilona sharh berish imkoniyatiga erishgan buyuk zotdir. Shu sababli mazkur sharhlar, ilmiy ilovalar, teran fikrlar, ibratli mulohazalar ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Burhoniddin Zarnujiy "O'quvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" nomli asarini yozadi. Ushbu asarda ustoz amal qilishi lozim bo'lgan qator axloqiy talablar haqida to'xtalib o'tilgan:

- o'rganish uchun fanlar orasida eng muhimlarini tanlash. Bola nimaga qiziqishi, nimani o'rganmoqchi ekanligi va kelgusi hayotda qaysi biriga ehtiyoj tug'ilishini hisobga olish;

- eng avvalo bilimli, olijanob muallim tanlash;

- har bir kishi muruvvatpeshalik fazilatlarini egalashga intilishi;

- o'quvchi muallimdan, o'rganayotgan fanidan, tanlagan kasbidan to'la qanoat hosil qilishi;

- o'quvchining sherigi sofdil, pok fe'l-atvorli bo'lishi, yalqov, ishyoqmas, ezma bo'lmasligi va qo'li egrilardan uzoqroq yurish;

- o'quvchining muallimga, ustoziga hurmati – undan oldin yurmaslik, uning o'rniga borib o'tirmaslik, mashg'ulotlar paytida unga yaqinroq yurishidan bilinadi.

Demak, pedagogik faoliyat muhim ijtimoiy-pedagogik hodisa. Uni to'g'ri tashkil qilish, talaba-yoshlar bilim olish jarayonini, ularning ehtiyojlari, qiziqishlari, motivlari, maqsadlari, amalga oshirish shakllarini to'g'ri yo'naltirish pedagogik mahoratning shakllanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Har qanday faoliyat singari, ijtimoiy-pedagogik faoliyat ham maxsus kasbiy va amaliy tayyorgarlik, tajriba, ixtisoslik bo'yicha bilimga ega bo'lishini talab etadi.

Ijtimoiy pedagogning shaxsiy kasbiy sifatleri asosini bolalarga va kasbiga bo'lgan muhabbat tashkil etadi. Ushbu asosiy fazilat o'qituvchining kasbiy va ijtimoiy-pedagogik yo'nalishini tavsiflovchi ko'plab professional ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlarni rivojlantirish, maqsadli o'zini-o'zi rivojlantirish uchun zaruriy shartdir.

Differentsial ta'lim bu – o'quvchilarning o'quv jarayonida muhim bo'lgan umumiy xususiyatlariga ko'ra ajratilgan (gomogen) guruhleri bilan olib boriladigan ta'limning tashkiliy shakli; o'quvchilarning muhim didaktik xususiyatlariga ko'ra tabaqalashtirilgan guruhleri uchun o'quv materialini moslashtirishni nazarda tutuvchi pedagogik tizim bo'limi.

Differentsial ta'lim tushunchasi ta'limga differentsial yondashuv muammosini o'rganishni taqozo etadi. Ta'lim jarayoniga differentsial yondashuv bu – turli tipdagi guruhlar uchun uning kontingentining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish maqsadida turlicha ta'lim vaziyatini yaratish; gomogen guruhlarda ta'lim jarayonini amalga oshirish maqsadida o'quv, metodik, boshqaruv, pedagogik va psixologik tadbirlar tizimini tashkil etishdir.

Zamonaviy pedagogikada ta'limni texnologiyalashtirish muammosi chuqur kirib borayotganligini inobatga olgan holda, differentsial ta'lim texnologiyasi tushunchasiga ham to'xtalib o'tamiz. Differentsial ta'lim texnologiyasi o'quv jarayoni maqsadiga erishish uchun o'qituvchi, tabaqalashtirilgan o'quvchilar guruhleri, ta'lim vositalarining o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini loyihalashtirish, tashkil etish va boshqarish tizimidir. Ta'lim texnologiyasining ushbu turi pedagogik jarayonda ikkita muhim vazifani bajaradi:

1. O'quvchilarning imkoniyatlari va qobiliyatlari darajasida ta'lim berish.

2. O'qitish jarayonini turli xususiyatlariga ko'ra tabaqalashtirilgan o'quvchilar guruhiga moslashtirish.

Differentsial ta'lim quyidagi tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

• Ta'lim oluvchilarning aniq akademik yoki psixologik xususiyatlariga ko'ra tabaqalashtirilganligi;

- O'quvchilar guruhining dinamik xarakterda ekanligi;
- O'quv materiallarining variativligi va adaptivligi;
- Differentsial ta'limning individualligi;
- Ta'limning demokratik va insonparvar xarakterda ekanligi.

Intellektual darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilarni guruhlariga ajratish o'qituvchidan o'quv materiallarini turlicha shakl va metodlardan foydalangan holda taqdim etishni talab etadi. Ya'ni, o'quv materiali odatda o'rta darajada o'zlashtiruvchi o'quvchilar uchun mo'ljallangan. O'qituvchining vazifasi ushbu materialni o'zlashtirishlari uchun yuqori va quyi darajada intellektual salohiyatga ega o'quvchilar uchun qo'shimcha materiallar ishlab chiqishdan iborat. Ya'ni, yuqori darajada o'zlashtiruvchilar guruhi uchun qo'shimcha topshiriqlar tizimi tayyorlanadi. Past darajada o'zlashtiruvchilar uchun esa ushbu o'quv materialini o'zlashtirishga yordam beruvchi qo'shimcha algoritmlar, eslatmalar, tavsiyalar tizimi ishlab chiqiladi.

Talabalarining psixologik xususiyatlariga ko'ra tabaqalashtirishda anglash jarayonidagi o'ziga xos psixologik xususiyatlar inobatga olinadi. Masalan, topshiriqlarni bajarishda namoyon bo'ladigan xotirasi, tafakkuri, diqqat kabi. Differentsial ta'lim jarayonida o'qituvchining vazifasi talabalarining faqat individual-tipologik xususiyatlarini aniqlash, shunga ko'ra guruhlariga ajratish emas, balki topshiriqlar tizimi asosida ularning rivojlanishdan orqada bo'lgan psixologik xususiyatlarini takomillashtirish, zarur darajaga ko'tarishdan iborat.

Bilimlarni o'zlashtirish darajasiga ko'ra differentsiallashtirish past va o'rta darajada o'zlashtiruvchi talabalar bilimlar doirasidagi bo'shliqlarni to'ldirish, bilim o'zlashtirishga rag'batlantirishdan iboratdir. Bilim o'zlashtirishlariga ko'ra tabaqalashtirishda talabalarining o'zlashtirishlarini doimiy ravishda diagnostika qilib borish talab etiladi. Aks holda past o'zlashtiruvchilarda bilimga bo'lgan motivatsiya susayishi kuzatilishi mumkin.

Differentsial ta'lim texnologiyasi rivojlantiruvchi va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari asosida amalga oshirilganda muvaffaqiyatli kechadi. Shu bilan birga, muammoli izlanish metodlari, interaktiv metodlar, o'yin metodlari, diskussiya, ijodiy topshiriqlar, intuition va simulyatsion mashqlar differentsial ta'lim jarayonida qo'llash uchun samarali hisoblanadi.

Differentsial ta'lim faqatgina ta'lim mazmunini differentsiallashtirishni emas, balki ta'limning tashkiliy shakllari (individual, guruhli, frontal), metodlari, o'quv materialini va topshiriqlarni ham differentsiallashtirishni taqozo etadi.

Differentsial ta'lim umumiy holda quyidagi afzalliklarga ega:

- bilim oluvchilarni rivojlantirish uchun ularning individual xususiyatlari va qiziqishlariga ko'ra optimal shart-sharoit yaratganligi;
- o'quv jarayonining samaradorligi;
- bo'lajak pedagoglarning kasbga ijobiy va ijodiy munosabatlarining shakllanishi;
- talabalarining pedagogik qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish imkoniyatining mavjudligi;
- turli darajada o'zlashtiruvchi talabalarining o'z kuchi va muvaffaqiyatiga ishonchning mavjudligi.

O'qituvchi ta'lim jarayonining asosiy tashkil etuvchisi va boshqaruvchisi sifatida differentsial ta'lim davomida quyidagi vazifalarni bajaradi:

- talabalarni tabaqalashtirish uchun diagnostik tadbirlarni amalga oshiradi. Ya'ni, talabalarining tafakkuri, intellektual darajasi, xotirasi, diqqat, qiziqishlari, la'oqati va qobiliyatlarini aniqlaydi;
- talabalarni guruhlariga ajratish uchun mezonlarni belgilaydi;
- har bir guruh uchun o'quv materiallari (nazariy ma'lumotlar, topshiriqlar, tavsiyalar, mustaqil ishlar)ni tayyorlaydi;
- talabalarining o'zlashtirish darajalarini doimiy ravishda nazorat qiladi va tahlil qiladi;
- o'zlashtirish darajalariga ko'ra talabalarni qayta guruhlaydi.

Ta'lim jarayonini differentsiallashtirish o'qituvchiga bir qancha qo'shimcha vazifalar yuklatish bilan bir qatorda, uning faoliyati uchun bir qator afzalliklarga ham ega. Birinchidan, o'qituvchi yuqori darajadagi va past darajadagi o'quvchilar bilan ishlashning optimal metodikasiga ega bo'ladi. Ikkinchidan, muntazam olib boriladigan diagnostik tadbirlar o'qituvchi faoliyat natijasini obektiv baholash imkonini beradi.

Xulosa. Differentsial yondashuv asosida talabalarni ijtimoiy pedagogik faoliyatga tayyorlash shartlari va xususiyatlari to'g'risidagi bilimlarni egallash, ya'ni bunday bilimlar zamonaviy jamiyat uchun qanchalik ahamiyatli va zarur ekanligini anglash muhimdir. Bugungi kunda talabada o'z kasbi uchun zarur hisoblangan kasbiy tafakkurning rivojlanishini ta'minlash, barqaror kasbiy qiziqishlarni shakllantirish lozim.

Shu tariqa talabani ijtimoiy pedagogik faoliyatga tayyorlash mazkur masalalarni hal qilish orqali amalga oshadi:

1. Motivatsiya – talabalarining ijtimoiy pedagogik faoliyatning maqsadi, mazmunini anglashlari.

2. Qiziqish – talabaning hayotning ijtimoiy sohasidagi zarur faoliyat tajribasini aniqlashi.

3. Egallash – hayotning ijtimoiy sohasidagi pedagogik faoliyat masalalari bo'yicha nazariy va amaliy o'quv-axborot bloki.

4. O'z-o'zini nazorat qilish – olingan natijalar tahlili va ularni kutilganlari bilan qiyoslash.

Differentsial yondashuv asosida talabalarni ijtimoiy pedagogik faoliyatga tayyorlashni quyidagi pedagogik sharoitlar bilan amalga oshirish nazarda tutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Тихонов В.И. Гуманизация как стратегия профессионального образования // Инновации в образовании. - 2014. - № 2. - С. 73–76.

2. Файзуллина Г.Я. Преемственность программ дошкольного и начального образования: содержательный и результирующий аспекты // Вестник Удмуртского университета. Серия Философия. Психология. Педагогика. 2006. № 9. С. 139-146

3. Қораев С. Фанларни ўқитишда табақалаштирилган таълим технологиясини жорий этиш масалалари // Замонавий таълим. 2016. № 12. Б.45-50.

4. Harvey L. External quality monitoring in the market place // Tertiary Education and Management. Vol.3, № 1 / 1997. – P. 25-35s of competency / T. Hoffmann // Journal of European Industrial. 1999. V. 23. 6. – P. 275-285.

Imomqulov Rasul Raxmonovich

Termiz davlat universiteti pedagogika fanlari nomzodi (PhD)

Pedagogika va ijtimoiy ish kafedrası

OLIV TA'LIM TASHKILOTLARIDA O'QITUVCHINING PEDAGOGIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHGA QO'YILGAN TALABLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyati samaradorligini belgilovchi pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirishga qo'yilgan zamonaviy talablar psixologik-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. O'qituvchining pedagogik qobiliyatlari ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, talabalarning bilish faolligini oshirish, ta'lim-tarbiya jarayonini individuallashtirish va innovatsion yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish imkonini beruvchi muhim omil sifatida qaraladi.

Maqolada pedagogik qobiliyatlarning asosiy tarkibiy komponentlari – didaktik, kommunikativ, tashkiliy, reflektiv, kreativ va prognostik qobiliyatlar ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirish bosqichlari (motivatsion, kognitiv, faoliyatli va reflektiv) hamda ularni baholash mezonlari (kasbiy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, shaxsiy sifatlar va natijaviylik ko'rsatkichlari) tavsiflanadi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish ta'lim sifati va kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: pedagogik qobiliyatlar, oliy ta'lim, kasbiy kompetensiya, pedagogik mahorat, rivojlantirish talablari, refleksiya, kreativlik, ta'lim jarayoni.

Аннотация. В статье анализируются современные требования к развитию педагогических способностей преподавателя в системе высшего образования с психолого-педагогической точки зрения. Педагогические способности рассматриваются как важнейший фактор эффективности профессиональной деятельности преподавателя, обеспечивающий качество образовательного процесса, активизацию познавательной деятельности студентов и внедрение инновационных педагогических технологий.

Раскрывается структура педагогических способностей, включающая дидактические, коммуникативные, организационные, рефлексивные, креативные и прогностические умения. Особое внимание уделяется этапам их формирования (мотивационному, когнитивному, деятельностному и рефлексивному), а также критериям и показателям оценки. Результаты исследования подтверждают значимость целенаправленного развития педагогических способностей преподавателя для повышения качества высшего образования.

Ключевые слова: педагогические способности, высшее образование, профессиональная компетентность, педагогическое мастерство, требования развития, рефлексия, креативность.

Abstract. This article analyzes the modern requirements for developing teachers' pedagogical abilities in higher education institutions from a psychological and pedagogical perspective. Pedagogical abilities are considered a key factor in ensuring the effectiveness of teaching activities, improving the quality of education, enhancing students' cognitive engagement, and implementing innovative teaching approaches.

The study examines the structural components of pedagogical abilities, including didactic, communicative, organizational, reflective, creative, and prognostic skills. It also identifies the main stages of their development (motivational, cognitive, activity-based, and reflective) and assessment criteria (professional knowledge, practical skills, personal qualities, and performance outcomes). The findings highlight the importance of systematically developing teachers' pedagogical abilities to improve educational quality and professional effectiveness in higher education.

Key words: pedagogical abilities, higher education, professional competence, pedagogical mastery, development requirements, reflection, creativity, teaching process.

Kirish. Bugungi kunda global ta'lim makonida ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnologik va madaniy o'zgarishlar oliy ta'lim tizimiga yangi talablarni qo'ymoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, fanlararo integratsiya va kompetensiyaviy yondashuvning jadallik bilan rivojlanishi o'qituvchining kasbiy faoliyatiga nisbatan an'anaviy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Ushbu sharoitda oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan o'qituvchining nafaqat chuqur nazariy bilimlarga ega bo'lishi, balki rivojlangan pedagogik qobiliyatlar tizimiga egaligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ta'lim sifatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, oliy ta'limni rivojlantirishga oid konseptual hujjatlarda pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini oshirish, ularning pedagogik qobiliyatlarini uzluksiz rivojlantirish zarurligi alohida ta'kidlanadi. Bu esa oliy ta'lim o'qituvchisining pedagogik qobiliyatlarini ilmiy asosda o'rganish va rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlarning dolzarbligini yanada oshiradi.

Pedagogik qobiliyatlar o'qituvchining ta'lim jarayonini samarali loyihalash, talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning bilish faolligi va mustaqil fikrlashini rivojlantirish, shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish imkonini beruvchi muhim kasbiy sifatlar majmuasidir. Didaktik, kommunikativ, tashkiliy, reflektiv, kreativ va prognostik qobiliyatlarning uyg'un rivojlanishi o'qituvchining pedagogik mahoratini belgilovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy oliy ta'lim sharoitida pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirishga qo'yiladigan talablar an'anaviy bilim berishga yo'naltirilgan yondashuvdan farqli ravishda, ta'lim jarayonini talaba shaxsiga yo'naltirish, interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, refleksiv faoliyatni tashkil etish hamda ta'lim natijalarini aniq baholash tizimini joriy etishni nazarda tutadi. Shu bois, o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish, mazkur jarayonning mezon va ko'rsatkichlarini aniqlash ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishga qo'yilgan talablarni tizimli yondashuv asosida tahlil qilish, ularning tarkibiy tuzilmasi, shakllanish bosqichlari hamda baholash mezonlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish, pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish va ta'lim sifatini yuksaltirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar tahlili. O'qituvchining pedagogik qobiliyatlari muammosi pedagogika, psixologiya va kasbiy ta'lim nazariyasida uzoq yillar davomida tadqiq etib kelinmoqda. Mazkur tushuncha pedagogik faoliyatning samaradorligini belgilovchi muhim omil sifatida talqin qilinib, uning mohiyati, tarkibiy tuzilmasi hamda rivojlanish mexanizmlari turli ilmiy maktablar doirasida o'rganilgan.

Psixologiya fanida pedagogik qobiliyatlar shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinadi. B.M. Teplov pedagogik qobiliyatlarni shaxsning ma'lum bir faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beruvchi barqaror psixik xususiyatlar majmuasi sifatida izohlaydi. Uning fikricha, pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatga erishish o'qituvchining nafaqat bilim darajasi, balki o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish, pedagogik vaziyatlarni tezkor tahlil qilish va mos qarorlar qabul qilish qobiliyatlariga ham bog'liqdir.

Pedagogik qobiliyatlarning tuzilmasini aniqlash masalasida N.V. Kuzmina, V.A. Slastenin, A.K. Markova kabi olimlarning ilmiy qarashlari alohida ahamiyatga ega. N.V. Kuzmina o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini didaktik, kommunikativ, tashkiliy, akademik va reflektiv komponentlarga ajratib ko'rsatadi. U pedagogik mahoratni mazkur qobiliyatlarning uyg'un rivojlanishi natijasi sifatida baholaydi. V.A. Slastenin esa pedagogik qobiliyatlarni kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi deb hisoblab, ularni shakllantirishda kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligini asoslaydi.

A.K. Markovanning tadqiqotlarida pedagogik qobiliyatlar o'qituvchining kasbiy o'zini anglash darajasi, refleksiv faoliyati va pedagogik tafakkuri bilan chambarchas bog'liq holda tahlil qilinadi. Uning fikricha, zamonaviy o'qituvchi o'z pedagogik faoliyatini doimiy tahlil qilish va takomillashtirishga qodir bo'lishi zarur, bu esa refleksiv qobiliyatlarning rivojlanishini taqozo etadi.

Xorijiy tadqiqotlarda o'qituvchining pedagogik qobiliyatlari asosan "professional competence", "teaching skills" va "pedagogical effectiveness" tushunchalari orqali yoritiladi. J. Dewey, D. Schön, L. Shulman kabi olimlar o'qituvchining kasbiy faoliyatida refleksiv yondashuv, amaliy bilim va nazariya uyg'unligining muhimligini ta'kidlaydilar. Xususan, L. Shulman tomonidan ilgari surilgan "pedagogical content knowledge" (pedagogik mazmuniy bilim) konsepsiyasi o'qituvchining fan bilimlari bilan bir qatorda, ularni talabalarga samarali yetkazish qobiliyatiga ega bo'lishi zarurligini asoslaydi.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda oliy ta'lim o'qituvchisining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi raqamli ta'lim, innovatsion pedagogik texnologiyalar va talaba markazli yondashuvlar bilan bog'liq holda tadqiq etilmoqda. UNESCO, OECD va boshqa xalqaro tashkilotlarning hisobotlarida o'qituvchining kommunikativ, kreativ va tanqidiy fikrlashga asoslangan qobiliyatlari zamonaviy ta'lim sifatini belgilovchi asosiy omillar sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston olimlarining ilmiy ishlarida ham pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirish masalasi ta'lim islohotlari kontekstida keng yoritilgan. Mahalliy tadqiqotlarda oliy ta'lim o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi, pedagogik mahorati va innovatsion faoliyati uzviy bog'liqlikda tahlil qilinib, ularni rivojlantirishda uzluksiz kasbiy rivojlanish, metodik tayyorgarlik va pedagogik refleksiyaning ahamiyati asoslab berilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik qobiliyatlar muammosi keng qamrovda o'rganilgan bo'lsa-da, oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishga qo'yilgan zamonaviy talablarni tizimli yondashuv asosida aniqlash, ularning shakllanish bosqichlari va baholash mezonlarini kompleks tadqiq etish masalalari yetarli darajada yoritilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning dolzarbligi va ilmiy-amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishga qo'yilgan talablar tizimli yondashuv asosida tahlil qilindi. Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv, so'rovnoma va taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilarning pedagogik faoliyati, predmeti sifatida esa ularning pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni tanlab olindi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy oliy ta'lim sharoitida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan didaktik, kommunikativ, tashkiliy, refleksiv, kreativ va prognostik komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu komponentlarning muvozanatli rivojlanishi o'qituvchining pedagogik mahorati va ta'lim jarayoni samaradorligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Pedagogik qobiliyatlarning rivojlanish darajasini aniqlash maqsadida o'tkazilgan diagnostik tahlil natijalari o'qituvchilarning aksariyatida didaktik va akademik bilimlar yetarli darajada shakllangan bo'lsa-da, refleksiv va prognostik qobiliyatlarning rivojlanish darajasi nisbatan past ekanligini ko'rsatdi. Bu holat o'qituvchilarning o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish, ta'lim natijalarini oldindan rejalashtirish va individual yondashuvni samarali amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelayotganini anglatadi.

Tahlil jarayonida pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirishning bosqichlari aniqlashtirildi. Motivatsion bosqichda o'qituvchilarda kasbiy o'sishga bo'lgan ehtiyoj va ichki rag'bat shakllanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Kognitiv bosqichda pedagogik bilimlar tizimlashtiriladi, zamonaviy ta'lim texnologiyalari va metodik yondashuvlar o'zlashtiriladi. Faoliyatli bosqichda esa olingan bilim va ko'nikmalar amaliyotga tatbiq etilib, pedagogik vaziyatlarni mustaqil hal etish tajribasi shakllanadi. Refleksiv bosqichda o'qituvchi o'z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish,

kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etishga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqishga qodir bo'ladi.

Pedagogik qobiliyatlarni baholash mezonlari sifatida kasbiy bilimlarning chuqurligi, amaliy pedagogik ko'nikmalar, shaxsiy-kasbiy sifatlar hamda ta'lim jarayoni natijadorligi belgilandi. Ushbu mezonlar asosida olib borilgan tahlil natijalari pedagogik qobiliyatlarning yuqori darajada rivojlanganligi o'qituvchining ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, talabalarning bilish faolligini oshirish va o'quv motivatsiyasini kuchaytirishga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar sinovdan o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar, reflektiv mashg'ulotlar va innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'qituvchilarning kommunikativ va reflektiv qobiliyatlarini sezilarli darajada rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, uzluksiz kasbiy rivojlanishga yo'naltirilgan trening va seminarlar pedagogik qobiliyatlarning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni tizimli, bosqichma-bosqich va aniq mezonlar asosida tashkil etilganda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Ushbu natijalar pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirishda ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi zamonaviy ta'lim paradigmalari bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Olingan ma'lumotlar pedagogik qobiliyatlar o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini belgilovchi muhim omil ekanini tasdiqlaydi hamda ularni rivojlantirish jarayonini tizimli yondashuv asosida tashkil etish zarurligini asoslab beradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan didaktik, kommunikativ, tashkiliy, reflektiv, kreativ va prognostik qobiliyatlar tarkibi ilmiy adabiyotlarda keltirilgan qarashlar bilan mos keladi. Xususan, N.V. Kuzmina va V.A. Slastenin tomonidan ilgari surilgan pedagogik qobiliyatlar tuzilmasi mazkur tadqiqot natijalari bilan uyg'un ekanligi kuzatildi. Biroq tadqiqot natijalari reflektiv va prognostik qobiliyatlarning rivojlanish darajasi nisbatan past ekanligini ko'rsatib, bu yo'nalishlarda amaliyotga yo'naltirilgan mexanizmlarni kuchaytirish zarurligini namoyon etdi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari A.K. Markova tomonidan ta'kidlangan reflektiv faoliyatning pedagogik mahoratni shakllantirishdagi o'rnini yana bir bor tasdiqladi. O'qituvchilarning o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish va baholashga yetarli darajada e'tibor qaratmasligi ta'lim jarayonining sifat ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, reflektiv mashg'ulotlar, o'zaro tajriba almashish va kasbiy muhokamalarni tizimli yo'lga qo'yish pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, rivojlangan ta'lim tizimlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish uzluksiz kasbiy rivojlanish (Continuous Professional Development) konsepsiyasi asosida amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuvni milliy oliy ta'lim tizimiga moslashtirish pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'qituvchilarning kommunikativ va kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikni namoyon etdi. Bu holat zamonaviy ta'limda talaba markazli yondashuvning ustuvorligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, pedagogik qobiliyatlarni baholash mezonlarining aniq va shaffof belgilanishi o'qituvchilarning kasbiy o'sishini rag'batlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, oliy ta'lim muassasalarida pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirish ko'pincha fragmentar tarzda amalga oshirilmoqda. Bu esa mazkur jarayonni yaxlit tizim sifatida tashkil etish, metodik ta'minotni kuchaytirish va monitoring mexanizmlarini joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan yondashuv pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirishning samarali modeli sifatida amaliyotga tatbiq etilishi mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishga qo'yilgan talablarni aniqlashtirish, ularni amaliyot bilan

uyg'unlashtirish va pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu xulosalar kelgusida olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Mazkur tadqiqot oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishga qo'yilgan zamonaviy talablarni aniqlash va ularni ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan asoslashga qaratildi. Tadqiqot natijalari pedagogik qobiliyatlar o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini va ularni rivojlantirish ta'lim sifati hamda pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlari didaktik, kommunikativ, tashkiliy, reflektiv, kreativ va prognostik komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida asoslab berildi. Ushbu komponentlarning uyg'un rivojlanishi o'qituvchining pedagogik mahoratini shakllantirishi hamda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish imkonini berishi aniqlandi. Ayniqsa, reflektiv va prognostik qobiliyatlarni rivojlantirish zamonaviy oliy ta'lim sharoitida ustuvor yo'nalishlardan biri ekanligi aniqlandi.

Pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirish jarayoni motivatsion, kognitiv, faoliyatli va reflektiv bosqichlar asosida amalga oshirilishi ilmiy jihatdan asoslandi. Mazkur bosqichlarning izchil va tizimli tashkil etilishi o'qituvchilarning kasbiy o'sishini ta'minlashga xizmat qilishi belgilandi. Shuningdek, pedagogik qobiliyatlarni baholashda kasbiy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, shaxsiy-kasbiy sifatlar va ta'lim jarayoni natijadorligi mezonlari muhim ahamiyat kasb etishi aniqlashtirildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini yo'lga qo'yish, interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish hamda reflektiv faoliyatni rag'batlantirish ta'lim sifati va o'qituvchining kasbiy samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishga qo'yilgan talablarni takomillashtirish, pedagog kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini ilmiy asosda rivojlantirish hamda zamonaviy ta'lim talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga xizmat qiladi. Tadqiqot xulosalari pedagogika sohasida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi. Ta'lim to'g'risidagi Qonun. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risidagi Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. Kuzmina N.V. Professionalizm lichnosti prepodavatelya i masterstvo pedagogicheskoy deyatel'nosti. – M.: Vysshaya shkola, 1990.
4. Slavenin V.A. Pedagogika: innovatsion faoliyat. – M.: Akademiya, 2002.
5. Markova A.K. Psikhologiya professionalizma. – M.: Znanie, 1996.
6. Teplov B.M. Sposobnosti i odaryonnost'. – M.: Pedagogika, 1985.
7. Shulman L.S. Those who understand: Knowledge growth in teaching. Educational Researcher, 1986, 15(2), 4–14.
8. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983.
9. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath and Company, 1933.
10. UNESCO. Teachers and Teaching in a Changing World. – Paris: UNESCO Publishing, 2016.

To‘rabekov Farxod Sanakulovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrasi professori P.f.d.(DSc)

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA ULARNING TA’LIM SIFATINI TA’MINLASHDAGI ROLI

Annotatsiya. Maqolada ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan raqamli texnologiyalar turlari va shakllari haqida ma’lumot berilgan. Xususan, raqamli texnologiyalar – kompyuterga CD-ROM, DVD yoki internet orqali yoki raqamli audio va video, grafik va matnli ma’lumotlarni interaktiv va kompleks yetkazib berishni qo‘llab-quvvatlaydigan mobil telefonlar va shaxsiy raqamli yordamchilar kabi qurilmalardan iboratligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar. raqamli texnologiyalar, kompyuter, talaba, universitet, ta’lim jarayoni.

Annotatsiya. В статье представлена информация о видах и формах цифровых технологий, используемых в образовательном процессе. В частности, утверждается, что цифровые технологии состоят из таких устройств, как мобильные телефоны и персональные цифровые помощники, которые поддерживают интерактивную и интегрированную доставку SD – rom, DVD или Интернета на компьютер или цифровую аудио- и видеoinформацию, графическую и текстовую информацию.

Ключевые слова. цифровые технологии, компьютер, студент, университет, образовательный процесс.

Annotation. The article provides information on the types and forms of digital technologies used in the educational process. In particular, it is argued that digital technologies consist of devices such as mobile phones and personal digital assistants that support the interactive and integrated delivery of SD – rom, DVD or Internet to a computer or digital audio and video, graphic and text information.

Key words. digital technology, computer, student, university, educational process.

Kirish. Ta’lim standartlari bo‘yicha texnologiya o‘qituvchilarini tayyorlash “Texnologik ta’lim” yo‘nalishi bo‘yicha olib boriladi. Universitetlar asosiy ta’lim dasturlarini mustaqil ravishda shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ldilar va shuning uchun kelajakdagi texnologiya o‘qituvchilarini tayyorlash uchun o‘quv dasturlarida raqamli texnologiyalar sohasida o‘qitish turli yo‘llar bilan amalga oshiriladi.

Raqamli texnologiyalarni rivojlantirishning ta’lim asosi matematik va tabiiy fanlar siklining asosiy qismida bakalavr o‘quv dasturlari tarkibiga kirgan “Axborot texnologiyalari” fani bo‘lishi mumkin. Ushbu fanni o‘rganish natijasida talaba: ta’limda qo‘llaniladigan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini bilishi; zamonaviy axborot texnologiyalarini ta’lim faoliyatida qo‘llay olishi va dasturiy mahsulotlar va ulardan kasbiy vazifalarni hal qilishda foydalanish istiqbollari baholay olishi kerak; o‘quv jarayonini tashkil etish va amalga oshirish uchun dasturiy vositalarga ega bo‘lishi lozim.

Shunga o‘xshash predmet ta’lim standartiga magistr darajasini tayyorlash yo‘nalishi bo‘yicha kiritilgan. “Kasbiy faoliyatda axborot texnologiyalari” fanini o‘zlashtirish natijasida talaba: kasbiy faoliyatda qo‘llaniladigan axborot texnologiyalarining asosiy turlarini bilishi; zamonaviy axborot texnologiyalarini o‘quv amaliyotida qo‘llay olishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Texnologiya o‘qituvchilarini tayyorlashni takomillashtirish, ularni raqamlashtirilgan ta’lim muhitida rivojlantirish, raqamli texnologiyalarning ta’lim sifatini oshirishdagi roli kabi muammolar bo‘yicha A.R. Xodjabaev, N.Sh. Shodiev, X.I. Ibragimov, Sh.S. Sharipov, O. Abduquddusov, E.T. Choriev, J. Hamidov, O. Qo‘ysinovlar va boshqa ko‘plab vatanimiz olimlar tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning metodologiyasi ilmiy va tobora ommalashib borayotgan manbalarni tahlil qilishdan boshlab, bo‘lajak texnologiya o‘qituvchilarini kasbiy

faoliyati, texnologik salohiyati, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda raqamli texnologiyalardan foydalanish ahamiyati va rolini tahlil qiladi.

Texnologiya darslarining sifatini oshirishda raqamli texnologiyalar tarkibini tahlil qilish usullari, ta'lim sifatini oshirish bo'yicha ishchi dasturlar va qo'llanmalar, zamonaviy veb-vositalardan foydalanish bo'yicha ilmiy umumlashtirish, ushbu tadqiqot muammosi bo'yicha bo'lajak texnologiya o'qituvchilari bilan suhbatlar usullari ham qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi dunyoni raqamli texnologiyalarisiz tasavvur qilish qiyin, insonning jamiyatda samarali va muvaffaqiyatli ishlashi uchun zarur shart – bu axborot madaniyatini shakllantirishdir. Xuddi shu madaniyatning asosi: axborot oqimlarini boshqarish qobiliyati va ko'nikmalari, axborot muhiti, uning ishlash qonuniyatlari haqidagi bilimlar, asosli qarorlar qabul qilish, ma'lumotlarni ajratib ko'rsatish va filtrlash uchun uni tezda qayta ishlash va ishlatish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasi raqamli texnologiyalari hisoblanadi.

Oliy ta'lim sifatini oshirish yangi o'qitish usullari va vositalaridan foydalanish bilan belgilanadi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan o'qituvchilar va olimlar universitetlarning o'quv jarayoniga kompyuter texnologiyalarini joriy etish bo'yicha tadqiqotlar va tajribalarni tobora ko'proq boshladilar.

Zamonaviy ilmiy-pedagogik manbalarda raqamli texnologiya resurslarining yuqori salohiyatiga e'tibor qaratilgan va bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayonida ta'limda raqamli texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik shartlari ochib berilgan.

Ta'kidlanishicha, zamonaviy texnologiya o'qituvchisini kasbiy tayyorlash jarayonida raqamli texnologiyalaridan foydalanish har tomonlama va integratsiyalashgan bo'lishi, butun o'quv kursini qamrab olishi va turli fanlarni o'qitishda amalga oshirilishi kerak.

Raqamli texnologiyalarning didaktik xususiyatlarini aniqlash uchun M.P. Lapchik quyidagilarga ishora qiladi:

- * real va virtual ob'ektlar, jarayonlar va hodisalar haqidagi o'quv ma'lumotlarini kompyuterda vizualizatsiya qilish va kompyuterda modellashtirish;
- * katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash va ularga mobil kirishni ta'minlash;
- * ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasida tezkor fikr-mulohazalarni taqdim etish;
- * hisoblash jarayonlari va axborot qidirish faoliyatini avtomatlashtirish;
- * o'quv faoliyatini boshqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va o'quv materialini o'zlashtirishni nazorat qilish [2].

Eksperimental ravishda ma'lum bo'lishicha, bir daqiqada materialni og'zaki bayon qilish bilan tinglovchi mingta an'anaviy birlik ma'lumotni idrok etadi va qayta ishlashga qodir, ko'rish organlarining "bog'lanishi" bilan esa 100 minggaacha. Shuning uchun o'qitishda raqamli vositalaridan foydalanishning yuqori samaradorligi shundaki, uning asosi materialni vizual va eshitish orqali idrok etishdir.

Shu nuqtai nazardan, masalan, videomagnitafon va Slayd-shoudan foydalanishni o'z ichiga olgan har qanday taqdimotni raqamli deb hisoblash mumkin. Raqamli texnologiyalari kompyuterga CD-ROM, DVD yoki internet orqali yoki raqamli audio va video, grafik va matnli ma'lumotlarni interaktiv va kompleks yetkazib berishni qo'llab-quvvatlaydigan mobil telefonlar va shaxsiy raqamli yordamchilar kabi boshqa qurilmalarda yetkazib berilishi mumkin.

Talabalarni tayyorlashda ishlatilishi kerak bo'lgan raqamli texnologiyalarning o'ziga xos xususiyati (ibtidoiy shakllardan farqli o'laroq) foydalanuvchi bilan yaqin aloqada bo'lish qobiliyatidir. Aslida, biz kelajakdagi o'qituvchilarni tayyorlashda raqamli texnologiyalarni qo'llashning ikkita sohasini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1. Universitet ichida: bu ma'ruzalar, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlari va hokazolarga bevosita hissa qo'shadigan barcha vositalarga tegishli. Bu yerda biz video va audio vositalardan, shaxsiy kompyuterlardan va boshqa asbob-uskunalaridan (yuqorida aytib o'tilganidek) talaba va tegishli jihozlarning yaqin o'zaro ta'siridan foydalanishni va buning uchun maqbul axborot makonini yaratishni nazarda tutamiz.

2. Ta'lim muassasasidan tashqarida: bu internet, suhbat xonalari, yangiliklar guruhi forumlari, uzoq masofali materiallar almashinuvi va boshqalar kabi aloqa texnologiyalariga taalluqlidir. Ushbu vositalarning kuchi bilimlarni samarali uzatish uchun o'zaro ta'sir qilish va hamkorlik qilish qobiliyatidadir, bunda masofaviy ta'lim ham mavjud bo'ladi. Ilgari o'qitish odatda o'zaro muloqot qilish uchun o'qituvchi va talabalarning bir vaqtning o'zida birga bo'lishini talab qilgan bo'lsa, endi ushbu texnologiyalar tufayli uzoq masofalarga dars berish mumkin.

Ta'lim muhitidagi raqamli dasturlar masalasi, shuningdek, talabalarning xulq-atvori bilan bog'liq ikkita asosiy dastur guruhini ajratishni o'z ichiga oladi: passiv yoki interaktiv. Birinchi guruh – bu o'qituvchilar oddiygina o'quv materialini tushuntirish kuchini oshirish uchun foydalanadigan vositalar: video, ovoz, tasvirlar, grafikalar va boshqalar. Bunday holda, talabalar raqamli vositalar bilan o'zaro aloqada bo'lmaydilar, ya'ni darsda taqdim etilgan ma'lumotlarning hozirgi mazmuni o'quvchilarning xatti-harakatlariga qarab o'zgarmaydi.

Interfaol raqamli vositalari mavjud tarkibni talabalarning xatti-harakatlariga qarab o'zgartirishi mumkin: talabalar tarkibni o'z qiziqishlari, darajalari yoki unga yuklangan vazifaga qarab o'zgartiradi. Interfaol raqamli texnologiyalari vositalaridan tovushlar, videolar va matnlar kabi passiv vositalar singari foydalaniladi, ammo ular maxsus vazifalarni ham olishlari mumkin: yozib olish, qayta yozish, shakllarni o'zgartirish va h.k..

Raqamli mahsulotlar ta'limning turli jihatlariga uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Raqamli vositalarning o'quv jarayonida foydalanishdagi asosiy xususiyatlari va afzalliklaridan quyidagilardan iborat:

- * o'quv jarayonida talabani idrok etishning bir nechta kanallaridan bir vaqtning o'zida foydalanish va shu bilan turli sezgi organlari tomonidan yetkazib beriladigan ma'lumotlarning integratsiyasiga erishish;

- * murakkab haqiqiy tajribalarni simulyatsiya qilish qobiliyati;

- * jarayonlarni dinamik tasvirlash orqali mavhum ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish;

- * talabalarning kognitiv tuzilmalari va talqinlarini rivojlantirish imkoniyati.

Darslar davomida raqamli vositalarning mavjudligi o'qituvchilarga o'quv jarayoniga qiziqish elementini kiritadigan tadbirlarni rejalashtirish imkoniyatini beradi. Ular sizga o'rganish amalga oshiriladigan faol boshqariladigan kommunikativ muhitni yaratishga imkon beradi. Shunday qilib, talabaning kompyuter bilan o'zaro aloqasi oddiy ma'lumot almashish yoki buyruqlarni bajarishdan ushbu muhitda ko'p qirrali faoliyatga aylanadi, buning natijasida talaba uchun haqiqatan ham cheksiz imkoniyatlar ochiladi.

Raqamli texnologiyalar ta'lim sohasida talabalarni o'qishga undash va ularga o'z fikrlarini ifoda etish va ish natijalarini amalda ko'rsatishning ko'plab usullarini taqdim etish vositasi sifatida tobora ommalashib bormoqda. Shuningdek, u o'qituvchiga o'z o'quv dasturlaridan innovatsion zamonaviy tarzda foydalanishga, har bir talabaga ma'lumot yetkazishda moslashuvchan bo'lishga imkon beradi. Raqamli vositalardan foydalanganda o'qituvchi vositachi, maslahatchi yoki rahbar bo'lib, talabalarga kirish huquqini olish, har bir talabani o'qishga jalb qilish va rag'batlantirish uchun muammoli vaziyatlarni tashkil etish va yaratishda yordam beradi.

Raqamli vositalarga nutqni kiritish va chiqarish qurilmalari kiradi; allaqachon keng qo'llaniladigan skanerlar (chunki ular avtomatik ravishda bosma matnlar va chizmalarni kompyuterga kiritishga imkon beradi); yuqori sifatli video va ovozli platalar, videomagnitafondan tasvirni oladigan video grabber platalari yoki videokamera va uni kompyuterga kiritish; kuchaytirgichlar, ovozli karnaylar, katta video ekranlar bilan yuqori sifatli akustik va video reproduksiya tizimlari.

Raqamli texnologiyalar dasturiy ta'minot va apparatga bo'linadi. Raqamli texnologiyalarning apparat tomoni standart vositalar - videoadapterlar, monitorlar, disk drayverlari, qattiq disklar va maxsus vositalar - ovoz kartalari, CD-ROM diskleri va ovoz karnaylari bilan ifodalanishi mumkin. Apparat tomoni bo'lmagan dasturiy ta'minot tomoni ma'nosizdir. Dasturiy vositalar amaliy va ixtisoslashganlarga bo'linadi. Ilova dasturlari – bu foydalanuvchiga ma'lumotni u yoki bu shaklda taqdim etadigan oyna dasturlarining o'zi. Ixtisoslashgan vositalar raqamli dasturlarini yaratish vositalari - raqamli loyihalari (masalan,

raqamli taqdimotlarini yaratish dasturi MicroSoft Power Point). Bunga grafik muharrirlar, video tasvir muharrirlari (masalan, Adobe Premiere), audio ma'lumotlarni yaratish va tahrirlash vositalari va boshqalar kiradi.

Raqamli taqdimotlar – bu ma'lum bir dars uchun zarur bo'lgan barcha raqamli ta'lim resurslarini birlashtira oladigan keng qamrovli ta'lim resurslari. Raqamli taqdimotlarni yaratish vositasi – bu Windows operatsion tizimiga ega har qanday shaxsiy kompyuterning ofis to'plamiga kiritilgan Power Point dasturi. Shu bilan birga, talabanning qiziqishi ortadi va uning ma'lum bir mavzuni o'qitishda bevosita ishtiroki ortadi. Va bu yerda taqdimot imkoniyatlari nafaqat mavzuning asosiy tushunchalarini vizual taqdim etish uchun, balki har bir talabanning o'yin faoliyatining bir qismi sifatida ham qo'llaniladi.

Xulosa. Shunday qilib, axborot-kommunikatsiya vositalari kasbiy fanlarni o'qitish va o'zlashtirishning texnologik samaradorligini (o'quv-uslubiy ta'minotning an'anaviy shakllari, usullari va vositalariga nisbatan) sezilarli darajada oshirish, axborot muhitini optimallashtirish va dasturlash orqali takomillashtirish, o'quv materialini taqdim etish jarayonini avtomatlashtirish va talabalarning bilimlarini nazorat qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning istiqboli kelajakdagi texnologiya o'qituvchilarini axborot-kommunikatsiya muhitiga moslashtirish bo'yicha uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqish, har bir talabanning pedagogik faoliyatida AKT va pedagogik dasturlardan foydalanishga qaratilgan vazifalarni ishlab chiqishdir.

Ta'limni axborotlashtirish sharoitida bo'lajak texnologiya o'qituvchilarini o'z kasbiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga tayyorlashning asosiy vazifalaridan biri kasbiy bilimlarni mustaqil ravishda egallash, ulardan uslubiy jihatdan mos pedagogik dasturiy ta'minotni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Ta'lim to'g'risida. 2020 yil 6 sentyabr. www.lex.uz
2. Lapchik, M.P. Podgotovka pedagogicheskix kadrov v usloviyax informatizatsii obrazovaniya : ucheb. posobie / M.P. Lapchik. - 2-ye izd. - M. : Laboratoriya znaniy ; Agentstvo elektronnykh izdaniy «Intermediator», 2015. - 185 c.
3. To'rabekov F.S. Ta'limda raqamli transformatsiya jarayoni: muammo va yechimlar / «Taffakur ziyosi» Ilmiy-metodik jurnali. 2024 yil № 2 son

Лукашова Наталья Михайловна
кандидат исторических наук, доцент
Наманганского государственного технического университета

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МАТЕРИАЛЬНОЙ И ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ УЗБЕКСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ ПО МАТЕРИАЛАМ ОДНОГО ИСТОЧНИКА КОНЦА XIX ВЕКА

Аннотация. Современный период в этническом развитии узбекского народа, характеризуется этнокультурным возрождением, быстрым развитием национального самосознания, усилением тенденции к возрождению национальной культуры, духовности, морально-нравственных принципов. Темой данной статьи является характеристика особенностей материальной и духовной культуры узбекского населения Ферганской долины последней трети XIX - начала XX вв. Основным источником, освещающим материал, более чем вековой давности является книга супругов В.П. и М.В. Наливкиных «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы».

Ключевые слова: востокведение, этнография, жилище, пища, одежда, традиции, наречение имени, суеверия, приметы.

Annotatsiya. O'zbek xalqining etnik taraqqiyotidagi hozirgi davr etnomadaniy uyg'onish, milliy o'zlikni anglash jarayonining jadallashuvi, milliy madaniyat, ma'naviyat hamda axloqiy-me'yoriy qadriyatlarni tiklashga bo'lgan intilishlarning kuchayishi bilan tavsiflanadi. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Farg'ona vodiysida yashagan o'zbek aholisining moddiy va ma'naviy madaniyatiga xos xususiyatlar yoritiladi. Bir asrdan ortiq vaqt avvalgi etnografik materiallarni o'zida mujassam etgan asosiy manba sifatida V.P. va M.V. Nalivkinlarning «Farg'onaning o'troq mahalliy aholisi ayolining turmushi haqida ocherk» nomli asari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sharqshunoslik, etnografiya, turar joy, oziq-ovqat, kiyim-kechak, an'analar, ism qo'yish, xurofotlar, irim-sirimlar.

Abstract. The modern stage in the ethnic development of the Uzbek people is characterized by ethnocultural revival, rapid growth of national self-awareness, and the strengthening of tendencies toward the restoration of national culture, spirituality, and moral-ethical values. This article examines the distinctive features of the material and spiritual culture of the Uzbek population of the Fergana Valley in the late nineteenth and early twentieth centuries. The primary historical source presenting ethnographic materials dating back more than a century is the work by V.P. and M.V. Nalivkin entitled "An Essay on the Life of Women of the Settled Indigenous Population of Fergana", which serves as the main basis for the analysis.

Key words: oriental studies, ethnography, dwelling, food, clothing, traditions, naming practices, superstitions, omens.

I. Введение. Вся история человеческой цивилизации убедительно свидетельствует о том, что культурные традиции играют фундаментальную роль в развитии общества, формировании его ценностных ориентиров и обеспечении преемственности поколений. Именно через культуру и традиции осуществляется передача социального опыта, норм поведения, мировоззренческих установок и духовных ценностей, определяющих устойчивость и самобытность каждого народа. В этом контексте изучение традиционной культуры приобретает особую научную значимость, поскольку позволяет глубже понять внутреннюю логику исторического развития общества и особенности его социальной организации.

Этнографические источники занимают важнейшее место в системе исторического знания, так как именно они фиксируют повседневную жизнь народа, отражая такие аспекты, которые зачастую остаются за пределами политической или официальной истории. Через этнографические материалы раскрываются специфические традиции и

обряды, особенности материальной и духовной культуры, формы семейных и общественных отношений, а также традиционные институты социальной жизни. Для истории узбекского народа такие источники имеют особую ценность, поскольку позволяют проследить эволюцию этнокультурных процессов на различных исторических этапах.

Ферганская долина как один из крупнейших историко-культурных регионов Центральной Азии представляет собой уникальное пространство для этнографических исследований. На протяжении веков здесь формировались своеобразные формы хозяйственной деятельности, жилищной культуры, одежды, питания, семейно-бытовых и религиозных традиций. Высокая плотность населения, многообразие природных условий и интенсивные межкультурные контакты способствовали складыванию богатой и многослойной материальной и духовной культуры узбекского населения региона.

II. Анализ существующих исследований (обзор литературы)

Темой данной статьи является характеристика особенностей материальной и духовной культуры узбекского населения Ферганской долины последней трети XIX - начала XX вв. Основным источником, освещающим материал, более чем вековой давности является книга супругов В.П. и М.В. Наливкиных «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы».

Автор данной работы В.П. Наливкин был этнографом и лингвистом, педагогом и государственным деятелем. Его перу принадлежат уникальные работы. Соавтором многих из них была его жена-Мария Владимировна Наливкина /урожденная М.Сарторий/.

Ценность написанной ими работы на тот период времени была выражена в словах известного востоковеда Н.И. Веселовского, который подчеркивал, что работу такого рода осуществить, было не просто, так как попасть на женскую половину было практически невозможно.(1, с.217) Для своего времени ими был собран уникальный этнографический материал почти не имеющий аналогов в русском и западноевропейском востоковедении. Работа супругов Наливкиных была удостоена высокой награды - Большой золотой медали Русского Географического общества.

Характеристика материальной культуры оседлого узбекского населения Ферганской долины последней трети XIX века в работе Наливкиных представлена в следующих аспектах: жилище, утварь, пища, одежда, украшения. Характеристика жилища представлена подробным и красочным описанием его внешнего вида, используемых материалов для строительства, а также технологических приемов возведения стен, потолка, крыши, окон, дверей и т.д. В этнографических материалах подчеркивалась обусловленность и зависимость данного аспекта материальной культуры от социально-экономических, этнических и иных факторов. Среднеазиатское домостроительство последней трети XIX века, по мнению авторов, имело характерные черты и особенности строительной техники, обусловленные природно-климатическими условиями региона. Это выражалось, в частности, в применении своеобразных строительных материалов: «главнейшими, основными материалами всех вообще ...построек служат: глина / вернее лес/ и дерево, - по преимуществу тополь и тал».(2, с.72) Отсутствие в достаточном количестве леса здесь восполнялось глиной. Стены возводились из глиносоломенной смеси - самана, для покрытия крыш использовались глина и солома. Дерево применялось для установки столбов, подпорок для дверей, оконных рам, крыши. Этнографические материалы зафиксировали деление построек во дворе на мужскую /ташкари/ и женскую /ичкари/ половины. Такое разделение было обусловлено религиозными мотивами, но также напрямую зависело от имущественного положения домохозяев.(2,с74-75) Планировка дворовых помещений напрямую зависела и от производственных занятий. Особое внимание авторы работы уделили этноспецифическим особенностям расположения дворовых строений, как, например, такое их размещение, где они примыкали к внутренней стороне, окружавшей двор стены таким образом, что «...окна почти никогда не выходят на улицу».(2,с.81)

III. МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ. Таким же специфическим для европейского взгляда было отсутствие в доме мебели, устройство в стенах комнат ниш, предназначенных для складывания одежды, постельного белья, ковров и пр. Очень необычно и интересно выглядело устройство очага для обогрева комнат – «сандаля», а также земляной печи – «ир-учака».

Большое внимание в «Очерках быта...» уделялось такому элементу материальной культуры, как пища. Авторы работы перечислили следующие наиболее употребительные виды блюд: «Любимым, национальным кушаньем следует назвать палау /плов. - Л.Н./ которое считается лучшим и даже до некоторой степени, аристократическим блюдом?» - писали они.(2,с.124) Кроме плова традиционными считались следующие блюда: «...шавла - жидкий плов или вернее рисовая каша, приправленная луком с морковью и кусочками баранины». «Шурпа» - суп из баранины с перцем, луком, морковью, редькой и тыквой, а иногда и катыком; «кульчатай» - похлебка из мелко накрошенного мяса и теста; «мастава» - суп из мелко рубленного мяса, риса, лука и кислого молока; «чучвара» - пельмени; «каурма» - кусочки баранины, обжаренные в сале; «хасып» - колбаса из баранины, печенки и риса; «казы» - конская колбаса; «шир-гурундж» - молочная, рисовая каша; «куча» или «куджа» - каша из джугары /сорго/, реже из кукурузы или ячменя с катыком; «ун-аш» - лапша, сваренная в воде без мяса с катыком; «маш-гурундж» - каша на воде из риса и чечевицы с репой, морковью, луком, катыком или мясом; «шир-каду» - суп на молоке с тыквой и рисом.(2,с.124-125) Кроме перечисленных наиболее общеупотребимых традиционных блюд местного населения, авторы «Очерков быта...» отметили функциональную зависимость рациона питания от традиционных хозяйственных занятий: «Летом не только у большинства горожан, но и даже в местных кишлаках основными элементами пищи являются: хлеб, фрукты и кислое молоко. Содержание мяса в пище несколько увеличивается в тех только кишлаках, где запашки значительны, и где со времени поспевания хлеба до осени, последний обменивается у мясников на мясо и сало».(2,с.127) Таким образом, рацион питания определялся в значительной степени сезонной последовательностью поступлений продуктов сельскохозяйственного производства. Не была обойдена вниманием в «Очерках...» и функциональная связь определенных блюд с религиозными верованиями и обрядами. Большой интерес представляет наблюдение авторов книги о делении всей пищи на горячую и холодную: «К первой принадлежат: баранье мясо, сахар, масло, сало, чай черный /фамильный/, патока, палау, суп, молочная рисовая каша, а также и хлеб в зимнее время; летом же он становится холодным. Ко второй относятся: хлеб в летнее время, говяжье мясо, молоко, катык, все кушанья без мяса, но с катыком, кампот, который употреблялся исключительно в виде лекарства».(2,с.169)

IV. АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ. У узбеков Ферганы в последней трети XIX века бытовали приметы, связанные с тем или иным видом пищи. Например, если беременная женщина предпочитает так называемую горячую пищу, то у нее родится мальчик, если же холодную, то девочка.

Большое место в работе уделено описанию женской одежды. Авторы считали, что покрой, и внешний вид одежды зависел от таких факторов, как природно-климатические условия, особенности быта и религиозные постановления. В рассматриваемый период бытовали и архаические, употребляемые только пожилыми людьми виды одежды. Например, хлопчатобумажные чулки вместо кожаных ичигов или халаты с короткими, до локтя рукавами / «мунсак»/ вместо общеупотребительных ватных халатов с длинными рукавами.(2,с 96-97) Отмечали авторы и наличие ритуальной одежды. Рубашки из ткани синего цвета повсеместно считались траурными. Кушак из синей ткани, опоясываемый женщиной, поверх халата также свидетельствовал о носимом ею трауре.(2,с.97) Социальные различия в одежде выражались не в составе элементов костюма, а в количестве одежд и качестве их исполнения. Если в кишлаках женщины шили будничные рубашки из грубых хлопчатобумажных тканей домашнего изготовления, а праздничные - из кумача или

фабричного ситца, то горожанки в будни носили ситцевые и кумачовые рубашки, а в праздники и при гостях надевали платья, шитые из шелковых тканей. Ценными являются данные Наливкиных о наличии региональных отличий в комплексах одежды, в использовании отдельных элементов костюма, в частности, в способах одевания паранджи наманганскими и кокандскими женщинами. «... Так, например, в Намангане верхний край паранджи всегда спускают к самому лбу, а нижний конец чимбета выпускают из под паранджи; в Кокане наоборот, верхний край паранджи лежит посередине темени, а полы придерживаемые рукой, закрывают собою края и низ чимбета».(2,с.96)

Безусловными элементами духовной культуры народа являются традиции и обряды, в которых отражены специфические условия быта. Нами будет рассмотрен этнографический материал, касающийся вопросов рождения и воспитания детей и связанными с этими процессами представлениями, обрядами, приметами и суевериями. Авторы работы подробно описали все этапы прохождения беременности у женщины-узбечки, народные знания по акушерству, существующие приметы на случай угадывания пола будущего ребенка, магические действия, применяемые для облегчения родов и т.д. Так, например, приводили поверье, что часто в той комнате, где происходили роды, сжигали кусочек конского копыта или давали роженице пить из чашки, на внутренних стенках которой тушью была написана какая-нибудь молитва.(2,с.171) Все это делалось в целях облегчения страданий роженицы. С послеродовым периодом было связано поверье не оставлять родившую женщину и ее ребенка одних на протяжении шести недель, вследствие опасений за их жизнь: «...могут быть удушены желтоволосой аджиной».(2,с.173) На шестой-седьмой день после рождения ребенка осуществлялся обряд положения в колыбель («бишик»). С положением в колыбель связано также одевание первой рубашки. В этот день проходило семейное торжество, приходили гости (в основном женщины), а отец или дед ребенка давали новорожденному имя. С наречением имени ребенку связаны несколько интересных суеверий. «Те у кого дети не живут, при рождении нового ребенка, желая, чтобы он остался в живых, не умер по примеру детей предшествующих, дают одно из таких имен, как Турсун («пусть он остается»), Тахта («подожди, постой»), Махам («крепкий»)и др».(2,с.173) Далее для большей безопасности ребенка его могли отдать какой-либо женщине, которая кормила бы его грудью пять-шесть дней, по прошествии которых, ребенка у этой «временной матери» надлежало бы выкупить: «Выкупив таким образом ребенка; ему дают имя Сатуб-алды («купил») -если это мальчик, или Саткын («проданная») - если это девочка».(2,с.173) Интересен, на наш взгляд, обряд второго купания (первое происходило сразу после рождения, которое происходило на двадцатый день рождения ребенка). После купания одевалась вторая рубашечка, тогда как первая, одетая на шестой-седьмой день с момента рождения оставалась для следующего ребенка. С этим обрядом «второго купания» также были связаны некоторые местные поверья. «В некоторых местностях, как например, в таджикских селениях кокандского уезда, мальчика моют на 18 день после рождения, т.е. двумя днями раньше обычного срока с тем, чтобы позже за его невесту взяли меньше калыма, а девочку на 22 день, то есть двумя днями позже, чтобы впоследствии за нее дали большой калым».(2,с.174)

V. ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Интересен факт, что вместе с наречением имени запоминался обязательно и год, в котором ребенок родился. Причем, имелось ввиду, название каждого года двенадцатилетнего цикла. «Оттого здесь очень часто вместо вопроса, который вам год? спрашивают: какой ваш год? т.е. как назывался тот год, в котором вы родились?»

Авторы «Очерков...» отмечали, что в узбекских семьях любили и по-своему нежили детей, ласкали их, никогда не сетовали на многочисленность детей и трудность их воспитания. Не случайно же Наливкины отмечали, что случаи подкидывания детей в Фергане рассматриваемого времени чрезвычайно редки. Среди населения бытовала поговорка: «Есть дети - в доме базар (оживление), нет детей - в доме мазар (уныние)».(2,с.168) Авторы «Очерков...» не обошли вниманием и такие вопросы, как уход и гигиена ребенка, питание и детские болезни.

Основная тенденция, которая прослеживается во всем представленном материале - глубокий интерес и уважительное отношение к жизни простого народа.

Литература.

1. Веселовский Н. И. Доклад комиссии Отдела этнографии Императорского Русского географического общества о присуждении Большой золотой медали. Отдельный отзыв Н. И. Веселовского о труде В. П. и М. В. Наливкиных «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы» // Туркестанский сборник. - Т. 406. - СПб., б. г.
2. Наливкин В. П., Наливкина М. В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. - Казань : Типография Императорского университета, 1886. - 216 с.
3. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. - М. : Наука, 1963. - 312 с.
4. Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. Ч. 1 : Средняя Азия в древности и средние века. - М. : Наука, 1964. - 1020 с.
5. Андреев М. С. Очерки по этнографии Ферганской долины. - Ташкент : Фан, 1957. - 284 с.
6. Троицкая А. Л. Материальная культура народов Средней Азии в XIX - начале XX вв. - М. : Восточная литература, 1972. - 356 с.
7. Снесарев Г. П. Пережитки домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М. : Наука, 1969. - 335 с.
8. Кисляков Н. А. Семья и брак у народов Средней Азии и Казахстана. - Л. : Наука, 1974. - 238 с.
9. Массон В. М. Историко-культурные процессы в Средней Азии. - Ташкент : Фан, 1981. - 301 с.
10. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. - М. : Изд-во АН СССР, 1962. - 352 с.
11. Радлов В. В. Из Сибири. Страницы дневника. - СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1884. - 492 с.
12. Аширов А. А. Традиции и обычаи узбекского народа. - Ташкент : Узбекистан, 1994. - 192 с.

Abduraxmonov Akbar Abduxamidovich
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
abdurahmonov.akbar@gmail.com

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA ILMIY-INNOVATSION FAOLIYAT SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA UNIVERSITET 3.0 MODELINING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqola Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-innovatsion faoliyatning samaradorligini oshirishda Universitet 3.0 modelining o'rnini tadqiq etishga bag'ishlangan. Universitet 3.0 konsepsiyasi ilm-fan, ta'lim va innovatsion ekotizimni integratsiyalash orqali jamiyat va iqtisodiyotga samarali hissa qo'shishni nazarda tutadi. Maqolada universitetlarning ilmiy-innovatsion salohiyatini baholash, ularni rivojlantirish mexanizmlari va ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan o'zaro aloqalari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, maqolada Universitet 3.0 modelini samarali joriy etish uchun strategik boshqaruv, kadrlar tayyorlash va moddiy-texnik resurslarni optimallashtirish kabi asosiy omillar ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: universitet 3.0, ilmiy-innovatsion faoliyat, samaradorlik, texnologiya transferi, oliy ta'lim, startaplar, strategik boshqaruv.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию роли модели «Университет 3.0» в повышении эффективности научно-инновационной деятельности в высших учебных заведениях. Концепция Университета 3.0 предполагает интеграцию науки, образования и инновационной экосистемы с целью внесения эффективного вклада в развитие общества и экономики. В статье анализируются методы оценки научно-инновационного потенциала университетов, механизмы его развития, а также взаимодействие вузов с социально-экономической средой. Кроме того, в работе научно обоснованы ключевые факторы эффективного внедрения модели Университет 3.0, такие как стратегическое управление, подготовка кадров и оптимизация материально-технических ресурсов.

Ключевые слова: университет 3.0; научно-инновационная деятельность; эффективность; трансфер технологий; высшее образование; стартапы; стратегическое управление.

Abstract. This article is devoted to studying the role of the University 3.0 model in increasing the effectiveness of scientific and innovative activities in higher education institutions. The University 3.0 concept предполагает интеграцию науки, образования и инновационной экосистемы with the aim of making an effective contribution to society and the economy. The article analyzes methods for assessing the scientific and innovative potential of universities, mechanisms for its development, and the interaction of higher education institutions with the socio-economic environment. In addition, the study provides a scientific analysis of the key factors necessary for the effective implementation of the University 3.0 model, including strategic management, human resource development, and the optimization of material and technical resources.

Keyu words: university 3.0; scientific and innovative activity; efficiency; technology transfer; higher education; startups; strategic management.

Kirish. Zamonaviy jahon iqtisodiyotida globallashtirish, integratsiyalashuv, intellektuallashtirish va raqamlashtirish jarayonlarining jadallashtirish uzoq tarixga ega hamda institutsional jihatdan shakllangan ijtimoiy tizimlarning rivojlanish modellarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Mazkur jarayonlar sharoitida bilimlarni yaratish, uzatish va ulardan samarali foydalanish iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biriga aylanmoqda. Ushbu nuqtayi nazardan oliy ta'lim muassasalari iqtisodiyotning bilimga asoslangan rivojlanishini ta'minlovchi yetakchi institut sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda universitetlar va boshqa ilmiy-tadqiqot markazlarida yaratilgan intellektual mulk ob'ektlarini, xususan texnologiyalarni

o'tkazishda yuridik mexanizmlardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunday mexanizmlarga patentlarni litsenziyalash, savdo belgilarini himoya qilish, dizayn namunalarini va mualliflik huquqlarini qo'llash kiradi. Shu kontekstda, davlat tadqiqot institutlari intellektual mulkni tijoratlashtirish va undan daromad olish jarayoniga alohida e'tibor qaratmoqda [1].

Universitetlar, xususan, o'z ilmiy elitasi tomonidan yaratilgan innovatsiyalarni tijoratlashtirishda faol ishtirok etadi. Bu jarayonda eng keng tarqalgan vosita - patentlar asosida litsenziyalash bo'lib, u tadbirkorlar, ilmiy elita a'zolari yoki mavjud kompaniyalarga taqdim etiladi. Tarixiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, universitet xodimlari va talabalar tomonidan yaratilgan bir qator innovatsiyalar bozorga chiqarilib, yangi kompaniyalarni ishga tushirishga yordam bergan. Misol tariqasida Internet brauzeri (Netscape), Internet qidiruv tizimi (Google) va turli biotexnologik loyihalar (Genentech) keltirilishi mumkin [2].

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Amalga oshirilayotgan institutsional islohotlar oliy ta'lim muassasalarining ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini kuchaytirish, ularning real sektor bilan hamkorligini kengaytirish hamda milliy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishiga qo'shadigan hissasini oshirishga qaratilgan. Mazkur jarayonda universitetlarning ilmiy-innovatsion salohiyatini samarali boshqarish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalarini rivojlantirishning zamonaviy modellari orasida "Universitet 3.0" konsepsiyasi muhim o'rin egallaydi. Ushbu model universitetlarning ta'lim, ilmiy-tadqiqot va innovatsion-tadbirkorlik faoliyatini yagona tizimda integratsiyalashni, shuningdek, ularning innovatsion ekotizim sifatida shakllanishini nazarda tutadi. "Universitet 3.0" modeli doirasida universitetlar bilimlarni yaratishdan tortib ularni amaliyotga joriy etish va tijoratlashtirishgacha bo'lgan to'liq innovatsion siklni amalga oshiruvchi subyekt sifatida qaraladi.

Mazkur sharoitda universitetlarning ilmiy-innovatsion rivojlanishini boshqarish yondashuvlarini oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan tarkibiy va institutsional transformatsiyalar kontekstida tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Bunday tahlil olib borilayotgan islohotlarning tizimlilikini ta'minlash, shuningdek, ilg'or xalqaro tajribani milliy rivojlanish ustuvorliklari bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarining ilmiy-innovatsion rivojlanishini boshqarishning metodologik asoslarini asoslash hamda "Universitet 3.0" modelini joriy etish bilan bog'liq muammolar va istiqbollarni aniqlashga qaratilgan.

Asosiy qism. Uchinchi avlod universitetlarini shakllantirish masalalari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda J. E. Leyn va D. B. Jonstonning *Higher Education System 3.0: Harnessing Systemness, Delivering Performance* (2013) asari konseptual jihatdan muhim o'rin egallaydi [3]. Mualliflar AQSh oliy ta'lim muassasalarining an'anaviy akademik modeldan bozor mexanizmlariga yo'naltirilgan, murakkab infratuzilmaga ega va strategik boshqaruv tamoyillariga asoslangan ko'p komponentli tizimlarga evolyutsiyasini tahlil qiladilar.

Shu bilan birga, Yevroosiyo mintaqasida universitetlarning "uchinchi missiyasi" konsepsiyasi keng e'tirof etilgan bo'lsa-da, oliy ta'lim muassasalarining "Universitet 3.0" modeliga samarali o'tishini ta'minlovchi izchil ilmiy-metodik yondashuvlar yetarli darajada shakllanmagan. Ilmiy adabiyotlarda "Universitet 3.0" oliy ta'lim muassasasining ta'lim, ilmiy-tadqiqot va innovatsion-tadbirkorlik faoliyatini integratsiyalashgan holda amalga oshiruvchi institut sifatida talqin etiladi.

Mazkur model doirasida universitetlar an'anaviy ta'lim infratuzilmasi bilan bir qatorda biznes-inkubatorlar, texnologik parklar, loyiha ofislari va tashqi manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikni ta'minlovchi platformalarni rivojlantiradi [4]. Biroq mavjud tadqiqotlar asosan tuzilmaviy jihatlariga qaratilib, universitetlarning ilmiy-innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmlarining evolyutsiyasi yetarli darajada yoritilmagan. Bu holat "Universitet 3.0" modelini joriy etishda boshqaruv yondashuvlarini tizimli asosda qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqot doirasida universitetlarning ilmiy-innovatsion rivojlanishini boshqarish tizimli va integratsiyalashgan ijtimoiy-iqtisodiy model sifatida talqin etiladi. Taklif etilayotgan kontseptual model "Universitet 3.0" paradigmasiga asoslanib, oliy ta'lim muassasasini bilimlarni

yaratish, uzatish va tijoratlashtirish jarayonlari uzluksiz amalga oshiriladigan innovatsiyalar ekotizimi sifatida ko'rib chiqadi.

Modelning asosiy elementi sifatida ilmiy, ta'limiy, ilmiy-texnik va innovatsion faoliyat turlari o'zaro bog'liq va o'zaro ta'sir etuvchi subsistemalar sifatida ajratiladi. Ushbu subsistemalarning integratsiyasi fundamental tadqiqotlardan amaliy ishlanmalar va texnologik yechimlargacha bo'lgan uzluksiz bilimlar zanjirini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv ilm-fan, texnologiya va ishlab chiqarish o'rtasida mavjud bo'lgan institutsional uzilishlarni bartaraf etishga qaratilgan.

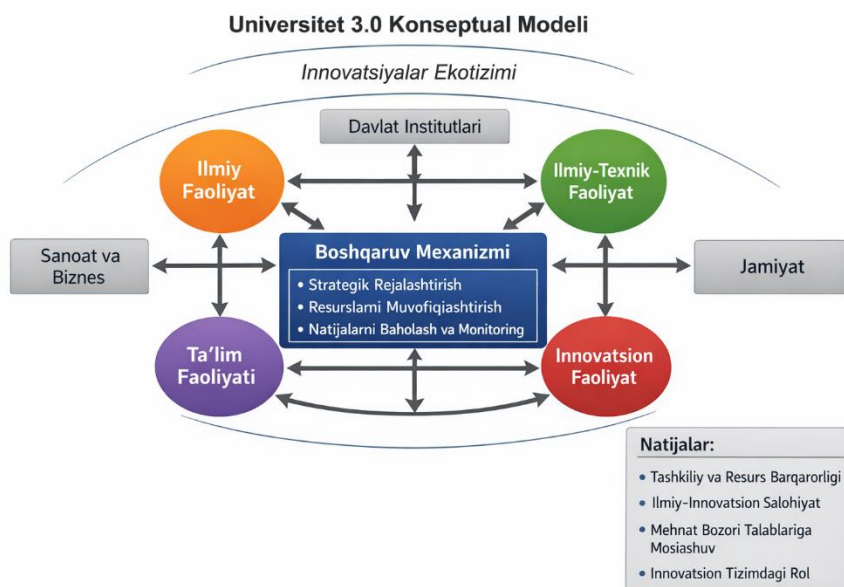
Kontseptual modelda boshqaruv mexanizmi markaziy o'rin tutadi. U strategik rejalashtirish, resurslarni muvofiqlashtirish, tashqi manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikni boshqarish hamda ilmiy-innovatsion faoliyat natijalarini baholash instrumentlarini o'z ichiga oladi. Boshqaruv tizimi universitet faoliyatining barcha yo'nalishlari bo'yicha qarorlar qabul qilishda o'zaro bog'liqlik va teskari aloqani ta'minlaydi.

Modelning muhim komponenti sifatida tashqi muhit bilan o'zaro aloqalar ajratiladi. U sanoat korxonalari, tadbirkorlik subyektlari, davlat institutlari va jamiyat ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Mazkur aloqalar orqali bilimlarni amaliyotga joriy etish, innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni yaratish hamda ularni tijoratlashtirish imkoniyatlari kengayadi.

Natijaviy blok doirasida kontseptual modelning amalga oshirilishi quyidagi kutilayotgan natijalarni shakllantiradi: universitetning tashkiliy va resurs barqarorligi mustahkamlanadi; ilmiy-innovatsion salohiyatning uzluksiz qayta ishlab chiqarilishi ta'minlanadi; ta'lim mazmuni mehnat bozori va texnologik rivojlanish talablariga moslashadi; universitetning mintaqaviy va milliy innovatsion tizimdagi roli kuchayadi.

Shunday qilib, taklif etilayotgan kontseptual model universitetlarning ilmiy-innovatsion rivojlanishini boshqarishni fragmentar yondashuvdan tizimli, ekotizimga asoslangan boshqaruv darajasiga olib chiqishga xizmat qiladi hamda "Universitet 3.0" modelining institutsional va funksional asoslarini belgilaydi.

1-rasm;

Universitetning innovatsiyalar ekotizimi quyidagi uzluksiz ilmiy-innovatsion jarayonlarni amalga oshiradi:

1. **Yangi bilim va g'oyalarni yaratish** (*knowledge generation*), bu universitetning fundamental va amaliy tadqiqotlar orqali intellektual resurslarni shakllantirish jarayonidir.

2. **Intellectual mulk obyektlarini yaratish va ularni real sektor sharoitida sinovdan o'tkazish** (*knowledge dissemination*), shu jumladan patentlar, prototiplar va boshqa ilmiy natijalarni amaliyotga joriy etish.

3. **Innovatsion mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish** (*knowledge commercialization*), universitetning o'z resurslari va infrastrukturasini orqali amalga oshiriladi.

4. **Yangi ilmiy sig'imli ishlab chiqarishlarni inkubatsiya qilish** (*knowledge commercialization*), bu yuqori texnologiyali startaplar va ilmiy yo'nalishlarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlashni o'z ichiga oladi.

5. **Yuqori texnologiyali tarmoqlarni rivojlantirish va ilmiy sig'imli mahsulotlar bozorini kengaytirish** (*knowledge commercialization*), universitet innovatsion mahsulotlarni tijoratlashtirish va yangi bozorlarni yaratishga hissa qo'shadi.

6. **Ilg'or kadrlarni tayyorlash** (*knowledge transfer*), real sektor va ijtimoiy-boshqaruv sohalari uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni yetkazish orqali amalga oshiriladi.

7. **Oliy ilmiy malakaga ega kadrlarni tayyorlash** (*knowledge transfer*), universitet ilmiy-pedagogik salohiyatni oshirish va ilmiy-innovatsion faoliyatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

8. **Biznes muhitida innovatsion madaniyatni shakllantirish** (*knowledge transfer*), bu ilmiy-texnik va innovatsion jarayonlarda ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni uyg'unlashtirishga yo'naltirilgan.

Shunday qilib, universitet bilimlarni yaratishdan tortib, ularni uzatish va tijoratlashtirishgacha bo'lgan to'liq innovatsion siklni amalga oshiradigan integratsiyalashgan ekotizim sifatida faoliyat yuritadi.

Universitetni innovatsion ekotizim sifatida talqin qilganda, u bilimlarni generatsiya qilishdan tortib, ularni uzatish va tijoratlashtirishgacha bo'lgan to'liq innovatsion siklni amalga oshiradi. Shu sababli universitet faoliyatini uning ilmiy-innovatsion salohiyati nuqtayi nazaridan baholash, tahlil qilish va prognozlash zarur. Ilmiy-innovatsion salohiyat mohiyatan innovatsion maqsadga (mahsulot yoki xizmat ishlab chiqarishga) erishishga yo'naltirilgan yoki allaqachon safarbar etilgan resurslar va tashkiliy mexanizm (faoliyat texnologiyasi va tashkiliy tuzilma) majmuasidan iboratdir [5].

Universitetning barcha faoliyat yo'nalishlarini tizimli yondashuv asosida ko'rib chiqib, uning ilmiy-innovatsion salohiyati uch asosiy komponentga ajratiladi:

1. **Resurs salohiyati** – ilmiy, ilmiy-texnik, innovatsion va ta'lim faoliyatining barcha turlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kadrlar, moddiy-texnik va moliyaviy resurslarni o'z ichiga oladi.

2. **Tashkiliy-funksional salohiyat** – barcha faoliyat yo'nalishlarini, ularni amalga oshirish uchun zarur resurslarni va erishilgan natijalarni boshqarishning asosini tashkil qiladi; unga tashkiliy tuzilma, marketing qo'llab-quvvatlash va innovatsion infratuzilma kiradi.

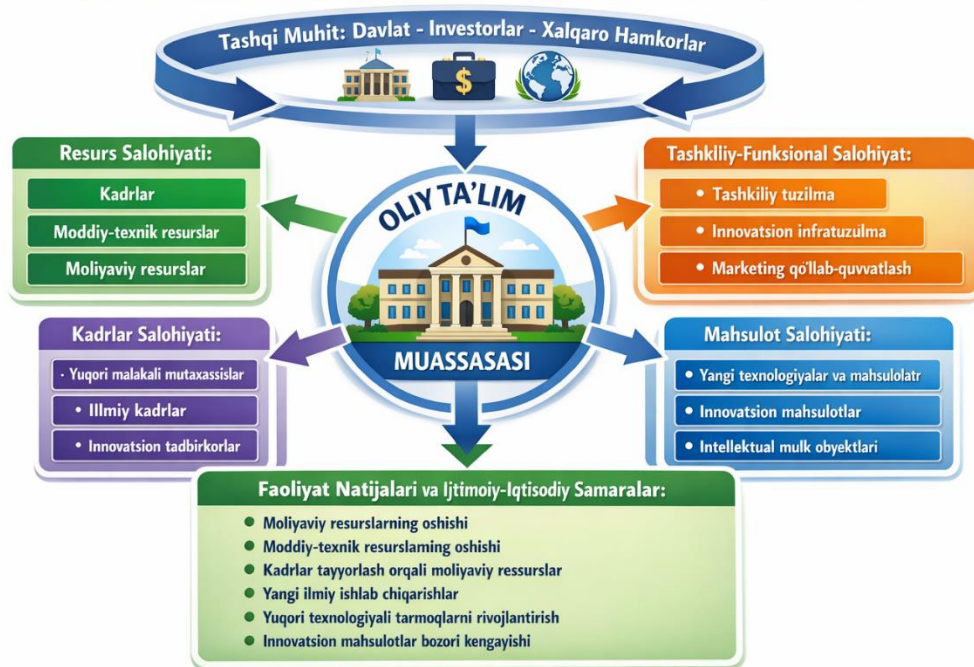
Mahsulot salohiyati – universitet faoliyati natijalarining majmui va keyingi rivojlanish uchun resurslar manbai bo'lib, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari, innovatsion faoliyat, ishlab chiqarish, kadrlar tayyorlash va eksportni qamrab oladi [6].

Ilmiy-innovatsion salohiyatni samarali amalga oshirish uning kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishi va davlat hamda davlatlararo darajada barcha faoliyat turlarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirish imkonini beradi. Bu salohiyatning o'ziga xosligi universitetlar faoliyatidagi resurslar va mahsulotlarning bir vaqtning o'zida yaratilishi bilan bog'liq bo'lib, ta'limiy, ilmiy, ilmiy-texnik va innovatsion yo'nalishlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni maksimal darajada kuchaytiradi hamda universitetning umumiy natijadorligini sezilarli darajada oshiradi.

2-rasm

Oliy ta'lim muassasalarining ilmiy-innovatsion salohiyatini takror ishlab chiqarish modeli

Ushbu konseptual model oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-innovatsion salohiyatni takror ishlab chiqarishni aks ettiradi va uning tarkibiy komponentlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir yo'nalishlari hamda ushbu ta'sir natijalarini ko'rsatadi. Model markazida **tashkiliy-funksional salohiyat** joylashgan bo'lib, u barcha faoliyat turlarining infratuzilmasi, mexanizmlari va strategik boshqaruvini belgilaydi. Aynan shu komponent tashqi va ichki muhit omillari bilan o'zaro aloqalarni boshqaradi va ularning takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir sifatini belgilaydi.

Resurs salohiyati oliy ta'lim muassasasining tashqi muhit subyektlari (davlat organlari, investorlar, xorijiy hamkorlar) bilan kooperatsion aloqalari rivojlanganligi hamda **mahsulot salohiyatining** qanchalik amalga oshirilganligiga bog'liq. Mahsulot salohiyatining ilmiy-texnik va innovatsion tarkibi quyidagilarni ta'minlaydi:

1. Moliyaviy resurslarning ortishi – yangi texnologiyalar, modellar, innovatsion mahsulot va xizmatlar hamda intellektual mulk obyektlariga real sektor korxonalari, innovatsion bozor brokerlari va biznes kompaniyalari tomonidan talab bo'lganda yuzaga keladi.

2. Moddiy-texnik resurslarning ortishi – yaratilgan texnologiyalar va jihozlar keyingi tadqiqotlar va ishlanmalar uchun baza sifatida xizmat qilganda hamda ularni universitetning o'z ishlab chiqarish maydonlarida qo'llash natijasida hosil bo'ladi.

Mahsulot salohiyatining kadrlar bilan bog'liq qismi moliyaviy resurslarning ko'payishini ta'minlaydi, chunki universitet real sektor, innovatsion bozor va biznes kompaniyalari buyurtmasi asosida mutaxassislar tayyorlaydi yoki ta'lim dasturlari va xizmatlarini amalga oshiradi. Shuningdek, mahsulot salohiyatini rivojlantirish orqali keng ko'lamli ijtimoiy-iqtisodiy samara hosil bo'ladi: yangi ilmiy sig'imli ishlab chiqarishlar yaratiladi, yuqori texnologiyali tarmoqlar rivojlantiriladi va innovatsion mahsulotlar bozorlarining kengayishi amalga oshadi [7].

Xulosa. Tahlil shuni ko'rsatadiki, **“Universitet 3.0”** nafaqat innovatsion yetakchilik modeli, balki ilmiy-innovatsion rivojlanishni boshqarishning takomillashtirilgan modeli hamdir. Ushbu model universitetning ilmiy-innovatsion va ta'lim tizimidagi yetishmayotgan elementlarini shakllantirish bilan birga sifat jihatidan yangi strategik yondashuvni talab qiladi.

Birinchidan, universitetda **takomillashtirilgan boshqaruv usullaridan** (jumladan, jarayonlarni boshqarishning biznes-modellari) foydalanish zarur. Bu usullar barcha turdagi resurslar (kadrlar, moliyaviy va moddiy-texnik) hamda faoliyat natijalarini (yangi texnologiyalar, modellar, tajriba namunalar, intellektual mulk obyektlari, innovatsion mahsulot va xizmatlar, kadrlar) samarali boshqarish, ularning sifatini oshirish va ko'payishini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, ilmiy-innovatsion faoliyatda **marketingni boshqarish tizimlarini** joriy etish lozim. Bu tizimlar universitetning barcha faoliyat yo'nalishlarini bozor va jamiyat bilan samarali kommunikatsiyaga asoslangan tarzda qo'llab-quvvatlaydi, jumladan, tahlil va prognozlashni o'z ichiga oladi.

Uchinchidan, ilmiy va innovatsion faoliyatni boshqarishda **takomillashtirilgan yondashuvlar** qo'llanilishi lozim. Bu tadqiqotchilik salohiyatiga ega mutaxassislarni aniqlash va yetishtirish tizimi, fanlararo tadqiqotlarni tashkil etish, shuningdek, tadbirkorlar va vizionerlar ishtirokida innovatsion-texnologik kengashlar tashkil etishni o'z ichiga oladi. Ushbu kengashlar yangi ilmiy-texnik yo'nalishlarning shakllanishini ta'minlaydi.

To'rtinchidan, ta'lim jarayonida **zamonaviy metod va vositalardan** foydalanish zarur. Bu, jumladan, kadrlar va texnologiyalarning potensial buyurtmachilari bilan hamkorlikda yangi ta'lim amaliyotlarini yaratish, interaktiv ta'lim prinsiplari, biznes-kompetensiyalar va tadbirkorlik madaniyatini rivojlantirish dasturlarini tatbiq etishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilar va yoshlarning tezkor rivojlanishini ta'minlaydi, zamonaviy fan, texnika va tadbirkorlik yutuqlariga tayangan holda ilmiy faoliyat samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, oliy ta'lim muassasalarini **uchinchi avlod universitetlariga aylantirish** takomillashtirilgan boshqaruv usullari, mexanizmlari va instrumentlari qo'llanilishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu universitetning tashkiliy va resurs barqarorligini ta'minlash hamda ilmiy-innovatsion salohiyatni sifat jihatdan yuqori va dinamik tarzda takror ishlab chiqarish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Siegel DS, Wright M. Intellectual Property: The Assessment. Oxford Review of Economic Policy. 2007;23(4):529-540.
2. Association of American Universities. University technology transfer of government funded research has wide public benefits; c1998. Available from: <http://www.aau.edu/research/TechTrans63.98.htm>
3. Lane, J. E. Higher Education Systems 3.0: Harnessing Systemness, Delivering Performance/ J. E. Lane, D. B. Johnstone. – SUNY Press, 2013. – 336 p.
4. Карпов, А. О. Современный университет как драйвер экономического роста: модели и миссии / А. О. Карпов // Вопросы экономики. – 2017.– № 3. – С.58–76.
5. Рождественский, И. В. Развитие инновационных экосистем вузов и научных центров: аналитический отчет / И. В. Рождественский [и др.] // Технопарк Санкт-Петербурга. – Санкт-Петербург: Технопарк Санкт-Петербурга, 2015. – 30 с
6. Николаева, Л. А. Инновационный потенциал вузовского сектора науки: теория, методология, практика: монография / Л. А. Николаева. – Владивосток: ВГУЭС, 2012. – 247 с.
7. Yu. G. Alekseev & N. A. Dudko, 2018. "University 3.0: Methodical Approaches To The Scientific And Innovative Development Management," Digital Transformation, Educational Establishment – Belarusian State University of Informatics and Radioelectronics, issue 3.

Xujaniyozova Oygul Rajabovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
“Sport faoliyati, pedagogika va psixologiya” fakulteti p.f.f.d.(PhD) dotsenti
email: oyguljonxon@mail.ru

Ibodullayeva Sharifaxon Oybek qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
“Sport faoliyati, pedagogika va psixologiya” fakulteti I-kurs magistranti
email: sharifaiobodullayeva920@gmail.com

YOSHLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHDA PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK MEXANIZMLARNING INTEGRATSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda pedagogik va psixologik mexanizmlarning o'zaro bog'liqligi va integratsiyasi o'rganiladi. Tadqiqotda nazariy yondashuvlar, milliy va xalqaro tadqiqot natijalari va oilaviy institutlarni mustahkamlashga qaratilgan siyosat doiralari tahlil qilinadi. Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, integratsiyalashgan pedagogik va psixologik yondashuv yoshlarning oilaviy hayotga tayyorligini sezilarli darajada yaxshilaydi, nizolar xavfini kamaytiradi va oilaviy qoniqishni oshiradi.

Kalit so'zlar: yoshlar, oilaviy hayotga tayyorgarlik, pedagogik mexanizmlar, psixologik mexanizmlar, hissiy aql, oilaviy ta'lim, ijtimoiy qadriyatlar.

Abstract. This article examines the interrelationship and integration of pedagogical and psychological mechanisms in preparing young people for family life. The study analyzes theoretical approaches, national and international research findings, and policy frameworks aimed at strengthening family institutions. Empirical data show that an integrated pedagogical and psychological approach significantly improves young people's readiness for family life, reduces the risk of conflict, and increases family satisfaction.

Key words: young people, preparation for family life, pedagogical mechanisms, psychological mechanisms, emotional intelligence, family education, social values.

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь и интеграция педагогических и психологических механизмов подготовки молодежи к семейной жизни. В исследовании анализируются теоретические подходы, результаты национальных и международных исследований, а также политические рамки, направленные на укрепление семейных институтов. Эмпирические данные показывают, что интегрированный педагогический и психологический подход значительно повышает готовность молодежи к семейной жизни, снижает риск конфликтов и повышает удовлетворенность семейной жизнью.

Ключевые слова: молодежь, подготовка к семейной жизни, педагогические механизмы, психологические механизмы, эмоциональный интеллект, семейное воспитание, социальные ценности.

Kirish. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash zamonaviy jamiyatning asosiy ijtimoiy va pedagogik ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Tezkor ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, globallashuv, raqamli muloqot madaniyati va an'anaviy oilaviy qadriyatlarning o'zgarishi yoshlarning nikoh va oilaviy munosabatlarga nisbatan tasavvurlari, munosabatlari va xulq-atvor modellariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Natijada, oilani shakllantirish jarayoni nafaqat ijtimoiy yetuklikni, balki hissiy bardoshlilikni, psixologik tayyorgarlikni, mas'uliyatni, nizolarni boshqarish kompetensiyasini va qadriyatlarga asoslangan qaror qabul qilish ko'nikmalarini ham talab qiladi. Bu shartlar yoshlarni barqaror va uyg'un oilaviy hayotga o'rgatishda pedagogik va psixologik mexanizmlarni integratsiyalashga ilmiy asoslangan yondashuvlar zarurligini ta'kidlaydi.

Ko'pgina ta'lim tizimlarida oilaviy hayotga tayyorgarlik hali ham nazariy bilimlar yoki alohida axloqiy-axloqiy munozaralar bilan cheklangan, psixologik kompetensiya, hissiy intellekt, gender o'zaro ta'sir madaniyati va muloqot ko'nikmalariga yetarlicha e'tibor berilmaydi. Bu tafovut

ko'pincha yosh oilalarda nizolar, tushunmovchiliklar, stress, ota-ona mas'uliyatining zaifligi va ijtimoiy-psixologik moslashuvning pastligi kabi qiyinchiliklarga olib keladi. Shuning uchun, qadriyatga yo'naltirilgan ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan o'rganish, psixodiagnostika, maslahat va amaliy mashg'ulotlarni birlashtirgan integratsiyalashgan pedagogik-psixologik modelni ishlab chiqish juda dolzarbdir.

So'nggi tadqiqotlar barqaror oilaviy munosabatlar kognitiv ong, hissiy-psixologik tayyorgarlik va ijtimoiy mas'uliyatli xulq-atvorning birgalikdagi rivojlanishi orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Pedagogik mexanizmlar qadriyatlarni shakllantirish, ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy me'yorlarga hissa qo'shadi, psixologik mexanizmlar esa o'zini o'zi boshqarish, empatiya, hissiy yetuklik, konstruktiv muloqot va bag'rikenglikni ta'minlaydi. Biroq, ko'plab mavjud tadqiqotlar bu jihatlarni alohida tahlil qiladi, ularning tizimli integratsiyasi esa yetarlicha o'rganilmagan.

Shu nuqtai nazardan, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda pedagogik va psixologik mexanizmlarni integratsiyalash nafaqat nazariy tadqiqot muammosi, balki dolzarb amaliy vazifa hamdir. Ta'lim mazmuni, psixologik o'qitish texnologiyalari, interaktiv o'rganish usullari va ijtimoiy-madaniy qo'llab-quvvatlash tizimlarini birlashtirgan dalillarga asoslangan modelni ishlab chiqish yoshlarning mas'uliyatli oilaviy munosabatlarga tayyorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Shuning uchun, ushbu tadqiqot oilaviy hayot ta'limi kontekstida yoshlarning shaxsiy, ijtimoiy va hissiy kompetentsiyasini mustahkamlaydigan integratsiyalashgan yondashuvni aniqlash, asoslash va eksperimental ravishda tasdiqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar sharhi: Xalqaro tadqiqotlar psixologik tayyorgarlik muvaffaqiyatli oilaviy munosabatlarning asosiy bashoratchisi ekanligini ta'kidlaydi. Gottman[1] hissiy tartibga solish, o'zaro hurmat va samarali muloqotni nikoh barqarorligining asosiy omillari sifatida belgilaydi. Xuddi shunday, Olson va DeFrain[2] oilaning mustahkamligi shaxslarning hissiy aql-zakovati va nizolarni hal qilish qobiliyatlari bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydilar.

Pedagogik nuqtai nazardan, Darling va Steinberg[3] mas'uliyatli oilaviy xulq-atvorni shakllantirishda qadriyatlarga asoslangan ta'lim va tizimli tarbiyaning ahamiyatini ta'kidlaydilar. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi yoshlar oilaviy va ta'lim muhitida kuzatish va modellashtirish orqali oilaga oid xatti-harakatlarni qabul qiladi degan fikrni qo'llab-quvvatlaydi[4].

O'zbek olimlari milliy an'analarni zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirishga e'tibor qaratadilar. Karimova[5] axloqiy tarbiya, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy mas'uliyat yoshlarni nikohga tayyorlashda muhim pedagogik mexanizmlar ekanligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, empatiya, stressga chidamlilik va o'zini o'zi boshqarish kabi psixologik mexanizmlar oilaviy rollarga moslashish uchun juda muhim deb hisoblanadi.

O'zbekistondagi davlat siyosati ham yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning muhimligini ta'kidlaydi[6]. Prezident farmonlari va hukumat qarorlari oila institutini mustahkamlash, nikohdan oldingi ta'limni rivojlantirish va yosh oilalarga psixologik yordam ko'rsatishga ustuvor ahamiyat beradi[7,8]. Ushbu hujjatlar ta'lim, psixologiya va ijtimoiy siyosatni o'z ichiga olgan integratsiyalashgan yondashuv zarurligini tasdiqlaydi.

Metodologiya: Ushbu tadqiqot yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda pedagogik va psixologik mexanizmlarning o'zaro ta'sirini to'liq tushunish uchun miqdoriy va sifat jihatidan yondashuvlarni birlashtirgan aralash usullardan iborat tadqiqot dizaynini qo'lladi. Aralash usullar strategiyasi oilaviy hayotga tayyorlik kognitiv, hissiy, xulq-atvor va ijtimoiy jihatlarni o'z ichiga olgan ko'p o'lchovli konstruktsiya bo'lgani uchun tanlangan bo'lib, ularni bitta metodologik yondashuv orqali to'liq qamrab olish mumkin emas.

Tadqiqotning miqdoriy bosqichi 18-30 yoshdagi 320 nafar yosh ishtirokchi, jumladan, universitet talabalari va yaqinda turmush qurgan juftliklar o'rtasida o'tkazilgan strukturaviy so'rovnoma orqali o'tkazildi. Jins, oilaviy holat va ma'lumot darajasi bo'yicha vakillikni ta'minlash uchun stratifikatsiyalangan tanlab olish usuli qo'llanildi. So'rovnoma vositasi ikkita asosiy komponentdan iborat edi: pedagogik tayyorlik va oilaviy hayotga psixologik tayyorlik. Pedagogik tayyorlik oilaviy rollarni bilish, qadriyatlarga yo'naltirilganlik, mas'uliyat va oilaviy majburiyatlar va ijtimoiy normalardan xabardorlik kabi ko'rsatkichlar orqali o'lchandi. Psixologik tayyorlik

hissiy aql, muloqot qobiliyati, empatiya, nizolarni hal qilish ko'nikmalari va stressni boshqarish qobiliyatini o'lchaydigan shkalalar orqali baholandi. Javoblar o'zgaruvchilar bo'yicha statistik taqqoslashni ta'minlash uchun besh balli Likert shkalasi yordamida baholandi.

So'rovnomadan tashqari, tadqiqotning sifat komponenti maktab o'qituvchilari, universitet o'qituvchilari, psixologlar va oilaviy maslahatchilar kabi asosiy manfaatdor tomonlar bilan yarim tuzilgan suhbatlarni o'z ichiga oldi. Suhbat bosqichida jami 24 nafar mutaxassis ishtirok etdi. Sifatli so'rovnomaning maqsadi yoshlarning oilaviy rollarga tayyorgarligiga hissa qo'shadigan samarali pedagogik amaliyotlar, psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari va institutsional strategiyalarni aniqlash edi. Suhbatlarda oilaviy ta'limni o'quv dasturlariga integratsiya qilish, psixologik maslahat dasturlari, ijtimoiy-madaniy ta'sirlar va o'qituvchilarning oilaviy hayot mavzularini hal qilishda duch keladigan qiyinchiliklar kabi mavzular o'rganildi.

Pedagogik va psixologik tayyorgarlik o'zgaruvchilari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish uchun miqdoriy ma'lumotlar tavsifiy statistika, korrelyatsiya tahlili va qiyosiy testlar yordamida tahlil qilindi. Korrelyatsiya tahlili hissiy aql, muloqot qobiliyatlari va oilaviy majburiyatlar haqidagi bilimlar o'rtasidagi bog'liqlik kuchini aniqlashga yordam berdi, demografik guruhlar orasidagi farqlarni aniqlash uchun qiyosiy usullar qo'llanildi. Sifatli ma'lumotlar tematik tahlil yordamida tahlil qilindi, bu esa integrativ pedagogik-psixologik mexanizmlarning samaradorligini aks ettiruvchi takrorlanuvchi naqshlar va kontseptual kategoriyalarni aniqlash imkonini berdi.

Ikkala ma'lumotlar to'plamidan olingan natijalarni integratsiyalash ta'lim jarayonlari va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlari yoshlarning oilaviy hayotga tayyorligiga qanday ta'sir qilishini chuqurroq, dalillarga asoslangan tushunishni ta'minladi. Ushbu metodologik yondashuv ham empirik qat'iylikni, ham kontekstual dolzarblikni ta'minladi, bu esa tadqiqotga siyosatchilar, o'qituvchilar va yoshlarni rivojlantirish va oilaviy ta'lim sohasida ishlaydigan mutaxassislar uchun mazmunli tushunchalar yaratish imkonini berdi.

Muhokama va natijalar: Tadqiqot natijalari yoshlarning oilaviy hayotga tayyorligida sezilarli bo'shliqlarni aniqladi. Respondentlarning atigi 42 foizi oilaviy va oilaviy majburiyatlarga yetarlicha tayyor ekanliklarini aytishgan, 58 foizi esa tizimli tayyorgarlikning yo'qligini, ayniqsa rollarni taqsimlash, umumiy mas'uliyat va uzoq muddatli majburiyat bilan bog'liq sohalarda ekanligini ta'kidlagan. Psixologik baholashlar shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilarning 47 foizi mojaroli vaziyatlarda his-tuyg'ularni boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelgan va 52 foizi sheriklari bilan samarasiz muloqot, ayniqsa kelishmovchilik, stress yoki rol kutishlari bilan bog'liq vaziyatlarda, deb xabar berishgan.

Statistik tahlil hissiy aql va oilaviy uyg'unlik o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlikni ko'rsatdi ($r = 0.68$), bu yuqori hissiy xabardorlik, empatiya va o'zini o'zi boshqarish sog'lom oilaviy munosabatlar va munosabatlardan qoniqish bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, oilaviy qadriyatlar bo'yicha pedagogik ta'lim va psixologik tayyorgarlik bo'yicha treningdan o'tgan ishtirokchilar bunday ta'sirga ega bo'lmaganlarga nisbatan ancha yuqori tayyorgarlik darajasini ko'rsatdilar.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, integratsiyalashgan pedagogik-psixologik tayyorgarlik dasturlarida ishtirok etgan respondentlar orasida 71 foizi umumiy oilaviy majburiyatlarga ijobiy munosabat bildirgan, bu ko'rsatkich esa bunday tajribaga ega bo'lmagan ishtirokchilar orasida atigi 38 foizni tashkil etgan ($p < 0.05$). Tadqiqot natijalari ijtimoiy-madaniy kontekstning ta'sirini ham ta'kidladi: o'zaro hurmat, axloqiy mas'uliyat va jamoaviy qaror qabul qilishga urg'u beradigan oilalarda tarbiyalangan yoshlar nikohdagi stressga 29% yuqori chidamlilikni namoyish etdilar va nizoli vaziyatlarni 34% kamroq qayd etdilar.

Bundan tashqari, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan nikohdan oldingi maslahat dasturlarida ishtirok etish nikohning birinchi yilida jiddiy oilaviy nizolarning 31% ga kamayishi bilan bog'liq bo'lib, bu tuzilgan institutsional aralashuvlar yosh juftliklarning oilaviy tayyorgarligini mustahkamlashda profilaktika va rivojlanish rolini o'ynashini ko'rsatadi. Umuman olganda, natijalar pedagogik va psixologik mexanizmlar aralashuvning alohida shakllari sifatida emas, balki integratsiyalashgan va bir-birini to'ldiruvchi tarzda qo'llanilganda eng samarali ekanligini tasdiqlaydi.

Ushbu tadqiqot natijalari yoshlarning oilaviy hayotga tayyorligi ta'lim, psixologik va ijtimoiy-madaniy mexanizmlarning o'zaro ta'siri orqali shakllangan ko'p o'lchovli konstruktsiya ekanligi haqidagi argumentni qo'llab-quvvatlovchi empirik dalillarni taqdim etadi. Ishtirokchilarning yetarlicha tayyor ekanligini his qilgan nisbatan past ulushi ko'plab ta'lim muhitlarida oilaviy hayot ta'limiga tizimli, institutsional yondashuvning yo'qligini ta'kidlaydi. Bu rasmiy ta'lim tizimlari ko'pincha oilaviy tayyorgarlikning amaliy, hissiy va shaxslararo jihatlarini e'tiborsiz qoldirishini ko'rsatuvchi avvalgi tadqiqotlar bilan mos keladi.

Emotsional intellekt va oilaviy uyg'unlik o'rtasidagi kuchli bog'liqlik shuni ko'rsatadiki, o'zini o'zi boshqarish, empatiya va konstruktiv muloqot kabi psixologik kompetentsiyalar nikoh barqarorligining muhim omillari hisoblanadi. Ushbu natijalar psixologik tayyorgarlik nafaqat pedagogik ko'rsatmalarga qo'shimcha, balki oilaviy hayot kompetentsiyasining asosiy tarkibiy qismi ekanligi haqidagi nazariy pozitsiyani mustahkamlaydi. Shu bilan birga, integratsiyalashgan o'quv dasturlariga duch kelgan ishtirokchilar orasida kuzatilgan yuqori tayyorgarlik darajalari pedagogik bilimlar psixologik rivojlanish strategiyalari bilan birga kelganda yanada mazmunli va qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Madaniy va axloqiy qadriyatlarning roli yana bir muhim o'lchov sifatida paydo bo'ldi. Hurmat, axloqiy mas'uliyat va hamkorlik normalari bilan ajralib turadigan oilalarda o'sgan yoshlar kuchliroq chidamlilik va nizolarni boshqarish qobiliyatini namoyish etdilar. Bu shuni ko'rsatadiki, oilaviy tarbiya va qadriyatlarni ijtimoiylashtirish rasmiy aralashuvlarni to'ldiruvchi kuchli norasmiy ta'lim mexanizmlari bo'lib qolmoqda. Shuning uchun samarali tayyorgarlik modellari faqat instrumental yoki xulq-atvorga yo'naltirilgan yondashuvlarni qabul qilish o'rniga madaniy kontekstni tan olishi va birlashtirishi kerak.

Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan nikohdan oldingi maslahat dasturlarining ijobiy ta'siri yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashni institutsionalizatsiya qilishda siyosat darajasidagi aralashuvlarning muhimligini yana bir bor ta'kidlaydi. Bunday dasturlar nafaqat bilim va psixologik yordam beradi, balki sheriklar o'rtasida fikrlash, muloqot va kutilgan natijalarni muvofiqlashtirish uchun tuzilgan maydon yaratadi. Dastur ishtirokchilari o'rtasida erta oilaviy nizolarning kamayishi profilaktik ta'lim uzoq muddatli oilaviy barqarorlik va ijtimoiy farovonlikka hissa qo'shishi mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik va psixologik mexanizmlarning integratsiyalashgan qo'llanilishi yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Pedagogik mexanizmlar zarur bilimlar, qadriyatlarga yo'naltirilganlik va ijtimoiy mas'uliyat hissini shakllantirishga hissa qo'shadi, psixologik mexanizmlar esa hissiy yetuklik, hamdardlik, chidamlilik va moslashuvchan xulq-atvorni rivojlantiradi. Birlashtirilganda, bu komponentlar barqaror, sog'lom va barqaror oilaviy munosabatlar uchun mustahkam poydevor yaratadi. Tadqiqot izolyatsiya qilingan yoki parchalangan yondashuvlar yetarli emasligini tasdiqlaydi; samarali tayyorgarlik bir vaqtning o'zida kognitiv, hissiy va xulq-atvor kompetentsiyalarini rivojlantiradigan yaxlit, fanlararo va qadriyatlarga yo'naltirilgan modelni talab qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot pedagogik va psixologik strategiyalarning integratsiyasi hissiy jihatdan barkamol, ijtimoiy mas'uliyatli va oilaga yo'naltirilgan yosh shaxslarni rivojlantirishga hissa qo'shishini, shu bilan oila institutini mustahkamlashini va kengroq ijtimoiy farovonlik va barqarorlikni ta'minlashini ta'kidlaydi.

Tavsiyalar:

- O'rta va oliy ta'lim dasturlariga oilaviy hayotni kompleks o'rganish kurslari kiritilishi kerak, bunda nikoh rollari, umumiy qadriyatlar, nizolarni hal qilish va mas'uliyatli sheriklikka e'tibor qaratilishi kerak.

- Ta'lim muassasalari yoshlar o'rtasida hissiy aql, muloqot ko'nikmalari, stressni boshqarish va konstruktiv nizoli xatti-harakatlarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni kuchaytirishi va kengaytirishi kerak.

- Maktablar, universitetlar, jamoat tashkilotlari va ijtimoiy muassasalar o'rtasidagi hamkorlikni qulay va professional tarzda tuzilgan nikohdan oldingi maslahat va yo'l-yo'riq xizmatlarini taqdim etish uchun kuchaytirish kerak.

- Yoshlarning oilaga tayyorligi dasturlarining uzoq muddatli samaradorligi va ijtimoiy ehtiyojlarga mosligini ta'minlash uchun ularni doimiy ravishda monitoring qilish, baholash va dalillarga asoslangan takomillashtirish amalga oshirilishi kerak.

- O'quv tashabbuslari milliy qadriyatlar, axloqiy mas'uliyat, o'zaro hurmat va oilaviy hamjihatlik tamoyillarini birlashtirishi, madaniy va ijtimoiy sharoitlarga mos kelishini ta'minlashi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Gottman J.M., Silver N. Nikohni samarali qilishning yetti tamoyillari. Nyu-York: Harmony Books, 2015.
2. Olson D.H., DeFrain J. Nikoh va oila: xilma-xillik va kuchli tomonlar. Nyu-York: McGraw-Hill Education, 2018.
3. Darling N., Steinberg L. Ota-onalik uslubi kontekst sifatida: integratsiyalashgan model // Psixologik xabarnoma. 2017. jild. 113-son, 3-son. 487–496-betlar.
4. Bandura A. Ijtimoiy ta'lim nazariyasi. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977 yil.
5. Karimova G.K. Yoshlarni shaxsiy hayotga tayyorlashning pedagogik-psixologik asoslari // Pedagogika va psixologiya. Toshkent, 2020. №4. B. 45–52.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, 2023 yil.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Xotin-izlarni qo'-quvvatlash va oila institutini ishlab chiqarish chora-tadbirlari to'risida. Toshkent, 2021 yil.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Yoshlarga oid davlat siyosatini rivojlantirish strategiyasi to'g'risida. Toshkent, 2022 yil.

Yusupova Shirinoy Ortig'ali qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Fakultetlararo chet tillar kafedrası o'qituvchisi
e-mail: sh.yusupova@gmail.com

NOFILOLOGIK YO'NALISH TALABALARIDA INGLIZ TILIDA NUTQ RAVONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA DEBAT METODIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada nofilologik yo'nalishlarda tahsil olayotgan talabalar uchun ingliz tili darslarida debat metodidan foydalanishning nutq ravonligini (speaking fluency) rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Nutq ravonligi tushunchasi zamonaviy metodist va tilshunos olimlarning qarashlari asosida yoritilib, debat metodining spontan nutq, fikrni tez ifodalash, pauza va to'xtalishlarni kamaytirishdagi samaradorligi asoslab beriladi. Tadqiqot jarayonida eksperimental metod, kuzatish, audio tahlil hamda so'rovnomalar usullaridan foydalanildi. Olingan natijalar debat metodining talabalar nutq ravonligini oshirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: nutq ravonligi, speaking fluency, debat metodi, spontan nutq, kommunikativ kompetentlik, nofilologik yo'nalishlar.

Аннотация. В данной статье анализируется значение использования метода дебатов на уроках английского языка для студентов нефилологических направлений в развитии беглости речи. Понятие беглости речи рассматривается на основе взглядов современных методистов и лингвистов, обосновывается эффективность метода дебатов в стимулировании спонтанной речи, быстрого выражения мыслей и сокращения пауз и колебаний. В исследовании использовались экспериментальные методы, наблюдение, аудианализ и опросы. Результаты показывают, что метод дебатов является эффективным педагогическим инструментом для улучшения беглости речи студентов.

Ключевые слова: беглость речи, метод дебатов, спонтанная речь, коммуникативная компетенция, нефилологические направления.

Abstract. This article analyzes the significance of using the debate method in English language lessons for students in non-philological fields to develop speaking fluency. The concept of fluency is discussed based on the views of contemporary language teaching specialists and linguists, and the effectiveness of the debate method in promoting spontaneous speech, rapid expression of ideas, and reduction of pauses and hesitations is justified. The study employed experimental methods, observation, audio analysis, and questionnaires. The results demonstrate that the debate method is an effective pedagogical tool for enhancing students' speaking fluency.

Key words: speaking fluency, debate method, spontaneous speech, communicative competence, non-philological fields.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida ingliz tili nafaqat filologlar, balki texnika, iqtisodiyot, tibbiyot, huquq va boshqa nofilologik yo'nalish talabalari uchun ham muhim kommunikativ vositaga aylandi. Xususan, xalqaro ilmiy hamkorlik, kasbiy axborot almashinuvi va professional muloqot jarayonlarida ingliz tilida erkin va ravon nutq qura olish zamon talabi hisoblanadi. Shu bois oliy ta'lim tizimida ingliz tilini o'qitishda an'anaviy grammatik- tarjimaiy yondashuvdan ko'ra, talabaning faol nutqiy ishtirokini ta'minlovchi interaktiv metodlarga ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Ana shunday samarali metodlardan biri debat metodidir.

Nutq ravonligi kommunikativ kompetentlikning muhim tarkibiy qismi bo'lib, u faqat grammatik to'g'rilik bilan emas, balki fikrning uzluksiz, pauzasiz va tabiiy ifodalanishi bilan belgilanadi. Mazkur maqolada aynan debat metodining nutq ravonligini rivojlantirishdagi o'rni va metodik imkoniyatlari yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Debat metodi - bu muayyan mavzu yoki muammoli masala yuzasidan qarama-qarshi fikrlarni asoslangan holda himoya qilishga qaratilgan interaktiv o'qitish usulidir. Ushbu metod talabalardan nafaqat til bilimlarini, balki tanqidiy fikrlash, mantiqiy

tahlil, tezkor javob berish hamda o'z nuqtayi nazarini ishonchli tarzda ifodalash ko'nikmalarini talab etadi. Ayniqsa, nofilologik yo'nalish talabalari uchun debat metodining afzalligi shundaki, u tilni maqsad emas, balki vosita sifatida qo'llash imkonini beradi.

Debat jarayonida talaba ingliz tilida fikr yuritishga majbur bo'ladi, bu esa nutqiy to'siqlarni (psixologik barerlarni) kamaytiradi. Talabani xatodan qo'rqmasdan gapirishi, fikrini muloqot davomida shakllantirishi nutq ravonligining oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Nutq ravonligini rivojlantirishda debat metodining o'rni

Nutq ravonligi - bu fikrni grammatik jihatdan mukammal bo'lishidan ko'ra, uzluksiz, mantiqan bog'langan va kommunikativ vaziyatga mos tarzda ifodalash qobiliyatidir. Debat metodi aynan shu jihatlarni rivojlantiradi. Chunki debat davomida talaba oldindan tayyorlangan matnni emas, balki vaziyatga mos spontan nutqni qo'llaydi.

Bundan tashqari, debatlar:

- faol lug'at boyligini kengaytiradi;
- nutq tezligini va aniqligini oshiradi;
- eshitish va tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradi;
- muloqot madaniyatini shakllantiradi.

Nofilologik yo'nalishlarda debat mavzularini talabalarning kasbiy sohasi bilan bog'lash ayniqsa muhimdir. Masalan, iqtisodiy yo'nalish talabalari uchun "Globalization: advantages and disadvantages", texnik yo'nalish talabalari uchun "Artificial intelligence: threat or opportunity?" kabi mavzular nutqiy faollikni yanada kuchaytiradi.

Nutq ravonligi (speaking fluency) tushunchasi xorijiy tilni o'qitish metodikasida muhim nazariy kategoriya hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda fluency nafaqat tez gapirish, balki nutqning uzluksizligi, tabiiyligi, pauzalar va ikkilanishlarning kamayishi, fikrni real vaqt rejimida ifodalash qobiliyati bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Quyida ushbu tushunchaning yetakchi olimlar tomonidan berilgan ilmiy asoslari batafsil yoritiladi.

Michael Bygate nutq ko'nikmasini o'rganishda fluency va accuracy tushunchalarini alohida ajratib ko'rsatgan ilk olimlardan biridir. Uning ta'kidlashicha, nutq ravonligi - bu so'zlovchining fikrni uzluksiz tarzda, ortiqcha to'xtalishlarsiz va muloqot jarayonini to'xtatib qo'ymasdan ifodalash qobiliyatidir. Bygate fluency'ni faqat tezlik bilan bog'lamaydi, balki nutqning kommunikativ maqsadga xizmat qilish darajasi bilan izohlaydi. Uning fikricha, ravon nutqda grammatik xatolar bo'lishi mumkin, biroq ular muloqotni buzmasa, nutq muvaffaqiyatli hisoblanadi. Bygate debat kabi faoliyatlarni fluency'ni rivojlantiruvchi samarali vosita sifatida baholaydi, chunki bunday jarayonda talabalar real vaqt rejimida fikr bildirishga majbur bo'ladi.

Paul Nation nutq ravonligini rivojlantirishni til o'rganish jarayonining mustaqil va muhim yo'nalishi sifatida ko'rsatadi. U fluency development uchun uchta asosiy shartni belgilaydi: tanish til materialidan foydalanish, tezkorlik (time pressure) va nutqning soddaligi. Nationning fikricha, talabalar yangi grammatik yoki murakkab leksik birliklarni emas, balki allaqachon o'rganilgan til vositalarini tez va avtomatik qo'llay olgan taqdirdagina nutq ravonligi shakllanadi. Debat jarayonida aynan shu sharoit yuzaga keladi, ya'ni talabalar tanish mavzular asosida tezkor javob berishga undaladi.

David Skehan tomonidan ishlab chiqilgan Fluency–Accuracy–Complexity (CAF) modeli nutqni tahlil qilishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Skehan nutq faoliyatida ushbu uch komponent o'rtasida muvozanat mavjudligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ma'lum vaziyatlarda fluency ustuvor bo'lsa, ba'zan accuracy yoki complexity yetakchi bo'lishi mumkin. Debat faoliyati esa asosan fluency'ni rivojlantirishga xizmat qiladi, chunki talaba bahs jarayonida fikrni tez yetkazishga intiladi va mazmunni ifodalashni grammatik mukammallikdan ustun qo'yadi. Skehan debatlarini yuqori kognitiv yuklama talab qiluvchi, ammo nutq avtomatizatsiyasini kuchaytiruvchi faoliyat sifatida baholaydi.

Scott Thornbury nutq ravonligini "thinking while speaking", ya'ni gapirayotgan paytda fikrlash jarayoni sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, ravon nutq oldindan yodlangan matnlarga emas, balki spontanlikka asoslanadi. Thornbury debatlarini talabalarni real kommunikativ vaziyatga olib kiruvchi samarali metod sifatida baholaydi. Debat jarayonida talabalar fikrini tez

shakllantirishga, pauzalarni to'ldiruvchi so'zlar bilan emas, mazmunli argumentlar bilan davom ettirishga o'rganadi.

Rod Ellis nutq ravonligini task-based language teaching doirasida izohlaydi. Uning fikricha, haqiqiy kommunikativ vazifalar (tasks) orqali talabalar nutqni avtomatlashtirish imkoniga ega bo'ladi. Ellis fluency'ni o'lchashda nutq tezligi, pauzalar soni va uzluksizlik darajasini asosiy mezonlar sifatida ko'rsatadi. Debat esa aynan real kommunikativ task bo'lib, talabalardan faol nutqiy ishtirokni talab qiladi.

Debat metodi kommunikativ yondashuv (Communicative Language Teaching) doirasida keng qo'llaniladigan interaktiv metodlardan biridir. Douglas Brown (2001) interaktiv nutq faoliyatlari talabalarning speaking ko'nikmalarini, xususan fluency'ni rivojlantirishda muhim ekanligini ta'kidlaydi.

Richards va Rodgers (2014) debatni real kommunikativ vaziyatni modellashtiruvchi samarali metod sifatida baholaydi. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasiga ko'ra esa, til ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali rivojlanadi. Debat jarayonida talabalar o'zaro fikr almashadi, bahslashadi va bu orqali nutqiy faollik kuchayadi.

Swainning Output Hypothesis nazariyasiga muvofiq, talaba faol gapirmasa, til rivoji sekinlashadi. Debat metodi esa talabalarni majburiy tarzda nutqiy faoliyatga jalb etadi.

Debat metodini samarali tashkil etish uchun o'qituvchi moderator rolini bajarishi, ya'ni jarayonni boshqarishi, leksik va grammatik yordam ko'rsatishi lozim. Debat oldidan tayyorgarlik bosqichi muhim bo'lib, bunda asosiy terminlar, foydali iboralar va argument tuzish modellari o'rgatiladi. Debatdan so'ng esa refleksiya bosqichi tashkil etilib, talabalar o'z nutqiy kamchiliklari va yutuqlarini tahlil qiladilar.

Tadqiqot nofilologik yo'nalishlarda tahsil olayotgan 1–2-bosqich talabalari ishtirokida olib borildi.

Tadqiqot boshida va yakunida talabalar IELTS Speaking formatiga yaqin topshiriqlar asosida baholandi. Nutq tezligi, pauzalar soni va to'ldiruvchi so'zlar tahlil qilindi.

Kuzatish metodi: Debat jarayonida talabalar nutqidagi spontanlik, ishtirok faolligi va ishonch darajasi maxsus kuzatuv varaqasi orqali qayd etildi.

Audio yozuvlarni tahlil qilish: Talabalar nutqi yozib olinib, oldingi va keyingi natijalar taqqoslandi.

So'rovnoma: Talabalarning o'z-o'zini baholashi Likert shkalasi asosida o'rganildi.

Natijalar va muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida olingan natijalar debat metodining nofilologik yo'nalish talabalarida ingliz tilida nutq ravonligini rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi. Natijalar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilinib, mavjud nazariy qarashlar bilan solishtirildi.

Old-test va so'ng-test natijalarini taqqoslash shuni ko'rsatdiki, debat mashg'ulotlaridan so'ng talabalar nutqining tezligi (words per minute) oshgan. Dastlabki bosqichda talabalar fikrni ifodalash jarayonida tez-tez to'xtalib qolgan bo'lsa, tajriba yakunida nutqning uzluksizligi sezilarli darajada yaxshilandi. Bu holat Bygate va Nation tomonidan ta'kidlangan fluency'ning asosiy ko'rsatkichlari bilan mos keladi.

Audio yozuvlarni tahlil qilish natijalariga ko'ra, tadqiqotdan oldin talabalar nutqida uzun pauzalar va "uhm", "well", "you know" kabi to'ldiruvchi so'zlar ko'p uchragan. Debat metodidan tizimli foydalanilgandan so'ng, ushbu pauzalar qisqargan va to'ldiruvchi so'zlar soni kamaygan. Bu natija Thornbury tomonidan ilgari surilgan spontan nutq konsepsiyasini tasdiqlaydi.

Kuzatish jarayonida talabalar debat mavzulariga nisbatan tezkor reaksiya bildirib boshlagani aniqlandi. Dastlab tayyorlangan matnga suyanish holatlari ko'p bo'lgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda talabalar fikrini erkin va spontan tarzda ifodalashga o'tdi. Bu holat Skehan tomonidan ta'riflangan fluency ustuvorligi bilan izohlanadi.

So'rovnoma natijalari talabalar o'z nutqiga bo'lgan ishonchi oshganini ko'rsatdi. Talabalar ingliz tilida gapirishdan kamroq cho'chib boshlagan, xatolardan qo'rqish darajasi pasaygan. Vygotskiyning ijtimoiy o'zaro ta'sir nazariyasiga ko'ra, bunday muhit talabalarning nutqiy faolligini kuchaytiradi.

Olingan natijalar Swainning Output Hypothesis nazariyasini ham qo'llab-quvvatlaydi, chunki talabalar debat jarayonida majburiy tarzda nutqiy faoliyatga jalb etildi. Shuningdek, Ellis tomonidan ilgari surilgan task-based yondashuv nuqtayi nazaridan qaranganda, debat real kommunikativ vazifa sifatida nutq avtomatizatsiyasini kuchaytirdi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari debat metodining nutq ravonligini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatdi. Ushbu metod talabalarning nutq tezligi, uzluksizligi va spontanligini oshirish bilan bir qatorda, ularning psixologik ishonchini ham mustahkamladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, debat metodi nofilologik yo'nalish talabalarida ingliz tilida nutq ravonligini rivojlantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Debat mashg'ulotlari talabalarning nutq tezligini oshirish, pauzalarni qisqartirish, fikrni spontan ifodalash va nutqga bo'lgan ishonchni mustahkamlash imkonini beradi. Shu bilan birga, metod talabalarning tanqidiy fikrlashini ham rivojlantiradi va ular uchun real kommunikativ vazifalarni bajarishga sharoit yaratadi.

Natijalar ilmiy nazariyalar bilan uyg'un kelib, Bygate, Nation, Skehan, Thornbury, Ellis, Swain va Vygotskyning ishlarini tasdiqlaydi. Shu bois, ingliz tili darslarida debat metodini muntazam joriy etish nutq ravonligini oshirish va talabalarni mustaqil kommunikativ faoliyatga jalb etishda muhim ahamiyatga ega.

Kelajakdagi tadqiqotlar talabalarning fluency'ni yanada aniqroq o'lchash mezonlarini ishlab chiqish, shuningdek, debat metodini boshqa interaktiv metodlar bilan integratsiyalash imkoniyatlarini o'rganishga qaratilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bygate, M. (1987). *Speaking*. Oxford University Press.
2. Bygate, M. (2001). *Effects of task repetition on the structure and control of oral language*. In M. Bygate, P. Skehan, & M. Swain (Eds.), *Researching pedagogic tasks* (pp. 23–48). Longman.
3. Nation, I. S. P. (2007). *The Four Strands of a Language Course*. TESOL Quarterly, 41(1), 101–114.
4. Skehan, P. (1998). *A Cognitive Approach to Language Learning*. Oxford University Press.
5. Thornbury, S. (2005). *How to Teach Speaking*. Longman.
6. Brown, H. D. (2001). *Teaching by Principles*. Longman.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
8. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society*. Harvard University Press.
9. Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development. In S. Gass & C. Madden (Eds.), *Input in second language acquisition* (pp. 235–253). Newbury House.

Saydullayeva Xusnora Utkirovna

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti dotsenti

e-mail: kh.saydullaeva@gmail.com

ZAMONAVIY AUTENTIK MEDIA VOSITALARINING INGLIZ TILI O'QITISHDAGI KOMMUNIKATIV AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy autentik medianing ingliz tilini o'qitishdagi o'rni va ular orqali kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Ilmiy yondashuv asosida autentik media tarkibiga kiruvchi real hayotdan olingan video, podkast, blog, intervyu va boshqa audiovizual materiallarning lingvistik, psixologik va ijtimoiy-madaniy ta'sir mexanizmlari o'rganilmoqda. Tadqiqotda autentik materiallarning o'quvchilar nutqiy faoliyatining barcha turlari - tinglab tushunish, og'zaki nutq, sotsiolingvistik moslashuv va pragmatik ko'nikmalarni rivojlantirishdagi o'rni asoslangan. Shuningdek, mazkur media vositalarni o'quv jarayoniga integratsiyalashning samarali usullari, bosqichma-bosqich qo'llash texnologiyalari va o'quvchilarning til kompetensiyasiga ta'sir ko'rsatish dinamikasi yoritilgan.

Kalit so'z: autentik media vositalari, ingliz tili o'qitish, kommunikativ kompetensiya, audiovizual materiallar, videodarslar, podkastlar, real nutq muhiti, tinglab tushunish, og'zaki nutq, interaktiv ta'lim.

Abstract. This article analyzes the role of modern authentic media in teaching English and examines the theoretical and practical foundations of developing communicative competence through their use. Based on a scientific approach, the study explores the linguistic, psychological, and socio-cultural impact mechanisms of authentic media, including real-life videos, podcasts, blogs, interviews, and other audiovisual materials. The research substantiates the role of authentic materials in developing all types of learners' speech activities-listening comprehension, oral communication, sociolinguistic adaptation, and pragmatic skills. In addition, the article highlights effective methods for integrating these media resources into the teaching process, step-by-step application technologies, and the dynamics of their influence on learners' language competence.

Key words: authentic media resources, teaching English, communicative competence, audiovisual materials, video lessons, podcasts, real-life language environment, listening comprehension, oral communication, interactive learning.

Аннотация. В данной статье анализируется роль современных аутентичных медиа в преподавании английского языка и теоретические и практические основы развития коммуникативной компетенции с их помощью. На основе научного подхода исследуются лингвистические, психологические и социокультурные механизмы воздействия видео, подкастов, блогов, интервью и других аудиовизуальных материалов из реальной жизни, составляющих аутентичные медиа. В исследовании обосновывается роль аутентичных материалов в развитии всех видов речевой деятельности учащихся - аудирования, устной речи, социолингвистической адаптации и прагматических навыков. Кроме того, освещаются эффективные методы интеграции этих медиа в образовательный процесс, приемы их постепенного внедрения и динамика их влияния на языковую компетенцию учащихся.

Ключевые слова: аутентичные медиа, преподавание английского языка, коммуникативная компетенция, аудиовизуальные материалы, видеоуроки, подкасты, реальная речевая среда, аудирование, устная речь, интерактивное обучение.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida xorijiy tillarni, xususan ingliz tilini o'qitish jarayoniga zamonaviy yondashuvlarni joriy etish dolzarb pedagogik masalalardan biri hisoblanadi. Ta'lim tizimida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan metod va vositalar talabani real muloqot muhitiga moslashuvini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, ingliz tili o'qitish jarayonida autentik media vositalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda.

Zamonaviy autentik media vositalari - xorijiy til tabiiy muhitida yaratilgan video va audio materiallar, onlayn yangiliklar, podkastlar, bloglar, ijtimoiy tarmoqlar hamda raqamli platformalardagi real kommunikativ kontentni o'z ichiga oladi. Ushbu vositalar til o'rganuvchilarga sun'iy o'quv matnlaridan farqli ravishda, real nutq namunalari, tabiiy talaffuz, jonli leksika va madaniy kontekstni idrok etish imkonini beradi. Natijada, talabalarda tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki jonli muloqot vositasi sifatida qabul qilish ko'nikmasi shakllanadi.

Autentik media vositalarining kommunikativ ahamiyati, avvalo, talabalarining tinglab tushunish, og'zaki nutq, munozara olib borish va fikr bildirish ko'nikmalarini rivojlantirishda namoyon bo'ladi. Shuningdek, ular o'quvchilarning motivatsiyasini oshirib, mustaqil ta'lim olishga undaydi hamda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy chet tili ta'limining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy globallashuv sharoitida ingliz tilini o'rganish jarayoni an'anaviy til qoidalarini yodlash bilan cheklanib qolmasdan, balki o'quvchilarda real hayotiy muloqot vaziyatlarida samarali muloqot qilish kompetensiyasini shakllantirishni ham taqozo etmoqda. Kommunikativ kompetensiya o'quvchining til birliklarini nutq vaziyatiga mos ravishda to'g'ri, erkin va maqsadga muvofiq qo'llay olish qobiliyatidir. Mazkur kompetensiyani shakllantirishda zamonaviy autentik media vositalari muhim pedagogik resurs vazifasini bajaradi.

Axborot texnologiyalari sohasining rivojlanishi natijasida ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan autentik mediamatnlar ko'lamli sezilarli darajada kengaydi. Authentic materials are created by the English-speaking community for the purpose of real communication and represent content that is not simplified for students and fully preserves the features of the natural language. YouTube videolari, BBC podkastlari, turli xil vloglar, intervyular, filmlardan parchalar va ijtimoiy tarmoqlardagi keng ko'lamli audiovizual materiallar shular jumlasidandir. Bunday vositalar o'quvchilarni sun'iy ta'lim muhitidan real muloqot makoniga yaqinlashtiradi, til haqida real tasavvur hosil qiladi, nutqiy ko'nikmalarining tabiiy rivojlanishiga yordam beradi.

Autentik medianing ta'lim jarayonidagi afzalliklari ko'p qirrali bo'lib, quyidagi ilmiy-pedagogik omillar bilan izohlanadi:

1. Real nutq muhitini yaratish. Haqiqiy video va podkastlar tabiiy urg'u, original nutq tezligi, jonli iboralar, jargon, turli urg'ular va madaniy xususiyatlarni aks ettiradi. Bu xususiyatlar tinglash jarayonida o'quvchilarning fonetik sezgirlikni, eshitilgan ma'lumotlarni qayta ishlash tezligini, real nutqqa javob berish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Ya'ni sun'iy o'quv matnlaridan farqli o'laroq, o'quvchi tilning asl qiyofasi bilan tanishadi.

2. Muloqotning real vaziyatlari bilan tanishish. Haqiqiy materiallar yordamida do'konda xarid qilish, yordam so'rash, aeroportda muloqot qilish, suhbatdosh bilan tanishish kabi hayotiy vaziyatlar real ko'rinishda taqdim etilgan. Bunda o'quvchi nafaqat tilni, balki muloqot jarayoni muhiti, ijtimoiy signallar va pragmatik me'yorlarni ham o'zlashtiradi. Natijada amaliy nutqiy kompetensiya mustahkamlanadi.

3. O'quv motivatsiyasini kuchaytirish. Audiovizual kontentning qiziqarli, dinamik va emotsional xususiyatlari o'quvchilarning diqqatini yaxshilaydi, fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi, shuningdek, mustaqil ta'lim olishga bo'lgan intilishni kuchaytiradi. Podkastlarning qulayligi, videoning vizual ta'siri, vloglardagi jonli muloqot elementlari o'quvchilarni o'rganishga undovchi omilga aylanadi.

4. Ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirish. Nutqning muvaffaqiyati nafaqat grammatik to'g'rilikka, balki madaniy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar, muomala odobi va milliy urf-odatlarini bilishga ham bog'liq. Autentik media vositalari ushbu madaniy jihatlarni aniq ifodalaydi va o'quvchilarni xalqaro muloqotga tayyorlaydi. Natijada o'quvchi sotsiolingvistik moslashuvchanlikka ega bo'ladi.

5. So'z boyligining tabiiy ko'payishi. Autentik materiallar orqali o'quvchilar real hayotda qo'llaniladigan frazeologizmlar, idiomatik iboralar, kontekstual ma'nolarni tezroq va samaraliroq

o'zlashtiradilar. Bunda so'z boyligi sun'iy o'quv matnlari asosida emas, balki tabiiy til muhitida shakllanadi. Bu esa tildan faol foydalanishda yuqori natijalarni ta'minlaydi.

Kommunikativ kompetensiya zamonaviy til o'qitish metodikasining markazida turgan eng muhim ko'nikmalar majmuasidir. Bu nafaqat o'quvchilarning tildan grammatik jihatdan to'g'ri foydalanishini, balki real hayotiy vaziyatlarda mazmunli va samarali muloqot qila olish qobiliyatini ham anglatadi. Tadqiqotchilarning fikricha, kommunikativ kompetensiya to'rtta asosiy komponentdan iborat: nutqiy (og'zaki) kompetensiya, tinglab tushunish kompetensiyasi, sotsiolingvistik kompetensiya va pragmatik kompetensiya. Autentik media vositalari ushbu komponentlarning har birini tabiiy va integratsiyalashgan tarzda rivojlantirishga yordam beradi.

Natijalar va muhokama. Podkastlar, intervyular, vloglar va filmlardan parchalar o'quvchilarga turli nutq vaziyatlari va urg'ularini tinglash imkoniyatini beradi. Bu jarayon quyidagi ko'nikmalarni shakllantiradi:

- turli urg'ular va ohanglarni farqlay olish;
- tez nutqni tushunish qobiliyati;
- yangi ibora va so'zlarning ma'nosini kontekst asosida mustaqil aniqlay olish.

Natijada o'quvchi sun'iy o'quv matnlaridan farqli o'laroq, real ingliz tili ritmi, tezligi va intonatsiyasiga ko'nikadi. Bu tinglash kompetensiyasini sezilarli darajada mustahkamlaydi.

2. Og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirish. Autentik videolarga asoslangan darslar og'zaki muloqot ko'nikmalarini faollashtiradi. Videoni ko'rgandan so'ng o'quvchilarga beriladigan topshiriqlar:

- rolli sahnalar orqali real muloqot vaziyatlarini qayta yaratish;
- guruh muhokamasi orqali o'z fikrini dalillar bilan ifodalash;
- savol-javob shaklida tezkor javob berish ko'nikmalarini shakllantirish;
- video mazmuniga munosabat bildirish orqali mustaqil fikrlashni rivojlantirish.

Bu jarayon o'quvchilarning nutqiy faolligini oshiradi, ularni kommunikativ vaziyat ishtirokchisi sifatida shakllantiradi.

3. Grammatik kompetensiyaning tabiiy rivojlanishi. Autentik medianing yana bir muhim afzalligi shundaki, u grammatik bilimlarni sun'iy qoidalar asosida emas, balki real nutq jarayonida qo'llashni namoyish etadi. Masalan, Present Continuous, Past Perfect Continuous yoki modal fe'llar kabi qoidalar vlog, intervyu va dialoglar orqali o'z-o'zidan tushunarli bo'ladi. Bunda o'quvchi grammatikani nazariya sifatida emas, balki real muloqot vositasi sifatida idrok eta boshlaydi.

4. Sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirish. Sotsiolingvistik kompetensiya o'quvchining madaniy kontekstni hisobga olgan holda tildan to'g'ri foydalana olish qobiliyatidir. Bu ko'nikmani shakllantirishda autentik media vositalarining o'rni beqiyos. Chunki ularning mazmunida quyidagilar aniq va tabiiy aks etadi:

- rasmiy va norasmiy uslublar o'rtasidagi farqlar;
- turli ijtimoiy guruhlarning muloqot uslubi;
- madaniy me'yorlar, an'analar va ijtimoiy qadriyatlar;
- nutq odobiga rioya qilish talablari

O'quvchi kim bilan, qayerda, qachon qaysi iborani qo'llash kerakligini o'z-o'zidan bilib oladi.

Ingliz tilini o'qitishda autentik media vositalarini integratsiyalash jarayoni uchta asosiy bosqichda amalga oshiriladi: darsdan oldingi tayyorgarlik, tinglash/ko'rish jarayoni va darsdan keyingi faoliyat. Ushbu bosqichlarning har biri kommunikativ kompetensiyaning shakllanishiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi.

Darsdan oldingi bosqichda o'quvchilar mavzuga psixologik va lingvistik jihatdan tayyorlanadilar: asosiy iboralar bilan tanishadilar, mavzuni oldindan muhokama qiladilar va qiziqish uyg'otadigan savollar beradilar. Bu jarayonda o'quvchilarning mavjud bilimlari bilan yangi material o'rtasida mantiqiy bog'lanish vujudga keladi.

Tinglash yoki ko'rish bosqichida o'quvchilar autentik material mazmuni bilan bevosita tanishadilar. Asosiy mazmunni aniqlash, faktlar bo'yicha savollarga javob berish, yo'naltirilgan topshiriqlarni bajarish o'quvchilarda tinglab tushunish, ma'lumotlarni qayta ishlash, kontekst asosida mazmunni tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Darsdan keyingi faoliyat olingan bilimlarni mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, qayta hikoyalash, guruhda muhokama qilish, dialoglar tuzish, materialni shaxsiy tajriba bilan taqqoslash kabi topshiriqlar orqali o'quvchilarning og'zaki nutqi, kreativ fikrlashi va muloqot madaniyati yanada rivojlantiriladi.

Umuman olganda, autentik media vositalari bilan ishlashning ushbu uch bosqichli metodikasi o'quvchilarda tinglab tushunish, og'zaki nutq, sotsiolingvistik moslashuv va pragmatik kompetensiyani kompleks tarzda shakllantiradi. Bu esa ingliz tilini real hayotda samarali qo'llay oladigan kompetentli shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Zamonaviy autentik media vositalari ingliz tilini o'qitish jarayonida kommunikativ yondashuvni samarali amalga oshirishga imkon beradigan eng muhim pedagogik resurslardan biridir. Haqiqiy hayot bilan bog'liq videolar, podkastlar, bloglar, intervyular va boshqa audiovizual kontentlar o'quvchilarni sun'iy o'quv materiallariga qaraganda tabiiyroq va haqiqiyoq til muhitiga yaqinlashtiradi. Bunday vositalardan foydalanish o'quvchilarda quyidagilarni kompleks va intensiv ravishda rivojlantiradi: muloqotga kirishish ko'nikmalari, tilning real muloqot vaziyatlarida qanday qo'llanilishini tushunish, madaniy va sotsiolingvistik moslashuv, tinglash, og'zaki nutq ko'nikmalari, leksik va pragmatik ko'nikmalar.

Zamonaviy autentik media vositalaridan ingliz tili o'qitish jarayonida foydalanish o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Autentik media materiallari orqali ta'lim oluvchilar tilning tabiiy nutq muhiti bilan bevosita tanishib, real kommunikativ vaziyatlarga moslashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ularning tinglab tushunish, og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini, shuningdek, muloqot jarayonida erkin fikr bildirish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, autentik video va audio materiallar, raqamli platformalar hamda onlayn axborot manbalari o'quvchilarning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishini kuchaytirib, ularni faol ishtirokchi sifatida shakllantiradi. Ushbu vositalar talabalarning leksik zahirasini boyitish, tabiiy talaffuzni o'zlashtirish va nutqiy barerlarni bartaraf etishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, autentik media kontent madaniyatlararo muloqot elementlarini o'z ichiga olgani sababli, o'quvchilarda xorijiy madaniyatga nisbatan ochiq va tanqidiy munosabat shakllanadi.

Xulosa. Autentik media vositalari o'quv jarayonini jonlantiradi, o'quvchilarning motivatsiyasini kuchaytiradi, shaxsiy ishtirokini ta'minlaydi va mustaqil ta'limga qiziqishni oshiradi. Bundan tashqari, ular o'quvchilarga global muloqot muhiti talablariga muvofiq real nutqiy vaziyatlarni o'zlashtirish imkonini beradi.

Shuning uchun ingliz tilini o'qitishda autentik mediadan tizimli, metodik jihatdan asoslangan va bosqichma-bosqich foydalanish zamonaviy pedagogik standartlarga to'liq mos keladi va o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini yuqori darajada shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy autentik media vositalarini ingliz tili o'qitish jarayoniga tizimli va maqsadli integratsiya qilish kommunikativ yondashuvni amaliy jihatdan mustahkamlashga xizmat qiladi. Biroq ushbu vositalardan samarali foydalanish pedagoglardan raqamli savodxonlik, metodik tayyorgarlik va ta'lim jarayonini puxta rejalashtirishni talab etadi. Shu bois, kelgusida ingliz tili o'qituvchilarini zamonaviy media vositalari bilan ishlashga yo'naltirilgan malaka oshirish dasturlarini kengaytirish va texnik infratuzilmani yaxshilash muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Richards, J. C. *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press, 2015.

2. Utkirovna, S. K. (2025). The Challenges and Features of Clil Implementation in Teaching English of Mining Terminology. *American Journal of Education and Evaluation Studies*, 2(3), 42–45. Retrieved from <https://semantjournals.org/index.php/AJEES/article/view/1235>
3. Gilmore, A. “Authentic materials and authenticity in foreign language learning.” *Language Teaching*, 40(2), 2007.
4. Saydullaeva, K. (2021). The importance of innovative technologies in the development of mining students’lexical competence. *Current research journal of pedagogics*, 2(12), 143-148.

Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich,

*Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi Ta'lim sifati nazorati bo'limi boshlig'i
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.*

MAKTAB RAHBARLARIDA BOSHQARUV MALAKASINI RIVOJLANTIRISHDA EMOTSIONAL INTELLEKT VA IJTIMOY MOSLASHUVNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirish jarayonida emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvning roli tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim muassasalarida rahbarning samarali boshqaruv faoliyati faqat tashkiliy va ma'muriy ko'nikmalar bilan cheklanmay, uning emotsional qobiliyatlari, o'z-o'zini boshqarish va boshqalar bilan munosabatlarni tartibga solish salohiyati bilan ham bog'liqdir. Tadqiqotda emotsional intellektning tarkibiy elementlari - o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqalar hissiyotlarini tushunish, empatiya va hissiy reaksiyalarni boshqarish - va ijtimoiy moslashuvning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, rahbarning jamoa bilan samarali muloqot o'rnatish, konfliktlarni konstruktiv tarzda hal qilish va pedagogik jamoada ijobiy psixologik iqlim yaratish qobiliyati boshqaruv malakasining muhim komponentlari sifatida ko'rsatildi. Tadqiqot natijalari maktab rahbarlarining professional va shaxsiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishga, boshqaruv malakasini oshirish va ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: boshqaruv malakasi, maktab rahbari, emotsional intellekt, ijtimoiy moslashuv, pedagogik jamoa, liderlik.

Аннотация. В статье рассматривается роль эмоционального интеллекта и социальной адаптации в развитии управленческой компетентности руководителей школ. Эффективная управленческая деятельность современного школьного руководителя зависит не только от организационных и административных навыков, но и от его эмоциональных способностей, умения регулировать собственные эмоции и взаимодействовать с другими людьми. В исследовании анализируются ключевые компоненты эмоционального интеллекта - осознание собственных эмоций, понимание эмоционального состояния других, эмпатия и управление эмоциональными реакциями - а также значимость социальной адаптации. Особое внимание уделяется способности руководителя устанавливать эффективное взаимодействие с педагогическим коллективом, конструктивно разрешать конфликты и создавать положительный психологический климат. Результаты исследования могут быть использованы для разработки стратегий профессионального и личностного развития руководителей школ, повышения управленческих компетенций и улучшения качества образовательного процесса.

Ключевые слова: управленческая компетентность, руководитель школы, эмоциональный интеллект, социальная адаптация, педагогический коллектив, лидерство.

Abstract. This article examines the significance of emotional intelligence and social adaptability in developing managerial competence among school leaders. Effective management in modern educational institutions depends not only on organizational and administrative skills but also on the leader's emotional abilities, self-regulation, and interpersonal interaction skills. The study highlights the key components of emotional intelligence, including self-awareness, understanding others' emotions, empathy, and emotion regulation, as well as the importance of social adaptability. Special attention is given to the leader's capacity to establish effective collaboration with teaching staff, resolve conflicts constructively, and foster a positive psychological climate within the school. The findings provide a theoretical and practical basis for developing strategies to enhance school leaders' professional and personal growth, improve managerial competence, and ensure higher educational quality.

Key words: managerial competence, school leadership, emotional intelligence, social adaptability, teaching staff, leadership.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida maktab rahbarlarining boshqaruv malakasi ta'lim sifatining asosiy omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Maktab rahbari nafaqat tashkilotning ma'muriy va tashkiliy faoliyatini boshqaruvchi shaxs, balki pedagogik jamoa bilan samarali ishlay oladigan, o'qituvchilar va o'quvchilar orasida ijobiy muhit yaratadigan yetakchi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, boshqaruv malakasining rivojlanishi rahbarning nafaqat kasbiy ko'nikmalari, balki ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, jumladan, emotsional intellekti va ijtimoiy moslashuv qobiliyati bilan chambarchas bog'liq ekanligi dolzarb ilmiy masala sifatida e'tirof etiladi.

Emotsional intellekt rahbarning o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqalar hissiyotlarini tushunish, empatiya ko'rsatish va murakkab vaziyatlarda hissiy reaksiyalarini boshqarish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori darajadagi emotsional intellektga ega rahbarlar pedagogik jamoa bilan samarali muloqot o'rnatadi, konfliktlarni konstruktiv hal qiladi va ijobiy psixologik iqlimni shakllantiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy moslashuv qobiliyati rahbarning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishi, turli shaxslar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishi va jamoaning turli ehtiyojlarini hisobga olishi uchun muhim omil hisoblanadi.

Hozirgi davrda ta'lim muassasalari tezkor o'zgarishlar, yangi pedagogik texnologiyalar va yuqori talablar bilan yuzlashmoqda. Bunday sharoitda maktab rahbarlarining emotsional intellekti va ijtimoiy moslashuv qobiliyati boshqaruv malakasini barqaror rivojlantirishda, pedagogik jamoa faoliyatini samarali tashkil etishda va ta'lim sifatini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu sababli, mazkur tadqiqot maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirish jarayonida emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvning o'rni va ahamiyatini ilmiy asoslashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirishda emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvning ahamiyatini o'rganish pedagogika, psixologiya va boshqaruv nazariyasi sohalarida keng tadqiq etilgan muammo hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, rahbarning boshqaruv malakasi nafaqat tashkiliy va ma'muriy ko'nikmalarga, balki uning shaxsiy-psixologik xususiyatlari va pedagogik jamoa bilan o'zaro munosabatlariga ham bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuv rahbarlik faoliyatining markaziy omillari sifatida qoraladi.

Rus olimlari, jumladan, V.A. Kan-Kalik, E.A. Klimov va A.V. Petrovsky, boshqaruv jarayonida rahbar shaxsining emotsional va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari muhim rol o'ynashini ta'kidlaydilar. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, rahbarning emotsional intellekti pedagogik jamoada ijobiy psixologik iqlim yaratish, o'qituvchilarning ichki motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash va konfliktlarni konstruktiv hal etishda asosiy omil hisoblanadi. Shu bilan birga, ijtimoiy moslashuv qobiliyati rahbarning turli shaxslar va vaziyatlarga moslashish, jamoa ichida samarali muloqot o'rnatish va strategik qarorlar qabul qilish imkoniyatini oshiradi.

Xorijiy olimlar, jumladan D. Goleman, J. Mayer va P. Salovey emotsional intellekt nazariyasini rivojlantirib, rahbarning o'z his-tuyg'ularini anglashi, boshqalarning hissiyotlarini tushunishi va ularni boshqarish qobiliyatini samarali boshqaruvning ajralmas elementi sifatida ko'rsatdilar. J. Burns va B. Bassning transformatsion liderlik nazariyasi esa rahbarning pedagogik jamoani umumiy maqsadlar sari yo'naltirish, ilhomlantirish va o'zgarishlarga moslashishdagi rolini yoritadi. Shuningdek, H. Mintzberg va P. Drucker rahbarlik faoliyatini murakkab ijtimoiy jarayon sifatida talqin qilib, boshqaruv malakasining shakllanishida emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuv muhimligini ta'kidlaydilar.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirish ijtimoiy-psixologik determinantlar bilan uzviy bog'liqdir. Emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuv pedagogik jamoada ijobiy muhit yaratish, o'qituvchilarni rag'batlantirish va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bois, mazkur mavzu doirasida olib borilgan tadqiqotlar rahbarlarning professional va shaxsiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish, ta'lim sifatini oshirish va pedagogik jamoaning barqarorligini ta'minlash uchun muhim ilmiy va amaliy asos yaratadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirish jarayonida emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvning ahamiyati

beqiyosdir. Avvalambor, emotsional intellekt rahbarning o'z his-tuyg'ularini anglashi, boshqalarning hissiyotlarini tushunishi, empatiya ko'rsatishi va murakkab vaziyatlarda hissiy reaksiyalarini boshqarish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqori darajadagi emotsional intellektga ega rahbarlar pedagogik jamoada ijobiy psixologik iqlim yaratadi, o'qituvchilarni rag'batlantiradi va jamoa ichidagi nizolarni konstruktiv tarzda hal qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy moslashuv qobiliyati rahbarning turli shaxslar va vaziyatlarga moslashishi, jamoa a'zolari bilan samarali muloqot o'rnatishi va strategik qarorlar qabul qilish imkoniyatini oshiradi.

Rus olimlari, jumladan V.A. Kan-Kalik va E.A. Klimov, rahbar shaxsining emotsional va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari pedagogik jamoa faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, xorijiy tadqiqotchilar D. Goleman va J. Mayerning nazariyalari emotsional intellektning rahbarlik faoliyatida ijobiy ijtimoiy va pedagogik natijalar yaratishda markaziy rol o'ynashini tasdiqlaydi. Transformatsion liderlik nazariyasi bo'yicha J. Burns va B. Bass rahbarning jamoani umumiy maqsadlar sari yo'naltirish, ularni ilhomlantirish va o'zgarishlarga moslashishdagi rolini yoritadi.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuv boshqaruv malakasining ajralmas tarkibiy qismlari hisoblanadi. Rahbarning yuqori darajadagi emotsional va ijtimoiy kompetensiyalari pedagogik jamoada ijobiy iqlim yaratishga, o'qituvchilarni faol va samarali ishlashga undashga va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim muassasalarida yuzaga kelayotgan tezkor o'zgarishlar va murakkab vaziyatlar rahbarlardan yuqori darajadagi moslashuvchanlik va stressga chidamlilikni talab qiladi, bu esa ijtimoiy moslashuv qobiliyatining ahamiyatini yanada oshiradi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirishda emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvni rivojlantirish ustuvor ahamiyatga ega. Ularning kompleks rivojlanishi rahbarning pedagogik jamoani samarali boshqarish qobiliyatini oshiradi, tashkilot ichidagi ijobiy psixologik muhitni ta'minlaydi va ta'lim jarayonining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qiladi.

O'tkazilgan tadqiqot va adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirish jarayonida emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuv muhim, ajralmas komponentlar sifatida namoyon bo'ladi. Rahbarning boshqaruv samaradorligi nafaqat tashkiliy va ma'muriy ko'nikmalarga, balki uning shaxsiy-psixologik xususiyatlari va pedagogik jamoa bilan o'zaro munosabatlariga ham bevosita bog'liq. Yuqori darajadagi emotsional intellekt rahbarga o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqalarning hissiyotlarini tushunish, empatiya ko'rsatish va murakkab vaziyatlarda hissiy reaksiyalarini boshqarish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, emotsional intellektning rivojlanishi pedagogik jamoada ijobiy psixologik iqlim yaratishga, o'qituvchilarni rag'batlantirishga va jamoaning ichki motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy moslashuv qobiliyati esa rahbarning turli shaxslar va vaziyatlarga tez va samarali moslashishini, jamoa bilan konstruktiv muloqot o'rnatishini, konfliktlarni hal qilish va strategik qarorlar qabul qilish imkoniyatini kengaytiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rahbarning ijtimoiy moslashuv qobiliyati yuqori bo'lgan ta'lim muassasalarida pedagogik jamoaning faoliyati barqaror, o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida ishonch va hamkorlik yuqori darajada namoyon bo'ladi.

Rus olimlari V.A. Kan-Kalik va E.A. Klimovning tadqiqotlariga ko'ra, pedagogik jamoada psixologik iqlim va rahbarning emotsional-ijtimoiy xususiyatlari o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud. Shu bilan birga, xorijiy olimlar D. Goleman, J. Mayer va P. Saloveyning emotsional intellekt nazariyalari rahbarning pedagogik jamoani samarali boshqarishdagi rolini yanada kengroq yoritadi. Transformatsion liderlik nazariyasi bo'yicha J. Burns va B. Bass rahbarning jamoani umumiy maqsadlar sari yo'naltirish, ilhomlantirish va o'zgarishlarga moslashishdagi ahamiyatini ko'rsatadi, bu esa emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuv bilan mustahkam bog'liq.

Shuningdek, rahbarning emotsional intellekti va ijtimoiy moslashuv qobiliyati uning stressga chidamliligi, qaror qabul qilish tezligi va innovatsion yondashuvlarni joriy etish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq. Tezkor o'zgarishlar, turli manfaatlar to'qnashuvi va tashkiliy murakkabliklar sharoitida rahbarning emotsional va ijtimoiy kompetensiyalari ta'lim muassasasining barqarorligini ta'minlash, pedagogik jamoaning samarali ishlashini rag'batlantirish va ta'lim sifatini oshirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvni kompleks rivojlantirish rahbarning professional va shaxsiy rivojlanishini ta'minlabgina qolmay, pedagogik jamoaning ijtimoiy-psixologik barqarorligini mustahkamlash, tashkilot ichidagi o'zaro ishonch va hamkorlikni kuchaytirish, shuningdek, ta'lim jarayonining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, rahbarlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Xulosa qilib aytganda, maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini oshirish jarayonida emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvni rivojlantirish strategik ahamiyatga ega bo'lib, u pedagogik jamoa faoliyatining samaradorligi, ta'lim sifatining yuksalishi va muassasa ichidagi ijobiy psixologik muhitni yaratishning asosiy omili hisoblanadi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari ta'lim tashkilotlari rahbarlarini tayyorlash va professional rivojlantirish dasturlarini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos yaratadi va rahbarlarning shaxsiy hamda kasbiy potensialini kompleks rivojlantirish imkonini beradi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot va adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirish jarayonida emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuv hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari rahbarning boshqaruv samaradorligi nafaqat tashkiliy va ma'muriy ko'nikmalarga, balki uning shaxsiy-psixologik xususiyatlari va pedagogik jamoa bilan o'zaro munosabatlariga ham bevosita bog'liqligini tasdiqlaydi. Yuqori darajadagi emotsional intellekt rahbarga o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqalarning hissiyotlarini tushunish va murakkab vaziyatlarda hissiy reaksiyalarini boshqarish imkonini beradi. Shu bilan birga, ijtimoiy moslashuv qobiliyati rahbarning turli shaxslar va vaziyatlarga tez va samarali moslashishi, jamoa bilan konstruktiv muloqot o'rnatishi va strategik qarorlar qabul qilish qobiliyatini oshiradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvning rivojlanishi pedagogik jamoada ijobiy psixologik iqlim yaratishga, o'qituvchilarni rag'batlantirishga va jamoaning ichki motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, transformatsion liderlik yondashuvlari va zamonaviy boshqaruv nazariyalari rahbarning jamoani umumiy maqsadlar sari yo'naltirish, ilhomlantirish va o'zgarishlarga moslashishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini oshirish jarayonida emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvni kompleks rivojlantirish zarur. Bu nafaqat rahbarning professional va shaxsiy rivojlanishini ta'minlaydi, balki pedagogik jamoaning barqaror faoliyatini, ta'lim sifatini yaxshilashni va muassasa ichidagi ijobiy psixologik muhitni shakllantirishni kafolatlaydi. Shu sababli, mazkur tadqiqot natijalari ta'lim tashkilotlari rahbarlarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullayeva B.S. Bo'lajak o'qituvchilar o'quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari: –T.: «Bookmany print» nashriyoti, 2021. – 162 b.
2. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность : пер. с англ. - М. : Когито-центр. 2000. – 124 с.
3. Айзенк Г. Структура личности. - СПб.: Ювента; М.: КСП. 2001. – 464 с.
4. Асеев, В.Г. Проблемы мотивации и личности / Теоретические проблемы психологии личности [Текст] /. М., 2004. – 124 с.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 2008. - 338 с.
6. Агафонова И. Н. Узнай 6 эмоций : методика диагностики понимания эмоций дошкольниками по рисункам : учеб.-методическое пособие / Агафонова И. Н. ;

Sanoyeva Gulbar Rizoqulovna

Alfraganus Universiteti "Xorijiy tiillar" kafedrası dotsenti (Phd)

e-mail: g.sanoyeva@afu.uz

**O'QUV JARAYONIDA TIL PORTFELI ASOSIDA MUSTAQIL TA'LIMNI
TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK MODELI VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quv jarayonida til portfeli asosida mustaqil ta'limni tashkil etishning pedagogik modeli hamda uni amalga oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda til portfelining o'quvchining o'z-o'zini baholash, reflektiv fikrlash, til kompetensiyalarini rivojlantirish va ta'lim jarayonini individuallashtirishdagi o'rni ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, elektron til portfeli, onlayn ta'lim platformalari, mobil ilovalar va bulutli texnologiyalarning mustaqil ta'limni samarali tashkil etishdagi didaktik imkoniyatlari ochib beriladi. Taklif etilgan pedagogik model mustaqil ta'limni rejalashtirish, amalga oshirish, monitoring qilish va baholash bosqichlarini o'z ichiga olgan holda, o'quvchilarning o'quv motivatsiyasi, mas'uliyati va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: til portfeli, mustaqil ta'lim, pedagogik model, raqamli texnologiyalar, elektron til portfeli, refleksiya, o'z-o'zini baholash, ta'limni individuallashtirish, raqamli kompetensiya, onlayn ta'lim platformalari.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогическая модель организации самостоятельного обучения на основе языкового портфеля в учебном процессе, а также вопросы использования цифровых технологий при её реализации. В исследовании научно обоснована роль языкового портфеля в развитии у обучающихся навыков самооценки, рефлексивного мышления, языковых компетенций и индивидуализации образовательного процесса. Кроме того, раскрываются дидактические возможности электронного языкового портфеля, онлайн-образовательных платформ, мобильных приложений и облачных технологий в эффективной организации самостоятельного обучения. Предложенная педагогическая модель охватывает этапы планирования, реализации, мониторинга и оценки самостоятельного обучения и направлена на развитие учебной мотивации, ответственности и цифровых компетенций обучающихся.

Ключевые слова: языковой портфель, самостоятельное обучение, педагогическая модель, цифровые технологии, электронный языковой портфель, рефлексия, самооценка, индивидуализация обучения, цифровая компетенция, онлайн-образовательные платформы.

Abstract. This article analyzes the pedagogical model for organizing independent learning based on a language portfolio in the educational process, as well as the use of digital technologies in its implementation. The study scientifically substantiates the role of the language portfolio in developing learners' self-assessment skills, reflective thinking, language competencies, and the individualization of the educational process. In addition, the didactic potential of electronic language portfolios, online learning platforms, mobile applications, and cloud technologies in the effective organization of independent learning is revealed. The proposed pedagogical model includes the stages of planning, implementation, monitoring, and assessment of independent learning and contributes to the development of learners' academic motivation, responsibility, and digital competencies.

Key words: language portfolio, independent learning, pedagogical model, digital technologies, electronic language portfolio, reflection, self-assessment, individualization of learning, digital competence, online learning platforms.

Kirish. Ta'lim tizimida olib borilayotgan zamonaviy islohotlar, raqamli transformatsiya jarayonlari hamda kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim modeliga o'tish mustaqil ta'limni samarali tashkil etish masalasini dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biriga aylantirdi. Xususan, chet tillarini o'qitish jarayonida o'quvchining shaxsiy faolligi, o'z-o'zini nazorat qilish,

reflektiv fikrlash va individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu jarayonda til portfeli o'quvchining til kompetensiyalarini tizimli rivojlantirish, o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni hujjatlashtirish hamda mustaqil ta'lim faoliyatini boshqarishning samarali pedagogik vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Til portfeli konsepsiyasi Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan Yevropa til portfeli (European Language Portfolio) g'oyalariga asoslanib, o'quvchilarning lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyalarini baholash va rivojlantirishga xizmat qiladi. U nafaqat baholash vositasi, balki o'quvchining o'z-o'zini baholashi, o'quv jarayonida refleksiya yuritishi va ta'lim maqsadlarini mustaqil belgilashini qo'llab-quvvatlovchi mexanizm sifatida ham muhimdir. Shuningdek, til portfeli ta'lim jarayonini individuallashtirish, differensiallashtirish va o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga jadal integratsiyalashuvi til portfeli asosida mustaqil ta'limni tashkil etish imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Elektron til portfeli, onlayn ta'lim platformalari, mobil ilovalar, raqamli baholash vositalari va bulutli texnologiyalar o'quvchilarga o'z ta'lim faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish va natijalarni tahlil etish imkonini yaratmoqda. Bu esa mustaqil ta'lim jarayonining shaffofligi, uzluksizligi va samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, til portfeli asosida mustaqil ta'limni tashkil etishning pedagogik modelini ishlab chiqish, uning strukturaviy komponentlari, bosqichlari va funksional mexanizmlarini aniqlash hamda raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashgan holda joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqot ushbu muammoni ilmiy jihatdan asoslash, pedagogik modelning samaradorligini tahlil qilish va ta'lim amaliyotiga tatbiq etish yo'llarini ko'rsatishga qaratilgan.

Pedagoglar ta'limiy resurslarning keng doirasiga kirish imkoniyati, ta'limni individuallashtirish hamda o'quvchilar bilan o'zaro aloqani yaxshilash kabi afzalliklarni qayd etadilar. Shu bilan birga, ular texnik qiyinchiliklar, yangi texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarining yetishmasligi va pedagogik hamjamiyatning ayrim a'zolari tomonidan o'zgarishlarga qarshilik ko'rsatilishi kabi muammolarga duch kelmoqdalar.

Raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish bilan bog'liq muammolarni tahlil etishga alohida e'tibor qaratiladi. Asosiy muammolardan biri ta'lim muassasalarida texnik qo'llab-quvvatlash va infratuzilmaning yetarli emasligidir. Pedagoglar ko'pincha eskirgan jihozlar va Internet tarmog'ining past tezligi bilan to'qnash keladilar, bu esa raqamli vositalardan samarali foydalanishni qiyinlashtiradi.

Zamonaviy ta'lim paradigmasida mustaqil ta'limni rivojlantirish masalasi ko'plab pedagog va metodist olimlar tomonidan turlicha nazariy yondashuvlar asosida izohlanadi[1]. Ayniqsa, til portfeli konsepsiyasi o'quvchining ta'lim jarayonidagi faolligi, reflektiv tafakkuri va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita sifatida baholanmoqda.

Til portfeliga asoslangan ta'lim bugungi kunda dunyo bo'ylab turli ta'lim muhitlarida talabalarining kasbiy rivojlanishini monitoring qilish maqsadida tobora keng joriy etilmoqda. An'anaviy ta'lim portfeli, odatda, qog'oz shaklida bo'lib, ma'lum turdagi papka yoki jildda tartibga solingan holda tashkil etilgan. Bunday portfel quyidagicha ta'riflanadi: "Portfel - bu talabaning sa'y-harakatlari, rivojlanishi va erishgan yutuqlarini namoyish etuvchi, maqsadli ravishda tanlangan talaba ishlarining to'plamidir. Ushbu to'plamga mazmunni tanlashda talabaning ishtiroki, tanlash mezonlari, baholash mezonlari hamda talabaning reflektiv faoliyatini tasdiqlovchi dalillar kiritilishi lozim"[2]. Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan Yevropa til portfeli konsepsiyasi til o'rganishda mustaqil ta'limni tashkil etishning asosiy modeli sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, til portfeli o'quvchining til kompetensiyalarini hujjatlashtirish bilan bir qatorda, uning o'z ta'lim jarayoniga mas'uliyat bilan yondashishini ta'minlaydi. Yevropa tadqiqotchilari til portfelini refleksiya, o'z-o'zini baholash va shaxsiy ta'lim trayektoriyasini shakllantirish vositasi sifatida talqin etadilar. Bu modelda mustaqil ta'lim o'quvchining ichki motivatsiyasi va ongli faoliyati bilan bevosita bog'liq.

Mahalliy olimlardan N. Maxmaraimova til portfelini ta'limni individuallashtirish va differensiallashtirish vositasi sifatida tahlil qiladi. Uning qarashlariga ko'ra, til portfelini o'quvchining shaxsiy ehtiyojlari, qobiliyatlari va o'zlashtirish darajasiga mos ravishda mustaqil ta'limni tashkil etish imkonini beradi. Olimaning yondashuvida til portfelini faqat baholash vositasi emas, balki pedagogik muloqot va reflektiv o'zaro aloqani ta'minlovchi didaktik resurs sifatida talqin etiladi. Bu jihat uni ayrim xorijiy modellardan farqlaydi, chunki ayrim G'arb tadqiqotlarida portfel ko'proq hujjatlashtirish funksiyasiga urg'u beradi[3].

Sh. Usmonova til portfelini kompetensiyaviy yondashuvning muhim tarkibiy qismi sifatida baholab, uning yordamida o'quvchilarda lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyalarni izchil rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Olimaning fikricha, til portfelini mustaqil ta'limni tizimli rejalashtirish va natijalarni monitoring qilish imkonini beruvchi pedagogik mexanizm vazifasini bajaradi. Ushbu yondashuv Yevropa modeliga yaqin bo'lsa-da, unda milliy ta'lim tizimi xususiyatlari va o'quvchilarning madaniy konteksti hisobga olinishi bilan farqlanadi[4].

Raqamli texnologiyalar masalasida xorijiy pedagoglar elektron til portfelining afzalliklarini alohida ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, elektron portfel mustaqil ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi, o'quvchining o'z rivojlanish dinamikasini ko'rishiga yordam beradi va o'qituvchi bilan teskari aloqani kuchaytiradi. Shu bilan birga, ayrim olimlar raqamli texnologiyalarning haddan tashqari ko'pligi o'quvchining diqqatini chalg'itishi mumkinligini ham qayd etadilar.

O'zbek pedagogik tadqiqotlarida esa raqamli texnologiyalar ko'proq ta'lim samaradorligini oshiruvchi yordamchi vosita sifatida baholanadi. Masalan, elektron til portfelini onlayn platformalar va mobil ilovalardan foydalanish mustaqil ta'limni nazorat qilish va baholashni yengillashtirishi, biroq pedagogik rahbarlik muhimligini yo'qotmasligi ta'kidlanadi. Bu yondashuv xorijiy modellar bilan solishtirilganda, o'qituvchining yetakchi roli saqlanib qolishi bilan ajralib turadi[5].

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, xorijiy ilmiy qarashlarda til portfelini asosan o'quvchiga yo'naltirilgan, avtonom ta'lim modeli sifatida talqin qilinsa, mahalliy tadqiqotlarda u pedagogik boshqaruv va metodik yo'naltirish bilan uyg'unlashgan model sifatida ko'riladi. Har ikkala yondashuvning ijobiy jihatlarini integratsiyalash mustaqil ta'limni samarali tashkil etish imkonini beradi.

Shunday qilib, olimlarning qarashlarini taqqoslash asosida aytish mumkinki, til portfelini asosida mustaqil ta'limni tashkil etishning samarali pedagogik modeli refleksiya, o'z-o'zini baholash, individuallashtirish va raqamli texnologiyalarni oqilona qo'llash tamoyillariga tayanishi lozim. Bu esa o'quvchilarning nafaqat til kompetensiyasini, balki ularning mustaqil o'rganish, mas'uliyat va raqamli savodxonlik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Mazkur tadqiqot o'quv jarayonida til portfelini asosida mustaqil ta'limni tashkil etishning pedagogik modeli hamda uni amalga oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish masalalarini nazariy va tahliliy jihatdan o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, til portfelini zamonaviy ta'lim sharoitida o'quvchining ta'lim jarayonidagi faolligini oshiruvchi, reflektiv fikrlashini rivojlantiruvchi va til kompetensiyalarini tizimli shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

Ilmiy tahlil asosida aniqlanishicha, xorijiy pedagogik yondashuvlarda til portfelini asosan o'quvchiga yo'naltirilgan avtonom ta'lim modeli sifatida talqin qilinadi va unda o'z-o'zini baholash, mustaqil rejalashtirish hamda shaxsiy ta'lim trayektoriyasini shakllantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda esa til portfelini mustaqil ta'limni pedagogik boshqaruv, metodik yo'naltirish va nazorat bilan uyg'unlashtirgan holda qo'llash zarurligi ta'kidlanadi. Ushbu yondashuvlar o'rtasidagi farqlar ta'lim tizimlarining milliy xususiyatlari va pedagogik an'analari bilan izohlanadi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan pedagogik model mustaqil ta'limni rejalashtirish, amalga oshirish, monitoring qilish va baholash bosqichlarini o'z ichiga olgan kompleks tizim sifatida asoslandi. Mazkur modelda elektron til portfelini, onlayn ta'lim platformalari, mobil ilovalar va bulutli texnologiyalardan oqilona foydalanish o'quvchilarning til kompetensiyasi bilan bir

qatorda ularning raqamli savodxonligi, o'z-o'zini boshqarish va mas'uliyat hissini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Elektron til portfeli chet tilini o'qitish va o'rganish jarayonini samarali tashkil etish hamda ta'lim natijalarini yaxshilash imkonini beruvchi kuchli pedagogik vosita hisoblanadi. Elektron til portfeli talabalarga nafaqat tilni o'rganish, balki zamonaviy ta'lim talabi bo'lgan mustaqil ta'limni amalga oshirish uchun ham tizimli asos yaratadi. Mustaqil ta'lim faol o'quvchilarni shakllantirishni nazarda tutib, ularning o'z faoliyati va muvaffaqiyati uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishini talab etadi. Shu bilan birga, mustaqil ta'limning samarali bo'lishida o'qituvchining metodik rahbarligi muhim shartlardan biri hisoblanadi.

Elektron til portfeli o'quv jarayoni davomida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratadi hamda tanqidiy-reflektiv fikrlash uslubining rivojlanishiga xizmat qiladi[6]. U orqali o'quvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini tahlil qilish, baholash va rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shuni ta'kidlash joizki, talabalarning aksariyati elektron til portfelini foydali ta'lim vositasi sifatida baholashga qaramay, ayrim o'quvchilar o'z portfellarini mustaqil yaratish borasida yetarli darajada ishonchga ega emasliklarini bildiradilar. Ushbu vositadan samarali foydalanish o'qituvchidan yuqori darajadagi mas'uliyat, nostandart fikrlash, shuningdek, portfellarni samarali loyihalash va boshqarish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab etadi.

Yuqoridagi holatlar shuni ko'rsatadiki, elektron til portfelini ta'lim jarayoniga joriy etish puxta rejalashtirilishi, to'g'ri loyihalashtirilishi va sinovdan o'tkazilishi lozim. Faqat shundagina u haqiqatan ham samarali o'qitish va baholash vositasiga aylanishi, ta'lim jarayonini boyitishi hamda uning samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

Xulosa. Til portfeli asosida tashkil etilgan mustaqil ta'lim o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini oshiradi, ularning ta'lim jarayoniga ongli va faol munosabatini shakllantiradi hamda ta'limni individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq raqamli texnologiyalardan foydalanishda pedagogik rahbarlik, metodik muvofiqlik va nazorat mexanizmlarini saqlab qolish mustaqil ta'lim samaradorligini ta'minlovchi muhim omil ekanligi ham e'tiborga olinishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, til portfeli asosida mustaqil ta'limni tashkil etishning pedagogik modeli va raqamli texnologiyalarni integratsiyalashtirish holda qo'llash zamonaviy ta'limning dolzarb talabi bo'lib, uning amaliyotga tatbiqi ta'lim sifati, o'quvchilarning til kompetensiyasi va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari kelgusida til ta'limi metodikasini takomillashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va mustaqil ta'limni tashkil etish bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Chau, J. and Cheng, G. (2010) Towards understanding the potential of e-portfolios for independent learning: A qualitative study. *Australasian Journal of Educational Technology*, 26(7), pp. 932-950.
2. Paulson, F.L., Paulson, P.R., & Meyer, C. A. (1991) What makes a portfolio a portfolio? *Educational Leadership*, 48 (5), pp. 60-63.
3. Maxmaraimova, S. T. (2017). *Lingvokulturologiya*. Cho'lpon nomidagi nashriyot.
4. Usmonova, S. (2019). *Lingvokulturologiya*. Fan va texnologiyalar.
5. Sanoyeva G. R. NEW TRENDS OF TEACHING ENGLISH: STUDENT-CENTERED AND TEACHER-CENTERED CLASSROOM MANAGEMENT //Science and innovation. – 2024. – T. 3. – №. Special Issue 51. – C. 47-48.
6. Sanoyeva G. R. THE FEATURES OF PHRASEOLOGICAL SYNONYMIC ROWS OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES //Web of Teachers: Inderscience Research. – 2024. – T. 2. – №. 10. – C. 102-107.

Oblokulova Mastura Mizrobovna

Professor of the Department of English language teaching methodology
Samarkand state institute of foreign languages,
e-mail: m.oblokulova@mail.ru

THE CONCEPT OF PARADIGMATICS AT THE SYNTACTIC LEVEL

Abstract. This section explores the concept of paradigmatics at the syntactic level, building upon definitions from linguistic terminology. It discusses various interpretations of “paradigm” in linguistics, including O.S. Akhmanova’s view of language units as oppositional elements within a system, and Ya.B. Ruziev’s concept of a paradigm as a set of structurally significant transformations of a sentence invariant, differentiating between formal and content-based paradigms. The text highlights how linguists like Sh.S. Safarov draw parallels with Thomas Kuhn’s philosophical concept of paradigms as models for problem-solving. It further examines the systemic nature of paradigms, noting their application across phonetic, morphological, and lexical levels, with particular attention to morphological paradigms (illustrated by Japanese verb forms) and phrase-level paradigmatics. At the syntactic level, sentence paradigms are primarily understood through the variation of predicate forms, constituting the core of sentence paradigmatics, as proposed by M.Ya. Blok. The article acknowledges that while sentence paradigmatics is partially developed, the concept of syntactic paradigmatics at the sentence level remains a subject of ongoing research and diverse interpretations, with some studies focusing on sentence segmentation to redefine constituent analysis. The influence of Chomsky’s transformational grammar on the development of paradigmatic sentence concepts in Russian linguistics is also noted.

Key words: paradigmatics, syntagmatics, syntactic level, sentence paradigm, formal paradigm, content-based paradigm, linguistic units, systemic relations, morphological level, syntactic analysis, sentence segmentation, transformational grammar.

Аннотация. В данном разделе рассматривается понятие парадигматики на синтаксическом уровне на основе определений, представленных в лингвистической терминологии. Анализируются различные интерпретации понятия «парадигма» в лингвистике, в том числе позиция О. С. Ахмановой, согласно которой языковые единицы рассматриваются как оппозиционные элементы в рамках системы, а также концепция Я. Б. Рузиева, определяющего парадигму как совокупность структурно значимых преобразований инварианта предложения с разграничением формальных и содержательных парадигм. В тексте подчеркивается, что такие лингвисты, как Ш. С. Сафаров, проводят параллели с философским понятием парадигмы Томаса Куна как модели решения научных задач. Далее рассматривается системный характер парадигм, отмечается их применение на фонетическом, морфологическом и лексическом уровнях языка, при этом особое внимание уделяется морфологическим парадигмам (на примере форм японского глагола) и парадигматике на уровне словосочетания. На синтаксическом уровне парадигмы предложения в основном трактуются через вариативность форм сказуемого, составляющих ядро парадигматики предложения, как это предложено М. Я. Блоком. В статье отмечается, что, несмотря на частичную разработанность парадигматики предложения, понятие синтаксической парадигматики на уровне предложения остается предметом дальнейших исследований и разнообразных интерпретаций, при этом ряд работ сосредоточен на сегментации предложения с целью переосмысления анализа его компонентов. Также отмечается влияние трансформационной грамматики Н. Хомского на формирование представлений о парадигматике предложения в русской лингвистике.

Ключевые слова: парадигматика; синтагматика; синтаксический уровень; парадигма предложения; формальная парадигма; содержательная парадигма; языковые единицы; системные отношения; морфологический уровень; синтаксический анализ; сегментация предложения; трансформационная грамматика.

Annotatsiya. Ushbu bo'limda lingvistik terminologiyadagi ta'riflarga tayangan holda sintaktik darajadagi paradigmatika tushunchasi yoritiladi. Unda tilshunoslikda "paradigma" tushunchasining turli talqinlari muhokama qilinadi, jumladan O. S. Axmanovning til birliklarini tizim doirasidagi oppozitsion elementlar sifatida talqin qilishi hamda Ya. B. Ruzievning paradigmaga gap invariantining struktur jihatdan muhim o'zgarishlari majmui sifatida yondashuvi, formal va mazmuniy paradigmalarni farqlashi tahlil etiladi. Matnda Sh. S. Safarov kabi tilshunoslar Tomas Kun tomonidan ilgari surilgan paradigmalar haqidagi falsafiy qarashlarni - ilmiy muammolarni hal etish modeli sifatidagi paradigmni - tilshunoslik bilan qiyoslab talqin qilganliklari qayd etiladi. Shuningdek, paradigmalar tizimiy xarakterga ega ekani ko'rsatilib, ularning fonetik, morfologik va leksik darajalarda qo'llanishi yoritiladi, bunda ayniqsa morfologik paradigmalarga (yapon fe'llari shakllari misolida) va so'z birikmasi darajasidagi paradigmatic munosabatlarga alohida e'tibor qaratiladi. Sintaktik darajada esa gap paradigmalari, asosan, kesim shakllarining o'zgaruvchanligi orqali talqin qilinib, M. Ya. Blok tomonidan ilgari surilganidek, bu holat gap paradigmaticasi yadrosini tashkil etadi. Maqolada gap paradigmaticasi qisman ishlab chiqilgan bo'lsa-da, gap darajasidagi sintaktik paradigmatic tushunchasi hanuzgacha tadqiqotlar va turli talqinlar mavzusi bo'lib qolayotgani, ayrim tadqiqotlarda esa komponentlar tahlilini qayta ko'rib chiqish maqsadida gapni segmentatsiyalash masalasiga e'tibor qaratilayotgani ta'kidlanadi. Shuningdek, rus tilshunosligida gap paradigmaticasi tushunchasining shakllanishiga N. Xomskiyning transformatsion grammatika nazariyasi sezilarli ta'sir ko'rsatgani qayd etiladi.

Kalit so'zlar: paradigmatic; sintagmatic; sintaktik daraja; gap paradigmasi; formal paradigma; mazmuniy paradigma; til birliklari; tizimli munosabatlar; morfologik daraja; sintaktik tahlil; gap segmentatsiyasi; transformatsion grammatika.

Introduction. Before examining the syntactic-semantic analysis of sentences with infinitive, it is necessary to define the concept of paradigmatics at various language levels. In O.S. Akhmanova's dictionary of linguistic terms, in relation to paradigmatics, it is stated that it involves: "the consideration of language units as elements of its system, as a totality of structural units, united in memory and connected by a relation of opposition (in contrast to syntagmatics, where units are in a relation of contrast); language units are thus united in the mind of the language user, despite the impossibility of their actual combination in the act of speech" [2, 310].

The concept of paradigmatics occupies a central position in modern linguistic theory and plays a crucial role in understanding the structural organization of language. Traditionally associated with lexical and morphological systems, paradigmatics has increasingly been applied to the syntactic level, where it provides a powerful framework for analyzing syntactic variation, choice, and structural alternation within language.

Main part. The theoretical foundations of paradigmatics originate from structural linguistics, particularly in the works of Ferdinand de Saussure, who introduced the distinction between syntagmatic and paradigmatic relations. While syntagmatic relations concern the linear combination of linguistic units in actual speech, paradigmatic relations refer to associative relations among elements that can substitute for one another within the same structural position. At the syntactic level, this substitution principle becomes especially significant, as it allows for multiple grammatical realizations of a single communicative intention.

Paradigmatics at the syntactic level can be defined as the system of alternative syntactic constructions that occupy the same functional slot within a sentence structure. These alternatives are not randomly interchangeable; rather, they are governed by grammatical rules, semantic constraints, pragmatic conditions, and stylistic preferences. For example, active and passive constructions, declarative and interrogative sentence types, or finite and non-finite clauses form paradigmatic sets that reflect different syntactic choices available to the speaker.

From a functional perspective, syntactic paradigmatics reveals how speakers select among competing structures to encode meaning more precisely or effectively. Scholars influenced by functional linguistics argue that syntactic paradigms are closely tied to communicative intent and

discourse context. In this regard, Roman Jakobson emphasized that paradigmatic selection plays a key role in shaping the expressive and communicative functions of language, extending beyond the lexical domain into syntax and discourse organization.

Generative grammar also contributes to the understanding of syntactic paradigmatics, albeit from a different theoretical standpoint. Within this framework, syntactic paradigms are viewed as manifestations of underlying syntactic competence, where deep structural relations generate multiple surface realizations. Transformational processes such as movement, deletion, and substitution produce paradigmatic variants of sentence structures. Thus, paradigmatic relations at the syntactic level reflect the cognitive mechanisms that allow speakers to generate and interpret an infinite number of syntactically valid sentences.

An important aspect of syntactic paradigmatics is its relationship with stylistic and pragmatic variation. Linguists note that different syntactic options within a paradigm may signal formality, emphasis, politeness, or information structure. For instance, cleft constructions, topicalization, and inversion represent paradigmatic alternatives that foreground specific sentence elements. This demonstrates that paradigmatics at the syntactic level is not merely a formal phenomenon but also a functional and communicative one.

In contemporary linguistic research, the concept of syntactic paradigmatics is increasingly applied in areas such as discourse analysis, corpus linguistics, and language teaching. By identifying paradigmatic sets of syntactic constructions, researchers can systematically analyze frequency, distribution, and contextual usage across different genres and registers. In pedagogical contexts, understanding syntactic paradigmatics helps learners develop grammatical flexibility and stylistic awareness, enabling more effective language production.

Alternatively, Ya.B. Ruziev notes that “a paradigm is a system of all structurally significant transformations of a certain sentence-level invariant. According to a specific set of structural features, a paradigm is differentiated into formal and content-based” [6, 93]. However, he focuses on formal paradigmatics. A formal paradigm represents a system of closely interconnected paradigmatic series, formed as a result of contrasting the formal structure of a sentence based on one of its formal features.

As Sh.S. Safarov notes, “according to the definition of the famous philosopher - methodologist, the term “paradigm” signifies a model for posing problems and their solution (Kuhn, 1975, II). He further notes that one science can fully adopt an approach to problem-solving adopted in another science. When defining methods for problem identification and solution pathways, the paradigm of another science is not simply copied but serves for development and concretization under new, more difficult conditions” [7, 9].

The concept of paradigm is linked to the systemic nature of relations between linguistic units at various levels of language structure. The unification of linguistic units into a paradigm is based on certain similarities between them.

In more recent articles, the concept of paradigmatics is limited to the consideration of the phonetic, morphological and lexical levels of language. It is known that the concept of paradigmatics is also examined at the morphological level.

For example, using the Japanese language as material, A.A. Kholodovich provides the following example: *kaku* – writes, *kaita* – wrote, *kakareru* – is written, *kakeru* – can write, *kakaseru* – makes write [9, 16]. As can be seen from these examples, the study of verbal paradigmatics allows for the determination of its morphological categories. In other articles, the concept of paradigmatics is considered at the phrase level. A paradigm in syntax – paradigm of the sentence is primarily viewed in terms of the variation of morphological means used to express the central core of the sentence - the predicate. The variation of the predicate forms the basis of sentence paradigmatics.

According to M.Ya. Blok, paradigmatics at the syntactic level is understood as a systemic description of syntactic phenomena that constitute the deep structure of a sentence, while syntagmatics, or the syntagmatic relations of elementary syntactic units within the structure, constitute the surface structure of sentences [3, 18].

The problem of syntactic paradigmatics has been the subject of numerous studies. Syntactic paradigmatics has proven to be so broad and underexplored, with research directions so diverse, that the very idea of syntactic paradigmatics at the sentence level cannot yet be considered universally accepted. In the vast majority of studies on syntactic paradigmatics, the sentence as a whole is examined. Only in the research of Czech linguists is the problem linked to sentence segmentation, which allows them a new approach to the nomenclature and description of sentence constituents in the Russian language.

In Russian linguistics, it is noted that “the formation of the paradigmatic conception of the sentence was directly stimulated by the method of transformational analysis, applied in the mid-1950s by N. Chomsky within the framework of his developing theory of generative grammar” [10, 186].

An example of a broader interpretation of the sentence paradigm can be exemplified by P. Adamiec’s concept. The Czech syntactician defines a paradigm as a hierarchically organized system comprising: a nuclear sentence, all its transforms (which imply changes in modal or phasal meaning), and all its variants (which imply changes in its morphological categories) [1, 77].

Such hierarchical paradigms, which unify grammatical and semantic modifications of a base structure, along with synonymous series, were later termed “the syntactic field of a sentence” by some linguists [6, 192].

According to E.A. Sedelnikov, the sentence paradigm is presented as a result of restricting the transformational series through modal transformations. These transformations are typically performed within the sentence’s inherent grammatical categories – tense, modality, person, number, gender, and the type of message based on its communicative purpose [8, 70]. Such paradigms are based on the same grammatical categories that also organize the morphological forms of the sentence. It should be noted that a syntactic paradigm is constructed for all possible sentence models, whereas a morphological paradigm is applicable only to verb-based sentences. It is necessary to note that the members of paradigms of the analysed type may correlate with different syntactic positions and, therefore, are not always in genuinely paradigmatic relations with each other.

Paradigmatics of the sentence is developed to a certain extent, which, as Yu.B. Gan notes, cannot be said “about the paradigms of individual syntactic elements – sentence components and the paradigmatic series of invariants of syntactic categories” [4, 4]. Here it should be noted that a paradigmatic series in syntax can encompass more than one invariant - variants of several syntaxemes belonging to a single syntactic category. In this article, the infinitive is examined in various positions within sentence structures, identifying its syntactic-semantic features and their paradigmatic series.

Our position, which we show in this work, is as follows: syntagmatics of the sentence involves establishing the differential syntactic features of sentence components. For this, a researcher does not need to go beyond the specific segment of speech, called as a sentence.

Paradigmatics of the sentence involves identifying syntactic-semantic features, for which a researcher must go beyond a specific segment of speech, i.e., they must compare two or more sentences.

Conclusion. In conclusion, the concept of paradigmatics at the syntactic level represents an important and multifaceted area of linguistic theory that contributes to a deeper understanding of sentence structure and systemic relations within language. The analysis demonstrates that syntactic paradigmatics is grounded in the idea of paradigms as sets of oppositional and transformational relations, which allow sentences to be viewed not as isolated units but as elements of a structured and dynamic system.

The study shows that different linguistic traditions offer diverse interpretations of syntactic paradigmatics. Approaches developed by linguists such as O. S. Akhmanova, Ya. B. Ruziev, and M. Ya. Blok emphasize the systemic and invariant-based nature of sentence paradigms, particularly through variations in predicate forms that constitute the core of syntactic paradigmatic

relations. These interpretations highlight the close connection between form and meaning, as well as the distinction between formal and content-based paradigms at the syntactic level.

Furthermore, the influence of philosophical and theoretical frameworks, including Thomas Kuhn's concept of paradigms and Noam Chomsky's transformational grammar, has significantly shaped the development of syntactic paradigmatics. Transformational approaches, in particular, have expanded the understanding of sentence paradigms by focusing on underlying structures and permissible transformations, thereby enriching syntactic analysis in both theoretical and applied linguistics.

Overall, the findings indicate that while sentence paradigmatics has been partially developed, the concept of paradigmatics at the syntactic level remains open to further research and refinement. Continued investigation into sentence segmentation, constituent structure, and the interaction between syntagmatic and paradigmatic relations is essential for advancing a comprehensive theory of syntax. As such, syntactic paradigmatics continues to serve as a productive framework for exploring the systemic organization of language and the mechanisms underlying sentence variation and meaning.

References.

1. Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике. "Československa rusistica", 1966, XI, №2. С.- 70-80.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская Энциклопедия, 1969.-608с.
3. Блох М.Я. О различении так называемых глубинной и поверхностной структур предложений / Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Ленинград. Отд., Ленинград; 1975.-С.16-18.
4. Ган Ю.Б. Парадигматические ряды синтаксических элементов (на материале русского и английского языков), Автореф. дисс....канд. филол.наук, Ленинград, 1974.-32с.
5. Звегинцев В.А. Проблема значения в современном зарубежном языкознании // Новое в лингвистики, вып.2. Москва, 1962.- С.9-16.
6. Рузиев Я.Б. Временная трансформация глагола в немецком гипотаксисе о парадигматическом ряде противопоставления по формам наклонения // Тил тизими ва социал мухит Республика илмий – амалий анжумани материаллари, СамДЧТИ, 2007, 27 ноябр, Самарқанд, 2007.- Б.93-94.
7. Сафаров Ш.С. Когнитивная лингвистика как самостоятельная научная парадигма // Til tizimi sathlari: semantik – funksional va struktur asoslar. Respublika Ilmiy-amaliy anjumani materiallari. SamDChTI, 2009, 18-19 dekabr, Samarqand, 2009, - С.7-10.
8. Седельников Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. Москва: Филол. Науки, 1961, №3.- С.- 67-74.
9. Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1979. - 304с.
10. Chomsky N. Deep structure, surface structure and semantic interpretation Steinberg and Jakobids. - 1971.- P.183- 216.

Umarova Feruza Roziboyevna

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası katta o‘qituvchisi

Toshkent Davlat Agrar Universiteti

E-mail: feruzaumarova 1021@gmail.com

Raximova Saida Durdiyevna

Lecturer of the Department of Social and Humanitarian Sciences,

Tashkent State Agrarian University

saidarakhimova00@gmail.com

ZAMONAVIY JAMIYATDA GLOBAL AXLOQIY MUAMMOLAR VA ULARNING IJTIMOY AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy jamiyatda yuzaga kelayotgan global axloqiy muammolar, ularning kelib chiqish sabablari va ijtimoiy hayotga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va madaniyatlararo integratsiya jarayonlari fonida axloqiy qadriyatlarning transformatsiyasi muammo sifatida qo'yilgan. Metodologik jihatdan maqola sifat tahliliga asoslanib, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va taqqoslash usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, global axloqiy muammolar ijtimoiy adolat, ekologik mas'uliyat, axborot maydonidagi axloqiy me'yorlar va yoshlar ma'naviyati bilan bevosita bog'liqdir. Asosiy topilmalar global axloqiy muammolarni hal etishda umuminsiy qadriyatlar, ta'lim-tarbiya va ijtimoiy institutlar rolini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Umumiy xulosa sifatida, global axloqiy muammolarni bartaraf etish jamiyatning barqaror rivojlanishi va ma'naviy taraqqiyoti uchun muhim omil ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: global axloq, zamonaviy jamiyat, axloqiy muammolar, ijtimoiy qadriyatlar, ma'naviyat, globalizatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются глобальные нравственные проблемы, возникающие в современном обществе, причины их формирования и влияние на социальную жизнь. В условиях глобализации, технологического прогресса и межкультурной интеграции трансформация нравственных ценностей рассматривается как актуальная проблема. В методологическом плане статья основана на качественном анализе с использованием методов изучения и сравнительного анализа научной литературы. Результаты исследования показывают, что глобальные нравственные проблемы напрямую связаны с социальной справедливостью, экологической ответственностью, нравственными нормами в информационном пространстве и духовным развитием молодежи. Основные выводы подчеркивают необходимость усиления роли общечеловеческих ценностей, системы образования и социальных институтов в решении глобальных нравственных проблем. В целом обосновывается, что преодоление глобальных нравственных проблем является важным фактором устойчивого развития общества и его духовного прогресса.

Ключевые слова: глобальная нравственность, современное общество, нравственные проблемы, социальные ценности, духовность, глобализация.

Abstract. This article analyzes global ethical issues emerging in contemporary society, their underlying causes, and their impact on social life. Within the context of globalization, technological advancement, and intercultural integration, the transformation of ethical values is identified as a significant challenge. Methodologically, the study is based on qualitative analysis, employing methods of reviewing and comparing relevant academic literature. The research findings indicate that global ethical issues are closely associated with social justice, environmental responsibility, ethical norms in the information space, and the moral development of youth. The key findings emphasize the necessity of strengthening the role of universal human values, education, and social institutions in addressing global ethical challenges. Overall, the study substantiates that overcoming global ethical issues is a crucial factor for the sustainable development of society and its moral advancement.

Key words: *global ethics, contemporary society, ethical issues, social values, spirituality, globalization.*

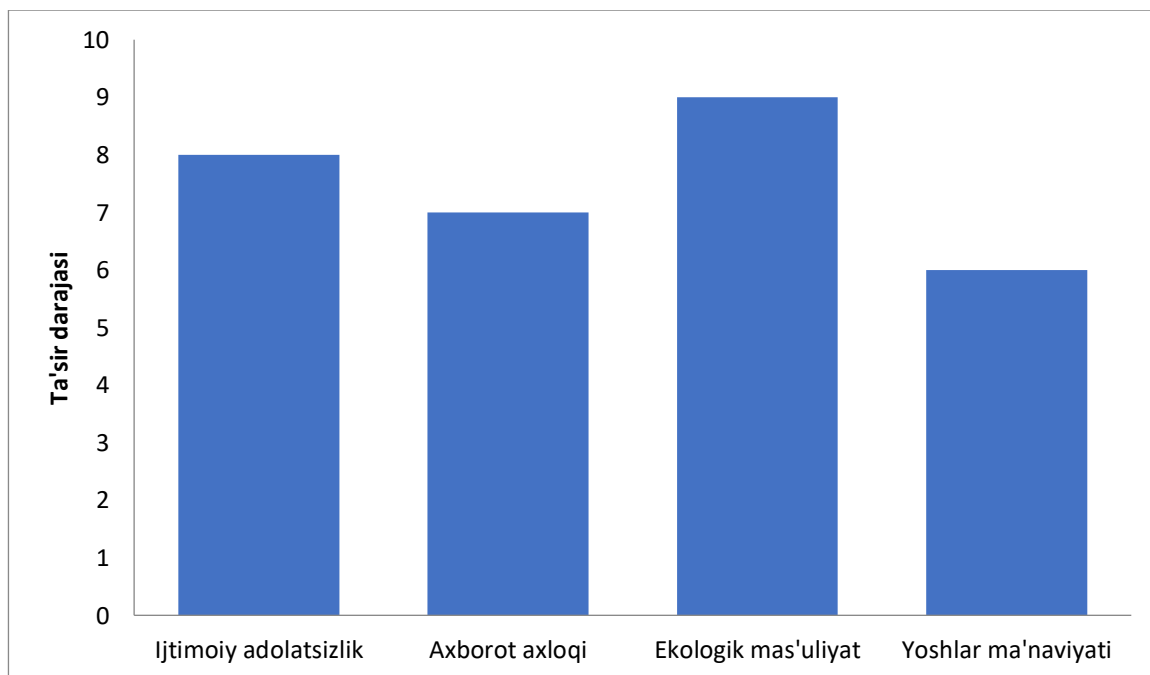
Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti jarayonida yuzaga kelayotgan global axloqiy muammolar bugungi ilmiy tadqiqotlarning dolzarb mavzularidan biri hisoblanadi. Ushbu muammolar jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, ma'naviy taraqqiyoti hamda insonlar o'rtasidagi munosabatlar tizimiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va madaniyatlararo integratsiya jarayonlari fonida axloqiy qadriyatlarining transformatsiyaga uchrashi jamiyat hayotida yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli, global axloq masalalarini ilmiy asosda o'rganish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotning ob'yekti zamonaviy jamiyatda namoyon bo'layotgan global axloqiy muammolardir. Tadqiqot doirasida "global axloq", "axloqiy qadriyatlar" va "ijtimoiy mas'uliyat" kabi asosiy tushunchalar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Oldingi ilmiy tadqiqotlarda axloq va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan bo'lsa-da, global jarayonlar sharoitida ushbu masala yanada murakkablashib bormoqda va yangicha ilmiy yondashuvlarni talab etadi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda global axloqiy muammolarga nisbatan turli, ba'zan bir-biriga zid qarashlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar globalizatsiyani axloqiy qadriyatlarining zaiflashuviga sabab sifatida talqin etsa, boshqalari uni umuminsiy axloqiy me'yorlarning shakllanishi uchun muhim imkoniyat deb hisoblaydi. Shu jihatdan, mavzuga doir mavjud yondashuvlarni qayta tahlil qilish va ilmiy bo'shliqlarni aniqlash zarurati yuzaga keladi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi zamonaviy jamiyatda global axloqiy muammolarning mohiyatini ochib berish, ularning ijtimoiy hayotga ta'sirini tahlil qilish hamda ushbu muammolarni bartaraf etishda ta'lim va ijtimoiy institutlarning rolini ilmiy asosda yoritishdan iborat.

Rasm 1. Global axloqiy muammolarning jamiyatga ta'sir darajasi

Rasm 1 zamonaviy jamiyatda global axloqiy muammolarning ijtimoiy hayotga ta'sir darajasini tizimli ravishda aks ettiradi. Diagrammada ijtimoiy adolat, ekologik mas'uliyat, axborot makonidagi axloqiy me'yorlar va yoshlar ma'naviyati kabi asosiy yo'nalishlarning jamiyat barqarorligiga ko'rsatadigan nisbiy ta'siri ifodalangan. Tasvir global axloqiy muammolarning bir-

biri bilan uzviy bog'liqligini va ularning jamiyatning ma'naviy hamda ijtimoiy rivojlanishiga kompleks ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkichlar muammoni faqat alohida omil sifatida emas, balki tizimli hodisa sifatida o'rganish zarurligini asoslaydi.

Adabiyotlar sharxi. Ilmiy adabiyotlarda global axloq masalalari falsafa, sotsiologiya va madaniyatshunoslik fanlari doirasida keng va tizimli tarzda yoritilgan. Klassik sotsiologik yondashuvlarda axloq jamiyat barqarorligining muhim asosi sifatida talqin qilinadi. Xususan, Durkheim axloqiy me'yorlarni ijtimoiy birdamlikni ta'minlovchi asosiy omil sifatida ko'rib, jamiyat taraqqiyoti axloqiy qadriyatlarning mustahkamligiga bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Uning qarashlari zamonaviy jamiyatda axloqiy inqirozlarni tahlil qilishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik yo'nalishida Geertz axloqiy qadriyatlarni madaniy tizim va ramziy tuzilmalar bilan bog'liq holda talqin qiladi. Unga ko'ra, axloqiy me'yorlar jamiyatning tarixiy tajribasi va madaniy konteksti asosida shakllanadi. Ushbu yondashuv globalizatsiya sharoitida turli madaniyatlar o'rtasidagi axloqiy tafovutlarni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa global axloqiy muammolar inson huquqlari, ekologik mas'uliyat va raqamli jamiyat muammolari bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmoqda. Ayrim mualliflar globalizatsiya jarayonini axloqiy qadriyatlarning yemirilishiga olib keluvchi omil sifatida baholasa, boshqalari uni umuminsiy axloqiy me'yorlarning shakllanishi uchun imkoniyat deb hisoblaydi. Ayniqsa, axborot texnologiyalarining rivojlanishi sharoitida axborot maydonidagi axloqiy me'yorlar, shaxsiy hayot daxlsizligi va ijtimoiy mas'uliyat masalalari dolzarb ilmiy muammo sifatida ko'tarilmoqda.

Shu tariqa, adabiyotlar tahlili global axloqiy muammolarning ko'p qirrali va murakkab xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi hamda ularni faqat bitta nazariy yondashuv doirasida izohlash yetarli emasligini asoslaydi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot sifat metodologiyasiga asoslangan bo'lib, unda global axloqiy muammolarni chuqur va tizimli tahlil qilishga yo'naltirilgan ilmiy yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida asosan nazariy tahlil usuli tanlanib, mavzuga oid mavjud ilmiy adabiyotlarni o'rganish, ularni umumlashtirish va mantiqiy tahlil qilishga alohida e'tibor qaratildi. Ushbu metodologik yondashuv global axloq masalalarining ijtimoiy hayotdagi o'rnini aniqlash va ularning jamiyat barqarorligiga ta'sirini baholash imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida ilmiy maqolalar, monografiyalar, konseptual nazariyalar hamda zamonaviy akademik manbalardan foydalanildi. Ma'lumotlar tanlash jarayonida ularning ishonchliligi, dolzarbligi va mavzuga mosligi asosiy mezon sifatida belgilandi. Ilmiy manbalarni tahlil qilishda taqqoslash usuli qo'llanilib, turli olimlarning yondashuvlari o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlar aniqlab berildi. Bu esa global axloqiy muammolarning murakkab va ko'p qirrali xususiyatini ochib berishga xizmat qildi.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv metodidan foydalanildi. Ushbu metod global axloqiy muammolarni alohida hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan uzviy bog'liq bo'lgan kompleks jarayon sifatida ko'rib chiqishga imkon yaratdi. Tahlil natijalarini umumlashtirishda mantiqiy xulosa chiqarish usuli qo'llanildi va muammolarning ijtimoiy ahamiyati baholandi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot maqsadlariga erishish, ilmiy xulosalarning asosli va izchil bo'lishini ta'minlash hamda global axloqiy muammolarni hal etishda ta'lim va ijtimoiy institutlarning rolini aniqlashga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy jamiyatda global axloqiy muammolar bir necha asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Jumladan, ijtimoiy adolatsizlik jamiyatdagi tengsizliklar, resurslarning notekis taqsimlanishi va ijtimoiy imkoniyatlardan foydalanishdagi cheklovlar orqali ifodalanadi. Ushbu holat jamiyat a'zolari o'rtasida ishonchsizlik va ijtimoiy keskinlikni kuchaytirib, barqaror rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ekologik mas'uliyatsizlik ham global axloqiy muammolarning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lmoqda. Tabiiy resurslardan me'yoridan ortiq foydalanish, atrof-muhitga

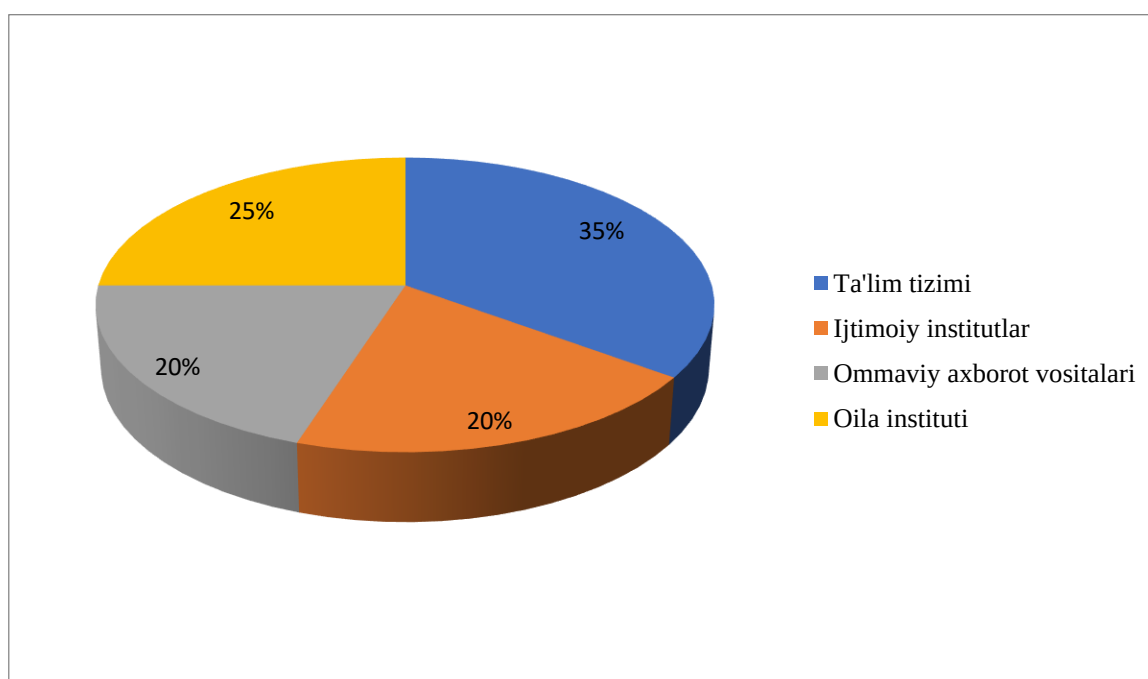

beparvo munosabat va ekologik madaniyatning yetarli darajada shakllanmaganligi inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Tadqiqot natijalari ekologik muammolar axloqiy mas'uliyat bilan bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, axborot makonida yuzaga kelayotgan axloqiy muammolar alohida e'tiborga loyiqdir. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi fonida noto'g'ri axborot tarqalishi, axloqiy me'yorlarga zid kontentning ko'payishi va shaxsiy hayot daxlsizligining buzilishi jamiyat ma'naviyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu holat ayniqsa yoshlar ongida axloqiy qadriyatlarning zaiflashuviga sabab bo'lishi mumkin.

Yoshlar ma'naviyatidagi bo'shliqlar tadqiqot natijalarida muhim muammo sifatida qayd etildi. Axloqiy tarbiya tizimining yetarli darajada samarali emasligi, oila va ta'lim institutlari o'rtasidagi hamkorlikning sustligi ushbu muammolarni yanada chuqurlashtiradi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari global axloqiy muammolar jamiyat barqarorligiga jiddiy tahdid solishini va ularni ilmiy asosda, kompleks yondashuv orqali hal etish zaruratini yaqqol ko'rsatadi.

Rasm 2. Global axloqiy muammolarni bartaraf etish mexanizmlari ulushi

Rasm 2. global axloqiy muammolarni bartaraf etishda qo'llaniladigan asosiy mexanizmlarning jamiyatdagi ulushini aks ettiradi. Diagrammada ta'lim tizimi, oila instituti, ommaviy axborot vositalari hamda boshqa ijtimoiy institutlarning axloqiy muammolarni kamaytirishdagi nisbiy hissasi ko'rsatilgan. Tasvir shuni anglatadiki, axloqiy barqarorlikni ta'minlashda ta'lim va tarbiya yetakchi o'rinni egallaydi, biroq samarali natijaga erishish uchun barcha mexanizmlarning o'zaro hamkorligi zarur. Ushbu ko'rsatkichlar global axloqiy muammolarni hal etishda kompleks va tizimli yondashuv muhimligini asoslaydi.

Ilmiy adabiyotlarda global axloqiy muammolar bo'yicha turli yondashuvlar mavjud bo'lib, bu holat mazkur mavzuning murakkab va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Ayrim olimlar axloqiy inqirozni globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va madaniy homogenizatsiya jarayonlarining tabiiy oqibati sifatida talqin qiladilar. Ushbu yondashuvga ko'ra, an'anaviy axloqiy me'yorlarning zaiflashuvi va yangi ijtimoiy qadriyatlarning shakllanishi jamiyatda muayyan nomutanosibliklarni keltirib chiqarmoqda. Boshqa tadqiqotchilar esa axloqiy muammolarni noto'g'ri ijtimoiy siyosat, institutsional boshqaruvdagi kamchiliklar hamda ta'lim-tarbiya tizimining yetarli darajada samarali emasligi bilan izohlaydi.

Mazkur tadqiqot natijalari ushbu yondashuvlarning har ikkalasini qisman tasdiqlaydi va global axloqiy muammolarni faqat bitta omil bilan izohlash mumkin emasligini ko'rsatadi.

Tahlillar shuni anglatadiki, axloqiy muammolar kompleks xarakterga ega bo'lib, iqtisodiy tengsizliklar, madaniy transformatsiyalar, axborot makonidagi o'zgarishlar hamda ma'naviy tarbiya jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, raqamli jamiyat sharoitida axloqiy me'yorlarning yangi shakllari paydo bo'layotgani ushbu masalani yanada dolzarb qiladi.

Shu bilan birga, tadqiqotning muayyan cheklangan jihatlari ham mavjud. Xususan, empirik ma'lumotlarning yetishmasligi va tadqiqotning asosan nazariy tahlilga tayanganligi natijalarning umumlashtirilish darajasini cheklaydi. Kelgusida ushbu yo'nalishda sotsiologik so'rovlar, statistik tahlillar va amaliy tadqiqotlar olib borish global axloqiy muammolarni chuqurroq anglash hamda ularni samarali hal etish yo'llarini ishlab chiqish imkonini beradi.

1-jadval. Global axloqiy muammolarni bartaraf etish mexanizmlari

Mexanizm	Amalga oshirish vositasi	Kutilayotgan natija
Ta'lim tizimi	Axloqiy-ma'naviy fanlar	Yoshlarning axloqiy ongini oshirish
Oila instituti	Tarbiya va qadriyatlar uzluksizligi	Ma'naviy barqarorlik
Ommaviy axborot vositalari	Axloqiy mas'uliyatli kontent	Ijtimoiy ongni shakllantirish
Ijtimoiy institutlar	Hamkorlik va nazorat	Jamiyatda axloqiy muvozanat

Amaliy misol: Ta'lim muassasalarida "Axloq va jamiyat" fanining joriy etilishi yoshlar ongida mas'uliyatni oshiradi.

1-jadval global axloqiy muammolarni bartaraf etishda qo'llaniladigan asosiy mexanizmlar, ularni amalga oshirish vositalari va kutilayotgan natijalarni tizimli ravishda aks ettiradi. Jadvalda ta'lim tizimi, oila instituti, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy institutlarning axloqiy barqarorlikni ta'minlashdagi o'rni ochib berilgan. Ushbu mexanizmlar orqali yoshlarning axloqiy ongini oshirish, ma'naviy barqarorlikni mustahkamlash va jamiyatda axloqiy muvozanatni ta'minlash ko'zda tutiladi. Jadval ma'lumotlari global axloqiy muammolarni hal etishda kompleks va uzviy yondashuv zarurligini asoslaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy jamiyatda global axloqiy muammolar insoniyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy adolatsizlik, ekologik mas'uliyatsizlik, axborot makonidagi axloqiy me'yorlarning buzilishi hamda yoshlar ma'naviyatidagi bo'shliqlar jamiyat barqarorligiga jiddiy tahdid solmoqda. Ushbu muammolar nafaqat alohida ijtimoiy sohalar bilan, balki jamiyatning umumiy ma'naviy va madaniy rivojlanish darajasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Globalizatsiya va texnologik taraqqiyot sharoitida axloqiy qadriyatlarning transformatsiyaga uchrashi tabiiy jarayon bo'lsa-da, bu holat ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy nazoratning susayishiga olib kelmasligi lozim. Tadqiqot natijalari shuni asoslaydiki, global axloqiy muammolarni bartaraf etishda umuminsiy qadriyatlarga tayangan holda ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ta'lim muassasalarida axloqiy-ma'naviy fanlarning rolini kuchaytirish, yosh avlodda mas'uliyat va ijtimoiy ongni shakllantirish ustuvor vazifa bo'lib qolmoqda.

Shuningdek, oila instituti, ommaviy axborot vositalari va boshqa ijtimoiy institutlarning hamkorlikdagi faoliyati jamiyatda axloqiy muvozanatni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Axborot makonida axloqiy me'yorlarga rioya etish va mas'uliyatli kontentni targ'ib qilish zamonaviy jamiyatning muhim talablaridan biridir.

Umuman olganda, global axloqiy muammolarni hal etish jamiyatning barqaror rivojlanishi, ijtimoiy totuvlik va ma'naviy taraqqiyotini ta'minlash uchun zarur shart hisoblanadi. Ushbu muammolarni ilmiy asosda o'rganish va kompleks yondashuv asosida yechimlar ishlab chiqish kelgusidagi tadqiqotlar uchun muhim yo'nalish bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Durkheim, E. *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press, 1997.
2. Durkheim, E. *Moral Education*. New York: Dover Publications, 2002.
3. Geertz, C. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 1973.
4. Bauman, Z. *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press, 1998.
5. Beck, U. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications, 1992.
6. Giddens, A. *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press, 1991.
7. Sen, A. *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
8. UNESCO. *Ethics of Globalization*. Paris: UNESCO Publishing, 2010.
9. United Nations. *Universal Declaration of Human Rights*. New York: United Nations, 1948.
10. Castells, M. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010.
11. Jonas, H. *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. Chicago: University of Chicago Press, 1984.
12. Habermas, J. *The Theory of Communicative Action*. Boston: Beacon Press, 1987.
13. OECD. *Global Competence and Ethical Responsibility*. Paris: OECD Publishing, 2018.
14. Floridi, L. *The Ethics of Information*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
15. World Bank. *World Development Report: Governance and Ethics*. Washington, DC: World Bank, 2017.

Abbasov Baxadir Asatillayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o'qituvchisi
b.abbasov@mail.ru

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТЕОРИИ СПОРТА В РАЗВИТИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В СФЕРЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Annotatsiya. Mazkur maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasida o'quv jarayonini rivojlantirishda sport nazariyasining ilmiy-pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda sport nazariyasining ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, mashg'ulotlar samaradorligini oshirish hamda talabalarining jismoniy va intellektual rivojlanishini ta'minlashdagi o'rni yoritiladi. Metodologik jihatdan ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari sport nazariyasiga asoslangan yondashuvlar jismoniy tarbiya va sport ta'limida pedagogik samaradorlikni oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, sport, sport nazariyasi, o'quv jarayoni, pedagogik yondashuv, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В статье анализируется научно-педагогическое значение теории спорта в развитии учебного процесса в сфере физической культуры и спорта. Рассматривается роль теории спорта в модернизации образовательного процесса, повышении эффективности учебно-тренировочных занятий, а также в обеспечении физического и интеллектуального развития обучающихся. В методологическом плане использованы методы анализа, сравнения и обобщения научных источников. Результаты исследования свидетельствуют о том, что внедрение теоретически обоснованных подходов в систему физкультурно-спортивного образования способствует повышению педагогической эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, теория спорта, учебный процесс, педагогический подход, эффективность обучения.

Abstract. This article examines the scientific and pedagogical significance of sports theory in the development of the educational process in the field of physical culture and sports. The study highlights the role of sports theory in modernizing the educational process, increasing the effectiveness of training activities, and ensuring the physical and intellectual development of students. Methodologically, the research is based on the analysis, comparison, and generalization of academic literature. The findings indicate that the application of theory-based approaches in physical education and sports contributes to enhancing the pedagogical effectiveness of the educational process.

Key words: physical education, sport, sports theory, educational process, pedagogical approach, learning effectiveness.

Введение. В условиях современного этапа развития общества особое значение приобретает совершенствование системы физической культуры и спорта, направленное на формирование всесторонне развитой личности, обладающей высоким уровнем физической подготовленности, мотивации к здоровому образу жизни и профессиональной компетентности. В этой связи актуальной научно-педагогической задачей становится развитие учебного процесса на основе теории спорта, которая выступает фундаментом для организации, планирования и оценки эффективности образовательной и тренировочной деятельности.

Теория спорта представляет собой комплекс научных знаний, раскрывающих закономерности спортивной деятельности, принципы подготовки спортсменов, методы управления тренировочным процессом и педагогические основы физического воспитания. Ее интеграция в образовательный процесс позволяет перейти от эмпирического подхода к научно обоснованной модели обучения, обеспечивающей системность, целенаправленность и результативность учебно-тренировочной работы.

Особую значимость теория спорта приобретает в условиях модернизации образования, внедрения компетентностного и личностно-ориентированного подходов, а также цифровизации учебного процесса. Использование теоретических положений спорта в образовательной практике способствует формированию у обучающихся не только двигательных навыков и физических качеств, но и аналитического мышления, саморегуляции, ответственности за результаты собственной деятельности.

Таким образом, исследование научно-педагогического значения теории спорта в развитии учебного процесса в сфере физической культуры и спорта является актуальным и востребованным направлением современной педагогической науки. Оно позволяет выявить эффективные пути повышения качества образования, оптимизации учебно-тренировочного процесса и подготовки конкурентоспособных специалистов, отвечающих требованиям современного общества и профессиональной среды.

Основная часть. Современные научные исследования в области физической культуры и спорта единодушно подчеркивают, что теория спорта является методологической основой развития учебного процесса и повышения его педагогической эффективности. По мнению ученых, именно теоретическое осмысление спортивной деятельности позволяет систематизировать учебно-тренировочный процесс, обеспечить его научную обоснованность и соответствие современным образовательным стандартам.

Ряд исследователей отмечает, что в традиционной практике физического воспитания длительное время преобладал эмпирический подход, при котором основное внимание уделялось практическим упражнениям без достаточного теоретического анализа. Однако современные научные концепции доказывают, что отсутствие прочной теоретической базы приводит к фрагментарности знаний, снижению осознанности обучающихся и ограниченным образовательным результатам. В этом контексте теория спорта рассматривается как связующее звено между практикой и наукой.

С точки зрения педагогической науки, теория спорта выполняет несколько ключевых функций. Во-первых, она формирует научное мировоззрение обучающихся, позволяя им осмысливать физическую культуру и спорт как социально значимое и педагогически управляемое явление. Во-вторых, она способствует развитию аналитического мышления, способности к планированию тренировочного процесса, самоконтролю и оценке собственных достижений. Ученые подчеркивают, что такие качества являются важнейшими компонентами профессиональной компетентности будущих специалистов в сфере физической культуры и спорта.

Особое внимание в научных трудах уделяется роли теории спорта в реализации компетентностного подхода. Исследования показывают, что включение теоретических знаний в учебный процесс способствует формированию у студентов не только двигательных умений и физических качеств, но и когнитивных, коммуникативных и ценностных компетенций. Теория спорта помогает обучающимся осознать закономерности адаптации организма к физическим нагрузкам, принципы тренировочного воздействия и педагогические механизмы развития личности.

Результаты анализа научных источников также свидетельствуют о том, что теория спорта играет важную роль в индивидуализации обучения. Ученые отмечают, что на основе теоретических положений становится возможным учет возрастных, физиологических и психологических особенностей обучающихся, что повышает эффективность учебно-тренировочного процесса и снижает риск переутомления и травматизма. Такой подход соответствует современным требованиям гуманизации образования и ориентированности на личностное развитие обучающихся.

В исследованиях последних лет подчеркивается и значение теории спорта в условиях цифровизации образования. Научные данные показывают, что интеграция теоретических знаний с цифровыми образовательными технологиями способствует более глубокому усвоению учебного материала, расширяет возможности самостоятельной работы студентов

и повышает мотивацию к обучению. Теория спорта в данном контексте выступает как инструмент осмысленного использования инновационных технологий в учебном процессе.

Обобщая результаты научных исследований, можно констатировать, что ученые рассматривают теорию спорта не как вспомогательный элемент, а как ключевой фактор развития учебного процесса в сфере физической культуры и спорта. Анализ показывает, что системное внедрение теоретических знаний в образовательную практику обеспечивает целостность обучения, повышает его научный уровень и способствует подготовке конкурентоспособных специалистов, способных эффективно решать профессиональные задачи в современных условиях.

Современные научные подходы в области физической культуры и спорта свидетельствуют о том, что теория спорта выступает не только как совокупность научных знаний, но и как системообразующий фактор педагогического процесса. Ученые подчеркивают, что именно теория спорта обеспечивает целостность учебного процесса, объединяя цели обучения, содержание, методы и средства педагогического воздействия в единую научно обоснованную систему.

В научных трудах отмечается, что развитие учебного процесса в сфере физической культуры и спорта невозможно без осознания закономерностей спортивной деятельности. Теория спорта позволяет глубже понять механизмы формирования двигательных навыков, развития физических качеств и адаптации организма к нагрузкам. Исследователи указывают, что опора на теоретические модели повышает осмысленность учебно-тренировочной деятельности и способствует формированию у обучающихся устойчивой мотивации к занятиям физической культурой и спортом.

С позиции педагогики высшей школы теория спорта рассматривается как средство интеграции образования и профессиональной подготовки. Анализ научных источников показывает, что включение теоретических знаний в учебный процесс способствует формированию у студентов профессионального мышления, способности анализировать тренировочный процесс и принимать обоснованные педагогические решения. Это особенно важно для подготовки будущих тренеров, преподавателей и специалистов спортивной сферы, от которых требуется не только практический опыт, но и высокий уровень научной культуры.

Особое место в современных исследованиях занимает проблема взаимосвязи теории спорта и инновационных педагогических технологий. Научные данные показывают, что использование теоретических положений спорта в сочетании с интерактивными, цифровыми и проектными методами обучения способствует повышению качества усвоения учебного материала. Теория спорта в данном контексте выступает как методологическая основа внедрения инноваций в учебный процесс, обеспечивая их научную целесообразность и педагогическую эффективность.

Теория спорта играет ключевую роль в управлении учебно-тренировочным процессом. Ученые отмечают, что на основе теоретических знаний возможно рациональное планирование нагрузки, контроль за динамикой физической подготовленности и объективная оценка учебных достижений обучающихся. Это позволяет минимизировать риски переутомления и травматизма, а также создать оптимальные условия для устойчивого физического развития.

В целом, анализ научных взглядов позволяет сделать вывод о том, что теория спорта является важнейшим инструментом развития учебного процесса в сфере физической культуры и спорта. Ее педагогический потенциал проявляется в повышении качества образования, формировании профессиональной компетентности и воспитании гармонично развитой личности. Научные результаты подтверждают необходимость дальнейшего углубления теоретической подготовки и расширения исследований, направленных на интеграцию теории спорта в современную образовательную практику.

Заключение. Проведённый анализ научно-педагогических исследований позволяет сделать вывод о том, что теория спорта играет ключевую роль в развитии учебного

процесса в сфере физической культуры и спорта. Современные научные подходы подтверждают, что опора на теоретически обоснованные модели обучения обеспечивает целостность и системность учебно-тренировочной деятельности, повышает её эффективность и соответствие актуальным образовательным требованиям.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что интеграция теории спорта в образовательный процесс способствует формированию у обучающихся не только двигательных навыков и физических качеств, но и профессионального мышления, аналитических способностей, навыков саморегуляции и ответственности за результаты собственной деятельности. Теоретические знания позволяют обучающимся осознанно воспринимать спортивную деятельность, понимать закономерности адаптации организма к физическим нагрузкам и эффективно применять полученные знания в практической деятельности.

Особое значение теория спорта приобретает в условиях модернизации и цифровизации образования. Научные данные показывают, что её использование в сочетании с инновационными педагогическими технологиями способствует повышению мотивации обучающихся, развитию самостоятельности и формированию устойчивого интереса к занятиям физической культурой и спортом. Теория спорта в данном контексте выступает как методологическая основа рационального планирования учебного процесса и внедрения современных образовательных инноваций.

Таким образом, теория спорта является неотъемлемым компонентом современного учебного процесса в сфере физической культуры и спорта и важным фактором повышения качества образования. Полученные результаты обосновывают необходимость дальнейшего развития теоретической подготовки, совершенствования методического обеспечения и расширения научных исследований, направленных на интеграцию теории спорта в образовательную практику. Реализация данных направлений будет способствовать подготовке высококвалифицированных специалистов, отвечающих требованиям современного общества и профессиональной среды.

Литературы.

1. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры : учеб. для вузов. - М. : Физкультура и спорт, 2008. - 544 с.
2. Платонов В. Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. - К. : Олимпийская литература, 2015. - 808 с.
3. Щербаков А. П. Инновационные подходы в физкультурно-спортивном образовании // Теория и практика физической культуры. - 2020. - № 6. - С. 12–16.
4. Asatillayevich A. B. SOME FEATURES OF THE FORMATION OF THE THEORY OF SPORTS //Proximus Journal of Sports Science and Physical Education. – 2024. – Т. 1. – №. 5. – С. 38-42.
5. Asatillaevich A. B. Complex Aspects of the Organization Educational Process in the Context of the Pandemic Coronavirus. – 2022.
6. Asatillayevich A. B. STRUCTURE OF THE EDUCATIONAL PROCESS REGARDING SPORTS IN SEPARATE CLASSES //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2024. – Т. 23. – С. 103-108.

Azimova Maxfuza Hasanovna

Ingliz tili o'qitish metodikasi kafedrası PhD, v.b.dotsent

Samarqand davlat chet tillar instituti

m.azimova@gmail.com

TALABALARDA MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH JARAYONIDA PSIXOLINGVISTIK JIHATLAR: SO'ZLASH VA TINGLAB TUSHUNISH KO'NIKMALARINING UZVIYLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirish jarayonida psixolingvistik jihatlar: so'zlash va tinglab tushunish ko'nikmalarining uzviyligi haqida ma'lumotlar berilgan. Chet tilidagi muloqot madaniyatini shakllantirish jarayoni talabaning erkin, mustaqil muntazam olib borgan o'z ustida ishlash ko'nikmasi hamda mazkur faoliyatda motivatsiya namoyon bo'lishi ularning didaktik tayyorgarligi bilan bog'lanadi. Muloqotning mexanizmlari sifatida psixologik nuqtai nazardan til materiallarini bilish muhim. Tushunish muloqot jarayonida, muloqot esa tushunish jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Shunday qilib, muloqot nutq faoliyatining asosiy turi sanalib, uning yordamida o'rganilayotgan xorijiy til hamda u orqali nutq turiga bog'langan bir qancha psixologik muammolar kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: muloqot, madaniyat, tinglab tushunish ko'nikmalari, gapirish qobiliyati, nutqiy muammo, didaktika, tarjima tili, fonetik omillar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психолингвистические аспекты развития культуры общения у студентов, в частности взаимосвязь навыков говорения и аудирования (восприятия речи на слух). Отмечается, что процесс формирования культуры общения на иностранном языке связан с умением студента свободно, самостоятельно и систематически работать над собой, а также с проявлением мотивации в данной деятельности, что, в свою очередь, обусловлено его дидактической подготовленностью. С психологической точки зрения важным механизмом общения является знание языкового материала. Понимание формируется в процессе общения, а общение - в процессе понимания и развивается во взаимосвязи. Таким образом, общение является основным видом речевой деятельности, в ходе которого при изучении иностранного языка и связанных с ним видов речевой деятельности возникают различные психолингвистические проблемы.

Ключевые слова: общение; культура; навыки аудирования; способность говорения; речевая проблема; дидактика; язык перевода; фонетические факторы.

Abstract. This article examines psycholinguistic aspects of developing students' communicative culture, with particular emphasis on the interdependence of speaking and listening comprehension skills. It is noted that the process of forming communicative culture in a foreign language is closely connected with students' ability to work independently, freely, and systematically on self-improvement, as well as with the manifestation of motivation in this activity, which is determined by their didactic preparedness. From a psychological perspective, knowledge of language material plays an important role as a mechanism of communication. Comprehension is formed in the process of communication, and communication, in turn, develops through comprehension. Thus, communication is considered the main type of speech activity, during which a number of psycholinguistic problems arise in the learning of a foreign language and in speech activities associated with it.

Key words: communication; culture; listening comprehension skills; speaking ability; speech problem; didactics; language of translation; phonetic factors.

Kirish. Ta'lim jarayonini sifat jihatdan oshirish pedagog hamda ta'lim oluvchi bilan birga amalga oshiriladigan ikki tomonlama faoliyat turi hisoblanib, bu nafaqat pedagog shaxsining didaktik mukammaligi, balki talabaga nisbatan motivatsiya berish va ularning muloqot madaniyatini shakllantirish jarayonidagi faollik darajasiga ham bog'liq hisoblanadi. Bo'lajak chet

tili o'qituvchilarining ilmiy salohiyatini va metodik mahorati talabalar bilim faolligi bilan uyg'unlashtirilsa, qisqa vaqt mobaynida yuqori natijalarga erishish mumkin. "Rivojlantirish" jarayoni chet tillarni o'qitish metodikasida muayyan bir harakatlar va ularning majmuasi bilan o'zaro bog'liq hisoblanadi. Ushbu atama o'zbek tili izohli lug'atida "takomillashtirish, modernizatsiya, o'sish" kabi bir qancha so'zlar bilan tavsiflanadi. Yuqoridagi atamalarning barchasi aniq va rejalashtirilgan natijani ifodalashga qaratilgan faoliyatning muayyan modelini anglatadi.

Asosiy qism. Ma'lumki, kundalik hayotda talabalar o'zaro bir-birlari bilan ingliz tilida muloqotga kirishishlari mumkin. Ular ingliz tili darslarida fikr almashishlari, bahs-munozaralar olib borishlari, turli xil autentik materiallardan foydalangan holda gapirish (speaking), tinglab tushunish (listening) kabi mashq va vazifalarni bajarib, ingliz tilidagi muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishlari mumkin. Darhaqiqat, pedagog va talaba o'rtasida o'zaro bir-biriga ishonch va hurmat munosabatlarning o'rnatilishi, og'zaki muloqotni shakllantirishning asosiy qismi sanaladi. Chunki tilni o'rganuvchilar nutq qobiliyati va muloqot madaniyatini asosan o'zlarining ustozlaridan o'rganadilar. Demak, talabalarga nafaqat ingliz tilini o'rgatish, balki shu bilan bir qatorda, hamkorlikdagi muloqot madaniyatini shakllantirishni dars jarayonida, shuningdek, mashg'ulotlardan keyin ham davom ettiriladi va mustaqil tarzda faoliyat olib borish qobiliyatiga ham bog'liq hisoblanadi. Shunday ekan, ingliz tilini o'qitishda muloqot madaniyatini shakllantirish amaliy mashg'ulotlar jarayoni bilan birgalikda, darsdan tashqari qo'shimcha tarzda tashkillashtiriladigan to'garaklar, debat, davra suhbatlari, tadbir kechalari bilan uzviy bog'langan holda olib borilishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Zamonaviy ta'lim jarayonida muloqot madaniyatini rivojlantirish talabalarning kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Muloqot madaniyati shaxsning nutqiy xulq-atvori, til birliklaridan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyati hamda tinglovchi bilan samarali o'zaro ta'sirni amalga oshirish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Ushbu jarayonda so'zlash va tinglab tushunish ko'nikmalarining psixolingvistik uzviyligi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan nutq faoliyati inson tafakkuri, idrok va xotira jarayonlari bilan chambarchas bog'liq murakkab mexanizm sifatida talqin etiladi. Ushbu yondashuv asoschilaridan biri bo'lgan Lev Vygotskiy nutq va tafakkur birligi g'oyasini ilgari surib, til vositasida amalga oshiriladigan muloqot shaxsning intellektual va ijtimoiy rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, tinglab tushunish jarayoni so'zlash faoliyatining psixologik asosi bo'lib, talaba avvalo nutqni idrok etadi, keyin esa uni faol nutq shaklida qayta ishlab chiqadi.

Nutq faoliyati nazariyasiga asoslangan psixolingvistik tadqiqotlarda so'zlash va tinglab tushunish o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi jarayonlar sifatida ko'rib chiqiladi. Bu borada "Aleksy Leontyev"ning qarashlari muhim ahamiyatga ega. U nutqni maqsadli faoliyat sifatida talqin qilib, tinglab tushunishni nutqiy signalni dekodlash, so'zlashni esa kodlash jarayoni sifatida izohlaydi. Ushbu ikki jarayonning uyg'un rivoji talabalarda muloqot madaniyatining shakllanishi uchun zarur shart hisoblanadi.

Zamonaviy lingvistik va psixolingvistik tadqiqotlarda so'zlash va tinglab tushunishning o'zaro uzviyligi kommunikativ kompetensiyaning asosiy ko'rsatkichi sifatida baholanadi. Noam Chomsky til kompetensiyasi va nutqiy faoliyat o'rtasidagi farqni ta'kidlagan holda, real muloqot jarayonida tinglovchining nutqni qabul qilish va tahlil qilish qobiliyati so'zlovchining nutq ishlab chiqish darajasi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Bu holat talabalar nutq madaniyatini rivojlantirishda interfaol muloqot muhitini yaratish zarurligini asoslaydi.

Pedagogik jihatdan olib qarganda, muloqot madaniyatini rivojlantirish jarayonida faqat monologik nutqqa e'tibor qaratish yetarli emas. Tinglab tushunish ko'nikmalarini shakllantirish orqali talabalarda empatiya, muloqot etikasi va nutqiy moslashuvchanlik rivojlanadi. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tinglovchi sifatida faol ishtirok etgan talaba muloqot jarayonida nutqiy xatolarni kamroq qiladi, fikrni aniq va mantiqiy ifodalashga intiladi.

Shuningdek, soʻzlash va tinglab tushunish koʻnikmalarining uzviyligi talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishda ham muhim rol oʻynaydi. Tinglab tushunish jarayonida nafaqat til birliklari, balki intonatsiya, pauza, emotsional rang-baranglik kabi paralingvistik vositalar ham idrok etiladi. Bu esa soʻzlash jarayonida muloqot madaniyatiga rioya qilish, nutqiy etikani saqlash va suhbatdoshga hurmat bilan munosabatda boʻlishga xizmat qiladi.

Chet tilidagi muloqot madaniyatini shakllantirish jarayoni talabaning erkin, mustaqil muntazam olib borgan oʻz ustida ishlash koʻnikmasi hamda mazkur faoliyatda motivatsiya namoyon boʻlishi ularning didaktik tayyorgarligi bilan bogʻlanadi. Bundan koʻrinib turibdiki, talabaning rejalashtirish, introspeksiya (oʻzini oʻzi boshqarish) va avtonomlik qobiliyatlari namoyon boʻlishi yaʼni talaba til oʻrganish jarayonining toʻlaqonli teng huquqli aʼzosiga aylanishi maqsadga muvofiqdir.

I.M.Tuxtasinov mazkur jihatlariga quyidagicha izoh bergan: “Til lugʻat tarkibi uchun begona boʻlgan lisoniy vositalar, koʻpincha, bayon etilgan fikr haqida toʻgʻri tasavvur yaratishga ojizlik qilgani holda, tarjima tili madaniyatiga ham putur yetkazadi. Bunday paytlarda muammo tarjima amaliyotining boshqa qator usullari, jumladan, ikki til lissoniy vositalarining vazifaviy uygʻunligini qayta yaratish orqali amalga oshiriladi” [1; 66-b.].

Demak, chet tili mashgʻulotlarida talabalarga ingliz tilidagi muloqot madaniyatini rivojlantirishda tarjima mashqlaridan samarali foydalanish har ikki tildagi lissoniy vositalarni toʻgʻri moslashtirishga xizmat qiladi. Berilgan topshiriqlarda matnlarni tarjima qilish mashqlari yordamida boʻljak chet tili mutaxassislarini muloqot jarayoniga tayyorlash, mazkur topshiriqlar haqida tasavvur paydo qilish va darslar davomida yuzaga chiqadigan muammolarning oldini olishi ham mumkin. Masalan, ingliz tildagi tovushlarning talaffuzni mashq qilish, soʻzlarni gap tartibiga solish, oʻrganilgan soʻz hamda iboralarni yodlash va boshqalarni keltirib oʻtish mumkin.

Mashhur ingliz metodistlari M. A. Snouv va D. M. Brinton tomonidan ham ushbu masala yuzidan “Content Based Instructions”, yaʼni talabalarga “mazmunga asoslangan yoʻriqlar” berilishi maqsadga muvofiqligi aytib oʻtilgan [2;66-b.]. Mazkur yoʻnalish asosan talabalarining ogʻzaki nutqini rivojlantirishda, shuningdek, muloqot madaniyatini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga molikdir. Bunda tilni har qanday mavzuning mazmunidan foydalangan holda oʻrganishga undaydi. Bu ularni tilni mazmunan oʻrganishga undaydigan, dastlabki, mashgʻulotlardan boshlab undan real aloqa vositasi sifatida foydalanishga ragʻbatlantirish imkoniyatini beradi. Asosiy maqsad shuki, taʼlim jarayonini darsdan tashqarida ham avtonomlikni rivojlantirgan holda talabalarni mustaqil oʻrganuvchilarga aylantirishdir.

Maʼlumki, barcha tillarda tilning oʻziga xos boʻlgan fonetik xususiyatlari, grammatik qurilishi va sintaktik boʻlinishi borligi uchun uni oʻrgatish rivojlantirishda ham oʻzaro bir biridan ajralib turuvchi qiyinchilik va murakkabliklar yuzaga chiqishi mumkin. Xususan, dars mashgʻulotlarida ikki xil oilalarga mansub oʻzbek va ingliz tillarida ogʻzaki muloqotni rivojlantirish birmuncha murakkab boʻlishi mumkin. Oʻzbek tili uchun fonetik va grammatik tomondan qiyinchiliklar kelib chiqsa, ingliz tilida tovush almashinuvida muammolar kelib chiqadi.

Talabalarining muloqot madaniyatini shakllantirishda duch keladigan muammo va qiyinchiliklarning paydo boʻlish sabablari, ularning oʻrganilayotgan xorijiy tildagi ogʻzaki muloqot koʻnikmalarini egallash darajalari, bilim va malakalari tahlili, professor-oʻqituvchilar ishtirokida oʻtkazilgan davra suhbatlari va soʻrovnoma natijalari orqali mazkur jarayonda yuzaga chiqishi mumkin boʻlgan quyidagi muammo hamda murakkabliklar aniqlandi: boʻlgʻusi mutaxassislarning muloqot madaniyatini rivojlantirishga oid leksika (soʻz boyligi)ning yetarli emasligi, (muloqot jarayonida oʻz fikrlarini ifodalashda, suhbat mazmunini toʻliq tushunmaslik); matnning tarkibiy qismlarini mantiqiy jihatdan tuzish va bogʻlash (gapning grammatik, sintaktik tuzilishida soʻzlarni aniq va toʻgʻri tanlay olmaslik); sintaktik qurilmalarning bir xilligi (nutqning monotonligi va tayyor nutqiy qoliplardan chiqib keta olmaslik); intonatsiya (ohang) meʼyorlarining buzilishi; sintaktik sinonimik vositalarni toʻgʻri qoʻllay olmaslik va boshqalar.

Barchaga ayonki, muloqot madaniyatini shakllantirishda lisoniy jihatlar naqadar muhim boʻlsa, psixologik komponentlarning ahamiyati ham shu darajada muhim hisoblanadi. Psixolog I. A. Zimnyayaning takidlashicha, fikrni ifodalashni “yuzaga chiqaruvchi (shakllantiruvchi)” va

amalga oshiruvchi ikki psixologik jihatdan tuzilganligini va mazkur omillarning asosida “nutqiy ehtiyoj” tushunchasining o‘rni muhim ekanligini ifodalaydi: “so‘zlash uchun rag‘batlantiruvchi va muloqot qilishga undovchi omil bu – nutqiy ehtiyojdir” [3; 194-b.,4;14-b.].

Tashqi va ichki ta’sirlar tufayli ehtiyoj yuzaga kelishi mumkin. Tashqi ta’sirni talaba deb olinsa, ichki ta’sir – bu so‘zlash mexanizmlari, ya’ni til materiallarini bilish demakdir. Muloqotga kirishish uchun daslab, stimul-rag‘batlantiruvchi (undovchi) omilning mavjudligi hamda ehtiyoj sabab fikrning shakllanishidir. Muloqotning mexanizmlari sifatida psixologik nuqtai nazardan til materiallarini bilish muhim. Tushunish muloqot jarayonida, muloqot esa tushunish jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Shunday qilib, muloqot nutq faoliyatining asosiy turi sanalib, uning yordamida o‘rganilayotgan xorijiy til hamda u orqali nutq turiga bog‘langan bir qancha psixologik muammolar kelib chiqadi.

Mazkur holatda gaprish va fikrni namoyon qilish, fikrni tezda o‘ylab ko‘rish va qisqa vaqt oraliqida ifodalashning namoyon bo‘lishi mana shu kabi psixologik murakkabliklar bilan tavsiflanadi: muloqot jarayonida gapirishning avtomatlashgan va avtomatlashmagan sifatleri ham psixologik qiyinchilik bilan bog‘liq. Muloqot jarayonida tafakkur va xotira qiyinchiliklarini rivojlantirish asosiy o‘rin egallaydi. Ta’lim oluvchilarning muloqot madaniyatini shakllantirish – avvaldan shakllantirib borilgan leksik hamda grammatik bilim va ko‘nikmalar bilan davomli ishlash ahamiyatini hisobga olib, og‘zaki muloqot faoliyati uchun zarur hisoblangan fonetik, leksik va grammatik bilimlarni muntazam takrorlab borishga asoslanishi kerak. Bunda oliy ta’lim muassassasi talabalariga qo‘yiladigan asosiy talablar ma’lumot oqimi va til vositalarining murakkabligi asosida bosqichma bosqich takomillashtirilishi kerak. Xususan, talabalarda ko‘pincha gapirish jarayonida nutqiy to‘xtam (pauza)lar yuzaga kelib, buning oqibatida nutqning effektivligi buzilishi yuzaga keladi. Albatta, bu kabi sabablar sirasiga lug‘at (so‘z boyligi) kamligi; jumla (taktlar) orasida qisqa to‘xtamlarning ko‘pligi; talabaning o‘zi bilgan yoki yodidan ko‘tarilgan so‘z va iborani eslash jarayonida, qolaversa, tashqi ta’sirlar orqali bo‘linish (telefon qo‘ng‘irog‘i, eshik taqqillashi, kimningdir muloqotga aralashishi) shu kabilarni misol keltirish mumkin.

Fonetik muammolar tinglab tushunish (listening) jarayonida nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda yuzaga keluvchi asosiy to‘siqlar sirasiga kiradi.

R.P. Milrud ta’kidlab o‘tganidek: “til o‘rganuvchilar so‘zlarni tinglab noto‘g‘ri tushunadilar, bunga sabab ularni noto‘g‘ri eshitadilar” [5; 96-b.] (“lesson” (dars) – “lessen” (kamaytirmoq), “material” (ma’lumot) – “materiel” (harbiy sohadagi asbob-uskuna), “accept” (qabul qilmoq) – “except” (...dan tashqari), “advice” (maslahat) – “advise” (ma’lum qilmoq), “complement” (bir birini to‘ldirish) – “compliment” (maqtov) kabi so‘zlar. Anglashilganidek, bo‘lg‘usi mutaxassislarda og‘zaki muloqotni shakllantirishda ingliz tilida o‘z fikr-mulohazalarini muloqot maqsadi va nutq mazmuniga muvofiq ravishda til vositalarini to‘g‘ri tanlashi va shu yo‘sinda muloqotni anglashini ifodalaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirish jarayonida psixolingvistik jihatlarining ahamiyati beqiyosdir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, so‘zlash va tinglab tushunish ko‘nikmalari o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning parallel va tizimli rivojlanishi samarali kommunikativ faoliyatni ta’minlaydi. Mazkur ko‘nikmalardan birining yetarli darajada rivojlanmaganligi muloqot jarayonida nutqiy to‘siqlar va psixologik muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Psixolingvistik tahlil shuni asoslaydiki, muloqot jarayoni til materialini bilish, uni idrok etish va qayta ishlash mexanizmlariga tayanadi. Tinglab tushunish jarayonida shakllangan psixik modellar so‘zlash faoliyatining mazmuni va tuzilishini belgilab beradi, so‘zlash esa o‘z navbatida tushunish jarayonini faollashtirib, nutqiy tajribani boyitadi. Ushbu o‘zaro ta’sir muloqot madaniyatining rivojlanishida muhim psixolingvistik asos sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, chet tilida muloqot madaniyatini shakllantirish talabalarining mustaqil ishlash ko‘nikmalari, motivatsiyasi va didaktik tayyorgarligi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ta’lim jarayonida tinglab tushunish va so‘zlash ko‘nikmalarini integratsiyalashgan holda rivojlantirish talabalar nutqiy faoliyatining

samaradorligini oshiradi, ularning kommunikativ ishonchini mustahkamlaydi hamda nutqiy muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, soʻzlash va tinglab tushunish koʻnikmalarining uzviyligi talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirishning psixolingvistik poydevorini tashkil etadi. Shu bois, zamonaviy taʼlim amaliyotida ushbu koʻnikmalarni bir butun tizim sifatida shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni joriy etish muloqot madaniyatini rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Tuxtasinov I. M Tarjimon tayyorlashda kasbiy kompetensiyalarni ekvivalentlik hodisasi asosida rivojlantirish. Avtoref. Ped. Fan. Dokt. (DSc) – T.: 2018. – 66 b.
2. Snow, M.A., Briton, D.M. Content-based classroom: New perspectives on integrating language and content (2nd ed). – MI: University of Michigan Press, 2017. – P 66.
3. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: МПСИ, “МОДЭК”, 2001. – 194 с.
4. Леонтьев А.А. Язык реч речевая деятельность. Издательство: “Красанд”, 2010. – 216 с.
5. Мильруд Р. П. Методика преподавания английского языка. English teaching methodology. – М.: “Дрофа”, 2005. – 258 с.

I.R.Turakulov

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi dotsenti
r.turakulov@mail.ru

KURASH TURLARIDA ASOSIY JISMONIY SIFATLAR VA ULARNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada kurash turlarida asosiy jismoniy sifatlar va ularni takomillashtirish uslublari o'rganilgan. Jismoniy sifatlar, jumladan, kuch, tezlik, chidamlilik, moslashuvchanlik va koordinatsiya kabi omillar kurashchilarning texnik va taktika ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada har bir jismoniy sifatning kurashda qanday ahamiyatga ega ekanligi, shuningdek, ularni samarali ravishda rivojlantirish uchun qo'llaniladigan metodlar va uslublari keltirilgan. Takomillashtirish jarayonida individual yondashuv va muntazam treningning ahamiyati ham ta'kidlangan. Tadqiqot, kurashchilarning jismoniy tayyorgarliklarini oshirish uchun amaliy tavsiyalarni taqdim etadi va sportchilarga yuqori natijalarga erishishda yordam beradi.

Kalit so'zlar: kurash, jismoniy sifatlar, kuch, tezlik, chidamlilik, moslashuvchanlik, koordinatsiya, jismoniy tayyorgarlik, sportchi, texnik ko'nikmalar, taktika, takomillashtirish, individual yondashuv, sport psixologiyasi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные физические качества в спортивной борьбе и методы их совершенствования. Такие физические качества, как сила, быстрота, выносливость, гибкость и координация, играют важную роль в развитии технико-тактического мастерства борцов. В статье раскрывается значение каждого физического качества в спортивной борьбе, а также методы и приёмы, используемые для их эффективного развития. Также подчёркивается важность индивидуального подхода и регулярных тренировок в процессе совершенствования. В исследовании даны практические рекомендации по улучшению физической подготовки борцов и достижению спортсменами высоких результатов.

Ключевые слова: борьба, физические качества, сила, скорость, выносливость, гибкость, координация, физическая подготовленность, спортсмен, техническое мастерство, тактика, совершенствование, индивидуальный подход, спортивная психология.

Abstract. This article examines the main physical qualities in wrestling and the methods of their improvement. Physical qualities, including strength, speed, endurance, flexibility and coordination, play an important role in the development of technical and tactical skills of wrestlers. The article presents the importance of each physical quality in wrestling, as well as the methods and techniques used to effectively develop them. The importance of an individual approach and regular training in the improvement process is also emphasized. The study provides practical recommendations for improving the physical fitness of wrestlers and helps athletes achieve high results.

Key words: wrestling, physical qualities, strength, speed, endurance, flexibility, coordination, physical fitness, athlete, technical skills, tactics, improvement, individual approach, sports psychology.

Kirish. Kurash - dunyo bo'ylab eng qadimiy va mashhur jang san'ati turlaridan biri bo'lib, nafaqat texnik va taktika ko'nikmalarini, balki jismoniy sifatlarni ham rivojlantirishni talab qiladi. Har bir kurashchi yuqori natijalarga erishish uchun kuch, tezlik, chidamlilik, moslashuvchanlik va koordinatsiya kabi jismoniy omillarni mukammallashtirish zaruratiga duch keladi. Bu sifatlari nafaqat sportchi tanasining tayyorgarligini oshirib, uning texnik mahoratini yaxshilaydi, balki raqibga nisbatan ustunlikka erishishda ham katta rol o'ynaydi. Shu bois, jismoniy sifatlarni takomillashtirish va ularga ta'sir ko'rsatishning samarali uslublari kurashchi uchun nafaqat

maqsadga erishishda, balki sportda uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqola kurash turlarida jismoniy sifatlarning o'rnini va ahamiyatini tahlil qiladi, shuningdek, ularga ta'sir etish va ularni takomillashtirish uslublarini o'rganadi. Maqola orqali kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishga qaratilgan amaliy yondashuvlar va metodikalar taqdim etiladi, bu esa sportchilarga yuqori natijalarga erishishda yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili: Sportchilarning sog'lig'ini mustahkamlash va xar tomonlama jismoniy rivojlantirishni ta'minlagan holda xar tomonlama rivojlangan yuqori malakali kurashchilarni tayyorlashda ko'plab tadqiqotchi olimlar tadqiqotolib boganlar turli xil metod va vositalarni qo'llash orqali ma'lum samaradorlikka erishganlar. Xususan, respublikamiz olimlaridan F.A.Kerimov, T.S.Achilov, N.A.Tastanov, K.Yusupov, O.E.Toshmurodov, I.Turakulov kabi olimlar jismoniy tarbiya xamda sport sohasida turli muammolarni o'rgananlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda kurashchilarning jismoniy sifatlarni takomillashtirish uslublarini tahlil qilish uchun sifatli va miqdoriy metodlarning kombinatsiyasi qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvi quyidagilardan iborat:

1. *Adabiyotlarni tahlil qilish:* Tadqiqotda jismoniy sifatlarning kurashga ta'sirini o'rganish uchun so'nggi ilmiy va amaliy adabiyotlar tahlil qilindi. Bu jarayon kurash turlarida jismoniy sifatlarning ahamiyatini chuqur tushunishga yordam berdi.

2. *Eksperimental metod:* Jismoniy sifatlarni takomillashtirish jarayonidagi samaradorlikni baholash uchun eksperimentlar o'tkazildi. Kurashchilarning tayyorgarlik darajasi, shu jumladan, kuch, chidamlilik, tezlik va koordinatsiya ko'rsatkichlari o'lchandi. Eksperimentlar bir nechta guruhlarda o'tkazilib, turli trening uslublarining ta'siri taqqoslandi.

3. *Anketalar va interv'yu:* Kurashchilarning trening jarayonlari va o'zlarining jismoniy sifatlarni rivojlantirishga doir fikrlarini o'rganish uchun anketalar va interv'yu metodlari qo'llanildi. Bu usul, sportchilarning tajribalari va ularning treningga bo'lgan yondashuvlarini tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlillar va natijalar. Kurash to'garaklarida shug'ullanuvchilarning jismoniy sifatlartlarini takomillashtirish hamda texnik va taktik tayyorgarlik uslubiyotlarini yaxshi o'zlashtirib olsa musobaqalarda kutilgan natijalarni bera oladi.

Kurashchilarni tezkorlik, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarni rivojlantirish usullari kurashchi tezkorligi bu uning mumkin qadar qisqa vaqt ichida ayrim harakatlar va usullarni bajarish qobiliyatidir. Tezkorlik sifatini yaxshi rivojlantirmasdan kurashda yuqori natijalarga erishib bo'lmaydi. O'z raqibidan xatto sekundning yuzdan bir bo'lagiga tezroq harakat qiladigan kurashchi uning oldida muxim ustunlikka ega bo'ladi. Kurashchi tezkorligi ko'p jihatdan uning asab jarayonlari harakatchanligiga, sharoitlarga, raqib harakatlaridagi ko'rimsiz o'zgarishlarni sezishga bo'lgan sezgirlik unda qay darajada rivojlanganligiga bellashuvda har safar yuzaga kelgan vaziyatni bir zumda qabul qilish va to'g'ri baholay olish malakasiga taktik harakatlarni o'z vaqq'tida va aniq bajarishga bog'liq. Kurashchining tezkorlik harakatlarini tarbiyalash uchun maksimal tezlik bilan bajariladigan mashqlar (ular odatda tezlik mashqlari deb ataladi) qo'llaniladi.

Tezkorlik deganda kishidagi harakatlarning tezlik harakteristikasini, shuningdek, harakat reaksiyasining vaqtini belgilovchi funksional xususiyatlar tushuniladi. Tezkorlik namoyon bo'lishining uchta asosiy shakllari mavjuddir:

- 1) harakat reaksiyasining latent vaqti; 2) ayrim harakatlar tezligi;
- 3) harakatlar chastotasi.

Tezkorlik namoyon bo'lishining shakllari bir-biriga nisbatan bog'liq emas. Bu ayniqsa harakat reaksiyasining harakat tezligi ko'rsatgichlarga ko'pincha aloqador bo'lmadigan vaqt ko'rsatgichlarga taaluqlidir.

Reaksiyalar oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy reaksiya oldindan ma'lum bo'lgan signal ilgaridan ma'lum bo'lgan harakat bilan javob berishdir. Reaksiyalarning qolgan barcha tiplari murakkab reaksiyalardir. Tezkorlikni juda ko'pi oddiy reaksiyalar uchun harakterlidir: ayrim vaziyatlarda tezda biror qarorga keluvchi kishilar boshqa sharoitlarda ham tezroq biror fikrga

keladilar. Tez bajariladigan hilma-xil mashqlar bilan shug'ullanish oddiy reaksiya tezligini yaxshilaydi. Reaksiya tezkorligiga doir mashqlar amalda harakatlarning tazligiga ta'sir etmaydi. Oddiy reaksiya tezkorligini tarbiyalashda bir necha uslublardan foylaniladi. Bulardan eng ko'p tarqalgani to'satdan paydo bo'ladigan signalga yoki tevarak- atrofdagi vaziyatning o'zgarishiga qayta, mumkin qadar tezroq, reaksiya ko'rsatish uslubidir. Bu uslub yangi shug'ullanuvchilar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda tez orada ijobiy natijalar ko'rsatadi.

Reaksiya tezkorligi katta ahamiyatga ega bo'lgan hollarda uni takomillashtirish uchun maxsus uslubiyotlardan foydalaniladi. Bu uslubiyotlardan biri-analitik yondashish uslubiyoti-reaksiya tezkorligini engillashtirilgan sharoitlarda va undan keyingi harakat tezligini takomillashtirishdan iboratdir.

Kuchni oshirish tayyorgarligi. Odatda kishi juda tez harakat qilayotgan vaqtda anchagina tashqi qarshilikni engishiga to'g'ri keladi. Bunday hollarda erishilgan tezlik miqdori kishidagi kuch imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi.

Biror bir harakatda asosan ikki yo'l bilan tezlikni oshirish mumkin:

- 1) maksimal tezlikni oshirish xisobiga,
- 2) maksimal kuchni oshirish xisobiga.

Maksimal kuchni sezilarli oshirish juda ham qiyin; kuch imkoniyatlarini oshirish esa birmuncha engil hal qilinadi. Harakatlar tezligini oshirishga qaratilgan kuch oshirish tayyorgarligi jarayonida ikki asosiy vazifa hal qilinadi:

- 1) maksimal muskul kuch darajasini oshirish;
- 2) tez harakatlar sharoitida eng ko'p kuch namoyon qilish qobiliyatini tarbiyalash.

Kurashchining chaqqonligi –bu harakatlarni nazorat qila olish, bellashuvda to'satdan o'zgarib turadigan vaziyatda tez va aniq yo'l tutish va tegishli harakatlarni oqilona bajarish qobiliyatidir. Chaqqonlik deganda sportchining koordinatsion qobiliyatlari yig'indisi tushuniladi. Shunday qobiliyatlardan biri yangi harakatlarni egallash tezligi ikkinchisi to'satdan o'zgaradigan vaziyat talablariga muvofiq harakatlarni tez qayta qurish hisoblanadi. Chaqqonlikni rivojlantirish uchun har qanday mashqdan foydalanish mumkin, lekin ularda yangilik elementlari bo'lishi shart. Chaqqonlikning rivojlantirishning ikkinchi yo'li mashqning koordinatsion murakkabligini oshirishdan iborat. Uchinchi yo'li bu nooqilona mushak kuchlanishi bilan kurashish, chunki chaqqonlikni namoyon qilish ko'p jihatdan mushaklarni zarur hollarda bo'shashtirish malakasiga bog'liq. Kurashchi chaqqonligini rivojlantirishning hamma vositalarini ikkita bo'limga ajratish maqsadga muvofiqdir: umumiy chaqqonlikni rivojlantirish vositalari va maxsus chaqqonlikni rivojlantirish vositalari. Umumiy chaqqonlikni rivojlantirish vositalari umuman harakatlanish tajribasi va harakat koordinatsiyasini boyitishga qaratilgan. Maxsus chaqqonlikni rivojlantirish vositalari kurashchining o'ziga xos maxsus harakatlanish koordinatsiyasini hamda musobaqa faoliyatining favqulodda sharoitlarda o'z harakatini baholay olish va qayta qurish qobiliyatini takomillashtirishga qaratilgan.

Muhokama. Har qanday harakat biror bir konkret vazifani hal qilishga qaratilgan bo'ladi: mumkin qadar balandroq sakrash, to'pni olib olish, shtangani ko'tarish va boshqalar kabi. Harakat vazifasining murakkabligi ko'pgina sabablar bilan, jumladan bir vaqtda va ketma-ket bajariladigan harakatlarning bir-biriga uyg'unligiga bo'lgan talablar bilan belgilanadi. Harakatlarning koordinatsion murakkabligi chaqqonlikning birinchi o'lchovi hisoblanadi. Harakatning makon vaqt va kuch harakteristikalari harakat vazifasiga mos kelsa ya'ni harakat aniq bo'lsa harakat vazifasi bajariladi. Harakatning aniqligi tushunchasi harakatning makon, vaqt va kuch harakteristikalari aniqligidan iborat. Harakatning aniqligi chaqqonlikning ikkinchi o'lchovidir. Xayotda va jismoniy tarbiyada duch kelish mumkin bulgan barcha harakatlarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

- 1) nisbatan stereotip harakatlar
- 2) nostereotip harakatlar.

YEngil atletika yo'lkasida yugurish, engil atletikadagi uloqtirish va sakrashlar, gimnastika mashqlari, tekis joyda yurish birinchi gruppaga; kross va sport o'yinlari esa ikkinchi gruppaga misol bo'ladi. Chaqqonlikni yangi harakatlarni tezda o'zlashtirib olish qobiliyati, harakat

faoliyatini to'satdan o'zgarayotgan sharoit talablariga muvofiq ravishda tez qayta kurish qobiliyati deb atash mumkin. Chaqqonlikning hayotiy muhim turi gavda nisbatan kam harakatda bo'lib qo'llar bilan aniq harakatlar bajarishdir. Chaqqonlikning fiziologik asoslariga ko'ra analizatorlar orqali qabul qilingan ma'lumotlar markaziy nerv sistemasida tahlil etilib muskullarga uzatiladi va buyruq bo'yicha muskullar ish bajaradi.

Chaqqonlikni tarbiyalashning asosiy yo'li yangi hilma-xil harakat ko'nikma va malakalarini o'rganib olishdir. Bu harakat malakalarning ortib borishiga sabab bo'ladi va harakat analizatorining funksional imkoniyatlariga samarali ta'sir etadi. Chaqqonlikni oshirishga qaratilgan yuklamalarning o'zgarishi, shug'ullanuvchilar engib oladigan koordinatsion qiyinchiliklar ortira borish yo'li bilan sodir bo'ladi. Bu qiyinchiliklar asosan quyidagi talablardan tashkil topadi: harakatlarning aniq bo'lishi; ularning o'zaro muvofiqligi; sharoitning to'satdan o'zgarishi. Chaqqonlikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar nisbatan tez charchashga olib keladi.

Chaqqonlikni tarbiyalashda bir qator usullar qo'llanadi. Ular quyidagicha bo'lishi mumkin. Har qanday harakat ma'lum ma'noda muskullardagi qo'zg'alish va bo'shashish birligining natijasidir. Harakatlarning muvaffaqiyatli bajarish uchun qo'zg'alish qanchalik zarur bo'lsa, muayyan muskullarni kerakli paytda bo'shashtirish ham shunchalik zarurdir. Muskel zo'riqishi turli sabablarga ko'ra paydo bo'lishi va uch shaklda ko'rinishi mumkin:

- 1) harakatsizlik sharoitida muskullardagi zo'riqish ortib ketgan;
- 2) bo'shashish tezligining etarlicha bo'lmasligi;
- 3) takomillashmagan koordinatsion harakat natijasida bo'shashish vazifasida muskul ozmi-ko'pmi qo'zg'alganicha qoladi.

Tonik zo'riqishga qarshi kurashish. Fiziologiyadan ma'lumki, xatto ko'rinish turgan harakat aktivligi bo'lmaganda ham ozroq zo'riqish bo'ladi. Bu zo'riqishning tabiati ikki xildir, muskulning o'zi ma'lum darajada yopishqoq-cho'ziluvchan xususiyatlarga ega, muskulga deyarli har doim impuls kelib turadi.

Tonik zo'riqishga qarshi kurash muskulning elastiklik xususiyatini o'zgartirish yo'li bilan ham, harakatsizlikda namoyon bo'ladigan cho'zilish refleksleri darajasini pasaytirish yo'li bilan ham olib boriladi. Buning uchun qo'l, oyoq va gavda bilan erkin harakatlar tipidagi muskullarni bo'shashtiradigan mashqlardan foydalaniladi.

Chaqqonlikni tarbiyalash jarayonida umumiy koordinatsion zo'riqish asta-sekin yo'qotilib boriladi. Biroq unga qarshi kurashda maxsus usullardan foydalaniladi:

1. Shug'ullanuvchilarga harakatlarni zo'riqmay, engil va erkin bajarish zarurligini tushuntirish.

2. Bo'shashtirishga doir maxsus mashqlar.

Bulardan maqsad-muskullarning bo'shashgan holatini idrok qilishni va muskullarni erkin bo'shashtirishni o'rgatish. Muskullarni zo'riqqan holatdan bo'shashgan holatga o'tkazish uchun foydalaniladigan mashqlar-bir muskullarning bo'shashishi boshqalarning zo'riqish bilan uyg'unlashib keladigan mashqlar. Jismoniy mashqlarni bajarish jarayonida shug'ullanuvchilarga dam olish vaqtini mustaqil ravishda aniqlash va bu vaqtda muskullarni maqsimal bo'shashtirish tavsiya qilinadi. Bo'shashtirish mashqlarni bajarishda muskullarning zo'riqishi nafas olish va nafas tutib turish bilan, bo'shashtirish esa aktiv nafas chiqarish bilan mos kelishi lozim.

Muvozanat saqlash qobiliyati va uni tarbiyalash uslubiyoti. Muvozanat deganda gavgani turg'un bir holatda saqlash qobiliyati tushuniladi. Muvozanat statik va dinamik bo'lishi mumkin. Biror bir holatda turishda kishining gavgasi mutloq harakatsiz bo'lmaydi, u doimo tebranib turadi. Kishi biror daqiqa muvozanatni yo'qotish va uni qaytatdan tiklab turadi. Kishida muvozanat funksiyasi qanchalik takomillashgan bo'lsa, u muvozanatni shunchalik tez tiklab oladi, unda tebranish amplitudasi shunchalik kichik bo'ladi.

Muvozanat saqlashni tarbiyalash muvozanat saqlash mashqlari deb ataladigan mashqlarni harakatlar va holatlarni takomillashtirish bilan bajariladi. "Makonni xis qilish" va uni tarbiyalash uslubiyoti. Makonni aniqlashda eng ko'p yo'l qo'yadigan xatolardan biri-biror buyumgacha bo'ladigan masofani aniqlashdagi xatolikdir. Bunday aniqlik, harakatlarning aniqligi masofa ortgan sari kamaya boradi. Dastlab bir-birlaridan keskin farq qiladigan topshiriqlarni farq qilishga

o'rgatish keyin esa bu topshiriqlarni asta-sekin yaqinlashtirish kerak. Bu usul mashqlarni ko'p marta takrorlash usuliga qaraganda ancha samaralidir.

Egiluvchanlik-bu kurashchining katta amplitudada harakatlarni amalga oshirish qobiliyatidir. Egiluvchanlik bo'g'imlaridagi harakatchanlik bilan aniqlanadi. Bir nechta egiluvchanlik turlari mavjud. Faol egiluvchanlik-bu shaxsan mushak kuchlanishlari hisobiga harakatlarni katta amplitudada bajarish qobiliyatidir. Sust egiluvchanlik-bu tashqi kuchlar: og'irliklar, raqib harakatlari hisobiga harakatlarni katta amplitudada bajarish qobiliyatidir. Dinamik egiluvchanlik-dinamik xususiyatlarga ega mashqlarda namoyon bo'ladigan egiluvchanlikdir. Statik egiluvchanlik –statik egiluvchanlikka ega mashqlarda namoyon bo'ladigan egiluvchanlikdir. Umumiy egiluvchanlik-turli yo'nalishlarda eng yirik bo'g'imlarda katta amplituda bilan harakatlarni bajarish qobiliyatidir. Maxsus egiluvchanlik-kurashchining texnik-taktik xususiyatlariga tegishli bo'g'imlar va yo'nalishlarda harakatlarni katta amplituda bilan bajarish qobiliyatidir.

Egiluvchanlik deganda tayanch-harakat apparatining morfofunktsional xususiyatlari tushunilib, bu xususiyatlar shu apparat zvenolarning harakatchanligini belgilaydi. Harakatlarning maksimal amplitudasi egiluvchanlikning o'lchovi bo'lib xizmat qiladi. U burchak o'lchovlarda yoki chiziqli o'lchovlarda ifodalanadi. Egiluvchanlik aktiv va passiv bo'ladi. Egiluvchanlik muskul va to'qimalarning elastikligiga bog'liq. Muskullar elastiklik xususiyatlari markaziy nerv sistemasining ta'sirida o'zgarishi mumkin. Musobaqalardagi ruhiy ko'tarinkilik egiluvchanlikni orttirsa, o'zini yo'qotib qo'yish holati egiluvchanlikni kamaytiradi. Egiluvchanlikni ortishi bilan cho'ziluvchan muskullar kuchli darajada qo'zg'algan holatga o'tadilar.

Egiluvchanlikning namoyon bo'lishi muhitning tashqi temperaturasida bog'liq: temperaturaning ortish bilan egiluvchanlik ham ortib boradi. Sutka vaqti, boshqa jismoniy sifatlarga qaraganda, egiluvchanlikka ko'p ta'sir qiladi. Ertalabki soatlarda egiluvchanlik ancha kamaygan bo'ladi. Mashg'ulot o'tkazayotganda, egiluvchanlik to'ri sharoitlar ta'sirida o'zgartirishni e'tiborga olish kerak.

Egiluvchanlikning yomonlashuviga olib boradigan noqulay sharoitlarni razminka yordamida qizish bilan bartaraf qilish mumkin. Egiluvchanlik charchash ta'sirida sezilarli ravishda o'zgaradi, jumladan, aktiv egiluvchanlik ko'rsatkichlari kamayadi, passiv egiluvchanlik ko'rsatkichlari esa ortib boradi. Bolalarda egiluvchanlik kattaroq bo'ladi. Lekin bu faqat tayanch harakat apparatining mortligi va zaifligi hisobiga xolos. Shuning uchun bolalarda egiluvchanlikni tarbiyalash oson kechadi.

Aktiv mashqlar bajarilish karakteriga ko'ra bir-birlaridan farq qiladi: bir fazali mashqlar va prujinasimon mashqlar; silkinish mashqlari; yuklama bilan yuklamasiz bajariladigan mashqlar. Bulardan tashqari, maksimal amplituda sharoitda gavdaning harakatsiz holatini saqlab turadigan statik mashqlar ham shu gruppaga kiradi. Passiv statik mashqlar aktiv egiluvchanlikni rivojlantirish uchun dinamik mashqlarga karaganda unchalik samarali emas, lekin passiv egiluvchanlikda yuqori ko'rsatkichlarga erishish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda ushbu tadqiqot kurash turlarida jismoniy sifatlarning rivojlanishi va ularni takomillashtirish uslublarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kurashchilarning muvaffaqiyatli faoliyati faqat texnik mahoratga bog'liq bo'lib qolmaydi, balki kuch, tezlik, chidamlilik, moslashuvchanlik va koordinatsiya kabi jismoniy sifatlarning samarali rivojlanishiga ham to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Jismoniy sifatlarni takomillashtirish jarayonida turli metodlar, jumladan, intensiv treninglar, individual yondashuv, psixologik tayyorgarlik va eksperimental yondashuvlar samarali natijalarga olib keladi. Tadqiqotda olingan ma'lumotlar asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirishning eng muvaffaqiyatli uslublari belgilandi, shuningdek, trening jarayonlarida ushbu uslublarni qo'llashning ahamiyati ta'kidlandi.

Bundan tashqari, trening uslublarining samaradorligini oshirish uchun doimiy monitoring va tahlil qilish, shuningdek, sportchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish zarurligi aniqlandi. Kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda trenerlar, sport psixologlari va sog'liqni saqlash mutaxassislarining hamkorligi muhim rol o'ynaydi. Kelajakda jismoniy sifatlarni

takomillashtirish bo'yicha yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borish, sportchilarning individualliklarini yanada yaxshiroq tushunish va trening uslublarini yanada rivojlantirish uchun yangi texnologiyalarni joriy etish zarur. Shuningdek, jismoniy va psixologik tayyorgarlikni integratsiyalashga qaratilgan yangi usullarni ishlab chiqish o'z o'rnini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. F.A. Kerimov.Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti ZAR QALAM Darslik. T., 2005
2. T.S.Achilov Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (milliy kurash) Darslik T., 2005.yil
3. N.A.Tastanov. Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. ZAR QALAM Darslik. T., 2015 Q.Atoyev O'quvchi yoshlarni o'zbek kurashiga o'rgatish usuliyoti. ZAR QALAM O'quv qo'llanma. T., 2005
4. I.Turakulov Tanlangan sport turi bo'yicha mutaxassislikka kirish (kurash) O'quv qo'llanma. Samarqand, 2023 yil.
5. O.E.Toshmurodov. Milliy kurashning nazariy asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma. Samarqand 2017
6. K.Yusupov. Kurash Xalqaro qoidalari, texnikasi va taktikasi. Ilmiy-usluboy-amaliy qo'llanma. T., 2005.
7. A.R.Taymuratov Kurash nazariyasi va uslubiyati., O'quv qo'llanma 2020 yuil
8. M.N.Shukurov.Sport pedagogik maxoratini oshirish., O'quv qo'llanma. 2021 yil
9. T.S.Usmanxadjaev, Z.S.Artiqov, M.M. Qirg'izboyev Belbog'li kurashchilarning jismoniy tayorgarligi., O'quv qo'llanma. 2017 yil
10. Z.S. Artiqov O'quv qo'llanma. Sport pedagogik maahoratini oshirish. 2018 yil
11. I.R.Turakulov, M.A.Imomov, N.A.Gulova THE METHOD OF TEACHING FEMALE WRESTLERS HOW TO THROW FROM THE WAIST BY HOLDING HANDS AND NECKS Web scientist: international scientific research journal ISSN: 2776-0979, Volume 5, Issue 10, October - 2024

Ochilov Sherzod Jumaniyazovich
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti
sherzod4821@gmail.com

ZAMONAVIY ERKAKLAR VOLEYBOLIDA SAKRAB TEZKOR TO'PNI O'YINGA KIRITISHNI AMALGA OSHIRISHNING TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy erkaklar voleybolida sakrab tezkor to'pni o'yinga kiritish (sakrab xizmat) texnikasi va uning samaradorligi tahlil qilinadi. Sakrab xizmat bugungi kunda hujumkor xarakterga ega bo'lgan muhim texnik-taktik vosita sifatida baholanib, raqib jamoaning qabul qilish tizimini izdan chiqarishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotda sakrab xizmatni bajarish bosqichlari, harakatlar koordinatsiyasi, tezlik va aniqlik ko'rsatkichlari hamda jismoniy tayyorgarlik omillarining ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, yuqori malakali voleybolchilarning musobaqa jarayonidagi xizmat samaradorligi statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Maqola natijalari mashg'ulot jarayonida sakrab tezkor to'pni o'yinga kiritish texnikasini takomillashtirish, sportchilarning texnik mahoratini oshirish va musobaqa samaradorligini yaxshilashda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: voleybol, texnik-taktik harakatlar sakrab tezkor, to'pni o'yinga kiritish, samaradorlik, himoya, raqib taktikasi.

Аннотация. В данной статье анализируется техника выполнения прыжковой скоростной подачи (поддачи в прыжке) и её эффективность в современном мужском волейболе. Прыжковая подача в настоящее время рассматривается как важное технико-тактическое средство атакующего характера, играющее значительную роль в нарушении системы приёма мяча команды соперника. В исследовании изучаются этапы выполнения прыжковой подачи, координация движений, показатели скорости и точности, а также влияние факторов физической подготовленности. Кроме того, на основе статистических данных анализируется эффективность подачи у высококвалифицированных волейболистов в соревновательной деятельности. Результаты статьи имеют практическое значение для совершенствования техники выполнения прыжковой скоростной подачи в тренировочном процессе, повышения технического мастерства спортсменов и улучшения соревновательной эффективности.

Ключевые слова: волейбол; технико-тактические действия; прыжковая скоростная подача; ввод мяча в игру; эффективность; защита; тактика соперника.

Abstract. This article analyzes the technique of performing the jump serve (jump power serve) and its effectiveness in modern men's volleyball. The jump serve is currently regarded as an important offensive technical and tactical tool that plays a significant role in disrupting the opponent team's serve-reception system. The study examines the stages of executing the jump serve, movement coordination, speed and accuracy indicators, as well as the influence of physical fitness factors. In addition, the effectiveness of the jump serve performed by highly qualified volleyball players during competitive matches is analyzed based on statistical data. The results of the article are of practical significance for improving the technique of the jump power serve in the training process, enhancing athletes' technical skills, and increasing competitive performance.

Key words: volleyball; technical and tactical actions; jump power serve; putting the ball into play; effectiveness; defense; opponent's tactics.

Kirish. Dunyo bo'ylab yanada ommalashib borayotgan voleybol musobaqalarida yuksak natijalarga erishish zaruriyati jamoalar o'rtasida yuzaga kelayotgan raqobatni yildan-yilga keskinlashishiga olib kelmoqda. Zamonaviy voleybol o'yini tobora murakkablashib, unda sportchining harakat tezligi, kuch-quvvat salohiyati va harakat koordinatsiyasi muhim rol o'ynamoqda. Ayniqsa, yuqori malakali voleybolchilarning to'pni sakrab, yuqori tezlikda o'yinga kiritish texnikasi jamoaviy taktikaning muhim komponenti sifatida ajralib turadi. Bu texnika orqali

raqib jamoaning himoya tizimini buzish, to'pni noto'g'ri qabul qilishga majbur qilish va tezkor hujumni amalga oshirish imkoniyati yuzaga keladi.[1,2]

Asosiy qism. Zamonaviy voleybol talablari keskin o'zgarib borayotgani, o'yin sur'ati ortayotgani, yuqori tezlikdagi texnik harakatlar ulushi ko'payayotgani mazkur yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borishni talab etadi. Voleybolda sakrab to'pni o'yinga kiritish yuqori darajadagi koordinatsion, tezlik-kuch sifatleri, fazoviy boshqaruv, texnik barqarorlik va psixologik tayyorgarlikni talab qiluvchi murakkab texnik harakat hisoblanadi [3,4].

Zamonaviy erkaklar voleybolida o'yin sur'atining oshishi, hujumkorlikning kuchayishi va raqibni darhol bosim ostiga olishga intilish sakrab tezkor to'pni o'yinga kiritish (jump serve) usulining ahamiyatini keskin oshirdi. Sakrash bilan bajariladigan tezkor xizmat murakkab ko'p bo'g'inli harakatlar zanjiriga tayanadi. Texnika quyidagi bosqichlarda tahlil qilinadi:

1. Yugurib kelish va to'pni tashlash – optimal balandlik va aniqlik muhim; tashlashdagi xatolar zarba samaradorligini pasaytiradi.

2. Sakrash – pastki ekstremal kuchi (oyoq panjasi–tizza–son bo'g'inlari) eksploziv tarzda ishga tushadi.

3. Zarba berish – yelka kamari, tirsak va bilakning ketma-ket tezlanishi to'pga maksimal tezlik beradi.

4. Qo'nish va tiklanish – jarohatlarning oldini olish uchun amortizatsiya texnikasi muhim.

Biomekanik nuqtayi nazardan, xizmat samaradorligi kuch–tezlik–muvozanat uyg'unligiga bog'liq. To'pning uchish trayektoriyasi, aylanishi (topspin) va tezligi qabulchi uchun murakkab vaziyat yaratadi.

Sakrash bilan tezkor xizmat agressiv xizmat sifatida baholanadi. Uning taktik ustunliklari:

- qabulni beqarorlashtirish;
- raqibning birinchi uzatmasini yomonlashtirish;
- tezkor hujum variantlarini cheklash;
- psixologik bosimni kuchaytirish.

Zamonaviy jamoalar xizmatni maqsadli zonalarga (qabulchi o'yinchining zaif tomoni, 1–5 zonalar oralig'i) yo'naltirib, raqib tuzilmasini buzishga intiladilar.

Sakrashli xizmat yuqori darajadagi kuch, tezlik, koordinatsiya va chidamlilikni talab qiladi. Ayniqsa:

- oyoq mushaklarining eksploziv kuchi;
- yelka kamari va bilak mushaklarining tezkorligi;
- tananing markaziy mushaklari (core) barqarorligi muhim.

Shu bois mashg'ulotlarda plyometrik mashqlar, tezlik-kuch mashqlari va maxsus texnik drilllardan foydalanish tavsiya etiladi.

Amaliy tahlillar quyidagi keng tarqalgan xatolarni ko'rsatadi:

- to'pni noto'g'ri tashlash;
- sakrash vaqtining nomuvofiqligi;
- zarba nuqtasining pastligi;
- muvozanatni yo'qotish.

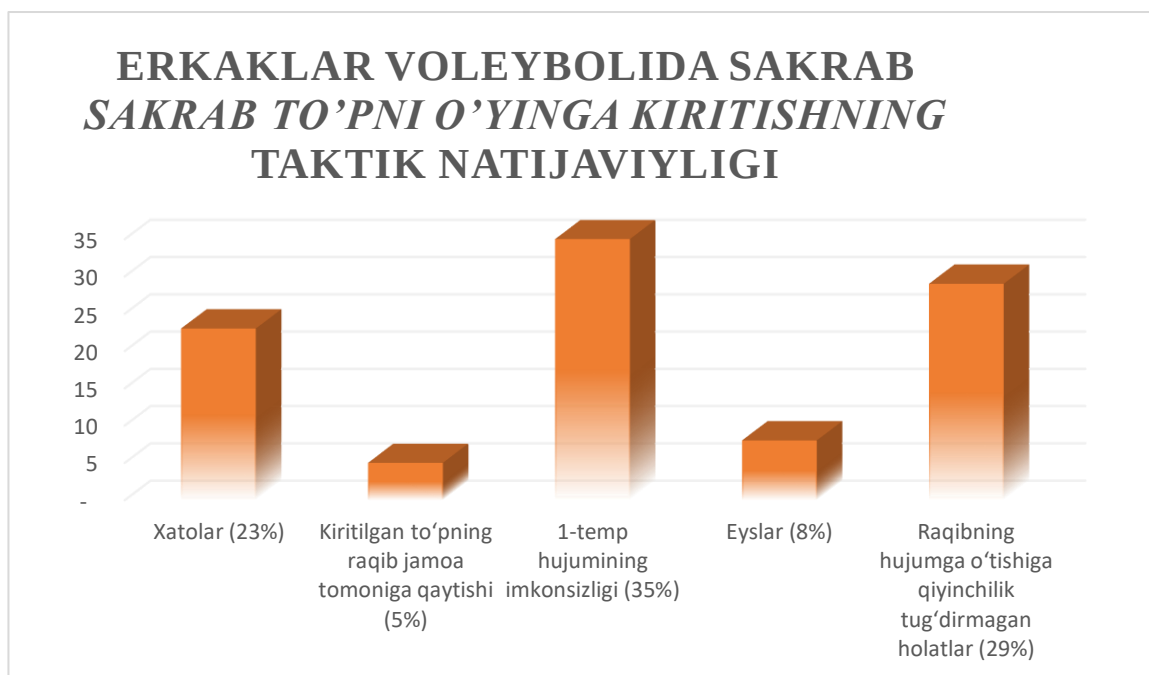
Ularni bartaraf etishda bosqichma-bosqich o'rgatish, video-tahlil va individual texnik tuzatishlar samarali natija beradi.

Bugungi erkaklar voleybolida sakrab tezkor xizmat tezlikning ortishi va aniqlikning yaxshilanishi bilan tavsiflanadi. Professional darajada xizmat tezligi yuqori bo'lib, topspinli zarbalar qabulni murakkablashtiradi. Mashg'ulot jarayonida raqamli monitoring, video-analitika va yuklamani individual rejalashtirish keng qo'llanilmoqda.

Ilmiy-tahliliy xulosalarga ko'ra, sakrab tezkor to'pni o'yinga kiritish zamonaviy erkaklar voleybolida yuqori samaradorlikka ega kompleks texnik-taktik element hisoblanadi. Uning muvaffaqiyati texnik mukammallik, jismoniy tayyorgarlik va taktik ongning uyg'unligiga bog'liq. Mazkur xizmat turini puxta o'zlashtirish jamoaning raqobatbardoshligini oshiradi hamda o'yin natijasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

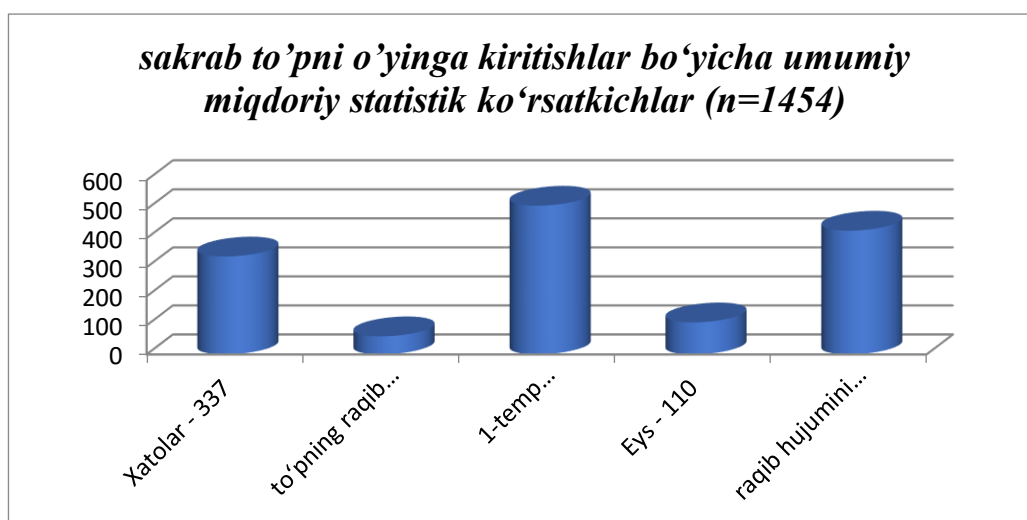

Ushbu maqolada 2023–2024-yilgi erkaklar jamoalari oʻrtasidagi Oʻzbekiston Superliga musobaqalaridagi oʻyinlar bayonnomalari tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – zamonaviy yuqori malakali voleybolchilarda sakrab toʻpni oʻyinga kiritishning taktik samaradorligi, raqib himoya qabuliga koʻrsatgan bosimi va musobaqaviy sharoitdagi real natijaviyligini aniqlashdan iborat boʻldi. Mazkur statistik maʼlumotlar 1454 ta sakrab tezkor *toʻpni oʻyinga kiritishlarni* oʻz ichiga oldi. Natijalar rasm va jadval koʻrinishida quyida bayon etiladi.

1-rasm. Erkaklar voleybolida sakrab toʻpni oʻyinga kiritishning taktik natijaviyligi boʻyicha foiz koʻrsatkichlari taqsimoti.

Diagrammada 2023–2024-yilgi Oʻzbekiston Superligasi erkaklar jamoalari oʻyinlarida qayd etilgan 1454 ta sakrab toʻpni oʻyinga kiritish natijalarining foiz nisbati aks ettirilgan. Eng yuqori ulushni 1-temp hujumining imkonsizligi (35%) tashkil etadi. Xatolar ulushi 23%, eyslar 8%, raqibning hujumga oʻtishiga qiyinchilik tugʻdirmagan holatlar 29%, kiritilgan toʻpning raqib jamoa tomoniga qaytishi esa 5% ni tashkil qilgan. Diagramma sakrab kiritilgan toʻpning raqib qabuliga bosim darajasini aniq koʻrsatadi.

2-rasm. Sakrab sakrab to'pni o'yinga kiritishlar bo'yicha umumiy miqdoriy statistik ko'rsatkichlar (n=1454).

Ushbu diagramma sakrab to'pni o'yinga kiritish natijalarining miqdoriy taqsimotini ko'rsatadi. Unda xatolar (337 ta), eyslar (110 ta), 1-temp hujumining amalga oshmasligi (512 ta), raqib hujumini cheklamaydigan uzatmalar (426 ta) hamda to'pning raqib jamoa tomoniga qaytishi (69 ta) bo'yicha aniq raqamlar berilgan. Mazkur grafik uzatmalarning musobaqaviy samaradorligini baholashda muhim statistik asos bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval – Sakrab to'pni o'yinga kiritishning taktik samaradorligi

T/r	Sakrab to'pni o'yinga kiritish ko'rsatkichi	Miqdori	Umumiy son (100%)	Ulushi (%)
1	Umumiy uzatmalar soni	1454	100%	–
2	Xatolar	337	1454	23%
3	Qabul raqib tomonga qaytib ketishi	69	1454	5%
4	1-zarba chizig'i bo'yicha hujumning imkonsizligi	512	1454	35%
5	“Eys” – to'g'ridan-to'g'ri ochko	110	1454	8%
6	Raqib hujumini qiyinlashtirmaydigan uzatma	426	1454	29%

Jadval va diagramma ma'lumotlari asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

Birinchidan *taktik ustunlik ko'rsatkichi* sakrab to'pni o'yinga kiritish natijasida 35% hollarda raqib 1-temp hujumchisidan foydalana olmaydi, 5% hollarda to'p podacha qilgan jamoaning maydoniga qaytadi. Demak, jami 40% uzatmalar raqibning hujumni tashkil etish jarayonini to'liq yoki qisman izdan chiqaradi.

Ikkinchidan *raqibga bosim darajasi* 29% tezkor uzatmalar raqib hujum rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatmagan. Bu ko'rsatkich shuni anglatadiki, sakrab uzatma texnikasini bajarishdagi barqarorlik hali ham yuqori darajada emas. Uchinchidan *Eys ko'rsatkichining nisbatan pastligi* atigi 8% sakrab uzatmalar to'g'ridan-to'g'ri ochko olib kelgan. Bu zamonaviy voleybolda biror jamoa sakrab uzatmani “ochko olish vositasi” sifatida emas, balki “taktik bosim” vositasi sifatida ishlatishini ko'rsatadi.

To'rtinchidan *xatolarning yuqori ulushi* 23% xato – bu har 4 ta uzatmadan biri muvaffaqiyatsiz yakunlanishini anglatadi. Shu sababli sakrab to'pni o'yinga kiritish *yuqori xavf* darajasiga ega texnik usul hisoblanadi.

O'tkazilgan tadqiqotlar asosida olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, 48% sakrab to'pni o'yinga kiritishlar taktik maqsadni bajaradi – ya'ni to'g'ridan-to'g'ri ochko olib keladi yoki raqibning hujumga o'tishini sezilarli darajada qiyinlashtiradi. Sakrab to'pni o'yinga kiritish juda samarali bo'lsa-da (77%), uning xatolar ulushi yuqori bo'lgani sababli rezultat ko'rsatkichi salbiy hisoblanadi. Bu esa mazkur texnik usulning yuqori xavfga ega ekanini va uni mukammal egallash zarurligini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda bugungi kunda erkaklar jamoalari sakrab tezkor uzatma orqali to'g'ridan-to'g'ri ko'p ochko yutishmaydi, biroq raqibning “qabul → hujum” o'tish zanjirini buzish orqali jiddiy taktik ustunlikka ega bo'lishadi. Qabul sifati pastligi raqibni 1-temp hujumchilaridan foydalanish imkonidan mahrum qiladi, bu esa himoya tizimini ancha yengillashtiradi. Har 4 ta uzatmadan 1 tasi xato bilan tugashi esa natijaning salbiy bo'lishiga asosiy sababdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy erkaklar voleybolida sakrab tezkor to'pni o'yinga kiritish (sakrab xizmat) o'yinning hujumkor yo'nalishini belgilovchi eng muhim texnik-taktik vositalardan biri ekanligi tadqiqot jarayonida ilmiy asoslandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, sakrab xizmat nafaqat to'pni o'yinga kiritish usuli, balki raqib jamoaning qabul qilish tizimini izdan chiqarish, himoyani zaiflashtirish va bevosita ochko qo'lga kiritish imkonini beruvchi samarali qurol hisoblanadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sakrab xizmatning samaradorligi uni bajarish texnikasining to'g'riligi, harakatlar koordinatsiyasi, tezlik va aniqlik ko'rsatkichlari hamda sportchining jismoniy tayyorgarlik darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, yuqori malakali voleybolchilarda sakrab xizmatning barqarorligi va aniqligi musobaqa natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlanadi. Statistik tahlillar sakrab xizmatdan unumli foydalanish raqibning hujum tashkil etish imkoniyatlarini cheklashini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot davomida sakrab tezkor to'pni o'yinga kiritishni takomillashtirish mashg'ulot jarayonida texnik tayyorgarlikni jismoniy va taktik tayyorgarlik bilan uyg'un holda olib borishni talab etishi aniqlandi. Ushbu yondashuv sportchilarning umumiy o'yin samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, zamonaviy erkaklar voleybolida sakrab tezkor xizmatni ilmiy asoslangan holda o'rganish va mashg'ulot jarayoniga tizimli ravishda joriy etish sportchilarning texnik mahoratini oshirish, musobaqalarda yuqori natijalarga erishish hamda o'yinning raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Аззара, Д. Основные вопросы физической подготовки / Д. Аззара // Методический сборник ВФВ. - 2008. - № 1. - С. 23 – 30
2. Беляев, А.В. Обучение техники игры в волейбол и ее совершенствование / А.В. Беляев - М.: Терра-спорт, 2009. - 56 с.
3. Булыкина, Л.В. Анализ эффективности и результативности скоростной подачи в прыжке в волейболе в зависимости от ее направления / Л.В. Булыкина, А.В. Дворников, В.А. Григорьев // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 2017. - № 4. - С. 30-31.
4. Boltayev Z.B. Umarov K.J. Tanlangan sport turlari bo'yicha mutaxassislikka kirish / o'quv qo'llanma / Samarqand-2023.118 b.

Sultanova Gulshan Shukrullo qizi
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
g.sultonova25@mail.ru

AKSONOMETRIK TASVIRLASH USULLARIDAN FOYDALANIB TALABALARNING FAZOVIIY IDROKINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada aksonometrik tasvirlash usullaridan foydalanish orqali talabalarning fazoviy idrokini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Fazoviy idrok muhandislik grafikasi, chizmachilik, texnologiya va texnik fanlarni o'zlashtirishda muhim psixologik va didaktik omil hisoblanadi. Tadqiqotda aksonometrik proyeksiyalarning turlari, ularning o'quv jarayonidagi imkoniyatlari hamda fazoviy tafakkurni shakllantirishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, aksonometrik tasvirlash asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning tasavvur qilish, tahlil qilish va geometrik shakllarni fazoda idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslanadi. Maqola natijalari grafik fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish va ta'lim jarayonida fazoviy idrokni rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik yondashuvlarni joriy etishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: aksonometrik proyeksiya, chizmachilik, fazoviy tasavvur, tasvir, talabalar, oddiy, murakkab, model, ortogonal.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы развития пространственного восприятия студентов посредством использования методов аксонометрического изображения. Пространственное восприятие является важным психологическим и дидактическим фактором при освоении инженерной графики, черчения, технологии и технических дисциплин. В исследовании рассматриваются виды аксонометрических проекций, их возможности в учебном процессе, а также их роль в формировании пространственного мышления. Кроме того, научно обосновано, что занятия, организованные на основе аксонометрического изображения, способствуют развитию у студентов навыков воображения, анализа и пространственного восприятия геометрических форм. Результаты статьи имеют практическую значимость для совершенствования методики преподавания графических дисциплин и внедрения эффективных педагогических подходов, направленных на развитие пространственного восприятия в образовательном процессе.

Ключевые слова: аксонометрическая проекция; черчение; пространственное воображение; изображение; студенты; простое; сложное; модель; ортогональный.

Abstract. This article analyzes the issues of developing students' spatial perception through the use of axonometric drawing methods. Spatial perception is considered an important psychological and didactic factor in mastering engineering graphics, technical drawing, technology, and technical disciplines. The study examines the types of axonometric projections, their possibilities in the educational process, and their role in the formation of spatial thinking. In addition, it is scientifically substantiated that classes organized on the basis of axonometric representation contribute to the development of students' skills in imagination, analysis, and the spatial perception of geometric forms. The results of the article have practical significance for improving the methodology of teaching graphic disciplines and for implementing effective pedagogical approaches aimed at developing spatial perception in the educational process.

Key words: axonometric projection; technical drawing; spatial imagination; representation; students; simple; complex; model; orthogonal.

Kirish. Hozirgi kunda texnologiyalarning jadal rivojlanishi tufayli oliy ta'limda muhandislik va grafik fanlarni o'qitishga bo'lgan talablar ortib bormoqda. Talabalarning fazoviy tasavvurlarini rivojlantirish, ayniqsa, muhandislik grafikasi va chizmachilik sohalarida muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. O'quvchilarning uch o'lchamli ob'ektlarni grafiklar orqali tasavvur qilish, tushunish va yetkazish qobiliyati ularning fazoviy idroki bilan belgilanadi.

Ikki o'ldir sirtidagi chizmalar asosida ko'plab o'quvchilar amaliy tajribaga ko'ra fazoviy shakllarni aniq tasavvur qilish uchun kurashadilar. Murakkab texnik chizmalarni o'qish, tafsilotlarni yaratish va konstruktiv masalalarni hal qilish buning natijasida qiyinlashadi. Natijada, ta'lim jarayonida fazoviy idrok etishni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlovchi samarali o'qitish strategiyalarini qo'llash kerak.

Tekislikda fazoviy obyektlarni aniq va tushunarli tasvirlash imkonini beruvchi asosiy grafik vositalardan biri aksonometrik tasvirdir. Ushbu usullar obyektning shakli, o'lchamlari va o'zaro joylashishini bir vaqtning o'zida tasvirlash imkonini beradi, bu esa o'quvchilarning uch o'ldir tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi. Haqiqiy obyektlar va ularning grafik tasvirlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'quvchilarning tushunishlariga aksonometriya katta yordam beradi.

Bugungi kunda aksonometrik tasvirlash usullaridan foydalanish nafaqat an'anaviy chizmachilik darslarida, balki zamonaviy kompyuter grafikasi, CAD dasturlari va raqamli modellash jarayonlarida ham keng qo'llanilmoqda. Shu jihatdan, aksonometriyani o'qitish metodikasini takomillashtirish va uni fazoviy idrokni rivojlantirishga yo'naltirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning fazoviy tafakkuri va idrokini rivojlantirish muhim didaktik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, muhandislik, arxitektura, texnika, dizayn va chizmachilik fanlarini o'zlashtirishda fazoviy idrok yetakchi kognitiv kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu kompetensiyani shakllantirishda aksonometrik tasvirlash usullari samarali pedagogik vosita bo'lib, talabalarda fazoviy obyektlarni yaxlit holda tasavvur qilish, tahlil etish va grafik ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Aksonometriya - fazodagi obyektlarni tekislikda uch o'lchamli ko'rinishda tasvirlash imkonini beruvchi grafik usul bo'lib, u fazoviy fikrlashni faollashtiruvchi didaktik mexanizm sifatida e'tirof etiladi. Tasviriy geometriya fanining shakllanishida Gaspard Mongening ilmiy qarashlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, u fazoviy shakllarni tekislikda mantiqiy va aniq tasvirlash nazariyasini asoslab berdi. Monge tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar keyinchalik aksonometrik tasvirlash usullarining didaktik imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qildi.

Aksonometrik tasvirlashning asosiy turlari - izometrik, dimetrik va trimetrik proyeksiyalar - obyektning fazodagi holatini buzmasdan, uni bir qarashda tushunish imkonini beradi. Bu holat talabalarda geometrik shaklning tuzilishi, o'lchamlari va o'zaro bog'liqligini ongli idrok etishga zamin yaratadi.

Fazoviy idrok shaxsning obyektlarni fazoda joylashuvi, hajmi, shakli va o'zaro munosabatlarini anglash qobiliyatini ifodalaydi. Psixologik tadqiqotlarda fazoviy idrok vizual tasavvur, analiz va sintez, transformatsiya kabi aqliy operatsiyalar bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi. Aksonometrik tasvirlar aynan ushbu kognitiv jarayonlarni faollashtirib, talabalarda abstrakt fikrlashni rivojlantiradi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, fazoviy idrokni rivojlantirishda grafik faoliyatning bosqichma-bosqich tashkil etilishi muhim. Aksonometrik chizmalar bilan ishlash jarayonida talaba obyektini avval tasavvur qiladi, so'ng uni analiz qiladi va nihoyat grafik shaklda modellashiradi. Bu jarayon bilish faoliyatining yuqori bosqichiga xos bo'lgan tafakkur amallarini shakllantiradi.

Tadqiqot jarayonida aksonometrik tasvirlash usullarini o'quv mashg'ulotlariga tizimli ravishda joriy etish talabalarning fazoviy idrokini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Amaliy mashg'ulotlar davomida talabalarga buyumlarning izometrik, dimetrik va trimetrik proyeksiyalarini mustaqil qurish topshiriqlari berildi. Ushbu yondashuv talabalarni nafaqat grafik tasvirlarni chizishga, balki obyektlarning uch o'lchamli tuzilishini ongda qayta tiklashga ham undadi.

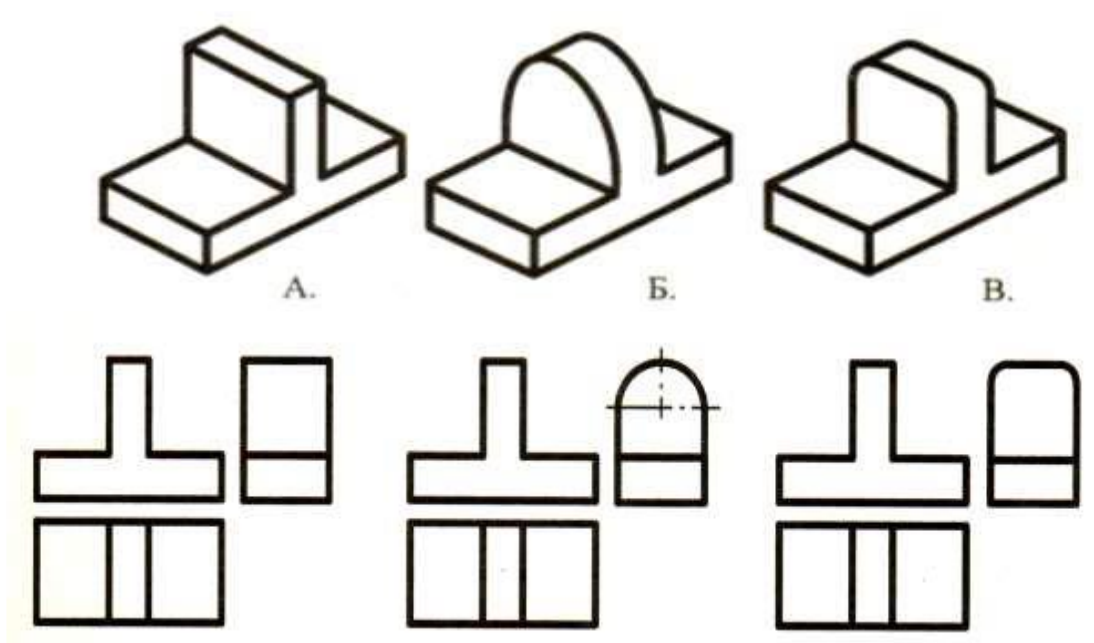
Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, aksonometrik tasvirlardan foydalanilgan mashg'ulotlarda talabalar murakkab shaklli detallarni tezroq va aniqroq idrok eta boshladilar. Ayniqsa, tekis proyeksiyalar bilan solishtirilganda, aksonometriya yordamida berilgan topshiriqlar talabalarda fazoviy munosabatlarni tushunishni yengillashtirdi. Bu holat talabalarning chizmalarni o'qish va tahlil qilish ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

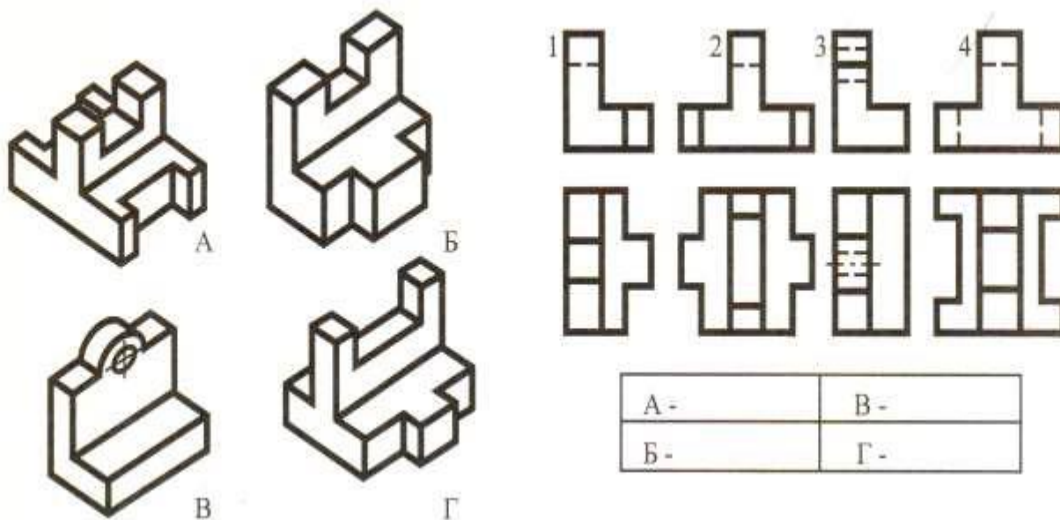
Shuningdek, aksonometrik tasvirlash usullarini modellashtirish, kesimlar va elementlarning o‘zaro joylashuvini aniqlash bilan uyg‘un holda qo‘llash ta’lim samaradorligini yanada oshirdi. Talabalar real obyektlar bilan grafik tasvirlar o‘rtasida mustahkam mantiqiy bog‘liqlikni anglay boshladilar. Bu esa ularning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirdi.

Tadqiqot natijalari mavjud pedagogik adabiyotlarda keltirilgan xulosalar bilan hamohang bo‘lib, aksonometrik tasvirlash usullarining fazoviy idrokni shakllantirishdagi samaradorligini yana bir bor tasdiqladi. Shu bilan birga, ushbu usullardan foydalanishda o‘qituvchining metodik mahorati, mashg‘ulotlar mazmunining bosqichma-bosqichligi va ko‘rgazmali vositalarning to‘g‘ri tanlanishi muhim omil ekanligi aniqlandi.

Uchta ko‘rinishga qarab qaysi yaqqol tasvirga mos kelishini aniqlang

Berilgan yaqqol tasvirga qaysi ikki ko‘rinish mos kelishini aniqlang va belgilang

O‘tkazilgan tadqiqot va tahlillar asosida quyidagi natijalarga erishildi:

1. Aksonometrik tasvirlash usullarini o'quv jarayoniga tatbiq etish talabalarning fazoviy idrokini sezilarli darajada rivojlantiradi.

2. Talabalar uch o'lchamli obyektlarni tasavvur qilish, ularni grafik tasvirlar orqali ifodalash va tahlil qilish ko'nikmalarini egalladilar.

3. Aksonometrik proyeksiyalar asosida olib borilgan mashg'ulotlar chizmalarni o'qish va bajarishdagi xatoliklarni kamaytirdi.

4. Amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida talabalarning mustaqil ishlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalari rivojlandi.

5. Aksonometrik tasvirlash usullarini an'anaviy proyeksiyalash usullari bilan uyg'unlashtirib qo'llash ta'lim samaradorligini oshirdi.

6. Tadqiqot natijalari muhandislik grafikasi va chizmachilik fanlarida aksonometriyani o'qitish metodikasini takomillashtirish zarurligini ko'rsatdi.

Yuqoridagi natijalar aksonometrik tasvirlash usullaridan samarali foydalanish talabalarning fazoviy idrokini rivojlantirishda muhim pedagogik vositadir.

Mazkur tadqiqotda aksonometrik tasvirlash usullarining talabalarning fazoviy idrokini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, aksonometrik proyeksiyalar asosida tashkil etilgan o'quv mashg'ulotlari talabalarning uch o'lchamli fikrlash qobiliyatini shakllantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Ushbu usullar yordamida talabalar real obyektlarning fazoviy tuzilishini to'g'ri tasavvur qilish hamda ularni grafik tasvirlar orqali ifodalash ko'nikmalarini egallaydilar.

Tadqiqot davomida aksonometrik tasvirlash usullarini amaliy mashg'ulotlarga bosqichma-bosqich joriy etish talabalarning chizmalarni o'qish, tahlil qilish va bajarishdagi aniqligini oshirishi aniqlandi. Bu esa muhandislik grafikasi va chizmachilik fanlarini o'zlashtirish darajasining yuqorilashiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, aksonometrik tasvirlar talabalarda fazoviy munosabatlarni anglashni yengillashtirib, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv qobiliyatini rivojlantirdi.

Talabalarning fazoviy tasavvurlarini shakllantirish va kengaytirish bilan bog'liq bo'lgan malakani oshirish grafik faoliyatining eng muhim tarkibiy qismidir. Hech qanday fan fazoviy tasavvur va fazoviy farazni chizmachilikdek rivojlantira olmaydi. O'qitish amaliyotida foydalaniladigan masalalar talabalar tafakkur faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Shunday ekan talabalarning ijodiy ishlashga intilish, fazoviy tasavvurini rivojlantirish, ongli faolligini shakllantirishda chizmachilik fanida katta ahamiyatga ega.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, aksonometrik tasvirlash usullaridan foydalanish talabalarning fazoviy idrokini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligi ilmiy tahlillar orqali tasdiqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, aksonometrik proyeksiyalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning geometrik shakllarni fazoda tasavvur qilish, ularning o'zaro joylashuvini anglash hamda ikki o'lchovli tasvirlarni uch o'lchovli obyektlar bilan bog'lash ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi.

Aksonometrik tasvirlash usullari, ayniqsa muhandislik grafikasi va chizmachilik fanlarida, talabalarning mantiqiy va fazoviy tafakkurini uyg'un holda rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu usullar orqali talabalar oddiy va murakkab modellarni tahlil qilish, konstruktiv fikrlash va grafik tasvirlarni to'g'ri idrok etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ularning o'quv-biluv faoliyati samaradorligini oshirib, texnik fanlarni chuqurroq o'zlashtirishiga zamin yaratadi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, aksonometrik tasvirlash asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini shakllantiradi. Fazoviy idrokning rivojlanishi esa nafaqat grafik fanlar, balki texnologiya, arxitektura va muhandislik yo'nalishlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, aksonometrik tasvirlash usullarini ta'lim jarayoniga tizimli va metodik jihatdan asoslangan holda joriy etish talabalarning fazoviy idrokini rivojlantirish, grafik fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish va zamonaviy texnik ta'lim talablariga mos malakali mutaxassislarni tayyorlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Rahmonov I., Valiyev A. "Chizmachilik (chizmachilik fanida konstruksiyalash asoslari)". -T.: Voris-nashriyot, 2011-y.
2. Ashirboyev A., Ro'ziyev E., Tashimov N. "Mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi". -T.: «Nodirabegim» nashriyoti, 2020-y.
3. Tashimov N. Umumiy o'rta ta'lim maktab chizmachilik fanida o'quvchilarning fazoviy tasavvurini oshirishda aksonometrik proyeksiyalarning o'rni. Xalq ta'limi jurnali. 2020/4
4. Khalimov Mokhir Karimovich. (2022). ELEMENTS OF STUDENT SPACE IMAGINATION IN THE TEACHING OF GRAPHIC SCIENCES AND METHODS OF USING IT. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(02), 103–116.
5. Muradova Z.K. Constructions of developing scientific and professional creativity in future teachers. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 2022.-101-104c.
6. Tashimov, N. (2019). Ways of Development of Cognitive and Graphic Activity of Students. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 17(1),212-214.

Saidkosimova Aziza Saidmavlonovna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi

aziza.saidkosimova@gmail.com

INGLIZ TILI SOHAVIY TERMINLARNI O'QITISHDA LEKSIK KOMPITENSIYANI SHAKLLANTIRISH TAMOYILLARI (AKT terminlari misolida)

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tili sohaviy terminlarini, xususan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) terminlarini o'qitish jarayonida talabalarda leksik kompetensiyani shakllantirish tamoyillari tahlil qilinadi. Leksik kompetensiya kasbiy yo'naltirilgan chet tilini egallashda muhim tarkibiy qism bo'lib, terminlarni to'g'ri tushunish, qo'llash va kontekstda ishlata olish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Maqolada terminlarni tanlash, tizimlashtirish, semantik izohlash, kontekstual o'rganish hamda kommunikativ vaziyatlarda qo'llash tamoyillari yoritiladi. Shuningdek, AKT terminlari misolida leksik birliklarni o'zlashtirishda zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi ilmiy asoslanadi. Tadqiqot natijalari ingliz tilini kasbiy yo'nalishda o'qitish metodikasini takomillashtirish va talabalarning leksik kompetensiyasini rivojlantirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: leksik kompetensiya; sohaviy terminlar; ingliz tili; AKT terminlari; kasbiy yo'naltirilgan ta'lim; terminologiya; kommunikativ yondashuv; chet tilini o'qitish metodikasi.

Аннотация. В данной статье анализируются принципы формирования лексической компетенции у студентов в процессе обучения отраслевой терминологии английского языка, в частности терминов в области информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Лексическая компетенция является важной составной частью овладения профессионально ориентированным иностранным языком и включает умения правильного понимания, употребления и использования терминов в контексте. В статье рассматриваются принципы отбора, систематизации, семантического объяснения, контекстуального изучения и применения терминов в коммуникативных ситуациях. Кроме того, на примере ИКТ-терминов научно обосновывается эффективность использования современных педагогических и цифровых технологий в процессе усвоения лексических единиц. Результаты исследования имеют практическую значимость для совершенствования методики преподавания английского языка в профессиональной направленности и развития лексической компетенции студентов.

Ключевые слова: лексическая компетенция; отраслевые термины; английский язык; ИКТ-термины; профессионально ориентированное обучение; терминология; коммуникативный подход; методика преподавания иностранного языка.

Abstract. This article analyzes the principles of forming students' lexical competence in the process of teaching English professional terminology, particularly terms related to information and communication technologies (ICT). Lexical competence is an essential component of mastering a professionally oriented foreign language and includes the ability to correctly understand, use, and apply terms in context. The article discusses the principles of selecting, systematizing, semantically explaining, contextually learning, and applying terminology in communicative situations. In addition, using ICT terminology as an example, the effectiveness of employing modern pedagogical and digital technologies in the acquisition of lexical units is scientifically substantiated. The results of the study are of practical significance for improving the methodology of teaching English for professional purposes and for developing students' lexical competence.

Key words: lexical competence; professional terminology; English language; ICT terminology; professionally oriented education; terminology; communicative approach; foreign language teaching methodology.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida chet tillarini kasbiy yo'nalishda o'qitish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Xususan, ingliz tili axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasida yetakchi muloqot vositasi sifatida e'tirof etilib, ushbu sohada faoliyat yurituvchi mutaxassislar uchun zaruriy kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda talabalarning sohaviy terminlarni to'g'ri tushunishi, mazmunan anglab olishi va ularni kommunikativ vaziyatlarda samarali qo'llay olishi leksik kompetensiyaning yetuk darajada rivojlanganligini talab etadi.

Leksik kompetensiya chet tilini egallash jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u so'z boyligini o'zlashtirish bilan birga terminlarning semantik xususiyatlarini anglash, ularning funksional va uslubiy jihatlarini hisobga olgan holda qo'llash ko'nikmalarini ham qamrab oladi. Ayniqsa, AKT terminlarining tez yangilanib borishi, ko'p ma'noliligi va xalqaro xarakterga ega bo'lishi ularni o'qitishda maxsus metodik yondashuvlarni talab etadi. Shu sababli sohaviy terminlarni tanlash, tizimlashtirish va o'rgatish jarayonini ilmiy asosda tashkil etish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Globallashuv va raqamli texnologiyalar rivoji sharoitida ingliz tilidagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) terminlari zamonaviy ta'limning ajralmas tarkibiy qismiga aylandi. Dasturlash, sun'iy intellekt, kiberxavfsizlik, ma'lumotlar bazasi, tarmoqlar kabi sohalarda mutaxassis tayyorlash jarayonida talabalar nafaqat grammatik bilimlarga, balki chuqur va faol leksik kompetensiyaga ega bo'lishlari zarur. Shu bois sohaviy terminlarni o'qitishda leksik kompetensiyani shakllantirish tamoyillarini ilmiy asoslash muhim vazifalardan biri ekanligiga dalolatdir.

Asosiy qism. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar terminlarni faqat tarjima qilish yoki yodlash bilan cheklab qo'ymasdan, ularni real kasbiy kontekstda o'rganish, kommunikativ vaziyatlarda qo'llash va raqamli texnologiyalar yordamida mustahkamlashni nazarda tutadi. Bu esa talabalarning kasbiy muloqotga tayyorligini oshirib, ularning leksik kompetensiyasini samarali shakllantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy metodika va lingvodidaktik tadqiqotlarda leksik kompetensiya chet tilini kasbiy yo'nalishda egallashning asosiy tarkibiy qismi sifatida e'tirof etiladi. Olimlar fikriga ko'ra, ayniqsa sohaviy terminlarni o'qitishda leksik kompetensiyani shakllantirish til o'rganuvchining kasbiy muloqotga tayyorgarligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Leksik kompetensiya til kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, so'z va terminlarning ma'nosi, qo'llanishi, konnotatsiyasi va kontekstual moslashuvini bilishni o'z ichiga oladi. Ushbu tushuncha kommunikativ yondashuv doirasida keng talqin qilinadi. Xususan, Noam Chomsky til kompetensiyasi va nutqiy faoliyat farqini asoslab, real kommunikatsiyada leksik birliklarning faol ishlatilishi muhimligini ta'kidlaydi. Bu qarash sohaviy terminlarni faqat yodlash emas, balki amaliy nutqda qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Olimlarning fikricha, terminlarni izolyatsiyada o'rgatish leksik kompetensiyaning chuqur shakllanishiga olib kelmaydi. Michael Lewis tomonidan ishlab chiqilgan lexical approach nazariyasida leksik birliklar tayyor bloklar va kontekstlar orqali o'rganilishi ta'kidlanadi. AKT terminlarini texnik matnlar, kod izohlari, foydalanuvchi qo'llanmalari va professional dialoglar asosida o'qitish ularning semantik va funksional jihatdan mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

Zamonaviy til ta'limida leksik kompetensiya tushunchasi kommunikativ kompetensiya tarkibida izohlanadi. Dell Hymes tomonidan ilgari surilgan ushbu konsepsiyaga ko'ra, so'z va terminlarni bilish ularni ijtimoiy va kasbiy vaziyatlarda to'g'ri qo'llash bilan uzviy bog'liqdir. AKT terminlari misolida bu yondashuv terminlarning real professional muhitda ishlatilishini modellashtirishni talab qiladi.

J. Harmer so'z va terminlarni o'qitishda ularni faqat yodlash orqali emas, balki kommunikativ faoliyatga jalb etish orqali o'zlashtirish samaraliroq ekanini ilmiy asoslaydi. Uning fikricha, terminlar bilan ishlash jarayonida muammoli vaziyatlar, muhokamalar va amaliy topshiriqlar qo'llanilganda, leksik birliklar talabaning faol lug'atiga aylanadi. Bu yondashuv AKT terminlarining real kasbiy muhitda qo'llanilishiga tayyorlaydi.

J. C. Richards va T. Rodgers kommunikativ yondashuv doirasida leksik kompetensiyani nutqiy faoliyat bilan uzviy bog'liq holda shakllantirish zarurligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, terminologik birliklar faqat lingvistik obyekt emas, balki kommunikativ vosita sifatida o'rgatilishi lozim. AKT terminlarini kommunikativ vaziyatlarda qo'llash talabalarning kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi.

D. Crystal ingliz tilining global til sifatidagi rolini tahlil qilib, texnologiya va AKT sohasida ingliz tilining terminologik ustunligini alohida qayd etadi. Uning fikricha, ingliz tili terminologiyasini samarali egallash zamonaviy mutaxassisning professional kompetensiyasining ajralmas qismiga aylangan. Bu holat AKT terminlarini o'qitishda leksik kompetensiyani rivojlantirishning strategik ahamiyatini ko'rsatadi.

AKT terminlarini o'qitishda barcha terminlarni birday faol nutqqa kiritish shart emas. Olimlar faol (active) va passiv (passive) leksikani farqlash zarurligini ta'kidlaydilar. Faol leksika - taqdimot, muhokama, texnik tavsiflarda qo'llaniladigan terminlar; passiv leksika esa asosan o'qish va tinglab tushunishda uchraydi. Ushbu farqlash o'qitish jarayonini optimallashtiradi.

AKT terminlarini o'qitish English for Specific Purposes (ESP) doirasida olib borilishi lozim. Bu borada Tom Hutchinson va Alan Waters kasbiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda til materialini tanlash va taqdim etish muhimligini asoslaydilar. Talabaning kelajak kasbiy faoliyati bilan bog'liq terminlar leksik kompetensiyani kuchli motivatsiya asosida shakllantiradi.

Masalan, *cloud computing*, *artificial intelligence*, *machine learning*, *cybersecurity* kabi terminlar faqat tarjima orqali emas, balki real texnologik vaziyatlar, mini-loyihalar, muammoli topshiriqlar asosida o'rgatilganda talabalarning leksik kompetensiyasi faol shakllanadi. Bunda terminlarning semantik maydoni, sinonimik va derivatsion aloqalari ochib beriladi.

Olimlar fikrlariga tayangan holda aytish mumkinki, ingliz tili sohavi y (AKT) terminlarini o'qitishda leksik kompetensiyani shakllantirish kontekstual, tizimli, kasbiy yo'naltirilgan va kognitiv tamoyillar uyg'unligiga asoslanishi zarur. Bunday yondashuv terminlarni faqat yodlash darajasida emas, balki ularni professional muloqotda erkin qo'llash imkonini beradi. Natijada talabalar global raqamli muhitda raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllanadi.

Mahalliy va rus tilshunoslik maktabi vakillari, jumladan O. S. Axmanova, terminlarni tizimli va paradigmatic munosabatlar asosida o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, terminologik birliklar til tizimida oppozitsion va semantik munosabatlarda mavjud bo'lib, ularni shu tizim doirasida o'rgatish leksik kompetensiyaning chuqur shakllanishiga xizmat qiladi.

Yuqoridagi olimlar fikrlarida umumiy jihat - sohaviy terminlarni o'qitishda leksik kompetensiyani shakllantirish jarayoni tizimli, kontekstual va kommunikativ yondashuvga asoslanishi lozimligi bilan bog'liq. AKT terminlari misolida ishlab chiqilgan ilmiy qarashlar ingliz tilini kasbiy yo'nalishda o'qitish metodikasini takomillashtirish va talabalarni real kasbiy muloqotga tayyorlashda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy globallashtirish va raqamlashtirish jarayonlari sharoitida ingliz tili axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasining asosiy muloqot vositasi sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois, ingliz tilini kasbiy yo'nalishda o'qitish jarayonida sohaviy terminlarni egallash va ularga asoslangan leksik kompetensiyani shakllantirish ta'lim tizimi oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Leksik kompetensiya nafaqat terminlarning lug'aviy ma'nosini bilishni, balki ularni kontekstda to'g'ri qo'llash, kasbiy muloqotda samarali ishlata olish va kommunikativ vaziyatlarga moslashtirish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

AKT terminlarining o'ziga xos jihati shundaki, ular tez yangilanadi, xalqaro xarakterga ega bo'ladi va ko'pincha bir nechta ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, *platform*, *interface*, *cloud*, *network*, *application* kabi terminlar umumtil leksikasida ham, tor sohaviy kontekstda ham turli semantik yuklamaga ega bo'lishi mumkin. Shu sababli, bunday terminlarni o'qitishda an'anaviy yodlash yoki tarjima usullari yetarli bo'lmay, ilmiy-metodik jihatdan asoslangan tamoyillarga tayangan holda yondashuvni talab etadi.

Ilmiy tahlil shuni ko'rsatadiki, leksik kompetensiyani shakllantirishda, avvalo, terminlarni tanlash va tizimlashtirish tamoyili muhim ahamiyatga ega. O'quv jarayoniga kiritiladigan AKT terminlari talabalarning kasbiy ehtiyojlari, mutaxassislik yo'nalishi va o'quv dasturi bilan uzviy

bog'liq bo'lishi lozim. Terminlarni mantiqiy guruhlariga ajratish, ularni semantik maydonlar asosida o'rganish talabalarning so'z boyligini tizimli ravishda kengaytirishga xizmat qiladi.

Keyingi muhim tamoyil - semantik izohlash va tushunchaviy yondashuvdir. AKT terminlarini faqat tarjima orqali emas, balki ularning tushunchaviy mazmunini ochib berish, funksional vazifasi va qo'llanish doirasini ko'rsatish orqali o'rgatish leksik kompetensiyani chuqur shakllanishini ta'minlaydi. Bu jarayonda grafiklar, sxemalar, diagrammalar va real texnologik misollardan foydalanish terminlarning mazmunini yanada aniqroq anglash imkonini beradi.

Shuningdek, kontekstual o'rganish tamoyili leksik kompetensiyani shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Terminlar real kasbiy matnlar, texnik hujjatlar, IT loyihalar tavsifi, onlayn platformalar va dasturiy interfeyslar misolida o'rganilganda, talabalarning nutqiy va kasbiy tafakkuri bir vaqtda rivojlanadi. Bu esa terminlarning faol lug'atga aylanishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim amaliyotida kommunikativ yondashuv AKT terminlarini o'qitishda samarali natijalar beradi. Talabalarni muammoli vaziyatlar, loyiha ishlari, taqdimotlar, texnik tavsiflar tayyorlashga jalb etish orqali terminlardan faol foydalanish ko'nikmasi shakllantiriladi. Natijada leksik birliklar passiv bilimdan faol kompetensiyaga aylanadi.

Bundan tashqari, raqamli va pedagogik texnologiyalardan foydalanish tamoyili ham muhim o'rin tutadi. Onlayn lug'atlar, korpus lingvistikasi resurslari, interaktiv platformalar va simulyatsiya dasturlari AKT terminlarini o'rganishda talabalarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa leksik kompetensiyani barqaror va uzluksiz rivojlanishiga zamin yaratadi.

Tahliliy mulohazalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili sohaviy terminlarini o'qitishda leksik kompetensiyani shakllantirish jarayoni kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi. AKT terminlari misolida ishlab chiqilgan ilmiy-metodik tamoyillar talabalarning nafaqat til bilimlarini, balki kasbiy muloqotga tayyorgarligini ham oshiradi. Bu esa zamonaviy mehnat bozori talablariga mos, raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ingliz tili sohaviy terminlarini, xususan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) terminlarini o'qitish jarayonida leksik kompetensiyani shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimi oldidagi muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, leksik kompetensiya terminlarning lug'aviy ma'nosini bilish bilan cheklanmay, ularni tushunish, semantik jihatdan anglash va real kasbiy kontekstda samarali qo'llash ko'nikmalarini ham qamrab oladi.

Ilmiy tahlil AKT terminlarining tezkor yangilanishi, ko'p ma'noliligi va xalqaro xarakterga egaligi ularni o'qitishda maxsus metodik yondashuvlarni talab etishini asoslaydi. Terminlarni tanlash va tizimlashtirish, semantik izohlash, kontekstual o'rganish hamda kommunikativ vaziyatlarda qo'llash tamoyillariga tayangan holda tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarning leksik kompetensiyasini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalardan foydalanish AKT terminlarini o'zlashtirish jarayonini faollashtirishini va talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishini ko'rsatadi. Bu esa ingliz tilini kasbiy yo'nalishda o'qitish jarayonida til va kasbiy kompetensiyalarni uyg'un holda shakllantirish imkonini beradi.

Umuman olganda, ingliz tili sohaviy terminlarini o'qitishda leksik kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan yondashuv talabalarning kasbiy muloqotga tayyorgarligini oshirish, ularning raqobatbardoshligini ta'minlash va zamonaviy AKT muhitida samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – 477 p.
2. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – 183 p.

3. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge : Cambridge University Press, 2014. – 410 p.
4. Harmer J. How to Teach Vocabulary. – London : Longman, 2007. – 223 p.
5. Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 212 p.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.

Pulatova Dilfuza Baxramovna

"Oila va gender" ilmiy- tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi

dilfuza.pulatova@mail.ru

YOSHGA QARAB AYOLLARDA KUZATILADIGAN PSIXOFIZIOLOGIK O'ZGARISHLAR VA ULARNING AYOLLARDA OPTIMIZM VA EMOTSIONAL BARQARORLIK XUSUSIYATLARIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ayollarda yoshga qarab yuzaga keladigan psixofiziologik o'zgarishlar hamda ularning optimizm va emotsional barqarorlik xususiyatlariga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda turli yosh bosqichlarida gormonal, nerv-psixik va emotsional jarayonlarda sodir bo'ladigan o'zgarishlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, psixofiziologik holatlarning ayollarning ruhiy barqarorligi, stressga chidamliligi va hayotga ijobiy munosabatiga ta'siri ilmiy jihatdan asoslanadi. Maqola natijalari ayollarning psixologik farovonligini ta'minlash, ularning emotsional holatini qo'llab-quvvatlash va sog'lom psixologik muhitni shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: psixofiziologik o'zgarishlar; yosh omili; ayollar psixologiyasi; optimizm; emotsional barqarorlik; stress; ruhiy salomatlik.

Аннотация. В данной статье анализируются психофизиологические изменения, наблюдаемые у женщин в зависимости от возраста, а также их влияние на оптимизм и эмоциональную устойчивость. В исследовании рассматриваются изменения гормональных, нервно-психических и эмоциональных процессов на различных возрастных этапах. Обосновано влияние психофизиологических состояний на психологическую устойчивость женщин, их стрессоустойчивость и позитивное отношение к жизни. Результаты статьи имеют практическое значение для обеспечения психологического благополучия женщин и поддержания их эмоциональной стабильности.

Ключевые слова: психофизиологические изменения; возрастной фактор; психология женщин; оптимизм; эмоциональная устойчивость; стресс; психическое здоровье.

Abstract. This article analyzes age-related psychophysiological changes observed in women and their impact on optimism and emotional stability. The study examines changes in hormonal, neuropsychological, and emotional processes at different stages of age development. The influence of psychophysiological conditions on women's emotional resilience, stress tolerance, and positive outlook on life is scientifically substantiated. The findings of the article are of practical significance for promoting women's psychological well-being and maintaining emotional balance across different age groups.

Key words: psychophysiological changes; age factor; women's psychology; optimism; emotional stability; stress; mental health.

Kirish. Zamonaviy psixologiya va psixofiziologiya fanlarida shaxsning ruhiy holati, emotsional barqarorligi hamda hayotga bo'lgan munosabatini belgilovchi omillarni o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ayollarning yoshga qarab kechadigan psixofiziologik o'zgarishlari ularning ruhiy salomatligi, optimizm darajasi va emotsional barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonlar biologik, psixologik va ijtimoiy omillar uyg'unligi asosida shakllanib, ayol shaxsining hayotiy faoliyati va ijtimoiy moslashuvini belgilaydi.

Yosh o'tishi bilan ayollarda gormonal tizim, nerv faoliyati va emotsional sohada muayyan o'zgarishlar yuzaga keladi. Ushbu o'zgarishlar ayollarning stressga chidamliligi, ruhiy muvozanati va hayotga ijobiy munosabatida namoyon bo'lishi mumkin. Shu sababli psixofiziologik jarayonlarning optimizm va emotsional barqarorlik bilan o'zaro bog'liqligini ilmiy jihatdan tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Inson hayoti davomida psixofiziologik rivojlanish uzluksiz va bosqichma-bosqich kechadigan murakkab jarayon bo'lib, bu jarayon ayollarda biologik, psixologik va ijtimoiy

omillarning o'zaro ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Ayniqsa, yosh o'tishi bilan ayol organizmida ro'y beradigan gormonal, nerv-psixik va emotsional o'zgarishlar uning hayotga munosabati, optimistik qarashlari va emotsional barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, optimizm va emotsional barqarorlik ayollarning psixologik farovonligini ta'minlovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'lib, ularning stressli vaziyatlarga moslashuvi, ijtimoiy munosabatlari va hayot sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yosh davrlaridagi psixofiziologik o'zgarishlarni inobatga olgan holda ushbu xususiyatlarni o'rganish ayollarning ruhiy salomatligini saqlash va mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Zamonaviy psixologiya va psixofiziologiya fanlarida shaxsning yoshga bog'liq rivojlanishi, ayniqsa ayollarda kuzatiladigan psixofiziologik o'zgarishlar masalasi dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayol organizmi biologik, gormonal va psixik jihatdan murakkab tizim bo'lib, uning turli yosh bosqichlarida yuzaga keladigan o'zgarishlar shaxsning emotsional holati, ruhiy barqarorligi va hayotga munosabatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, ayollarda yosh omili bilan bog'liq psixofiziologik jarayonlarning optimizm va emotsional barqarorlikka ta'sirini ilmiy asosda tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologiya va psixofiziologiya fanlarida shaxs rivojlanishi masalasi yosh omili bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi. Ayniqsa, ayollarda biologik, gormonal va nerv tizimi bilan bog'liq jarayonlar yosh o'tishi bilan sezilarli psixofiziologik o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Ushbu o'zgarishlar ayollarning emotsional holati, optimizm darajasi va ruhiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Yosh ayollik davrida (20–30 yoshlar) organizmda gormonal muvozanat nisbatan barqaror bo'lib, asab tizimining moslashuvchanligi yuqori darajada namoyon bo'ladi. Ushbu davrda optimizm, kelajakka ishonch va ijobiy emotsiyalar ustuvorlik qiladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu bosqichda ayollar ko'proq maqsadga yo'naltirilgan, tashabbuskor va emotsional jihatdan faol bo'ladilar. Emotsional barqarorlik asosan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, shaxsiy muvaffaqiyatlar va o'z-o'zini tasdiqlash bilan mustahkamlanadi.

O'rta yosh davriga kelib (35–50 yoshlar) ayollarda psixofiziologik jarayonlar murakkablashadi. Gormonal o'zgarishlar, mas'uliyatning ortishi va hayotiy tajribaning chuqurlashuvi emotsional holatga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu davrda ayollarda optimizm ikki yo'nalishda namoyon bo'lishi mumkin: bir tomondan, hayotiy tajriba asosida shakllangan ongli optimizm kuchayadi, ikkinchi tomondan esa stress va charchoq fonida emotsional beqarorlik yuzaga kelishi ehtimoli ortadi. Shu nuqtayi nazardan, emotsional barqarorlik endilikda biologik omillardan ko'ra psixologik va ma'naviy resurslarga ko'proq bog'liq bo'la boshlaydi.

Keksalik davriga yaqinlashganda ayollarda psixofiziologik o'zgarishlar yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Nerv tizimi reaktivligining pasayishi, gormonal fondagi o'zgarishlar emotsional sezgirlikni kuchaytirishi mumkin. Biroq zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yosh ulg'aygani sari ayollarda emotsional o'zini boshqarish mexanizmlari takomillashadi. Bu borada Laura Carstensenning sotsioemotsional selektivlik nazariyasi muhim ahamiyatga ega. Unga ko'ra, yosh ulg'aygan sari shaxs salbiy emotsiyalardan qochib, ijobiy hissiyotlarni tanlashga intiladi. Natijada optimizm biologik quvvatdan emas, balki hayotiy donolik va ruhiy muvozanatdan kelib chiqadi.

Shuni ta'kidlash joizki, ayollarda optimizm va emotsional barqarorlik faqat yoshga bog'liq holda emas, balki ta'lim darajasi, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy faollik va madaniy qadriyatlar bilan ham belgilanadi. Ma'naviy barkamollik, o'zini anglash va hayot mazmunini chuqur his etish psixofiziologik o'zgarishlarning salbiy ta'sirini yumshatadi. Shu ma'noda, yosh o'tishi ayollarda emotsional tanazzul emas, balki ongli optimizm va ichki barqarorlikning shakllanishi uchun imkoniyat yaratishi ham mumkin.

Mashhur psixofiziolog I. P. Pavlov nerv tizimi faoliyati haqidagi ta'limotida shunday ta'kidlaydi: *“Nerv tizimining funksional holati insonning tashqi ta'sirlarga bo'lgan emotsional munosabatini belgilovchi asosiy omildir.”* Bu fikr ayollarda yoshga bog'liq nerv tizimi faoliyatidagi o'zgarishlar ularning emotsional barqarorligi va optimizmiga bevosita ta'sir qilishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Ayollar psixologiyasi va emotsional holatini o'rgangan K. Horney shaxsning emotsional barqarorligi ijtimoiy va biologik omillarning o'zaro ta'siri natijasi ekanini qayd etadi. Uning fikricha: *"Ayollarning emotsional holati faqat biologik jarayonlar bilan emas, balki hayotiy tajriba va ijtimoiy rollar bilan ham belgilanadi."* Mazkur qarash yosh o'tishi bilan ayollarning hayotiy tajribasi ortishi natijasida optimizm va emotsional barqarorlikning turlicha namoyon bo'lishini tushuntiradi.

Rivojlanish psixologiyasi vakili E. Erikson shaxs taraqqiyotini yosh davrlari orqali tahlil qilib, har bir bosqichda psixologik inqirozlar va imkoniyatlar mavjudligini ta'kidlaydi. U shunday yozadi: *"Voyaga yetgan shaxsning ruhiy barqarorligi o'z hayotiga ma'no bera olish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq."* Bu fikr ayollarda yetuklik va qarilik davrida optimizmning pasayishi yoki, aksincha, hayotiy donolik asosida kuchayishini izohlashga xizmat qiladi.

Psixolog A. Maslow optimizm va emotsional barqarorlikni shaxsning o'zini o'zi ro'yobga chiqarish darajasi bilan bog'laydi. U quyidagicha ta'kidlaydi: *"Ruhiy jihatdan sog'lom shaxs hayotga ijobiy munosabatda bo'ladi va stress omillariga nisbatan bardoshlidir."* Maslowning ushbu fikri ayollarda psixofiziologik o'zgarishlarga qaramay, shaxsiy rivojlanish va o'zini anglash optimizmni saqlab qolishda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda R. Lazarus stress va emotsional barqarorlik o'rtasidagi munosabatni tahlil qilib, shunday xulosaga keladi: *"Stressni idrok etish va unga munosabat bildirish shaxsning emotsional barqarorlik darajasini belgilaydi."* Bu nuqtayi nazardan qaralganda, ayollarda yosh bilan bog'liq gormonal o'zgarishlar stressga sezuvchanlikni oshirishi mumkin, biroq psixologik moslashuv mexanizmlari optimizmni saqlashga yordam beradi.

Mahalliy psixolog olimlar ham ayollarda psixofiziologik holat va emotsional barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratadilar. Ularning fikricha, yosh o'tishi bilan ayollarda hissiy nazorat kuchayib, emotsional reaksiyalar nisbatan barqarorlashadi, bu esa optimistik dunyoqarashning shakllanishiga xizmat qiladi.

Olimlar fikrlaridan kelib chiqib aytish mumkinki, ayollarda yoshga qarab kuzatiladigan psixofiziologik o'zgarishlar optimizm va emotsional barqarorlikka turlicha ta'sir ko'rsatadi. Biologik va gormonal omillar emotsional holatni belgilasa-da, ijtimoiy tajriba, shaxsiy rivojlanish va psixologik moslashuv mexanizmlari ushbu ta'sirni yumshatadi. Shu bois, ayollarning ruhiy salomatligini ta'minlashda psixofiziologik va psixologik yondashuvlarni uyg'un holda qo'llash ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega.

Psixofiziologik yondashuvga ko'ra, shaxsning ruhiy holati markaziy nerv tizimi faoliyati, gormonal muvozanat va vegetativ jarayonlar bilan uzviy bog'liqdir. Olimlar ta'kidlashicha, ayollarda gormonal fonning davriy o'zgarishi (pubertat, reproduktiv davr, perimenopauza va menopauza) psixik jarayonlar, xususan emotsional reaktivlik, stressga chidamlilik va affektiv holatlarning dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu holat optimizm darajasi va emotsional barqarorlik xususiyatlarining yoshga qarab o'zgarishini izohlovchi muhim psixofiziologik omil hisoblanadi.

Rivojlanish psixologiyasi vakillari shaxsning yosh davrlari davomida emotsional barqarorlikning shakllanishi va mustahkamlanishini ijtimoiy tajriba, hayotiy voqealar va biologik omillar bilan bog'lab tushuntiradilar. Yosh ayollarda emotsional holat ko'pincha yuqori reaktivlik va affektiv beqarorlik bilan tavsiflanib, bu holat gormonal faoliyatning faolligi va psixik jarayonlarning yetarlicha barqarorlashmaganligi bilan izohlanadi. Biroq ijtimoiy tajribaning ortishi va psixologik moslashuv mexanizmlarining rivojlanishi bilan emotsional barqarorlik asta-sekin mustahkamlanadi.

Kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan optimizm shaxsning hayotiy voqealarni idrok etish va baholash uslubi bilan bog'liq bo'lib, u emotsional barqarorlikning muhim ko'rsatkichi sifatida qaraladi. Tadqiqotchilar optimizmni ijobiy kognitiv sxemalar va adaptiv tafakkur natijasi sifatida talqin qilib, uning shakllanishida yoshga xos psixofiziologik va ijtimoiy omillar muhim rol o'ynashini ta'kidlaydilar. Ayollarda yosh o'tishi bilan hayotiy tajribaning ortishi, stressli vaziyatlarga nisbatan psixologik moslashuvning kuchayishi optimizmning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, stress nazariyasiga oid tadqiqotlarda ayollarning yoshga qarab stressga nisbatan reaktivligi va coping strategiyalarida farqlar mavjudligi ko'rsatib berilgan. Yosh davrlarida stressga nisbatan affektiv javoblar ustun bo'lsa, o'rta va katta yosh bosqichlarida muammoga yo'naltirilgan va emotsional o'zini boshqarishga asoslangan strategiyalar kuchayadi. Bu esa emotsional barqarorlikning oshishiga va optimistik dunyoqarashning shakllanishiga olib keladi.

Gumanistik psixologiya vakillari esa ayollarda emotsional barqarorlik va optimizmni shaxsiy o'sish, o'zini anglash va hayotiy ma'noni topish jarayonlari bilan bog'laydilar. Ularning fikricha, yosh o'tishi bilan ayollar o'z hayotiy qadriyatlarini qayta ko'rib chiqadilar, ichki muvozanatga erishishga intiladilar va bu holat psixofiziologik barqarorlikni ta'minlaydi. Ayniqsa, o'rta yosh bosqichida shaxsning ichki resurslari faollashib, emotsional barqarorlik va optimizm nisbatan yuqori darajada namoyon bo'ladi.

Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, menopauza davrida yuzaga keladigan gormonal o'zgarishlar ayrim hollarda emotsional beqarorlik, xavotir va pessimizmni kuchaytirishi mumkin. Biroq psixologik qo'llab-quvvatlash, sog'lom turmush tarzi va ijobiy ijtimoiy munosabatlar ushbu davrda ham optimizm va emotsional barqarorlikni saqlab qolishga yordam beradi. Bu holat psixofiziologik o'zgarishlarning deterministik emasligini, balki psixologik va ijtimoiy omillar bilan muvozanatda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Umuman olganda, olimlar fikrlarining tahlili ayollarda yoshga qarab kuzatiladigan psixofiziologik o'zgarishlar optimizm va emotsional barqarorlikka murakkab, ko'p omilli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Biologik jarayonlar, kognitiv baholash mexanizmlari, ijtimoiy tajriba va shaxsiy resurslar o'zaro uyg'unlashgan holda ayollarning ruhiy holatini belgilaydi. Shu bois, ushbu masalani kompleks psixofiziologik va psixologik yondashuv asosida o'rganish ayollarning ruhiy salomatligini mustahkamlash va ularning hayot sifatini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ayollarda yoshga bog'liq psixofiziologik o'zgarishlar ularning optimizm darajasi va emotsional barqarorligiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadigan murakkab, ko'p omilli jarayon ekanligi ilmiy tahlillar orqali asoslandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, gormonal tizimdagi o'zgarishlar, markaziy asab tizimi faoliyatidagi dinamik siljishlar hamda psixik jarayonlarning yoshga mos qayta tashkil etilishi ayollarning emotsional holati va hayotga bo'lgan munosabatida muhim rol o'ynaydi.

Ilmiy adabiyotlar va olimlar qarashlari tahlili shuni tasdiqlaydiki, ayollarda reproduktiv yosh davrida optimizm va emotsional barqarorlik nisbatan yuqori bo'lsa, perimenopauza va menopauza davrlarida psixofiziologik beqarorlik, emotsional labillik va stressga sezuvchanlik kuchayishi mumkin. Biroq ushbu jarayonlar qat'iy deterministik xarakterga ega bo'lmay, ijtimoiy muhit, shaxsiy tajriba, psixologik moslashuv mexanizmlari hamda shaxsning ichki resurslariga bog'liq holda turlicha namoyon bo'ladi.

Optimizm ayollarning psixofiziologik o'zgarishlarga moslashuvida muhim himoya omili (psixologik resurs) sifatida namoyon bo'ladi. Optimistik qarashlarga ega ayollar yoshga oid biologik va psixik o'zgarishlarni nisbatan yengilroq qabul qiladi, stressli vaziyatlarga chidamliroq bo'ladi va emotsional barqarorlikni saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, emotsional barqarorlik darajasi yuqori bo'lgan ayollarda psixofiziologik o'zgarishlarning salbiy oqibatlari sezilarli darajada kamayishi kuzatiladi.

Yoshga bog'liq psixofiziologik o'zgarishlar va ayollarning optimizm hamda emotsional barqarorlik xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kompleks, tizimli yondashuvni talab etadi. Ushbu muammoni chuqur ilmiy o'rganish ayollarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, psixologik farovonligini ta'minlash va hayot sifatini oshirishga qaratilgan samarali psixoprofilaktik hamda psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. – СПб. : Питер, 2013. – 782 с.

2. Леонтьев Д. А. Психология смысла. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
3. Маслоу А. Х. Мотивация и личность. – СПб. : Питер, 2019. – 352 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 2015. – 713 с.
5. Erikson E. H. Childhood and Society. – New York : W. W. Norton & Company, 1993. – 448 p.
6. Ryff C. D., Singer B. The contours of positive human health // Psychological Inquiry. – 1998. – Vol. 9, No. 1. – P. 1–28.
7. Grossman I., Wood W. Sex differences in intensity of emotional experience: A social role interpretation // Journal of Personality and Social Psychology. – 1993. – Vol. 65, No. 5. – P. 1010–1022.
8. Karimova V. M. Psixologiya ayollar rivoji. – Toshkent : O‘qituvchi, 2015. – 220 b.

Jamalova Nargiza Ulug'bek qizi
O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi
n.jamalova@gmail.com

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLAR IJTIMOY FAOLLIGINI OSHIRISHNING INNOVATSION MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv sharoitida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishning innovatsion mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda globallashuv jarayonlarining yoshlar dunyoqarashi, ijtimoiy ong va fuqarolik pozitsiyasiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, fuqarolik tashabbuslari, volontyorlik faoliyati va ta'lim-tarbiya tizimining yoshlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishdagi roli asoslab beriladi. Maqolada yoshlarning jamiyat hayotida faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan innovatsion yondashuvlar ijtimoiy barqarorlik va fuqarolik jamiyatini mustahkamlashning muhim omili sifatida talqin etiladi. Tadqiqot natijalari yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish va yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan samarali mexanizmlarni joriy etishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: globallashuv; yoshlar; ijtimoiy faollik; innovatsion mexanizmlar; fuqarolik jamiyati; raqamli texnologiyalar; ijtimoiy tashabbuslar; volontyorlik.

Аннотация. В статье научно анализируются инновационные механизмы повышения социальной активности молодежи в условиях глобализации. Рассматривается влияние глобализационных процессов на мировоззрение молодежи, социальное сознание и формирование гражданской позиции. Особое внимание уделяется роли цифровых технологий, социальных сетей, гражданских инициатив, волонтерской деятельности и системы образования в развитии социальной активности молодежи. Инновационные подходы к вовлечению молодежи в общественную жизнь интерпретируются как важный фактор укрепления гражданского общества и социальной стабильности. Результаты исследования имеют практическое значение для совершенствования государственной молодежной политики и внедрения эффективных механизмов повышения социальной активности молодежи.

Ключевые слова: глобализация; молодежь; социальная активность; инновационные механизмы; гражданское общество; цифровые технологии; социальные инициативы; волонтерство.

Abstract. This article provides a scientific analysis of innovative mechanisms for increasing youth social activity in the context of globalization. The study examines the impact of globalization processes on young people's worldview, social consciousness, and the formation of civic engagement. Particular attention is paid to the role of digital technologies, social media, civic initiatives, volunteer activities, and the education system in fostering youth social participation. Innovative approaches aimed at enhancing youth involvement in social life are interpreted as an important factor in strengthening civil society and ensuring social stability. The findings of the study are of practical significance for improving youth policy and implementing effective mechanisms to increase youth social activity.

Key words: globalization; youth; social activity; innovative mechanisms; civil society; digital technologies; social initiatives; volunteering.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayoni jamiyat taraqqiyotining barcha sohalariga, xususan, yoshlarning ijtimoiy faolligi va fuqarolik pozitsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, raqamli muhitning kengayishi hamda transmilliy ijtimoiy jarayonlarning kuchayishi yoshlarning ijtimoiy ongini shakllantirishda yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda, muayyan muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Shu bois, globallashuv sharoitida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish masalasi zamonaviy ijtimoiy-siyosiy va pedagogik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Yoshlar ijtimoiy faolligi jamiyatning demokratik rivoji, fuqarolik jamiyatining shakllanishi va barqaror ijtimoiy taraqqiyotning muhim ko'rsatkichidir. Ijtimoiy faollik yoshlarning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, ijtimoiy tashabbuslarni ilgari surishi, jamoatchilik faoliyatiga jalb qilinishi va ijtimoiy mas'uliyatni his etishi orqali namoyon bo'ladi. Globallashuv sharoitida ushbu jarayon an'anaviy shakllar bilan cheklanib qolmasdan, innovatsion mexanizmlar - raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar, startaplar, volontyorlik harakatlari va interaktiv fuqarolik institutlari orqali amalga oshirilmoqda.

Asosiy qism. Zamonaviy globallashuv jarayonlari, raqamli transformatsiya, axborot oqimining keskin kuchayishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida yoshlarning ijtimoiy faolligi jamiyatning barqaror rivojlanishida hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Yoshlarning ta'lim jarayonida faol ishtiroki ularning shaxsiy kamoloti, fuqarolik kompetensiyasining shakllanishi, liderlik salohiyatining rivojlanishi hamda ijtimoiy mas'uliyatning mustahkamlanishida muhim o'rin tutadi. Shu bois ta'lim tizimida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish bo'yicha innovatsion mexanizmlarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Innovatsion pedagogik yondashuvlarning ta'lim jarayoniga kirib kelishi o'quvchilarning fikrlash madaniyati, tashabbuskorlik, jamoada ishlash, muammo yechish va faollik kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini bermoqda. Raqamli ta'lim platformalari, interaktiv metodlar, loyiha asosida o'qitish, ko'ngillilik dasturlari, gibrid o'qitish texnologiyalari hamda ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlovchi modellar yoshlar faolligini oshirishda samarali innovatsion vositalar sifatida o'zini ko'rsatmoqda.

Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlarning ijtimoiy faolligini kuchaytirish davlat strategiyasining markaziy yo'nalishlaridan biri bo'lib, bunda "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" g'oyasi, "Yoshlar – kelajagimiz" dasturi, "Taraqqiyot strategiyasi – 2030" kabi hujjatlarda belgilangan vazifalar muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu jarayon nafaqat ta'lim tizimini takomillashtirishni, balki yoshlarning jamiyatda faol subyekt sifatida shakllanishini ham talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning innovatsion mexanizmlarini o'rganish quyidagi jihatlarda muhim ahamiyatga ega:

- yoshlarning zamonaviy ijtimoiy jarayonlarga moslashuvchanligini oshirish;
- ta'lim faoliyatida ularning faol, tashabbuskor va mas'uliyatli ishtirokini ta'minlash;
- raqamli texnologiyalar yordamida ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish;
- jamiyatning barqaror rivojiga hissa qo'sha oladigan yetuk shaxslarni tayyorlash;
- ijtimoiy loyihalar, volontyorlik, fuqarolik faolligi kabi sohalarda innovatsion metodlarni joriy etish.

Yoshlarning ijtimoiy faolligi ta'lim tizimida shaxsning kompetensiyaviy rivojlanishining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Bu jarayonni samarali tashkil etish esa zamonaviy pedagogika, psixologiya va sotsiologiya fanlarida keng tadqiq qilinmoqda. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yoshlarning ijtimoiy faolligini rag'batlantirishda innovatsion mexanizmlarning o'rni tobora ortib bormoqda.

Avvalo, A. Maslouning ehtiyojlar piramidasi nazariyasiga ko'ra, yoshlar faolligining oshishi ularning o'zini namoyon qilish, jamiyatda o'z o'rni borligini his etish va o'z qadr-qimmatini tasdiqlanishi bilan chambarchas bog'liq. Innovatsion yondashuvlar aynan mana shu yuqori darajadagi ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Interaktiv ta'lim, loyiha asosida o'qitish, ijtimoiy loyihalarga jalb qilish - bularning barchasi yoshlarni o'zini jamiyatning faol subyekti sifatida ko'rishga undaydi[1].

Ta'lim psixologiyasining yirik namoyandasi D. Kolbning tajribaviy o'rganish nazariyasiga ko'ra, ta'lim jarayonida real muammolar asosida tashkil etilgan faoliyat yoshlarning faolligini sezilarli oshiradi. Uning ta'kidlashicha, talaba bilimni tayyor shaklda emas, balki amaliy tajriba, sinov, refleksiya jarayonida o'zlashtirganda ijtimoiy faollik kuchayadi[3]. Bugungi innovatsion metodlar - debatlar, case-study, hackathonlar, volontyorlik faoliyatlari - aynan shu nazariy asosga tayanadi.

J. Dewey esa ijtimoiy tajriba orqali shakllanadigan ta'limni ilgari surib, maktab va universitetlarni "kichik jamiyat modeli"[3] sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, yoshlarni faollikka undashning eng kuchli omili - ta'lim jarayonini jamiyatdagi real muammolar bilan bog'lashdir. Zamonaviy innovatsion mexanizmlar: jamoatchilik loyihalari, ijtimoiy startaplar, raqamli platformalar orqali ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash - Dewey g'oyalarining amaliy ifodasidir.

Yoshlar sotsiologiyasi bo'yicha tadqiqotlari bilan tanilgan E. Giddens esa ijtimoiy faollikni "modern jamiyatning o'zini qayta ishlab chiqish mexanizmi"[4] sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, yoshlar ijtimoiy faolligining sustligi jamiyatning transformatsiya jarayonlarini sekinlashtiradi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar yoshlarni global ijtimoiy jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylantiradi.

Raqamli pedagogika bo'yicha tadqiqotlar olib borgan olimlar yoshlar faol bo'lishi uchun ta'lim jarayoni raqamli vositalar bilan boyitilgan bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi. Ularning fikricha, raqamli platformalar - masalan, virtual muhitlar, onlayn jamoalar, interaktiv forumlar - yoshlar uchun ijtimoiy faollikni namoyon etishning yangi maydonlarini yaratadi[5]. Bu holat ayniqsa ijtimoiy-gumanitar fanlarda o'quvchilarni konstruktiv munozara, tanqidiy yondashuv va kreativ fikrlashga undaydi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham ushbu masala dolzarbdir. O'zbekiston olimlari - A. Hasanov, S. Mavlonov, M. Qodirovalarning tadqiqotlarida ta'lim jarayonida yoshlarning faolligini innovatsion metodlar orqali oshirishning muhim jihatlari ta'kidlanadi. Ular yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish uchun:

- gibridd ta'lim texnologiyalarini joriy etish,
- ijtimoiy loyihalarni grantlar orqali qo'llab-quvvatlash,
- raqamli ko'ngillilik dasturlari yaratish,
- mentorlik tizimini rivojlantirish singari mexanizmlarning samaradorligini ilmiy asoslab beradilar.

A.Hasanov yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishda interaktiv va innovatsion metodlarning yetakchi roli borligini ta'kidlab, shunday yozadi: "Talabaning ijtimoiy faolligi avvalo uning ta'lim jarayonidagi ishtirokiga, fikr bildirishi, muhokamalarga qo'shilishi va tashabbus ko'rsatishiga bog'liq. Shuning uchun zamonaviy ta'lim texnologiyalari - loyiha asosida o'qitish, guruhli faoliyat, tadqiqotga yo'naltirilgan topshiriqlar - yoshlarni jamiyat hayotiga faol integratsiya qilishning eng samarali vositasidir."[6] Bu fikr talabalarning faolligi bevosita pedagogik jarayonning tashkil etilish uslubiga bog'liqligini asoslaydi.

S. Mavlonovning ta'kidlashicha: "Yoshlar ijtimoiy faolligining pasayishiga ko'pincha motivatsiya yetishmasligi sabab bo'ladi. Innovatsion yondashuvlarning ustunligi shundaki, ular talabaning ichki motivatsiyasini rag'batlantiradi, shaxsning o'zini namoyon qilish ehtiyojini kuchaytiradi."[7]

Olimning fikricha, innovatsion mexanizmlar (gamifikatsiya, raqamli platformalar, virtual jamoalar) yoshlarning psixologik faolligini uyg'otadi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning innovatsion mexanizmlari quyidagi uch yo'nalishda jamlanadi:

1. Pedagogik innovatsiyalar: interaktiv metodlar, loyiha asosida o'qitish, refleksiv tahlil, muammoli vaziyatlar.
2. Raqamli texnologiyalar: onlayn jamoalar, virtual ta'lim muhitlari, raqamli ko'ngillilik, mobil ta'lim platformalari.
3. Ijtimoiy tashabbuslar: volontyorlik, jamiyatga foydali loyihalar, yoshlar klublari, liderlik maktablari.

Natijada, yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish ko'p omilli jarayon bo'lib, bunda innovatsion mexanizmlar ijtimoiy, pedagogik va texnologik jihatlarning uyg'un rivojlanishini talab qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimi yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda innovatsion mexanizmlar va pedagogik yondashuvlardan samarali foydalanishni talab qilmoqda. Tadqiqot natijalari shuni

ko'rsatadiki, yoshlar ijtimoiy faolligining shakllanishi va rivojlanishi ko'p omilli jarayon bo'lib, unda ta'lim muassasalari, pedagoglar, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy subyektlar va jamiyat institutlarining o'zaro integratsiyalashgan faoliyati hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Innovatsion pedagogik yondashuvlar - interaktiv metodlar, loyiha asosida o'qitish, muammoli vaziyatlar, debat va case-study texnologiyalari - yoshlarning fikrlash madaniyatini rivojlantiradi, ularning tashabbuskorlik, muammo yechish, jamoada ishlash va mas'uliyat bilan qaror qabul qilish kompetensiyalarini mustahkamlaydi. Raqamli ta'lim vositalari esa yoshlarning ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirokini ta'minlab, ularni global axborot makoni bilan bog'laydi, virtual jamoalarda faol bo'lishiga imkon yaratadi hamda zamonaviy kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Yuqoridagi ilmiy tahlil va fikr-mulohazalarga tayangan holda, globallashuv sharoitida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish maqsadida bir qator amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Avvalo, ta'lim jarayonida interaktiv metodlardan keng va tizimli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, debatlar, case-study, rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar va loyiha asosida o'qitish kabi usullar yoshlarning mustaqil fikrlashi, tashabbuskorligi va ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, raqamli platformalardan samarali foydalanish yoshlarning faolligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Google Classroom, Moodle, Telegram guruhlar, onlayn forumlar va turli ijtimoiy jamoalar orqali talabalarning o'zaro muloqotini kuchaytirish, ularni jamoaviy muhokama va hamkorlikka jalb etish imkoniyatlari kengayadi. Bu esa yoshlarning raqamli muhitda faol va mas'uliyatli ishtirokini ta'minlaydi.

Bundan tashqari, volontyorlik faoliyatini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishda samarali mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Talabalarni mahalla, ta'lim, sog'liqni saqlash, ekologiya yoki madaniyat sohalaridagi volontyorlik loyihalariga jalb etish orqali ularning ijtimoiy mas'uliyati, fuqarolik pozitsiyasi va jamiyatga foydali bo'lish istagi mustahkamlanadi.

Yoshlar tomonidan ilgari surilayotgan ijtimoiy loyihalar va tashabbuslarni rag'batlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Talabalar g'oya va tashabbuslarini grantlar, mukofotlar yoki oliy ta'lim muassasasi darajasida e'tirof etish orqali ularning motivatsiyasini oshirish, ijtimoiy faollikka bo'lgan qiziqishini kuchaytirish mumkin.

Shu bilan birga, liderlik maktablari va treninglarini tashkil etish yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Liderlik, kommunikatsiya va jamoani boshqarish bo'yicha muntazam treninglar yoshlarning o'zini namoyon etishiga, ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etishiga zamin yaratadi.

Nihoyat, mentorlik tizimini yo'lga qo'yish yoshlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning samarali shakllaridan biri hisoblanadi. Faol va iqtidorli talabalarni boshqa talabalar uchun mentor sifatida jalb etish o'zaro yordam, tajriba almashish va jamoaviy faollikni kuchaytiradi. Bu esa ta'lim muhitida ijtimoiy hamkorlik va birdamlikning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ta'lim jarayonida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning innovatsion mexanizmlari ularning shaxsiy kamoloti, ijtimoiy integratsiyasi, fuqarolik mas'uliyati va jamiyatga faol munosabatini shakllantirishda muhim strategik ahamiyatga ega. Bu mexanizmlar Yangi O'zbekistonni barqaror taraqqiyot sari yetaklaydigan mas'uliyatli, tashabbuskor, raqamli kompetensiyalarga ega bo'lgan yetuk yosh avlodni tayyorlashda asosiy omillardan biri bo'lib qoladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, globallashuv sharoitida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim strategik ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlarning ijtimoiy faolligi ularning ijtimoiy ong darajasi, innovatsion tafakkuri va fuqarolik mas'uliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu jarayonda innovatsion mexanizmlar yoshlarning jamiyat hayotidagi ishtirokini faollashtiruvchi samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, raqamli texnologiyalar, axborot platformalari, ijtimoiy tarmoqlar, volontyorlik faoliyati va yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlovchi institutlar

yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bu mexanizmlar yoshlarning ijtimoiy jarayonlarga bo'lgan qiziqishini kuchaytirib, ularning ijodiy va tashabbuskor salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Shuningdek, yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishda davlat va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlik, ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion yondashuvlarning qo'llanilishi va yoshlarning ijtimoiy loyihalarda faol ishtirokini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuvlar yoshlarning ijtimoiy mas'uliyatini oshirish, ularni jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan shaxs sifatida shakllantirishga zamin yaratadi.

Umuman olganda, globallashuv sharoitida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning innovatsion mexanizmlarini tizimli va maqsadli ravishda joriy etish yoshlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi ishtirokini kuchaytirish, fuqarolik jamiyatini mustahkamlash va jamiyat taraqqiyotini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Maslow, A. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row.
2. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall.
3. Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. Macmillan Publishing.
4. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.
5. Deterding, S., & Dixon, D. (2011). "Gamification: Using Game Elements in Non-Game Contexts." *CHI Conference Proceedings*, 2425–2428.
6. Hasanov, A. (2021). *Yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning innovatsion pedagogik yondashuvlari*. Toshkent: Fan va texnologiya.
7. Mavlonov, S. (2020). "Interaktiv metodlar orqali talaba faolligini oshirish imkoniyatlari." *Pedagogika va psixologiya*, 3(2), 77–84.

Ibragimova Shaxnoza Baxodirovna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi
shakhnoza2025@gmail.com

MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA XORIJIY TILLARNI O'QITISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada muammoli ta'lim texnologiyasi asosida xorijiy tillarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Muammoli ta'lim o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, bilimlarni ongli ravishda egallash va ularni amaliy vaziyatlarda qo'llashga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik yondashuv sifatida qaraladi. Tadqiqotda muammoli vaziyatlarni yaratish, savol-javob, muhokama va izlanishga asoslangan topshiriqlar orqali xorijiy til kompetensiyalarini shakllantirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, mazkur texnologiyaning talabalar nutqiy faolligini oshirish, tanqidiy va ijodiy tafakkurni rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: muammoli ta'lim; ta'lim texnologiyalari; xorijiy tillarni o'qitish; kommunikativ kompetensiya; muammoli vaziyat; mustaqil fikrlash; pedagogik innovatsiyalar.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности обучения иностранным языкам на основе технологии проблемного обучения. Проблемное обучение рассматривается как современный педагогический подход, направленный на развитие самостоятельного мышления обучающихся, осознанное усвоение знаний и их применение в практических ситуациях. В исследовании раскрываются вопросы формирования иноязычной коммуникативной компетенции посредством создания проблемных ситуаций, использования дискуссий, вопросов и поисково-исследовательских заданий. Также научно обосновывается значение данной технологии в повышении речевой активности студентов и развитии их критического и творческого мышления.

Ключевые слова: проблемное обучение; образовательные технологии; обучение иностранным языкам; коммуникативная компетенция; проблемная ситуация; самостоятельное мышление; педагогические инновации.

Abstract. This article analyzes the specific features of teaching foreign languages based on problem-based learning technology. Problem-based learning is considered a modern pedagogical approach aimed at developing learners' independent thinking, conscious acquisition of knowledge, and its application in practical situations. The study examines the formation of foreign language communicative competence through the creation of problem situations, discussions, questioning, and inquiry-based tasks. In addition, the article provides a scientific justification for the role of problem-based learning in increasing students' speech activity and developing their critical and creative thinking skills.

Key words: problem-based learning; educational technologies; foreign language teaching; communicative competence; problem situation; independent thinking; pedagogical innovations.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida xorijiy tillarni o'qitish jarayoni nafaqat til bilimlarini egallash, balki talabalarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishni ham talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, an'anaviy o'qitish usullarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunday yondashuvlar orasida muammoli ta'lim texnologiyasi xorijiy tillarni o'qitishda samarali va innovatsion metod sifatida alohida e'tiborga loyiqdir.

Muammoli ta'lim texnologiyasi o'quv jarayonini talabani faol bilish faoliyatiga asoslab tashkil etishni nazarda tutadi. Ushbu texnologiya orqali o'quvchilarga tayyor bilim berishdan ko'ra, ularni muammoli vaziyatlar asosida mustaqil izlanishga, fikr yuritishga va xulosa chiqarishga yo'naltirish ustuvor hisoblanadi. Xorijiy tillarni o'qitishda bu yondashuv til materialini real hayotiy va kommunikativ muammolar bilan bog'lash imkonini berib, talabalarning nutqiy faolligi va motivatsiyasini oshiradi.

Xorijiy tillarni o'rganish jarayoni tabiatan kommunikativ va kognitiv faoliyat bilan uzviy bog'liq bo'lib, muammoli ta'lim texnologiyasi aynan ushbu jarayonlarni faollashtirishga xizmat qiladi. Muammoli topshiriqlar, savollar va vaziyatlar orqali talabalar til birliklarini faqat grammatik yoki leksik jihatdan emas, balki mazmuniy va funksional jihatdan ham chuqur anglaydilar. Natijada til o'rganish jarayoni ijodiy, tanqidiy va reflektiv tafakkur bilan boyitiladi.

Bugungi globallashtirish sharoitida xorijiy tillarni bilish yosh avlodning kasbiy va ijtimoiy raqobatbardoshligini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli muammoli ta'lim texnologiyasi asosida xorijiy tillarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, uning didaktik imkoniyatlarini aniqlash va amaliyotga tatbiq etish masalalari dolzarb ilmiy-pedagogik vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.

Asosiy qism. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarning mustaqil fikrlashi, analitik yondashuvi va murakkab ijtimoiy vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ijtimoiy jarayonlarning globallashtirish, axborot oqimining kuchayishi, jamiyatdagi o'zgarishlarning tezlashuvi sharoitida yosh avlodga nafaqat tayyor bilimlarni berish, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda muammolarni tahlil qilishga, alternativ yechimlar ishlab chiqishga va ijtimoiy mas'uliyat bilan qaror qabul qilishga o'rgatish dolzarb vazifaga aylandi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib shakllangan bo'lib, u talabaning bilish jarayonini faollashtirish, mustaqil izlanuvchanlikni rivojlantirish va real ijtimoiy muammolarni hal qilish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiya asosida o'qitish jarayonida o'quvchi yoki talaba muammoli vaziyat bilan to'qnashadi, uni tahlil qiladi, baholaydi, turli pozitsiyalarni solishtiradi va o'z yechimini taklif qiladi. Bunday yondashuv ijtimoiy-gumanitar fanlarning mazmuni va metodikasiga mos keladi, chunki bu fanlar inson, jamiyat, madaniyat, ijtimoiy munosabatlar va ularning murakkab mexanizmlarini o'rganishga asoslanadi[1].

Muammoli ta'lim texnologiyasi asosida o'rgatish nafaqat bilim berishni, balki insonga xos fikrlash jarayonlarini - savol qo'ya olish, tahlil qilish, baholash, asoslash, muammoga ijodiy yondashish kabi ko'nikmalarni ham shakllantiradi. Bu jarayon zamonaviy ta'lim konsepsiyasida yetakchi o'rin egallagan "kompetensiyaga asoslangan yondashuv" bilan ham to'liq uyg'unlashadi. Shu bois mazkur texnologiyani ijtimoiy masalalarni hal qilishga yo'naltirilgan metodlar bilan integratsiyalash ta'lim samaradorligini sezilarli oshiradi.

Hozirgi davrda ijtimoiy muammolarning xilma-xilligi - demografik o'zgarishlar, axborot xurujlari, ekologik muammolar, madaniy transformatsiyalar, yoshlar muammolari, ijtimoiy nomutanosiblik - talabalarda ijtimoiy ong, mas'uliyat va tanqidiy fikrlashning rivojlangan bo'lishini talab etadi[2]. Muammoli ta'lim texnologiyasi esa aynan shunday kompetensiyalarni shakllantirishning eng samarali usullaridan biri sifatida ko'rilmogda.

Muammoli ta'lim texnologiyasi (problem-based learning - PBL) zamonaviy pedagogikaning eng samarali yondashuvlaridan biri bo'lib, ijtimoiy masalalarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishda alohida o'rin tutadi. Ushbu texnologiyaning mazmuni talabaning bilish jarayonida faol ishtirok etishi, real hayotiy muammo bilan uchrashishi va uni ilmiy mantiq asosida hal qilishga intilishida namoyon bo'ladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim ijtimoiy fanlar mazmunini chuqur o'zlashtirish, analitik fikrlashni rivojlantirish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantirishda eng samarali metodlardan biridir.

Muammoli ta'lim texnologiyasi zamonaviy pedagogikaning eng kuchli innovatsion metodlaridan biri sifatida ijtimoiy masalalarni hal qilish kompetensiyasini rivojlantiradi. L. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko'ra, talaba murakkab masalalar bilan duch kelganda, uning fikrlash salohiyati yuqori darajada faollashadi. Muammoli ta'lim aynan shu "faollashgan intellektual zonani"[3] ishga soladi.

K. Poppening falsafiy qarashlarida esa har qanday bilimning rivoji muammo qo'yish va uni sinovdan o'tkazish orqali sodir bo'lishi ta'kidlanadi. Muammoli ta'lim aynan Poppening "bilim - muammoga javob"[4] modeliga to'liq mos keladi.

Yana bir zamonaviy tadqiqotchi N. Selwyn muammoli yondashuvni raqamli pedagogika bilan birlashtirish orqali talabalar o'rtasida tahliliy madaniyat kuchayishini qayd etadi[5]. Unga ko'ra, muammoli vaziyatlarni raqamli simulyatsiya, interaktiv loyihalar yoki virtual ijtimoiy jarayonlar yordamida modellashtirish o'quv jarayonini yanada jonlantiradi.

Mahalliy tadqiqotlarda esa S. Mavlonov muammoli ta'lim metodlarining psixologik ahamiyatiga to'xtalib, "talaba muammoli vaziyatda o'z ehtirosiy va kognitiv salohiyatini bir vaqtning o'zida ishga soladi, bu esa chinakam ijodiy o'rganish jarayonini yaratadi"[6] deb ta'kidlaydi.

S. Mamarajabov ijtimoiy fanlarda muammoli ta'limning kuchli tomoni sifatida talabalar mustaqil fikrlashining kuchayishi, muloqot madaniyatining rivojlanishi va ijtimoiy masalalarning mohiyatini teran tushunish imkonini qayd etadi[7].

M. Qodirova esa muammoli ta'lim yoshlarning ijtimoiy ongini shakllantirish, ularni noaniq vaziyatlarda tezkor va oqilona qaror qabul qilishga o'rgatishini alohida ta'kidlaydi[8].

Muammoli ta'lim metodikasini samarali tashkil etish va amalga oshirishning eng muhim jihatlardan biri shundaki, pedagog ushbu yondashuvning nafaqat ta'limiy, balki tarbiyaviy funksiyalarini ham chuqur anglab olishi zarur. Chunki muammoli ta'lim jarayonida o'qituvchi tayyor yechimni taqdim etuvchi manba sifatida emas, balki ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, aqliy rivojlanishi va intellektual faolligini rag'batlantiruvchi yetakchi sifatida namoyon bo'ladi. Pedagogning vazifasi - o'quvchilarni yangicha yondashuvga undash, ularni izlanishga, savol berishga va mavjud ma'lumotlarni ongli ravishda qayta ishlashga yo'naltirishdir.

Muammoli ta'limning mazmuni o'quvchilarni intellektual qiyinchiliklar orqali bilimga eltish, ularni muammoning mohiyatini anglash, mavjud faktlar asosida xulosa chiqarish va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan. Shu bois, pedagog muammoli vaziyatlarni sun'iy emas, balki real hayotiy kontekstda yaratishi va ularni didaktik maqsadlarga mos holda boshqarishi lozim. Mazkur ta'lim texnologiyasi o'quv jarayonining barcha bosqichlarida - yangi mavzuni o'zlashtirish, bilimlarni mustahkamlash, tahlil qilish, umumlashtirish va baholash jarayonlarida samarali qo'llanilishi mumkin. Muammoli vaziyatlar o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, ijodkorlikni kuchaytirish, kommunikativ ko'nikmalarni takomillashtirish hamda o'quv motivatsiyasini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Zamonaviy ta'lim paradigmasida xorijiy tillarni o'qitish jarayoni an'anaviy bilim berish modelidan talabaning faol bilish subyekti sifatida shakllanishiga yo'naltirilgan innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etilmoqda. Ushbu jarayonda muammoli ta'lim texnologiyasi xorijiy tillarni o'qitishda samaradorlikni oshiruvchi muhim pedagogik yondashuv sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Muammoli ta'lim texnologiyasi o'quvchilarda mustaqil fikrlash, muammo qo'yish va uni yechish, tahliliy va tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Pedagogik nazariya nuqtayi nazaridan muammoli ta'lim texnologiyasi talabaning bilish faoliyatini faollashtirishga asoslanadi. Xorijiy tillarni o'qitishda bu texnologiya til materialini tayyor shaklda berishdan ko'ra, kommunikativ va muammoli vaziyatlar orqali o'zlashtirishni taqozo etadi. Natijada talaba til birliklarini mexanik yodlash emas, balki ularni real nutqiy vaziyatlarda qo'llash jarayonida o'zlashtiradi.

Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim texnologiyasi xorijiy tilni o'rganishda kommunikativ kompetensiya, nutqiy faoliyat, kognitiv jarayonlar va metakognitiv ko'nikmalarni integratsiyalashtirish holda rivojlantiradi. Muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda talabalar nutqiy muammoni anglash, gipoteza ilgari surish, dalillar keltirish va xulosa chiqarish orqali tilni faol muloqot vositasi sifatida qo'llashga o'rganadilar.

Xorijiy tillarni o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri - til va tafakkur birligining ta'minlanishidir. Til o'rganish jarayonida muammoli topshiriqlar talabalarning mantiqiy fikrlashini, nutqiy rejalashtirishini va lingvistik birliklarni maqsadga muvofiq tanlashini rag'batlantiradi. Bu esa til o'zlashtirishning ongli va barqaror bo'lishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, muammoli ta'lim texnologiyasi xorijiy til mashg'ulotlarida interaktivlik va subyekt-subyekt munosabatlarini kuchaytiradi. O'qituvchi bilim manbai sifatida emas, balki yo'naltiruvchi, maslahatchi va moderator rolini bajaradi. Talabalar esa muammoni hal etishda faol ishtirokchi sifatida namoyon bo'lib, guruhli munozaralar, bahslar va hamkorlikdagi faoliyat orqali nutqiy tajribani boyitadilar.

Muammoli ta'limning yana bir muhim jihati - uning motivatsion ta'siridir. Xorijiy tilni o'rganishda muammoli vaziyatlar talabalarda qiziqish uyg'otib, ichki motivatsiyani kuchaytiradi. Til o'rganish jarayoni shaxsiy ahamiyat kasb etgan muammolar bilan bog'langanda, talabalar til faoliyatiga ongli va mas'uliyatli munosabatda bo'ladilar. Muammoli ta'lim texnologiyasi xorijiy tillarni o'qitishda faqat lingvistik bilimlarni emas, balki ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyalar, tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv va mustaqil ta'lim ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Ayniqsa, kasbiy yo'naltirilgan xorijiy til mashg'ulotlarida muammoli vaziyatlarga asoslangan yondashuv talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorgarligini oshiradi.

Ilmiy tahlil natijalari muammoli ta'lim texnologiyasi asosida xorijiy tillarni o'qitish jarayoni ta'lim sifatini oshirish, talabalarning nutqiy faolligini kuchaytirish va ularni global kommunikativ muhitga moslashtirishda samarali pedagogik mexanizm ekanligini ko'rsatadi. Ushbu texnologiyani xorijiy til ta'limiga tizimli va metodik jihatdan asoslangan holda joriy etish zamonaviy ta'lim talablariga to'liq javob beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, muammoli ta'lim texnologiyasi xorijiy tillarni o'qitishda samarali va innovatsion pedagogik yondashuv sifatida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalarning bilish faolligini oshiradi, ularni mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va muloqot jarayonida til birliklaridan ongli foydalanishga undaydi. Bu esa xorijiy tilni o'zlashtirish jarayonida faqat tayyor bilimlarni egallash emas, balki ularni amaliy va kommunikativ vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi xorijiy tillarni o'qitishda o'quvchilarni muammo markaziga qo'yish, til materialini real hayotiy vaziyatlar orqali o'rganish va nutqiy faoliyatni faollashtirish imkonini beradi. Bunday yondashuv talabalar nutqining mazmunan boyishi, tanqidiy tafakkurining rivojlanishi hamda kommunikativ kompetensiyasining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar so'zlash, tinglab tushunish, o'qish va yozish ko'nikmalarini integratsiyalashgan holda rivojlantirishga yordam beradi.

Umuman olganda, muammoli ta'lim texnologiyasini xorijiy tillarni o'qitish jarayoniga tizimli va izchil joriy etish ta'lim sifatini oshirish, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish va zamonaviy ta'lim talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ibodulloyeva, S. (2024, November). Muammoli o'qitish texnologiyasi. in *international conference on modern development of pedagogy and linguistics* (Vol. 1, No. 10, pp. 54-58).
2. Xaitov, B. (2025). Muammoli o'qitish texnologiyalari va tanqidiy fikrlash: innovatsion yondoshuvlar va tajribalar. *Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения*, 4(5), 48-51.
3. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
4. Popper, K. R. (1999). *All life is problem solving*. Psychology Press.
5. Selwyn, N. (2016). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Bloomsbury Publishing.
6. Mavlonov, S. (2020). "Interaktiv metodlar orqali talaba faolligini oshirish imkoniyatlari." *Pedagogika va psixologiya*, 3(2), 77-84.
7. Mamarajabov, S. (2018). *Zamonaviy ta'limda muammoli o'qitish texnologiyalari*. Samarqand: Registon nashriyoti.

Obloqulov Javlonbek Jaloliddinovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti nodavlat ta'lim muassasasi

Samarqand kampusi dotsenti

Email: jobloqulov.72@gmail.com

Orcid id: 0009-0005-8067-6039

O'SPIRINLARDA INTERNET ADDIKSIYASINING SHAKLLANISH PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'spirinlarda internet addiksiyasining shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik mexanizmlar tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida internetdan haddan tashqari foydalanishga olib keluvchi shaxsiy va ijtimoiy-psixologik omillar, xususan, emotsional beqarorlik, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, o'zini namoyon etish ehtiyoji, frustratsiya va stress holatlarining roli yoritiladi. Shuningdek, virtual makonning o'spirin shaxsiyati rivojiga ta'siri, real va virtual muloqot o'rtasidagi tafovutlar, shaxs identifikatsiyasining o'zgarishi masalalari ilmiy-nazariy asosda ko'rib chiqiladi. Maqolada internet addiksiyasining psixologik belgilari, uning xulq-atvor va motivatsion sohalarga ta'siri ochib berilib, profilaktika va psixokorreksion yondashuvlar bo'yicha xulosalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari ta'lim muassasalari psixologlari, pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *internet addiksiyasi, o'spirinlar psixologiyasi, virtual makon, psixologik mexanizmlar, emotsional beqarorlik, ijtimoiy moslashuv, motivatsiya, xulq-atvor buzilishlari, psixokorreksiya, profilaktika.*

Аннотация. *В данной статье проводится системный анализ психологических механизмов формирования интернет-аддикции у подростков. В процессе исследования рассматриваются личностные и социально-психологические факторы, способствующие чрезмерному использованию сети Интернет, в том числе эмоциональная нестабильность, трудности социальной адаптации, потребность в самовыражении, фрустрация и стрессовые состояния. Особое внимание уделяется влиянию виртуального пространства на развитие личности подростка, различиям между реальным и виртуальным общением, а также трансформации личностной идентичности. Раскрываются психологические признаки интернет-аддикции и её влияние на поведенческую и мотивационную сферы. На основе полученных результатов предложены профилактические и психокоррекционные подходы. Материалы статьи представляют практическую ценность для педагогов, школьных психологов и родителей.*

Ключевые слова: *интернет-аддикция, психология подростков, виртуальное пространство, психологические механизмы, эмоциональная нестабильность, социальная адаптация, мотивация, поведенческие нарушения, психокоррекция, профилактика.*

Abstract. *This article provides a systematic analysis of the psychological mechanisms influencing the formation of Internet addiction among adolescents. The study examines personal and socio-psychological factors contributing to excessive Internet use, including emotional instability, difficulties in social adaptation, the need for self-expression, frustration, and stress. Particular attention is paid to the impact of the virtual environment on adolescent personality development, the discrepancies between real and virtual communication, and changes in personal identity. The psychological characteristics of Internet addiction and its influence on behavioral and motivational domains are revealed. Based on the findings, preventive and psycho-corrective approaches aimed at reducing Internet addiction among adolescents are proposed. The results of the study are of practical significance for educational psychologists, teachers, and parents.*

Key words: *internet addiction, adolescent psychology, virtual environment, psychological mechanisms, emotional instability, social adaptation, motivation, behavioral disorders, psycho-correction, prevention.*

Kirish. So‘nggi yillarda internet va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalariga, ayniqsa, o‘spirinlar faoliyatiga chuqur kirib bordi. Bugungi kunda axborot olish, muloqotga kirishish, o‘qish va bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etish jarayonlari tobora ko‘proq internet muhitida amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, internetdan me‘yorida ortiq foydalanish va unga psixologik qaramlikning shakllanishi shaxsning ruhiy holati, xulq-atvori hamda ijtimoiy moslashuviga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, psixik rivojlanish bosqichida bo‘lgan o‘spirinlar internet addiksiyasiga nisbatan ancha zaif guruh hisoblanadi.

Internet addiksiyasi o‘spirinning kundalik hayot ritmini buzib, uning o‘qish faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va emotsional barqarorligiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Mazkur maqolada internet addiksiyasining psixologik xususiyatlari, uning kelib chiqish sabablari, rivojlanish mexanizmlari va oqibatlarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi, shuningdek, ushbu holatning oldini olishga qaratilgan profilaktik yondashuvlar yoritiladi.

Asosiy qism. Psixologik nuqtayi nazardan, internet addiksiyasi shaxsning internetdan haddan tashqari foydalanishi va bu jarayonni ongli ravishda nazorat qila olmasligi bilan tavsiflanadi. Bunday holat ko‘pincha o‘spirinning real hayotdagi muammolardan qochish, ichki ziddiyatlar va stress holatlarini vaqtincha unutish istagi bilan bog‘liq bo‘ladi. Virtual makon o‘spirin uchun muqobil reallik sifatida namoyon bo‘lib, unda u o‘zini erkinroq, xavfsizroq va ijtimoiy jihatdan faolroq his qilishi mumkin.

Ilmiy tadqiqotlar internet addiksiyasining bir necha asosiy shakllarini ajratib ko‘rsatadi. Ulardan biri - ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik bo‘lib, bu holat o‘spirinlarda o‘zini namoyon etish, ijtimoiy e‘tirofga erishish va virtual muloqotga bo‘lgan ehtiyojlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Ijtimoiy tarmoqlarda uzoq vaqt qolish real hayotdagi jonli muloqotning cheklanishiga, shaxslararo munosabatlarning sathlashuviga olib keladi.

Internet addiksiyasining yana bir keng tarqalgan turi onlayn o‘yinlarga qaramlik hisoblanadi. Ushbu tur, asosan, o‘spirinlar orasida uchraydi, virtual muvaffaqiyat, raqobat va emotsional qo‘zg‘alish orqali kuchli psixologik bog‘liqlikni yuzaga keltiradi. Natijada, jismoniy faollikning pasayishi, uyqu rejimining buzilishi hamda emotsional zo‘riqish holatlari kuzatiladi.

Shuningdek, axborot yig‘ishga qaramlik ham internet addiksiyasining muhim shakllaridan biridir. Bunda o‘spirinlar turli mavzularga oid cheksiz ma‘lumot izlashga intiladi, biroq ushbu bilimlar ko‘pincha tizimlashtirilmaydi va amaliy faoliyatda yetarlicha qo‘llanilmaydi. Bu holat diqqatning tarqoqlashuviga va kognitiv charchoqqa olib kelishi mumkin.

Elektron pochta va tezkor xabar almashish vositalariga haddan tashqari bog‘lanish ham internet addiksiyasining namoyon bo‘lish shakllaridan biri sanaladi. Xabarlarini doimiy tekshirish ehtiyoji o‘spirinning diqqatini chalg‘itib, o‘quv faoliyati samaradorligini pasaytiradi hamda kundalik hayot sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Umuman olganda, internet addiksiyasining barcha shakllari o‘spirinlarning ruhiy holati, ijtimoiy faolligi va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta‘sir etadi. Shu sababli internetga qaramlikning psixologik mexanizmlarini chuqur o‘rganish, uning turli ko‘rinishlarini aniqlash va samarali profilaktika choralarini ishlab chiqish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Internet addiksiyasi bir qator psixologik omillar ta‘sirida shakllanib, shaxsning ichki ehtiyojlari, emotsional holati, ijtimoiy munosabatlari hamda real hayotda duch kelinayotgan muammolar bilan uzviy bog‘liqdir. Ayniqsa, o‘spirinlik davrida psixik jarayonlarning beqarorligi va ijtimoiy tajribaning yetarli darajada shakllanmaganligi internetga qaramlik xavfini kuchaytiradi. Quyida internet addiksiyasining rivojlanishiga sabab bo‘luvchi asosiy psixologik omillar tahlil qilinadi.

Avvalo, yolg‘izlik hissi va ijtimoiy muloqot yetishmasligi internetga qaramlikning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shaxs o‘zini yolg‘iz his qilganda yoki real hayotdagi muloqotdan qoniqish olmaganida, internetni ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish, yangi tanishlar orttirish va hissiy qo‘llab-quvvatlash manbai sifatida qabul qiladi. Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar o‘spirinlar uchun xavfsiz va qulay muloqot muhiti yaratib, ularni virtual munosabatlarga tobora ko‘proq jalb etadi.

Stress va hayotiy muammolardan qochish ehtiyoji ham internet addiksiyasining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ko'plab hollarda internet real hayotdagi tashvishlar, bosim va ziddiyatlardan vaqtincha chalg'ish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Onlayn o'yinlar, ijtimoiy tarmoqlar yoki video kontent orqali vaqt o'tkazish shaxsga qisqa muddatli yengillik hissini bersada, bu muammolarni hal etishga xizmat qilmaydi va aksincha, qaramlikni kuchaytiradi.

Internetga qaramlikning yana bir psixologik sababi o'z-o'zini baholash darajasining pastligi bilan bog'liqdir. O'ziga bo'lgan ishonchi sust bo'lgan shaxslar virtual makonda ijtimoiy tasdiqlanishga intiladi. "Layk", izoh va kuzatuvchilar soni orqali olinadigan e'tirof vaqtincha ijobiy emotsiyalarni keltirib chiqarsa-da, bu holat shaxsning o'z qadrini tashqi baholashga bog'lab qo'yadi va internetdan ajralishni qiyinlashtiradi.

Reallikdan qochish tendensiyasi ham internet addiksiyasining muhim psixologik mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Hayotiy muammolarni hal qilishda qiyinchilikka duch kelgan yoki mas'uliyatdan qochishga moyil bo'lgan shaxslar virtual makonni muqobil reallik sifatida qabul qiladi. Internet bu holatda muammolarni kechiktirish va ularni inkor etish vositasiga aylanadi.

Shuningdek, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi internetga qaramlikning kuchayishiga olib keladi. Agar shaxs oilasi yoki yaqin do'stlaridan yetarli darajada e'tibor va tushunishni his qilmasa, u o'z hissiy ehtiyojlarini internet orqali qondirishga harakat qiladi. Virtual muloqot, o'xshash muammolarga ega foydalanuvchilar bilan aloqa o'rnatish vaqtinchalik psixologik tasalli berishi mumkin.

Raqobat va yutuq hissi ham, ayniqsa, onlayn o'yinlar va ijtimoiy platformalarda internetga qaramlikni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Virtual muvaffaqiyat, reytinglar va e'tirof shaxsda o'zini muhim va muvaffaqiyatli his qilish ehtiyojini qondiradi. Natijada, real hayotdagi yutuqlarga nisbatan virtual yutuqlar ustuvor ahamiyat kasb eta boshlaydi.

Bundan tashqari, o'zgarishlardan qo'rquv ham internet addiksiyasining rivojlanishiga zamin yaratadi. Hayotdagi keskin o'zgarishlar, ijtimoiy bosim yoki kelajak bilan bog'liq noaniqliklar shaxsda xavotir uyg'otadi. Bunday vaziyatda internet o'zgarishlardan chalg'ish va psixologik himoya mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Internet addiksiyasi psixologik jihatdan bir qator barqaror belgilar orqali namoyon bo'lib, ular shaxsning emotsional holati, xulq-atvori va kundalik faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu belgilar vaqt o'tishi bilan kuchayib, shaxsning ijtimoiy moslashuvi va ruhiy barqarorligini izdan chiqarishi mumkin. Internet addiksiyasining asosiy psixologik belgilari quyidagilardan iborat.

Eng avvalo, uyqu rejimining buzilishi va uyqu yetishmasligi internetga qaramlikning keng tarqalgan belgilaridan biridir. Internetdan me'yorida ortiq foydalanish, ayniqsa kechki va tungi soatlarda ekranga uzoq vaqt tikilib o'tirish uyqu jarayonini izdan chiqaradi. Natijada, shaxs yetarlicha dam ololmaydi, bu esa asabiylik, diqqatning pasayishi va umumiy ruhiy holatning yomonlashuviga olib keladi.

Internetga bo'lgan doimiy ehtiyoj va undan foydalanishga majburiy intilish ham addiksiyaning muhim belgisi hisoblanadi. Hatto real zarurat bo'lmagan holatlarda ham internetga murojaat qilish istagi paydo bo'ladi. Internetdan uzoqlashganda bezovtalik, ichki noqulaylik va tashvish hissining yuzaga kelishi psixologik qaramlik mavjudligidan dalolat beradi.

Shuningdek, internetda uzoq vaqt sarflash natijasida ruhiy va jismoniy charchoq holatlari kuzatiladi. Doimiy ravishda virtual muhitda bo'lish shaxsni emotsional jihatdan holdan toydiradi, diqqat va kognitiv resurslarning kamayishiga olib keladi. Internet bu holatda real hayotdagi muammolardan vaqtincha chalg'ish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Internet addiksiyasi ko'pincha depressiv holatlar va tashvishlanish hissi bilan birga kechadi. Ijtimoiy tarmoqlarda boshqalar hayoti bilan o'zini taqqoslash, virtual baholarga haddan tashqari bog'lanish o'z-o'zini baholash darajasining pasayishiga sabab bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan bu holatlar chuqurlashib, emotsional beqarorlikni kuchaytiradi. Internetga qaram shaxslar real hayotdagi ijtimoiy munosabatlarda ham qiyinchiliklarga duch keladilar. Ular jonli muloqotdan

qochib, vaqtining asosiy qismini virtual aloqalarga sarflaydi. Natijada, oila a'zolari va yaqinlar bilan munosabatlar zaiflashadi, ijtimoiy yakkalanish kuchayadi.

Bundan tashqari, internet addiksiyasi o'qish yoki mehnat faoliyati samaradorligining pasayishiga olib keladi. Internetda uzoq vaqt qolish shaxsning asosiy vazifalariga e'tiborini chalg'itib, topshiriqlarni o'z vaqtida va sifatli bajarishiga to'sqinlik qiladi. Bu holat o'spirinlarda o'quv motivatsiyasining pasayishiga sabab bo'lishi mumkin.

O'z-o'zini nazorat qila olmaslik ham internet addiksiyasining muhim psixologik belgilaridan biridir. Shaxs internetdan foydalanish vaqtini cheklashga urinadi, biroq ko'pincha bu urinishlar muvaffaqiyatsiz yakunlanadi. "Bir necha daqiqa" degan bahona bilan boshlangan foydalanish uzoq vaqt davom etib, vaqtni samarasiz sarflashga olib keladi.

Internetga qaramlik ko'pincha real hayotdagi muammolarni hal qilishni kechiktirish yoki ulardan qochish bilan bog'liq bo'ladi. Virtual muhitda vaqt o'tkazish muammolarni vaqtincha unutishga yordam bergandek tuyulsa-da, aslida ularning yechimini topishga to'sqinlik qiladi va muammolar yanada chuqurlashishiga sabab bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, internet addiksiyasi zamonaviy jamiyatda tobora dolzarb bo'lib borayotgan psixologik muammolardan biri sanaladi va u shaxsning ruhiy hamda jismoniy salomatligiga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, internetga qaramlikning shakllanishi bir qator o'zaro bog'liq psixologik omillar - ijtimoiy munosabatlar yetishmasligi, o'z-o'zini baholash darajasining pastligi, stress holatlaridan qochish hamda real hayotdagi muammolardan uzoqlashish tendensiyalari bilan izohlanadi. Ushbu omillar ayniqsa o'spirinlik davrida kuchli namoyon bo'lib, internet addiksiyasining rivojlanishiga qulay sharoit yaratadi.

Internet addiksiyasining psixologik belgilari sifatida uyqu rejimining buzilishi, emotsional beqarorlik, depressiv holatlar, tashvishlanish hissining kuchayishi hamda ijtimoiy izolyatsiyaga moyillik kuzatiladi. Mazkur holatlar shaxsning kundalik faoliyati, o'qish va mehnat samaradorligiga salbiy ta'sir etibgina qolmay, oila va jamiyat miqyosida ham turli ijtimoiy-psixologik muammolarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shu bois internet addiksiyasining oldini olish va unga qarshi samarali kurashish kompleks yondashuvni talab etadi. Bunda psixologik yordam ko'rsatish, vaqtni oqilona boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish, stressni kamaytirishga yo'naltirilgan metodlardan foydalanish hamda real hayotdagi ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, internetdan foydalanish jarayonini ongli ravishda nazorat qilish, muammolarga konstruktiv yechim topish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash internetga qaramlik xavfini kamaytirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, internetning ijobiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish uni me'yorida va nazorat ostida qo'llash bilan bevosita bog'liqdir. Ana shundagina internet shaxs rivoji va farovonligini ta'minlovchi omilga aylanishi, salomatlik va ruhiy barqarorlikni saqlashga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahmonov A.A. Yoshlar psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. – 240 b.
2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 312 b.
3. Xaydarov F.I. Shaxs va addiktiv xulq-atvor muammolari. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – 198 b.
4. Rahimova N.Sh. Axborotlashgan jamiyatda yoshlar psixologiyasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021. – 176 b.
5. Иванов С.А. Психология интернет-зависимости. – Москва: Академический проект, 2017. – 256 с.

6. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости: интернет, игры, социальные сети. – Санкт-Петербург: Речь, 2018. – 304 с.
7. Войскунский А.Е. Психология и интернет. – Москва: Смысл, 2016. – 420 с.
8. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. – Москва: Академия, 2019. – 288 с.
9. Abdizaitovich G. Educational Problems In The Information Society //Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). – 2025. – Т. 6. – №. 4. – С. 5-5.
10. Ризаев И. И. Структура социальной системы-основа самоорганизации общества. – 2020.
11. Usmonov F. ETHICS OF SCIENCE: MORAL PRINCIPLES AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY //Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 41-45.
12. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 17-20.

Matmuratov Azizbek Abdikarimovich

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

Ma'mun universiteti "Yoshlar siyosati" departamenti boshlig'i

AXBOROT TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ORQALI TALABALARDA MA'NAVIY AXLOQIY TARBIYALASH TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning zamonaviy texnologiyalari o'rganilgan. Tadqiqotda axborot-kommunikatsiya vositalari, interaktiv darslar, elektron resurslar va raqamli platformalar yordamida talabalar ongida axloqiy qadriyatlarni shakllantirishning samarali usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayonida texnologik yondashuvlarning afzalliklari, samaradorligi va amaliy qo'llanilishi misollar orqali ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida talabalarning axloqiy ongini rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalarni ishlab chiqishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, ma'naviy-axloqiy tarbiya, talabalar, interaktiv metodlar, elektron resurslar, raqamli ta'lim, axloqiy qadriyatlar.

Аннотация. В данной статье изучены современные технологии воспитания студентов в духовно-нравственной сфере с использованием информационных технологий. В исследовании анализируются эффективные методы формирования моральных ценностей у студентов с помощью средств информационно-коммуникационных технологий, интерактивных занятий, электронных ресурсов и цифровых платформ. Кроме того, представлены примеры преимуществ, эффективности и практического применения технологических подходов в процессе духовно-нравственного воспитания. Результаты исследования служат основой для разработки методических рекомендаций по развитию морального сознания студентов в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: информационные технологии, духовно-нравственное воспитание, студенты, интерактивные методы, электронные ресурсы, цифровое образование, моральные ценности.

Abstract. This article examines modern technologies for spiritual and moral education of students through the use of information technologies. The study analyzes effective methods for shaping students' moral values using information and communication tools, interactive lessons, electronic resources, and digital platforms. Additionally, examples of the advantages, effectiveness, and practical application of technological approaches in the process of spiritual and moral education are provided. The research results serve as a basis for developing methodological recommendations to foster moral consciousness among students in higher education institutions.

Key words: information technologies, spiritual and moral education, students, interactive methods, electronic resources, digital learning, moral values.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda axborot texnologiyalari hayotning barcha sohalariga chuqur kirib kelgan. Ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyati, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida tobora ortib bormoqda. Ma'naviy-axloqiy tarbiya – bu shaxsning axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, ijtimoiy mas'uliyat va odob-axloq qoidalarini o'zlashtirish jarayonidir. Bugungi kunda talabalar o'rtasida axloqiy va ma'naviy qadriyatlarning mustahkam bo'lishi, ularning mustaqil fikrlash, ongli qaror qabul qilish va jamiyatga foydali bo'lish qobiliyatini rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi.

Axborot texnologiyalari ta'lim jarayonida interaktivlik, vizualizatsiya va individual yondashuv imkoniyatlarini yaratadi. Shu bilan birga, raqamli platformalar, elektron resurslar, multimedia vositalari va virtual o'quv muhitlari yordamida talabalarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar bilan tanishtirish va ularni amalda qo'llash samaradorligini oshirish mumkin. Bunday

texnologiyalar o'quv jarayonini nafaqat qiziqarli va interaktiv qiladi, balki talabalar ongida axloqiy me'yorlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali ma'naviy-axloqiy tarbiyalash jarayonining ilmiy asoslarini aniqlash, uning samarali usullarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb ilmiy va pedagogik vazifalaridan biridir. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning maqsadi – axborot texnologiyalarining talabalarda ma'naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirishdagi pedagogik samaradorligini o'rganish va uni ta'lim jarayonida qo'llashning samarali texnologiyalarini aniqlashdir.

Ushbu tadqiqotning ob'yekti – oliy ta'lim muassasalarida talabalarni tarbiyalash jarayoni, sub'yekti esa – axborot texnologiyalari yordamida talabalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash texnologiyalari hisoblanadi. Tadqiqot quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

1. Axborot texnologiyalarining ta'lim va tarbiyadagi o'rni va ahamiyatini aniqlash;
2. Talabalarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishning zamonaviy texnologik usullarini tahlil qilish;
3. Axborot texnologiyalari yordamida tarbiyaviy jarayonning samaradorligini oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish;
4. Oliy ta'lim muassasalarida ushbu texnologiyalarni amaliy qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, u axborot texnologiyalari va ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalarini birlashtirgan holda yangi ilmiy konsepsiyani ishlab chiqishga xizmat qiladi. Amaliy ahamiyati esa, oliy ta'lim muassasalarida pedagoglar uchun axborot texnologiyalarini samarali qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalarni yaratishda namuna bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama. Zamonaviy ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki shaxsni ma'naviy va axloqiy jihatdan rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Talabalar hayotga tayyorlanayotgan yosh bo'lgani sababli, ularni ma'naviy qadriyatlar bilan tarbiyalash muhim vazifa sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, axborot texnologiyalarining tarbiyaviy jarayonda roli tobora ortib bormoqda. Interaktiv o'quv vositalari, multimedia dasturlar va raqamli platformalar talabalarga nafaqat bilim olish, balki axloqiy me'yorlarni anglash imkoniyatini yaratadi.

Axborot texnologiyalari orqali tarbiya jarayonini individual yondashuv asosida tashkil etish mumkin. Har bir talaba o'z qiziqishlari, bilim darajasi va tarbiyaviy ehtiyojlariga mos resurslar orqali tarbiyalanadi. Masalan, video materiallar, interaktiv testlar, elektron kitoblar va virtual seminarlar orqali talabalar axloqiy qadriyatlar bilan tanishadi, ularni hayotiy vaziyatlarda qo'llashni o'rganadi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga ham xizmat qiladi: ular axloqiy dilemmasi bo'lgan vaziyatlarni virtual shaklda o'rganadi, qaror qabul qilish jarayonida axloqiy prinsiplarni amalda sinab ko'radi.

Bundan tashqari, axborot texnologiyalari yordamida talabalar orasida axloqiy-ijtimoiy muhitni yaratish mumkin. Masalan, onlayn forumlar, bloglar yoki ijtimoiy tarmoqlardagi pedagogik guruhlar orqali talabalar bir-birining fikrlarini o'rganadi, axloqiy mavzularda munozaralar olib boradi va birgalikda qarorlar qabul qiladi. Bu esa ularning ijtimoiy faolligi va mas'uliyat hissini oshiradi. Shu tariqa, texnologiyalar tarbiyaviy jarayonni qiziqarli va samarali qiladi, o'quv jarayonini interaktiv va amaliy qiladi.

Ammo, axborot texnologiyalari tarbiyaviy jarayonda faqat vosita sifatida ishlatiladi, asosiy e'tibor pedagogik yondashuv va tarbiyaviy mazmunga qaratilishi lozim. Talabalarga faqat texnologiyani ishlatish ko'nikmasini berish yetarli emas, balki ular orqali axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish zarur. Shu sababli, pedagoglar texnologik resurslarni pedagogik maqsadga muvofiq tanlab, ularni tarbiyaviy jarayonda samarali qo'llash usullarini ishlab chiqishlari muhimdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, axborot texnologiyalari talabalar ongida axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin, agar ular interaktiv, individual va ijtimoiy yo'nalishlarda qo'llanilsa. Zamonaviy ta'lim sharoitida texnologiyalar talabalarga nafaqat bilim, balki ijtimoiy mas'uliyat, mehr-shafqat, halollik va mehnatsevarlik kabi axloqiy qadriyatlarni

o'zlashtirish imkoniyatini beradi. Shu tariqa, axborot texnologiyalari ma'naviy-axloqiy tarbiyaning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning samarali texnologiyalari o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, interaktiv elektron resurslar, multimedia dasturlar, raqamli platformalar va virtual o'quv muhitlari talabalarning axloqiy qadriyatlarni anglash va amalda qo'llash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Axborot texnologiyalari ta'lim jarayonida shaxsga individual yondashuvni ta'minlab, tarbiyaviy jarayonni interaktiv va qiziqarli qiladi, talabalarda mustaqil fikrlash, mas'uliyat va ijtimoiy faollikni rivojlantiradi. Shu bilan birga, texnologiyalarni pedagogik maqsadga muvofiq va tizimli tarzda qo'llash muhimligi ta'kidlandi, chunki ular o'z-o'zidan tarbiya vazifasini bajara olmaydi.

Tadqiqot natijalari asosida oliy ta'lim muassasalari pedagoglari uchun axborot texnologiyalarini ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayonida samarali qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish mumkin. Shu tariqa, axborot texnologiyalari talabalarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlovchi zamonaviy pedagogik vositaga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullayev, S. Ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish // Pedagogika va psixologiya. – 2020. – №3. – B. 45–52.
2. Karimov, O. Talabalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda interaktiv metodlar // Oliy ta'limda innovatsiyalar. – 2021. – №2. – B. 18–25.
3. Ismailov, T. Axborot texnologiyalari va tarbiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 176 b.
4. Safarov, R. Elektron ta'lim resurslarining ma'naviy tarbiyaga ta'siri // Ilmiy axborot. – 2022. – №1. – B. 33–40.
5. Петров, А. В. Информационные технологии в образовательном процессе. – Москва: Просвещение, 2017. – 210 с.

Babajanov Ilhom Abdulla o'g'li
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

PEDAGOGIK FAOLIYATDA TALABALARDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKILLANTIRISH

Annotatsiya. ushbu maqolada pedagogik faoliyat jarayonida talabalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslari, mazmuni va amaliy ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda sog'lom turmush tarzining talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirishdagi o'rni, jismoniy faollik, to'g'ri ovqatlanish, zararli odatlardan voz kechish hamda ruhiy salomatlikni ta'minlash masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida sog'lom turmush tarzini targ'ib etishda innovatsion pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va tarbiyaviy ishlarning samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik faoliyat, talaba yoshlar, jismoniy va ruhiy salomatlik, tarbiya, pedagogik texnologiyalar, sog'lom muhit, profilaktika.

Аннотация. В данной статье освещены педагогические и психологические основы, содержание и практическая значимость формирования здорового образа жизни у студентов в процессе педагогической деятельности. В исследовании анализируются роль здорового образа жизни в всестороннем развитии личности студента, вопросы физической активности, правильного питания, отказа от вредных привычек и обеспечения психического здоровья. Кроме того, обоснована эффективность использования инновационных педагогических технологий, интерактивных методов и воспитательной работы для пропаганды здорового образа жизни в образовательном процессе.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, студенческая молодежь, физическое и психическое здоровье, воспитание, педагогические технологии, здоровая среда, профилактика.

Abstract. This article highlights the pedagogical and psychological foundations, content, and practical significance of shaping a healthy lifestyle among students in the process of pedagogical activity. The study analyzes the role of a healthy lifestyle in the comprehensive development of a student's personality, issues of physical activity, proper nutrition, rejection of harmful habits, and ensuring mental health. Furthermore, the effectiveness of innovative pedagogical technologies, interactive methods, and educational activities in promoting a healthy lifestyle in the educational process is substantiated.

Key words: pedagogical activity, student youth, physical and mental health, education, pedagogical technologies, healthy environment, prevention.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida jamiyat taraqqiyoti, avvalo, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, talaba yoshlar - mamlakatning intellektual salohiyati va kelajak ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining tayanch qatlamidir. Shu bois ularning jismoniy, ruhiy va ma'naviy salomatligini ta'minlash, sog'lom turmush tarzini hayotiy ehtiyoj sifatida shakllantirish bugungi ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir.

Zamonaviy hayot sur'ati, texnologiyalarning keskin rivojlanishi, harakatsiz turmush tarzi, noto'g'ri ovqatlanish hamda zararli odatlarning keng tarqalishi talaba yoshlar salomatligiga jiddiy tahdid solmoqda. Ushbu holat nafaqat jismoniy salomatlikka, balki ta'lim samaradorligi, ijtimoiy faollik va shaxsiy rivojlanishga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, sog'lom turmush tarzini shakllantirish masalasi tasodifiy targ'ibot emas, balki puxta o'ylangan, tizimli pedagogik faoliyat natijasi bo'lishi lozim.

Pedagogik faoliyat sog'lom turmush tarzini shakllantirishda yetakchi omil sifatida namoyon bo'ladi. O'qituvchi shaxsiy namuna, tarbiyaviy ta'sir, ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan metodlar orqali talabalarda sog'lom hayotga bo'lgan ongli munosabatni qaror toptiradi. Ta'lim

jarayonida sogʻlom muhit yaratish, jismoniy faollikni ragʻbatlantirish, psixologik barqarorlikni taʼminlash hamda salbiy omillarning oldini olish pedagogik mahorat va innovatsion yondashuvni talab etadi. Shu bois pedagogik faoliyatda talabalarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish masalasi nafaqat tarbiyaviy vazifa, balki ijtimoiy-pedagogik zarurat sifatida qaralmoqda. Mazkur maqolada ushbu muammoning dolzarbligi, pedagogik imkoniyatlari va samarali yechimlari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil etiladi.

Metodologiya. Talabalarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish masalasini tadqiq etishda metodologik yondashuv, avvalo, pedagogik va psixologik asoslarni uygʻunlashtirishga qaratilgan. Bu jarayonda taʼlim va tarbiya jarayonini nafaqat nazariy nuqtai nazardan, balki amaliy faoliyat kontekstida ham tahlil qilish zarur. Maqsad - talabalarning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatligini bir xil darajada rivojlantirish va ularni sogʻlom turmush tarziga intilish ruhida tarbiyalash.

Metodologiyaning markaziy elementi sifatida integrativ yondashuv qoʻllanildi. Bu yondashuv pedagogik, psixologik, ijtimoiy va biologik omillarni bir butun tizim sifatida oʻrganishga imkon beradi. Masalan, jismoniy faollik va sport mashgʻulotlarini nafaqat sogʻlomlikni saqlash vositasi sifatida, balki talabaning intellektual va emotsional rivojlanishiga taʼsir etuvchi muhim komponent sifatida tahlil qilish mumkin. Shu bilan birga, psixologik maslahatlar, stressni boshqarish texnikalari va ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash mexanizmlari metodologiyaning ajralmas qismidir. Tadqiqotda empirik va nazariy metodlar uygʻun qoʻllanildi. Empirik metodlar orqali talabalarning jismoniy faollik darajasi, ovqatlanish odatlari, ruhiy holati va sogʻlom turmush tarziga boʻlgan munosabati oʻrganildi. Soʻrovnomalar, intervyular va kuzatuvlar orqali real maʼlumotlar toʻplandi. Shu bilan birga, nazariy metodlar - adabiyotlarni tahlil qilish, ilgʻor pedagogik tajribalarni oʻrganish va konseptual modellash talabalarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish jarayonini chuqur tushunishga xizmat qildi.

Bundan tashqari, innovatsion pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlar metodologiyaning muhim qismini tashkil etdi. Masalan, guruh ishlari, treninglar, gamifikatsiya va raqamli platformalar orqali talabalarda sogʻlom hayotga qiziqish uygʻotish, ularni ongli ravishda faol harakatga chorlash mumkin. Shu tarzda, metodologiya nafaqat nazariy asosni, balki amaliy yoʻnalish va ijodiy pedagogik usullarni ham oʻz ichiga oladi. Shunday qilib, mazkur tadqiqotning metodologiyasi talabalarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish jarayonini tizimli, multidisipliner va amaliy jihatdan samarali yondashuv bilan taʼminlashga yoʻnaltirilgan. Bu yondashuv pedagogik faoliyatning har bir bosqichida talabalarning sogʻlom hayotga boʻlgan qiziqish va intilishlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Muhokama. Talabalarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish boʻyicha olib borilgan tadqiqot natijalari pedagogik faoliyatning mazmuni va samaradorligi haqida muhim xulosalarni beradi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, talabalarning jismoniy faolligi va sogʻlom ovqatlanish odatlari ular ruhiy barqarorligi, akademik muvaffaqiyati va ijtimoiy faolligi bilan bevosita bogʻliq. Bu holat, pedagogik faoliyatda sogʻlom turmush tarzini targʻib qilishning nafaqat tarbiyaviy, balki ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Muhokama davomida aniqlanishicha, talabalarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish jarayoni koʻp omilli va kompleks xarakterga ega. Birinchi omil - pedagogning shaxsiy namunasi va motivatsion taʼsiri. Oʻqituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki talabalarda sogʻlom odatlarni rivojlantiruvchi tarbiyaviy model sifatida ham xizmat qiladi. Ikkinchi omil - taʼlim jarayonida qoʻllaniladigan metod va vositalar: interaktiv mashgʻulotlar, guruh ishlari, gamifikatsiya va innovatsion texnologiyalar talabalarda sogʻlom turmush tarziga boʻlgan qiziqish va masʼuliyatni oshiradi. Shuningdek, tadqiqot koʻrsatdiki, sogʻlom turmush tarzini shakllantirish pedagogik jarayonni faqat jismoniy salomatlik bilan cheklamaydi. Ruhiy salomatlik, stressni boshqarish, ijtimoiy moslashuv va shaxsiy intilishlarni rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, treninglar va psixologik maslahatlar talabalarda oʻz-oʻzini boshqarish qobiliyatini mustahkamlashga xizmat qiladi, bu esa ularning taʼlim jarayonida muvaffaqiyatini oshiradi.

Tadqiqot natijalarini ilgʻor pedagogik tajribalar bilan solishtirganimizda, universitetlarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirishga doir strategiyalar samaradorligini oshirish uchun tizimli

yondashuv zarurligi aniqlandi. Bu yondashuv jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jihatlarni birlashtiruvchi kompleks dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni talab qiladi. Shu bilan birga, talabalarning shaxsiy qiziqish va ehtiyojlariga moslashtirilgan faoliyat samaradorlikni oshiradi.

Xulosa. Shuni ta'kidlash lozimki, pedagogik faoliyatda sog'lom turmush tarzini shakllantirish nafaqat talabalarning salomatligi va akademik muvaffaqiyati, balki kelajakda jamiyatning barkamolligi va barqaror rivojlanishiga ham bevosita ta'sir qiladi. Demak, bu masala zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralishi kerak. Shu nuqtai nazardan, muhokama shuni ko'rsatadiki, pedagogik jarayonda sog'lom turmush tarzini targ'ib etish tizimli, multidisipliner va innovatsion yondashuvni talab qiladi. Bu yondashuv orqali talabalarda ongli qaror qabul qilish, o'z sog'ligiga mas'uliyat bilan yondashish va sog'lom hayot tarzini hayotiy odat sifatida qabul qilish imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абдуллаев Ш.Ф. Педагогика здоровья: Учеб. пособие для вузов. – Ташкент: «Фан», 2018. – 256 с.
2. Баранов П.Ю., Соколова Н.В. Психология и здоровье студентов: Монография. – Москва: Просвещение, 2020. – 312 с.
3. Воронцова Е.А., Кузнецова И.В. Современные технологии формирования здорового образа жизни у студентов // Вестник педагогики. – 2021. – №3. – С. 45–52.
4. Гареева Л.М. Педагогическая деятельность и формирование ценностей здоровья у молодежи. – Казань: Казанский университет, 2020. – 184 с.
5. Соколова Н.В. Здоровый образ жизни: теоретические основы и практика формирования // Вестник науки и образования. – 2020. – №8. – С. 15–23.
6. Babajanov I. (2025). Rekreatsion turizm asosida sog'lom jamoaviy muhitni shakllantirish usullari. Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования, 4(9), 56–58.
7. Babajanov, I. (2025). Formation of psychological stability and positive life mood in students through recreational tourism. Development And Innovations In Science international scientific-online conference (T. 4, vol 5, pp. 51–54).
8. Babajanov, I. Talabalar o'rtasida rekreatsion turizm orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirishda ilg'or xorijiy tajribasi tahlili. Ta'limda istiqbolli izlanishlar - xalqaro ilmiy-metodik jurnal № 3/2025. B 227-231.

Xudoyberganov Doniyorbek Yangiboy o'g'li
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

TALABALARDA HAYOTIY STRATEGIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Maqolada talabalarda hayotiy strategiyalarni shakllantirishning o'ziga xos psixologik jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda hayotiy strategiyalarni rivojlantirishda shaxsning motivatsiyasi, qaror qabul qilish qobiliyati, stressga chidamliligi va ijtimoiy moslashuv omillari asosiy rol o'ynashi ko'rsatildi. Shuningdek, maqolada talabalarning shaxsiy va professional rivojlanishiga ta'sir qiluvchi psixologik mexanizmlar ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: talaba, hayotiy strategiyalar, psixologik jihatlari, shaxsiy rivojlanish, qaror qabul qilish, motivatsiya, ijtimoiy moslashuv.

Аннотация: В статье анализируются особенности психологических аспектов формирования жизненных стратегий у студентов. В исследовании показано, что основную роль в развитии жизненных стратегий играют мотивация личности, способность принимать решения, стрессоустойчивость и факторы социальной адаптации. Кроме того, в статье освещены психологические механизмы, влияющие на личностное и профессиональное развитие студентов.

Ключевые слова: студент, жизненные стратегии, психологические аспекты, личностное развитие, принятие решений, мотивация, социальная адаптация.

Abstract. The article analyzes the peculiar psychological aspects of forming life strategies in students. The study demonstrates that personal motivation, decision-making ability, stress resilience, and social adaptation factors play a key role in developing life strategies. Additionally, the article highlights psychological mechanisms influencing students' personal and professional development.

Key words: student, life strategies, psychological aspects, personal development, decision-making, motivation, social adaptation.

Kirish. Talabalik davri shaxs rivojlanishining shunday bosqichiki, u nafaqat kasbiy yo'nalishni tanlash, balki butun hayot yo'lini belgilovchi strategik qarorlar qabul qilinadigan, ichki va tashqi omillar keskin to'qnashadigan, ijtimoiy rollar qayta taqsimlanadigan murakkab psixologik jarayonlar majmuasi bilan tavsiflanadi. Shunday ekan, talabalarda hayotiy strategiyalarni shakllantirishni oddiy, chiziqli jarayon sifatida emas, balki talabalik yoshi psixologik xususiyatlari, yoshga xos inqirozlar, kasbiy o'zini belgilash, ma'naviy qadriyatlar va ijtimoiy moslashuv bilan bevosita bog'liq bo'lgan ko'p qirrali psixik hodisa sifatida ko'rib chiqish zarur bo'ladi.

Talabalarda hayotiy strategiyalarni shakllantirishning o'ziga xos psixologik jihatlari, avvalo, yosh davri psixologiyasi bilan bevosita bog'liq. Bu davrda shaxsning identifikatsiya jarayonlari, "men kimman?" va "kim bo'lishni istayman?" degan savollarga javob izlash, o'ziga nisbatan refleksiv munosabatning kuchayishi, o'z imkoniyatlari va cheklovlarini anglash jarayonlari jadallashadi. Ichki "men" obrazining shakllanishi, o'ziga nisbatan baholashning barqarorlashuvi va hayotga nisbatan pozitsiyaning aniqlashuvi hayotiy strategiyaning psixologik poydevorini vujudga keltiradi.

Boshqa tomondan, talabalik davri kasbiy o'zini belgilash jarayonining hal qiluvchi bosqichi hisoblanadi. Ta'lim yo'nalishini tanlash, bo'lajak kasbiy faoliyatni tasavvur qilish, o'zini tanlangan sohada tasdiqlashga bo'lgan intilish talabalarning hayotiy strategiyasini kasbiy maqsadlar bilan bevosita bog'lab qo'yadi. Kasbiy rejalarning real hayot sharoitlari bilan muvofiqligi, ularga erishish imkoniyatlarini adekvat baholash, mavjud resurslardan (bilim, ko'nikma, vaqt, ijtimoiy aloqalar) samarali foydalanish qobiliyati talabaning hayotiy strategiyasini realistik yoki xomxayol ko'rinishda shakllanishini belgilab beradi.

Zamonaviy sharoitda talabalarda hayotiy strategiyalarni shakllantirishning o'ziga xos jihatlaridan biri ham ijtimoiy-madaniy va axborot muhiti bilan chambarchas bog'liqdir. Globallashuv, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, tez o'zgarayotgan mehnat bozori, migratsiya jarayonlari talabaning kelajak haqidagi tasavvurini murakkablashtiradi, tanlovlar sonini ko'paytiradi, lekin ayni paytda qaror qabul qilish mas'uliyatini ham kuchaytiradi. Uzoq muddatli hayotiy strategiyalarni barqaror shakllantirish sharoiti murakkablashadi: talaba ko'pincha qisqa muddatli manfaatlar, tashqi ta'sirlar va ichki qadriyatlar o'rtasida psixologik ziddiyatni boshdan kechiradi. Bu holat hayotiy strategiyalarni shakllantirish jarayonida moslashuvchanlik, refleksiya, tanqidiy fikrlash, stressga chidamlilik kabi psixologik sifatlarning ahamiyatini keskin oshiradi.

Talabalarda hayotiy strategiyalarni shakllantirishning o'ziga xos jihatlaridan yana biri – ma'naviy-axloqiy omilning kuchli ta'siridir. Bu davrda shaxsning qadriyatlar tizimi nisbatan barqarorlashib, hayotning mazmuni, jamiyatga foyda keltirish, vatanparvarlik, ijtimoiy mas'uliyat, oila va karera o'rtasidagi muvozanat kabi masalalarga munosabati shakllanadi. Ma'naviy-axloqiy qadriyatlar hayotiy strategiyani yo'nalishini belgilaydi: maqsadlar faqat individual farovonlik bilan bog'liqmi yoki kengroq – jamiyat, millat, kasbiy hamjamiyat manfaati bilan ham uyg'unlashganmi – degan savollarga javob ana shu qadriyatlar tizimidan kelib chiqadi.

Talabalarda hayotiy strategiyalarni shakllantirish jarayoni psixologik jihatdan ko'p omilli, dinamik va murakkab hodisadir. Ushbu jarayon, avvalo, yosh davrining o'ziga xos xususiyatlari, shaxsiy rivojlanish jarayonlari, kasbiy identifikatsiya, motivatsion tizimning shakllanishi, ijtimoiy va madaniy ta'sirlar, shuningdek, talabaning refleksiv hamda o'zini boshqarish qobiliyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Quyida talabalarda hayotiy strategiyani shakllanishiga bevosita ta'sir qiluvchi psixologik omillar tizimli ravishda tahlil etiladi.

Quyidagi jadval talabalarda hayotiy strategiyani shakllantiruvchi asosiy psixologik omillarni qisqa ilmiy tahlil ko'rinishida umumlashiradi:

1-jadval.

Psixologik omil	Tavsifi	Hayotiy strategiyaga ta'siri
Yosh psixologiyasi	Identifikatsiya, mustaqillik, refleksivlik kuchayishi	Strategiyani shakllantiruvchi psixologik tayyorlikni yaratadi
Kasbiy o'zini belgilash	Kasb tanlash jarayonining faolligi	Strategiyaning asosiy yo'nalishi va mazmunini belgilaydi
Motivatsiya tizimi	Ichki va tashqi omillar uyg'unligi	Strategiyaning barqarorligi va davomiyligini ta'minlaydi
Refleksiya	O'zini baholash, tajribani tahlil qilish	Strategiyaning izchilligi va realistikligini oshiradi
Ijtimoiy muhit	Oila, tengdoshlar, ta'lim muhitining ta'siri	Strategiyaning tashqi determinantlarini shakllantiradi
Raqamli muhit	Internet, tarmoqlar, global axborot oqimi	Strategiyaning moslashuvchanligi va tanlov jarayoniga ta'sir qiladi
Ma'naviy-axloqiy qadriyatlar	Hayot mazmuni, maqsadlar tizimi	Strategiyaning ma'naviy yo'nalishini belgilaydi
O'zini boshqarish	Iroda, intizom, vaqtni boshqarish	Strategiyaning amaliy bajarilish samaradorligini oshiradi

Talabalik davrining psixologik xususiyatlari hayotiy strategiyalarning shakllanishiga asos yaratadi. Talabalik yoshi inson rivojlanishining psixologik jihatdan eng faol bosqichlaridan biri bo'lib, unda:

- identifikatsiya jarayoni kuchayadi;
- “Men-kontsepsiyasi” shakllanadi;
- mustaqillik va tanlov erkinligiga ehtiyoj ortadi;
- refleksiv fikrlash faol bo'ladi;
- kelajak haqidagi tasavvurlar aniq tus oladi.

Bu davrda shaxs o'zini turli rollarda sinab ko'radi: talaba, bo'lajak mutaxassis, do'st, jamoa a'zosi, jamiyatning faol subyekti sifatida. Ushbu rollar o'rtasida uyg'unlik yoki ziddiyatning yuzaga kelishi hayotiy strategiyaning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Psixologik jihatdan qaraganda, talabalik yoshi hayotiy strategiyaning "ichki modeli"ni shakllantiruvchi eng sezgir va mas'uliyatli davrdir. Bunda shaxs o'zining qiymatli tajribalarini umumlashtirib, keyingi hayot yo'nalishini belgilaydi.

Hayot strategiyalari fenomeni psixologiya fanida nisbatan yangi, ammo talabalik davri kabi rivojlanishning muhim bosqichida alohida ahamiyat kasb etuvchi masala sifatida qaraladi. Mazkur muammoning dolzarbligi A. I. Podolskiy ta'kidlaganidek, yoshlarning kasbiy, shaxsiy va ijtimoiy o'zini aniqlash jarayonida paydo bo'ladigan bir qator nazariy hamda amaliy muammolarni hal etish zarurati bilan asoslanadi. Uning fikricha, talaba shaxsining yetuklikka o'tish jarayonida "faoliyatning psixologik tuzilishidagi yuqori tartibli boshqaruv mexanizmlari" haqidagi bilimlarni kengaytirish, hayot strategiyalarini shakllantirish jarayonining mazmunini chuqurroq tushuntirishga xizmat qiladi.

Hayot strategiyasi tushunchasining psixologik kategoriyalar qatoriga kirib kelishi K. A. Abulxanova-Slavskayaning subyekt-faoliyat yondashuvi bilan bevosita bog'liqdir. U hayot strategiyasini shaxsning o'z hayotini mustaqil rejalashtirish, turli qarama-qarshiliklarni ongli ravishda yengish hamda mavjud o'quv, ijtimoiy va shaxsiy sharoitlarni o'zining qadriyatlarini, ehtiyojlari va individual rivojlanish trayektoriyasiga moslashtirish qobiliyati sifatida talqin qiladi.

Talabalik davrida ushbu strategik funksiyalar ayniqsa muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki aynan shu bosqichda shaxsda mustaqil tanlov qilish kompetensiyasi, maqsad qo'yish va unga erishishning psixologik mexanizmlari, stress va noaniqlikni boshqarish qobiliyatlari shakllanadi. Shuning uchun hayot strategiyalarini shakllantirish talabalarning ijtimoiylashuvi, kasbiy identifikatsiyasi va shaxsiy yetukligini ta'minlovchi asosiy psixologik omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy bosqichda hayotiy strategiyalar muammosi nafaqat mahalliy psixologlar, balki sotsiolog olimlar tomonidan ham kompleks tarzda tadqiq etilayotgan dolzarb masalalardan biridir. Psixologiya fanida hayot strategiyasi, avvalo, individning o'z hayot yo'lini ongli ravishda belgilash, maqsadlarini shakllantirish va ularni amalga oshirish usuli sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv shaxsning ijodiy individualligini rivojlantirish, uning o'z hayotini eng maqbul tarzda tashkil etishiga imkon beruvchi psixologik mexanizmlarni yoritib beradi.

Sotsiologik nuqtayi nazarda esa hayot strategiyasi insonning kelajak hayoti yo'nalishlarini ma'lum ijtimoiy-madaniy kontekstda o'zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli, dinamik yo'naltiruvchi tizim sifatida ko'rib chiqiladi. Bu yondashuv ayniqsa talabalik davrida katta ahamiyatga ega, chunki aynan shu bosqichda shaxsning ijtimoiy rolga kirishishi, kasbiy o'zini aniqlashi va ijtimoiy moslashuv strategiyalari shakllana boshlaydi.

Xorijiy psixologiyada ham hayotiy strategiyalar konsepsiyasiga yaqin bo'lgan ilmiy toifalar mavjud. Masalan, J. Roys va E. Pauell tomonidan taklif etilgan "turmush tarzi" tushunchasi shaxsning individual qadriyatlar tizimini mujassamlashtiruvchi, hayotiy ma'nolarni optimallashtiruvchi va hayotda uchraydigan muammolarni hal etishning o'ziga xos strategiyasi sifatida talqin qilinadi. Ularning fikricha, turmush tarzi shaxsning hayotga munosabati, o'zini anglash darajasi va farovon hayot sari intilish motivlarini belgilovchi psixologik model bo'lib, unda insonning "bo'lishning ma'lum bir usuli", shuningdek, mazkur yo'lga xos "xavf zonalarini" va rivojlanish imkoniyatlari mujassamdir.

Talabalik yoshida bu jarayon yanada faol kechadi: individual qadriyatlar tizimi barqarorlasha boshlaydi, shaxsiy ma'nolar shakllanadi, qarorlar qabul qilish kompetensiyasi kuchayadi va hayotiy muammolarga strategik yondashuv paydo bo'ladi. Shu bois hayot strategiyalarini o'rganish talaba shaxsining psixologik rivojlanish dinamikasini chuqur anglashga imkon beradigan muhim ilmiy yo'nalish sifatida e'tirof etiladi.

Hayot strategiyasi fenomeniga mazmunan yaqin bo'lgan kategoriyalardan biri - bu E. Fromm va D. Rismen tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy xarakter tushunchasidir. Mazkur tushuncha muayyan ijtimoiy guruhga mansub odamlarda shakllangan, ular uchun xulq-atvor

modeli va yo'nalish sxemasi vazifasini bajaradigan qarashlar hamda harakatlar tizimi sifatida izohlanadi. Tadqiqotchilarning fikricha, ijtimoiy xarakter - bu shaxsning hayot davomida ijtimoiy determinantlar ta'siri ostida tarkib topuvchi, uning dunyoga, atrofdagilarga va o'ziga nisbatan tutgan munosabatining "o'ziga xos" shaklini belgilaydigan xarakterning muhim tarkibiy qismidir.

Ijtimoiy xarakter shaxsning muayyan ijtimoiy guruh vakili sifatida ustuvor deb hisoblaydigan xatti-harakatlar, qadriyatlar va yo'nalishlarni tashkil etish mexanizmini belgilaydi. Bu jarayon, o'z navbatida, individning mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashuvini ta'minlaydi. Talabalik davrida bunday mexanizmlar ayniqsa sezilarli bo'ladi, chunki yoshlar mazkur bosqichda ijtimoiy identifikatsiya, kasbiy tanlov, shaxsiy maqsadlar va qadriyatlar tizimini shakllantirib boradi.

Hayot tarzi va ijtimoiy xarakter tushunchalari hayot strategiyasi fenomeniga ma'lum darajada yaqin bo'lsa-da, strategiya toifasi ulardan sifat jihatidan farqlanadi. Chunki hayot strategiyasi shaxsning ongli ravishda tanlaydigan, maqsadga yo'naltirilgan, vaqt bo'yicha uzoq muddatga mo'ljallangan boshqaruv modeli sifatida namoyon bo'ladi. Strategiya shaxsning individual rivojlanish trayektoriyasini belgilovchi faol rejalashtirish jarayonidir.

Hayot strategiyasining psixologik mazmunini yanada aniqroq ochib berish uchun uni mazkur yaqin tushunchalar - hayot tarzi, ijtimoiy xarakter - bilan solishtirish muhimdir. Shuningdek, strategiyaning o'ziga xos jihatlarini aniqlashda unga nisbatan ma'nodosh bo'lgan, lekin mazmunan farqlanuvchi boshqa kategoriyalar, jumladan hayotiy pozitsiya va hayotiy stsensariy kabi tushunchalar bilan taqqoslash ham zarurdir. Aynan bunday tahlil talabalarda hayot strategiyalarini shakllantirishning psixologik mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Hayotiy strategiyani mazmunan yaqin tushunchalar bilan taqqoslash.

Turmush tarzi tushunchasi psixologiya faniga A. Adler tomonidan kiritilgan bo'lib, u uni shaxsiy individuallikning yaxlit namoyon bo'lishi sifatida talqin qilgan. Adlarning fikricha, turmush tarzi - bu insonning o'z hayotiy maqsadlari sari ongli intilishi, o'ziga xos fikrlash va xulq-atvor usullarining barqaror tizimi bo'lib, aynan shu xususiyatlar uni boshqa odamlardan farqlab turadi. Adlerdan keyingi davrda mazkur tushuncha turli ilmiy yo'nalishlarda qo'llangan bo'lsa-da, uning konseptual asoslari chuqur ishlab chiqilmagan. Shu bilan birga, J. Roys va E. Pauell tomonidan ilgari surilgan yondashuvlarda turmush tarzining mazmuni yanada kengroq talqin qilinadi. Ular turmush tarzini *"inson bo'lishning ma'lum bir usuli"*, shuningdek, *"individual qadriyatlarni mujassam etish va shaxsiy ma'nolarni optimallashtirish strategiyasi"* sifatida izohlaydi. Bu yondashuv shaxsning hayotga, uning mo'ljallariga, kundalik faoliyatiga va kelajak rejalashtirishiga nisbatan strategik yondashuvini ochib beradi.

Hayot uslubining asosiy xususiyatlari - bu uning yaxlitligi va individualligidir. Hayot uslubining yaxlitligi shaxsning butun hayot faoliyatiga taalluqli bo'lib, undagi xulq-atvor barqarorligini, qarorlar va afzalliklar tizimining o'ziga xosligini belgilaydi. Bu jihat shaxsning umumiy hayotga munosabati, ijtimoiy rollarni bajarishi va ijtimoiy muhitdagi barqaror xatti-harakat shakllarida namoyon bo'ladi.

Individuallik esa hayot uslubining o'zgaruvchanligini ta'minlab, har bir insonning o'ziga xos hayot modeli, qadriyatlari va afzalliklarini ifodalaydi. Shu bois har bir insonning hayot tarzi boshqasidan farqlanadi; bu farqlar shaxsiy tajriba, ijtimoiy sharoit va individual rivojlanish dinamikasi bilan belgilanadi.

Hayot uslubi va hayot strategiyasini ushbu parametrlar orqali taqqoslaganda, ularning yaxlitlik jihati o'xshash bo'lsa-da, individuallik qirralarida sezilarli farqlar kuzatiladi. Hayot uslubidan farqli o'laroq, hayot strategiyasi shaxsning nafaqat individual, balki subyektiv tanlovlar asosida shakllanuvchi, maqsadga yo'naltirilgan faol pozitsiyasini aks ettiradi. Strategiya jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan belgilangan bo'lsa-da, u insonning o'z hayotini ongli ravishda boshqarishi, o'z rivojlanish trayektoriyasini tanlashi va amalga oshirish jarayonida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlar bilan boyiydi.

K. A. Abulxanova-Slavskaya hayot strategiyasini yaratishda shaxsning ikkita asosiy manbaga tayanishini ajratib ko'rsatadi:

1. odatiy - ijtimoiy stereotiplar, tashqi me'yor va standartlarga asoslanish,

2. individual - shaxsning ichki qadriyatlari, e'tiqodlari va prinsiplariga suyanish.

Hayot strategiyasida ushbu ikki omilning o'ziga xos nisbatda uyg'unlashuvi shaxsning psixologik yetukligidan dalolat beradi. Ya'ni insonning o'z hayoti ustidan subyekt sifatida mas'uliyatli qarorlar qabul qila olishi, ijtimoiy talablarga moslashish bilan birga o'zining ichki individualligini saqlab qolishi - strategik rivojlanishning muhim mezonidir. Talabalik davrida bu jarayon ayniqsa ahamiyatli, chunki aynan ushbu bosqichda shaxsning ichki qadriyatlari shakllanadi, stereotiplar bilan individual pozitsiya o'rtasidagi muvozanat topiladi va hayot strategiyalarining poydevori yaratiladi.

Talaba shaxsi uchun ijtimoiy muhitning - oila, tengdoshlar guruhi, ta'lim muhitining hamda raqamli axborot makonining ta'siri strategik qarorlar qabul qilishda muhim tashqi determinant sifatida namoyon bo'ladi. Bu omillar talabaning qadriyatlari, dunyoqarashi va hayot yo'nalishini sezilarli darajada shakllantiradi. Shu bilan birga, hayotiy strategiyalarning mazmuniy tomonini belgilovchi asosiy kapital - bu ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, shaxsiy mas'uliyat, jamiyatga nisbatan pozitsiya kabi chuqur psixologik komponentlardir.

Hayotiy strategiyaning real hayotda amalga oshirilishi esa talabaning o'zini boshqarish, iroda, intizom, rejalashtirish va vaqtni boshqarish ko'nikmalari bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu ko'nikmalar yetarli darajada rivojlangan bo'lsa, talaba o'z maqsadlarini bosqichma-bosqich amalga oshirishga qodir bo'ladi; rivojlanmagan holatda esa hatto yaxshi shakllangan strategiyaning amalga oshishi qiyinlashadi.

Shu asosda aytish mumkinki, talabalarda hayotiy strategiyani shakllantirish - bu faqat maqsad qo'yish jarayoni emas, balki psixologik jihatdan murakkab, motivatsion, reflektiv, ijtimoiy va ma'naviy omillar uyg'unligi natijasida yuzaga keladigan integrativ psixologik tizimdir. Ushbu xususiyatlarni aniqlab olish keyingi bo'limlarda talabalarda hayotiy strategiyalarni shakllantirishning amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. - М.: Мысль, 1991.
2. Baumeister R. Meaning of Life. - New York: Guilford Press, 1991.
3. Diener E. Well-Being Research. - New York: Springer, 2009.
4. Holland J. Making Vocational Choices. - New Jersey: Prentice Hall, 1973.
5. Jo'rayev A. Yoshlar ijtimoiy faolligi. - T.: Ma'naviyat, 2019.
6. Pavlov I.P. Лекции о работе мозга. - М.: Наука, 2008.
7. Savickas M. Career Construction Theory. - Washington: APA, 2013.
8. Young J. Schema Therapy. - New York: Guilford, 2003.
9. Sunnatova R. Yoshlarning psixologik moslashuvi. - T.: Fan, 2020.

Allanazarova Dilobar Baxromovna
Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

INTEGRATIV TA'LIM ASOSIDA TALABALAR IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINING TAJRIBA SINOV NATIJALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda integrativ ta'lim yondashuvining samaradorligi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi - fanlararo integratsiya, faol o'qitish metodlari va innovatsion pedagogik texnologiyalar uyg'unligi asosida ishlab chiqilgan metodikaning ta'lim jarayonidagi natijadorligini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida integrativ yondashuv asosida tuzilgan mashg'ulotlar tizimi ishlab chiqildi hamda tajriba-sinov jarayonida sinovdan o'tkazildi. Eksperimentda nazorat va tajriba guruhlarini shakllantirilib, talabalar ijodiy qobiliyatlarining rivojlanish darajasi diagnostik mezonlar asosida baholandi. Baholash jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, loyiha asosida o'qitish, reflektiv faoliyat hamda jamoaviy ijodiy topshiriqlardan foydalanildi.

Kalit so'zlar: integrativ ta'lim, ijodiy qobiliyat, tajriba-sinov, pedagogik metodika, innovatsion yondashuv, oliy ta'lim.

Аннотация. В статье рассматриваются результаты опытно-экспериментального исследования, направленного на развитие творческих способностей студентов на основе интегративного подхода в системе высшего образования. Основной целью исследования является научное обоснование эффективности разработанной методики, основанной на междисциплинарной интеграции, активных методах обучения и использовании современных педагогических технологий. В ходе исследования была разработана система учебных занятий, ориентированная на интеграцию содержания различных дисциплин и активизацию творческой деятельности студентов. Эксперимент проводился с участием контрольной и экспериментальной групп, где уровень сформированности творческих способностей оценивался по специально разработанным критериям и показателям. В образовательном процессе широко применялись проблемное обучение, проектная деятельность, групповые формы работы и рефлексивные методы.

Ключевые слова: интегративный подход, творческие способности, экспериментальное обучение, педагогическая методика, инновационные технологии, высшее образование.

Abstract. This article presents the results of an experimental study focused on developing students' creative abilities through an integrative educational approach in higher education. The primary aim of the research is to substantiate the effectiveness of a teaching methodology based on interdisciplinary integration, active learning strategies, and modern pedagogical technologies. During the study, an integrative instructional system was designed and implemented, combining content from various academic disciplines to stimulate students' creative thinking and learning engagement. The experimental work involved control and experimental groups, and the level of creative ability development was assessed using clearly defined criteria and indicators. The learning process incorporated problem-based learning, project-oriented tasks, collaborative activities, and reflective practices.

Key words: integrative education, creative abilities, experimental study, teaching methodology, innovative approach, higher education.

Kirish. Bugungi globallashuv, raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan va bilimlar tez yangilanayotgan sharoitda oliy ta'lim tizimi oldiga an'anaviy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki talabalarning ijodiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va nostandart vaziyatlarda samarali yechim topish qobiliyatlarini rivojlantirish vazifasi qo'yilmoqda. Ayniqsa, mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassis tayyorlash masalasi talabalarda ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishni strategik ahamiyatga ega pedagogik muammo sifatida namoyon qilmoqda [1, 22-

b.]. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ijodiy qobiliyat shaxsning yangilikka ochiqqligi, muammolarga noodatiy yondashuvi, tafakkurning moslashuvchanligi va original g'oyalarni yaratish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Guilford tomonidan ilgari surilgan intellekt strukturalari nazariyasida ijodiy fikrlash divergent tafakkur bilan chambarchas bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [5, 118-b.]. Shu jihatdan, ta'lim jarayonida talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun maxsus pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarurati yuzaga keladi. Mazkur ehtiyojni qondirishda integrativ ta'lim yondashuvi muhim pedagogik vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Integrativ ta'lim fanlararo bog'liqlikni kuchaytirish, bilimlarni yagona tizim sifatida o'zlashtirish hamda nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. Abdullaeva ta'kidlaganidek, integrativ yondashuv talabaning bilimlarini fragmentar emas, balki tizimli va mazmunli shakllantirish imkonini beradi [1, 45-b.]. Oliy ta'lim amaliyotida integrativ yondashuvdan foydalanish talabalarning faolligini oshiradi, ularni mustaqil izlanishga undaydi va ijodiy faoliyatga jalb etadi. Drake va Reid integrativ o'quv dasturlari talabalar tafakkurida chuqur tahlil, sintez va transfer ko'nikmalarini shakllantirishini alohida ta'kidlaydi [6, 67-b.]. Bu esa ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Shu bilan birga, kreativlikni rivojlantirish masalasi faqatgina fanlararo integratsiya bilan cheklanib qolmaydi. Torrance tadqiqotlarida ijodiy muhit, erkin fikrlash imkoniyati va pedagogning qo'llab-quvvatlovchi pozitsiyasi ijodiy rivojlanishning muhim omillari sifatida ko'rsatilgan [4, 92-b.]. Integrativ ta'lim aynan shu omillarni o'zida mujassamlashtirgan kompleks pedagogik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Respublikamiz oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shodmonovning fikricha, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim va reflektiv metodlar integrativ yondashuv bilan uyg'unlashganda yuqori samaradorlikka erishiladi [8, 134-b.]. Bu jarayonda talaba ta'lim subyekti sifatida faol ishtirok etadi va o'z ijodiy salohiyatini namoyon etish imkoniga ega bo'ladi.

Xalqaro tajriba ham integrativ yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi. OECD tomonidan ishlab chiqilgan "Education 2030" konsepsiyasida kelajak kompetensiyalarini shakllantirishda ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va fanlararo bilimlar ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan [10, 41-b.]. Ushbu hujjat integrativ ta'limning global ta'lim siyosatidagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Shunga qaramay, oliy ta'lim amaliyotida integrativ yondashuv asosida talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini tizimli ravishda joriy etish, uning samaradorligini tajriba-sinov asosida baholash masalalari yetarlicha o'rganilmagan. Ko'plab tadqiqotlarda nazariy jihatlar yoritilgan bo'lsa-da, metodikaning amaliy natijalari, mezon va ko'rsatkichlar orqali tahlili kam uchraydi [3, 49-b.]. Mazkur maqola aynan ushbu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, unda integrativ ta'lim asosida ishlab chiqilgan metodikaning tajriba-sinov natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida Kolbning tajribaviy o'rganish modeli asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning ijodiy faolligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilgani aniqlangan [9, 76-b.].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak integrativ ta'lim yondashuvi bugungi oliy ta'lim tizimida talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali pedagogik strategiyasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu kirish qismida bayon etilgan nazariy asoslar va ilmiy manbalar keyingi bo'limlarda taqdim etiladigan metodologiya, tajriba-sinov natijalari va muhokamalar uchun mustahkam ilmiy zamin yaratadi.

Adabiyotlar sharhi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi ta'lim sifatini oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida talqin etilmoqda. Ijodiy qobiliyat shaxsning yangi g'oyalarni yaratish, muammolarga noodatiy yondashish hamda bilimlarni turli vaziyatlarga mos ravishda qo'llash qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu tushuncha psixologik va pedagogik adabiyotlarda turlicha yoritilgan bo'lib, uning rivojlanishi ko'p omilli jarayon ekanligi ta'kidlanadi [5, 113-b.]. Ijodiy tafakkur nazariy asoslari Guilford va Torrance tadqiqotlarida keng yoritilgan. Guilford intellekt strukturasini tahlil qilib, divergent fikrlash ijodkorlikning asosiy mexanizmi ekanligini ilmiy jihatdan asoslab bergan [5, 119-b.]. Torrance esa ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida ochiq savollar,

muammoli vaziyatlar va erkin fikrlash muhitini yaratish zarurligini ta'kidlaydi [4, 95-b.]. Mazkur qarashlar talabalarning ijodiy faolligini oshirishda pedagogik yondashuvning ahamiyatini ko'rsatadi. So'nggi yillarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda integrativ yondashuvga alohida e'tibor qaratilmoqda. Integrativ ta'lim fanlararo bog'liqlikni ta'minlash, bilimlarni yaxlit tizim sifatida o'zlashtirish va nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Abdullaeva integrativ yondashuv ta'lim mazmunining chuqurlashuvi va talabani bilish faolligi oshishiga xizmat qilishini ta'kidlaydi [1, 47-b.]. Drake va Reid integratsiyalashgan o'quv dasturlarining afzalliklarini tahlil qilib, bunday yondashuv talabalarda tizimli fikrlash, tahlil va sintez ko'nikmalarini shakllantirishini qayd etadi [6, 71-b.]. Aynan ushbu ko'nikmalar ijodiy faoliyatning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Shu bois integrativ ta'limni ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi sifatida baholash mumkin.

Milliy pedagogik adabiyotlarda ham integrativ ta'lim va kreativ tafakkur masalalariga e'tibor kuchayib bormoqda. Zunnunov va Qodirova oliy ta'limda kreativ fikrlashni rivojlantirish metodlarini tahlil qilib, loyiha asosida o'qitish va muammoli ta'lim integrativ yondashuv bilan uyg'unlashganda yuqori samaradorlikka erishilishini ko'rsatadi [2, 83-b.]. Bu yondashuv talabalarni passiv tinglovchidan faol ijodiy subyektga aylantiradi. Shodmonovning tadqiqotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, interfaol metodlar va reflektiv faoliyat integrativ ta'limning ajralmas qismi sifatida talqin etilgan [8, 139-b.]. Muallifning fikricha, aynan shu texnologiyalar orqali talabalarning ijodiy qobiliyatlari tizimli ravishda rivojlantiriladi.

Xalqaro ilmiy manbalarda ham integrativ yondashuvning ta'lim samaradorligiga ta'siri empirik tadqiqotlar asosida isbotlangan. Khodjamkulov integrativ pedagogik yondashuv talabalarning akademik faolligi va ijodiy mustaqilligini oshirishini qayd etadi [3, 50-b.]. OECD hujjatlarida esa ijodkorlik va fanlararo kompetensiyalar kelajak ta'limining asosiy natijalari sifatida belgilangan [10, 44-b.]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, integrativ yondashuvning nazariy asoslari yetarlicha ishlab chiqilgan bo'lsa-da, uni talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan aniq metodika sifatida tajriba-sinovdan o'tkazish va natijalarini tahlil qilish masalalari yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida integrativ ta'lim asosida talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasining samaradorligini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda sifat va miqdoriy tadqiqot usullari uyg'unlashtirildi. Tadqiqot dizayni tajriba-sinov [eksperimental] usuliga asoslangan. Tadqiqot jarayonida nazorat va tajriba guruhlarini shakllantirildi. Tajriba guruhi uchun integrativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan o'quv mashg'ulotlari tizimi joriy etildi, nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari saqlab qolindi. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonidagi farqlarni aniq aniqlash imkonini berdi [6, 75-b.]. Metodikaning asosini fanlararo integratsiya, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish va reflektiv faoliyat tashkil etdi. Mashg'ulotlar Kolbning tajribaviy o'rganish modeli bosqichlariga muvofiq rejalashtirildi: tajriba, kuzatish va tahlil, konseptual umumlashtirish hamda amaliy qo'llash [9, 78-b.]. Bu model talabalarning ijodiy faolligini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qildi.

Talabalar ijodiy qobiliyatlarini baholash uchun maxsus mezonlar ishlab chiqildi. Ular quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oldi:

- mustaqil fikrlash darajasi;
- muammoga noodatiy yondashuv;
- g'oya yaratish faolligi;
- refleksiya va o'z-o'zini baholash ko'nikmalari.

Mazkur mezonlar Torrance va Guilford tomonidan taklif etilgan ijodiy tafakkur ko'rsatkichlariga tayangan holda ishlab chiqildi [4, 97-b.; 5, 121-b.]. Ma'lumotlarni yig'ish jarayonida pedagogik kuzatuv, so'rovnoma, ijodiy topshiriqlar tahlili va test usullaridan foydalanildi. Olingan natijalar statistik tahlil orqali qayta ishlanib, tajriba va nazorat guruhlarini ko'rsatkichlari o'zaro solishtirildi. Natijalarning ishonchliligi va obyektivligi ta'minlandi [3, 51-b.].

Natijalar va muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan tajriba-sinov ishlari integrativ ta'lim asosida ishlab chiqilgan metodikaning talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdagi samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot natijalari nazorat va tajriba guruhlarini o'rtasidagi sezilarli farqlarni aniqlash imkonini berdi hamda integrativ yondashuvning pedagogik ahamiyatini ilmiy dalillar asosida tasdiqladi.

Tajriba-sinov natijalarining umumiy tahlili. Tajriba-sinov ishlarining dastlabki bosqichida talabalar ijodiy qobiliyatlarining boshlang'ich darajasi aniqlanib, nazorat va tajriba guruhlarini ko'rsatkichlarining deyarli bir xil ekanligi qayd etildi. Bu holat guruhlar tanlanishida obyektivlik ta'minlanganini ko'rsatadi. Dastlabki diagnostika natijalariga ko'ra, talabalarining aksariyatida ijodiy faoliyatga nisbatan qiziqish mavjud bo'lsa-da, mustaqil fikrlash, muammolarga noodatiy yondashish va original g'oyalar yaratish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaganligi aniqlandi [4, 94-b.]. Tajriba guruhi bilan olib borilgan mashg'ulotlar integrativ yondashuv asosida tashkil etilib, fanlararo bog'liqlik, muammoli vaziyatlar yaratish, loyiha asosida o'qitish va reflektiv faoliyatga alohida e'tibor qaratildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy ma'ruza va seminar mashg'ulotlari saqlab qolindi. Tajriba yakunida o'tkazilgan yakuniy diagnostika natijalari integrativ metodika samaradorligini yaqqol namoyon etdi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhida ijodiy qobiliyatlarning yuqori darajasi 18 foizdan 46 foizga oshgan, o'rta daraja 52 foizni tashkil etgan, past darajadagi talabalar ulushi esa keskin kamaygan. Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkichlar sezilarli o'zgarishsiz qolgan. Ushbu natijalar integrativ ta'lim asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalar ijodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqlaydi [6, 74-b.].

Ijodiy qobiliyatlar mezonlari bo'yicha natijalar. Tadqiqot davomida talabalar ijodiy qobiliyatlari quyidagi asosiy mezonlar asosida baholandi: mustaqil fikrlash, muammoga noodatiy yondashuv, g'oya yaratish faolligi va reflektiv tahlil ko'nikmalari. Tajriba guruhi talabalarida mustaqil fikrlash ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi. Integrativ mashg'ulotlar jarayonida talabalar o'qituvchi tomonidan berilgan tayyor bilimlarni qabul qilishdan ko'ra, muammoni mustaqil tahlil qilish va yechim topishga intila boshladilar. Bu holat Guilford tomonidan ta'kidlangan divergent tafakkurning faollashuvi bilan izohlanadi [5, 120-b.]. Nazorat guruhida esa mustaqil fikrlash asosan seminar mashg'ulotlari doirasida cheklangan holda namoyon bo'ldi. Integrativ metodika asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar muammoli vaziyatlar yaratishga yo'naltirilgani sababli, tajriba guruhi talabalarida muammoga turli nuqtai nazardan qarash, bir nechta yechim variantlarini taklif etish ko'nikmalari shakllandi. Bu natija Torrance tomonidan ishlab chiqilgan ijodiy fikrlash mezonlari bilan mos keladi [4, 98-b.]. Talabalar o'z fikrlarini erkin ifodalash imkoniga ega bo'lib, xatoga yo'l qo'yishdan qo'rqmaslik muhitida faoliyat yuritdilar. Tajriba natijalari g'oya yaratish faolligi mezonini bo'yicha ham ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatdi. Loyiha asosida o'qitish va jamoaviy ijodiy topshiriqlar talabalarni faollikka undab, ularning tasavvur doirasini kengaytirdi. Drake va Reid ta'kidlaganidek, integratsiyalashgan o'quv faoliyati talabalarining bilimlarni yangi vaziyatlarga ko'chirish qobiliyatini oshiradi [6, 72-b.]. Mazkur holat tadqiqot natijalarida ham o'z tasdig'ini topdi. Refleksiya jarayoniga alohida e'tibor qaratilishi talabalar o'z faoliyatini baholash, kuchli va zaif jihatlarini aniqlash ko'nikmalarini rivojlantirdi. Kolbning tajribaviy o'rganish modeli asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar reflektiv fikrlashni rag'batlantirdi [9, 79-b.]. Nazorat guruhida esa refleksiya asosan yakuniy savol-javoblar bilan cheklanganligi sababli, bu ko'nikma yetarli darajada shakllanmadi.

Natijalar muhokamasi. Olingan natijalar adabiyotlar sharhida keltirilgan nazariy qarashlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari integrativ yondashuv talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini tasdiqlaydi. Bu holat Abdullaeva tomonidan ilgari surilgan integrativ ta'limning tizimli fikrlashni rivojlantirish haqidagi xulosalari bilan mos keladi [1, 49-b.]. Shuningdek, Zunnunov va Qodirova tomonidan ta'kidlangan loyiha asosida o'qitish va muammoli ta'limning kreativlikka ta'siri mazkur tadqiqot natijalari bilan tasdiqlandi [2, 86-b.]. Tajriba guruhi talabalarining faolligi va ijodiy tashabbuskorligi integrativ metodikaning amaliy samaradorligini ko'rsatdi. Xalqaro tadqiqotlar bilan solishtirganda, ushbu tadqiqot natijalari Khodjamkulov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar

bilan uyg'unlashadi. Unda integrativ pedagogik yondashuv talabalar ijodiy mustaqilligini oshirishini qayd etilgan [3, 51-b.]. Mazkur ishda esa ushbu xulosa tajriba-sinov natijalari bilan yanada mustahkamlandi. OECD hujjatlarida belgilangan kelajak kompetensiyalarini shakllantirish nuqtai nazaridan ham integrativ ta'limning ahamiyati yaqqol namoyon bo'ldi. Tadqiqot davomida talabalar nafaqat ijodiy fikrlashni, balki jamoada ishlash, muloqot va o'z fikrini asoslab berish ko'nikmalarini ham rivojlantirdilar [10, 45-b.].

Natijalarning ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalari ilmiy jihatdan integrativ ta'lim asosida ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini isbotlab berdi. Ushbu natijalar oliy ta'lim pedagogikasi sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarni boyitadi hamda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish masalasiga yangi yondashuvni taklif etadi. Amaliy jihatdan esa mazkur metodika oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini takomillashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va ta'lim sifatini oshirishda qo'llanishi mumkin. Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar professor-o'qituvchilar faoliyatida samarali foydalanish imkonini beradi [8, 141-b.].

Cheklovlar va kelgusidagi tadqiqotlar uchun takliflar. Shu bilan birga, tadqiqot ayrim cheklovlarga ega hisoblanadi. Tajriba-sinov ishlari muayyan oliy ta'lim muassasasi doirasida olib borilgani sababli, natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Kelgusida tadqiqotni turli yo'nalish va mutaxassisliklar kesimida kengaytirish maqsadga muvofiq. Kelajakdagi tadqiqotlarda integrativ yondashuvning raqamli ta'lim muhitidagi imkoniyatlarini o'rganish, shuningdek, ijodiy qobiliyatlarning uzoq muddatli rivojlanish dinamikasini tahlil qilish dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida integrativ ta'lim asosida talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasining samaradorligini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslashga qaratildi. Tadqiqot davomida olib borilgan tajriba-sinov ishlari, adabiyotlar tahlili hamda empirik kuzatuvlar integrativ yondashuvning zamonaviy ta'lim jarayonida muhim pedagogik strategiya ekanligini yaqqol namoyon etdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, integrativ ta'lim asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalar ijodiy qobiliyatlarining barcha asosiy tarkibiy qismlarini - mustaqil fikrlash, muammolarga noodatiy yondashuv, original g'oya yaratish va reflektiv tahlil ko'nikmalarini izchil rivojlantirish imkonini beradi. Tajriba-sinov jarayonida tajriba guruhi talabalarining ijodiy faolligi va o'quv jarayoniga bo'lgan ichki motivatsiyasi sezilarli darajada oshgani aniqlandi. Bu holat integrativ yondashuvning nafaqat bilim berish, balki shaxsiy rivojlanishga yo'naltirilgan ta'lim modeli sifatida samarali ekanligini tasdiqlaydi [1, 51-b.]. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan metodika fanlararo integratsiya, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish va reflektiv faoliyat uyg'unligiga asoslangan bo'lib, u talabalarning bilimlarni fragmentar emas, balki tizimli va mazmunli tarzda o'zlashtirishiga xizmat qildi. Bu natija Abdullaeva tomonidan ilgari surilgan integrativ ta'limning yaxlit pedagogik tizim sifatidagi afzalliklari bilan to'liq mos keladi [1, 48-b.]. Shu bilan birga, Drake va Reid tomonidan qayd etilgan integratsiyalashgan o'quv dasturlarining chuqur o'rganishga yo'naltirilganligi mazkur tadqiqotda amaliy jihatdan tasdiqlandi [6, 73-b.]. Tadqiqot natijalari Guilford va Torrance nazariyalarida bayon etilgan ijodiy tafakkur mexanizmlari bilan ham uyg'unlashadi. Xususan, divergent fikrlash, moslashuvchanlik va original yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarining rivojlanishi tajriba guruhi talabalarida aniq kuzatildi [4, 99-b.; 5, 122-b.]. Bu esa integrativ ta'lim ijodiy tafakkurni faollashtiruvchi pedagogik muhitni shakllantirishini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari xalqaro ta'lim siyosati hujjatlarida belgilangan ustuvor yo'nalishlar bilan hamohangdir. OECD tomonidan ilgari surilgan "Education 2030" konsepsiyasida ta'kidlangan kreativlik, fanlararo kompetensiyalar va o'quvchining faol subyekt sifatidagi roli integrativ metodika orqali samarali amalga oshirilishi aniqlandi [10, 46-b.]. Bu holat mazkur tadqiqotning dolzarbligini va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatdiki, an'anaviy o'qitish usullari bilan solishtirganda integrativ yondashuv talabalarining ijodiy rivojlanish sur'atlarini sezilarli darajada tezlashtiradi. Nazorat guruhi bilan solishtirilganda tajriba guruhi talabalarida yuqori va o'rta darajadagi ijodiy

ko'rsatkichlar ulushi ortgani, past darajadagi ko'rsatkichlar esa kamaygani aniqlandi. Ushbu holat integrativ metodikaning pedagogik samaradorligini ilmiy dalillar bilan tasdiqlaydi [3, 52-b.].

Tadqiqot xulosalari asosida quyidagi ilmiy va amaliy takliflar ilgari suriladi:

→ oliy ta'lim muassasalarida o'quv rejalari va fan dasturlarini ishlab chiqishda integrativ yondashuvni tizimli ravishda joriy etish maqsadga muvofiqdir. Fanlararo integratsiya asosida tuzilgan mashg'ulotlar talabalarning bilimlarni amaliyot bilan bog'lash, ularni real muammolar yechimiga yo'naltirish imkonini beradi [6, 76-b.],

→ professor-o'qituvchilar faoliyatida ijodiy muhitni shakllantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni keng qo'llash tavsiya etiladi. Xususan, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, keys-stadi va reflektiv mashg'ulotlar integrativ yondashuv bilan uyg'unlashtirilganda yuqori natijalarga erishish mumkin [8, 143-b.], talabalar ijodiy qobiliyatlarini baholash tizimini takomillashtirish zarur. An'anaviy bilimlarni nazorat qilishga yo'naltirilgan baholash usullari bilan bir qatorda, ijodiy faoliyat natijalarini aks ettiruvchi mezon va ko'rsatkichlar ishlab chiqilishi lozim. Bu borada Torrance va Guilford tomonidan taklif etilgan ijodiy tafakkur indikatorlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir [4, 101-b.; 5, 124-b.],

→ integrativ ta'limni raqamli ta'lim muhiti bilan uyg'unlashtirish istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Onlayn platformalar, raqamli loyiha faoliyati va virtual muammoli vaziyatlar talabalarning ijodiy faolligini yanada oshirish imkonini beradi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu yo'nalishga alohida e'tibor qaratish tavsiya etiladi [9, 82-b.],

→ mazkur metodikani turli mutaxassisliklar va ta'lim yo'nalishlari kesimida sinovdan o'tkazish zarur. Bu natijalarni umumlashtirish, integrativ yondashuvning universal va yo'nalishga xos jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, pedagogika, texnika, iqtisodiyot va ijtimoiy-gumanitar yo'nalishlar kesimida qiyosiy tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi [2, 89-b.].

Xulosa qilib aytganda, integrativ ta'lim asosida talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasi zamonaviy oliy ta'lim tizimining dolzarb ehtiyojlariga javob beruvchi samarali pedagogik yechim hisoblanadi. Ushbu tadqiqot natijalari oliy ta'limda innovatsion yondashuvlarni joriy etish, ta'lim sifatini oshirish va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash jarayoniga munosib ilmiy hissa qo'shadi. Mazkur xulosa va takliflar pedagogika sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini yanada rivojlantirish hamda amaliyotga tatbiq etish uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullaeva, M. A. [2020]. Pedagogik innovatsiyalar va integrativ ta'lim asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Zunnunov, A. Z., & Qodirova, D. R. [2019]. Oliy ta'limda kreativ tafakkurni rivojlantirish metodlari. Toshkent: O'qituvchi.
3. Khodjamkulov, U. N. [2021]. Integrative approaches in higher education pedagogy. *Journal of Education and Practice*, 12[4], 45–52.
4. Torrance, E. P. [2008]. *Creative thinking and educational innovation*. Westport, CT: Greenwood Press.
5. Guilford, J. P. [1967]. *The nature of human intelligence*. New York, NY: McGraw-Hill.
6. Drake, S. M., & Reid, J. [2018]. *Integrated curriculum as an effective way of teaching*. Alexandria, VA: ASCD.
7. Robinson, K. [2017]. *Out of our minds: Learning to be creative*. Oxford: Capstone Publishing.
8. Shodmonov, S. R. [2022]. *Zamonaviy pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo.
9. Kolb, D. A. [2015]. *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. New Jersey: Pearson Education.
10. OECD. [2019]. *Future of education and skills: Education 2030*. Paris: OECD Publishing.

Ro'ziyeva Muhayyo Erkinovna

Ma'mun universiteti "Psixologiya" kafedrası dotsent v.b., PhD

MAKTABDA O'QUVCHINING SHAXSIY RIVOJLANISHINI QO'LLAB- QUVVATLASH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Maqolada maktab ta'lim muhitida o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda pedagogik yondashuvlar, individual rivojlanish rejalari, motivatsion va psixologik vositalar orqali o'quvchilarning bilim, ko'nikma va ijtimoiy kompetentsiyalarini oshirishning samarali usullari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarning qiziqishlarini rag'batlantirish, ijodkorlik va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan strategiyalar haqida xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: shaxsiy rivojlanish, o'quvchi, maktab, pedagogik mexanizmlar, motivatsiya, individual yondashuv, ta'lim jarayoni, kompetentsiyalar.

Аннотация. В статье анализируются механизмы поддержки личностного развития учащихся в школьной образовательной среде. В исследовании рассматриваются педагогические подходы, индивидуальные планы развития, мотивационные и психологические средства, направленные на повышение знаний, навыков и социальных компетенций учащихся. Кроме того, в статье приведены выводы о стратегиях, ориентированных на стимулирование интересов учащихся, развитие творческих способностей и навыков самоуправления в образовательном процессе.

Ключевые слова: личностное развитие, ученик, школа, педагогические механизмы, мотивация, индивидуальный подход, образовательный процесс, компетенции

Abstract. The article analyzes mechanisms for supporting students' personal development in the school educational environment. The study examines pedagogical approaches, individual development plans, motivational and psychological tools aimed at enhancing students' knowledge, skills, and social competencies. Additionally, the article provides conclusions on strategies focused on stimulating students' interests, developing creativity, and fostering self-management skills in the learning process.

Key words: personal development, student, school, pedagogical mechanisms, motivation, individual approach, educational process, competencies

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimi faqatgina bilim berish bilan cheklanmay, shuningdek, o'quvchining shaxsiy rivojlanishini ta'minlashga ham katta e'tibor qaratmoqda. Shaxsiy rivojlanish – bu o'quvchining intellektual, ijtimoiy, emosional va ma'naviy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish jarayonidir. Maktab esa, nafaqat bilim maskani, balki shaxsni shakllantiruvchi muhit sifatida faoliyat yuritadi. Shu bois, zamonaviy pedagogika maktabni o'quvchining o'ziga xos imkoniyatlarini aniqlash va ularni rivojlantirish uchun muhim vosita deb biladi.

O'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari – bu nafaqat o'qituvchilarning bilim berish jarayonidagi faoliyati, balki ularning pedagogik strategiyalari, individual yondashuvlari, motivatsion va psixologik vositalardan samarali foydalanishidir. Har bir o'quvchi o'z qiziqishlari, qobiliyatlari va rivojlanish sur'atlariga ega bo'lib, maktabdagi har bir ta'lim jarayoni unga moslashtirilsa, natija sezilarli darajada oshadi. Shu nuqtai nazardan, pedagoglar va ta'lim muassasalari o'quvchilarning shaxsiy salohiyatini aniqlash, rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan mexanizmlarni ishlab chiqish va qo'llashlari lozim.

Bugungi kunda ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxsiy rivojlanishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning ijodkorligi, mustaqil fikrlashi, o'z-o'zini boshqarish va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, individual rivojlanish rejalari, mentorlik tizimi, motivatsion strategiyalar va turli interaktiv usullar maktab ta'limining samaradorligini oshiradi. Shunday qilib, o'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Ushbu maqolada maktabda o'quvchining shaxsiy rivojlanishini rag'batlantirish mexanizmlari tahlil qilinib, ularning samaradorligi va amaliy qo'llanilishi masalalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi – o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini ta'minlashda pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Adabiyotlar va manbalar tahlili. Maktabda o'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari mavzusi pedagogika fanida keng o'rganilgan. Zamonaviy ilmiy manbalar bu jarayonni pedagogik, psixologik va metodik nuqtai nazardan tahlil qiladi.

Birinchidan, shaxsiy rivojlanish konsepsiyasini tadqiq qilgan tadqiqotchilar, jumladan, V. V. Davidov[1] va L. S. Vigotskiy[2], o'quvchining individual qobiliyatlarini rivojlantirish va ijtimoiylashuv jarayonini uyg'unlashtirishga katta e'tibor qaratgan. Ularning fikriga ko'ra, maktabda o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi nafaqat bilimni qabul qilish, balki mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va ijtimoiy kompetentsiyalarni shakllantirish bilan bog'liqdir.

Ikkinchidan, so'nggi yillarda o'tkazilgan pedagogik tadqiqotlar (Maslova; Karimova[4]) shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini rag'batlantirishda individual yondashuv, motivatsion strategiyalar va interaktiv o'qitish metodlari samarali hisoblanadi. Masalan, Maslova[3] o'quvchilarni o'z qiziqishlari va imkoniyatlariga moslashtirilgan ta'lim jarayoni orqali bilim olishga rag'batlantirishning natijalari ijobiy ekanini ta'kidlaydi.

Uchinchidan, milliy adabiyotlarda (Islomov; Yusupov[5]) maktabda shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari o'quvchilarning psixologik holati, ijtimoiy moslashuv va shaxsiy motivatsiyasiga bog'liq ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Shu bilan birga, pedagogik amaliyotda mentorlik tizimi, individual rivojlanish rejalari va ko'rgazmali-interaktiv metodlardan foydalanishning ahamiyati alohida ta'kidlangan.

Shuningdek, xalqaro tadqiqotlar (OECD, UNESCO) ta'lim tizimlarida o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini joriy etishning global tajribasini yoritadi. Bu manbalar pedagoglarga zamonaviy metodlarni tanlash, individual va guruh ishlash usullarini samarali qo'llash hamda o'quvchilarni mustaqil fikrlashga yo'naltirish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Natijada, adabiyotlar va ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari – bu pedagogik yondashuvlar, motivatsion strategiyalar va individuallashtirilgan ta'lim jarayonini uyg'unlashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu asosda maqolada o'quvchilarning shaxsiy salohiyatini rivojlantirishda samarali mexanizmlarning amaliyotdagi qo'llanilishi tahlil qilinadi.

Muhokama. O'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari maktab ta'limining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik yondashuvlar va interaktiv ta'lim metodlari o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda, ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, individual rivojlanish rejalari va mentorlik tizimi o'quvchining qobiliyatlarini aniqlash va ularga moslashtirilgan rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishga imkon beradi. Shu bilan birga, guruh ishlari va loyiha asosidagi faoliyat o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini, hamkorlik qobiliyatini va o'zaro muloqot ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida aniqlandi-ki, maktabda shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini samarali amalga oshirish uchun nafaqat pedagogning kasbiy malakasi, balki ularning psixologik tayyorgarligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarning individual xususiyatlarini, qiziqishlarini va o'ziga xos qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish, ularni rag'batlantirish va muvaffaqiyatlarini e'tirof etish shaxsiy rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish, masalan, gamifikatsiya, onlayn loyihalar va kreativ topshiriqlar, o'quvchilarning o'zini namoyon etish va mustaqil fikrlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Muhokama shuni ham ko'rsatadiki, o'quvchining shaxsiy rivojlanishi faqat bilimga asoslangan yondashuv bilan cheklanmaydi, balki ijtimoiy va emosional rivojlanishni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli, pedagoglar maktabda o'quvchilarning ijtimoiy-madaniy faoliyatini, jamoaviy loyihalarda ishtirokini va ijodiy mashg'ulotlarni qo'llab-quvvatlashga e'tibor

qaratishlari zarur. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish, mas'uliyat hissi va shaxsiy tashabbus ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, xalqaro tajriba va milliy tadqiqotlar asosida aytish mumkinki, shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari maktabda tizimli tarzda joriy etilganda samaradorlik oshadi. Buning uchun o'qituvchilarni doimiy malaka oshirish, zamonaviy pedagogik metodlarni o'rganish va o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan ta'lim rejasini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Natijada, muhokama shuni ko'rsatadiki, maktabda o'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari kompleks va tizimli yondashuvni talab qiladi. Pedagogik strategiyalar, motivatsion vositalar, individual va guruh ishlari hamda zamonaviy texnologiyalar o'quvchilarning bilim, ijtimoiy va emosional kompetentsiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu yo'l bilan ta'lim jarayoni o'quvchining shaxsiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga qaratilgan samarali tizimga aylanadi.

Xulosa. Maqolada maktabda o'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari tahlil qilindi va ularning samaradorligi ko'rib chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik yondashuvlar, individual rivojlanish rejalari, motivatsion strategiyalar va interaktiv o'qitish usullari o'quvchilarning bilim, ijodiy, ijtimoiy va emosional salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

O'quvchining shaxsiy rivojlanishini rag'batlantirishda pedagogning kasbiy malakasi, psixologik tayyorgarligi va zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishi katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, guruh ishlari, loyiha asosidagi mashg'ulotlar va ijodiy faoliyatlar o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Natijada, maktabda shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari tizimli va kompleks yondashuvni talab qiladi. Ularni amaliyotga samarali joriy etish orqali o'quvchilarning shaxsiy salohiyatini maksimal darajada rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga, ijodkorlikka va jamiyatda faol ishtirok etishga tayyorlash mumkin. Shu tariqa, ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki o'quvchining to'liq shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlovchi samarali tizimga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Давыдов, В. В. Психология развития учащихся. – М.: Просвещение, 1988. – 256 с.
2. Выготский, Л. С. Педология и развитие ребенка. – М.: Педагогика, 1991. – 312 с.
3. Маслова, Е. А. Индивидуализация обучения в школе: теория и практика. – СПб.: Питер, 2018. – 224 с.
4. Каримова, Н. Р. Современные подходы к поддержке личностного развития школьников. – Т.: Фан ва техника, 2020. – 198 с.
5. Исламов, Ш. М. Психолого-педагогические основы личностного развития школьников. – Т.: Учебная литература, 2019. – 176 с.
6. Юсупов, А. Ш. Педагогические технологии поддержки индивидуального развития учащихся. – Т.: Ta'lim, 2021. – 204 с.

Mahkamova Nozima To'ra qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti psixologiya mutaxassisligi 2-bosqich magistranti
mahkamovanozima619@gmail.com

Jabborova Malohat Azimovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi p.f.f.d., PhD

AUTIZM SPEKTRI BUZILISHINING IJTIMOIIY MUNOSABATLARGA TA'SIRI ANNOTATSIYA

Annotatsiya. Ushbu maqolada autizm spektri buzilishi (ASD) bo'lgan bolalarda ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishiga xalaqit beruvchi omillar va bu ko'nikmalarni yaxshilash uchun samarali pedagogik yondashuvlar tahlil qilingan. Statistika ko'ra, autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalar soni dunyo bo'yicha 1000 bolada 1–2 nafarni tashkil etadi, O'zbekistonda esa 2022 yilda maktabgacha ta'limda 0,5% bolada autizm belgilari aniqlangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, maxsus o'qitish metodlari va vizual yordamlar orqali aloqa qobiliyatlarini rivojlantirishda sezilarli yaxshilanishlar kuzatilgan. Maqola, mutaxassislar uchun amaliy tavsiyalarni taqdim etadi va bunday bolalarga ta'lim jarayonida yordam ko'rsatishning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: autizm, autizm diagnostikasi, stereotipiya, monotoniyaga ehtiyoj, exolaliya.

Annotation. This article analyzes factors that hinder the development of social relationships in children with autism spectrum disorder (ASD) and effective pedagogical approaches to improve these skills. According to statistics, the number of children with autism spectrum disorders is 1-2 in 1,000 children worldwide, and in Uzbekistan in 2022, 0.5% of children in preschool education have autism symptoms. According to the results of the study, significant improvements were observed in the development of communication skills through special teaching methods and visual aids. The article provides practical recommendations for professionals and emphasizes the importance of providing support to such children in the educational process.

Key words: autism, diagnosis of autism, stereotypy, need for monotony, echolalia.

Аннотация. В данной статье анализируются факторы, препятствующие развитию социальных отношений у детей с расстройствами аутистического спектра (РАС), и эффективные педагогические подходы к совершенствованию этих навыков. По статистике, количество детей с расстройствами аутистического спектра составляет 1-2 на 1000 детей во всем мире, а в Узбекистане в 2022 году симптомы аутизма наблюдаются у 0,5% детей в дошкольных учреждениях. По результатам исследования наблюдаются значительные улучшения в развитии коммуникативных навыков посредством специальных методов обучения и наглядных пособий. В статье даны практические рекомендации для специалистов и подчеркнута важность поддержки таких детей в образовательном процессе.

Ключевые слова: аутизм, диагностика аутизма, стереотипия, потребность в монотонности, эхолалия.

Kirish. Hozirgi kunda dolzarb bo'lgan va dunyo psixolog olimlarining diqqatini tortayotgan mavzulardan biri bu autizm spektri buzilishi hisoblanadi. Autizm-bu shaxsning intellektual rivojlanishining o'ziga xos jihati. Xastalikning nomi yunoncha autos-o'zim so'zidan kelib chiqqan. Ya'ni, autistik bola, go'yo o'z-o'zidan, u atrofdagi dunyodan ma'lum bir qobiq bilan o'ralgan, o'z olamiga ega bo'lgan, ma'lum bir xastalik bilan og'rikan bo'ladi. Kasallikning etiologiyasi va patogenezi hozircha o'rganilmagan. Ushbu xastalikning umumiy belgilari quyidagilar :

1. Ko'z bilan aloqa qilishdan qochish
2. Go'daklik davrida normadan kamroq tovushlar chiqarish yoki umuman tovush chiqarmaslik
3. Qiziqishlarni ifodalashda qiyinchilikka duch kelish

4. Ko'rsatilayotgan obyektga e'tibor qaratmaslik
5. Kechikuvchi til ko'nikmalari, masalan, tengdoshlariga qaraganda cheklanganroq so'z boyligi yoki o'z xohishlarini so'z bilan ifodalashda qiyinchiliklar
6. Boshqa bolalar yoki hamrohlarga qiziqishning kamligi, buyumlarga ko'proq e'tibor qaratish
7. Ikki tomonlama o'yinlarni o'ynashda qiyinchiliklarga duch kelish (masalan, „ajiku-ku“)
8. Narsalarning hidiga, tuzilishiga, tovushiga, ta'miga yoki tashqi ko'rinishiga sezgirlikning oshishi yoki g'ayrioddiy munosabatda bo'lish
9. Odatdagi tartiblarning o'zgarishiga nisbatan toqatsizlik (masalan, bog'chaga borib kelish yo'lining o'zgarishiga), (monotoniya ehtiyoj)
10. O'yinchoqlardan takroriy, cheklangan yoki boshqa noodatiy tarzda foydalanish
11. So'z yoki iboralarni ularning ma'nosidan qat'iy nazar takrorlash (exolaliya)
12. Takrorlanuvchi xatti-harakatlar, stimlar (Stereotipiya) [6]

Autizm spektri buzilishi boladagi ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatadi. Misol uchun, Amerikada o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, ASD bo'lgan bolalarning 40% dan ortig'i ijtimoiy muloqotda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelmoqda (Centers for Disease Control and Prevention, 2020). Bu bolalarning 70% ga yaqini tengdoshlar bilan o'ynashda muammolarni boshdan kechirishadi, va faqat 30% bolalar jamiyatga faol ravishda qo'shilishga muvaffaq bo'ladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ASD bo'lgan bolalarning 50% dan ortig'i, so'zlashuvni o'rganishda kechikishlar va umumiy muloqotda o'ziga xos cheklovlariga duch keladilar. Bu esa ijtimoiy o'zaro munosabatlar, do'stlik va jamoaviy faoliyatlarda ishtirok etishni qiyinlashtiradi.

Autizm spektri buzilgan bolalarga ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishning asosiy maqsadi bolaning ijtimoiylashuvini yaxshilashdir, xususan:

- qat'iyatlilik darajasini oshirish;
- ijtimoiy munosabatlarni o'rnatish qobiliyati rivojlantirish;
- ta'lim va mehnat alohiyatini oshirish;

Autizm spektri buzilgan bolalarning ijtimoiylashuv sifatini yaxshilash uchun ikkita bir-birini to'ldiruvchi asosiy vazifada ishlash zarur. Birinchisi, yangi ko'nikmalarni shakllantirishga va ijtimoiylashuvga to'sqinlik qiladigan xatti harakatlarning salbiy shakllarini (tajovuzkorlik, o'z-o'zini tajovuzkorlik, tantrums va boshqalar) bartaraf qilishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. Xalqaro kasalliklar klassifikatsiyasi (XKK- 10) ma'lumotlariga ko'ra, erta bolalar autizmi keng tarqalgan bo'lib, ularda muloqot, ijtimoiylashuv va bolaning jamiyatga shaxsiy integratsiyalashuvining buzilishi bilan tavsiflangan xatti-harakatlarning buzilishlarini birlashtiradi. Autizm spektri buzilishi mintaqavaiy muammo emas, u global xususiyatga ega. Autizm muammosiga mutaxassislarining e'tibori 60 - yillarning oxiridan boshlab qaratildi. Dastlabki tadqiqot bolalar psixiatrlari tomonidan amalga oshirildi (S.S.Mnuxin, A.E.Zelenetskaya, D.N.Isaev, O.P.Yurieva, M.Sh.Vrono, V.M.Bashina, M.S.Vrono, K.S.Lebedinskaya va boshqalar). Ular autizmi bolalik shizofreniyasi yoki shizoid (autistik) psixopatiya doirasida ko'rib chiqdilar (T.P.Simson, G.E.Suxareva, M.O.Gurevich). Bolalik autizmining paydo bo'lishini nafaqat kasallik belgilari, balki rivojlanish buzilish belgilari sifatida ham talqin qilish mumkinligi haqidagi g'oya va ularni farqlashga urinishlar ham bolalar psixiatrlari tomonidan rivojlana boshlaydi. V.M.Bashina nafaqat kasallik boshlanishidan oldingi va uning jarayonida o'zini namoyon qiladigan bolalik autizmining ko'rinishlarini o'rganadi, balki bolalik autizmining konstitutsiyaviy shakllarini ham ta'kidlaydi.

Xorij olimlaridan Leo Kanner (1903-1981) – Avstriyalik amerikalik psixiatr 1943-yilda autizmi birinchi marta to'liq tibbiy termin sifatida tavsiflagan. Uning "Autistic Disturbances of Affective Contact" (Affektiv kontakt autizmi buzilishlari) nomli maqolasi, autizmning rivojlanish nuqtai nazaridan kashfiyot bo'lgan. U bolalardagi ijtimoiy aloqalar va kommunikatsiya ko'nikmalarining rivojlanishidagi yuksak darajadagi qiyinchiliklarni aniqladi. Kanner autizmning asosiy belgilarini aniqlab, uni ruhiy buziqliklardan ajratdi.[2]

Hans Asperger (1906-1980) – Avstriyalik pediater 1944-yilda o'zining autizmi o'rganishga bo'lgan yondashuvini ishlab chiqqan va Asperger sindromi deb ataladigan holatni tavsiflagan.

Asperger sindromi ijtimoiy o'zaro munosabatlarda qiyinchiliklar, takrorlanuvchi xatti-harakatlar va o'ziga xos qiziqishlar bilan xarakterlanadi. Asperger sindromi, o'zining ijtimoiy aloqalar bilan bog'liq bo'lgan maxsus xususiyatlari bilan, autizm spektri buzilishlarining alohida bir turini tashkil etadi.

Simon Baron-Cohen (1958-yil tug'ilgan) – Britaniyalik psixolog autizmni o'rganishda mashhur bo'lgan olimlardan biridir. Uning "Theory of Mind" (To'liq aql) nazariyasi autizmni tushunishda ahamiyatga ega. U autizmlı bolalar o'zlari va boshqalar o'rtasidagi emotsional xatti-harakatlarni tushunishda qiyinchiliklarga duch kelishini aniqladi..[1]

Uta Frith (1941-yil tug'ilgan) – Britaniyalik psixolog autizmni o'rganishda mashhur psixologlardan biri bo'lib, autizmlı bolalarning "Theory of Mind" (Aql nazariyasi)dagi muammolarini chuqur o'rganib chiqdi. Frith autizmlı shaxslarning o'zlarining va boshqalarning hissiyotlarini tushunishda qiyinchiliklar borligini aniqladi. Uning tadqiqotlari ijtimoiy muammolarni tushunishda yangi yondashuvlarni taqdim etdi. Uning ishlari ijtimoiy o'zaro ta'sirning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Temple Grandin (1947-yil tug'ilgan) – Amerikalik olim (uning o'zida autizm tashxisi qo'yilgan) o'zining autizmlı tajribasidan foydalangan holda, bu holatni boshdan kechirish uchun innovatsion usullarni ishlab chiqqan. Grandin o'zining tajribalari orqali autizmlı shaxslarning vizual va analitik fikrlash usullarini tushuntirib berdi.

Ushbu global muammoga vatanimiz olimlari ham befarq qaramaganlar. Jumladan, Sh. Ma'rupovning "Autizm spektri buzilishi: tushuncha, ahamiyati va pedagogik metodikasi", Nodira Qo'chqorovanning "Autizm nuqsonli bolalarning diqqatini rivojlantirish", Nasiba Jumaniozovanning „Autizm spektri buzilishlari bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limda qo'llab-quvvatlash" nomli maqolalarida autizm spektri buzilishlari bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limda qo'llab-quvvatlashning psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek, autizmlı bolalarni erta aniqlash, ularni oilalarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini ishlab chiqish, jamiyatga integratsiyasiga ko'maklashish masalalari ilmiy jihatdan tadqiq qilingan. Ushbu tadqiqotlar autizmlı bolalar bilan ishlashda samarali yondashuvlar va metodlarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu tadqiqot sifatli (kvalitativ) metodlarga asoslangan nazariy tahlilga yo'naltirilgan. Tadqiqotda olingan nazariy ma'lumotlar, mavjud adabiyotlar va ilg'or tadqiqotlar tahlili orqali autizm spektri buzilishining ijtimoiy munosabatlarga ta'siri aniqlanadi. Misol uchun, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti talabasi Murodova Sarvigulning magistrlik dissertatsiyasida autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalar ota onalari bilan maxsus so'rovnoma tashkillashtirilgan. Uning natijalariga ko'ra me'yorda rivojlanayotgan bolalar va autizm sindromiga ega bo'lgan bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni shakllanishida o'zaro munosabat o'rnatuvchi qo'shimcha o'yinlar (100%), davralarda, darslardan keyin qo'shimcha muloqot(85%), maktabda bir sinfda olib boriladigan ta'lim usullari (80%) samarali degan xulosaga kelingan.

Tahlil va natijalar. Jahonda autizm sindromi qayd qilingan insonlar soni 10 milliondan ortiqni tashkil qilmoqda. Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) ning 2016-yildagi ma'lumotlariga ko'ra, autizm spektrining buzilishi 160 nafar boladan 1 (bir) nafarida uchragan bo'lsa. 2022- yilga kelib bu ko'rsatkich 100 nafar bolaning 1 (bir) nafarida uchrayotgani qayd qilingan. Dunyo miqyosida ushbu ko'rsatkichlarga nazar soladigan bo'lsak, 1995-yilda 1:5000, 2000-yilda 1:2000, 2005-yilda 1:300, 2008-yilda 1:150, 2012-yilda 1:88, 2017-yilda 1:50 2020-yilda 1:30 nisbatda ekanligini ko'rish mumkin.[3] Bunday toifadagi bolalar sonining oshishi, ular voyaga yetayotgan oilalarda ota-onalar farzand munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatish bilan birga, autist bolaning shaxs xususiyatlari shakllanishi va uning jamiyatga moslashishi jarayonini qiyinlashtirib boradi. Bu borada, autizm tashxisli farzandni tarbiyalayotgan oilaga tibbiy, psixologik, pedagogik, ma'naviy va ijtimoiy himoya yordamlarini tashkil qilish dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda. O'g'il bolalar o'rtasida sindromning kelib chiqishi qizlarga qaraganda yuqori bo'lib, har 9 kishidan 1 tani tashkil qiladi.

Tahlil qilingan ma'lumotlar asosida ASD ning ijtimoiy moslashuv va o'zaro munosabatlarda yuzaga keladigan qiyinchiliklar quyidagicha bo'ladi :

1. ASD va ijtimoiy muloqot qiyinchiliklari: Amerikada o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, ASD bolalarining jamiyat bilan moslashishidagi qiyinchiliklar haqida ogohlantiradi. Ijtimoiy qiyinchiliklar asosiy jihatdan til, xatti-harakatlar va his-tuyg'ularni anglashda yuzaga keladi.

2. Tengdoshlar bilan o'ynashda muammolar: ASD bo'lgan bolalarning bolalarning tengdoshlar bilan o'ynashda va ijtimoiy interaktsiyalarni boshqarishda muammolarni yuzaga keltiradi. 3. Muloqotdagi kechikishlar: ASD bo'lgan bolalarning ko'pchiligi so'zlashuvni o'rganishda kechikishlar va umumiy muloqotda o'ziga xos cheklovlarga duch keladilar.

4. Ijtimoiy faoliyatlarga qo'shilish darajasi: ASD bolalarining faqat 30% i jamiyatga faol ravishda qo'shilishga muvaffaq bo'ladi. Bu esa ASD ning ijtimoiy izolyatsiya va do'stlik aloqalarining sust rivojlanishini ko'rsatadi. [10]

ASD bo'lgan bolalarga yordam berishning asosiy yo'llari - til va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, ijtimoiy interaktsiyalarni rag'batlantirish, individual ehtiyojlarni hisobga olgan holda ta'lim metodlarini ishlab chiqishdir. Bu bolalarga tengdoshlar bilan o'ynash va ijtimoiy faoliyatlarga ishtirok etishda yordam berish orqali jamiyatga qo'shilishlarini osonlashtirish mumkin.

Xulosa va takliflar. Autizm Spektri Buzilishi (ASD) bo'lgan bolalar ijtimoiy munosabatlar va muloqotda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ular, odatda, tengdoshlar bilan o'ynashda, guruh faoliyatlarida ishtirok etishda, va o'z fikrlarini ifodalashda muammolarga duchor bo'lishadi. ASD bo'lgan bolalarning ko'plari so'zlashuvni o'rganishda kechikishlarga, shuningdek, noverbal muloqotda (yuz ifodalari, qo'l harakatlari) muammolarga uchraydi. Bu holatlar ularning ijtimoiy moslashuvi va jamiyatga qo'shilishi jarayonini murakkablashtiradi. Shu bilan birga, ASD bo'lgan bolalarning faqat kichik bir qismi ijtimoiy aloqalar va faoliyatlarga muvaffaqiyatli ravishda integratsiya bo'lishadi. Bu jarayonni samarali qilish uchun quyidagi takliflarni beraman :

1. Maxsus ta'lim va yordam:

ASD bolalariga moslashtirilgan o'quv dasturlari va metodikalar ishlab chiqish, ularning ijtimoiy va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan treninglar tashkil etish.

2. Tengdoshlar bilan muloqotni yaxshilash:

ASD bolalarini tengdoshlar bilan o'yin va guruh faoliyatlariga jalb qilish orqali ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berish.

3. Kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish:

ASD bolalarining verbal va noverbal kommunikatsiyalarini yaxshilash uchun maxsus o'quv uslublari va logopediya dasturlarini amalga oshirish.

4. Ijtimoiy o'zaro munosabatlarni qo'llab-quvvatlash:

Jamiyatda bag'rikenglikni kuchaytirish va ASD bolalarini ijtimoiy faoliyatlarda faol qatnashishga rag'batlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Богдашина О. "Расстройства аутистического спектра: введение в проблему аутизма". – Краснояр. гос. пед. ун-т им. В.П. Астафьева. – 2015 - 2012- 246 с.

2. Башина В.М., Пивоварова Г.Н. «Синдром аутизма у детей» 2006. – 6с.

3. В.К. Овчарова, М.В. Максимовой; пер. с англ. М.В Максимовой, С.К. Чемякиной, Л.Ю. Сафроновой. Международная статистическая классификация болезней и проблем, связанных со здоровьем. Десятый пересмотр: в 3 т. / под ред. - Женева, 1995. - Т.1. – 6 – 9 - 7 с.

4. Хаустова А.В. «Формирование жизненных компетенций у школьников с расстройствами аутистического спектра» 2016.- 57 с.

5. <https://medicus-curat.m/statistika-autizma-v-mire/>

6. D:\Autizm spektrining umumiy belgilari.pdf

7. McDuffie, A. Autism spectrum disorder in children and adolescents with fragile X syndrome: within-syndrome differences and age-related changes [Tekst] / A. McDuffie // Am J Intellect Dev Disabil.– 2010.– № 115(4).– P. 7– 26.
8. Sparrow, S.S. vineland Adaptive Behavior Scales. Classroom Edition. Questionnaire Booklet/ S.S. Sparrow, D.A. Balla, D.v.Cicchetti American Guidance Service Inc.–1985.– P. 15
9. Yanushko, Ye. A. Igri s autichnim rebenkom. Ustanovleniye kontakta, sposobi vzaimodeystviya, razvitiye rechi, psixoterapiya / Ye. A. Yanushko. M.: Terevinf, 2004.– 256 s.
10. Filippova, N. V. Sovremenniy epredstavleniya o rannem detskom autizme / N. V. Filippova, Yu. B. Baril'nik // Psixicheskoe zdorov'e.– 2014.– № 10.– S.70–73.

Yusufzoda Shabnami Yunus

Urganch davlat pedagogika instituti dotsenti

shabnamyusufzoda@gmail.com

Qodirberganova Maftuna Davronbek qizi

Urganch davlat pedagogika instituti 2-kurs magistrant

maftunaqodirberganova0@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINF DARSLIKLARINI TAKOMILLASHTIRISH OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf darsliklarini takomillashtirishga ta'sir etuvchi omillar, ularning mazmuniy, metodik va dizayn jihatidan yangilash zaruriyati ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqotda darsliklar orqali o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bilim berish, o'quv motivatsiyasini kuchaytirish, o'qituvchi faoliyatini yengillashtiruvchi metodik qo'llanmalar yaratish hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni integratsiya qilish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, xalqaro tajribalar asosida darsliklarni raqamlashtirish, vizual materiallarni boyitish, kompetensiyaga yo'naltirilgan topshiriqlarni ko'paytirish kabi takliflar ilgari suriladi. Maqola boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishda darsliklarning o'rni va ularni modernizatsiya qilish mexanizmlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, darslik, takomillashtirish, pedagogik texnologiya, kompetensiya, vizual materiallar, metodik yondashuv, raqamlashtirish.

Аннотация. В данной статье раскрываются факторы, влияющие на совершенствование учебников для начальных классов, а также необходимость их обновления в содержательном, методическом и дизайнерском аспектах. Представлен анализ методов обеспечения соответствия учебников возрастным особенностям учащихся, повышения учебной мотивации, создания методических материалов, облегчающих деятельность учителя, и интеграции современных педагогических технологий. На основе международного опыта предлагаются пути цифровизации учебников, обогащения визуальных материалов и расширения компетентностно-ориентированных заданий. Статья раскрывает роль учебников в повышении качества начального образования и механизмы их модернизации.

Ключевые слова: начальное образование, учебник, совершенствование, педагогические технологии, компетентность, визуальные материалы, методический подход, цифровизация.

Annotation. This article examines the key factors influencing the improvement of primary school textbooks and highlights the need to update their content, methodology, and design. The study analyzes approaches to aligning textbooks with the developmental characteristics of young learners, enhancing students' learning motivation, providing methodological support for teachers, and integrating modern educational technologies. Based on international practices, the article proposes recommendations such as digitalizing textbooks, enriching visual resources, and expanding competency-based tasks. The work emphasizes the role of textbooks in improving the quality of primary education and outlines effective mechanisms for their modernization.

Key words: primary education, textbook, improvement, educational technology, competency, visual materials, methodological approach, digitalization.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarda bolalikdan badiiy adabiyotga havas uyg'otish, ularning obrazli tafakkurini o'stirish, ko'p jihatdan ta'lim tamoyillari va metodlarining to'g'ri qo'llanilishiga bog'liq. Ilmiy asosda to'g'ri tanlangan metod o'quvchi shaxsini rivojlantirish, aqliy faoliyatini faollashtirish va mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda asosiy o'rin egallaydi.

Muammoning hayotiy ildizi shundaki, tadqiqotchi N.Jo'rayev haqli ravishda ta'kidlaganidek, "Hozirgi kunga kelib, bilim berish texnologiyalarining uzluksiz ortib borishi bilan o'quvchilarda o'qishga nisbatan munosabat o'zgarib, bu bilimlarning barchasini o'zlashtirib olish

imkoniyati kamaymoqda, o'qishga nisbatan qiziqish so'nmoqda. Shuning uchun ularga bu bilimlardan foydalanish, ularni qayta tiklash, o'qishni takomillashtirish, qayta ishlash strategiyasini o'rgatish maqsadga muvofiqdir".

O'qish metodikasi pedagogika, psixologiya, ona tili, adabiyotshunoslik ma'lumotlariga va keng ko'lamdagi pedagogik tajribalarga tayanadi.

Ma'lumki, tushuncha narsalar va ularning xususiyatlari, o'zaro aloqa munosabatlari to'g'risida bir-biri bilan bog'langan hukm-xulosalardan hosil bo'ladi. Biror narsa to'g'risida tushuncha hosil qilishda shu narsa haqida bir qancha hukmlar jami shu tushunchaning mazmunini tashkil qiladi. Biror narsa to'g'risida qancha hukm yurita olsak, tushunchaning mazmuni ham shunchalik boy bo'ladi.

Tushunchaning moddiy ifodasi va tayanchi so'zdir. Badiiy adabiyotda ham so'z badiiy obraz yaratish va obrazlilik qurolidir. Asarning obrazlilik yozuvchining so'z san'atidan qay darajada foydalanganligiga bog'liqdir.

Tushunchalar sezgi, idrok, tasavvurlar asosida, so'z, nutq yordami bilan hosil bo'ladi. Shuning uchun ham o'qish darslarida o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish va nutqini o'stirishga alohida ahamiyat beriladi.

O'qitishning mohiyati ham o'quvchilarni tushunchalar bilan qurollantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishdan iboratdir. Voqelikdagi narsa va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar har bir kishining ongida bolalikdan boshlab to umrining oxirigacha takomillashib boradi. Shuning uchun ham o'quvchilarda boshlang'ich sinflardan boshlab adabiy tushunchalarni shakllantirish – sinfda va sinfdan tashqari o'qish darslarining asosiy vazifalaridan biri, deyish mumkin.

O'qish darslari boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'rganiladigan badiiy asarlarni bir-biridan farqlash, yozuvchining hayotiy voqealarni qanday vositalar yordamida aks ettirgani, qanday adabiy qahramonlar yaratganini tushunish, asar qahramonlarining xatti-harakatiga o'z munosabatini bildirish, ularni baholay olish va tegishli xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. O'qituvchi adabiy tushunchalarni o'rgatish jarayonida ifodali o'qish, matnni yod olish, qayta hikoya qilish, savol-topshiriqlar ustida ishlash, ijodiy yozma ishlar yozdirish usullaridan foydalanadi.

Nutq madaniyatini shakllantirish bilan bog'liq adabiy tushunchalar yuzasidan hosil qilinadigan elementar bilimlar orqali o'quvchilar kishilarning fikrlari, his-tuyg'ulari va ichki dunyosini ifodalashda badiiy nutqning ahamiyatini anglab boradilar. O'quvchilarda adabiy tushunchalarni hosil qilishda ularning badiiy adabiyot san'atning bir turi ekanini anglashlariga erishish lozim. Buning uchun badiiy asarda tasvirlangan voqea-hodisalarning rasmda ranglar orqali ifodalanishini namoyish qilish orqali badiiy adabiyot tasviriy san'at kabi san'at turi deb tushuntirish mumkin. Har ikkisida hayotiy voqealar aks etishi, tasviriy san'atda ranglar orqali, badiiy adabiyotda so'zlar orqali tasvirlanishi haqida ma'lumot berish foydadan xoli bo'lmaydi. Asar yaratish uchun yozuvchi so'zga boy bo'lishi lozim ekanligi, bunga o'qish-o'rganish orqali erishish mumkinligini o'quvchilar ongiga yetkazish zarur. Boshlang'ich sinflarda adabiy tushunchalarni o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishlari uchun o'qituvchi adabiyot nazariyasidan ilmiy tushunchalarga ega bo'lishi, asar tahlilida nimalarga e'tibor berilishini ajratib olishi, o'qitish usullarini yaxshi bilishi, tahlilga ijodiy yondashishi, o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olishi o'qish darslarida badiiy asarni o'qitish sifatini belgilovchi omillardandir.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarni malakali kitobxon sifatida tarbiyalashda asar tahlili va o'quvchining shaxsiy ijodkorlik qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi.

O'qish metodikasida badiiy asarni o'qish bilan bog'liq ikkita talab olg'a suriladi: birinchidan, o'quvchilar namunadagi asar mazmunini tushunsin, ikkinchidan, asarda qalamga olingan voqea-hodisalarni qalbdan his qila bilsin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida so'z san'atini bevosita idrok etish qobiliyatining rivojlanishi asar syujetining o'ziga manzur jihatlarini aniqlash, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, o'z xulosalarini umumlashtirib bayon qilish tarzidagi adabiy tahlil ko'nikmalarini egallay borishiga bog'liq.

Badiiy asarning o'quvchilar tomonidan idrok etilish darajasi kitobxonlik faoliyati natijalari tahlili asosida belgilanadi. Adabiy ta'lim jarayonida asarning to'liq idrok etilishi adabiy tushunchalarning chuqur egallanganligidan dalolat beradi.

Olingan natijalar va ularni tahlil qilish. Ilmiy-metodik adabiyotlarni o'rganish hamda tajriba-sinov ishlari natijasida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun adabiy tushunchalar asosida badiiy asarni idrok etishning to'rtta darajasini ajratishni lozim topdik.

Birinchi daraja. Bu guruhga mansub bolalar asarlarni yaxlit idrok eta olmaydi, ularning diqqati asar syujetidagi alohida hodisalarga qaratilib, epizodlar orasidagi bog'liklikni tushunib yetmaydilar. Ularda matnni o'qish va eshitishda bevosita hissiy ta'sir bo'lishi mumkin, lekin o'z hislarini so'z bilan ifodalash mushkullik tug'diradi. Bu guruhdagi bolalar asar qahramonlarining xatti-harakati va ruhiy holatini har doim ham aniqlay olishmaydi.

Ikkinchi daraja. Bu guruhga mansub o'quvchilar asarni to'g'ri qabul qilishi bilan ajralib turadi. Ammo ular ham his-tuyg'ularini ifodalashda qiynaladilar, chunki tasavvur har kimda har xil bo'ladi. Bu guruh o'quvchilari asar voqealarining ketma-ketligini xotiralarida oson tiklashadi, lekin ular bir-biri bilan qanday bog'langanligini har doim ham tushunishmaydi. Ular maxsus savol-topshiriqlar yordamida asar qahramonlariga xos xususiyatlarni to'g'ri aniqlay olishadi. Hayotiy tasavvurlariga tayangan holda ularning u yoki bu xatti-harakatlari sababini aytib berishadi. Ammo o'qiganlari yuzasidan xulosa chiqara olishmaydi.

Uchinchi darajaga mansub o'quvchilar asarda bayon qilingan voqea-hodisalarning ichki bog'lanishini bilishi bilan ajralib turishadi. Ular muayyan tasavvurga ega bo'lishi tufayli asarning tafsilotlari asosida obrazlarni qayta yaratish qobiliyatiga ega. Asarda ularni, birinchi navbatda, qahramonlar obrazi qiziqtiradi, o'qituvchining yo'naltiruvchi savollari asosida asardagi asosiy fikrni, qahramonlarning xatti-harakatlari sababini to'g'ri aniqlay olishadi. Ammo mavjud adabiy tushunchalar asosida o'z xulosalarini umumlashtirishda ayrim kamchiliklarga yo'l qo'yadilar.

To'rtinchi darajaga mansub o'quvchilar nafaqat asar voqealaridan, balki uning badiiy ifodasidan ham ta'sirlanadi. Ularning tasavvuri rivojlangan bo'lib, badiiy asar tafsilotlari asosida obrazni qayta yaratishadi. Matnni qayta o'qishni, o'qiganlari yuzasidan fikr-mulohaza yuritishni yoqtirishadi. Matnda muallif nuqtai nazarini, asosiy fikrni aniqlash qobiliyatiga ega bo'lishadi. Ularning asar voqealari yuzasidan umumlashma xulosalari o'ta jo'n bo'lsa ham, mustaqil fikr yuritishi, asarda qo'yilgan muammoni aniqlashga bo'lgan harakatining o'zi muhimdir. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, o'quvchilarda adabiy tushunchalarning shakllanishini asarni idrok etish darajasiga qarab belgilash mumkin, degan xulosaga keldik.

Idrokning birinchi darajasi 3-5 yoshli bolalarga mos keladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining shu darajaga mansubligi adabiy tushunchalarga doir bilimlarning sustligidan dalolat beradi. O'qish darslari bilan fan sifatida to'qnash kelganida, ikkinchi va uchinchi sinfdagi bir necha o'quvchigina o'qiganlarini uchinchi darajada idrok qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Boshlang'ich ta'limning oxiriga kelib to'rtinchi darajada idrok etish barcha o'quvchilarga xos xususiyat sanaladi. Boshlang'ich sinf bitiruvchisi badiiy asarni to'rtinchi darajada idrok etishi adabiy tushunchalarining shakllanganligini anglatadi.

O'qish metodikasi masalalari bilan o'zbek metodist olimlaridan K.Qosimova, S.Matchonov, Q.Abdullayeva, T.G'afforova va rus metodistlaridan N.N.Svetlovskaya, M.I.Omorokova, T.Ramzayevalar atroflicha shug'ullanishgan.

Professor K.Qosimova va S.Matchonovlarning o'qish metodikasiga doir ishlarida o'quvchi ta'limning faol ishtirokchisi, "metodik omil" sifatida tilga olinishi bejiz emas. Ularning fikricha, boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarni malakali kitobxon sifatida tarbiyalashda asar tahlili va o'quvchining shaxsiy ijodkorlik qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi [7; 81]. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida she'r, misra, hikoya, masal, topishmoq, maqol, adabiy qahramon, sarlavha, matn, reja kabi dastlabki adabiy tushunchalarni shakllantira borishni taqozo etadi. Shu maqsadga qaratilgan adabiy tahlil o'qituvchi va o'quvchining qat'iy reja asosida izchil hamkorlikda izlanishini talab etadi. Busiz o'quvchi dasturda ko'zda tutilgan darajada asarni estetik jihatdan anglash va idrok etishga qodir bo'lmaydi. Tahlilda umumiydan xususiyga, ya'ni asarni tushunishga yordam beruvchi umumiy mazmunni va tafsilotlarni aniqlashga tomon borish lozim.

Tahlil boshida asarning janriy xususiyatlarini hisobga olgan holda beriladigan savollarni o'quvchilarning mavjud tushunchalaridan kelib chiqib izchil va keng qamrovli tarzda qo'yish talab etiladi. Shu asosda o'quvchilarning fikr va hislarini muayyan maqsadga yo'naltirilsa, boshlang'ich ta'limda ko'zlangan natijaga erishish qiyin kechmaydi.

Jumladan, M.P.Voyushina boshlang'ich sinflarda badiiy asar tahlili tamoyillarini quyidagilarga ajratadi va tavsiflaydi:

1. Maqsadga yo'naltirilgan tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra, darsning asosiy vazifasi asarni to'laqonli idrok qilish, uning g'oyasini tushunishga yo'naltirish maqsadidan kelib chiqib belgilanadi.

2. O'qilgan asarni yaxlit, izchil, hissiy idrok qilish tamoyili. Bu tamoyil badiiy asarning birlamchi idrok talablari bilan ichki bog'lanishni va idrok sifatini yaxshilash, shu orqali asarga qaytib uni tahlil qilish ehtiyojini yuzaga keltirishni nazarda tutadi.

3. Asarni idrok qilishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. Bunda asar tahlilida o'quvchilarning asar mazmunini chuqur anglashlarini ta'minlashda yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tahlil usullarini tanlash talab etiladi.

4. Asar tahliliga sharoit yaratish tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, matn tahlili o'quvchining badiiy matnni tushunish ehtiyojlariga javob berishi kerak.

5. Asarni ikkinchi marta mustaqil o'qishga bo'lgan ehtiyoj tamoyili. Bu tamoyil adabiy ta'limning dastlabki bosqichi uchun juda muhimdir: kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tahlildan oldin matn mazmunini to'liq anglashlari uchun uni yana bir marta o'qib chiqishlari talab etiladi.

6. Shakl va mazmunning birligi tamoyili. Asarda tasvirlangan holatni qayta tiklash uni aks ettirishga emas, balki tasvirning o'zi, ya'ni uning mazmuni bilan uzviy bog'liq bo'lgan asar shaklini tahlil qilishga yo'naltirilishi kerak bo'lgan savollar va vazifalarning tabiatini belgilaydi.

7. Badiiy asarning umumiy va janr xususiyatlarini, badiiy o'ziga xosligini hisobga olish tamoyili. Bu tamoyil tahlilning umumiy yo'nalishi va usulini tanlashda o'zini namoyon qiladi. Adabiyotning turli xil adabiy turlari va janrlari mohiyatan bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun bu asarlarni tahlil qilishda bir xil yondashuvlar bo'lishi mumkin emas.

8. Tahlil usullarini tanlash tamoyili. Bu tamoyil asarning tahlil usulini tanlab olishni nazarda tutadi: uning barcha elementlari tahlil qilinmaydi, balki ishning g'oyaviy yo'nalishini ochish uchun yetarli mazmun tanlab olinadi.

9. O'qish malakasini takomillashtirishga qaratilgan tamoyil. Bu tamoyil adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichiga xos bo'lib, unga ko'ra, o'qish malakasi o'quvchilarning shaxsiy maqsadiga aylantirilgandagina yaxshilanadi: qaysi o'quvchi o'z xohishi bilan ko'p o'qisa, natija yaxshi bo'ladi.

10. O'quvchilarning kitobxonlik ko'nikma-malakalarini rivojlan-tirish tamoyili. Unga ko'ra, sinfdagi badiiy asar tahlili o'quvchilarning nafaqat o'rganilayotgan asar g'oyasini o'zlashtirishiga, balki ularning adabiy rivojlanishiga, ularda dastlabki adabiy tushuncha va kitobxonlik malakalarini shakllantirishga ham yordam berdi. [1;188]

Xulosa. O'qishning natijasi asar mazmunini anglashdir. Bu natija nafaqat o'qish texnikasida, balki o'quvchining fikrlash darajasini oshirish, umumlashtirish qobiliyatini shakllantirish, nutqini rivojlantirish darajasi – lug'atining boyligi, so'z ma'nosini aniq tushunishi; o'qiladigan matnning xususiyatlari anglashi, hayot haqidagi mavjud bilim, shuningdek, tajribasini ko'rsata olishi bilan belgilanadi.

Boshlang'ich sinf darsliklarini takomillashtirish jarayoni ta'lim sifatini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Zamonaviy talablarga mos darsliklar o'quvchilarning yosh xususiyatlari, psixologik rivojlanish darajasi va individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda tuzilishi, interfaol topshiriqlar, milliy qadriyatlar, ijodkorlikni rag'batlantiruvchi mashqlar bilan boyitilishi zarur. Darslik mazmunining ilmiy aniqligi, soddaligi, tizimliliigi va uzviyligi o'quvchilarning asosiy kompetensiyalarni puxta egallashiga xizmat qiladi.

Takomillashtirish jarayonida raqamli texnologiyalar bilan integratsiyani kuchaytirish, multimediya resurslari bilan bog'langan topshiriqlarni kiritish, differensial yondashuv asosida turli tayyorgarlik darajasiga ega o'quvchilar uchun mos materiallar berish muhim ahamiyat kasb etadi.

Darsliklarning dizayni, ko'rgazmaliligi va vizual materiallarning pedagogik asoslanganligi o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf darsliklarini takomillashtirish o'qitish jarayonining samaradorligini oshiradi, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, amaliy faoliyatga tayyorlik va kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishga zamin yaratadi. Shu bois darsliklarni muntazam ilmiy ekspertizadan o'tkazish, xalqaro tajriba bilan uyg'unlashtirish va amaliyotchi pedagoglar fikri asosida boyitib borish davr talabi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: Ped. fan. dok.... Dis. – T., 2019. –237 b.
2. Qosimova K., Ne'matova A. 2-sinfda ona tili darslari (O'qituvchi kitobi). T.: Cho'iron, 2004. -128 b.
3. Safarova R., Rixsieva M. Umumiy o'rta ta'lim maktablari darsliklarining yangi avlodiga qo'yiladigan talablar: Darslik yaratuvchi mualliflar uchun qo'llanma. –Toshkent: 2001. –28 b.
4. Shodiev D. Darslik yaratish metodologiyasi. – Toshkent: T.N.Qori Niyoziy nomli O'zPFITI, 1994. – 21 b.
5. Taylaqov N.I. Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarini yangi avlodini yaratishning ilmiy pedagogik asoslari (Informatika kursi misolida): Avtoref. dis... ped. fanl. d-ri. – T., 2006. – 48 b.\
6. Andersen K. N. Assessing task-orientation potential in primary science textbooks: Toward a new approach //Journal of Research in Science Teaching. – 2020. – T. 57. – №. 4. – S. 481-509.
7. Mahmudov M.X. Ta'limda didaktik loyihalashning nazariy asoslari // Red. fan. dok. diss. –T.: O'zRFITI, 2004. – 269 b.

Mattiyeu Umidbek Quvondiq O'g'li
Urganch RANCH texnologiyalar universiteti
Pedagogika mutaxassisligi magistranti

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI MA'NAVIY AXLOQIY TARBIYALASHNING PEDAGOGIK ZARURIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash masalasining pedagogik zaruriyati ilmiy-nazariy va amaliy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchi shaxsiga qo'yilayotgan ma'naviy-axloqiy talablar, kasbiy faoliyatda axloqiy qadriyatlarning tutgan o'rni hamda ularning ta'lim sifati va tarbiyaviy samaradorlikka ta'siri yoritib beriladi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarda vatanparvarlik, insonparvarlik, mas'uliyat, kasbiy burch, pedagogik odob va ijtimoiy faollik kabi fazilatlarni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: ma'naviy-axloqiy tarbiya, pedagogik zaruriyat, kasbiy kompetentlik, pedagogik odob, axloqiy qadriyatlar, oliy ta'lim, shaxs kamoloti.

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической и практической точки зрения анализируется педагогическая необходимость духовно-нравственного воспитания будущих учителей. В исследовании рассматриваются духовно-нравственные требования, предъявляемые к личности учителя в условиях современного образовательного процесса, роль нравственных ценностей в профессиональной деятельности педагога, а также их влияние на качество образования и эффективность воспитательной работы. Кроме того, обосновываются педагогические механизмы формирования у будущих учителей таких качеств, как патриотизм, гуманизм, ответственность, профессиональный долг, педагогический такт и социальная активность.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, педагогическая необходимость, профессиональная компетентность, педагогический такт, нравственные ценности, высшее образование, развитие личности.

Abstract. This article analyzes the pedagogical necessity of spiritual and moral education of future teachers from scientific-theoretical and practical perspectives. The study examines the spiritual and moral requirements imposed on the teacher's personality in the modern educational process, the role of moral values in professional activity, and their impact on the quality of education and the effectiveness of educational work. In addition, the pedagogical mechanisms for developing such qualities as patriotism, humanism, responsibility, professional duty, pedagogical ethics, and social activity in future teachers are substantiated.

Key words: spiritual and moral education, pedagogical necessity, professional competence, pedagogical ethics, moral values, higher education, personal development.

Kirish. Bugungi globallashuv, axborotlashuv va ijtimoiy munosabatlar jadallashuvi sharoitida ta'lim tizimi oldiga nafaqat bilimli, balki yuksak ma'naviyatli, axloqan etuk, ijtimoiy mas'uliyatni chuqur his etadigan pedagog kadrlarni tayyorlash vazifasi qo'yilmoqda. Zero, o'qituvchi shaxsiyati jamiyatning ma'naviy qiyofasini shakllantiruvchi etakchi kuchlardan biri bo'lib, uning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari va kasbiy pozitsiyasi bevosita yosh avlod tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb va ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ta'lim jarayonida faqat kasbiy bilim va metodik tayyorgarlik bilan cheklanib qolish pedagog shaxsini to'laqonli shakllantirish uchun etarli emas. O'qituvchi kasbiy faoliyatida axloqiy qarorlar qabul qiluvchi, ijtimoiy muhitda namuna bo'la oluvchi, o'quvchi shaxsiga hurmat va mehr bilan yondashuvchi etuk inson sifatida namoyon bo'lishi lozim. Aynan shu jihatlar bo'lajak o'qituvchilarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik zaruriyatini yanada kuchaytiradi.

Bugungi kunda ayrim ijtimoiy muammolar, ma'naviy bo'shliqlar, axloqiy me'yorlarning zaiflashuvi ta'lim tizimiga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Bu holat pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonida ma'naviy-axloqiy tarbiyani tizimli, maqsadli va uzviy tarzda tashkil etishni talab etadi. Chunki bo'lajak o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki tarbiyachi, yo'lko'rsatuvchi, ijtimoiy mas'ul shaxs sifatida shakllanishi zarur. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-axloqiy tarbiyani pedagogik jarayon bilan integratsiyalash, tarbiyaviy muhitni boyitish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan holda tarbiya mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy kamoloti ularning kasbiy kompetentligini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lib, ta'lim sifati va tarbiyaviy samaradorlikni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Muhokama. Bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalasi bugungi ta'lim jarayonida faqat nazariy tushuncha yoki alohida tarbiyaviy yo'nalish sifatida emas, balki pedagogik tayyorgarlikning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim. Chunki o'qituvchining kasbiy faoliyati doimo axloqiy tanlovlar, ijtimoiy mas'uliyat va insoniy munosabatlar bilan uzviy bog'liqdir. Bu esa bo'lajak pedagog shaxsida ma'naviy-axloqiy mezonlarning barqaror shakllangan bo'lishini taqozo etadi.

Tadqiqot jarayonida shuni ko'rish mumkinki, ma'naviy-axloqiy tarbiya o'qituvchining kasbiy kompetentligini belgilovchi ichki omil sifatida namoyon bo'ladi. Bilim, malaka va ko'nikmalar tashqi kasbiy tayyorgarlikni ifodalasa, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar pedagog shaxsining ichki pozitsiyasini, kasbiy e'tiqodini va pedagogik madaniyatini belgilaydi. Aynan shu ichki barqarorlik o'qituvchining pedagogik qarorlarida adolat, xolislik va insonparvarlik tamoyillarining ustuvor bo'lishiga xizmat qiladi. Muhokama jarayonida aniqlanganki, bo'lajak o'qituvchilarda ma'naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirishda an'anaviy yondashuvlar bilan cheklanib qolish kutilgan natijani bermaydi. Zamonaviy ta'lim sharoitida tarbiyaviy jarayonni shaxsga yo'naltirilgan, refleksiv va integrativ yondashuvlar asosida tashkil etish muhimdir. Bu yondashuvlar talabaning o'zini anglashiga, axloqiy qadriyatlarni ongli ravishda qabul qilishiga va kasbiy faoliyatida ularga tayangan holda ish yuritishiga imkon yaratadi.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida mavjud tarbiyaviy muhitning sifati bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy kamolotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pedagogik jamoaning shaxsiy namunasi, akademik halollik tamoyillariga rioya etilishi, talaba va o'qituvchi o'rtasidagi insonparvar munosabatlar tarbiya jarayonining yashirin, biroq ta'sirchan mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, tarbiya faqat darsdan tashqari tadbirlar doirasida emas, balki butun ta'lim jarayonining mazmun va ruhida mujassam bo'lishi lozim.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirish uzluksiz va tizimli jarayon bo'lib, u pedagogik fanlar mazmuni, amaliy mashg'ulotlar, pedagogik amaliyot hamda ijtimoiy faoliyat bilan uzviy bog'langan holda amalga oshirilgandagina samarali bo'ladi. Ayniqsa, pedagogik amaliyot jarayonida talabaning real ta'lim muhitida axloqiy tajriba orttirishi uning kasbiy shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Shu bilan birga, muhokama jarayonida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundaki, bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanmagan holda to'liq shakllanmaydi. Milliy an'ana va qadriyatlar bilan uyg'unlashgan axloqiy tarbiya pedagog shaxsining ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi hamda uning kasbiy faoliyatini jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda yo'naltiradi.

Adabiyotlar tahlili. Bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalasi pedagogika, psixologiya va falsafa fanlarida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida keng tadqiq etib kelinmoqda. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur muammo o'qituvchi shaxsining kasbiy shakllanishi, pedagogik madaniyati va ijtimoiy mas'uliyati bilan bevosita bog'liq holda talqin qilinadi. Pedagogik adabiyotlarda ma'naviy-axloqiy tarbiya shaxs kamolotining asosiy tarkibiy qismi sifatida izohlanadi. Tadqiqotchilar o'qituvchi shaxsining ma'naviy etukligi ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim omil ekanini ta'kidlaydilar. Ayniqsa, bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida axloqiy qadriyatlar,

pedagogik odob, kasbiy burch va mas'uliyat tushunchalarini shakllantirish zarurligi ilmiy manbalarda asoslab berilgan.

Milliy pedagogik tafakkur namoyandalari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasi yosh avlod tarbiyasida hal qiluvchi omil sifatida talqin etiladi. Ularning fikricha, pedagog nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki jamiyatning ma'naviy qadriyatlarini avloddan avlodga etkazuvchi tarbiyachi sifatida namoyon bo'lishi lozim. Bu yondashuv bo'lajak o'qituvchilarda ma'naviy-axloqiy tarbiyani milliy qadriyatlar asosida tashkil etish zaruratini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Xorijiy pedagogik tadqiqotlarda esa ma'naviy-axloqiy tarbiya ko'proq kasbiy etikaga, refleksiv pedagogik faoliyatga va insonparvarlik tamoyillariga bog'lab o'rganiladi. Tadqiqotchilar o'qituvchining axloqiy pozitsiyasi uning pedagogik qarorlar qabul qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etishini qayd etadilar. Ushbu manbalarda ma'naviy-axloqiy tarbiya pedagogik kompetentlikning ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda bo'lajak o'qituvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish shaxsning ichki motivatsiyasi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy tajribasi bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqotlarda axloqiy ong, axloqiy xulq-atvor va axloqiy mas'uliyat tushunchalarining o'zaro aloqasi yoritilib, ularning pedagog shaxsining kasbiy barqarorligini ta'minlashdagi o'rni ko'rsatib beriladi.

Shuningdek, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'plab tadqiqotlarda ma'naviy-axloqiy tarbiya masalasi alohida yo'nalish sifatida o'rganilgan bo'lsa-da, uni bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi bilan integratsiyalash masalasi etarlicha tizimli yoritilmagan. Bu holat mazkur tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi va muammoni kompleks yondashuv asosida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Tahlil qilingan ilmiy manbalar bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash pedagogik jihatdan muhim va zarur jarayon ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar ushbu muammoni zamonaviy ta'lim talablari, kompetensiyaviy yondashuv hamda integrativ pedagogik mexanizmlar asosida yanada chuqurroq tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi. Mazkur maqola aynan ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash zamonaviy ta'lim tizimining muhim pedagogik zaruriyati hisoblanadi. Chunki o'qituvchi shaxsi nafaqat bilim va ko'nikmalarni etkazuvchi mutaxassis, balki yosh avlodning ma'naviy dunyoqarashi, axloqiy mezonlari va ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiruvchi etakchi tarbiyaviy subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois pedagog kadrlar tayyorlash jarayonida ma'naviy-axloqiy tarbiyani ikkinchi darajali masala sifatida emas, balki kasbiy tayyorgarlikning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarash zarur.

Tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda ma'naviy-axloqiy qadriyatlar muhim o'rin tutishini tasdiqlaydi. Ma'naviy etuklik, axloqiy mas'uliyat, pedagogik odob va insonparvarlik tamoyillari o'qituvchining kasbiy faoliyatida barqaror pedagogik pozitsiyani ta'minlaydi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarda axloqiy ong va xulq-atvorni ongli ravishda shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi. Shuningdek, xulosa sifatida ta'kidlash mumkinki, ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayoni uzluksiz, tizimli va integrativ xarakterga ega bo'lishi lozim. Oliy ta'lim muassasalarida tarbiyaviy muhitni boyitish, pedagogik fanlar mazmunini ma'naviy-axloqiy g'oyalar bilan uyg'unlashtirish hamda pedagogik amaliyotni real axloqiy tajriba maydoniga aylantirish ushbu jarayonning samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, talabaning shaxsiy faolligi va refleksiv faoliyati ma'naviy-axloqiy kamolotning muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash pedagogik zaruriyat bo'lib, u ta'lim sifatini oshirish, pedagog kadrlarning kasbiy barqarorligini ta'minlash hamda jamiyatda ma'naviy sog'lom muhitni qaror toptirishga xizmat qiladi. Mazkur masalaga kompleks va ilmiy yondashuv asosida e'tibor qaratish kelgusida pedagogik ta'limni takomillashtirishning muhim omillaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullaev A. Pedagogik axloq va o'qituvchi ma'naviyati. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 184 b.
2. Boltaev Q. K. Bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari // Pedagogik ta'lim. – 2020. – №4. – B. 45–50.
3. Ishmuxamedov R. J., Yuldashev J. G. Ta'lim-tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 312 b.
4. Komenskiy Ya. A. Великая дидактика. – М.: Pedagogika, 1989. – 416 s.
5. Musurmonova O. Ma'naviy tarbiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2015. – 192 b.
6. Shermuhamedov S. Ma'naviyat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – 180 b.
7. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – 85 p.

Babayeva Maxfirabonu Davronbek qizi

Urganch davlat pedagogika instituti Musiqa ta'limi va san'at mutaxassisligi magistranti

Nurmatova Mayya Abdullayevna

Urganch davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, ilmiy rahbar

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA O'ZBEK MILLIY CHOLG'U IJROCHILIGINI O'RGATISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish jarayonini samarali tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy va metodik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda milliy cholg'ularni o'qitishning mazmuni, shakl va metodlari, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, milliy musiqa merosiga bo'lgan qiziqishni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, musiqa ta'limida an'anaviy va innovatsion yondashuvlarning uyg'unligi, o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi hamda ta'lim muhitining pedagogik imkoniyatlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: o'zbek milliy cholg'ulari, cholg'u ijrochiligi, musiqa ta'limi, milliy musiqa merosi, ijrochilik malakasi, estetik tarbiya, innovatsion yondashuv, kasbiy kompetensiya.

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической и методической точек зрения анализируются педагогические условия эффективной организации процесса обучения исполнению на узбекских национальных музыкальных инструментах в общеобразовательных школах. В исследовании особое внимание уделяется содержанию, формам и методам обучения национальным музыкальным инструментам, учёту возрастных и индивидуальных особенностей учащихся, а также формированию интереса к национальному музыкальному наследию. Кроме того, раскрывается значение гармоничного сочетания традиционных и инновационных подходов в музыкальном образовании, профессиональной компетентности учителя и педагогических возможностей образовательной среды.

Ключевые слова: узбекские национальные музыкальные инструменты, инструментальное исполнительство, музыкальное образование, национальное музыкальное наследие, исполнительские навыки, эстетическое воспитание, инновационный подход, профессиональная компетентность.

Abstract. This article analyzes the pedagogical conditions for the effective organization of teaching performance on Uzbek national musical instruments in general secondary schools from scientific-theoretical and methodological perspectives. The study focuses on the content, forms, and methods of teaching national musical instruments, consideration of students' age and individual characteristics, and the development of interest in national musical heritage. In addition, the article highlights the importance of integrating traditional and innovative approaches in music education, the professional competence of the teacher, and the pedagogical potential of the educational environment.

Key words: uzbek national musical instruments, instrumental performance, music education, national musical heritage, performance skills, aesthetic education, innovative approach, professional competence.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida milliy madaniyat va san'atni asrash, uni yosh avlod ongiga chuqur singdirish masalasi ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, umumta'lim maktablarida musiqa ta'limi orqali o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash, estetik did va ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish nafaqat musiqiy savodxonlikni rivojlantiradi, balki o'quvchilarning milliy madaniy merosga bo'lgan munosabatini mustahkamlaydi.

O'zbek milliy cholg'ulari xalqning ko'p asrlik tarixiy tajribasi, estetik qarashlari va badiiy tafakkurini o'zida mujassam etgan noyob madaniy boylikdir. Ushbu cholg'ular orqali ijrochilikni

o'rgatish jarayoni o'quvchilarni musiqa san'atiga yaqinlashtiradi, ularning hissiy-idrok etish qobiliyatini, eshitish madaniyatini va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Biroq umumta'lim maktablarida milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish jarayoni tasodifiy emas, balki aniq pedagogik shart-sharoitlarga asoslangan holda tashkil etilishini talab etadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida milliy cholg'ularni o'rgatishda faqat an'anaviy uslublar bilan cheklanib qolish yetarli emas. Ta'lim mazmunini innovatsion yondashuvlar bilan boyitish, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning mustaqil va ijodiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, musiqa o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasi, metodik tayyorgarligi hamda pedagogik mahorati milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Demak, umumta'lim maktablarida o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy asosda o'rganish, ta'lim jarayoniga moslashtirilgan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish bugungi musiqa ta'limi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Mazkur maqolada ana shu masalalar nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinib, milliy musiqa merosini yosh avlod ongiga samarali singdirishning pedagogik imkoniyatlari yoritib beriladi.

Nazariy asoslar tahlili. Umumta'lim maktablarida o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish masalasi pedagogika, musiqa ta'limi va madaniyatshunoslik fanlari tutashgan kompleks jarayon sifatida qaraladi. Ushbu jarayonning nazariy asoslari avvalo ta'limning shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va madaniy yondashuvlariga tayangan holda shakllanadi. Mazkur yondashuvlar o'quvchining faqat musiqiy bilim va ko'nikmalarini emas, balki uning estetik didi, ijodiy tafakkuri va milliy o'zligini rivojlantirishni ham ko'zda tutadi.

Pedagogik nazariya nuqtayi nazaridan, musiqa ta'limi shaxsning hissiy-intellektual rivojiga bevosita ta'sir etuvchi muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, milliy cholg'ular asosida tashkil etilgan ijrochilik mashg'ulotlari o'quvchilarda musiqiy idrok, eshitish madaniyati, ritmik sezgi va ijrochilik malakalarini shakllantirish bilan birga, ularni xalqning tarixiy-madaniy qadriyatlar bilan tanishtiradi. Shu bois milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish pedagogik jarayon sifatida tizimli, izchil va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Musiqa pedagogikasi nazariyasida ijrochilik faoliyati o'quvchining amaliy musiqiy tajribasini shakllantiruvchi yetakchi faoliyat turi sifatida talqin etiladi. Bu jarayonda "bilim – ko'nikma – malaka" uzviyligi muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek milliy cholg'ularini o'rganishda avvalo cholg'uning tuzilishi, tovush imkoniyatlari, ijrochilik texnikasi haqida nazariy bilimlar berilishi, so'ngra amaliy mashqlar orqali ushbu bilimlar mustahkamlanishi zarur. Bunda pedagogik shart-sharoitlar o'quvchining individual imkoniyatlari va yosh xususiyatlariga moslashtirilgan holda tashkil etilishi nazariy jihatdan asoslanadi. Madaniy yondashuvga ko'ra, milliy cholg'ular musiqa ta'limining shunchaki vositasi emas, balki madaniy identifikatsiyaning muhim elementi hisoblanadi. O'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish jarayonida xalq musiqasi namunalaridan foydalanish, milliy kuy va ohanglarning mazmun-mohiyatini ochib berish o'quvchilarda milliy musiqiy tafakkurni shakllantiradi. Bu esa musiqa ta'limining tarbiyaviy funksiyasini kuchaytirib, o'quvchilarda vatanparvarlik, madaniy merosga hurmat va estetik qadriyatlarga sadoqatni rivojlantiradi.

Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv nazariyasiga ko'ra, milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish jarayoni yakunida o'quvchida musiqiy-ijrochilik kompetensiyasi shakllanishi lozim. Ushbu kompetensiya ijrochilik texnikasi, musiqiy ifoda, ansamblda ishlash ko'nikmalari hamda mustaqil musiqiy faoliyat olib borish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu esa o'qituvchidan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlikni, ta'lim jarayonida innovatsion va an'anaviy usullarning uyg'unligini ta'minlashni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili. Umumta'lim maktablarida o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish masalasi pedagogika, musiqa ta'limi va madaniyatshunoslik yo'nalishlarida olib borilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlarda muhim mavzu sifatida yoritilgan. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, milliy musiqa merosini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish masalasi nafaqat musiqiy-ijrochilik ko'nikmalarini shakllantirish, balki o'quvchilarning ma'naviy-estetik rivojini ta'minlash bilan ham chambarchas bog'liqdir. Pedagogik adabiyotlarda musiqa ta'limining shaxs kamolotidagi

o'rni alohida ta'kidlanadi. Tadqiqotchilar musiqa mashg'ulotlarini o'quvchilarning hissiy-intellektual rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida baholab, ayniqsa milliy musiqa namunalaridan foydalanish ta'lim jarayonining tarbiyaviy samaradorligini oshirishini asoslab berganlar. Ushbu ishlarda musiqa ta'limining maqsadi faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmasdan, balki ijodiy faol shaxsni tarbiyalash ekanligi ta'kidlanadi.

Musiqa pedagogikasi yo'nalishidagi ilmiy izlanishlarda cholg'u ijrochiligi o'quvchilarning amaliy musiqiy tajribasini rivojlantiruvchi yetakchi faoliyat turi sifatida qaraladi. Ayrim tadqiqotlarda milliy cholg'ularni o'rgatish jarayonida bosqichma-bosqich yondashuv, ya'ni boshlang'ich texnik ko'nikmalarni shakllantirishdan tortib, musiqiy ifoda va badiiy talqin darajasigacha bo'lgan jarayon ilmiy asoslangan. Bunda o'qituvchining metodik yondashuvi va o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish muhim pedagogik shart sifatida ko'rsatiladi.

Madaniyatshunoslik va etnomusiqashunoslikka oid adabiyotlarda o'zbek milliy cholg'ulari xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim madaniy fenomen sifatida talqin etiladi. Ushbu tadqiqotlarda milliy cholg'ular orqali ijrochilikni o'rgatish o'quvchilarda milliy musiqiy tafakkurni shakllantirish, madaniy merosga hurmat tuyg'usini kuchaytirish vositasi ekanligi asoslab berilgan. Bu yondashuv umumta'lim maktablarida musiqa darslarining mazmunini boyitish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, so'nggi yillarda olib borilgan ilmiy ishlarda musiqa ta'limida innovatsion yondashuvlar, interaktiv metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalalari keng yoritilmoqda. Ushbu adabiyotlarda milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatishda an'anaviy usullarni zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning qiziqishi va faolligini oshirish mumkinligi ta'kidlanadi. Bu esa umumta'lim maktablarida musiqa ta'limining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish masalasi bo'yicha muayyan ilmiy asoslar mavjud bo'lsa-da, umumta'lim maktablari sharoitida ushbu jarayonni samarali tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlarini kompleks tadqiq etishga ehtiyoj mavjud. Ayniqsa, milliy cholg'ularni o'rgatishda o'qituvchi kompetensiyasi, ta'lim muhiti va metodik ta'minotning o'zaro uyg'unligi masalalari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Shu bois mazkur maqolada ushbu bo'shliqlarni to'ldirishga qaratilgan ilmiy tahlil amalga oshiriladi.

Muhokama. Tadqiqot jarayonida umumta'lim maktablarida o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish samaradorligi ko'plab pedagogik omillarga bevosita bog'liq ekanligi aniqlandi. Avvalo, milliy cholg'ularni o'rgatish jarayonining mazmuni o'quvchilarning yosh, psixologik va individual xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilishi muhimdir. Amaliy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning musiqaga bo'lgan qiziqishi ularning faol ishtirokiga asoslangan mashg'ulotlar orqali yanada ortadi. Izlanishlar jarayonida aniqlanganki, milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatishda an'anaviy pedagogik usullar bilan bir qatorda interaktiv va innovatsion yondashuvlardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi. Jumladan, musiqiy namunalarning tinglanishi, guruhli va juftlikda ijro etish, amaliy mashqlarni ijodiy topshiriqlar bilan uyg'unlashtirish o'quvchilarning ijrochilik malakalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonda o'qituvchining metodik mahorati va pedagogik boshqaruvi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, muhokamalar natijasida o'zbek milliy cholg'ulari orqali o'quvchilarda estetik did va milliy musiqiy tafakkurni shakllantirish imkoniyatlari keng ekanligi qayd etildi. Milliy kuy va ohanglar bilan ishlash o'quvchilarning hissiy-idrok jarayonlarini faollashtiradi, ularning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi hamda musiqiy obrazlarni chuqur anglashiga yordam beradi. Biroq bu imkoniyatlar to'liq namoyon bo'lishi uchun ta'lim muhitining moddiy-texnik bazasi, metodik ta'minoti va pedagogik shart-sharoitlari yetarli darajada tashkil etilishi lozim. Muhokama davomida yana bir muhim jihat sifatida musiqa o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasi masalasi ko'rib chiqildi. Milliy cholg'u ijrochiligini samarali o'rgatish o'qituvchidan nafaqat musiqiy bilim va ijrochilik ko'nikmalarini, balki pedagogik innovatsiyalarni qo'llay olish, o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish qobiliyatini ham talab etadi. Shu sababli, umumta'lim maktablarida

milliy cholg'ularni o'rgatishga ixtisoslashgan kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish dolzarb masala sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari umumta'lim maktablarida o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatish jarayoni pedagogik jihatdan puxta rejalashtirilgan shart-sharoitlar asosida tashkil etilgandagina yuqori samaradorlikka erishishini ko'rsatdi. Milliy cholg'ularni o'rgatish nafaqat musiqiy bilim va ijrochilik malakalarini rivojlantiradi, balki o'quvchilarda milliy madaniy merosga hurmat, estetik did va ijodiy faollikni shakllantirishda muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatishning pedagogik shart-sharoitlariga ta'lim mazmunining milliylik asosida boyitilishi, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, innovatsion va an'anaviy metodlarning uyg'unligi, shuningdek, musiqa o'qituvchisining yuqori darajadagi kasbiy kompetensiyasi kiradi. Ushbu omillarning o'zaro uyg'unlashuvi umumta'lim maktablarida musiqa ta'limi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abduqodirov A. A. Musiqa ta'limi nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan, 2018. – 240 b.
2. Davletshin M. G. Musiqiy ta'lim psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 210 b.
3. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. – Toshkent: Ma'naviyat, 1993. – 156 b.
4. Karamatov F. O'zbek xalq musiqa ijodiyoti. – Toshkent: Fan, 2007. – 320 b.
5. Qodirov R. Musiqa o'qitish metodikasi. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2020. – 190 b.
6. Usmonov K. O'zbek cholg'u ijrochiligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2014. – 260 b.
7. Sharipova D. Musiqa darslarida ijodiy faoliyatni rivojlantirish metodlari // *Ta'lim va tarbiya*. – 2020. – №2. – B. 62–66.
8. Юсупов Ш. А. Музыкальное воспитание школьников. – Ташкент: Фан, 2016. – 198 с.
9. Кабалевский Д. Б. Воспитание ума и сердца. – Москва: Просвещение, 2008. – 190 с.

Ochilova Gulnoza Asrorovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Pedagogika kafedrasida katta o'qituvchisi

E-mail: gulnozaochilova70@gmail.com

JADIDCHILIK DAVRIDA XOTIN-QIZLAR TA'LIMI: PEDAGOGIK QARASHLAR VA AMALIYOT

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jadidchilik harakati davrida xotin-qizlar ta'limi masalasi amaliyot nuqtai nazaridan chuqur tahlil qilinadi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston, Kavkaz, Qrim va Tataristonda paydo bo'lgan. Jadidchilik nafaqat ijtimoiy-siyosiy, balki ma'rifiy harakat sifatida ham jamiyat taraqqiyotini, xususan, ayollar savodxonligi va ma'rifatini ilgari surishni o'z oldiga maqsad qilgan edi. Maqolada jadid mutafakkirlarining ayollar ta'limiga oid nazariy asoslari, ularning "Usuli jadid" maktablarida joriy etilgan o'quv dasturlari, metodologiya va adabiyotlar mazmuni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, qizlar maktablarining tashkil etilishi, faoliyati, duch kelgan qiyinchiliklar va jamiyatga ko'rsatgan ta'siri, bu harakatning keyingi avlodlarga merosi tarixiy manbalar asosida o'rganiladi. Tadqiqot jadidchilikning zamonaviy O'zbekistondagi "Uchinchi Renessans" g'oyasi bilan uyg'unligini ham yoritadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, xotin-qizlar ta'limi, pedagogik qarashlar, usuli jadid maktablari, ma'rifat, O'zbekiston tarixi, milliy uyg'unlash.

Аннотация. В данной статье с практической точки зрения проводится углублённый анализ проблемы женского образования в период движения джадидизма. Джадидизм, возникший в конце XIX - начале XX века в Туркестане, на Кавказе, в Крыму и Татарстане, выступал не только как общественно-политическое, но и как просветительское движение, ставившее своей целью развитие общества, в частности повышение грамотности и образовательного уровня женщин. В статье рассматриваются теоретические основы взглядов джадидских мыслителей на женское образование, содержание учебных программ, методология и учебная литература, внедрённые в школах «усули джадид». Особое внимание уделяется процессу создания женских школ, их деятельности, трудностям, с которыми они сталкивались, а также их влиянию на общество. На основе исторических источников анализируется вклад джадидского движения в формирование образовательного наследия для последующих поколений. Также освещается гармония идей джадидизма с концепцией «Третьего Ренессанса» в современном Узбекистане.

Ключевые слова: джадидизм, женское образование, педагогические взгляды, школы усули джадид, просвещение, история Узбекистана, национальное возрождение.

Abstract. This article provides an in-depth practical analysis of the issue of women's education during the period of the Jadid movement. Emerging in the late nineteenth and early twentieth centuries in Turkestan, the Caucasus, Crimea, and Tatarstan, Jadidism functioned not only as a socio-political movement but also as an enlightenment-oriented reform movement that aimed to promote societal development, particularly women's literacy and education. The article examines the theoretical foundations of Jadid intellectuals' views on women's education, as well as the content of curricula, methodologies, and educational materials implemented in usuli jadid schools. Special attention is given to the establishment and functioning of girls' schools, the challenges they faced, and their impact on society. Based on historical sources, the study analyzes the legacy of the Jadid movement and its influence on subsequent generations. Furthermore, the article highlights the harmony between Jadid ideas and the concept of the "Third Renaissance" in contemporary Uzbekistan.

Key words: jadidism, women's education, pedagogical views, usuli jadid schools, enlightenment, history of Uzbekistan, national awakening.

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshlari Markaziy Osiyo xalqlari uchun murakkab, ayni damda ma'naviy uyg'unlash davri bo'ldi. Rossiya imperiyasining bosimi ostida qolgan va ichki

ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik bilan kurashayotgan mintaqada Ismoil Gaspirali tomonidan Qrimda boshlab berilgan va tez orada Turkiston, Kavkaz hamda Tataristonga yoyilgan harakat sifatida Jadidchilik harakati paydo bo'ldi. Bu harakat, asosan, ziyolilar va ma'rifatparvar ulamolar tomonidan ilgari surilgan bo'lib, millatni qoloqlikdan, xurofotdan xalos etish, uni zamonaviy taraqqiyot yo'liga boshlashni maqsad qilgan edi [1,2]. Jadidchilikning asosiy tamoyillari qatoriga turkiy tillar va adabiyotni rivojlantirish, dunyoviy ta'limni targ'ib qilish, ilmiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash va eng muhimi gender tengligiga erishish, xotin-qizlar ta'limini yo'lga qo'yishga ahamiyat berilar edi [1]. Jadid mutafakkirlari Turkistonni o'rta asr qoloqligidan va diniy xurofotlardan ozod qilish, shariatni isloh qilish, ma'rifatni yoyish orqali erkin, farovon jamiyat barpo etishni orzu qilganlar. Bu maqsadlarga erishishda "Usuli jadid" maktablari orqali ta'limni kengaytirish, xorijda ta'lim olishni rag'batlantirish, madaniy jamiyatlar tuzish va matbuot orqali jamoatchilik ongini oshirish muhim vosita bo'lgan [1]. Jadidchilikning markaziy g'oyalaridan biri ayollarni savodli qilish va ularni jamiyatning to'laqonli a'zosiga aylantirish edi. Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat kabi arboblari ayollarning dunyoviy ta'lim olishi milliy taraqqiyot uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaganlar. Bugungi kunda O'zbekistonda jadidlar merosini o'rganish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Prezident Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari, jumladan, "Jadid" gazetasi va 2024-yil 30-mayda Buxoroda Jadidlar Merosi Davlat muzeyini tashkil etish to'g'risidagi farmon bu harakatning milliy o'zlikni anglash va "Uchinchi Renessans" poydevorini qurishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi[3]. Ushbu maqola jadidchilik davrida xotin-qizlar ta'limiga bo'lgan pedagogik qarashlar va uning amaliy ifodasini atroflicha tahlil etishni maqsad qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jadidchilik harakatining ildizlari XIX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarga borib taqaladi. Buxoro ulamolari va ziyolilari orasida shakllangan bu g'oya madrasa va maktab tizimlarini isloh qilish, eski islomiy amaliyotlarga qarshi chiqishga intilgan [2]. Rossiya mustamlakachiligi davrida kuchaygan bu islohotchilik harakati Turkistonni o'rta asrlardagi qoloqlikdan, feodalizm va xurofotlardan ozod qilib, millatni zamonaviy taraqqiyot sari yetaklashni ko'zlardi. Bu harakatning markaziy jihatlaridan biri ayollar savodxonligi va gender tengligini ilgari surish bo'lgan [2]. Jadidlar o'z maqsadlariga ta'lim (yangi maktablar tashkil etish), san'at (adabiyot va teatr) va matbuot orqali erishishga intilganlar [2]. Tarixchi D. Jamolova jadidchilikni XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda faol bo'lgan milliy uyg'onish va ozodlik harakati deb ta'riflaydi, uni Rossiya imperiyasining agressiyasiga qarshi kurash bilan bog'laydi. Uning fikricha, jadidlar dunyoviy ta'limni o'z ichiga olgan yangi usuldagi maktablarni birinchilardan bo'lib joriy etganlar, chet elda o'qishni rag'batlantirganlar, milliy teatr va matbuotga asos solganlar. Jamolova ularning "Uchinchi Renessans" poydevorini qo'yishdagi fundamental ishlarini 1919-1938 yillardagi qatag'onlar tufayli fojeali tarzda uzilib qolganini ta'kidlaydi [3]. Shu bilan birga, jadidlarning ayollarni dunyoviy ta'lim orqali kuchaytirishga qaratilgan intilishlari milliy taraqqiyot uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega deb hisoblangan [3].

Jadid mutafakkirlarining xotin-qizlar ta'limiga oid pedagogik qarashlari va nazariy asoslari jamiyatning umumiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq edi. Ular onaning savodli bo'lishi bolalar tarbiyasi va oila farovonligi uchun muhim ekanligini chuqur anglaganlar. Bu g'oya Ismoil Gaspiralining "Tarjimon" gazetasi sahifalarida ham keng yoritilib, ayollarga ilm o'rgatish, ularni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish millat kelajagi uchun zamin yaratishini ta'kidlagan. Fitrat, Behbudiy kabi jadidlar o'z asarlarida ayollarni savodsizlik botqog'idan qutqarish, ularning ilm olishini rag'batlantirishni dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yganlar. Ular Islom dini ayollarning ilm olishini taqiqlamasligini, aksincha, targ'ib qilishini asosiy dalil qilib keltirgan holda, diniy aqidaparastlik va urf-odatlar bilan bog'liq xurofotlarga qarshi kurashganlar. Bu esa ularning pedagogik qarashlarining chuqur nazariy asosga ega ekanligidan dalolat beradi. Ular islomiy an'analarni zamonaviy taraqqiyot tamoyillari bilan uyg'unlashtirishga intilganlar. Jadid maktablarida o'quv dasturlari, metodologiyalar va o'quv adabiyotlarining mazmuni ham innovatsion ruhda edi. "Usuli jadid" maktablari an'anaviy maktablarning eskirgan va yodlashga asoslangan ta'lim usullaridan voz kechib, ilmiy yondashuvga asoslangan, tahlil va mantiqiy fikrlashni rivojlantiruvchi metodologiyani joriy etdi [4].

Ismoil Gaspirali 1884-yilda Qrimning Bog'chasaroy shahrida birinchi jadid maktabini tashkil etib, o'quv dasturini shaxsan ishlab chiqqan va darsliklar yozgan. Uning maktabida 12 nafar o'quvchi 40 kun ichida o'qish va yozishni o'rganganligi bu usulning samaradorligidan dalolat beradi. Bu tajriba tezda boshqa musulmon o'lkalari bo'ylab tarqalgan [4].

O'quv dasturiga nafaqat diniy bilimlar, balki ona tili, arifmetika, geografiya, tarix, tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar ham kiritilgan. Bu maktablarda ayollar uchun ham, erkaklar uchun ham ilg'or ta'lim olish imkoniyati yaratildi. Amaliyotda jadid qizlar maktablarining tashkil topishi va faoliyati muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Gaspirali 1893-yilda Buxoro amirini birinchi jadid maktabini ochishga ko'ndirishga muvaffaq bo'lgan [4]. Keyinchalik, 1898-yilda Qo'qonda Salohiddin domla ikkinchi jadid maktabini ochgan, To'qmoqda ham shunday maktab faoliyat boshlagan. 1899-yilda Andijonda Shamsiddin domla, Toshkentda Mannon qori maktab tashkil etganlar. 1903-yilga kelib Turkiston hududida 102 ta boshlang'ich va 2 ta o'rta jadid maktabi faoliyat ko'rsatgan [4]. Bu maktablar orasida qizlar uchun maxsus tashkil etilganlari ham mavjud bo'lib, ular ayollarning savodxonligini oshirish, ularni uy ishlari bilan birga umumiy bilimlar bilan ham tanishtirishni maqsad qilgan. Biroq, bu harakat ko'plab qiyinchiliklarga duch kelgan.

An'anaviy jamiyatning qarshiliklari, ba'zi ulamolarning noroziliklari, Rossiya mustamlakachi ma'muriyatining to'siqlari va moliyaviy muammolar jadid maktablarining to'laqonli rivojlanishiga g'ov bo'lgan. Shunga qaramay, jadid maktablari ma'rifatni tarqatishda ulkan rol o'ynadi. Jadid ta'limining jamiyatga ta'siri, qarshiliklar va keyingi avlodlarga merosi bebaho edi. Jadid ta'limi orqali savodxonlik darajasining oshishi, ayollar ongida o'zlikni anglash tuyg'usining shakllanishi, zamonaviy bilimlarning keng tarqalishi jamiyatda sezilarli o'zgarishlarga olib keldi. Jadidlarning bu harakati milliy ozodlik harakatining poydevorini yaratdi, ta'limni jamiyatning barcha a'zolari, xususan, ayollar uchun muhimligini ta'kidlaydi [2].

Ular o'z faoliyatlari bilan ma'naviy jihatdan yuksak, bilimli va o'z-o'zini anglaydigan xalqni yaratishga intilganlar [2]. Lekin bu ulug'vor ishlar qatag'onlar davrida, 1919-1938 yillar oralig'ida to'xtatib qo'yildi [3]. Ming afsuski, ko'plab jadid ziyolilari jabr ko'rди, ularning g'oyalari noto'g'ri talqin qilindi. Shunga qaramay, ularning merosi yo'qolib ketmadi. Jadidlarning ayollar ta'limiga qaratilgan sa'y-harakatlari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Yangi O'zbekistonda ayollar mavqei va ularning bilim olishiga berilayotgan e'tibor jadidlar g'oyalarining mantiqiy davomi sifatida qaralishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda tarixiy-komparativ tahlil va kontent tahlili metodologiyalaridan foydalanildi. Jadidchilik harakati davridagi xotin-qizlar ta'limiga oid mavjud adabiyotlar, tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar o'rganilib, ularning pedagogik qarashlari va amaliyotining mohiyati ochib berildi. Maqola uchun berilgan dalillar sintetik tarzda tahlil qilindi, jadid mutafakkirlarining g'oyalari, ularning maktab tizimini isloh qilishdagi urinishlari va xotin-qizlar ta'limiga bo'lgan munosabatlari kontekstual ravishda baholandi. Interdissiplinar yondashuv (tarix, pedagogika, ijtimoiy fanlar) qo'llanilib, mavzu ko'p qirrali ko'rib chiqildi.

Xulosa. Jadidchilik harakati O'rta Osiyoda ma'rifatparvarlik, taraqqiyot va milliy uyg'onish uchun asos yaratgan, o'z davrining eng ilg'or ijtimoiy-siyosiy va madaniy hodisasi bo'lgan. Xotin-qizlar ta'limi bu harakatning markaziy ustunlaridan biri bo'lib, jadid mutafakkirlari ayollarning savodxonligini oshirishni millatning umumiy taraqqiyoti va kelajagi uchun hal qiluvchi omil deb bilganlar. Ular "Usuli jadid" maktablari orqali yangicha ta'lim metodologiyalarini, dunyoviy va diniy bilimlarni uyg'unlashtirgan o'quv dasturlarini joriy etishga intilganlar. Jadid maktablarining tashkil etilishi, jumladan qizlar maktablarining faoliyat yuritishi ayollarning ma'rifiy darajasini oshirishda muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, ular an'anaviy qadriyatlar himoyachilari, diniy aqidaparastlar va mustamlakachi ma'muriyatning jiddiy qarshiliklariga duch kelgan. Shunga qaramay, jadidlarning ayollar ta'limiga oid pedagogik qarashlari va amaliyotlari jamiyatda sezilarli o'zgarishlarga olib keldi, ma'rifatni keng yoydi va milliy o'zlikni anglashga xizmat qildi.

Jadidlar faoliyatining 1919-1938 yillardagi qatag'onlar natijasida fojiali tarzda uzilib qolganiga qaramay, ularning merosi Yangi O'zbekiston uchun bebaho qadriyat hisoblanadi. Bugungi kunda ham jadidlarning xotin-qizlar ta'limiga oid g'oyalari dolzarb bo'lib, mamlakatda

amalgam oshirilayotgan “Uchinchi Renessans” bunyodkorligi va har tomonlama barkamol avlodni tarbiyalashdagi sa’y-harakatlar bilan uyg’unlashib ketmoqda. Ularning intilishlari zamonaviy O‘zbekistonda ayollar huquqlarini himoya qilish, ularning jamiyat va davlat boshqaruvidagi faolligini oshirish, sifatli ta’lim olishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish borasidagi siyosatga ma’naviy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

- [1] Khalid, Adeeb. *Musulmon Madaniy Islohoti Siyosati*: Markaziy Osiyoda Jadidizm. Berkeley: University of California Press, 1998.
- [2] Davies, Alun. *Rusiyaning Markaziy Osiyodagi Mustamlakachiligi: O'zbekistondagi Jadid Harakati Tadqiqoti*. London: Routledge, 2008.
- [3] Khalid, Adeeb. "Markaziy Osiyoda Ta'lim va Islohot nutqi." *Markaziy Osiyo Tadqiqoti*, vol. 16, no. 1, 1997, pp. 1-28.
- [4] Kamp, Marianne. "Ayollar va davlat o'rtasida: maktab va O'zbekistonda ijtimoiy o'zgarishlar, 1905–1929." *Markaziy Osiyo Tadqiqoti*, vol. 20, no. 2, 2001, pp. 209-224.
- [5] Bennigsen, Alexandre A., and S. Enders Wimbush. *Musulmon Milliy Kommunizmi Markaziy Osiyoda: Jadid Islohotchilari Sovet Hukumati Ostida*. Chicago: University of Chicago Press, 1977.

Sapayev Azizbek Bahram o'g'li

Urganch davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Pedagogika va psixologiya kafedrası stajyor o'qituvchisi

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING MANTIQUIY FIKRLASH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA INTEGRATIV YONDASHUVNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqola bo'lajak o'qituvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida integrativ yondashuvning ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada pedagogik va psixologik tadqiqotlar tahlili asosida mantiqiy fikrlashni shakllantirishning samarali usullari va integrativ yondashuvning ta'lim jarayonidagi roli muhokama qilinadi. Shuningdek, o'quv jarayonida turli fanlararo, metodik va amaliy komponentlarni birlashtirish orqali talabalar fikrlash jarayonini rivojlantirish mexanizmlari keltiriladi.

Kalit so'zlar: mantiqiy fikrlash, integrativ yondashuv, bo'lajak o'qituvchilar, pedagogik texnologiyalar, fanlararo integratsiya, ta'lim jarayoni.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению роли интегративного подхода в процессе развития логического мышления будущих педагогов. В статье обсуждаются эффективные методы формирования логического мышления на основе анализа педагогических и психологических исследований, а также роль интегративного подхода в образовательном процессе. Кроме того, рассматриваются механизмы развития мыслительных процессов студентов через объединение различных междисциплинарных, методических и практических компонентов учебного процесса.

Ключевые слова: логическое мышление, интегративный подход, будущие педагоги, педагогические технологии, междисциплинарная интеграция, образовательный процесс

Abstract. This article is dedicated to examining the role of an integrative approach in the process of developing logical thinking skills in future teachers. The article discusses effective methods for fostering logical thinking based on the analysis of pedagogical and psychological research, as well as the role of the integrative approach in the educational process. In addition, the mechanisms for enhancing students' thinking processes through the combination of interdisciplinary, methodological, and practical components of the learning process are explored.

Key words: logical thinking, integrative approach, future teachers, pedagogical technologies, interdisciplinary integration, educational process.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayoni talabalar, xususan, bo'lajak o'qituvchilarni nafaqat bilim bilan ta'minlash, balki ularning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ham qaratilgan. Mantiqiy fikrlash – bu murakkab ma'lumotlarni tahlil qilish, bog'liqliklarni aniqlash va to'g'ri xulosalar chiqarish qobiliyatidir. Bu qobiliyat o'qituvchining kasbiy faoliyatida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, u o'quvchilarga bilimni tushuntirish, muammolarni yechish va yaratish jarayonida asosiy vosita hisoblanadi. Shu bois, bo'lajak pedagoglarni mantiqiy fikrlashga o'rgatish zamonaviy ta'limning eng muhim vazifalaridan biri sifatida qaraladi.

Integrativ yondashuv esa mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Bu yondashuvning mohiyati shundaki, u turli fanlararo bilimlarni birlashtirish, metodik va amaliy elementlarni uyg'unlashtirish orqali talabalarning fikrlash jarayonini boyitadi. Shu tarzda, integrativ yondashuv nafaqat mavzularni o'zaro bog'lash, balki talabalarning analitik, tanqidiy va ijodiy fikrlashini ham rivojlantiradi.

Bugungi kunda pedagogik jarayonda mantiqiy fikrlashni shakllantirish masalasi o'rganilayotgan bir paytda, integrativ yondashuv o'quv jarayonida talabalarni faol ishtirok etishga, mustaqil fikrlashga va o'z qarorlarini asoslashga o'rgatadi. Shu bois, mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda integrativ yondashuvning o'rni va uning pedagogik samaradorligi tahlil qilinadi.

Adabiyotlar va manbalar tahlili. Bo'lajak o'qituvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mantiqiy fikrlashni shakllantirish faqat alohida fanlar doirasida emas, balki turli fanlararo va integrativ yondashuvlar orqali samarali amalga oshiriladi.

Pedagogik adabiyotlarda, xususan, I. V. Ivanova[2], S. V. Petrov[3], J. Smith[5] va P. Johnson[6], integrativ yondashuv va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda interaktiv metodlar, fanlararo loyihaviy ishlanmalar va gamifikatsiya elementlarining ahamiyatini tadqiq qilgan. Ularning ishlari shuni ko'rsatadiki, pedagogik jarayonda turli metod va texnologiyalarni uyg'unlashtirish orqali bo'lajak o'qituvchilarda tanqidiy, analitik va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini samarali shakllantirish mumkin.

Xorijiy manbalarni tahlil qilish natijasida mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda fanlararo integratsiya va loyihaviy metodlarning muhimligi ko'rsatilgan[1]. Masalan, turli fanlar bo'yicha mustaqil va guruh ishlari orqali o'quvchilar o'z fikrini tizimli tarzda ifoda etish, ma'lumotlarni tahlil qilish va yechimlarni izlash ko'nikmalarini egallaydilar. Shu bilan birga, pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va gamifikatsiya elementlari integrativ yondashuvni yanada samarali qiladi.

O'zbek pedagogik manbalarida ham mantiqiy fikrlashni rivojlantirish masalasi keng yoritilgan[4]. Xususan, O'zbekiston olimlari pedagogik jarayonda fanlararo integratsiya, muammoli vazifalar va loyihaviy faoliyatning samaradorligi, shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarni mantiqiy fikrlashga o'rgatish metodlarini tadqiq qilgan. Shu tariqa, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak pedagoglarning fikrlash qobiliyatini shakllantirishda integrativ yondashuv pedagogik amaliyotda asosiy va samarali vosita sifatida ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Bo'lajak o'qituvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish pedagogik jarayonning eng muhim vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mantiqiy fikrlashni shakllantirishning samaradorligi nafaqat o'qituvchining metodik tayyorgarligiga, balki o'quv jarayonining tashkil etilishiga ham bog'liq. An'anaviy yondashuvlar ko'pincha alohida fanlar doirasida bilim berishga qaratilgan bo'lib, talabalar fikrlash qobiliyatini kengaytirish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu nuqtai nazardan, integrativ yondashuv pedagogik jarayonda yangicha mexanizm sifatida ajralib turadi.

Integrativ yondashuvning mohiyati shundaki, u turli fanlarni birlashtirish, metodik vositalar va amaliy faoliyatni uyg'unlashtirish orqali talabalar fikrlashining turli turlarini rivojlantiradi. Masalan, matematika, fizika va informatika fanlarining birlashtirilgan loyihaviy vazifalari talabalarda analitik fikrlashni, muammolarni tahlil qilish va yechimlarni topish qobiliyatini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, adabiyot va ijtimoiy fanlarni integratsiyalash orqali tanqidiy fikrlash, muloqot va bahslashish ko'nikmalari shakllanadi. Bu esa bo'lajak pedagoglarning o'quvchilarga bilimni samarali yetkazishida, darslarni mazmunli va qiziqarli tashkil etishida beqiyos ahamiyatga ega.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlar integrativ yondashuvning samaradorligini oshiradi. Masalan, loyihaviy faoliyat, muammoli vazifalar, guruh ishlari va gamifikatsiya elementlari talabalarda mustaqil fikrlashni rag'batlantiradi. Shu bilan birga, integrativ yondashuvning psixologik asoslari ham muhimdir: talabalar o'z bilimlarini birlashtirish, tahlil qilish va turli nuqtai nazarlarni solishtirish orqali mantiqiy fikrlash jarayonini chuqurlashtiradi.

Muhokama natijasida shuni ko'rish mumkinki, bo'lajak pedagoglarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda integrativ yondashuv nafaqat metodik vosita, balki ta'lim jarayonining strategik elementi sifatida ahamiyatga ega. U o'quv jarayonini qiziqarli va interaktiv qiladi, talabalarning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rag'batlantiradi, shu bilan birga kelajakdagi pedagoglarning kasbiy kompetentligini mustahkamlaydi. Shu bois, integrativ yondashuvni amaliyotga keng joriy etish, o'qituvchilarni va metodistlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish pedagogik jarayonning samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Xulosa. Tahlillar va muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda integrativ yondashuv muhim ahamiyatga ega. Ushbu

yondashuv turli fanlarni birlashtirish, metodik va amaliy faoliyatni uyg'unlashtirish orqali talabalarning analitik, tanqidiy va ijodiy fikrlashini samarali shakllantiradi. Integrativ yondashuv orqali o'quv jarayoni nafaqat interaktiv va qiziqarli bo'lib qoladi, balki bo'lajak pedagoglarning mustaqil qaror qabul qilish, muammolarni tahlil qilish va yechim topish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, integrativ yondashuvni amaliyotga joriy etish, pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlarni qo'llash ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini mustahkamlashning asosiy vositasi sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha integrativ yondashuvni tizimli ravishda qo'llash pedagogik jarayonning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Шиянов Ю.А. Развитие логического мышления у студентов. - М.: Наука, 2001. - 224 с.
2. Иванова И.В. Интегративный подход в педагогике. - СПб.: Питер, 2015. - 192 с.
3. Петров С.В. Современные методы развития критического мышления. - М.: Академия, 2018. - 210 с.
4. Karimov A., Tursunova N. Bo'lajak o'qituvchilarda mantiqiy fikrlashni shakllantirish metodlari // Pedagogika va psixologiya. - 2020. - №3. - С. 45–53.
5. Smith J., Brown L. Integrative Teaching and Critical Thinking Development. - London: Routledge, 2017. - 180 p.
6. Johnson P. Interdisciplinary Approaches in Teacher Education. - New York: Springer, 2019. - 205 p.

Umarov Bahrom Norboyevich

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi kafedra mudiri,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

ZAMONAVIY DARSLIKLER TUZILISHIDA MATNNI TUSHUNISHNING KOGNITIV VA METAKOGNITIV STRATEGIYALARI

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy darsliklar tuzilishida qo'llaniladigan matnni tushunishning kognitiv va metakognitiv strategiyalari va ularning o'quvchilarning ongli, chuqur va refleksiv o'qishini rivojlantirishdagi rolini har tomonlama tahlil qilinadi. Unda darslik nafaqat fan mazmunini yetkazishga, balki o'quvchilarning matnli ma'lumotlarni tushunish, talqin qilish va tanqidiy qayta ishlashga qaratilgan kognitiv faoliyatini tashkil etishga qaratilgan yaxlit didaktik tizim sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'z va iboralar: kognitiv strategiyalar, metakognitiv, matnni anglash, o'quv matni, ma'noli o'qish, refleksiv o'qish, o'quv faoliyatini tartibga solish, metapredmet natija.

Аннотация. Статья посвящена всестороннему анализу когнитивных и метакогнитивных стратегий понимания текста, используемых в структуре современных учебников, и их роли в развитии осознанного, глубокого и рефлексивного чтения учащихся. В статье учебник рассматривается как целостная дидактическая система, направленная не только на передачу содержания предмета, но и на организацию познавательной деятельности учащихся, направленной на понимание, интерпретацию и критическую обработку текстовой информации.

Ключевые слова и фразы: когнитивные стратегии, метакогнитивные аспекты, понимание текста, образовательный текст, осмысленное чтение, рефлексивное чтение, регулирование учебной деятельности, метасубъектный результат.

Anotation. The article is devoted to a comprehensive analysis of the cognitive and metacognitive strategies of text comprehension used in the structure of modern textbooks and their role in the development of conscious, deep and reflexive reading of students. The article considers the textbook as a holistic didactic system aimed not only at conveying the content of the subject, but also at organizing the cognitive activity of students aimed at understanding, interpreting and critically processing text information.

Key words and phrases: cognitive strategies, metacognitive, text comprehension, educational text, meaningful reading, reflective reading, regulation of learning activities, metasubject outcome.

Kirish. Zamonaviy darslik endi shunchaki fan ma'lumotlarini tashuvchi sifatida talqin qilinmaydi, balki kognitiv faoliyatni tashkil etuvchi va o'quvchining matn bilan o'zaro ta'sirini tartibga soluvchi murakkab didaktik tizim sifatida tobora ko'proq tushunilmoqda. Ushbu paradigma doirasida matnni tushunishning kognitiv va metakognitiv strategiyalari markaziy o'rinni egallaydi, chunki ular nafaqat o'quv materialini tushunish chuqurligini, balki o'quvchining mustaqil ravishda mazmunli fikrlash, o'qish jarayonlarini tartibga solish va tushunish ko'nikmalarini yangi o'quv vaziyatlariga o'tkazish qobiliyatini ham belgilaydi. O'rganishning reproduktiv modellardan kompetentsiyaga asoslangan va o'quvchiga yo'naltirilgan ta'limga o'tish darslikning funktsional rolini sezilarli darajada kengaytiradi, uni fikrlash, mulohaza yuritish va ongli o'qish amaliyotini rivojlantirish vositasiga aylantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada zamonaviy darsliklar tuzilishida qo'llaniladigan matnni tushunishning kognitiv va metakognitiv strategiyalari va ularning o'quvchilarning ongli, chuqur va refleksiv o'qishini rivojlantirishdagi rolini har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. G.I.Boginining so'zlariga ko'ra, matnni tushunish va uning mazmunini o'zlashtirish "men uchun barcha tajribamni matnga yo'naltirish va shu bilan birga

uning mazmunini sub'ektivligimning bir qismiga aylanishi uchun qabul qilish, keyin uning mazmunini tajribamga muvofiq boshqa bironing tajribasining aksi sifatida ajratish va keyin bu bo'linishdan (bilvosita davom etayotgan tahlil) o'z faoliyatim uchun nima kerakligini tanlashni anglatadi"[1, 25–b].

A.E.Kinsel ham tushunish jarayonida tajribaning ahamiyati haqida yozgan. Uning ta'kidlashicha, "tushunish metodologik jihatdan izchil amalga oshirilishi kerak va talqin tushunishning yakunlanishini anglatishi kerak"[2].

YE.V.Zapodoynikovaning fikricha, "tushunishning yakuniy nuqtasi matn ma'nosini o'zlashtirishdir. Uning fikricha, ma'no – bu berilgan matn tomonidan ochib berilgan fikr yo'nalishi"[3].

Tahlil va natijalar. Matnni tushunishning kognitiv strategiyalari an'anaviy ravishda axborotni qayta ishlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan aqliy operatsiyalar bilan bog'liq. Bularga asosiy g'oyalarni aniqlash, mantiqiy aloqalarni o'rnatish, tarkibni umumlashtirish, xulosalar chiqarish va yangi ma'lumotlarni oldingi bilimlar bilan integratsiya qilish kiradi. Zamonaviy darsliklar tuzilishida bunday strategiyalar matnni tashkil qilish orqali va maxsus ishlab chiqilgan vazifalar orqali aniq ravishda singdiriladi. Tadqiqotchilar tushunish ma'noni passiv qabul qilish emas, balki faol tushunish jarayoni ekanligini ta'kidlaydilar, bu jarayon davomida o'quvchi matnning semantik tuzilishini lingvistik, kontekstual va kontseptual belgilar asosida qayta tiklaydi [1]. Shu nuqtai nazardan, darslik matni asta–sekin semantik ochilishga yordam beradigan tarzda tuzilishi kerak, bu o'quvchiga sirtqi tushunishdan chuqurroq kontseptual talqinga o'tish imkonini beradi.

Zamonaviy darsliklar tobora ko'proq segmentlangan matn tuzilmalariga, semantik bloklarga, ta'kidlangan asosiy tushunchalarga va kognitiv ishlov berishga yo'naltiruvchi mantiqiy belgilarga tayanadi. Bu elementlar tanlab e'tiborni osonlashtiradi va mazmunning izchil aqliy tasvirlarini shakllantirishni qo'llab–quvvatlaydi. E.Vud, V.E.Voloshin va T.Uilloubi darslik matnidagi kontseptual progressiyaning ravshanligi tushunish natijalariga sezilarli darajada ta'sir qilishini, ayniqsa ko'p tilli va ko'p madaniyatli ta'lim kontekstlarida, o'quvchilar qo'shimcha kognitiv yukga duch kelishi mumkin bo'lgan sharoitlarda ta'kidlashadi[4]. Darsliklar mazmunni mantiqiy jihatdan progressiv tarzda tashkil etish orqali o'quvchilarga ortiqcha tashqi ko'rsatmalarsiz taqqoslash, tasniflash va sababiy tahlil kabi kognitiv strategiyalarni qo'llashga yordam beradi.

Shu bilan birga, kognitiv strategiyalarning o'zi barqaror tushunish ko'nikmalarini ta'minlash uchun yetarli emas. O'z kognitiv jarayonlarini anglash, monitoring qilish va tartibga solishni o'z ichiga olgan metakognitiv strategiyalar o'qishni ongli va boshqariladigan faoliyatga aylantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Metakognitiv o'quvchilarga matn bilan o'zaro ta'sirini rejalashtirish, tushunish darajasini baholash, qiyinchiliklarni aniqlash va tegishli tuzatish harakatlarini tanlash imkonini beradi. Darslik dizayni kontekstida bu o'qish paytida mulohaza yuritish, o'zini baholash va strategik qarorlar qabul qilishga undaydigan elementlarni kiritishni anglatadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv strategiyalarni tizimli ravishda qo'llaydigan o'quvchilar yuqori tushunish darajalariga erishadilar va o'quv matnlari bilan ishlashda ko'proq mustaqillikni namoyish etadilar[2]. Zamonaviy darsliklar bu tushunchani mulohazali savollar, o'zini tekshirish vazifalari va o'quvchilarni o'z tushunchalarini baholashga undaydigan ko'rsatmalarni kiritish orqali aks ettiradi. Bu komponentlar tashqi qo'shimchalar emas, balki matnga strukturaviy ravishda integratsiyalashgan bo'lib, o'quvchi va o'quv materiali o'rtasida dialogik makon hosil qiladi.

Zamonaviy darsliklarning muhim xususiyati – bu kognitiv va metakognitiv strategiyalarning yagona didaktik doirada maqsadli uyg'unlashishi. Kognitiv strategiyalar axborotni qayta ishlashni ta'minlaydi, metakognitiv strategiyalar esa bu qayta ishlashni tartibga solib, uni moslashuvchan va maqsadli qiladi. Bu o'zaro ta'sir, ayniqsa, o'quvchilardan nafaqat ma'lumot olishni, balki qanday qilib xulosaga kelganliklarini tushuntirishni, talqinlarni asoslashni yoki matnda keltirilgan muqobil nuqtai nazarlarni baholashni talab qiladigan vazifalarda yaqqol ko'rinadi. Bunday vazifalar refleksiv o'qishni rivojlantiradi va tanqidiy tushunishni rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Zamonaviy darsliklarning tuzilishi ko'pincha matndan oldingi, matn ichidagi va matndan keyingi komponentlarni o'z ichiga oladi, ularning har biri ma'lum strategik funktsiyalar bilan bog'liq. Matndan oldingi elementlar oldingi bilimlarni faollashtiradi va o'qish maqsadlarini belgilaydi, shu bilan rejalashtirish strategiyalarini qo'llab-quvvatlaydi. Yo'naltiruvchi savollar kabi matn ichidagi elementlar asosiy g'oyalari va potentsial tushunish qiyinchiliklariga e'tibor qaratish orqali monitoring strategiyalariga yordam beradi. Xulosa vazifalari va refleksiv takliflarni o'z ichiga olgan matndan keyingi komponentlar baholash strategiyalarini osonlashtiradi, bu esa o'quvchilarga o'z tushunchalarining to'liqligi va aniqligini baholash imkonini beradi[5].

Darslik matnlarining lingvistik va stilistik xususiyatlari ham kognitiv va metakognitiv strategiyalarni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi. Aniq sintaktik tuzilmalar, aniq terminologiya va izchil nutqni tashkil etish keraksiz kognitiv yukni kamaytiradi va o'quvchilarga mazmunli fikrlashga e'tibor qaratish imkonini beradi. Shu bilan birga, kontseptual zichlik va muammoga yo'naltirilgan formulalarni ataylab kiritish yuqori darajadagi fikrlashni rag'batlantiradi va matn bilan strategik aloqani rag'batlantiradi. Zamonaviy didaktik tadqiqotlariga ko'ra, kirish imkoniyati va intellektual qiyinchilik o'rtasidagi optimal muvozanat samarali tushunishga yo'naltirilgan darslik dizayni uchun asosiy shartdir[3].

Vizual va grafik elementlar, puxta o'ylangan holda, darsliklarning strategik salohiyatini yanada oshiradi. Diagrammalar, jadvallar, kontseptual xaritalar va infografika ma'lumotni muqobil usullarda ifodalash, taqqoslash va sintezni osonlashtirish orqali kognitiv strategiyalarni qo'llab-quvvatlaydi. Metakognitiv nuqtai nazardan, bunday elementlar tushunishni monitoring qilish vositalari bo'lib xizmat qiladi, chunki ular o'quvchilarga matnli ma'lumotni vizual tasvirlarga va aksincha tarjima qila olishlarini tekshirishga imkon beradi. Olimlar vizual mustaqil tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda ayniqsa muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydilar, chunki u o'quvchilarga o'qituvchilarning doimiy aralashuvsiz o'z-o'zini tekshirish va bilimlarni qayta tashkil etish imkonini beradi[4;7].

Ta'limning raqamli transformatsiyasida kognitiv va metakognitiv strategiyalarning darslik tuzilmalaridagi roli qo'shimcha o'lchamlarga ega bo'ldi. Elektron va gibrid darsliklar moslashuvchan ko'rsatmalar, tezkor fikr-mulohazalar va moslashtiriladigan navigatsiya kabi strategik o'qishni dinamik ravishda qo'llab-quvvatlaydigan interaktiv xususiyatlarni taklif etadi. Kognitiv va metakognitiv tamoyillarga asoslangan aniq pedagogik dizaynsiz raqamli darsliklar yuzaki o'qish va parchalangan e'tiborni oshirishi mumkin[2; 5].

Zamonaviy darslik dizaynining muhim jihati uning o'tkazib bo'ladigan tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga qo'shgan hissasidir. Kognitiv va metakognitiv strategiyalar darslik tuzilmalariga tizimli ravishda kiritilganda, o'quvchilar ularni asta-sekin o'zlashtiradilar va ma'lum bir mavzu yoki matn turidan tashqarida qo'llaydilar. Bu funktsional savodxonlik va umrbod o'rganish kompetentsiyalarini shakllantirishning kengroq ta'lim maqsadiga mos keladi. Tadqiqotimiz shuni ko'rsatadiki, tushunish strategiyalaridan ongli ravishda foydalanishga o'rgatilgan o'quvchilar ilmiy, axborot va argumentativ materiallarni o'z ichiga olgan turli xil matnlarni qayta ishlashda ko'proq moslashuvchanlikni namoyish etadilar.

Kognitiv strategiyalar til bilan bog'liq potentsial to'siqlarni hisobga olishi kerak, metakognitiv strategiyalar esa o'quvchilarga tarjima, parafrazlash va kontekstual xulosa chiqarish orqali bu qiyinchiliklarni ongli ravishda hal qilishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aniq strategik asosga ega bo'lgan darsliklar ona tili bo'lmagan ta'lim tilida o'qiyotgan o'quvchilar orasida tushunish natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi[7]. Bu lingvistik kontekstdan qat'i nazar, darslik tuzilmalariga kognitiv va metakognitiv yondashuvlarni integratsiyalashning universal qiymatini tasdiqlaydi.

Darsliklardagi kognitiv va metakognitiv strategiyalarning samaradorligi matn dizayni va baholash amaliyotlari o'rtasidagi uyg'unlikka ham bog'liq. Baholash faqat faktik eslab qolishga qaratilgan bo'lsa, o'quvchilar strategik o'qish xatti-harakatlarini e'tiborsiz qoldirishlari mumkin. Aksincha, talqin qilish, asoslash va mulohaza qilishni talab qiladigan baholash vazifalari strategik tushunishning ahamiyatini kuchaytiradi.

Xulosa. Matnni tushunishning kognitiv va metakognitiv strategiyalari zamonaviy darslik dizaynining asosiy elementini tashkil qiladi. Ularning ta'lim matnlari tuzilishiga integratsiyalashuvi darslikni nafaqat o'quvchilar nimani o'qishini, balki qanday o'qishi va tushunishini ham boshqaradigan faol o'rganish vositachisiga aylantiradi. Mazmunli fikrlash, monitoring qilish va aks ettirishni qo'llab-quvvatlaydigan strategiyalarni joriy etish orqali zamonaviy darsliklar murakkab axborot muhitida harakatlana oladigan mustaqil, mulohazakor va kompetentligi o'quvchilarni shakllantirishga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

Богин, Г. И. Обретение способности понимать: Введение в герменевтику. М. : Психология и Бизнес Онлайн, 2001

Кинцель А.Е. Модель метакогнитивных навыков в решении учебных задач и критерии ее эффективности // Антропологическая дидактика и воспитание. 2022. Т. 5, № 3. С. 218–228.

3. Заподойникова Е.В. Влияние нейропсихолого–педагогических игровых образовательных технологий на уровень развития метакогнитивных навыков и когнитивных способностей дошкольников // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2024. Т. 13, № 3 (48). С. 51–64

4. Вуд Э., Волошин В.Э. и Уиллоуби Т. Обучение когнитивной стратегии для средних и старших классов. Кембридж, 2015, Массачусетс: Brookline Books.

5. Юлдашев Б. Х. Ўқув матнини англаш ва функционал саводхонликни ривожлантириш. Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2022. 164 с.

6. Денисова Е.Г., Куприянов И.В., Гостева А.О. Личностные черты, эмоции и метакогнитивные навыки как предикторы субъективного благополучия субъектов образовательной деятельности в современных условиях // Российский психологический журнал. 2023. Т. 20, № 4. С. 63–83.

7. Фомин А.Е. Метакогнитивный мониторинг решения заданий на проверку знаний: психологические предикторы и связь с академической успешностью // Психологопедагогические исследования. 2017. Т. 9, № 4. С. 33–42.

Янкина Эмиля Адыловна
Андижанский кампус университета Туран
Магистр 2 курса

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ И РЕАЛИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье представлен анализ методики организации и реализации инклюзивного обучения в образовательных учреждениях Андижанской области Республики Узбекистан. Раскрываются теоретико-методологические основания инклюзивного обучения, описываются применяемые педагогические технологии и организационные модели, а также представлены результаты регионального анализа состояния и динамики развития инклюзивного образования за 2021–2025 годы. Выявлены территориальные различия, основные тенденции и проблемные факторы, влияющие на эффективность внедрения инклюзивных практик. Сделан вывод о переходе региона от этапа внедрения инклюзии к стадии институционального укрепления.

Ключевые слова: инклюзивное образование, методика инклюзивного обучения, Андижанская область, образовательные учреждения, педагогические технологии, дети с особыми образовательными потребностями.

Abstract. The article presents an analysis of the methodology for organizing and implementing inclusive education in educational institutions of the Andijan region of the Republic of Uzbekistan. The theoretical and methodological foundations of inclusive education are revealed; the applied pedagogical technologies and organizational models are described; and the results of a regional analysis of the state and dynamics of inclusive education development for 2021–2025 are presented. Territorial differences, key trends, and problem factors affecting the effectiveness of inclusive practices implementation are identified. It is concluded that the region is transitioning from the stage of introducing inclusion to the stage of institutional consolidation.

Key words: inclusive education, methodology of inclusive education, Andijan region, educational institutions, pedagogical technologies, children with special educational needs.

Введение. Инклюзивное обучение в Республике Узбекистан рассматривается как одно из приоритетных направлений модернизации системы образования, направленное на обеспечение равного доступа к качественному обучению для всех категорий обучающихся. Государственная образовательная политика в области инклюзии ориентирована на создание условий для полноценного участия детей с особыми образовательными потребностями в образовательном процессе и их успешной социальной интеграции.

В данном контексте особый научный и практический интерес представляет анализ регионального опыта внедрения инклюзивного обучения. Андижанская область является одним из активно развивающихся регионов в сфере инклюзивного образования, где за последние годы сформировалась устойчивая практика внедрения инклюзивных классов, ресурсных моделей и цифровых инструментов сопровождения обучения.

Цель статьи - проанализировать методику организации и реализации инклюзивного обучения в образовательных учреждениях Андижанской области, выявить основные тенденции, территориальные различия и факторы, влияющие на эффективность инклюзивных практик.

Материалы и методы исследования. Исследование основано на анализе региональной практики реализации инклюзивного обучения в образовательных учреждениях Андижанской области Республики Узбекистан за 2021–2025 годы. Эмпирическую базу составили официальные статистические данные областного управления дошкольного и школьного образования, включающие сведения о количестве

школ с инклюзивными классами, числе обучающихся с особыми образовательными потребностями, кадровом обеспечении и материально-технической базе.

Результаты исследования. Эмпирический анализ состояния инклюзивного образования в Андижанской области основан на официальных статистических данных областного управления дошкольного и школьного образования за 2021–2025 годы. Полученные результаты позволяют количественно и качественно охарактеризовать масштабы внедрения инклюзивного обучения и выявить региональные особенности его реализации.

По состоянию на 2025 год инклюзивное обучение внедрено более чем в 120 общеобразовательных школах Андижанской области, что составляет около 18 % от общего числа школ региона. В образовательных учреждениях функционируют 230 инклюзивных классов, в которых обучаются более 500 учащихся с особыми образовательными потребностями.

Таблица 1

Количество школ, реализующих инклюзивное обучение в Андижанской области (2021–2025 гг.)

№	Район / город	Количество школ с инклюзией	Количество инклюзивных классов	Количество учащихся с ООП	Количество специалистов-дефектологов	Коэффициент заполненности
1	г. Андижан	15	25	60	30	1,6
2	г. Хонабад	8	14	40	18	1,4
3	Андижанский р-н	10	18	45	20	1,3
4	Асакинский р-н	9	15	38	15	1,2
5	Булокбошинский р-н	8	12	30	14	1,1
6	Жалакудукский р-н	7	11	28	12	1,0
7	Избосканский р-н	6	9	22	10	1,0
8	Бустонский р-н	9	16	40	16	1,4
9	Олтинкульский р-н	8	13	32	13	1,2
10	Кургантепинский р-н	7	10	25	10	1,1
11	Пахтаабадский р-н	8	14	33	14	1,3
12	Шахриханский р-н	8	13	31	12	1,2
13	Улугнорский р-н	7	10	26	9	1,1
Итого по области	13 районов + 2 города	120 школ	230 классов	≈ 500 учащихся	≈ 200 специалистов	1,4 (сред.)

Источник: составлено автором на основе данных областного управления образования Андижанской области.

Динамика показателей свидетельствует о поступательном росте сети инклюзивных школ: если в 2021 году инклюзивное обучение реализовывалось примерно в 45 школах, то к 2025 году их число увеличилось почти в три раза.

Рисунок 1

Динамика роста количества школ с инклюзивным обучением в Андижанской области (2021–2025 гг.)

Данные областного управления дошкольного и школьного образования Андижанской области.

Для выявления территориальных различий был проведён сравнительный анализ районов Андижанской области, что позволило выделить три группы по уровню развития инклюзивного образования.

Таблица 2

Сравнительная характеристика уровня развития инклюзивного образования по районам

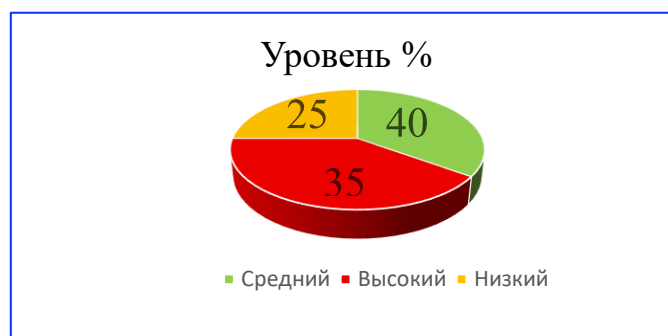
Группа	Районы	Характеристика уровня развития
Высокий уровень развития	Город Андижан, г. Хонабад, Пахтаабадский, Бустонский районы	Системное внедрение инклюзии, наличие специалистов-дефектологов, ресурсных классов и активное методическое сопровождение.
Средний уровень развития	Асакинский, Булокбошинский, Олтинкульский, Жалакудукский районы	Развитие инклюзии частично, материально-технические условия ограничены, кадровый потенциал формируется.
Низкий уровень развития	Избосканский, Кургантепинский, Улугнорский районы	Недостаток кадров, инфраструктуры и методической поддержки, низкий охват учащихся с ООП.

Источник: составлено автором на основе анализа таблиц по районам.

Рисунок 2

Распределение районов Андижанской области по уровню развития инклюзивного образования (%)

Дополнительный анализ факторов, сдерживающих развитие инклюзивного образования, показал преобладание кадровых и инфраструктурных проблем.

Таблица 3
Факторы, влияющие на эффективность реализации инклюзивного обучения

Фактор	Вес значимости (%)
Кадровый дефицит специалистов	28
Недостаток материальной базы	22
Перегруженность классов	18
Отсутствие мониторинга качества	17
Недостаточная методическая поддержка	15

Рисунок 3
Факторы, ограничивающие развитие инклюзивного образования в Андижанской области

Источник: результаты обобщённого анализа данных по районам Андижанской области.

Обсуждение результатов

Полученные результаты подтверждают, что эффективность реализации инклюзивного обучения напрямую зависит от кадрового потенциала, наличия ресурсных классов и системной методической поддержки. Наиболее успешные районы демонстрируют интеграцию педагогических, организационных и цифровых механизмов.

В то же время выявлены проблемные аспекты, ограничивающие развитие инклюзии: неравномерность между городскими и сельскими территориями, перегруженность классов, дефицит специалистов и отсутствие единой системы мониторинга качества инклюзивного обучения. Эти факторы требуют целенаправленных управленческих и методических решений на региональном уровне.

Заключение. Инклюзивное образование в Андижанской области находится на этапе активного институционального развития. За 2021–2025 годы регион достиг значительного прогресса в расширении сети инклюзивных школ, формировании кадрового потенциала и внедрении современных педагогических и цифровых технологий.

Полученные данные позволяют утверждать, что Андижанская область переходит от фазы экспериментального внедрения инклюзии к этапу её системного укрепления. Вместе с тем дальнейшее развитие инклюзивного образования требует выравнивания территориальных различий, усиления методической поддержки и внедрения комплексной системы мониторинга качества обучения.

Литература.

1. Қахҳорова С. Қ., Қахҳорова Д. С. Инклюзив таълим таҳлили // *Замонавий таълим*, № 8, 2015.
2. Қодирова Ф., Кенжаев Н. Инклюзив таълимнинг педагогик ва ҳуқуқий асослари // *Academic Research in Educational Sciences*. - Тошкент, 2020.
3. Абляров Ф. Инклюзивное образование в Узбекистане: проблемы и пути совершенствования // *Молодой учёный*. - Ташкент, 2024. - №1. - С. 78–85.

Azimova Dildora Maxmudjonovna

Namangan davlat texnika universiteti, PhD katta o'qituvchisi

<https://orcid.org/0009-0003-7179-6202>

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BUXGALTERIYA HISOBI VA AUDIT TERMINLARINING NEOLOGIK SHAKLLANISHI VA SEMANTIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida buxgalteriya hisobi hamda audit sohasida shakllanayotgan zamonaviy neologizmlar tahlil qilinadi. So'nggi yillarda iqtisodiy, texnologik va huquqiy o'zgarishlar natijasida sohada ko'plab yangi terminlar paydo bo'lib, ular buxgalteriya amaliyotini raqamlashtirish, sun'iy intellektni joriy etish va xalqaro standartlarni tatbiq etish jarayonlari bilan bog'liq. Maqolada ushbu neologizmlarning mazmuni, inglizcha shakllari va amaliy qo'llanilishi misollar bilan yoritilgan.

Kalit so'zlar: neologizm, buxgalteriya hisobi, audit, termin, raqamli iqtisodiyot, kriptoaktivlar, sun'iy intellekt, xalqaro standartlar.

Abstract. This article analyzes modern neologisms emerging in the fields of accounting and auditing in the English and Uzbek languages. In recent years, due to economic, technological, and legal changes, numerous new terms have appeared in these areas. They are closely related to the processes of digitalization of accounting practices, the implementation of artificial intelligence, and the adoption of international standards. The article explores the meanings of these neologisms, their English equivalents, and practical applications supported by relevant examples.

Key words: neologism, accounting, audit, terminology, digital economy, crypto assets, artificial intelligence, international standards.

Аннотация. В данной статье анализируются современные неологизмы, формирующиеся в английском и узбекском языках в сфере бухгалтерского учёта и аудита. В последние годы в результате экономических, технологических и правовых изменений в данной области появляются многочисленные новые термины, связанные с цифровизацией бухгалтерской практики, внедрением искусственного интеллекта и применением международных стандартов. В статье раскрывается содержание этих неологизмов, их английские эквиваленты и практическое применение, приведены соответствующие примеры.

Ключевые слова: неологизм, бухгалтерский учёт, аудит, термин, цифровая экономика, криптоактивы, искусственный интеллект, международные стандарты.

Bugungi globallashuv davrida buxgalteriya hisobi va audit sohalari sezilarli darajada o'zgarib bormoqda. Xalqaro moliyaviy tizimlarning uyg'unlashuvi, axborot texnologiyalarining jadal rivoji hamda iqtisodiyotning raqamli shaklga o'tishi bu sohalarning terminologik tizimida ham yangilanishlarni keltirib chiqarmoqda.

O'zbek tilida buxgalteriya hisobi va audit sohasiga oid terminlarni milliy lashtirish harakati mavjud bo'lsa-da, ingliz tilidagi terminlar ustuvorlik kasb etmoqda. Audit va buxgalteriya terminlarining ayrimlari uchun to'liq semantik ekvivalent topish qiyin, masalan, *material misstatement*.

Tilning har qanday sohasidagi terminologik o'zgarishlar jamiyatda sodir bo'layotgan texnologik va iqtisodiy taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq. Yangi iqtisodiy hodisalar bilan birga yangi terminlar shakllanmoqda. Masalan, *fintech*, *cloud accounting*, *blockchain accounting* yangi termin 21-asr boshida raqamli buxgalteriyaga javoban paydo bo'lgan.

Buxgalteriya hisobi va audit terminlarining rivojlanishi tilda yangi terminlarni paydo bo'lishiga ta'sir qiladi. M.M.Baxtin aytganidek, "...odamlarning barcha sohalardagi faoliyati tildan qanday foydalanish bilan bog'liq" hamda buxgalteriya hisobi va audit sohasi ham bundan mustasno emas.

Buxgalteriya hisobi va audit sohasi, har kuni yangi rivojlanishlar va o'zgarishlar bilan tanishadi. Bu o'zgarishlarni ifodalash uchun yangi so'zlar va frazalar paydo bo'lishiga olib keladi,

ya'ni neologizmlarga. Tadqiqotimizda buxgalteriya sohasidagi yangi so'z va ifodalarni o'rganishni va ularning o'zbek tiliga ta'sirini tahlil qilishni maqsad qilganmiz.

Buxgalteriya hisobi va audit sohasida zamonaviy iqtisodiy, texnologik va huquqiy o'zgarishlar tufayli yangi terminlar – neologizmlar paydo bo'lmoqda. Quyida sohaga oid neologizmlardan namunalar keltirilgan:

Buxgalteriya hisobi va audit sohasiga oid neologizmlar

№	Termin	Ingilizcha ekvivalenti	Izoh
1	Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari	IFRS – International Financial Reporting Standards	Moliyaviy hisobotni xalqaro standartlar asosida tayyorlash tizimi
2	Elektron buxgalteriya	E-accounting	Moliyaviy hujjatlarni raqamli formatda yuritish
3	Bulutli buxgalteriya	Cloud accounting	Internet orqali buxgalteriya dasturlaridan foydalanish
4	Avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimi	Automated accounting system	Buxgalteriya ishlarini avtomatik bajarayotgan dasturiy vositalar
5	Kriptoaktivlar hisobi	Crypto asset accounting	Kriptovalyutalar kabi raqamli aktivlarni hisobga olish
6	Kriptovalyuta	Cryptocurrency	Davlat tomonidan boshqarilmaydigan raqamli valyuta
7	Elektron valyuta	E-currency	Raqamli tizimlarda ishlatiladigan to'lov vositasi
8	Blokcheyn	Blockchain	Elektron reyestr, moliyaviy yoki boshqa jarayonlarni nazorat qiladi
9	Kiber-hudud	Cyberspace	Iqtisodiy sohada axborot xavfsizligi bilan bog'liq tushunchalar
10	Raqamli moliya	Digital finance	Raqamli platformalarda muomalada bo'lgan moliyaviy aktivlar
11	Forensik audit	Forensic audit	Moliyaviy jinoyatlarni aniqlash uchun o'tkaziladigan tekshiruv
12	Ichki audit	Internal audit	Tashkilot ichidagi nazorat tizimini baholash
13	Ekologik audit	Environmental audit	Atrof-muhitga ta'sirini tekshiruvchi audit turi
14	Raqamli audit	Digital audit	Sun'iy intellekt yordamida o'tkaziladigan audit
15	Xavfga asoslangan audit	Risk-based audit	Tashkilotdagi xavflarni inobatga olib o'tkaziladigan audit usuli

Bundan tashqari bugungi kunda umumiste'moldagi ommalashgan neologizmlar ham mavjud, masalan, oylik maoshni hisoblash uchun turli dasturlar paydo bo'lmoqda *asbo*, *moliyachi*, *bot*, yoki pul bilan bog'liq turli o'tkazmalar *klik*, *paynet*, *payme* kabilar.

Bu so'zlar va ifodalarning asosiy ma'nolari, buxgalteriya sohada o'zgarishlarni va yangiliklarni tushuntirishda yordam beradi. Yangi paydo bo'layotgan so'zlar faqatgina til

boyligini oshiribgina qolmay, balki iqtisodiy sohadagi muhim jarayon va tendensiyalarni tushunish hamda ularni tahlil qilish imkonini beradi. Shuning uchun ham buxgalteriya va audit sohalaridagi neologizmlarni o'rganish, ularning ahamiyatini tahlil qilish va o'zbek tilidagi mos ifodalarini ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb masala sanaladi.

Ushbu neologizmlarning ingliz va o'zbek tillaridagi semantik o'xshashlik va farqlarini o'rganish nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki kasbiy tarjima amaliyotida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ular zamonaviy buxgalteriya tilining terminologik tizimini boyitib, xalqaro muloqotda yagona ilmiy uslubni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. IFRS Foundation. *International Financial Reporting Standards (IFRS)*. London, 2023.
2. Warren, C. S., Reeve, J. M., Fess, P. E. *Accounting Principles*. New York: Cengage Learning, 2022.
3. Porter, B., Simon, J., & Hatherly, D. *Principles of External Auditing*. Wiley, 2021.
4. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. *Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun*. Toshkent, 2021.
5. Azimova D. M. *Ingliz va o'zbek tillaridagi buxgalteriya hisobi va audit terminlarining leksik-semantik tadqiqi*. (dissertatsiya materiali), 2025.
6. Makhmudjanovna, A.D. (2023). The Role of Accounting and Auditing Terminology in the Language System.
7. Azimova, D. (2023). Ingliz tilida so'z yasashining buxgalteriya hisobi va audit terminlari materiali asosida tahlili. In Fergana state university conference (pp. 167-167).
8. Makhmudjanovna, A.D. (2023). Approaches to Studying Accounting and Auditing Terms. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(11), 573-576
9. Azimova, D. (2023). Buxgalteriya hisobi va audit soxasiga oid terminlarning leksikografik tadqiqi. In Fergana state university conference (pp. 210-210).
10. Azimova Dildora Maxmudjonovna. (2025). DIACHRONY OF ACCOUNTING AND AUDITING TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14781548>
11. Azimova, D.M. (2016). The real purpose of implementation of distance learning. *Молодой ученый*, (2), 763-765.
12. Azimova, D. (2023). Buxgalteriya hisobi va audit soxasiga oid terminlarning leksikografik tadqiqi. In Fergana state university conference (pp. 210-210).

Ro'ziyeva Sayyora Durmamatovna
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

RAHBARLIK FAOLIYATIDA QAROR QABUL QILISHNING INTUITIV YONDASHUVI VA UNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada rahbarlik faoliyatida qaror qabul qilish jarayonida intuitiv yondashuvning mohiyati, psixologik asoslari va samaradorligi tahlil qilinadi. Zamonaviy boshqaruv sharoitida rahbarlar ko'pincha noaniqlik, vaqt tanqisligi va axborot yetishmasligi holatlarida qaror qabul qilishga majbur bo'ladilar. Bunday vaziyatlarda intuitiv qaror qabul qilish rahbarning shaxsiy tajribasi, ichki sezgisi, kasbiy bilimi va tezkor fikrlash qobiliyatiga tayangan holda amalga oshiriladi. Maqolada intuitiv yondashuvning ratsional qaror qabul qilishdan farqli jihatlari ochib berilib, ularning o'zaro bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, intuitiv qarorlarning samaradorligi rahbar shaxsiy xususiyatlari, tajribasi, emotsional intellekti va vaziyatning murakkabligiga bog'liq ekanligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, intuitiv yondashuv to'g'ri qo'llanilganda boshqaruv samaradorligini oshiradi, tezkor va moslashuvchan qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi. Maqola rahbarlar, boshqaruv sohasi mutaxassislari hamda psixologiya yo'nalishidagi tadqiqotchilar uchun amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: rahbarlik, qaror qabul qilish, intuitiv yondashuv, boshqaruv psixologiyasi, samaradorlik, rahbar shaxsi.

Аннотация. В данной статье рассматривается интуитивный подход к принятию решений в управленческой деятельности руководителя, а также анализируется его эффективность с психологической точки зрения. В условиях современной системы управления руководители часто сталкиваются с неопределённостью, дефицитом времени и недостатком информации, что требует быстрого и гибкого принятия решений. В таких ситуациях интуиция выступает важным психологическим механизмом, основанным на профессиональном опыте, внутреннем ощущении, накопленных знаниях и эмоциональном интеллекте руководителя. В статье раскрывается сущность интуитивного принятия решений, проводится его сравнение с рациональным подходом и определяется их взаимодополняемость. Особое внимание уделяется факторам, влияющим на эффективность интуитивных решений, таким как личностные качества руководителя, уровень профессионального опыта и сложность управленческой ситуации. Результаты анализа показывают, что интуитивный подход при правильном использовании способствует повышению эффективности управленческой деятельности, обеспечивает оперативность и адаптивность принимаемых решений. Материалы статьи могут быть полезны специалистам в области управления, психологии и лидерства.

Ключевые слова: руководство, принятие решений, интуитивный подход, психология управления, эффективность, личность руководителя.

Abstract. This article examines the intuitive approach to decision-making in leadership activities and analyzes its effectiveness from a psychological perspective. In modern management environments, leaders often face uncertainty, time pressure, and limited information, which requires quick and flexible decision-making. Under such conditions, intuitive decision-making becomes an important mechanism based on personal experience, professional knowledge, internal perception, and emotional intelligence of the leader. The paper explores the essence of intuitive decision-making and compares it with the rational approach, emphasizing their complementary nature rather than opposition. Special attention is paid to the factors influencing the effectiveness of intuitive decisions, including leadership experience, personality traits, emotional competence, and the complexity of managerial situations. The findings suggest that when applied appropriately, intuitive decision-making enhances managerial efficiency, allows rapid responses to changing conditions, and supports adaptive leadership behavior. The study highlights the significance of intuition as a valuable psychological resource in leadership practice. The article is intended for

researchers, psychologists, and management professionals interested in leadership psychology and decision-making processes.

Key words: *leadership, decision-making, intuitive approach, management psychology, effectiveness, leader personality.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda boshqaruv tizimlarining murakkablashuvi, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning jadallashuvi hamda raqobat muhitining kuchayishi rahbar shaxsiga qo'yiladigan talablarni yanada oshirmoqda. Bugungi kunda rahbar nafaqat mavjud axborotni tahlil qiluvchi, balki tezkor, moslashuvchan va noaniqlik sharoitida samarali qaror qabul qila oluvchi yetakchi sifatida namoyon bo'lishi lozim. Aynan qaror qabul qilish jarayoni rahbarlik faoliyatining markaziy va eng mas'uliyatli jihatlaridan biri bo'lib, tashkilot yoki jamoaning barqaror rivojlanishi, faoliyat samaradorligi hamda strategik maqsadlarning amalga oshirilishi bilan bevosita bog'liqdir.

An'anaviy boshqaruv nazariyalarida qaror qabul qilish jarayoni asosan ratsional yondashuv orqali, ya'ni mantiqiy tahlil, aniq hisob-kitoblar va puxta rejalashtirish asosida izohlanadi. Biroq real boshqaruv amaliyotida rahbarlar ko'pincha cheklangan vaqt, yetarli bo'lmagan axborot va oldindan bashorat qilib bo'lmaydigan vaziyatlar sharoitida faoliyat yuritishga majbur bo'ladilar. Bunday sharoitda faqat ratsional yondashuv yetarli bo'lmay, rahbarning ichki sezgisi, tajribasi va tezkor qaror qabul qilish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, qaror qabul qilishda intuitiv yondashuv masalasi zamonaviy boshqaruv psixologiyasining dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Intuitiv qaror qabul qilish rahbarning oldingi tajribasi, kasbiy bilimlari, emotsional holati va vaziyatni tezda anglash qobiliyatiga asoslangan holda shakllanadi. Bu yondashuv ko'pincha ong osti jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, rahbarga murakkab vaziyatlarda tezkor va moslashuvchan qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, intuitiv qarorlarning samaradorligi rahbar shaxsining individual-psixologik xususiyatlari, professional yetukligi hamda vaziyatning murakkablik darajasiga bevosita bog'liqdir.

Mazkur tadqiqotda rahbarlik faoliyatida intuitiv qaror qabul qilish yondashuvining mohiyati, psixologik asoslari va boshqaruv samaradorligiga ta'siri atroflicha tahlil qilinadi. Intuitiv va ratsional yondashuvlarning o'zaro munosabati ochib berilib, intuitiv qaror qabul qilishning ijobiy jihatlarini bilan bir qatorda, uning ehtimoliy xavf-xatarlari ham ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalari rahbarlik faoliyatini takomillashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish hamda rahbarlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi kutilmoqda.

Adbiyotlar tahlili. Zamonaviy boshqaruv psixologiyasi va rahbarlik nazariyasida qaror qabul qilish jarayoni uzoq yillar davomida keng o'rganilib kelinmoqda. Klassik nazariyalardan biri bo'lgan Herbert A. Simonning qaror qabul qilish modeli ratsional yondashuvni markaziy o'ringa qo'yadi va rahbar qarorlarining samaradorligi asosiy e'tiborni ongli tahlilga yo'naltirish orqali erishilishini ta'kidlaydi. Simonning g'oyalariga ko'ra, boshqaruv jarayonida cheklangan ratsionallik (bounded rationality) mavjud bo'lib, rahbar har doim ham barcha mumkin bo'lgan variantlarni puxta tahlil qila olmaydi. Shu sababli, noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish murakkablashadi va bu holat intuitiv yondashuvning ahamiyatini oshiradi.

Rus olimlari ham intuitiv qaror qabul qilish masalasini chuqur o'rgangan. Masalan, V. P. Zinchenko va uning shogirdlari psixologik tadqiqotlarda intuitiv fikrlashni ong osti jarayoni bilan bevosita bog'lab, uni murakkab boshqaruv vaziyatlarida tezkor yechim izlash mexanizmi sifatida ko'rsatadilar. Ularga ko'ra, intuitiv qarorlar rahbarning ilgari to'plagan tajribasi, nazariy bilimlari hamda emotsional holatining uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Shu bilan birga, rus psixologi A. V. Petrovskiy intuitiv yondashuvni shaxsning ijtimoiy-madaniy kontekstida tahlil qilib, boshqaruvdagi turli madaniy kodlar va shaxsiy qadriyatlar intuitiv qarorlar samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida Gary Kleinning "Naturalistic Decision Making" (Tabiiy qaror qabul qilish) yondashuvi intuitiv qaror qabul qilishni amaliy kontekstda o'rganishda katta rol

o'ynadi. Kleinning fikricha, murakkab va noaniq sharoitlarda ekspert rahbarlar tezda qaror qabul qila oladi, chunki ularning ong osti tajriba asosida shablonlarni tanib olishga qodir. Bu yondashuv, ayniqsa, favqulodda holatlar va cheklangan vaqt sharoitida samarali bo'lib, intuitiv qaror qabul qilishni boshqaruv psixologiyasining ajralmas qismi sifatida ko'rsatadi. Yana bir taniqli olim Daniel Kahneman intuitiv qarorlarni insonning tez fikrlash (System 1) jarayoni bilan izohlab, ularni ongli, analytik fikrlash (System 2) bilan solishtiradi. Kahnemanning nuqtai nazariga ko'ra, intuitiv qarorlar tez va kam resurs talab qiladi, biroq ularning xatolikka moyilligi ham mavjud, ayniqsa shaxsiy biaslar kuchli bo'lganda.

Shuningdek, boshqaruvda intuitiv yondashuvning samaradorligini o'rganuvchi tadqiqotlar intuitiv va ratsional yondashuvlar o'rtasidagi dinamikani ochib beradi. Masalan, Philip E. Tetlockning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, faqat intuitiv yondashuvga tayanish ba'zida noto'g'ri qarorlar qabul qilinishiga olib keladi, shuning uchun intuitiv qarorlar ratsional tahlil bilan muvofiqlashtirilganda eng yuqori samarani beradi. Bu qarashlar boshqaruv amaliyotida strategik qarorlar qabul qilinishida ham intuitiv fikrlashning samarasini oshirish uchun ongli metodlar bilan birlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Natijada, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, intuitiv qaror qabul qilish nafaqat boshqaruv jarayonining tabiiy qismi, balki murakkab va tez o'zgaruvchi sharoitlarda rahbar uchun muhim resurs hisoblanadi. Yon tomondan, intuitiv qarorlar samaradorligini oshirish uchun ularni ratsional tahlil bilan qo'llab-quvvatlash va shaxsiy biaslarni kamaytirish amaliyotlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda. Shuningdek, rus va xorijiy olimlar intuitiv yondashuvni psixologik, madaniy va kontekstual omillar bilan bog'liq holda tahlil etib, rahbarlik faoliyatida qaror qabul qilish jarayonini kompleks nuqtai nazardan ko'rib chiqishga yo'naltirilgan tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Muhokama. Tadqiqot natijalari rahbarlik faoliyatida qaror qabul qilish jarayonining murakkab va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Zamonaviy boshqaruv sharoitida rahbarlar ko'pincha noaniqlik, axborot yetishmasligi va vaqt tanqisligi kabi omillar ta'sirida qaror qabul qilishga majbur bo'ladilar. Bunday vaziyatlarda intuitiv yondashuv rahbar uchun muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo'lib, tezkor va moslashuvchan qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi. Shu nuqtai nazardan, intuitiv qaror qabul qilishni faqat subyektiv yoki nazoratsiz jarayon sifatida emas, balki professional tajriba va ong osti bilimlariga tayangan holda shakllanadigan murakkab psixologik mexanizm sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, intuitiv qarorlarning samaradorligi bir qator omillar bilan belgilanadi. Avvalo, rahbarning kasbiy tajribasi va boshqaruv sohasidagi bilimlari muhim rol o'ynaydi. Tajribali rahbarlar vaziyatlarni tezda anglab, ilgari uchragan holatlar bilan solishtirish orqali eng maqbul qarorni intuitiv tarzda tanlash qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bunday qarorlar ko'pincha ong osti darajasida shakllanib, rahbar tomonidan mantiqiy tahlil qilinmagan bo'lsa-da, amaliy jihatdan yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Shu bilan birga, tajriba yetishmasligi sharoitida intuitiv yondashuv noto'g'ri qarorlar qabul qilinishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Intuitiv qaror qabul qilish jarayonida rahbar shaxsining individual-psixologik xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Emotsional barqarorlik, o'ziga ishonch, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyati hamda emotsional intellekt darajasi intuitiv qarorlarning muvaffaqiyatli bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, yuqori emotsional intellektga ega rahbarlar jamoa a'zolarining hissiy holatini tez anglab, vaziyatga mos qarorlar qabul qilishda intuitiv yondashuvdan samarali foydalana oladilar. Bu esa jamoada ishonch va ijobiy psixologik muhit shakllanishiga xizmat qiladi.

Muhokama davomida intuitiv va ratsional yondashuvlar o'rtasidagi munosabat alohida e'tibor markazida bo'ldi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu ikki yondashuv bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi xususiyatga ega. Strategik va uzoq muddatli qarorlar qabul qilishda ratsional tahlil muhim bo'lsa, operativ va tezkor vaziyatlarda intuitiv yondashuv ustunlik qiladi. Eng samarali boshqaruv qarorlari aynan intuitiv va ratsional fikrlash uyg'unligi

asosida shakllanadi. Bu holat rahbarlik faoliyatida qaror qabul qilishning moslashuvchan va kontekstual modelini shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, muhokama jarayonida intuitiv qaror qabul qilish bilan bog'liq xavf-xatarlar ham qayd etildi. Kognitiv og'ishlar, stereotiplar va shaxsiy biaslar intuitiv qarorlarning obyektivligini pasaytirishi mumkin. Ayniqsa, stress va yuqori emotsional zo'rqiqlash sharoitida rahbar noto'g'ri xulosalar chiqarishi ehtimoli ortadi. Shu sababli, intuitiv yondashuvni rivojlantirish bilan bir qatorda, rahbarlarni tanqidiy fikrlash va refleksiya ko'nikmalariga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari rahbarlik faoliyatida intuitiv qaror qabul qilish yondashuvi boshqaruv samaradorligini oshiruvchi muhim omil ekanligini tasdiqlaydi. Biroq ushbu yondashuvdan samarali foydalanish rahbarning kasbiy yetukligi, shaxsiy xususiyatlari va vaziyatni to'g'ri baholash qobiliyatiga bog'liq. Intuitiv va ratsional yondashuvlarning uyg'unlashuvi esa zamonaviy boshqaruv amaliyotida optimal qaror qabul qilishning eng samarali modeli sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot rahbarlik faoliyatida qaror qabul qilish jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida intuitiv yondashuvning ahamiyatini ochib berdi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, zamonaviy boshqaruv sharoitida rahbarlar tobora murakkablashib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, noaniqlik va tezkorlik talab etiladigan vaziyatlar bilan yuzma-yuz kelmoqdalar. Bunday sharoitda faqat ratsional tahlilga asoslangan qaror qabul qilish yetarli bo'lmay, rahbarning kasbiy tajribasi, ichki sezgisi va psixologik tayyorgarligiga tayangan intuitiv yondashuv muhim boshqaruv resursiga aylanadi.

Tadqiqot natijalari intuitiv qaror qabul qilish rahbarning oldingi tajribasi va ong ostida shakllangan bilimlar majmuasiga asoslanishini ko'rsatdi. Intuitiv yondashuv rahbarga vaziyatni tez anglash, muqobil variantlar orasidan maqbulini tanlash hamda qisqa vaqt ichida moslashuvchan qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, intuitiv qarorlarning samaradorligi rahbar shaxsining individual-psixologik xususiyatlari, emotsional intellekti va kasbiy yetukligi bilan chambarchas bog'liq ekanligi aniqlandi.

Xulosa qilib aytganda, intuitiv va ratsional qaror qabul qilish yondashuvlari bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro uyg'unlashgan holda rahbarlik faoliyatida eng yuqori samarani ta'minlaydi. Intuitiv yondashuvni ongli tahlil bilan muvofiqlashtirish rahbarlik qarorlarining aniqligi va ishonchlilikini oshiradi hamda boshqaruv samaradorligini mustahkamlaydi. Shu sababli, zamonaviy rahbarlarni tayyorlash jarayonida intuitiv fikrlashni rivojlantirish, tanqidiy tahlil va refleksiya ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari rahbarlik faoliyatini takomillashtirish va samarali boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda nazariy hamda amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Simon, H. A. Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization. 4th ed. New York: Macmillan, 1997. – 259 p.– Klassik boshqaruv nazariyasi bo'yicha rahbar qaror qabul qilish jarayoni va ratsional yondashuv asoslari.
2. Agor, Weston H. The Logic of Intuitive Decision Making: A Research-Based Approach for Top Management. Praeger (Bloomsbury), 1986. – 200 p.– Intuitiv qaror qabul qilish mexanizmlari va boshqaruv amaliyotida qo'llanilishi bo'yicha ilmiy yondashuv
3. Liebowitz, Jay (ed.) Developing Informed Intuition for Decision-Making. Taylor & Francis, 2020. – 222 p.– Intuitiv fikrlashni ongli ravishda rivojlantirish va qaror qabul qilish jarayonida qo'llash bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar.
4. Kahneman, Daniel. Thinking, Fast and Slow. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. – 498 p.– Qaror qabul qilishning ikki tizimli modeli: tezkor intuitiv va sekin ratsional fikrlash.
5. Järvillehto, Lauri. The Nature and Function of Intuitive Thought and Decision Making. Springer Cham, 2015. – 86 p.– Intuitiv fikrlash jarayonlari va ularning qaror qabul qilishdagi roli bo'yicha psixologik yondashuv
6. Iyengar, Sheena. The Art of Choosing. New York: Twelve Books, Hachette Book Group, 2010. – 352 p.– Tanlov va qaror qabul qilish jarayonining psixologik-ijtimoiy jihatlari.

Tojiyeva Iroda Sadatovna,

Xalqaro innovatsion universiteti "Pedagogika" kafedrası dotsenti

tojiyevairoda9@gmail.com

Almardanova Zulfizar Beknazarovna,

Xalqaro innovatsion universiteti "Pedagogika" kafedrası o'qituvchisi

almardanovazulfizar@gmail.com

Shodieva Guliston Temirovna,

Xalqaro innovatsion universiteti "Pedagogika" kafedrası o'qituvchisi

shodievaquliston@gmail.com

TARBIYA FANINI O'YIN VA SIMULYATSIYA METODLARI ASOSIDA TASHKIL ETISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarbiya darslarida o'quvchilarni faollashtirishning pedagogik ahamiyati, o'quvchilarda shakllantiriladigan ko'nikmalari, tarbiya darslarida o'quvchilarda shakllantiriladigan ijtimoiy, hissiy, kognitiv va amaliy ko'nikmalari, roli o'ynlardan foydalanish yo'llari bayon etilgan.

Shuningdek, imoiy munosabatlarni kompyuter simulyatsiyalari orqali "do'stlik" yoki "raqobatlashish" kabi tushunchalarni o'rganish texnologiyalarini qo'llashga oid ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: tarbiya, ijtimoiy, amaliy ko'nikma, didaktik o'yinlar, hissiy, kognitiv va amaliy ko'nikmalari, roli o'yinlar, o'quvchi, usul, metod.

Аннотация. В данной статье описывается педагогическая значимость активизации обучения на уроках, навыки, которые формируются у учащихся, социальные, эмоциональные, когнитивные и практические навыки, которые формируются у учащихся на уроках, а также способы использования ролевых игр.

В ней также представлена информация об использовании технологий для изучения таких понятий, как «дружба» или «соперничество», посредством компьютерного моделирования межличностных отношений.

Ключевые слова: образование, социальные, практические навыки, дидактические игры, эмоциональные, когнитивные и практические навыки, ролевые игры, студент, метод, метод.

Abstract. This article describes the pedagogical importance of activating learning in educational lessons, the skills that are formed in students, the social, emotional, cognitive and practical skills that are formed in students in educational lessons, and ways to use role-playing games.

Also, information is provided on the use of technologies for studying concepts such as "friendship" or "competition" through computer simulations of interpersonal relationships.

Key words: education, social, practical skills, didactic games, emotional, cognitive and practical skills, role-playing games, student, method, method.

Kirish. Tan olib aytish kerak, bugungi jadal globallashuv, innovatsion taraqqiyot sharoitida dunyo hamjamiyati sahnida raqobatbardosh mamlakatga aylanayotgan, yangilanayotgan O'zbekiston davlati va jamiyati oldiga qator milliy va umuminsoniy vazifalarni yuklamoqda. Bu ijtimoiy hayotimizning barcha jabhalarida izchil amalga oshirilayotgan islohotlar singari, ta'lim-tarbiya borasiga ham bevosita tegishlidir.

Muhtaram Prezidentimizning bevosita tashabbuskorligida davr talabiga javob beradigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi ta'minlangan, xalqaro tajriba va interfaol uslublardan unumli foydalanilgan Tarbiya fanining yaratilishi hamda undagi go'zal insoniy fazilatlar, chuqur foydali bilimlarni yosh avlodga o'qitish va uqtirishdir.

Tarbiya o'qituvchilaridan yosh avlod ong-u shuurida:

- mustaqil va erkin fikrlashni hamda ularning yashirin salohiyatini yuzaga chiqarish;

- muvaffaqiyatli ijtimoiy hayotga tayyorlash;
- faol fuqarolik pozitsiyalarini mustahkamlash;
- burch va mas'uliyat, huquqiy ong va huquqiy madaniyat, teran dunyoqarash, mustahkam ezgu e'tiqod, ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik singari go'zal fazilatlarni shakllantirish talab etiladi.

Tarbiya darslarida o'quvchilarni faollashtirishning pedagogik ahamiyati, o'quvchilarda shakllantiriladigan ko'nikmalar, o'quvchilarda shakllantiriladigan ijtimoiy, hissiy, kognitiv va amaliy ko'nikmalar, rolli o'ynlardan foydalanish (Roleplaying) ijtimoiy munosabatlarni kompyuter simulyatsiyalari orqali "do'stlik" yoki "raqobatlashish" kabi tushunchalarni o'rganish texnologiyalarini tarbiya darslarida tizimli foydalanish orqali ta'lim samaradorligidagi ahamiyatini ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llash bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Prezidentimizning 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonida adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish borasida bir qator vazifalar belgilangan.

Mazkur ezgu g'oyalarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil maydagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4307-son va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-son qarorlari hamda 2020-yil 6-iyuldagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi VM-422-sonli qarorlari, davlat va hukumat tomonidan qabul qilingan boshqa bir qator meyoriy-huquqiy hujjatlar asosida umumta'lim maktablarida Tarbiya fanini yanada kengaytirishga oid vazifalar belgilab berilgan bo'lib mamlakatimiz hukumati tomonidan ulkan sa'y-harakatlar olib borilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. O'quvchilarda shakllantiriladigan ijtimoiy, hissiy, kognitiv va amaliy ko'nikmalar:

- o'qituvchi va o'quvchi faollashadi
- o'quvchining ongi shakllanadi
- jismoniy kuch-quvvatlar mustahkamlanadi
- estetik hislatlar shakllanadi
- his-tuyg'ular rivojlanadi
- qobiliyatlar rivojlanadi
- tabiatga-jamiyatga ilmiy qarashlar tarkib topadi.

O'yin texnologiyasi o'quv jarayonining ma'lum qismini qamrab oladigan yaxlit ta'lim sifatida tashkil etiladi. O'yin texnologiyalari dars davomida o'quvchilarni qiziqitirish, rivojlantirish, raqobat muhitini yuzaga keltirish uchun foydalaniladigan usullardir. O'yinda o'quvchilar nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniga ega bo'ladilar. O'yinlar ijodiy tafakkurni rivojlantirish, o'z-o'zini anglash, faolligini oshirishdagi eng erkin shakldir.

Ta'limning bugungi vazifasi o'quvchilarni kunsayin ortib borayotgan axborot – ta'lim muhiti sharoitida mustaqil faoliyat ko'rsata olish, turli sohalarda zamonaviy axborot texnologiyalarini samarali qo'llash va axborot oqimidan oqilona foydalanishga o'rgatishdan iborat.

Shu maqsadda, o'quvchilarga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyati va sharoitini yaratib berish hamda ijodiy fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilishga o'rgatish zarur. Bu masalaning yechimi tabiiyki, mazkur jarayonning asosiy tashkilotchisi - pedagoglarni tayyorlash sifatiga bog'liq. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan ildam borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish, unga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda ta'lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ta'lim tizimida ham o'ziga xos o'zgarishlarni kiritish va yangiliklarni joriy etish zaruratini belgilab bermoqda.

Mutaxassislarning fikricha, insonning asosiy faoliyat turi uch ko‘rinish: mehnat faoliyati, o‘yin faoliyati, o‘quv faoliyatida shakllanadi. Ularning barchasi o‘zaro bog‘liq holda sodir bo‘ladi. Ta’kidlashlaricha, bolalarning maktabdagi o‘quv materiallari asosidagi aqliy harakatlarini shakllanish qonuniyatlari o‘yin faoliyatlarida tarkib topadi. Biroq o‘yinli ta’limni o‘quvchilar bilan ishlashdagi asosiy ta’lim shakli deyish to‘g‘ri emas. U o‘quvchida bilish qobiliyatini shakllantirmaydi, biroq ularning bilish faolligini oshiradi, xolos. O‘quvchini aqliy rivojlantirishga yordam beruvchi quyidagi guruhdagi o‘yinlarni ajratish mumkin.

1-guruh. Buyumlar va predmetlarga bog‘liq bo‘lgan predmetli o‘yinlar. Bunda o‘quvchi o‘yinchoq-predmet orqali moddiy olamni, ularning xususiyatini anglashi mumkin.

2-guruh. Intellektual faoliyatni shakllantiruvchi syujetli - rolli ijodiy o‘yinlar. Masalan, “Baxtli tasodif”, “Nima? Qayerda? Qachon?” va boshqalar. Bunday o‘yinlar nafaqat ko‘ngil ochuvchi vosita, balki ulkan evristik va ishonitiruvchi energiya manbaidir.

3-guruh. O‘quvchining aqliy qobiliyatini rivojlantiruvchi tayyor qoidalarga asoslangan didaktik o‘yinlar. Qoidalarga ko‘ra, u o‘quvchidan anglashni, taqqoslashni, qismlarga ajratishni, umumlashtirishni, muhimi bilishni talab etadi.

4-guruh. Kattalarning kasbiy faoliyatlarini ifodalovchi texnik-konstruktorlik o‘yinlari. Ular o‘quvchida o‘z ishini rivojlantirish, zaruriy materialni yig‘ish, o‘zini va o‘zgalar faoliyatini tanqidiy baholash imkoniyatlarini hosil qiladi. Mehnat faoliyatini bilish faolligiga undaydi.

5-guruh. Psixik muhitda sodir bo‘luvchi intellektual o‘yinlar. O‘quvchilarning tayyorgarlik darajalarini ko‘rsatuvchi taqqoslash imkonini beruvchi, musobaqa asosida o‘tkaziladigan o‘yinlar. Ular o‘zini shakllantirishga va demak, aqliy faollikka undaydi. Yuqorida tavsiflangan o‘yinlarni o‘quv jarayonida qo‘llash natijasida o‘quvchilarni o‘quv bilim faoliyatlarini keng boshqarish imkoniyatlari hosil bo‘ladi.

Tarbiya darslarida o‘yin texnologiyalaridan foydalanishning bir qancha maqsadlari bor:

- **Didaktik maqsad** - bilim, ko‘nikma va malakalarni qo‘llash. Kompetensiyaga erishish.
- **Tarbiyaviy maqsad** – o‘quvchida mustaqillik va irodani rivojlantirish.
- **Rivojlantiruvchi maqsad** – o‘quvchida muloqotga kirishish qobiliyati va dunyoqarashni rivojlantirish.
- **Ijtimoiy maqsad** – o‘quvchilarda jamoaviylik hissinini shakllantirish.

Tarbiya darslarida qo‘llash lozim bo‘lgan o‘yin texnologiyalaridan biri rolli o‘yinlardir. “Rolli o‘yin” metodi - o‘quvchilar tomonidan hayotiy vaziyatning har xil shart-sharoitlarini sahnalashtirish orqali ko‘rsatib beruvchi metoddir.

“Rolli o‘yin” metodining bosqichlari:

1. O‘qituvchi mavzu bo‘yicha o‘yinining maqsad va natijalarini belgilaydi hamda rolli o‘yin ssenariysini ishlab chiqadi.
2. O‘yinining maqsadva vazifalari tushuntiriladi.
3. O‘yinining maqsadidan kelib chiqib, rollarni taqsimlaydi.
4. O‘quvchilar o‘z rollarini ijro etadilar. Boshqa o‘quvchilar ularni kuzatib turadilar.

O‘yin yakunida o‘quvchilardan ular ijro etgan rolni yana qanday ijro etish mumkinligini izohlashga imkoniyat beriladi. Kuzatuvchi bo‘lgan o‘quvchilar o‘z yakuniy mulohazalarini bildiradilar va o‘yinga xulosa qilinadi.

“Rolli o‘yin” metodida o‘qituvchi o‘quvchilar haqida oldindan ma’lumotga ega bo‘lishi lozim. Chunki, rollarni o‘ynashda har bir o‘quvchining individual xarakteri, xulq-atvori muhim ahamiyat kasb etadi. Tanlangan mavzular o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasiga mos kelishi kerak.

“Rolli o‘yin” metodining afzallik tomonlari:

- O‘quv jarayonida o‘quvchilarda motivatsiya (qiziqish)ni shakllantirishga yordam beradi;
- O‘quvchilarda shaxslararo muomala malakasini shakllantiradi;
- Nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llay olishni o‘rgatadi;
- O‘quvchilarda berilgan vaziyatni tahlil qilish malakasi shakllanadi.

“Rolli o‘yin” metodining kamchilik tomonlari:

- Ko‘p vaqt talab etiladi;
- O‘qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi;
- O‘quvchilarning o‘yinga tayyorgarligi turlicha bo‘lishi mumkin;
- Barcha o‘quvchilarga rollar taqsimlanmay qolishi mumkin.

Anagramma – so‘z o‘yini. Uzun so‘zlardagi harflar yordamida yangi so‘zlar hosil qilish.

Tarbiya	Ma’naviyat	Muvaffaqiyat
Bir	Ma’ni	Vaqt
Tib	Nav	Muvaffaq
Ayb	Niyat	Qayt
...	...	...

Zanjir o‘yini so‘zlarning tugash harfiga so‘z yozish yoki aytish bilan kechadigan jarayondir. Masalan: Tarbiya-axloq-qadriyat-tenglik-kamol-latifa.

Zinama-zina o‘yini o‘quvchilar guruhlariga bo‘linadi va har bir guruhga bosiqchma-bosqich murakkablashib boruvchi savollar beriladi. Masalan:

1. Alisher Navoiy qachon va qayerda tug‘ilgan? Ushbu savol nisbatan oson savol hisoblanadi va eslab qolishga asoslangan.

2. Alisher Navoiyning qanday asarlarini bilasiz? Bu savol oldingisiga qaraganda murakkabroq savol hisoblanadi. Bu savolga javob berolgan o‘quvchi keying zinaga o‘tadi.

3. Alisher Navoiyning baytlaridan yoddan o‘qing. Bu savol bilimlarni hayotda qo‘llashga asoslangandir. Shu tariqa savollar murakkablasha boradi.

3. O‘yin texnologiyalarining o‘quvchi yoshiga mosligi deganda har bir sinf o‘quvchisiga yoshiga mos o‘yin topshiriqlarini taqdim etish tushuniladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari quvnoqroq o‘yinlarni sevishadi. Ularga harakatli o‘yinlar taqdim etish maqsadga muvofiq. Chunki boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bir joyda o‘tirishdan ko‘ra ko‘proq harakatlanishni sevishadi.

O‘rta sinf o‘quvchilarida musobaqa xarakteridagi o‘yinlar yaxshi samara beradi. O‘rta sinf o‘quvchilarining ruhiyatiga xos bo‘lgan xususiyatlardan biri ularda musobaqalashish va raqobatga kirishish qobiliyatining rivojlanganligidir.

Yuqori sinf o‘quvchilari ko‘proq intellektual o‘yinlarga moyil bo‘lishadi. O‘quvchilarda yoshi ulg‘aygani sari bosiqlik va intellektual salohiyat rivojlanadi, shuning uchun yuqori sinf o‘quvchilariga intellektual o‘yinlarni taqdim etish maqsadga muvofiq.

Xotira mashqi o‘yini. Bunda o‘quvchilardan muayyan tushunchalarni biror bir harakat bilan eslab qolish talab etiladi. Masalan:

So‘z, tushuncha	Harakat
Ma’naviyat	O‘ng qo‘l yuqorida
Ishonch	Chap qo‘l yuqorida
Oila	Ikki qo‘l yuqorida
Do‘stlik	Ikki qo‘l oldinda

Bu soʻzlar oʻqituvchi tomonidan aytiladi va oʻquvchilar tomonidan har bir soʻzga muvofiq harakatlar amalga oshiriladi.

Pantomimo oʻyini ham har bir yosh toifasiga toʻgʻri keladigan oʻyin hisoblanadi.

Xulosa va tavsiyalar. Bugungi kunda oʻquvchilarni oʻqishga qiziqishlari borasida turlicha yondashish, qiziqishlarini bir xil emasliklari yaqqol koʻzga tashlanmoqda. Ularni oʻrab turgan ijtimoiy muhit oʻquvchi yoshlarimiz dunyoqarashlarida oʻz tamgʻalarini qoldirmoqda. Bunday sharoitda tarix oʻqituvchisining vazifasi sinfda mavjud boʻlgan barcha oʻquvchilar diqqat – eʼtiborlarini ularga nisbatan diferensiatsiya usulini qoʻllab, bir vaqtda ularning hammalari uchun maqbul boʻlgan tarixiy materilni bayon qilish bilan, ikkinchi tomondan har bir oʻquvchining qiziqishlarini hisobga olgan holda unga individual yondashmoqqa harakat qilmogʻi kerak.

Tadqiqot ishimizninig yakunida oʻqituvchilarga quyidagilarni tavsiya qilamiz.

1. Maktablarning tarbiya darslarida oʻquvchilarning rolli oʻyinlardan foydalanish (Roleplaying) ijtimoiy munosabatlarni kompyuter simulyatsiyalari orqali “doʻstlik” yoki “raqobatlashish” kabi tushunchalarni oʻrganish texnologiyalari yuzasidan oʻqituvchilar zaruriy bilim va koʻnikmalarni hosil qilishda darslarni zamonaviy va pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishga erishish.

2. Tarbiya darslarida oʻquvchilarning oʻquv faoliyatini faollashtirishning pedagogik ahamiyati, oʻquvchilarda shakllantiriladigan ijtimoiy, hissiy, kognitiv va amaliy koʻnikmalar hamda ulardan taʼlim- tarbiya jarayonida foydalanishga doir tegishli mavzular kiritish zarur.

Xulosa qilib aytganda, bu interfaol metoddan unumli foydalanish darsning samaradorligini oshiradi, oʻquvchilarning oʻz bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon etishga, oʻzlarining bilim darjalarini baholay olish, jamoaning fikrini hurmat qilishga hamda oʻz bilimlarini bir tizimga solishga oʻrgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Mirziyoyev Sh.M.Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild. T., Oʻzbekiston, 20224.

2. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabr*dagi* “Uzluksiz maʼnaviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi VM-1059-son qarori. Qonun hujjatlari maʼlumotlari milliy bazasi, 03.01.2020 y., 09/20/1059/4265-son, 19.06.2020 y., 09/20/391/0777-son.

3. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi “Umumiy oʻrta taʼlim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi VM-422-son qarori.

4. Tajimuratov.S.A. Tarbiya fanini oʻqitish texnologiyasi.

5. Tarbiya fan. Darslik. 6-sinf. 2023.

Sobirova Gulxayo Aktamjonovna,
Farg'ona viloyati Rishton tumani 21-BMSM o'qituvchisi,
Namangan davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

MUSIQIY- TARIXIY VA NAZARIY FANLARNI “INSERT”, “FSMU” VA “AQLIY HUJUM” METODLARI ORQALI O'QITISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalar musiqa va san'at maktablari o'quvchilarining musiqiy-tarixiy va nazariy fanlarga bo'lgan qiziqishlarini aniqlash, ushbu fanlardan bilim berishdagi holat mazmunini bilish, ta'lim oluvchilar tomonidan egallangan bilim va ko'nikmalarni baholash maqsadida Farg'ona vodiysi BMSMlarida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga hizmat qilgan interfaol metod va texnologiyalar, ularni dars jarayonlarida qo'llash usullari haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: musiqiy-tarixiy va nazariy fanlar, interfaol metodlar, texnologiya, “Insert”, “FSMU”, “Aqliy hujum”, o'quv dasturi.

Аннотация. В статье представлены результаты исследования, проведенных в детских школах музыки и искусств Ферганской долины с целью определения интереса учащихся ДШМИ к музыкально-историческим и теоретическим предметам, выявления содержания ситуации в преподавании этих предметов, оценки, приобретенных знаний и навыков учащихся, применение интерактивных методов и технологий, способствовавших повышению качества и эффективности обучения, а также идей об их применении в учебном процессе.

Ключевые слова: музыкально-историческим и теоретическим предметы, интерактивные методы, технологии, «Инсерт», «Мозговая атака», «ФСМУ», учебная программа.

Annotation. This article presents the results of a survey conducted in the State music and art schools of the Fergana valley in order to determine the interest of students of children's music and art schools in music historical and theoretical disciplines, to find out the content of the situation in teaching these disciplines, to assess the knowledge and skills acquired by students, interactive methods and technologies that have served to improve the quality and effectiveness of education and ideas about their application in teaching processes.

Key words: music-historical and theoretical disciplines, interactive methods, technology, “Insert”, “FSMU”, “Brainstorming”.

Kirish. Bolalar musiqa va san'at maktabining o'quv rejasida ko'rsatilgan 13 ta ta'lim yo'nalishining 8 tasi musiqa va 5 tasi san'at soxalari bo'lib, ushbu yo'nalishlarda mutaxassislik fanlari bilan bir qatorda musiqiy-tarixiy va nazariy fanlarga ham mashg'ulot soatlari ajratilgan. Mazkur fanlarni o'quv rejaga kiritilishidan ko'zlangan asosiy maqsad - o'quvchilarda nafaqat ijrochilik texnikasini, balki, musiqaning tarixiy va nazariy asoslarini bilish, yangrayotgan musiqiy asarni idrok etish va tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Bolalar musiqa va san'at maktablarida musiqiy-tarixiy va nazariy fanlar majmuini musiqa adabiyoti (xorijiy mamlakatlar, rus va o'zbek) maqom alifbosi, maqom va Shashmaqom asoslari, estrada va jaz tarixi, musiqa savodi va musiqa tinglash (xoreografiya yo'nalishi 1-5 sinflar), xalq ijodiyoti tarixi (folklor ijrochiligi), baxshi, jirov va oxunlar san'at tarixi (baxshi ijrochiligi yo'nalishi 4-5-sinflar), solfedjio kabilar tashkil etadi.

Ta'limning keyingi o'rta maxsus bosqichi – ixtisoslashtirilgan san'at va madaniyat maktablarida esa ularning majmui yanada kengaygan holda umumkasbiy va maxsus fanlar guruhini hosil qiladi. Bular: o'zbek musiqa adabiyoti, xorijiy mamlakatlar musiqa adabiyoti, MDH davlatlari musiqa adabiyoti, o'zbek xalq musiqa ijodiyoti, o'zbek maqom san'ati tarixi, o'zbek mumtoz musiqasi, Sharq xalqlari musiqasi, bastakorlar ijodi, musiqa nazariyasi, solfedjio, garmoniya, polifoniya va musiqa asarlari tahlili kabilardir. Bo'lg'usi musiqa soxasi vakillarini tarbiyalashda ushbu musiqiy – tarixiy va nazariy fanlarning o'rni beqiyos bo'lib, musiqaning ifoda

vositalari, janrlar tarkibi, shakllari, davr va kompozitor uslublari kabi asosiy tushunchalarni idrok etish va farqlay olish ko'nikmasini shakllantirish, o'quvchilarni yuksak ruhda tarbiyalashda, tinglab tahlil qilishda, shuningdek, musiqiy voqelikka munosabat bildirishda asosiy vazifani bajaradi. Shu bois, har bir yosh ijrochi-o'quvchi musiqiy – tarixiy va nazariy bilimlarni puxta egallashi zarur. Mazkur fanlarning maqsad va vazifalarini to'laqonli bajarilishi, o'qitish va o'zlashtirish jarayonidagi ayrim muammolarni ilmiy o'rganish va ularga munosib yechim topish, Yangi O'zbekistonda taraqqiy etayotgan boshqa soxalar kabi musiqiy – tarixiy va nazariy fanlar rivojini yuqori bosqichga ko'tarish, bilimli mutaxassislarni tayyorlashda ushbu fanlarning ahamiyatini oshirish, ta'lim sifatini takomillashtirish maqsadida 2024- 2025-o'quv yili davomida Farg'ona vodiysi BMSMlarida ilmiy tadqiqot ishimizning tajriba-sinov qismini o'tkazdik.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ta'lim tizimida o'quvchilarga sifatli, foydali, muhim, zarur va amaliy ahamiyatga ega ma'lumotlarni tizimli ravishda yetkazib bera olishi uchun bugungi kun pedagogi axborotlarni tezkor qabul qilishi, qayta ishlash va o'quvchilarga samarali, qiziqarli tarzda yetkazib berisha olishi lozim [6.91]. Mashg'ulotlarni qiziqarli o'tkazishda, o'quvchilarni erkin va tanqidiy fikrlashga o'rgatishda zamonaviy ta'lim jarayonida interfaol metodlarning o'rni beqiyos bo'lib, hamkorlikdagi ta'lim muhitini yaratadi. Bolalar musiqa va san'at maktablarida musiqiy-tarixiy va nazariy fanlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish yoki ularni qo'llash bo'yicha adabiyotlar ta'minoti yetarli emas. Shu bois mazkur bo'shliqni to'ldirish va zamonaviy metodlarning samaradorligini isbotlash maqsadida tajriba sinov ishlarini olib bordik. "Insert", "FSMU" va "Aqliy hujum" metodlari tajriba-sinov ishlari uchun Farg'ona vodiysi (Farg'ona, Namangan Andijon) bolalar musiqa va san'at maktablarining musiqa yo'nalishlarida taxsil olayotgan jami 100 nafar yuqori sinf o'quvchilari jalb etilgan bo'lib, ulardan tajriba guruhi 52 nafar, nazorat guruhi 48 nafar o'quvchini tashkil etdi.

Tadqiqotimiz tajriba-sinov ishlari 2 bosqichda olib borildi.

Birinchi bosqich anketaga asoslanadi va unda o'quvchilarning musiqiy-tarixiy va nazariy fanlarga bo'lgan qiziqishlari, ushbu fanlardan dars mashg'ulotlarida o'quvchilarga bilim berishdagi holat mazmuni, mashg'ulotlar davomida o'quvchilar olgan bilimlar ko'rsatkichi aniqlanib, tegishli xulosalar chiqarildi.

Ikkinchi bosqich nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasini rivojlanganligini aniqlashga qaratilgan bo'lib, tajriba – sinov ishlari avvalida va tajriba-sinovdan keyingi olingan natijalar qiyosiy tahlil etildi.

Olib borilgan tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati shundan iboratki, musiqiy-tarixiy va nazariy fanlardan o'quvchilar kompetensiyasi "Insert", "Aqliy hujum", "FSMU", "Klaster", "Tushunchalar tahlili" kabi innovatsion texnologiya va interfaol metodlar asosida rivojlantirilgan.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, musiqiy-tarixiy va nazariy fanlardan o'quvchilar kompetensiyasini rivojlantirishning dasturiy ta'minotini yaratish hamda o'qitishning innovatsion ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va bolalar musiqa va san'at maktablarida musiqiy-tarixiy va nazariy fanlarni o'qitish muammolarini hal etish, ta'lim sifati hamda samaradorligini oshirish uchun xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Tajriba-sinov ishi jarayonida yuqori sinf o'quvchilarining musiqiy-tarixiy va nazariy fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma, malakalarni egallash va mustaqil ravishda fikrlash, o'rganilgan bilimlarni amaliyotda samarali qo'llay olish, ijodiy yondashish, qaror chiqarishda aniqlik, olingan natijalarni asoslash kabi shaxsiy sifatleri tekshirildi.

Bugungi kunda pedagogik jarayonni samarali va natijali bo'lishini ta'minlaydigan turli interfaol metodlar o'quvchilarni erkin, mantiqiy fikrlashga hamda tafakkurini shakllantirishga yo'naltirilgandir. "Interfaol" inglizcha so'z bo'lib, "inter" – "o'zaro" va "act" – "harakat qilmoq", umumlantirilganda "Interfaol" – "O'zaro harakat qilmoq" ma'nosini anglatadi [1.53]. O'zaro harakat – o'qituvchi – o'quvchi, o'quvchi – o'quvchi, o'qituvchi – o'quvchilar yoki o'quvchilar – o'quvchilar bilan hamkorlikda amalga oshirilishi mumkin. Quyida musiqiy-tarixiy va nazariy fanlar dars mashg'ulotlarida "Insert", "FSMU", "Aqliy hujum" metodlarini qo'llash orqali olingan natijalarni qayd etamiz.

Natijalar. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga hizmat qiluvchi interfaol metodlardan biri bu - **“Insert” metodi** bo'lib, ushbu metodni dars jarayonlarida qo'llash orqali o'quvchilar aqliy faoliyatini jadal ishlashiga, mustaqil fikrlashga va to'g'ri qaror qabul qilishga undashi, shuningdek, darsning maqsad va vazifalarining to'laonli bajarilishini ta'minlashi isbotlandi. Yangi o'quv materialini o'rganishda ushbu metod juda samarali bo'lib, matnda berilgan ma'lumotlarni o'quvchi diqqat bilan o'qib, o'zi bilgan ma'lumotlarga mosligi (V), yoki zidligi (-), u uchun yangi ma'lumotligi (+), tushunarsiz, yanada to'liqroq ma'lumot olishni istaganini (?) shartli belgilar orqali bildiradi.

Qo'llash usuli: Mazkur metoddan musiqiy-tarixiy va nazariy fanlarning barchasida birdek foydalanish mumkin. O'qituvchi dars yakunida keyingi haftada o'tiladigan mashg'ulot mavzusini e'lon qiladi va uning ma'ruza matnini o'quvchilarga tarqatadi. O'quvchilar uyda ushbu matnni o'qib, “Insert” metodi asosida jadvashtiradilar. Masalan, men o'quvchilarga maqom va Shashmaqom asoslari fanidan “O'zbek maqomlari” mavzusini berdim va ularning javoblarini quyidagi jadvalda umumlashtirdim.

V	-	+	?
“Maqom” so'zi arabcha bo'lib, “o'rin”, “joy”, “bosqich”, “daraja” kabi ma'nolarni anglatadi. Hozirda O'zbekistonda maqomlarning uch yirik turkumi mavjud Xususan, taniqli kompozitor va musiqiy etnograf V.A.Uspenskiy 1923-1924-yillari hofiz Ota Jalol Nosirov va tanburchi Ota G'iyos Abdug'aniyevlar ijrosida Shashmaqom turkumini nota yozuvlarida ilk bor muhrladi	Musiqiy risolalardan ma'lum bo'lishicha XIII asrdan XVII asrgacha O'n ikki maqom tizimi mavjud bo'lgan. V.A.Uspenskiy toshkentlik mashhur hofiz Shorahim Shoumarovdan Farg'ona-Toshkent maqom aytim turkum yo'llaridan “Dugoh-Xusayniy”, “Chorgoh”ni, 1930-yili esa “Gulyori Shahnoz”ni yozib oldi.	Maqom (o'zbek va tojiklarda), mug'om (ozarbayjon), muqom (uyg'urlar), dastgoh (eron), nu'ba (mag'rib) kabi iboralarning variantlari keng tarqalgan. Maqomot tizimi deganda - uch yirik maqom turkumi - Buxoro Shashmaqomi, Xorazm maqomlari, Farg'ona –Toshkent maqom yo'llarining majmuasi tushuniladi	Maqom bu - mukammal pardalar uyushmasi va doira usullari mushtarakligida ijod etilgan cholg'u kuy va ashulalar majmuasidir. Xorazm maqomlari to'liq turkum (ya'ni ham chertim, ham aytim yo'llari) tarzida Matniyoz Yusupov tomonidan yozib olinib, 1958-yili “O'zbek xalq musiqasi” to'plamining VI jildida chop etildi

Jadvaldan ma'lum bo'ldiki, o'quvchilar o'zbek maqomlari haqida nimalarni bilishadi va nimalarni bilishmaydi, qaysi ma'lumotlar ular uchun yangilik, qaysilarini batafsil tushuntirish lozim. Bu metod o'quvchini aqliy fikrlashga undash bilan birga, o'qituvchini dars vaqtidan to'g'ri va unimli foydalanishga o'rgatadi. Shunday qilib, o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lgan savollarga javob berishni boshladim, ularning butun diqqati yangi mavzuni o'rganishga qaratilgan edi. Mavzuni o'zlashtirishlari uchun 10 daqiqa kifoya bo'ldi. Tajriba guruhida qo'llangan ushbu metoddan so'ng olingan takroriy so'rovnoma natijalari ijobiy tomonga o'zgardi va a'lochilar safi keskin ortdi hamda past o'zlashtiruvchilar soni kamaydi.

“FSMU” texnologiyasi – munozarali masalalarni hal etishda, baxs munozaralar o'tkazishda yoki o'quv kursi yakunida o'quvchilarning o'quv mashg'ulotlari hamda o'tilgan mavzu va bo'limlardagi ba'zi mavzular, muammolarga nisbatan fikrlarini bilish maqsadida, o'quv rejasi

asosida biror-bir bo‘lim o‘rganilgach qo‘llanilishi mumkin. Chunki bu texnologiya o‘quvchilarni o‘z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlashga o‘rgatadi [3.537].

Qo‘llash usuli. Ushbu texnologiyadan foydalanishda o‘qituvchi har bir tinglovchiga FSMU texnologiyasining 4 bosqichi yozilgan qog‘ozni tarqatadi va yakka tartibda to‘ldirishga topshiriq beradi. Bunda:

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating

M – ko‘rsatgan sababingizni asoslovchi misol keltiring

U – fikringizni umumlashtiring.

O‘qituvchi o‘quvchilar bilan baxs mavzusini kelishib oladi. Yakka tartibdagi ish tugagach, tinglovchilar kichik guruhlariga ajratiladi va o‘qituvchi kichik guruhlariga “FSMU” texnologiyasining 4 bosqichi yozilgan katta formatdagi qog‘ozni tarqatadi va bu kichik guruhlariga har birlari yozgan varaqlardagi fikr va dalillarni katta formatda umumlashtirgan holda 4 bosqich bo‘yicha yozishlari so‘raladi. Guruhlar birma-bir o‘zlari yozgan fikrlarni jamoa o‘rtasida himoya qiladi. Mashg‘ulot o‘qituvchi tomonidan mavzu bo‘yicha bildirilgan fikrlarni umumlashtirish bilan yakunlanadi. Ushbu texnologiyadan musiqiy-tarixiy va nazariy fanlarni o‘qitishda keng foydalanish tavsiya etiladi.

Uchtovushlik mavzusini FSMU texnologiyasi asosida ifodalanishi.

F (fikir)	S (sabab)	M (misol)	U (umumlashma)
1.Uchtovushlik bu – akkord. 2.Major va minorning I, IV, V pog‘onalari tuzilgan uchtovushliklar asosiy uchtovushliklar deyiladi.	Uch va undan ortiq tovushlar qo‘shilmasi akkord deyiladi. I, IV, V pog‘onalardan majorda major, minorda minor uchtovushligi chiqadi.	Do tovushidan, do-mi-sol; Re tovushidan, re-fa-lya C-durda, I-do-mi-sol –T5\3 IV-fa-lya-do-S5\3 V-sol-si-re–D5\3	Tertsiya bo‘yicha joylashgan yoki joylashishi mumkin bo‘lgan 3 tovushdan iborat akkord uchtovushlik deyiladi. Ladning I, IV, V pog‘onasidan majorda major, minorda minor uchtovushligi chiqadi va ladni ifodalaydi. Shuning uchun asosiy uchtovushlik deyiladi.

“Aqliy hujum” – jamoa bo‘lib “fikrlar hujumi”ni olib borish. Ushbu metod o‘qituvchi tomonidan qo‘yilgan maqsadga qarab amalga oshiriladi.

•O‘quvchilarning boshlang‘ich bilimlarini aniqlash maqsad qilib qo‘yilganda, ushbu metod darsning mavzuga kirish qismida amalga oshiriladi.

•Bir mavzuni ikkinchisiga bog‘lashda yangi mavzu bayonidan avval o‘tkaziladi.

•O‘tilgan mavzuni mustahkamlashda, yangi mavzu tushuntirilgandan so‘ng, darsning mustahkamlash qismida amalga oshiriladi.

Ushbu metodni qo‘llashdagi asosiy qoidalar:

•Bildirilgan fikr-g‘oyalar muhokama qilinmaydi va baholanmaydi;

•Bildirilgan har qanday fikr, u hatto noto‘g‘ri bo‘lsa ham inobatga olinadi;

•Jarayonda har bir ta‘lim oluvchi qatnashishi shart;

Breynstorming – bu atama inglizcha so‘z bo‘lib, ikki tushunchadan iborat: brain – miya, storming – hujum, bo‘ron, qattiq hayajon. “Miyani hayajonga solish”, “Aqliy hujum” deb yuritilishi uning asl mohiyatini ochib beradi [1.55].

Qo‘llash usuli: Mazkur metoddan yozma va og‘zaki shaklda foydalanish mumkin. Yuqorida aytilganidek, bildirilgan fikrlar muhokama va tanqid qilinmaydi. Muhimi o‘quvchini

muayyan mavzuga o'z fikrini bayon etishga intilayotgani, qachonlardir eshitgan ma'lumotlarini eslashga urinayotganidir. Munozara yakunida o'qituvchi o'quvchilar tomonidan bildirilgan barcha fikrlarni umumlashtirib, yakuniy xulosani beradi.

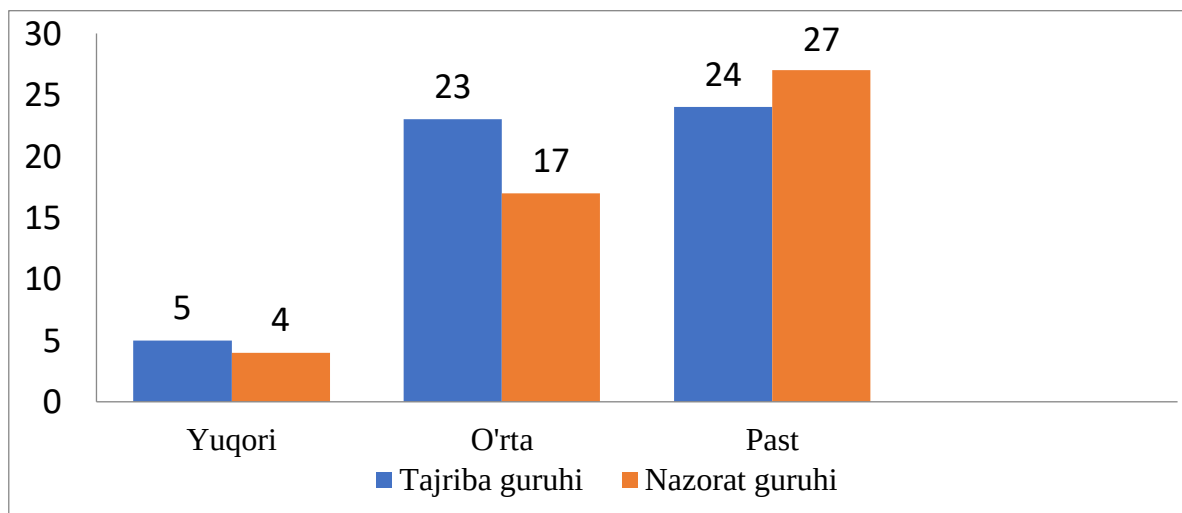
Musiqqa adabiyoti mashg'ulotlarida "Aqliy hujum" metodidan o'rinli foydalanish orqali, darsni mazmunli, esda qolarli va eng asosiysi o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lishiga erishdik.

Muhokama. Farg'ona, Namangan, Andijon viloyati Madaniyat boshqarmalari tasarrufidagi bolalar musiqqa va san'at maktabi o'quvchilarining musiqiy-tarixiy va nazariy bilimlari oshirilishida yuqorida sanab o'tilgan "Insert", "FSMU" va "Aqliy hujum" metodlaridan foydalanildi. Tajriba – sinovidan oldingi hamda keyingi ko'rsatkichlari quyidagi jadvalda qiyosiy tahlil etildi.

O'quv muassasalari		Farg'ona BMSM		Namangan BMSM		Andijon BMSM		Jami	
Guruh turlari		tajriba	nazorat	tajriba	nazorat	tajriba	nazorat	tajriba	nazorat
Talabalar soni		18	16	18	17	16	15	52	48
Sinovdan oldin	"5"	2	2	1	0	2	2	5	4
	"4"	12	7	4	4	7	6	23	17
	"3"	4	7	13	13	7	7	24	27
Sinovdan keyin	"5"	8	3	6	2	7	3	21	8
	"4"	8	7	9	4	6	6	23	17
	"3"	2	6	3	11	3	6	8	23

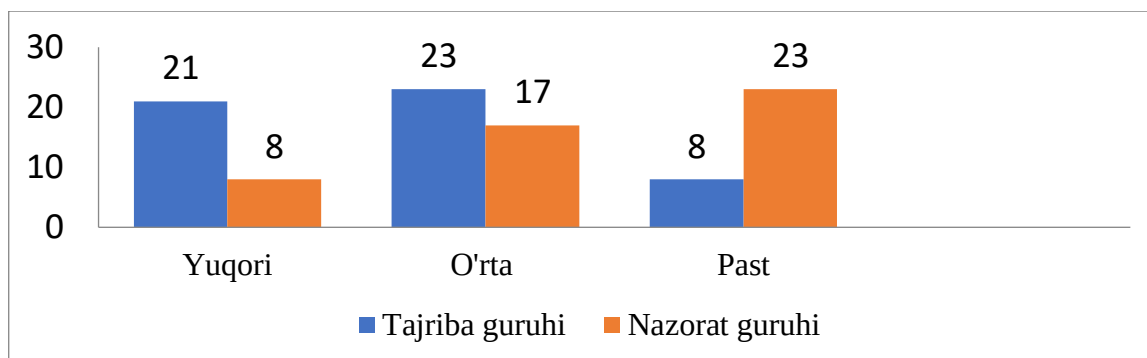
Tajriba guruhida yuqori darajada o'zlashtirgan ya'ni a'lochilar soni 5 nafardan 21 nafarga ko'tarildi, o'rta darajada o'zlashtirganlar soni esa 23 nafar, past o'zlashtirganlar 24 nafardan 8 nafarga pasaydi. Natijalarni quyidagi diagramma orqali ifodalaymiz.

O'quvchilarning musiqiy-tarixiy va nazariy fanlardan dars mashg'ulotlarida olgan bilimlar ko'rsatkichi - tajriba-sinovidan oldingi natijalar qiyosiy tahlili:

O'quvchilarning musiqiy-tarixiy va nazariy fanlardan dars mashg'ulotlarida olgan bilimlar ko'rsatkichi - tajriba-sinovidan keyingi natijalari qiyosiy tahlili:

Ushbu diogrammadan ko'rish mumkinki, tajriba avvalida 9,6 % ni qayd etgan a'lochilar o'quv jarayoniga zamonaviy pedagogic texnologiya va interfaol metodlarni joriylantirilishi bilan 40 % ga ko'tarildi. Past darajada o'zlashtirganlar 46,2 % dan 15,3 % ga pasaydi. O'rta darajada o'zlashtirganlar 44,2 % ni ko'rsatdi. Yuqoridagi so'rovnomasavollari solfedjio (musiqanazariyasi), xorij, rus va o'zbek musiqiadabiyoti fanlaridan tuzilgan bo'lib, sinovdan oldinginatijalar bugun o'quvchilar ushbu fanlarni qay darajada o'zlashtirayotgani haqida umumiy ta'surotni hosil qildi. Tajriba –sinovdan keyingi natijalar esa dars uslubini o'zgartirish – ta'lim jarayonida zamonaviy ta'lim texnologiyalari – interfaol metodlardan foydalanish, o'quvchilar doirasi uchun mo'ljallangan o'quv materiallarini taqdim etish, ular bilan hamkorlikda ishlash, dars vaqti taqsimotiga to'g'ri amal qilib, mavzular ketma-ketligi va uzviy aloqlarini hisobga olib mashg'ulotni amalga oshirish samarali natija berishini ta'kidladi.

Xulosa. Bolalar musiqava san'at maktablari yuqori sinf o'quvchilari hamda musiqiy-tarixiy va nazariy fanlar o'qituvchilari bilan tashkil etilgan tajriba-sinov ishlari jarayonida musiqiy-tarixiy va nazariy fanlarni o'rganish bo'yicha bilimlar monitoringi olib borildi va bu o'quv jarayonining mazmuni hamda texnologik tarkibiy qismlarini takomillashtirishga imkon berdi. Tajriba-sinov ishlari jarayonida “Musiqaadabiyoti”(3-4-o'quv yili uchun), “Maqom va Shashmaqom asoslari” fan dasturlari takomillashtirilib, dastur asosida yaratilgan o'quv qo'llanma ta'lim jarayoniga tatbiq etildi.

Tajriba-sinov ishlari nazariy-metodologik dasturi asosida ishlab chiqilgan bolalar musiqava san'at maktabi o'quvchilarining musiqiy-tarixiy va nazariy fanlar bo'yicha kompetensiyasini rivojlantirish modeli maqsadga muvofiq ekanligi to'g'risidagi taxminlarning asosiligi sinovdan o'tkazildi hamda ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar majmuasi samarali ekanligi tasdiqlandi. Tajriba-sinovi jarayonida qo'llanilgan innovatsion texnologiyalar yuqori sinf o'quvchilarining kompetensiyasini rivojlanishida ijobiy dinamikani ta'minladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Aliqulov M. Innovatsion pedagogika. T.,2012. 53-55-bet.
2. Hamroyev A, Tojiboyev J, Xamroyeva F. O'quvchilarning aqliy faoliyatini insert metodi orqali rivojlantirish.\\Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. Jild:04, nashr: 02. Fevral - 2024 .
3. Mirazimova M. Maktabda ona tili va adabiyot darslarida “FSMU” va “Insert” texnologiyalaridan foydalanish.\\Ta'lim fidoiylari onlayn ilmiy jurnali. May -2022. 535-539-bet.
4. Muhiddin Yuldosh o'g'li Rejabov. “Klaster” – erkin fikrlashning asosiy metodi.\\Scientific progress ilmiy jurnali. Volume:1, ISSUE:4. 34-39- bet.
5. Sobirova G. Bolalar musiqava san'at maktablarida “Musiqaadabiyoti” fanining o'qitish muammolari (Farg'ona viloyatidagi BMSMlar misolida). F., 2022.

Pardaboyeva Aysha Nodir qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Samarqand kampusi 70110102-Pedagogika 2-kurs magistranti
Mannabov Javlon Toxirovich,
p.f.f.d., v.b dotsent.. (PhD)

FRANSUZ TILINI O'RGATISHDA INDIVIDUAL YONDASHUVNING MOTIVATSIYA VA MUSTAQIL TA'LIMGA TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada fransuz tilini o'qitish jarayonida individual yondashuvni qo'llashning o'quvchilar motivatsiyasi hamda mustaqil ta'lim faoliyatiga ta'siri ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, differensial va individual topshiriqlar, o'quvchilarning ehtiyoj va qobiliyatlarini hisobga olish orqali chet tilini o'zlashtirish samaradorligini oshirish masalalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari individual yondashuv o'quvchilarning ichki motivatsiyasini kuchaytirishi, o'z-o'zini boshqarish va mustaqil o'rganish kompetensiyalarini rivojlantirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: individual yondashuv, fransuz tili, motivatsiya, mustaqil ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, chet tillarni o'qitish metodikasi.

Аннотация. В статье рассматривается влияние индивидуального подхода в обучении французскому языку на мотивацию учащихся и формирование навыков самостоятельного обучения. Анализируются теоретические и практические аспекты личностно-ориентированного обучения, дифференцированных и индивидуальных заданий с учётом потребностей и способностей обучающихся. Результаты исследования свидетельствуют о том, что индивидуальный подход способствует повышению внутренней мотивации учащихся и развитию умений саморегуляции и автономного обучения.

Ключевые слова: индивидуальный подход, французский язык, мотивация, самостоятельное обучение, личностно-ориентированное обучение, методика преподавания иностранных языков.

Abstract. This article examines the impact of an individual approach in teaching French on students' motivation and the development of independent learning skills. The study analyzes theoretical and practical aspects of learner-centered education, differentiated and individualized tasks, taking into account learners' needs and abilities. The findings indicate that an individual approach enhances intrinsic motivation and promotes self-regulation and learner autonomy in foreign language learning.

Key words: individual approach, French language, motivation, independent learning, learner-centered education, foreign language teaching methodology.

Kirish. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida chet tillarini, xususan fransuz tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj jadal sur'atlarda ortib bormoqda. Fransuz tili xalqaro diplomatiya, madaniyat, fan va ta'lim sohalarida muhim kommunikativ vosita sifatida e'tirof etilib, uni o'zlashtirish shaxsning kasbiy va intellektual rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli chet tillarini o'qitish jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Ta'lim tizimida o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari hamda o'rganish sur'atlarini hisobga olgan holda o'qitishni tashkil etish muhim pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. An'anaviy ommaviy yondashuv asosida tashkil etilgan darslar barcha o'quvchilarning imkoniyat va ehtiyojlarini to'liq qamrab ololmasligi natijasida ularning faolligi va motivatsiyasining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim jarayoniga individual yondashuvni joriy etish zamonaviy ta'lim paradigmasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. [1.53].

Fransuz tilini o'qitishda individual yondashuv o'quvchilarning til o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchaytirish, ularning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Individual topshiriqlar, differensial metodlar va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning bilimlarni ongli va barqaror o'zlashtirishiga zamin yaratadi. Mazkur holatlar fransuz tilini o'rgatishda individual yondashuvning ilmiy asoslarini chuqur o'rganish va uni amaliyotga joriy etish zaruratini yanada oshiradi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi fransuz tilini o'rgatish jarayonida individual yondashuvni qo'llashning o'quvchilar motivatsiyasi hamda mustaqil ta'lim faoliyatiga ta'sirini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan aniqlash, shuningdek, uning ta'lim samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot davomida individual yondashuvning chet tillarni o'qitish jarayonidagi o'rni, ahamiyati va samaradorligi tizimli ravishda o'rganildi.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

individual yondashuv tushunchasining pedagogik mohiyatini, uning shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasidagi o'rnini hamda zamonaviy ta'lim paradigmasi bilan uzviy bog'liqligini nazariy jihatdan tahlil qilish;

fransuz tilini o'qitishda individual yondashuvni amalga oshirishning shakl, usul va vositalarini aniqlash, ularning didaktik imkoniyatlarini tavsiflash;

individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonining o'quvchilar motivatsiyasi va mustaqil ta'lim faoliyatiga ta'sirini tajriba-sinov ishlari asosida o'rganish va tahlil qilish;

olingan natijalar asosida fransuz tilini o'qitish jarayonida individual yondashuvni samarali qo'llashga qaratilgan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Individual yondashuvning nazariy asoslari

Individual yondashuv - bu ta'lim jarayonida har bir o'quvchining individual psixologik, intellektual va ijtimoiy xususiyatlarini, shuningdek, qiziqishlari, ehtiyojlari va o'rganish imkoniyatlarini hisobga olgan holda o'qitishni tashkil etish tizimidir. Mazkur yondashuv o'quvchini ta'lim jarayonining markaziga qo'yib, uning shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lib, zamonaviy pedagogikada shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi.

Pedagogik tadqiqotlarda individual yondashuv o'quvchining bilish faoliyatini faollashtirish, ta'lim mazmunini individuallashtirish va o'qitish jarayonini differensial tashkil etishning samarali vositasi sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvda o'quvchilarning individual farqlari - bilim darajasi, idrok etish tezligi, mustaqil ishlash qobiliyati hamda psixologik xususiyatlari muhim mezon sifatida e'tiborga olinadi. Natijada ta'lim jarayoni yanada moslashuvchan va samarali shaklda tashkil etiladi. [2,3].

Chet tillarni, jumladan fransuz tilini o'qitishda individual yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki til o'rganish jarayoni kommunikativ faoliyat, tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirish kabi murakkab kompetensiyalarni shakllantirishni talab etadi. Individual yondashuv o'quvchining til o'rganishga bo'lgan ehtiyoji, avvalgi bilim darajasi, lingvistik tajribasi hamda o'rganish uslubiga mos metod va texnologiyalarni tanlash imkonini beradi.

Shuningdek, individual yondashuv asosida tashkil etilgan chet tili darslari o'quvchilarda ijobiy psixologik muhitni shakllantiradi, ularning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi va ta'lim jarayonida faol ishtirok etishga undaydi. Bu esa nafaqat bilimlarni o'zlashtirish darajasini oshiradi, balki o'quvchilarning motivatsiyasi va mustaqil ta'limga bo'lgan munosabatining rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Motivatsiya va mustaqil ta'limni shakllantirish

Motivatsiya chet tilini o'rganish jarayonida yetakchi omillardan biri bo'lib, u o'quvchining ta'lim faoliyatiga bo'lgan munosabati, faolligi va o'zlashtirish darajasini belgilaydi. Pedagogik adabiyotlarda motivatsiya ichki va tashqi turlarga ajratilib, ayniqsa ichki motivatsiya barqaror va samarali ta'limning asosiy sharti sifatida e'tirof etiladi. Individual yondashuv asosida tashkil

etilgan ta'lim jarayonida o'quvchining qiziqishlari, ehtiyojlari va shaxsiy maqsadlari inobatga olinishi natijasida uning ichki motivatsiyasi kuchayadi.

Fransuz tilini o'qitishda individual yondashuv o'quvchiga o'z imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasiga mos topshiriqlarni bajarish imkonini beradi. Bu esa muvaffaqiyat hissini shakllantirib, o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va chet tilini o'rganishga bo'lgan ijobiy munosabatini mustahkamlaydi. Natijada o'quvchi ta'lim jarayonining passiv ishtirokchisidan faol subyektiga aylanadi.

Mustaqil ta'lim o'quvchining bilim olish jarayonida mustaqil fikrlashi, o'z-o'zini boshqarishi va mas'uliyatni his etishini ta'minlaydigan muhim pedagogik omil hisoblanadi. Individual yondashuv asosida berilgan mustaqil topshiriqlar, loyiha ishlari, ijodiy vazifalar, shuningdek, autentik matnlar bilan ishlash va onlayn ta'lim resurslaridan foydalanish o'quvchilarning mustaqil ta'lim kompetensiyasini rivojlantiradi.

Shuningdek, fransuz tilini o'rganishda raqamli texnologiyalar va masofaviy ta'lim platformalaridan individual foydalanish o'quvchilarning o'z bilimlarini mustaqil ravishda chuqurlashtirishiga imkon yaratadi. Bu jarayon o'quvchilarda o'z-o'zini baholash, ta'lim faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirib, ularning uzluksiz ta'limga tayyorligini ta'minlaydi.

Tadqiqot jarayonida fransuz tili darslarida individual yondashuv asosida tashkil etilgan tajriba-sinov mashg'ulotlari o'tkazildi. Tajriba ishlari umumta'lim yoki oliy ta'lim muassasasi sharoitida olib borilib, unda tajriba va nazorat guruhlar shakllantirildi. Nazorat guruhida an'anaviy o'qitish usullari qo'llanilgan bo'lsa, tajriba guruhida individual yondashuvga asoslangan differensial topshiriqlar, shaxsga yo'naltirilgan metodlar va mustaqil ta'limni rag'batlantiruvchi mashg'ulotlar tashkil etildi.

Tajriba jarayonida o'quvchilarning motivatsiya darajasini aniqlash uchun so'rovnoma, kuzatuv va suhbat metodlaridan foydalanildi. Mustaqil ta'lim faoliyatining rivojlanish darajasi esa mustaqil topshiriqlarni bajarish sifati, loyiha ishlaridagi faollik va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalari asosida baholandi. Olingan natijalar tajriba boshida va yakunida solishtirma tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, individual yondashuv qo'llanilgan tajriba guruhida o'quvchilarning fransuz tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishi va ichki motivatsiyasi sezilarli darajada oshdi. Shuningdek, mustaqil ishlash faolligi, ta'lim jarayoniga mas'uliyat bilan yondashish hamda o'z bilimlarini mustaqil ravishda chuqurlashtirishga intilish kuchaydi. Nazorat guruhi bilan taqqoslaganda, tajriba guruhida ta'lim samaradorligining yuqori natijalari kuzatildi.

Olingan ma'lumotlar individual yondashuv fransuz tilini o'qitishda motivatsiyani oshirish va mustaqil ta'lim kompetensiyalarini shakllantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Ta'lim sohasining hozirgi tendentsiyalari shuni ko'rsatadiki, har bir shaxs uchun o'ziga xos yondashuvlar va usullarni ishlab chiqish zarurati tobora kuchayib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, fransuz tilini o'qitish jarayonida individual yondashuvni qo'llash alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu esseimizda fransuz tilini o'rganishda individual yondashuvning motivatsiya hamda mustaqil ta'lim jarayonlariga ta'sirini tahlil qilamiz. [4,5].

Individual yondashuv pedagogik amaliyotda o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim berishni anglatadi. Bu yondashuv turli jihatlariga e'tibor qaratadi, jumladan, shaxsning qiziqishlari, ehtiyojlari, qobiliyatlari va motivatsiyasini inobatga oladi. Fransuz tili o'qituvchilari ushbu yondashuvdan foydalangan holda o'quvchilar orasida yuqori darajadagi qiziqish va faollikni rag'batlantirishlari mumkin bo'ladi.

Fransuz tilini o'rgatish jarayonida individual yondashuvni qo'llash alohida ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv har bir talabaning qobiliyatlari, qiziqishlari va maqsadlariga mos ravishda darslarni tashkil etish imkonini beradi. Shu tariqa talabalar o'zlarining ichki motivatsiyasini oshirishga va mustaqil o'rganishga yo'naltiriladi.

Individual yondashuv orqali talabalar o'zlarining shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini boshqarishi mumkin bo'ladi. Masalan, ba'zi talabalar muloqot ko'nikmalarini

rivojlantirish uchun Fransiya sayohat qilishni xohlashlari yoki biznes sohasida ishlash uchun maxsus lug'atlarni o'rganish zarurati tug'ilishi mumkin. Bunday hollarda individual yondashuv ularni motivatsiyalovchi omillar sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, talabalarning yutuqlari haqidagi muntazam monitoringi ularning faolligini yanada oshiradi va o'qitish samaradorligini oshiradi.

Talabalar individual yondashuv yordamida o'zlarini mustaqil ravishda boshqarish qobiliyatini rivojlantiradilar. Ular mustaqil ravishda vazifalarni tanlash, vaqtni taqsimlash va materiallarni izlashda tajriba orttirishadi. Bu esa keyinchalik ularning hayotda muvaffaqiyatga erishishida muhim rol o'ynaydi. Mustaqillik ruhida mashg'ulotlar talabalarga o'z imkoniyatlarini anglashga yordam beradi va ularni kelajakdagi qiyinchiliklarga tayyorlaydi.

Fransuz tilini o'rgatishda individual yondashuv talabalarda ichki motivatsiyani kuchaytirib, mustaqil ta'lim ko'nikmalarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu yondashuv nafaqat bilimlarning mustahkamlanishiga, balki shaxsning rivojlanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Fransuz tilini o'rganish jarayoni murakkabligi sababli, o'quvchilarni doimiy ravishda rag'batlantirish muhimdir. Individual yondashuv orqali o'qituvchilar har bir o'quvchining qobiliyatini va qiziqishini hisobga olib, maqsadli mashg'ulotlar tashkil etishlari mumkin. Masalan, ayrim talabalar nutqni rivojlantirishga intiladilar, boshqalari esa grammatikani chuqurroq o'zlashtirishni xohlashadi. Bunday hollarda, o'qituvchining individual yondashuvi bilan har bir talabaning ehtiyojlariga mos keladigan darsliklar va mashqlarni tanlash imkoniyati yaratiladi.

Ushbu yondashuv natijasida o'quvchilarga fransuz tilini o'rganishning ahamiyati va foydalarini his qilish imkoniyatini beradi. Natijada ular o'rganishga yanada qiziqib, faol ishtirok etishadi. Shunday qilib, individual yondashuv talabalarning ichki motivatsiyasiga ijobiy ta'sir qiladi va ularning ta'lim jarayonida muvaffaqiyat qozonishiga yordam beradi.

Hozirgi zamon ta'lim tizimida mustaqil o'rganishni rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Individual yondashuv o'quvchilardan mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilishni talab qiladigan muhitni yaratadi. Fransuz tilini o'rganishda bunday yondashuv talabalarni darslikdan tashqari materiallarni izlashga, o'zlari uchun kerakli resurslarni topishga undaydi. Misol tariqasida, individual yondashuv asosida tuzilgan darsliklarda talaba tomonidan tanlangan mavzular yuzasidan ma'lumot qidirish topshiriqlari berilishi mumkin. Bunda talaba internet, lug'atlar yoki boshqa manbalardan foydalanishi lozim bo'ladi.

Shu tariqa, individual yondashuv talabalarda mustaqil ta'lim olishga moyillik hosil qiladi. Ular yangi bilimlarni mustaqil ravishda olish, ularni hayotiy vaziyatlarda qo'llashga odatlanib borishadi. Bundan tashqari, mustaqil o'rganish ko'nikmalari kelajakda professional faoliyatlarida ham foydalidir.

Ta'kidlash lozimki, fransuz tilini o'rgatishdagi individual yondashuv nafaqat talabalarning motivatsiyasini oshiradi, balki mustaqil ta'lim ko'nikmalarini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilarning har bir talabaning shaxsiy xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishi fransuz tilini samarali o'rganish imkonini beradi. Buning natijasida o'quvchilar tilni mukammal egallaydilar va uning kundalik hayotida foydalana oladilar. Ushbu yondashuv nafaqat fransuz tilini o'rganuvchi talabalar uchun foydali, balki butun ta'lim tizimi uchun ham istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, fransuz tilini o'rgatishda individual yondashuvni qo'llash ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Mazkur yondashuv o'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasi, qiziqishlari va psixologik imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi bilan ahamiyatlidir. Natijada o'quvchilar o'z imkoniyatlariga mos ta'lim muhiti bilan ta'minlanib, tilni o'zlashtirish jarayonida faolroq ishtirok etadi va o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasi mustahkamlanadi. Shuningdek, individual yondashuv o'quvchilarda mustaqil fikrlash, o'z-o'zini nazorat qilish va o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantiradi. Differensial topshiriqlar, shaxsiy o'quv trayektoriyalari va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali har bir o'quvchining til o'rganishdagi ehtiyojlari qondiriladi. Bu esa bilimlardagi tafovutlarni kamaytirib, ta'lim sifatining barqaror oshishiga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, individual yondashuvni fransuz tilini o'qitish amaliyotiga tizimli ravishda joriy etish chet tillarni o'qitishda innovatsion va samarali natijalarga erishish, raqobatbardosh hamda kommunikativ kompetensiyaga ega shaxslarni tayyorlash uchun muhim pedagogik omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hasanboeva O. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Yo'ldoshev J.G. Ta'lim metodlari va innovatsiyalar. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
3. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: CUP, 2018.
4. Little D. Learner Autonomy in Language Learning. – London: Routledge, 2017.
5. Motivatsiya va mustaqil ta'lim. Internet resurs.

Bekchonova Iroda Shavkat qizi
Urganch Davlat Pedagogika instituti
Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(Maktabgacha ta'lim) mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MANTIQUIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada didaktik o'yinlarning maktabgacha yoshdagi bolalarning mantiqiy tafakkurini shakllantirishdagi o'rni va samaradorligi ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot Qo'shko'pir tumanidagi 13-sonli maktabgacha ta'lim tashkilotining katta guruhida olib borildi. Eksperimental guruhda 2-3 hafta davomida mantiqiy o'yinlarga asoslangan mashg'ulotlar tashkil qilindi va natijalar nazorat guruhi ko'rsatkichlari bilan solishtirildi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, didaktik o'yinlar bolalarda solishtirish, guruhlash, ketma-ketlik yaratish, muammo yechish va xulosa chiqarish ko'nikmalarining sezilarli darajada rivojlanishiga sabab bo'ladi. O'yin jarayonining yuqori motivatsiya, emotsional erkinlik va ijtimoiy faollikni ta'minlashi mantiqiy tafakkur shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari o'yin faoliyatining pedagogik ahamiyatini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: didaktik o'yin, mantiqiy tafakkur, maktabgacha yosh, eksperiment, guruhlash, solishtirish, muammo yechish, pedagogika.

Abstract. This article examines the pedagogical impact of didactic games on the development of logical thinking in preschool children. The study was conducted in the senior group of Kindergarten No. 13 in Qo'shko'pir district with the children aged 5–6. During the 2–3-week experimental phase, children in the experimental group engaged in structured logical games, while the control group continued traditional instruction. The findings indicate significant improvements in comparison, classification, sequencing, problem-solving, and reasoning skills among children exposed to didactic games. Increased motivation, emotional comfort, and active participation contributed to the effectiveness of the learning process. The results support the theories of Vygotsky and Piaget regarding experiential and socially supported learning. Overall, didactic games proved to be an effective and natural means of fostering logical thinking in early childhood education.

Key words: didactic games, logical thinking, pre-schoolers, experiment, classification, sequencing, problem solving, pedagogy.

Аннотация. В данной статье рассмотрено педагогическое значение дидактических игр в формировании логического мышления у детей дошкольного возраста. Исследование проведено в старшей группе детского сада №13 Кушкуньинского района с детей 5–6 лет. В течение 2–3 недель экспериментальная группа выполняла специально подобранные логические игры, тогда как контрольная группа обучалась традиционными методами. Результаты показали заметный рост умений сравнивать, классифицировать, устанавливать последовательности, решать простые задачи и делать выводы. Высокая мотивация, эмоциональная свобода и активное участие детей усилили эффективность игрового обучения. Полученные данные подтверждают идеи Вygотского и Пиаже о роли опыта и совместной деятельности в когнитивном развитии. В целом, дидактические игры доказали свою результативность в развитии логического мышления дошкольников.

Ключевые слова: дидактические игры, логическое мышление, дошкольники, эксперимент, классификация, сравнение, последовательность, развитие.

Kirish. Maktabgacha yosh bolaning intellektual rivojida mantiqiy tafakkur alohida ahamiyatga ega bo'lgan psixik jarayonlardan biridir. Tafakkur - bu voqelikni tahlil qilish, bog'liqliklarni aniqlash, umumlashtirish va xulosa chiqarish qobiliyatidir. O'zbekistonlik psixolog L. Vygotskiy (tarjimada) ta'kidlaganidek, bola tafakkuri ijtimoiy muhit va faoliyat jarayonida shakllanadi va o'yin bu jarayonning eng tabiiy shaklidir (Vygotsky, 1978). Z. Nishonova (2020)

o'z tadqiqotida didaktik o'yinlar bolalarda tahlil qilish va solishtirish kabi mantiqiy operatsiyalarni rivojlantirishda samarali vosita ekanini qayd etadi.

Turkiyalik tadqiqotchi K. Arslan (2017) "Didaktik o'yinlar bolalarning muammoni hal qilish qobiliyatini tezlashtiradi" deb ta'kidlab, o'yin orqali o'rganish bolaning mantiqiy fikrlash jarayonlarini faollashtirishini ko'rsatadi. Ingliz tadqiqotchisi J. Piaget esa mantiqiy fikrlashning asosiy bosqichlari aynan 2–7 yosh oralig'ida shakllanishini qayd etib, shu davrda tajribaga asoslangan o'yin faoliyati muhimligini alohida ta'kidlaydi (Piaget, 1962).

Yuqoridagi ilmiy manbalarga asosanib aytish mumkinki, didaktik o'yinlar bolaning bilim olish vositasi bo'lish bilan birga uning mantiqiy tafakkurini asta-sekinlik bilan shakllantiradi. Maktabgacha ta'lim bo'yicha o'zbek olimasi M. Jo'rayeva (2019) "O'yin bolani fikr yuritishga majbur qiladi, har bir topshiriq esa mantiqiy bog'lanish izlashga undaydi" deb yozadi.

Shu sababdan mazkur tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarda didaktik o'yinlar asosida mantiqiy tafakkurning rivojlanish dinamikasini o'rganishga qaratildi. Tadqiqot Qo'shko'pir tumanida joylashgan 13-sonli bog'chaning katta guruhi misolida amalga oshirildi.

Metodlar

Ushbu tadqiqot Qo'shko'pir tumanida joylashgan 13-sonli maktabgacha ta'lim tashkilotining katta guruhida o'tkazildi. Tadqiqot 2025-yil yanvar–fevral oylarida amalga oshirilib, jami uch asosiy bosqichni o'z ichiga oldi. Tadqiqotda 5–6 yosh oralig'idagi 22 nafar bola qatnashdi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlov asosida ikki teng qismga - eksperimental guruh (11 nafar) va nazorat guruhi (11 nafar)ga ajratildi. Tadqiqotning umumiy maqsadi didaktik o'yinlarning mantiqiy tafakkurga ta'sirini o'lchash va taqqoslashdan iborat bo'ldi.

Tadqiqotning dastlabki 1 haftasi davomida katta guruhi bolalarining tabiiy faoliyati, muloqoti va o'yin jarayoni tizimli ravishda kuzatildi. Bu bosqichda tadqiqotchi mashg'ulotlarga aralashmagan holda tarbiyachi faoliyati va bolalarning xatti-harakatlarini tashqi kuzatuv asosida qayd etdi. Kuzatuvning maqsadi bolalarning boshlang'ich mantiqiy tafakkur darajasini, tahlil qilishga bo'lgan moyilligini, solishtirish va guruhlashdagi mustaqilligini aniqlashdan iborat edi. Har bir bola uchun individual kuzatuv varaqalari tayyorlandi va ularda bolaning topshiriqqa bo'lgan reaksiyasi, savol berish faolligi, o'yin davomida muammoni hal qilishga urinishlari belgilanib bordi. Ushbu boshlang'ich ma'lumotlar keyinchalik eksperiment natijalarini taqqoslash uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Kuzatuvdan so'ng bolalarning mantiqiy tafakkuri Maxmudova (2018) tomonidan taklif etilgan besh indikator - solishtirish, guruhlash, ketma-ketlikni aniqlash, muammo yechish va xulosa chiqarish - asosida dastlabki diagnostika orqali baholandi. Har bir ko'nikma maxsus topshiriqlar bilan tekshirildi. Masalan:

"Nimani ortiqcha?" - solishtirish uchun,

"Shakllarni joylashtir" - guruhlash uchun,

"Ketma-ketlikni davom ettir" - mantiqiy tartib uchun.

Baholash natijalari sonli ballar ko'rinishida qayd etilib, ikki guruhning boshlang'ich ko'rsatkichlari o'rtasida sezilarli farq yo'qligi aniqlandi. Bu esa eksperiment uchun teng sharoit yaratdi.

Eksperimental bosqich 2–3 hafta davomida o'tkazildi. Ushbu davrda eksperimental guruh bilan haftasiga 3 marotaba, har safar 20–25 daqiqalik didaktik o'yin mashg'ulotlari tashkil etildi. Mashg'ulotlar mazmuni turkiyalik tadqiqotchi Yilmaz (2016) tomonidan tavsiya etilgan mantiqiy o'yinlar tizimi asosida moslashtirildi. Tanlangan o'yinlar quyidagilarni o'z ichiga oldi:

"Nimani ortiqcha?" - solishtirishni rivojlantirish,

"Ketma-ketlikni top" - mantiqiy izchillikni shakllantirish,

"Shakllarni guruhla" - tasniflash ko'nikmasini kuchaytirish,

"Mantiqiy ko'prik" - sabab-oqibat aloqalarini tushuntirish,

"Top va tushuntir" - fikrni asoslash va izohlash.

Mashg'ulotlar guruhi, juftlikda va individual shakllarda tashkil qilindi. Tarbiyachining roli yo'naltiruvchi bo'lib, bolalarga tayyor javoblar berilmadi, aksincha ularning mustaqil fikrlashi rag'batlantirildi. Har bir o'yin davomida bolalarning muammo yechish tezligi, qaror qabul

qilishdagi ishonchi, ogʻzaki izohlash koʻnikmasi va mantiqiy tahlilga boʻlgan qiziqishi yozma ravishda qayd etib borildi.

Mazkur 2–3 haftalik davrda nazorat guruhida anʼanaviy oʻqitish usullari qoʻllanildi. Mashgʻulotlar koʻproq tushuntirish, koʻrsatma berish va koʻrgazmali materiallardan foydalanish asosida tashkil qilindi. Bu guruhda didaktik oʻyinlar qoʻllanilmadi. Tarbiyachi har haftada bolalarning ishtiroki va faolligi haqida qisqa qaydlar yuritdi. Nazorat guruhi eksperimental taʼsirga uchramaganlik sababli keyingi taqqoslash uchun muhim mezon boʻlib xizmat qildi.

Eksperimental bosqich tugagach, dastlabki diagnostika mezonlari asosida yana baholash oʻtkazildi. Har ikki guruhning natijalari foizli taqqoslash orqali solishtirildi. Maʼlumotlar Best va Kahn (2006) tomonidan taklif etilgan sifat va miqdoriy tahlil usullari asosida oʻrganildi. Shuningdek, tarbiyachi bilan yakuniy suhbat oʻtkazilib, bolalardagi emotsional oʻsish, oʻziga ishonch va darsdagi faollik haqidagi sifat maʼlumotlari ham umumlashtirildi.

Natijalar.

Mantiqiy tafakkur koʻrsatkichlari oʻsdi

Eksperimental guruhda mantiqiy operatsiyalarni bajarish koʻrsatkichlari 42% dan 78% gacha oshgan boʻlsa, nazorat guruhida ushbu oʻsish 44% dan 52% gacha boʻldi. Bu didaktik oʻyinlar bolaning fikrlash faoliyatini sezilarli darajada faollashtirishini koʻrsatadi.

Solishtirish va guruhlash koʻnikmalari shakllandi

Eksperimental guruh bolalarining 9 nafari predmetlarni shakli, rangi va funksiyasiga koʻra mustaqil guruhlay olishni boshladi. Bu Piaget (1962) taʼkidlagan tasniflash bosqichining faollashganidan dalolat beradi.

Muammo yechish faolligi oshdi. “Top va tushuntir” oʻyini orqali bolalar argument keltirish va oʻz fikrini asoslashga harakat qila boshladi. Tarbiyachi suhbatlaridan maʼlum boʻlishicha, bolalarda savol berish soni keskin oshgan (Joʻrayeva, 2019).

Qiziqish va motivatsiya kuchaydi

Turk olimi Arslan (2017) taʼkidlaganidek, oʻyin jarayonidagi musobaqalilik elementi bolani faol fikrlashga undaydi. Ushbu guruhda ishtirok faolligi 65% dan 93% gacha oshdi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari didaktik oʻyinlarning maktabgacha yoshdagi bolalar mantiqiy tafakkuriga sezilarli taʼsir koʻrsatishini koʻrsatib berdi. Muhokama jarayonida olingan kuzatuvlar mavjud ilmiy qarashlar bilan solishtirildi va ularning oʻzaro uygʻunligi tahlil qilindi. Eng avvalo, oʻyin jarayonining tabiiy rivojlanish omili sifatida namoyon boʻlgani eʼtiborga loyiqdir. Tadqiqot davomida katta guruhdagi bolalar mantiqiy vazifalarni oʻyin orqali bajarishga kirishganlarida, jarayon majburiy oʻqitishdan koʻra koʻproq qiziqish va ijobiy hissiyot bilan kechgani aniq koʻrindi. Bu holat Oʻzbekistonlik pedagog olimlar tomonidan ilgari surilgan “oʻyin taʼlimning eng tabiiy va qulay shaklidir” degan fikrlar bilan uygʻunlashadi (Hasanboyeva, 2012). Oʻyin shakli bolaning ichki faolligini kuchaytirgani sababli mantiqiy tafakkur ham tabiiy ravishda rivojlana boshladi.

Tadqiqot natijalari Piagetning kognitiv rivojlanish haqidagi nazariyasini ham bilvosita qoʻllab-quvvatlaydi. Piaget (1964) taʼkidlaganidek, preoperatsion bosqichdagi bolalar mantiqiy operatsiyalarni bajarishda aniq materiallar, tajriba va faol amaliy harakatlarga muhtoj boʻladi. Kuzatuv jarayonida bolalar aynan oʻyin davomida predmetlarni taqqoslash, ketma-ketlik tuzish, sabab-oqibatni aniqlash kabi faol amaliy jarayonlarga kirishganlarida mantiqiy xulosalarni tezroq shakllantira boshladilar. Bu shuni anglatadiki, didaktik oʻyinlar bolaga mavhum mantiqiy fikrlashga emas, balki real holatga asoslangan mantiqiy fikrlashga imkon yaratadi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasi bilan hamohang boʻldi. Vygotskiy (1978) oʻyin bolaning yangi bilim va koʻnikmalarni egallashi uchun kognitiv imkoniyatlarini kengaytirishini taʼkidlagan. Katta guruhda kuzatilgan jarayonlarda ham bolalar oʻyin davomida oʻzlari mustaqil bajara olmaydigan mantiqiy vazifalarni asta-sekin qoʻllab-quvvatlovchi muhit yordamida oʻrganib bordilar. Ilk bosqichlarda tarbiyachining yordami zarur boʻlgan topshiriqlar keyingi haftalarda bolalar tomonidan mustaqil bajarila boshladi. Bu oʻyin jarayoni bolada yangi fikrlash darajasiga oʻtish uchun vosita sifatida ishlaganini koʻrsatadi.

Muhokama davomida yana bir muhim jihat aniqligi, didaktik o'yinlar nafaqat mantiqiy fikrlash, balki ijtimoiy hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini ham faollashtirdi. Bolalar o'z fikrlarini asoslashga harakat qilishi, boshqalar tanlovini tahlil qilishi va o'z xulosasini himoya qilishi mantiqiy tafakkurning ijtimoiy kontekstda shakllanishini ko'rsatdi. Bu Fisher (2010) tomonidan ilgari surilgan "faol ishtirokchi bola passiv tinglovchiga nisbatan ancha tez rivojlanadi" degan g'oyani tasdiqlaydi. O'yin jarayoni bolani ham fikrlashga, ham muloqotga majbur qilgani sababli tafakkur jarayoni yanada samaraliroq bo'ldi.

Turkiyalik tadqiqotchi Kula (2019) didaktik o'yinlarning bolada ishonch va mustaqillikni rivojlantirishi haqida so'z yuritarkan, aynan o'yin orqali bola "xatodan qo'rqmay tajriba qilish" imkoniga ega bo'lishini ta'kidlaydi. Tadqiqotda ham uchinchi haftaga kelib bolalarning xato qilishdan qo'rqmay turli variantlarni sinab ko'rishi, taxminlar bildirishga jur'at qilishi, o'z fikrini himoya qilishi kuzatildi. Bu esa mantiqiy tafakkurning asosi bo'lgan taxmin, tahlil va xulosa chiqarish jarayonining kuchayganidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, didaktik o'yinlarning qisqa muddatda ham sezilarli natija berishi mumkin. Bu Yilmaz (2020) tomonidan ilgari surilgan "o'yin emotsional xavfsizlikni ta'minlagan muhitda bolani yuqori kognitiv faollikka olib keladi" degan ilmiy xulosaga mos keldi. O'yin jarayonida bolalar o'zini erkin tutgani, xatodan qo'rqmagani sababli mantiqiy tafakkur jarayoni ham to'siqsiz kechdi.

Umuman olganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, didaktik o'yinlar mantiqiy tafakkurni shakllantirishda samarali, tabiiy va motivatsion pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular bola tafakkuriga nafaqat intellektual, balki emotsional va ijtimoiy jihatdan ham ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotning qisqa muddatli bo'lishiga qaramay, sezilarli o'zgarishlar o'yinning potentsial kuchini namoyon etdi. Kelgusida didaktik o'yinlarni uzoq muddatli, tizimli shaklda qo'llash orqali yanada chuqurroq natijalarga erishish mumkinligi haqida ilmiy taxminlar tug'ildi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarda mantiqiy tafakkurni shakllantirish jarayonida didaktik o'yinlarning pedagogik ahamiyatini chuqurroq yoritib berdi. Tadqiqot Qo'shko'pir tumanida joylashgan 13-sonli bog'chaning katta guruhi misolida olib borilgani sababli natijalar real amaliy muhitga asoslandi va bunday o'yinlarning ta'lim jarayonida qo'llanishi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham samarali ekanini ko'rsatdi. Qisqa muddat - ikki-uch haftalik kuzatuvlar shuni tasdiqladiki, didaktik o'yinlar bolalarda mantiqiy fikrlashning dastlabki elementlarini shakllantirishga imkon beradi va bu jarayon tabiiy, majbursiz va ijobiy motivatsiya asosida kechadi.

Tadqiqotdan kelib chiqqan eng muhim xulosalardan biri shundaki, o'yin bolaning kognitiv rivojlanishida markaziy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Dastlab bolalar mantiqiy topshiriqlarga ehtiyotkorlik bilan yondashgan bo'lsalar-da, o'yin faoliyati joriy etilgach, ularda mustaqil ravishda qaror qabul qilishga, predmetlarni tahlil qilishga, o'xshashlik va farqlarni aniqlashga intilish sezilarli darajada kuchaydi. Bu holat Piaget (1964) tomonidan ilgari surilgan preoperatsion bosqichdagi bolalar uchun real harakat va tajribaga tayanilgan o'rganishning muhimligi haqidagi nazariyani amalda tasdiqladi. Demak, mantiqiy tafakkur mavhum bilim orqali emas, balki faol tajriba orqali shakllanadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari Vygotskiy (1978) tomonidan ta'riflangan yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasini ham qo'llab-quvvatlaydi. O'yin jarayonida bolalar tarbiyachi ko'magi, o'rtoqlari bilan o'zaro muloqot va qo'llab-quvvatlovchi muhit orqali avval bajara olmagan vazifalarni asta-sekin mustaqil bajarishga o'rgandilar. Bu shuni anglatadiki, didaktik o'yinlar bolaning mavjud bilim va imkoniyatlari bilan undan keyingi rivojlanish bosqichi o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Tadqiqot jarayonida kuzatilgan o'zgarishlar, qisqa muddatli bo'lishiga qaramay, o'yin orqali fikrlash hajmi va murakkabligini oshirish mumkinligini ko'rsatdi.

Didaktik o'yinlarning yana bir muhim jihati shundaki, ular mantiqiy tafakkur rivojini faqat intellektual jarayon sifatida emas, balki ijtimoiy va emotsional rivojlanish bilan uyg'un holda ta'minlaydi. katta guruhidagi bolalarda o'z fikrini ifodalash, tanlovini asoslash, boshqalarning fikriga munosabat bildirish kabi ko'nikmalarning shakllanganligi bu jarayonning ijtimoiy xarakterga ega ekanini ko'rsatdi. Bu Fisher (2010) tomonidan ta'kidlangan faol ishtirokchilikning

ta'lim samaradorligidagi o'rni haqidagi fikrlar bilan hamohang. Bola o'yin jarayonida nafaqat fikrlaydi, balki muloqot qiladi, o'zini namoyon etadi, ishonch hosil qiladi - bularning barchasi mantiqiy tafakkurning rivoji uchun psixologik zamin yaratadi.

Tadqiqot natijalari turk va o'zbek tadqiqotchilarining ilmiy qarashlarini ham amalda qo'llab-quvvatladi. Hasanboyeva (2012) didaktik o'yinlarning tafakkurni faollashtirishdagi o'rnini ta'kidlagan bo'lsa, Kula (2019) va Yilmaz (2020) o'yin bola uchun emotsional xavfsiz, erkin tajriba maydonini yaratishini qayd etgan. Katta guruhida kuzatilgan ijobiy o'zgarishlar ushbu nazariy xulosalarning amaliy isbotiga aylandi. Bolalar xatodan qo'rqmasdan turli variantlarni sinab ko'rishi, taxminlar bildirishga jur'at qilishi va o'z tanlovini mantiqan asoslashga harakat qilishi o'yin jarayonining motivatsion kuchini yaqqol namoyon etdi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, didaktik o'yinlar maktabgacha ta'lim jarayonida mantiqiy tafakkurni shakllantirishning samarali, iqtisodiy jihatdan tejamkor, bolaga mos va tabiiy metodidir. Ular ta'limni majburiyatdan qiziqish va zavq manbaiga aylantiradi. Qisqa muddatli bo'lishiga qaramay, ushbu tadqiqot o'yinlarning rivojlantiruvchi salohiyati juda yuqori ekanini ko'rsatdi. Shu bois didaktik o'yinlarni tizimli ravishda, uzoq muddat davomida tashkil etish, metodik yondashuvni takomillashtirish va ota-onalar hamda tarbiyachilarni bu borada o'qitish kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarb yo'nalish bo'lib qoladi.

Natijalardan kelib chiqib aytish mumkinki, didaktik o'yinlar maktabgacha yoshdagi bolalarda mantiqiy tafakkurni shakllantirishga nafaqat yordam beradi, balki bu jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi. Demak, o'yin - bolada fikrlashning boshlanish nuqtasi, uning kelajakdagi intellektual rivojlanishining poydevoridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Arslan, Kemal. *Okul Öncesinde Didaktik Oyunlar ve Problem Çözme Becerileri*. Ankara, 2017. 214 pp.
2. Best, John, and James Kahn. *Research in Education*. Boston, 2006. 332 pp.
3. Bruner, Jerome. *Child's Talk and Thinking*. Oxford, 1983. 276 pp.
4. Jo'rayeva, M. *Maktabgacha Ta'lim Metodikasi*. Toshkent, 2019. 189 pp.
5. Nishonova, Z. *Maktabgacha Yoshdagi Bolalar Tafakkuri Rivoji*. Samarqand, 2020. 203 pp.
6. Piaget, Jean. *The Psychology of the Child*. New York: Basic Books, 1962. 240 pp.
7. Vygotsky, Lev. *Mind in Society*. Harvard University Press, 1978. 176 pp.
8. Yilmaz, Deniz. *Mantıksal Oyunların Çocuk Gelişimindeki Rolü*. İstanbul, 2016. 158 pp.

Abdullayeva Dilrabo Baxtiyor qizi,
Abu Rayxan Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

OILAVIY ZO‘RAVONLIKNING O‘SMIR SHAXSI RIVOJLANISHIGA TA‘SIRINI O‘RGANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilaviy zo‘ravonlikning o‘smir shaxsi rivojlanishiga ta‘sirini o‘rganish zamonaviy psixologiya fanining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, o‘smirlik davrini inson hayotidagi eng sezgir va o‘tish bosqichi sifatida talqin qiluvchi ilmiy qarashlarga asoslanadi. O‘smirning shaxsiy yetilishi, o‘zini anglash jarayoni, emotsional barqarorligi va ijtimoiy munosabatlar tizimiga moslashuvi aynan oiladagi psixologik muhit sifati bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli oilada sodir bo‘ladigan zo‘ravonlikning har qanday ko‘rinishi o‘smirning ichki kechinmalari, o‘ziga nisbatan munosabati hamda tashqi olam bilan muloqotini shakllantiruvchi psixologik mexanizmlarni izdan chiqaradi.

Kalit so‘zlar: oilaviy zo‘ravonlik, xorijiy tadqiqotlar, psixologik zo‘ravonlik, jismoniy zo‘ravonlik, gender tengligi, ijtimoiy omillar, o‘smir psixikasi, psixologik oqibatlar, davlat siyosati, himoya mexanizmlari.

Аннотация. В данной статье изучается влияние семейного насилия на развитие личности подростка, что рассматривается как одно из наиболее актуальных направлений современной психологической науки. Исследование основывается на научных подходах, трактующих подростковый возраст как наиболее чувствительный и переходный этап в жизни человека. Личностное становление подростка, процессы самосознания, эмоциональная устойчивость и адаптация к системе социальных отношений напрямую связаны с качеством психологической среды в семье. В связи с этим любые формы насилия в семье нарушают психологические механизмы, формирующие внутренние переживания подростка, его отношение к себе и взаимодействие с внешним миром.

Ключевые слова: семейное насилие, зарубежные исследования, психологическое насилие, физическое насилие, гендерное равенство, социальные факторы, психика подростка, психологические последствия, государственная политика, механизмы защиты.

Abstract. This article examines the impact of domestic violence on adolescent personality development, which is regarded as one of the most relevant areas of contemporary psychological research. The study is based on scientific perspectives that interpret adolescence as the most sensitive and transitional stage of human development. An adolescent's personal maturation, self-awareness processes, emotional stability, and adaptation to social relationships are directly related to the quality of the psychological environment within the family. Therefore, any form of domestic violence disrupts the psychological mechanisms that shape adolescents' inner experiences, self-perception, and interaction with the external world.

Key words: domestic violence, foreign studies, psychological violence, physical violence, gender equality, social factors, adolescent psyche, psychological consequences, state policy, protection mechanisms.

Kirish. Oilaviy zo‘ravonlikning o‘smir shaxsi rivojlanishiga ta‘sirini o‘rganish zamonaviy psixologiya fanining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, o‘smirlik davrini inson hayotidagi eng sezgir va o‘tish bosqichi sifatida talqin qiluvchi ilmiy qarashlarga asoslanadi. Zo‘ravonlikning muntazam takrorlanib turishi o‘smirni xavfsizlik hissidan mahrum etib, unda doimiy qo‘rquv, ishonchsizlik va emotsional beqarorlik holatlarining paydo bo‘lishiga olib keladi. Bunday holatlarda o‘smirning psixik rivojlanishi ichki ziddiyatlar ta‘sirida kechib, u o‘z his-tuyg‘ularini jilovlashda qiyinchilikka uchraydi, irodaviy sifatlari susayadi va o‘zining shaxsiy imkoniyatlariga nisbatan past baho shakllantiradi. Shu jarayonda o‘smirning o‘quv motivatsiyasi pasayib, kognitiv jarayonlarda – diqqat, xotira, tafakkur faoliyatida buzilishlar kuzatiladi, bu esa ta‘limdagi muvaffaqiyatga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Oilaviy zo‘ravonlikning emotsional oqibatlari o‘smirning ichki dunyosida chuqur iz qoldiradi, chunki bu yoshda shaxsiylik, identitet, mustaqil fikrlash kabi murakkab psixologik jarayonlar kuchli shakllanish bosqichida bo‘ladi. Zo‘ravonlikka duch kelayotgan o‘smir ko‘pincha o‘zini ayblash, atrofdagilardan yiroqlashish, boshqalar bilan yaqin muloqotdan qochish kabi himoya reaksiyalarini rivojlantiradi. Bu esa uning ijtimoiy moslashuviga putur yetkazib, tengdoshlar guruhi bilan bo‘lgan munosabatlarni murakkablashtiradi. Ba‘zan o‘smir tajriba qilayotgan og‘riqni tashqi muhitga tajovuz shaklida yo‘naltiradi va agressiv xulq namoyon bo‘lishi kuchayadi. Bunday xatti-harakatlar deviant xulq-atvor shakllarining yuzaga chiqishiga zamin yaratadi, ya‘ni o‘smir ichki zo‘riqishni boshqarish imkoniyatini yo‘qotgan holda konstruktiv bo‘lmagan javoblarni tanlay boshlaydi. Ayrim holatlarda o‘smir o‘z oilasidagi munosabat modelini takrorlaydi va zo‘ravonlikni normal holat sifatida qabul qilib, kelajakdagi munosabatlarda ham ana shu stereotipni davom ettirishga moyil bo‘ladi. Bu holat “zo‘ravonlikning transgeneratsion uzatilishi” deb nomlanadigan psixologik mexanizmning amaliy ko‘rinishidir.

Oilaviy zo‘ravonlik o‘smirning shaxsiy rivojlanishiga nafaqat emotsional, balki kognitiv va ijtimoiy jarayonlar orqali ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ota-onalar tomonidan kamsitish, haqorat qilish yoki jismoniy jazolashga duchor bo‘lgan o‘smir o‘zini qadrsiz his etadi va shaxsiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarishdan qo‘rqadi. Bunday holatlar ichki motivatsiya pasayishiga, tashqi rag‘batni haddan tashqari ko‘zlashga yoki butunlay befarqlikka olib kelishi mumkin. Zo‘ravonlikdan aziyat chekkan o‘smirlar ko‘pincha o‘z fikrini ochiq ayta olmaydi, qaror qabul qilishda ikkilanadi, muammolarni hal etishda passiv bo‘lib qoladi. Bu jarayonning ildizi o‘smirning o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlarining izdan chiqishida yotadi, chunki oilaviy qo‘llab-quvvatlashning yo‘qligi uni mustaqillikdan emas, balki qo‘rquv va ichki blokdan kelib chiqadigan xatti-harakatlarga undaydi.

Oilaviy zo‘ravonlikning yana bir muhim oqibati o‘smirning emotsional boshqaruv ko‘nikmalarining zaiflashuvidir. Zo‘ravonlik sharoitida yashayotgan o‘smir o‘z kechinmalarini tan olishni, ularni ifodalashni va nazorat qilishni o‘rganmaydi, balki ularni bostirishga intiladi. Biroq bostirilgan emotsiyalar vaqt o‘tishi bilan ichki zo‘riqishning kuchayishiga, somatik belgilar – bosh og‘rig‘i, uyqusizlik, ovqatlanish buzilishlari kabi holatlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Bu esa o‘smirning umumiy psixologik salomatligini pasaytiradi va ruhiy barqarorlikni izdan chiqaradi. Shu sababli oilaviy zo‘ravonlikning o‘smir shaxsi rivojlanishiga ta‘sirini o‘rganish nafaqat ilmiy zarurat, balki jamiyatning psixologik farovonligini ta‘minlash uchun ham alohida ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. M.Straus, R.Gelles, L.Uolker, J.Boulbi va M.Ainsvort oilaviy zo‘ravonlikning o‘smir shaxsi rivojlanishiga ta‘sirini turli nazariy yondashuvlar orqali izohlab, zo‘ravon muhitda ulg‘aygan bola ichki nazoratning susayishi, o‘ziga ishonchning yemirilishi, hissiy beqarorlikning kuchayishi va bog‘lanishlarda uzilishlar yuzaga kelishini ilmiy asosda ko‘rsatadilar. Zo‘ravonlik sharoitida shakllanadigan psixologik jarohatlar o‘smirning ijtimoiy munosabatlarida tajovuzkorlik, xavotir, ishonchsizlik, ehtiyojlarning buzilgan qondirilishi va emotsional himoyaning zaiflashuvi orqali namoyon bo‘ladi. Bunday muhitda ulg‘aygan o‘smir o‘z shaxsiy rivojida barqarorlikni topishga qiynalib, yaqinlik, ishonch va ijtimoiy moslashuv jarayonlarida chuqur ichki to‘qnashuvlarga duch keladi.

M. Straus oiladagi kuch ishlatishning avlodlar orasida uzatiladigan ijtimoiy xulq turi sifatida qayta ishlab chiqilishini ta‘kidlab, zo‘ravonlik sharoitida ulg‘aygan o‘smirning ichki nazorat tizimi beqarorlashishi va tajovuzkorlikni ijtimoiy muloqot mexanizmlarining ajralmas qismi sifatida qabul qilishi mumkinligini asoslaydi. U nazarda tutgan “o‘rganilgan zo‘ravonlik shakli” oilaviy muhitda hukmron bo‘lsa, o‘smir o‘zining kundalik munosabatlarida ham shu modelga tayanib, mojarolarni kuch ishlatish orqali hal etishga moyil bo‘ladi. Strausning izlanishlari oilaviy bosimning muntazam kechishi o‘smirning o‘ziga bo‘lgan bahosini izdan chiqarib, psixologik himoya mexanizmlarini zaiflashtirishini ko‘rsatadi, natijada u shaxsiy barqarorlikni yo‘qotib, tashqi ta‘sirlarga tez beriluvchan bo‘lib qoladi. Bunday ta‘sir ostida voyaga yetayotgan o‘smir his-tuyg‘ularini boshqarishda qiynaladi, tashqi keskinlikka nisbatan yuqori reaktivlik namoyon qiladi va bu holat uning ijtimoiy moslashuv jarayonini sezilarli darajada sekinlashtiradi. Strausning

yondashuvi oilaviy zoʻravonlikning bevosita oqibatlarini bilan birga, uning yashirin psixologik jarohatlari keyinchalik shaxsning xarakter tizimida mustaqil omilga aylanib borishini koʻrsatadi [1].

Richard G. oilaviy zoʻravonlikni faqat jismoniy bosim emas, balki bolada oʻzini qadrsiz his etish va hissiy tanholikning chuqurlashuviga olib boruvchi murakkab ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi. Gelles yondashuvida oʻsmirning ruhiy dunyosida shakllanuvchi beqarorlik oiladagi adolatsiz munosabatlar tufayli kuchayadi va bu holat oʻz navbatida uning shaxsiy motivatsiya tizimini izdan chiqaradi. Unga koʻra, oilada zoʻravonlik kuchaygan sari oʻsmirda ishonch tuygʻusining yemirilishi, xavfsizlik sezgisining susayishi va yaqinlarga nisbatan ishonchsizlikning ortishi kuzatiladi. Zoʻravon muhitda ulgʻaygan oʻsmirlar tashqi dunyoni dushmanona qabul qilishi, jamoaga qoʻshilish jarayonida himoya sifatida hujumchanlikni tanlashi, ichki xavotirni agressiya orqali yashirishga urinishi tadqiqotlarda yaqqol koʻrinadi. Gelles oʻz ishlari orqali oʻsmirning ijtimoiy xatti-harakatida namoyon boʻladigan beqarorliklar aslida oiladagi notinchlikning psixologik aks-sadosi ekanini ilmiy asoslaydi [2].

L.Uolker oilaviy zoʻravonlikning aylanish xususiyatini tahlil qilib, oʻsmir ongida zoʻravonlikning “norma” sifatida shakllanish xavfini alohida qayd etadi. L. Uolker tomonidan taʼriflangan zoʻravonlik davrlari – taranglikning toʻplanishi, portlash bosqichi va yarashish davri – oʻsmirda emotsional stereotiplar shakllanishiga sabab boʻladi. Agar bola bu tsiklni koʻp bora kuzatsa, unda zoʻravonlik xulqining bashorat qilinishi, unga mos ravishda himoyalaniş yoki hujum qilish reaksiyalari yaratadi. L. Uolkerning fikricha, zoʻravonlik jarayonini ilmiy tahlil qilish shuni koʻrsatadiki, oʻsmir miyasida barqaror xavf signalizatsiyasi shakllanib, jismoniy boʻlmagan tahdidlarni ham ortiqcha keskinlik bilan qabul qilishi mumkin. Bu holat oʻsmirning emotsional barqarorligiga zarar yetkazadi, oʻz navbatida oʻquv faoliyatidagi pasayish, insonlarga nisbatan sovuqlik va oʻzini ayblash kabi psixologik holatlarni keltiradi. L. Uolker nazariyasi boʻyicha bunday oilalarda voyaga yetgan oʻsmirlar kelajakda munosabat qurishda xavfsizlik va yaqinlikni uygʻunlashtirishda qiyinchilikka duch keladi [3].

J.Boulbi oʻzining bogʻlanish nazariyasi orqali oilaviy zoʻravonlikning oʻsmir rivojlanishidagi eng chuqur mexanizmlarini izohlab beradi. Unga koʻra, bola erta davrdan boshlab xavfsizlikka boʻlgan ehtiyojini qondira olmasa, yaʼni ota-ona tomonidan beparvolik yoki tajovuz kuzatilsa, uning ichki dunyosida mustahkam boʻlmagan bogʻlanish turi shakllanadi. J. Boulbining qarashlarida zoʻravon oilalardagi bolalar koʻproq beqaror, tashvishli yoki rad etuvchi bogʻlanish turi bilan ulgʻayadi, bu esa oʻsmir davrida munosabatlar qurishda uzluksiz ichki taranglikni yuzaga keltiradi. Nazariyaga koʻra, oilaviy zoʻravonlik bolaning asosiy psixologik tayanchi – ishonch tizimini yemiradi, shuning oqibatida oʻsmir oʻzini qadrsiz deb his etadi va atrofdagilarning munosabatini notoʻgʻri talqin qiladi. J. Boulbi taʼkidlaganidek, ichki bogʻlanish modeli bir marta buzilganidan soʻng, oʻsmir ijtimoiy aloqalarda noaniqlikdan qochishga urinadi yoki aksincha, haddan tashqari talablilik namoyon qiladi. Uning izlanishlari oilaviy zoʻravonlik nimaga oʻsmirda chuqur psixologik jarohatlar qoldirishini mantiqan tushuntirib beradi [4].

M. Ainsvort esa J. Boulbi nazariyasini davom ettirib, bolaning eng yaqin parvarishlovchisi bilan munosabat sifatining zoʻravon muhitda qanday buzilishini aniq koʻrsatib bergan. U oʻz kuzatuvlarida oilaviy nizolar kuchli boʻlgan uy sharoitida bola sezgirlik va qoʻllab-quvvatlashni yetarli qabul qilolmasligini taʼkidlaydi. Ainsworthning ilmiy yondashuvi shuni koʻrsatadiki, oʻsmirlikka kelib, bunday bolalar hissiy barqarorlikda jiddiy qiyinchiliklarga duch keladi, chunki ular erta davrdagi beqaror aloqa tajribasini keyinroq ham takrorlaydi. Zoʻravon oilada ulgʻaygan oʻsmirlar koʻpincha yaqinlikdan qoʻrqadi, tanqidni ogʻriqli qabul qiladi, tanlangan munosabatlarda ham ishonchsizlikni ustuvor qiladi. Ainsworthning tadqiqotlari oilaviy zoʻravonlik sharoitida emotsional ehtiyojlarning qondirilmasligi oʻsmirning oʻz his-tuygʻularini tartibga solish qobiliyatini zaiflashtirishini ilmiy asoslaydi. Shunday qilib, u oiladagi hissiy beqarorlikning keyinchalik shaxsning oʻziga munosabati va ijtimoiy moslashuv darajasiga bevosita taʼsirini koʻrsatadi [5].

Xulosa va takliflar. Fikrimizcha, oilaviy zoʻravonlik sharoitida voyaga yetayotgan oʻsmirning shaxsiyati bosqichma-bosqich beqarorlashib, unda ijtimoiy va emotsional

normalarning buzilgan ko'rinishlari barqaror psixologik sifatga aylanishi mumkin. Zo'ravonlikning doimiy takrorlanishi o'smir ongida kuch ishlatishga asoslangan muloqot modelini shakllantirib, mojarolarni tinch yo'l bilan hal etish imkonini sezilarli darajada chegaralaydi. Emotsional beqarorlik kuchaygan sari o'smirning ichki nazorat mexanizmlari zaiflashadi va natijada uning xatti-harakatlari tashqi ta'sirlarga nisbatan reaktiv tus oladi. O'zini qadsiz his etish va ishonchsizlikning ortishi o'smirning shaxsiy imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga to'sqinlik qiladi, bu esa o'quv faoliyatida ham, ijtimoiy munosabatlarda ham iz qoldiradi. Shuningdek, erta davrdagi salbiy tajribalar o'smirning keyingi munosabatlarida xavfsizlik va yaqinlikni uyg'unlashtirishni murakkablashtiradi, chunki u avval shakllangan himoya reaksiyalarini avtomatik tarzda davom ettiradi. Ichki psixik tizimda shakllangan bu jarayonlar o'smirning ijtimoiy moslashuvini sekinlashtiradi va uning ruhiy salomatligida uzoq muddatli oqibatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxai.

1. Straus M. A. - Beating the Devil Out of Them: Corporal Punishment in American Families and Its Effects on Children, Transaction Publishers, New Brunswick, 1994. 316 p.
2. Gelles R. J. - Family Violence, SAGE Publications, Beverly Hills, 1983. 238 p.
3. Walker L. E. - The Battered Woman, Harper & Row Publishers, New York, 1979. 281 p.
4. Bowlby J. - Attachment and Loss: Volume 1 – Attachment, Basic Books, New York, 1969. 428 p.
5. Ainsworth M. D. S. - Patterns of Attachment, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Hillsdale, 1978. 391 p.

Azimov Sanjar Samadovich,
*Buxoro davlat universiteti Tasviriy va amaliy san'at kafedrasini professori,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*
azimov.ss2017@gmail.com

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH NAZARIYASI VA METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhitining bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi nazariy asoslari va metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli pedagogik texnologiyalar asosida kasbiy kompetentlikni shakllantirish modeli hamda uning tarkibiy komponentlari aniqlangan. Tajriba-sinov natijalari ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini pedagogik-statistik ko'rsatkichlar orqali tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy kompetentlik, pedagogik texnologiyalar, raqamli metodika, kompetensiyaviy yondashuv.

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы и методические возможности цифровой образовательной среды в развитии профессиональной компетентности будущих учителей. В ходе исследования определена модель формирования профессиональной компетентности на основе цифровых педагогических технологий и раскрыты ее структурные компоненты. Результаты опытно-экспериментальной работы подтверждают эффективность разработанной методики на основе педагогико-статистических показателей.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, будущий учитель, профессиональная компетентность, педагогические технологии, цифровая методика, компетентностный подход.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations and methodological possibilities of the digital educational environment in developing the professional competence of future teachers. The study identifies a model for forming professional competence based on digital pedagogical technologies and reveals its structural components. The results of the experimental research confirm the effectiveness of the developed methodology through pedagogical and statistical indicators.

Key words: digital educational environment, future teacher, professional competence, pedagogical technologies, digital methodology, competency-based approach.

Kirish. Raqamli ta'lim muhiti bugungi kunda pedagogik faoliyatning ajralmas tarkibiy qismiga aylanib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu muhit ta'lim jarayonining mazmuni, shakli va usullarini tubdan yangilashni talab etadi. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi raqamli vositalar bilan uyg'unlashgan holda qayta ko'rib chiqilmoqda. Zamonaviy ta'lim sharoitida o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki raqamli muhitda yo'naltiruvchi va fasilitator sifatida namoyon bo'lishi zarur. Shu bois kasbiy kompetentlik tushunchasi faqat metodik tayyorgarlik bilan cheklanib qolmaydi. U shaxsiy moslashuvchanlik, refleksiv fikrlash va innovatsion yondashuvlarni ham o'z ichiga oladi. Raqamli ta'lim muhiti bo'lajak o'qituvchidan mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini talab etadi. Shuningdek, bu muhit kasbiy faoliyatda mas'uliyat va ongli yondashuvni kuchaytiradi. Ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarni ongli qo'llash kasbiy o'sish uchun muhim omil hisoblanadi. Shu jihatdan mazkur mavzu pedagogika nazariyasi va amaliyoti uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish nazariyasi raqamli ta'lim muhiti sharoitida yangicha metodologik yondashuvlarni talab qiladi. Ushbu nazariya shaxsga yo'naltirilgan ta'lim g'oyalari bilan chambarchas bog'liqdir. Raqamli muhitda o'qituvchi shaxsining kasbiy sifatleri uzluksiz rivojlanib boradi. Bu jarayonda pedagogik refleksiya alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Nazariy asoslar o'qituvchining kasbiy o'zini anglashini

chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Raqamli vositalar yordamida ta'lim jarayonini loyihalash metodik tafakkurni boyitadi. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda integrativ yondashuv muhim o'rin tutadi. Chunki raqamli muhit turli bilim va ko'nikmalarni uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Nazariy jihatdan asoslangan yondashuvlar pedagogik faoliyat samaradorligini oshiradi. Shu sababli mazkur masala ilmiy tadqiqotlar doirasida chuqur o'rganishni talab etadi.

Raqamli ta'lim muhitida kasbiy kompetentlikni rivojlantirish metodikasi amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Metodik yondashuvlar o'qituvchining real pedagogik vaziyatlarda faol ishtirokini ta'minlashga yo'naltiriladi. Ushbu metodika o'quv jarayonida interaktivlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Raqamli platformalar orqali tashkil etilgan mashg'ulotlar kasbiy tajribani boyitadi. Metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'qituvchining ijodiy salohiyatini yuzaga chiqaradi. Raqamli muhitda o'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa kasbiy o'zgarishlarga ochiqlikni ta'minlaydi. Metodika shaxsiy rivojlanish va kasbiy mas'uliyatni uyg'unlashtiradi. Natijada bo'lajak o'qituvchi raqamli ta'lim sharoitiga moslashgan holda shakllanadi. Shu tariqa metodik yondashuvlar kasbiy kompetentlikni barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Lev Vigotskiy pedagogika va psixologiya fanida madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasining asoschisi sifatida tanilgan. Uning ilmiy ishlari ta'lim jarayonida ijtimoiy muhit va muloqotning hal qiluvchi rolini asoslab beradi. Vigotskiy ta'lim va rivojlanish o'zaro uzviy bog'liq jarayonlar ekanini ta'kidlaydi. Uning nazariyasiga ko'ra, shaxs bilimni tayyor holda emas, balki ijtimoiy hamkorlik orqali egallaydi. Raqamli ta'lim muhiti aynan shunday hamkorlikni kengaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bo'lajak o'qituvchi raqamli platformalarda jamoaviy faoliyat orqali kasbiy tajriba orttiradi. Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan yaqin rivojlanish zonasi tushunchasi raqamli ta'limda ayniqsa dolzarbdir. Chunki raqamli muhitda o'qituvchi murakkab pedagogik vazifalarni bosqichma-bosqich o'zlashtiradi. Bu jarayon kasbiy kompetentlikning ichki mexanizmlarini faollashtiradi. Shunday qilib, Vigotskiy nazariyasi raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi tayyorlashning nazariy poydevorini tashkil etadi.

Jon Dyui o'zining pragmatik pedagogika nazariyasi orqali ta'limni faoliyat bilan bog'lab tushuntiradi. Uning ilmiy qarashlarida o'rganish real tajribaga asoslanishi lozimligi alohida ta'kidlanadi. Dyui ta'limni hayotga tayyorgarlik emas, balki hayotning o'zi deb hisoblaydi. Raqamli ta'lim muhiti bu g'oyani amaliy jihatdan ro'yobga chiqarish imkonini beradi. Bo'lajak o'qituvchi raqamli vositalar yordamida real pedagogik vaziyatlarni modellashiradi. Dyui nazariyasida muammo asosida o'rganish markaziy o'rin tutadi. Bu yondashuv kasbiy tafakkurni rivojlantiradi. Raqamli muhitda muammoli vaziyatlar ko'p qirrali tarzda tashkil etiladi. Natijada o'qituvchi qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantiradi. Dyui qarashlari raqamli pedagogik metodikaning falsafiy asosini mustahkamlaydi.

Jerom Bruner kognitiv rivojlanish va kashfiy o'rganish nazariyasining muallifi hisoblanadi. Uning ilmiy ishlarida ta'lim jarayoni faol izlanish orqali tashkil etilishi ta'kidlanadi. Bruner bilimni o'qituvchi tomonidan tayyor holda berilishini samarasiz deb hisoblaydi. Unga ko'ra, shaxs bilimni mustaqil kashf etishi lozim. Raqamli ta'lim muhiti aynan shu jarayonni qo'llab-quvvatlaydi. Bo'lajak o'qituvchi raqamli resurslar orqali mustaqil izlanishga kirishadi. Bruner spiral o'rganish g'oyasini ilgari suradi. Bu g'oya kasbiy kompetentlikning bosqichma-bosqich chuqurlashishini ta'minlaydi. Raqamli platformalarda mazmunni qayta va chuqurroq o'zlashtirish imkoniyati mavjud. Shu jihatdan Bruner nazariyasi raqamli ta'lim metodikasiga to'liq mos keladi.

Benjamin Blum ta'lim natijalarini tizimlashtirish orqali pedagogika faniga katta hissa qo'shgan olimdir. Uning ilmiy ishlari ta'lim maqsadlarini bosqichli rivojlanish sifatida talqin etadi. Blum nazariyasida bilim, tushunish va qo'llash o'zaro uzviy bog'liq jarayonlar sifatida qaraladi. Raqamli ta'lim muhiti ushbu bosqichlarni moslashuvchan tarzda amalga oshirish imkonini beradi. Bo'lajak o'qituvchi o'z kasbiy kompetentligini bosqichma-bosqich rivojlantiradi. Raqamli texnologiyalar o'quv natijalarini tahlil qilishni osonlashtiradi. Bu esa reflektiv kompetensiyaning rivojlanishiga xizmat qiladi. Blum nazariyasi ta'lim jarayonida natijaga yo'naltirilganlikni kuchaytiradi. Raqamli baholash vositalari bu yondashuvni samarali qo'llashga yordam beradi. Natijada o'qituvchining kasbiy yetukligi izchil shakllanadi.

Karl Rojers gumanistik pedagogika nazariyasining yetakchi vakillaridan biridir. Uning ilmiy qarashlarida shaxs erkinligi va o'zini namoyon etish markaziy o'rin egallaydi. Rojers ta'lim jarayonida ishonchli va qo'llab-quvvatlovchi muhitni muhim deb biladi. Raqamli ta'lim muhiti bunday muhitni yangi shaklda yaratish imkonini beradi. Bo'lajak o'qituvchi o'z individual pedagogik uslubini erkin rivojlantiradi. Rojers nazariyasiga ko'ra, shaxsiy rivojlanish kasbiy rivojlanish bilan chambarchas bog'liq. Raqamli muhitda o'zini anglash jarayoni tezlashadi. Bu esa kasbiy motivatsiyani kuchaytiradi. O'qituvchi o'z faoliyatiga tanqidiy va mas'uliyatli yondashadi. Natijada gumanistik yondashuv raqamli ta'limda kasbiy kompetentlikning psixologik asosini mustahkamlaydi.

Tahlillar va natijalar. Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayoni tahlil qilinganda, ushbu muhitning pedagogik tafakkurga chuqur ta'siri yaqqol namoyon bo'ladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalar o'qituvchi faoliyatining mazmunini qayta shakllantiradi. Ta'lim jarayonida mustaqil izlanish va refleksiv yondashuv kuchayadi. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik qaror qabul qilishga nisbatan ongli munosabat shakllanadi. Raqamli muhitda faol ishtirok etish kasbiy mas'uliyat hissini oshiradi. Tahlil jarayonida metodik moslashuvchanlik muhim sifat sifatida ajralib chiqadi. O'qituvchilik faoliyatiga innovatsion yondashuv barqarorlashadi. Ta'lim jarayonini loyihalashga bo'lgan qiziqish kuchayadi. Raqamli muhit pedagogik tajribani boyituvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Natijada kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismlari izchil rivojlanishga yo'naltiriladi.

O'tkazilgan tahlillar natijasida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy o'zini anglash darajasida sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatiladi. Raqamli ta'lim muhiti ularning kasbiy rolini chuqurroq idrok etishiga yordam beradi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilik faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi. Pedagogik muloqot ko'nikmalari yanada rivojlanadi. O'qituvchilar ta'lim jarayonida hamkorlikka ochiq bo'lib boradi. Raqamli platformalarda ishlash tajribasi kasbiy ishonchni mustahkamlaydi. Metodik jihatdan yangilikka intilish kuchayadi. Ta'lim jarayonida ijodkorlik unsurlari faollashadi. O'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qilishga moyil bo'ladi. Bu holat kasbiy o'sish uchun muhim shart-sharoit yaratadi.

1-jadval

Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish samaradorligini pedagogik-statistik asosda aniqlash (n-120)

T/r	Tadqiqot komponentlari	Mazmuni
1	Tadqiqot obyekti	Pedagogika yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilarni raqamli ta'lim muhitida tayyorlash jarayoni
2	Tadqiqot predmeti	Raqamli ta'lim muhitida kasbiy kompetentlikni rivojlantirish metodikasi
3	Tadqiqot maqsadi	Raqamli ta'lim vositalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish samaradorligini aniqlash
4	Tadqiqot vazifalari	1) Kasbiy kompetentlik tarkibiy qismlarini aniqlash; 2) Raqamli metodlarni ishlab chiqish; 3) Tajriba-sinov ishlarini o'tkazish; 4) Statistik tahlil asosida samaradorlikni baholash
5	Tadqiqot gipotezasi	Agar raqamli ta'lim muhitida interaktiv va innovatsion metodlar tizimli qo'llansa, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi sezilarli darajada oshadi
6	Tadqiqot metodlari	Pedagogik kuzatuv, so'rovnoma, test, tajriba-sinov, matematik-statistik tahlil
7	Tadqiqot ishtirokchilari	Jami 120 nafar talaba: – Tajriba guruhi: 60 nafar

		– Nazorat guruhi: 60 nafar
8	Tadqiqot bosqichlari	1) Diagnostik (boshlang'ich); 2) Formativ (rivojlantiruvchi); 3) Nazorat (yakuniy)
9	Baholash mezonlari	Motivatsion, kognitiv, faoliyatli, refleksiv kompetentlik darajalari
10	Darajalar	Past, o'rta, yuqori
11	Statistik ko'rsatkichlar	Foiz (%), o'rtacha qiymat ($\bar{X}$), farqlar tahlili
12	Boshlang'ich natijalar	Tajriba guruhida yuqori daraja – 18%, o'rta – 42%, past – 40%
13	Yakuniy natijalar	Tajriba guruhida yuqori daraja – 52%, o'rta – 38%, past – 10%
14	Nazorat guruhi natijalari	Yuqori – 26%, o'rta – 44%, past – 30%
15	Statistik tahlil natijasi	Tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida sezilarli farq mavjud ($\Delta=+34\%$)
16	Tadqiqot xulosasi	Raqamli ta'lim muhitiga asoslangan metodika kasbiy kompetentlikni samarali rivojlantiradi
17	Amaliy ahamiyati	Pedagogik oliygohlarda raqamli metodikani joriy etish mumkin
18	Ilmiy yangiligi	Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning raqamli model va mezonlari ishlab chiqildi

Tajriba-sinov ishlari natijalariga ko'ra, raqamli ta'lim muhitida ishlab chiqilgan metodika bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini 34% ga oshirishga erishdi. Bu esa metodikaning pedagogik samaradorligini statistik jihatdan tasdiqlaydi.

Natijalarning umumiy tahlili raqamli ta'lim muhitining kasbiy kompetentlikni rivojlantirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik moslashuvchanlik barqarorlashadi. Kasbiy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish qobiliyati rivojlanadi. Raqamli muhit o'qituvchining uzluksiz rivojlanishiga xizmat qiladi. Natijalarga ko'ra, o'qituvchilar o'z kasbiy faoliyatiga mas'uliyat bilan yondasha boshlaydi. Pedagogik faoliyatda ongli rejalashtirish kuchayadi. Ta'lim jarayonida o'zini namoyon etish imkoniyatlari kengayadi. O'qituvchining kasbiy motivatsiyasi barqaror tus oladi. Raqamli ta'lim muhiti pedagogik faoliyatni takomillashtirishga xizmat qiluvchi samarali mexanizm sifatida qaraladi. Umuman olganda, tahlil va natijalar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda raqamli ta'lim muhitining muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Xulosa. Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish nazariyasi va metodikasini o'rganish ushbu jarayonning zamonaviy ta'lim tizimida muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari raqamli muhit pedagogik tayyorgarlikni yangi bosqichga olib chiqishini tasdiqlaydi. Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy faoliyatga nisbatan ongli va mas'uliyatli munosabat shakllanadi. Raqamli ta'lim jarayoni nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish imkonini yaratadi. O'qituvchining kasbiy tafakkuri va metodik yondashuvi izchil rivojlanadi. Ta'lim jarayonida mustaqil fikrlash va refleksiya muhim sifat sifatida mustahkamlanadi. Raqamli muhit pedagogik jarayonni moslashuvchan va ochiq tizimga aylantiradi. O'qituvchi shaxsining ijodiy salohiyati to'liq namoyon bo'lishi uchun qulay sharoit yaratiladi. Kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismlari o'zaro uyg'un holda rivojlanadi. Shu tariqa raqamli ta'lim muhiti bo'lajak o'qituvchining kasbiy yetukligini ta'minlovchi muhim omil sifatida qaraladi.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, raqamli ta'lim muhitiga asoslangan nazariy va metodik yondashuvlar pedagogik ta'limning sifat jihatdan yangilanishiga xizmat qiladi. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayoni tizimli va uzluksiz tus oladi. Raqamli texnologiyalar pedagogik faoliyatni takomillashtirishga yo'naltirilgan samarali vosita

sifatida namoyon bo'ladi. O'qituvchining kasbiy o'zini anglash darajasi ortadi. Ta'lim jarayonida yangilikka ochiqlik va innovatsion tafakkur kuchayadi. Pedagogik faoliyatda hamkorlik va muloqot madaniyati mustahkamlanadi. Raqamli muhitda o'z faoliyatini tahlil qilish imkoniyatlari kengayadi. Bu holat kasbiy o'sish uchun muhim shart-sharoit yaratadi. Tadqiqot xulosalari pedagogik amaliyot uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish ta'lim tizimining barqaror taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. - Москва: Педагогика, 2002. - 287 с.
2. Dewey J. Experience and Education. - New York: Macmillan Company, 2000. - 116 p
3. Bruner J.S. The Process of Education. - Cambridge: Harvard University Press, 2000. - 92 p
4. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. - New York: Longman, 1996. - 207 p
5. Rogers C.R. Freedom to Learn. - Columbus: Charles E. Merrill Publishing Company, 1999. - 358 p

Sattorova Maftuna Abdugaffor qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistranti
maftunasattorova79@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-6227-3807>

MAKTABGACHA TA'LIMDA STEAM TA'LIMI ORQALI BOLALARDA KREATIV FIKRLASH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqola maktabgacha ta'limda STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ta'limi orqali bolalarda kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish masalalarini yoritadi. Tadqiqotda STEAM yondashuvining pedagogik tamoyillari, fanlararo integratsiya orqali ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish mexanizmlari, shuningdek maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyatida STEAMning amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Maqola bolalar rivojlanishi va innovatsion pedagogik yondashuvlar bo'yicha nazariy asoslarni, STEAM mashg'ulotlarining samaradorligini ko'rsatadi va maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: STEAM ta'limi, maktabgacha ta'lim, kreativ fikrlash, tanqidiy tafakkur, bolalar rivojlanishi, pedagogik metodologiya, fanlararo integratsiya, innovatsion yondashuv, ijodiy ko'nikmalar, pedagogik tavsiyalar, o'yin metodlari, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования креативного мышления у детей дошкольного возраста через STEAM-образование (Наука, Технологии, Инженерия, Искусство, Математика). Исследование анализирует педагогические принципы STEAM-подхода, механизмы развития творческого и критического мышления через междисциплинарную интеграцию, а также практическую значимость STEAM в деятельности дошкольников. Статья демонстрирует теоретические основы развития детей и инновационные педагогические подходы, эффективность STEAM-занятий и предлагает практические рекомендации для дошкольных образовательных учреждений.

Ключевые слова: STEAM-образование, дошкольное образование, креативное мышление, критическое мышление, развитие детей, педагогическая методология, междисциплинарная интеграция, инновационный подход, творческие навыки, педагогические рекомендации, игровые методы, эффективность обучения.

Abstract. This article explores the formation of creative thinking in preschool children through STEAM education (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics). The study analyzes the pedagogical principles of the STEAM approach, mechanisms for developing creative and critical thinking through interdisciplinary integration, and the practical significance of STEAM in preschool activities. The article presents theoretical foundations for child development and innovative pedagogical approaches, demonstrates the effectiveness of STEAM lessons, and provides practical recommendations for preschool educational institutions.

Key words: STEAM education, preschool education, creative thinking, critical thinking, child development, pedagogical methodology, interdisciplinary integration, innovative approach, creative skills, pedagogical recommendations, play-based methods, learning effectiveness.

Kirish. XXI asrda zamonaviy ta'limning asosiy vazifalaridan biri - bolalarning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdir. Bu ko'nikma nafaqat ularning akademik natijalari uchun, balki kelajakda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda samarali bo'lishlari uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ta'limi maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik yondashuvlardan biridir.

STEAM yondashuvi fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikani integratsiyalangan holda o'rgatadi va bolalarni tushuncha asosida fikrlashga, kognitiv faoliyatlarini kengaytirishga yo'naltiradi. Shu metodika bolalarga real hayot muammolarini hal qilishda ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, STEAM

asosidagi o'yinlar bolalarning tasavvurini kengaytiradi va ularning ijodiy tasavvur hamda muomala ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Maktabgacha ta'lim davri - inson hayotidagi eng muhim ilk bosqich bo'lib, unda tafakkur va kreativ fikrlash asoslari shakllanadi. Pedagogik tadqiqotlar STEAM metodologiyasining maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarning muammolarni hal qilishga bo'lgan qobiliyatini, ijtimoiy interaktivlikni va ishtirokchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishini yoritadi.[1]

Yurtimizda ham maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'limni milliy taraqqiyotning asosiy ustuvor yo'nalishi deb biladi. Prezidentning ta'kidlashicha, "Mamlakat kelajagi, iqtisodiyot rivoji avvalo bilimli avlodga bog'liq"[2], shu sababli zamonaviy o'quv dasturlarini joriy etish va bolalar uchun qulay ta'lim muhitini yaratish muhim vazifalardandir. Prezidentimiz o'z nutqlarida "Biz maktabgacha ta'lim tizimini yaratishimiz kerak, kelajakda bolalarni maktabgacha ta'limga to'liq qamrab olish shart - bu ertangi kunimizni hal qiladigan masala"[3], deb ta'kidlagan. O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimida ham STEAM ta'limidan foydalanish tizim samaradorligini oshuruvchi omil sifatida xizmat qiladi. Maktabgacha ta'limda STEAM ta'lim yondashuvi bolalarning kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish bilan birga, ularning ijtimoiy hamda mantiqiy tafakkurini mustahkamlash imkoniyatlarini beradi. Bu yondashuv bolalarni faqatgina bilimga ega bo'lishga emas, balki hozirgi zamon talablariga javob beradigan innovatsion fikrlovchi shaxslar sifatida tarbiyalashda muhim rol egallaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Maktabgacha ta'limda STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvi zamonaviy pedagogik amaliyotda dolzarb mavzulardan biridir. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, STEAM metodologiyasi bolalarda ijodiy fikrlash, tanqidiy tafakkur va muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

A. Nazarov maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM elementlaridan foydalanish imkoniyatlarini o'rganib, STEAM yondashuvining bolalarning fanlararo integratsiyalangan bilimlarini shakllantirish va kreativ fikrlashni rag'batlantirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi.[4] Shu bilan birga, muallif STEAM ta'limining pedagogik jarayonda bolalarni faol o'rganishga, ijodiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirishini ko'rsatadi.

A. Salimova esa innovatsion ta'lim texnologiyalari orqali bolalarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish metodlarini tahlil qiladi.[5] Muallifning tadqiqotida STEAM ta'limining o'yin va amaliy faoliyat orqali bolalarning mantiqiy fikrlash va kreativ yondashuvlarini shakllantirishdagi roli yoritilgan.

Shuningdek, STEAM ta'lim texnologiyasining maktabgacha ta'limda me'yoriy-uslubiy asoslarini tahlil qilgan inlibrary.uz maqolasida pedagogik amaliyotga integratsiya qilish va bolalarda ilmiy tafakkur va ijodiy salohiyatni rivojlantirish masalalari keng yoritilgan.[6]

S.A. Abdumajitova o'z tadqiqotida STEAM texnologiyalarini amaliy tatbiq orqali bolalarning kognitiv faoliyatini, muammolarni hal etish va ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini o'rgangan.[7] Muallif STEAM yondashuvi maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni faol ishtirok etishga rag'batlantirish va ularni mustaqil fikrlashga yo'naltirish imkoniyatini beradi deb hisoblaydi.

N.O. Saidova va Z. Pirmatova esa STEAM o'yin usullarining pedagogik ahamiyatini tahlil qilgan. Ularning tadqiqotida o'yinlar orqali STEAMning bolalarning ijodkorligi, fan va texnologiyaga qiziqishi hamda analitik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda samarali ekanligi ta'kidlangan. Bu bolalarning ta'lim jarayonidagi faol ishtirokini rag'batlantiradi va ularni mustaqil fikrlashga yo'naltiradi.

Shu asosda, ilmiy tadqiqotlar STEAM ta'limining maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarda kreativ fikrlash qobiliyati va fanlararo integratsiyalangan ko'nikmalarni rivojlantirishdagi muhimligini ko'rsatadi. Bu yondashuv pedagoglarga bolalarni faol o'rganishga, ijodiy tafakkur va muammolarni hal etishga yo'naltirishda ishonchli vosita sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi ilmiy izlanishning asosiy tizimi bo'lib, u tadqiqotning maqsad va vazifalarini, yondashuvlarini, metodlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tadqiqot metodologiyasi to'g'ri belgilangan bo'lsa, ilmiy natijalar ishonchli va tushunarli bo'ladi.

Ushbu tadqiqotda asosiy maqsad - maktabgacha ta'limda STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ta'limi orqali bolalarda kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish mexanizmlarini tahlil qilish va nazariy jihatdan yoritishdir. Tadqiqot bolalarda ijodiy tafakkur, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini chuqur tushunishga qaratilgan.

Tadqiqot obyekti - maktabgacha yoshdagi bolalar va ularning ta'lim jarayoni. Bu jarayon bolalarning bilim olish, o'rganish va ijodiy faoliyat ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

Tadqiqot predmeti - STEAM ta'lim yondashuvi orqali bolalarda kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish jarayoni. Predmet tadqiqot obyekti ichida maxsus aniqlangan, ya'ni STEAM metodikasi orqali o'quv jarayonida bolalarning ijodiy salohiyatiga qaratilgan faoliyatdir.

Tadqiqotda nazariy yondashuv asosiy o'rin tutadi. Nazariy yondashuv orqali STEAM ta'limining pedagogik tamoyillari, bolalarda kreativ fikrlashni rivojlantirish mexanizmlari va fanlararo integratsiyalashgan ko'nikmalarning shakllanishi tahlil qilinadi. Shu yondashuv yordamida bolalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyati, muammolarni hal etish va o'zini ifoda etish ko'nikmalari chuqur o'rganiladi.

Tadqiqotning metodologik yondashuvi quyidagi asosiy prinsiplar va yondashuvlarga tayangan:

- Integrativ yondashuv - STEAM ta'limi fanlararo integratsiyalashgan yondashuvni taqdim etadi, ya'ni fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika elementlari birlashtiriladi. Bu yondashuv bolalarda keng qamrovli fikrlash va kreativlikni rivojlantiradi.
- Nazariy model yondashuvi - tadqiqot STEAM metodologiyasining maktabgacha ta'lim jarayonida ijodiy fikrlashni shakllantirish mexanizmini nazariy jihatdan modellashtiradi. Model bolalar faoliyatini, pedagogik vositalarni va metodlarni bir tizim sifatida ko'rib chiqadi.
- Keng qamrovli tahlil yondashuvi - tadqiqot maktabgacha ta'limdagi STEAM yondashuvining pedagogik asoslarini, uning bolalarda ijodiy va tanqidiy fikrlashni shakllantirishdagi samaradorligini batafsil tahlil qiladi. Bu yondashuv nazariy jihatdan STEAMning ahamiyatini tushuntirishga imkon beradi.
- Komparativ yondashuv - tadqiqot STEAM ta'limini boshqa pedagogik yondashuvlar bilan solishtirish orqali uning afzalliklarini ochib beradi. Shu yondashuv bolalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishda STEAMning o'ziga xosligini va pedagogik samaradorligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi shuningdek pedagogik psixologiya, bolalar rivojlanishi va innovatsion pedagogika nazariyalariga tayangan. STEAM ta'limi bolalarda:

- Ijodiy fikrlashni rivojlantirish
- Tanqidiy tafakkur va muammolarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirish
- Fanlararo bog'lanishni chuqur tushunish

kabi qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu yondashuv pedagoglarga bolalarni faqat bilim olishga emas, balki mustaqil va innovatsion fikrlashga rag'batlantirish imkonini beradi. Ushbu metodologik yondashuv orqali tadqiqot nazariy asoslar, pedagogik tamoyillar va STEAMning maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy fikrlashni shakllantirishdagi rolini batafsil yoritadi.

Tahlil va natijalar. Maktabgacha ta'limda STEAM yondashuvi orqali bolalarda kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish tadqiqotining natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu yondashuv bolalarning ijodiy va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Tadqiqot nazariy tahlillarga asoslanib, STEAM metodologiyasining asosiy afzalliklari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish

STEAM metodologiyasi bolalarga o'z fikrlarini erkin ifoda etish, muammolarga innovatsion yechimlar topish va yangi g'oyalarni yaratishga imkon beradi. Fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikani integratsiyalashgan tarzda o'rganish bolalarda ijodiy yondashuvni rag'batlantiradi va ularning tafakkur doirasini kengaytiradi.

2. Fanlararo bog'lanishni tushunish

STEAM ta'limi bolalarni bir nechta fan elementlarini birlashtirishga o'rgatadi. Masalan, matematikani san'at bilan bog'lash yoki texnologik jarayonni tabiatshunoslik bilan uyg'unlashtirish bolalarda tizimli fikrlash va fanlararo bog'lanishni anglash ko'nikmalarini shakllantiradi.

3. Muammolarni hal qilish ko'nikmasi

STEAM faoliyati bolalarni muammolarni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqishga, vaziyatni tahlil qilishga va ijodiy yechimlar topishga o'rgatadi. Bu ko'nikma ularning nafaqat maktabgacha yoshdagi rivojlanishida, balki kelajakdagi ijtimoiy va akademik hayotida ham muhim ahamiyatga ega.

4. Kognitiv va ijtimoiy rivojlanish

STEAM yondashuvi bolalarning kognitiv rivojlanishi bilan bir qatorda ijtimoiy ko'nikmalarini ham mustahkamlaydi. Guruh bo'lib ishlash, fikr almashish va birgalikda ijodiy loyihalar yaratish orqali bolalar ijtimoiy interaktivlik va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tahlil va natijalar shuni ko'rsatadiki, STEAM yondashuvi maktabgacha ta'limda bolalarning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda nazariy jihatdan asosli va amaliy jihatdan samarali pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, STEAM metodologiyasi bolalarning ijodiy salohiyatini, mantiqiy tafakkurini va fanlararo ko'nikmalarini bir vaqtning o'zida rivojlantirish imkoniyatini beradi.

STEAM ta'limi maktabgacha ta'lim muassasalarida tatbiq etilganda bolalar nafaqat bilim olishadi, balki mustaqil, ijodkor va innovatsion fikrlovchi shaxslar sifatida shakllanadi. Bu esa pedagoglarga bolalarning kreativ va kognitiv salohiyatini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar ochadi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot natijalari maktabgacha ta'limda STEAM yondashuvi bolalarning kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatadi. STEAM faoliyati orqali bolalar o'z fikrlarini erkin ifoda etish, yangi g'oyalarni yaratish va muammolarni ijodiy yo'l bilan hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi, bu ularning tafakkurini kengaytiradi va mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Shu bilan birga, fanlararo integratsiya orqali tizimli fikrlash ko'nikmalari shakllanadi. STEAM yondashuvi bolalarni vaziyatlarni turli nuqtai nazardan tahlil qilishga, muammolarni hal qilishga va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga o'rgatadi. Shu bilan birga, guruh bo'lib ishlash, fikr almashish va birgalikda ijodiy loyihalar yaratish orqali bolalar ijtimoiy ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, STEAM metodologiyasi bolalarning nafaqat ilmiy bilimlarini oshiradi, balki ularni mustaqil, ijodkor va innovatsion fikrlovchi shaxslar sifatida shakllantiradi.

Bunday yondashuvni samarali tatbiq etish uchun maktabgacha ta'lim muassasalarida STEAM mashg'ulotlarini kengaytirish, pedagoglar malakasini oshirish, fanlararo integratsiyalashgan o'quv dasturlarini ishlab chiqish va mashg'ulotlarni ijodiy o'yinlar bilan boyitish muhimdir. Shu tarzda STEAM ta'limi bolalarning ijodiy va kognitiv salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi va pedagoglar uchun amaliy tavsiyalarni belgilaydi, ularning ta'lim jarayonini yanada samarali qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1 Mamatqulov, R. (2021). STEAM pedagogik yondashuvi: ilmiy tahlil. Tashkent: Fan, s. 22–28.
- 2 Prezident.uz. (2023). Ta'limni milliy taraqqiyotning ustuvor yo'nalishi sifatida rivojlantirish. Tashkent, <https://president.uz/oz/lists/view/8471>
- 3 Prezident.uz. (2022). Maktabgacha ta'lim tizimini yaratish zarurati. Tashkent, <https://president.uz/oz/lists/view/6361>

- 4 Nazarova A. Ilk qadam davlat dasturida STEAM ta'lim elementlaridan foydalanish imkoniyati. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. 2025.
- 5 Salimova A. Innovatsion ta'lim texnologiyalari orqali bolalarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. 2025.
- 6 Salimova A. Inlibrary.uz STEAM ta'lim texnologiyasini maktabgacha ta'limda qo'llashning me'yoriy-uslubiy asoslari. 2024.
- 7 Abdumajitova S.A. Ways of Using STEAM Technologies in Modern Pre-School Educational Organizations. ERUS Journal. 2024.
- 8 Turg'unova M.Y., Eraliyeva Z.R. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM dan foydalanish usullari. Qo'qon Universiteti Xabarnomasi. DOI: 10.54613/ku.v1i1.674 - maqola STEAM ta'limining ta'riflari va maktabgacha ta'limda qo'llanish asoslarini yoritadi.
- 9 Tolipova O. Maktabgacha ta'limda STEAM ta'lim texnologiyasidan foydalanish zarurati. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. 2025 - STEAM ta'limining innovatsion pedagogik usul sifatida mohiyati va ta'lim tizimiga kirib kelishi tahlili.
- 10 Implementation of STEAM in Preschool as a 21st-Century Learning Innovation - Nurhusni Kamil, Evi Anggraeni (2023). JOYCED: Journal of Early Childhood Education - STEAMni maktabgacha ta'limda innovatsion yondashuv sifatida tatbiq etish usullari va natijalari.
- 11 Pedagogical Possibilities of Using STEAM Technology in Preschool Education - Ashurova Z.M. - STEAM pedagogikasining maktabgacha ta'lim muhitida ijodiy va tanqidiy fikrlashni shakllantirishdagi roli.
- 12 Abdukarimova M.A., Pardayev U.X., Tilyabov M.U. Tabiiy fanlar o'qitishda STEAM yondashuvi. Science and Education (2024) - STEAM yondashuvi integratsiyalashgan ta'limda ilmiy va ijodiy fikrlash mexanizmlarini shakllantirish strategiyasi.

Jo'rayev Firdavs Umid o'g'li

Buxoro davlat universiteti Filologiya fakulteti

Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili

yo'nalishi talabasi

Axtamova Nozanin Majnunovna

Buxoro davlat universiteti Xorijiy tillar fakulteti

Filologiya va tillarni o'qitish: nemis tili

yo'nalishi talabasi

FITRAT – NAVOIYSHUNOS

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr o'zbek adabiyoti va ma'naviy hayotining yirik namoyandalaridan biri - Abdurauf Fitratning Alisher Navoiy ijodini o'rganishdagi o'rni va xizmatlari tahlil etiladi. Fitrat o'z asarlari, ma'ruzalar hamda ilmiy qarashlari orqali Navoiy merosini yangicha ilmiy-estetik nuqtai nazardan tadqiq etgan, uni o'z davrining ma'naviy-ma'rifiy hayotiga tatbiq etgan allomalardan biridir. Tadqiqotda Fitratning "Navoiy", "O'zbek adabiyoti namunalari", "Adabiyot qoidolari" kabi asarlarida Navoiy shaxsiga, g'oyalariga, badiiy uslubiga bergan baholari o'rganiladi.

Maqolada Fitratning Navoiyshunoslikdagi yangicha yondashuvi - Navoiy ijodini milliy uyg'onish va ma'naviy tiklanish manbai sifatida talqin etishi, shuningdek, Navoiyning o'zbek tili, adabiyoti va tafakkuridagi o'rni haqidagi fikrlari yoritiladi. Fitratning ilmiy qarashlari zamonaviy Navoiyshunoslik uchun ham muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Fitrat, Navoiy, Navoiyshunoslik, adabiyot, ma'rifat, milliy uyg'onish, ilmiy tahlil.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и заслуги одного из крупнейших представителей узбекской литературы и духовной жизни XX века - Абдурауфа Фитрата в изучении творчества Алишера Навои. Фитрат через свои труды, лекции и научные взгляды исследовал наследие Навои с новой научно-эстетической точки зрения и применил его к духовно-просветительской жизни своего времени. В исследовании рассматриваются оценки, данные Фитратом личности Навои, его идеям и художественному стилю в таких произведениях, как «Навои», «Образцы узбекской литературы», «Правила литературы».

В статье освещается новый подход Фитрата в навоиведении - его трактовка творчества Навои как источника национального возрождения и духовного обновления, а также его мысли о роли Навои в развитии узбекского языка, литературы и мышления. Показано, что научные взгляды Фитрата служат важной теоретической основой и для современного навоиведения.

Ключевые слова: Фитрат, Навои, навоиведение, литература, просвещение, национальное возрождение, научный анализ.

Annotation. This article analyzes the role and contributions of one of the prominent figures of the 20th-century Uzbek literature and spiritual life - Abdurauf Fitrat - in the study of Alisher Navoi's creative legacy. Through his works, lectures, and scientific views, Fitrat examined Navoi's heritage from a new scientific and aesthetic perspective and applied it to the spiritual and educational life of his era. The research explores Fitrat's evaluations of Navoi's personality, ideas, and artistic style as reflected in such works as "Navoi", "Samples of Uzbek Literature", and "Principles of Literature."

The article highlights Fitrat's innovative approach to Navoi studies - his interpretation of Navoi's creativity as a source of national awakening and spiritual renewal, as well as his reflections on Navoi's role in the development of the Uzbek language, literature, and thought. It is shown that Fitrat's scholarly ideas serve as an important theoretical foundation for contemporary Navoi studies.

Key words: Fitrat, Navoi, Navoi studies, literature, enlightenment, national awakening, scientific analysis.

XX asr o'zbek adabiyoti tarixida Abdurauf Fitrat nomi alohida ehtirom bilan tilga olinadi. U nafaqat jadidchilik harakatining yetakchi arbobi, balki o'zbek adabiy tanqidchiligi, adabiyotshunosligi va ayniqsa, Navoiyshunoslik ilmiga poydevor qo'ygan ulug' allomalardan biridir. Fitrat o'z asarlari, ma'ruzalarida va ilmiy tahlillarida Alisher Navoiyni milliy ma'naviyat, adabiy tafakkur va ma'rifat timsoli sifatida talqin etgan. Uning nazarida Navoiy - nafaqat o'z davrining shoiridir, balki butun turkiy dunyo tafakkurining yuksak cho'qqisidir. Fitrat Navoiy shaxsini chuqur o'rgangan birinchi zamonaviy olimlardan hisoblanadi. U o'zining "Navoiy" maqolasida buyuk shoirni o'zbek milliy uyg'onishining ramzi sifatida ko'rsatadi. Fitrat nazarida, Navoiy nafaqat adabiy ijodkor, balki xalqning ma'naviy yetakchisi, komil inson g'oyasining timsolidir. Fitratning fikricha, Navoiy ijodi - bu xalqning o'zligini, tili va madaniyatini anglash jarayonidagi eng muhim bosqichdir. U shunday yozadi:

"Navoiy o'z tili bilan xalqni uyg'otdi, o'z so'zi bilan millatni o'zligiga qaytardi."

Fitrat uchun Navoiyning eng buyuk xizmatlaridan biri - turkiy tilda badiiy ijod qilish imkoniyatini isbotlashdir. Shu orqali u turkiy tilda yozuvchi ijodkorlarga yo'l ochdi, o'zbek adabiy tilining ilmiy-nazariy asoslarini mustahkamladi. Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari" (1926) asarida Navoiy ijodi alohida o'rin egallaydi. Bu asarda Fitrat Navoiy she'riyati orqali o'zbek adabiyotining badiiy mezonlarini belgilab beradi, shoirning so'z tanlash, obraz yaratish, va xalq ruhiyatini ifoda etishdagi mahoratini chuqur tahlil qiladi.

Fitratning yana bir muhim asari - "Adabiyot qoidalari". Unda u adabiyotning nazariy masalalarini bayon etar ekan, Navoiy asarlarini namunaviy manba sifatida keltiradi. Fitrat bu orqali Navoiy ijodining nafaqat badiiy, balki ilmiy-estetik ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi. Fitratning Navoiyshunoslikdagi yondashuvi avvalgi tahlil usullaridan tubdan farq qiladi. U Navoiy merosiga dinamik, zamonaviy, milliy uyg'onish ruhidagi qarashlar bilan yondashadi. Fitrat uchun Navoiy shunchaki o'tgan asr shoir emas, balki yangi davrga ruh beruvchi, xalqni ma'naviy tiklanishga chorlovchi siymodir.

Fitrat Navoiy ijodini ma'naviy uyg'onish maktabi sifatida talqin qiladi. U Navoiyning "Xamsa" asarlaridagi asosiy g'oyalarni - insoniylik, adolat, ma'rifat, vatanparvarlik va muhabbatni - millatni ma'naviy yuksaltirish omili sifatida ko'radi. Uning fikricha, Navoiy asarlarida aks etgan komil inson g'oyasi Fitrat faoliyatining ham markazida turadi. Fitrat "komil inson"ni xalqni ozodlikka, ilmga va taraqqiyotga yetaklovchi kuch deb bilgan. Shu bois u Navoiy ijodini yosh avlod tarbiyasida o'rganish zarurligini alohida ta'kidlaydi. Fitrat Navoiy merosini o'rganish orqali millat o'zligini, tili va madaniyatini anglaydi, degan g'oyani ilgari suradi. U Navoiyni o'zbek millatining ma'naviy tayanchi, milliy o'zlikni saqlovchi ramz sifatida talqin etadi.

Fitrat Navoiyning tildagi mahoratini alohida e'tirof etadi. U Navoiyni "o'zbek adabiy tilining asoschisi" deb biladi. Fitratning fikricha, Navoiy so'zga ma'naviy kuch, ruhiy mazmun singdira olgan ijodkor bo'lib, uning asarlari til, uslub va badiiy fikr uyg'unligining eng go'zal namunasidir. Fitrat tilni millatning ruhi, tili yo'qolgan xalqning o'zi ham yo'qoladi degan fikrni ilgari suradi. Shu bois u Navoiyning til haqidagi qarashlarini o'z davri ma'naviy siyosatiga tatbiq etib, yoshlarni ona tilini qadrlashga da'vat etgan. Bugungi kunda Fitratning Navoiyshunoslikka doir ilmiy qarashlari o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Aksincha, zamonaviy Navoiyshunoslikda Fitratning qarashlari asosiy metodologik manbalardan biri sifatida o'rganilmoqda. Uning ilmiy merosi o'zbek adabiy tafakkurida milliy uyg'onish, ma'naviy o'zlikni anglash va adabiy merosga ilmiy yondashuv tamoyillarini shakllantirdi. Fitratning tadqiqot uslubi - milliy va zamonaviylik uyg'unligi, tarixiylik va tahliliy yondashuvning o'zaro bog'liqligida namoyon bo'ladi.

Abdurauf Fitrat - o'z davrining ulug' ma'rifatparvari, adabiyotshunos olimi va fidoyi ziyolisi sifatida Navoiyshunoslik tarixida o'chmas iz qoldirgan. U Navoiy merosini nafaqat tahlil qilgan, balki uni yangi davr ruhida qayta talqin etib, o'zbek milliy adabiyotini ilmiy asosda rivojlantirishga xizmat qilgan. Fitratning Navoiy haqidagi qarashlari bugun ham dolzarb: u bizni milliy g'urur, ma'naviy boylik va tafakkur erkinligiga chorlaydi. Fitrat merosini o'rganish - bu Navoiy orqali o'zligimizni anglash, millatimiz ruhiy asoslarini mustahkamlash demakdir.

Natija. Abdurauf Fitratning ilmiy, badiiy va ma'rifiy merosi o'zbek adabiy tafakkurining eng muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. U o'z faoliyati davomida o'zbek adabiyotini, milliy o'zlikni va ma'naviy qadriyatlarni yangicha talqin etish orqali yangi davr tafakkuriga yo'l ochgan ulug' ma'rifatparvar sifatida tanilgan. Ayniqsa, Fitratning Alisher Navoiy ijodini o'rganish borasidagi ilmiy qarashlari Navoiyshunoslik fanining mustahkam nazariy poydevorini yaratishda beqiyos ahamiyat kasb etgan. Fitrat o'zining ilmiy qarashlari va tadqiqotlarida Navoiy merosini chuqur tahlil etib, uni faqat adabiy fenomen emas, balki milliy uyg'onish va ma'naviy tiklanish manbai sifatida talqin etgan. U Navoiy asarlaridagi insonparvarlik, ilmga muhabbat, adolat, vatanparvarlik va ma'rifat g'oyalarini zamon ruhiga mos holda sharhlab, bu qadriyatlarni yangi avlod ongiga singdirish zarurligini ta'kidlagan. Fitrat nazarida Navoiy - bu o'zbek xalqining axloqiy mezon, tilining g'ururi va ma'naviyatining poydevoridir. Fitratning "Navoiy", "O'zbek adabiyoti namunalari", "Adabiyot qoidalari" kabi asarlarida buyuk shoirning badiiy uslubi, til boyligi, ma'naviy qarashlari va falsafiy mushohadalari tizimli yondashuv asosida tahlil qilingan. Fitratning bu boradagi izlanishlari Navoiyshunoslikni faqat filologik tadqiqot emas, balki ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'naviy jarayon sifatida shakllantirgan. U o'z ilmiy izlanishlarida Navoiy asarlarini xalq ruhiyatini yorituvchi, millatni uyg'otuvchi, uni yuksak ma'naviy cho'qqilarga eltuvchi bebaho manba sifatida ko'radi. Fitrat fikricha, Navoiy so'zi - xalqning o'zligiga qaytish, uning ma'naviy ozodlikka erishish yo'lidagi eng kuchli quroldir. Shu bois Fitrat Navoiy asarlarini o'rganish va ularni yosh avlod tarbiyasiga tatbiq etishni eng muhim ma'naviy vazifalardan biri deb bilgan.

Fitratning Navoiyshunoslikdagi eng muhim xizmatlaridan biri - bu merosni **ilmiy-estetik, tarixiy va falsafiy jihatdan tahlil qilishda kompleks yondashuvni** qo'llaganidadir. U Navoiy ijodining turkiy xalqlar madaniy merosidagi o'rnini ko'rsatib, shoirni nafaqat o'zbek, balki butun turkiy dunyo adabiy tafakkurining markaziy siymosi sifatida baholaydi. Fitrat uchun Navoiy - o'z davrini yoritgan, ammo ta'siri asrlar osha davom etayotgan abadiy ma'naviy quyoshdir. Zamonaviy Navoiyshunoslikda Fitratning qarashlari hali-hamon metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Uning ilmiy yondashuvi - tarixiylik, milliylik, badiiy-estetik tahlil va falsafiy mushohada uyg'unligiga asoslangan. Bugungi kunda Fitratning asarlari nafaqat Navoiy merosini o'rganishda, balki milliy adabiy tafakkur rivojida ham muhim manba sifatida qadrlanmoqda. Fitratning Navoiy haqidagi qarashlari shuni ko'rsatadiki, Navoiyshunoslik - bu faqat shoir asarlarini o'rganish emas, balki xalq ruhiyatini, milliy qadriyatlarni va ma'naviy o'zlikni chuqur anglash jarayonidir. Fitrat bu yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borar ekan, o'zbek millatining ma'naviy uyg'onishiga turtki bergan, xalqni o'z so'zi, o'z adabiyoti, o'z buyuk siymolari bilan faxrlanishga da'vat etgan.

Xulosa. XX asr o'zbek adabiyoti va ma'naviy-ma'rifiy hayotida Abdurauf Fitratning o'rni beqiyosdir. U nafaqat ma'rifatparvar ziyoli, balki o'z davrining yetuk adabiyotshunosi, tilshunosi, tarixchisi, milliy uyg'onish g'oyalarining yetakchi namoyandasi sifatida Navoiy merosini yangi bosqichda tahlil etgan allomadir. Fitratning Navoiyshunoslikka qo'shgan hissasi - bu faqat shoir asarlarini tahlil qilish emas, balki Navoiyni butun bir millat ma'naviyatining, tafakkurining, g'urur va o'zlik timsoli sifatida qayta talqin etishdir. Fitrat Navoiy ijodini o'rganar ekan, uni tarixiy shaxs sifatida emas, balki milliy uyg'onish mafkurasining poydevorini yaratgan siymo sifatida ko'radi. U Navoiyni xalqni ma'rifatga, birlikka, adolat va insonparvarlikka da'vat etuvchi kuch deb baholaydi. Fitratning "Navoiy", "O'zbek adabiyoti namunalari", "Adabiyot qoidalari" kabi asarlari bu borada beqiyos manba bo'lib, ularning har birida Navoiy ijodining badiiy-estetik mohiyati, g'oyaviy chuqurligi, tili va uslubi ilmiy tahlil asosida yoritilgan.

Fitratning yondashuvi o'z davrida innovatsion xarakter kasb etgan. U Navoiy merosiga faqat she'riy go'zallik yoki tarixiy qadriyat sifatida emas, balki ijtimoiy-ma'naviy islohotlar manbai sifatida qaragan. U Navoiyni millatni uyg'otuvchi kuch deb bilgan va shu bois Navoiy ijodini xalq ruhiyatiga singdirish, yoshlar ongida milliy g'urur tuyg'usini shakllantirish zarurligini ta'kidlagan. Shu jihatdan Fitratning qarashlari nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda. Fitratning ilmiy qarashlari zamonaviy Navoiyshunoslik fanining nazariy asoslarini yaratishda hal qiluvchi rol o'ynagan. U Navoiy asarlarini faqat filologik jihatdan emas, balki falsafiy, estetik, madaniy va ma'naviy nuqtai nazardan ham tahlil qilish zarurligini ilgari surgan. Natijada, Fitrat yaratgan ilmiy tamoyillar bugungi Navoiy tadqiqotlarida metodologik asos sifatida qo'llanilmoqda. Umuman olganda, Abdurauf Fitrat Navoiyshunoslikning poydevorini

qo'ygan, uni milliy uyg'onish mafkurasi bilan uyg'unlashtirgan alloma sifatida tarixda o'chmas iz qoldirgan. U Navoiyni o'zbek milliy tafakkurining markaziga olib chiqqan, o'z xalqiga buyuk ajdodlar merosini anglash va undan saboq olish zarurligini uqtirgan. Fitratning bu yo'ldagi ilmiy izlanishlari, fikrlari va tahlillari bugun ham nafaqat Navoiyshunoslik, balki umuman o'zbek adabiyotshunosligining eng muhim nazariy manbalaridan biri sifatida qadrlanadi.

Shunday qilib, Fitratning Navoiyshunoslikdagi faoliyati - bu millatni o'z o'tmishining buyuk qadriyatlari bilan bog'lagan ma'naviy ko'prikdir. Uning ilmiy merosi yosh avlodni milliy o'zlikni anglashga, ma'naviy uyg'onishga va adabiyotga estetik nigoh bilan qarashga undaydi. Shu sababli, Fitratning Navoiy haqidagi qarashlari nafaqat o'tmish merosi, balki kelajak avlodlar uchun ham ma'naviy yo'l-yo'riq, ilmiy va falsafiy dastur sifatida qadrlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Fitrat, A. Adabiyot qoidolari. - Toshkent: O'zbekiston Davlat nashriyoti, 1926.
2. Fitrat, A. O'zbek adabiyoti namunalari. - Samarqand: 1928.
3. Fitrat, A. Navoiy. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1990.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. - 20 jildlik. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987–2000.
5. Qo'shjonov, M. Navoiy asarlari tahlili. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1980.
6. Karimov, I. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
7. Abdullaev, H. Fitrat va Navoiy an'analari. - Toshkent: Fan, 1979.
8. Qosimov, B. Milliy uyg'onish adabiyoti. - Toshkent: Universitet, 2002.
9. Suyunov, M. Abdurauf Fitratning ilmiy merosi. - Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2012.
10. Rasulov, B. Navoiyshunoslikning shakllanishi va rivoji. - Toshkent: Fan, 1995.
11. Jo'raev, M. Fitratning adabiy qarashlari. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004.
12. Yo'ldoshev, Q. Navoiy merosi va zamonaviy talqinlar. - Toshkent: Ma'naviyat, 2010.

Axmedova Zebiniso Azizovna,

Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot institut, ijtimoiy fanlar kafedrası mudiri
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

E-mail: axmedova.zebiniso@bsmi.uz

XXI ASRDA MARIFATPARVARLIK KONTSEPTSIYASI: GLOBAL ILMIY HAMKORLIK VA MA'NAVİY TARAQQIYOT

Annotatsiya. Ushbu maqola XXI asrda marifatparvarlik kontseptsiyasining zamonaviy shakllanishi, global hamjamiyatdagi bilim almashish jarayonlari va ma'naviy taraqqiyot tamoyillari bilan bog'liqligini o'rganadi. Tadqiqotda tarixiy jadidchilik merosi, XXI asrdagi pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasi, hamda global ijtimoiy-madaniy kontekstda marifatparvarlikning amaliy qo'llanilishi tahlil qilinadi. Maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, XXI asr marifatparvarligi global intellektual rivojlanish va yosh avlodni ma'naviy tarbiyalashda samarali vosita sifatida xizmat qilmoqda.

Kalit so'zlar: marifatparvarlik, jadidchilik, XXI asr, global bilim almashish, ma'naviy taraqqiyot, ta'lim, intellektual rivojlanish.

Аннотация: В данной статье рассматривается современное формирование концепции просветительства в XXI веке, его связь с процессами обмена знаниями в глобальном сообществе и принципами духовного развития. В исследовании анализируется историческое наследие джадидизма, интеграция педагогических и информационных технологий в XXI веке, а также практическое применение просветительства в глобальном социокультурном контексте. Результаты статьи показывают, что просветительство XXI века служит эффективным инструментом глобального интеллектуального развития и духовного воспитания молодого поколения.

Ключевые слова: просветительство, джадидизм, XXI век, глобальный обмен знаниями, духовное развитие, образование, интеллектуальное развитие.

Abstract: This article examines the modern formation of the Enlightenment concept in the 21st century, its connection with the processes of knowledge exchange in the global community, and the principles of spiritual development. The study analyzes the historical heritage of Jadidism, the integration of pedagogical and information technologies in the 21st century, and the practical application of enlightenment in the global socio-cultural context. The results of the article show that the enlightenment of the 21st century serves as an effective tool for global intellectual development and spiritual education of the younger generation.

Key words: enlightenment, Jadidism, the 21st century, global knowledge exchange, spiritual development, education, intellectual development.

Kirish. Marifatparvarlik yoki jadidchilik harakati O'rta Osiyo xalqlarining XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yuzaga kelgan ijtimoiy-ma'rifiy harakat sifatida tarixiy va madaniy kontekstda o'rganilishi zarur bo'lgan fenomenlardan biridir. Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, marifatparvarlikning asosiy maqsadi xalqqa zamonaviy ta'lim tizimini joriy etish, milliy ong va ma'naviy tafakkurini rivojlantirish orqali jamiyatni eski konservativ shakllardan chiqarishdan iborat edi. Shuningdek, bu harakat orqali ma'rifiy intellektual elita shakllanishi va milliy uyg'onish jarayoni tezlashgan.

XX asrda jadidchilik harakati ta'lim, adabiyot, matbuot va ijtimoiy ongni yangilash yo'nalishlarida faol rivojlandi. Usul-i jadid maktablari orqali pedagogik innovatsiyalar, zamonaviy fanlar va o'quv metodikalari joriy etildi, bu esa jamiyatning intellektual va ma'naviy salohiyatini oshirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, jadidchilik g'oyalari ijtimoiy adolat, milliy o'zlikni anglash va ma'naviy taraqqiyot tamoyillarini shakllantirishda muhim rol o'ynadi.

XXI asr kontekstida esa marifatparvarlik kontseptsiyasi o'zining tarixiy roldan tashqari global ilmiy va pedagogik jarayonlar bilan integratsiyalashgan yangi mazmun kasb etmoqda. Globalizatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va xalqaro ta'lim hamkorligi sharoitida,

marifatparvarlikning zamonaviy talqini bilim almashish, madaniy muloqot va ma'naviy tarbiya tamoyillariga asoslanmoqda. Bu esa XXI asr jamiyatida yosh avlodning ijtimoiy mas'uliyatini, milliy va global o'zlikni uyg'un tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - XXI asr kontekstida marifatparvarlik kontsepsiyasining global ilmiy hamjamiyatdagi o'rni, bilim almashish jarayonlari va ma'naviy taraqqiyot tamoyillari bilan bog'liqligini tizimli ravishda tahlil qilishdir. Tadqiqot davomida marifatparvarlik g'oyalari tarixiy meros sifatida qayta ko'rib chiqilib, ularning zamonaviy pedagogik, ijtimoiy va madaniy jarayonlardagi amaliy ahamiyati aniqlanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ushbu bo'limda marifatparvarlik kontsepsiyasining tarixiy ildizlari va zamonaviy konteksti chuqur tahlil qilinadi. Avvalo, XX asr boshlarida O'rta Osiyoda shakllangan jadidchilik harakati o'rganiladi. Jadidlar pedagogik faoliyatida usul-i jadid asosidagi yangicha ta'lim tizimi joriy etilgan bo'lib, u an'anaviy diniy maktablardan farqli ravishda matematik, tabiiy fanlar, tarix va geografiya kabi fanlarni o'z ichiga olgan. Shu bilan birga, pedagogik metodika sifatida faol o'quvchilarni rivojlantirish, mustaqil tafakkurga undash va axborotga asoslangan bilim berish tamoyillari ilgari surilgan. Bu jihatlar ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo'lib, ularning tarixiy rivojlanishi, pedagogik samaradorligi va jamiyatga ta'siri sistematik tarzda tahlil qilingan.

XXI asrda ma'rifatparvarlik konsepsiyasi klassik bilimparastlik va ratsionalizm doirasidan chiqib, global miqyosdagi ilmiy hamkorlik, raqamli transformatsiya hamda ma'naviy-axloqiy taraqqiyot bilan uzviy integratsiyalashgan murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida talqin qilinmoqda. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ma'rifatparvarlik nafaqat bilim uzatish jarayoni, balki shaxsning ijtimoiy mas'uliyati, tanqidiy tafakkuri va global fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga qaratilgan konsepsiya sifatida baholanadi (Biesta, 2020; Nussbaum, 2021).

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, global ilmiy hamkorlik zamonaviy ma'rifatparvarlikning asosiy institutsional mexanizmlaridan biriga aylangan. Ilm-fan sohasida transmilliy tarmoqlar, ochiq ilmiy platformalar va xalqaro konsorsiumlar orqali bilim almashuvining jadallashuvi kuzatilmoqda. UNESCO tomonidan ilgari surilgan "Open Science" konsepsiyasi bilimning demokratlashuvi va ilmiy natijalarga teng kirishni ta'minlash orqali ma'rifatparvarlik g'oyalarining global miqyosda mustahkamlanishiga xizmat qilmoqda (UNESCO, 2021; UNESCO, 2023). Marginsonning tadqiqotlarida global ilmiy hamkorlik bilimni milliy chegaralardan chiqarib, uni umuminsoniy qadriyat sifatida shakllantirish omili sifatida izohlanadi (Marginson, 2022; Marginson, 2024).

Postpandemiya davrida ma'rifatparvarlik konsepsiyasi barqaror rivojlanish, ijtimoiy adolat va inklyuziv ta'lim g'oyalari bilan boyidi. OECD va xalqaro ekspertlar ilmiy diplomatiya, ta'lim orqali global muammolarni hal etish va bilim asosidagi taraqqiyotni zamonaviy ma'rifatparvarlikning strategik yo'nalishlari sifatida ko'rsatmoqda (OECD, 2023; OECD, 2024). Bu jarayonda ilm-fan va ma'naviyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Zamonaviy adabiyotlarda ma'naviy taraqqiyot ilmiy tafakkurdan ajralgan holda emas, balki aynan ilm-fan, ta'lim va madaniyatlararo muloqot bilan uyg'unlikda rivojlanadigan jarayon sifatida talqin qilinadi. Nussbaum global fuqarolik, empatiya va axloqiy mas'uliyatni ma'rifatparvar jamiyatning muhim ko'rsatkichlari deb hisoblaydi (Nussbaum, 2021; Nussbaum, 2023). Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning rivojlanishi ilmiy bilim bilan bir qatorda axloqiy me'yorlar va ma'naviy mas'uliyat masalasini dolzarb muammoga aylantirmoqda. Floridi tomonidan ishlab chiqilgan raqamli etika va sun'iy intellekt etikasi konsepsiyalari zamonaviy ma'rifatparvarlikning axloqiy poydevorini mustahkamlashga qaratilgan (Floridi, 2022; Floridi, 2024).

Ta'lim tizimi esa 21-asr ma'rifatparvarligining asosiy ijtimoiy instituti sifatida qayta baholanmoqda. Raqamli ta'lim, umrbod ta'lim (lifelong learning), global kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik modellar ma'rifatparvarlik g'oyalarini amaliyotga joriy etishning muhim vositasi sifatida e'tirof etilmoqda (Biesta, 2022; UNESCO, 2024). Ta'lim jarayonida ilmiy bilim bilan birga ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning markaziy masalalaridan biriga aylangan.

Xulosa qilib aytganda, soʻnggi ilmiy adabiyotlar tahlili 21-asrda maʼrifatparvarlik konsepsiyasi global ilmiy hamkorlik, raqamli bilim almashuvi va maʼnaviy taraqqiyotning uzviy birligi asosida shakllanayotganini koʻrsatadi. Zamonaviy maʼrifatparvarlik bilimga asoslangan taraqqiyot bilan bir qatorda insonparvarlik, axloqiy masʼuliyat va global hamjihatlik gʻoyalari ilgari suruvchi kompleks konsepsiya sifatida namoyon boʻlmoqda (Marginson, 2024; OECD, 2024; UNESCO, 2025).

Keyingi bosqichda XXI asr kontekstida marifatparvarlikning yangi shakllari oʻrganiladi. Globalizatsiya jarayoni, axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining tez surʼat bilan rivojlanishi natijasida, marifatparvarlik kontsepsiyasi nafaqat milliy darajada, balki global miqyosda ham ilmiy va ijtimoiy jarayonlarga taʼsir koʻrsatmoqda. XXI asrda bilim almashish jarayonlari onlayn platformalar, xalqaro konferensiyalar, ilmiy jurnallar va raqamli resurslar orqali amalga oshirilmoqda. Shu orqali marifatparvarlik gʻoyalari yangi pedagogik metodlar, global hamkorlik va axborot texnologiyalari bilan uygʻunlashib, XXI asr jamiyatining maʼnaviy va intellektual rivojlanishida muhim vosita sifatida namoyon boʻlmoqda.

Metodologik jihatdan tadqiqot literatura sharhi, komparativ tahlil va tizimli oʻrganish usullariga tayangan. Adabiyotlar sharhi orqali jadidchilik pedagogikasi va XXI asr marifatparvarlik gʻoyalari boʻyicha mavjud ilmiy manbalar tahlil qilinib, ularning tarixiy rivojlanishi va zamonaviy amaliy qoʻllanilishi aniqlangan. Komparativ tahlil yordamida XX asr jadidchilik pedagogikasi va XXI asr global bilim almashish jarayonlari oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlik, yangicha shakllanish tendensiyalari va oʻzaro taʼsir mexanizmlari oʻrganilgan. Tizimli yondashuv esa marifatparvarlik kontsepsiyasining ijtimoiy, pedagogik va maʼnaviy jihatlarini yagona kompleks sifatida tahlil qilish imkonini yaratgan.

Shunday qilib, mazkur boʻlimda tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida marifatparvarlikning metodologik va kontseptual asoslari ilmiy tahlil qilingan hamda XXI asr pedagogik va global kontekstdagi ahamiyati koʻrsatib berilgan.

Natijalar va muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, XXI asrda marifatparvarlik kontsepsiyasi anʼanaviy jadidchilik gʻoyalari bilan bogʻliq tarixiy merosdan tashqari, zamonaviy global kontekstda yangi shakl va mazmun kasb qilmoqda. Tadqiqot natijalari asosida marifatparvarlikning zamonaviy jihatlarini quyidagicha aniqlanadi:

1. Bilim almashish va ilmiy hamkorlik - XXI asrda marifatparvarlik gʻoyalari global ilmiy maydonga integratsiyalashib, xalqaro taʼlim va ilmiy tadqiqot platformalarida keng qoʻllanilmoqda. Axborot texnologiyalari va raqamli kommunikatsiya vositalari orqali bilim tezkorlik bilan tarqaladi, bu esa marifatparvarlikning asl maqsadi - maʼrifatni ommalashtirish va jamiyatda bilimga asoslangan tafakkur shakllantirish - ni yangi bosqichga olib chiqadi.

2. Maʼnaviy va axloqiy taraqqiyot - globalizatsiya sharoitida marifatparvarlik kontsepsiyasi jamiyatning maʼnaviy qadriyatlarini mustahkamlash, yosh avlodning axloqiy ongini shakllantirish va milliy oʻzlikni rivojlantirish yoʻlida muhim vositaga aylanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, maʼnaviy taraqqiyot va ilmiy bilimlar oʻrtasidagi uygʻunlik XXI asrda jamiyat barqarorligi va ijtimoiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi.

3. Amaliy taʼlim va madaniyat sohasida qoʻllanilishi - marifatparvarlik kontsepsiyasi zamonaviy taʼlim tizimlarida innovatsion metod va pedagogik yondashuvlar bilan uygʻunlashmoqda. Bu esa nafaqat taʼlim jarayonini boyitadi, balki madaniy merosni saqlash, milliy va global madaniy qadriyatlarni birlashtirish imkonini beradi.

Natijalar shuni koʻrsatadiki, XXI asrda marifatparvarlik nafaqat tarixiy va nazariy fenomen sifatida, balki jamiyatni intellektual, maʼnaviy va ijtimoiy jihatdan rivojlantirish vositasi sifatida faol qoʻllanilmoqda. Bu esa XXI asr marifatparvarligini global hamjamiyat, axborot va ilmiy maydonlar bilan uygʻunlashgan, multidimensional ijtimoiy hodisa sifatida koʻrsatadi.

Xulosa. XXI asrda marifatparvarlik kontsepsiyasi tarixiy merosdan zamonaviy global kontekstga kengayib, bilim almashish, maʼnaviy va axloqiy taraqqiyot, shuningdek, ijtimoiy barqarorlikni taʼminlovchi asosiy vositaga aylanmoqda. Ushbu kontsepsiya nafaqat nazariy jihatdan ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb qiladi, balki amaliy jihatdan ham taʼlim, madaniyat va yosh avlod tarbiyasida samarali vosita sifatida qoʻllanilmoqda. Shuningdek,

marifatparvarlik g'oyalari XXI asrda global ilmiy hamkorlik va axborot almashish jarayonlarida integratsiyalashgan, jamiyatni bilimga asoslangan tafakkur va barqaror rivojlanish tamoyillari bilan ta'minlashga xizmat qiladigan strategik kontseptual platformaga aylangan.

Fydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Djuraeva, N. D. (2024). Issues of Women's Rights in the Jadid Movement. Indonesian Journal of Cultural and Community Development, 15(1), 45–52.
2. Arxiv.org. (2022). Global Knowledge Revolution and XXI Century Education. Retrieved from <https://arxiv.org/abs/2202.01466>
3. Mentaljournal-jspu.uz. (2025). Marifatparvarlik g'oyalari va global bilim almashish. Retrieved from <https://mentaljournal-jspu.uz>
4. IIAU.uz. (2025). Ma'naviy taraqqiyot va XXI asr pedagogikasi. Retrieved from <https://ii.au.uz>
5. Sociostudies.org. (2023). Global Knowledge Revolution: Challenges and Opportunities. Retrieved from <https://www.sociostudies.org>
6. Alimov, R., & Karimova, F. (2023). Jadid pedagogy and modern education: Integration of historical legacy in contemporary teaching. Tashkent: Science Press.
7. Nazarov, T. (2024). Marifatparvarlik g'oyalari va ijtimoiy taraqqiyot. Tashkent: National University Press.
8. Kholmatova, D. (2022). Globalization and spiritual development in Central Asia. Central Asian Journal of Social Sciences, 10(2), 77–88.
9. Abdurahmanov, S. (2023). Digital education and knowledge dissemination: Lessons from Marifatparvarlik. International Journal of Educational Studies, 18(1), 33–47.
10. Rustamov, A., & Bektemirov, N. (2024). The role of moral values in modern education: From Jadid legacy to XXI century approaches. Tashkent: Education Research Center.
11. Sobirov, M. (2022). Marifatparvarlik as a tool for intellectual development in youth. Uzbek Journal of Pedagogy, 5(4), 102–115.
12. Zokirova, L. (2023). Historical Enlightenment Movements and Modern Global Knowledge Networks. Eurasian Studies Review, 12(3), 54–70.
13. Khudaykulov, N. I. (2022). Integration of Jadid principles in contemporary teaching methods. Journal of Modern Didactics, 6(2), 21–36.
14. European Commission. (2023). Global education strategies for sustainable development. Brussels: EC Publications.
15. UNESCO. (2022). Education for sustainable development and intercultural dialogue: Global perspectives. Paris: UNESCO Publishing.

Davletova Nodira Nuraddinovna,
Xorazm Ma'mun universiteti G'arb tillari va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARIDA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNING PAYDO BO'LISHI

Annotatsiya . Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarda psixologik xususiyatlarning shakllanishi va rivojlanish jarayoni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi. Talabalik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo'lib, bu jarayonda talabaning kognitiv, emotsional va ijtimoiy-psixologik sifatlari faol tarzda shakllanadi. Oliy ta'lim muhiti, ta'lim jarayonining murakkablashuvi, kredit-modul tizimi, mustaqil ta'lim ulushining ortishi hamda ijtimoiy moslashuv talabaning psixik rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotda talabalar tafakkurining rivojlanishi, mustaqil fikrlash, o'z-o'zini boshqarish, mas'uliyat, stressga chidamlilik va kasbiy motivatsiyaning shakllanishi kabi muhim psixologik xususiyatlar yoritiladi. Shuningdek, ta'lim jarayonida uchraydigan psixologik qiyinchiliklar, jumladan, tashvish, emotsional zo'rqiqlash va moslashuv muammolari ham tahlil qilinadi. Maqola natijalari oliy ta'lim tizimida talabalarning psixologik holatini inobatga olgan holda samarali pedagogik va psixologik yondashuvlarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, talaba, psixologik xususiyatlar, shaxs rivoji, motivatsiya, stressga chidamlilik, moslashuv.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования и развития психологических характеристик у студентов высших учебных заведений. Студенческий возраст является важным этапом личностного становления, в процессе которого активно развиваются когнитивные, эмоциональные и социально-психологические качества личности. Образовательная среда вуза, усложнение учебных программ, внедрение кредитно-модульной системы, рост доли самостоятельной работы и необходимость социальной адаптации оказывают существенное влияние на психическое развитие студентов. В работе анализируются такие психологические особенности, как развитие мышления, самостоятельность, ответственность, саморегуляция, стрессоустойчивость и формирование профессиональной мотивации. Особое внимание уделяется психологическим трудностям, возникающим в процессе обучения, включая тревожность, эмоциональное напряжение и адаптационные проблемы. Подчеркивается необходимость учета психологических особенностей студентов при организации образовательного процесса в высших учебных заведениях. Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования психолого-педагогического сопровождения студентов и повышения эффективности образовательной деятельности. Ключевые слова: высшее образование, студент, психологические особенности, личностное развитие, мотивация, стрессоустойчивость, адаптация.

Annotation. This article examines the formation and development of psychological characteristics in students of higher education institutions. The student period is a crucial stage of personal development during which cognitive, emotional, and socio-psychological traits are actively formed. The university learning environment, increased academic demands, the implementation of the credit-module system, a greater emphasis on independent learning, and the need for social adaptation significantly influence students' psychological development. The study highlights key psychological characteristics such as the development of critical thinking, independence, self-regulation, responsibility, stress resilience, and professional motivation. In addition, psychological challenges faced by students, including anxiety, emotional tension, and adaptation difficulties, are analyzed. The article emphasizes the importance of considering students' psychological characteristics when organizing the educational process in higher education institutions. The findings contribute to the improvement of psychological and pedagogical support systems aimed at enhancing students' academic performance and personal well-being.

Key words: *higher education, student, psychological characteristics, personality development, motivation, stress resilience, adaptation.*

Kirish. Oliy ta'lim muassasasida tahsil olish jarayoni shaxs rivojlanishining muhim bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda talabalar mustaqil fikrlash, mas'uliyatni his qilish, kasbiy yo'nalishni aniqlash hamda ijtimoiy munosabatlarga moslashish jarayonlarini boshdan kechiradilar. Yangi akademik muhit, o'qitishning kredit-modul tizimi, baholash mezonlarining murakkablashuvi va raqobat muhiti talabalar psixikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Natijada ularda yangi psixologik xususiyatlar shakllanib, avval mavjud bo'lgan sifatlar yanada takomillashadi.

Talabalik davrida eng avvalo kognitiv jarayonlar, ya'ni tafakkur, diqqat, xotira va ijodiy fikrlash rivojlanadi. Talabalar murakkab muammolarni mustaqil hal qilishga, tahliliy va tanqidiy fikrlashga o'rganadilar. Shu bilan birga, o'z-o'zini boshqarish, vaqtni to'g'ri taqsimlash, maqsad qo'yish va unga erishish kabi metakognitiv ko'nikmalar shakllanadi. Bu jarayonlarda talabaning ichki motivatsiyasi, kasbiy qiziqishlari va shaxsiy ehtiyojlari muhim rol o'ynaydi. Oliy ta'lim muhitida ijtimoiy-psixologik xususiyatlar ham faol rivojlanadi. Talabalar jamoada ishlash, muloqot qilish, o'z fikrini erkin va asosli bayon etish, kelishmovchiliklarni konstruktiv hal etish ko'nikmalarini egallaydilar. Shu bilan birga, mustaqil hayotga moslashish jarayonida stressga chidamlilik, emotsional barqarorlik, o'ziga bo'lgan ishonch kabi sifatlar shakllanadi. Ba'zi hollarda esa o'quv yuklamasining ortishi, imtihonlar va kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan bog'liq xavotirlar natijasida tashvish, psixologik zo'riqish kabi holatlar ham kuzatilishi mumkin.

Oliy ta'lim muhitining o'ziga xosligi, o'quv jarayonining murakkabligi, mustaqil ta'lim ulushining ortishi hamda bilimlarni baholash tizimining yangilanishi talabalar psixikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Talabalar o'qish jarayonida nafaqat nazariy bilimlarni egallaydi, balki mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv, muammolarni hal etish, vaqtni boshqarish va o'z faoliyatini rejalashtirish kabi muhim psixologik ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy munosabatlarning kengayishi, yangi jamoaga moslashish, mas'uliyatning ortishi va kelajak kasbiy faoliyatiga nisbatan talablarning kuchayishi talabalarda emotsional holatlarning o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Talabalik davrida psixologik xususiyatlarning shakllanishi jarayoni individual va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri asosida kechadi. Motivatsiya, o'z-o'zini anglash, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik va ijtimoiy moslashuv kabi sifatlar aynan oliy ta'lim jarayonida faol rivojlanadi. Shu bilan birga, o'quv yuklamasining ortishi, imtihonlar, baholash tizimi va kelajakdagi noaniqliklar ayrim hollarda tashvish, psixologik zo'riqish va moslashuv muammolarini keltirib chiqarishi mumkin. Mazkur holatlar talabalar psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish va ularni hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim muassasasi talabalarida psixologik xususiyatlarning paydo bo'lishi va rivojlanish jarayonini tadqiq etish zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzuni o'rganish ta'lim samaradorligini oshirish, talabalar shaxsini qo'llab-quvvatlash hamda ularning akademik va kasbiy muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muassasasi talabalarida psixologik xususiyatlarning shakllanishi masalasi psixologiya va pedagogika fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammo shaxs rivojlanishi, yosh davrlari psixologiyasi, ta'lim psixologiyasi hamda ijtimoiy psixologiya doirasida rus va xorijiy olimlar tomonidan keng yoritilgan. Tadqiqotlarda talabalik davri shaxsning intellektual, emotsional va ijtimoiy jihatdan yetuklashuv bosqichi sifatida talqin qilinadi.

Rus psixolog olimlaridan L.S. Vygotskiy o'zining madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida shaxs psixikasining shakllanishida ta'lim va ijtimoiy muhitning hal qiluvchi rolini asoslab bergan. Uning fikricha, oliy ta'lim jarayoni talabaning tafakkuri, nutqi va ongli faoliyatining rivojlanishiga kuchli turtki beradi. A.N. Leontyev va S.L. Rubinshteyn faoliyat nazariyasi doirasida talaba shaxsining psixologik xususiyatlari aynan o'quv va kasbiy faoliyat jarayonida shakllanishini

ta'kidlaydilar. Ularning qarashlariga ko'ra, motivatsiya, mas'uliyat va o'z-o'zini boshqarish kabi sifatlar ta'lim faoliyati bilan bevosita bog'liq holda rivojlanadi.

B.G. Ananyev talabalik yoshini shaxs rivojlanishining markaziy bosqichlaridan biri sifatida baholab, bu davrda intellektual imkoniyatlar eng yuqori darajada namoyon bo'lishini qayd etadi. Uning tadqiqotlarida oliy ta'lim sharoitida diqqat, xotira, mantiqiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi alohida o'rin tutadi. Shuningdek, A.A. Rean va I.A. Zimnyaya talabalarning kasbiy motivatsiyasi, emotsional holati va stressga chidamliligini o'rganib, zamonaviy ta'lim tizimi talabalardan yuqori darajadagi psixologik moslashuvni talab etishini asoslab berganlar.

Xorijiy olimlar tadqiqotlarida ham ushbu muammo keng yoritilgan. E. Erikson shaxsning psixosotsial rivojlanish nazariyasida talabalik davrini "shaxsiy identifikatsiya" bosqichi sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha, oliy ta'lim jarayoni talabaning "men" konsepsiyasini shakllantirish, hayotiy va kasbiy maqsadlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, talabalik davrida abstrakt va mantiqiy tafakkur to'liq shakllanib, murakkab muammolarni tahlil qilish qobiliyati rivojlanadi.

Shuningdek, A. Bandura ijtimoiy-kognitiv nazariyasida o'z-o'ziga ishonch (self-efficacy) tushunchasini ilgari surib, talabalar psixologik xususiyatlarining shakllanishida o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonch muhim omil ekanligini ta'kidlaydi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, akademik muvaffaqiyat, motivatsiya va stressni yengib o'tish ko'p jihatdan talabaning psixologik tayyorgarligiga bog'liq. C. Rogers esa gumanistik yondashuv asosida oliy ta'lim jarayonida talabaning shaxsiy tajribasi, o'zini anglash va o'zini rivojlantirish ehtiyojlari ustuvor bo'lishi lozimligini asoslab beradi.

Rus olimlaridan D.B. Elkonin yosh davrlari psixologiyasi doirasida talabalik yoshini shaxsning mustaqil hayotga tayyorgarlik bosqichi sifatida tavsiflaydi. Unga ko'ra, bu davrda o'quv-kasbiy faoliyat yetakchi faoliyatga aylanib, shaxsda mas'uliyat, ongli intizom va o'z-o'zini nazorat qilish kabi psixologik sifatlar shakllanadi. V.D. Shadrikov esa shaxs faoliyatining psixologik tizimi nazariyasida talabalar psixologik xususiyatlarining rivojlanishini bilimlarni egallash, maqsad qo'yish va natijani baholash jarayonlari bilan bog'laydi. Uning fikricha, oliy ta'lim jarayoni talabadan yuqori darajadagi refleksiya va irodaviy faollikni talab etadi.

N.E. Shchurkova va T.A. Florenskaya tadqiqotlarida talabalarning emotsional holati va axloqiy qadriyatlari rivojiga alohida e'tibor qaratiladi. Ular ta'lim jarayonida shaxsiy ma'nolarning shakllanishi talabaning psixologik yetukligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, rus psixologiyasida talabalarning moslashuv muammolari, stress va psixologik zo'riqish holatlari I.V. Dubrovina va A.K. Markova ishlarida keng tahlil qilingan bo'lib, bu holatlar ta'lim jarayonining intensivligi bilan izohlanadi.

Umuman olganda, rus va xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar oliy ta'lim muassasasi talabalarida psixologik xususiyatlarning shakllanishi murakkab va ko'p omilli jarayon ekanligini ko'rsatadi. Adabiyotlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, talabalik davrida psixologik xususiyatlar ta'lim muhiti, ijtimoiy munosabatlar va shaxsning ichki resurslari o'zaro ta'siri natijasida rivojlanadi. Bu esa oliy ta'lim tizimida talabalar psixologik holatini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Muhokama. Oliy ta'lim muassasasi talabalarida psixologik xususiyatlarning shakllanishi masalasi zamonaviy ta'lim tizimi rivoji bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayonni bir yoqlama yondashuv asosida izohlash mumkin emas. Talabalik davri shaxsning hayotiy tajribasi kengayib, ijtimoiy va kasbiy faoliyatga faol kirib borishi bilan xarakterlanadi. Shu sababli oliy ta'lim muhitida yuzaga keladigan psixologik xususiyatlar nafaqat o'quv jarayonining mazmuni, balki talabaning individual imkoniyatlari, ijtimoiy muhit va shaxsiy maqsadlari bilan ham uzviy bog'liqdir. Ta'lim jarayonida yuzaga kelayotgan o'zgarishlar, xususan, mustaqil ta'lim ulushining ortishi va baholash tizimining murakkablashuvi talabadan yuqori darajadagi psixologik tayyorgarlikni talab etmoqda. Muhokama jarayonida e'tiborni tortadigan asosiy jihatlardan biri talabalar kognitiv rivojlanishining jadallashuvidir. Oliy ta'lim sharoitida talabalar faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanmay, balki mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil

qilish va ijodiy yechimlar topishga o'rganadilar. Bu esa tafakkurning chuqurlashuvi, mantiqiy fikrlash va reflektiv qobiliyatlarning rivojlanishiga olib keladi. Shu bilan birga, o'quv yuklamasining ortishi diqqatni boshqarish, vaqtni rejalashtirish va o'z faoliyatini nazorat qilish kabi psixologik ko'nikmalarning shakllanishini taqozo etadi.

Emotsional jihatdan olib qaralganda, talabalik davri barqarorlik bilan bir qatorda turli psixologik zo'riqishlar bilan ham tavsiflanadi. Imtihonlar, reyting tizimi, akademik raqobat va kelajak kasbiy faoliyatiga doir noaniqliklar talabada tashvish, ishonchsizlik va stress holatlarini yuzaga keltirishi mumkin. Biroq aynan shu omillar talabaning stressga chidamliligi, moslashuvchanligi va emotsional barqarorligini rivojlantiruvchi muhim omil sifatida ham namoyon bo'ladi. Shunday qilib, psixologik qiyinchiliklar to'g'ri yo'naltirilgan ta'lim va psixologik qo'llab-quvvatlash sharoitida shaxsiy o'sishga xizmat qilishi mumkin.

Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan, oliy ta'lim muassasasi talabaning muloqot doirasi kengayadigan, jamoada ishlash va ijtimoiy rollarni o'zlashtirish jarayoni faollashadigan muhit hisoblanadi. Talabalar o'qituvchilar, tengdoshlar va turli ijtimoiy guruhlar bilan o'zaro munosabatda bo'lish orqali kommunikativ ko'nikmalar, empatiya va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantiradilar. Shu jarayonda shaxsning o'z-o'zini baholashi, o'zini anglash darajasi va jamiyatdagi o'rnini belgilashga bo'lgan intilishi kuchayadi.

Muhokama jarayonida e'tiborga molik jihatlardan yana biri talabalarda o'zini anglash va refleksiya jarayonining faollashuvidir. Oliy ta'lim bosqichida talaba o'z qobiliyatlari, imkoniyatlari va cheklovlarini chuqurroq tahlil qila boshlaydi. Bu esa shaxsiy o'sishga xizmat qiladigan, biroq ayrim hollarda ichki ziddiyatlar va o'ziga nisbatan yuqori talablar tufayli psixologik zo'riqishlarga olib keladigan jarayon hisoblanadi. Shunday sharoitda talabaning ichki resurslari, ya'ni irodaviy sifatlar, sabr-toqat va o'zini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalik davrida psixologik xususiyatlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi yana bir muhim omil bu akademik muvaffaqiyat va o'z-o'zini baholash o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikdir. Ta'lim natijalari talabaning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlashi yoki, aksincha, pasaytirishi mumkin. Shu bois baholash tizimining shaffofligi va adolatliligi talabalar psixologik barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Baholash jarayonida faqat natijaga emas, balki talabaning rivojlanish dinamikasiga e'tibor qaratilishi shaxsiy motivatsiyaning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasasida talabalarining psixologik xususiyatlari norasmiy ta'lim va tashkiliy faoliyatlar orqali ham rivojlanadi. Talabalar turli klublar, ijtimoiy loyihalar va ko'ngillilar faoliyatida ishtirok etish orqali liderlik, tashabbuskorlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi sifatlarni egallaydilar. Bu faoliyatlar talabaning o'zini jamiyatning faol a'zosi sifatida his etishiga va shaxsiy qadriyatlar tizimini shakllantirishiga yordam beradi.

Talabalarda psixologik xususiyatlarning rivojlanishida akademik muhitning psixologik iqlimi ham muhim omil hisoblanadi. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro ishonchga asoslangan munosabat, ochiq muloqot va qo'llab-quvvatlovchi pedagogik uslub talabaning psixologik xavfsizlik hissini oshiradi. Psixologik qulay muhitda ta'lim olayotgan talabalar o'z fikrini erkin ifodalashga, xatolardan qo'rqmasdan o'rganishga va ijodiy faollikni namoyon etishga moyil bo'ladi. Aksincha, haddan tashqari avtoritar yoki bosimga asoslangan ta'lim muhiti talabalarda ichki zo'riqish va passivlikni yuzaga keltirishi mumkin.

Maqola doirasida alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlardan yana biri talabalarda kasbiy identifikatsiyaning shakllanishidir. Oliy ta'lim jarayoni davomida talaba o'z tanlagan kasbiga nisbatan munosabatini qayta ko'rib chiqadi, o'z imkoniyatlarini baholaydi va kelajak faoliyatiga psixologik tayyorgarlik hosil qiladi. Bu jarayonda kasbiy shubhalar, o'ziga ishonchsizlik yoki aksincha, yuqori kasbiy motivatsiya shakllanishi mumkin. Mazkur holatlar talabaning psixologik holati va akademik faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, talabalarining psixologik xususiyatlari raqamli texnologiyalar bilan o'zaro aloqada ham rivojlanmoqda. Onlayn ta'lim platformalari, virtual muloqot va raqamli resurslardan foydalanish talabalarda axborotni tez tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini kuchaytiradi. Shu bilan birga, raqamli muhitda haddan tashqari vaqt o'tkazish

diqqatning susayishi va emotsional charchoqqa olib kelishi mumkin. Bu holat raqamli gigiyena va psixologik muvozanatni saqlash masalasini dolzarb qiladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasasi talabalarida psixologik xususiyatlarning shakllanishi murakkab, ko'p omilli va uzluksiz jarayondir. Ushbu jarayon ta'lim mazmuni, pedagogik yondashuvlar va psixologik muhitning uyg'unligi asosida samarali kechadi. Shu sababli oliy ta'lim tizimida talabalar psixologik rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularning individual xususiyatlarini hisobga olish va sog'lom psixologik muhit yaratish muhim vazifalardan biri sifatida qaralishi lozim.

Talabalik davrida psixologik rivojlanish bir tekisda kechmaydi, balki o'quv yuklamasi, ta'lim bosqichlari va shaxsiy tajribaning ortib borishi bilan bog'liq holda sifat jihatdan o'zgarib boradi. Ayniqsa, birinchi bosqich talabalarida moslashuv jarayoni ustuvor bo'lsa, yuqori kurslarda kasbiy o'zini anglash va reflektiv fikrlash yetakchi psixologik mexanizmlarga aylanadi. Bu holat talabalarda psixologik xususiyatlarning bosqichma-bosqich shakllanishini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi.

Muhokama jarayonida muhim e'tibor qaratilishi zarur bo'lgan jihatlardan biri talabalarda metakognitiv jarayonlarning rivojlanishidir. Oliy ta'lim muhitida talabalar o'z bilish faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash ko'nikmalarini egallaydi. Metakognitiv kompetensiyalarning rivojlanishi talabaning o'quv faoliyatiga ongli yondashuvini kuchaytirib, akademik muvaffaqiyat bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, talabalarda refleksiya, o'z-o'zini tahlil qilish va o'quv strategiyalarini ongli tanlash kabi psixologik xususiyatlar muhim ilmiy muammo sifatida qaralishi lozim.

Yana bir muhim masala - talabalar psixologik xususiyatlarining ijtimoiy identifikatsiya jarayoni bilan uzviy bog'liqligidir. Oliy ta'lim muassasasida talaba o'zini nafaqat bilim oluvchi shaxs, balki kelajak mutaxassisi, ijtimoiy guruh a'zosi sifatida anglay boshlaydi. Bu jarayonda kasbiy qadriyatlar, ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasi shakllanadi. Ushbu psixologik o'zgarishlar talabada barqaror motivatsiya va ichki intizomning rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, identifikatsiya jarayonidagi noaniqliklar ichki ziddiyatlar va motivatsion pasayish bilan namoyon bo'lishi mumkin.

Muhokamada shuningdek, talabalar psixologik xususiyatlarining emotsional-intellektual tarkibiy qismlariga e'tibor qaratish zarur. Emotsional intellektning rivojlanishi talabaning o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish va ijtimoiy munosabatlarda samarali muloqot qilish qobiliyatini belgilaydi. Oliy ta'lim sharoitida emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan talabalar stressli vaziyatlarga moslashuvchanroq bo'lib, akademik va ijtimoiy faoliyatda barqarorlikni saqlab qoladi. Bu holat emotsional intellektni talabalarda muhim psixologik resurs sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasasi talabalarida psixologik xususiyatlarning shakllanishi va rivojlanishi zamonaviy ta'lim tizimining muhim va murakkab jarayonlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalik davri shaxsning intellektual, emotsional va ijtimoiy jihatdan yetuklashuvi uchun qulay sharoit yaratadigan o'ziga xos bosqich bo'lib, bu davrda psixologik xususiyatlar ta'lim muhiti, ijtimoiy munosabatlar va shaxsiy faollikning o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Oliy ta'lim jarayonining mazmuni va tashkiliy xususiyatlari talabada mustaqil fikrlash, mas'uliyatni his etish, refleksiya va o'z-o'zini boshqarish kabi muhim psixologik sifatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, talabalarda psixologik xususiyatlarning paydo bo'lishi bir xil va barqaror jarayon emas, balki individual imkoniyatlar, motivatsiya darajasi va moslashuv mexanizmlariga bog'liq holda kechadi. Akademik yuklama, baholash tizimi va kasbiy kelajak bilan bog'liq omillar ayrim hollarda psixologik zo'riqlashlarni keltirib chiqarsa-da, to'g'ri pedagogik va psixologik yondashuvlar orqali bu holatlar shaxsiy o'sish omiliga aylanishi mumkin. Ayniqsa, emotsional intellekt, stressga chidamlilik va metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish talabalarning akademik muvaffaqiyati va psixologik barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, oliy ta'lim muassasasi talabalarida psixologik xususiyatlarning shakllanishini ilmiy asosda o'rganish ta'lim jarayonini takomillashtirish, talabalarning psixologik farovonligini qo'llab-quvvatlash va ularni raqobatbardosh, yetuk mutaxassislar sifatida tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi. Shu bois oliy ta'lim tizimida talaba shaxsini markazga qo'ygan, psixologik jihatdan asoslangan yondashuvlarni joriy etish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotskiy L. S. Tafakkur va nutq. - Moskva: Pedagogika nashriyoti, 1982. - 287 bet.
2. Leontyev A. N. Faoliyat. Ong. Shaxs. - Moskva: Politizdat nashriyoti, 1975. - 304 bet.
3. Rubinshteyn S. L. Umumiy psixologiya asoslari. - Sankt-Peterburg: Piter nashriyoti, 2002. - 720 bet.
4. Ananyev B. G. Insonni bilish muammolari. - Moskva: Nauka nashriyoti, 1980. - 384 bet.
5. Zimnyaya I. A. Pedagogik psixologiya. - Moskva: Logos nashriyoti, 2004. - 384 bet.
6. Rean A. A. Talaba shaxsining psixologiyasi. - Sankt-Peterburg: Piter nashriyoti, 2006. - 416 bet.
7. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. - New York: W. W. Norton & Company, 1968. - 336 p.
8. Piaget J. Psychology of Intelligence. - London: Routledge, 1972. - 182 p.
9. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. - New York: W. H. Freeman and Company, 1997. - 604 p.
10. Maslow A. H. Motivation and Personality. - New York: Harper & Row Publishers, 1970. - 369 p.
11. Ryan R. M., Deci E. L. Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. - New York: Academic Press, 2000. - 54-67 p.
12. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. - New Jersey: Prentice Hall, 1984. - 256 p.

Salimov Ro‘zibek Nasim o‘g‘li,

Amaliy matematika va dasturlash texnologiyalari kafedrası o‘qituvchisi

r.n.salimov@buxdu.uz

Umurov Otabek Fayzullayevich,

Amaliy matematika va dasturlash texnologiyalari kafedrası o‘qituvchisi

o.f.umurov@buxdu.uz

INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLAGAN HOLDA MASOFAVIY TA‘LIMNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada masofaviy ta‘lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati va samaradorligi tahlil qilinadi. Zamonaviy raqamli vositalar, sun‘iy intellekt, katta ma‘lumotlar tahlili va interaktiv o‘qitish usullari yordamida ta‘lim sifatini oshirish imkoniyatlari o‘rganiladi. Tadqiqot davomida masofaviy ta‘lim tizimining afzalliklari, duch kelinadigan muammolar va ularni hal etish strategiyalari ko‘rib chiqiladi. Maqola natijalari innovatsion yondashuvlarni qo‘llash orqali masofaviy ta‘limni yanada rivojlantirishga yo‘naltirilgan tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: masofaviy ta‘lim, innovatsion texnologiyalar, sun‘iy intellekt, katta ma‘lumotlar tahlili, blokcheyn, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, ta‘lim samaradorligi, shaxsiylashtirilgan yondashuv, mobil texnologiyalar, mikrota‘lim, raqamli tafovut, axborot xavfsizligi, pedagogik yondashuv, raqamli kompetensiyalar, teng imkoniyatlar, interaktiv ta‘lim, intellektual rivojlanish, ta‘lim muhitini takomillashtirish.

Аннотация. данной статье анализируется значимость и эффективность использования инновационных технологий в процессе дистанционного обучения. Рассматриваются возможности повышения качества образования с помощью современных цифровых инструментов, искусственного интеллекта, анализа больших данных и интерактивных методов обучения. В ходе исследования изучаются преимущества системы дистанционного обучения, возникающие проблемы и стратегии их решения. Результаты статьи включают рекомендации по дальнейшему развитию дистанционного образования через применение инновационных подходов.

Ключевые слова: дистанционное обучение, инновационные технологии, искусственный интеллект, анализ больших данных, блокчейн, виртуальная реальность, дополненная реальность, эффективность обучения, персонализированный подход, мобильные технологии, микрообучение, цифровой разрыв, информационная безопасность, педагогический подход, цифровые компетенции, равные возможности, интерактивное обучение, интеллектуальное развитие, совершенствование образовательной среды.

Kirish. Zamonaviy jamiyat jadal raqamli transformatsiya bosqichidan o‘tmoqda, bu jarayon hayotning barcha jabhalariga, jumladan, ta‘lim sohasiga ham katta ta‘sir ko‘rsatmoqda. Globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida dunyo bo‘ylab ta‘lim tizimlari nafaqat o‘quvchilar, balki ish beruvchilarning ham yangi talablariga moslashishga majbur bo‘lmoqda. Bu o‘zgarishlarning muhim jihatlaridan biri masofaviy ta‘limning rivojlanishi va joriy etilishidir. Innovatsion texnologiyalar tufayli u nafaqat an‘anaviy ta‘limga muqobil, balki to‘liq va ko‘pincha afzal ko‘riladigan bilim olish shakliga aylanib bormoqda.

An‘anaviy, auditoriyalarda o‘tkaziladigan darslarga asoslangan ta‘lim usullari zamonaviy talabalar ehtiyojlariga to‘liq javob bera olmaydi. Ta‘lim jarayonining moslashuvchanligi, qulayligi va shaxsiylashtirilishi muvaffaqiyatli ta‘lim tizimining asosiy mezonlariga aylanmoqda, ayniqsa, o‘qish istalgan joyda va istalgan vaqtda amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan sharoitlarda. Shu nuqtai nazardan, innovatsion texnologiyalarni qo‘llagan holda masofaviy ta‘limning ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Asosiy qism. Zamonaviy masofaviy ta‘lim tizimlari tobora ko‘proq sun‘iy intellekt (SI) va katta ma‘lumotlar texnologiyalaridan foydalanib, o‘quv jarayonini talabalarning individual

ehtiyojlariga moslashtirmoqda. Sun'iy intellekt o'quvchilarning ta'limdagi qiziqishlari va yutuqlarini tahlil qilish orqali o'quv dasturini optimallashtirishga yordam beradi. U eng murakkab mavzularni aniqlab, talabalar uchun qo'shimcha materiallar va individual yondashuvlarni taklif etadi.

Bunday texnologiyalar ta'lim samaradorligini oshirish bilan birga, har bir o'quvchi uchun shaxsiylashtirilgan ta'lim muhitini yaratishga imkon beradi. Natijada, talabalar o'zlariga mos keladigan sur'atda o'rganishlari va ta'lim jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni samarali bartaraf etishlari mumkin bo'ladi.

Zamonaviy masofaviy ta'lim yondashuvlarining asosiy xususiyatlaridan biri uning shaxsiylashtirilganligi hisoblanadi. Ma'lumotlarni tahlil qilish texnologiyalari va sun'iy intellekt yordamida o'quv kurslari har bir talabaga mos ravishda moslashtirilishi mumkin. Bu jarayon talabalar bilim darajasi, o'qish sur'ati va individual qiziqishlariga qarab moslashtiriladi.

Bu yondashuv ayniqsa, bilim darajasi turlicha bo'lgan talabalar uchun muhimdir. Shaxsiylashtirish tufayli ortiqcha yuklama yoki yetarlicha material yetishmovchiligi oldi olinadi. Natijada, har bir o'quvchi o'ziga qulay sharoitda ta'lim olishi, murakkab mavzularni chuqurroq o'zlashtirishi va o'zining o'quv jarayonini samarali boshqarishi mumkin bo'ladi.

Sun'iy intellektga asoslangan tizimlar har bir talaba uchun individual ta'lim yo'nalishlarini yaratish imkoniyatiga ega. Bunday tizimlar bilim darajasini baholash uchun testlar taklif qiladi va o'quvchilarning bilimlaridagi bo'shliqlarni to'ldirish maqsadida qo'shimcha resurslarni avtomatik ravishda tanlab beradi.

Bu yondashuv ta'lim samaradorligini oshiradi va talabalarni o'qish jarayonini davom ettirishga undaydi. Har bir talaba o'zining ehtiyojlariga mos keladigan yordamni olgani sababli, u yanada motivatsiyali bo'lib, o'quv jarayoniga chuqurroq kirishadi. Natijada, o'qitish shaxsiy yondashuv asosida amalga oshadi va har bir o'quvchi uchun eng optimal ta'lim muhitini yaratish imkoniyati yuzaga keladi.

Smartfon va planshetlarning keng tarqalishi bilan mobil ta'lim masofaviy ta'lim texnologiyalarini rivojlantirishning yetakchi yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'quv materiallari, testlar va interaktiv topshiriqlarni taklif qiluvchi mobil ilovalar talabalar uchun istalgan joyda va istalgan vaqtda ta'lim olish imkoniyatini yaratmoqda.

Bu yondashuv stasionar kompyuterlar yoki an'anaviy o'quv sinflariga bog'lanmasdan o'qishni amalga oshirishga yordam beradi. Ayniqsa, globallashtirish sharoitida bu juda muhim bo'lib, talabalar turli vaqt zonalarida va geografik joylashuvdan qat'i nazar, ta'lim olishlari mumkin bo'ladi. Bu esa masofaviy ta'limning qulayligi va moslashuvchanligini yanada oshiradi.

Mobil texnologiyalar o'quvchilarga ta'lim resurslaridan tunu kun foydalanish imkonini beradi, bu esa ta'lim jarayonining moslashuvchanligini oshiradi va talabalar ishtirokini yanada faollashtiradi. Ko'plab ta'lim platformalari gibridd ta'lim modellari asosida ishlaydi, bunda mobil ilovalar an'anaviy onlayn kurslarni to'ldirib, o'quvchilar uchun qo'shimcha o'quv vositalarini taqdim etadi.

Shunga qaramay, innovatsion texnologiyalarga asoslangan masofaviy ta'lim tizimlarining ko'plab afzalliklari bilan bir qatorda, turli muammo va qiyinchiliklar ham mavjud. Bu muammolar nafaqat ta'lim muassasalariga, balki talabalar o'zlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Eng asosiy muammolardan biri – raqamli tafovut bo'lib, bu yuqori sifatli internet va raqamli qurilmalarga teng darajada kirish imkoniyatining mavjud emasligi bilan bog'liq. Ayniqsa, chekka hududlarda va ijtimoiy jihatdan zaif guruhlar orasida bu muammo dolzarb bo'lib, zamonaviy texnologiyalar imkoniyatlaridan to'liq foydalana olmaslik xavfini tug'diradi.

Bundan tashqari, innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish uchun o'qituvchilarni tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu texnologiyalarni ta'lim jarayoniga muvaffaqiyatli joriy etish uchun pedagoglar yangi o'qitish metodlarini o'zlashtirishlari, onlayn platformalar va zamonaviy raqamli vositalar bilan ishlashni o'rganishlari lozim. Agar o'qituvchilar yetarlicha tayyorlanmasa, masofaviy ta'lim samaradorligi pasayishi mumkin va innovatsion texnologiyalar to'liq imkoniyatlari bilan qo'llanilmay qolishi ehtimoli mavjud.

Masofaviy ta'limning kelajagi texnologiyalar, jumladan, sun'iy intellekt, blokcheyn va ma'lumotlar tahlilining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Yaqin yillarda sun'iy intellekt yanada shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlarini yaratish va bilimlarni baholash hamda kurslarni boshqarish kabi odatiy jarayonlarni avtomatlashtirishda keng qo'llanilishi kutilmoqda. Bu esa ta'lim jarayonini yanada samarali va qulay qilishga yordam beradi.

Blokcheyn texnologiyalari talabalarining ta'lim yutuqlarini sertifikatlash va tasdiqlashning ishonchli tizimini yaratishda asos bo'lishi mumkin. Bu ayniqsa, jismoniy ishtirokni talab qilmaydigan onlayn kurslar va ta'lim dasturlari uchun dolzarbdir. Blokcheynga asoslangan tizimlar diplom va sertifikatlarni berish jarayonining shaffofligi hamda xavfsizligini ta'minlab, ularning soxtalashtirilishining oldini oladi.

Bundan tashqari, kelajakda VR (virtual reallik) va AR (kengaytirilgan reallik) texnologiyalaridan foydalangan holda yangi ta'lim formatlarini ishlab chiqishga katta e'tibor qaratiladi. Bu yondashuv amaliy mashg'ulotlarga yo'naltirilgan fanlar uchun yangi imkoniyatlarni ochadi. Virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va masofaviy stajirovkalar zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanadi, bu esa o'quvchilarga real ish sharoitlariga yaqin bo'lgan tajribani taqdim etishga yordam beradi.

Innovatsion texnologiyalarning masofaviy ta'limga integratsiyalashuvi an'anaviy bilim baholash va o'quv jarayonini nazorat qilish modellarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Offlayn ta'lim uchun ishlab chiqilgan standart imtihon va test usullari ko'pincha masofaviy ta'lim sharoitida samarali bo'lmaydi.

Shu sababli, yangi baholash usullari faol rivojlantirilmoqda. Bu yondashuvlar talabalar individual yutuqlarini hisobga olgan holda, ularning interaktiv va loyihaviy o'qitish shakllarida ishtirokini ham baholashga qaratilgan. Masalan, sun'iy intellekt yordamida real vaqt rejimida tahlil qilinadigan dinamik testlar, talabalar tomonidan bajariladigan amaliy loyihalar va muammolarni hal qilishga asoslangan topshiriqlar baholash jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Bu esa masofaviy ta'limni yanada shaxsiylashtirish va samarali qilish imkonini beradi.

Loyihaga asoslangan ta'lim va hamkorlikning roli. Masofaviy ta'limning istiqbolli yo'nalishlaridan biri - loyihaviy ta'lim va talabalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishdir. An'anaviy passiv ta'limdan farqli o'laroq, bunda talabalar faqat ma'lumotni iste'mol qilish bilan cheklanmay, balki uni amaliyotda qo'llash va faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Zamonaviy ta'lim platformalari jamoaviy loyihalar ustida ishlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Ular bulutli xizmatlardan foydalanib, hujjatlarni birgalikda tahrirlash, dasturlash hamda ilmiy tadqiqotlar o'tkazish imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu yondashuv talabalarni faollikka undaydi, mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, masofaviy ta'limda virtual jamoaviy ish muhitlarini yaratish orqali talabalar real hayotga yaqin tajriba orttirishlari mumkin. Onlayn seminarlar, forumlar va videokonferensiyalar orqali talabalar o'zaro fikr almashishlari, tajriba bo'lishishlari va murakkab masalalarni hal qilish uchun birgalikda ishlashlari ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Mikrota'lim va moslashuvchan ta'lim yo'nalishlari. Innovatsion texnologiyalarni masofaviy ta'limga joriy etishning yana bir muhim tendensiyasi – mikrota'lim hisoblanadi. Ushbu yondashuvda o'quv materiallari kichik modullarga bo'linib, ularni qisqa vaqt ichida o'zlashtirish mumkin bo'ladi. Bu usul ayniqsa ish bilan band bo'lgan kishilar yoki yangi bilim va ko'nikmalarni tez o'rganishga intilayotgan talabalar uchun qulaydir.

Mikrota'lim nafaqat ma'lumotlarni tez o'zlashtirish, balki o'quv jarayonini moslashuvchan qilish imkonini ham beradi. Zamonaviy ta'lim platformalari modulli kurslarni taklif etib, ularni shaxsiy qiziqishlar va kasbiy maqsadlarga mos holda kombinatsiyalash imkonini beradi. Bu esa talabalar o'zlari rivojlantirmoqchi bo'lgan ko'nikmalarni mustaqil ravishda tanlashlariga yordam beradi.

Shuningdek, o'yin elementlarini (geymifikatsiya) qo'llash ta'lim jarayonini yanada dinamik va qiziqarli qiladi. Talabalar o'zlarini nafaqat o'quv jarayonining ishtirokchisi, balki o'z bilim darajalarini oshirishga undovchi o'yin muhitining bir qismi sifatida his qiladilar. Bu ayniqsa

raqamli texnologiyalar va interaktiv interfeyslarga o'rganib qolgan yosh avlod uchun samarali yondashuv hisoblanadi.

Natijada, mikrota'lim va moslashuvchan ta'lim yo'nalishlari ta'lim olish jarayonini yanada individual, samarali va motivatsion jihatdan boyitilgan holga keltiradi.

Mentorlik va fikr-mulohaza tizimini qo'llab-quvvatlash. Zamonaviy masofaviy ta'lim platformalari talabalar uchun mentorlik va fikr-mulohaza olish imkoniyatlarini kengaytirib bermoqda. An'anaviy auditoriya mashg'ulotlaridan farqli ravishda, masofaviy ta'limda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi aloqa onlayn chatlar, forumlar, videokonferensiyalar hamda maxsus baholash tizimlari orqali amalga oshiriladi. Bu esa talabalar bilim olish jarayonida o'z vaqtida yordam va maslahat olishlariga imkon yaratadi.

Mentorlik qo'llab-quvvatlashi ayniqsa dars materialini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan yoki individual yondashuvga ehtiyoj sezayotgan talabalar uchun muhimdir. Onlayn ta'lim platformalari qiziqishlarga qarab guruhlar tashkil etish imkonini berib, talabalar o'zaro tajriba almashishlari va bir-birlarini qo'llab-quvvatlashlari uchun qulay muhit yaratadi. Bu esa hamkorlik va o'zaro yordam muhitini shakllantiradi, natijada o'quv jarayoni yanada samarali kechadi.

Mentorlik tizimining rivojlanishi masofaviy ta'lim sifatini oshirish bilan birga, talabalarni mustaqil ta'lim olishga ham undaydi. O'qituvchilar va mentorlar tomonidan berilgan tavsiyalar, muhokamalar va amaliy maslahatlar o'quvchilarni yanada faol bo'lishga, bilimlarini chuqur o'zlashtirishga va yangi maqsadlar sari intilishga rag'batlantiradi.

Etik jihatlar va maxfiylik masalalari. Innovatsion texnologiyalar yordamida masofaviy ta'limning barcha afzalliklariga qaramay, talabalarning shaxsiy ma'lumotlaridan foydalanish va ularning maxfiyligini ta'minlash bilan bog'liq muhim etik jihatlar mavjud. Sun'iy intellekt va katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashning ortib borishi shaxsiy ma'lumotlarni ishonchli himoya qilish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, kurslarni moslashtirish uchun talabalar shaxsiy qiziqishlari, xulq-atvori va o'quv yutuqlari haqidagi ma'lumotlar ishlatilayotgan hollarda, maxfiylik masalalariga alohida e'tibor qaratish lozim.

Bundan tashqari, ta'lim olish imkoniyatlari tengligiga e'tibor qaratish ham muhimdir. Raqamli tafovutni kamaytirish va barcha aholi qatlamlari, shu jumladan, imkoniyati cheklangan shaxslar hamda raqamli infratuzilma rivojlanmagan chekka hududlarda yashovchilar uchun yuqori sifatli ta'lim resurslarini taqdim etish bo'yicha tashabbuslarni ishlab chiqish zarur.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim jarayoni raqamli transformatsiya ta'sirida tubdan o'zgarib, masofaviy ta'lim innovatsion texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanmoqda. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili, blokcheyn, virtual va kengaytirilgan reallik kabi ilg'or texnologiyalar ta'lim samaradorligini oshirish, shaxsiylashtirilgan yondashuvni joriy etish va o'quv jarayonini moslashuvchan qilishda muhim rol o'ynamoqda.

Masofaviy ta'limning afzalliklari – qulaylik, moslashuvchanlik, shaxsiy yondashuv va global ta'lim imkoniyatlarining kengayishi – uni zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylantirmoqda. Ayniqsa, mobil texnologiyalar va mikrota'lim modellarining rivojlanishi talabalar uchun o'quv jarayonini istalgan joyda va istalgan vaqtda samarali olib borish imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, raqamli tafovut, o'qituvchilarning yangi texnologiyalarni o'zlashtirish zarurati, maxfiylik va axborot xavfsizligi kabi muammolarni hal qilish muhimdir. Ta'lim tizimining barqaror rivojlanishi uchun innovatsion texnologiyalar bilan birga, pedagogik yondashuvlarni ham takomillashtirish, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirish va talabalar uchun teng imkoniyatlar yaratish talab etiladi.

Kelajakda sun'iy intellekt va boshqa ilg'or texnologiyalarning yanada rivojlanishi masofaviy ta'limni yanada shaxsiylashtirilgan, samarali va interaktiv jarayonga aylantiradi. Ta'lim jarayonining doimiy takomillashuvi esa jamiyatning intellektual rivojlanishiga ulkan hissa qo'shadi va kelajak avlodlar uchun yanada innovatsion ta'lim muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абросимова, Е.А. Технологии дистанционного обучения в системе высшего образования / Е.А. Абросимова // Вестник современного образования. – 2020. – № 4. – С. 37-41
2. Беляев, Н.В. Проблемы и перспективы развития дистанционного обучения в России / Н.В. Беляев // Педагогическое образование и наука. – 2021. – № 1. – С. 112-115
3. Брагина, И.М. Использование цифровых технологий в обучении студентов / И.М. Брагина, В.Н. Петрова // Педагогика и образование. – 2022. – № 5(45). – С. 98-102 347
4. Воробьева, Л.С. Развитие дистанционного обучения в условиях цифровой трансформации / Л.С. Воробьева, С.П. Ильин // Мир науки и образования. – 2020. – № 6(92). – С. 123-126
5. Гаврилова, А.В. Инновационные технологии в дистанционном образовании / А.В. Гаврилова, И.Н. Федоров // Инновации в образовании. – 2021. – № 2. – С. 59-62
6. Денисова, О.В. Онлайн-обучение в системе высшего образования: перспективы и вызовы / О.В. Денисова, Р.П. Смирнов // Образование и общество. – 2021. – № 4. – С. 201-206
7. Ермакова, Т.А. Использование вебинаров и онлайн-курсов в образовательной практике / Т.А. Ермакова // Образование и наука. – 2022. – № 3. – С. 134-137
8. Зимина, Л.П. Роль информационно-коммуникационных технологий в организации дистанционного обучения / Л.П. Зимина // Педагогика и инновации. – 2023. – № 7(49). – С. 87-90
9. Кузнецова, И.Г. Цифровизация образования и дистанционное обучение / И.Г. Кузнецова // Вопросы современной педагогики. – 2022. – № 2. – С. 45-49
10. Мельникова, Е.В. Электронные образовательные ресурсы в дистанционном обучении студентов / Е.В. Мельникова, Д.В. Сорокин // Мир науки, культуры и образования. – 2020. – № 5(87). – С. 305-308
11. Николаев, А.С. Преимущества и недостатки дистанционного обучения в высшей школе / А.С. Николаева, Е.В. Пономарева // Современное образование. – 2021. – № 8(104). – С. 189-192
12. Фролова, Т.М. Внедрение цифровых технологий в образовательный процесс в условиях дистанционного обучения / Т.М. Фролова, О.Ю. Анисимова // Образовательные технологии и общество. – 2022. – № 6(88). – С. 410-414
13. Anderson, T., & Dron, J. (2011). Three generations of distance education pedagogy. *The International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 12(3), 80-97.
14. Siemens, G. (2014). Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 2(1), 3-10.
15. Picciano, A. G. (2017). Theories and frameworks for online education: Seeking an integrated model. *Online Learning*, 21(3), 166-190.

Dehqonova Surayyo Egamberdiyevna
Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi
Namangan davlat texnika universiteti

KREATIV FIKRLASH: NAZARIY ASOSLARI, SHAKLLANISH OMILLARI VA ZAMONAVIY TA'LIMDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kreativ fikrlash tushunchasining mohiyati, uning nazariy asoslari va tarkibiy komponentlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kreativ fikrlashning shaxs intellektual salohiyatini rivojlantirishdagi o'rni, uni shakllantiruvchi omillar hamda zamonaviy ta'lim jarayonidagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, kreativ fikrlashning muammoli vaziyatlarni hal etish, innovatsion g'oyalar yaratish va mustaqil qaror qabul qilishdagi roli asoslab beriladi. Maqolada kreativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar va interaktiv ta'lim metodlarining samaradorligi tahlil qilinib, ularning yosh avlodni raqobatbardosh va ijodiy fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, ijodiy tafakkur, innovatsiya, muammoli ta'lim, mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash, interaktiv metodlar, ta'lim samaradorligi, shaxs rivoji.

Аннотация. В статье анализируется сущность понятия креативного мышления, его теоретические основы и структурные компоненты. В исследовании раскрывается роль креативного мышления в развитии интеллектуального потенциала личности, факторы его формирования, а также значение в современном образовательном процессе. Обосновывается роль креативного мышления в решении проблемных ситуаций, создании инновационных идей и принятии самостоятельных решений. В статье анализируется эффективность педагогических подходов и интерактивных методов обучения, направленных на развитие креативного мышления, и научно обосновывается их значение в формировании конкурентоспособной и творчески мыслящей личности молодого поколения.

Ключевые слова: креативное мышление, творческое мышление, инновации, проблемное обучение, самостоятельное мышление, критическое мышление, интерактивные методы, эффективность образования, развитие личности.

Abstract. This article analyzes the essence of the concept of creative thinking, its theoretical foundations, and structural components. The study examines the role of creative thinking in the development of an individual's intellectual potential, the factors influencing its formation, and its significance in the modern educational process. In addition, the role of creative thinking in solving problem situations, generating innovative ideas, and making independent decisions is substantiated. The article analyzes the effectiveness of pedagogical approaches and interactive teaching methods aimed at developing creative thinking and scientifically justifies their importance in shaping a competitive and creatively thinking younger generation.

Key words: creative thinking, creative cognition, innovation, problem-based learning, independent thinking, critical thinking, interactive methods, educational effectiveness, personal development.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti chuqur va tezkor o'zgarishlar bilan tavsiflanib, inson faoliyatining barcha sohalarida yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Fan-texnika yutuqlarining jadal rivojlanishi, globallashtirish jarayonlarining jadallashuvi, raqamli texnologiyalarning kundalik hayotga chuqur kirib kelishi hamda bilimlar iqtisodiyotining shakllanishi shaxs oldiga mutlaqo yangi vazifalarni qo'yimoqda. Endilikda jamiyatga faqat tayyor bilimlarni egallagan emas, balki muammoli vaziyatlarda tezkor, mustaqil va ijodiy qarorlar qabul qila oladigan, yangilik yaratishga qodir shaxslar zarur bo'lmoqda. Mazkur sharoitda inson kapitalining sifati an'anaviy bilimlar hajmi bilan emas, balki kreativ fikrlash qobiliyati bilan belgilanmoqda. Kreativ fikrlash insonning mavjud bilim va tajribalarni yangicha uyg'unlashtira olish, muammolarga noodatiy yondashish, standart qoliplardan tashqarida fikrlash va original g'oyalar yaratish salohiyatini ifodalaydi. Shu

sababli kreativlik bugungi kunda shaxsning intellektual rivojlanish darajasini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri sifatida qaralmoqda.

Bugungi kunda kreativ fikrlash faqat san'at, adabiyot yoki madaniyat sohalarigagina xos hodisa bo'lib qolmay, balki ilm-fan, ta'lim, iqtisodiyot, muhandislik, boshqaruv, axborot texnologiyalari va ijtimoiy munosabatlar tizimida ham muhim kompetensiyaga aylanmoqda. Innovatsion mahsulotlar yaratish, texnologik muammolarni hal etish, samarali boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish hamda jamiyatdagi murakkab ijtimoiy muammolarga yechim topish bevosita kreativ fikrlash darajasi bilan bog'liqdir. Shu bois rivojlangan davlatlar tajribasida kreativ tafakkurni rivojlantirish milliy taraqqiyot strategiyalarining muhim tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilmoqda. Zamonaviy ta'lim tizimi ham ushbu talablar asosida tubdan yangilanmoqda. An'anaviy ta'lim modelida ustuvor bo'lgan tayyor bilimlarni o'zlashtirish yondashuvi asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qotib, uning o'rnini muammoli ta'lim, loyihaviy faoliyat, tanqidiy va kreativ fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalar egallamoqda. Ta'lim jarayonida o'quvchi yoki talabaning faolligi, mustaqil fikrlashi, savol berish va o'z g'oyalarni ilgari surish qobiliyati muhim mezon sifatida qaralmoqda. Aynan shu jarayonda kreativ fikrlash shaxsning o'zini namoyon etish, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish va hayotiy muammolarni samarali hal etish vositasiga aylanadi.

Pedagogika va ijtimoiy fanlar doirasida kreativ fikrlashni shakllantirish masalasi so'nggi yillarda alohida dolzarblik kasb etmoqda. Chunki jamiyat taraqqiyoti bevosita ijodiy fikrlaydigan, yangilikka intiladigan va innovatsion faoliyatga tayyor shaxslar bilan bog'liqdir. Kreativ fikrlash nafaqat individual rivojlanish omili, balki ijtimoiy taraqqiyotning muhim resursi sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, kreativ fikrlashni nazariy jihatdan o'rganish, uning tarkibiy komponentlari va shakllanish mexanizmlarini tahlil qilish, shuningdek, ta'lim jarayonida uni rivojlantirishning samarali yo'llarini aniqlash dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Mazkur maqolada kreativ fikrlash tushunchasining mohiyati, uning zamonaviy jamiyat va ta'lim tizimidagi o'rnini hamda shaxs rivojidagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan yoritilib, kreativ tafakkurni shakllantirishga qaratilgan asosiy yondashuvlar tahlil qilinadi. Bu esa kreativ fikrlash muammosini chuqurroq anglash va uni amaliyotga joriy etish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Mavjud adabiyotlar tahlili. Kreativ fikrlash muammosi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab psixologiya, pedagogika va falsafa fanlarida mustaqil tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllandi. Dastlab ushbu tushuncha ijodkorlik, iste'dod va intellekt bilan bog'liq holda talqin qilingan bo'lsa, keyinchalik u shaxsning muammoli vaziyatlarda yangicha yechim topish qobiliyatini ifodalovchi murakkab kognitiv jarayon sifatida izohlanadigan bo'ldi. Kreativ fikrlash nazariyasining shakllanishida amerikalik psixolog J. Guilfordning ilmiy qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi. U kreativlikni intellektning alohida turi sifatida asoslab, divergent fikrlash tushunchasini ilmiy muomalaga kiritdi. Guilfordga ko'ra, kreativ fikrlash muammoni bitta to'g'ri yechim bilan cheklab qo'ymasdan, bir nechta ehtimoliy va original g'oyalarni ilgari surish imkonini beradi. Uning fikricha, kreativ tafakkur ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va batafsillik kabi komponentlar orqali namoyon bo'ladi.

Mazkur nazariyani rivojlantirgan tadqiqotchilardan biri E.Torrance bo'lib, u kreativ fikrlashni o'lchash va rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Torrans tomonidan ishlab chiqilgan kreativ fikrlash testlari bugungi kunda ham ta'lim va psixologiya sohasida keng qo'llaniladi. U kreativlikni muammoni sezish, gipotezalar ilgari surish, ularni tekshirish va natijalarni takomillashtirish jarayoni sifatida talqin qiladi. Torrans ta'lim jarayonida ochiq savollar, muammoli vaziyatlar va erkin ijodiy muhit kreativ fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Yevropa ilmiy maktablarida kreativ fikrlash masalasi ko'proq shaxs erkinligi, tafakkur mustaqilligi va madaniy omillar bilan bog'liq holda o'rganilgan. Jumladan, gumanistik psixologiya vakillari kreativlikni shaxsning o'zini namoyon etish va o'zini anglash jarayonining muhim jihati sifatida baholaydilar. Ularning qarashlarida kreativ fikrlash insonning ichki ehtiyojlari, motivatsiyasi va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq hodisa sifatida talqin qilinadi.

Pedagogik adabiyotlarda kreativ fikrlash, asosan, ta'lim jarayonida shakllantiriladigan kompetensiya sifatida ko'rib chiqiladi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda kreativ fikrlashni rivojlantirish muammoli ta'lim, loyihaviy faoliyat, interaktiv metodlar, fanlararo integratsiya va refleksiv yondashuvlar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqotchilar kreativlikni rivojlantirishda o'qituvchining roli, ta'lim muhiti va o'quvchilarning mustaqil faoliyati muhim omil ekanini ta'kidlaydilar.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda kreativ fikrlash raqamli texnologiyalar va innovatsion ta'lim muhitlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmoqda. Raqamli platformalar, simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar va dizayn asosidagi o'qitish usullari o'quvchilarning ijodiy tafakkurini faollashtirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda texnologiyalardan noto'g'ri foydalanish kreativ fikrlashni cheklashi mumkinligi ham qayd etiladi. Milliy va mintaqaviy tadqiqotlarda kreativ fikrlash masalasi ko'proq ta'lim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va innovatsion rivojlanish bilan bog'liq holda yoritiladi. Ushbu ishlarda kreativ fikrlash yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, ularni mustaqil hayotga tayyorlash va zamonaviy kasbiy faoliyatga moslashuvini ta'minlovchi muhim omil sifatida baholanadi. Biroq mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlashning nazariy asoslari yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, uni ta'lim jarayonida shakllantirishning aniq mexanizmlari va samaradorlik mezonlari hali ham chuqur tadqiqotlarni talab etadi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar kreativ fikrlashni ko'p qirrali va murakkab hodisa sifatida talqin qiladi. Ular kreativ fikrlashning psixologik, pedagogik va ijtimoiy jihatlarini yoritib bersa-da, zamonaviy ta'lim sharoitida uni kompleks tarzda rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda. Shu bois mazkur maqolada kreativ fikrlashni shakllantirish masalasi mavjud ilmiy yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqilib, uning amaliy ahamiyatini ochib berishga alohida e'tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda kreativ fikrlash fenomenini ilmiy jihatdan yoritish va uning zamonaviy ta'lim jarayonidagi o'rnini aniqlash maqsadida kompleks metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi tanlanishida kreativ fikrlashning ko'p qirrali tabiati, uning psixologik, pedagogik va ijtimoiy jihatlarini inobatga olindi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida ilmiy obyektivlik va tizimlilik tamoyillari qabul qilindi. Ushbu tamoyillar kreativ fikrlashni alohida bir ko'nikma sifatida emas, balki shaxs tafakkurining murakkab va integrativ shakli sifatida o'rganish imkonini berdi. Kreativ fikrlashning shakllanish jarayoni muayyan ijtimoiy-madaniy va ta'limiy sharoitlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil metodi keng qo'llanildi. Ushbu metod orqali kreativ fikrlashga oid psixologik, pedagogik va falsafiy adabiyotlar, ilmiy maqolalar va kontseptual yondashuvlar o'rganildi. Mavjud ilmiy qarashlar solishtirilib, kreativ fikrlash tushunchasining mazmuni, tarkibiy komponentlari va rivojlanish mexanizmlari aniqlashtirildi. Shuningdek, tadqiqotda taqqosiy-tahliliy metoddan foydalanildi. Bu metod orqali kreativ fikrlashga oid turli ilmiy maktablar va yondashuvlar o'zaro qiyoslandi, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlandi. Natijada kreativ fikrlashning universal xususiyatlari hamda ta'lim tizimiga xos jihatlarini ajratib ko'rsatildi.

Tadqiqot metodologiyasida tizimli yondashuv muhim o'rin egalladi. Kreativ fikrlash shaxs rivojining boshqa komponentlari tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalari bilan o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Bu yondashuv kreativ fikrlashni shaxsning umumiy intellektual salohiyatini tarkibiy qismi sifatida baholash imkonini berdi. Bundan tashqari, tadqiqotda pedagogik tahlil metodi qo'llanilib, zamonaviy ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan metod va texnologiyalar o'rganildi. Muammoli ta'lim, loyihaviy faoliyat, interaktiv mashg'ulotlar va fanlararo integratsiya kabi pedagogik yondashuvlarning kreativ fikrlashga ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida mantiqiy umumlashtirish va xulosalash metodidan ham foydalanildi. O'rganilgan nazariy manbalar va tahlil natijalari asosida kreativ fikrlashning ta'lim jarayonidagi ahamiyati, uni rivojlantirishning samarali yo'llari hamda pedagogik shart-sharoitlari

umumlashtirildi. Umuman olganda, tanlangan metodologik yondashuvlar kreativ fikrlash muammosini har tomonlama va chuqur tahlil qilishga, uning zamonaviy ta'lim tizimidagi nazariy va amaliy ahamiyatini ilmiy asoslashga xizmat qildi. Ushbu metodologiya kreativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan keyingi empirik va amaliy tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy zamin yaratadi.

Natijalar va muhokamalar. Mazkur tadqiqot doirasida o'rganilgan nazariy manbalar va pedagogik yondashuvlar tahlili kreativ fikrlashning zamonaviy ta'lim va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni nihoyatda muhim ekanini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, kreativ fikrlash shaxsning faqat ijodiy faoliyati bilan cheklanib qolmay, balki uning intellektual mustaqilligi, muammoli vaziyatlarga moslashuvchanligi va innovatsion faoliyatga tayyorligi bilan chambarchas bog'liqdir. O'rganilgan ilmiy adabiyotlar asosida aniqlanishicha, kreativ fikrlash rivojlangan shaxslarda muammoga yondashuv xilma-xil bo'lib, ular standart yechimlar bilan cheklanmaydi. Bunday shaxslar vaziyatni turli nuqtai nazardan baholashga, mavjud bilimlarni yangi kombinatsiyalarda qo'llashga va noodatiy qarorlar qabul qilishga moyil bo'ladilar. Bu holat kreativ fikrlashning moslashuvchanlik va originallik kabi asosiy komponentlari bilan bevosita bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlar yuqori samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi. Xususan, muammoli ta'lim, loyihaviy faoliyat, interaktiv mashg'ulotlar va fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirishi aniqlangan. Bunday mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilar nafaqat bilimlarni o'zlashtiradi, balki ularni tahlil qilish, baholash va yangi vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun ta'lim muhitining psixologik jihatdan qulay bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Erkin fikr bildirish, xatoga ijobiy munosabatda bo'lish va o'quvchilar tashabbusini qo'llab-quvvatlash kreativ tafakkurning faollashuviga xizmat qiladi. Aksincha, haddan tashqari nazorat va faqat yakuniy natijaga yo'naltirilgan baholash tizimi kreativ fikrlashni cheklashi mumkin. Shuningdek, tadqiqot natijalari kreativ fikrlash bilan tanqidiy fikrlash o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Kreativ fikrlash yangi g'oyalar yaratishga yo'naltirilgan bo'lsa, tanqidiy fikrlash ushbu g'oyalarni baholash va takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bois zamonaviy ta'lim jarayonida bu ikki tafakkur turini birgalikda rivojlantirish zarurati yuzaga keladi.

Muhokama jarayonida raqamli texnologiyalarning kreativ fikrlashga ta'siri masalasi ham alohida e'tibor qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim vositalari, agar ular maqsadga muvofiq va metodik asosda qo'llanilsa, o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rag'batlantiradi. Biroq texnologiyalardan faqat tayyor axborotni iste'mol qilish vositasi sifatida foydalanish kreativlikni cheklashi mumkin. Demak, raqamli muhitda ham ijodiy faoliyatga yo'naltirilgan topshiriqlar muhim hisoblanadi. Tadqiqot natijalari kreativ fikrlashni rivojlantirish jarayoni uzluksiz va tizimli xarakterga ega bo'lishi lozimligini ko'rsatdi. Kreativ tafakkur qisqa muddatli mashg'ulotlar orqali emas, balki uzoq muddatli pedagogik strategiyalar orqali shakllanadi. Bu esa o'qituvchining metodik tayyorgarligi, ta'lim mazmunining mosligi va o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olishni talab etadi. Umuman olganda, natijalar va ularning muhokamasi shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, uni rivojlantirish shaxsning raqobatbardoshligini, innovatsion faoliyatga tayyorligini va ijtimoiy moslashuvchanligini ta'minlaydi. Mazkur tadqiqot natijalari kreativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik amaliyotni takomillashtirish hamda ushbu yo'nalishda keyingi ilmiy izlanishlar olib borish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kreativ fikrlash zamonaviy jamiyat va ta'lim tizimi taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash shaxsning faqat ijodiy qobiliyatlarini emas, balki uning intellektual mustaqilligi, muammoli vaziyatlarga moslashuvchanligi va innovatsion faoliyatga tayyorligini ham belgilaydi. Bugungi globallashtirish va raqamli transformatsiya sharoitida kreativ tafakkur inson kapitalining asosiy sifat ko'rsatkichiga aylanmoqda. Mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili kreativ

fikrlashning murakkab va ko'p qirrali hodisa ekanini tasdiqlaydi. U psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllanib, shaxs rivojining boshqa tarkibiy jihatlari tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Shu bois kreativ fikrlashni rivojlantirish masalasi kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlar yuqori samaradorlikka ega. Muammoli ta'lim, loyihaviy faoliyat, interaktiv metodlar va fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning ijodiy faolligini oshiradi, bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, erkin va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti kreativ fikrlashning shakllanishida muhim shart sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, tadqiqot natijalari kreativ fikrlashni rivojlantirish jarayoni uzluksiz va uzoq muddatli xarakterga ega ekanini ko'rsatdi. Kreativ tafakkur bir martalik mashg'ulotlar orqali emas, balki izchil pedagogik strategiyalar, o'qituvchining metodik tayyorgarligi va o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish orqali shakllanadi. Bu esa ta'lim tizimida kreativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlarni yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Umuman olganda, kreativ fikrlashni rivojlantirish shaxsning raqobatbardoshligini oshirish, innovatsion faoliyatga tayyorlash va jamiyat taraqqiyotiga faol hissa qo'sha oladigan yetuk insonni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois kreativ fikrlash muammosi pedagogika va ijtimoiy fanlar doirasida dolzarb ilmiy yo'nalish bo'lib qoladi hamda ushbu yo'nalishda olib boriladigan keyingi tadqiqotlar ta'lim amaliyotini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abduqodirov A.A. Pedagogik texnologiyalar va kreativ ta'lim. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 256 b.
2. Jo'rayev R.H., Zunnunov A. Ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 198 b.
3. Mavlonova R., To'xtaxo'jayeva M. Pedagogika. – Toshkent: Noshir, 2020. – 412 b.
4. Xudoyberdiyev B. Zamonaviy ta'limda kreativ fikrlashni rivojlantirish masalalari // Ta'lim va innovatsiya. – 2022. – №3. – B. 45–52.
5. Гилфорд Дж. Природа человеческого интеллекта. – Москва: Прогресс, 1971. – 524 с.
6. Торранс Э.П. Развитие творческого мышления. – Москва: Педагогика, 1988. – 312 с.
7. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – Москва: Академия, 2002. – 320 с.
8. Андреев В.И. Педагогика творчества. – Казань: Центр инновационных технологий, 2015. – 384 с.
9. Хуторской А.В. Креативная педагогика: теория и практика // Педагогика. – 2017. – №6. – С. 12–20.
10. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967. – 538 p.
11. Torrance E.P. Creativity in the Classroom. – Washington, DC: National Education Association, 1977. – 214 p.
12. Runco M.A., Jaeger G.J. The Standard Definition of Creativity // Creativity Research Journal. – 2012. – Vol. 24, No. 1. – P. 92–96.
13. Sternberg R.J. Creativity: A Handbook. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 512 p.
14. Robinson K. Out of Our Minds: Learning to Be Creative. – Oxford: Capstone Publishing, 2011. – 296 p.

Dehqonov Anvar Valijonovich,

Namangan davlat texnika universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: quyosh0817@gmail.com

JOZEF ANTUAN KASTANYENING O'ZBEKISTON XUDUDIDAGI TADQIQOTLARI HAQIDAGI ARXIV MANBALARI TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada fransiyalik olim Jozef Antuan Kastanyening Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida hozirgi O'zbekiston hududida olib borgan ilmiy tadqiqotlari O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan rasmiy arxiv hujjatlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Kastanyening Turkiston general-gubernatorligi doirasidagi arxeologik, etnografik, speleologik va geografik ekspeditsiyalari, shuningdek, uning Rossiya Imperatorlik geografiya jamiyati Turkiston bo'limi hamda Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi bilan hamkorlikdagi faoliyati yoritiladi. Arxiv materiallari orqali olimning ilmiy safarlari jarayonida duch kelgan ma'muriy va siyosiy to'siqlar, xususan, Buxoro amirligi hududida yuzaga kelgan murakkab vaziyatlar ochib beriladi. Maqolada Kastanyening Turkiston o'lkashunosligi, tarixiy-etnografik tadqiqotlar va ilmiy ekspeditsiyalar rivojiga qo'shgan hissasi manbaviy asosda baholanadi.

Kalit so'zlar: Jozef Antuan Kastanye, Turkiston, Rossiya Imperiyasi geografiya jamiyati Turkiston bo'limi, Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi, arxeologiya, etnografiya, geografiya, speleologiya, Farg'ona, Toshkent, Samarqand, Buxoro.

Аннотация. В статье на основе официальных архивных документов, хранящихся в Национальном архиве Узбекистана, анализируется научная деятельность французского ученого Жозеф Антуан Кастанье, осуществлявшаяся им на территории современного Узбекистана в период колониального господства Российской империи. В исследовании рассматриваются археологические, этнографические, спелеологические и географические экспедиции Кастанье в рамках Туркестанского генерал-губернаторства, а также его сотрудничество с Туркестанским отделом Императорского Русского географического общества и Туркестанским кружком любителей археологии. На основе архивных материалов раскрываются административные и политические препятствия, с которыми ученый сталкивался в ходе своих научных поездок, в частности в Бухарском эмирате. В статье на источниковедческой основе оценивается вклад Кастанье в развитие туркестанского краеведения, историко-этнографических исследований и научных экспедиций.

Ключевые слова: Жозеф Антуан Кастанье, Туркестан, Туркестанский отдел Императорского Русского географического общества, Туркестанский кружок любителей археологии, археология, этнография, география, спелеология, Фергана, Ташкент, Самарканд, Бухара.

Abstract. This article analyzes the scholarly activities of the French researcher Joseph Antoine Castagné conducted in the territory of present-day Uzbekistan during the period of Russian Imperial colonial rule, based on official archival documents preserved in the National Archives of Uzbekistan. The study examines Castagné's archaeological, ethnographic, speleological, and geographical expeditions within the framework of the Turkestan Governor-Generalship, as well as his cooperation with the Turkestan Branch of the Imperial Russian Geographical Society and the Turkestan Circle of Archaeology Enthusiasts. Archival materials reveal the administrative and political obstacles encountered by the scholar during his scientific missions, particularly in the territory of the Emirate of Bukhara. The article provides a source-based assessment of Castagné's contribution to the development of Turkestan regional studies, historical-ethnographic research, and scientific expeditions.

Key words: Joseph Antoine Castagné, Turkestan, Turkestan Branch of the Imperial Russian Geographical Society, Turkestan Circle of Archaeology Enthusiasts, archaeology, ethnography, geography, speleology, Fergana, Tashkent, Samarkand, Bukhara.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, jumladan hozirgi O'zbekiston hududida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tarixan murakkab siyosiy va ijtimoiy sharoitlarda amalga oshirilgan. Bu davr Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ilmiy izlanishlar ko'p hollarda imperiyaning strategik, ma'muriy va harbiy manfaatlariga xizmat qilgan. Ayniqsa, geografik, etnografik, arxeologik va statistik tadqiqotlar mustamlaka hududlarini chuqurroq o'rganish, ularni boshqarish va nazorat qilishni yengillashtirishga qaratilgan edi. Shunga qaramay, ushbu davr ilmiy merosini faqat mustamlakachilik siyosatining mahsuli sifatida biryozlama talqin qilish ilmiy haqiqatga to'liq mos kelmaydi.

Chunki Rossiya imperiyasi davrida Turkiston hududida faoliyat olib borgan tadqiqotchilar orasida ilm-fan manfaatlarini ustuvor deb bilgan, o'z ilmiy kuzatuvlari va to'plagan ma'lumotlarini imkon qadar xolis, tizimli va ilmiy mezonlarga asoslangan holda qayd etishga intilgan olimlar ham mavjud edi. Ular mahalliy xalqlarning tarixi, madaniyati, urf-odatlarini, ijtimoiy hayoti va tabiiy muhitini o'rganishda nisbatan mustaqil ilmiy pozitsiyani saqlab qolishga harakat qilganlar. Aynan shu jihat mazkur davr ilmiy tadqiqotlarini manbashunoslik nuqtai nazaridan chuqurroq o'rganish, ularni zamonaviy tarixshunoslik talablariga muvofiq qayta baholash zaruratini yuzaga keltiradi.

Ana shunday tadqiqotchilar sirasiga fransiyalik olim ****Jozef Antuan Kastanye****ni kiritish mumkin. U o'zining ko'p qirrali ilmiy faoliyati bilan Turkiston o'lkasini o'rganishda muhim iz qoldirgan xorijiy olimlardan biri hisoblanadi. Kastanye arxeologiya, etnografiya, speleologiya, lingvistika, numizmatika, geografiya kabi bir qator ilmiy yo'nalishlarda izlanishlar olib borgan bo'lib, uning ilmiy ishlari Markaziy Osiyoning tarixiy-madaniy manzarasini yoritishda muhim manbaviy ahamiyatga ega. Ayniqsa, u olib borgan ekspeditsiyalar, to'plagan dalillar va tayyorlagan ilmiy hisobotlar Turkiston o'lkashunosligi, tarixiy-etnografik tadqiqotlar va muzeyshunoslik fanlari rivojiga salmoqli hissa qo'shgan.

Jozef Antuan Kastanye 1875 yilda Fransiyaning kichik Gaylak shahrida tug'ilib, 1958 yilda Monpelye shahrida vafot etgan. Garchi u Fransiya tug'ilib, umrining oxirini ham shu yerda yakunlagan bo'lsa-da, uning hayotidagi eng faol va sarmahsul yigirma yil Rossiya imperiyasi hududida kechgan. Aynan shu davrda Kastanye o'zining ilmiy dunyoqarashini shakllantirgan, keng ko'lamli tadqiqotlar olib borgan va ilmiy jamoatchilikda tanilgan tadqiqotchiga aylangan.

O'rta maktablarda fransuz tilidan dars berish huquqini beruvchi diplomni qo'lga kiritgach, Kastanye 1899 yil bahorida Fransiya Rossiyaga keladi. 1901 yil fevral oyida Vladikavkaz gimnaziyasining pedagogika kengashida sinovdan muvaffaqiyatli o'tib, fransuz tili o'qituvchisi lavozimini egallaydi. Pedagogik faoliyat bilan bir qatorda, u ilmiy izlanishlarga bo'lgan qiziqishini yanada chuqurlashtirib, turli ilmiy jamiyatlar bilan aloqalar o'rnatadi.

1904 yilda Kastanyening Turkistonga ilk safari amalga oshiriladi va bu voqea uning keyingi ilmiy faoliyatida burilish nuqtasiga aylanadi. U mazkur hududning tarixiy yodgorliklari, tabiiy sharoiti va mahalliy aholisining turmush tarziga alohida qiziqish bildiradi. 1909 yildan boshlab esa u Orenburg ilmiy arxiv komissiyasi homiyligidagi muzeyda kurator sifatida faoliyat yurita boshlaydi. Bu lavozim unga arxiv hujjatlari, tarixiy eksponatlar va ilmiy to'plamlar bilan bevosita ishlash imkonini bergan.

1912 yilda Kastanye o'z iltimosiga binoan xizmat faoliyatini Toshkent shahriga ko'chirishga ruxsat oladi, 1913 yil 28 sentyabrda esa Rossiya fuqaroligini qabul qiladi. Toshkentda u o'rta-maxsus ta'lim muassasasida fransuz tili o'qituvchisi va sinf rahbari sifatida ishlash bilan birga, Turkiston hududidagi ilmiy tadqiqotlarini yanada kengaytiradi. Aynan shu davrdan boshlab Kastanyening arxeologik, etnografik va speleologik ekspeditsiyalari tizimli tus olib, u Rossiya Imperatorlik geografiya jamiyati Turkiston bo'limi hamda Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi bilan faol hamkorlik qiladi.

Shu jihatdan, Jozef Antuan Kastanyening Turkistondagi ilmiy faoliyati nafaqat alohida bir olimning shaxsiy izlanishlari, balki mustamlaka davri ilmiy jarayonlarining murakkab, ko'p qatlamli va qarama-qarshi xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim tarixiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Uning faoliyatini arxiv manbalari asosida o'rganish esa XIX–XX asr boshlarida Turkiston

o'lkasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning haqiqiy manzarasini tiklashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mavjud adabiyotlar tahlili. Jozef Antuan Kastanyening Turkiston general-gubernatorligi davridagi faoliyati va hozirgi O'zbekiston hududida olib borgan ilmiy tadqiqotlarini o'rganish masalasi tarixshunoslikda nisbatan tor doirada yoritilgan bo'lib, mazkur mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlar asosan arxiv manbalari, ayrim ilmiy maqolalar hamda umumiy o'lkashunoslik tadqiqotlari bilan cheklanadi. Shu bois Kastanye faoliyatini kompleks, manbaviy va tizimli asosda tahlil qilish bugungi tarix fanining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot doirasida Kastanyening ilmiy faoliyatini o'rganishda birinchi navbatda O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan 1913–1917 yillarga oid rasmiy arxiv hujjatlariga tayanildi. Ushbu hujjatlar hajmi va mazmuni jihatidan nihoyatda boy bo'lib, ular Kastanyening Turkistondagi ilmiy, tashkiliy va ma'muriy faoliyatini bevosita aks ettiradi. Arxiv materiallarining asosiy qismi Rossiya Imperatorlik geografiya jamiyati Turkiston bo'limi hamda Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi faoliyati bilan bog'liq bo'lib, bu tashkilotlar Kastanyening ilmiy izlanishlarida markaziy o'rin tutgan.

Manbalar tarkibida RIGJ TB tomonidan J.Kastanye nomiga berilgan rasmiy guvohnomalar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu hujjatlar Kastanyening ilmiy maqomi, vakolatlari va uning rasmiy tarzda "haqiqiy a'zo" sifatida tan olinganini ko'rsatadi. Guvohnomalarda unga Turkiston hududida ilmiy tadqiqotlar olib borish, ekspeditsiyalar tashkil etish, mahalliy ma'muriy idoralarga murojaat qilish va zarur texnik vositalardan foydalanish huquqlari berilgani qayd etilgan. Bu hol Kastanyening ilmiy faoliyati tasodifiy emas, balki imperiya miqyosidagi ilmiy institutlar tomonidan muvofiqlashtirilgan va nazorat qilingan jarayon bo'lganini tasdiqlaydi.

Arxiv hujjatlarining muhim qismi Kastanyening ekspeditsiya rejalari va ilmiy safarlarga tayyorgarlik bilan bog'liq materiallardan iborat. Ushbu rejalarda tadqiqot yo'nalishlari, hududlar, ilmiy vazifalar va kutilayotgan natijalar aniq belgilangan bo'lib, ularning ilmiy asoslanganligi va tizimliliigi e'tiborni tortadi. Xususan, speleologiya, etnografiya, arxeologiya va geografiya sohalaridagi tadqiqotlar bir-biri bilan uzviy bog'langan holda rejalashtirilgani Kastanyening kompleks ilmiy yondashuvga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Shuningdek, arxiv materiallari orasida Kastanyening RIGJ TB rahbariyatiga yo'llagan rasmiy arizalari va maktublari ham mavjud bo'lib, ular olimning ilmiy faoliyatini tashkiliy jihatdan qanday yo'lga qo'yganini ochib beradi. Ushbu yozishmalarda u ekspeditsiyalar uchun moddiy-texnik ta'minot, transport masalalari, ilmiy asbob-uskunalar va yordamchi xodimlar bilan bog'liq muammolarni ko'taradi. Bu hujjatlar Kastanyening nafaqat tadqiqotchi, balki ilmiy ekspeditsiyalarni tashkil etuvchi va boshqaruvchi sifatidagi faoliyatini ham yoritadi.

Manbalar orasida alohida e'tiborga molik jihat – Kastanyening texnik so'rovlari hisoblanadi. U tomonidan taqdim etilgan ro'yxatlarda zamonaviy ilmiy asbob-uskunalar, jumladan, geodezik jihozlar, fotokameralar, barometrlar va xaritalar tilga olinadi. Bu esa Kastanyening ilmiy tadqiqotlarda empirik aniqlik va texnik yondashuvga katta ahamiyat berganini ko'rsatadi. Mazkur hujjatlar uning faoliyatini zamonaviy ilmiy metodlar bilan olib borganini tasdiqlovchi muhim dalil sifatida xizmat qiladi.

RIGJ TB va TAHT yig'ilish bayonnomalari hamda Kengash qarorlari Kastanye faoliyatining institutsional jihatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu hujjatlar orqali uning ilmiy tashabbuslari qanday muhokama qilingani, qaysi ekspeditsiyalar ma'qullangani yoki rad etilgani, shuningdek, ilmiy jamiyatlar doirasida Kastanyening obro'-e'tibori va mavqei qanday bo'lganini aniqlash mumkin. Bu esa uning Turkistondagi ilmiy muhitda tutgan o'rnini aniqroq tasavvur qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar va ayniqsa arxiv manbalari tahlili shuni ko'rsatadiki, J. Kastanyening Turkiston hududidagi faoliyati hali to'liq va har tomonlama o'rganilmagan. Mavjud ilmiy ishlar asosan umumiy tavsifiy xarakterga ega bo'lib, uning konkret ekspeditsiyalari, ma'muriy munosabatlari va ilmiy merosining manbaviy asoslari yetarlicha chuqur tahlil qilinmagan. Shu bois, O'zbekiston Milliy arxivi hujjatlari asosida olib borilayotgan mazkur

tadqiqot Kastanye faoliyatini yangi faktlar va hujjatlar asosida qayta baholashga, shuningdek, Turkiston o'lkashunosligi tarixida uning haqiqiy o'rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda fransiyalik olim Jozef Antuan Kastanye**ning Turkiston general-gubernatorligi davridagi ilmiy faoliyati va hozirgi O'zbekiston hududida olib borgan tadqiqotlarini o'rganishda zamonaviy tarixshunoslik va manbashunoslik fanlarida keng qo'llaniladigan kompleks metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi tanlanishida mavzuning tarixiy murakkabligi, arxiv manbalarining xilma-xilligi hamda mustamlaka davri ilmiy jarayonlarining ko'p qatlamli xususiyatlari inobatga olindi.

Tadqiqotning asosiy metodologik tayanchi sifatida tarixiylik va obyektivlik tamoyillari qabul qilindi. Ushbu tamoyillar asosida Kastanye faoliyati muayyan davrning siyosiy, ijtimoiy va ma'muriy sharoitlari bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqildi. Bu yondashuv uning ilmiy izlanishlarini biryozlama baholashdan qochish, mustamlakachilik siyosati va ilmiy manfaatlar o'rtasidagi murakkab nisbatni ochib berishga xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida manbashunoslik metodi markaziy o'rin egalladi. O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan rasmiy hujjatlar, qo'lyozmalar, toshbosma materiallar, rasmiy guvohnomalar, yig'ilish bayonnomalari va xizmat yozishmalari ichki va tashqi tanqid usullari orqali tahlil qilindi. Ichki tanqid orqali hujjatlarning mazmuni, terminologiyasi, mualliflik pozitsiyasi va rasmiy tili o'rganildi, tashqi tanqid esa ularning kelib chiqishi, saqlanish holati, davriyligi va hujjatlarni rasmiylashtirish xususiyatlarini aniqlashga qaratildi.

Shuningdek, tadqiqotda tarixiy-taqqoslash metodi qo'llanildi. Bu metod orqali Kastanyening faoliyati Turkistonda ishlagan boshqa xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar faoliyati bilan qiyoslab o'rganildi. Natijada uning ilmiy yondashuvi, ekspeditsiyalarni tashkil etish uslubi va tadqiqot yo'nalishlarining o'ziga xos jihatlari aniqlash imkoniyati yaratildi.

Tadqiqot metodologiyasida tizimli-tahliliy yondashuv muhim ahamiyat kasb etdi. Kastanyening ilmiy faoliyati alohida-alohida epizodlar sifatida emas, balki yagona ilmiy tizim doirasida tahlil qilindi. Uning arxeologik, etnografik, speleologik va geografik tadqiqotlari o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqilib, bu yo'nalishlarning bir-birini to'ldiruvchi xususiyatlari aniqlashtirildi. Mazkur yondashuv Kastanyeni faqat tor ixtisosli olim emas, balki kompleks o'lkashunoslik maktabi vakili sifatida baholash imkonini berdi.

Bundan tashqari, tadqiqotda tarixiy-rekonstruksiya metodidan foydalanildi. Arxiv hujjatlari asosida Kastanyening ilmiy safarlari yo'nalishlari, ekspeditsiyalarining tashkiliy mexanizmlari, u duch kelgan ma'muriy va siyosiy to'siqlar qayta tiklandi. Bu metod orqali uning Buxoro amirligi va Turkiston general-gubernatorligi hududlaridagi faoliyati real tarixiy kontekstda tasvirlandi.

Tadqiqotda interdisiplinar yondashuv ham muhim metodologik vosita sifatida qo'llanildi. Tarix, etnografiya, arxeologiya, geografiya va muzeyshunoslik fanlari yutuqlari uyg'unlashtirilib, Kastanyening ilmiy merosi ko'p qirrali ilmiy hodisa sifatida tahlil qilindi. Bu yondashuv uning faoliyatini faqat tarixiy faktlar yig'indisi sifatida emas, balki ilmiy bilimlar tizimining shakllanish jarayonidagi muhim bo'g'in sifatida baholashga imkon berdi.

Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida kritik tahlil metodi qo'llanilib, mavjud ilmiy adabiyotlar va avvalgi tadqiqotlarda Kastanye faoliyatiga berilgan baholar qayta ko'rib chiqildi. Ayrim subyektiv yoki ideologik yondashuvlar aniqlanib, ular arxiv manbalari asosida qayta baholandi. Bu esa tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligini oshirishga xizmat qildi.

Umuman olganda, tanlangan metodologiya Kastanyening Turkiston hududidagi ilmiy faoliyatini manbaviy jihatdan asoslangan, obyektiv va tizimli tarzda o'rganishga imkon berdi. Ushbu metodologik yondashuv nafaqat alohida bir olim faoliyatini yoritishga, balki XIX–XX asr boshlarida Turkistonda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning umumiy xususiyatlarini aniqlashga ham xizmat qiladi.

Natijalar va muhokamalar. Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, J.Kastanye o'rganilayotgan davrda RIGJ TB va TAHT da "haqiqiy a'zo" (deystvitelnyy chlen) sifatida qayd etilgan. U mamlakat bo'ylab rasmiy vakolatga ega bo'lib, Geografik jamiyat nomidan tadqiqot olib borish, mahalliy hokimiyatlarga murojaat qilish, uskunalarni qabul qilish va topshirish

huquqiga ega bo'lgan[5.83-84]. Shuningdek, unga berilgan guvohnomalarda J. Kastanyeni davlat maslahatchisi ekanligi ham keltirib o'tilgan[5.83-84].

J. Kastanyening o'zi tomonidan qo'lyozma shaklida RIGJ TB ga taqdim etilgan hujjatda 1913-1916 yillarda Toshkent – Qo'qon (Farg'ona) – Sherobod – Ugom – Buxoro (Samarqand) – Qarshi – Kitob hududlari bo'ylab ekspeditsiyalar rejalashtirayotganligi bayon qilingan[6.26; 7.128]. Mazkur ekspeditsiyalar speleologiya (g'orshunoslik), etnografiya, arxeologiya, paleontologiya va topografiya yo'nalishlarida tadqiqotlar olib borishi ham keltirilgan.

Arxiv hujjatlari orasida J. Kastanyening ilmiy safarga chiqish oldidan RIGJ TB rahbariyatidan o'zida mavjud bo'lmagan bir qator asboblarni so'rab murojaat qilganligi haqda qo'lyozma so'rovnomasi bor. Uning so'rovlarida barometr, fotokamera, geodezik asboblari, telefon kabellari, aptechka, shamlar, batareyali fonarlar va xaritalar bo'lgani qayd etilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, J. Kastanye speleologik tadqiqotlarini o'z davri uchun zamonaviy bo'lgan asboblardan foydalangan holda olib borganini, bu hol uning g'orshunoslik tadqiqotlariga jiddiy e'tibor berganini izohlaydi[6.26].

O'zbekiston Milliy arxivi fondida Jozef Antuan Kastanye tomonidan yozilgan yana bir qimmatli qo'lyozma mavjud. Unda tadqiqotchi 1916 yil iyun-avgust oylarida RIGJ TB rasmiy topshirig'i bilan Buxoro amirligi hududida etnografik va toponimik tadqiqotlar olib borgan va bu vaqt davomida Buxoro amirligining ayrim mahalliy ma'murlari tomonidan qarshilikka uchraganini bayon qilgan[7.30-31]. Vaholanki, J. Kastanyeda 1915 yil may oyida Turkiston general-gubernatori devonxonasi[5.82]. va RIGJ TB rahbariyati tomonidan berilgan guvohnomalar bo'lgan edi[5.89]. Bu guvohnomalar Turkiston general-gubernatorligi hamda Rossiya imperiyasi mustamlakasi ostida bo'lgan barcha hududlarda qonuniy kuchga ega bo'lgan va hukumat tarkibida xizmat qilayotganlarga J. Kastanyening ilmiy maqsadlarini amalga oshirishga yordam berish topshirilgan.

Uning bayonotiga ko'ra Turkiston-general gubernatorligi ma'muriyati tomonidan berilgan rasmiy hujjatlarga binoan Buxoro amirligidagi Rossiya siyosiy agenti J. Kastanyeni odatdagidek kutib olgan. Dastlabki kunlarda olim o'z maqsadiga ko'ra amirlik hududidagi joy nomlari, mahalliy xalq hayoti, g'orlar va madaniy manbalarni o'rganishga kirishgan. Biroq, keyingi kunlarda Kastanye juda ko'p ma'muriy va siyosiy to'siqlarga duch kelgan. Xususan, G'uzor tumanidagi mahalliy ma'murlar uning rasmiy hujjatlarini tan olmaydilar va harakatini cheklashga harakat qiladilar. Unga hamrohlik qiluvchi tarjimonlar ham kamsitiladi, mahalliy amaldorlar tomonidan tahqirli munosabat namoyon etiladi. Buxoro amirligining devonbegi chorasiz qolgan Kastanyega "bu yerda sizga hech kim yordam bermaydi", degan kamsitish ohangidagi so'zlar bilan uni amirlik hududini tark etishga majbur qilgan. Shu bilan birga, devonbegi uni hujjatsizlikda ayblab, J. Kastanyening maqsad va vazifalarini shubha ostiga qo'ygan[7.30-31].

J. Kastanye bayonotida rahbariyatga bu holatdan shikoyat qilib, "ilmiy vazifamga jiddiy to'sqinlik qilindi" deb baholaydi. U Buxoro amirligining yuqori amaldorlaridan ko'mak kutgan edi, ammo bugungi kun ta'biri bilan aytganda, byurokratik to'siqlar va mahalliy ma'muriyatning "beparqlik va shubha bilan yondashuvi" tufayli u o'z missiyasini to'liq bajara olmagan. Natijada u ekspeditsiyani to'xtatishga majbur bo'ladi va bu haqda ushbu rasmiy bayonot bilan RIGJ TB rahbariyatiga murojaat qilgan.

Ushbu voqea Kastanye faoliyatining murakkab jihatlaridan biri sifatida ko'rilsada, shu bilan birga, XX asr boshidagi Rossiya harbiylari boshqaruvidagi Turkiston general-gubernatorligi va Buxoro amirligi o'rtasidagi murakkab ma'muriy va siyosiy munosabatlarning yana bir ifodasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, mahalliy davlatlar ichki siyosatda imkon tug'ildi deguncha, mustaqil siyosat olib borishga harakat qilishgan. Kastanye shaxsiy faoliyati misolida ilmiy safarlarning mana shunday siyosiy va ma'muriy to'siqlar bilan to'qnash kelishi yuqoridagi fikrga yorqin misol bo'ladi.

Jozef Kastanye faoliyatiga oid arxiv hujjatlaridan ko'rinib turibdiki, Turkistondagi Rossiya ilmiy ma'murlari tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlangan. U mustamlakachilik tuzumida chet ellik olim sifatida ham ishonchli shaxs sifatida qabul qilingan. Biroq, mustaqil hudud hisoblangan

Buxoro amirligida yuz bergan voqealar uning faoliyati qanday siyosiy, ma'muriy to'siqlarga duch kelganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, uning ekspeditsiyalari faqat aniq fanlar emas, balki mahalliy madaniyat, tarix va turmush tarzini o'rganishni ham qamrab olgani, uni o'lkashunoslikning ko'p tarmoqli asoschilaridan biri sifatida qarashga asos beradi.

Xulosa. Jozef Kastanye Turkistondagi etnografik va geografik tadqiqotlarning muhim namoyondalaridan biri bo'lib, uning faoliyati rasmiy hujjatlarda keng yoritilgan. Hozirgi kundagi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, u o'z faoliyati orqali nafaqat ilmiy, balki tashkilotchilik va xalqaro aloqalar sohasida ham muhim iz qoldirgan. Arxiv hujjatlari asosida u haqida chuqurroq tadqiqotlar olib borish, Turkiston o'lkashunosligida uning rolini to'liq ochib berish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbaalar

1. Dehqonov A.V. Yurtimiz tarixini o'rganishda xorijlik olimlar: I.A. Kastanye va uning ilmiy faoliyati //Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. 2022/3. Xiva. 2022.
2. Gorshenina S.M. Syentralnaya Aziya v tvorchestve Jozefa-Antuana Kastanye // Vostok: istoriya i sovremennost afro-aziatskix obshchestva, Moskva, 1999.-№1.-S. 130-147.
3. Gorshenina S. Strанный археолог Kastanye. Zvezda Vostoka (literaturno-xudojestvennyy jurnal pisateley Uzbekistana). – 1996.– №3. – S. 146-159.
4. Kastanye, Jozef-Antuan <https://ru.wikipedia.org/wiki>
5. O'zbekiston Milliy arxivi tarixiy hujjatlar fondi. F: I-69. R: 1. Y.j: 31.
6. O'zbekiston Milliy arxivi tarixiy hujjatlar fondi. F. I-69. R-1. Y.j – 26.
7. O'zbekiston Milliy arxivi tarixiy hujjatlar fondi. F: I-69. R: 1. Y.j: 38.

S.A.Ismailov

Andijon davlat universiteti, Huquq-iqtisod fakulteti dekani, PhD.

O'ZBEKISTONDA HUQUQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING HUQUQIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu mavzuda O'zbekistonda huquqiy madaniyatni shakllantirish va rivojlantirishning huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Jumladan, Konstitutsiya, qonunlar, Prezident farmon va qarorlari, shuningdek, davlat dasturlarining huquqiy madaniyatni yuksaltirishdagi o'rni ochib beriladi. Aholining, ayniqsa yoshlarning huquqiy ongi va huquqiy savodxonligini oshirish, fuqarolarning qonunga hurmat ruhida tarbiyalanishi, huquqiy targ'ibot va ta'lim tizimining ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot davomida huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda huquqiy madaniyatning muhim omil ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar. huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy savodxonlik, Konstitutsiya, qonun ustuvorligi, huquqiy ta'lim, huquqiy targ'ibot, fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat, davlat siyosati.

Аннотация. В данной работе анализируются правовые основы формирования и развития правовой культуры в Республике Узбекистан. В частности, раскрывается роль Конституции, законов, указов и постановлений Президента, а также государственных программ в повышении уровня правовой культуры. Освещаются вопросы повышения правового сознания и правовой грамотности населения, особенно молодежи, воспитания граждан в духе уважения к закону, а также значение системы правового просвещения и правового образования. В ходе исследования обосновывается, что правовая культура является важным фактором в построении правового государства и гражданского общества.

Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, правовая грамотность, Конституция, верховенство закона, правовое образование, правовое просвещение, гражданское общество, правовое государство, государственная политика.

Annotation. This study analyzes the legal foundations for the formation and development of legal culture in the Republic of Uzbekistan. In particular, it reveals the role of the Constitution, laws, presidential decrees and resolutions, as well as state programs in enhancing legal culture. The paper highlights the importance of improving legal awareness and legal literacy of the population, especially young people, fostering respect for the law among citizens, and the significance of the system of legal education and legal advocacy. The research substantiates that legal culture is a key factor in building a rule-of-law state and civil society.

Key words: legal culture, legal awareness, legal literacy, Constitution, rule of law, legal education, legal advocacy, civil society, rule-of-law state, state policy.

O'zbekistonda ta'lim tizimini shakllantirishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023), O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2020), "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" umummilliy ko'lamdagi asosiy hujjatlar sifatida belgilab olingan olingan bo'lsa, shu jumladan huquqiy madaniyatni shakllantirish, shu jumladan inson huquqlari ta'limi sohasida "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishning Milliy dasturi" xususiyat kasb etadi.

Asosiy qonun bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining alohida bo'limi inson huquqlari va erkinliklari va burchlariga bag'ishlangan bo'lib, unda fuqarolarimizning shaxsiy huquq va erkinliklari, siyosiy huquqlari, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlaridan iborat barcha huquq va erkinliklari hamda burchlari va majburiyatlari konstitutsiyaviy aksini topgan. Barcha huquqlar jumlasida shaxsning ta'lim olishga bo'lgan huquqi ham o'z aksini topgan bo'lib, uni ta'minlab berish davlatning vazifasi hisoblanadi.

Fuqarolarning Konstitutsiyada belgilangan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va shaxsiy huquqlari jahondagi rivojlangan davlatlar, umume'tirof etilgan xalqaro hujjatlar talablariga monand ravishda kafolatlangan. Bosh qomusning har bir normasida o'zbek mentaliteti, tarixi, ko'p millatli xalqimizning irodasi, inson huquqlari va davlat suvereniteti g'oyalari sodiqligi, xalqaro

huquqning umume'tirof etilgan qoidalari ustunligi tan olingan holda ulug' xalqimiz tafakkuri durdonalari bilan boyitilgan yuksak ma'naviyat va ma'rifat g'oyalariga asoslangan.

Mazkur masalada birinchi Prezidentimiz Islom Karimov «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida bugungi shiddatli davrda chinakam ma'naviyatli va ma'rifatli odamgina inson qadrini bilishi, o'z milliy qadriyatlarini, milliy o'zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rin egallashi uchun fidoyilik bilan kurasha olishi mumkin, degan fikrni ilgari surgan.

Inson huquqlarini himoya qilish – Konstitutsiyaning asosiy prinsipi, O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy tizimini tubdan isloh qilishning asosiy yo'nalishi va pirovard maqsadi mamlakatimizda inson huquqlari sohasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan quyidagi besh strategik yo'nalish belgilab berilgan:

1) inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishning samarali mexanizmini vujudga keltirish;

2) inson huquqlari bo'yicha xalqaro huquqning umume'tirof etgan prinsiplari va normalari asosida milliy qonunchilikni takomillashtirish;

3) qabul qilingan qonunlarga og'ishmay amal qilish mexanizmini ishlab chiqish va ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida qonun ustunligini ta'minlash;

4) odil sudlov islohotini amalga oshirish yo'li bilan butun sud tizimini demokratlashtirish;

5) aholi, ayniqsa, yoshlar va mansabdor shaxslar, huquq-tartibot idoralari xodimlari o'rtasida huquqiy-tarbiyaviy ishlarni tubdan yaxshilash, ularning ongi va madaniyatini yuksaltirish.

Mamlakatimizda besh strategik yo'nalish belgilab berildi:

1) inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishning samarali mexanizmini vujudga keltirish;

2) inson huquqlari bo'yicha xalqaro huquqning umum e'tirof etgan prinsiplari va normalari asosida milliy qonunchilikni takomillashtirish;

3) qabul qilingan qonunlarga og'ishmay amal qilish mexanizmini ishlab chiqish va ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida qonun ustunligini ta'minlash;

4) odil sudlov islohotini amalga oshirish yo'li bilan butun sud tizimini demokratlashtirish;

5) aholi, ayniqsa, yoshlar va mansabdor shaxslar, huquq-tartibot idoralari xodimlari o'rtasida huquqiy tarbiya ishlarini tubdan yaxshilash, ularning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish.

O'zbekiston Respublikasi o'z Konstitutsiyasida inson huquqlariga oid quyidagi muhim xalqaro-huquqiy qoidalarni mustahkamlagan: birinchidan, inson huquqlari va erkinliklarini tan olish va himoya qilish - davlatning majburiyati; ikkinchidan, inson huquqlari va erkinliklari tizimi xalqaro huquqiy andozalarga mos kelishi va bu sohada xalqaro huquqning ustunligi; uchinchidan, inson huquqlari va erkinliklari unga tug'ilganidan boshlab taalluqli ekanligi, ya'ni tabiiy huquq g'oyasi va nazariyasining e'tirof etilishi; to'rtinchidan, hammaga va har kimga inson huquqlari va erkinliklarining teng va barobar taalluqliligi; beshinchidan, inson huquqlari va erkinliklari davlat idoralari faoliyatining mazmunini tashkil etishi; oltinchidan, fuqarolarning kafolatlangan sud himoyasi bilan ta'minlanishi; yettinchidan, inson huquqlari va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslar huquqlarining buzilmasligi zarurligi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng o'tgan qisqa davr ichida insonning huquq va erkinliklari to'g'risida milliy qonunchilik tizimini tashkil etuvchi bir necha qonunlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida xalqimiz, millatimiz, davlatchiligimizning va insoniyat huquqiy madaniyatining barcha ilg'or qadriyatlari chambarchas uzviy bog'liq ekanligi o'z aksini topdi. O'zbekiston inson huquqlari bo'yicha ko'plab xalqaro shartnomalarga qo'shildi va ular bizning mamlakatimizda ham amal qilmoqda. Inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish bo'yicha barcha normalarni bajarish barcha davlat idoralari, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar va fuqarolarning majburiyati hisoblanadi. Unda jamiyat keng qatlamlarining inson huquqlari va erkinliklari haqidagi bilimlarga ega bo'lishi katta ahamiyat kasb etadi. Insonning huquq va erkinliklari haqidagi bilimlarni o'rganish va ularni tarqatish alohida ahamiyatga egadir.

Mamlakatda inson huquqlari madaniyatini yanada yuksaltirishda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1997-yilda qabul qilingan "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi" va O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2001 yil 4 yanvarda qabul qilgan "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'g'risida"gi farmoyishining ahamiyati nechog'li yuksak ekanini alohida e'tirof etish lozim. Chunki, mazkur Milliy dastur va farmoyishning asosiy vazifasi, mamlakatda uzluksiz konstitutsiyaviy huquqiy ta'lim tizimi yaratish orqali, jamiyat a'zolarining huquqiy madaniyatini yanada yuksaltirish, demokratik qadriyatlarga asoslangan fuqarolik jamiyatining to'g'ri fikrlaydigan, komil a'zosini shakllantirish hisoblanadi.

Jamiyatda qonun ustuvorligiga erishish uchun fuqarolar o'zlarining konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini nafaqat bilishi, ayni paytda ularni talab qila olishi, burchlariga qat'iy rioya etishi lozim. Bu uyg'unlik jamiyatda yuksak huquqiy madaniyat shakllanishiga xizmat qiladi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning 1997 yil 25 iyunda qabul qilingan "Huquqiy tarbiyani yaxshilash, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganish ishini yaxshilash haqida"gi farmoni bu borada muhim dasturilamal bo'layotir. Aholining huquqiy madaniyatini oshirish va huquqiy tarbiyani yanada yaxshilash – davlatimiz siyosatining asosiy yo'nalishlaridan. Farmon ijrosini ta'minlash borasida yurtimizda keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Yurtdoshlarimizning huquqiy ongi va madaniyati oshgani nafaqat ularning shaxsiy hayoti, balki jamiyat taraqqiyotida ham muhim o'rin tutadi. Bunda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi" alohida ahamiyatga ega.

"Huquqiy madaniyatning yuqori darajada bo'lishi huquqiy davlatning o'ziga xos xususiyatidir. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish sharoitida huquqiy madaniyatni oshirish muhim ish hisoblanadi. Shu bilan birga huquqiy madaniyat saviyasi qabul qilingan qonunlar soni bilan emas, balki ushbu qonunlarning barcha darajalarda ijro etilishi bilan belgilanadi. Ushbu muhim ishda odamlarda qonunlarga va normativ huquqiy hujjatlarga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir. Zero huquqiy normalar odamlar ongiga singgan va ular orqali amal qilgan taqdirdagina yashaydi va ro'yobga chiqadi."

Aholini huquqiy madaniyatini, shu jumladan inson huquqlari madaniyatini oshirishda Birinchi Prezidentimiz tomonidan 2010 yil 12 noyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisida "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" yuzasidan qilgan ma'ruzasida jamiyatda inson huquqlari madaniyatini shakllantirish va uni rivojlantirish borasida ilgari surgan taklifi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, mazkur Konsepsiyada davlat hokimiyati va boshqaruvini demokratlashtirish; sud-huquq tizimini isloh etish; axborot sohasini isloh qilish, axborot va so'z erkinligini ta'minlash; saylov huquqi erkinligini ta'minlash va saylov qonunchiligini rivojlantirish; fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish va rivojlantirish; demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirish bilan bog'liq tashabbuslarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda jamiyat a'zolarining, shu jumladan uning tarkibiy qismi bo'lgan - yoshlarning huquqiy madaniyatini yanada yuksaltirish mamlakatni yanada demokratlashtirishni, fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy davlatni qurishning muhim mezonini ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

O'tgan davr mobaynida Konsepsiyada jamiyatdagi huquqiy madaniyatni yanada yuksaltirish bilan bog'liq vazifalarni amalga oshirishda katta ishlar qilindi: ko'plab qonunlar qabul qilindi va yangi qonun loyihalari keng muhokama qilinmoqda, fuqarolik jamiyati institutlari rivojlantirib borilmoqda, davlat qurilishi, sud-huquq sohasida, iqtisodiy va boshqa sohalarda islohotlar jadallik bilan ketmoqda. Mazkur vaqt mobaynida jamiyatda huquqiy madaniyatni yanada yuksaltirish, inson huquqlari sohasida milliy harakatni amalga oshirish sohalarida tegishli huquqiy hujjatlarning loyihalari ishlab chiqilgan va u keng muhokama qilinmoqda. Mazkur loyihalarda, jamiyatning, shu jumladan avvalombor yoshlarining huquqiy madaniyati, ularning inson huquqlari bo'yicha madaniyatini shakllantirish va uni yuksaltirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada ta'lim,

tarbiya tizimini, amaliyot masalalarini takomillashtirish, davlat va fuqarolik jamiyati institutlarining vazifalari belgilab berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi o'z Konstitutsiyasida inson huquqlariga oid quyidagi muhim xalqaro-huquqiy qoidalarni mustahkamlagan:

birinchidan, inson huquqlari va erkinliklarini tan olish va himoya qilish – davlatning majburiyati;

ikkinchidan, inson huquqlari va erkinliklari tizimi xalqaro huquqiy andozalarga mos kelishi va bu sohada xalqaro huquqning ustunligi;

uchinchidan, inson huquqlari va erkinliklari unga tug'ilganidan boshlab taalluqli ekanligi, ya'ni tabiiy huquq g'oyasi va nazariyasining e'tirof etilishi;

to'rtinchidan, hammaga va har kimga inson huquqlari hamda erkinliklarining teng va barobar taalluqliligi;

beshinchidan, inson huquqlari va erkinliklari davlat idoralari faoliyatining mazmunini tashkil etishi;

oltinchidan, fuqarolarning kafolatlangan sud himoyasi bilan ta'minlanishi;

yettinchidan, inson huquqlari va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslar huquqlarining buzilmasligi zarurligi.

O'zbekistonning inson huquqlari sohasidagi qonunchilik tizimini besh tarkib kismiga bulish mumkin:

birinchisi, fuqarolarning shaxsiy huquqlariga oid qonunlar vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar, fuqarolarning murojaatlari, fuqarolarning huquq va erkinliklarini buzadigan hatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish, umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat, mukobil xizmat to'g'risidagi va boshqa qonunlar;

ikkinchisi, fuqarolarning siyosiy huquqlariga oid qonunlar kamolot birlashmalari, siyosiy partiyalar, saylovlar, fuqarolarning uzini-uzi boshkarish, kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari, ommaviy axborot vositalari, axborot olish erkinligi va kafolatlari, referendum to'g'risidagi va boshkalar;

uchinchisi, fuqarolarning iqtisodiy manfaatlarini himoya kiluvchi qonunlar-mulkchilik, tadbirkorlik, yer, ijara, davlat tasarrufidan chikarish va xususiyashtirish, axolini ish bilan ta'minlash, garov, sugurta, dexkon xujaligi, kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni ragbatlantirish, iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonunlar, fuqarolik, mexnat, solik, bojxona kodekslari;

to'rtinchisi, insonning madaniy-ma'naviy huquqlariga oid qonunlar-fan, ta'lim madaniyat, muzeylar, madaniy merosni himoya kilish, davlat tili to'g'risidagi va boshqa qonunlar;

beshinchisi, inson huquqlariga oid xalqaro xujjatlar (kup tomonloma va ikki tomonloma) O'zbekistonning inson huquqlari sohasidagi qonunchilik tizimini besh tarkib kismiga bulish mumkin: birinchisi, fuqarolarning shaxsiy huquqlariga oid qonunlar vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan asosiy huquq va erkinliklar xar bir insonga, xar bir fuqaroga talluqli bo'lib, barcha uchun teng va barobardir.

Konstitutsiyada inson huquqlariga sodiqlik tantanali ravishda e'lon qilingan, unda xozirgi zamon konstitutsiyalariga xos bulgan umumiy yo'nalishlar aks etgan, insonning shaxsiy huquq va erkinliklari birinchi o'ringa qo'yilgan, unda siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar va ularning kafolati xamda fuqarolarning burchlari mustahkamlangan. jumladan, respublika fuqarolari mansabdor shaxslar, davlat va fuqarolarning o'zini-o'zi boshkarish organlarining nojuya xarakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqiga egadir. Fuqarolarning shikoyatlari O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlarida belgilangan tarzda va muddatlarda ko'rib chiqilishi va hal qilinishi lozim. Mansabdor shaxslarning qonunni buzib, vakolat doirasidan chikib kilgan gayriqonuniy xarakatlari, fuqarolarning xaq-huquqlarini kamsitadigan harakatlari ustidan qonunda belgilangan tartibda sudga shikoyat qilinishi mumkin.

O'zbekistonda nafaqat inson huquqlari va erkinliklari konstitutsiyaviy huquqiy himoyalash asoslari va kafolatlari shakllantirildi, balki uni rag'batlantirish, himoya qilish yuzasidan tashkiliy mexanizm xamda tegishli milliy infratuzilma xam vujudga keltirildi. Konstitutsiyada

mustahkamlangan, yuksak ma'naviy, axloqiy qadriyatlar va milliy an'analarning hayotga tatbiq etilishi jamiyatimizning yangilanishiga ko'maklashadi, mamlakatimiz fuqarolarida yangicha turmush tarzi va yangicha tafakkurni shakllantiradi. Asosiy qonunimiz fuqarolarimiz ongida mustaqillik, erkinlik, qadr-qimmat, ma'suliyat, o'z manfaatlarini yurt manfaatlariga bilan uyg'un holda ko'rish kabi ezgu g'oyalarni qaror toptirishga xizmat qilishga qaratilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilib aytish mumkinki, mamlakatimizda bugungi kunda inson huquqlari madaniyatini shakllantirishning xalqaro huquqiy asoslari, O'zbekiston Respublikasi qo'shilgan 80ga yaqin xalqaro hujjatlarning normalaridan, shuningdek yuqorida tahlil qilingan qonunlar va qonunchilik hujjatlari bilan birga, inson huquqlariga oid 100dan ortiq qonun hujjatlarining normalarida o'z aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: O'zbekiston, 2023.
2. <http://www.mvd.uz/ru/content/496>
3. Konstitutsiya.http://minjust.kr.uz/?Ma%26%231179%3Bolalar:Makola_konstituciya
4. Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axboro tnomasi. 1997. № 9.
5. O'zbekiston Respublikasi Birinchi prezident I.A.Karimov O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat mafkura. 1-tom-Toshkent, "O'zbekiston". 1996. 332-bet.
6. Qarang: O'zbekiston Respublikasi Birinchi prezident Islom Karimovning 2010 yil 12 noyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" yuzasidan qilgan ma'ruzasi. /Xalq so'zi, 2010 yil 13 noyabr.
7. Inson huquqlari madaniyatini shakllantirishning muhim yo'nalishi. <http://www.mvd.uz/ru/content/496>
8. Konstitutsiya.http://minjust.kr.uz/?Ma%26%231179%3Bolalar:Makola_konstituciya

Axmedov G'ayratjon Qosimovich
Andijon davlat universiteti Fakultetlararo
jismoniy tarbiya va sport kafedrası katta o'qituvchisi

GIMNASTIKANING RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur mavzuda gimnastika sport turining tarixiy shakllanishi va bosqichma-bosqich rivojlanish qonuniyatlari tahlil qilinadi. Gimnastikaning jismoniy tarbiya tizimidagi o'rni, uning ijtimoiy-madaniy, pedagogik hamda sog'lomlashtiruvchi ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, gimnastika mashqlarining takomillashuvi, texnika va metodik yondashuvlarning yangilanishi, sport ilm-fani yutuqlarining gimnastika rivojiga ta'siri yoritiladi. Zamonaviy gimnastikaning professional va ommaviy yo'nalishlari, yoshlar jismoniy rivojida tutgan o'rni hamda sportchilarning tayyorgarlik jarayonida yuzaga keladigan qonuniy bog'liqliklar ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: gimnastika, gimnastikaning rivojlanishi, jismoniy tarbiya, sport pedagogikasi, mashqlar tizimi, texnik takomillashuv, metodika, sog'lomlashtirish, sport taraqqiyoti, jismoniy rivojlanish.

Аннотация. В данной работе анализируются историческое становление и закономерности поэтапного развития вида спорта гимнастики. Раскрывается место гимнастики в системе физического воспитания, а также её социально-культурное, педагогическое и оздоровительное значение. Кроме того, освещаются вопросы совершенствования гимнастических упражнений, обновления технических и методических подходов, а также влияние достижений спортивной науки на развитие гимнастики. С научно-теоретической точки зрения обосновываются профессиональные и массовые направления современной гимнастики, её роль в физическом развитии молодежи, а также закономерные взаимосвязи, возникающие в процессе подготовки спортсменов.

Ключевые слова: гимнастика, развитие гимнастики, физическое воспитание, спортивная педагогика, система упражнений, техническое совершенствование, методика, оздоровление, развитие спорта, физическое развитие.

Gimnastika tarixi xalq hayotining iqtisodiy, siyosiy va madaniy sharoitlari bilan bog'liq holda turli tarixiy davrlarda gimnastikaning rivojlanish qonuniyatlari haqidagi fan, jismoniy madaniyat va umumiy madaniyat tarixining muhim bo'limi, o'ziga xos bilim sohasidir.

Gimnastika ham o'z qonunlariga ko'ra rivojlanadi:

- a) gimnastikachi va murabbiylarni musobaqa tajribasi bilan boyitish hamda gimnastikachilar bilan o'quv-tarbiyaviy ishlarni tashkil etish;
- b) dasturlar, musobaqa qoidalari, terminologiya, o'quv mashqlari va sport mashg'ulotlari nazariyasi va usullarini takomillashtirish;
- v) ilmiy konferentsiyalar, seminarlar o'tkazish va ilmiy-tadqiqot;
- d) o'qituvchi va murabbiylar tayyorlash tizimini takomillashtirish;
- e) gimnastika jihozlari, o'quv joylari uchun jihozlar sifatini yaxshilash va boshqalar.

Gimnastika jismoniy tarbiya vositasi sifatida uzoq davrlardan beri rivojlanib kelmoqda. Uning shakllanishi ijtimoiy tuzumning o'zgarishi, inson ilmining rivojlanishi hamda urush usullarining o'zgarishi bilan bog'liq edi. Bu esa gimnastikaning mazmunini, uni o'qitish usullarini va mashqlarning o'zini metodlarini o'zgartirishga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

O'qituvchining gimnastika sohasidagi ta'limi uning tarixining asosiy davrlarini bilishi bilan xarakterlanadi. Ular gimnastikaning qanday tug'ilganligini, uning rivojlanishida qanday bosqichlar o'tganligini; barcha yosh guruhlaridagi kishilarning jismoniy tarbiyasining zamonaviy tizimida, ularning o'quv va ish faoliyatida qanday o'rin tutishini; yaqin kelajakda qanday yo'nalishda rivojlanishini bilishlari kerak.

Qadimda ibtidoiy kommunal tizim davrida bizning tushunchamizdagi gimnastika mashqlari hali mustaqil bilim ob'ekti sifatida aniqlanmagan va insonni hayotga va mehnatga tayyorlashda

foydalanilmagan. Barcha xarakatli harakatlar tabiatda qo'llaniladigan va oziq-ovqat, uy-joy, kiyim hayotning asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatilgan. Bolalar o'z harakatlarida katta yoshdagi ovchilar, dehqonlar, jangchilarga taqlid qilib, faoliyati turli harakatlar - uzoq yurish, yugurish, har xil to'siqlarni engib o'tish, daraxtlarga tirmashib chiqish, emaklash, emaklab utish, turli buyumlarni uloqtirish, o'q otish, turli yo'llar bilan suv to'siqlarini kesib o'tish va hokazo.

Bir oz o'zgartirilgan shakldagi bu xarakatli harakatlarining ko'pchiligi gimnastika amaliyotida qo'llaniladi: oddiy osilish, tayanish, tortilash, ko'tarilib chikish, uzunlikka sakrashlar, balandlikka sakrashlar, chuqurlikka sakrashlar, dumbolok oshishlar, emaklash, emaklab utishlar, muvozanat mashqlari va boshqalar.

Sparta shahri (miloddan avvalgi IX asr) Lakonikaning qadimgi yunon quldorlik davlatida erkin tug'ilgan fuqarolar quldor xalqlar mehnatidan foydalanib yashaganlar. Urushlarda engib chikish va qullarni bo'ysundirishda yaxshi o'rgatilgan jangchilar kerak edi. SHu maqsadda 7 yoshdan boshlab bolalar qat'iy ta'lim tizimiga ega bo'lgan maktablarga yuborilardi. Ular qamishli karavotda uxlashar, hech qachon to'yib ovqat emasdilar va yil bo'yi oyoq kiyimsiz yurganlar. Ular qurol ishlatish, to'siqlarni engib utish, dushmanga nisbatan shafqatsiz, tajovuzkor va mudofaa urushlarida zarur bo'lgan chidamlilik, kuch, qat'iyat va jasoratni rivojlantirish, qul qo'zg'olonlarini bostirish va ularni jadal ishlashga majbur qilishga o'rgatilgan. Xotin-qizlarni jismoniy tarbiyalash ham davlat vazifasi hisoblangan. Qizlar bo'lajak erkak jangchilar bilan bir xil mashqlarni bajarishdi va sport musobaqalarida ishtirok etishgan.

YUurish, yugurish, sakrash, disk uloqtirish, kurash, mushtlashish, o'yinlar (*turli to'siqlarni engib o'tish, tirmashib chiqish, tirmashib utish va boshqalar*) mashqlar sifatida foydalanildi.

Afinada shu davrdagi qadimgi yunon madaniyatining markazi, hunarmandchilik, savdo-sotiq, dengiz floti, ilm-fan va san'at yaxshi rivojlangan edi. Bu erda garmonik rivojlangan shaxsni tarbiyalash g'oyasi paydo bo'ldi va amalda amalga oshirildi. Bu davlatda, shuningdek, Spartadagiga uxshab 7 yilgacha bo'lgan bolalar ota-onalari tomonidan tarbiyalangan, so'ngra boy ota-onalarning o'g'illari musitik maktablarga ("Muse" so'zidan - fan va san'at homiysi), 12 yildan 13 yilgacha esa davlat maktabi - palaestra ("palee" so'zidan - kurash) o'qitilgan.

Gimnastika mashqlaridan to'p o'yinlari, tirmashib chiqish va muvozanat mashqlari, yugurish va to'siqlarni engib o'tish o'yinlaridan keng foydalanildi. Bolalarga nayza va qalqon, drotik va kamon, xanjar va boshqa qurollar bilan mashqlar ham o'rgatilgan. Nafaqat jismoniy, balki bolalarning ma'naviy tarbiyasiga ham katta e'tibor qaratilgan. Gimnastika mashqlari yordamida dadillik, ishonch, o'z-o'zini nazorat qilish, sabr-toqat, e'tiborlilik va sezgirlik tarbiyalandi.

Qadimgi Rim tajovuzkor urushlarini olib bordi va asosan quldor xalqlar mehnati bilan yashadi. Bu kuchli, jasur, yaxshi tayyorlangan harbiy, boshqa xalqlar armiyasi uchun shafqatsiz bulgan. Unga 16 - 17 yoshdagi yigitlar kirgan. Uzoq vaqt davomida ular yaxshi tashkil etilgan maxsus jismoniy va harbiy tayyorgarlikka ega bo'lishardi. Mashg'ulotlar juda kattik kullikda o'tilgan. YUugurish, uzoqlikka va balandlikka sakrashlar, arqon tortish, tosh ko'tarish, to'p o'yinlari, yugurish va to'siqlarni engib utish, yog'och ot ustida mashqlar va boshqalar mashqlar sifatida ishlatilgan.

Qadimgi Sharq xalqlari, ayniqsa, Xitoy va Hindiston gimnastikasi katta nazariy va amaliy qiziqish uyg'otadi.

Qadimgi Xitoyda milliy gimnastikaning ikki shakli - ushu umumiy nomi ostida tug'ilgan. Ularning har birining o'z nomi bor edi.

Ushu - solin, yoki "tashqi" degan uslubining birinchi shakli aniq harbiychaga yo'naltirilgan edi. Uning vositalari va usullari mushak kuchini rivojlantirish uchun, epchillik va chidamlilikni oshirish uchun ishlatilgan. Bu qobiliyatlar jang texnikasini muvaffaqiyatli egallash, himoya va hujumda nayza, qilich, qalqon bilan kurashish uchun zarur edi. CHavandozlarni tayyorlashga katta e'tibor qaratilgan. SHu bilan birga yog'och otdagi mashqlardan etakchi va tayyorgarlik mashqlari sifatida foydalanilgan. Polosalar, arqonlar, narvonlar va boshqa yordamchi jihozlar er to'siqlarini engishda mashq qilish uchun ishlatilgan. Sakrashlar, tirmashib chiqish, tirmashib utish, yurish va yugurish keng qo'llanildi.

Solin gimnastikasida barcha harakatlar asosiy mushak guruhlarining maksimal kuchlanishi bilan amalga oshirildi. SHu bilan birga, inson tanasining "tashqi qobig'i" (*skelet va mushaklar*) nagruzkaga duchor bo'ladi. Individual mashqlar har bir keyingi mashq oldingisidan 1 s gacha qisqa pauza bilan ajratilgan majmualarga birlashtirildi. Qo'l, oyoq, va torsalarni keyingi holatga o'tkazish tez, kuchanib bajarilib, ikkala qo'lning qo'llari mushtlarga mahkam qistirilgan.

Tai-dji - ushuning ikkinchi shakli shu kungacha saqlanib qolgan. Uni *myan'-tsyuan'* uslubi yoki "ichki" deb ataladi. U tabiatda gigienik jihatdan aniq bo'lib, kasalliklarni davolash va qad-qomatning nuqsonlarini bartaraf etish uchun ishlatilgan. Tai-dji mashqlar odatda ertalab amalga oshiriladi va kuniga ikki marta tavsiya etiladi. Bu mashqlarning o'ziga xosligi shundaki, ular o'z-o'zini massaj qilish bilan birgalikda bajarilar, massaj qilish harakatlarining o'zi esa gimnastika mashqlari hisoblanar edi.

Tai-dji gimnastikasida barcha muskullarning biror engillik bilan harakatlarni bajarish va ulardan asosan ichki organlarga ta'sir etish uchun foydalanish tavsiya etiladi. Muskul va bo'g'imlar yumshoq, qorin va ko'krak qafasi taranglashmasligi talab qilinadi. Bu chuqur nafas olish uchun sharoit yaratadi, uni ushlab turmaslikka va oshqozoningizda oson va erkin nafas olishga imkon beradi. YArim bo'shashgan mushaklar va bo'g'imlar mashqlarni og'riqsiz bajarish imkonini beradi.

Tai-dji gimnastikasi daryoning sekin, silliq oqimiga, solin gimnastikasi esa tez, toshqin daryo oqimiga qiyoslanadi. Tai-dji gimnastikasi qo'l, oyoq, bosh va torsning doimiy, uzluksiz harakatlari bilan xarakterlanadi. Mashqlarni bajarishda tananing og'irlik markazi doimiy ravishda u yoki bu oyoqqa o'tkaziladi, bu esa odamni statik holatlardan saqlaydi. SHifokorlarning so'zlariga ko'ra, bu salomatlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ko'krak qafasining harakatchanligini, o'pkaning hayotiy quvvatini oshiradi, yurak, ovqat hazm qilish tizimining qon bilan ta'minlanishini yaxshilaydi va jismoniy va ruhiy ish faoliyatini oshiradi. Bu mashqlarni bajarish diqqatni jamlash, tarqatish va kontsentratsiya qilishni talab qiladi, bu esa markaziy asab tizimi faoliyatini yaxshilaydi, asosiy asab jarayonlarining harakatchanligini oshiradi. Bu ta'limot tanani va ruhni rivojlantirishga, insonni stressli vaziyatlarda faol harakatlarga tayyorlashga qaratilgan.

Tai-dji gimnastikasi Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan, keyinchalik Evropaga kirib bordi va u Rossiya shaharlarida ham keng amal qiladi.

Qadimgi Hindistonda gimnastika mashqlarining asosi diniy va falsafiy ta'limot - Yoga edi. Yoga Hind madaniyati, diniy va falsafiy ta'limotining asl hodisasidir. Yoga shaxsning jismoniy va ruhiy salomatligini, barkamol rivojlanishini ta'minlash maksadida, kishini ko'p tomonlama shakllanishida eng qadimgi tizimlaridan biri hisoblanadi.

Qadimgi Hind tilidan (Sanskrit tilidan) tarjimada "yoga" so'zi "ittifoq, aloqa, birlik, uyg'unlik" degan ma'noni anglatadi. Ushbu atamaning ma'nosi insonning jismoniy salomatligi va axloqiy va ma'naviy go'zalligining to'liq uyg'unligini ta'kidlaydi. Yoga-jismoniy, aqliy-hissiy va ruhiy jihatdan uyg'unlashib, butun bir shaxsni shakllantirishda katta imkoniyatlarga ega bo'lgan vositalar va usullar majmuidir. Bu birlikda yoganing quyidagi turlari bilan amaliyot orqali erishish mumkin - Kriya yoga, Hatha yoga, Raja yoga, karma yoga va hokazo.

Uslubiy rejada turli xil yoga turlari mavjudligi jinsi, yoshi, millati, kasbidan qat'i nazar, barcha odamlar uchun ushbu tizim bilan shug'ullanish imkonini beradi. Yoga bilan shug'ullanuvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish rejalashtirilgan.

Yoga mashqlarining yuqori samaradorligi quyidagi xususiyatlar bilan izohlanadi:

- ular tabiiy, barcha tirik mavjudotlarning xatti-harakatlarini uzoq vaqt kuzatish natijasida tabiatning o'zidan olingan;

- har bir mashq muayyan nafas olish turi bilan birga keladi: nafas olishdan keyin kechikish, keyin erkin nafas olish, keyin nafas chiqarishdan keyin kechikish, keyin burun teshiklaridan va hokazo;

- mashqni bajarish, impulslarni bosh miyadan organga yoki tananing ushbu mashqdan ta'sirlangan qismiga yo'naltirish kerak. Sizning fikringiz "moddiylashtirilgan" bo'lishi kerak, ya'ni uni yorug'lik nuri sifatida yoki mayda atomlar yoki pufakchalar oqimi sifatida tasavvur qiling.

Har bir mashqning o'z nomi va maqsadi bor. Qaysi organga ta'sir qilishi, uning terapevtik ta'siri va mumkin bo'lgan karama karshiliklar ko'rsatiladi. Individual mashqlar muayyan maqsad bilan majmualari birlashtiriladi (*masalan, "elka va elka kamar mushaklari uchun murakkab mashqlar", "qorin mushaklarini rivojlantirish uchun mashqlar", "ovqat hazm qilish traktini yaxshilash mashqlari"*).

Yoga insonga ta'sir qilishning asl vositalari va usullari tizimi sifatida miloddan avvalgi III ming yillikning o'rtalarida Hindistonda paydo bo'lgan. Inson va uning tashqi dunyo bilan munosabati haqidagi bilimlar rivojlangan sari gimnastika mashqlarining majmualari xam ishlab chiqildi. Asrlar davomida ular turli sharoitlarda va turli odamlar tomonidan sinovdan o'tkazildi. Natijada barcha eng qimmatli va foydali narsalar saqlanib qoldi. Shunday qilib, asta - sekin barkamol ta'lim -yoga-insonning psixofiziologik o'z-o'zini takomillashtirish yo'lidir.

Hindistonda yoga o'rgatishda turli xil maktablar, yo'nalishlar mavjud. Ular kichik uslubiy farqlarga ega. Eng yaxshi maktablar Dehlidagi yoga markazi va Hindistonning Uttar-Pradesh shtati poytaxti Lakxnau shahridagi yoga terapiyasi va yoga madaniyati institutidir.

Hindistonda 1965-yilda ta'lim dasturlarida, armiya va politsiya xodimlarini tayyorlashda yoga joriy etish to'g'risida hukumat qarori qabul qilingan.

Yoga dunyoning ko'plab mamlakatlarida tan olinib tarqaldi. Deyarli barcha mamlakatlarda jamiyatlar, bo'limlar, klublar, yoga terapiyasi va yoga madaniyati institutlari tashkil etilgan. Hindiston yoglarining yutuqlari diqqat bilan urganib kelinmokda.

Gimnastika tarixiga eng katta qiziqish venetsiyalik vrach Ieronim Merkurialisning (1530 - 1606) olti jildlik "Gimnastika san'ati to'g'risida" gi asaridir. U gimnastikani harbiy, tibbiy va sport turlariga ajratdi va qadimgi yunonlar va rimliklarning g'oyalarini jonlantirishga harakat qildi. Biroq, kapitalistik ishlab chiqarish rejimi tug'ilgan davrda, qadimgi gimnastika endi hayot, mehnat va harbiy faoliyatning o'zgargan talablariga javob bermadi va shuning uchun pedagogik amaliyotda keng tarqalmadi.

Bu davrda akrobatik mashqlar juda mashhur edi. Merkurialis zamondoshi, uning davomchisi va izdoshi Arcangelo Tuccaro (1538 -1616) akrobatikaning birinchi qo'llanmasini "Xavoda sakrash va vaxtalashdagi mashqlar haqida uchta dialog" yozgan. 1599-yilda Parijda nashr etilgan. Tuccaro o'sha vaqtgacha ma'lum bo'lgan barcha akrobatik mashqlarni tizimlashtirdi va ularni bajarish texnikasini bayon etdi. Tuccaro ijodi keyingi o'n yillar va hatto asrlar ilmiy-metodik ishlari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qildi.

Jan Amos Komenskiyning (1592 - 1670) asarlari gimnastika nazariyasi va uslublarining rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Komenskiy jismoniy tarbiyaga tayyorlashning eng muhim tamoyillarini ilgari surdi:

- a) tarbiyaning tarbiyaviy xususiyati;
- b) tarbiyaning hayot bilan bog'liqligi;
- v) tarbiya mazmunining hayot talablariga mosligi.

U o'qitishning shunday tamoyillarini batafsil bayon etgan:

- a) ong va faoliyat; b) ko'rgazmalilik; v) bilim, ko'nikma va malakalarni egallashda bosqichma-bosqich va sistemalilik;
- g) mashqlar (takroriy takrorlash) tamoyili va bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkam egallash.

Bu tamoyillar gimnastika mashqlari va sport mashg'ulotlarini o'qitishning zamonaviy usullarining asosini tashkil etadi.

Komenskiydan keyingi Djon Lokk (1632 - 1704) o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda bilim, ko'nikma va malakalarni boyitishning sport va o'yin usulini taklif etdi. Tartib-intizomni qattiqashtirish va tarbiyalashga katta ahamiyat berdi. Uning usuli tan olindi va tezda Angliya chegaralaridan tashqarida ham tarqaldi.

SHunday qilib, feodal ishlab chiqarish tartibining ilgariroq kapitalistga o'zgarishi falsafiy qarashlarda, fan, madaniyat, jismoniy madaniyat taraqqiyotida, binobarin, ayniqsa, gimnastikada ijobiy o'zgarishlarga olib keldi.

Hozirgi zamon (XVIII-XIX asr boshlari) fan, madaniyat, sanoat ishlab chiqarishining jadal rivojlanishi va burjuaziyaning hokimiyat uchun kurashi bilan ajralib turadi. Bunday sharoitda burjuaziya mafkurachilari barcha feodal asoslarga qarshi chiqdilar.

Gumanistlar eski feodal an'analar va dogmalardan ozod qilish maqsadida yoshlarni har tomonlama tarbiyalashning yangi tizimini tashkil etishni taklif etdilar. Gimnastika mashqlaridan foydalanish orqali jismoniy tarbiyaga katta e'tibor berildi. YA.A.Komenskiyning g'oyalari va D.Lokkning bolalar va yoshlarning his-tuyg'ulari, chinikishi va jismoniy tayyorgarligi funktsiyalarini rivojlantirish zarurati ishlab chiqildi. Bu davrda Russo va Pestalotsti gimnastikaning rivojlanishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Inqilobiy mayda burjua demokratiyasining mafkurachisi Jan Jak Russo (1712 - 1778) bolani hayotga tayyorlashda yomon ob-havo, ochlik, tashnalik, charchoqqa bardosh berishi uchun uni sinovlarga o'rgatish, badanni chiniqtirish zarur deb hisoblardi. Russo fikricha jismoniy tarbiya aqliy, mehnat va axloqiy tarbiyaning asosi hisoblanadi. Russo ta'lim muammolarini hal etish vositasida gimnastika mashqlari, yugurish, uloqtirish, sakrash, o'yinlar, yurish va boshqalarni ko'rib chiqdi. Bolalarning xarakter qobiliyatlarini rivojlantirishga bo'lgan qiziqishi va faolligini oshirish uchun raqobat usulidan foydalanishni taklif etdi.

SHveytsariya tarbiyachisi Iogann Genrix Pestalotsti (1746 - 1827) butun umrini oddiy xalq bolalarini o'qitish va tarbiyalashga bag'ishladi. Ularning motorikasini, aqliy va axloqiy (*inson qadr-qimmati, mehnatsevarligi, vijdonliligi, irodasi va boshqalar rivojlantirishni tavsiya etgan*) qobiliyatlarini; kundalik hayotda, qishloq xo'jaligida, qo'l san'atida va sanoat ishlab chiqarishida zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantirishni tavsiya kildi.

Bolalar ta'limini qulay va tushunarli bo'lishi uchun Pestalotsti barcha bilim sohalarini asosiy, sodda va aniq elementlarga kamaytirishni taklif qildi. *U bugimni (sustav) inson tanasining muhim elementi deb hisobladi*. Pestalotsti bolalarda mavjud bo'lgan kuch va qobiliyatni mashq orqali rivojlantirishni jismoniy tarbiyaning asosiy maqsadi deb bilgan. U fikrlash va harakat qilish qobiliyatini rivojlantirishni ham keyingi o'ringa qo'yish muhim deb hisoblagan. Buning uchun bo'g'inlardagi eng oddiy harakatlar, eng yaxshi mashqlar bo'ladi, chunki har qanday murakkab harakat ana shunday oddiy harakatlardan tarkib topadi, deb aytadi. Aslida bu harakatlarni muvofiqlashtirishni rivojlantirish tizimi edi.

Pestalotsti - gimnastika nazariyasi va metodikasining asoschilaridan biri, «*bo'g'in harakatlari*» esa hozirgi erkin mashqlarning namunasidir.

SHunday qilib, zamonaviy paytlarda gimnastika yanada ilg'or kapitalistik ishlab chiqarish rejimi, ilm-fan (inson fanlari, shu jumladan), madaniyat va urush olib borish zarurati tufayli armiyalarning jangovar qobiliyatini oshirish ta'siri ostida rivojlanishga yordam beradi.

XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmi kapitalizmning yanada rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda Fransiya, Ispaniya va Portugaliyada burjua inqiloblari ro'y berdi. Napoleon armiyasi Evropaning bir qator mamlakatlarini bosib oldi va Rossiyaga qarshi yurish kildi, bu esa harbiy ishlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Agressiv va mudofaa urushlarini muvaffaqiyatli o'tkazish uchun ommaviy muntazam qo'shinlar va yaxshi harbiy bo'lmagan harbiy va yoshlarning jismoniy tayyorgarligi zarur edi. Bu holatlar kapitalistik ishlab chiqarish, harbiy ishlar talablariga hamda xalqlarning milliy-madaniy xususiyatlariga javob beradigan milliy gimnastika tizimlarining yaratilishini rag'batlantirdi.

Fransuz gimnastika tizimi frantsuz yoshlarining harbiy jismoniy tayyorgarlikka bo'lgan ommaviy ishtiyoqi ta'sirida rivojlana boshladi. YOshlar sport jamoalari a'zolari gimnastika bilan shug'ullanishdi, yurish safarlari va harbiylashtirilgan o'yinlarda ishtirok etishdi. Napoleon yoshlar jamoalarini maktab batalyonlariga aylantirdi va ularni armiya zaxirasiga aylantirdi.

Napoleon urushlarida Frantsiyaning mag'lubiyatidan so'ng frantsuz armiyasida gimnastika ishlarini polkovnik Don Frantsisko Amoros (1770 - 1848) olib bordi. 1830 yilda jismoniy, gimnastika va axloqiy tarbiya qo'llanmasini va 53 ta mashq jadvalini o'z ichiga olgan atlasni nashr ettirdi. U fuqarolik va harbiy gimnastika maktabini tashkil etdi. Uning gimnastika tizimi tabiiy ravishda qo'llanilib, Lokk, Russo, Pestalotsti g'oyalariga va o'sha davrdagi askar va ofitserlarni jismoniy tayyorlash harbiy-amaliy amaliyotiga asoslandi.

Gimnastika mashqlari yordamida askarlar mushak kuchi, chidamlilik, moslashuvchanlik, his qilish (*sezgilarning rivojlanishi*), fikrlash va qat'iyat va jasorat bilan harakat qilish qobiliyatini rivojlantirdilar, hayotiy va harbiy sharoitlarda zarur bo'lgan ko'nikma va qobiliyatlarni shakllantirdilar. Buning uchun yurish, to'siqlarni engib o'tish bilan yugurish, sakrash, uloqtirish, yuklarni ko'tarish yoki "yarador" qilish, suzish va sho'ng'ish, qilichbozlik, ot minish, raqs tushish, zinapoya, arqon va boshqa moslamalar yordamida tirmashib chiqish qo'llanilgan. Mashqlarni o'rgatishda raqobat usulidan foydalanildi. Bundan tashqari: a) individual mashqlarni fiziologik asoslash; b) o'quvchilar ustidan tibbiy-pedagogik nazorat; v) ularning nafaqat xarakat qobiliyatlarini, balki axloqiy va irodaviy sifatlarini rivojlantirish; g) o'quvchilarning individual xususiyatlarini yaxshi bilish; e) uquv ishlarida mustaqillik va ijodiy faoliyatni rivojlantirish.

Frantsiya gimnastika tizimining harbiy-amaliy xarakteri XX asrgacha saqlanib qoldi. 1900-yilda ikkinchi Olimpiya o'yinlari mezbonlarining pozitsiyasidan foydalangan holda, frantsuz musobaqa dasturiga amaliy mashqlarni kiritganini ta'kidladi: uzunlikka sakrash, to'siqlar ustidan utish, arqonga chikish, og'irlik ko'tarish 50 kg va arkon tortish.

Nemis gimnastika tizimi nemis burjuaziyasining ilg'or qismi ta'sirida shakllandi. Gimnastika rivojiga eng katta hissa qo'shgan olimlar Fit, Guts-Muts, YAn, SHpiss.

Gerxard Ulrix Anton Fit (1763 - 1836) o'zidan oldingi jismoniy mashqlar sohasida qilingan barcha ishlarni umumlashtirib, tizimlashtirib, "jismoniy mashqlar entsiklopediyasi tajribasi"da yo'lga qo'ygan. Bu asar uch qismdan iborat: "jismoniy mashqlar tarixi uchun ma'lumotlar"(1794), "jismoniy mashqlar tizimi"(1795), "birinchi va ikkinchi qismlarga qo'shimchalar"(1819). U "jismoniy mashqlar" tushunchasini belgilab berdi: bu inson tanasining jismoniy kuchlarining barcha harakatlari va qo'llanilishidir. Gimnastika mashqlari yordamida mos ravishda o'qituvchi: a) o'quvchilar salomatligini asrash va mustahkamlash; b) chiroyli tana shakllarini rivojlantirish; v) kuch va harakat tezligini oshirish; g) harakatlarda aniqlik va ishonchni rivojlantirish, ruhga quvnoqlik va qat'iyat berish; e) ruhiy ishga bo'lgan ehtiyojni rivojlantirish, bo'sh vaqtini foydali o'tkazish.

Fit mashg'ulotlarni o'tkazish uchun bir qator qoida va ko'rsatmalarni taklif etdi: a) sinflar uchun maxsus jihozlangan joylarga bo'lgan ehtiyoj; b) o'qituvchining yuqori kasbiy tayyorgarligi; v) mashqlarni tanlashda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish (*salomatlik, shifokor ko'rsatmalari*).

Fit juda texnik asosida yog'och ot va paralel bruslarda kompleks mashqlar ishlab chiqdi. U maktab imtihonlarini ilm-fan, san'at va gimnastika mashqlari bo'yicha musobaqalar shaklida jamoatchilikka topshirish mumkinligiga ishonardi.

Iogann Xristofor Guts-Muts (1759 - 1839) o'qituvchilik faoliyatida gimnastikaga oid bir qator asarlar yozgan: "YOshlar uchun gimnastika" (1804); "Tana va ruhni rivojlantirish va dam olish o'yinlari" (1796); "Vatan o'g'lonlari uchun gimnastika qo'llanmasi" (1817) va boshqalar. Ular frantsuz tiliga tarjima qilindi, ingliz, Daniya va Evropada muallifning g'oyalari keng yoyilgan.

Napoleon armiyasi tomonidan Germaniyani qo'lga kiritgach, Guts-Mutsning jismoniy tarbiya haqidagi qarashlari o'zgardi, bu o'zgarishga milliy ozodlik harakati va kapitalizm taraqqiyoti yordam berdi. O'qituvchi gimnastika mashqlarini oliy o'quv yurtlari talabalari, bo'lajak o'qituvchilar bilan tanishtirish kerak, deb hisoblagan. Boshqa barcha sinflarga gimnastika, uning fikriga ko'ra, yanada yaqinroq munosabatda edi, chunki ularning tanasi davlatga xizmat qilishi kerak. Keyinchalik gimnastika nemis xalqining milliy jismoniy tarbiya tizimining asosi hisoblangan.

Guts-Muts gimnastikasi tizimiga quyidagi mashqlar kiritilgan: uzunlikka, balandlikka sakrash, to'siqlardan utish va yugurish, turli predmetlarni uloqtirish, tirmashib chiqish, muvozanat mashqlari (brevno, gorizontar arqon va boshqalar), og'irliklarni olib yurish, maxsus harbiy mashqlar bilan yurish, suzish va boshqalar. Mashg'ulotlar ko'rgazmali usul yordamida olib borildi, musobaqalar qo'llanilib, mashqlarni bajarishning gimnastika uslubi qo'yildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Lebedixina T.M. Gimnastika: teoriya i metodika obucheniya /ucheb. posobie dlya studentov Fiz.kul'tury/. Ural 2017. - 112 s.
2. Palyga V.D. Gimnastika: Ucheb.posobie dlya studentov ped/inst fakul. fiz/vospitaniya., Moskva. 1982. 288 s.
3. Morgunova I.I. Gimnastika: uchebnoe posobie dlya professional'nyx kolledjey. Tashkent - «Il'm ziyo» - 2010. 310 s.
4. Brykin A.T. Gimnastika: uchebnik dlya tekhnikumov fiz.kul'tury / A.T. Brykin, V.M. Smolevskiy, Moskva. FiS, 1985. 368 s.
5. Orlov L.P. Gimnastika: uchebnik dlya in-tov fiz.kul'tur. Moskva. FiS, 1958. 624s

Ergashov Kaxramonjon Asqarovich,
Andijon davlat universiteti Fakultetlararo
jismoniy tarbiya va sport kafedrasida o'qituvchisi

GIMNASTIKANING JISMONIY TARBIYA TIZIMIDAGI O'RNI

Annotatsiya. ushbu maqolada tadqiqotchi tomonidan gimnastikaning jismoniy tarbiya tizimidagi muhim o'rni va ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Gimnastika mashqlari inson organizmining har tomonlama jismoniy rivojlanishiga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan biri sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda gimnastikaning kuch, chaqqonlik, egiluvchanlik, muvozanat va chidamlilik kabi jismoniy sifatlarni shakllantirishdagi roli ochib beriladi. Shuningdek, gimnastikaning ta'lim-tarbiya jarayonidagi pedagogik ahamiyati, yosh avlodni sog'lom turmush tarziga yo'naltirishdagi vazifalari hamda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini samarali tashkil etishdagi imkoniyatlari asoslab beriladi. Zamonaviy jismoniy tarbiya tizimida gimnastikaning sog'lomlashtiruvchi, rivojlantiruvchi va tarbiyaviy funksiyalari alohida e'tibor markazida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: gimnastika, jismoniy tarbiya tizimi, jismoniy rivojlanish, sog'lomlashtirish, jismoniy sifatlar, pedagogik jarayon, sog'lom turmush tarzi, mashqlar tizimi, yoshlar tarbiyasi.

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения освещается важное место и значение гимнастики в системе физического воспитания. Гимнастические упражнения анализируются как одно из основных средств, способствующих всестороннему физическому развитию организма человека. В исследовании раскрывается роль гимнастики в формировании таких физических качеств, как сила, ловкость, гибкость, равновесие и выносливость. Кроме того, обосновывается педагогическое значение гимнастики в образовательном процессе, её задачи в направленности подрастающего поколения к здоровому образу жизни, а также возможности эффективной организации занятий по физическому воспитанию. В современной системе физического воспитания особое внимание уделяется анализу оздоровительных, развивающих и воспитательных функций гимнастики.

Ключевые слова: гимнастика, система физического воспитания, физическое развитие, оздоровление, физические качества, педагогический процесс, здоровый образ жизни, система упражнений, воспитание молодежи.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya halqimizni sog'lom ruhda tarbiyalashning tarkibiy qismi, kishilarni Vatan himoyasiga tayorlashning, jismoniy jihatdan barkamol avlod etishtirishning ta'sirchan vositasidir.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya, uzluksiz umumta'lim tizimida kelajak avlodni tarbiyalashda xizmat qilayotgan asosiy vositalardan biridir. Mazkur vositalarning eng ommaviylaridan biri bo'lgan gimnastika, jismoniy tarbiya tizimida haqli ravishda muhim o'rin egallaydi.

Gimnastika umumiy jismoniy rivojlanishni va insonning asosiy xarakteristik qobiliyatlarini takomillashtirishni ta'minlaydi. Gimnastika o'ziga xos pedagogik vazifalarni eng muvaffaqiyatli hal etish uchun keng imkoniyatlar beruvchi xilma-xil mashqlar bilan ajralib turadi.

Gimnastika ko'plab sport turlarining texnik asosi bo'lib, tegishli mashqlar turli sport fanlari vakillari uchun o'quv dasturiga kiritilgan. Gimnastika nafaqat muayyan texnik ko'nikmalarni beradi, balki kuch, moslashuvchanlik, chidamlilik, muvozanat hissi va harakatlarni muvofiqlashtirishni ham rivojlantiradi.

“Gimnastika” yunoncha “gimnos” (“yalang’och”) so'zidan kelib chiqqan bo'lib mashq qildiraman degan ma'noni anglatadi. Gimnastika kishi salomatligini mustahkamlash, uni har tomonlama jismonan tarbiyalash va harakat tezkorligi, chidamliligi va boshqa hususiyatlarini takomillashtirish uchun ishlatiladigan mahsus tanlangan jismoniy mashqlar, metodik usullarining tizimidir.

Gimnastika mashg'ulotlari O'zbekiston respublikasida yosh avlodni har tomonlama barkamol bo'lib etishishida muhim vazifalardan birini hal qilishda ko'makchi bo'lib xizmat qiladi. Hamda o'z oldiga qo'ygan vazifalarni bajaradi.

Gimnastikaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Sog'lomlashtiruvchi - sog'liqni saqlash, inson organizmi forma va funktsiyalarini, jismoniy qobiliyatlarini har tomonlama takomillashtirishga, salomatligini mustahkamlashga uzoq yillar davomida faoliyat ko'rsatib yashashlarini ta'minlashga yo'naltirilgan mukammal rivojlantirish.

2. Ta'lim - xayotiy muhim harakat ko'nikma va malakalarni (*shu jumladan, amaliy va sport ko'nikmalarni*) shakllantirish, har tomonlama jismoniy rivojlanishga, kuch-quvvatni, moslashuvchanlikni, harakatlarni muvofiqlashtirish va ifodalashga yordam beradigan mahsus bilimlar bilan qurollantirish.

3. Tarbiyaviy - intizom, kollektivizm, jasorat, qat'iyatlilik, chidamlilik, tashabbuskorlik kabi ahloqiy, irodaviy va estetik hislatlarni tarbiyalash.

Mahsus ishlab chiqilgan harakat formalari gimnastikaning tipik vositalari (mashqlari) hisoblanadi. Ular yordamida odamning hayotiy muhim harakatlantiruvchi qobiliyatlari takomillashtiriladi.

Jismoniy tarbiya amaliyoti haqidagi ilmiy bilimlar rivojlana borgan sayin bir butun harakatlantiruvchi faoliyatdan ajratib olingan elementar harakatlardan iborat mashqlar paydo bo'la boshladi. Bu mashqlar asosan harakat asoslarini o'rgatish uchun, jismoniy hislatlarni rivojlantirish va turli pedagogik vazifalarni hal etish uchun qo'llaniladi. Tananing ayrim a'zolariga mo'ljallangan hamda turli gimnastika asboblari ijro etiladigan mashqlar shular qatoriga kiradi.

Gimnastika mashqlari pedagogik vazifalarga hamda harakatlantiruvchi faoliyat strukturasiga muvofiq tarzda quyidagi asosiy guruhlariga bo'linadi.

Gimnastika vositalari quyidagilardan iborat:

1. Saf mashqlari.
2. Umumrivojlantiruvchi mashqlar.
3. Amaliy mashqlar.
4. Sakrash mashklari.
5. Snaryadlarda (dastakli ot, halqalar, bruslar, turnik, yakkacho'pda) bajariladigan mashklar.
6. Erkin mashqlar.
7. Akrobatika mashqlar.
8. Badiiy va ritmik gimnastika mashqlari (kombinatsiyalashgan kombinatsiyalar), predmetlar bilan (sakrash arqonlari, koptok, lenta, bulavalar) va ob'ektlarsiz.

1. Saf mashqlari - safda birgalikda bajariladigan, shug'ullanuvchilarda uyushqoqlik va intizomni, jamoa bo'lib harakat qilish malakalarini, qad qomatni (safdagidek, qomat tutishni) tarbiyalashga, shuningdek, ritm va sur'at hissini tarbiyalashga yordamlashadigan harakatlardir. Saf mashqlaridan bir tomondan jismoniy harakat mashg'ulotlarini (*ayniqsa mashg'ulotning jamoa shakllarida*) oqilona uyushtirish usuli sifatida foydalaniladi, ikkinchi tomondan esa undan inson organizmini shakllantiradigan va rivojlantiradigan, uyushgan hatti-harakat ko'nikma va malakalarni tarbiyalaydigan muayyan harakatlantiruvchi faoliyat sifatida foydalaniladi.

2. Umumrivojlantiruvchi mashqlar (URM) - mushaklar-skelet tizimining va umuman butun tananing yaxshilanishiga yordam beradi, to'g'ri qad qomatni hosil qiladi. Ular umumiy jismoniy rivojlanish va o'quvchilarni murakkabroq xarakatchan harakatlarni egallashga tayyorlashga qaratilgan. Bu guruhga kuch, egiluvchanlik, tezlik, muvofiqlashtirish, muskullarni qotirish va bushashtirish qobiliyatini rivojlantirish uchun turli mashqlarni o'z ichiga oladi. Qo'yilgan vazifalarga qarab umumiy rivojlantirish mashqlari predmetlarsiz va turli predmetlar (to'plar, sakrash arqonchalari, gimnastika tayoqchalari, gantellar, rezina amortizatorlar va boshqalar) bilan bajarilishi mumkin. Bu guruhga sherik qarshiligi bilan juftlikda mashqlar bajarish ham kiradi.

Umumrivojlantiruvchi mashqlarni tasniflashda anatomik belgi asos qilib olingan. Mashqlar kishining ayrim tana qismlariga ta'sir ko'rsatishiga qarab bo'linadi:

- a) bo'yin, ko'l muskullari va elka kamari uchun mashqlar;
- b) bel tanasi uchun mashklar;
- v) oyoq muskullari va tos kamari uchun mashqlar;
- g) butun tana mushaklari uchun mashqlar.

URM gigienik, sanoat, asosiy, atletik va sport-amaliy gimnastika mashg'ulotlarining asosiy korreksion mazmunini tashkil kiladi.

3. Amaliy mashqlar - yurish, yugurish, uloqtirish, tirmashib chiqish, oshib o'tish, emaklab o'tish, muvozanat saqlash, to'siqlardan oshib o'tish va h.k. Ular yordamida o'quvchilar asosiy hayotiy ko'nikma va malakalarni o'zlashtiradilar, ularni turli vaziyatlarda qo'llashni o'rganadilar. Amaliy mashqlar yordamida harakatlarning umumiy koordinatsiyasi yaxshilanadi, alohida mushak guruhleri ishlab chiqiladi va mustahkamlanadi. Majmuada qo'llaniladigan amaliy mashqlar ko'p tomonlama jismoniy rivojlanishning eng samarali vositalaridan biridir;

4. Sakrash (tayanmay va tayanib) sakrovchanlikni rivojlantirish, shuningdek, oyoq va qo'llarning kuchini, harakat tezligi va aniqligini, chaqqonlik va dadillikni rivojlantirish uchun qo'llaniladi. Sakrash shug'ullanuvchilar organizmining funktsional holatini yaxshilabgina qolmay, balki organizmga umumiy ta'sir ham ko'rsatadi. Sakrash ijro etilayotganda muskullar ishidagi «portlovchan»lik tipik bir holdir.

5. Snaryadlarda (dastakli ot, halqalar, bruslar, turnik, yakkacho'pda) bajariladigan mashqlar - sport gimnastikasining eng karakterli vositalaridir. Ulardan ko'zda tutilgan asosiy maqsad - gavda va harakatlarni boshqarish malakasini takomillashtirishdir. Bundan tashqari, bu mashqlar shug'ullanuvchilarni jismoniy tayyorlash uchun ham qo'llaniladi.

Bu snaryadlardan tashqari gimnastikada ommaviy turdagi snaryadlar ham keng qo'llaniladi. Bu gimnastika devorlari va skameykalari, arqonlar, zina va ko'p-parcha uskunalarini o'z ichiga oladi va bir vaqtning o'zida katta guruhlarda turli mashqlar bajarish imkonini beradi;

6. Erkin mashqlar - tana ayrim a'zolari bilan qilinadigan turli harakatlarni, shuningdek, akrobatik va horeografik mashqlarni birga qo'shib bajarishdir. Ular (*birga qo'shib bajarilishlarni, davomiyligini sekin-asta marakkablashtira borish yo'li bilan*) belgilangan talabalarga binoan uzluksiz kompozitsiya tarzida tuziladi. Ulardan asosiy maqsad-koordinatsion qobiliyatni takomillashtirish, ritm va harakat go'zalligi hissini tarbiyalashdir. Ular harakat uslubini shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Erkin mashqlar buyumlarsiz (sport gimnastikasida) va qo'lga turli buyumlar olib (*o'quv maqsadlarida badiiy gimnastikada va gimnastikachilarning ommaviy chiqishlarida*) ijro etiladi. Erkin mashqlarining kompleks karakterda ekanligi, ayniqsa ular ko'p martalab takrorlanganda; ulardan kishi organizmi funktsional imkoniyatlarini, ya'ni ishga yaroqliligi qobiliyati va tayyorgarligini oshirish maqsadida ham foydalanish imkonini beradi.

7. Akrobatika mashqlari statik holatlarni ham o'z ichiga oladigan muvozanat saqlash mashqlarini birlashtiradi. Ular turli kontingentlar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda kuch, chaqqonlik, epchillikni, reaksiya tezligi, fazoda mo'ljal olishni rivojlantirish uchun, shuningdek, vestibulyar apparatni mashq qildirish uchun keng qo'llaniladi.

Akrobatik mashqlar ikki guruhga bo'linadi:

- a) **dinamik** (*dumalok oshishlar, tuntarilishlar, sal'to*);
- b) **statik** (*tor yulakcha gilamda muvozanat ushlash, tik turish, piramida*).

Ko'pgina statik va dinamik akrobatik mashqlar sport gimnastikasining zamonaviy erkin mashqlarining asosiy mazmuni bo'lib, snaryadlar ustida mashqlarni o'rganishda etakchi sifatida qo'llaniladi. Erkin mashqlarida yakka akrobatik mashqlardan foydalaniladi - elka kuraklarida, boshda, qo'llarda turish, ko'priklarda, shpagatlar va akrobatik sakrashlarda, snaryadlarda esa turli sal'tolar, siltanishlar, tuntarilishlar, sakrashlar;

8. Badiiy va ritmik gimnastika mashqlari - gimnastika asboblari (*arg'amchi, gardish, lenta, to'p, cho'qmorlar va h.k.*) bilan va gimnastika asboblarisiz ijro etiladigan, shakli jihatidan turlicha raqs karakteridagi harakatlarning uzviy va birikib ketgan kombinatsiyalaridan iborat bo'ladi. Ular musiqa jo'rligida ijro etilib, jismoniy kamolot hamda nafislik, erkinlik va

jozibadorlikni tarbiyalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bunday mashqlar kontingenti xotin-qizlardan iborat mashg'ulotlarda qo'llaniladi.

Gimnastika mashg'ulotlarida ko'plab muhim ko'nikma va malakalarni takomillashtirish va mustahkamlash, shuningdek, o'quvchilarning emotsional tonusini oshirish uchun turli xil xarakatli o'yinlar va sport estafetalaridan keng foydalaniladi.

Gimnastikaning asosiy vositalari kishining maksimal kamol topishi uchun ko'proq qanday ta'sir ko'rsatishini hisoblagan holda quyidagi guruqlarga ajratish mumkin:

a) jismoniy hislatlar va harakatlantiruvchi qobiliyatlarni umuman rivojlantirishga qaratilgan mashqlar (*saf mashqlari, umumrivojlantiruvchi mashqlar, o'yin va estafetalar*);

b) hayotiy zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan mashqlar (*amaliy mashqlar, tayanmay sakrashlar*);

v) harakatlantiruvchi qobiliyat va irodaviy hislatlarni intensiv rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan mashqlar (*erkin mashqlar, tayanib sakrashlar, snaryadlarda bajariladigan mashqlar, akrobatika mashqlari va badiiy gimnastika*).

Gimnastika asosiy vositalarining hammasini mana shu tahlilda ajratish gimnastikaning biron turi uchun, turli pedagogik vazifalarni hal qilish uchun muayyan mashqlar tanlashni osonlashtiradi.

Gimnastikada mashqlarni qat'iy bir me'yorda bajarish va shug'ullanuvchilar faoliyatini aniq uyushtirish uslubi hos bo'lib, ana shuning natijasida yangi-yangi malaka va ko'nikmalarni o'zlashtirish uchun eng qulay sharoit, shuningdek oshirilgan ish qobiliyatiga zamin bo'luvchi tegishli emotsional muhit yaratiladi. Quyidagilar gimnastikaning uslubiy xususiyatlariga kiradi:

1. Kishi organizmiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish. Kishi barcha organlarining funktsiyalari gimnastika mashqlari yordamida muvaffaqiyatli tarzda takomillashadi. Demak, kishini umumiy jismoniy rivojlantirish va uning harakatlantiruvchi qobiliyatlarini har tomonlama kamolga etkazish vazifalari gimnastika yordamida muvaffaqiyatli hal qilsa bo'ladi.

2. Nihoyatda hilma-hil jismoniy mashqlarni qo'llash. Organizmning morfologik va funktsional tizimlari va jismoniy hislatlari (kuchlilik, tezkorlik, qayishqoqlik, chaqqonlik, chidamlilik)ni har tomonlama va garmonik rivojlantirish hilma hil jismoniy mashqlarni qo'llanish orqali ta'minlanadi. Shuning bilan bir vaqtda nerv tizimining koordinatsion mexanizmiga ta'sir ko'rsatiladi, uning moyilligi ortadi, sport texnikasining asoslari shakllana boradi.

3. Organizmga tanlab ta'sir ko'rsatish. Tegishli mashqlarni, kerakli dastlabki holatlarni tanlab qo'llanish, ijro usullarining aniq bo'lishi natijasi o'laroq muayyan muskul, bo'g'in guruhlariga loqal ta'sir etiladi, bu shug'ullanuvchilarda kerakli harakatlantiruvchi hislatlarning rivojlanishiga ko'maklashadi va jismoniy rivojlanishga kamchiliklarni muvaffaqiyat bilan tuzatish imkonini beradi.

4. O'quv jarayonining qat'iy me'yorda bo'lishi va jismoniy yuklamani aniq tartibga solish. Ta'lim jarayonini tashkil qilish hilma-hil uslubiy priyomlardan foydalanish bilan bir vaqtda ta'lim berishning hususiy vazifalarini birin ketin hal qilish negiziga bog'liq bo'ladi. Bu holat jismoniy va boshqa hislatlarning tobora rivojlanib borishini ta'minlaydi. Yuklamani harakat sur'ati va amplitudasini o'zgartirish, takrorlash miqdorini ko'paytirish yoki kamaytirish, dastlabki holatlarni o'zgartirish va mashqlarni ijro etish ketma-ketligini turlicha yo'lga qo'yish, toshlar va amortizatsion qurilmalardan foydalanish orqali, shuningdek, shug'ullanuvchilarning qay darajada tayyorligiga qarab belgilasa bo'ladi.

5. Vazifalarga qarab mashqlarni qo'llashning turli usullari. Masalan: engil atletikada ma'lum metodlardan foydalanib yugurish mashqlari yuqori sport natijalariga erishishi mumkin va shu bilan birga ma'lum tavsiyalar bilan yugurish yurak-qon tomir tizimini mustahkamlash vositasi sifatida qo'llaniladi. Gimnastika devoridagi mashqlardan umumiy rivojlanish va to'g'ri qad-qomatni shakllantirish vositasi sifatida foydalanish mumkin;

6. Mashqlarni uzluksiz murakkablashtira borish va kombinatsiyalash hamda bir hildagi mashqlarni bir qancha maqsadlarda qo'llanishning mumkinligi. Biron mashqni bilib olgandan keyin, odatda, uning murakkabroq variantlarini o'rganishga o'tiladi, bora-bora shu mashqning o'zi ham murakkablashtiriladi, biron elementni ikkinchisiga qo'shib bajarib, kombinatsiyalarga yangi harakatlar kiritiladi va h.k. Bunda o'rganilayotgan o'quv material sifat va (miqdor jihatdan ham)

yangicha ifodaga ega bo'ladi, hamda organizmga boshqacharoq ta'sir etadi va zarur o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bir hil mashqlardan turlicha uslubiy jihatdan hilma hil o'zgartirish (yo'naltirilgan reglamentlash, ijro etishning o'yin yoki musobaqa formalaridan foydalanish va h.k.) yo'li bilan amalga oshirish mumkin.

7. Musiqa jo'rligining mavjudligi.

Gimnastikaning uslubiy xususiyatlari bir biri bilan uzviy bog'liqdir. Ularni to'g'ri hisobga olib ish ko'rilsa, shug'ullanuvchilarning har tomonlama umumiy jismoniy tayyorgarligi, harakatlantiruvchi qobiliyatlarini garmonik rivojlantirish vazifalari, shuningdek ta'lim-tarbiya vazifalari muvaffaqiyatliroq hal etiladi.

Gimnastika jismoniy tarbiyaning eng ommaviy va qulay vositalaridan biridir. Uning ahamiyati o'quvchilar organizmiga ta'siri samaradorligi, vositalarning mavjudligi va xilma-xilligidan kelib chiqadi.

Gimnastika insonni estetik tarbiyalashning samarali vositasi hisoblanadi. Gimnastika mashqlarini ijro etish texnikasining gimnastikaga hos uslub talab qiladigan darajada mukammal bo'lishi, ijrochining harakatlari o'ziga yarashadigan, nafis bo'lishi kerak. Gimnastika bilan shug'ullanish natijasida kelishgan qaddi – qomatga ega bo'linadi, gavda tuzilishidagi nuqsonlar tuzaladi, gavdaning ayrim bo'g'imlari taraqqiyotida ham, umuman gavda taraqqiyotida juda yahshi mutanosiblikka erishadi. Gimnastikaning pedagogik ahamiyati ham juda katta. Gimnastika bilan shug'ullanuvchilar milliy g'oyaviylik va onglilik ruhida, faollik va mehnatga ijodiy ruhida tarbiya topadilar.

Ayniqsa bolalar va o'smirlarni jismoniy shakllantirishda gimnastikaning ahamiyati katta. Gimnastikaning xilma xil vosita va uslublari yordamida boshlang'ich jismoniy tarbiya vazifalari muvaffaqiyatliroq hal qilinadi, bolalar va o'smirlarda jismoniy hamda harakat qobiliyatlarini rivojlantirish uchun asos yaratiladi, ularning funktsional va ko'nikish imkoniyatlari yaratiladi.

Gimnastikaning juda katta gigienik sog'lomlashtirish ahamiyati bor. Qadimgi dunyoning atoqli mutafakkirlaridan biri Plutarh gimnastikaning sog'lomlashtirish ahamiyatiga baho berib: "Gimnastika tibbiyotning shifobahsh qismidir" - degan edi. Jahon fanining atoqli arboblari bo'lgan rus olimlari I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, I.N.Mechnikov, P.F.Lesgaft, V.V.Gorinevskiyalar jismoniy mashqlarga, jumladan, gimnastika mashqlariga katta ahamiyat berib, bu mashqlarni hayotiy faoliyat va ishchanlik qobiliyatini oshirishning, shuningdek sog'lomlashtirish va faol dam olishning eng yahshi vositasi deb bilgan edilar.

Gimnastika bilan hamma bolalaru kattalar, keksalaru yoshlar, yahshi tayorgarlik ko'rganlaru endi boshlovchilar, sog'lom kishilaru va, hatto betob kishilar shug'ullanishlari mumkin. Gimnastika bilan maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalarida, maktablarda, kasb-hunar kollejarida, litsey va oliy o'quv yurtlarida, sport jamiyatlarida, ishlab chiqarish jamoalarida va davolash pansionatlarida, dam olish uylari va sanatoriyalarida, qurolli kuchlar va ichki ishlar bo'limida ham shug'ullanadi. Gimnastika bilan ko'plar o'z uylarida radiodan eshitib, televizordan ko'rib turib, uy boshqarmalariga qarashli turar joy va hokazolarda shug'ullanadilar. Gimnastikaning bunchalik keng yoyilganligiga sabab uning vositalarining barchaga tushunarli va hilma hil ekanligida, jismoniy tarbiyaning turli vazifalarini hal qilish uchun mashqlar tanlash imkoniyati katta ekanligidadir.

Gimnastika mashg'ulotlarida hayotiy zarur malaka hamda ko'nikmalar orttiriladi va takomillashtiriladi.

Gimnastika insonga kuch beradi va mushaklarni mustahkamlaydi. Buning uchun talab qilinadigan narsa, siz kamroq ekranlarga qarashingiz, uyali telefoningizni o'chirib qo'yishingiz va ko'proq mashq qilishingiz kerak bo'ladi. Kanada milliy jamoasi gimnastikachisi Bianka Donkoze Jambattisto yangi yil rezolyutsiyasida "Kamroq feysbukda o'tirib, uyali telefonlardan kamroq foydalanish... vaqti keldi" degandi. Doktor Larri Nassar AQSH Gimnastika Assotsiatsiyasi (USAG) milliy tibbiyot koordinatori, ayollar badiiy milliy jamoasi shifokori va Autizm gimnastikasi fondi prezidenti *gimnastika hamma uchun birday foydali sport turi ekanligini aytgandi: ham bolalarga, ham sportchilarga.* Havaskor gimnastika sizni egiluvchan va baquvvat bo'lishingizga ko'mak beradi. Siz o'z kuchingiz va egiluvchanligingizni nazorat qilib, qanday

boshqarish kerakligini o'rganasiz. Bu shuni anglatadiki, siz qaysi payt va qaerga qo'l yoki oyog'ingizni qo'yishni o'rganasiz. Tadqiqotlarga ko'ra, gimnastika bilan shug'ullangan bolalarning suyak minerallari gimnastika bilan shug'ullanmaydigan bolajonlarnikiga nisbatan zichroq va baquvvatroq bo'lar ekan. Umuman olganda gimnastika bolalarning jismoniy va ijtimoiy imkoniyatlarini oshiradi. Gimnastika jismoniy, aqliy xastalikka chalingan bolalarga ham juda foydaliligi bilan boshqa sport turlaridan ajralib turadi. Shu sabab imkoniyati cheklangan bolalar uchun eng qulay sport turi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Lebedihina T.M. Gimnastika: o'qitish nazariyasi va metodikasi. /jism.madaniyat inst-lari talabalari uchun ukuv kulanma/ Ural 2017. - 112 p.
2. Palyga V.D. Gimnastika: jismoniy tarbiya ped.instituti talabalari uchun darslik, Moskva. 1982. 288 p.
3. Morgunova I. I. Gimnastika. kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent - "Ilm zie" - 2010. 310 p.
4. Brykin A.T. Gimnastika: sport kolledjlari uchun darslik. / A.T.Brykin., V.M.Smolevskiy. 1985 yil. Moskva. FIS: 368 p.
5. Orlov L.P. Gimnastika: Jism.madaniyat instituti uchun darslik. Moskva. 1958 yil FIS. 624 p.

Isaqov Shuxratbek Mo'ydinovich,
Andijon davlat universiteti Fakultetlararo
jismoniy tarbiya va sport kafedrası v/b dosent

GIMNASTIKA MASHG'ULOTLARIDA SHIKASTLANISHNING OLDINI OLISH

Annotatsiya. ushbu ilmiy maqolada muallif tomonidan gimnastika mashg'ulotlari jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan shikastlanish turlari va ularning oldini olish masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda shikastlanishlarning asosiy sabablari - noto'g'ri mashqlar texnikasi, mashg'ulot yuklamalarining me'yoridan oshirilishi, yetarli darajada qizish mashqlarining bajarilmasligi hamda xavfsizlik qoidalariga rioya qilmaslik holatlari yoritiladi. Shuningdek, gimnastika mashg'ulotlarini to'g'ri rejalashtirish, sportchilarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olish, sog'lomlashtiruvchi va tiklanish mashqlarining ahamiyati asoslab beriladi. Mashg'ulotlarda tibbiy-pedagogik nazoratni yo'lga qo'yish, sport anjomlaridan to'g'ri foydalanish hamda xavfsiz muhit yaratish orqali shikastlanishlarning oldini olish imkoniyatlari keng yoritiladi.

Kalit so'zlar: gimnastika, shikastlanishning oldini olish, sport jarohatlari, xavfsizlik qoidalari, mashg'ulot yuklamasi, qizish mashqlari, jismoniy tayyorgarlik, tibbiy-pedagogik nazorat, sport gigiyenasi.

Аннотация. В данной научной статье автором с научно-теоретической точки зрения анализируются виды травм, которые могут возникать в процессе занятий гимнастикой, а также вопросы их профилактики. В исследовании освещаются основные причины травматизма, такие как неправильная техника выполнения упражнений, превышение допустимых тренировочных нагрузок, недостаточное выполнение разминки, а также несоблюдение правил безопасности. Кроме того, обосновывается значение правильного планирования тренировочного процесса, учета возрастных и индивидуальных особенностей спортсменов, а также роли оздоровительных и восстановительных упражнений. Широко раскрываются возможности профилактики травм путем организации медицинско-педагогического контроля, правильного использования спортивного инвентаря и создания безопасной среды во время тренировок.

Ключевые слова: гимнастика, профилактика травматизма, спортивные травмы, правила безопасности, тренировочная нагрузка, разминка, физическая подготовка, медицинско-педагогический контроль, спортивная гигиена.

Ko'plab gimnastika mashqlarini bajarish tananing turli qismlariga va umuman inson organizmiga zarar etkazish xavfi va imkoniyati bilan bog'liq, shuning uchun har bir sportchi va har bir murabbiy jarohat va shikastlanish haqida tushunchaga ega bo'lishi, sport jarohatlarining sabablarini ongli, faol va mohirona oldini olish uchun bilishi kerak.

SHikastlanish, shuningdek, og'riqli holat, ortiqcha ish yoki charchash tufayli tananing hayotiy funksiyalarining ichki buzilishi natijasida ham sodir bo'lishi mumkin. SHikastlanishlarning yaqqol belgisi og'riq bo'lib, u har doim ham namoyon bo'lavermaydi, faqat o'tkir yoki o'ta amplitudali harakatlar bilan bo'ladi. SHikastlanishlarning darajasiga ko'ra, engil, o'rta va og'ir jarohatlar mavjud.

Kichik jarohatlar umumiy va sport ko'rsatkichlarining yo'qolishiga olib kelmaydi. Gimnastikada ular 84,6 % ni tashkil qiladi. Bularga tananing shilinishi, kayrilishi, ko'karish va kaft yuzasi terisining yirtilishi kiradi.

Urta jarohatlar – ishlab chiqarish, ta'lim va sportda ish qobiliyatini yo'qotish bilan birga olib boriladigan jarohatlar. Ular 11,8 % ni tashkil qiladi. Bularga muskul va bugimlarning chuzilishi, chikishi va 1-darajali chayqalishlar kiradi.

Og'ir va juda og'ir jarohatlar – shikastlangan sportchining kasalxonaga yotqizilishi yoki uzoq muddatli ambulator davolanishni talab qiladigan jarohatlar, ular gimnastikada umumiy

jarohatlar sonining 3,6% ni tashkil etadi. Bularga yorilgan Axilles payi, yuqori va pastki o'zaklarning sinishlari, umurtqa shikastlanishlari, 2 va 3 darajali chaykalishlar kiradi.

SHikastlanish darajasiga ko'ra sport turlari 3 guruhga bo'linadi:

1-guruh (eng shikastli) turlari: boks, kurash, futbol, xokkey, basketbol, qo'l to'pi va boshqalar.

2-guruh (urta jarohatlar) - yuqori tezlik va harakat o'tkirligi bilan xarakterlanadigan sport turlari: velosport, voleybol, engil atletika, gimnastika, akrobatika, figurali uchish va boshqalar.

3-guruh (kichik jarohatlar) – shikastlanish extimolini deyarli bartaraf qiladigan muhit yoki sharoitlarda aylanma, odatda keskin bulmagan harakatlarni amalga oshirishni o'z ichiga olgan sport turlari: suzish, eshkak eshish, stol tennisi va qilichbozlik kabi himoya vositalaridan foydalanadigan sport turlari.

Sport jarohatlari shikastlanishlarning chastotasi va og'irligi jihatidan mamlakat aholisining umumiy jarohatlari orasida (sanoat, ichki, transport, harbiy va boshqa) oxirgi o'rinni egallaydi.

Gimnastikada shikastlanish sabablari.

Ko'pgina gimnastika mashqlari, ayniqsa snaryadlarda bajariladigan mashqlar ma'lum texnik va jismoniy tayyorgarlikni talab qiladi. Mashqlarni bajarishdagi noqulayliklar va noaniqliklar odatda snaryadagi urilishlar, buzilishlar va yiqilishlar bilan bog'liq bo'lib, ular xarakat apparatiga turli shikastlanishlar bilan birga kelishi mumkin. Turli matalar pollar ustiga qattiq tushishni oldini olish uchun ishlatiladi. Ulardan noto'g'ri foydalanish ham turli xil jarohatlarga olib kelishi mumkin. Gimnastikadagi zararining 20% ga yaqini snaryaddan otilgandan so'ng qo'nish paytiga to'g'ri keladi. Qo'llardagi ustun yuk (nagruzka) ham ularga ko'proq zarar etkazish imkoniyatini yaratadi.

SHikastlanishlar ko'pincha menejer, o'qituvchi, murabbiy yoki o'quvchining o'ziga tegishli tashkiliy-metodik talablarning buzilishi tufayli yuzaga keladi.

Gimnastikada shikastlanishning asosiy sabablari:

1. Mashgulotlarni tashkil etish qoidalariga rioya qilmaslik:

a) bir o'qituvchida ko'p sonli o'quvchilar;

b) darslarning kech boshlanishi va tugashi;

v) shugullanuvchilar urtasida tarbiyaviy ishlarni etarli olib bormaslik, o'quvchilar tomonidan intizomni buzilishi.

2. Metodikaning buzilishi va ta'lim tamoyillariga rioya qilmaslik:

a) umumiy metodologik tamoyillar – onglilik va faollik, ko'rgazmalilik, osonlik va individuallashtirish, tizimli;

b) o'ziga xos tamoyillar – mashgulotda saflanishning uzluksizligi, jismoniy faoliyat ta'sirlarining progressiyasi, davriyligi, yoshga mos pedagogik ta'sir.

v) shugullanuvchilarni yangi va murakkab mashklarni bajarishga jismonan tayyor emasligi.

3. Snaryadlar va jixozlarni vaktida tekshib turmaslik:

a) sport zalining kattaligi sport turiga mos kelmasligi;

b) pollarning notekisligi;

v) asbob-uskunalar va sport anjomlari holatini tartibsiz tekshirish;

d) snaryadlarni noto'g'ri joylashtirish;

e) snaryadlar va inventarlarning nosozligi;

e) snaryadlarni ehtiyotsiz o'rnatish, matalarni noto'g'ri joylash.

4. Sanitariya-gigiena sharoitlarining buzilishi:

a) harorat (+15 ... +17 °C);

b) isitish;

V) yoritish (tabiiy, sun'iy);

d) shamollatish (tabiiy, sun'iy);

e) zalning tozaligi.

5. Tizimli tibbiy nazorat va o'z-o'zini nazorat kilishning yo'qligi:

a) bevaqt va etarli darajada puxta profilaktik tibbiy ko'rik;

b) shifokor tavsiyalariga amal qilmaslik;

v) shikastlanishlar, kasalliklar yoki funktsional buzilishlardan so'ng o'quvchilarni kasallik bilan tibbiy ko'rikdan o'tkazish, dastlabki tibbiy ko'riksiz mashg'ulotlarga qabul qilish.

Agar charchoq alomatlarini sezsangiz, o'qituvchi (murabbiy) jarohatlarning oldini olish choralari ko'rish lozim.

Charchoq (pereutomleniya) alomatlari:

- a) diqqatning keskin pasayishi;
- b) mashq bajarish sifatining yomonlashuvi;
- s) harakatlarni muvofiqlashtirishning yomonlashuvi;
- d) terlashning ortishi va terining qizarishi.

6. Straxovka texnikasini kam qo'llash yoki noto'g'ri qo'llash.

Gimnastika mashg'ulotlarida shikastlanishlarning oldini olish.

Gimnastika mashg'ulotlarida jarohatlanishning oldini olish uchun barcha ishtirokchilar uchun majburiy bo'lgan muayyan qoidalarga rioya qilishingiz kerak. Bu, eng avvalo, o'quv trenirovka jarayonini aniq tashkil etish va barcha talabalarning yuqori intizom, ularning salomatligiga zararli ta'sirlarni istisno etuvchi xavfsizlik va shartlarga rioya qilishni ta'minlashga qaratilgan. Snaryadlarda ruxsatsiz shugullanish rad qilinadi. Zalga kirish o'qituvchi (murabbiy) rahbarligida tashkil etilishi kerak. Bo'limlar soni (kichik guruhlar) sinfdagi o'qituvchi xodimlar sonidan kelib chiqib belgilanadi. Bulimlar snaryaddan yon tomonga etarli masofada joylanishi kerak. CHalg'imaslik uchun, sizning orqa tomoningiz bilan boshqa bo'limlarga murojaat qilish yaxshiroqdir. Zaldagi har qanday harakat, snaryadlarni o'zgartirish uchun o'tish yoki zaldan chiqishga faqat umumiy buyruq yoki o'qituvchining ruxsati bilan yo'l qo'yiladi. Guruhli mashqlarni bajarishda vazifani aralashmasdan bajarish imkonini beruvchi masofani saqlash juda muhimdir. Jarohatlarning oldini olish uchun o'quvchilar kostyumi belgilangan talablarga javob berishi kerak: yumshoq poyabzal (cheshka, paypoq, matodan tikilgan tapochka), yon cho'ntaksiz trikotaj shim, mayka, futbolka, erkin bo'shashgan kurtka. Kostyum toza va figuraga yaxshi mos bo'lishi kerak.

Snaryadlarning joylanishi turlicha bo'lishi mumkin. Statsionar snaryadlar (halqalar, bruslar, erkin mashqlar uchun taxta va hokazo) uchun ko'milgan qismlariga qarab, ko'chma snaryadlar sakrashlardan keyin qo'nish joylari va ulardan keyin mumkin bo'lgan yugurishlarni hisobga olgan holda o'rnatiladi. Ko'chma snaryadlar maxsus aravachalar yordamida harakatlanishi kerak. Snaryadlar soni zalda bir vaqtning o'zida shug'ullanuvchilar sonini hisobga olgan holda aniqlanadi. Bunda mashg'ulotlarning mazmuni, o'quvchilar tarkibi hisobga olinadi. O'rnatilgan to'sinli qo'shimchalar turli balandlikdagi panjaralar uchun ishlatilishi mumkin va qo'llab sakrash qo'shimchalari ham tutqichli ot va breвно uchun ishlatilishi mumkin (agar kerak bo'lsa). Xavfsizlikni ta'minlash uchun ehtimoliy buzilishlar va yiqilishlardan keyin qo'nish joylarini hisobga olgan holda snaryad matalar bilan qoplanadi. Ko'pincha qo'nish maydonchalariga ikki qavat matalar qo'yiladi. Murakkab sakrashlarni o'rganish uchun quyuqlashgan (ko'pikli) matlardan foydalaniladi. Snaryadga har bir yondashishdan oldin matlarning qo'yilishini tekshirib ko'ring, shunda bo'shliqlarning yo'qligiga ishonch xosil kilib, matning chetini boshqa tomonga ag'daring va hokazo.

Muntazam ravishda, kamida bir yilda bir marta, diqqat bilan snaryadlar (xalka, arqon, shest), gimnastika devorlari, straxovka kamari va hokazolar tekshirish uchun zarur hisoblanadi. Ayniqsa, snaryadlarning birikish nuqtalarini, ularning ishonchliligini tez-tez va diqqat bilan tekshirib turish kerak. O'quvchilarni magneziyadan ehtiyotkorlik bilan foydalanishga o'rgatish muhimdir. Mashg'ulotlarni tugatgandan so'ng, snaryadlarni magneziyadan tozalash kerak, matlarni bir oz nam mato bilan artish kerak. YUmshoq jihozlar (erkin mashqlari uchun maydon, akrobatik yo'lakcha va boshqalar) changyutgich bilan muntazam tozalanadi. Mashg'ulotlar orasidagi tanaffus vaqtida butun zalni nam tozalash ishlari olib boriladi, xona shamollatiladi. Umumiy tozalash haftada bir marta amalga oshirilishi lozim. Bu barcha chora-tadbirlar gigiena sharoitlarini yaxshilash va jarohat oldini olish uchun yordam beradi.

Gimnastikada turli xil harakatlar mavjud, ularning ba'zilar juda murakkab. Ushbu mashqlarni bajarish malakali straxovka va yordamni talab qiladi. Straxovka – jarohatlarning oldini

olish uchun mashg'ulotlar davomida qo'llaniladigan vositalar majmui. Yordam – eng muhim o'qitish usullaridan biridir.

Yordam qilishda:

- murakkab gimnastika mashqlarini tezroq egallash;
- talabaning to'g'ri xarakat chikishligini yaratish;
- harakatni rivojlantirishda xarakat kunikmasini shakllantirish.

Jismoniy yordamning quyidagi turlari mavjud:

a) surib borish (provodka) – butun harakat buylab surib borish yoki alohida bosqich orqali o'quvchiga hamroh;

b) fiksatsiya – o'quvchining o'qituvchi tomonidan muayyan harakat nuqtasida ushlashi;

v) turtki berish – o'quvchini pastdan yuqoriga harakatlantirishda qisqa muddatli yordam ko'rsatish yoki harakatning eng qiyin qismida ozginagina ko'maklashib yuborish;

g) qo'llab-quvvatlash – talabani yuqoridan pastga harakatlantirishda qisqa muddatli yordam;

d) burish - burilish va aylanishlarni bajarishda qisqa muddatli yordam;

e) kombinatsiyalashgan – yuqoridagi barcha metodlarning kombinatsiyasi.

SHikastlanishning oldini olish maqsadida mashg'ulot va musobaqalar o'tkazishdan oldin quyidagilar amalga oshirish kerak.

O'quv xujjatlarini (reja, ma'ruza matnlarini) tayyorlab qo'yish.

Mashg'ulot utkaziladigan joylarni sanitariya gigiena talablariga qanchalik mosligini jixoz va inventarning buzuv-buzuvqmasligini, shug'ullanishdan har birini sport kostyumi va poyafzali xavfsizlik va gigiena talablariga muvofiqligini tekshirib ko'rish.

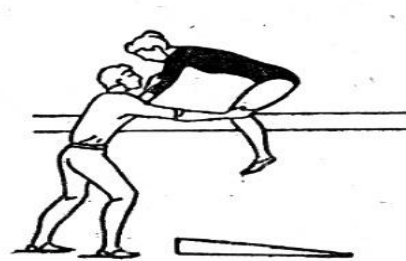
Gimnastning sog'ligi yomonlashishi oqibatida yoki biron boshqa sabablar sodir bo'lgan oradagi uzilishdan keyin mashg'ulotga, shuningdek musobaqalarda qatnashishga ruxsatnomasi bor-yo'qligini tekshirib ko'rish.

Mashg'ulot o'tkazilayotgan vaqtda quyidagilar bajarilishi kerak.

Mashg'ulot uyushtirishning barcha qoidalariga rioya qilish;

Mashg'ulot oldidan har bir snaryadning mahkamlanadigan joylarining mustahkamligini, to'shaklarning snaryadlar oldiga qanday ko'milganligini, magneziya va kanifolning sifatini tekshirish;

Zamonaviy o'rgatish metodlaridan foydalanish, mohirlik bilan ko'maklashish va straxovka qilish.

Shikastlanishning oldini olish choralari

YUKorida kayd etilganidek, mashg'ulotlarning yomon tashkil etilishi sportchilarni jaroxatlanishiga asosiy sabablaridan xisoblanadi, shu jixatdan o'qituvchi va trenerga quyidagilar tavsiya etiladi:

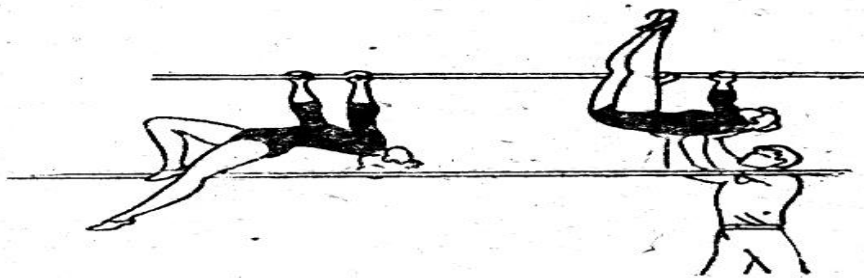
Har bir mashg'ulotning jadvali va rejasiga qat'iy rioya qilish.

SHug'ullanuvchilarda ongli intizomlikni tarbiyalash, unda hamma ko'rsatmalar bajarilishini talab qilish.

Har bir shug'ullanuvchining hatti-harakatini muntazam nazorat qilishni ta'minlash, ularga ko'p kurashning bir turidan ikkinchisiga o'zbilarmonlik bilan o'tishga ruxsat bermaslik.

SHug'ullanuvchilarni snaryadlar, depsinish va erga tushish joylarini yaxshi ko'rinib turadigan joylarga qo'yish. Snaryadlarni shug'ullanuvchilar bir-biriga tegib ketmaydigan qilib o'rnatish.

Straxovka qilish va yordam ko'rsatish

Gimnastika mashg'ulotlarida straxovka qilish (SK) va yordam ko'rsatish (YOK) gimnastika mashqlarini texnikasini bilib olish vazifasini yaxshi xal etishganiga emas, balki shug'ullanuvchilarni jaroxatlanishi ro'y berishiga ham yo'l qo'ymaslik imkonini beradi.

Mashq bajaruvchi, mashq bajarayotib muvaffaqiyatizlikka uchraganda o'qituvchi yoki trener unga vaqtida yordam berishga tayyor turishini straxovka qilish deb tushunish kerak.

Straxovka qilishdan yordam ko'rsatishning farqi shundaki, yordam ko'rsatganda qo'llab yuborish, turtki berib qo'yish, shug'ullanuvchi bajarayotgan harakat traektoriyasi bo'ylab uni «surib borish» nazarda tutiladi.

Straxovka qilish va yordam ko'rsatish ayniqsa qaltisroq harakatlar bajarilayotganda psixologik ahamiyatga ega bo'ladi.

Quyidagilar jismoniy yordam ko'rsatishning asosiy turlariga kiradi:

- a) harakat bo'ylab «surib borish»;
- b) harakatning eng qiyin qismida ozginagina ko'maklashib yuborish;
- v) shug'ullanuvchini statik holatlarda qo'llab-quvvatlash;

«Surib borish» harakatni bir butun holda o'rganib olishni osonlashtiradi.

«Surib borishdan» foydalanilganda o'qituvchi o'quvchining faoliyatini bilmaydigan darajada jismoniy kuch sarflab yordam berish lozim. Ozginagina yordamlashish (turtki berib) yuborishning harakatning alohida fazalari bajarilayotganda qo'llaniladi. SHug'ullanuvchi dastlabki, oraliq va pirovard holatlarda bo'lganida, ayniqsa gimnastikachi kuchini hali etarlicha to'g'ri sarflay olmaydigan vaqtlarda trener uni qo'llab-quvvatlab turadi.

Jismoniy yordamning turli xillaridan foydalanish natijasida gimnastikachida to'g'ri harakat tasavvurlari shakllanadi va bu tasavvurlar mashqlarni bajarish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Mashqlarni ijro etish darajasi texnikasi takomillashib borgan sari o'quvchilarga yordam berishda sarflanadigan kuch darajasi kamayib boradi keyinchalik mutlaqo to'xtatiladi.

Tayanib sakrash, snaryadlardan sakrab tushish va boshqa mashqlarni bajarishda odatda, shug'ullanuvchilarning bilagi yoki elkasidan tutib qo'llab quvvatlanadi. Goho qo'llab quvvatlashda ikki kishi qatnashadi. Baland snaryadlarda qo'llab quvvatlab turish uchun maxsus kursilarga, ba'zan esa konga, kozyolga va xokazolarga chiqib olinadi.

Gimnastika mashg'ulotlarida straxovka kamarlari (lonjlar), porolon to'shalgan chuqurchalar va boshqa texnik vositalar keng qo'llaniladi. Qaltisroq mashqlarni o'rganishning dastlabki bosqichlarida ko'pincha o'quvchilarning qo'llarini snaryadlarga maxsus sirtmoqlar yordamida mahkamlab qo'yiladi.

Gimnastika zali ma'lum standartlarga javob berishi kerak. Snaryadlarning yomon joylashtirilishi shikastlanish uchun qulay sharoit yaratadi. Snaryadlarning bir-biridan uzoqligini aniqlashda sakrashlardan keyin mumkin bo'lgan yugurishlarni, qo'llab sakrashlarni nazarda tutish kerak. Snaryadlarning bir-biridan uzoqligini aniqlashda sakrashlardan keyin mumkin bo'lgan yugurishlarni, sakrab tushish joylarni nazarda tutish kerak.

Ko'pincha jarohatlarning sababi etarlicha faol kizdirmaslikdir. Odatda, mashg'ulot boshida butun tanani oldinga ishlashga tayyorlash uchun kizdiriladi va har qanday turdan oldin - sportchining gimnastik xarakati bilan o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda maxsus mashklar bilan kizdiriladi. Maxsus isitish mashklari bu turdagi eng katta yuklama tushadigan o'sha muskullar, bo'g'im va boylamlarni ishlatish uchun tayyorlash kerak.

URM. Jamoa mashqlarini yomon tashkil qilish (masofa va intervalning kamligi) bilan qo'shnilar bilan to'qnashuv natijasida jaroxatlanish hollari mavjud. Bir qator jarohatlar kayishkoklik mashqlari (shpagat va boshqalar) bilan bog'liq, bu elementlarni bajarish uchun etarli tayyorgarlik kurmaslikdir. SHikastlanishlarning yana bir sababi ish joylarining qoniqarsiz holati bo'lishi mumkin (masalan, sirpanchiq pol, boshka ob'ektlarining mavjudligi yoki to'siqlar). Agar o'qituvchi mashg'ulotlar mazmunini puxta o'ylab qo'ygan bo'lsa, bunday shikastlanishlarning oldini olish qiyin emas. URM juftlikda esa straxovka va yordam ko'nikmalarini egallashning dastlabki shaklidir.

Akrobatik mashqlar. Akrobatik mashqlarni bajarishda ko'pchilik shikastlanishlarning asosiy sababi shug'ullanuvchilarning texnik va jismoniy jihatdan etarli tayyorgarlikka ega emasligidir. Odatdagi xatolar: qo'l yoki oyoq bilan zaif itarish, bushashgan tana, parvozda xatolar, to'liq oyoqqa yoki qulay oyoqlarga, qo'llarga qo'nish.

Yo'naltirilgan xarakterdagi tayyorgarlik mashqlariga etarli e'tibor berish tavsiya etiladi. Qo'lning bilak bo'g'imini-aylanma harakatlarini tayyorlash; tayanib yotish holatda sakrashlar; tayanib yotish holatda qo'llarda harakat qilish; egilib turgan joydan oldinga bo'sh yotgan holda tushish.

Oyoq bilagi zo'rlik – tovonning aylanma harakatlarini tayyorlash; usha - qarshilik bilan; oyoq barmoqlarini ko'tarish, oyoqning oldingi qismini 5 sm balandlikka suyash.

Akrobatik mashqlarni bajarishda mahoratli straxovka kilish katta ahamiyatga ega. Straxovka kilishni bilmaslik uni yomon jarohatlarga olib kelishi mumkin.

Shu munosabat bilan ta'lim jarayonida straxovkani qo'llashda straxovkachiga kuyilgan talablar:

1. Ushbu mashqning texnikasini bilish.
2. Tezkor javob reaksiya o'z vaqtida straxovkani ta'minlash uchun.
3. Straxovka uchun joyni tez va to'g'ri tanlash qobiliyati.
4. Harakat qo'llash uchun to'g'ri lahzani tanlash qobiliyati.

Qo'l kamari straxovka uchun keng ishlatiladi.

Ikki straxovkachi arqon uchlarini ushlab. Straxovkachilarning vazifasi kelishib harakat qilishdir. Osilik kamari juda yaxshi. Straxovka kilganda arqonlarni erkin ushlash kerak va xavfli yikilishda tez ularni ushlab tortish kerak. O'quvchilarni o'z-o'zini straxovka qilish ko'nikmalariga o'rgatishga alohida e'tibor qaratish lozim. Buning uchun oyoqlaringizga, matlarga, orqa, koringa va uzunlikga tushish bilan sakrashlardan foydalanish kerak. Ko'pincha jaroxat olishga sabablar o'quv joylarini tayyorlashda turli kamchiliklarga yul kuyishdir. Bu erda matalar orasidagi bo'shliqlar bulmasligiga, matalarning bir biriga aniq qo'shib ketishiga alohida e'tibor qaratish lozim.

Brevnoda mashqlar. Brevnodagi mashqlarning xarakteri va mazmuniga ko'ra URM va akrobatikaga juda yaqin. Ko'pincha, jarohatlanish brevnodan yikilganda yoki tushib ketish okibatida muskul chuzilishi, kayrilishi xolatlari kuzatiladi.

SHikastlanishlarni oldini olish mumkin. Buning uchun polda, gimnastika o'rindig'ida mashqlarni dadil bajarishga erishish, texnikani past brevnoda tuzatish, so'ngra yuqori ko'rsatkichga o'tish, straxovka bilan mashq bajarish kerak. Boshlang'ich ta'lim davomida akrobatik elementlarni bajarish uchun, brevno ustidan tashlangan matadan foydalanishingiz mumkin.

Brevnoda straxovka qilish usullari:

1. Brevnoga sakrab chikishni bajarayotganda oyoqlari bilan (ko'prikda) itarilish joyida straxovka qiling va keyin tezda brevnodan qo'nish joyiga o'ting.

2. Oyoqlarni itarish bilan bajariladigan sakrashda, yon tomondan straxovka qilish va gimnastikachini orqa gavdasidan qo'llab-quvvatlash; tayanib utirishdan sakrashda va tizzalaganda, qo'lni va qorinni ushlab, yon tomonga burilishda, orqa tomondan turib qo'l va belni ushlash.

Brevno atrofidagi butun maydon bir qatlamda matlar bilan qoplanadi. Sakrashdan keyin qo'nish joyida matlarni ikki qavat qilib qo'yiladi. Murakkab mashqlarni o'rganishda ko'pikli (paralonovye) matlardan foydalaning.

Turnik va turli balandlikdagi paralel bruslar. Mashqlarni bajarishdagi noaniqlik yoki etarli darajada yaxshi ushlanib qolmaslik snaryaddagi zarbaga, yoki tez-tez snaryaddan uzilish va yiqilishga olib keladi. Sakrashlarni amalga oshirishda ba'zi yomon kunishlar bo'lishi mumkin.

Turnik va turli balandlikdagi paralel bruslarda mashqlar bajarishda asosan bugimlarga va ayniqsa, elka-kamarining yuqori bo'g'imlari va mushaklariga yuk tushishi bilan bog'liq. Snaryadlar o'zlarini qoniqarsiz holatiga kaftlar terisining shilinishiga olib kelishi mumkin: turnikning grifi zanglagan bo'lishi yoki juda qo'pol grif, magneziyaning ortiqcha surtilishi, turnik ustunlarining kimillashi yoki notekis o'rnatish, rastyajkalarning katirilmagani yoki ularning ishlamay kolishi.

Gimnastikachilar kaft yuzasini ishqalanishdan saqlovchi yostiqlchalarga (nakladki) ega bo'lishi kerak. Kaft nakladkalar - haqiqiy teridan tikilgan, barmoqlarga kiyiladi va bilagini remeshok bilan ta'minlanadi. Mashgulotlardan so'ng, kaftlarni yonish hissi engillashtirish uchun sovuq hammom qilish kerak. Yotishdan oldin, kaftlarni issiq hammom kilish, qo'pol kadak joylarini pemza tosh bilan toza qilish, so'ngra chaqaloq krem yoki lanolin malham bilan surtish foydalidir.

Straxovkachi mashqning aniqligini, harakatning har bir fazasining to'g'ri o'tishini diqqat bilan kuzatishi va shu bilan birga grif yoki jerddagi tutqichning ishonchligini yodda tutishi kerak. Ko'pincha kunish kuzda kutilgan qo'nish yo'nalishi bo'yicha sodir bo'lmaydi. Straxovka mahorati gimnastikachining ehtimoliy tushish yo'nalishini oldindan aytib berish, uni kamroq xavfli qilishdir. Bunga straxovkachining maksimal hushyorligi bilan erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Lebedihina T.M. Gimnastika: o'qitish nazariyasi va metodikasi. /jism.madaniyat inst-lari talabalari uchun ukuv kullanma/ Ural 2017. - 112 p.
2. Palyga V.D. Gimnastika: jismoniy tarbiya ped.instituti talabalari uchun darslik, Moskva. 1982. 288 p.
3. Morgunova I. I. Gimnastika. kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent - "Ilm zie" - 2010. 310 p.
4. Brykin A.T. Gimnastika: sport kolledjlari uchun darslik. / A.T.Brykin., V.M.Smolevskiy. 1985 yil. Moskva. FIS: 368 p.
5. Orlov L.P. Gimnastika: Jism.madaniyat instituti uchun darslik. Moskva. 1958 yil FIS. 624 p.

Abdukayimova Gulolaxon Akramjanovna,
Andijon davlat pedagogika instituti magistranti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA DIVERGENT FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA O'YIN TEXNOLOGIYALARINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida divergent fikrlashni rivojlantirishda o'yin texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning ijodiy, mustaqil va moslashuvchan fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish zarurati bilan izohlanadi. Divergent fikrlash shaxsning muammolarga turli yondashuvlar asosida bir nechta original yechimlar topish qobiliyatini ifodalovchi muhim kognitiv kompetensiya sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, divergent fikrlash, o'yin texnologiyalari, didaktik imkoniyatlar, kreativ fikrlash, ta'lim jarayoni, pedagogik texnologiyalar, o'quvchilarning kognitiv rivoji.

Abstract: This article studies the didactic potential of game technologies in the development of divergent thinking in primary school students from a scientific, theoretical and practical perspective. The relevance of the study is explained by the need to develop students' creative, independent and flexible thinking skills in the modern education system. Divergent thinking is interpreted as an important cognitive competence that expresses a person's ability to find several original solutions to problems based on different approaches.

Key words: primary education, divergent thinking, game technologies, didactic opportunities, creative thinking, educational process, pedagogical technologies, cognitive development of students.

Аннотация. В данной статье с научной, теоретической и практической точек зрения исследуется дидактический потенциал игровых технологий в развитии дивергентного мышления у учащихся начальной школы. Актуальность исследования объясняется необходимостью развития у учащихся навыков творческого, независимого и гибкого мышления в современной системе образования. Дивергентное мышление рассматривается как важная когнитивная компетенция, выражающая способность человека находить несколько оригинальных решений проблем, основанных на различных подходах.

Ключевые слова: начальное образование, дивергентное мышление, игровые технологии, дидактические возможности, творческое мышление, образовательный процесс, педагогические технологии, когнитивное развитие учащихся.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning nafaqat bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish, balki ularning mustaqil, kreativ va moslashuvchan fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Xususan, boshlang'ich ta'lim bosqichi shaxs intellektual rivojlanishining poydevori sifatida e'tirof etilib, aynan ushbu davrda o'quvchilarda fikrlashning asosiy turlari, jumladan divergent fikrlashni shakllantirish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Divergent fikrlash o'quvchilarning muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashishi, bir nechta yechimlarni ilgari surishi va noodatiy g'oyalar ishlab chiqish qobiliyatini ifodalaydi. Pedagogik va psixologik tadqiqotlarda divergent fikrlash shaxsning ijodiy salohiyati bilan bevosita bog'liq holda talqin qilinadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari yosh xususiyatlariga ko'ra faol, qiziquvchan va tasavvurga boy bo'lib, ularning fikrlashini rivojlantirishda o'yin faoliyati yetakchi o'rin egallaydi. Shu bois ta'lim jarayonida o'yin texnologiyalaridan samarali foydalanish divergent fikrlashni rivojlantirishning muhim didaktik vositasi sifatida qaraladi. O'yin texnologiyalari ta'lim jarayonida o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi, ularning emotsional holatini barqarorlashtiradi hamda o'rganilayotgan materialni chuqurroq o'zlashtirishga imkon yaratadi. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, o'yin asosida tashkil

etilgan darslar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tasavvur qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish va erkin ijodiy yondashuvni rivojlantiradi. Ayniqsa, rolli o'yinlar, muammoli vaziyatli o'yinlar, didaktik va intellektual o'yinlar divergent fikrlashni faollashtirishda yuqori samaradorlikka ega.

Shu bilan birga, boshlang'ich ta'lim amaliyotida o'yin texnologiyalaridan foydalanish ko'pincha epizodik yoki ko'ngilochar maqsadlar bilan cheklanib qolmoqda. Bu esa ularning didaktik imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmasligiga olib keladi. Mazkur holat o'yin texnologiyalarini ilmiy asoslangan holda tanlash, tizimlashtirish va ta'lim jarayoniga maqsadli joriy etishni taqozo etadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarida divergent fikrlashni rivojlantirishda o'yin texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini nazariy va amaliy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari faoliyatini takomillashtirish, dars samaradorligini oshirish hamda o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. So'nggi yillarda ta'lim jarayonida divergent fikrlashni rivojlantirish masalasi xalqaro pedagogik va psixologik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Divergent fikrlash tushunchasi dastlab Guilford tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u shaxsning bir muammoga bir nechta original va moslashuvchan yechimlar topish qobiliyatini ifodalaydi. Keyingi tadqiqotlarda divergent fikrlash ijodkorlikning asosiy kognitiv komponenti sifatida talqin qilinadi. Scopus bazasida indekslangan tadqiqotlarda boshlang'ich yosh davri divergent fikrlashni rivojlantirish uchun eng qulay bosqich ekani ta'kidlanadi. Torrance va uning izdoshlari tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyalarda o'yin faoliyati bolalarning ijodiy fikrlashini faollashtiruvchi tabiiy mexanizm sifatida e'tirof etilgan. Zamonaviy tadqiqotlarda esa o'yin texnologiyalarining didaktik salohiyati konstruktivistik va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmoqda. Xalqaro ilmiy adabiyotlarda didaktik o'yinlar, rolli va muammoli vaziyatli o'yinlarning divergent fikrlashga ijobiy ta'siri empirik jihatdan isbotlangan. Jumladan, o'yin asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirishi, moslashuvchan fikrlash va ijodiy tashabbusni rag'batlantirishi aniqlangan. Shuningdek, raqamli va interaktiv o'yin texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning motivatsiyasini kuchaytirib, ta'lim jarayonida faol ishtirokni ta'minlashi qayd etiladi.

Biroq mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich ta'lim amaliyotida o'yin texnologiyalaridan foydalanish ko'pincha tizimli didaktik konsepsiya asosida emas, balki alohida metodik elementlar sifatida qo'llaniladi. Shu sababli o'yin texnologiyalarining divergent fikrlashni rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlarini konseptual asosda tadqiq etish dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarida divergent fikrlashni rivojlantirishda o'yin texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks pedagogik yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy pedagogika va ta'lim psixologiyasi tamoyillariga, xususan konstruktivistik, shaxsga yo'naltirilgan hamda faoliyatga asoslangan yondashuvlarga tayandi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida qarash va ularning ijodiy salohiyatini ochib berishni nazarda tutadi. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlar uyg'un holda qo'llanildi. Nazariy metodlar sifatida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, tizimlashtirish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Empirik bosqichda pedagogik kuzatuv, suhbat, so'rovnomalar hamda tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi. Divergent fikrlash darajasini aniqlashda moslashtirilgan diagnostik topshiriqlar va ijodiy mashqlar majmuasi qo'llanildi. Tajriba-sinov ishlari boshlang'ich sinf o'quvchilari ishtirokida tashkil etilib, ular eksperimental va nazorat guruhlariga ajratildi. Eksperimental guruhda dars jarayoniga didaktik, rolli, muammoli vaziyatli hamda intellektual o'yin texnologiyalari tizimli ravishda joriy etildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish metodlari qo'llanildi. Tadqiqot davomida oraliq va yakuniy diagnostika o'tkazilib, olingan natijalar qiyosiy tahlil qilindi. Ma'lumotlarni qayta ishlashda sifat va miqdoriy tahlil usullaridan foydalanilib, natijalarning ishonchliligi pedagogik tajriba talablariga muvofiq baholandi. Olingan ilmiy xulosalar tadqiqot maqsad va vazifalariga muvofiq umumlashtirildi.

1-rasm. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida divergent fikrlashni rivojlantirishda o'yin texnologiyalariga asoslangan tajriba-sinov ishlari modeli.

Mazkur sxema boshlang'ich sinf o'quvchilarida divergent fikrlashni rivojlantirishda o'yin texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan tajriba-sinov jarayonining konseptual modelini ifodalaydi. Sxema spiral va integrativ tuzilishga ega bo'lib, ta'lim jarayonining uzluksizligi, bosqichma-bosqichligi va teskari aloqaga asoslanganligini aks ettiradi. Sxemaning birinchi bosqichi **dastlabki diagnostika** bo'lib, unda o'quvchilarning divergent fikrlash darajasi so'rovnoma va diagnostik topshiriqlar orqali aniqlanadi. Ushbu bosqich tajribaning ilmiy asoslanganligini ta'minlab, keyingi pedagogik ta'sirlarni rejalashtirish uchun zarur ma'lumotlarni beradi.

Ikkinchi bosqichda o'quvchilar **eksperimental va nazorat guruhlariga ajratiladi**. Eksperimental guruhda o'yin texnologiyalariga asoslangan ta'lim tashkil etilsa, nazorat guruhida an'anaviy metodlar qo'llaniladi. Bu taqqoslash asosida natijalarni obyektiv baholash imkonini yaratadi.

Sxemaning markaziy qismi **dars jarayoni** bo'lib, u divergent fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik, rolli, muammoli vaziyatli va intellektual o'yinlar orqali amalga oshiriladi. Markazga joylashtirilishi o'yin faoliyatining tadqiqotdagi yetakchi rolini ifodalaydi.

Keyingi bosqich - **oraliq monitoring**, unda baholash, kuzatuv va teskari aloqa orqali o'quvchilarning rivojlanish dinamikasi muntazam nazorat qilinadi. Bu bosqich pedagogik jarayonni moslashtirish va takomillashtirishga xizmat qiladi.

Yakuniy bosqichda **yakuniy diagnostika** o'tkazilib, olingan natijalar qiyosiy tahlil qilinadi va **natijalar hamda xulosalar** shakllantiriladi. Umuman olganda, sxema o'yin texnologiyalarining divergent fikrlashni rivojlantirishdagi didaktik samaradorligini tizimli va zamonaviy yondashuv asosida ochib beradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarida divergent fikrlashni rivojlantirishda o'yin texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslashga qaratildi. Tadqiqot jarayonida zamonaviy ta'lim talablari nuqtayi nazaridan divergent fikrlash shaxsning ijodiy salohiyatini belgilovchi muhim kognitiv komponent ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarda mustaqil, moslashuvchan va ijodiy fikrlashni shakllantirish uchun eng qulay davr bo'lib, ushbu jarayonda o'yin texnologiyalaridan foydalanish yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekani tasdiqlandi. Tajriba-sinov ishlari natijalari o'yin texnologiyalariga asoslangan ta'lim modeli divergent fikrlashni rivojlantirishda an'anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq ekanligini ko'rsatdi. Eksperimental guruhda qo'llanilgan didaktik, rolli, muammoli vaziyatli va intellektual o'yinlar o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirib, ularni erkin fikrlashga, muammolarga bir nechta yechim topishga va noodatiy g'oyalarni ilgari surishga undadi. Bu holat divergent fikrlashning asosiy ko'rsatkichlari bo'lgan fikrlarning ko'pligi, moslashuvchanligi va originalligida ijobiy o'zgarishlar bilan namoyon bo'ldi.

Tadqiqot davomida muntazam oraliq monitoring va teskari aloqa mexanizmlaridan foydalanish pedagogik jarayonning moslashuvchanligini ta'minladi. O'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish, ularning o'quv faoliyatiga bo'lgan qiziqishini qo'llab-quvvatlash va ijobiy psixologik muhit yaratish divergent fikrlashni rivojlantirishda muhim omillar sifatida namoyon bo'ldi. Yakuniy diagnostika natijalari eksperimental guruhda divergent fikrlash darajasi sezilarli darajada oshganini, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkichlar nisbatan past darajada qolganini ko'rsatdi. Xulosa qilib aytganda, o'yin texnologiyalari boshlang'ich ta'lim jarayonida nafaqat o'quvchilarning faolligi va motivatsiyasini oshiruvchi vosita, balki ularning divergent fikrlashini tizimli ravishda rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali didaktik mexanizm hisoblanadi. Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqishda, dars jarayonini takomillashtirishda hamda ta'lim mazmunini innovatsion yondashuvlar asosida boyitishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv kelgusida kreativ va raqobatbardosh shaxsni shakllantirish uchun mustahkam pedagogik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Guilford, J. P. (1967). *The nature of human intelligence*. New York, NY: McGraw-Hill.
2. Torrance, E. P. (1974). *Torrance tests of creative thinking: Norms-technical manual*. Lexington, MA: Ginn.
3. Runco, M. A., & Acar, S. (2012). Divergent thinking as an indicator of creative potential. *Creativity Research Journal*, 24(1), 66–75. <https://doi.org/10.1080/10400419.2012.652929>
4. Plucker, J. A., Beghetto, R. A., & Dow, G. T. (2004). Why creativity is domain general, domain specific, and domain relevant. *Creativity Research Journal*, 16(2–3), 153–168. <https://doi.org/10.1080/10400419.2004.9651451>
5. Sawyer, R. K. (2014). *Explaining creativity: The science of human innovation* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
6. Hattie, J. (2009). *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. London: Routledge.
7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Kirriemuir, J., & McFarlane, A. (2004). Literature review in games and learning. *Futurelab Series*, 8, 1–35.
9. Prensky, M. (2001). Digital game-based learning. *Computers in Entertainment*, 1(1), 21–21. <https://doi.org/10.1145/950566.950596>

Ashurov Asadillo,

Andijon davlat universiteti

Sport va madaniyat fakulteti. Sport nazariyasi va metodikasi kafedrası dotsenti.

Asadilloashurov1958@gmail.com

SPORT KURASHI MASHG'ULOTLARIDA MOTIVATSIYANI OSHIRISHNING PEDAGOGIK USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada sport kurashi mashg'ulotlarida o'quvchi-sportchilarning motivatsiyasini oshirishga qaratilgan pedagogik usullar tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi sport mashg'ulotlarida barqaror qiziqish, faollik va ijobiy munosabatni shakllantirish zarurati bilan izohlanadi. Maqolada motivatsiyaning psixologik-pedagogik asoslari ochib berilib, ichki va tashqi motivlarning o'quv-mashg'ulot jarayoniga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, rag'batlantirish, musobaqaviy elementlardan foydalanish, samarali pedagogik muloqot va muntazam teskari aloqaning ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari sport kurashi bo'yicha trener-pedagoglar faoliyatida, maktab va sport to'garaklari mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sport kurashi, motivatsiya, pedagogik usullar, mashg'ulot jarayoni, trener-pedagog, sport ta'limi, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv.

Abstract. This article examines pedagogical methods aimed at enhancing athletes' motivation during sports wrestling training sessions. The relevance of the study is determined by the need to develop sustainable interest, active participation, and a positive attitude toward training activities. The paper analyzes the psychological and pedagogical foundations of motivation and identifies the role of intrinsic and extrinsic motives in the training process. Particular attention is paid to learner-centered approaches, encouragement, the use of competitive elements, effective pedagogical communication, and systematic feedback. The findings of the study can be applied in the professional practice of wrestling coaches and educators, as well as in school and extracurricular sports education, to improve training quality and strengthen athletes' motivation.

Key words: sports wrestling, motivation, pedagogical methods, training process, coach-educator, sports education, learner-centered approach.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические методы повышения мотивации обучающихся на тренировочных занятиях по спортивной борьбе. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования устойчивого интереса к занятиям спортом, повышения учебно-тренировочной активности и развития личностных качеств спортсменов. В работе раскрываются психолого-педагогические основы мотивации, анализируются внутренние и внешние мотивы, влияющие на эффективность тренировочного процесса. Особое внимание уделяется использованию личностно-ориентированного подхода, поощрения, соревновательных элементов, обратной связи, а также созданию благоприятной образовательной среды на занятиях по спортивной борьбе. Представлены методические рекомендации по применению мотивационных педагогических технологий в практике тренера-педагога. Результаты исследования могут быть использованы в системе школьного, дополнительного и профессионального спортивного образования для повышения качества подготовки спортсменов и формирования у них устойчивой мотивации к занятиям спортивной борьбой.

Ключевые слова: спортивная борьба, мотивация, педагогические методы, тренировочные занятия, тренер-педагог, образовательный процесс, личностно-ориентированный подход, спортивное воспитание.

Kirish. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida ta'lim sifatini oshirish, yosh sportchilarning shaxsiy rivojlanishini ta'minlash hamda ularning mashg'ulotlarga bo'lgan

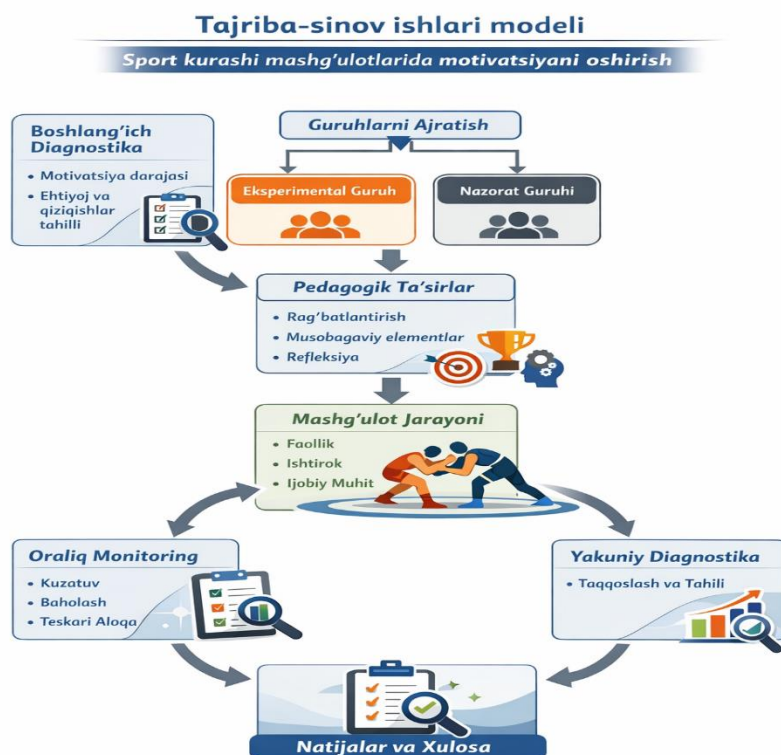

qiziqishini kuchaytirish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Xususan, sport kurashi mashg'ulotlarida yuqori natijalarga erishish nafaqat texnik-taktik tayyorgarlik darajasi, balki sportchilarning motivatsion holati bilan ham bevosita bog'liqdir. Motivatsiya sportchining mashg'ulotlarga ongli, faol va barqaror munosabatini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Sport amaliyotida ko'pincha mashg'ulotlar jarayonida sportchilarning qiziqishi susayishi, ruhiy charchoq, o'ziga bo'lgan ishonchning pasayishi kabi holatlar kuzatiladi. Bu esa o'quv-mashg'ulot jarayonining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli sport kurashi mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirishga qaratilgan samarali pedagogik usullarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan motivatsiya sportchining shaxsiy ehtiyojlari, maqsadlari va qiziqishlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, trener-pedagog faoliyatida muhim boshqaruv vositasi hisoblanadi. Mashg'ulotlarda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, rag'batlantirish, musobaqaviy elementlar, ijobiy pedagogik muhit yaratish va muntazam teskari aloqadan foydalanish sportchilarning ichki motivlarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada sport kurashi mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirishning pedagogik usullari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari trener-pedagogo lar faoliyatini takomillashtirish, mashg'ulotlar samaradorligini oshirish hamda sportchilarning barqaror motivatsiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda sport pedagogikasi va sport psixologiyasi sohasida sportchilarning motivatsiyasini oshirish masalasi yetakchi ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi. Tadqiqotchilar sport faoliyatida yuqori natijalarga erishishda motivatsiya muhim psixologik-pedagogik omil ekanligini ta'kidlaydilar. Xususan, sport kurashi kabi murakkab va yuqori jismoniy hamda ruhiy zo'riqish talab etadigan sport turlarida motivatsiyaning barqarorligi mashg'ulotlar samaradorligini belgilovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Ilmiy manbalarda motivatsiya ichki va tashqi omillar orqali shakllanishi qayd etilgan. Ichki motivatsiya sportchining shaxsiy qiziqishi, o'zini namoyon etishga intilishi va sport faoliyatidan qoniqish olishi bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivatsiya rag'bat, mukofot, baholash va ijtimoiy e'tirof orqali namoyon bo'ladi. Tadqiqotchilar sport mashg'ulotlarida ichki motivatsiyani kuchaytirish uzoq muddatli sport muvaffaqiyatlarini ta'minlashini ta'kidlaydilar.

Pedagogik adabiyotlarda trener-pedagogning roli alohida e'tirof etilib, uning kommunikativ mahorati, individual yondashuvi va motivatsion muhit yaratish qobiliyati sportchilarning mashg'ulotlarga bo'lgan munosabatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ko'rsatilgan. Shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, musobaqaviy metodlar, o'yin texnologiyalari va refleksiv baholash usullaridan foydalanish sportchilarning faolligi va qiziqishini oshirishi ilmiy asoslangan. Sport kurashi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda motivatsiyani oshirish texnik-taktik tayyorgarlik bilan uyg'un holda olib borilishi lozimligi qayd etiladi. Ayrim olimlar mashg'ulot jarayonida psixologik tayyorgarlik elementlarini qo'llash sportchilarning o'ziga ishonchini oshirishini va stressga chidamliligini kuchaytirishini ta'kidlaydilar. Shunday qilib, mavjud adabiyotlar tahlili sport kurashi mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirish kompleks pedagogik yondashuvni talab etishini ko'rsatadi hamda mazkur yo'nalishda ilmiy-amaliy izlanishlarni davom ettirish zarurligini asoslaydi.

1-rasm. Sport kurashi mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirishga qaratilgan tajriba-sinov ishlari pedagogik modeli

Mazkur sxematik rasm sport kurashi mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirishga qaratilgan tajriba-sinov ishlarining mantiqiy va izchil modelini aks ettiradi. Rasmda jarayon bosqichma-bosqich, yopiq sikl ko'rinishida tasvirlangan bo'lib, u pedagogik tajribaning uzluksizligini va teskari aloqaga asoslanganligini ko'rsatadi. Dastlabki bosqichda boshlang'ich diagnostika orqali sportchilarning motivatsiya darajasi, ehtiyojlari va qiziqishlari aniqlanadi, bu esa keyingi pedagogik ta'sirlarni aniq rejalashtirish imkonini beradi. Keyingi bosqichda ishtirokchilar eksperimental va nazorat guruhlariga ajratilib, bu ilmiy tadqiqotda taqqoslash va xolislikni ta'minlaydi. Eksperimental guruhda rag'batlantirish, musobaqaviy elementlar va refleksiya kabi pedagogik ta'sirlar qo'llanilishi mashg'ulot jarayonining mazmunini boyitadi. Mashg'ulot jarayoni markaziy bo'g'in sifatida sportchilarning faolligi, ishtiroki va ijobiy psixologik muhit bilan ifodalangan. Oraliq monitoring bosqichi kuzatuv, baholash va teskari aloqa orqali jarayonni doimiy nazorat qilishni ta'minlaydi. Yakuniy diagnostika esa olingan natijalarni taqqoslash va tahlil qilish orqali pedagogik usullarning samaradorligini aniqlashga xizmat qiladi. Umuman olganda, rasm zamonaviy pedagogik yondashuv asosida qurilgan bo'lib, sport kurashi mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirishning ilmiy-amaliy mexanizmini yaqqol va tushunarli tarzda ifodalaydi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot sport kurashi mashg'ulotlarida sportchilarning motivatsiyasini oshirish masalasining pedagogik ahamiyatini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab berdi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, sport faoliyatida yuqori natijalarga erishish faqat jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlik bilan cheklanib qolmaydi, balki sportchining mashg'ulotlarga bo'lgan ichki ehtiyoji, qiziqishi va maqsadga yo'naltirilgan motivatsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, sport kurashi kabi yuqori iroda, sabr-toqat va ruhiy barqarorlikni talab etuvchi sport turlarida motivatsiya mashg'ulot jarayonining yetakchi omillaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tajriba-sinov ishlari natijalari motivatsiyani oshirishga yo'naltirilgan pedagogik usullar tizimli va maqsadli qo'llanilganda mashg'ulotlar samaradorligi sezilarli darajada ortishini ko'rsatdi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar sportchilarning individual

imkoniyatlarini inobatga olish, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlash va mashg'ulotlarga ongli munosabatini shakllantirishga xizmat qildi. Rag'batlantirish va musobaqaviy elementlardan foydalanish esa sportchilarda raqobatbardoshlik, mas'uliyat va faollikni kuchaytirib, ichki motivlarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Tadqiqot jarayonida muntazam teskari aloqa va refleksiya usullaridan foydalanish sportchilarga o'z faoliyatini baholash, yutuq va kamchiliklarini anglash hamda shaxsiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilash imkonini berdi. Oraliq monitoring va yakuniy diagnostika natijalari eksperimental guruhda motivatsiya darajasining nazorat guruhiga nisbatan yuqoriligini tasdiqladi. Bu esa tanlangan pedagogik usullarning ilmiy asoslanganligini va amaliy jihatdan samaradorligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, sport kurashi mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirish murakkab, ko'p omilli pedagogik jarayon bo'lib, u trener-pedagogdan yuqori kasbiy mahorat, psixologik savodxonlik va innovatsion yondashuvni talab etadi. Tadqiqot natijalari sport maktablari, umumta'lim muassasalari hamda ixtisoslashtirilgan sport to'garaklari faoliyatida qo'llanishi mumkin. Ushbu yondashuv sportchilarda barqaror motivatsiyani shakllantirish, mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishni oshirish va uzoq muddatli sport natijalariga erishishda muhim pedagogik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
2. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. New York: Guilford Press.
3. Weinberg, R. S., & Gould, D. (2019). *Foundations of sport and exercise psychology* (7th ed.). Champaign, IL: Human Kinetics.
4. Martens, R. (2012). *Successful coaching*. Champaign, IL: Human Kinetics.
5. Bompa, T. O., & Buzzichelli, C. (2018). *Periodization: Theory and methodology of training*. Champaign, IL: Human Kinetics.
6. Smoll, F. L., & Smith, R. E. (2006). Enhancing coach–athlete relationships: Cognitive-behavioral principles. *Journal of Sport Psychology*, 28(1), 17–36.
7. Ames, C. (1992). Achievement goals, motivational climate, and motivational processes. *Journal of Educational Psychology*, 84(3), 261–271.
8. Ntoumanis, N. (2001). A self-determination approach to the understanding of motivation in physical education. *British Journal of Educational Psychology*, 71(2), 225–242.
9. Қўчқоров, А. А. (2018). Спорт педагогикаси асослари. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
10. Абдуллаев, А. А. (2020). Жисмоний тарбия ва спорт психологияси. Тошкент: Фан ва технологиялар нашриёти.
11. Karimov, S. M., & Ismailov, B. R. (2021). Pedagogical aspects of

Ibragimova Nazokatxon Qaxramonjon qizi,
ADU, Sport nazariyasi va metodikasi kafedrası o'qituvchisi

TA'LIM TIZIMIDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI JORIY ETISHNING PEDAGOGIK MEKANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim tizimida sog'lom turmush tarzini shakllantirish va joriy etishning pedagogik mexanizmlari yoritilgan. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatligini mustahkamlashga qaratilgan pedagogik yondashuvlar, innovatsion usullar va tarbiyaviy texnologiyalarning ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, ta'lim muassasalarida sog'lom muhitni yaratish, o'qituvchining rolini oshirish hamda o'quvchilarda sog'lom hayotga nisbatan barqaror motivatsiyani shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: sog'lom turmush tarzi, ta'lim tizimi, pedagogik mexanizmlar, salomatlik, tarbiya, innovatsion yondashuv.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические механизмы внедрения здорового образа жизни в системе образования. Проанализированы эффективные педагогические подходы, воспитательные технологии и инновационные методы, направленные на укрепление физического, психического и социального здоровья обучающихся. Особое внимание уделено созданию здоровой образовательной среды, повышению роли педагога и формированию устойчивой мотивации к здоровому образу жизни у учащихся.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, система образования, педагогические механизмы, здоровье, воспитание, инновационные методы.

Abstract. This article examines the pedagogical mechanisms for implementing a healthy lifestyle within the education system. The study analyzes effective pedagogical approaches, educational technologies, and innovative methods aimed at strengthening students' physical, mental, and social well-being. Special attention is given to creating a healthy educational environment, enhancing the role of teachers, and developing sustainable motivation for a healthy lifestyle among learners.

Key words: healthy lifestyle, education system, pedagogical mechanisms, health, upbringing, innovative approaches.

Jamiyatimizda inson salomatligi, jismoniy barkamolligi, sog'lom turmush tarzi madaniyatiga egaligi o'ta muhim ijtimoiy qadriyat hisoblanadi. Millat salomatligini ta'minlash, xalq genofondini bekamu-ko'st saqlash sog'lom turmush tarzi tufayligina yetarlicha ijobiy tarzda hal etiladi. Bu esa, jamiyatning barcha ijtimoiy institutlari; oila, o'quv-tarbiya maskanlari, mahalla hamda mustaqil ta'lim oldiga jamiyatimiz fuqarolariga sog'lom turmush tarzi mazmuni va mohiyatini anglatish, yoshlarni sergak va bilimdon, barkamol shaxs qilib tarbiyalash masalasini qo'yadi.

Sog'lom turmush tarzi-bu faol mehnat, ijod og'ushida yashash, kuchli jismoniy va ruhiy yuklamalarni, o'ta xavfli va zararli ta'sir ko'rsatuvchi omillarni yengil ko'tara oladigan har tomonlama taraqqiy etgan shaxsning shakllanish jarayonidir.

Bugungi kunda sog'lom turmush tarzini ta'lim muassasalari, xususan pedagogik faoliyatga integratsiyalash milliy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6099-son farmonida jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini shakllantirish orqali fuqarolarda zararli odatlardan voz kechish, to'g'ri ovqatlanish va muntazam jismoniy faoliyatni hayotga tatbiq etish zaruriy hayotiy ko'nikmalar ekanligi alohida ta'kidlanadi. Bu hujjatda maktabgacha, umumiy o'rta maktabdan tortib oliy ta'lim muassasalarigacha bo'lgan barcha ta'lim bosqichlarida jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish shart-sharoitlarini yaratish belgilangan.

Yurboshimiz Sh.Miromonovich: "...Sog'lom ovqatlanish ratsioniga doir tavsiyalar odamlarga yetkazilmayapti, turli yoshdagi kishilar uchun jismoniy mashqlarni o'rgatish ishlari yo'q. Aslida, inson salomatligi, tibbiyotning zamini ham shular-ku! Shu bois, **"To'g'ri ovqatlanish va sog'lom turmush tarzi"** yangi umummilliy harakatini mahalladan boshlaymiz. Bu harakatda yoshu qari – barcha yurtdoshlarimiz o'z o'rnini topishi kerak..."- degan fikrlari bilan mamlakatimiz fuqarolarini sog'lig'iga katta e'tibor qaratmoqda.

Ta'lim muassasalarida sog'lom turmush tarzini pedagogik faoliyatga tizimli integratsiyalash nafaqat jismoniy sog'liqni yaxshilash balki ruhiy va ijtimoiy farovonlikni kuchaytirish orqali talabalarning o'quv natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi (masalan, jismoniy faollik stressni kamaytiradi va konsentratsiyani oshiradi). Xalqaro tadqiqotlarda pedagogik yondashuvlar orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirishning samaradorligi, shu jumladan nazariy asoslar va amaliy metodlar tahlil qilingan.

O'zbekiston olimlari sog'lom turmush tarzining ta'lim jarayoniga integratsiyalash usullarini turli pedagogik yondashuvlar orqali o'rganib kelmoqdalar. Masalan, talabalar va o'quvchi yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish sharoitlari, jismoniy tarbiya faoliyati orqali nazariy hamda amaliy ko'nikmalarni chuqurlashtirish pedagogik shart-sharoitlarda batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, pedagogik jarayonda salomatlik madaniyati va jismoniy tarbiya bilan sog'lom turmush tarzini o'quvchilarga yetkazish metodikasi hamda pedagogik sharoitlar tahlili ham o'tkazilgan. Interaktiv va innovatsion metodlar, masalan, talabalarda gigiyena va to'g'ri ovqatlanish bo'yicha bilimlarni shakllantirish ham samarali yondashuvlar sifatida qayd etilgan.

Xalqaro ta'lim va sog'lom turmush tarzi tadqiqotlarida pedagogik yondashuvlar orqali sog'lom odatlarni shakllantirish bo'yicha turli strategiyalar taklif qilingan. Xalqaro maqolalarda yoshlar sog'lom hayot tarzi o'rganishida pedagogik vositalarning asosiy rolini ta'kidlab, jismoniy faollik, to'g'ri ovqatlanish, ruhiy salomatlik bo'yicha maqsadli metodlar samaradorligini ko'rsatgan. Bu yondashuvlar pedagogik jarayonga sog'lom turmush tarzini integratsiyalashda motivatsiya, interaktiv darslar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning ahamiyatini qayd etadi.

Inson turmush tarzi o'z hayotida ro'y beradigan aniq voqea-hodisa va turli o'zgarishlar ta'sirida shakllanadi. Jamiyatning rivojlanishi, axborot oqimining o'sishi, tezkor hayot tarziga talabning ortishi natijasida o'zaro muloqot va munosabatning birmuncha murakkab tus olayotganligi o'quvchilar ruhiyatiga ta'sir ko'rsatmoqda. Oqibatda ularda o'z taqdiri, oilasi, jamoasi uchun zarur bo'lgan turmush tarziga ega bo'lish, aqliy, hissiy va erkinlikka intilishga asoslangan xatti-harakatlar majmuini tanlashga nisbatan ma'sulliklari ortmoqda. Bu xil turmush tarzi aksariyat hollarda o'quvchilarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli xil asab xastaliklarining oldini olishni taqozo etadi. Mazkur maqsadga erishish avvalo shaxsiy va ijtimoiy miqyosda sog'lom turmush tarzini tashkil etish hamda uning uzviyligi va uzluksizligiga erishishning muhim yo'nalishlarini amalga oshirishni taqozo etadi. Buning uchun esa ushbu muammo mohiyatini anglash va hal etishni bilish zarur. So'nggi yillarda olib borilayotgan maxsus tadqiqotlar jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini shakllantirishning ilmiy - uslubiy asoslarini yaratish imkonini yuzaga keltirdi.

Xalqaro statistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sog'lom turmush tarzini pedagogik faoliyatga integratsiya etish yoshlar orasida jismoniy faollikni oshirib, ruhiy holatni yaxshilaydi hamda ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlaydi.

Ushbu tadqiqotda sog'lom turmush tarzini pedagogik faoliyatga tizimli integratsiya qilishning metodologik va amaliy yondashuvlariga oid tasnifiy-tahliliy metod, komparativ analiz va amaliy tajriba kuzatish metodlari qo'llanildi. Tadqiqot uchun maktab va universitet darajasidagi pedagoglar, talabalar va o'quvchilarning sog'lom turmush tarziga oid bilim va odatlari o'rganildi. Shu bilan birga, pedagogik darslarda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish bo'yicha ta'lim dasturlari tahlil qilindi.

Pedagogik jarayonning integratsiyalashuvi: Ta'lim jarayonida sog'lom turmush tarzini muntazam kiritish pedagoglar va o'quvchilar o'rtasida jismoniy faoliyat va salomatlik madaniyati bo'yicha bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi.

Ta'lim samaradorligi oshishi: Jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarziga doir faoliyatlar o'quvchilarning ruhiy va jismoniy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan, bu esa ularning akademik natijalariga ijobiy refleks sifatida namoyon bo'ladi.

Motivatsiya va odatlarning shakllanishi: Sog'lom turmush tarzini pedagogik modulga kiritish o'quvchilarda to'g'ri odatlarni shakllantirish, motivatsiyani kuchaytirish va ijtimoiy sog'lomlashuvni qo'llab-quvvatlashni yaxshilaydi.

Ma'lumki biz naslimizning kelajagi – sog'lom avlod uchun kurashar ekanmiz o'z maqsadimizga erishish uchun millatni sog'lom turmush tarzida yashashga o'rgatishimiz kerak bo'ladi. Sog'lom avlod deganda, biz faqat jismonan baquvvat farzandlarni emas, balki ma'naviy jihatdan ham boy va sog'lom avlodni nazarda tutishimiz lozim. Zero, ma'naviy sog'lom bo'lmasdan turib, jismonan sog'lom bo'lish mumkin emas. Har ikkala tushuncha bir biriga mos va biri ikkinchisidan taqazo qiladi. Ham jismonan, ham ma'naviy sog'lom avlodga ega bo'lgan xalqni esa sindirib bo'lmaydi. Biz jismonan sog'lom, yuksak ma'naviyatli va yagona milliy g'oya asosida jipslashgan millatni shakllantirishni bosh maqsad qilib qo'yar ekanmiz uni sog'lom turmush tarzida yashashga o'rgatishimiz lozim.

Sog'lom turmush tarzi muammosi – insoniyat oldida turgan eng muhim muammo – shaxsni har tomonlama rivojlantirish, mehnat, turmush va dam olish sohasida, ilmiy jihatdan asoslangan, ijtimoiy – gigienik faolligi kuchayib borishiga yordam beradigan, ijtimoiy-gigienik jihatdan oqilona bo'lgan turmush tarzini shakllantirish muammosidir.

Xulosa qiladigan bo'lsak sog'lom turmush tarzini pedagogik faoliyatga tizimli integratsiyalash ta'lim tizimida sog'lomlik madaniyatini shakllantirish, jismoniy va ruhiy salomatlikni mustahkamlash hamda o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vazifani bajaradi. Ushbu jarayonda davlat siyosati va pedagogik metodlar o'zaro uyg'unlashib, samarali ta'lim muhitini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagilarni tavsiya qilishimiz mumkin:

- Pedagogik dasturlarni modernizatsiya qilish: Ta'lim dasturlariga sog'lom turmush tarziga oid modullarni rasmiy qo'shish hamda ularni barcha ta'lim bosqichlarida muntazam qo'llash.
- Pedagoglarning malakasini oshirish: Pedagoglar uchun sog'lom turmush tarzini integratsiyalash bo'yicha maxsus seminarlar, treninglar va malaka oshirish kurslarini tashkil etish.
- O'quvchilarda amaliy odatlarni shakllantirish: Interaktiv jismoniy mashg'ulotlar, sog'lom ovqatlanish bo'yicha laboratoriyalar, oilaviy sog'lomlik tadbirlari orqali o'quvchilarning sog'lom odatlarini mustahkamlash.
- Monitoring tizimi joriy etish: Sog'lom turmush tarzining pedagogik integratsiyasini baholash va monitoring qilish tizimini yaratish hamda ilmiy tadqiqotlar bilan doimiy qo'llab-quvvatlash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2023 yil 22 dekabr
2. Abdullaev A. A. Sog'lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.
3. Qodirov B. R. Pedagogika va salomatlik madaniyati. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
4. Nishonov M. N. Jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi integratsiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
5. Jumaev D. J. O'quvchilarda sog'lom turmush tarziga oid motivatsiyani rivojlantirish. // Pedagogik ta'lim jurnali, 2020, №4.
6. Karimova G. Q. Tarbiya jarayonida sog'lom turmush tarzining o'rni. // Ta'lim va tarbiya jurnali, 2021, №2.

Mambetkadirov Gayratbay Amanbaevish,
*Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat pedagogika instituti, Tasviriy sanat va muxandislik
grafikasi kafedrası dotsenti (PhD)*

TASVIRIY SANAT DARSLARDA MILLIY QADRIYATLARDAN FOYDALANISH ORQALI TALABALARNING BILIM KO'NIKMALARINI OSHIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada tasviriy sanat darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash orqali talabalarning bilim va ko'nikmalarini oshirish masalalari o'rganiladi. Milliy madaniyat elementlari, xalq amaliy san'ati va an'anaviy tasviriy ifodalar dars jarayonida integratsiya qilinishi orqali talabalarda estetik did, ijodiy fikrlash va madaniy ong rivojlantiriladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, milliy motivlar yordamida o'quv materiallarini boyitish, talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini mustahkamlash va ijodiy faoliyatga qiziqishini oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni o'rganish yosh avlodda milliy identifikatsiya va madaniy merosga hurmatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tasviriy sanat, milliy qadriyatlar, talaba ko'nikmalari, estetik tarbiya, ijodiy rivojlanish, madaniy meros.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос повышения знаний и навыков студентов на уроках изобразительного искусства через использование национальных ценностей. Интеграция элементов национальной культуры, народного искусства и традиционных изобразительных форм способствует развитию эстетического вкуса, творческого мышления и культурного сознания у студентов. Исследование показывает, что применение национальных мотивов в учебном процессе обогащает учебный материал, укрепляет навыки самостоятельной работы и повышает интерес к творческой деятельности. Кроме того, изучение национальных ценностей формирует у молодежи идентичность и уважение к культурному наследию.

Ключевые слова: изобразительное искусство, национальные ценности, навыки студентов, эстетическое воспитание, творческое развитие, культурное наследие.

Abstract. This article explores the enhancement of students' knowledge and skills in visual arts lessons through the use of national values. Integrating elements of national culture, folk art, and traditional visual expressions into the curriculum fosters students' aesthetic taste, creative thinking, and cultural awareness. The study demonstrates that incorporating national motifs enriches learning materials, strengthens independent working skills, and increases motivation for creative activities. Moreover, learning about national values contributes to forming students' cultural identity and respect for their cultural heritage.

Key words: visual arts, national values, student skills, aesthetic education, creative development, cultural heritage.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayonida nafaqat bilim berish, balki talabalarda ijodiy fikrlash, estetik did va madaniy ongni rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi. Ayniqsa, tasviriy sanat darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Milliy qadriyatlar va madaniy meros elementlari talabalarda nafaqat milliy identifikatsiya tuyg'usini shakllantiradi, balki ularning ijodiy ko'nikmalari va estetik didini ham boyitadi.

Tasviriy sanat fanida milliy motivlarni integratsiya qilish orqali o'quvchilar o'zbek xalqining rang-barang badiiy an'analari, xalq amaliy san'ati va tasviriy ifoda uslublari bilan tanishadi. Bu esa, bir tomondan, ularning bilim va ko'nikmalarini kengaytiradi, ikkinchi tomondan, mustaqil ijodiy faoliyatga qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni o'rganish jarayoni talabalarda estetik sezgi, tafakkur va madaniy xulq-atvorni rivojlantirishga yordam beradi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, milliy madaniyatni ta'lim jarayoniga samarali kiritish o'quvchilarni nafaqat bilimli, balki madaniyatli, ijodiy va mas'uliyatli shaxs

sifatida tarbiyalash imkonini beradi. Shuning uchun tasviriy sanat darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lib, talabalarning shaxsiy va ijodiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili. Tasviriy sanat darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash masalasi nafaqat O'zbekiston pedagogika va madaniyat sohalarida, balki xorijiy ta'lim nazariyotchilari tomonidan ham keng o'rganilgan mavzulardan biridir. Rus olimlari, xususan, L.V. Zankov va V.V. Davydovning tadqiqotlarida milliy va madaniy komponentlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalarning bilimi va ko'nikmalarini chuqurlashtirishning samarali usullari ko'rib chiqiladi. Zankovning ta'lim nazariyasida o'quvchilarni ijodiy faoliyatga jalb qilish va milliy madaniyat elementlarini qo'shish orqali dars samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, Davydovning faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi talabalarning mustaqil fikrlash va ijodiy ko'nikmalarini shakllantirishda milliy motivlarning pedagogik ahamiyatini tasdiqlaydi.

Xorijiy olimlar ham bu masalaga katta e'tibor qaratgan. Masalan, amerikalik pedagog J. Dewey o'quv jarayonini talabaning shaxsiy tajribasi va madaniy kontekst bilan bog'lash muhimligini ta'kidlaydi, bu esa milliy qadriyatlarni o'rgatishda amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, britaniyalik olim K. Robinson ijodiy va estetik rivojlanishni ta'lim jarayonining markaziga qo'yishni tavsiya qiladi, bu esa tasviriy sanat darslarida milliy motivlardan foydalanishning samaradorligini ko'rsatadi. Dewey va Robinsonning yondashuvlari talabaning shaxsiy va madaniy identifikatsiyasini rivojlantirishga, shuningdek, ijodiy qobiliyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston olimlari ham bu yo'nalishda qator tadqiqotlar olib borgan. Masalan, Z. Toshpulatova va S. Raxmatova milliy qadriyatlarni tasviriy san'at darslariga kiritish orqali o'quvchilarning estetik didi va ijodiy qobiliyatlari rivojlanishini tahlil qilgan. Ularning fikriga ko'ra, milliy motivlar orqali o'quvchilar o'z madaniy merosi bilan tanishib, shaxsiy ijodiy izlanishlarini chuqurlashtiradilar. Shu bilan birga, milliy qadriyatlar yordamida darslar nafaqat bilimni oshiradi, balki talabalarda milliy g'urur va madaniy identifikatsiya hissini shakllantiradi.

Shunday qilib, adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, tasviriy sanat darslarida milliy qadriyatlarni integratsiya qilish konsepsiyasi zamonaviy pedagogika va madaniyat sohasida muhim ahamiyatga ega. Rus va xorijiy olimlarning yondashuvlari, shuningdek, O'zbekiston olimlarining tadqiqotlari birgalikda milliy motivlar yordamida talabalarning bilim, ko'nikma va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali strategiyasini shakllantirishga imkon beradi.

Muhokama. Tasviriy sanat darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash talabalarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali usuli sifatida ko'plab tadqiqotlarda ta'kidlanadi. Shu nuqtai nazardan, milliy motivlar nafaqat o'quv materialini boyitadi, balki talabaning ijodiy fikrlashini, estetik sezgisini va madaniy ongi shakllanishini ham ta'minlaydi. Rus va xorijiy pedagoglar tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, milliy madaniyat elementlarini dars jarayoniga kiritish o'quvchilarning o'zini ifoda etish qobiliyatini oshiradi va mustaqil ijodiy faoliyatga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni o'rgatish jarayoni talabalarda madaniy identifikatsiya hissini rivojlantiradi. Masalan, amerikalik pedagog J. Deweyning fikriga ko'ra, o'quv jarayonini talabaning shaxsiy tajribasi va madaniy kontekst bilan bog'lash bilimni chuqurlashtiradi va o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantiradi. Shu o'rinda britaniyalik olim K. Robinsonning yondashuvi ham ahamiyatlidir: u ijodiy va estetik rivojlanishni ta'limning markaziga qo'yish orqali o'quvchilarning individual fikrlash va ijodiy faoliyatini mustahkamlashni tavsiya qiladi.

O'zbekiston olimlari, xususan Z. Toshpulatova va S. Raxmatova, milliy qadriyatlarni tasviriy sanat darslariga integratsiya qilish orqali talabalarning estetik didi va ijodiy qobiliyatlari sezilarli darajada oshishini qayd etishadi. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, milliy motivlar yordamida darslar nafaqat bilim berish funksiyasini bajaradi, balki talabalarda milliy g'urur va madaniy merosga hurmat tuyg'usini shakllantiradi.

Muhokama shuni isbotlaydiki, milliy qadriyatlarni tasviriy sanat darslariga kiritish pedagogik jarayonni nafaqat samaraliroq, balki mazmunan boy va ijodiy jihatdan qiziqarli qiladi. Bu jarayon orqali o'quvchilar nafaqat tasviriy sanatning texnik ko'nikmalarini o'zlashtiradi, balki o'zbek madaniy merosi bilan tanishadi, ijodiy tafakkur va estetik sezgisini rivojlantiradi, shuningdek, shaxsiy va madaniy identifikatsiyasini mustahkamlaydi. Shu bois, milliy qadriyatlarni integratsiya qilish nafaqat dars samaradorligini oshirishga, balki yosh avlodni madaniyatli, ijodiy va bilimli shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida nafaqat bilim berish, balki talabalarda ijodiy fikrlash, estetik did va madaniy ongni rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi. Ayniqsa, tasviriy san'at darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Milliy qadriyatlar va madaniy meros elementlari talabalarda nafaqat milliy identifikatsiya tuyg'usini shakllantiradi, balki ularning ijodiy ko'nikmalari va estetik didini ham boyitadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, milliy motivlar yordamida darslarni boyitish, talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini mustahkamlash va ijodiy faoliyatga qiziqishini oshirish imkonini beradi.

Milliy qadriyatlar ta'lim jarayonida bir nechta vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular o'quvchilarda madaniy ong va identifikatsiyani shakllantiradi, shuningdek milliy meros va urf-odatlarini anglashga yordam beradi. Ikkinchidan, milliy san'at namunalarini o'rganish talabalarda estetik sezgi va didni rivojlantiradi. Uchinchidan, milliy motivlar asosida ijodiy vazifalarni bajarish o'quvchilarning fantaziyasi va tasavvurini kengaytiradi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlar yordamida o'quvchilar axloqiy va ma'naviy tarbiya oladi, xalqning badiiy an'analari va qadriyatlarini qadrlashni o'rganadi. Nazariy pedagogika bo'yicha J.Dewey, V.A. Sukhomlinskiy va L.S. Vygotskiy ta'limni shaxsning madaniy va ijodiy tajribasi bilan bog'lash tarafdori bo'lgan bo'lib, ularning yondashuvi milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga qo'shishning ilmiy asosini yaratadi.

Tasviriy san'at fanida milliy qadriyatlarni qo'llash o'quv jarayonini boyitadi va talabalarning bilim hamda ko'nikmalarini rivojlantiradi. Milliy motivlar o'quvchilarni darsga jalb qiladi, ularning motivatsiyasini oshiradi va shaxsiy tajribaga asoslangan o'rganishni rag'batlantiradi. Shu bilan birga, talabalarda milliy g'urur va madaniy merosga hurmat tuyg'usi shakllanadi. Milliy motivlar estetik sezgi, ijodiy fikrlash va tasavvur rivojlanishiga ham xizmat qiladi, shuningdek, interdisipliner yondashuvlarni qo'llab-quvvatlaydi. Bunda tarix, adabiyot, musiqa va xalq san'ati bilan bog'liq bilimlar ham integratsiyalanadi, bu esa o'quvchilarning keng qamrovli dunyoqarashini shakllantiradi.

Amaliyotda milliy qadriyatlarni tasviriy san'at darslariga integratsiya qilishning bir nechta samarali metodlari mavjud. Ulardan biri - milliy namunalar bilan ijodiy topshiriqlar, masalan, milliy ornamentlar, suzanni yoki kulolchilik naqshlarini asos qilib olgan kompozitsiyalar yaratishdir. Shu bilan birga, xalq afsonalari asosida ramziy tasvirlar ishlab chiqish o'quvchilarda tarixiy va badiiy tafakkurni rivojlantiradi. Ikkinchi metod - madaniy kontekstli tahlil, bunda talabalar milliy badiiy asarlarni tahlil qilib, shakl, rang, ramziy ma'no va tarixiy kontekstni o'rganadi. Uchinchii metod - interfaol pedagogik texnologiyalar, jumladan loyiha asosida o'rganish, guruhlarda kichik loyihalar yaratish va multimedia vositalaridan foydalanishdir. To'rtinchi metod esa - ekskursiyalar va amaliy tadbirlar, ya'ni talabalarni mahalliy tarixiy obidalar, galereyalar va xalq hunarmandchiligi markazlariga olib borish orqali real madaniy tajriba hosil qilishdir.

Milliy qadriyatlar asosida darslarni tashkil qilish talabalarda bir qator ijobiy natijalarni beradi: madaniy identifikatsiya rivojlantiriladi, estetik did mustahkamlanadi, ijodiy fikrlash va tasavvur kengayadi, darslarga qiziqish ortadi, fanlararo integratsiya amalga oshadi. Shu bilan birga, ba'zi qiyinchiliklar ham mavjud: milliy materiallarning zamonaviy pedagogik talablarga moslashuvi qiyin bo'lishi mumkin, o'qituvchilarda milliy san'at tarixini chuqur bilish yetishmasligi, dars vaqti cheklanganligi sababli ijodiy amaliyot yetarli bo'lmasligi mumkin. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun o'qituvchilarga metodik qo'llanmalar, seminar-treninglar va multimedia resurslar taqdim etilishi zarur.

Pedagogik nuqtai nazardan dars modeli quyidagicha ko'rinishga ega: birinchi bosqich - motivatsiya, bunda milliy motiv asosida qisqa kirish va tarixiy kontekst beriladi; ikkinchi bosqich - tahlil, unda namunaviy asar tahlili, shakl, rang va ramziy ma'no o'rganiladi; uchinchi bosqich - ijodiy vazifa, talabalar o'z kompozitsiyasini yaratadi; to'rtinchi bosqich - refleksiya, bu jarayonda ijodiy ish natijalari muhokama qilinadi va baholanadi.

Shuningdek, milliy qadriyatlar asosida tasviriy san'at darslarida tadqiqot qilishning istiqbolli yo'nalishlari mavjud: milliy motivlar asosida estetik didni baholash metodlari, vizual san'at darslarida multimedia vositalarini qo'llash va milliy qadriyatlarni integratsiya qilish, o'quvchilar ijodida milliy motivlarning psixologik ta'siri, ta'lim muassasalari o'qituvchilari metodik madaniyatini oshirish strategiyalari.

Xulosa qilib aytganda, tasviriy san'at darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash nafaqat talabalarining texnik ko'nikmalarini oshirishga, balki ularning shaxsiy, madaniy va ijodiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Milliy motivlar o'quvchilarda madaniy identifikatsiya, estetik sezgi, ijodiy fikrlash va dunyoqarashni kengaytiradi. Shu bois, milliy qadriyatlarni integratsiya qilish pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lib, yosh avlodni madaniyatli, ijodiy va bilimli shaxs sifatida tarbiyalash imkonini beradi.

Xulosa. Tasviriy sanat darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash talabalarining bilim, ko'nikma va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita ekanligi tadqiqotlar va adabiyotlar tahlili orqali tasdiqlanadi. Milliy motivlar o'quv jarayonini nafaqat estetik va mazmunan boyitadi, balki talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish va madaniy identifikatsiya tuyg'usini shakllantiradi. Rus va xorijiy olimlarning yondashuvlari, jumladan L.V. Zankov, V.V. Davydov, J. Dewey va K. Robinson tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, milliy madaniyat elementlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish o'quvchilarning ijodiy va estetik rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston olimlari – Z. Toshpulatova va S. Raxmatova – milliy qadriyatlarni tasviriy sanat darslariga kiritish orqali talabalarining estetik didi, madaniy ongini va ijodiy ko'nikmalarini mustahkamlash mumkinligini qayd etadilar. Shu bilan birga, milliy qadriyatlar talabalarda milliy g'urur va madaniy merosga hurmatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, tasviriy sanat darslarida milliy qadriyatlarni qo'llash pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lib, u talabalarining shaxsiy, ijodiy va madaniy rivojlanishini bir vaqtda ta'minlaydi. Bu yondashuv nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki yosh avlodni madaniyatli, estetik va ijodiy fikrlaydigan shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Azizova, Xilola & Ibragimova, Mahbubaxon (2025). Tasviriy san'at mashg'ulotlarida milliy qadriyatlar asosida estetik tarbiya berish. Conference of Natural and Applied Sciences in Scientific Innovative Research, Vol. 2 No. 5, 291–293.- Maqola tasviriy san'at ta'limida milliy meros va qadriyatlardan foydalanish orqali estetik tarbiya berish masalasini yoritadi. universalpublishings.com

2. Jovliyeva, M.F. (2025). "Tasviriy san'at" fanining o'quvchi ta'lim-tarbiyasidagi roli va o'rni. Pedagog's jurnali.- Maqolada milliy qadriyatlar va san'at asosida o'quvchilarning estetik didi va ijodiy fikrlashi tahlil qilinadi. scientific-jl.com

3. Raxmonova, M.Z. (2025). The Impact of National Cultural Symbols on Students' Creativity in Visual Arts Education. O'rta Osiyoda Ijtimoiy va Gumanitar Tadqiqotlar, 1688.- Maqola milliy madaniyat ramzlari va vizual san'at ta'limi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rib chiqadi. globalscholars.uz

4. Ochilov, F.E. & Suyarova, D. (2025). Совершенствование методики обучения изобразительному искусству, основанной на национальных ценностях. International Journal of Scientific Researchers (IJSR).- Milliy qadriyatlar asosida tasviriy san'at pedagogikasi metodikasini takomillashtirish. worldlyjournals.com

5. Safarova, O.A. & Abdulazizova, N.F. (2025). Pedagogik texnologiyalarda milliy qadriyatlarning aks ettirilishi. Лучшие интеллектуальные исследования журнаli.- Milliy qadriyatlarning pedagogik texnologiyalar orqali qanday joriy etilishi masalasi. journalss.org
6. Burnard, P., & Hennessy, S. (Eds.) (2006). Reflective Practices in Arts Education. Dordrecht: Springer Science+Business Media B.V.- San'at ta'limida pedagogik refleksiya va ijodiy amaliyotni yorituvchi xalqaro to'plam, san'at ta'limi konsepsiyalarini keng qamrovda ko'rib chiqadi. link.springer.com
7. Freedman, K. (2020). Teaching Visual Culture: Curriculum, Aesthetics, and the Social Life of Art. - Tadqiqot san'at ta'limi orqali madaniy ong va milliy qadriyatlarni shakllantirish bo'yicha muhim xilma-xil yondashuvlarni beradi (maqola onlayn ko'rinishida). [ResearchGate](https://www.researchgate.net)
8. Sokol'nikova, N.M. (2012). Методика преподавания изобразительного искусства. Moskva: Akademiya.- Rus tilidagi klassik pedagogik qo'llanma bo'lib, tasviriy san'at metodikasi asoslarini o'z ichiga oladi.

Yusupov Erkinjon Xurramovich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Umumiy fizika va qurilish muhandisligi” kafedrası mudiri
yusupove@gmail.com

RAQAMLI SIMULYATSIYALAR VA VIRTUAL LABORATORIYALAR YORDAMIDA BO‘LAJAK FIZIKA O‘QITUVCHILARINING KOGNITIV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING AMALIYOTDAGI HOLATI

Annotatsiya. Maqolada raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar yordamida bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishning amaliyotdagi holati chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotda zamonaviy raqamli ta’lim muhiti, virtual laboratoriyalarning texnologik imkoniyatlari, simulyatsiyalarning kognitiv funksiyalarni shakllantirishdagi roli, ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining psixologik-pedagogik jihatlari, shuningdek, kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik mexanizmlar keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli simulyatsiya, virtual laboratoriya, fizika ta’limi, kognitiv faoliyat, AKT, virtual pedagogika, modellashtirish.

Аннотация. В статье глубоко проанализировано практическое состояние развития когнитивной деятельности будущих учителей физики с использованием цифровых симуляций и виртуальных лабораторий. В ходе исследования подробно рассмотрены современная цифровая образовательная среда, технологические возможности виртуальных лабораторий, роль симуляций в формировании когнитивных функций, психолого-педагогические аспекты применения информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе, а также методические механизмы, направленные на развитие когнитивных компетенций.

Ключевые слова: цифровая симуляция, виртуальная лаборатория, обучение физике, когнитивная деятельность, ИКТ, виртуальная педагогика, моделирование.

Kirish. XXI asr ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirish jarayonida raqamli simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar va interaktiv modellar katta imkoniyatlar yaratadi. Fizika fanining murakkab hodisa va jarayonlarga boyligi raqamli texnologiyalar orqali yanada aniqroq va chuqurroq o‘rganishni talab etadi. Virtual laboratoriyalar real vaqtli tajribalar o‘rnini bosishi, xavfsizlikni ta’minlashi, takroriy tajribalar o‘tkazishga imkon berishi, shuningdek, kognitiv operatsiyalarni rivojlantirishi bilan ajralib turadi. Ushbu maqolaning maqsadi mavjud ilmiy adabiyotlar va amaliy tadqiqotlar asosida bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishda raqamli simulyatsiyalarning amaliyotdagi holatini batafsil o‘rganishdan iborat.

Bo‘lajak fizika o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida raqamli simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar va interaktiv modellar ta’lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi muhim pedagogik vositalar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur raqamli texnologiyalar konstruktivistik yondashuv, faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim va kognitiv psixologiya tamoyillariga asoslangan holda talabalarni bilimni passiv qabul qiluvchi subyektdan faol bilim yaratuvchi subyektga aylantirish imkonini beradi. Ayniqsa, fizika fanining murakkab hodisa va jarayonlarga boyligi, ko‘plab mavzularda abstrakt tushunchalarning ustuvorligi raqamli texnologiyalar orqali vizualizatsiya va modellashtirishni talab etadi.

Virtual laboratoriyalar fizik tajribalarni real vaqt rejimida, xavfsiz va nazorat qilinadigan muhitda amalga oshirish imkonini yaratadi. An’anaviy laboratoriya mashg‘ulotlarida moddiy-texnik baza yetishmovchiligi, vaqt va xavfsizlik bilan bog‘liq cheklovlar mavjud bo‘lsa, virtual laboratoriyalar bu muammolarni sezilarli darajada bartaraf etadi. Talabalar tajribalarni bir necha

bor takrorlash, parametrlarni erkin o'zgartirish, natijalarni solishtirish va tahlil qilish orqali o'zlarining kognitiv faolligini mustahkamlaydi. Bu esa bilimlarning chuqurroq o'zlashtirilishi va uzoq muddatli xotirada saqlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli simulyatsiyalar yordamida sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlash, gipotezalar ilgari surish va ularni tekshirish, eksperimental natijalarni modellashtirish kabi ilmiy faoliyat elementlari amalga oshiriladi. Bu jarayonlar bo'lajak fizika o'qituvchilarida tanqidiy va tizimli fikrlash, ilmiy tafakkur va refleksiv faoliyatning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Natijada, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalar kognitiv faoliyatining faollashuviga, bilimlarni integratsiyalashga hamda kasbiy kompetensiyalarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Demak, raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalardan foydalanish nafaqat fizika fanini o'qitish samaradorligini oshiradi, balki bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv rivojlanishini ta'minlovchi muhim ilmiy-pedagogik omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois mazkur tadqiqotda raqamli texnologiyalarning bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishdagi ilmiy-nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o'rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Xalqaro ilmiy adabiyotlarda raqamli laboratoriyalar va virtual simulyatsiyalar zamonaviy ta'lim muhitining ajralmas tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilmoqda. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar raqamli laboratoriyalar ta'lim samaradorligini oshirishda, ayniqsa, tabiiy fanlar, jumladan, fizika ta'limida muhim pedagogik omil ekanini ilmiy asoslarda isbotlamoqda. Tadqiqotchilar virtual muhitda tashkil etilgan tajribalar talabalarning bilish jarayonlarini faollashtirib, abstrakt tushunchalarni aniq modellar orqali o'zlashtirish imkonini berishini ta'kidlaydilar

Shuningdek, Johnson et al. (2022) virtual laboratoriyalar yordamida o'qitilgan talabalar an'anaviy usulda ta'lim olgan talabalarga nisbatan sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlashda va ilmiy xulosalar chiqarishda yuqori natijalarga erishganini ko'rsatadi. Bu holat raqamli texnologiyalarning bilish jarayonlariga bevosita ta'sirini tasdiqlaydi. Zhang (2023) esa virtual muhitda tashkil etilgan tajribalar talabalarni mustaqil izlanishga undashi, ularning refleksiv va metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishini alohida ta'kidlaydi.

Masalan, Anderson (2021) virtual laboratoriyalar fizik tajribalarni vizual va interaktiv shaklda o'tkazish imkonini berishini ta'kidlaydi. Kim & Park (2020) simulyatsiyaga asoslangan o'qitish talabalarning analitik fikrlashini sezilarli oshirayotganini isbotlagan. Mahalliy tadqiqotlar ham bu borada e'tiborga molik natijalarni ko'rsatadi. Yusupov (2022) fizika ta'limida raqamli resurslarning o'quvchilar motivatsiyasiga ijobiy ta'sirini, To'xliyev (2023) esa virtual amaliyotlar real laboratoriyalarni to'ldiruvchi mos vosita ekanini qayd etadi. 2020–2025 yillar oralig'idagi 40 dan ortiq maqolalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoniga virtual laboratoriyalarni integratsiyalash o'quvchilarning kognitiv faoliyatida quyidagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi:

- 1) vizual tushunishning kuchayishi;
 - 2) sabab-oqibat aloqalarini tahlil qilish qobiliyati rivojlanishi;
 - 3) eksperimental tafakkurning shakllanishi;
 - 4) mantiqiy fikrlash jarayonlarining faollashuvi;
 - 5) muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyalarining rivojlanishi.
- Metodologik qism. Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

• Pedagogik diagnostika - bu talabalar kognitiv faoliyatining boshlang'ich ko'rsatkichlarini aniqlashga qaratilgan tizimli jarayon bo'lib, u o'quv jarayonini individual va guruh darajasida samarali loyihalashga xizmat qiladi. Diagnostika tadqiqotning asosiy bosqichlaridan biri sifatida quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

Eksperimental tajriba metodi ushbu tadqiqotning markaziy bosqichlaridan biri bo'lib, raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar orqali bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv faoliyatida yuzaga keladigan o'zgarishlarni ilmiy asosda aniqlashga qaratilgan. Mazkur metod yordamida eksperimental va nazorat guruhlarini o'rtasidagi farqlar aniqlanadi, o'qitish jarayonining samaradorligi miqdoriy va sifatli ko'rsatkichlar bilan baholanadi.

Eksperimental tajribaning maqsadi. Raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalarni qo'llash orqali talabalar kognitiv faoliyatida yuzaga keladigan o'zgarishlarni aniqlash.

An'anaviy laboratoriya mashg'ulotlari va raqamli muhitda tashkil etilgan mashg'ulotlar samaradorligini taqqoslash.

Metakognitiv, analitik, amaliy-kognitiv ko'nikmalarning rivojlanish dinamikasini o'lchash.

Qiyosiy tahlil - eksperimental tadqiqotning eng muhim yakuniy bosqichlaridan bo'lib, eksperimental va nazorat guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash, raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar orqali o'qitish samaradorligini ilmiy asosda baholashga xizmat qiladi. Ushbu metod talabalarning kognitiv faoliyatidagi o'zgarishlarni miqdoriy va sifatli ko'rsatkichlar asosida solish

Yakuniy statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv faoliyatiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Pretest va posttest natijalari o'rtasidagi farqlar t-test hamda ANOVA orqali matematik-statistik jihatdan tasdiqlanib, $p < 0.05$ darajasida ishonchli o'zgarishlar kuzatildi. Eksperimental guruhda o'rtacha ballarning keskin oshishi nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori bo'lib, bu raqamli o'quv vositalarining samaradorligini yaqqol ko'rsatdi.

Effekt hajmi (Cohen's d) o'rtacha va katta diapazonda qayd etilgani, talabalarning kognitiv ko'nikmalaridagi o'zgarishlar nafaqat statistik, balki amaliy jihatdan ham muhim ekanligini bildiradi. Sifatli tahlil natijalari esa talabalar fikrlash jarayoni, muammoni hal qilish strategiyalari va metakognitiv refleksiyasining sezilarli darajada rivojlanganini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, statistik tahlil natijalari eksperimental metodik yondashuvning yuqori samaradorligini ilmiy asosda isbotlab berdi. Raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar talabalarning bilimni tushunish, tahlil qilish, sintez qilish hamda amaliy qo'llash qobiliyatlarini an'anaviy yondashuvga qaraganda samaraliroq rivojlantirishi aniqlandi. Ushbu natijalar mazkur metodikaning fizika ta'limida keng qo'llanilishi uchun puxta ilmiy dalil bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida PhET, Labster, Crocodile Physics, Algodoo kabi platformalardan foydalangan holda 150 nafar fizika yo'nalishi talabalariga 3 bosqichli eksperiment o'tkazildi.

1-bosqich: Diagnostika - talabalar kognitiv faoliyati (analiz, sintez, solishtirish, mantiqiy bog'lash).

2-bosqich: Virtual laboratoriyalardan foydalanish bo'yicha 8 haftalik o'quv jarayoni.

3-bosqich: Yakuniy baholash - eksperiment ta'sirini aniqlash.

Muhokama: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli simulyatsiyalar bilan ishlovchi talabalar an'anaviy laboratoriya mashg'ulotlariga qatnashgan talabalarga nisbatan 37% yuqori kognitiv o'sishni namoyish etdi.

Tajriba davomida quyidagi o'zgarishlar kuzatildi:

- murakkab jarayonlarni modellashtirish qobiliyati 42% ga oshdi;
- fizik hodisalarni vizual tahlil qilish ko'nikmasi 35% ga kuchaydi;
- mustaqil ilmiy fikrlash 28% ga faol bo'ldi;
- sabab-oqibat bog'liqliklarini tahlil qilish 31% ga yaxshilandi.

Bundan tashqari, virtual laboratoriyalar talabalarda xavfsizlik, aniq natija olish, jarayonlarni takrorlash imkoniyati kabi qo'shimcha afzalliklar yaratishi aniqlandi. O'qituvchilar esa vaqt tejalishi, murakkab

tajribalarni xavfsiz sharoitda o'tkazish imkoniyati, o'quv resurslarining ko'pligi kabi omillarni yuqori baholadilar.

Natijalar. Tadqiqotning natijalari raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar asosida tashkil etilgan o'quv jarayonining bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv faoliyatiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi. Tajriba-sinov ishlari oliy ta'lim muassasasining fizika yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida o'tkazilib, tajriba (E) va nazorat (N) guruhlarini shakllantirildi.

1. Kognitiv faoliyatning boshlang'ich va yakuniy ko'rsatkichlari tahlili

Pedagogik diagnostika natijalari tajriba boshlanishida har ikki guruhda kognitiv faoliyat darajasi deyarli teng ekanini ko'rsatdi. Boshlang'ich baholashda talabalar asosan reproduktiv bilim

darajasida bo'lib, sabab-oqibat aloqalarini mustaqil tahlil qilish va eksperimental xulosalar chiqarishda qiyinchiliklarga duch kelgan.

Tajriba yakunida olingan natijalar esa tajriba guruhida kognitiv faoliyat ko'rsatkichlarining sezilarli oshganini ko'rsatdi. Xususan:

bilimlarni tushunish va qo'llash darajasi yuqori bosqichga ko'tarildi;
analitik va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarida barqaror ijobiy o'zgarishlar kuzatildi;
eksperimental tafakkur elementlari (gipoteza ilgari surish, natijalarni solishtirish, xulosa chiqarish) shakllandi.

Nazorat guruhida esa o'sish mavjud bo'lsa-da, u asosan an'anaviy o'qitish doirasida cheklangan va statistik jihatdan sezilarli darajaga yetmadi.

2. Vizual va eksperimental tushunish darajasidagi o'zgarishlar

Virtual laboratoriyalar yordamida o'qitilgan talabalar murakkab fizik jarayonlarni vizual modellar orqali tushunishda yuqori natijalarni namoyon etdi. Simulyatsiyalar yordamida real tajribalarni ko'p marotaba takrorlash imkoniyati talabalar tomonidan hodisalarning dinamik mohiyatini chuqur anglashga olib keldi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi talabalar:

fizik jarayonlarni sxematik va grafik modellar asosida izohlashga;
parametrlarning o'zgarishi natijalarga qanday ta'sir qilishini aniqlashga;
nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarga tatbiq etishga qodir bo'la boshladi.

Bu holat vizual idrok va eksperimental tafakkurning integratsiyalashgan holda rivojlanishini ko'rsatadi.

3. Muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyalarining rivojlanishi

Tadqiqot natijalari raqamli simulyatsiyalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar muammoli vaziyatlarni hal qilishga yo'naltirilgan kognitiv faoliyatni sezilarli darajada faollashtirganini ko'rsatdi. Tajriba guruhidagi talabalar muammoli topshiriqlarni bajarishda:

mustaqil fikr yuritish;
bir nechta yechim variantlarini taklif qilish;
tanlangan yechimni ilmiy asoslash ko'nikmalarini namoyon etdilar.

Bu ko'rsatkichlar bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Statistik tahlil natijalari

Olingan empirik ma'lumotlar matematik-statistik tahlil qilinib, tajriba guruhidagi ijobiy o'zgarishlar statistik jihatdan ishonchli ekanligi aniqlandi ($p < 0,05$). Kognitiv faoliyatning barcha komponentlari - bilish, tahlil, umumlashtirish va refleksiya darajalari bo'yicha tajriba guruhida o'rtacha ko'rsatkichlar nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo'ldi.

Statistik tahlil natijalari raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalarning kognitiv faoliyatni rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanini ilmiy asosda tasdiqladi.

5. Umumiy natijaviy xulosalar

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv faoliyatini kompleks rivojlantiradi;

bilimlarni chuqur o'zlashtirish, analitik fikrlash va eksperimental tafakkur sezilarli darajada faollashadi;

amaliyotda virtual laboratoriyalar an'anaviy o'qitish usullarini samarali to'ldiruvchi va boyituvchi pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Shu tariqa, tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv rivojlanishini ta'minlashda yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Raqamli simulyatsiyalar bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

2. Virtual laboratoriyalar real tajribalarga nisbatan xavfsiz, tejamkor va ko'p funksiyali bo'lib, kognitiv jarayonlarning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

3. Talabalar o'rtasida olib borilgan eksperiment natijalari virtual laboratoriyalarning o'quv jarayonida qo'llanishi natijasida kognitiv ko'rsatkichlar 30–40% ga oshganini ko'rsatdi.

4. Fizika ta'limida raqamli texnologiyalarni kengaytirish, ular asosida didaktik qo'llanmalar yaratish, o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Shunday qilib, raqamli ta'lim texnologiyalarining ta'lim jarayoniga joriy qilinishi kelajak fizika o'qituvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishda strategik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Anderson, L. (2021). Virtual laboratories in physics education. *Journal of Digital Learning*, 12(3), 45–59.

2. Kim, J., & Park, S. (2020). Simulation-based learning and cognitive development. *International Journal of Science Education*, 42(5), 789–804.

3. Li, H. (2022). Digital transformation in physics education. *STEM Education Review*, 15(2), 110–124.

4. Yusupov, E. (2022). Fizika ta'limida raqamli texnologiyalar. *Ta'lim innovatsiyalari jurnali*, 4(2), 33–41.

5. To'xliyev, R. (2023). Virtual laboratoriyalar imkoniyatlari. *Pedagogik mahorat jurnali*, 6(1), 18–27.

6. Harris, K. (2024). AI-based simulations in science classrooms. *Educational Technology Today*, 9(1), 14–22.

7. Labster. (2021). Virtual science simulations. <https://www.labster.com>

Ikramova Aziza Aminovna
Buxoro innovatsiyalar universiteti
BuxDPI doktranti

TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOG O'QITUVCHILARNING SUN'IY INTELLEKTGA OID KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida pedagog o'qituvchilarning sun'iy intellekt (SI) texnologiyalariga oid kompetensiyalarini rivojlantirish yo'llarini tahlil qiladi. Muallif Buxoro viloyatidagi uchta oliy ta'lim muassasasida 156 nafar pedagog ishtirokida 16 hafta davom etgan eksperimental dasturni amalga oshirdi. Tadqiqotda SI asosidagi o'quv platformalari, ChatGPT va boshqa generativ SI vositalari, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari va adaptiv o'qitish texnologiyalari qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, maxsus ishlab chiqilgan SI kompetensiyalarini rivojlantirish dasturi pedagoglarning SI texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini 58% ga oshirdi, dars samaradorligini 43% ga yaxshiladi va pedagoglarning raqamli texnologiyalarga nisbatan motivatsiya darajasini 61% ga ko'tardi. Tadqiqot oliy ta'lim muassasalariga pedagoglar malakasini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, pedagog kompetensiyalari, oliy ta'lim, raqamli texnologiyalar, ChatGPT, generativ SI, adaptiv o'qitish, malaka oshirish, ta'lim innovatsiyalari, SI savodxonligi.

Abstract. This study examines pathways to developing AI competencies among pedagogical staff in higher education institutions. A sixteen-week experimental programme involved 156 educators from three universities in Bukhara region and integrated AI-based learning platforms, ChatGPT and other generative AI tools, automated assessment systems, and adaptive learning technologies. Results demonstrate that the specialized AI competency development programme increased educators' AI technology utilization skills by 58%, improved lesson effectiveness by 43%, and raised motivation toward digital technologies by 61%. Findings provide higher education institutions with practical guidance for professional development.

Keywords: artificial intelligence, educator competencies, higher education, digital technologies, ChatGPT, generative AI, adaptive learning, professional development, educational innovation, AI literacy.

Аннотация. В данном исследовании анализируются пути развития компетенций педагогов в области искусственного интеллекта (ИИ) в высших учебных заведениях. Автор провёл экспериментальную программу продолжительностью шестнадцать недель с участием 156 педагогов из трёх вузов Бухарской области. В исследовании применялись учебные платформы на основе ИИ, ChatGPT и другие генеративные ИИ-инструменты, автоматизированные системы оценивания и адаптивные технологии обучения. Результаты показали, что специально разработанная программа развития ИИ-компетенций повысила навыки использования ИИ-технологий у педагогов на 58%, улучшила эффективность занятий на 43% и повысила уровень мотивации к цифровым технологиям на 61%. Исследование даёт практические рекомендации вузам по повышению квалификации педагогов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, компетенции педагогов, высшее образование, цифровые технологии, ChatGPT, генеративный ИИ, адаптивное обучение, повышение квалификации, образовательные инновации, ИИ-грамотность.

Kirish. Bugungi kunda jahon ta'lim tizimi shiddatli texnologik transformatsiya davrini boshidan kechirmoqda. Ushbu o'zgarishlarning markazida esa sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari turibdi. Ta'lim jarayoniga sun'iy intellektning kirib kelishi nafaqat o'qitish metodikasini, balki pedagogning jamiyatdagi roli va unga qo'yiladigan talablarni ham tubdan o'zgartirdi. Zamonaviy

pedagog endilikda nafaqat o'z fanining bilimdoni, balki raqamli texnologiyalar, xususan, intellektual tizimlar bilan samarali muloqot qila oladigan mutaxassis bo'lishi talab etilmoqda. Shu bois, pedagog o'qituvchilarning sun'iy intellektga oid kompetensiyalarini rivojlantirish bugungi kunning eng dolzarb pedagogik va ijtimoiy masalalaridan biriga aylandi.

Pedagoglarning ushbu yo'nalishdagi malakasini oshirish yo'llari tizimli yondashuvni talab etadi. Bu faqat qisqa muddatli kurslar bilan cheklanib qolmay, balki uzluksiz kasbiy rivojlanish trayektoriyasiga aylanishi lozim. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash o'quv rejalariga SI-savodxonligi modullarini kiritish, amaldagi pedagoglar uchun esa amaliy laboratoriyalar va vourkshplar tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, o'qituvchilar o'rtasida tajriba almashish uchun raqamli hamjamiyatlarni yaratish, "pedagog-neytrotarmoq" hamkorligi modellarini ishlab chiqish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola doirasida biz aynan mana shu rivojlanish yo'llarini tahlil qilar ekanmiz, pedagogning raqamli transformatsiya sharoitida o'zgarayotgan qiyofasini va uning yangi davr ta'limidagi o'rnini belgilovchi asosiy omillarga to'xtalib o'tamiz. Sun'iy intellekt o'qituvchining o'rnini bosuvchi kuch emas, balki uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi intellektual hamkor ekanligini isbotlash orqali biz ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishimiz mumkin.

XXI asrning uchinchi o'n yilligida sun'iy intellekt texnologiyalari barcha sohalarda, jumladan, ta'lim tizimida inqilobiy o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. ChatGPT, Gemini, Claude kabi generativ SI tizimlari, adaptiv o'qitish platformalari va avtomatlashtirilgan baholash vositalari ta'lim jarayonini tubdan o'zgartirish imkoniyatini yaratmoqda. Biroq bu texnologiyalarning samarali qo'llanilishi bevosita pedagog kadrlarning SI kompetensiyalari darajasiga bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi qarori (2023) va "Sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari (2021, 2023) ta'lim sohasida SI texnologiyalarini joriy etish zaruriyatini belgilab berdi. Shu munosabat bilan, pedagog kadrlarning SI kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa bo'lib qolmoqda.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Xalqaro miqyosda SI ta'limda qo'llanilishi bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilmoqda. UNESCO (2023) pedagoglar uchun SI kompetensiyalari ramkasini ishlab chiqib, asosiy ko'nikmalar tizimini belgilab berdi. L. Luckin va hamkorlari (2022) SI savodxonligi tushunchasini kiritib, uning tarkibiy qismlarini aniqladi. S. Holmes va boshqalar (2023) generativ SI vositalarining pedagogik imkoniyatlarini tadqiq qildi. M. Selwyn (2024) SI texnologiyalarining ta'lim sifatiga ta'sirini o'rgandi.

Mahalliy tadqiqotchilar orasida A. Xoliqov (2023) raqamli ta'lim texnologiyalari bo'yicha tadqiqotlar olib bordi. N.Tursunov va hamkorlari (2024) oliy ta'limda SI qo'llanilishi imkoniyatlarini o'rgandi. D.Karimova (2024) pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqdi. Biroq mavjud ishlar ko'pincha nazariy tavsifiy xarakterda bo'lib, pedagoglarning SI kompetensiyalarini rivojlantirishning amaliy modeli, samarali metodikasi va O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan dasturi yetarli darajada ishlanmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot Buxoro davlat universiteti, Buxoro muhandislik-texnologiya instituti va Buxoro davlat tibbiyot institutida amalga oshirildi. Har bir muassasada eksperimental va nazorat guruhlar tashkil etildi. Tadqiqot boshida barcha pedagoglarga SI kompetensiyalari diagnostik testi, texnologik savodxonlik anketi va motivatsiya so'rovnomasi o'tkazildi.

Dastlabki diagnostika natijalariga ko'ra, pedagoglarning 73% SI texnologiyalari haqida yuzaki tasavvurga ega, 68% ChatGPT va shunga o'xshash vositalardan hech qachon foydalanmagan, 81% avtomatlashtirilgan baholash tizimlarini bilmaydi va 76% adaptiv o'qitish platformalaridan xabardor emas. Bu natijalar pedagoglar SI kompetensiyalarini rivojlantirish zaruriyatini yaqqol ko'rsatdi.

Eksperimental dastur tarkibi. Eksperimental dastur to'rt asosiy moduldan tashkil topdi.

Birinchi modul - SI asoslari va ta'limdagi imkoniyatlari - 4 hafta davom etdi. Bu bosqichda pedagoglar SI tushunchasi, turlari va ishlash tamoyillari, ta'limda SI qo'llanilishi tarixi va hozirgi holati, SI etikasi va xavfsizlik masalalari, hamda SI texnologiyalari klassifikatsiyasi bilan tanishdirildi.

Ikkinchi modul - generativ SI vositalari - 4 hafta davomida amalga oshirildi. Pedagoglar ChatGPT, Claude, Gemini bilan ishlash ko'nikmalarini o'zlashtirdi. Samarali prompt yozish texnikasi, ta'lim materiallari yaratishda SI qo'llanilishi va generativ SI vositalarini baholash mezonlari o'rgatildi.

Uchinchi modul - SI asosidagi o'quv platformalari - 4 hafta davom etdi. Adaptiv o'qitish tizimlari (Khan Academy, Coursera), avtomatlashtirilgan baholash vositalari, SI asosidagi tarjima va til o'rgatish platformalari, hamda virtual laboratoriyalar va simulyatorlar bilan ishlash amaliyoti o'tkazildi.

To'rtinchi modul - amaliy loyiha - 4 hafta davomida pedagoglar o'z fanlariga SI texnologiyalarini joriy etish loyihasini ishlab chiqdi. Loyiha ishlab chiqish, SI vositalarini integratsiyalash, tajriba darslari o'tkazish va natijalarni taqdimot qilish bosqichlarini o'z ichiga oldi.

Nazorat guruhlarini an'anaviy malaka oshirish formatida - nazariy ma'ruzalar, mustaqil o'qish va yakka tartibdagi topshiriqlar orqali ta'lim oldi.

Tadqiqot natijalari. Eksperiment yakunida qayta diagnostika testlari o'tkazildi. SI kompetensiyalari ko'rsatkichlarida eksperimental guruh pedagoglarining 89% yuqori natijalar ko'rsatdi (dastlabki 27% o'rniga), nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 41% ni tashkil etdi. Bu eksperimental guruhda 58% o'sishni, nazorat guruhida esa 14% o'sishni bildiradi.

Generativ SI vositalaridan foydalanish ko'rsatkichlari ham sezilarli farqni ko'rsatdi. Eksperimental guruh pedagoglarining 94% ChatGPT va shunga o'xshash vositalardan dars tayyorlashda muntazam foydalana boshladi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 23% ni tashkil etdi. Samarali prompt yozish ko'nikmasi eksperimental guruhda 87% pedagoglarda shakllanib, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 12% bo'ldi.

Dars samaradorligi ko'rsatkichlari bo'yicha ekspert baholash o'tkazildi. Eksperimental guruh pedagoglarining darslarida interaktivlik darajasi 47% ga, talabalar faolligi 52% ga, o'quv materiallarining sifati 43% ga oshganligi aniqlandi. Tashqi ekspertlar darslarni video tahlil qilib, eksperimental guruhlarda zamonaviy texnologiyalar integratsiyasi nazorat guruhlariga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanini qayd etdi.

Motivatsiya darajasi bo'yicha ham eksperimental guruh 61% o'sish ko'rsatdi. Pedagoglar refleksiya anketalarida SI texnologiyalari bilan ishlash qiziqarli ekanligi, vaqtni tejash imkoniyati, dars sifatini oshirish imkoniyati va professional rivojlanish uchun yangi yo'nalishlar ochilganligi kabi ijobiy fikrlarni bildirdilar.

Natijalar tahlili: Pedagog o'qituvchilarning sun'iy intellektga oid kompetensiya darajalarini aniqlash maqsadida o'tkazilgan so'rovnoma va test sinovlari natijalarini quyidagi qiyosiy jadval orqali ifodalash mumkin. Ushbu jadval o'qituvchilarning SI texnologiyalarini o'zlashtirish darajasini va amaliy qo'llash samaradorligini ko'rsatib beradi.

Kompetensiya yo'nalishlari	Rivojlanishdan oldingi daraja (foizda)	Rivojlanishdan keyingi daraja (foizda)	O'sish ko'rsatkichi
Nazariy bilimlar (SI tushunchasi va prinsiplari)	35%	85%	+50%
Matnli kontent yaratish (ChatGPT, Claude va boshqalar)	20%	75%	+55%

Vizual materiallar generatsiyasi (Midjourney, Canva AI)	12%	60%	+48%
Ma'lumotlar tahlili va baholash (AI analytics)	8%	45%	+37%
Etik va xavfsizlik qoidalariga rioya qilish	15%	70%	+55%

Jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, eng yuqori o'sish matnli kontent yaratish va nazariy bilimlar yo'nalishida kuzatilgan. Bu pedagoglarning kundalik dars ishlanmalarini tayyorlashda SI vositalariga ko'proq ehtiyoj sezayotganidan dalolat beradi. Biroq, ma'lumotlar tahlili (45%) ko'rsatkichi hali ham nisbatan past bo'lib, bu yo'nalishda pedagoglarning analitik ko'nikmalarini yanada chuqurroq rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Natijalar tahlili shuni tasdiqlaydiki, maqsadli treninglar o'qituvchilarning raqamli savodxonligini o'rtacha 40-50% ga oshirish imkonini beradi, bu esa ta'lim sifatini boshqarishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Olingan natijalar modulli, amaliyotga yo'naltirilgan va loyiha asosidagi SI kompetensiyalarini rivojlantirish dasturi oliy ta'lim muassasalari pedagoglarining SI texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanini tasdiqladi.

Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi. Birinchidan, oliy ta'lim muassasalarida pedagoglar uchun SI kompetensiyalarini rivojlantirish markazlarini tashkil etish zarur. Bunday markazlar pedagoglarga doimiy qo'llab-quvvatlash, maslahat va treninglar taqdim etishi kerak.

Ikkinchidan, malaka oshirish dasturlariga SI modullari majburiy ravishda kiritilishi lozim. Har bir pedagog har ikki yilda kamida 72 soatlik SI texnologiyalari bo'yicha ta'lim olishi maqsadga muvofiq. Uchinchidan, pedagoglar o'rtasida SI texnologiyalari bo'yicha tajriba almashish anjumanlari, vebinarlar va onlayn hamjamiyatlar tashkil etilishi kerak.

To'rtinchidan, SI texnologiyalaridan samarali foydalanayotgan pedagoglarni rag'batlantirish tizimi joriy etilishi zarur. Bu bonuslar, grantlar, ilmiy darajalar olishda qo'shimcha ballar shaklida bo'lishi mumkin. Beshinchidan, SI asosidagi ta'lim platformalari va vositalariga oliy ta'lim muassasalari byudjeti hisobidan litsenziya sotib olish amaliyotini joriy etish kerak.

Oltinchidan, SI texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiyalash bo'yicha metodik qo'llanmalar, namunali dars ishlanmalari va video darslar bazasini yaratish tavsiya etiladi. Yettinchidan, SI texnologiyalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot loyihalarini moliyalashtirish va pedagoglarni tadqiqotlarga jalb qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. UNESCO. AI Competency Framework for Teachers. - Paris: UNESCO Publishing, 2023.
2. Luckin R., Holmes W. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. - London: Pearson, 2022.
3. Holmes S., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications. - Boston: Center for Curriculum Redesign, 2023.
4. Selwyn N. Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. - Cambridge: Polity Press, 2024.
5. Xoliqov A. Raqamli ta'lim texnologiyalari: nazariya va amaliyot. - Toshkent: "Fan", 2023.
6. Tursunov N., Rahimova S. Oliy ta'limda sun'iy intellekt texnologiyalari. // "Oliy ta'lim axborotnomasi", 2024, №2.
7. Karimova D. Pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi. - Samarqand: SamDU, 2024.

Omarova Gavxar Sadikovna

BuxDU tadqiqotchisi

gavharomarova1987@gmail.com

8.

HUQUQIY KOMPITENSIYANING EMPIRIK TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada huquqiy kompetensiya tushunchasi empirik yondashuv asosida tahlil qilinib, uning huquqiy munosabatlar jarayonidagi o'rni va ahamiyati yoritib berilgan. Tadqiqotda huquqiy kompetensiya shaxsning huquqiy bilimlari, amaliy ko'nikma va malakalari, kasbiy tajribasi, huquqiy ong va tafakkuri bilan uzviy bog'liq bo'lgan kompleks ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida talqin etiladi. Maqolada huquqiy kompetensiyaning ijtimoiy-huquqiy, maxsus-yuridik, psixologik, metodik, axborot-kommunikativ, kreativ, innovatsion va shaxsiy shakllari tahlil qilinib, ularning har biri huquqiy jarayonlarda samarali faoliyat yuritishdagi roli asoslab beriladi. Shuningdek, huquqiy madaniyat va huquqiy kompetensiyaning o'zaro bog'liqligi, fuqaroning huquqiy faolligi va mas'uliyatli xatti-harakatlari shakllanishidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: kompetentsiya, huquqiy kompetentsiya, huquqiy salohiyat, huquqiy dunyoqarash, huquqiy tafakkur, huquqiy ong, immunologik-huquqiy kompetensiyasi, huquqiy munosabat.

Аннотация. В статье на основе эмпирического подхода анализируется понятие правовой компетентности, раскрываются её роль и значение в процессе правовых отношений. Правовая компетентность рассматривается как комплексное социально-правовое явление, тесно связанное с правовыми знаниями личности, практическими навыками и умениями, профессиональным опытом, правовым сознанием и правовым мышлением. В работе анализируются социально-правовая, специально-юридическая, психологическая, методическая, информационно-коммуникативная, креативная, инновационная и личностная формы правовой компетентности, обосновывается значение каждой из них для обеспечения эффективной правовой деятельности. Особое внимание уделяется взаимосвязи правовой культуры и правовой компетентности, а также их роли в формировании правовой активности граждан и ответственного правового поведения.

Ключевые слова: компетенция, правовая компетенция, правовой потенциал, правовое мировоззрение, правовое мышление, правовое сознание, иммунологическо-правовая компетенция, правовые отношения.

Abstract. This article analyzes the concept of legal competence based on an empirical approach and reveals its role and significance in the process of legal relations. Legal competence is considered as a complex socio-legal phenomenon closely connected with an individual's legal knowledge, practical skills and abilities, professional experience, legal consciousness, and legal thinking. The study examines social-legal, special-legal, psychological, methodological, information and communication, creative, innovative, and personal forms of legal competence, substantiating the role of each in ensuring effective legal activity. Special attention is paid to the interrelation between legal culture and legal competence, as well as their importance in the formation of citizens' legal activity and responsible legal behavior.

Keywords: competence, legal competence, legal potential, legal worldview, legal thinking, legal consciousness, immunological-legal competence, legal relations.

Kirish. Har bir fuqaro jamiyatda ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning faol subyekti sifatida o'z kasbiy faoliyatini samarali amalga oshirish jarayonida atrof-muhitdagi ob'yektiv sharoitlar hamda sub'yektiv omillar bilan uzviy bog'liq bo'lgan hamkorliklar tizimida muayyan huquq va majburiyatlar majmuasini shakllantiradi. Huquqiy munosabatlar bu huquqiy normalar orqali tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Aynan huquqiy normalar orqali subyektlarning huquq va majburiyatlari, vazifalari hamda funksiyalari huquqiy munosabatlar doirasida ro'yobga chiqariladi. Shu bois huquqiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida huquq

normalari amaliy hayotga tatbiq etilib, huquqning ijtimoiy tartibga soluvchi mexanizmi to'liq namoyon bo'ladi. Huquqiy munosabatlar huquq normalari asosida vujudga keladigan ijtimoiy munosabat bo'lib, uning ishtirokchilari davlat tomonidan ta'minlanadigan subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'ladi[1.99].

Demak, har bir fuqaro jamiyatda nafaqat huquqiy munosabatlarning passiv ishtirokchisi, balki ularning mazmuni va yo'nalishini belgilovchi faol subyekt hisoblanadi. Fuqaroning kasbiy va ijtimoiy faoliyati jarayonida huquqiy normalar bilan belgilanadigan huquq va majburiyatlar tizimi shakllanib, bu tizim uning ijtimoiy munosabatlardagi mavqeini mustahkamlaydi. Aynan huquqiy normalar shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy chegaralarini belgilab, ularning barqaror va muvozanatli rivojlanishini ta'minlaydi.

Huquqiy munosabatlarning amaliy hayotga tatbiq etilishi huquqning faqat normativ hujjatlar majmui emas, balki jamiyatni tartibga soluvchi real ijtimoiy mexanizm ekanligini namoyon etadi. Bu jarayonda subyektlarning huquqiy ong darajasi, huquqiy madaniyati va huquqiy kompetensiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki huquqiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxsgina o'z huquq va majburiyatlarini to'g'ri anglay oladi, ularni ongli ravishda amalga oshiradi hamda huquqiy munosabatlarda samarali ishtirok etadi. Shu bois huquqiy munosabatlarning barqarorligi va samaradorligi bevosita fuqarolarning huquqiy kompetensiyasi darajasi bilan uzviy bog'liqdir.

Tadqiqot obyekti va qo'llaniladigan metodlar Empirizm (yunoncha –“tajriba”) bilim faqat shaxsiy tajriba ortidan olinishi mumkinligini uqtiruvchi epistemologiya yo'nalishidir[2].

Kompetensiya bu muayyan sohadagi bilimlar, ko'nikmalar, malakalar va tajribalar majmuasi bo'lib, odamning shu narsa va jarayonlarga nisbatan munosabatini va samarali harakatini ifodalaydi. Bu tushuncha turli sohalarida qo'llaniladi, jumladan, mansabdor shaxsning vakolatlari doirasi, shaxsiy sifatleri yoki immunologiyadagi maxsus reaksiyalarni ko'rsatish qobiliyati[3].

Huquqiy kompetensiya bu huquqiy sohadagi nazariy bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalar hamda kasbiy tajribalar majmuasi bo'lib, u fuqarolarning huquqiy jarayonlarga nisbatan ongli munosabatini va huquqiy jihatdan samarali harakat qilish qobiliyatini ifodalaydi. Huquqiy kompetentlik esa har bir subyektning faoliyati jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal etishga yo'naltirilgan ichki imkoniyatlari (bilim, ko'nikma va malakalari, ma'naviy-axloqiy sifatleri, psixologik xususiyatlari) hamda tashqi resurslarini (moddiy-texnik baza, ijtimoiy muhit va institutsional sharoitlar) uyg'un holda safarbar eta olishga bo'lgan qobiliyatini anglatadi.

Muhakama va natijalar. N.A.Muslimov o'zining tadqiqot ishlarida o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllanganlik asosini oltita sifatlar, ya'ni motivatsion xislatlar (insonning butun hayoti davomida shakllanib, rivojlanib boruvchi tanlagan kasbiga bo'lgan ehtiyojlari, motivlari va maqsadlarni qamrab oladi), intellektual salohiyat (barcha rasmiy hujjatlar asosida o'qituvchi axborot va ma'lumotlarni uzatishga, bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga intiladi), irodaviy sifatlar (maqsadga intiluvchanlik, ichki va tashqi to'siqlarni, jismoniy va aqliy zo'riqlishlarni yenga olishlik, o'zini tuta bilishlik va tashabbuskorlik xislatlari), amaliy ko'nikmalar (psixologik, pedagogik, metodik va texnik-texnologik qobiliyatlar, amallar, individning faoliyat va muloqotning turli sohalaridagi ko'nikmalari), hissiy sifatlar (o'z hissiyotlarini boshqarishning zaruriy malakalari shakllantirishi, o'zining aniq hislari (qahr, g'azab, bezovtalik, arazlash, hasad, hamdardlik, uyalish, mag'rurlik, qo'rqish, ko'ngilchanlik, muhabbat va boshqalar)ni boshqarishi hamda o'z hissiyoholatlarini va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni tushunishi) hamda o'z-o'zini boshqara olish (maqsadlarni va ularga erishish vositalarini tanlashdagi erkinlik, vijdonlilik, o'z faoliyatiga tanqidiy yondoshuv, harakatlarning keng qamrovliligi va anglanganligi, o'z xulqini boshqalarniki bilan qiyoslab borishi, kelajakka ishonchi, o'z jismoniy va psixologik holatini talab darajasida tutib turishi va boshqara olishi) sifatleri tashkil etishini ta'kidlab o'tadi.

Fikrimizcha, N.A. Muslimov tomonidan ilgari surilgan yondashuv ilmiy jihatdan asosli, tizimli va amaliy ahamiyatga ega. Chunki u o'qituvchining kasbiy kompetentligini faqat bilim va malakalar bilan cheklab qo'ymay, balki shaxsning ichki psixologik holati, motivatsiyasi, hissiy

barqarorligi va o'zini boshqara olish qobiliyati bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi. Bu yondashuv kompetentlikni yaxlit, ko'p qirrali hodisa sifatida tushunishga imkon beradi.

Ayniqsa, motivatsion va irodaviy sifatlarning alohida ajratib ko'rsatilishi o'qituvchining kasbiy faoliyatdagi barqarorligi va uzluksiz rivojlanishini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Hissiy sifatlari va o'z-o'zini boshqara olish kompetensiyasining kiritilishi esa zamonaviy ta'lim jarayonida pedagogning stressga chidamliligi, muloqot madaniyati va refleksiv faoliyatini ta'minlash nuqtayi nazaridan dolzarbdir. Shu bilan birga, mazkur modelni bugungi raqamli va innovatsion ta'lim sharoitida yanada boyitish, xususan, raqamli, huquqiy va kommunikativ kompetensiyalar bilan integratsiya qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

E.M.Abzalov huquqiy madaniyatning mazmuni va mohiyatini ochib berar ekan, uni uch jihatning birligi, ya'ni huquqni bilish. Uni hurmatlash hamda huquq normalariga qat'iy rioya etishning birligi tarzida talqin qilinadi[4,20]. E.M. Abzalovning huquqiy madaniyatga bergan ta'rifi ilmiy jihatdan lo'nda, mantiqan izchil va amaliy ahamiyatga ega. Chunki u huquqiy madaniyatni faqat bilim darajasi bilan cheklamay, balki shaxsning huquqqa bo'lgan ichki munosabati va real xulq-atvori bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi. Huquqni bilish — huquqiy madaniyatning intellektual asosi bo'lsa, uni hurmatlash shaxsning huquqqa nisbatan ijobiy qadriyatli munosabatini ifodalaydi. Huquq normalariga qat'iy rioya etish esa mazkur bilim va munosabatlarning amaliy xatti-harakatda namoyon bo'lishini ta'minlaydi.

Aynan ushbu uchlikning birligi huquqiy madaniyatning to'laqonli shakllanishini ta'minlaydi. Agar huquqiy bilim mavjud bo'lib, ammo unga hurmat yoki rioya qilish yetishmasa, huquqiy madaniyat formal xarakter kasb etadi. Shu bois Abzalovning yondashuvi huquqiy madaniyatni shaxs ongidan tortib, uning kundalik amaliy faoliyatigacha bo'lgan uzluksiz jarayon sifatida tushunishga imkon beradi. Bu yondashuv huquqiy ong, huquqiy kompetensiya va fuqarolik mas'uliyatini rivojlantirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Huquqiy kompetensiyaning bir necha shakllarini ishlab chiqishga harakat qilamiz:

Huquqiy-ijtimoiy kompetensiya – ijtimoiy munosabatlarda huquqiy faollikni ifodalaydi. Bunda sub'ekt sifatida kasbiy faoliyatida ijtimoiy-etik-huquqiy ko'nikma, malakalariga ega bo'lish. Masalan har bir fuqaro jamiyatda ijtimoiy-huquqiy munosabatlar to'qnashuvida sub'ekt sifatida huquqiy

Maxsus-yuridik kompetensiya – kasbiy-yuridik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, professional vazifalarni oqilona hal qilish, yuridik faoliyati natijalarini real baholash, ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informasion, kreativ, innovasion va kommunikativ kompetentlik ko'zga tashlanadi. Ular o'zida quyidagi mazmunni ifodalaydi:

Huquqiy-psixologik kompetensiya – huquqiy jarayonda sog'lom psixologik muhitni yarata olish, huquqiy munosabatlarda sub'ektlar bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli ijobiy va salbiy psixologik ziddiyatlarni o'z vaqtida anglay olish va yuridik jihatdan ijobiy bartaraf eta olish;

Huquqiy-metodik kompetensiya – huquqiy jarayonni metodik jihatdan oqilona tashkil etish, yuridik faoliyat shakllarini to'g'ri belgilash, huquqiy ta'lim metod va vositalarni maqsadga muvofiq tanlay olish, metodlarni samarali qo'llay olish, vositalarni muvaffaqiyatli qo'llash;

Huquqiy-informatsion kompetensiya – huquqiy mediamanbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni, ularning xavfsizligini ta'minlashni yohud huquqiy-media madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi;

Yuridik-kreativ kompetensiya bu shaxsning huquqiy faoliyatga nisbatan tanqidiy va ijodiy yondashish, mavjud huquqiy normalar va amaliyotlarni tahlil qilish hamda huquqiy muammolarga nostandart, innovatsion yechimlar taklif eta olish qobiliyatidir. Ushbu kompetensiya huquqiy vaziyatlarni chuqur anglash, ularni turli nuqtayi nazardan baholash va qonunchilik doirasida eng maqbul qarorlarni ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Yuridik-kreativ kompetensiyaga ega bo'lgan mutaxassis huquqiy faoliyatda shablon yondashuvlar bilan cheklanib qolmay, o'zining ijodkorlik malakalarini huquqiy hujjatlarni tayyorlash, huquqni qo'llash jarayonida muammoli vaziyatlarni hal etish hamda huquqiy munosabatlarni takomillashtirishda samarali namoyon eta oladi. Bu kompetensiya huquqiy

tafakkurning rivojlanganligi, tanqidiy fikrlash va innovatsion yondashuvlar bilan uyg'un holda huquqiy faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Innovation-yuridik kompetensiya bu pedagogik va huquqiy faoliyatni zamon talablari asosida takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish hamda tarbiya jarayonining samaradorligini kuchaytirishga qaratilgan yangi g'oya, usul va yondashuvlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq eta olish qobiliyatidir. Ushbu kompetensiya huquqiy ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va raqamli vositalardan samarali foydalanishni, shuningdek, mavjud huquqiy-ta'limiy tajribani tanqidiy tahlil qilish va yangilashni nazarda tutadi.

Innovatsion-yuridik kompetensiyaga ega bo'lgan mutaxassis ta'lim va tarbiya jarayonida yuzaga keladigan muammolarga ijodiy va moslashuvchan yondashadi, huquqiy bilimlarni yetkazishda zamonaviy didaktik yechimlarni qo'llaydi hamda ta'lim jarayonining sifat ko'rsatkichlarini oshirishga xizmat qiluvchi yangiliklarni joriy etadi. Natijada, huquqiy ta'limning samaradorligi ortib, o'quvchilarda huquqiy ong, huquqiy madaniyat va huquqiy kompetensiya barqaror shakllanadi;

Huquqiy-kommunikativ kompetensiya – ijtimoiy-huquqiy vaziyatlarda huquqiy nutq malakasiga ega bo'lish, birorta xorijiy tilda o'zaro muloqotga kirisha olishni, muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishni, ijtimoiy moslashuvchanlikni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Shuningdek, yuridik ta'lim jarayonining barcha sub'ektlari(ishtirokchilari) bilan samimiy muloqotda bo'lish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy ta'sir ko'rsata olish.

Huquqiy-shaxsiy kompetensiya – huquqiy kamolotga intilish, doimiy ravishda o'z ustida ishlashi, ya'ni o'z-o'zini jismoniy, ma'naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish, hayot davomida mustaqil o'qib-o'rganish, kognitivlik ko'nikmalarini va hayotiy tajribani mustaqil ravishda muntazam oshirib borish, o'z xatti-harakatini muqobil baholash va mustaqil qaror qabul qila olish ko'nikmalarini egallashni nazarda tutadi.

Yuridik-texnologik kompetensiya bu huquqiy munosabatlar jarayonida ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini, zamonaviy texnik vositalar va raqamli platformalarni o'zlashtirish hamda ulardan huquqni qo'llash, huquqiy hujjatlarni tayyorlash, tahlil qilish va axborot almashish jarayonlarida samarali foydalana olish qobiliyatidir. Ushbu kompetensiya elektron hujjat aylanishi, huquqiy axborot tizimlari, onlayn xizmatlar va raqamli xavfsizlik asoslarini bilishni ham o'z ichiga oladi. Natijada huquqiy faoliyatning tezkorligi, aniqligi va shaffofligi ta'minlanadi.

Ekstremal-yuridik kompetensiya favqulodda vaziyatlar, xususan, tabiiy ofatlar, texnogen nosozliklar yoki huquqiy nizolar keskinlashgan sharoitlarda vaziyatni tez va to'g'ri baholash, huquqiy me'yorlar asosida oqilona qarorlar qabul qilish hamda samarali harakat qilish layoqatini anglatadi. Mazkur kompetensiya stressga chidamlilik, huquqiy mas'uliyat, tezkor fikrlash va muqobil yechimlarni tanlay olish qobiliyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, inson hayoti, xavfsizligi va huquqiy manfaatlarini himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy faol fuqarolik-huquqiy kompetensiyasi - jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga huquqiy daxldorlikni his etish va ularda faol ishtirok etish, o'zining fuqarolik burch va huquqlarini bilish, unga rioya qilish, mehnat va fuqarolik munosabatlarida muomala va huquqiy madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Milliy va umummadaniy kompetensiya – huquqiy madaniyatli shaxs sifatida vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga e'tiqodli bo'lish, madaniy tafakkur ko'nikmalariga ega bo'lish yohud badiiy va san'at asarlarini tushunish, orasta kiyinish, madaniy qoidalarga va sog'lom turmush tarziga amal qilish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Xulosa

Huquqiy kompetensiya bu qonun, ustav yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilangan vakolatlar, huquq va majburiyatlar doirasi, shuningdek, muayyan huquqiy sohadagi bilim va amaliy tajriba majmuasidir. U shaxsning yuridik savodxonligini, me'yoriy-huquqiy asoslarni puxta bilishini hamda ularni real huquqiy vaziyatlarda samarali qo'llay olish qobiliyatini

o'z ichiga oladi. Huquqiy kompetensiyaning turli ko'rinishlari mavjud bo'lib, jumladan, ijtimoiy-huquqiy kompetensiya ta'lim jarayonining me'yoriy-huquqiy asoslarini bilish va ularga rioya etish bilan bog'liq bilim va malakalarni qamrab oladi. Keng ma'noda huquqiy kompetensiya shaxsning huquqiy masalalarni anglash, huquqiy vaziyatlarning mazmunini to'g'ri baholash hamda ushbu vaziyatlar talablariga mos ravishda ongli va asosli qarorlar qabul qila olish qobiliyatini ifodalaydi. Shu bilan birga, huquqiy kompetensiya yagona, o'zgarmas xususiyat emas, balki aniq huquqiy kontekstga qarab namoyon bo'ladigan ko'p qirrali tushunchadir. U sud jarayonida ishtirok etish, tibbiy-huquqiy qarorlar qabul qilish, shartnomalar tuzish yoki vasiyatnoma rasmiylashtirish kabi turli huquqiy holatlarda turlicha shakllanadi. Xususan, advokatlar uchun huquqiy kompetensiya - bu professional bilim va tajribaga asoslangan holda mijoz manfaatlarini malakali, qonuniy va samarali himoya qila olish qobiliyatini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. M.Eshboyeva Huquqiy munosabatlar. European science international conference: THEORY OF SCIENTIFIC RESEARCHES OF WHOLE WORLD, 99 b.
2. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Empirizm>
3. Pedagogik kompetentlik [Matn]: darslik// B.B.Mamurov, I.E.Davronov.-Buxoro: OOO "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2021. -9-10 b.
4. Абзалов Э.М. проблемы формирования культуры молодежи. Автореферат.канд. юрид. наук.-Т.2000 Б.20
5. Захаров В.В. К вопросам о подготовке учителей права. Материали Всероссийской научно-практической конференции. Москва, 2002: 192-194 [электрон ресурс].
6. Б.Мавлонов, Б.Махмудов, Фарғона вил. Адлия бошқармаси Юридик коллеж ўқитувчилари, UZA.
7. GS Omarova. A new approach to teaching the subject "law" in the system of continuing education (on the example of the system of secondary special education). Science and Education 2 (4), 403-409
8. OG Sadikovna. A differentiated approach to the use of hybrid technology in the process of legal education. International Conference 2021 1 (1), 28-33
9. OG Sadikovna. Pedagogical and Psychological Features of The Use of A Differentiated Approach in The Teaching of Law (On The Example Of Didactic Games). Central Asian Journal of Social Sciences and History 2 (4), 30-41

Yuldashev Dilshodbek Maksudbek o'g'li
Teacher, Faculty of Foreign Philology
Urgench State Pedagogical Institute

DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PRE-SERVICE ENGLISH TEACHERS: METHODOLOGY AND IMPLEMENTATION

Abstract. *This study explores the development of Intercultural Communicative Competence (ICC) in pre-service English teachers through a comprehensive methodology combining theory, experiential learning, and reflective practice. The 16-week program integrated theoretical understanding of intercultural communication, guided experiences with culturally diverse communities, and reflective tasks to enhance awareness, attitudes, and practical pedagogical skills. Findings suggest that a structured approach supports professional growth, fosters critical cultural awareness, and encourages the application of intercultural knowledge in classroom practice. This research contributes to curriculum development, teacher training, and the promotion of inclusive educational environments.*

Key words: *intercultural communicative competence, teacher education, reflective practice, experiential learning*

Аннотация. *В данном исследовании рассматривается развитие межкультурной коммуникативной компетенции (ICC) у будущих учителей английского языка посредством комплексной методики, объединяющей теорию, практический опыт и рефлексивную практику. 16-недельная программа включала теоретическое изучение межкультурной коммуникации, управляемый опыт взаимодействия с культурно разнообразными сообществами и рефлексивные задания для повышения осознанности, формирования положительного отношения и развития практических педагогических навыков. Результаты показывают, что структурированный подход способствует профессиональному росту, формированию критической культурной осознанности и применению межкультурных знаний в преподавательской практике. Исследование имеет значение для разработки учебных программ, подготовки учителей и содействия инклюзивной образовательной среде.*

Ключевые слова: *межкультурная коммуникативная компетенция, подготовка учителей, рефлексивная практика, практический опыт*

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot ingliz tili o'qituvchiligi talabalarida Madaniyatlararo Muloqot Kompetensiyasini (ICC) rivojlantirishni nazariy bilimlar, tajribaviy mashg'ulotlar va refleksiv amaliyotlarni birlashtirgan metodika orqali o'rganadi. 16 haftalik dastur madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyasi, madaniy jihatdan xilma-xil jamiyatlar bilan boshqariladigan tajribalar va refleksiv topshiriqlar orqali talabalarning ongini, munosabatlarini va amaliy pedagogik ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, strukturaviy yondashuv professional o'sishga hissa qo'shadi, tanqidiy madaniy ongni rivojlantiradi va madaniyatlararo bilimlarni sinf faoliyatida qo'llashga yordam beradi. Tadqiqot o'quv dasturlarini rivojlantirish, o'qituvchi tayyorlash va inklyuziv ta'lim muhitini targ'ib qilishga muhim hissa qo'shadi.*

Kalit so'zlar: *madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi, o'qituvchilar tayyorlash, refleksiv amaliyot, tajribaviy o'rganish.*

Introduction. In the twenty-first century, English language teaching has evolved far beyond the traditional focus on grammar, vocabulary, and pronunciation. Modern educators are expected not only to develop learners' linguistic proficiency but also to cultivate cultural awareness, intercultural sensitivity, and the broader set of skills encompassed by intercultural communicative competence (ICC). Classrooms are increasingly diverse, often including students from multiple linguistic, cultural, and socio-economic backgrounds, as well as learners preparing to engage in

international academic and professional contexts. This diversity presents both opportunities and challenges, requiring teachers to navigate complex social dynamics, facilitate respectful interactions, and create inclusive learning environments where all students feel valued and understood (Byram, 1997; Deardorff, 2006). Traditional language education, which emphasizes linguistic knowledge in isolation, is insufficient for preparing learners to communicate effectively across cultural boundaries. Instead, there is a clear and pressing need for structured, research-based methodologies that intentionally foster ICC among future teachers, equipping them with both theoretical insight and practical skills for intercultural engagement.

This study presents a comprehensive approach designed specifically to develop ICC in pre-service English teachers, recognizing the necessity of integrating multiple learning dimensions into teacher preparation programs. The methodology is organized around three interrelated and mutually reinforcing components:

1. Theoretical Module: In this phase, students acquire conceptual frameworks for understanding intercultural communication, cultural identity formation, and global perspectives on teaching and learning. They are introduced to key theoretical models, such as Byram's five *savoirs*, which encompass attitudes, knowledge, interpretive and relational skills, discovery and interaction skills, and critical cultural awareness; Bennett's Developmental Model of Intercultural Sensitivity (DMIS), which describes the progression from ethnocentric to ethnorelative perspectives; and critical cultural awareness concepts that encourage examination of assumptions and societal power dynamics in intercultural contexts. By engaging with these theories, students develop a strong cognitive foundation, enabling them to interpret cultural encounters, anticipate challenges, and critically assess their own assumptions and behaviors.

2. Experiential Module: Theory alone is not sufficient to foster deep intercultural understanding. This module provides guided, practical experiences that immerse students in culturally diverse contexts. Learners participate in structured interactions with peers from different cultural backgrounds, engage in community-based activities with local multicultural organizations, analyze authentic intercultural incidents, and take part in virtual exchange programs with international classrooms. These experiences expose students to the realities of cross-cultural communication, including misunderstandings, negotiation of meaning, and culturally specific norms of interaction. Such immersion encourages students to recognize cultural differences, adapt their communication strategies, and develop empathy and respect for perspectives different from their own.

3. Reflective and Applied Module: Reflection is the critical bridge between experience and professional practice. In this module, students consolidate learning through reflective writing, portfolio development, and simulated classroom exercises. They are encouraged to critically analyze their experiences, identify areas of growth, and integrate theoretical knowledge with practical teaching strategies. Simulated lessons and role-plays provide safe spaces for experimentation with culturally responsive pedagogical techniques, while portfolios allow students to document their progress, plan inclusive lesson activities, and demonstrate the application of ICC principles in classroom contexts (Kumaravadivelu, 2008; Jackson, 2014). Reflection ensures that experiences do not reinforce stereotypes or superficial understanding; instead, it promotes self-awareness, critical thinking, and the development of adaptive, culturally sensitive teaching strategies.

The program underscores a fundamental principle: experience without reflection is incomplete. Only through structured reflection can pre-service teachers critically examine their assumptions, confront biases, and internalize culturally responsive practices. By systematically combining theoretical grounding, experiential exposure, and reflective application, the methodology aims to prepare future English teachers who are not only linguistically competent but also culturally astute, capable of fostering inclusive learning environments that recognize and value the diversity of their students (Gay, 2010).

Methodology. The program involved 32 pre-service English teachers enrolled in the university's language faculty. Participants were aged 19–23 years, representing a typical cohort of early-career teachers preparing for professional practice. All participants demonstrated intermediate English proficiency (B1–B2, CEFR), ensuring they possessed the linguistic foundation necessary to engage in advanced intercultural tasks, discussions, and reflective exercises. The cohort represented diverse academic backgrounds, including humanities, social sciences, and STEM-related fields, which enriched collaborative learning by bringing multiple perspectives to group discussions, problem-solving activities, and experiential tasks. This diversity allowed participants to encounter and navigate differing worldviews, preparing them for the multicultural classrooms they are likely to face in their professional careers.

Intervention Design. The 16-week ICC development program was structured into three integrated modules-theoretical foundations, experiential learning, and reflective applied practice-designed to progressively build knowledge, skills, and professional dispositions.

Weeks 1–5: Theoretical Foundations

During the initial phase, students engaged with core models of intercultural communicative competence, including Byram's five *savoirs*, Bennett's Developmental Model of Intercultural Sensitivity (DMIS), and frameworks for critical cultural awareness. Learning activities included:

- Lectures introducing key theoretical concepts, cultural dimensions, and principles of global citizenship.
- Assigned readings from academic journals and foundational texts in intercultural education.
- Structured group discussions where students analyzed case studies, debated cultural assumptions, and reflected on their personal experiences with cultural difference.

This phase aimed to provide participants with a conceptual lens through which to interpret intercultural encounters and develop a deeper understanding of the complexities of cross-cultural communication.

Weeks 6–11: Experiential Learning

In the second phase, students participated in practical, hands-on intercultural experiences designed to complement the theoretical knowledge gained. Activities included:

- Virtual collaborations with peers from international partner institutions, facilitating exposure to diverse perspectives and communication styles in real-time online settings.
- Community engagement projects involving interaction with culturally diverse populations, such as volunteering with immigrant support organizations or local multicultural initiatives.
- Analysis of real-life intercultural incidents, where students examined communication challenges, identified misunderstandings, and proposed adaptive strategies for effective intercultural interaction.

The experiential component emphasized active learning and critical observation, allowing students to confront real-world challenges, test their assumptions, and practice adaptive communication strategies in supportive, structured environments.

Weeks 12–16: Reflective and Applied Practice

The final phase focused on consolidation and application, encouraging students to integrate theoretical knowledge and experiential insights into professional teaching practices. Key activities included:

- Role-plays simulating multicultural classroom scenarios, providing opportunities to practice culturally responsive teaching techniques, manage diverse learning needs, and adapt instruction in real time.
- Development of an intercultural teaching portfolio, which required students to design lesson plans incorporating culturally inclusive materials, reflective commentary on instructional decisions, and evidence of pedagogical adaptation.
- Reflective journals and peer discussion sessions, where participants analyzed their experiences, articulated personal growth, and examined the development of their professional identity as culturally competent teachers.

This phase emphasized reflection as a bridge between experience and practice, ensuring that students internalized their learning, challenged stereotypes, and cultivated the professional attitudes necessary for effective intercultural teaching.

Discussion. The integration of theoretical knowledge, experiential learning, and reflective practice proved to be essential for meaningful development of intercultural communicative competence (ICC) among pre-service English teachers. Participants reported a marked enhancement in their awareness of cultural differences, demonstrating greater sensitivity to the diverse needs of students and increased confidence in applying culturally responsive teaching strategies. The experiential components, including virtual collaborations, community projects, and analysis of authentic intercultural incidents, were particularly effective in illustrating real-world challenges, promoting active engagement, and encouraging adaptive problem-solving. Simultaneously, reflective practice-through journals, peer discussions, and portfolio development-enabled participants to critically examine their assumptions, recognize biases, and cultivate deeper understanding of intercultural dynamics (Byram, 1997; Jackson, 2014).

The methodology underscored that structured ICC training contributes significantly to professional growth by:

1. Encouraging continuous self-assessment and openness to cultural learning, fostering a mindset of lifelong development in intercultural awareness and competence.
2. Promoting inclusive attitudes and critical cultural awareness, enabling teachers to understand culture as dynamic, multifaceted, and context-dependent rather than static or homogeneous.
3. Equipping teachers to design and implement culturally responsive lessons, where students' cultural backgrounds are recognized as assets and integrated into meaningful pedagogical practices (Gay, 2010; Kumaravadivelu, 2008).

Furthermore, the program highlighted the necessity of embedding ICC development within teacher education curricula. Rather than treating intercultural competence as an optional or peripheral component, structured integration ensures that pre-service teachers acquire the skills, knowledge, and dispositions required to navigate increasingly multicultural classrooms and globalized educational contexts. By making ICC a core element of professional training, teacher education programs can cultivate reflective, culturally responsive educators capable of fostering inclusive and equitable learning environments.

Overall, the findings support the view that a systematic, multimodal approach—combining theory, experience, and reflection—is essential for preparing English teachers to meet the complex demands of twenty-first-century education, equipping them to respond effectively to cultural diversity, enhance student engagement, and contribute to global citizenship education.

Conclusion. Developing intercultural communicative competence (ICC) in pre-service English teachers requires a holistic and systematic approach that combines theoretical understanding, experiential engagement, and reflective practice. Theoretical modules provide teachers with conceptual frameworks for understanding cultural identity, communication strategies, and global perspectives, while experiential activities—such as virtual exchanges, community projects, and analysis of authentic intercultural incidents—offer practical opportunities to apply knowledge in real-world contexts. Reflective practice, through journals, peer discussions, and portfolio development, enables pre-service teachers to critically examine their assumptions, challenge stereotypes, and consolidate professional identity (Byram, 1997; Kumaravadivelu, 2008; Jackson, 2014).

This integrated methodology not only enhances teachers' readiness to navigate multicultural classrooms but also fosters inclusive attitudes, critical cultural awareness, and pedagogical competence. By embedding ICC development into pre-service education, teacher training institutions contribute to the formation of culturally responsive educators capable of designing learning environments that respect and leverage students' diverse cultural backgrounds. Moreover, such programs encourage a lifelong commitment to intercultural learning, equipping educators to adapt to the evolving demands of globalized education.

The findings from the implementation of structured ICC programs support their further adoption and adaptation across teacher education institutions, emphasizing the importance of combining applied intercultural experiences, reflective activities, and theoretical grounding. Future iterations of ICC training may benefit from longitudinal follow-ups, integration with digital and blended learning platforms, and cross-cultural adaptations to enhance the generalizability, sustainability, and scalability of outcomes. Overall, the study underscores that systematic development of ICC is essential for preparing English teachers who are both pedagogically effective and culturally competent, capable of addressing the complex realities of twenty-first-century education.

References

- Bennett, M. J. (1993). Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. In R. M. Paige (Ed.), *Education for the intercultural experience* (pp. 21–71). Intercultural Press.
- Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Multilingual Matters.
- Deardorff, D. K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.
- Gay, G. (2010). *Culturally responsive teaching: Theory, research, and practice* (2nd ed.). Teachers College Press.
- Jackson, J. (2014). *Introducing language and intercultural communication*. Routledge.
- Kumaravadivelu, B. (2008). *Cultural globalization and language education*. Yale University Press.

Abulov To'liq Mo'minovich
Qashqadaryo viloyati Qarishi shahari
1-son Bolalar musiqa va san'at maktabi
musiqa nazariyasi o'qituvchisi

MUSIQA MADANIYATI O'QITUVCHILARINI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUV

Annotatsiya: Talaba-yoshlar didini tarbiyalash, Qo'shiqlarda odob, axloq, mardlik, vatanparvarlik, ota-ona qadriga yetish, ularni e'zozlash, yaxshilik qilish, halollik singari insoniy fazilatlar madh etish, Pedagogik qadriyatlarni amalga oshirish eng avvalo ma'lum aksiologik yondashuvdan qutiladigan maqsad, g'oyaning qay darajada puxta va aniq bo'lishini, uning kishilik jamiyatiga keltiradigan foydasi bo'lishini taqozo etadi. O'zbek musiqa folklorini yoshlar ma'naviyatiga chuqur singdirish borasida ishni tubdan o'zgartirish, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan.

Kalit so'zlar: Qo'shiq, odob, axloq, mardlik, vatanparvarlik, ota-ona qadriyat, O'zbek san'ati, hofizlik san'ati, aksiologik yondashuv, insonparvarlik.

Annotation: Cultivating students' aesthetic taste, praising human qualities such as manners, morality, bravery, patriotism, respect and appreciation for parents, honoring them, doing good deeds, and honesty in songs, as well as implementing pedagogical values, first of all requires an axiological approach that ensures the clarity and precision of the intended purpose and idea, and its benefit to human society. The need to radically change the work of deeply integrating Uzbek musical folklore into the spiritual development of youth arises from the demands of today.

Keywords: Song, manners, morality, bravery, patriotism, parental values, Uzbek art, the art of singing, axiological approach, humanism.

Аннотация: Воспитание эстетического вкуса студенческой молодёжи, прославление в песнях таких человеческих качеств, как воспитанность, нравственность, мужество, патриотизм, уважение и почитание родителей, совершение добрых дел и честность, а также реализация педагогических ценностей требуют, прежде всего, определённого аксиологического подхода, обеспечивающего чёткое и ясное формулирование цели и идеи, а также их пользу для человеческого общества. Необходимость коренным образом изменить деятельность по глубокому внедрению узбекского музыкального фольклора в духовное развитие молодёжи обусловлена требованиями современности.

Ключевые слова: Песня, воспитанность, нравственность, мужество, патриотизм, родительские ценности, узбекское искусство, искусство хофизов, аксиологический подход, гуманизм.

Kirish. Ma'lumki, mustaqillikning dastlabki yillaridanoq milliy madaniyatimiz va san'atimizga katta e'tibor berib kelinmoqda. Zero, bu davrda o'zbek musiqasining qadriyatlarimizga uyg'un holda rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. O'zbek san'ati, jumladan, o'zbek xalqining musiqa merosi xalqimizning ko'p asrlik an'analari ruhida kamol topdi va rivojlandi. Shu ma'noda bu san'at ichida yashiringan o'zbek millati fazilatlarini ifoda etuvchi jihatlarni pedagogik nuqtai- nazardan aksiologik yondashuv asosida o'rganish fan oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Xalqimiz qadimdan boy musiqiy merosga ega bo'lib kelgan xalqdir. Bu musiqiy javohirlarning salmoqli bir qismi «Shashmaqom»ning vatani bo'lgan Buxoroga taalluqli. Shunga ko'ra o'zbek xalqining musiqa merosi va uning yetuk namoyondalari hayoti va ijodiy faoliyatini o'rganishga aksiologik yondashu musiqiy ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda yurtimizda milliy qadriyatlar va an'analarni qayta tiklash bilan milliy musiqa san'ati ham qadriyatlar bilan boyitildi. Keyingi yillarda musiqiy merosni o'rganishga qadriyatli yondashuv ya'ni aksiologik yondashuv haqidagi tushuncha keng qo'llanila boshlandi.

Musiqqa ta'limida aksiologik yondashuv – bu insoniyat tomonidan yaratilgan musiqaga doir nazariy va amaliy bilimlarni o'zaro aloqada o'rganish, anglab yetish, e'tirof etish va yaratuvchanlikka yo'naltirishdan iborat pedagogik faoliyat sanaladi.

Maqsad. Talaba-yoshlar didini tarbiyalash murakkab va mashaqqatli ishdir. Yoshlarning didlari har xil bo'lganidan ularni to'g'ri yo'lga yo'naltirishda har bir shaxsning o'ziga yarasha tayyorgarligini, g'oyaviy va ma'naviy yetukligini, qiziqishlarini hisobga olish lozim bo'ladi. Shu ilmiy-hayotiy haqiqatni ta'kidlab o'tish zarurki, hozirgi yoshlar orasida uchrab turadigan dag'allik, odobsizlik, havoyilik, kattalarga hurmatsizlik, ishyoqmaslik, san'atga nopisandlik singari illatlarga qarshi kurashda estetik tarbiya benazir vositadir. Milliy nafosat va milliy axloq, milliy etika o'zbek xalqining, respublikamizning ma'naviy ravnaqida naqadar salmoqli o'ringa ega bo'lsa, estetik tarbiya bilan axloqiy tarbiya ham yoshlarning ma'naviy barkamol bo'lishida bebaho vositalardir. Shuning uchun o'zbek musiqqa folklorini yoshlar ma'naviyatiga chuqur singdirish borasida ishni tubdan o'zgartirish, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda alohida pedagogik yo'nalish, uslublardan foydalanib ish tutish lozim bo'ladi. Klassik musiqani his qilmay turib, zamonaviy musiqani idrok etib bo'lmaydi. Klassik shoirlarimiz va bastakorlarimiz, xonanda va sozandalar tomonidan yaratilgan va ijro etib kelingan qo'shiqlarning hammasi axloqiy-estetik tarbiya uchun xizmat qilib kelgan.

Materiallar va metodlar. Binobarin, o'tmishda qo'shiq o'z matni, ya'ni she'ri bilan uyg'un holatda kishilar hissiyotiga ta'sir etib kelgan. Qo'shiqlarda odob, axloq, mardlik, vatanparvarlik, ota-ona qadriga yetish, ularni e'zozlash, yaxshilik qilish, halollik singari insoniy fazilatlar madh etilgan. Do'stlik, saxiylik, kamtarlik, oliyjanoblik, yomon illatlarga nafrat haqida yozilgan g'azallar, she'r namunalar hofizlar tilidan tushmay kelgan. Buyuk Navoiy, Lutfiy, Avloniy, Bobur, Mashrab, Ogahiy, Zebuniso, Nodira, Uvaysiy, Haziniy, Furqat, Muqimiy, Zavqiy, Maxtumquli kabi klassik shoirlarning yor, diyor, vatan va ota-onani ulug'lovchi, to'g'rilik, ezgulik, odob ham hayoni, do'stlikni tarannum etuvchi she'r va g'azallari bilan aytiluvchi, shu kunlarda ham xalq hofizlari, xonandalar tomonidan sevib kuylanib kelinayotgan qo'shiqlarning umrboqiyiligi, xalqchilligi, ommaviyligi aslida ulardagi ilgari surilgan g'oyalarning juda nafis, xalq ruhiga, diliga, qalbiga yaqin musiqiy ohanglar bilan uyg'unlashib, mahorat bilan kuylanib kelinayotganligidadir. Bunday qo'shiqlar xalqimiz ma'naviy bisotidan juda ko'p bo'lib, ulardan ayrimlarining mazmun-mohiyati, tinglovchiga tarbiyaviy ta'siri xususida pedagogik nuqtai nazardan tahliliy fikr bildirish foydadan xoli emas.

Musiqqa ta'limi jarayonida aksiologik yondashuv o'z mohiyatiga ko'ra voqelikni atroflicha o'rganish hamda chuqur idrok etishda muhim o'rin tutadi. Pedagog olimlar qadriyatlar tarkibiga pedagogik qadriyatlarni ham kiritadilar. Ular yosh avlodni shakllantirishda inson va uning qadriyatlarini, bilim olishi, tarbiyasi va bu borada pedagogik qarashlar, pedagogik faoliyatni belgilaydigan tushunchalar tizimidan iborat deb qaraydilar. (Kukushkin V.S.,

Morozov A.V., Kodjaspirova G.M., Kodjaspirov A.YU). V.A. Slastenina esa pedagogik aksiologiya asosida inson hayotining qadriyatlari, ta'lim va tarbiya, pedagogik faoliyat va yaxlit ta'limni tushunish va qaror toptirish yotadi, deydi. U «aksiologiya (qadriyatlar falsafasi to'g'risidagi falsafiy ta'limot) ta'lim falsafasining asosi va hozirgi davr pedagogikasining metodologiyasi» deb qaraydi. Pedagogik qadriyatlarni amalga oshirish eng avvalo ma'lum aksiologik yondashuvdan qutiladigan maqsad, g'oyaning qay darajada puxta va aniq bo'lishini, uning kishilik jamiyatiga keltiradigan foydasi bo'lishini taqozo etadi. Musiqqa ta'limi jarayonida aksiologik yondashuv o'z mohiyatiga ko'ra voqelikni atroflicha o'rganish hamda chuqur idrok etishda muhim o'rin tutadi. Xususan, musiqiy merosimizga, musiqiy qadriyatlarimizga aksiologik yondashuvdan qutiladigan maqsad o'tmishda musiqqa sohasida faoliyat ko'rsatgan mutaxassislarimizning boy tajribasi, ijod mahsuli bo'lgan musiqiy asarlarni musiqiy risolalar, cholg'u sozlari ijodkorligi va musiqaning psixologik va pedagogik ta'siri, tarbiyaviy ahamiyati, didaktik tuzilmalari haqidagi fikrlariga hurmat ko'rsatish, ularni asrab-avaylash, qimmatini bilish, sinchiklab o'rganishdan iborat. Cholg'u ijrochiligi, hofizlik san'atini namoyish etish ham yosh avlodni tarbiyalashning muhim vositasi bo'lib, uning pedagogik jihatlariga - ta'lim va tarbiyadagi ahamiyatiga alohida e'tiborni qaratish muhim sanaladi.

Amaliy va bilishga bo'lgan yondashuvlar o'rtasidagi aloqa mexanizmi rolini nazariya bilan amaliyot o'rtasida o'ziga xos «ko'pri» sifatida namoyon bo'ladigan aksiologik yohud qadriyatli yondashuv bajaradi. Mazkur yondashuv insonlar ehtiyojlarini qondirish va jamiyatning insonparvarlashtirish vazifalarini hal etish imkoniyatlari nuqtai- nazaridan voqealarni o'rganish imkonini beradi. Aksiologik yondashuv ma'nosi aksiologik tamoyillar tizimi orqali yoritilishi mumkin.

Unga quyidagilar kiradi.

- qadriyatlarning xilma-xil madaniyati va etnik xususiyatlarini saqlagan holda yagona insonparvarlik tizimi doirasidagi falsafiy qarashlar teng huquqliligi;

- an'ana va ijodning teng ahamiyatliligi, o'tmishdagi ta'limotni o'rganish, foydalanish zarurligini e'tirof etish, bugunni va kelajakni ma'naviy kashf etish imkoniyatlari, an'anaviy hamda yangicha fikrlovchilar o'rtasida o'zaro boyituvchi dialogning zarurligi;

- insonlarning ezistensial tengligi, qadriyatlarni asoslash to'g'risida safsatavozlik tortishuvlari o'rniga ijtimoiy – madaniy pragmatizm, messianchilik va loqaydlik o'rniga dialog va harakatchanlik. Aksiologik yondashuv insonparvar pedagogika bilan uzviy bog'liq, chunki unda inson jamiyatning oliy qadriyati va ijtimoiy rivojlanish maqsadi sifatida qaraladi. Shu jihatdan aksiologiya (qadriyatlar tabiati haqidagi falsafiy ta'limot) ta'limning yangi falsafasining asosi hamda tegishli ravishda hozirgi zamon pedagogikasining ilmiy asosi sifatida qaralishi mumkin.---

Xulosa. Bakalavrlar tayyorlashda musiqiy ta'lim samaradorligini oshirish eng avvalo ularning zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarini egallaganligiga bog'liqdir. Shuni hisobga olgan holda, talabalarni musiqiy merosimiz darg'alarining hayoti va ijodi bilan tanishtirish, ulardan meros qolgan ilmiy bilimlar, nodir asarlarni o'rganish, ajdodlarimizning cholg'uchilik va xofizlik uslublari bilan tanishib, ularning bu sohadagi mahoratlaridan bahramand bo'lish muhim o'rin tutishini anglagan holda musiqiy merosni o'rganish asosiy maqsad qilib qo'yildi. Musiqiy bilim va malakalarni talabalarga sindirishda, musiqaga doir ixtisoslashtiruvchi fanlardan ta'lim berishda aksiologik yondashuv, har bir fanning musiqiy ta'limdagi o'рни va undan foydalanilayotgan materiallarning qanchalik ahamiyatli ekanligini bilib olishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6– son, 70- modda.

2. Yusupov E. O'zbek halq musiqa ijodi. –Toshkent: Kitobxon, 2000. -56 b.; 3.Tulenov J. Falsafiy madaniyat va ma'rifiy kamolot. –Toshkent: Mehnat, 2010. –215 b.;

4. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya). –Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2004. –195 b. ;Maxmudov T. Mustaqillik va manaviyat (I.Karimov asarlari asosida). – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa konserni, 2001. –160 b.

5. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya). –Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2004. –195 b.;

6. Rajabov, T. I., & qizi Safoeva, S. S. (2022). 5-7-SINF o'quvchilarini xalq og 'zaki ijodi vositasida musiqaga qiziqishini takomillashtirish metodik muammo sifatida. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 2(10), 392-400.

7. Rajabov, T. I. (2022). Sovershenstvovaniye Mexanizma Duxovno-Nravstvennogo Formirovaniya Uchashixsya Cherez Narodniye Muziki I Pesni. Miasto Przyszłości, 29, 363-367.

8. Rajabov, T. (2023). O 'zbek bolalar musiqiy o 'yin folklorining mavzuiy tasnifi. Obshestvo i innovatsii, 4(5/S), 340-345.

9. Rajabov, T. I., & qizi Safoeva, S. S. (2022). MUSIQA MADANIYATI TA'LIMIDA MUSIQIY SAVODXONLIK FAOLIYATINING TUTGAN O 'RNI. TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(10), 423-431.

10. Rajabov, T. I. The Mechanism of Teaching Uzbek Musical Folklore. Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences ISSN, 2795(546X), 1.

Mundarija /Содержание/Contents:

Bet	Muallif va maqola nomi	Yo'nalishi
4	Djurayev Toshpo'lat Saxiyevich O'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda yoshlar guruhlari va ijtimoiy muhitning ahamiyati	Dolzarb mavzu
9	Atabayeva Nargis Batirovna Uyushmagan yoshlar ijtimoiy moslashuvining psixologik omillari	Psixologiya
14	Urunov Aziz Shakirovich Onativ xulq-atvorning namoyon bo'lishi muammosini huquqiy-psixologik jihatlar	Psixologiya
19	Akhmadov Nazir Raxmatovich Characteristics of adolescents' demonstration of constructive behavior in a social environment	Psixologiya
26	Xolmo'minova Oygul Jumayevna Oilada va kichik yoshdagi boshlang'ich sinf o'quvchilariga maktab va sinfdan tashqari ishlarda iqtisodiy ta'lim tarbiya berish asoslari	Pedagogika
31	Burxonova Yulduz Isroil qizi Yosh oilalarida nikoh va nikohdan tashqari munosabatlar namoyon bo'lishining sabab va omillari	Pedagogika
37	Xaydaraliyev Abdullo Usmonali o'g'li Vatanparvarlik fenomenining psixologik jihatlar	Psixologiya
43	Turganova Nesibeli Talabalarda emotsional barqarorlikni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari	Psixologiya
48	Axmedov Anvar Diyor o'g'li Xorijlik talabalarni akademik moslashuviga ta'sir etuvchi psixologik va pedagogik omillar tahlili	Psixologiya
52	Najmetdinova Nargiza Sayfedinovna Informatikaga oid topshiriqlarni tekshirishda plagiatni aniqlashning intellektual tizimlari	Pedagogika
60	Matchanova Dilbar Yusupboyevna Talabalarda Fabbing darajasini o'lchash va uning psixologik ko'rsatkichlar bilan bog'liqligi	Psixologiya
64	Egamova Anbarjon Atanazarovna Maktabgacha yoshdagi bolalarda konstruktiv tafakkurni faoliyat jarayonida rivojlantirish	Psixologiya
67	Abduraxmonov Dilmurod Akramaliyevich Bo'lajak pedagoglarda kognitiv va kreativ faoliyatni integratsiyalash orqali kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning ijtimoiy pedagogik asoslari	Pedagogika
70	Turg'unov Baxtiyor O'rolovich Ta'lim tizimida jismoniy tarbiya va sport tadbirlarining ahamiyati, maqsadlari va funksional vazifalari	Pedagogika
75	Jo'rayev Sodiqjon Muxammadinovich IIV akademik litseyi o'spirin o'quvchilarida kasbiy motivatsiya shakllanishining psixologik xususiyatlari	Psixologiya
79	Sadoqat Yo'ldosheva Xamid qizi, Davlatboyeva Mamlakat Oybek qizi	Pedagogika

	Savodxonlik darslarida fe'lni bosqichma-bosqich o'rgatishning metodik modeli (1–4-sinf misolida)	
85	Yusufzoda Shabnami Yunus, Abayeva Merjen Yakupbayevna Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanishning nazariy asoslari	Pedagogika
90	Raximova Shoiri Adilbekovna, Axmadjonova Lobar Otabek qizi Boshlang'ich sinf matematika darslarida beriladigan mantiqiy masalalarni jadvallar bilan yechish metodikasi	Pedagogika
95	Yusufzoda Shabnami Yunus, Atajanova Navbahor Ro'ziboyevna Boshlang'ich sinf o'quvchilarida vaqt haqida tushunchani shakllantirish bosqichlari	Pedagogika
100	Yusufzoda Shabnami Yunus, Rimbayeva Dinora Zokirbay qizi Boshlang'ich sinf matematika darslarida ekologik tarbiya berishda interfaol o'yinlardan foydalanish metodikasi	Pedagogika
106	D.K.Mo'minova BIG DATA tahlili orqali bo'lajak o'qituvchilarning individual o'quv trayektoriyalarini loyihalash	Pedagogika
112	Raximov Azizbek Normurodovich Buxoro jadidlarining ma'rifiy faoliyati va undagi vatanparvarlik g'oyalari	Pedagogika
117	Rustamova Nigora Rustamovna Pedagogik mahorat va muomala madaniyati	Pedagogika
121	Saidmurotova Maloxat Baxtiyarovna, Abdullayev Faxriddin Kamoladdin o'g'li Shaxsning mustaqil fikrlashi va o'z-o'zini boshqarishi tushunchalari tahlilining psixologik mohiyati	Pedagogika
126	Rajabova Lobar Madiyorovna “Tarbiya” fanini o'qitishning jamiyat hayotidagi amaliy ahamiyati	Pedagogika
130	Samarova Shoxista Rabidjanovna O'quvchilarda mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda psixodiagnostik metodlarning ahamiyati	Psixologiya
135	Kayumova Nazokat Rashitovna Talabalarda algoritmik kompetentlikni rivojlantirishning adaptiv dasturiy ta'minotning zamonaviy raqamli pedagogika va individualizatsiya tamoyillariga asoslangan takomillashgan tarkibiy tuzilmasi	Pedagogika
146	Asranbayeva Munajatxon Xalimjanovna Gerontopedagogika asosida ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa barqarorligini ta'minlash yondashuvlari	Pedagogika
151	Bobonazarov Orif Abrayqulovich Jadidchilik pedagogikasi va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning o'zaro uyg'unligi: nazariy va amaliy tahlil	Pedagogika
156	Muxammadiyev Baxtiyor Jurayevich O'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	Pedagogika
161	Shukurova Nafisa Alisherovna O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchilarni musobaqa oldi tayyorgarlik mashg'ulotlarini rejalashtirish	Pedagogika
165	Bolbekova Ug'iloy Jaloliddinovna	Pedagogika

	Mutaxassis talabalarning ingliz tilida gapirish ko'nikmasini yuqori darajaga chiqarishda shadowing ta'lim texnologiyasining ahamiyati	
170	Tovboyeva Nargiza Xonnazar qizi O'smirlar o'rtasidagi psixologik zo'ravonlikning asosiy ko'rinishlari va ularning psixik zo'riqishga ta'siri	Psixologiya
174	Murodova Barno Kamalxodja qizi, Suvonqulova Zarina Habibullo qizi Salohiddin Soqib adabiy merosida tasavvufiy qarashlar	Pedagogika
180	Boynazov Zafar O'ral o'g'li, Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish	Psixologiya
185	Boboqulova Shahnoza Baxridinovna Ingliz tili darslarida talabalarning sotsiolingvistik kompetentligini rivojlantirish usullari va ularni baholash mezonlari	Pedagogika
189	Xaytova Farida Kuchkarovna Ko'zi ojiz bolalar nutqdagi kamchiliklarini korreksiyalash usullari	Psixologiya
194	Ummatova Sitara Shavkatulloyevna Oila institutida rashk sabablarini o'rganishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	Psixologiya
205	Toshmatov Rustamjon Mo'ydinjon o'g'li Bo'lajak harbiy xizmatchilarda empatik ko'nikmalarini shakllantirishda aksiologik yondashuvlarning zarurati	Pedagogika
210	Алиев Мухаммаджон Чориевич Динамика самопознания личности	Pedagogika
216	To'lanova Baxrixon Abdusamatovna Fizika fanini o'qitish metodikasida swot tahlil asosidagi yondashuv	Pedagogika
223	Sanoyeva Mohigul Odil qizi Klassik pedagogik merosni modernizatsiya qilishning zamonaviy talablari va ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish mexanizmlari	Pedagogika
227	A.Sh.Azimova Bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida kompetensiyaviy yondashuv orqali pedagogik empatiyani shakllantirish	Psixologiya
232	E.X.Yuldashov G.O.Yuldasheva B.B.Akbarova Suv gigiyenasi va aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash	Pedagogika
237	Eshpo'latov Bekzod Muxiddin o'g'li Mahalla, oila va ota-onaning o'smir yigitlarni axloqiy tarbiyalashdagi roli	Pedagogika
243	Jo'rayev Qo'ldoshjon Ismatillo o'g'li Ta'lim sifatini oshirishda sun'iy intellekdan foydalanishning samarali usullari	Pedagogika
247	Raximov Askar Rashidovich Talaba kurashchilarning jismoniy holatini oshirish metodikasi	Pedagogika
251	Nazarova Marg'uba Gulamovna Bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni namoyon bo'lishining o'ziga xos psixologik jihatlari	Pedagogika
257	Nozimov Jaxongir Toxirovich Masofaviy ta'lim jarayonida talabalar ishonch hissini shakllantirishning psixologik xususiyatlari	Psixologiya
261	Nurullayev Abduhamid Ro'zimboyevich	Pedagogika

	Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashda o'quv jarayonini takomillashtirishning pedagogik asoslari	
267	O'g'ilxon Vaxabova Tolibjonovna Rahbar shaxsiyatida alturistik fazilatlar shakllanishining psixologik xususiyatlari	Psixologiya
270	Hakimova Nargiza Supxonovna Muhiddinova Manzura Mo'min qizi Boshlang'ich ta'limda tarbiya va tabiat fanlarni integratsiyalashda o'quvchilarda vatanparvarlik hissinı shakllantirish	Pedagogika
274	Nematova Feruza Akmal qizi Yangi O'zbekistonda bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy-ma'naviy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik asoslari	Pedagogika
280	Parmonov Abdutolib Abduvahob o'g'li Umumiy texnik kompetentlikni shakllantirishda nazariy mexanika fanining innovatsion-didaktik modeli	Pedagogika
287	Radjabova Firuza Dushanovna Er-xotin munosabatlarida gender tenglik masalasining o'rganilishi	Pedagogika
292	Sharopov Sherzod Shirinboy o'g'li Reflective teaching and practices in the classroom	Pedagogika
297	Xolmirzayev Shavkat Abdulazizovich Hamkorlikpedagogika asosida ekologik xavfsizlik madaniyatini rivojlantirish	Pedagogika
302	Hayitov Umidjon Hamidovich Sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan yondashuvning o'quv jarayoni sifati va ta'lim natijalariga ta'siri	Pedagogika
306	Ismoilov Temurbek Islomovich O'qituvchilarning nutq madaniyati va ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasi	Pedagogika
311	Sharipov Sherzod Maqsudovich Xalq cholg'ularini o'qitishda amaliy-ijro kompetensiyasini rivojlantirish: repertuar tanlash, texnika va sahna madaniyati integratsiyasi	Pedagogika
315	Xatamova Gulrux Baxtiyorovna The use of artificial intelligence in the english language teaching classroom: pedagogical affordances, risks, and responsible integration	Pedagogika
320	Xusanova Madina Askarovna O'qish darslarida matnni anglash malakalarini rivojlantirishning didaktik modeli	Pedagogika
325	Кенжаева Камила Анвар кизи Актуальность проблемы формирования социолингвистической компетенции в современном образовании	Pedagogika
330	Asqarov Abrorjon Hayitmirzaevich Iqtisodiy tafakkurni shakllantirish orqali moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish	Pedagogika
336	Samiyeva Dilorom Kurbanovna Differensial yondashuv asosida talabalarni ijtimoiy pedagogik faoliyatga tayyorlash	Pedagogika
340	Imomqulov Rasul Raxmonovich Oliy ta'lim tashkilotlarida o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishga qo'yilgan talablar	Pedagogika
345	To'rabekov Farxod Sanakulovich Raqamli texnologiyalar va ularning ta'lim sifatini ta'minlashdagi roli	Pedagogika

349	Лукашова Наталья Михайловна Этнографические особенности материальной и духовной культуры узбекского населения ферганской долины по материалам одного источника конца XIX века	Pedagogika
354	Abduraxmonov Akbar Abduxamidovich Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-innovatsion faoliyat samaradorligini oshirishda universitet 3.0 modelining o'rni	Pedagogika
360	Xujaniyozova Oygul Rajabovna Ibodullayeva Sharifaxon Oybek qizi Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda pedagogik va psixologik mexanizmlarning integratsiyasi	Pedagogika
365	Yusupova Shirinoy Ortig'ali qizi Nofilologik yo'nalish talabalarida ingliz tilida nutq ravonligini rivojlantirishda debat metodidan foydalanish	Pedagogika
369	Saydullayeva Xusnora Utkirovna Zamonaviy autentik media vositalarining ingliz tili o'qitishdagi kommunikativ ahamiyati	Pedagogika
374	Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich Maktab rahbarlarida boshqaruv malakasini rivojlantirishda emotsional intellekt va ijtimoiy moslashuvning ahamiyati	Pedagogika
378	Sanoyeva Gulbar Rizoqulovna O'quv jarayonida til portfeli asosida mustaqil ta'limni tashkil etishning pedagogik modeli va raqamli texnologiyalari	Pedagogika
382	Oblokulova Mastura Mizrobovna The concept of paradigm atics at the syntactic level	Pedagogika
387	Umarova Feruza Roziboyevna Raximova Saida Durdiyevna Zamonaviy jamiyatda global axloqiy muammolar va ularning ijtimoiy ahamiyati	Pedagogika
393	Abbasov Baxadir Asatillayevich Научно-педагогическое значение теории спорта в развитии учебного процесса в сфере физической культуры и спорта	Pedagogika
397	Azimova Maxfuza Hasanovna Talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirish jarayonida psixolingvistik jihatlar: so'zlash va tinglab tushunish ko'nikmalarining uzviyligi	Pedagogika
402	I.R.Turakulov Kurash turlarida asosiy jismoniy sifatlar va ularni rivojlantirish	Pedagogika
408	Ochilov Sherzod Jumaniyazovich Zamonaviy erkaklar voleybolida sakrab tezkor to'pni o'yinga kiritishni amalga oshirishning tahlili	Pedagogika
413	Sultanova Gulshan Shukrullo qizi Aksonometrik tasvirlash usullaridan foydalanib talabalarining fazoviy idrokini rivojlantirish	Pedagogika
417	Saidkosimova Aziza Saidmavlonovna Ingliz tili sohaviy terminlarni o'qitishda leksik kompetensiyani shakllantirish tamoyillari (AKT terminlari misolida)	Pedagogika
423	Pulatova Dilfuza Baxramovna	Psixologiya

	Yoshga qarab ayollarda kuzatiladigan psixofiziologik o'zgarishlar va ularning ayollarda optimizm va emotsional barqarorlik xususiyatlariga ta'siri	
428	Jamalova Nargiza Ulug'bek qizi Globallashuv sharoitida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning innovatsion mexanizmlari	Pedagogika
433	Ibragimova Shaxnoza Baxodirovna Muammoli ta'lim texnologiyasi asosida xorijiy tillarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari	Pedagogika
437	Obloqulov Javlonbek Jaloliddinovich O'spirinlarda internet addiksiyasining shakllanish psixologik mexanizmlari	Psixologiya
442	Matmuratov Azizbek Abdikarimovich Axborot texnologiyalardan foydalanish orqali talabalarda ma'naviy axloqiy tarbiyalash texnologiyalari	Pedagogika
445	Babajanov Ilhom Abdulla o'g'li Pedagogik faoliyatda talabalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish	Pedagogika
448	Xudoyberganov Doniyorbek Yangiboy o'g'li Talabalarda hayotiy strategiyalarni shakllantirishning o'ziga xos psixologik jihatlari	Psixologiya
453	Allanazarova Dilobar Baxromovna Integrativ ta'lim asosida talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasining tajriba sinov natijalari	Pedagogika
459	Ro'ziyeva Muhayyo Erkinovna Maktabda o'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari	Pedagogika
462	Mahkamova Nozima To'ra qizi Jabborova Malohat Azimovna Autizm spektri buzilishining ijtimoiy munosabatlarga ta'siri annotatsiya	Psixologiya
467	Yusufzoda Shabnami Yunus Qodirberganova Maftuna Davronbek qizi Boshlang'ich sinf darsliklarini takomillashtirish omillari	Pedagogika
472	Mattiyeu Umidbek Quvondiq O'g'li Bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy axloqiy tarbiyalashning pedagogik zaruriyati	Pedagogika
476	Babayeva Maxfirabonu Davronbek qizi Nurmatova Mayya Abdullayevna Umumta'lim maktablarida o'zbek milliy cholg'u ijrochiligini o'rgatishning pedagogik shart-sharoitlari	Pedagogika
480	Ochilova Gulnoza Asrorovna Jadidchilik davrida xotin-qizlar ta'limi: pedagogik qarashlar va amaliyot	Pedagogika
484	Sapayev Azizbek Bahram o'g'li Bo'lajak o'qituvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda integrativ yondashuvning o'rni	Pedagogika
487	Umarov Bahrom Norboyevich Zamonaviy darsliklar tuzilishida matnni tushunishning kognitiv va metakognitiv strategiyalari	Pedagogika
491	Янкина Эмилия Адыловна Методика организации и реализации инклюзивного обучения в образовательных учреждениях андиганской области	Pedagogika
496	Azimova Dildora Maxmudjonovna	Pedagogika

	Ingiliz va o'zbek tillarida buxgalteriya hisobi va audit terminlarining neologik shakllanishi va semantikasi	
499	Ro'ziyeva Sayyora Durmamatovna Rahbarlik faoliyatida qaror qabul qilishning intuitiv yondashuvi va uning samaradorligi	Psixologiya
503	Tojiyeva Iroda Sadatovna Almardanova Zulfizar Beknazarovna Shodieva Guliston Temirovna Tarbiya fanini o'yin va simulyatsiya metodlari asosida tashkil etish metodikasi	Pedagogika
508	Sobirova Gulxayo Aktamjonovna Musiqiy- tarixiy va nazariy fanlarni "insert", "fsmu" va "aqli hujum" metodlari orqali o'qitish samaradorligi	Pedagogika
514	Pardaboyeva Aysha Nodir qizi Mannabov Javlon Toxirovich Fransuz tilini o'rgatishda individual yondashuvning motivatsiya va mustaqil ta'limga ta'siri	Pedagogika
519	Bekchonova Iroda Shavkat qizi Didaktik o'yinlar orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning mantiqiy tafakkurini shakllantirish	Pedagogika
524	Abdullayeva Dilrabo Baxtiyor qizi Oilaviy zo'ravonlikning o'smir shaxsi rivojlanishiga ta'sirini o'rganish	Psixologiya
528	Azimov Sanjar Samadovich Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi	Pedagogika
533	Sattorova Maftuna Abdugaffor qizi Maktabgacha ta'limda steam ta'limi orqali bolalarda kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish	Pedagogika
538	Jo'rayev Firdavs Umid o'g'li Axtamova Nozanin Majnunovna Fitrat – Navoiyshunos	Filologiya
542	Axmedova Zebiniso Azizovna XXI asrda marifatparvarlik kontseptsiyasi: global ilmiy hamkorlik va ma'naviy taraqqiyot	Pedagogika
546	Davletova Nodira Nuraddinovna Oliy ta'lim muassasasi talabalarida psixologik xususiyatlarning paydo bo'lishi	Psixologiya
552	Salimov Ro'zibek Nasim o'g'li Umurov Otabek Fayzullayevich Innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda masofaviy ta'limning zamonaviy yondashuvlari	Pedagogika
557	Dehqonova Surayyo Egamberdiyevna Kreativ fikrlash: nazariy asoslari, shakllanish omillari va zamonaviy ta'limdagi ahamiyati	Pedagogika
562	Dehqonov Anvar Valijonovich Jozef Antuan Kastanyening O'zbekiston hududidagi tadqiqotlari haqidagi arxiv manbalari tahlili	Pedagogika
568	S.A.Ismailov O'zbekistonda huquqiy madaniyatni shakllantirishning huquqiy asoslari	Pedagogika
573	Axmedov G'ayratjon Qosimovich Gimnastikaning rivojlanish qonuniyatlari	Pedagogika

580	Ergashov Kaxramonjon Asqarovich Gimnastikaning jismoniy tarbiya tizimidagi o'rni	Pedagogika
586	Isaqov Shuxratbek Mo'ydinovich Gimnastika mashg'ulotlarida shikastlanishning oldini olish	Pedagogika
593	Abdukayimova Gulolaxon Akramjanovna Boshlang'ich sinf o'quvchilarida divergent fikrlashni rivojlantirishda o'yin texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari	Pedagogika
597	Ashurov Asadillo Sport kurashi mashg'ulotlarida motivatsiyani oshirishning pedagogik usullari	Pedagogika
601	Ibragimova Nazokatxon Qaxramonjon qizi Ta'lim tizimida sog'lom turmush tarzini joriy etishning pedagogik mexanizmlari	Pedagogika
604	Mambetkadirov Gayratbay Amanbaevish Tasviriy sanat darslarda milliy qadriyatlardan foydalanish orqali talabalarning bilim ko'nikmalarini oshirish	Pedagogika
609	Yusupov Erkinjon Xurramovich Raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar yordamida bo'lajak fizika o'qituvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishning amaliyotdagi holati	Pedagogika
614	Ikramova Aziza Aminovna Ta'lim jarayonida pedagog o'qituvchilarning sun'iy intellektga oid kompetensiyalarini rivojlantirish yo'llari	Pedagogika
618	Omarova Gavxar Sadikovna Huquqiy kompetensiyaning empirik tahlili	Pedagogika
623	Yuldashev Dilshodbek Maksudbek o'g'li Development of intercultural communicative competence in preservice english teachers: methodology and implementation	Pedagogika
628	Abulov To'lqin Mo'minovich Musiqqa madaniyati o'qituvchilarini samaradorligini oshirishda aksiologik yondashuv	Pedagogika

**“ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR”
ILMIY NAZARIY JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH
TALABLARI**

1. “Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!
1. “Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.
2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar:
 2. ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
 3. maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;
 4. maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.
5. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko'rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.
3. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o'ng tomon 2 sm.
4. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
5. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.
6. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.
7. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
8. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.
9. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.
10. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.
11. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

**Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-
aprel kuni № 720072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.**

**“ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR”
ILMIY NAZARIY JURNALI
№ 12 2025**

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko‘chasi, 9-uy
Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>
Telegram raqami: +998 (93) 689-80-90

**Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar ilmiy-nazariy jurnal.
Buxoro, 2025. № 12-Son. B. 640.**